James Forsyth

Kafkasya

İngilizceden Çeviren: Timuçin Binder

TARİH

Ayrıntı: 1331
Tarih Dizisi: 28

Kafkasya
Bir Tarih
James Forsyth

Kitabın Özgün Adı
The Caucasus
A History

İngilizceden Çeviren
Timuçin Binder

Yayıma Hazırlayan
Y. Emre Ceren

Son Okuma
Ahmet Batmaz

Kapak Fotoğrafı
Tuul & Bruno Morandi / The Image Bank / Getty Images Turkey

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Dizgi
Kâni Kumanovalı

Baskı ve Cilt
Ezgi Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sanayi Cad. Altay Sok. No. 10
Çobançeşme / Yenibosna / İstanbul
Tel: (0212) 452 23 02
Sertifika No: 12142

Birinci Basım: *Eylül 2019*
Baskı Adedi *1000*

ISBN 978-605-314-398-7
Sertifika No.: 10704

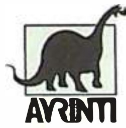
AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No:3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

 twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Kafkasya

Bir Tarih

James Forsyth

Tarih Dizisi

Savaş Alanı Olarak Tarih
XX. Yüzyılın Zorbalıklarını
Yorumlamak
Enzo Traverso

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik
Kaynaklardan
Friedrich Engels

Cihan Harbine Doğru Türkiye
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik
Kaynaklardan
Parvus Efendi

Bir Yeniçerinin Hatıraları
Konstantin Mihailoviç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist
Hareketler
George Haupt & Paul Dumont

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve
İslam II
F. W. Hasluck

Arabistan'dan Öteye
Warwick Ball

Bizans Dünyası Cilt 1
Cécile Morrisson

Coğrafya Her Şeyden Önce
Savaş Yapmaya Yarar
Yves Lacoste

Halk İstiyor
Gilbert Achcar

Zapata ve Meksika Devrimi
John Womack

Modern Dünyanın Doğuşu
Sir Christopher Alan Bayly

Tek Dünyaya Doğru
Warwick Ball

Ermeni Halkının Tarihi
Der: Gérard Dédéyan

Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı:
Modernleşme, Merkezileşme
Özge Özkoç

Özel Görevler
İstenmedik Bir Tanığın, Bir Sovyet
İstihbarat Şefinin Anıları
Pavel Sudoplatov

Komün
Tarih ve Anılar
Louise Michel

Yahudi Modernitesinin Sonu
Muhafazakâr Bir Dönüm Noktasının
Tarihi
Enzo Traverso

Müslüman Kardeşler
Muhalefetten İktidara
Alison Pargeter

Romanın Sultanları
Türklerin Dünyaya Yayılışı
Warwick Ball

Rus Devrimi
Bolşevik Zaferinin Kökenleri,
Aşamaları ve Anlamı
Marcel Liebman

Kürtler
Milliyetçilik ve Politika
Falih A. Cabbar & Hoşam Davud

İspanya'da Devrim ve İç Savaş
Émile Temime & Pierre Broué

Bizans Dünyası: Bizans İmparatorluğu
(641-1204)
Jean-Claude Cheynet

Kafkasya

Bir Tarih

İçindekiler

Resimler

16 Şamahı'dan yola çıkmış, Kafkas kadınlarını köle olarak Türkiye'ye götüren bir kervanın 17. yüzyıl gravürü (Kaynak: Jean Struys, *Les voyages de Jean Struys, en Moscovie, en Tartarie, en Perse,* vb, Amsterdam, 1681, s. 256. Fotoğraf: İskoçya Ulusal Kütüphanesi).
17 Tiflis kervansarayında dinlenen develer – Mtkvari Nehri'nde Metekhi Köprüsü yakınında bir kum seti (19. yüzyıl tasviri) (Kaynak: J.B. Tefler, *The Crimea and Transcaucasia,* Londra, 1978, C. II).
18 Topraklarını Rus Kazaklarından koruyan Çerkez gerillaları (geç 18. yüzyıl ile erken 19. yüzyıl arası) (Kaynak: E. Spenser, *Travels in the Western Caucasus,* 2 cilt, Londra, 1838, C. I, giriş sayfası).
19 İmparator'un Muhafız Alayının Kafkas Kazakları (Kaynak: *Russia, painted by F. de Haenen, text by G. Dobson and H.M. Stewart,* A. ve C. Black, Londra, 1913, s. 91).
20 İmam Şamil: Ağustos 1859'da Ruslar tarafından ele geçirildikten sonra çekilmiş fotoğrafı (kaynak: J.F. Baddeley, *Russian Conquest of Caucasus,* Londra, 1908).
21 Dağıstan'da tipik bir dağ köyünü yok etmek için ilerleyen Rus topçusu ve piyadesi (kaynak: *Istoriya Dagestana,* ed. G.D. Daniyalov, vb, 3 cilt, Moskova, 1967–8, C. II, s. 80; "Dağıstan'da askerî harekâtta bulunan General A.P. Yermolov (bir resimden yeniden yayınlanmış)."
22 19. yüzyılın ilk yıllarından bir Çerkez (Kabarday) prensi, *Naş Dagestan* (daha önce *Sovetskiy Dagestan*), no. 1, 1992 tarihli derginin kapağında, Polonyalı ressam Aleksander Orlowski'nin (1777–1832) bir tablosundan.
23 19. yüzyıl Tiflis'inde kışın bir sokak manzarası. Bir şarap yapımcısının sokaktaki dükkânı ve sokağın tepesinde Aziz Yorgi Kvaşveti Kilisesi (Kaynak: E. Reclus, *The Earth and Its Inhabitants,* Londra, 1878–94).
24 Bir prens ailesinin Kabarday kızları (kaynak: Ye.N. Studenetskaya, *Costume of the Peoples of North Caucasus in the 18th-20th Centuries,* Nauka – SSCB Bilimler Akademisi, Etnografya Enstitüsü, telif 1989.
25 İmeretililer (Batı Gürcüleri) geleneksel kıyafetleriyle "Lezginka" dansını yapıyorlar (kaynak: E. Reclus, *The Earth and Its Inhabitants,* Londra, 1876–94, *Asia*, C. I, *Asiatic Russia,* s. 140).
26 Varlıklı bir Ermeni ailesi (Kaynak: E. Reclus, *The Earth and Its Inhabitants,* Londra, 1876–94, *Asia*, C. I, *Asiatic Russia,* s. 140).
27 Eçmiadzin: 1915 Türk kıyımlarının Ermeni kurbanları anısına yapılmış bir abide; tasarımı haçkar adı verilen taştan oyulmuş geleneksel Ermeni haçlarına benzetilmiştir (fotoğraf Josephine Forsyth).
28 Ami köyünde, kış kıyafetlerini giymiş ve sanatçıyı seyrederken parmakları hançerlerinde Çeçenler (Kaynak: F. Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus,* 2 cilt, Londra, 1940, C. I, s. 96).

29 Ararat (Ağrı) Dağı ve Khor-Virap Manastırı, 17. yüzyıl (kartpostal).
30 Erivan, görkemli ana meydan, ilk başta Lenin Meydanı, şimdi Cumhuriyet Meydanı (Fotoğraf: Josephine Forsyth).
31 "Stalin Rioni Nehri üzerindeki yeni hidroelektrik santralını ziyaret ederken, 1935, I.M. Toidze (kaynak: G.K. Loukomski, *History of Modern Russian Painting* (*Russian Painting of the Past Hundred Years [1840–1940]*, Londra, [1940], s. 183).
32 1942'de Almanlar tarafından işgal edilmiş Kuzey Kafkasya – Alman subayları için dans eden Kuban Kazakları (Kaynak: Joachim Hoffman, *Kaukasien 1942/3: das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion,* Freiburg, 1991, 22. tasvir).
33 Eçmiadzin – Ermeni-Gürcistan Kilisesi metropolü, Erivan'ın 15 mil batısında: katedralin çan kulesi ve kulenin sivri ucu (Fotoğraf: Josephine Forsyth).
34 I. Vazgen, Ermeni Havari Kilisesi'nin Patrik-Katolikosu, 1955–1994 (Fotoğraf: akg-images / RIA Novosti). 35 Bağımsız Çeçenya'nın başkanı Cahar Dudayev (Telif: Patrick Chauveş/Sygma/Corbis).
36 Harap olmuş Grozni, Nisan 1995 (Telif: Georges de Keerle/Sygma/Corbis).
37 Gürcistan başkanı Mihail Saakaşvili (Fotoğraf: Reuters/David Mdzinarişvili).
38 "Andropov'un Kulakları", Lenin Meydanı, Tiflis (Fotoğraf: Josephine Forsyth).

Bu kitapta kullanılmış resimlerin telif sahiplerine ulaşmak için her türlü çaba gösterilmiştir. Herhangi bir hata durumunda, yayıncı yeniden basımlarda veya gelecekteki baskılarda gerekli düzeltmeleri memnuniyetle yapacaktır.

Haritalar

Teşekkürler

Bu kitabın yazılmasında benim için değerli bilgi, yayın, referans ve diğer şeyler ile resimlerin toplanmasında yaptıkları yardımlar için aşağıdakiler de dahil olmak üzere birçok kişiye minnettarım: David Scrivener, Martin Dewhurst, Seryozha ve Marina Tagor ve müteveffa Volodya Korotkiy; Kumuk araştırmacısı Raşit Kaplanov; Militargeschichtliches Forschungsamt, Freiburg im Breisgau'dan müteveffa Profesör Joachim Hoffman; Kazan Üniversitesi'nden müteveffa Profesör Alfred Khalikov ve St. Petersburg Budist Tapınağı'ndan Dr. Andrey Terentyev. Bir kısım temel materyal için Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'ne ulaşmam gerektiğinde bana geçici okur kartı sağladıkları için kütüphane memurlarına da minnettarım.

Birçok resim Aberdeen Üniversitesi Reprografik Bölümü'nde Mike Craig ve Martin Cooper tarafından işlemden geçirilmiştir ve ayrıca Aberdeen Üniversitesi modern diller yazı işleri bölümünde bazı ilk bölümleri yazmış meslektaşlarıma, özellikle de Joan Scrivener, Jenny Albiston, Doreen Davidson, Sheila Innes, Sheila Rennie ve Elizabeth Weir'e minnettarım. Daha yakın bir zamanda kelime işlemcimin çıkarttığı birçok sorun karşısında Val Muir'in gösterdiği profesyonelliğe de teşekkürlerimi sunarım.

Kafkas ülkelerine dair ilk elden bilgi konusunda, Moskova hükümeti, Rusya hâlâ SSCB'yken, devlet dairesi Inturist'in gözetiminde olan sert seyahat sınırlamaları getirmişti. Bununla beraber, şimdi geriye dönüp baktığımda, sundukları turların çok iyi olduğunu görüyorum; yabancı turistlere, eşim ve meslektaşım Jo Newcombe'yle (Jo ayrıca çok sık karşılaştığım bilgisayar sorunlarında ilk en etkili desteğim olmuştur) yaptığım gezilerde olduğu gibi, Kuzey Kafkasya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki en ilginç tarihsel yerlerin bazılarını ve başkentleri ziyaret etme imkânı sunmaktaydılar. Kuzey Kafkasya'da Elbruz Dağı eteklerinde Osetya ve Baksan vadisine götürülmüştük ama en iyi tur şüphesiz Vladikavkaz'dan eski Rus Askerî Karayolu'nu takip ederek dağ geçitlerinden Tiflis'e gitmemizdi. Ondan sonra Sevan Gölü ve Erivan üzerinden Ermenistan'ı gezdik, Eçmiadzin Katedrali ve Aziz Ripsime Kilisesi'ni ziyaret ettik ve ardından Geğard'daki kısmen yontulmuş

taşlardan yapılmış eski manastırı ve Garni yakınındaki restore edilmiş Hellenistik tapınağını gördük. Azerbaycan'da Bakû'yu ziyaretimiz son derece değişikti. Burada müteveffa Profesör Ayaz Adil oğlu Efendiev rehberliğimizi yapmıştı. Kendisini, petrol sanayi ile ilişkili Aberdeen ziyareti sırasında çok yakından tanıma imkânımız olmuştu. Bu Aberdeen petrol bağlantısı sayesinde, bana Gürcü yayınları ve fotoğraflarıyla ilgili bölümleri okuyarak ve Gürcü meselelerinde telefonla kişisel soru servisi sağlayarak, Zaza Abaşidze'yle birlikte büyük yardımı dokunmuş Ketevan Wright'ı da tanımış oldum.

Ayrıca Cambridge Üniversitesi Yayınlarının tarih alanında görevlendirilmiş editörü Michael Watson'a da, eski ve milenyum sorunu yaşayan bilgisayarımdan kaynaklanan zorluklardan muzdarip daktilo metnimle uğraşırken gösterdiği sabır ve hoşgörü için en samimi teşekkürlerimi sunuyorum. Tarih alanı editör yardımcısı Chloe Dawson'a da kopyadüzeltme sürecinin çeşitli aşamaları sırasında metnim, haritalarım ve resimlerim için gösterdiği şaşmaz neşe ve yardımseverliği karşısında minnettar kaldığımı belirtmek isterim.

Yayıncıdan Tarzla İlgili Not

Rusça, Fransızca ve Almanca çeviriler yazarın kendisine aittir; diğer dillerden çeviriler orijinal kaynaktandır. Ana metinde birçok dil için Türkçe dikkate alınarak basitleştirilmiş karakter çevirileri kullanılmıştır. Örneğin, Rusçadaki yumuşak ve sert işaretler atlanmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerde sesli harflerdeki fonetik işaretler genelde atlanmıştır. Son olarak da İngilizceleştirilmiş bazı yer isimleri günümüz pratiğine göre farklılıklar göstermekte olduğunu belirtmek isteriz. Farklı isimlerin kullanıldığı yerler söz konusu olduğunda, zaman içinde kimin yönettiğine veya kontrol ettiğine bağlı olarak (örneğin, Tiflis/Tbilisi veya Trapezunt/Trebizond/Trabzon gibi) uygun olan biçim tercih edilmiştir.

Giriş

Kafkasya, Rus İmparatorluğu'nun en renkli ve en fazla farklılık gösteren bölgelerinden biriydi ve gerçekten de "etnografya açısından... dünyanın en garip ve en ilginç bölgelerinden biri" olarak tanımlanmıştır.[1] Aynı zamanda en çalkantılı yerlerden biri de olmuştur; siyasi ve kültürel tarihi, komşu birçok bölgeden birbiri ardı sıra bölgeye akan veya buradan geçen karmaşık bir topluluklar ve etkiler zincirini yansıtmaktadır. Avrupa ile Asya'yı (bu iki büyük kültürel diyarın bu şekilde coğrafi iki kıtaya ayrılabildiği ölçüde) birleştiren bu bölge, binlerce yıl boyunca birçok göç, işgal, ticaret ve kültürel etki yolunun kesiştiği bir bölge olmuştur. Bu kitap, Kafkasya tarihinin çok açılı, bütünleştirilmiş bir anlatısını sunma girişimidir; Rus merkezli olmayan bir bakış açısına dayanan bu girişim bölgenin yerel toplulukları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu, bölgenin göreli ulaşılmazlığı ve seyahat üzerindeki kısıtlamalar (bu kısıtlamalar Rus tahakkümü ve sürmekte olan huzursuzluktan ötürü neredeyse SSCB'nin 1991'de yıkılmasından önceki dönem kadar serttir) dikkate alındığında özellikle gereklidir.

1900'lerde Kafkasya'da birçok Rus yaşamaktaydı ama 17. yüzyıldan önce Kafkasya'nın hiçbir kısmı Rusya'ya ait değildi. Bu açıdan bakıldığında, Avrupa devletlerinin emperyalist yayılmasının 16. yüzyıla kadar başlamadığı Hindistan'a benzemekteydi. Her ne kadar Kafkasya'nın, Rusya'nın tüm sömürgeleri arasında, doğal güzelliği, etnik çeşitliliği ve kadim kültürleri açısından özel bir yeri vardıysa da, bir coğrafi ve tarihsel kavram olarak adı Avrupa ve Kuzey Amerika'da nispeten çok az yankı bulmaktaydı. Tecrit edilmiş bir bölge olarak hiçbir Batı ülkesiyle sınırı yoktu ve Türkiye ile Rusya'nın ayırdığı Avrupa'yla nispeten az ilişkisi vardı. Dolayısıyla, Yunanlar ve Romalılarla erken temaslara, Ermenistan ve Gürcistan'daki erken dönem Hıristiyan kiliselerine ve Karadeniz'deki Yunan, Roma ve ardından İtalyan kolonilerine rağmen, kültür olarak ve yaşam biçimleri açısından genelde Avrupalılara uzak kalmıştır ve Kafkasya hakkında daha geniş dünyada var olmuş bilgi te-

1. K. Baedeker, *Russia, with Teheran, Port Arthur, and Peking: Handbook for Travellers*, Leipzig, 1914 [yeniden basım, Londra, 1971], s. 440.

melde onun Rusya İmparatorluğu tarafından ilhak edilmiş olmasından ibaretti. Kıtasal ilişkiler açısından Kafkasya'yı bazı haritacılar Avrupa'ya yerleştirirken diğerleri de Asya'ya yerleştirmekteydi ve Avrupa tarihlerinde kendisine yer bulabiliyorduysa, bu çok az olmaktaydı.

Kafkasya, son derece yüksek dağları ve derin vadileriyle seyyahlar için her zaman "vahşi", konforsuz, öngörülemez ve tehlikeli bir yerdi. Ama 1988'ten itibaren, Karabağ Dağlık Bölgesi'nde (Azeriler ile Ermeniler arasında), Abhazya ve Osetya (Gürcistan devletine karşı) ve Çeçenya'da (Rus devletine karşı) süren çatışmalar, Gürcistan Cumhuriyeti'nde etnik gruplar arasındaki şiddet ve Sovyetler devletinin Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki barışçıl gösterilere saldırıları yüzünden Rusya'nın 19. yüzyıldaki boyun eğdirme savaşları sırasındaki herhangi bir andan çok daha fazla şiddet içeren bir yer olmuştur. Daha erken dönemlerde Kafkasya'yı işgal eden gruplar (Moğollar, Persler, Türkler ve Ruslar) yağma, köle veya emperyalist güç arzuları itibarıyla zalim gruplardıysalar da, geç 20. yüzyılın Rus savaş makinesi (1990-91'de Grozni kentini dümdüz etmekte kullanılan modern silahları ve Çeçen halkını insafsızca yok etmekte kullanılan diğer yöntemleriyle) insan yaşamına öncellerine göre çok daha az saygı göstermiştir. Kafkasya'nın günümüzdeki durumu bir tür anakronizmdir; tebaa toplulukların eski emperyalist efendilerine karşı hâlâ süren bir sömürge konumundan kurtulma mücadelesidir.

Bu kitap, Rus halkı ve onların yarattıkları imparatorluk devleti hakkında değil, bir bölge ve onun, Rus hükümdarlarının imparatorluk kurma sürecinin materyali olarak kullanılmış ama en az Ruslar ve diğer mütecaviz işgalciler kadar kendi başına incelenmeyi hak eden, yerel, Rus olmayan toplulukları üzerinedir. Bu kitabın bir yanı, Kafkasya'nın yerel toplulukları ile bu muhteşem dağ zincirinin kuzeyindeki bölgeler üzerinde hâlâ kontrolünü sürdüren başkent-iktidar arasındaki ilişkiler üzerinedir. Büyük Kafkasya'nın güneyinde yaşayanların istikrarsız bağımsızlıkları söz konusuysa da, Kafkasya'nın uzun tarihinde bu bölge üzerinde iz bırakmış tek bölge dışı topluluk Ruslar olmamıştır: Birçok komşu topluluk değişen derecelerde Kafkasya üzerinde dost veya düşman olarak etkide bulunmuştur. Bu dış topluluklarla ilişkiler ne basit ne de Kafkasya'nın yerel toplulukları için her zaman özellikle zararlı olmuştur ki bunlar hâlâ bu bölgenin yaşamında önemli bir rol oynamaktadırlar.

Kafkasya, neredeyse tamamen kapalı iki deniz arasındaki stratejik konumuna ve Asya ile Avrupa'yı birleştiren yollara çok az geçit veren dağların çevresinde toplanmışlığına rağmen, Avrupa ve Asya tarihlerinde hak ettiği yeri hiçbir zaman alamamıştır. Ortadoğu üzerine

20. yüzyılın sonuna doğru kaleme alınmış araştırmalar Kafkasya'ya çok az referansta bulunmuştur. Bunların bölgesel haritaları genelde Aras Nehri'ni takip eden SSCB sınırında durmuş, bunun kuzeyindeki bölgeyi gizemli şekilde boş ve isimsiz[2] bırakmış veya daha da kötüsü, burayı basit bir şekilde "Sovyetler Birliği" olarak etiketlemiş veya dağ zincirinin kuzeyindeki her şeyi "Rusya" olarak adlandırmışlardır ki, bu elbette doğru değildir. Bu satırların yazarı meşhur bir kitapçının yerel şubesine son zamanlarda yaptığı ziyaretlerde Ortadoğu üzerine sürekli bu kalıba uyan yarım düzine kitapla karşılaşmıştır.

Daha önceki dönemlerde Kafkasya'daki ülkelerin göz ardı edilmesi, Sovyetler Birliği yöneticilerinin Güney ve Kuzey Kafkasya'daki durumun sorgulanarak kızdırılmaması ve bu bölgenin yerel halklarının yazgısının tamamen Sovyetler Birliği'nin tasarrufuna teslim edilmesi yönünde sessiz bir siyasi anlaşmayı yansıtmaktaydı. Benim amacımsa Kafkasya'yı tekrar tarihsel Ortadoğu bağlamıyla birleştirmek ve bu arada onu (özellikle Gürcistan ve Ermenistan'ı) kültürel olarak Asya'dan ziyade Avrupa'yla ilişkilendirmekti. Bu konuyla ilgili başka bir husus da dindir; çünkü komünist yanlısı sempati insanın karşılaştığı tek önyargı değildir: Bazı Ortadoğu uzmanları, özellikle de, bazı durumlarda, Türkler İslam savunucuları olmuştur. İran'ın etkisine daha az önem verilmiştir; gerçekten de bir Ermeni yazarın belirttiği gibi, "Kafkas topraklarında İran etkisi", onun bölgenin maddi ve manevi kültürleri üzerindeki etkisinin aynı anda her yerde mevcut olmasına ve derinliğine, "Kafkasya'da ağır İran etkisi altındaki kadim geleneklerin neredeyse 20. yüzyıla kadar süren kararlılığını" göstermesine rağmen, "bu bölge kültürünün araştırmacılardan çok az karşılık bulmuş bir yanıdır."[3] Bu kitabın yazarının İrancı olma iddiası yoktur ama bu çalışmaya başladığında sık sık İran'a referansta bulunmasının kaçınılmaz olduğunu görmüştür. Buna zaman da uygundu; çünkü İran tarihi üzerine, Kafkasya'yı da kapsayan, etkileyici çok ciltli *Cambridge History of Iran* (bu eserden utanmazca bir şekilde yararlandım ama umarım gerekli referansları atlamamışımdır), R.N. Frye'ın birçok çalışması ve *Encyclopaedia of Islam*'ın yeni baskısının son ciltleri gibi çok sayıda yeni çalışmanın yayınlanmasının hemen ertesiydi. Her ne kadar Gürcü dili üzerine bilgim en temel kurallarıyla sınırlıysa da, bu aynı zamanda Vakhuşti Bagrationi'nin, orijinal olarak 1745'te Gürcü dilinde yazılmış Gürcistan tarihinin iyi hazırlanmış ve

2. E. g. P. Mansfield (Der.), *The Middle East: a Political and Economic Survey*, 4. baskı, Londra, 1973, harita sonunda; B. Lewis, *The Middle East: 2000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day*, Londra, 1995 ve ciltsiz yeni baskıları, s. 414-17; ve birçok diğer eser.
3. N.G. Garsoyan, "Iran and Caucasia", R.G. Suny (Der.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*'nın içinde, Ann Arbor, 1983, s. 7, 23.

muhtemelen Britanyalı Gürcü tarihçilerinin 1970'e kadar ulaşabildiği tek versiyonundan (Fransızca çeviri) çok daha iyi Rusça çevirisinin ve de Kartli-Kaheti'nin son kralının oğlu David Bagrationi (1767–1819) tarafından Rusça yazılmış başka bir Gürcistan tarihinin yayınlandığı zamandı. Gürcü dili bilgim son derece sınırlı olmakla beraber, 1962 yılında bir Moskova kitapçısında bir Rusça *Teach Yourself Georgian*[4] karşılaşmamla birlikte en azından Gürcü, Azeri ve Ermeni dillerindeki iki dilli sözlükler ile harika bir Farsça-Rusça sözlüğü kullanmada epey ustalaştım.[5] Genelde Rusça bilgim Rus İmparatorluğu / Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan topluluklar üzerine yayınların oluşturduğu çok geniş alana girmemi sağlayan anahtar olmuştur. Her ne kadar bunlar epeyce ideolojik önyargılar ve sık atlamalar, üstünü örtmeler ve yalanlar içerseler de, Komünist Parti çizgisinden bağımsız (ama çoğu kez nadiren bu çizgiye karşı) pasajlara ulaşmak bir yazar için son derece büyük bir ödül olabilmektedir. 1989'dan itibaren Mihail Gorbaçov ve "perestroyka"yla birlikte, özellikle Kuzey Kafkas ülkelerinden, araştırma çarpıtmalarından yoksun bilgilendirici ve sık sık özellikle daha önce yasaklanmış konularla ilgilenen yayınlar gelmeye başlamıştır. Bunlar devletin daha önce kapalı olan gizli arşivlerinin açılmasından kaynaklanmış ve böylece 1917 ile 1980'ler arasındaki korkunç döneme ait, tarımın kolektifleştirilmesi, 1930'ların insan ürünü kıtlığı, sıradan vatandaşların dehşet verici toplama kamplarına kitlesel olarak kapatılması ve daha küçük Kafkas topluluklarının 1943'de Orta Asya'ya sürülmesi gibi olaylar aydınlığa çıkarılmıştır. Rusça SSCB'nin daha küçük etnik bölgelerinde akademik yayınların normal dili hâline gelmiş olduğundan, daha önce bastırılmış yazılara dayanan bu tür çalışmalara Rusça dili okurları 1990'larda ulaşmaya başlamıştır.

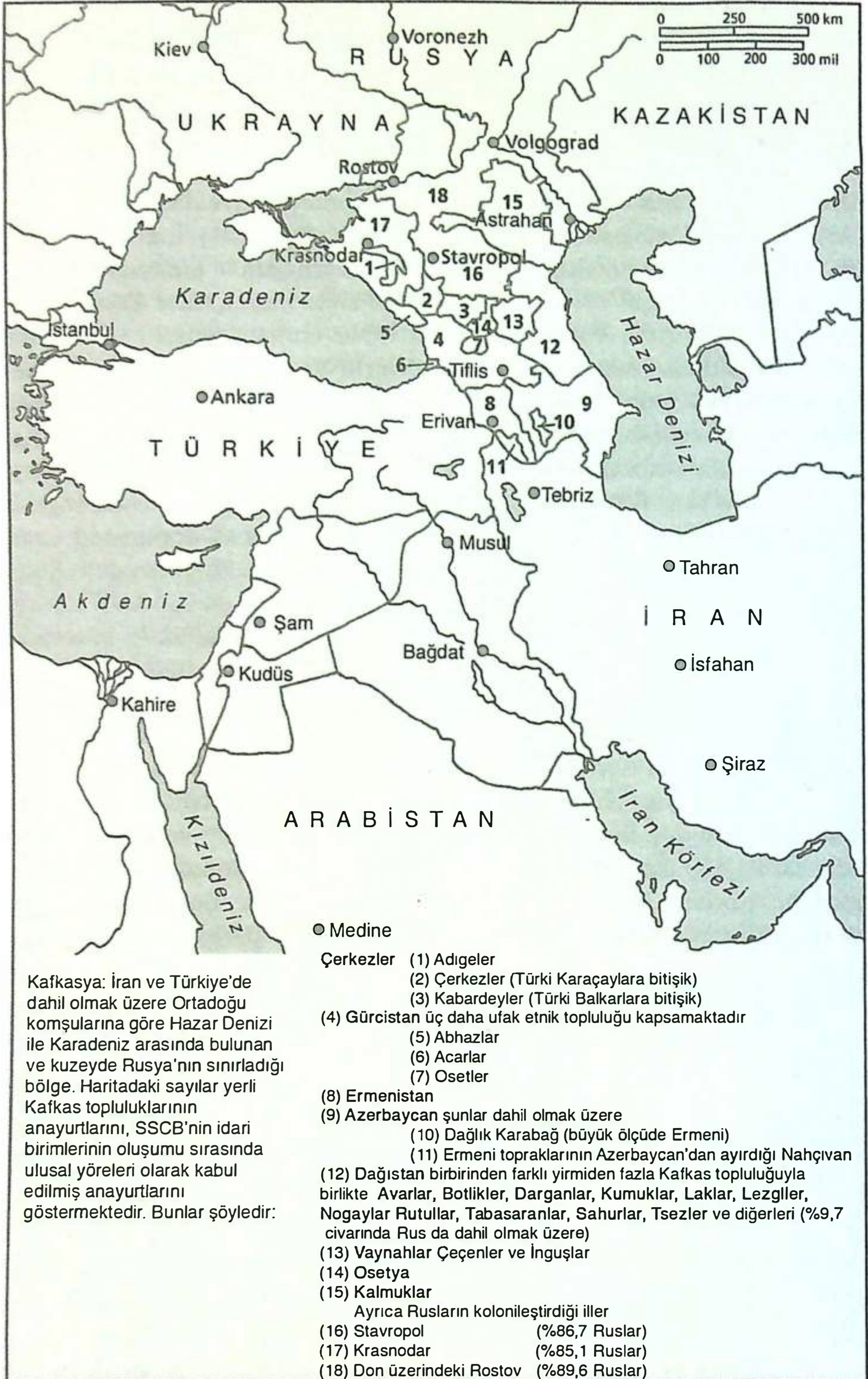
Bu kitabın kapsadığı bölge eski Rus İmparatorluğu / Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu topraklarla sınırlanamaz; çünkü tarihsel "çevresi" çok daha geniştir. Burası Kuzey Kafkasya'nın tepe ve düzlüklerindeki yerli topluluklar (Çerkezler, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Kumuklar ve Dağıstan'ın diğer toplulukları) ile dağ zincirinin güneyindeki plato ve vadilerdeki yerli toplulukların (esasen Abhazlar, Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler) toprakları üzerinde odaklanılan ana bölge olmakla beraber, Kafkas topluluklarının yüzyıllar boyunca uzun ilişkileri olmuş barışçıl veya savaşçı bölge dışı topluluklara (öncelikle Yunanlar, İranlılar, Ruslar ve Türkler) da gereken yeri vermek için çok daha geniş bir coğrafi perspektif gerekmektedir.

---

4. V.G. Tsuleyskiri ve P.G. Chanishvili, *Samouchhitel gruzinskogo yazkya,* 4. elden geçirilmiş ve geliştirilmiş baskı, Tiflis, 1960.
5. *Persidsko-russkiy slovar/farhang farsi-berusi,* Yu.A. Rubinchik tarafından derlenmiş, vb. 2 cilt, Moskova, 1983.

1990'lara kadar Kafkasya'nın güney siyasi sınırı SSCB'nin sınırıyla (Rusların Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı "Transkafkasya" olarak adlandırdıkları bölge, Güney Kafkasya) güney komşuları İran, Türkiye ve Ortadoğu'nun kalanından ayıran bir engel çakışmaktaydı ve Batı devletleri genelde bunu sorgulamaktan kaçınmıştır (Kura Nehri'nden geçen Sovyet-İran sınırında özellikle garip bir durum vardı: Kuzeyde başkenti Bakû olan bir Sovyet cumhuriyeti olarak Azerbaycan ve nehrin güneyinde de merkezi Tebriz olan il olarak başka bir Azerbaycan vardı. Nehrin bir tarafı ile diğer tarafı arasında temas yoktu). Buna ek olarak, kuzeyde de dağ zincirinin oluşturduğu başka bir engel (Rusya Sovyetler Birliği Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırı [RSBSC]) de "Güney Kafkasya"yı Kuzey Kafkasya'daki komşularından (Adıge, Kabardey-Balkarya, Karaçay-Çerkesya, Kuzey Osetya, Çeçen-İnguşya ve Dağıstan topraklarının sakinlerinden ve de 18. yüzyıla kadar Kırım Hanlığı'nın Tatarlarının kontrol ettiği bölgeden) ayırmaktaydı. Bu tür siyasi gerçeklikler, Kafkasya bölgesine dair perspektifimizi bölgenin tarihsel-coğrafi sınırlarını çeşitli yönlere doğru yayarak genişletmemizi gerekli kılmaktadır: Bozkırların göçebe topluluklarını içermek için kuzeye, Don ve Volga nehirlerinin Volgograd'da neredeyse birleştikleri noktaya doğru; Türkiye ve İran'ın Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Suriye, Irak, Filistin ve Arabistan'la her zaman ticari temaslarının olduğu kısımları içermek için güneye doğru. Benzer şekilde, Kafkasya'nın kültürel-tarihsel sınırlarını doğu-batı ekseni boyunca, bir yanda batıya Anadolu'ya doğru (daha önce Yunanlar ve Roma İmparatorluğu tarafından kontrol edilmiş ve ardından Osmanlı Türkiye'sine tabi olmuş) ve diğer yanda da Kafkasya tarihinde İran'ın oynadığı büyük rolü kabul ederek doğuya ve Orta Asya'nın atlı Türk ve Moğol topluluklarına da açık olan komşu çöllere doğru genişletmek de gerçekçi bir adım olacaktır.

Aslında tam anlamıyla Karadeniz ile Hazar Denizi arasında bir kıstak olan Kafkasya, Büyük Kafkaslar ile Ermeni platosu etrafında toplanmış yerli topluluklardan oluşur. Kafkasya 647.497 km^2 olup İran'dan (1.615.753 km^2) önemli ölçüde ufak, Türkiye'ye (767.115 km^2) yakın ve Irak (435.637 km^2) veya Suriye'den (183.091 km^2) büyüktür. Bu kitabın kendi amaçları için teklif ettiği daha geniş etkinlik alanıysa çok daha büyüktür: Yaklaşık olarak kuzeyden güneye 2.414 km ve batıdan doğuya 3.218 km olup Hazar Denizi ile Karadeniz'in büyük kısmını (ve de Kırım Yarımadası) ve ayrıca da Akdeniz'in kuzeydoğu köşesini kapsamaktadır. Bu alan içinde (ki sadece Kafkasya'nın eski Sovyet devletlerinin ulusal yörelerini değil, aynı zamanda büyük ölçüde Ruslaştırılmış Stavropol ve Krasnodar illeri ile Astrahan, Rostov'un bazı kısımlarını ve Kırım Yarımadası'nı ve ayrıca da İran'ın Azerbaycan ilini kapsar) yerli Kafkasya'nın nüfusu yaklaşık 22,9 milyondur. Bu bölgede

Harita 1: Kafkasya, topluluklar ve komşular.

şimdi yaşayan toplulukların sayısının çok fazla olması her birine gereken özeni göstermeyi olanaksız kılmaktadır: Kafkasya'da elliden fazla farklı etnik-dilsel topluluk bulunmaktadır. Bunların bir kısmının nüfusu 7 milyona ulaşırken (Azerbaycan) bir kısmının nüfusu da birkaç binden (bazı Dağıstan toplulukları) ibarettir.

Bu rakam aşağıdaki tablodaki unsurlardan oluşmuştur (bölgeler içerdikleri yerli Kafkaslı (Rus olmayan) yüzdesine (tüm yerli gruplar tek bir kategori olarak toplanmış) göre azalan sırayla yerleştirilmiştir.[6]

	Toplam nüfus	Yerli topluluklar	Toplamdaki Yüzdesi (azalan sırayla)
Ermenistan	3.304.776	3.235.216	97,9
Azerbaycan	7.021.178	6.513.268	92,8
Gürcistan	5.400.841	4.946.243	91,6
Dağıstan	1.802.188	1.527.264	84,7
Çeçen-İnguşya	1.270.429	945.831	74,4
Kuzey Osetya	632.428	415.252	65,7
Kabardey-Balkarya	753.531	466.609	61,9
Kalmukya	322.579	178.662	55,4
Karaçay-Çerkezya	414.970	221.557	53,4
Adıge	432.046	109.598	25,4
Stavropol*	2.410.379	360.265	14,9
Astrahan	991.521	96.220	9,7
Krasnodar*	4.620.876	317.983	6,9
Don üzerindeki Rostov	4.292.291	102.732	2,4
İran-Azerbaycan	3.000.000 civarı		
İran-Talış	21.000		

* Karaçay-Çerkesya ve Adıge topraklarına ek olarak.

6. Kaynaklar: E. Abrahamian, *Iran between Two Revolutions*, Princeton, 1982, s. 12; B. Comrie, *The Languages of the Soviet Union*, Cambridge, 1981, s. 49, 162; Rusya, Statisticheskiy Komitet Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 g.*, C. VII, kısım 1 [microtext edition by East View Publications, Minneapolis, 1993].

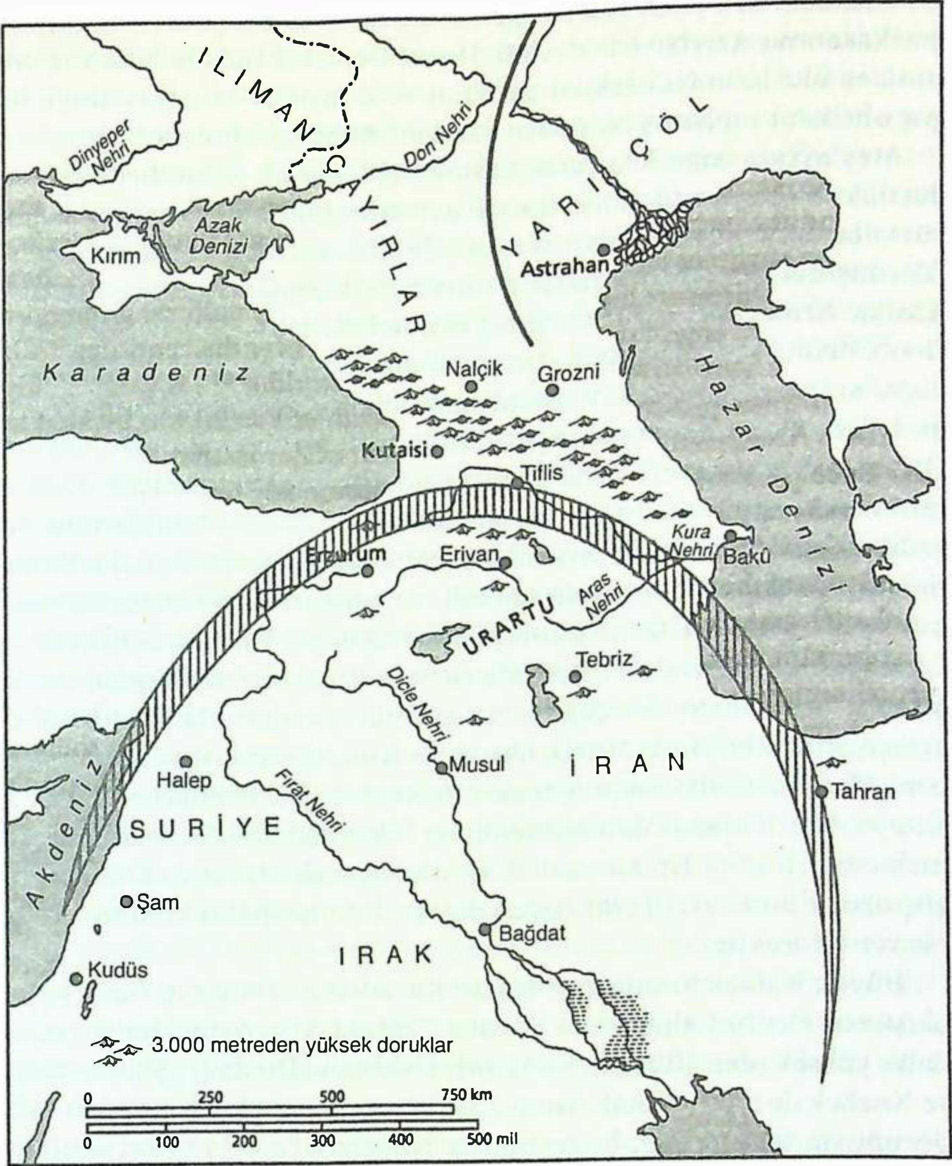
1
Kafkasya'nın Kökenleri

BÖLGESEL COĞRAFYA

Kafkasya, 2. binyıldan itibaren ilk kentsel medeniyetlerin geliştiği Ortadoğu'nun kuzeybatı kenarında yer almaktadır.[1] Fırat ile Dicle arasındaki bereketli ovanın güneyinde, bölgenin büyük güçleri arasında Akad, Asur, Babil ve daha sonra da Persler yer almıştır. "Bereketli Hilal medeniyetlerinin ortaya çıktığı yer Toros ve Zağros Dağlarının güney yamaçlarının aşağısı ve Suriye kıyısıdır. İlk kez burada gıda olarak tahıl üretimi gerçekleştirilmiş ve kentlerin büyümesine koşut olarak ticaret yolları arttıkça bilinen ilk alfabeler geliştirilmiştir."[2] Daha kuzeyde, günümüz Ermenistan'ı ve Gürcistan'ının dağlarında insanlar silah ve alet yapmak içi ilk önce bakır ve ardından demir çıkartarak işlemeye başlamıştır. Gürcüler ve Albanyalılar gibi Kafkas toplulukları bu gelişmelerin merkezinde olmamışlarsa da, bunları benimsemek ve bölgenin gelişen ticari ilişkilerinin parçası olmak için iyi bir konumdaydılar. MÖ 8. yüzyıla ulaşıldığında, Karadeniz kıyılarını takip eden Yunan denizciler kuzeybatı Kafkasya'da koloniler kurmuştur ve 6. yüzyılda Küçük Asya'daki kent devletleri, batı sınırı 200 yıl boyunca Ege Denizi olmuş Pers İmparatorluğu'nun parçası olacaktır. Bu arada Kafkasya Yunan mitolojisine dahil olacaktır: Argonatlar'ın Altın Post'u aradıkları Kolhis günümüz Gürcistan'ının batı kıyısındaki düzlüğüdür ve Zeus, Prometheus'u insanlığı yarattığı ve onlara ateşi verdiği için Kafkas Dağlarına zincirlemiştir.[3]

---

1. "Ortadoğu" ve "Yakındoğu" terimlerine ilişkin bir tartışma için G.M. Wickens, "Introduction to the Middle East", R.M. Savory (Der.), *Introduction to Islamic Civilization*, Cambridge, 1976, s. 1-2'ye bakınız.
2. W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People, from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Londra, 1932, s. 12, 18, 56-7, 59; *Past Worlds: The Times Atlas of Archaeology* (Der.) C. Scarre, vb, Londra, 1988, s. 80-1, 110-11, 114-17, 120-2.
3. R. Graves, *The Greek Myths*, gözden geçirilmiş baskı, 2 cilt, Harmondsworth, 1960, C. I, s. 112, 143-5, 148-9, 193, 226-7, 318; C. II, s. 114, 148-9, 216, 219, 221-3, 229, 232-5, 237-9. Erken Kafkasya ve Yakındoğu tarihinin bir haritalı özeti için C. McEvedy, *The Penguin Atlas of Ancient History*, Harmondsworth, 1967'ye bakınız.

Harita 2: Kafkasya'nın MÖ 8000 civarında ilk tarım bölgesi "Bereketli Hilal"le ilişkisi. Güney "Rus" illeri Krasnodar, Stavropol ve Rostov, Kalmuk Cumhuriyeti ve Volgograd iliyle birlikte, Kuzey Kafkasya ve batıdaki güney Ukrayna illeriyle aynı ılıman iklimi ve doğal bitki örtüsünü paylaşır.

Kafkasya'da ateşin güçlü çağrışımları vardır. İran ve Irak'ın altındaki petrol içeren kayalara dair ilk gözlemsel kanıt, bazı yerlerde çevrenin belirgin bir özelliği olan "ebedî ateşler"dir. Bakû çevresinde yaygın olan yüzeye sızan petrol ve gazdan kaynaklanan bu ateşler hakkında ilk seyyahlar yorumlarda bulunmuştur.[4] Bunun önemi günümüzde de

4. Baedeker, *Russia*, s. 457-8; H. Longhurst, *Adventures in Oil: The Story of British Petro-*

sürmektedir. 200 yıllık Rusya egemenliğinden sonra şimdi bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan devleti, Hazar Denizi altında bulunan ve ona statü ve uluslararası baskılar getirmiş ve dünya petrol siyasetinde bir güç olmasını sağlamış bu petrol yataklarını miras almıştır.[5]

Ateş ayrıca çoğu kez "ateş tapınıcılığı" olarak adlandırılmış Zerdüştlük ve Mazdacılık dinlerine yol açmıştır; bu Kafkas topluluklarına yüzyıllar boyunca İran'dan ulaşmış birçok kültürel etkiden biridir.[6] "Zerdüştlük dünyasının başlıca dört büyük ateşinden biri, özellikle Krallar Kralı'yla [yani Pers Şahı] ilişkilendirilen ateş Azerbaycan'da Gence'dedir."[7] Zerdüştlüğün somut bir abidesi, "neft gazı"nın kayadaki doğal aralıklardan çıkarak sürekli yandığı Bakû yakınındadır ve burada İslam öncesi dönemde inşa edilmiş bir ateş tapınağı 18. yüzyılda Hindistan'da yaşayan Parsiler tarafından restore edilmiştir. Kafkas tarihindeki Pers boyutu (ki Hıristiyan ve Müslüman temalarının başatlığından ötürü akademisyenler tarafından nispeten ihmal edilmiştir) onun kültürel mirasında önemli bir unsurdur. Bu sadece anıtsal mimariyle birlikte altın ve gümüş kaplarda değil, Farsçanın Ermeni ve Gürcü dilleri üzerindeki etkisinde ve Şota Rustaveli'nin *Kaplan Postlu Şövalye*'de sunduğu Ortaçağ Gürcü şiirinin temalarında ve stilinde de açıkça ortadadır. Hatta Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin saygın merkezinin ismi Mtsheta (daha önce Armazis Tsikhe) da ilk Perslerin en büyük Tanrısı Ahura Mazda'dan esinlenilmiş "Ormuzd kalesi" anlamına gelmektedir.[8] İran'ın Kafkasya'dan ayrılamayacak siyasi ve kültürel bir güç olarak bu kuvvetli etkisinden dolayı, İran tarihi bu kitapta önemli bir yer tutacaktır.

Büyük Kafkas Sıradağları Hazar-Karadeniz kıstağının omurgasını oluşturur. Her biri Alpler veya Kayalık Dağlardaki herhangi bir doruktan daha yüksek olan Elbruz (5.642 m), Dykhtau [Dikdağ], Şhara, Janga ve Kazbek de dahil olmak üzere 3.000 metreden yüksek otuzdan fazla doruğuyla bu sıradağ, kuzeybatıda Novorossiysk'ten güneydoğuda

---

leum, Londra, 1959, s. 81-3, 85, 90-1, 103; S.V. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz: geograficheskoye opisaniye v 22-kh tomakh. Azerbaydzhan*, Moskova, 1971, s. 10, 44, 103.

5. Kuzey Kafkasya'daki Çeçenya'da da önemli petrol kaynakları vardır. Bunlar Rus devletinin hırsını harekete geçirerek Çeçen topraklarına günümüzdeki savaşı getirmiş, Çeçen halkı için felaketle sonuçlanmıştır. Kuzey Kafkasya'nın batı kısmında Çerkesya'nın Krasnodar ilinde de bir petrol yatağı vardır.

6. M. Eliade (Der.) *Encyclopedia of Religion*, 17 cilt, Londra, 1987, C. XV, s. 579, 586-8; S. Razmjou, "Religion and burial customs", J.E. Curtis ve N. Tallis (Der.), *Forgotten Empire: the World of Ancient Persia*'nın içinde [British Museum'daki bir serginin katalogu], Londra, 2005, s. 150-80, 228-9.

7. Garsoyan, "Iran and Caucasia", Suny (Der.), *Transcaucasia*'nın içinde s. 11. Ateş tapınakları ve genelde antikçağ Pers sanatına ilişkin harika resimler için R. Ghirshman, *Persia: from the Origins to Alexander the Great*, Londra, 1964, s. 134, 199, 206, 227-9.

8. Baedeker, *Russia*, s. 443; Garsoyan, "Iran and Caucasia"; K. Gink ve I. Turanszky, *Azerbaijan: Mosques, Turrets, Palaces*, Budapeşte, 1979, s. 59-60, şekiller 94-7; C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, DC, 1963, s. 88-9.

Bakû'ya 965 km mesafe kateder. Bu sıradağın kuzeyinde Kuban ve Hazar bozkırları ve kuzeye Volga nehrine, Ural Dağlarına ve uzak Rus ormanlarına kadar uzanan açık çayırlıklar vardır. Büyük Kafkasların güneyinde Ermenistan ve Azerbaycan'ın kayalık doruk ve platoları uzanır. Tam bu bölgede, 19. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun Türkiye ve İran'la sınırı Aras Nehri'ni takip etmiştir. Aras'ın kaynağı, Dicle ve Fırat ile aynı bölgede, Doğu Anadolu'dadır ve doğuya Hazar Denizi'ne akar.

Kafkasya, İtalya, İspanya, New York ve Taşkent'le aynı enlemdedir (40^0 Kuzey) ama Karadeniz ile Hazar Denizi arasında tecrit edilmiş dağların özel konumları, çevresindeki bölgelerin ikliminde büyük farklılıklar yaratır. Doruklarında toplanan bulutlar, özellikle güneybatı tarafında şiddetli yağmur ve kara yol açar. Öyle ki Batı Gürcistan'ın büyük kısmı (Rioni havzası ve Megrelya [Yunancada Kolhis] kıyı ovası) o kadar verimlidir ki burada üzüm, narenciye ve çay yetiştirilebilir ama kış döneminde Svaneti yaylaları yıkıcı çığlara maruz kalır. Buna karşılık, Tiflis'in doğusunda, Bakû ve Hazar Denizi'ne uzanan, "Rus" Azerbaycan'ı olarak adlandırılan, doğu kısmındaki tuzlu çölle birlikte Kura Ovası son derece kuraktır; öyle ki, üzüm ve tahıl tarımı yapılabilmesine rağmen, bunları yapabilmek için sulamaya ihtiyaç vardır. Aşağı Kura ve Aras'ın güneyi olan İran Azerbaycan'ında kurak Muğan bozkırı yerini güney Hazar kıyısını çevreleyen yaprak döken gür ormanlara bırakır. Burası İran'ın nüfus yoğunluğu en yüksek yerlerden biri olan Mazenderan'ı kapsar. İran'ın toplam alanının sadece %5'i tarım yapılabilir olduğundan (%55'i çöldür), kuzeybatı bölgesi olan Azerbaycan önemlidir; çünkü İran'ın bereketli topraklarının en geniş kısımları buradadır.[9] Ermeni yaylasında kış sıcaklığı -46^0 olmasına rağmen, yaz sıcaklığı $+42^0$'dir ve dolayısıyla üzüm, meyve, tütün, mısır ve buğday tarımı sulamaya bağlıdır; diğer yandan, Kafkasya'daki her yerde, vadi ve yaylalarda sığır ve koyun yetiştirmek mümkündür.

Büyük Kafkas Sıradağlarının kuzey tarafındaki bol yağışı iki büyük nehir sistemi taşır. 3.000 metredeki Elbruz Dağı'ndan çıkan Kuban kuzeye doğru giderek ve daha ufak çeşitli akarsu kolları tarafından beslenerek Çerkesya'dan geçer ve batıya dönerek Kerç Boğazı yakınında Azak Denizi'ne ulaşır. Doğudaysa dağlardaki suyu Terek Nehri ve ona katılan sayısız akarsı kolu süzer; yolculuğuna Kazbek Dağı'ndan başlayan Terek, Vladikavkaz'dan geçerek Mozdok yakınında sert bir şekilde doğuya döner ve bataklığımsı bir deltayla Hazar'a ulaşmadan önce Çeçenya'da Sunja'ya akan bir düzine nehir daha kendisine katılır. Terek Nehri'nin kuzeyinde bulunan hayvan otlatmaya uygun çayırlıklar

---

9. F. Halliday, *Iran: Dictatorship and Development*, 2. baskı, Harmondsworth, 1979, s. 105-6, haritalar s. 345-7.

doğuda, kasvetli Hazar kıyısında, kuru bozkıra ve yarı çöle dönüşür ve buranın yegâne nehirleri Kuma ve Maniç çoğu kez kururlar. İklimi ılıman Kuzey Kafkasya'nın Çerkesya ve Çeçenya'daki ova ve sırtlarını yaprak döken ormanlar kaplamıştır. Batıya Stavropol ve Don üzerindeki Rostov'a doğru uzanan bereketli kara toprak bozkırlarında buğday ve mısır ve ayrıca aşağı Kuban'da da pirinç ve üzüm yetiştirilir. Dağlarda yüksek yaz otlakları vardır ve Dağıstan'ın dar vadilerinde başlıca geleneksel uğraş koyun ve keçi çobanlığı olup taraçalandırılmış dik yamaçlarında geçimlik tarım ve meyve yetiştiriciliği de yapılır.[10]

Kafkasya'nın kuzey sınırı aşağı Volga ve Don olarak çizilebilir. Bu ikisi birbirlerine 120 km kadar yaklaşıp (eski dönemlerde tekneler bu aralıktan aşırılarak bir nehirden diğerine geçirilmekteymiş; şimdi bu ikisi Volga-Don kanalıyla birbirlerine bağlanmıştır) biri doğuya diğeri de batıya ayrılarak ilki Hazar ve ikincisi de Azak Denizi'ne akar. Batıda sadece dar Kerç Boğazı, Kuban bozkırını Kırım Yarımadası'ndan ayırır; Kafkasya ile Avrupa'yı birleştiren bir yol buradan geçer. Her ne kadar Kafkas Sıradağları birçok buzuluyla çok az sayıda kolay geçit olanağı sunmaktaysa da, dağların kuzey ve güney tarafındaki ülkeler arasında kara seyahati Hazar Denizi'nin kıyısından geçen dar kıyı yoluyla ve kayalık Karadeniz tarafındaysa yine aynı şekilde ama daha zor olarak her zaman mümkün olmuştur. Bu arada her iki taraf bir yanda Orta Asya ve İran'a ve diğer yandaysa Küçük Asya ve Avrupa'ya olmak üzere deniz bağlantıları sunmaktadır. Büyük Kafkaslardaki geçitlerin büyük kısmı sadece yük hayvanları için uygundur; yegâne istisna, Kuzey Kafkasya ile Gürcistan'ı Darial Boğazı (Farsça "Dar-el Alan", Alan Geçidi) üzerinden birleştiren Rusçada "Gürcistan Askerî Otoyolu" olarak adlandırılan geçittir. Burada yol Aragvi Vadisi'nden Tiflis'e alçalmadan önce 2.377 metreye yükselir. Büyük Kafkas Sıradağları, kuzeyde Çerkesya'nın geniş düzlük ve tepeleri ile Avrasya bozkırını, Kafkasya'nın sınırlarını belirlemenin daha zor olduğu güneyin kayalık tepeleri ve platosundan ayıran kesinlikle zorlu bir engel oluşturur. Mtkvari (veya Kura) Nehri'nin ötesinde Küçük Kafkaslar kütlesi, Pireneler ve Alplerde başlayan dağ sisteminin kıvrım ve faylarının bir devamıdır ve Güney Avrupa boyunca doğuya doğru kıvrılarak gider. Anadolu'ya geldiğinde, günümüz Türkiye'sinin kuzey ve güney kıyılarındaki sıradağları oluşturacak şekilde ikiye ayrılır ve bunlar birbiriyle kesişen dağlar şeklinde, geniş düzlüğü ve sönmüş yanardağlarıyla Ermeni yaylasında tekrar birleşir. Ortalama 1.500–1.800 metre yüksekliğiyle bu bölge çevresindeki toprakların üzerinde "dağ adası" şeklinde yükselir. Tarihsel Ermenistan'ın bu merkezi, Ağrı Dağı'ndan

10. S. V. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz: geograficheskoye opisayene v 22-klı tomakh. Russiyskaya Federatsiya. Yevropeyskiy Yugo-Vostok: Povolzhye; Severnyy Kavkaz*, Moskova, 1968, s. 707-10.

başlayarak Fırat ve Dicle'nin kaynaklarını ve birçok verimli vadi ve ovayı içerir. Bununla beraber, bölgenin iklimi sıcak ve kurak yazları ve son derece soğuk ve yoğun kar yağışıyla insan yerleşimi ve tarım için son derece serttir.[11] Bu dağlık yüksek bölgenin güney tarafı, aniden Suriye ve Irak'ın Fırat-Dicle Ovası'na doğru alçalarak doğal bir sınır oluşturur; diğer yandan, Ermenistan ve İran Azerbaycanı'nın ötesinde aşağı yukarı paralel Zağros Dağları doğuya doğru ilk önce Belucistan ve Afganistan'a ve ardından da Himalayalar ile Hindistan'a doğru uzanır.

Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin günümüzdeki güney siyasi sınırları 18. ve 19. yüzyıllarda Rusya'nın imparatorluk kurucuları ile İran ve Türkiye'nin hükümdarları tarafından belirlenmiştir. İran'dan güneyde Talış'tan kuzeyde Şirvan'a kadar çeşitli hanlıklar alınmış ve bunlardan sonunda Azerbaycan Cumhuriyeti oluşturulmuştu. Diğer yandan, Karadeniz kıyı hanlığı Batum ve I. Dünya Savaşı'na kadar da Kars civarındaki Ermeni sınır bölgesi Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınarak Gürcistan'a dahil edilmişti. Böylece jeopolitik açıdan bakıldığında, 20. yüzyılda Kafkasya bölgesi güneyde Aras Nehri'nde (Yunanca "Arakses") sona ererek Ermenistan yaylasının büyük kısmını Türkiye'de bırakmıştı; tarihsel Azerbaycan da, yani Antikçağ Pers sınır bölgesi Atropatena da İran'da kalmıştı. Ama Rus İmparatorluğu'nun 1991'deki kısmi parçalanmasından beri, Kafkasya'nın güney sınırını coğrafi, tarihsel ve siyasi gerçekleri yansıtacak (en çok da İran ve Türkiye'yle güçlü bağlarını gösterecek) şekilde, yani şu anda Rus İmparatorluğu/Sovyetler Birliği'nin artık gözden düşmüş sınırını daha güneye çekerek yeniden tanımlamak ve Doğu Toroslar ile Zağros Dağlarını takip ederek tarihsel Azerbaycan ile Ermenistan'ın tamamını bu bölgeye dahil etmek anlamlı gelmektedir. Merkezi, tarihsel olarak hem neredeyse geçilmez hem de her yönden gelebilecek işgallerden koruyan bir sığınak ve bir kale konumundaki Büyük Kafkaslardır.

KAFKAS TOPLULUKLARI VE DİLLERİ

Günümüz siyasi ayrımları Kafkasya'nın etnik çeşitliliğine dair bir ipucudur. Büyük Kafkasların güneyindeki cumhuriyetlerde başlıca üç din vardır: Azerbaycan'ın Şii İslamı, Gürcistan'ın Ortodoks Hıristiyanlığı ve Ermenistan'ın Gregoryan Apostolik Kilisesi. Bu cumhuriyetler içinde daha ufak çeşitli ulusal oluşumlar vardır. Gürcistan'da tanımlanmış üç etnik bölge vardır: Türkiye'yle olan Karadeniz sınırında nüfusun Gürcü ama büyük ölçüde Sünni Müslüman olduğu Acaristan;[12] kuzeybatıda

11. M. G. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo naroda s drevneyshikh vremen do nashikh dney*. Yerevan, 1980, s. 7.
12. S. Akıner, *Islamic Peoples of the Soviet Union*, Londra, 1983, s. 243-5.

dili Gürcüceden epeyce farklı ve kültürel açıdan Çerkesya'ya yakın olan Abhazya; Tiflis'in kuzeyinde de, merkezi Tshinvali (Şinval) olan ve bir İran dili konuşan Osetlerin yaşadığı ufak bölge vardır. Sonuncu bölge, Kafkaslarda yükseldikçe Rus Cumhuriyeti sınırları içindeki Kuzey Osetya Cumhuriyeti'yle birleşir. Ermeniler ile Azerilerin toprakları karmaşık bir mozaik oluşturur: Artık Azerbaycan'ın parçası olan Nahçıvan, Ermenistan'ın Syunik ilinden ayrılmıştır. Diğer yandan, bu koridorun doğusundaki Dağlık Karabağ bölgesiyse ağırlıklı olarak Ermenidir ama idari açıdan Azerbaycan'a bağlıdır. Önceden çok daha büyük bir bölgeden geride kalmış ufak bir kalıntı olarak Ermenistan Cumhuriyeti'nin içinde Ermenilerden başka bir topluluk bulunmamaktadır ama Azerbaycan'la olan sınırlarında Ermenistan'ın içinde çeşitli ufak Azerbaycan toplulukları ve Azerbaycan'da da bir Ermeni ilçesi vardır.

Büyük Kafkasların kuzeyindeki tüm bölge bugün "Rusya Federasyonu"nun parçasıdır ve bu yüzden haritalarda çoğu kez sadece "Rusya" olarak gösterilir; ama burası da etnik açıdan homojen olmaktan çok uzaktır, burada da çeşitli uluslar bulunmaktadır. Esasen Terek Nehri'nin kuzeyi olmak üzere, burada Rus hâkimiyeti altındaki Kuzey Osetya ile Kabardey-Balkarya, Karaçay-Çerkesya ve Adıge (bu üçü tarihsel Çerkezistan'a karşılık gelmektedir; Çerkez topluluklarının toprakları (kendi dillerinde "Adıge") "özerk" bölgeleri bulunmaktadır. Terek Nehri'nin doğusu Çeçenya ve İnguşya ve güneyde de içinde içerdiği birçok ufak ulusuyla birlikte Dağıstan vardır. Bunların arasında en kalabalık olanları Avarlar, Dargoslar, Kumuklar ve Lezgilerdir. Türkçe dağ ve Farsça istan kelimelerinin birleşiminden oluşmuş "Dağıstan" adına rağmen, günümüz Dağıstan'ının yarısı ovadır: Hazar Denizi kıyısında kuzeye Terek deltasına doğru uzanan Kumuk Ovası.[13] Güney ve batıda, bundan çok daha zor erişilebilen kayalık Dağıstan dağları vardır ve burada da sayısız ufak etnik bölge bulunmaktadır. Dağıstan'ın kuzeyinde Volga deltasına kadar uzanan, yaşanması zor çöl-bozkırda, buraya 17. yüzyılda yerleşmiş Moğollardan geride kalmış Kalmuklar vardır. Kuzeybatıda, Rusya'nın Stavropol, Krasnodar ve Rostov illerinde, daha önce Çerkez Kuzey Kafkas Ovası olarak adlandırılan bölgede yaşayanların büyük kısmı artık Rus ve Ukraynalıdır; 16. yüzyılda başlayarak buraya göç etmişlerdir.

Kafkasya'da kendi dilini konuşan elliden fazla yerli ulus yaşamaktadır. Bunların bir kısmı muhtemelen 3.000 yıldır buradadır: Gürcüler, Abhazlar, Çerkezler, Çeçenler, Avarlar, Laklar ve otuz başka topluluk daha, hepsi, Kafkasya'nın dışında hiçbir dil ailesiyle ilişkisi olmayan

13. M. Adzhiyev, "I snova 'kumyk o kumykakh'", *Otechestvo: krayevedcheskiy almanakh*, 1991, no.2, s. 88, 90.

diller konuşmaktadır; Ermenilerin diliyse, İngilizce, Rusça ve Farsça gibi, Hint-Avrupa dil ailesine aittir.

Hint-Avrupa veya Türki dilleriyle ilişkisi olmayan (son zamanlarda ödünç alınmış sözcükler hariç) yerli Kafkas dillerinin sözcük bilgisi, dilbilgisi ve sesleri birbirlerinden büyük farklılık gösterir. Hepsi ünsüzler açısından son derece zengindir: Örneğin, patlamalı ünsüzlerin çiftler hâlinde olduğu ve dolayısıyla bill/pill, den/ten, Garry/carry, jar/char, vb sözcüklerin birbirinden ayrılabildiği İngilizceyle karşılaştırırsak, Kafkas dillerinde (ve hatta Kafkasya'da konuşulan Hint-Avrupa dili Ermenice ve Osetçe dillerinde de) üçüncü bir tür vardır: Gırtlaksı vurgunun eşlik ettiği gırtlak duraklı ünsüz (burada p, ṭ, ḳ veya cḥ seslerinin altında bir noktayla belirtilmiştir).[14]

sesli b d g j vb.
sessiz (çoğu kez sert) p ṭ ḳ cḥ vb.

Kafkas dillerinin sözcüksel zenginliği, örneğin, "bir, iki, üç" sayılarında görülebilir: (yaklaşık olarak) Gürcüce *erti, ori, sami*; Abhazca *ake, öba, khpa*; Kabardeyce *zi, tu, shi*; Çeçence *tsha, shi, kkho* ve Avarca *tso, ki, lab*. Bu beş dilde "at" *tṣkheni, che, shi, govr* ve *chu*, diğer yandan "su" da *tsqali* (altı noktalı), *azhe, psi, khi* ve *lin*'dir. Kafkas dilleri dört grup oluşturur: (1) Abhaz, Adıge ve Kabardey-Çerkez'in dahil olduğu kuzeybatı veya Çerkez; (2) esasen Çeçence ve İnguşçanın olduğu orta; (3) üç alt gruptan oluşan kuzeydoğu veya Dağıstan: Avar ve on üç başka dil; Lak ve Dargo birlikte; Lezgi, Tabasaran, Rutul, Sahur, Agul ve

14. Gürcücede üç farklı ünsüz derecesi vardır:

Sesli	b	d	g	J	Dz
sert sessiz	p'	t'	k'	ch'	ts'
gırtlak duraklı sessiz	p	ṭ	k	ch	Ts

Bu aşağıdaki gibi birbirinden farklı üçlü Gürcü sözcükleri ortaya çıkartır:

gari	-	k'ari	-	kari *anlamı:*	Garry	-	Rüzgâr	-	Kapı
dari	-	t'ari	-	Tari	Hava	-	Tef	-	Sap
dzera	-	ts'era	-	Tsera	Uçurtma	-	Eğik	-	Yazgı

İngilizcede patlamalı sessizler olan p, t, k genelde nefes alarak söylenir; bu yüzden burada özel şekilde işaretlenmediler; yani *kari* ama *k'ari* değil. Ama gırtlak duraklı ünsüzlerin İngilizcede karşılıkları olmadığından, bu kitapta sesin veya ses bileşiminin altında bir noktayla gösterildiler: *ṭari, tṣera*, vb. Bakınız: A.I. Aronson, *Georgian: a Reading Grammar*, Columbus, 1982, s. 16, parag. 1.1, 1.3; B.G. Hewitt, *Georgian: a Learner's Grammar*, Londra, 1996, s. 5 (Ama burada apostrof içe çekmeli ünsüzü değil, gıtlaksıllaşmış ünsüzü göstermek için kullanılmıştır).

bir kısmı sadece 1.000 kişi tarafından konuşulan beş başka dilin dahil olduğu Lezgiyan ve (4) Gürcüce ve iki veya üç başka dilin dahil olduğu güney (Kartvelyan).[15]

Çoğu kez atlanan bir gerçek "Gürcistan" (*sakartvelo* – Kartlilerin yurdu) olarak bilinen ülkenin dil açısından homojen olmadığıdır. Kuzeybatı dil ailesine ait Abhazların dil ve kültür olarak kesinlikle Gürcülere değil, Kuzey Kafkasya'nın Çerkezlerine yakın olmaları bir yana, günümüz Gürcistan'ının batı bölgeleri Svaneti ve Megrelya'da da (bazen İngilizcede "Mingrelya" ve Gürcücede *samegrelo*) Gürcüceye (*Kartuli*, İngilizcede "Kartvelyan") akraba ama tamamen farklı, Gürcüler tarafından anlaşılmayan diller konuşulmaktadır. 19. yüzyıla kadar Svan ve Megrelyan birer yazı dili olmadıklarından, her iki topluluğun aristokrasisi yazı dili olarak Kartuli'yi kullanmıştır.[16] Kuzey Gürcistan'daki Osetler ve dağların ötesinde Kuzey Kafkasya'dakiler İran dili konuşur; muhtemelen bu dağlara MS 1. yüzyılda yerleşmiş Alanların soyundan gelmektedirler.[17] Diğer İran dili konuşan topluluklar Kürtler, Dağ Yahudileri, Talışlar ve Tatlardır.[18] Kafkasya'da çok sayıda Türki dilleri konuşanlar da vardır; bunlar Hunlar ve Bulgarlarla başlayarak buraya çeşitli dönemlerde yerleşmiş Orta Asya göçebe boyların soylarından gelmektedir. MS 7. ve 11. yüzyıllar arasında Kuzeydoğu Kafkasya, Türki Hazarlar tarafından kontrol edilmiştir. Hazarlar, Kıpçaklarla birlikte, Kumuk ve Balkar-Karaçay topluluklarının oluşumuna katkıda bulunmuştur ve daha sonra Hazar bozkırını Nogaylar kontrol etmiştir. Güneyde Türkmenler, özellikle 11. yüzyıldan itibaren yani Selçuklular, İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'yu istila ettikleri ve sonunda Osmanlı (Türk) İmparatorluğu'nu yarattıktan sonra Kafkasya'ya göç etmiştir.[19]

---

15. Comrie, *Languages*, s. 196-230; R. Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns in the North Caucasus* (University of Chicago Department of Geography Research Paper no. 191), Chicago, 1980, s. 81-95; *Yazyki narodov SSSR* (Der.) V.V. Vinogradov, vb, 5 cilt, Moskova, 1966-8, C. IV, *Iberiysko-kavkazskiye yazyki*, s. 5-22, 95-100, 184-9, 247-54, 272-5, 400-3, 488-9, 508-9, 524-7.
16. B. G. Hewitt, "Abkhazia: a problem of identity and ownership", *Central Asian Survey*, 1993, 12, 3, s. 268, 271-2; Hewitt, "Yet a third consideration of *Völker, Sprachen und Kulturen des südlichen Kaukasus*", *Central Asian Survey*, 1995, 14, 2, s. 287-8, 303-6.
17. R. A. Gabrielyan, *Armyano-alanskiye otnosheniya (I-X vv)*, Erivan, 1989, s. 64-88; McEvedy, *Penguin Atlas of Ancient History*, s. 68-89; McEvedy, *Penguin Atlas of Medieval History*, Harmondsworth, 1961, s. 14-89.
18. Kafkaslarda konuşulan Hint-Avrupa dilleri, dil ailesinin diğer üyeleriyle bağlantılarını, örneğin İngilizceyle, bazı açık şekilde benzer kelimelerde göstermektedir: Örneğin, *to* ile *du* arasında çeşitlilik gösteren "thou"; "daughter" - *dustr*'dan *dukhtar*'a; "mother" - *mair*'den *moa*'ya; ama birçok farklılık da vardır. Örneğin, "one, two, three, four" (Latince *unus, duo, tres, quattuor*'la bağlantılı) Kürtçede (İrani dil) yek, dü, se, car'dır; ama Osetçede *iu, deuua, arta, tseppar* ve Ermenice de mek, yerku, yerek, çors'dur. Bakınız Comrie, *Languages*, s. 158, 161-2, 164, 179-83; *Yazyki narodov SSSR*, C. I, *Indoyevropeyskiye yazyki*, s. 237-80, 562-98.
19. *Narody Kavkaza* (Der.) S.P. Tolstov, vb, 2 cilt Moskova, 1960-2, C. II, s. 44-5; *Narody Sredney Azii i Kazakhstana* (Der.) S.P. Tolstov, vb, 2 cilt, Moskova, 1962-3, C. II, s. 10-11. Türki dilleri her yerde son derece benzer dilbilgisi kuralları ve sözcükler paylaşır. Dolayı-

Kendi bölge ve dili (veya dilleri) olup tarihte neredeyse hiçbir iz bırakmadan kaybolmuş bir ulus, Gürcistan'ın doğusunda, bugün Azerbaycan olarak adlandırılan topraklarda var olmuş Kafkas Albanyası'dır.[20] Albanya hakkında elimizdeki çok az bilgiyi Yunan coğrafyacısı Strabon'a borçluyuzdur. Ona göre, Albanya'da "bir kral tüm boyları idare etmekteydi ama daha önce bu boylar farklı krallar tarafından kendi çeşitli dillerinde yönetilen boy gruplarından oluşmaktaydı. Yirmi altı dil vardı... [ve] bunların birbirleriyle iletişimde bulunması kolay değildi". Diğer yandan Ermenistan'ın çeşitli tüm bölgelerinde "hepsi aynı dili konuşmaktaydı".[21]

Alfabenin ilk kez MÖ 4000 yılı civarında Mezopotamya ve İran'da tasarlandığını dikkate alacak olursak,[22] birçok dilin yan yana var olduğu komşu Kafkasya'da birçok farklı alfabenin icat edilmiş olması şaşırtıcı değildir. Harflerin ilk işlevlerinden en önemlisi, Antikçağ İran'ının kayalara kazınmış abidelerinde gördüğümüz gibi[23] kralların başarılarını ilan etmekti ve yazı, kayıt tutmak için o günün *lingua franca*sında (Babilce, Farsça veya daha sonra Aramice) kraliyet idari işlerinde kullanılmıştı. İlk Ermenice de Ermeni harflerinin tasarlanmasından önce Pers, Arami ve Yunan harflerini kullanılmıştı[24] ve "kraliyet aristokrasisi çift dilliydi, Ermeniceye ek olarak ya Yunanca ya da Farsça konuşuyorlardı".[25]

PERSLER, YUNANLAR VE ROMALILAR

Perslerin Kafkasya üzerindeki etkisi sadece kültürel değildi. Kuzeye doğru İran, Moğolistan'dan Polonya'ya uzanan, çeşitli etnik kökenlerden göçebe boyların yaşadığı Büyük Avrasya bozkırlarına açıktı ve bunlar zaman zaman yerleşik medeniyetlerin yaşadığı topraklara akınlar yapmaktaydı. Doğu Persliler için göçebe akınları için sürekli

---

sıyla Azerbaycan, Kumuk, Nogay ve Karaçay-Balkar dillerinde, Türkçede olduğu gibi, ilk dört sayı (önemsiz farklılıklarla) bir, iki, üç, dört'tür; her birinde ikinci tekil şahıs sen, at attır; sı ve dağ Azerice ve Türkçede su ve dağ ama diğerlerinde suv, tau'dır: Comrie, *Languages*, s. 42-4, 46-50, 51; *Yazyki narodov SSSR*, C. II, *Tyurkskiye yazyki*, s. 66-90, 194-33, 280-300.

20. Kafkas Albanya'sı ile Yunanistan'ın kuzeybatısında bulunan bir Avrupa ülkesi olan (İlirya kökenli) Arnavutluk arasında tarihsel bir bağlantı yoktur.

21. Strabo, *The Geography of Strabo*, İngilizce çeviri H.L. Jones, 8 cilt, Londra, 1917-32, C. V, s. 208-11, 229, 323-5.

22. C. Burney ve D.M. Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Londra, 1971, s. 264-7; G. Jean, *Writing: the Story of Alphabets and Scripts*, Londra, 1992, s. 11-63; McEvedy, *Penguin Atlas of Ancient History*, s. 26-7, 36-7, 44-5, 56-7.

23. Curtis ve Tallis, *Forgotten Empire*, s. 12-15, 18-29, 56-9, 75, 81, 193, 196-9, 258, 262'deki tasvirlere bakınız. Kral Dareios'un Behistun'da bulunan, "Ahuramazda'nın iradesiyle" fethettiği tüm toprakların kaydedildiği yazıtlarının bir İngilizce çevirisi R.N. Frye, *The History of Ancient Iran*, Münih, 1984, s. 90-1, 96, 363-8'de bulunabilir.

24. R.N. Frye, *The Heritage of Persia*, Londra, 1962, s. 103-4, 146-9, res. 37-9; Frye, *History of Ancient Iran*, s. 164.

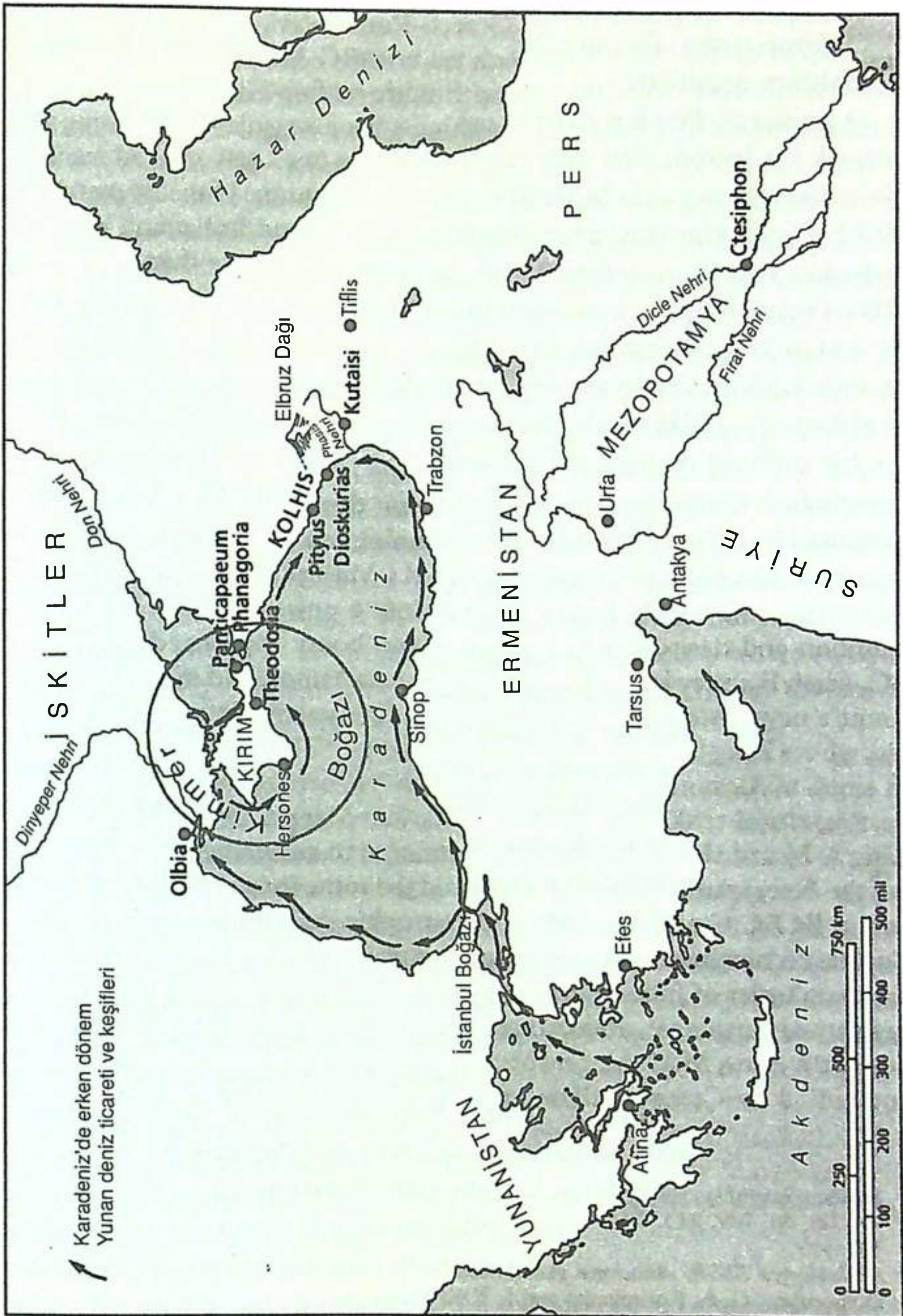
25. D.M. Lang, *Armenia: Cradle of Civilization*, Londra, 1970, s. 113, 126.

tetikte durulması gereken ana sınır Horasan ile Amu Derya Nehri'nin kuzeyinde Orta Asya'da idi. İran'a ulaşılabilecek başka bir güzergâh da Hazar Denizi'nin kuzey ucunun çevresinden Volga'nın güneyine doğru Dağıstan sahiliydi; bunun ötesinde çekici Arran ve Muğan Ovaları bulunmaktaydı. Bunlar İran'ın sınır savunmasında ilk zamanlardan itibaren önemli bir rol oynamıştır ve en azından MÖ 8. yüzyıldan itibaren Persler bu yolu, geçidin Kafkas Dağlarının güney ucunda iyice daraldığı yerde bir kaleyle korumuştur (3. No'lu Harita'ya bakınız). Bu engel Hazar Kapısı, Albanya Kapısı, Demir Kapı vb olarak adlandırılmıştır ama Farsçadaki resmî adı Derbent'tir; anlamı "giriş kapısı", "kanyon" veya "çıkmaz sokak"tır.[26] Burada Derbent, Pers İmparatorluğu'nun batıdaki en uç karakolu anlamına gelmekteydi ve MS 5. ve 6. yüzyıllarda Şah Kubad ve Şah I. Hüsrev Anuşirvan savunma hatlarını karmaşık bir tahkimat sistemiyle geliştirecekti.

Bir Avrupa topluluğu olarak Yunanlar da Kafkasya'yla MÖ 9. yüzyıldan itibaren yakından ilişkili olmuştur; onların Karadeniz çevresinde "Kolhis ve İason'un seferinin sınırlarına" kadarki keşif ve koloniler oluşturma süreci bu bölge hakkında ilk bilgileri sağlamıştır.[27] Küçük Asya'daki Yunan kolonileri arasında şunlar sayılabilir: Karadeniz sahilindeki Sinope [Sinop] ve Trapezus'la [Trabzon] birlikte Kapadokya Pontus'u, Tuna deltasından Kerç Boğazı'na kadar olan kuzey kıyısı boyunca uzanan Kimerya Boğazı (Olbia kentiyle birlikte Dinyeper [Borysthenes] de dahil olmak üzere); Theodosia, Ponticapaeum ve diğer kentlerle birlikte Tauri Khersonesos'u (Kırım); Azak Denizi (Maeotis Gölü) ve aşağı Don (Tanais) ve Kuzey Kafkasya sahilinin Kolhis'e doğru uzanan komşu kısımları.[28] Bu bölgelerde yapılmış tüm arkeolojik kazılar bu Grek-Roma ileri karakollarının 1.000 yıl boyunca devam ettiğini göstermiştir.[29] Bununla beraber, MÖ 6. yüzyılda Küçük Asya büyümekte olan Pers İmparatorluğu tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. İlk önce Kral II. Kyros, ardından Dareios batıya doğru ilerleyerek İyonya'yı ele geçirmiş ve Çanakkale'den geçerek Trakya'yı da işgal etmiş, Makedonya kapılarına dayanmıştır. Büyük İskender'in MÖ 4. yüzyılda doğuya karşı seferi de Küçük Asya ve Mezopotamya'dan geçerek Pers ve Hindistan'a kadar gitmiştir. Ardıllarıysa bir yüzyıldan uzun bir süre boyunca 2.400 km

---

26. A.A. Kudryavtsev, *Drevniy Derbent*, Moskova, 1982, s. 14-31; *Persidsko-russkiy slovar/ farhang farsi berus*, C. I, s. 617.
27. Rodoslu Apollonius, *The Voyage of the Argo: the Argonautica*, çeviri ve giriş E.V. Rieu, Harmondsworth, 1959.
28. Strabo, *Geography*, C. I, s. 167-9, 275-6, 283, 411-13; C. II, s. 481-3, 495, 515; C. III, s. 189, 213, 221, 225, 231-9, 241-7, 283; C. V, s. 191-217, 291, 371, 387-91.
29. *Arkheologiya SSSR. Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomorya* (Der.) V.S. Dolgorukov, G.A. Koshelenko ve I.T. Kruglikova, Moskova, 1984, s. 5, 9, 47, 59, 73-5, 106-13, 122-3, 177-81, vb.

Harita 3: Karadeniz'de erken dönem Yunan deniz ticareti ve keşifleri.

Orta Asya'ya doğru yayılmış ve Ermenistan, Gürcistan ve Media'da Atropatene'yi Atropatena'yı de kapsamış Seleukos İmparatorluğu'nu yaratmıştır. Atropatena (bugünün İran Azerbaycanı) adını MÖ 328'de İskender'in ölümünden sonra bu bölgeye satrap tayin edilmiş olan

Atropates'ten almıştır.[30] MÖ 2. yüzyıldan itibaren de doğuya seferler düzenleme sırası, ilk önce Makedonya ve Yunanistan'ı fethetmiş olan Romalılara geçmiştir.

O sıralarda Persler, Avrupa'dan gelen bu saldırganlığa karşı tekrar birleşik bir İran devleti tesis ederek karşılık vermişti. MÖ 123-88'de II. Mehrdad (Yunancada Mithridates) Hazar Denizi'nin güneyinde "Part'ı ufak bir krallıktan güçlü bir imparatorluğa dönüştürmüştü". Roma'nın doğunun ticaret ve temsil ettiği ganimet karşısındaki hırs ve arzusu MÖ 64'te bu gelişmeye meydan okumuş ve Pompeius ordusuyla Küçük Asya'yı geçmiş, Roma'nın yeni doğu eyaletlerini yeniden düzenleme sürecinde Kafkas Albanyası ile Ermenistan'ı işgal etmiş ve Ermenistan'ın Kral Tigranes (Dikran) iktidarını onaylamıştı. Büyük İskender'e özenerek bir orduyla doğuya gidip Partları fethetmek ve Hindistan'a doğru ilerlemek istemiş bir sonraki Roma generali MÖ 60 yılında Marcus Crassus idi. Ermeni kralı II. Artavazd, Crassus'la ittifak içindeydi ama Crassus onun Mezopotamya üzerinden gitmeme tavsiyesini dinlememiş ve Partlar karşısında kuzey Suriye'de Carrhae'da büyük bir felaketle sonuçlanan bir mağlubiyet yaşamıştı. Roma'nın Iulius Caesar'ın ölümünün ardından gelen karışıklıklarla dolu dönemi sırasında ve hırslı aristokratlarının iktidar için çeşitli manevralarının ortasında Doğu'nun sorumluluğu Marcus Antonius'a gelmişti. Crassus'un yaşadığı bozgunun yıldırmadığı Antonius MÖ 36'da Kraliçe Kleopatra'nın Mısır'ındaki yeni üssünden muazzam bir Roma ordusuyla harekete geçmiş, Suriye'den yola çıkarak Ermenistan'a boyun eğdirmişse de Partlar ve Medler tarafından durdurulan Antonius kışın karı yüzünden geri çekilmeye zorlanmıştı. Antonius'un seferi sona erdirilecek ama bunun sebebi savaş değil, daha sonra İmparator Augustus olacak ve o sırada Part Kralı IV. Farhad'ın (Yunancada "Phraates") statüsünü kabul ederek Part-Roma sınırını Fırat olarak belirleyen bir antlaşma imzalamış olan Octavianus olacaktı. Bundan sonra MS 58'de Nero da General Corbula komutasında özellikle Partlarla karşılaşmak için yetiştirilmiş bir orduyla bir Kafkasya seferine girişecek, Ermenistan'ı işgal ederek Roma otoritesini tekrar dayatacaktı. Bu sefer on yıllık bir savaşa sebep olmasına rağmen Partların kukla kralı Kral I. Tiridates'in mağlup edilmesini sağlayarak başarılı bir sonuca ulaşacak ve I. Tiridates'e, taç giyme töreni için Roma'ya seyahat etme ve dolayısıyla Roma egemenliğini kabul etme karşılığında tahtı geri verilecekti.[31]

Antonius'un seferinden önce Ermenistan kralı Artavazd Partların tarafına geçmişti ama bir süre sonra Roma'ya bağlılığını ilan ederek

30. K. Farrokh, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War,* Oxford, 2007, s. 114-17; Frye, *History of Ancient Iran*, s. 143.
31. Farrokh, *Shadows in the Desert*, s. 145-51; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 50-8.

Ermeni kuvvetleriyle Antonius'un tarafında yer almış ve Atropatena'da çıkmaza girerek ilerlemekte olan Partların karşısında geri çekilene kadar onun yanında kalmıştı. Her ne kadar Artavazd Romalıların geri çekilmesine destek olmuşsa da, Antonius onu seferinin başarısızlığının sebebi ilan etmiş ve intikamını Ermenistan'ı işgal ederek almıştı. Kralı ve ailesini zincire vurarak MÖ 34'te Mısır'a Kleopatra'ya götürmüş ve burada sonunda Artavazd'ın boynu vurulmuştu. Bir yıl sonra Antonius'un Mısır hayali çökmüş ve MÖ 31'de hem o hem de kraliçe intihar etmişti.

Romalılar, Filistin ve Mısır üzerindeki hâkimiyetlerini bir 600 yıl daha korumuş ama Ermenistan konusunda ara sıra beliren anlaşmazlıklara rağmen Partlara karşı MS 2. yüzyıla kadar bir sefer düzenlememiştir; bu tarihte Büyük İskender'e öykünen İmparator Traianus (d. MS 53, hükümdarlığı 98–117) hırslanarak Roma İmparatorluğu'nu doğuya doğru genişletmek istemiştir. Asya seferini, aşağı Tuna'nın kuzeyindeki dağlık bölge Dacia (şimdi Romanya) üzerinde hâkimiyetini tesis edene kadar erteleyen imparator, MS 114'te lejyonlarını Kafkasya'ya ilerletmiş, Ermenistan'ı işgal etmiş ve MÖ 110 civarında kurulmuş muazzam Part başkenti Ktesiphon da dahil olmak üzere Asur ve Mezopotamya'yı işgal etmiştir. Ardından Dicle'den aşağıya, İskender'in Hindistan'a gitmek için yola çıktığı limana doğru seyretmiş ama burada, yeni fethedilmiş bölgelerdeki isyanlar yüzünden, 117'de öleceği Kilikya'ya dönmek zorunda kalmıştır.[32] Filozof İmparator Marcus Aurelius bile MS 163'de, Part Kralı I. Valakş tarafından ele geçirilmiş Ermenistan üzerinde Roma hâkimiyetini yeniden tesis etmek için bir sefer düzenlemiştir; bu esnada burası Roma'nın bir eyaleti ilan edilmiştir. Marcus, Dura Europus'ta zorlu bir Part ordusunu yenmiş ve bir kez daha Ktesiphon'u yağmalamıştır ama bir veba salgını savaşı sona erdirmiştir. Bu tarihten sonra Roma, 3. yüzyılda Sasani Hanedanı'nın yükselişine kadar egemen olduğu Mezopotamya'daki kilit pozisyonları kontrol altında tutmuştur.[33] Romalılar, yaklaşık aynı zamanda, Abhazya'nın Greko-Romen Bosporos Krallığı kolonileriyle ticaret yaptığı Doğu Karadeniz'i de istila etmiş ve 4. yüzyılda Gürcistan'ın eşiğindeki bu prenslik gelecek 300 yıl boyunca Konstantinopolis'ten atanan yöneticilere tabi olmuştur.[34]

32. Burney ve Lang, *Peoples of the Hills*, s. 204-5; S. Capo ve I.F. Stellingwerf, *Trajan's Column*, Terni, 2000, [s. 34-7, 43-8]; Farrokh, *Shadows in the Desert*, s. 124-5, 129-31, 144-51.
33. Farrokh, *Shadows in the Desert*, s. 164-7, 178-86.
34. Z.V. Anchabadze, *Iz istorii srednevekovoy Abkhazii (VI-XVII vv)*, Sohumi, 1959, s. 80; N. A. Berdzenishvili, vb (Der.), *Istoriya Gruzii: uchebnoye posobiye*, C. I, *S drevneyshikh vremyon do 60-kh godov XIX veka*, Tiflis, 1962, s. 103, 106-7; *Ocherki istorii Gruzii* (Der.) M.D. Lordkipanidze ve D.L. Muskhelishvili, 8 cilt, Tiflis, 1988, C. II, *Gruziya v IV-X vekakh*, s. 112-13, 117-19, 122, 183-4, 250, 280-2. 20. yüzyılda Abhazya, Gürcü tarihçiliğinde, Abhazya Krallığı'nın hükümdarlarının etnik kökenlerine (Abhaz veya Gürcü) dair epeyce fazla ulusalcı propagandayla birlikte bir siyasi çekişme konusu olmuştur; 1992'de bu Gürcistan ile Abhazya arasındaki savaşın bahanesi olmuştur.

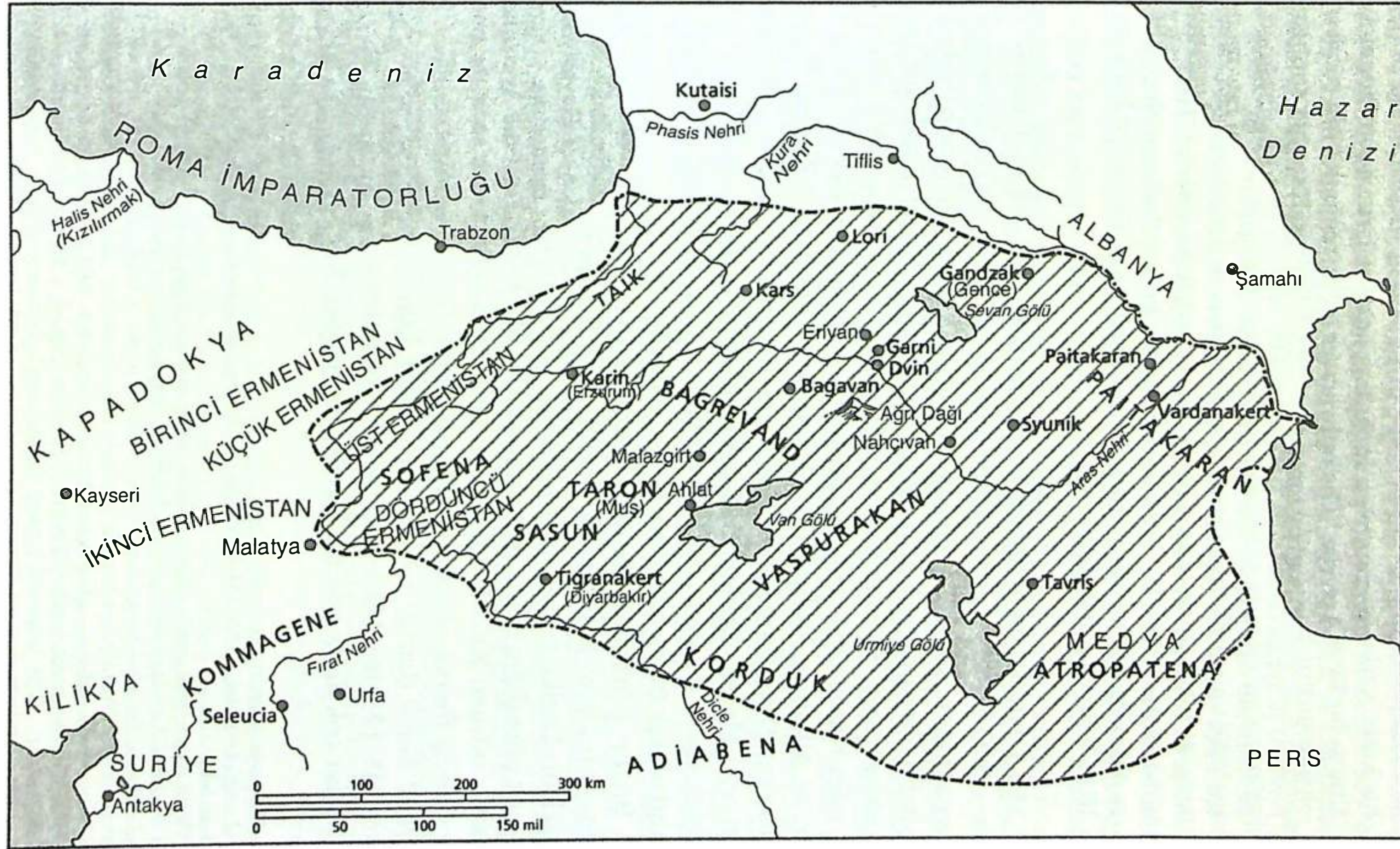
ERMENİLER VE GÜRCÜLER

İranlılar hariç, Kafkasya'daki en eski tarihsel kayıtlar Ermenilerindir. Kurucularının adlarıyla bilinen kraliyet hanedanları birbirini izlemiştir: Oronteslileı, Ardaşeslileı, Arşaklılar ve MS 4. yüzyıldan itibaren Pakraduniler. Çalışmaları MÖ 401 ile MS 1071 arasındaki yüzyılları kapsayan Ermeni tarihçileri (her ne kadar çoğu zaman eksik, karışık ve ulusal dinin hizmetinde olmaktan ötürü tarihin bazı gerçeklerini atlama ve bir kısmını da değiştirme alışkanlıkları olmuşsa da)[35] bunları kaydetmiştir. Ermenilerin ataları Mezopotamya'nın kuzeyindeki yaylada yaşamış ve Mezopotamya'nın kadim Asur ve Babil medeniyetlerinin kültürel gelişimlerinin parçası olmuşlardır.[36] Van, Sevan ve Urmiye göllerinin çevresindeki yüksek vadilerde kurulan en eski devlet MÖ 9. ve 7. yüzyıllardaki Urartu'ydu ama Urartu'nun Ermeni olduğu varsayımı artık genellikle reddedilmektedir.[37] Son yıllardaki akademik araştırmalar, Urartu'nun, İsrail ve Fenike'de dahil olmak üzere hemen hemen tüm Yakındoğu ülkelerinin Asur'un egemenliği altına girdiği bir dönemdeki özel önemini kabul etmektedir: "Bölgede Asur yayılmacılığına başarılı şekilde direnen ve zengin ve sofistike bir rakip olarak ayakta kalan tek güç yayla krallığı Urartu'ydu... [Urartu] demir gibi yerel hammaddelerin kullanımına dayanan ve sürekli gelişen bir kendine yetmeyi sürdürmüş ve kaliteli atlarıyla meşhur olmuştu."[38] Bir Ermeni yurtseveri şöyle yazmaktadır. "Urartu'nun yazılı tarihi MÖ 1275'de başlar. Asur'un yıkılması sırasında Urartu'nun vârisleri Ermeniler (Ermenilerle Urartuların ilişkisi, İngilizlerle Britonların veya Fransızlarla Galyalıların ilişkisi gibiydi) yönetici aristokrasi olarak Urartu'yu işgal etmişti."[39] Dilbilimsel ve arkeolojik nedenlere dayanarak (Küçük Asya'nın Hititleri ve Frigyalılarından farklı bir Hint-Avrupa dili konuşan) Ermenilerin "muhtemelen MÖ 7. ve 8. yüzyıllarda eski Urartu topraklarına nüfuz ettikleri" geniş kabul görmektedir (4. Harita'ya bakınız).[40] Bir Ermeni tarihçisinin görüşü şöyledir:

> Ermeni halkı 2. binyılın sonunda ve 1. binyılın başında, uzun süre önce oluşmuş boyların yavaş yavaş nüfuz etmesi... ve son zamanlara ait katılım-

---

35. Toumanoff, *Studies*, s. 15-19, 277, 293-7, 306, 338-42; ayrıca bakınız: Burney ve Lang, *Peoples of the Hills*, s. 177-205; R.G. Suny, *The Making of the Georgian Nation*, Londra, 1989, s. 5-19.
36. Burney ve Lang, *Peoples of the Hills*, s. 177-205; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 10, 13-40; Suny, *Making*, s. 5-19.
37. Örneğin, V. Harutyunyan [Rusça yazılışı "Arutyunyan"], *Kamennaya letopis armyanskogo naroda*, Erivan, 1985, s. 10 ve n.47'deki "The rich heritage of [our] ancestors" başlığına bakınız.
38. *Past Worlds*, s. 156.
39. M. Chachin, *The Kingdom of Armenia*, Londra, 1987, s. 1.
40. *Encylopaedia Britannica*, 15. baskı, *Micropaedia*, C. XII, s. 197-8; *Macropaedia*, C. XXII, s. 589-90, 665-8.

Harita 4. Büyük Ermenistan'ın sınırları, MÖ 60 civarı.

> larla birlikte Ermeni yaylalarında ortaya çıkmıştır. ... Özellikle önemli olan bir katkı, yaylalardaki en kalabalık ve en yaygın etnik unsur olan Hurri-Urartu boylarıydı; bunlar... ortaya çıkmakta olan ulusun fiziksel temelini oluşturmuştur. Bunların arasında Van Gölü bölgesinin yerel nüfusu (Urartu boyları) ve ayrıca da bunlara akraba Aratsani ve üst Dicle vadilerinin ve Aras ile Kura'nın üst bölgelerinin Hurrileri vardır. ... Başka bir önemli unsur da üst Fırat vadisinde yaşayan Hatti-Luvi boyları ve bunlara ilaveten de aynı bölgede bulunan, Ermeni halkının ismini aldığı (kendilerini "Hay" olarak adlandırırlar) Hayalar boy federasyonuydu. Ermeni halkının oluşumunda eş derecede önemli olan, onlara ikinci isimleri olan "Ermeni"yi kazandıran Hint-Avrupalı Armen boylarıdır.[41]

MÖ 1. yüzyıla gelindiğinde Ermenistan'ın sınırları Kral I. Büyük Tigranes (MÖ 95–56) egemenliğinde batıda Fırat'ın Suriye'nin kuzeyindeki kaynağından, doğuda Artsah (Karabağ) ve Syunik (Nahçıvan) bölgeleri de dahil olmak üzere Kura ve Aras Nehirlerinin birleştiği noktaya kadar uzanmaktaydı.[42] Ermenilerin kendi tarihlerini yazması MS 5. yüzyılda Movses Khorenatsi'yle başlamış ve 13. yüzyıla gelindiğinde, Ermenistan ve Albanya, Agatangelos, Faustos Byuzandatsi (Bizanslı Faust), Ovannes Draskhanakertsi, Stepanos Taronatsi ve Kafkas Albanya'sı tarihçisi Movses Daskhurantsi (Kalankatuatsi olarak da bilinir) dahil olmak üzere on sekiz tarihçi ve Mkhitar Goş ve Smbat Gundstabl da dahil olmak üzere çeşitli filozoflar yetişmişti.[43]

Bugün Gürcistan olarak adlandırılan yer için MS 1008'den önce genel bir terim kullanımda değildi ama batıda Karadeniz kıyısında bulunan Lazika (veya Egrisi) [Farsça Lazistan] da dahil olmak üzere birçok prensliğin adına rastlanmaktadır: Merkezde Yunanlarca İberya olarak bilinen Kartli; doğuda Kaheti (Ortaçağ Gürcistan'ında çoğu kez tümü İberya olarak adlandırılmıştır). Gürcü tarih yazıcılığı, *The Life of Kartli* (*kartlis tskhovreba*) olarak bilinen vakayinamelerle birlikte MS 12. yüzyılda başlamıştır.[44] Ermenistan ve Gürcistan üzerine raporlar çok daha eski tarihlerde, Herodotos, Ksenophon, Plutarkhos

---

41. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 27.
42. Lang, *Armenia*, s. 23, 130-3; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 42, harita s. 112'nin karşısında.
43. V.Ya. Bryusov, *Letopis istoricheskikh sudeb armyanskogo naroda* [1940 baskının yeniden basımı], Erivan, 1989, s. 74; Gabrielyan, *Armyano-alanskiye otnosheniya*, s. 10-26; A. S. Garibyan, *Russko-armyanskiy slovar v odnom tome*, 2. baskı, Erivan, 1977, s. 85; B. A. Harutyunyan, "Administrativnoye deleniye zakavkazskikh vladeniy Sasanidskogo Irana soglasno trudu Yelishe", Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, Institut Vostokovedeniya, *Kovkas yev Byuzandia*, prak 1; *Kavkaz i Vizantiya*, vypusk 1, Erivan, 1979, harita s. 32; H. Hübschmann, "Die altarmenischen Ortsnamen", *Indogermanische Forschungen*, 16, 1904, s. 197-490; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 60, 116-21, 153-5.
44. Orijinal vakayinameler ve mevcut metinlerle bağlantılı karmaşık sorunlar bir Rusça baskıda özetlenmiştir: *Letopis kartli (Pamyatniki gruzinskoy istoricheskoy literatury IV)*, Rusça çeviri, G.V. Tsulaya'nın girişi ve notlarıyla, Tiflis, 1982, s. 5-44, İngilizce kısa özet, s. 110-13.

ve diğerleri gibi Antikçağ Yunan ve Roma tarihçilerinin yazılarından ayıklanabilmektedir. Bu erken kaynaklarda bulunan nispeten seyrek olgulara dayanarak biliminsanları erken dönem Ermeni ve Gürcistan tarihlerinin ilk anlatılarını ortaya çıkarmıştır.[45] Batı Gürcistan'da ancak son zamanlarda tarihsel kayıtlara dahil edilmiş önemli bir arkeolojik yer, Kutaisi'nin güneybatısındaki Vani mezarlarıdır. Burada 1870'lerden beri çeşitli altın buluntular çıkmıştır ama ancak 1930'larda sistematik kazı başlatılmış ve Vani MÖ 6. yüzyıla giden, geride yazılı kalıntılar bırakmamış, gelişmekte olan bir Gürcü kültürüne dair kanıtlar sunmuştur. Bazı mezarlarda atları ve hizmetkârlarıyla birlikte "İskit" benzeri hükümdar gömülerine rastlanırken, diğerleriyse, bronz yontuları ve altın süslemelerinin inceliği açısından Küçük Asya'dakilerle karşılaştırılabilir düzeydedir.[46]

Gürcistan ve Ermenistan'ın erken dönem tarihleri ve siyasetleri birbiriyle iç içedir. Tarihlerinin ilk dönemleri boyunca her ikisi de, Batı Asya'da 2.000 yıldan uzun bir süre en güçlü ve kültürel açıdan en zengin ülke olan İran'ın kontrolü altına girmiştir ve ilk kraliyet hanedanları İran monarşisiyle akrabalık ilişkisi iddiasında olmuştur.[47] Her ne kadar ilk İran hanedanları Zerdüştlük inancını yaymışsa da, bu Kafkasya'da çok az iz bırakmıştır;[48] diğer yandan doğa güçlerini, ağaçları ve dağları kutsal sayan, kan kurbanları, büyü ayinleri ve ata tapınımı içeren animizm dinsel varlığını sürdürmüş, ardında birçok kalıntı bırakmıştır.[49] Ermenistan ve Gürcistan'da başka bir İran mirası da dilseldir: Her iki dilde de (Gürcücede birkaç yüzlere ulaşan) bol sayıda Farsçadan türemiş kelimeler vardır.[50] Ayrıca Ermenistan ve Gürcistan Partlara saldıran Roma ordularının birbiri ardı sıra gelen seferlerine de

---

45. Erken dönem Ermeni ve Gürcü tarihine ilişkin iyi bir kısa anlatı ve bu tarihin kaynakları Suny, *Making*, s. 4-19'da verilmektedir.
46. D. Kacharava ve G. Kvirkvelia, *Wine, Worship, and Sacrifice: the Golden Graves of Ancient Vani* (Der.) J.Y. Chi, New York, 2008; *From the Land of the Golden Fleece: Tomb Treasures of Ancient Georgia. Brief Guide* [Fitzwilliam Müzesi sergisi için, Cambridge, 20 Ekim 2008 - 4 Ocak 2009]; Krş. D.M. Lang, *A Modern History of Georgia*, Londra, 1962, s. 21.
47. Bu karmaşık bir sorudur: "İberya Arşaklılar hanedanı, tacın, son Arşaklı prensesinin elinden... İberya'nın ilk Hıristiyan Kralı... III. Mirian'a geçmesiyle sona ermiştir... İran kökenli Mihranidlerin bir dalı olan bu hanedan Hosroid [birçok Pers kralının ismi olmuş Khosrou'dan] olarak adlandırılmıştır; İkinci [Ermeni] Hanedanı Gogarene. Aynı İran hanedanı Mihranlardandır; Hosroidler ve Guaramidler [Kral Vahram'dan] bunun başka bir dalıydı": Tourmanoff, *Studies*, s. 83, n.105; s. 334-5, 433. Ayrıca Garsoyan, "Iran and Caucasia"a da bakınız.
48. Burney ve Lang, *peoples of the Hills*, s. 167-8; *Istoriya narodoc Severnogo Kavkaza* (Der.) A.L. Narochnitskiy, vb, 4 cilt (planlanmış), [C. I], *S drevneyshikh vremyon do kontsa XVIII v.*, Moskova, 1988, s. 136-7; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 141, 197, 536.
49. *Narody Kavkaza*, C. I, s. 185-6, 213, 237, 263-4, 332-4, 369-70, 387, 500, 516, 525; C. II, s. 141-2, 195, 197, 318-19, 411-13, 536, 538.
50. M. Andronikashvili, *narkvevebi iranur-kartuli enobrivi urtiertobidan*, 2 cilt, Tiflis, 1966-96, C. I, İngilizce özet, s. 545-71; C. II, kısım 1, İngilizce özet, s. 259-71; *Yazyki narodov SSSR*, C. I, *Indoyevropeyskiye yazyki*, s. 591; C. IV, *Iberiyskokavkazskiye yazyki*, s. 58.

maruz kalmış ve MS 117'de Ermenistan, Roma İmparatorluğu'na dahil edilmiştir. Sasani kralları yönetimi altındaki İran ardından Gürcistan'ı yeniden fethederken, Ermenistan da 384'te İran ve Roma arasında paylaşılmıştır. Dolayısıyla, Roma'nın doğu sınırı ve kültürel etkisi 600 yıl boyunca Tiflis ve İberya'ya yakın olmuş ve hatta bazen de içine almıştır; Ermenistan gibi buralar da ya Roma kontrolü altında ya da ona karşı isyan hâlinde olmuştur.[51]

Gürcistan Romalılar tarafından fethedilmemişse de hükümdarlarının Roma'yla doğrudan temasları olmuştur. MS 2. yüzyılda Kolhis'in Karadeniz kıyısı onlar tarafından işgal edilmiştir ve İmparator Hadrianus (117–138) 129'da Karadeniz kolonilerini ziyaret ederken İberya Kralı Farsman'ı (veya Parsman; Yunancada "Pharasmanes") bağlılığını ilan etmesi için davet etmişse de o bunu reddetmiştir. Bununla beraber, Farsman, Hadrianus'un ardılı Antoninus Pius'un (138–161) davetine cevap vermiş ve Roma'ya bir devlet ziyareti düzenlemiştir ve (anlaşılan yanında bir şövalye grubu bulunmaktaydı) imparatoru sunduğu binicilik gösterisiyle mutlu etmiş ve "çok iyi karşılanmıştır".[52]

Roma İmparatorluğu'nun doğu bölgeleriyle teması, Kafkas krallıklarını oluşumunun ilk aşamalarında ve Filistin'den Suriye ve Küçük Asya'ya yayılmakta olan Hıristiyan Kilisesi'nin dünyasına taşımıştır. 3. ve erken 4. yüzyıllardaki sert zulümden sonra Romalılar Hıristiyanlığı hoş görmeye başlamıştı ve bu dinin gücü, hükümdarlığı doğuda yeni başkent Byzantium'un yaratılmasına denk gelmiş İmparator I. Constantinus (doğumu 285 civarı, 26 yaşında Hıristiyan ve 337'de ölüm döşeğinde de vaftiz olmuştur) döneminde de güçlendirilmiştir; "Konstantinopolis" olarak adlandırılmış bu başkent Roma'nın çoktanrıcılığını reddetmek için yaratılmış tamamen Hıristiyan bir metropoldü. Altmış yıl sonra I. Theodosius Hıristiyanlığı Roma'nın devlet dini ilan etmiş ve 395'te ölüm döşeğindeyken Roma İmparatorluğu, başkenti Konstantinopolis olan Doğu Roma İmparatorluğu ve başkenti Roma olan ve MS 476'ya kadar ayakta kalacak Batı İmparatorluğu olarak ikiye bölünmüştür. Hıristiyanlığın yayılmasının ilk yıllarında Suriye ve Konstantinopolis'ten gelen misyonerler Ermenistan, Gürcistan, Albanya ve Abazhya'ya ulaşmıştır. Ermenistan kralı III. Tiridates (238–330) İmparator Diocletianus'un ardıllarından biri olan Maximianus'un Hıristiyanlık karşıtı politikasıyla uyum içinde Ermenistan'daki Hıristiyanlara 311'e kadar zulüm etmiştir. Kabul edilmiş geleneğe göre, Ermeniler Hıristiyanlığı MS 301'de kabul etmiş ve 314/15'te (Constantinus'un Hıristiyanlara hoşgörü gös-

---

51. Suny, *Making*, s. 13-20.
52. Toumanoff, *Studies*, s. 447-8 ve n. 40; bu her iki imparatorun eylemlerinin bazı 20. yüzyıl tarihçileri tarafından birbiriyle birleştirildiğini, ardından ayarlandığını belirtmektedir (krş. Lang, *Modern History of Georgia*, s. 19).

terilmesini getiren Milano Fermanı'ndan sonra) Tiridates pagancılığı yasaklayarak Hıristiyanlığı Ermenistan'ın devlet dini olarak ilan etmiştir. Gürcistan'da ilk kez Azize Nino adında bir kadın tarafından vaaz edilen Hıristiyanlık Kral III. Mirian tarafından MS 334'te devlet dini olarak Antakya patriğinin otoritesiyle kabul edilmiştir. 5. yüzyıla varıldığında Mtsheta patriğinin idaresinde yirmi piskoposluk bulunmaktaydı.[53] Gürcistan Diofizit Doğu Ortodoks Kilisesi'nin bir patrikliğine dönüşmüş ama Ermenistan Apostolik Kilisesi (Aydınlatıcı Aziz Krikor Lusavoriç'in ardından Gregoryan Kilisesi olarak adlandırılmıştır) Monofizitliğe bağlılığından dolayı ayrı bir kilise olarak kalmıştır. Bu İsa'nın aynı anda hem ilahi hem de insani değil sadece ilahi doğa içerdiğine dair bir doktrindi: 459'de Khalkedon'da (Kadıköy) toplanmış Ekümenik konsil bunu sapkınlık olarak tanımlamıştır. 482'de Zeno, Konstantipolis'in pozisyonunu "ılımlı monofizitçilik" olarak değiştirerek Gürcistan ve Ermenistan da dahil olmak üzere (506'da Dvin'de toplanmış ruhani meclisin ardından) imparatorlukta birliği sağlamıştır. Fakat bu uzlaşma daha sonra bozulmuş ve Bizans İmparatorluğu Khalkedon dogmasına dayanarak kendini Ortodoks (doğru doktrin) ilan etmiştir. İkinci Dvin Ruhani Meclisi'nde Ermeni Kilisesi resmen monofizitliği kabul ederken, Gürcüler Ortodoksluğa katılmıştır; Ermeniler 609'da düzenlenen üçüncü bir ruhani mecliste Ortodoksluktan tamamen kopmuştur.[54] Bu teolojik anlaşmazlıklar, karşılıklı sapkınlık suçlamalarıyla birlikte, Gürcüler ile Ermeniler arasındaki ilişkileri bugüne kadar sorunlu kılmıştır.

Hıristiyanlık Albanyalılara da ulaşmıştır ama en ilk tarihçilerinin bu konuyla ilgili olarak sunduğu açıklama son derece kafa karıştırıcıdır. Her ne kadar Hıristiyanlığın ilk kez bu ülkeye gelişi, Ermeni kralı III. Tiridates'in 314 civarında tebaasından, Suriye ve Kapadokya'dan gelen resmî olmayan havarilere ilgi gösterenlere zulüm etmeye son vermesine atfedilmekteyse de, Albanyalıların Albanya'nın 1. yüzyılda yaşamış Kral Urnayr ve ardından 5. yüzyılda Kral Vace tarafından Hıristiyan yapıldıkları ama tüm bunlara rağmen, Albanyalıların Hıristiyanlıklarının, Ermeniler ve Gürcülerle birlikte, Aziz Mesrop Maştots (361–440) tarafından tekrar teyit edildiği söylenmektedir.[55]

Erken Hıristiyanlık döneminde bir dönüm noktası âlim Mesrop Maştots'un İncil'in Ermeniceye çevirisinin başladığı 5. yüzyılda Ermeni

---

53. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 87-8; *Ocherki istorii Gruzii*, C. II, s. 57; Suny, *Making*, s. 20-5.
54. Burney ve Lang, *Peoples of the Hills*, s. 205-7; Z.Sh. Didebulidze, "Iz istorii srednevekovoy kultury narodov Severnogo Kavkaza", G.D. Togoshvili, *Gruzino-Severokavkazskiye vzaimootnosheniya*, Tiflis, 1981, s. 107'nin içinde; Lang, *Armenia*, s. 168-71; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 11-13; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 87-8; Suny, *Making*, s. 20-1, 24-7; T. Ware, *The Orthodox Church*, Harmondsworth, 1963, s. 31, 32-4.
55. Movses Daskhurantsi [veya "Kalankatuatsi"], *The History of the Caucasian Albanians*, Ermeniceden çeviri C.J.F. Dowsett, Londra, 1961, s. xv-xvi, 4-10, 55.

alfabesini icat etmesidir. Bundan dolayı Ermeniler, hâlâ varolan 25.000 elyazmasıyla Kafkasya'da en eski ve en zengin Ortaçağ edebiyatına sahiptir. Tamamen farklı Gürcü (ve Albanyalı) alfabeleri de Mesrop'a atfedilmiştir ama Gürcüler bunu reddetmektedir.[56] Hemen hemen aynı zamanda kendine özgü Kafkas kilise mimari tarzı da belirmiş ve bu yansımasını Ermenistan'da Eçmiadzin, Ripsime ve Zvartnots ve Gürcistan'da Dzveli, Suamta, Bolnisi Sioni ve Jvari gibi muazzam kiliselerde bulmuştur.[57]

Ermeni ve Gürcü hükümdarlarının isyanlarına ve Zerdüştlüğü reddederek Hıristiyanlığa geçmelerine rağmen, İran şahlarının onlar üzerinde önemli etkisi sürmüştür. Öyle ki, örneğin, 6. yüzyılda İberya prensleri, tıpkı Ermeniler gibi, bağlılıklarını Büyük Kral'a [yani İran'ın Şahinşahı'na] aktarmış ve MS 580'de Kral Bakur'un ölümünden sonra İran, İberya prenslerinin rızasıyla İberya monarşisine tamamen son vermiştir. Bu dönemde Ermenistan'ın her ne kadar önemli miktarda toprağı vardıysa da, artık tek bir devlet olmadığı görülmektedir. Arşaklılar hanedanı yönetimi (MS 53–428) sırasında ve ardından, Ermeni kralları ülkenin tamamının başındadır ama ülke çok sayıda özerk devlet ve birçok yerel hanedandan oluşmaktadır.[58] Gerçekten de "Ermenistan'ın topraklarının tamamının neredeyse hiçbir zaman tek bir hükümdarın idare ettiği tek bir devletin kontrolü altında olmadığı" söylenmiştir.[59] Buna rağmen, Ermenistan'ın Kafkasya'daki kültürel önemi, 20. yüzyılda Türk ulusalcılığı ve zayıf Batı diplomasisi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, "büyük güçler"in hemen hemen hiçbirinin ciddi protestosuyla karşılaşılmadan Ermenistan'ın neredeyse tamamen ortadan kaybolmasına sebep oluşuna kadar son derece fazla olmuştur.[60]

Gürcistan'ın bilinen en ünlü, neredeyse efsanevi, ilk kralı Vakhtang "Gorgasali"dir (447–522).[61] Neredeyse otuz yıl boyunca Romalılara karşı

---

56. Burney ve Lang, *Peoples of the Hills*, s. 228-35; Lang, *Armenia*, s. 264-7. Gürcülerin kendi alfabeleri olduğu ve bunun Ermenilerin alfabesinden 300 yıl önce İberya'nın ilk kralı Parnavaz tarafından icat edildiği iddiası abartılı gözükmektedir: Allen, *History of the Georgian People*, s. 308-10; Suny, *Making*, s. 22-3, 329; Tourmanoff, *Studies*, s. 105-6 n.160.
57. Tüm bu binaların tasvirleri şu eserlerde bulunmaktadır: Harutyunyan, *Kamennaya letopis*, s. 27-51; V. Beridze, vb, *The Treasures of Georgia*, Londra, 1984, s. 21-49; R. Mepisashvili ve V. Tsintsadze, *The Arts of Ancient Georgia*, Londra, 1979, s. 59-107.
58. Örneğin MS 428'e kadar Ermenistan, yirmi dokuz ile otuz altı arasında prenslik hanedanıyla elli ile altmış dört arasında devletten oluşmaktaydı; MS 500 civarında kırk iki devlet ve yirmi sekiz hanedan; 800 civarında yirmi devlet ve on iki hanedan: C. Toumanoff, "Armenia and Georgia", *The Cambridge Medieval History*, C. IV, *The Byzantine Empire*, kısım I, *Byzantium and Its Neighbours* (Der.) J.M. Hussey, Cambridge, 1966, s. 595-8, 601-2; C. Toumanoff, "Chronology of the early kings of Iberia", *Traditio*, 1969, 25, s. 29; Toumanoff, *Studies*, s. 222-9.
59. *Entsiklopedicheskiy slovar* (Der.) I.Ye. Andreyevskiy, vb, 41 cilt, 82 kısım, St. Petersburg, 1890-1907, C. II, s. 121.
60. Bu sorunun son zamanlarda tam olarak ele alınışı için P. Balakian, *The Burning of Tigris: a History of the Armenian Genocide*, Londra, 2004'e bakınız.
61. Farsçadaki takma ismi "Kurt'un kafası" Gürcücede "mgel-tava" olacaktır: S. Janashia ve N. Berdzenishvili, *sakartvelos istoria: sajitkhevi tsigni*, Tiflis, 1980, s. 51.

şahla müttefik olduktan sonra Vakhtang, Batı Gürcistan'da ölümüne kadar Mazdacılara karşı pozisyon alarak Pers'e karşı savaşlarında Bizans ve Ermenilerle birleşmiştir. Ayrıca Gürcü Hıristiyanlarının Kilisenin Antakya Patrikliği'nden ayrılarak kendi başına bir kuruma dönüşmesini sağlamış olmasından dolayı da saygısını kazanmıştır; her ne kadar Ortodoks Kilise doktrini yıllar boyunca istikrarsızlığa yol açmaya devam ettiyse de.[62]

Ermenistan ve Gürcistan sürekli birbirleriyle karşılaştırılmıştır. Genelde daha yayılmış bir ulus olarak Ermenistan en büyük coğrafi sınırlarına Kral I. Tigranes döneminde ulaşarak kaynakları Ermenistan'da olan Fırat ve Dicle Nehirlerinin arasında bulunan Mezopotamya'yı (nehirler arasındaki toprak) kontrol eden bir konum kazanmıştır. Komşuları, Asur ve Babil medeniyetleri ve doğuda da eş derecede eski Pers İmparatorluğu'ydu. Daha sonra Ermenistan olacak dağlık bölgeye yerleşmiş olan Urartu halkı mühendislik ürünleri ve mimarileriyle tanınmaktaydı. Ancak onların medeniyetlerinin MÖ 7. yüzyılda Küçük Asya'dan gelen Kimmerler tarafından yıkılmasından sonra Hint-Avrupa dili konuşan Ermeni halkı ortaya çıkmıştır.[63] Bundan sonra Ermenistan süratle yayılarak kültürel merkezlerini yaratmış ve bu süre sırasında sadece Mezopotamya'daki komşularıyla değil, aynı zamanda Yunanlar ve Romalılarla da sürekli temasta olmuştur. Gürcistan daha arka planda kalmıştır: Güneydeki sürekli değişen ve saldırgan topluluklardan korunmayı sağlayan bir dağ sığınağı olarak Asur ve Babil'de yer alan olaylardan uzak kalmıştır. Burada, Kafkasya'nın yüksek dağları ve derin vadileri arasında Kartvelyan toplulukları istikrarlı bir yurt bulmuştur. Güneyde Ermeniler, batıda Kolhis Ovası üzerinden Karadeniz'de tetikte olmayı gerektiren riskli temaslar ve Abhazlar, doğuda Mtkvari/Kura Vadisi'ne doğru Hazar düzlüğünün Albanyalıları ve daha fazla gayret gerektiren kuzeydeki dağ geçitlerinden geçildiği takdirde Kuzey Kafkasya'nın Çerkez sakinleri dışında nispeten tecrit edilmiş bir konumdaydılar (Harita 5'e bakınız).[64]

Şüphesiz Ermeniler ve Gürcüler kendilerine özgü uluslar olarak gelişmelerini sağlayan genel özelliklerine tarihlerinin erken dönemlerinde ulaşmıştır. Ermeniler yerleştikleri Van Gölü yakınındaki topraklar, Alp-Himalaya dağ zincirinin Anadolu'dan İran'a doğru güneye

---

62. Suny, *Making, s. 23-7.*
63. Lang, *Armenia,* s. 85-111. Lang'ın "Urartu - Ermenistan'ın ilk ulus-devleti" olarak adlandırılmış bölümü, bu Ermeni ulusal görüşünü benimsemesiyle diğer araştırmacıların büyük kısmından ayrıldığını göstermektedir. Farklı bir görüş için, örneğin, *Encyclopaedia Britannica,* 15. baskı, 1997, *Micropaedia,* C. 1, s. 197-8'deki Urartu makalesine bakınız.
64. Allen, *History of the Georgian People,* s. 71-4'de Gürcüler ile Ermeniler arasında, şimdi siyasi doğruluk açısından kusurlu bulunabilecek daha geniş ve daha etkili ve güzel ifade edilmiş karşılaştırmalar yapılmaktadır.

kıvrılarak Zağros Dağlarına dönüştüğü yerdedir. İnsan yerleşimi olarak bu nokta, yüksek vadileri çevreleyen kıvrımlı veya volkanik kaya sıradağlarından oluşan geniş bir alana yayılmış bir yeryüzü karışıklığıdır. Çayırlıklar ve tarım alanlarını destekleyecek kadar verimli olmakla beraber, Ermenistan'da toprağı işlemek hiçbir zaman kolay olmamıştır; 20. yüzyılda bile:

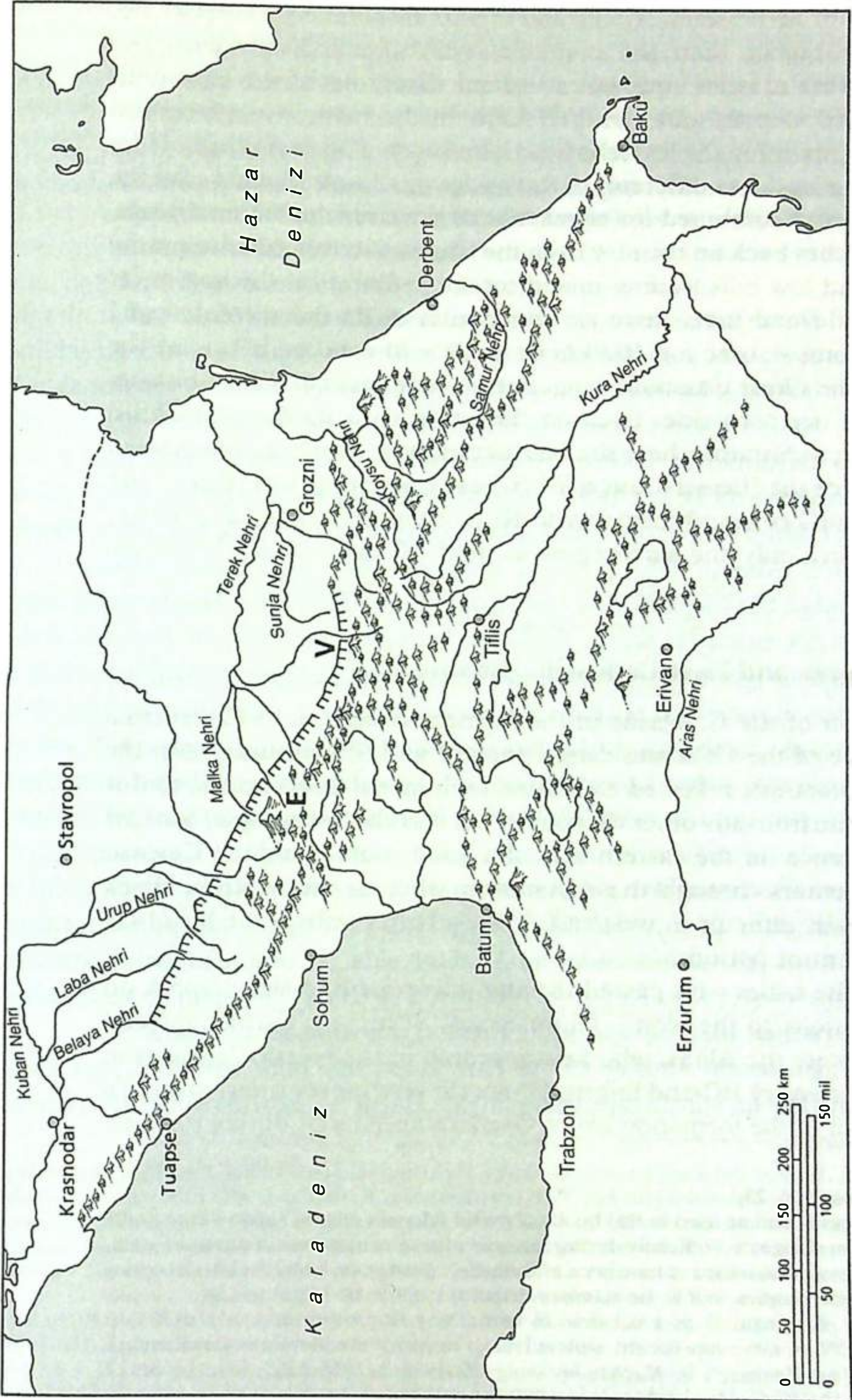
> Dağlarda tarım için uygun her toprak parçası, bu, ağaçlar arasında bir açıklık, taşlık bir bölgede bir çayırlık veya taşsız herhangi bir toprak parçası olsun, yüksek veya dik bir yamacın veya dar bir boğazdan uzanan bir kara parçası üzerinde veya küçük vadilerde dar toprak parçaları olup olmamalarına bakılmaksızın büyük zahmetlerle kullanılmıştır: Ararat Ovası, Şirak Yaylası ve Sevan Gölü'nün yüksek çukuru.[65]

Yüksekliğin birçok yerde, "neredeyse her yerde", 1.500 ile 1.800 metre arasında değiştiği "Ermenistan hemen yanı başındaki ülkelerin hepsinden, tıpkı çevresini saran ova, düzlük ve bozkırların ortasında yükselen heybetli bir kayalık adası gibi daha yüksektir".[66] Sadece doğu kesimlerinde Ermeniler gerçek ovaların getirdiği daha az zahmetli koşullardan yararlanmıştır. Burada bölge daha farklıdır: Aras ile Kura'nın birbiriyle buluşarak birleştiği aşağı kısımlarının çevresinde oluşmuş alüvyon düzlüğü Hazar kıyısından geniş bir vadiler ve alçak tepeler kuşağı şeklinde 450 kilometre içeriye, neredeyse Tiflis'e kadar uzanır. Bunu ötesinde her yönde sonunda Büyük Kafkas sıradağına gelip sona eren kayalık geçitleri veya bazı durumlarda kuzey tarafına geçen zorlu geçitleriyle (100 km veya daha fazla bir mesafe boyunca) dağlar vardır. Tiflis'ten geçerek Kura Nehri'nin çıktığı "Küçük Kafkasların" (en yüksek noktası 3.301 metreye ulaşır) güneybatıdaki dağlarında bulunan Surami noktasına giden tek yolda bile yolcular Kutaisi yönünde yollarının Likhi sıradağı tarafından kapatıldığını görür; burada sadece dar bir geçit Kolhis Ovası ve Karadeniz'e ulaşmaya izin verir.

KUZEY VE DOĞU KAFKASYA, ALBANYA

Kafkasya'nın Roma tarzında *Ciscaucasia* (Siskafkasya), yani "Kafkas Sıradağlarının bu tarafı" (kuzey) ve *Transcaucasia* (Transkafkasya), yani "öte tarafında" (güney) şeklinde bölünmesi sadece Rus imparatorluk kavramlaştırılmasını yansıtmaktadır; yoksa hiçbir bakış açısına göre uygun değildir.[67] Ayrıca aşırı basit bir yaklaşımdır; çünkü doğu tarafında

65. S.V. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz: geograficheskoye opisaniye v 22-kh tomakh. Armeniya*, Moskova, 1966, s. 144.
66. Lang, *Armenia*, s. 23.
67. "Transkafkasya" bu kitapta sadece, Rus komünist devleti tarafından resmen bu şekilde tanımlanmış Güney Kafkasya bölgesinden bahsederken kullanılacaktır.

Harita 5: Kafkasya: Dağlar ve nehirler.
Bu şemasal harita başlıca sınır sıradağları ve onlara enlemesine konumlanmış sırtları, bunların arasında oluşmuş ve insanları istilacılardan korumuş vadileri ve dar geçitleri

göstermektedir. Gürcistan'ı Kuzey Kafkasya'dan ayıran 560 kilometrelik ana Kafkas Sıradağı boyunca yükseklikleri 3.000 metreyi aşan altmıştan fazla dağ vardır; buna 48 kilometrelik Tetnuldi (4.856 m), Janga (5.056 m), Şhara (5.067 m), Tikhtenden (5.142 m) ve Dykhatau (5.203 m) kümesi de dahildir. Kuzeybatıda Kafkasya'nın en yüksek doruğu Elbruz (5.641 m, haritada E olarak işaretlenmiştir) bulunmaktadır. Kuzeyde paralel bir kireçtaşı sıradağları, dik yarlardan oluşmuş bir yüzünü göstermektedir. Vladikavkaz (V olarak işaretlenmiş) ve Gürcistan'a giden Rus askerî otoyolunun doğusunda bulunan bu dağlar esasen İnguşya-Çeçenya ve Dağıstan'dan geçerek güneydoğuya uzanmaktadır. Burada da 3.000 metrenin üzerinde yaklaşık yirmi beş doruk bulunmaktadır.

Hazar kıyısı boyunca iyi bir yol ve dağlardan da başka yollar olmakla beraber, batı, yani Karadeniz tarafı zordur. Dolayısıyla batı/doğu şeklinde bir bölünme tarihsel durumu tüm zamanlar için daha iyi yansıtmaktadır.

Batıya göçleri sırasında büyük Avrasya bozkırlarından geçmiş boylar (Kimmerler, İskitler, Sarmatyalılar ve diğerleri)[68] arasında, Kuzey Kafkasya'da ilk kez MÖ 2. yüzyılda belirmiş, burada birkaç yüzyıl kalmış ve Osetler ile komşu toplulukların oluşumuna katkıda bulunmuş Alanlar vardı. Alanlar MS 4. yüzyılın sonunda Türki dili konuşan Hunların doğudan büyük göçü sırasında arka planda kalmıştır; Hunların bir kısmı bu göç sırasında Kuzey Kafkasya bozkırına yerleşmiştir. Derbent Piskoposu Grigoris (o tarihlerde Hıristiyanlığın kuzeydoğu Kafkasya'daki en önemli makamı) Hunları Hıristiyan yapmayı başaramamış ama daha sonraki tarihlerde Çoğa'dan (Samur Delta'sında Albanya Kilisesi'nin başkenti) gelen misyonerler Hıristiyanlığı kuzeye Dağıstan'a götürmüştür; burada rahip Kardos'un Hunlar arasında on dört yıl boyunca vaazlar verdiği söylenmektedir. Kuzey Kafkasya'da da Konstantinopolis veya Gürcistan'dan gelen misyonerler, Alanlar ve Abhazlar da dahil olmak üzere bazı toplulukları Hıristiyan yapmış ve daha sonra sonunda Pitiunt (şimdi Pitsunda) ve Anakopya'da iki başpiskoposluk kurmayı başarmıştır. Ama Kafkasya Albanya'sı ve Güney Dağıstan'da yerli nüfusu Hıristiyanlıkla tanıştıranlar Ermeni misyonerler olmuştur.[69]

Bu arada Alanlar 454'te Hun İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar varlıklarını sürdürmüş ve bu tarihte Hazar bozkırında Volga-Don Kıstağı

---

68. Bunlar, daha sonra ortaya çıkmış Türki topluluklara kadar, genellikle Hint-Avrupa kökenli kabul edilmiştir; ama bazı araştırmacılar Kafkaslarda MÖ 1000 yıllarından itibaren bir alt katman olarak Fin-Ugor toplulukların varlığını (esasen yer isimlerinde) tespit etmektedir: V. P. Kobychev, "Nekotorye voprosy etnogeneza i ranney etnicheskoy istorii narodov Kavkaza: fino-ugry na Kavkaze", *Kavkazskiy etnograficheskiy sbornik IX* (Der.) N.G. Volkova ve V.K. Gardanov, Moskova, 1989, s. 10-37'nin içinde.
69. R. Clogg, "Religion", B.G. Hewitt (Der.) *The Abkhazians: a Handbook*, Richmond, 1999, s. 206-7'nin içinde; Didebulidze, "Iz istorii srednevekovoy kultury", s. 106-8; *The Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, 11 cilt, Leiden, 1954-2008, C. I, s. 660; C. II, s. 85-6; C. III, s. 839; C. IV, s. 346, 573; Gabrielyan, *Armyano-alanskiye otnosheniya*, s. 6, 46-63; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 112-14, 136-7, 173, 175-7; M.G. Mahomedov, *Obrazovaniye khazarskogo kaganata*, Moskova, 1983, s. 166, 172; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 71-2, 82, 185, 213, 332, 370, 540; A. S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy: etnogenez i formirovaniye naroda*, Baku, 1990, s. 60-3.

ile Derbent arasında tekrar ortaya çıkmışlardır. Bununla beraber, bu bölge geç 6. yüzyıldan itibaren başka bir Türki topluluğu olan Hazarların kontrolü altına girmiştir. Volga Deltası ile kuzey Hazar arasına yerleşen Hazar Hanlığı 650'den itibaren Orta Asya'dan Avrupa'ya yolculukları sırasında buradan geçen ticaret kervanları ve Alanlar, Volga Bulgarları, Macarlar ve Doğu Slavları da dahil olmak üzere Dağıstan, Kuzey Kafkas, orta Volga, Don, Kırım ve aşağı Dinyeper toplulukları üzerinde bir haraç rejimi oluşturmuştur.[70] Doğu Kafkasya'da Hazar devletinin güney sınırı, dağların denize en yakın olduğu Hazar kıyısındaydı.

---

70. A. Koestler, *The Thirteenth Tribe: the Khazar Empire and Its Heritage*, Londra, 1977, s. 21-3 [*On Üçüncü Kabile: Orta Asya'nın Yahudi Türkleri Hazarlar*, Çev. Belkıs Dişbudak, Alfa Yay., 2015]; McEvedy, *Penguin Atlas of Ancient History*, s. 68-89; McEvedy, *Penguin Atlas of Medieval History*, s. 14-55; Mahomedov, *Obrazovaniye khazarskogo kaganata*, s. 26-7, 90, 155-6.

2
7. Yüzyıldan 10. Yüzyıla Erken Ortaçağ'da Kafkasya

ARAPLARIN KAFKASYA'YI FETHİ

200 yıl boyunca Bizans ile Pers imparatorlukları arasındaki sınır Güney Kafkasya'yı kabaca ikiye ayırmıştır. Doğu Gürcistan'dan başlayan bu sınır Van Gölü ve orta Fırat'ı geçerek Ürdün'de Kızıldeniz'de sona ermekteydi ama MS 7. yüzyılda Pers kralı II. Hüsrev bu sınırı batı ve güneye doğru iterek egemenlik alanına yukarı Fırat, Suriye ve Mısır'ı eklemiştir. Her ne kadar Hüsrev, Konstantinopolis surlarına kadar Küçük Asya'yı işgal etmişse de, 626'daki Yunan karşı saldırısı [kastedilen Doğu Roma/Bizans] Persleri dağıtarak Sasani hanedanının, "yönetici sınıfın maddi ve manevi iflası" ile Mazda dininin kaderciliğine atfedilmiş parçalanmasını hızlandırmıştır.[1]

Bu arada Yakındoğu'da yaşam yeni belirmiş İslam gücü tarafından daha ciddi şekilde sekteye uğramıştır. Hıristiyanlığın o zamana kadarki yayılması, Romalıların ilk dönemdeki zulmü hariç büyük ölçüde barışçıl bir süreç olmuşsa da, Tanrı'nın iradesinin bir sonraki ve Arabistan'da tek bir insana, Muhammed'e ifşası olarak kabul edilen bu eylem, bu ideolojinin tüm dünyaya dayatılmasını amaçlayan uzun bir fetih savaşı başlatmıştı. MS 632-4'te yerel Arap muhalefetini bastıran Muhammetçi teokratik imparatorluk olarak İslam, o sırada Arap Yarımadası'nın güneyindeki orijinal anayurtlarından Suriye ve İran Körfezi'nin kuzey ucuna yayılmış Arap boyları arasında merhametsizce yayılmıştı. İslami fetih, Mekke'deki üssünden (Tiflis'in 2.200 km güneyi) süratle kuzeye Suriye'deki Şam'a (Tiflis'ten sadece 600 km uzaklıkta) ilerlemiş ve 640-5'te de Ermenistan ve Gürcistan'a ulaşmıştı. 674'de Konstantinopolis Arap kuşatması altındaydı ve 711'de Mısır'dan Fas'a tüm kuzey Afrika ve güney İspanya Müslümanların eline geçmişti.

---

1. A. Zarrinkub, "The Arab conquest of Iran and its aftermath", *Cambridge History of Iran*, C. IV, *The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs* (Der.) R.N. Frye, *Cambridge*, 1975, s. 17.

Şiddeti başlatmak nispeten kolay olmuşsa da, hiçbir zaman Arap liderler arasında bir ittifak sağlanamamıştı. Muhammed'in 632'de ölümünden sonra onun yükselişine eşlik etmiş anlaşmazlıklar sürmüş ve halifelikle ilgili hizip çatışmaları ortaya çıkmıştı: Muhammed'in diktatörlüğünün halefi (Arapça halife) kim olacaktı? Geride bir oğul bırakmadan öldüğünden arkadaşı Ebu Bekir ilk halife olarak seçilmişti. Muhammed'in damadı Ali (on bir eşinden ilkinden olan kızlarından biriyle evlenmişti) ilk başta atlanmıştı ama ikinci ve üçüncü halifeler olan Ömer ve Osman'ın öldürülmesinden sonra Ali seçilmişti. Ama Ali'nin otoritesi üzerine tartışmalar onun da cinayete kurban gitmesiyle sonuçlanmış ve daha önce Suriye valisi olan Muaviye başa geçmişti. Bunun ardından 680'de Ali'nin oğlu Hüseyin'in Irak Kerbela'da öldürülmesi İslamın birçok hizbinin arasında en önemlisi olan, "Ali'nin partisi olarak Şiiliği" ortaya çıkarmıştı.[2] Şiiler, Ali'nin ve onun, her dönemde sadece birinin var olduğuna inanılan halefleri imamların (Müslümanlar ile Allah arasındaki yanılmaz otoriteler ve aracılar) üstünlüğüne inanır. Müslümanların çoğunluğu Sünni iken, bu azınlık mezhebi İran'da İslamın baskın versiyonuna dönüşmüştür.[3] Sünniler, "âdet" (sünnet) ve "gelenek" (hadis) yandaşları olarak Muhammed'in sözleri ve davranışlarına dair kulaktan kulağa gelmiş bir ortodoksluk (doğru öğreti) olarak kabul etmiş ve bunları onun "vahiy olarak gelmiş" hakikati *Kuran*'a yakın değerde bir otoriteye sahip görmüşlerdir.

İslamın yayılmasını anlatırken (açıkça daha ziyade fethe ayarlanmış bir savaş makinesiyle yürütülen bir uluslararası mücadele)[4] birçok 20. yüzyıl tarihçisi "yayılma" veya "dinamizm" gibi güzel adlandırmalara başvurarak Müslüman imparatorluk inşasının doğasında bulunan şiddet hakkında fikir beyan etmekten kaçınır. Şiddet üzerine herhangi bir görüş bildiriminden kaçan bu ılımlı kaçış Müslüman yayılmasına dair birçok anlatıda baskındır ve bunun yerine İslamın sözümona şefkatli tavırları öne çıkarılır.[5] Fakat İslami fetihlere ilişkin daha eski bir anlatı, yeni dinin partizanlarının motivasyonlarını açıkça göstermektedir: Yağma ve ardından gelen vergilendirme, bunun büyük kısmının davanın ilerletilmesi için kullanılması; muhaliflerin öç ölümlerine kurban gitmesi; İslam karşıtlarına zorla boyun eğdirilmesi, alternatifin ölüm olması; çocukların ele geçirilmesi ve kaçırılması ve özellikle de öldürülen

---

2. L.V. Vaglieri, "The patriarchal and Ummayad caliphates", *The Cambridge History of Islam*, 2 cilt, C. I, *The Central Islamic Lands* (Der.) P.M. Holt, A.K.S. Lambton ve B. Lewis, Cambridge, 1970, s. 67-72, 80-2.
3. C. Glase, *The Concise Encyclopaedia of Islam*, Londra, 1991, s. 141-3, 381-2.
4. "Ömer'in halifeliği sırasında, İslamı dünyanın uçlarına taşıyan kalıcı bir savaşçı güç olmaları için Arapların toprak sahibi olması yasaktı.": Glassé, *Concise Encyclopaedia*, s. 408.
5. Buna dair örnekler A. Guillaume'nin *Islam*, Harmondsworth, 1954 ve *Encyclopaedia Britannica*'nın 15. baskısında bulunan "Islam" ve "The Islamic World" makaleleridir.

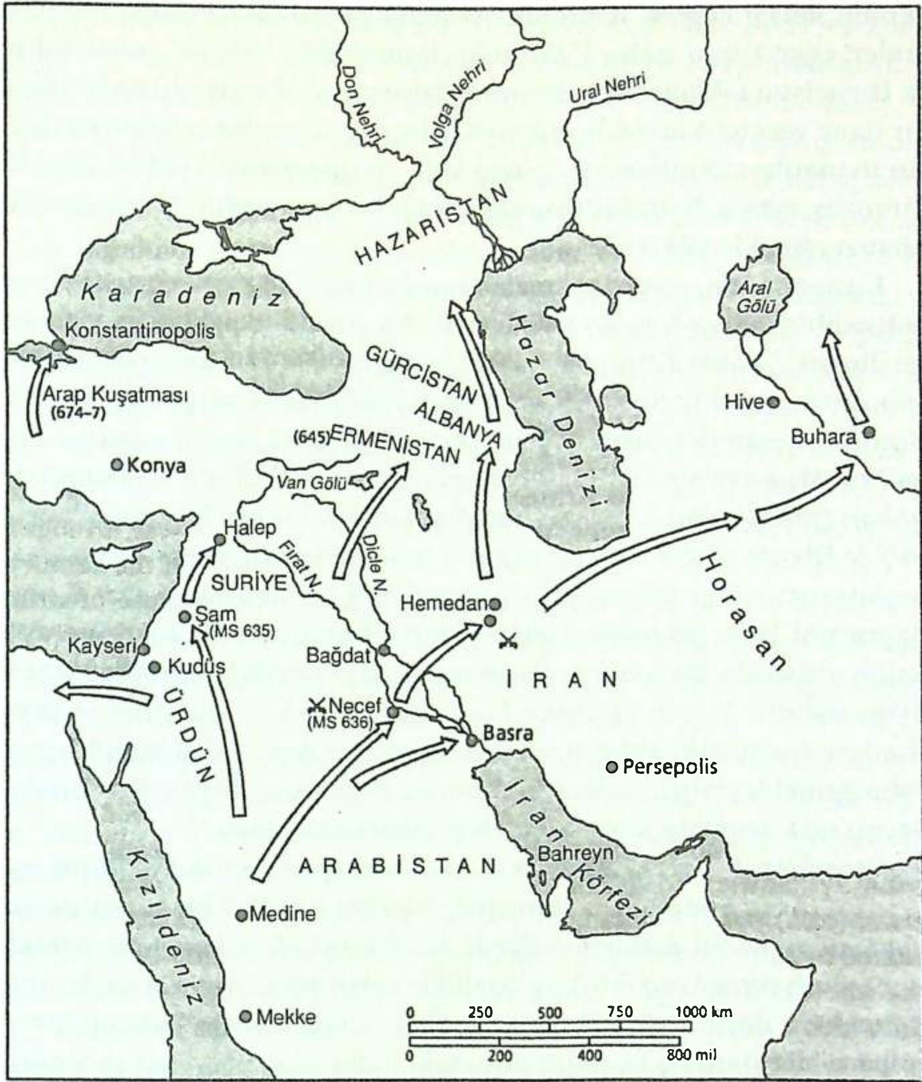
karşıtların ardından geride kalan kadınlarla o sırada gerçekleştirilen ortak "evlilik" veya ırzlarına tecavüz veya cariye veya köle olarak satılmaları.[6] Öğretiye bakıldığında, Muhammed din değiştirmeyi en büyük "günah" ilan etmiştir; zorunlu cezası ölümdür ve bu kural 20. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür.[7]

İslamın Ortadoğu'ya getirmediği tek şey barıştı; İslamın barış dini olduğu iddialarına çağdaş bir Müslüman biliminsanı şöyle itiraz etmiştir: "İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm veya herhangi başka bir din gibi, barışla ilgili değildir. Ne de savaşla ilgilidir. Her din kendi üstünlüğüne dair mutlak bir inanç ve kendi hakikatini diğerlerine dayatmaya dair kutsal bir hakla ilgilidir."[8]

MS 633'de Halife Osman'ın Arapları, Perslere karşı Dicle-Fırat üzerinden bir sefer sırasında Kafkasya'ya ilk akınlarını yapmıştır. Suriye'nin fethi kuzeye olan yolu açmış ve 637'de Media Atropatena'sı (günümüzün "İran" veya Güney Azerbaycan'ı) saldırı mesafesine girmişti. Atropatena'nın kuzeydeki en yakın komşusu Albanya üç Güney Kafkasya devleti arasında Müslüman kontrolüne giren ilk ülke olmuştu. Bunun hemen ardından Araplar, İbni Rabia komutasında, Derbent'in kuzeyinde Hazar ülkesinde güçlü bir düşmanı uyandırmış ve 4.000 Müslüman'ın ölümüyle sonuçlanmış ilk Arap-Hazar Savaşı'nda (642–3) geri püskürtülmüştü (Harita 6'ya bakınız).[9]

Ermenistan ve Gürcistan 642'de Suriye üzerinden işgal edilmiş ve bu ilk seferde çok fazla ganimet ve binlerce esir elde edilmişti. Fakat bir sonraki yıl 643'te Atropatena'ya gerçekleştirilen ikinci seferde sert bir direnişle karşılaşılmış, Müslümanlar Erivan ve Nahçıvan'da geri püskürtülmüş, Artsap'da Bizans İmparatoru'nun yüksek eyalet yöneticisi Teodoros Rshtuni komutasındaki Ermeni süvarileri onları durdurmuştu. Bunun üzerine Araplar kuvvetlerini yeniden toplamış ve 650'de üçüncü bir sefer düzenlemişti. Bu sefer sırasında Ermenistan'ın başkenti Dvin'i işgal etmişlerdi. Piskopos Sebeos, Nahçıvan ve Khram kaleleri ele geçirildiğinde "erkeklerin kılıçtan geçirildiği ve kadınlar ile çocukların

6. W. Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline, and Fall, from Origial Sources*, haritalarıyla 2. baskı, gözden geçirilmiş, Londra, 1892, s. 8, 14-19, 22, 25-7, 33-9, 43-4, 60-2, 72, 211, 384. Bu çalışma tamamen at-Tabari ve İbn el-Athir gibi yetkili Arap kaynaklarına dayanmaktadır. Son zamanlara ait bir tarihçiden benzer şekilde nesnel bir çalışma da Vaglieri, "Patriarchal and Umayyad"dır.
7. *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. IV, s. 176; E.W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt during the Years 1833-1835*, 3. baskıdan yeniden basım, 1842, Londra 1890, s. 92-7; Muir, *Caliphate*, s. 16-17, 32, 42.
8. P.A.A. Hoodbhoy, "Islamic failure", *prospect*, no. 71, Şubat 2002, s. 10.
9. S. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov (VI-XVI vv)*, Baku, 1983, s. 46-7; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 126-7; Mahomedov, *Obrazovaniye khazarskogo kaganata*, s. 47-52.

Harita 6: "Ortadoğu" ve Kafkasya'nın Müslümanlar tarafından fethi, MS 622–677.

esir edildiğini" not etmiştir.[10] Bunun üzerine Rshtuni, tahminen Konstantinopolis askerî yardım göndermeyi reddettiği için halifeye boyun eğmişti. Ermenistan'a boyun eğdiren Müslümanlar bunun ardından yağma faaliyetlerini kuzeye Kartli'ye yönelttiklerinde, burada yönetimdeki Gürcü prensi hediyeler göndererek müzakere etmeyi teklif etmişti.[11] Kabul ettiği anlaşma, tıpkı Rshtuni'nin Ermenistan adına

10. A.N. Ter-Ghevondyan, *Armenia i Arabskiy Khalifat*, Erivan, 1977, s. 35, L.Kh. Ter-Mkrtichyan, *Armyanskiye isochniki o Sredney Azii VIII-XVIII vv*, Moskova, 1985, s. 7'de alıntılanmış.

11. Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 119, 121; *Cambridge Medieval History*, C. IV, kısım 1, s. 781; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 635, 636; Nersisyan, *Isto-*

yaptığı anlaşma gibi, halifenin standart şartlarını içermişti: Yerel sakinler, eğer zımni iseler ("*Kuran*'ın tanımladığı halklar", yani Yahudi ve Hıristiyan tektanrıcılar, İslamın "koruması" altındaydı) nakit olarak bir hane vergisi ödemekle yükümlüydü; diğer yandan çoktanrıcı dinlerin inananları (Animistler, "paganlar", "putperestler") öldürülecekti.[12] Zımniler ayrıca Arap ordusunda savaşmak ve genelde Müslümanlara hizmet etmekle yükümlüydü.

Ermenistan'a, vergi dönemi başlayana kadar üç yıllık vergisiz dönem bahşedilmiş ve soylulara 15.000 kişilik bir süvari gücü bulundurma izni verilmişti.[13] Fakat Ermeniler yabancı işgalini ve sömürülmeyi uysalca kabul etmeyecekti: 656'da Rshtuni'nin halefi Hamazasp Mamikonyan, Bizans'ın cesaretlendirmesiyle bir isyan başlatacak ama sonunda, Emevi halifesi Muaviye'nin Hamazasp'ın erkek kardeşi Krikor'u kısa süreliğine *işkhan* (prens) olarak atamasının dışında pek bir şey kazanmayacaktı. 680'de Bizans ordusu Araplara karşı mücadeleyi Ermenistan'da tekrar başlatmıştı; vergi ödemeleri durdurulmuş ve yeni bir prens II. Aşot Bagratuni başa geçmişti. Her ne kadar İmparator II. Iustinianos ve halife arasında bir ateşkes yapılmışsa da, yüzyılın sonunda Araplar Ermenistan'a boyun eğdirme faaliyetlerine tekrar girişmiş ve prens klanları arasındaki anlaşmazlıklardan ötürü Arap tahakkümü bir kez daha gerçekleşmişti; sadece VI. Smbat Bagratuni 703'de Vardanakert Savaşı'nda Araplara karşı geçici bir zafer kazanmıştı.[14]

Ömer'den itibaren halifeler imparatorluğun yeni fethedilmiş eyaletlerine Arap yöneticiler atamıştır. İslamın örgütlü bir direnişle karşılaşmadan kabul edildiği yerlerde yerel otoritelere kısmi bir özerklik izni vermiş ama Arap iktidarı, özellikle vergi ödemelerinin sağlanması konusunda dayatmıştır. Bu amaçla, her büyük eyalete kıdemli bir yönetici (vali) atanmış ve onun altındaki daha ufak bölgeleri de emirler yönetmiştir. Araplar, Ermenistan, Gürcistan ve Albanya dahil olmak üzere tüm Güney Kafkasya'yı *Arminiya* [Ermeniya] olarak adlandırmış ve bu bölgenin Tiflis'e yerleştirilmiş valisinin genel bir sorumluluğu olmuştur.[15]

Başkentleri Şam olan Emevi halifelerinin (661–750) işgali döneminde Albanya, Gürcistan ve Ermenistan'ın yurttaşları büyük ölçüde Hıristiyan olmayı sürdürmüştü. Bununla beraber durum karışıktı,

---

riya armyanskogo, s. 109-10; Vaglieri, "Patriarchal and Ummayad", s. 59 (harita), 62-3.

12. *Koran*, 2:189-90, 4:116, 9:1-5, N. J. Dawood tarafından çevrilmiş Penguin baskısında, Harmondsworth, 1974, s. 320-1, 351-2, 378.

13. Guillaume, *Islam*, s. 184-5; *Koran*, 9:5, s. 321; Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 119; *Ocherki istorii Gruzii*, C. II, s. 172-3; Ter-Mkrtichyan, *Armyanskiye istochniki*, s. 6.

14. Ter-Mkrtichyan, *Armyanskiye istochniki*, s. 7-8.

15. Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 120-1; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 110; *Ocherki istorii Gruzii*, C. II, s. 339-43; D. Sourdel, "Abbasid caliphate", *Cambridge History of Islam*, s.I, s. 138-9; Vaglieri, "Patriarchal and Umayyad", s. 64.

çünkü emirlerin kontrolü altındaki Hıristiyan krallıklar asker ve köle sağlayan haraç verici devletler olarak görülmüş ve hükümdarlarının birçoğu en azından göstermelik olarak Müslüman olmaya zorlanmıştı.[16] Bundan başka, Bizans yetkilileri, her ne kadar Arap istilası karşısında geri çekilmişlerse de, hâlâ bu üç ülke üzerinde hükümdarlık hakkı ileri sürmekteydi ve baştaki her iki emire karşı iç direnişin sürmesi üzerine, özellikle 681-2'deki büyük ayaklanmalardan dolayı, İmparator IV. Konstantinos Ermenistan, Gürcistan ve Albanya'ya boyun eğdirmek için bir ordu göndermişti. Gerçekten de 686'da Konstantinopolis ve Şam, Kafkas bağımlılarından alınan haracı paylaşmak için bir antlaşmaya varmıştı. Gürcistan ile Albanya ödeme yapmamakta direnmeyi sürdürünce Rumlar [Bizans] onları işgal etmiş ve 689'da halifeyi buraları imparatorluğa bırakmaya zorlamıştı. Bundan asıl kârlı çıkan, Kartli prensi II. Guaram olmuş, imparatordan Doğu İmparatorluğu'ndaki en yüksek Rum unvanlardan biri olan "Kouropalates" nişanını almıştı.[17] Bununla beraber, karışıklık, Araplar ile Hazarlar arasında ürkütücü bir ittifakla beraber anında Kafkasya'ya geri dönmüştü; her ikisi de akınlarına tekrar başlamış, Hazarlar 689'da Ermenistan'ı yakıp yıkmış ve Araplar da, Hazarların yardımıyla 693'de Ermenistan ve Kartli'yi yeniden işgal etmişti. Kafkasya'da Arap vahşetinin doruk noktasına ulaşması, Sağır Mervan (daha sonra Halife II. Mervan, 744–50) ismiyle ilişkiliydi; onun Ermenistan'a 698'de verdiği tahribat, Konstantinopolis'i, Kral VI. Smbat Bagratuni'ye yardım göndermeye zorlamıştı.[18] Bir Arap vakanüvisti, Halife Abdülmelik'in (685–705) el-Cezire, Azerbaycan ve Ermenistan gibi Kafkas topraklarına boyun eğdirmek için nasıl kardeşi Muhammed İbn Mervan'ı (Gürcistan tarihinde "Sağır Murvan" olarak bilinir) gönderdiğini anlatır. Rivayete göre, karşısına çıkan muazzam Bizans-Ermeni ordusunu kaçmaya zorladıktan sonra, Mervan yerel halka "ilgiyle yaklaşmış", iyi niyetli olduğunu göstererek onların güvenini kazanmıştı. Ardından, onları, sadakatlerini göstermeleri için hepsinin kiliselerine giderek ona bağlılık yemini etmeye razı etmişti. Araplar, ardından tüm kilise kapılarını çivileyerek binaları neftle ateşe vermişti. Anlatıcı bir utanç ifade etmemektedir, sadece "Bugün bunlar

16. *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 635-8; C. V, s. 487-9; *Istoriya Dagestana* (Der.) G. D. Daniyalov, vb, 3 cilt, Moskova, 1967-8, C. I, s. 156; Lang, *Armenia*, s. 176-8.
17. Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 635-8; C. V, s. 487-9; *Istoriya Dagestana* (Der.) G.D. Daniyalov, vb, 3 cilt, Moskova, 1967-8, C. I, s. 156; Lang, *Armenia*, s. 176-8.
18. G.A. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya - Lezgistan*, St. Petersburg, 1995, s. 98; *Cambridge Medieval History*, C. IV, kısım 1, s. 786; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 110; *Ocherski istorii Gruzii*, s.II, s. 175; Suny, *Making*, s. 28. Burada da tarihlerle ilgili sorun vardır; örneğin Marvan MS 692/HS 73'te doğmuştur, 698'de altı yaşında olacaktır; ya da başka bir doğum tarihine göre de, MS 695-6/HS 76, iki veya üç. Benzer şekilde, öldüğündeki yaşı ya 58 ya da 69 olarak belirtilmektedir. Genelde Arap ve Ermeni kaynakları tarafından verilen tarihler arasında uyuşmazlıklar vardır: *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 636; C. IV, s. 623-4.

hâlâ yakılmış kiliseler olarak bilinmektedir" demekle yetinmektedir.[19]

Bölgenin büyük güçleri açısından bakınca (yani Bizans İmparatorluğu, İslam Halifeliği ve Hazar Hanlığı), Sasani İran'ının 642'de İslam tarafından ortadan kaldırılmasından sonra (aşağıya bakın) ortaya çıkmış Kafkas topluluklarının yazgısı, onların daha büyük, imparatorluk kaygıları yanında önemsizdi. Bunlar arasındaki kaygılardan dinsel inanç çatışmaları, temel olmakla beraber muğlaktılar. Her ne kadar Ermenistan, Gürcistan ve Albanya Hıristiyan idiyseler de, Konstantinopolis tarafından otomatikman daha tercih edilir değildiler; en kötü sonuç, bağımlı hükümdarların artık kral olarak değil, sadece imparator tarafından "onun yerine yöneten prensler" olarak görülmesiydi. İmparator Maurikios'un 591'de Persler karşısındaki zaferinden sonra Ermenistan Bizans İmparatorluğu'nun parçası olmuştu ama "Ermeniler... şimdi onların hanedansal-feodal fikirlerine ters olan merkezileşme ve memur sınıfının tüm zorluklarıyla da karşı karşıya kalmıştı. Iustinianos gibi İmparator Maurikios da Ermenilerin kitlesel olarak Avrupa'ya göç ettirilmesi aracına başvurmuştu. Karşılaştırıldığında İran hükümdarlığı altında olmak hafif kalmıştı ve Ktesiphon'daki saray Ermeni prensleri için koruyuculuk rolünü benimsemede yavaş kalmamıştı."[20]

Bununla beraber, Ermenistan'daki Pers iktidarı 653'de bir kez daha ve bu sefer halifelik tarafından gaspedilmişti. Konstantinopolis'in imparatorluk yetkilileri çölden gelen ve çadırlarda yaşayan göçebe ve tüccarların yeni ilan ettikleri dinlerinin çok fazla ilgi gerektireceğini veya Arapların akın taktiklerinin Bizans lejyonlarının gücünü alt edebileceğini düşünmemişti. Buna rağmen, Arapların meydan okumasına yanıt vermek, imparatorluğun otoritesinin dayatılmasına ve buna saygı gösterilmesini sağlamak için zorunluydu: Bunu izleyen iki yüzyıl, Bizans müdahalesi ve Sarazen misillemesi arasında acımasız bir çekişmeyle geçecek; [Ermenistan ve İberya'nın] yönetici konumundaki prensleri iki ittifak arasında gidip gelecek ve sonu gelmeyen bu kavga ulusal birleşmeye engel olacak, Kafkasya'yı geri almaya ilişkin tüm girişimler başarısızlığa uğrayacaktı.[21]

Eğer bazı Ermeni ve Gürcü prensleri sadakat değiştirmede ilkesiz idiyseler, imparatorlar ile halifeler de birbirleriyle geçici ittifaklar oluşturma ve bozma konusunda daha farklı değillerdi. Örneğin, 7. yüzyılın sonunda Ermenistan'da yer almış genel bir kurtuluş hareketinde Ermeni soyluları o kadar bölünmüş durumdaydı ki, Aşot Bagratuni Arap

---

19. Abu Muhammed Ahmad ibn Asam al-Kufi, *Kitab al-futukh: Kniga zavoyevaniy (izvlecheniya po istorii Azerbaydzhana VII-IX vv.)*, Arapçadan çeviri Z.M. Buniyatov, Baku, 1981, s. 13-14.
20. Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 603.
21. *A.g.e.*, s. 605-6.

tarafına geçerken Smbat Bagratuni'yse Muhammed İbn Okbey'in sert şekilde bastırdığı bir Arap karşıtı isyana liderlik etmiş ve Emir Abdullah da Ermeni soylularına sürekli zulmetmişti.[22] Theodor Rshtuni'nin Arapların egemenliğini kabul etmesinden sonra, İmparator II. Konstans Ermenistan'a cezalandırıcı seferler düzenleyerek tekrar tekrar Ermenistan'ın Araplarla ilişkilerini bozmaya çalışmıştı; bunlardan birinde imparatorun kendisi 20.000 kişilik bir kuvvete komuta etmişti. Rshtuni'nin, halife tarafından 655'te atanmış ardılı Hamazasp Mamikonyan imparatorun tarafına geçerek vergi ödemeyi reddettiğinde, yeni halife Ali'nin buna yanıtı 1.800 Ermeni rehinesini katletmek olmuştu. Halifeliğin 661'deki yeni hanedansal devriminde Muaviye, I. Krikor Mamikonyan'ı (Arapların elinde rehin) Ermenistan prensi olarak tayin etmişti. Fakat 680'de Halife I. Yezid'in başa geçmesi bir kez daha karışıklığa sebep olmuştu: İmparator II. Iustinianos'un Ermenistan'ı ele geçirmeye yönelik ikinci girişiminden sonra (liderleri o sırada Araplara ödemeleri gereken vergileri ödememekteydi) "Halife... Ermenistan'da Mamikonyanlar yerine Bagraditleri [II. Aşot] ve İberya'da da Hosroidler yerine Guaramitleri [II. Guaram] desteklemeye başlamıştı."[23] Bizans ile halifelik arasındaki Ermenistan'ı kontrol etme mücadelesi Abdülmelik tarafından yeniden başlatılmış, prens klanları arasındaki kavgaların zayıflattığı "Ermenistan, Araplara karşı direnme gücünü yitirerek gelecek 150 yıl için onların egemenliği altına girmişti."[24]

Bizans ile Araplar arasında ardı arkası kesilmeyen savaş, 674–78 ve 717–18 Konstantinopolis kuşatmaları ve Küçük Asya sınırında savaşlarla sürmüştü. MS 700'de yeni bir gelişme Karadeniz kıyısının Lazistan ve Abhazya hükümdarlarının Bizans karşısında yardım için Araplara başvurmasıydı; böylece Tsikhegoji ve Kodor Nehri'ndeki kalelere Arap garnizonları yerleşmişti. Buna karşılık imparator da Alanlara rüşvet vererek Abhazlara saldırmalarını sağlamış ve sonunda III. Levan, Arapları Abhazya ve Lazistan'dan atmıştı. Arapların Kartli ve Kaheti'yi[25] ele geçirmesi de kolay değildi; bir (Sovyet) Gürcü tarihçisinin ifade ettiği gibi, Arapların aşağı sınıfları soylulara karşı kışkırtma girişimleri bile başarısızlığa uğramıştı; çünkü Kafkas feodal toplumu "bunun başarılamayacağı derecede güçlü ve istikrarlıydı".[26] Cezalandırıcı birliklerle gönderilmiş, zalimliğiyle nam salmış Mervan İbn Muhammed bile Gürcüler, Ermeniler ve Albanyalılara boyun eğdirmeyi başaramamıştı.

---

22. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 110.
23. Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 606, 781, 786.
24. Ter-Mkrtichyan, *Armyanskiye istochniki*, s. 7.
25. Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 120; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, Londra, 1971, s. 71; *Ocherki istorii Gruzii*, C. II, s. 174-5, 177.
26. Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 122.

740'larda Bizans etkisi tekrar kendini göstermeye başlamış[27] ve Güney Kafkas toplulukları halifelikteki iç savaşı fırsat bilerek bir isyana kalkışmıştı. Bu isyan sırasında Ermenistan, II. Krikor Mamikonyan tarafından ele geçirilirken, Arapların tarafına geçmiş Prens Aşot Bagratuni'nin gözlerine de isyancılar tarafından mil çekilmişti.[28]

Sene 750 olduğunda, yani Abbasi hanedanının ilk halifesi başa geçtiğinde, halifeliğin (o zamana kadar sadece Araplardan oluşan) askerî gücünün, sürekli büyüyen imparatorluğun sayısı epeyce artmış garnizonları yüzünden zorlanmaya başladığı anlaşılmıştı. Bu sorunu çözmek için Halife Mansur (754–75) Arap olmayan Müslümanları, özellikle de İranlıları, onlara karşı daha önceki ayrımcılığa rağmen idari mevkilere yerleştirmeye başlamıştı. Böylece Araplar yavaş yavaş iktidar üzerindeki tekellerini terk etmeye başlamış ve başkentin de 762'de Şam'dan daha önce Sasani İmparatorluğu'nun parçası olmuş Irak'taki Bağdat'a taşınması İran etkisinin artmasına ve "Halifeliğin fark edilebilen şekilde doğululaşmasına" yol açmıştı.[29]

750'den itibaren Abbasiler, Dvin, Tigranakert ve diğer kentlerdeki garnizonların sayısını artırarak Ermenistan'ı ele geçirmek için ciddi bir girişimde bulunarak Ermenistan'ın ovalarını Türklere açmış, onlar da Ermeni köylülerini dağlara yerleşmeye zorlamıştı. Halifelik işbirlikçi soylular ile din adamlarına ayrıcalıklar sunmuş ve bu Bagratuniler, Artsruniler ve Syuniler gibi prens ailelerini güçlendirmiş ama özellikle Harun Reşit zamanındaki (786–809) sert uygulamalar sırasında 15 ile 60 yaşları arasındaki tüm erkeklerden daha fazla vergi toplanması sıradan tebaayı cezalandırmıştı. Bu halk isyanlarına ve Müslüman misillemelerine yol açmıştı; örneğin, 762'de Vaspurakan'a bir akın sırasında Araplar, bir Artsruni prensi olan liderleri de dahil olmak üzere binlerce isyancıyı öldürmüştü. İsyan, Şirak ve diğer bölgelere yayıldıkça Muşeğ Mamikonyan liderliğindeki isyancılar çeşitli savaşlar kazanmışsa da, Ermeni soyluları bölünmüş ve isyan eden soylular Arap misillemesiyle karşı karşıya kalmıştı; bu en kötü durumda idam, en iyi durumda babadan oğla geçen unvanların yitirilmesi anlamına gelmekteydi. Bizans yanlısı Mamikonyan ailesinin durumunda, "prens" (*işkhan*) ve "başkomutan" (*sparapet*) unvanları daha fazla işbirliği yapan Bagratuni ailesine aktarılmıştı. Bazı Ermeni beyleri, kendi köylülerinin vahşeti karşısında mücadeleden çekilmiş, onları Arapların insafına terk

27. *A.g.e.*, s. 121; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. X, s. 623; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 127-8; *Ocherki istorii Gruzii*, C. II, s. 177-8; Suny, *Making*, s. 28; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 607.
28. Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 123; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 111.
29. C.E. Bosworth, "The historical background of Islamic civilization", Savory (Der.), *Introduction to Islamic Civilization*, s. 20'nin içinde.

etmişti.[30] Arap misillemeleri bazı soylu ailelerinin tamamen katledilmesiyle doruk noktasına ulaşmıştı; özellikle 772–5 yıllarında Bagrevand bölgesinde bazı aileler tamamen yok edilmişti. Bunun sonucu olarak, Ermenistan onlarca yıl boyunca bazı Bagratuniler dışında yerel aristokrasiden yoksun kalacaktı; hâlâ Arap desteğini koruyan Bagratuniler rakiplerinin topraklarını ele geçirerek 800'de Ermenistan topraklarının büyük kısmına sahip olacaktı.[31]

Çağdaş Ermeni tarihçilerinden Ğevond (veya Levon), Abbasi halifelerinden Hadi'yi şöyle tanımlamıştır. "Kötü, kontrol edilemeyen ve acımasız bir insan... Delilik ölçüsünde zalim olan [el-Hadi] (785–6) insanları ok atma antrenmanlarında hedef olarak kullanmaktaydı" ve yönetmesi için Ermenistan'a gönderdiği emir, "ülkeyi bir savaş alanına ve yangın yerine dönüştürmüştü."[32] Buna rağmen, tek tük isyanlar 9. ve 10. yüzyıllara kadar sürmüştü; diğer yandan, Ermeni'ye emirliğinin kontrolü halifeliğin ellerinden kaymaktaydı, Tiflis'te halifenin otoritesine karşı genel bir karşı çıkış vardı. 850-2'de yerel emirlerin devlet vergisini sürekli kendi hesaplarına aktarması Prens Bagrat Bagratuni ve Taron'dan Prens Aşot Artsruni'nin önderliğinde bir isyana yol açacaktı. Fakat bu Halife Mütevekkil'in naibi Türk Komutan Buğa'nın önderliğinde bir cezalandırma seferine yol açacak, isyan amansızca bir zulümle bastırılacak, kent tamamen yakılacak, emirler idam edilecek ve Tiflis'in İslam başkenti olması sona erecekti.[33]

GÜRCİSTAN'DA BAGRATUNİLERİN YÜKSELİŞİ VE ERMENİSTAN'IN SONU

Gürcistan'ın en iyi bilinen aziz yazınlarından biri bu dönemde yazılmıştı: Gürcülerin halifelik altında çektiği acılar karşısında sessiz kalamayan bir Arap oğlanın Hıristiyanlık için İslamı reddeden ve bunun bedelini hayatıyla ödeyen, dolayısıyla şehit olan *Martyrdom of Abu Tbileli*'nin [Tiflisli Ebu'nun Öldürülmesi] öyküsü. Ioann Sabanisdze tarafından yazılan öykü Gürcü halkına zalimlere karşı birleşme ve direnme çağrısıydı.[34]

---

30. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo,* s. 110-12.
31. Allen, *History of the Georgian People,* s. 81; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo,* s. 112; Suny, *Making,* s. 28-9; Toumanoff, *Studies,* s. 453.
32. *Istoriya khalifov Vardapeta Gevonda, pisatelya VIII veka,* Ermeniceden çeviri [K. Patkanyan tarafından], St. Petersburg, 1862, s. 112, Ter-Mkrtichyan, *Armyanskiye istochniki,* s. 8'de alıntılanmış.
33. *Encyclopaedia of Islam,* yeni baskı, C. I, s. 66; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo,* s. 112-14; *Ocherki istorii Gruzii,* C. II, s. 343-8; Suny, *Making,* s. 30, Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 611.
34. A. Baramidze, Sh. Radiani ve B. Zhgenti, *Istoriya gruzinskoy literatury: kratkiy ocherk,* Tiflis, 1958, s. 15-16.

Kartli'de soylular, bazen Hazarlarla birlikte olmak üzere, Arap karşıtı isyanlara önderlik etmiş ve buranın valisi bunları acımasızca bastırarak birçok soylunun kellesini vurmuş, ailelerine zulüm etmiştir. 8. yüzyılın sonunda hem Kartli-İberya hem de Ermenistan "siyaseten en düşük noktaya inmiş" ve tebaalarının büyük kısmı Bizans topraklarına göç etmişti. Hüsrev ve Guaram'dan gelen kraliyet sülaleleri neredeyse tamamen yok edilirken Bagratuniler de giderek güçlenmişti.[35]

Güney Kafkaslar Ortaçağ tarihinin kafa karıştırıcı bir özelliği, Ermenistan ile Gürcistan krallıklarının "çakışan" ve sürekli değişen sınırıdır.[36] Bu değişikliklerin bir kısmı birçok bölgenin aşina olduğu sıradan ilhaklardı. Örneğin, MÖ 2. yüzyılda Ermeniler, İberya'nın kuzey sınır bölgesini ilhak etmiş ve burası Gogarene Dukalığı olarak İberya ile Albanya'ya karşı ön cepheyi oluşturmuştu; ardından, MS 1. yüzyılda Ermenistan'ın şansı tersine dönünce burası tekrar İberya'nın olmuştu. Ondan sonra da burası 6. yüzyıla kadar bu ikisi arasında sekiz kez el değiştirecekti.[37]

Gürcistan'ın ele geçirdiği Ermenistan'ın sınır bölgelerinde Ermenice varlığını sürdürmüştür; öyle ki Gogarene'de Ermenice MS 7. yüzyılda hâlâ dinsel ayin diliydi ve hatta Ermeni tepkisine rağmen dil Gürcüce olduğunda bile bu bölgeye Gürcüce Ermenistan anlamına gelen Somheti denmeye devam edilmiştir. Gerçekten de ilk Ermeni tarihleri "Albanya ve İberya'yı Ermenistan'a bağlı yerler olarak ele alır" ve Ermeni hükümdarları tüm Kafkas bölgesi üzerinde hâkimiyet iddia etmiştir.[38] Öyle ki bugün Gürcüler, Ermenilerin Ermeni kültürünün çok eski olduğunu varsaymalarına içerlerler.

İberya/Gürcistan'ın bazı dış kısımlarının, özellikle de doğuda Kaheti ve Hereti ve batıda da İmereti Dağları, Arap döneminde özerkliklerini muhafaza etmeyi başardılarsa da, 775'te Ermeni soylularının yok edilmesinden sonra Bagratuni sülalesinin "Ermeni-Gürcü prenslerinden biri olan III. Adarnase Nersiani hükümdarlığında çarpıcı bir imparatorluk kurma süreci başlamıştır.[39] Bir tarihçiye göre, Çoruh Vadisi'nde bulunan

---

35. Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 123-4; Suny, *Making*, s. 28-9; Toumanoff, *Studies*, s. 409-10, 412-66.
36. Toumanoff, *Studies, s. 454.*
37. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 36-7; Toumanoff, *Studies*, s. 102 n.58, 132, 183-7, 445, 449.
38. Toumanoff, *Studies*, s. 77-8, n.86.
39. Suny, *Making*, s. 29; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 608-9, 781-2. Suny imparatorluk kuranı "I. Adarnase" olarak tanımlıyor ama kafa karıştırıcı mevcut kaynakların yol açtığı "soysal karışıklık"a dair Toumanoff'un yürüttüğü mantıklı araştırma onun "III. Adarnase" tercihini destekliyor. Bu kafa karıştırıcı kaynakların arasında özellikle Smbat'ın *History of Bagratids*'in (her ne kadar "Büyük Aşot"tan önceki dönemi ele alan" kısım "apaçık yanlışlarla doluysa da, son derece değerli bir belge") ulusal davaya hizmet amacıyla Gürcü krallarının soyunu doğrudan Kral David'in Eski Ahit'ine kadar götüren daha sonraki yorumları sayabiliriz: Bakınız Toumanoff, *Studies*, s. 201-2, 254, 345-7, 397-9, 402-3, 421-2, 528.

batıdaki Klarceti prensliğinden gelen bu 'cesur, kurnaz ve açgözlü klan', Tao ve yukarı Kura'daki Ermeni sınır bölgelerini ele geçirerek (Ermeni ve İberya kralları, Bizanslılar ve Persler arasında kendi çıkarlarının peşinden koşarak) onları daha sonra Ermeni ve Gürcü tahtlarına çıkaracak iktidarı oluşturmaya başlamıştı. 9. yüzyılda 'Kouropalates' olarak tayin edilmiş Taolu Aşot adında bir halef[40] kendisine Ardanuş'da, Çoruh boğazlarını ve Ani ile Kars'tan Karadeniz'e giden yolu kontrol eden iyi bir baron başkenti kurmuştu... [ve] Halifeler de Bagratuni sülalesinin diğer filizlerinin de bu iki büyük tüccar kale kentlerini çevirmelerine izin vermişti."[41]

Bagratuniler sadece Ermenistan'da değil, İberya'da da (kuzey Kartli, Samtshe ve Trialeti) epeyce toprak edinmişti; öyle ki, sadece Albanya sınırında Tiflis Emirliği'nin doğusunda bulunan Kaheti etki alanlarının dışında kalmıştı.[42] 9. yüzyılda halife:

> Kendi Arap emirlerinin Bağdat'tan her geçen gün biraz daha bağımsızlaşması karşısında... otoritesini kabul ettirmek için Bagratunilere güvenmeye karar vermişti. Tiflis emirleri... halifeye karşı ayaklandıkları ve Kaheti'nin *mtavari*'si de [yönetici prens] kendilerine katıldığında, halife I. Aşot Bagratuni'yi Kartli-İberya'nın prensi tayin ederek... onu isyancı Araplar ile Gürcü destekçilerine karşı savaşmak zorunda bırakmıştı.

813'de İmparator V. Leo (bir Ermeni), İberya'nın I. Aşot'una, kendisine tabi diğer tüm prenslerin durumunda olduğu gibi, Yunan unvanı "Kouropalates"i vermişti.[43]

Geç 9. yüzyılda halifeliğin aşağı yukarı bağımsız emirlikler şeklinde bir parçalanma sürecinden geçmesi Ermeni devletinin tekrar canlanması için bir fırsat sunmuştu. Merkezî kontrolün gevşemiş olmasından yararlanan Ermeni Katolikos'u Zakare Dzagetsi bölge hükümdarlarından bir meclis toplamış ve bu meclis Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmişti. On yıl sonra başka bir Aşot Bagratuni (Şirak'tan), "kavgacı kuzenleri ve çağdaşları" arasında en kıdemli olan seçilmişti. 885'te yeniden kurulmuş Ermenistan Krallığı'nın "Büyük" I. Aşot'u olarak seçilerek hem Halife Mutemid hem de İmparator I. Basileios tarafından tanınmıştı. Fakat Ermeni prenslerinin tümü Bagratuniler altında birleşme fikrine sıcak bakmamaktaydı ve komşu Atropatena Emiri

---

40. Allen'in ona s. 81, 306, 389'de sürekli "Kouropalates Aşot (Tao'lu)" olarak göndermede bulunması, Toumanoff'un 813-30'da imparator ve halife için İberyalı Bagratunilerden "Büyük I. Aşot", Kouropalates, olarak atıfta bulunmasına dayanmaktadır: "Armenia and Georgia", s. 610, 782: Toumanoff, *Studies*, s. 203, s. 416'nın karşısındaki tablo.
41. Bagratunilerin iktidarı büyük ölçüde Çoruh Vadi'sinde sahip oldukları altın ve diğer madenlere dayanmaktaydı: Allen, *History*, s. 57; Toumanoff, *Studies*, s. 324 n.81.
42. Allen, *History*, s. 57, 81-2; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 609.
43. Suny, *Making*, s. 29-30; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 782.

Yusuf, Büyük Aşot'un oğlu I. Smbat'ı (890–914) değil (Yusuf tarafından zalimce idam edilmesi onun Gregoryan Kilisesi tarafından bir şehit olarak tanınmasına sebep olmuştu), Gagik Artsruni'yi Ermenistan kralı ilan etmişti. Smbat'ın oğlu "Demir" II. Aşot (914–28) dokuz yıl boyunca bir kurtuluş savaşı yürütmüş ve sonunda Sevan Gölü yakınında yapılmış bir savaşta Müslümanlara karşı muzaffer olmuştu.[44] Böylece "tüm Ermeni toprakları ve Gürcistan ile Kürdistan'ın komşu kısımları üzerinde... Bagratunilerin Şirakyan kolunun hegemonyasını" sürdürmüş[45] ve hem imparator hem de halife tarafından Ermenistan'ın "Krallar Kralı" olarak tanınmıştı.[46]

Bir tarihçiye göre Ermenistan ve Gürcistan krallarının ortak kaynağının Bagratuni kraliyet ailesi olması bir ortak Ermeni-Gürcü "ulusal üstü, hanedansal Bagratuni ortak egemenliğ" anlamına gelmiştir. "Ermenistan Kralı en kıdemli olandı ve İberya Kralı da ondan sonra gelen ikinciydi."[47] Bununla beraber, bu Bagratuni tekeli, Kafkaslarda devam eden Bizans ve halifelik müdahaleleri tarafından baltalanmış, bağlılıklar daha da fazla değişken bir yapı kazanmıştı. Ermenistan kralı Büyük Aşot haleflerinin büyük kısmı tarafından uygulanmış "halifeye dikkatli bir bağlılık" pratiğini yerleştirmişse de, artık çeşitli Ermeni ve Gürcü prensler diğer tarafa geçmişti. Arapları Ermenistan'ın büyük kısmından atmış Demir Aşot imparatorla birlikte bir İslam karşıtı ittifak oluşturmuş, ihtilaflı Samşvilde, Gardman ve Otene bölgelerini ilhak etmiş ve 923'de Hıristiyan komşuları üzerinde "Krallar Kralı" unvanıyla tanınmıştı. Halife de onu bir taçla Şahinşah olarak tanıyarak bunu onaylamıştı. Böylece kısa bir süre için "Ermenistan güç, refah ve kültürel başarısının doruğuna ulaşmıştı".[48] Bu, Kral Abas (928–52) ve kral III. Aşot dönemlerinde de sürmüştü. Bu krallar ekonomiyi ve kadim kent Ani de dahil olmak üzere kentleri yeniden yapılandırmıştı. Büyük katedraliyle Ani 961'de bir kez daha Ermenistan'ın başkenti olmuştu. Ortaçağ'daki diğer başlıca Ermeni kentleri arasında zorlu kalesiyle Kars ve daha sonra Erzurum olarak adlandırılmış Karin vardı. Her ikisi de önemli kervan yolları üzerinde faal ticaret merkezleriydi. Tüm bunlara rağmen, Ermenistan Krallığı siyasi birlikten yoksundu: "Çeşitli bölgeleri arasındaki ekonomik bağlar zayıftı; her feodal prenslik kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarının peşindeydi. Feodal aristokrasi içindeki merkezden uzaklaşma eğilimi de... Vaspurakan, Vanand, Lori, Syunik, Taron, Haçin, vb gibi... sayısız küçük krallık ve prensliğin oluşmasına yol açmıştı. Her

44. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 124.
45. Allen, *History*, s. 82.
46. Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 610, 782.
47. *A.g.e.*, s. 613.
48. *A.g.e.*, s. 614-15.

ne kadar I. Gagik (989–1020) zamanında Ermenistan gelişimini sürdürmüşse de, yazgısı II. Basileios zamanında Bizans İmparatorluğu'nun aynı dönemde gösterdiği yeniden canlanma tarafından belirlenecekti. II. Basileios'un saldırgan seferleri Taron'un Bagratunilerini (988) ve Vaspurakan'ın Artsrunilerini alt edecek ve Gagik'in ölümünden sonra Rumlar gelecek kırk yıl boyunca Ani ve Şirak'taki çeşitli aristokratik ve kilise grupları arasında entrika ve tehditler yoluyla çatışmalara yol açacaktı. 11. yüzyılın başı bir başka felaket daha getirmişti: 1020'de Şirak kraliyet topraklarından geride ne kaldıysa, I. Gagik, iki oğlu III. Hovhannes-Smbat ve IV. Aşot arasında paylaştırmıştı. Gürcistan hükümdarları, halifelik ve Bizans İmparatorluğu müdahalede bulunurken birbirleriyle savaşmayı sürdüren bu ikisinden krallığını önceden imparatora vasiyet etmiş Hovhannes-Smbat 1040'da öldükten sonra geride bir kafa karışıklığı bırakmıştı. Bazı asiller krallığı çocuk kral II. Gagik adında tutma girişiminde bulunmuşsa da, Gagik kandırılarak Konstantinopolis'e getirilmiş, hapse atılmış ve otuz dört yıl sonra da idam edilmişti. Vahram Pahlavuni'nin ordusu Ani'yi kahramanca savunmuş ama ihanet Rumların kenti ele geçirmesini sağlamış ve 1045'de Ermenistan Bizans İmparatorluğu'na dahil edilmişti. Böylece, tam da Selçuklu önderliğindeki Orta Asya Türkmenleri Kafkasya'ya doğru batı yönünde ilerleyişe geçtiklerinde bağımsız bir krallık olarak Ermenistan'ın varlığı sona ermişti."[49]

Bir bütün olarak Ermenistan 11. yüzyılın ortasında Selçuklu hâkimiyeti altına girmiş ve Ermeniler zaman içinde göçmen Türkmen grupları tarafından alçaktaki bereketli ovalık alanlardan sürülmüş, daha önceki kentsel toplulukları da parçalanarak artık Ani, Dvin, Kars, Ahlat (Khlat) ve Karin emirlikleri olan oluşumlar tarafından özümsenmiştir. Az sayıda Ermeni prensliği, her biri kendi melikinin egemenliğinde (Arapça "kral"dan türetilmiş) Türk tehdidi karşısında kararsız bir bağımsızlığı muhafaza etmiştir. Bunların arasında sadece Sasun ve Akhtamar [Akdamar] özgürlüklerini uzun süre sürdürmeyi başarmıştır; Vanand, Syunik, Lori ve diğerleri 13. yüzyılda teslim olmuştur.[50]

10. yüzyılın sonunda Gürcüler, Yukarı Tao'nun (990–1000) "Büyük" II. David'inin liderliğinde yeniden canlanmış ve onun 970'deki Bizans karşıtı bir ayaklanmaya tam zamanında müdahalesi Ermenistan'dan büyük bir kısmı ilhak etmesini mümkün kılarak "Kafkasya'da en güçlü prens olmasını" sağlamıştı; ama 1000 yılında ölümünden sonra bu topraklar II. Basileios tarafından sahiplenilecekti. Fakat 1008'de hem doğu hem de batı Gürcistan'ı miras alarak birleştiren III. Bagrat, Ka-

49. Bryusov, *Letopis*, s. 124; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 126-7; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 610-20; Toumanoff, *Studies*, s. 202-3.
50. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 140.

heti ile Klarceti'yi de topraklarına katarak Gürcistan'ın hâkimiyetini yeniden sağlamıştı.[51]

11. yüzyılın başında Selçuklu istilacılar Ararat, Ani, Syunik ve Lori de dahil olmak üzere orta Ermenistan'ın büyük kısmını işgal etmişse de, 12. yüzyılın sonunda Gürcü ve Ermeni güçleri karşı saldırıya geçmişti. Kafkasya'nın en güçlü hükümdarı Gürcistan kraliçesi Tamar'ın (1184–1213) birçok diplomatik başarısının arasında kuzeydoğu Ermenistan'ın hükümdarları Zakharit hanedanından (Gürcistan'da Mkhargrdzeli (Uzun kol) soyadıyla bilinen) Zakhare ve İvane kardeşlerle oluşturduğu ittifak da olacaktı. Zakhare batı bölgelerini (Lori, Ani, Aragatsotn, Bagrevand, Tsakhkotn, Kogovit ve diğerleri) yönetirken Ivane de Bzhni, Gelakuni, Vayots-Dzor, Syunik, Dvin, Yerevan ve Arşak'ın bazı kısımlarını kontrol etmekteydi. O dönemin diğer Ermeni prens aileleri arasında Amberd Kalesi, Gardman ve Parisos'u kontrol eden Vakhramyanlar, Vayots-Dzor ve Gelakuni'deki mülkleriyle Orbelyanlar ve toprakları Ermenistan'ın en ünlü manastırlar olan Geğard ve üniversitesiyle meşhur Gladzor'u da kapsayan Proşianlar vardı.[52] 1199 ile 1203 arasında Gürcistan ve Ermenistan birleşik kuvvetleri Dvin, Ani ve Gence'yi işgal etmiş, Selçuklu emirlerine saldırarak Amberd, Bzhni, Ararat, Şirak, Syunik, Bagrevand ve Kars da dahil olmak üzere tüm kuzeydoğu Ermenistan bölgesini özgürleştirmişti.[53]

Böylece Kuzey Ermenistan'dan parçalar Gürcistan krallarının bağımlıları olarak var olmaya devam etmiş ve onların çabaları sayesinde, daha sonra göreceğimiz gibi, Kilikya veya Küçük Ermenistan olarak bilinen başka bir ufak Ermenistan devleti Küçük Asya'nın güneydoğu köşesinde kararsız bir varoluşu neredeyse 300 yıl boyunca Haçlıların bir yan ürünü olarak sürdürmüştür (4. Bölüme bakınız). Ama 20. yüzyıla kadar müstakil bir Ermenistan ülkesi var olmayacaktır; 20. yüzyılın başında, 1918'de, çok kısa süreliğine Demokratik Ermenistan Cumhuriyeti kurulacak ama daha sonra Sovyet Rusya tarafından ilhak edilecektir.

KAFKAS ALBANYA'SI

Derbent'in güneyinde, Samur Nehri'nden Kura ve Aras'ın aşağı düzlüklerine uzanan bölge, İran'ın bir bağımlısı olan Kafkas Albanyası'ydı. Şimdi Güney Dağıstan'a ait olan bir kısım ile tüm Azerbaycan'ı kapsamaktaydı ve kuzeydeki dağların doğu yamaçlarının altındaki Şeki, Kabala ve Şamahı ve Kura-Aras Ovası'ndaki Partav ve Beylekan da dahil

51. Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 610-20, 782-3.
52. A. Grigoryan ve N. Stepanyan, *Yerevan, Garni, Gegard, Garni, Echmiadzin, Ashtarak*, Moskova, 1985, s. 162-71; Harutyun, *Kamenmaya letopis*, s. 80-1; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 141-3.
53. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 138-41.

olmak üzere birçok kentiyle kalabalık bir bölgeydi. İlk coğrafyacılardan Yunan Strabon, Albanya konusunda coşkuyla yazmıştır:

> Birçok yerde... toprağın sadece bir kez ekildiği zaman iki hatta üç kere ürün verdiğini söylerler... Ova... nehirleri tarafından Babil ve Mısır düzlüklerinden daha iyi sulanır... Sakinleri... genellikle güzel ve büyüktür... ilişkilerinde [s] amimidirler... genellikle madeni para kullanmazlar... ama işlerini takasla yaparlar... ve bunların dışında rahat bir yaşam sürerler... İberyalılardan... daha büyük bir ordu çıkartırlar; çünkü 60.000 piyade ve 22.000 süvari donatırlar ki, bu sayıyla Pompeius'a karşı her şeylerini riske atmışlardır.[54]

Bir 10. yüzyıl Ermeni vakanüvisi de Albanya'yı şöyle anlatmıştır: "Çeşitli doğal avantajlarıyla kayda değer ve çekicidir. Büyük Kura Nehri'nde... büyük ve küçük balıklar vardır... çevredeki ovalar epey ekmek ve şarap, neft ve tuz, ipek ve pamuk ve sayısız zeytin ağacı [sağlar]."[55] Burası bugün hâlâ tercih edilen bir bölgedir; çünkü yaylaları, orta düzeyde yağmur sayesinde, yüksek dağlara özgü çayırlar ve yarı tropik dağ ormanları barındırır; ovalarının kuru bozkır iklimi, şimdi sulamayla tahıl, meyve, sebze ve pamuk üretimini mümkün kılmaktadır.[56]

Albanya'nın komşuları batıda İberya ve Ermenistan ve güneyde de Media'nın eyaleti Atropatena'dır. Küçük Asya'dan Pompeius liderliğinde gelen ilk Roma istilası Perslere karşı düzenlemiş oldukları seferlerinde Albanya'dan geçmişti. Dolayısıyla, Albanyalılar Roma ile Pers arasında sürüp giden savaşa MÖ 1. yüzyıldan itibaren tanıklık etmiştir. Muhtemelen bu sırada Persler, kontrollerini güçlendirmek için Albanya'ya, ek kuvvetler olarak Farsça konuşan Tat topluluğunu getirmiştir.

Her ne kadar Persler Albanyalılar arasında Zerdüştlüğü yerleştirmişse de, Kudüs'ten gelen Eliseus adında bir Hıristiyan misyoner MS 2. yüzyılda Albanya'da vaazlar vermiş ve Samur Nehri'nin ağzındaki Çoğa'da (Ermenice'de de Çoğa) bir kilise inşa etmiştir.[57] Ermeni misyonerler daha sonra Kafkasya Albanyası ile Dağıstan'ı Hıristiyan yapmış, Gürcü misyonerler de Hıristiyanlığı Kuzey Kafkasya'da, özellikle de Alanlar arasında yaymıştır.[58]

Albanya'nın Ermeni Kilisesi tarafından Hıristiyanlaştırıldığı gerçeğinin önemli sonuçları olmuştur. Bunlardan biri öğretilerinin tek

---

54. Strabo, *Geography*, C. V, s. 225-7.
55. Movses Daskhurantsi, *History*, s. 4.
56. *Atlas SSSR*, Moskova, 1983, s. 120, 195; Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Azerbaydzhan*, s. 122-39.
57. Movses Daskhurantsi, *History*, s. 3-8; ayrıca bakınız n.76.
58. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 16, 24, 26, 66, 68-9, 80; Didebulidze, "Iz istorii srednevekovoy kultury", s. 106-8; Mahomedov, *Obrazovaniye*, s. 166-172; Movses Daskhurantsi, *History*, s. xv-xvi, 2-3, 5-9, 17, 19, 20, 23, 25, 54, 56-8, 62, 66, 69; Strabo, *Geography*, C. V, s. 187, 233, harita XI; A. S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 60-3.

doğacı olmasıydı; diğeriyse, Albanya'nın Movses Daskhurantsi tarafından yazılmış erken tek tarihinin (muhtemelen 11. yüzyıl), Albanya'nın kendi dilinde değil, Ermenice yazılmış olmasıdır. Albanyalıların o tarihte henüz bir alfabe oluşturmamış ama bir kısmının Ermenice okuyup yazmış olması muhtemeldir. Kiliselerinin daha yüksek bir kilise otoritesine tabi olması gerekmekteydi ve Movses'in tarihi, Albanya ve Ermeni kiliseleri arasında hem hangisinin daha önce kurulduğu hem de hangisinin başının diğerinden daha kıdemli olduğuna (patrik veya başpiskopos) dair bir rekabet kaydetmektedir.[59] Albanya ve Gürcistan Hıristiyanlarının arasındaki ilişkilerin, Aziz Grigoris'in piskoposluğunun hem İberya hem de Albanya'yı kapsadığı ilk günlerde iyi olduğu ama 451'den sonra öğretisel çatışmanın Gürcü Khalkedoncular ile Ermeni Tek Doğacılar (en azından din adamları) arasında sert bir karşıtlık yarattığı anlaşılmaktadır.[60]

Ermeniler ve Albanyalıların siyasi coğrafyasından kaynaklanan diğer sorular daha sıradan olmakla beraber günümüzde son derece geçerli olmayı sürdürmektedir; çünkü bunlar tarihsel bölgeler ve bugün Kafkasya'daki uluslararası sınırlarla ilgilidir. Bugün hem tarihsel hem de siyasi haritalardaki "Rusya" terimi fazla kolayca Ukrayna, Avrasya bozkırı veya Kuzey Kafkasya (etnik ve tarihsel açılardan hiçbir zaman "Rusya'nın parçası" olmamış sömürge bölgeler) gibi bölgeler için, "Rus İmparatorluğu'na fetih yoluyla ilhak edilmiş" ve SSCB'nin içinde onun ortadan kalktığı 1991 yılına kadar (veya sonra da) kalmış yerler anlamını verme hariç, gelişigüzel kullanılabilmektedir.[61] Benzer şekilde, "Azerbaycan" gibi diğer terimler de kullanıldığı döneme uygun düşmeyen şekilde belli bir bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır; örneğin, Azerbaycan'ın durumunda bu bölgenin bu isimle anılması 18. veya 19. yüzyılda Rusya tarafından fethedilmesi veya Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na katılması ve 1918-22'de Rusya Komünist Partisi devletinin oluşturulmasından daha geriye gitmemektedir.

---

59. Ermenistan'ın 5. yüzyıl Katolikos'u Abraham şunu yazmıştır: "Albanya piskoposluğu Ermenistan'dakinden daha önce oluşturulmuştur" ve 13. yüzyıl Ermeni âlimi Stepanos Orbelian bunu onaylamıştır: "Albanya'daki ilk piskopos Aziz Gregor, Ermenistan'ın Aydınlatıcısı, tarafından Albanya kralı Urnayr'ın isteği üzerine takdis edilmiştir... 440 yıl boyunca Ermeni piskoposluğuna itaat etmişlerdir ve... Albanya Katolikosları takdislerini Ermenilerden kabul etmiştir; çünkü Ermeniler patrik ve Albanyalılar da başpiskoposlardı" (Movses Daskhurantsi, *History*, s. xv-xvi, 174).

60. Diofizit öğretisi ve yayıcıları (iğrenç Nestorius... [ve] kötü ve gösterişçi Khalkedon Konsili ki küstahça bir şekilde... tek Mesih Tanrı'ya iki doğa ve iki kişilik atfetmiştir) Ermeni Kilisesi tarafından "aldatıcı deccallın" suç ortakları olarak lanetlenmiştir ve hem Ermeniler hem de Albanyalılara bu sapkınlarla, Gürcüler de dahil olmak üzere her türlü temas yasaklanmıştır: Movses Daskhurantsi, *History*, s. 72-5, 173-4, 196; şüphesiz diğer taraf da benzer duygular ifade etmiştir.

61. Kanada veya New England'ı (veya hatta Mısır veya Hindistan'ı) "Britanya" olarak adlandırmak kadar uygun olabilir.

MS 1. binyıl sırasında Aras'ın kuzeyinde bulunan, bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'ni oluşturan tüm bölge Albanya idi[62] ve Pers askerleri ve idarecileri dışında, Pers eyaleti olan Media Atropatena/Azerbaycan'la kayda değer etnik bağları bulunmamaktaydı. Bu ülkenin yerli nüfusunu etnik açıdan kimlerin oluşturduğu bilinmemektedir. 7 Numaralı harita başlıca coğrafi özelliklerini, özellikle de Kura/Mtkvari (kuzeybatıda Gürcistan'dan buraya akar) ve Aras (Ermeni dağlarından başlayıp güneybatıdan Kura'yla birleşir) nehirlerinin ovanın iki kısmını tanımladıklarını göstermektedir. Kura ve Aras'ın güney kıyıları arasında bulunan ve Ermeni Arşak ile Syunik'i de (daha sonra Dağlık Karabağ ve Zangezur dağlık bölgesi) kapsayan üçgen şeklindeki bölge Arran olarak bilinmekteydi. Daha sonra, bu ovanın büyük kısmı, Kafkasların yamaçları ve Hazar kıyısıyla birlikte, Şirvan olarak adlandırılmıştır; diğer yandan Albanya da en azından İran'ın müstahkem mevki Derbent'in bulunduğu Samur'a kadar olan kuzeydeki bölgeden ibaret olmaya devam etmiştir.

Arran çoğu kez "Arran" olarak yazılır ve Azeri tarihçileri bu ismi, 20. yüzyılın Sovyet Cumhuriyeti, Azerbaycan'la ("güney" veya "İran Azerbaycanı"ndan farklı olarak "Rus Azerbaycanı" veya "kuzey Azerbaycan" olarak bilinmiştir) çakışan tüm bu bölgede, en azından Arap fethinden itibaren Türkçe konuşan bir nüfus bulunduğuna ve "Arran"ın orijinal olarak "al Ran" olduğu ve normal Arap gramer kurallarına göre "ar-Ran"a karşılık geldiğine ilişkin kronolojik açıdan hatalı iddiayı haklı göstermek için kullanmıştır. Bir Gürcü tarihçisi MS 3. yüzyılda Partların Albanya'yı "Ardan" olarak adlandırdıklarına ve bunun Orta Farsçada "Arran" olduğuna ve bu yüzden de bir Arapça etimolojisine başvurmak için hiçbir sebep olmadığına işaret etmiştir.[63] Lezgi (Dağıstan) araştırmacıları M. İkhilov ile G. Abdurahimov'un şu görüşü güçlü dayanağı olduğu gözükmektedir: "Erken dönem yazarların sundukları olgular... bugün Azerbaycan ile güney Dağıstan'ın bulunduğu tüm bölgenin Kafkasya Albanya'sı olduğu sonucuna varmamızı mümkün kılmaktadır" ve "bu bizi Albanya'nın", Arran ve Arşak da dahil olmak üzere "sadece günümüz Azerbaycan'ı ve güney Dağıstan'ından ibaret olduğu sonucuna götürmektedir".[64]

---

62. Bakınız: K.V. Trever, *Ocherki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii: IV v. do n.e.-VII v.n.e.*, Moskova, 1959, s. 42; 5. ve 7. yüzyıllarda Güney Kafkasya ve komşu ülkelerin haritası. Maddi Kültür Tarihi'nin SSCB Bilimler Akademisi Enstitüsü tarafından yayınlanmış olan bu eser otuz yıl boyunca Albanya üzerine yayınlanmış yetkili yegâne Sovyet (Rusça) kitabı olmuştur, her ne kadar Azerbaycan'ın köklerine dair resmî "doğru" versiyonla çeliştiyse de.
63. M. Andronikashvili, *narkvevebi iranul-kartuli enobrivi urtiertobidan*, C. II, kısım 1, [İngilizce özet], s. 262.
64. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 26 ve s. 16, 24, 66, 90'de haritalar.

Harita 7: Ermenistan, İberya (daha sonra Gürcistan olarak bilinen), Hazarlar ve Hunlar ve de Lipiniler (Ermenice Lip^h^ink^h^) ve diğer dağ kabileleriyle birlikte Pers İmparatorluğu'nun kuzeybatı sınırına göre Kafkas Albanyası (MÖ 400 civarı-MS 900); H. Hübschmann, "Die altarmenischen Ortsnamen", *Indogermanische Forschungen*, 16, 1904, s. 197-490'a eşlik eden haritaya dayanarak çizilmiştir.

Ermenistan'ın Albanya'daki rolüne geri dönersek, erken Hıristiyan döneminde Ermenistan karmaşık toplumsal yapısı ve önemli düzeyde askerî gücüyle büyük ve kalabalık bir ülkeydi. Sığır yetiştiriciliği, tarım ve ayrıca da üzüm ve zeytin üretimi gelişmiş ve kökü geçmişe dayanan sulama, ağaç işçiliği ve metalürji gelenekleri vardı.[65] Ermenistan'ın ana bölgesinde çeşitli nehirlerin suladığı bir yayla bulunmaktaydı: 1.900 km uzunluğunda Dicle, yukarı kolu büyük Zap ve 2.735 km uzunluğunda Fırat ve onu besleyen birçok kolu Doğu Anadolu ve Suriye'nin vadilerinden kıvrılarak aşağıya inmekte ve bataklığımsı Mezopotamya düzlüğünde birbirine paralel şekilde giderek İran Körfezi'ne dökülmekteydi. Ermenistan yaylasında ters yönde de Aras (kaynağı, Erzurum'un yakınında Fırat'ın kaynağından sadece 19 km mesafededir) ve Kura (1.365 km

---

65. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 61.

uzunluğunda olup Kars yakınında, Aras'tan 64 km'den az bir mesafede ortaya çıkar) nehirleri akmaktaydı. Ermenistan'da iki büyük göl vardı (1.719 m yüksekteki Van ve 1.926 m yüksekteki Sevan); bir üçüncü göl de, Urmiye Gölü, bir sıradağın doğusunda 1.494 m yükseklikte İran Azerbaycan'ındadır.

Kafkasya'da bilinen tüm tarihsel Ermeni yerleşimleri üzerine yapılmış 1904 tarihli bir araştırmanın gösterdiği gibi Ermeniler yeni yerlere gitmeye ve yerleşmeye son derece eğilimliydi.[66] Hübschmann'ın haritası aşağı Kura Nehri'nin kuzeydoğusuna doğru olan tüm bölgeyi yer isimlerinden yoksun bırakarak buranın Albanya olduğuna işaret etmiştir. Diğer yandan, ortaçağın başında Albanya olmuş, şimdiyse Azerbaycan toprakları olan Kura'nın güneyinde, Debed-Kharmi'nin birleştiği noktadan Arşak'a (kuzey Dağlık Karabağ) kadar giden bölgede Albanya isimleri olan birçok yer ve kent göstermektedir. Kolb, Dzor, Halhal, Gardman, Şakaşen, Kolt, Uti, Partav ve Haçin bunların arasındadır. Bu durum gizemli Albanyalıların, tıpkı Ermeni ve İberyalı komşuları gibi aktif ve yayılmacı olduklarını ve Hereti'den Kaheti'ye kadar Kura Vadisi boyunca ilerlediklerini, daha önce Ermenilerin yaşadığı kentleri işgal ettiklerini ve MS 450'de Persleri Kral I. Ardeşir'in eski kışlık konutu olan Halhal'dan sürdüklerini göstermektedir.

5. yüzyıla gelindiğinde Albanyalılar, Ermeni ve Gürcülerinkinden farklı alfabeleriyle okuryazar olmuştu. Bu alfabeyle yazılmış elimizde kalmış az sayıdaki yazı, 1993 yılında bir Lezgi akademisyenince bunun, Samur'un her iki yanında yaşayan nispeten kalabalık Lezgilere ait olduğunu iddia edene kadar çözülememiştir.[67] İberya ve Ermenistan'da olduğu gibi, Albanya'da da 5. yüzyılda Perslerin cezalandırma amaçlı seferlerine ve yerel prenslerin yerine Albanya başkenti Kabala'ya yerleştirilmiş Pers yöneticilerinin (*marzban*lar) getirilmesine yol açan ayaklanmalar olmuştur.

Persler ilk başta Hıristiyanlığa hoşgörü göstermemiş, özellikle Şah III. Yezdigirt zamanında Albanya ve Ermenistan'a Zerdüştlüğü yeniden dayatmak için rahipler göndermişti. Diğer yandan, isyanlarla karşılaşılınca şah dinsel hoşgörü bahşetmişti. Ama bu Albanya'nın Dindar lakaplı kralı III. Vaçagan (487-510) Zerdüştlere zulüm etmeye ve yeni kiliseler açmaya başlayana kadar sürmüştü. Bunun üzerine, onun ölümünden sonra Persler yeni bir kralın başa geçmesine izin vermeyerek eyalet yöneticisi sistemini uygulamaya koymuştu. Fakat bu bile Hıristiyanlığı engelleyememiş ve Albanya, Ermenistan ve Gürcistan kiliselerinin

66. Hübshmann, "Die altarmenischen Ortsnamen".
67. Y. Yaraliyev ["O deshifrovke pismennosti Kavkazskoy Albanii"], *Alpan*, 1993, no. 5 ve 6, Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 29-57'deki *Nash Dagestan*'ın Rusça çevirisinden yeniden basım. Ayrıca bakınız: H. Kurdian, "The newly discovered alphabet of the Caucasian Albanians", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1956, s. 80-3.

506'da Dvin'de gerçekleştirdikleri tek doğacı birleşmenin ardından Albanya Kilisesi'nin otoritesi 552'de Kilise'nin başı Ter-Abbas'ın Katolikos unvanını almasıyla artmıştı. Aynı zamanda Albanya'nın siyasi ve dinsel başkenti de bugünün Karabağ'ı ile Kura arasında (Ermenistan ve Gürcistan'a daha yakın ama kuzeyden gelen akıncı yağmacıların kullandığı Derbent ve Hazar koridorundan daha uzak) bulunan Berde'ye (önce Ermenice Partav, daha sonra Arapçada Bardhaa) taşınmıştı. Albanya Kilisesi Alanlar ile Sabirlere (Kuzey Kafkasya'daki Hazarların Türki ataları) misyonerler göndermek için bu yolu kullanmış ve 6. yüzyılda batı Alanya'da bir manastır kurmuşlardı.

Albanya'ya dinsel meselelerde tanınmış esnekliğe rağmen, Persler hâlâ efendileri olduklarını göstermeyi sürdürmekteydi: Katolikos'un 596'da ölümünden sonra halefi Viro sözde bir ayaklanmaya katılma suçlamasıyla tutuklanarak İran'a sürülmüş ve orada yirmi beş yıl tutulmuştu; bu arada Albanya'da Zerdüşt ateş tapınakları kurulması da devam etmişti. Ama her şeye rağmen Viro'nun Albanya'yla ilişkisini devam ettirmesine, yokluğunda kilisedeki otoritesini sürdürmesine izin verilmiş ve şahı, Mihran kraliyet kolunun Albanyalı ardıllarına, "Gardman Lordu ve Albanya Prensi" unvanını vermeye ikna etmişti.[68] MS 7. yüzyılda gelişmiş bir Albanya medeniyeti vardı ama bu tarihten sonra gelen Arap, Hazar ve Selçuk Türkü akınları karşısında bu medeniyetin çok küçük bir kısmı ayakta kalacaktı: Gürcistan'a komşu şimdi Azerbaycan olan topraklarda çok az sayıda harabe hâlinde kilise ve Derbent yakınlarında bazı tahkimat kalıntıları.[69]

Kafkas Albanyalıları Ermeniler tarafından Hıristiyan yapılmıştı ve zaman içinde Ermeni kültürünün, özellikle birçok Ermeni'nin yerleştiği ve kültürler arası evlilikler yaptığı Kura'nın güneyindeki bölgelerde, epey etkisi altında kalmışlardı. Kuzeyde Pers etkisi daha güçlüydü; çünkü Sasani şahları imparatorluklarının sınırını güçlendirmek için bölgedeki çeşitli küçük prensliklere Persleri yerleştirmişti. Kuzey Kafkasya'ya, özellikle de Kabala'ya bazı Hazarlar da yerleşmişti. Albanyalılar 637'de Arap saldırısıyla ilk kez karşılaştıklarında, Mihran kolundan prensleri Cevanşir (veya Juansher), yani Pers sınırını savunan Gardman lordu süratle ülkeye dönmüştü. Ama Tebriz ve Erdebil'i istila ederek yağmalamış Müslüman ordusu kuzeye ilerleyerek Şeki ve Şamahı'yı fethetmiş ve 643'te de Derbent'i (Arapça "Bab el-Abwab", "Kapıların Kapısı") ele geçirmişti.[70] Araplar 656'ya kadar haraç almış

68. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 51, 59-63, 67-8, 70-3, 80-2, 136-7; Lang, *Armenia*, s. 168-71; Movses Daskhurantsi, *History*, s. xviii, 92-3, 96, 103, 109, 143n, 229; Toumanoff, *Studies*, s. 19, 219, 223, 257-9, 474-84, haritalar.
69. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 9-10, 82-94.
70. *A.g.e.*, s. 97-8; W. Madelung, "The minor dynasties of northern Iran", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 226-7.

ve bu tarihte, Arabistan'da Ali'nin başa geçmesinin yol açtığı karışıklık sırasında Albanyalılar onları topraklarından atmıştı. Ardından, çevrede güçlü ittifaklar oluşturma amacıyla bir kızını Alan kralıyla evlendirme girişiminden sonra, Cavanşir İmparator II. Constans'la bir savunma paktı yapmıştı.[71] Konstantinopolis'le ittifakı başarısızlığa uğradıktan ve kuzeyden de Hazarların saldırısıyla karşılaştıktan (Albanya'nın 623 ile 799 arasında on altı kez yaşadığı bir talihsizlik) sonra Cavanşir, Halife I. Muaviye'yle görüşmeye karar vererek onun tarafından tanınmak için iki kez Şam'a gidecekti. Fakat "Albanya Prensi" unvanını alması Albanya asillerini kızdıracak ve 670'de öldürülecekti.[72]

Albanya'nın başlıca kentleri Beylekan, Partav, Gandzak, Kabala, Şemkir ve Şeki'ydi. Bunların bir kısmı önemli merkezler olmuş ama Albanya genelde, çoğu kez Hazarlara tabi birçok küçük lordluk olarak kalmıştı. 8. yüzyılın başında Arap saldırısı tekrar başlamış ve birçok aristokratı Suriye'ye sürülmüştü. Partav ele geçirilerek tüm ülke işgal edilmiş ve Albanya devlet olma durumunu kaybederken buraya Arap göçmenler yerleşmişti. Berde'yi (Partav-Bardhaa) üsleri yapan Araplar operasyonlarını genişletmiş ve 714'te Habib İbn Mesleme Derbent'e girerek Tabasaran ve Kaytak üzerinden kuzeye akınlar yapılmasını mümkün kılmış, Hazarları müstahkem Semender'e kovalamıştı. Araplar birçok Dağıstanlı esirle Albanya'ya dönmüş olmalarına rağmen, Hazar, Lezgi ve diğer Dağıstanlıların oluşturduğu birleşik kuvvetler onları Aras'ın diğer yanına atmıştı. Her ne kadar Dağıstan sınırı boyunca çatışmalar sürmüşse de kesin bir Arap zaferi gerçekleşmemiş ve 735'te halifelerin kitlesel celladı Sağır Mervan'ın gaddarlığını tecrübe etme sırası Albanyalılar ile Dağıstanlılara gelmişti. Mervan, Kumuk, Kuaçi ve Avarlara karşı dağların içlerine doğru cezalandırma amaçlı seferler düzenlemiş ve Lezgilere ağır bir buğday haracı yüklemiş ve de Arap zulmü Abbasi Halifeliğiyle doruk noktasına ulaşmıştı: Harun Reşit Derbent'e yeni bir yönetici atamıştı. Bu yöneticinin rejimi o kadar zalimdi ki, 797'de Müslümanların kendileri, daha sonra halife tarafından öldürülecek yerel bir emir önderliğinde ona karşı ayaklanmıştı.[73]

---

71. Movses Daskhurantsi, *History*, "Hunların kralı" demektedir ama son Ermeni araştırmaları "Alanların" daha muhtemel olduğunu ileri sürmektedir; çünkü Ortaçağ Ermeni tarihçileri sık sık *Aghvank/Aluank*'ı, "Albanya"yı Alanlarla karıştırdıkları gibi, "Hunları" da (Honk) kuzeydeki bozkır toplulukları için genel bir isim olarak kullanmaktaydı. Gabrielyan, *Armyano-alanskiye otnosheniya*, s. 5-6, 39-44.
72. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 97-8; Dawtak Kertol, *Voghek i mahn Jeunshiri metsi ishkhanin*, L. Mkrtchian tarafından Eski Ermenice (Grabar) ve modern Ermenice önsözle ve Rusça, İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca ve Lehçe çevirilerle birlikte, Erivan, 1986, s. 184; Frye, *Heritage of Persia*, s. 241; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 126.
73. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 98-100; Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 123; Madelung, "Minor dynasties", s. 227.

9. yüzyılın ikinci on yılı geldiğinde halifelik paralı askerlerden oluşan muazzam ordularının masrafı karşısında harap olmuştu. Eyalet emirleri de giderek halifenin emirlerine uymamaya ve dolayısıyla iç karışıklıklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Albanya ve Ermeni hanedanları belli bir özerklik sınırları içinde, emirlerine tabi ve vergilerini Müslüman parasıyla ödeyerek ayakta kalmayı başarmıştı. 820 civarında, Albanya'nın Mihran hanedanının son kralı Varaz Trdat bir suikasta kurban gittikten sonra, yerel Müslüman beylerden Şeki beyi Sahl bin Sumbat, Albanya'da iktidarı ele geçirmişti. Bu tam Albanya ve Atropatena, Babek önderliğinde büyük bir Arap karşıtı isyanla (816-38 civarı) sarsıldıktan sonra olmuştu: Halifeliğin dört bir yanında dinsel ve siyasi hedefleriyle Zerdüştlüğe ilişkin bir yeniden canlanma olan Mazdakçılığın ilham verdiği ve bir yüzyıl sürmüş Pers isyanları dönemi. Sahl, Babek'ı hoş karşılamışsa da Araplar karşısında ona ihanet etmiş ve böylece Albanya hükümdarı olarak onaylanmıştı.[74]

Her ne kadar 10. yüzyılda Albanya bir devlet olarak yok olmuşsa da, ismi 11. yüzyılda Selçuklular Kafkasya'yı fethedene kadar tamamen silinmemişti. Bu tarihten sonra, bir önceki Albanya'nın ardından bıraktığı etnik mirası sahiplenerek Azerbaycan belirmişti. Son zamanlar dikkate alınacak olursa, Albanya'nın hatırası, 20. yüzyılda çeşitli Kafkas milliyetçileri tarafından eski Albanya topraklarına sahip olma iddialarının temelini oluşturacak şekilde yeniden canlandırılacak ve sahiplenilecek bir miras sağlamıştır. Tarihsel olarak kadim Albanya ile modern devletlerin herhangi biri arasında bir süreklilik yoktur. Kendilerini mirasçısı ilan etmiş olanların hiçbirinin elinde böyle bir eylemde bulunmayı haklı gösterecek tartışılmaz kanıt bulunmamaktadır ama bölgenin en az altı topluluğu herhangi bir tarihsel veya etnik ilişki temeline dayanan mirasçılık iddiaları ileri sürmüştür.

Dilbilimi açısından birçok biliminsanı Albanyalıların bugün varlığını sürdüren en muhtemel soydaşlarının, Yaşlı Plinius'un Güney Kafkasya'nın yerel topluluklarından biri olarak tanımladığı Uti veya Udin topluluğu olduğu konusunda hemfikirdir.[75] Bugün, Azerbaycan'da iki köye bölünmüş (Vartaşen ve Kutkaşen) ve Gürcistan'da Kvareli yakınında (Oktembri) sadece birkaç bin Udin kalmıştır. Hâlâ Ermeni-Gürcü Kilisesi'nin tek doğacı görüşüne bağlı olmaları Ermenistan'la tarihsel ilişkilerine işaret etmektedir.[76]

---

74. Allen, *History*, s. 65-6; B.S. Amoretti, "Sects and heresies", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 489-92, 499-500, 503-9; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 660, 1041; V. Minorsky, "Sahl ibn Sunbat of Shakki and Arran. The Caucasian vassals of Marzuban in 334/955", Minorsky, *The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages*, Londra, 1978, s. 505-10; R. Mottahedeh, "The Abbasid caliphate in Iran", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 64-75; Zarrinkub, "Arab conquest", s. 32-3.
75. Trever, *Ocherki*, s. 45-7.
76. 1979'da SSCB'de kayıtlı Udinlerin toplam sayısı 6.900 idi; 1989'da sayıları 8.849'a

Ermeni biliminsanlarının Ermenistan'ın Albanya tarihindeki baskın rolüne dair iddialarının topraksal bitişiklik ve dinsel ve kültürel gelişim faktörleri üzerinden gerçek dayanakları mevcuttur. Albanya'nın (Ermenice *Ağvank* veya *Aluank*)[77] en erken öyküsü muhtemelen Daskhuranlı veya Kalankatuklu Movses tarafından Ermenice yazılmış *History of the Land of Albania*'dır (*Patmutyun Ağvanits aşkharhi*).[78] Cavanşir'in daha önce bahsedilmiş ölümü için hazırlanmış anma konuşmasını derleyenler, şair Dawt'ak Kertol'un "ya Ermenistan'da ya da onun Aluank'ın (yani Utik veya Arşak) parçası yapılmış kuzeydoğu bölgelerinde yaşadığını" belirtmektedir. Daha önce gördüğümüz gibi, Albanya Kilisesi'nin tek doğacı olmuş olması onun Ermenistan'la güçlü bağlarını teyit etmektedir. Bundan başka, çeşitli dillerin konuşulduğu Albanya'da "Ermenice... etnik gruplar arası iletişimin diliydi" ve Albanya tarihine dair elimizdeki kaynaklar Ermenicedir.[79] Bir 20. yüzyıl Kafkas tarihi Rus uzmanına göre, Albanyalıların büyük kısmı Müslümanlığı kabul ederken Hıristiyan kalanlar da Ermenileştirilmiştir.[80] Her ne kadar Rusya'nın 1917'den önceki biliminsanları Albanya ile Ermenistan arasındaki özel ilişkiyi tanımışsa da,[81] Ermenistan'ın standart komünist tarihi bundan bahsetmekten kaçınmış, sadece Albanya'nın MÖ 1. yüzyılda I. Tigranes'in hükümdarlığı sırasında Ermeni etkisi altında olduğunu söylemekle yetinmiştir.[82]

Gürcüler, Ortaçağ Albanya'sı üzerinde Gürcü hükümdarlığı iddialarında Ermenilerden daha ısrarcı olmuştur. Komünist tarihçiler Gürcistan'ın Albanya üzerindeki iddiasını, Hereti'nin (Kaheti'nin do-

---

yükselmişti: USSR, Gosudarstrennyy Komitet SSSR po Statistike, *Itogi Vsesoyuznoy prepisi naseleniya 1989g.*, 2.kısım, *Natsionalnyy sostav naseleniya*, Moskova, 1989 (bundan sonra Census 1989, Moskova), s. 4; *Narody mira: istorika-etnograficheskiy spravochnik* (Der.) Yu.V. Bromley, vb, Moskova, 1988, s. 464. Ayrıca bakınız: Wixman, *Language Aspects*, s. 68-9, 95, 174.

77. Yazılış çeşitlilik göstermektedir. Çünkü klasik Ermenicede iki tane [l] sesi bulunmaktaydı. Dolayısıyla, örneğin "Dilizhan"daki "yumuşak l"den farklı olarak "Albanya"da bulunan ve Leh dilinde l harfiyle gösterilen (Alvank) ilk sessiz harf "sert l" idi. Ama modern Ermenicede genelde ötümlü damaksıl sürtünmeli ğ olmuştur [Fransızcadaki küçük dil ünsüzü r'a benzeyen IPA] *Ağvank*: R.W. Thomson, *Introduction to Classical Armenian*, Delmar, 1975, s. 2,4.

78. İngilizce çeviriye bakınız: Movses Daskhurantsi, *History; ne zaman yazıldığı belirsizdi; bakınız a.g.e.*, s. xx.

79. Davtak Kertough, *Voghek i mahn jeunshiri*, s. 133-5, 185, 187-91.

80. I.P. Petrushevsky, *Ocherki po istorii feodalnykh otnosheniy v Azerbaydzhane i Armenii v XVI-nachale XIX v.*, Leningrad, 1949, s. 52, A.L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford, 1992, s. 234 n. 36'da alıntılanmış (ama başlık Azericedir).

81. Örneğin, Valeriy Bryusov 1916'da şöyle yazmıştır:

[Kral] I. Gagik'in ölümünden sonra [1020] Ermeni krallıkları süratle gerilemişti... Ermenistan hâlâ çeşitli bağımsız devletlere ayrılmış hâldeydi. Önemli Bagratuni krallığı hariç, diğer büyük krallık Artsrunilerinki idi.Ondan başka, Syunik prenslerinin krallığı, Vanand krallığı, III. Aşot'un oğullarından biri olan Gurgen'in kurduğu Albanya krallığı ve diğerleri vardı. (Bryusov, *letopis*, s. 99).

82. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 42.

ğusundaki bölge) Arran veya batı Albanya'yla aynı yer olduğu görüşüne dayandırmıştır ve bunu "eski Albanya'da yaşayan bir Kartvelya boyu" olan Hereti topluluğuyla ilişkilendirmiştir.[83] Bu görüşe C. Toumanoff karşı çıkmıştır; ona göre, *Hereti* (normal Gürcüce biçimi "Herlerin toprağı" anlamına gelmektedir) Alazani ve Iori arasında olmakla beraber, *Her*, Urmiye Gölü yakınında, Kaheti'nin 321 km'den fazla güneyinde farklı bir yerdi.[84]

Aşağıda Albanya'nın gerçek mirasçıları olduklarını iddia eden iki başka topluluk gözden geçirilecektir: Dağıstan'ın Lezgileri ve Aras'ın güneyindeki İran Azerbaycan'ını (Yunanca "Atropatena"dan Orta Farsça "Aturpatakan" ve ardından Arapça "Adharbeijan"dan) yeni memleketleri yapmış Türki göçmenler.[85]

Albanya devletinin tarih sahnesinden kaybolmasının ardından, coğrafi sınırları da dahil olmak üzere birçok soru yanıtsız kalmıştır. Kuzey sınırları aşağı yukarı Dağıstan dağları ve Samur Nehri tarafından belirlenmişse de, güneye doğru uzanan açık düzlüklerin önünde Kura ve Aras Nehirleri hariç doğal bir sınır bulunmamaktaydı. Albanya Kura'ya kadar güneye uzanmaktaydı ama bu yayılmanın o yaklaşık dikdörtgenin tamamını kapladığı veya Şirvan'la paylaştığı bilinmemektedir.[86]

ŞİRVANŞAHLAR

Bir Azeri tarihçiye göre "Şirvan'a, güney ile doğudan (İran üzerinden) ve kuzeyde Derbent ve Darial geçitlerinden birbirinden farklı topluluklar yerleşmiştir. Arkeoloji ve yer isimleri... yazılı kayıtların... sunduğu kanıtlardan bildiğimiz kadarıyla, burası binlerce yıl boyunca Kafkas, İran ve Türkçe dilleri konuşan birbiri ardı sıra gelen çeşitli topluluklar arasında bir temas arenasıydı".[87]

Kafkasya topraklarında Kafkasyalılar ile İranlıların varlığı gayet anlaşılır olmakla birlikte, burada Türki toplulukların bulunması, 20. yüzyıla

---

83. *Ocherki istorii Gruzii*, C. II, s. 69, 255, 269, 393, burada s. 396'da bulunan "5. yüzyılda Gürcistan" haritası Hereti'yi tamamen Alazani'nin kuzeyinde, neredeyse güneydoğuda Şeki'ye ve dağların çok daha ötesinde Dağıstan'da Avarlar, Laklar ve Lezgilerin yaşadığı vadilere kadar uzanan büyük bir bölge olarak göstermektedir (bakınız *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 124. 284). Gürcüler ayrıca, kafa karıştırıcı bir şekilde, Hereti'nin Ermeni ve Bizans kaynaklarındaki Albanya ve Arap kaynaklarında bulunan, "birkaç yüzyıl boyunca Kartli Devleti'nin parçası olmuş güneybatı Dağıstan'daki eyaletleri de" dahil olmak üzere "Şeki Krallığı"yla aynı olduğunu da ileri sürmüştür: *Ocherki istorii Gruzii*, C. II, s. 258, 269-71, 273-4, 277-9, 393, 406.

84. Toumanoff, *Studies*, s. 103 n. 159, 160, 161, 219, 227, 305 n. 119, 386 n. 11, 476 n. 168, haritalar [1], [2], [3].

85. M. Vasmer, *Russiches etymologisches Wörterbuch*, 3 cilt, Heidelberg, 1953-8, C. I, s. 6. Arap kaynaklarında ilk kez 9. yüzyılda kullanılmış Adharbaijan ismi çeşitli yazarlar tarafından farklı bölgeler için kullanılmıştır: A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 120-4.

86. Burney ve Lang, *Peoples of the Hills*, harita s. 190; Toumanoff, *Studies*, s. 59, 68 n. 65, 82-3, 85, 219, 257-9, 392, 475-83; Trever, *Ocherki*, harita s. 42.

87. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 18.

ilişkin siyasi amaçtan dolayı kanıtlarla desteklenmeyi gerektirmektedir. Aynı şekilde Aşurbeyli'nin, ilk Ermeni tarihçilerinin, erken dönemlerde Kuzey Kafkas-Hazar bölgesinde karşılaşılan, Hun, Hazar, Lek, Kaspi, Şarvan, Baksan, Maksut, Sabir vb de dahil olduğu ve bir kısmının "muhtemelen bölgenin yerli topluluğu" olarak tanımlandığı bu "boy" isimlerinden sundukları karışık koleksiyonlarından yaptığı alıntı da desteklenmeyi gerektirmektedir.[88] Yazarın da belirttiği gibi, Türki Hun, Sabir ve Hazarlar Albanya'ya MS 2. yüzyıl kadar erken bir tarihte sızmış olsalar bile, 5. yüzyıl Hunları ne kadar Roma'nın yerlisi olabiliyorsa, onlar da bu bölgenin o kadar yerlisi olabilmektedir. Azeri tarihçilerin çeşitli Türki toplulukları, ataları ve son zamanlarda gelmiş topluluklar olarak değil de, yerli Kafkas toplulukları olarak gösterme girişimi, buradaki öykümüzün tekrar tekrar karşımıza çıkan bir teması olacaktır.

Yer ismi olarak Şirvan'ın (veya Şarvan) her ne kadar başka yerlerde de belirmekteyse de, İran'da ortaya çıktığı anlaşılmaktadır, Pers yazarı Hamza el-İsfahani, Cavanşir'in yeğeni Varaz Trdat'a Albanya hükümdarı olarak düzenlenmiş Sasani tarzı tahta geçme törenini şöyle anlatmaktadır: Şah Hüsrev Anuşirvan'ın sancak yöneticilerinin (veya prenslerinin) her biri nakışlı kaftanlar giymiştir; her birinin üzerinde farklı hayvan simgesi vardır. Şirvanşah olan Cavanşir'inki, Aslan Prens olduğundan bir aslandı (Farsçada "şir", "aslan"dır). O ve Yabandomuzlarının Prensi (Vakhranşah), Fillerin Prensi (Filanşah) ve diğerleri Derbent geçidini kuzeyden sızan Türki göçmenlere karşı tutmakla sorumlu yüksek rütbeli subaylardı.[89] İran'ın Sasani hanedanının Şahinşah'ı (Kralların Kralı) tarafından atanmış sınır şahları MS 3. yüzyıldan 9. yüzyılın başlangıcına (801) kadar bu mevkileri doldurmuştur; o tarihte Arap Şayban klanının başı Yezid Şirvan, Derbent ve Azerbaycan valisi olmuştur. Oğlu Halit ardında her birisi bir kuzeybatı eyaletinin valisi olmuş üç çocuk bırakmıştır. Onlardan biri, Haytam İbn Halit halifelikte 861'de belirmiş başka bir krizden yararlanıp Şirvan'ın bağımsızlığını ilan etmiş, geleneksel Pers rejimini devirmiş ve 6. yüzyıldan başlayıp 10. yüzyıla kadar sürmüş Arap-Müslüman Şirvanşah hanedanını başlatmıştır. Hükümdarlar, İslam İmparatorluğu'nda her yerde olduğu gibi, yerel isimlerini terk ederek etnik ilişkilerini monoton teokratik Arap isimleri repertuarı içinde kaybetmiştir.

Ermeni tarihçiler MS 7. yüzyıldan itibaren Şirvanşah devletine Albanya'nın eyaletlerinden biri olarak atıfta bulunmuştur ama Al-

88. Otokton: "yaşadıkları topraktan çıkmış; bir ülkenin bilinen ilk sakinleri... aborijinler... yerli", *Oxford English Dictionary*; "Ülkenin yerli, orijinal topluluğu", S.I. Ozhegov, *Slovar russko yazyka*.
89. Benzer şekilde, Albanya prensi Cavanşir'in ismi de "genç aslan" anlamına gelmektedir: Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 13, 45-6, 300; Movses Daskhurantsi, *History*, s. 55, 107-9, 149.

banyalılar ile Şirvanlıların topraklarının boyutları, nispi mevkileri ve aralarındaki ilişkiler hâlâ bir muammadır.[90]

HAZARLAR

Türkler arasında Volga-Kafkas bölgesindeki en zorlu topluluk, 8. yüzyılda varlıklarını kıyıda hissettirmeye başlamış olan Hazarlar idi. Buna ek olarak, Kafkasya'nın güneyden Müslümanlar tarafından istilası da 7. yüzyılda çoktan başlamıştı ve Derbent Geçidi'nden geçerek Kuzey Kafkasya'ya ulaşmak onların da hedefiydi. Bu seferlerin elbette Albanya ve Şirvan halkları üzerinde ciddi sonuçları olmuştu.

Hazar Hanlığı, 400 yıldan uzun bir süre boyunca (yaklaşık MS 650'den 1070'lere kadar) kuzeybatıda Volga Deltası'nda Hazar Denizi'nden Derbent'e, Don ve aşağı Volga'dan Azak Denizi'ne ve Kuzey Kafkasya'nın yamaçlarından Dağıstan'a uzanan geniş bir bölgeyi kontrol etmiştir. Bazı dönemlerde toprakları, 965 km daha kuzeye, nehirlerin birleştiği Kama noktasındaki Volga Bulgar devletine ve batıda da Kırım, orta Dinyeper ve Kiev'e kadar uzanmıştır.[91] Bu Hazar ülkesini "coğrafi açıdan [8. yüzyıl dünyasının], çokuluslu, çok dinli bir nüfusu kontrol eden, [sayısız] bağımlı devlet ve boylarıyla en büyük siyasi birimlerinden biri yapmıştır; bu hâliyle Hazar Hanlığı kendisini rahatlıkla bir imparatorluk olarak görebilirdi".[92] Gücünün doruğunda Hazar Denizi'nden Kırım ve Karpatlara giden ticari yolları kontrol etmiş, burada yerleşik topluluklardan ve büyük Avrasya bozkırını aşan kervanlardan vergi toplamıştır. Hazarlar Güneydoğu Kafkasya ve Ortadoğu'ya bir geçiş güzergâhı elde etmek için sürekli Albanya'ya saldırmıştır ama buralara başka yollardan da ulaşabilirlerdi; dönemin tanıkları Hazar ülkesinden Konstantinopolis'e yolculuğun karadan yirmi sekiz, denizdense sadece dokuz gün sürdüğünü belirtmektedir.[93] Hazar ülkesini Karadeniz'e bağlayan, çok daha önceden Yunanlar ve Romalılar tarafından keşfedilmiş deniz ve nehir yollarını Hazarlar da kullanmaktaydı. Onların denizcilik hususundaki önemi, Arapça ve Farsçada Hazar Denizi'nin Hazar Denizi (*Bahr el-khazar, Bahr-e khazar*) olarak adlandırılmasından anlaşılmaktadır.[94]

Zaman içinde Bulgarlar, Alanlar, Macarlar, Peçenekler ve İsveçli Vikingler bozkırdaki Hazar iktidarına meydan okumuş ve en sonunda

---

90. Trever, *Ocherki*, s. 29-31.
91. Krş. McEvedy, *Penguin Atlas of Medieval History*, s. 33-61.
92. P.B. Golden, *Khazar Studies: an Historico-Philosophical Inquiry into the Origins of the Khazars*, Budapeşte, 1980, C. I, s. 15.
93. N. Golb ve O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tent Century*, Ithaca (ABD), 1982, s. 120-1.
94. *Al-atlas ul-arabi*, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş yeniden basım, Beyrut, 1401/1981, s. 49, 51, 54. Hazar aynı zamanda "Bahr al-Qazwin" olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bakınız, *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 931.

burayı Kıpçaklar ele geçirmişti. Batıya doğru ilerleyişlerinde Macarlara katılan birçok Hazar, Macarlar 9. yüzyılda Tuna Ovası'na yerleştiklerinde on boydan üçünü oluşturmuşlardı.[95]

Kafkas Albanya'sı gibi Hazar Hanlığı da ardında hem herhangi bir iz hem de tanımlanabilir bir halef bırakmamışsa da, diğer yandan, uzun sürmüş varlığı birçok gizemlere de yol açmıştır. Asya-Avrupa bozkırını geçmiş birçok göçebe Türk topluluğunun aksine, Hazarların dili Türkçe dil ailesinin hiçbir üyesiyle ilişkilendirilememekteyse de, genelde eski Bulgar ve modern Çuvaş grubuyla bir ilişki varsayılmaktadır.[96] Hazarların bir muamma olarak kalmasının ardındaki başlıca sebep, her ne kadar İbranice bazı metinler ve Yunan, Arap, Pers, Ermeni, Gürcü ve İbrani kaynaklarından yetmişe yakın Hazar adı, unvanı ve yer ismi toplamak mümkünse de, geride kendi dillerinde yazılmış hiçbir belgenin kalmamış olmasıdır.[97]

Hazarlar Orta Asya'nın sürekli değişen, Avrupa'da Hunlar, Avarlar, Sabirler ve Türkler olarak bilinen gruplaşmalarından ortaya çıkmıştır ve Kafkasya'ya ilk akınları muhtemelen 6. yüzyılın başında gerçekleşmiştir.[98] 7. yüzyılda Albanya'ya akınları o kadar sıklaşmıştır ki, güney Dağıstan'ın Lezgileri politikalarını, Araplara karşı Hazarlarla ittifaktan Hazarlara karşı Araplarla ittifak çevirmiştir. Derbent, Albanya ve Güney Kafkasya'ya sayısız akınları 730'lara kadar sürmüş ve ancak Ahtı/Şahbani kenti on yıldan fazla Hazar kuşatması altında kaldıktan sonra Hazarlar, Dağıstan'ın Tarsa, Rutul, Ginuh ve Rufak emirleri tarafından mağlup edilebilmiştir.[99] Kayıtlı bazı Hazar sözcükleri için İbrani alfabesinin kullanılmış olmasının sebebi, 721 veya 730 yılında Bulan Kağan zamanında Türk kozmolojisi ve şaman ayinlerinden vazgeçerek Yahudiliği benimsemiş olmalarıdır ve hemen ardından 737'de de İslama geçmişlerdir. Bu politika değişiklikleri kısmen taktisel sebeplere dayanmaktaydı: İslama geçerek halifeye biat etmelerine Mervan liderliğindeki cezalandırma amaçlı Arap askerî seferi sebep olmuştur. Mervan, kağanı Volga Deltası'ndaki İtil'deki üssünden çıkartarak nehrin yukarısına kovalamıştır. Diğer yandan, her ne kadar Hazarlar sık sık Bizans İmparatoru'yla ittifak oluşturmuş ve III. Leo (717-41) oğlu Konstantinos'un kağanın kızı Çiçek'le evlenmesini ayarlamışsa da, Hıristiyan olmayı tercih etmedikleri görülmektedir. Kağan Obadiah zamanında, 799 veya 809'da tekrar Yahudiliğe geri dönmüşlerdir.

---

95. Z. Halasz, *A Short History of Hungary*, Budapeşte, 1975, s. 10-11; Koestler, *Thirteenth Tribe*, s. 85-93.
96. *Yazyki narodov SSSR*, C. II, *Tyurkskiye yazyki*, s. 15.
97. Golden, *Khazar Studies*, s. 6-8, 21, 112-23.
98. S.A. Pletnyova, *Khazary*, 2., genişletilmiş baskı, Moskova, 1986, s. 14-18, 76.
99. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 100.

Hazarların rivayet edilmiş "Yahudi devletine dair bir yazışma, 10. yüzyılda Müslüman İspanya'da bir Yahudi memur, Hazar kralı Joseph'e yazarak bilgi istediğinde ortaya çıkmıştır."[100] "Yahudiliğin Hazarlarda sadece toplumsal piramidin en üstüyle sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır."[101] Yahudiliğe nihai geçişlerinin gerçekten de isteksizce olduğu görülmektedir; çünkü Sebt'i uygulamamışlardır. Özellikle garip olan, Hazarların iki kral kurumudur. Biri ayinsel kağan olup siyasi güçten yoksundur ve genelde gözden uzak tutulmuştur ancak her dört ayda bir gözükmüştür; onlarca eşi ve cariyesi vardır ama 40 yaşında ölmeyi "seçmiştir". Yönetim ve savaşı yürüten diğer kralsa sadece kendisine karşı sorumlu olmuştur. Sadece bu iki kral, onların soyluları ve savaş beyleri Yahudilik dinini icra etmiştir. Nüfusun geneli geleneksel Türki animist inançları ile yüce tanrıları Tengri Han'a kan kurban ayinlerini sürdürmüştür.[102] Bu yüzden, bazı yazarların ileri sürdüğünün aksine, doğu ve Orta Avrupa'da 12. yüzyıldan itibaren yaşamış çok büyük Yahudi nüfusun içinde "Yahudi Hazarların" önemli bir unsur olmuş olması muhtemel gözükmemektedir.[103]

Hazarların tarihinin son bölümü batı Avrupa'dan Kuzeydoğu Kafkasya'nın işgalini içermektedir. Her ne kadar "Asya'dan gelen vahşi göçmen sürüsü dalgaları" gibi ifadeler Avrupa ve özellikle de Rus tarihinde yerleşmiş bir tema olmuşsa da, saldırganlığın sadece bu yönden gelmediği aşikârdır. Philippos ve Büyük İskender liderliğindeki Yunanlar MÖ 4. yüzyılda Perslere karşı gayet saldırganca savaşmış ve doğuya akınlar Romalılar tarafından tekrar başlatılarak sürdürülmüştür. Ardından, Kuzey Almanya ve İskandinavya'dan Germen yayılması Gotları MS 3. yüzyılda Karadeniz'e ulaşacakları kadar güneydoğuya getirmiştir; burada aşağı Dinyeper ve Tuna'nın bir kısmını kontrol etmiş ve 9. yüzyıla kadar Kırım'ı ellerinde tutmuşlardır. Bu tarihten sonra Slavların doğu Avrupa'ya yayılması kuzeyden gelen İskandinav keşifleriyle çakışmıştır ve Dinyeper'de İsveçli Vikingler veya Varangianlar'ın Doğu Slavlar üzerindeki tahakkümleri, batı Avrupa kıyısı boyunca gerçekleşmiş Kuzeyli (İskandinav) ticaret ve yağmalamasına benzemiştir. Sonradan ortaya çıkmış kafa karışıklığının bir kaynağı, Baltık'tan başlayarak Dinyeper ve Volga nehir yollarını izleyerek Karadeniz ve Hazar Denizi'ne ulaşmış İsveçlilerin Yunan, Arap ve Doğu Avrupalılar tarafından "Rhos" veya

---

100. D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 89-91, 114-15, 116, 120-1, 125-70, vb; Golb ve Pritsak, Khazarian Hebrew Documents; *Koestler, Thirteenth Tribe*, s. 57-69.
101. Minorsky, "A new book on Khazars", *Minorsky, Turks, Iran and the Caucasus*, [42-67].
102. Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s. 81-4, 104, 108-15, 170, 195; Golden, *Khazar Studies*, s. 63-7, 97-102; Koestler, *Thirteenth Tribe*, s. 14; Pletnyova, *Khazary*, s. 31-3, 77.
103. *Encyclopaedia Judaica*, 16 cilt, Jerusalem, 1972, C. X, süt.952-3; Koestler, *Thirteenth Tribe*, s. 15-16, 125-40, vb.

Rus olarak (muhtemelen İsveççe "kürekçiler" anlamına gelen sözcükten) adlandırılmış olmasıdır. İskandinav akıncılar, Doğu Slavlarının (onlar için "russy" sadece "açık renk saçlı" anlamına gelmektedir) arasına yerleştikçe, bu terim, anlaşılan, onlar tarafından kendi isimleri (*russkiy*) olarak kabul edilmiştir. Buna karşılık, Dinyeper üzerindeki Viking-Slav devletinin Kuzeylileri (İskandinavlar), İskandinav kökenli dillerini bırakıp yerel Slav dilini benimseyerek zaman içinde batıdaki akrabaları Fransızca konuşan Normanlara [kuzeyliler] benzemiştir.[104]

Bizanslılar, Rus Vikingleri iyi tanıyordu; 8. yüzyılda onların sularında belirerek 200 gemiyle Konstantinopolis'e saldırmış ve Küçük Asya'nın kentleşmiş dünyasına daha başka akınlar düzenlemek için Dinyeper havzasını (kolayca kontrol altına alınmış Slav nüfusu ve bol miktarda yiyecek maddesi ve gemi kerestesiyle) üsleri yapmışlardı. İmparator VII. Konstantinos Porphyrogenitos (912-59) imparatorluğun idare edilmesi üzerine yazdığı kitabında Slavlar hakkında olgular sıralamış, onları kararlı bir şekilde *Sklavoi* olarak adlandırmış ve kuzeyden gelen deniz insanları olan, "Slav bölgelerinden" (*Rosia* olarak bahsettiği bağımlı bölgeleri) haraç alan "Rus"lardan, yani İsveç Vikinglerinden ayırmıştı. Bizans imparatorları Rus İskandinavlara o kadar aşina olmuşlardı ki, 10. yüzyıldan itibaren onları paralı askerler olarak ordularına katmışlardı; örneğin, İmparator II. Basileios'un Varangiyan [Varenk veya Vareg] Muhafızları'nın çekirdeğini oluşturan 6.000 savaşçısı gibi.[105]

Bu arada Dinyeper Slavları bir haraç kaynağı olarak hem Hazarlar hem de Varangiyanlar tarafından sömürülmekteydi. Rus vakayinamelerine göre, Dinyeper Slavlarının başına kral olarak geçmiş ilk Kuzeyli liderlerden biri[106] Helgi (Slavcada "Oleg") idi. Geç 9. yüzyılda Dinyeper Slavlarını kontrol altına almış ve onlara, Hazarlara haraç ödemeyi durdurmalarını emretmiş ve böylece bir Varangiyan haraç tekeli oluşturmuştu. Tıpkı selef ve halefleri gibi, Helgi/Oleg de Konstantinopolis'e akın etmişti: MS 907'de İsveçliler ile Slavlardan oluşan karışık bir kuvvete liderlik etmiş ve imparatorla barış ve ticaret koşulları üzerine bir ant-

104. İskandinavya çalışmaları alanında uzun süredir Slavca *rus* ile Yunanca "rwç"un İsveçli denizciler anlamına geldiği kabul edilmiştir. Bir etnik grup adı olarak Rus, Slav değil, İskandinav kökenlidir ve ilk Doğu Slav (daha sonra "Rus") devletinin kurucuları olduğu görüşünü kabul eden "Normancılar" ile Rus milliyetçi görüşünü savunan "anti-Normancılar" arasındaki tartışma için bakınız: S. Franklin ve J. Shepard, *The Emergence of Rus 750-1200*, Londra, 1996, s. 27-50; E.V. Gordon, *An Introduction to Old Norse*, 2.baskı, Oxford, 1957, s. xxii, 264; D. Obolensky, "The Emire and its northern neighbours, 565-1018", *Cambridge Medieval History*, C. IV, kısım 1, s. 494-6.

105. M. Canard, "Byzantium and the Muslim world to the middle of the eleventh century", *Cambridge Medieval History*, C. IV, kısım 1, s. 731; Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, [C. I], Gy. Moravcsik tarafından derlenmiş Yunanca metin, İngilizce çeviri R.J.H. Jenkins, Budapeşte, 1949, s. 51, 57-61, 63; Obolensky, "The empire", s. 492, 494-5, 516.

106. İskandinav *kuningas*, Doğu Slav sözcüğü *knyaz*'ın (prens) kökenidir.

laşma yapmıştı.[107] Bu sırada Vikingler, Hazarlarla karşılaştıkları Hazar Denizi'nde de seyretmekteydi. Avrasya su yollarında bu iki girişimci topluluk arasındaki temasların somut kanıtı, Rusya'da çeşitli yerlerde bulunmuş Arap gümüş sikkelerden (dirhem) ibaret zulalardır.[108] 909 ile 913 arasında Don ve Volga üzerinden Hazar Kağanlığı'nın başkenti İtil'e seyretmiş olan bir "Rus" donanması, Hazar hükümdarından Bakû'nun ötesine geçme izni almış ve burada orduları Erdebil'e üç günlük bir akın düzenlemişti. 943'de yine Oleg komutasındaki benzer bir sefer Kura Nehri'ne 500 gemi sokarak nehrin yukarısına Berde'ye kadar çıkarak burayı yağmalamış ve aylarca işgal etmişti.[109] Bu seferleri, 965'de Hazar ülkesine giderek İtil ve Semender'i yağmaladığı söylenen Svyatoslav da taklit etmişti; Kuzey Kafkasya'yı geçerek batıya dönen Ruslar bu sefer de Alanlar ile Çerkezleri yağmalamış ve Don üzerindeki Hazar müstahkem mevki Sarkel'i yok etmişti. Bu darbelerden sonra kendisini toparlayamayan Hazar İmparatorluğu, Oğuz Türklerinin saldırıları karşısında Harzemşahlardan yardım almanın bedeli olarak İslamı kabul etmek zorunda kalmıştı. 1030-2'de Ruslar Güney Kafkasya'daki son akınlarını gerçekleştirerek Alanların desteğinde Şirvan'a saldırmıştı; elli yıl sonra Hazarların Oleg adında başka bir Rus tarafından yenilgiye uğratılması, onlardan tarihsel kayıtlarda son bahsedilme olacaktı.[110]

İskandinav-Rus Vikinglerin Karadeniz'i geçerek Kolhis'e çeşitli seferler düzenlediği anlaşılmaktadır: Bir Gürcü vakanüvisi o 1. yüzyılda IV. Bagrat zamanında şöyle bir kayıt düşmüştür:

> Liparit [Bağvaşi] Kral Bagrat'ın erkek kardeşi Demetre ve İmparator tarafından sağlanmış asker ve parasal kaynaklarla birlikte tekrar Yunanistan'dan gelmiş ve sivil karışıklık yaratmıştır... Liparit, Kakhların... ve Ermeni Kralı Davut'un desteğini almıştır... Ayrıca Bashi'ye yerleştirdiği 3.000 Varangiyan vardı... Bagrat, İç Kartli'den bir orduyla gelmiş... ve Abusera ve diğer soyluları ele geçirmiştir; [bunlar] Varangiyanlara karşı dayanamamış, Liparit [Varangiyanlara] ücretlerini ve yiyeceklerini vermiş ve... Likhi dağlarının diğer yanına [Kartli'nin dışına] geçmiştir.[111]

---

107. Franklin ve Shepard, *Emergence of Rus*, s. 57-8, 77-8, 106-7, 117-18; *Die Nestor-Chronik*, giriş ve yorum D. Chyzhevzkyy, Wiesbaden, 1969, s. 19-21, 23, 29-31, 43-52; Obolensky, "The empire", s. 495.
108. Franklin ve Shepard, *Emergence of Rus*, s. 11-12, 14-15, 17-19, 59-61, 128-30.
109. H.R.E. Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, Londra, 1976, s. 26, 53-66, 126; Franklin ve Shepard, *Emergence of Rus*, s. 58, 115-17, 147-8; Madelung, "Minor dynasties", s. 233-4, 241, 246, 248 (burada, birçok anlatıda olduğu gibi, akıncılar İskandinav veya Rus olarak değil, yanlışlıkla "Rus" [günümüzün Rusları olarak] olarak adlandırılmıştır; al-Masudi, *Muruj adh-Dhahab*, Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s. 187, 204, 208-12, 238-9'da alıntılanmış; Pletnyova, *Khazary*, s. 67-8, 77-8.
110. Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s. 241-3, 247-50; *Nestor-Chronik*, s. 63; Pletnyova, *Khazary*, s. 71-3.
111. *Letopis Kartli* (*matiane kartlisi*) (Kartli Vakayinamesi, MS 8.-11. yüzyıllar), Rusça çeviri, giriş ve notlar G.V. Tsulaya, Tiflis, 1982, s. 69,97.

Bu olayı yorumlayan 20. yüzyıl Gürcü tarihçileri, Rus ideolojik kontrolü tarafından son Batı araştırmaları SSCB'de yasaklandığından (bu araştırmalar "Rus"ları kesin olarak İskandinavlar olarak tanımlamaktadır) bu "Varangiyanlar"ın Doğu Slavlar olduklarını ileri sürmeye zorlanmıştır. Bunun sebebi Sovyet Komünist Partisi'nin (SBKP) Rusların Güney Kafkasya'yı fethini "Gürcistan ile Rusya arasındaki ilişkilerin çok eski dönemlere gittiğini" ileri sürerek meşrulaştırma ihtiyacıydı.[112]

Kafkasya'da Rus-İskandinav varlığına ilişkin başka bir olay, Dinyeper prenslerinin, Taman Yarımadası'nda Kerç Boğazı'ndan Azak Denizi'ne girişi kontrol eden bir kent olan Tmutorakan'la (Vikinglerin bir üs olarak kullanabileceği gayet aşikâr bir nokta) ilişkilendirilmesidir. Hazar yönetimi döneminde burası Tamatarkha olarak bilinmekteydi ama Svyatoslav'ın Hazarlar ve onların Alan ve Çerkez bağımlıları karşısında 965'deki zaferinden sonra Kiev'in Büyük Prensi I. Vladimir burayı ilhak ederek oğlu Mstislav'ı yönetici tayin etmişti. Mstislav, kendisine meydan okuyarak onu güreşmekten ibaret tek kişilik dövüşe davet eden heybetli Çerkez prensi Rededya'yı öldürmeyi başarmış ve "bu olaydan sonra... Çerkezleri haraca bağlayarak Tmutorakan'a dönmüş ve bir kilise kurmuştur".[113] Bundan sonra Tmutorakan daha alt düzeydeki Kiev prensleri tarafından hükümran aile içindeki çekişmelerde bir üs olarak kullanılmıştır.[114] 1078'de bunların arasından biri Kıpçak Türkleriyle (Ruslar onları "Polovtsianlar" olarak adlandırmıştır) ittifak yaparak Tmutorakan'ı baba mirası olarak sahiplenmiştir. Bununla birlikte, Kıpçaklar kısa süre içinde Hazarlar ile Peçenekleri Volga-Dinyeper bozkırından atarak Rusları Tmutorakan üslerinden mahrum bırakmıştır.[115]

PERSLER VE KAFKASYA

İslami fetihten önce ve sonra üç Güney Kafkas devletindeki (Ermenistan, Gürcistan ve Albanya) gelişmeler önceki bölümlerde ana hatlarıyla özetlendi. Dördüncünün (Atropatena/Azerbaycan) kökeninin izlerini sürmek bir parça Pers tarihinin, özellikle de bir bütün olarak Yakındoğu ve yine özellikle Azerbaycan tarihinde önemli bir faktör olmuş Türki topluluklarıyla ilişkili olarak bu tarihin bilinmesini gerektirmektedir.

"Rus"ların Kafkasya'ya aralıklı akınlarının aksine, doğudaki büyük komşu İran'ın etkisi, her ne kadar İran'ın kendisi 7. ve 16. yüzyıllarda

---

112. Örneğin bakınız: R.V. Metreveli, *Nekotorye voprosy vneshney politiki Gruzii v Sredniye Veka (XII vek)*, Tiflis, 1995, s. 4-5; Z.V. Papaskiri, "'Varangi' gruzinskoy 'Letopisi Kartli' i nekotorye voprosy russko-gruzinskikh kontaktov v XI veke", *Istoriya SSSR*, 1981, no.3, s. 164-72.
113. *Nestor-Chronik*, s. 119, 143. Kıyas: Franklin ve Shepard, *Emergence of Rus*, s. 200-1.
114. *Nestor-Chronik*, s. 159-60. Kıyas: Franklin ve Shepard, *Emergence of Rus*, s. 269.
115. Franklin ve Shepard, *Emergence of Rus*, s. 260, 266-7, 271-3; *Nestor-Chronik*, s. 193-4, 247-8.

kısmen devre dışı kalmışsa da, 2.000 yıldır süren bir önemde olmuştur. İran'ın Araplar tarafından fethi MS 632'de Fırat-Dicle Ovası'ndan gelen Arap akınlarıyla başlamıştır; beş yıl sonra Araplar Kadisiye'de son derece kritik bir zafer kazanmış ve 642'de son Sasani şahı Yezdigirt Nihavent'te kesin olarak yenilgiye uğratılmış, ardından da nihayet 651'de Merv'de bir suikasta kurban gitmiştir.[116] İran'ın Araplar tarafından işgali alışıldık biçimde olmuştur: Biat etmeyen kentleri savunan kitlenin katledilmesi, sistematik yağma, savaş esirleri, kadın ve çocuklarının köle olarak satılması ve Arap komutanının, haraç olarak Müslüman olmayı seçmemiş, kendi dinini sürdürerek zimmi statüsünde (koruma altındaki topluluk) kalmayı seçmiş tebaadan alınacak vergi (*haraç* ve *cizye*) miktarlarını belirleyen bir "antlaşma" dayatması. Hıristiyan ve Yahudilere verilmiş geleneksel tavizler daha sonra Zerdüştlere de verilmiştir (ama her zaman garanti edilmemiştir). İran'da İslama geçmeyi ve işgalcilerle "yardımcılar" (Arapça "mawali") olarak çalışmayı kabul etmiş, sadece zanaatçıları değil, birçok eğitimli insanı da kapsayan yerel tebaa kategorisi özellikle önemliydi.[117]

Her ne kadar İran yaylası ile Güney Irak (Fırat ve Dicle nehirlerinin oluşturduğu ova Mezopotamya) arasındaki "doğal sınır" Zağros Dağlarının batı yamaçları gibi gözüküyorduysa da, 7. yüzyılda Sasani başkenti, Dicle'de, geleceğin Bağdat'ının 32 km güneydoğusunda bulunan kadim Ktesiphon kentiydi. Buradan dağlardan Kermanşah ve Hamedan'a bir yol gitmekteydi. Arapların burayı *Irak el-acem* (İran Irak'ı) olarak adlandırmalarının sebebi muhtemelen işgal ettikleri bu komşu topraklarda karşılaştıkları, kültürel açıdan yabancı çevreye göstermiş oldukları tepkiydi.[118] Bu, yüzyıllarca kullanılmış daha ziyade aşağılayıcı nitelikteki isim muhtemelen Müslümanların, Zerdüştlüğün ve diğer İran dinlerinin İranlı müminlerine uygun gördükleri küçümseyici ve hoşgörüsüz davranışlarının ifadesiydi (bu durum 8. yüzyılda birçok Parsi'nin İran'dan Hindistan'a göç etmesine yol açmıştır).[119]

İran'ın Kafkasya'daki derin ve sürekli etkisi çeşitli faktörlerden kaynaklanmıştır. Yüzyıllar boyunca Kafkasya'nın ve Hazar bölgesinin büyük kısmını işgal altında tutmuştu (8 No'lu haritaya bakınız) ve hâlâ önemli düzeyde askerî potansiyeli vardı. İran'ın ekonomik önemi de her zaman büyük olmuştu; çünkü Kopet Dağları ve Oxus/Amu Derya Nehri'nin ötesindeki kuzey düzlüklerinden Çin'e giden kervan yollarına ek olarak, Hindistan ile Çin'i Akdeniz dünyasına bağlayan, hem göçebe

---

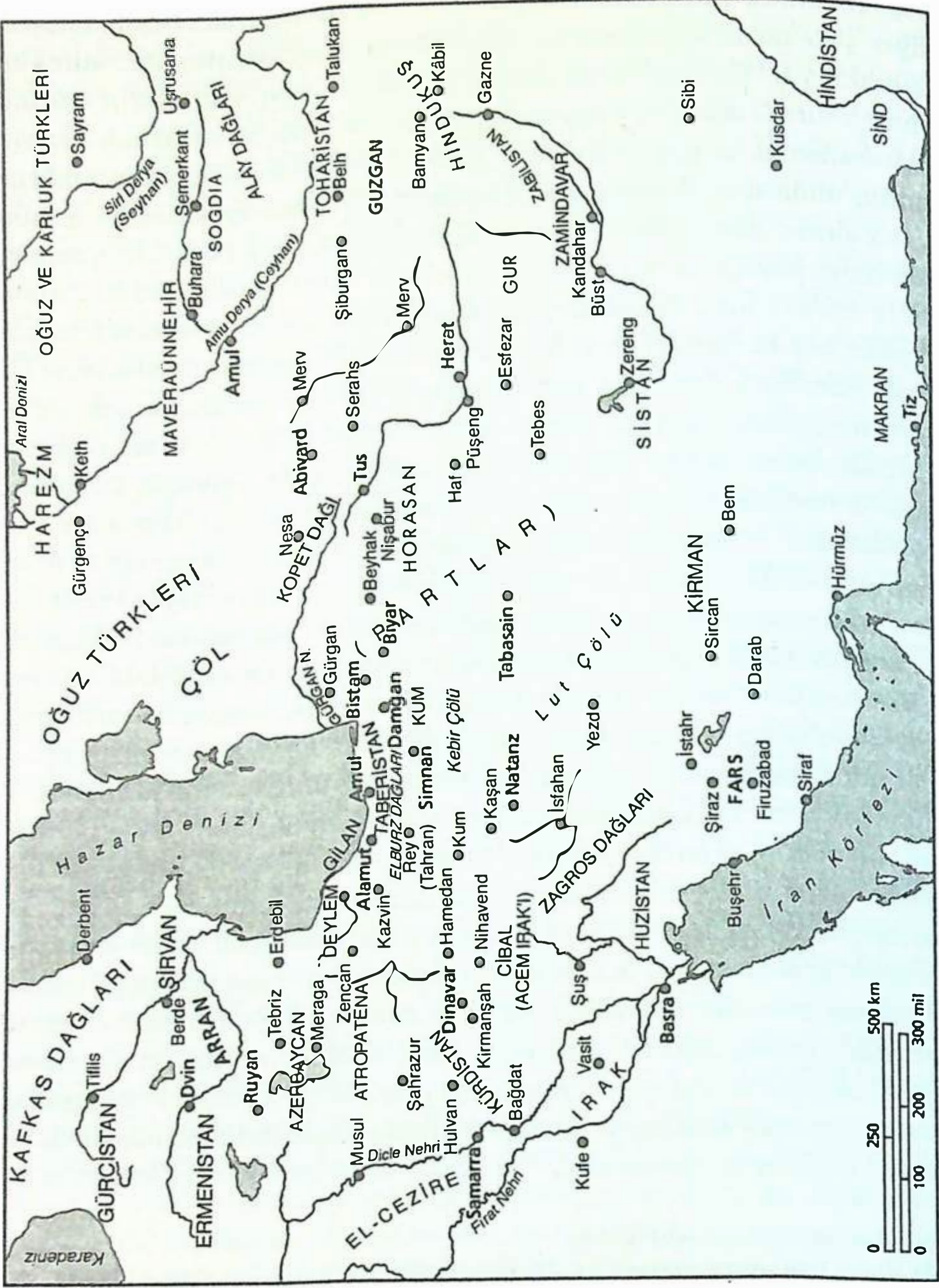
116. . Zarrinkub, "Arab conquest", s. 2-4, 9-19, 23-5.
117. *A.g.e.*, s. 29-32.
118. Anlamlı bir biçimde, Arapçada *acemi* sıfatı "Arap olmayan", "yabancı", "barbar" veya "İranlı" anlamlarına gelmektedir.
119. Zarrinkub, "Arap conquest", s. 31-2.

göçleri hem de Doğu ticareti için önemli olan koridorlar sağlamaktaydı; diğer yandan İran Körfezi'de Hindistan'a denizden erişimi mümkün kılmaktaydı. İran'ın büyük Avrasya bozkırlarına, son derece önemli olmayı sürdürmüş yakınlığının bir başka yönü de, Ortadoğu, Kafkasya ve sonunda da Avrupa'ya göç eden Türki toplulukların dalgalarına maruz kalmış olmasının olumsuz yanları olduğu gibi, bazı açılardan da olumlu sonuçlarının olmuş olmasıydı.[120] Kültürel olarak İran bedevi Araplardan çok daha yüksek bir düzeydeydi ve her ne kadar Müslümanlar İran'ın daha önceki dini Zerdüştlüğü çoktanrıcılıkla suçlamaktaydıysa da, Persler her zaman kültürel üstünlüklerinin farkında olmuştu. Ama bu Arap liderlerin mevaliler karşısındaki kibrini ve haksızca hor gören tavrını engelleyememişti; çünkü "Araplar [kendi] işlevlerini savaş olarak görmüş; diğer işlevleri kendilerinden aşağıda kabul etmişti; mevaliler, tam da varlıklarını arzu edilir ve yararlı kılan beceriler yüzünden hor görülmüştü".[121] Bundan başka, "[İslamı], onun sadece Arap dili ve Arap davranış kalıplarıyla sınırlı kalması gerektiği görüşüne dayanan dar bedevi bakış açısından ve geleneklerinden kurtaran" da İranlılar olmuştu.[122]

İran'ın mistik spekülasyon ve felsefeye eğilimini Ortaçağ'daki bilimsel gözlem ve hem Farsça hem de Arapça dillerindeki zengin literatür güçlendirmiş ve bu hem ortodoks hem de sapkın İslami doktrinlerin ortaya çıkmasını sağlamış yeni fikirlerle katkıda bulunmaya devam etmişti.[123] Bu yüzden İran'ın İslamdaki başlıca hizipleşmelerin ana yatağı hâline gelmiş olması şaşırtıcı değildir; örneğin, Şiilik (Arabistan'da Ali'nin Muhammed'in halefi olması üzerine çıkmış bu bölünme teolojik bir tartışmadan ziyade bir aile kan davasını andırmaktadır). Daha sonra, Ali ve şehit oğlu Hüseyin etrafında birçok gelenek ve ayin ortaya çıkmıştır. Bunların arasında en görünür olanı Müslüman Yeni Yılı Muharrem'in başında yer alan Aşure Festivali'dir. Bu festival sırasında, bir tür gizem ayini şeklinde duygusal bir erkek alayı göğüslerini elleriyle veya taşlarla yumruklayarak veya tıraş edilmiş kafalarını ellerindeki bıçaklarla kanatarak kendilerine işkence eder.[124] Bu kamusal gösteri 962'de Deylem'in Şii

---

120. Frye, *Heritage of Persia*, s. 7-10.
121. Zarrinkub, "Arap conquest", s. 29, 32-4, 40, 42.
122. R.N. Frye, "Preface", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. xi.
123. E.S. Kennedy, "The exact sciences", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 378-9; J. De Menasce, "Zoroastrian literature after the Muslim conquest", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 543-4, 566-7, S.H. Nasr, "Life sciences, alchemy and medicine", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 369-9; Nasr, "Philosophy and cosmology", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 419-21, 442-6, 464-6; Nasr ve M. Mutahhari, "The religious sciences", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 481-2. Kıyas. "The Iranian ever-open door to innovations and heresies of all kinds": G.M. Wickens, "Khatimah", Savory (Der.) *Introduction of Islamic Civilizations*, s. 188.
124. *Islam, kratkiy spravochnik* (Der.) Ye.M. Primakov, vb, Moskova, 1983, s. 103, *Taazié* E. Reclus, *The Earth and Its Inhabitants*, Londra, 1876-94, *Asia*, C. I, *Asiatic Russia*, s. 119-20; C. IV, *South-western Asia*, s. 115. Böyle bir yürüyüş 1 Mart 2004'te Irak"tan BBC haber yayınında görülmüştür.

Harita 8: MS 8. yüzyılda İran.

hükümdarı Muizz el-Devle tarafından başlatılmıştır[125] (Bugün Şiiler tüm Müslümanların %10'nunu oluşturmaktadır ve Suudi

125. C. Cahen, "Buwayhids or Buyids", *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 1352; Glassé, *Concise Encyclopaedia*, s. 52, 364-70.

Arabistan'da sayıları %4'e kadar düşerken Irak'ta %53 ve İran'da %80'nin üzerindedir).[126]

10. yüzyıla gelindiğinde İran siyaseten ve dinen farklı üç ana bölgeye ayrılmıştı. Merkez (yaklaşık olarak Hamedan'dan Şiraz'a kadar olan Rey, Huzistan ve Fars'ı kapsayan bölge) halifenin tayin ettiği valiler tarafından yönetilmekte olup burada genelde ortodoks Sünni inançlar hâkimdi. Güneydoğu (Lut Çölü'nden güneyde Kerman ve Sistan ve kuzeyde Türkmen sınırı, Amu Derya Ovası ve Horasan'a kadar) Samanoğulları emirleri tarafından yönetilmekte olup burası da Sünni ortodoksluğunun güçlü bir kalesiydi.[127] Azerbaycan'ı kapsayan ve güney Hazar kıyısı ile Elburz dağları arasında sıkışmış, küçük ama nüfus yoğunluğu yüksek çeşitli prenslikler (Tarum, Gilan, Deylem, Ruyan, Gürgan ve Tabaristan Deylem veya daha sonra Mazandaran adı çoğu kez tüm bölge için kullanılmıştır): Burada iklim ve bitki örtüsü genelde yabancılar için sağlıksız olduğundan ve İranlıların büyük kısmı yerel dilleri anlayamadıklarından, bu güney Hazar toprakları uzun süre Araplar için erişilmez olmuş ve dolayısıyla Zerdüştlük burada diğer yerlere göre daha uzun dayanmış ve isyancılar ile sapkın inançları savunan azınlık toplulukları buraya sığınabilmiştir. 680'lerden itibaren bu, güçlü bir şekilde Ali Zeydi soyunun Şiiciliğini ve Harici hareketinin toplumsal ve siyasi eşitlikçiliğini tercih eden kabilesel ve bağımsız Hazar eyaletlerinin hükümdarları sürekli halifelere karşı isyanda olmuştur.[128]

MS 765'de, Cafer es-Sadık Şiiler tarafından "altıncı imam" olarak tanındığında, Mekke'de özellikle etkili bir mezhep belirmiş, Ali'nin manevi otoritesine bütünlük kazandırmıştı. Cafer siyasi iktidarı reddettiğinden halefinin seçimi soruna dönüşmüştü. On ikinci ve son "Mehdi" ortaya çıkana kadar bir dizi imam olacağına inanan Şiilerin büyük kısmı "On İki İmam" Şiilerini oluşturmuştu. Bu görüşü reddedenler arasında en etkili olanlar, 9. yüzyılda, "saklanmış ve yeniden ortaya çıkması tarihi sona erdirecek olan imam Muhammed İbn İsmail"e bağlı gizli bir örgüt kurmuş İsmail'in takipçileriydi. İsmailik İslam öncesi İran inançlarını yansıttığından, Deylem'de özellikle derin kökler salmıştı.[129] Şiiliğin seçkinleri "ilahi rehberliğin yönlendirdiği" imamlar "sıradan, düşünmekten yoksun Müslümanlara" *Kuran*'ı açıklamaktaydı; İsmail-

---

126. *Encyclopaedia Britannica, Macropaedia*, C. XIII, s. 835; C. XXI, s. 976; Halliday, *Iran*, s. 18. Glassé, *Concise Encyclopaedia*, s. 191. İran'ın nüfusunu 43 milyon olarak vermektedir ve bunun, %92'si, Şii "On ikiciler" ve %8'i de Sünniler olmak üzere %98'i Müslüman'dır.
127. R.N. Frye, "The Samanids", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 136-8, 141, 153.
128. Amoretti, "Sects and heresies", s. 487-9, 509-10; C.E. Bosworth, "The Tahirids and Saffarids", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 99-100, 102; H. Buse, "Iran under the Buyids", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 253-50; Madelung, "Minor dynasties", s. 198-226; Mottahedeh, "Abbasid caliphate", s. 59; Zarrinkub, "Arab conquest", s. 35-53.
129. *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. IV, s. 198-9; Glassé, *Concise Encyclopaedia*, s. 194-7.

cilik "hiyerarşik ve gizli örgütlenmişti", yeni üyelerin "[onun] öğretisi veya üyeliği hakkında konuşmaları yemin ettirilerek yasaklanmıştı".[130]

MS 867'ye gelindiğinde, güney Hazar topraklarının neredeyse tamamı Şiiliği kabul etmişti ama bölünmeler vardı: Süren fikir ayrılıkları destekçileri arasında o derece fanatik karşıtlığa yol açmıştı ki, Deylem, Gilan ve Tabaristan'da savaş hâkim olmuştu ve bu kötü gelişim, Deylem'in Cüstani klanının korunaklı merkezi olarak Alamut Kalesi'nin ortaya çıkmasına yol açmıştı.[131] İsmaililik ayrıca Kuzey Afrika ve Mısır'a da yayılmış, burada MS 969'da ortaya çıkmış Fatımi Halifeliği'nin[132] resmî öğretisi olmuştu. 1094'te Kahire askeriyesinin başının düzenlediği bir darbe İsmaililik arasında, Hasan Sabbah'ın İran hizbine liderlik ettiği bir bölünmeye yol açmıştı.[133] O sırada İran'a hâkim olmuş Selçuklu Türklerine karşı bir isyan başlamak üzereydi ve Sabbah, Alamut Kalesi'ni devraldığından, burası Selçuk karşıtı hareketin ve kaleleriyle İran'ın birçok bölgesinde kontrol oluşturmuş İsmaili mezhebinin karargâhı olmuştu.[134] Sabbah'ın gönüllülerden oluşan gizli terör örgütü, ailelerin içine sızarak Selçuklu siyasi figürleri hedefleyen, dikkatlice planlanmış suikastlar gerçekleştirmek için yetiştirilmişti. Bu "Suikastçılar" görünürde kutsal bir dava için intihar eylemleri düzenlemekteydi: "Genel İslam öğretisine göre, eylem sırasında hayatlarını kaybettikleri takdirde şehit olarak Cennet'te ödüllendirileceklerdi."[135]

İran'ın dil ve edebiyatı da Arap fethinden etkilenmişti ama İranlılar pasif alıcılar değildi. Tam tersine, zaman içinde "kentleşmiş Arapları... İranlılaştırdılar".[136] Arap egemenliği dönemi boyunca "Farsça konuşma ve... kısmen de yazma, hatta resmî amaçlar için bile, hiçbir zaman sona ermemiştir".[137] 9. yüzyılın başında "eğitimli İranlılar... Arapçayı yazı alanında, Farsçayı da sıradan konuşmalar için kullanmaktaydı" ama Arapça edebiyatta bile "İranlıların rolü... üzerinde fazlasıyla durmamak neredeyse mümkün değildir".[138] İran tarihi üzerine önemli bir çalışmada son bölüm "İranlıların İslamı fethi"[139] olarak adlandırılmıştır; çünkü her ne kadar İranlılar "Araplar tarafından sözde fethedilmiş ve kendi

---

130. M.G.S. Hodgson, "The Ismaili state", *Cambridge History of Iran,* C. V, *The Saljuq and Mongol Periods* (Der.) J.A. Boyle, Cambridge, 1968, s. 424-6.
131. *A.g.e.,* s. 430-1, 437-9; Madelung, "Minor dynasties", s. 206-12, 223-4.
132. Muhammed'in, Mısır İsmailcilerinin iddiasına göre Ali'yle evlenmiş kızı Fatima'dan dolayı böyle adlandırılmışlardır: Glassé, *Concise Encyclopaedia,* s. 123.
133. H. Corbin, "Nasir-i Khusrau and Iranian Ismailism", *Cambridge History of Iran,* C. IV, s. 520-30; Glassé, *Concise Encyclopaedia,* s. 53-5, 196-7; Hodgson, "Ismaili state", s. 423, 426-8; Madelung, "Minor dynasties", s. 206, 208-10.
134. Hodgson, "Ismaili state", s. 429-33; Nasr, "Philosophy and cosmology", s. 439-41.
135. Glassé, *Concise Encyclopaedia,* s. 197; Hodgson, "Ismaili state", s. 440-3, 453-5.
136. V. Danner, "Arabic literature in Iran", *Cambridge History of Iran,* C. IV, s. 582, 591.
137. G.M. Wickens, "Persian literature. an affirmation of identity", Savory (Der.), *Introduction to Islamic Civilization,* s. 71.
138. Danner, "Arabic literature in Iran", s. 566, 582, 894.
139. Frye, *Heritage of Persia,* s. 234-55.

içlerinde eritilmişlerse de", her şeye rağmen "kültürel farklılıkları, kararlılıkları, bağımsız bakış açıları, sabırları ve ince zekâları onların, yeni [Arap kültürü] *içinden* bir katalizör gibi çalışmalarını sağlamıştır". 10. yüzyılda belirmiş yeni İran edebiyatında Firdevsi, Nizami, Sadi, Ömer Hayyam, Hafız ve Rumi gibi büyük yazarlar "beraberinde gelen üstünlük duygusuyla birlikte kendi "farklılıklarını" ifade etmiştir.[140]

İRAN İSLAMI VE AYRILIKÇILIK

Siyaseten İran 7. yüzyıldan sonra ayrı bir devlet değil, İslam İmparatorluğu'nun onun içine gömülmüş bir parçasıydı. Bununla beraber, onun içsel canlılığı, toprakları üzerinde birbiri ardı sıra çeşitli emirlik ve sultanlıklar gelip giderken ulusal farkındalığının, İran devleti 16. yüzyılın başında Safevi hanedanıyla kendisini tekrar gösterene kadar hayatta kalmasını sağlamıştır.

İran'ın savaşçı sınıfı, Zerdüştlük dinine mensup olmaları ve ülkelerini işgalcilere karşı savunurken gösterdikleri cesaret ve bağlılıktan dolayı Arap zulmünün ana kurbanlarının bir kısmını oluşturmuştur. Savaş bittikten sonra bile mevali olarak biat etmiş bu İran askerlerine karşı o derece kibirli bir davranış içindeydiler ki, 8. yüzyılın başında Emeviler zamanında çoğu yaşamı dayanılmaz bularak Hindistan'a göç etmiş, burada Parsi topluluğunu oluşturmuştu.[141] Arap istilacılar, coşkuları kısmen azaldıktan sonra İranlılara eyalet ordusu oluşturma izni vermişlerdi; büyük kısmını İranlılar oluşturmuştu.[142] Bu arada Halife el-Mehdi'nin (775-85) ölümü sırasında gerçekleşmiş bir isyan sırasında "merkezî [İslam] ordusu da ilk kez halifeliğe talip bir liderden yoksun olarak siyasete atılmıştı". Halife Reşit (786-809) Horasan kökenli nüfuz sahibi İranlı Barmak ailesinin aracılığıyla Bağdat'ta başa geçirilmişti.[143] Harun'un ölümünde İran da dahil olmak üzere halifeliğin üç oğlu arasında bölünmesi daha fazla çatışmaya yol açmış ve bu çatışma sırasında Bağdat'ta halifelik otoritesinin tekrar oluşturulmasında Horasanlı General Tahir İbn el-Husayn liderliğindeki ordu etkili bir rol oynamıştı.[144] Harun, "hükümet sorunları konusunda eğitilmiş [Arap olmayan] idarecilerin yardımı olmadan" yönetemeyen Abbasi halifeleri kuşağının tipik bir üyesiydi. Bu İslamı kabul etmelerinden dolayı özgürleştirilmiş Türkmen kökenli insanlar genellikle büyük bir kişisel bağlılıkla halifeye mabeyinci, sekreter, ordu komutanı ve saray muhafızı askeri olarak hizmet etmişti.[145]

---

140. Wickens, "Persian literature", s. 71-7.
141. Zarrinkub, "Arab conquest", s. 28-32.
142. Bosworth, "Tahirids and Saffarids", s. 91.
143. Çoğu kez İngilizcede "Barmecides" olarak bilinmiştir.
144. Mottahedeh, "Abbasid caliphate", s. 67-73; Sourdel, "Abbasid caliphate", s. 118-19.
145. Sourdel, "Abbasid caliphate", s. 116.

İranlılar ile Araplar arasındaki ilişkiler de önemliydi. Arabistan yakın bir komşuydu ve Arap göçebeler İran'ın çeşitli kısımlarına erken dönemlerden itibaren yerleşmeye başlamıştı; ama İslami fetihten sonra çok daha fazlası gelip yerleşmişti.[146] İranlı ileri gelenlerden General Tahir kendisini halifeler adına vergi toplamaktan sorumlu kılarak halifeler için kaçınılmaz biri olmuştu. İran'ın en geri kalmış bölgelerinden olan Horasan'dan gelmişti ama Tahiroğulları'nın "sıkı ve adil yönetimi" maddi ve kültürel ilerlemeye yol açmış ve bir yüzyıl boyunca (MS 750-833 civarı) "Horasan askerleri Abbasi ordusunun temeli ve dayanağı olmuştu." Böylece aile olağanüstü bir statü kazanmış ve bu 9. yüzyıl boyunca birçok kuşak sürmüştü. Tahir'in kendisi Irak'ın doğusundaki tüm halifelik topraklarının yöneticisi olmuş ve çeşitli üyeleri eyalet valileri olarak atamıştı.[147]

Tahiroğulları ayrıca İran ordusunun yeniden örgütlenmesiyle de bağlantılı olmuştur. Harun Reşit'in ölümünü izlemiş anarşiye tanık olduktan sonra oğlu Mutasım, hak talebinde bulunan taht adayının farklı etnik gruptan yabancı askerlerden oluşmuş saray muhafızlarının olmasının önemli olduğuna karar vermişti. Bu yüzden, Mutasım 833'de halife olduğunda ordusu için yeni bir askere alma yöntemi oluşturmuştu: Arap ve İranlılar yerine esasen Maveraünnehir bozkırlarının kabilesel bölgelerinden getirilmiş, "gençler" (Arapça "gulam", çoğulu "gılman") olarak bilinen Türk kölelerden oluşacaktı. Sadakat yeminiyle halifeye bağlı bu köle savaşçılar, sadık hizmetin ödülü olarak azat edilerek devletteki sorumlu mevkilere atanma hakkı kazanabilmekteydi. Böylece Mutasım 60.000'e kadar ulaşan sayıda Türk askerinden oluşan bir kuvvete sahip olmuştu. Türk askerlere hayranlığı o kadardı ki, bu askerler genel nüfustan tecrit edilmiş ve Türk olmayan kadınlarla evlenmeleri yasaklanmış seçkin bir kuvvete dönüşmüştü.[148] Mutasım bu reformunu, Reşit'in ölümünden sonra "Abbasilerin kendilerini Horasanlılara son derece bağımlı bulması, halifeliğin Arapların gözünde tüm itibarını kaybetmesi ve dolayısıyla Mutasım'ın Türk köle ordusunun kişisel bir kapris değil, zorunlu bir gereklilik olarak kendisini dayatmasından" ötürü gerçekleştirmişti. "Horasanlılara en uygun alternatif Türklerdi ve Türkler bir süre boyunca arzuları doğrultusunda halifeler seçmiş veya tahttan indirmişse de, Abbasi İmparatorluğu'nun 9. yüzyılın sonundaki yeniden canlanışı askerî açıdan bir Türk başarısıydı."[149]

---

146. Mottahedeh, "Abbasid caliphate", s. 58-62; Zarrinkub, "Arab conquest", s. 1-3, 27.
147. Bosworth, "Tahirids and Saffarids", s. 90-1.
148. *A.g.e.*, s. 91; Mottahedeh, "Abbasid caliphate", s. 74-8; Sourdel, "Abbasid caliphate", s. 125-8.
149. Mottahedeh, "Abbasid caliphate", s. 86-8.

Horasan'ın babadan oğla geçen yöneticileri olarak Tahiroğulları ayrıca kuzeye doğru Maveraünnehir'deki komşuları Samanoğlu emirlerinin meselelerine de dahil olmuştu; burada Tahir İbn Abdullah, Oğuz Türklerinin otlaklarının derinliklerine doğru keşifte bulunmuştu. Buhara, Türk *gulamlarının* toplandığı ve eğitildiği bir yerel idari merkeze dönüşmüştü; bu "hem Maveraünnehir ve Horasan'ın ekonomik refahına hem de Tahiroğulları'nın büyük kişisel zenginliğine katkıda bulunmuş" bir ticaret olmuştu. Köleler, Bağdat adına Afganistan ve Fergana gibi komşu bölgelerden düzenli olarak alınan verginin büyük bir kısmını oluşturmuştu. Ama köle ücreti sorun yaratabilirdi. Mütevekkil, 847'de tahta çıktığında ona hediye olarak 200 Türk köle verilmişti ama sarayı, onu bu mevkiye tayin etmiş Türk saray muhafızlarının kontrolü altındaydı ve ona suikast düzenleyerek oğlu Muntasır'ı başa getirenler de aynı saray muhafızları olmuştu. Muntasır'ın kısa hükümdarlığı, halifelerin Türk generaller tarafından "alarm veren sıklıkta" değiştirildiği bir anarşi döneminin başlangıcı olmuştu.[150]

Halifeliğin İran'daki merkezî otoritesindeki zayıflamanın başka bir işareti de birbirinden ayrı emirliklerin belirmesiydi. Samanoğulları'na ek olarak, Hazar'ın güneydoğusunda, Horasan, Sistan ve Afganistan'ın bir kısmına da hâkim olmuş Seferiler (867), Azerbaycan'da Saciler (879) ve üç ayrı emirlik daha vardı. Hazar'ın doğusunda küçük Şii devletleri Gürgan, Tabaristan, Gilan ve Deylem, Büveyh (Arapça "Buwayhid") ailesi tarafından Bağdat, Hamedan ve İsfahan'la birlikte daha büyük bir siyasi oluşum olan Deylem Emirliği'ne dahil edilene kadar bağımsızlıklarını sürdürecekti. Bu emirlik, 945 ile 1055 arasında batı İran ve Irak'ı kapsayan siyasi otorite olarak Abbasi halifeliğine el koyacaktı.[151]

Büveyhoğulları'nın anayurtları Kazvin'in kuzeyindeki dağlardı. Buradaki köylüler atları olmadığından piyade olarak savaşmada gösterdikleri dayanıklılık ve cesaretleriyle ün yapmıştı. Bu onları Gürcistan seferlerinde değerli paralı askerler yapmıştı ve Azerbaycan'da da Müsafiri prensi Marzuban İbn Muhammed'in 930'larda Kürt toprak işgalcilerini kovmasında ve ardından onun eski Albanya ile Ermenistan'ın bir kısmını fethetmeyi hedeflemiş seferlerinde yardımcı olmuşlardı. Deylem piyadelerinin dışında, Büveyh hükümdarlarının süvariye de ihtiyaçları vardı ve bunun için çok iyi süvari okçusu olan Türk askerlerini kirala-

---

150. Bosworth, "Tahirids and Saffarids", s. 95-9, 137, 149-51; Frye, "Samanids", s. 137, 149-51; Mottahedeh, "Abbasid caliphate", s. 76; Sourdel, "Abbasid caliphate", s. 127-39.
151. Bosworth, "Tahirids and Saffarids", s. 99-102, 106-8, 117-18, 121, 124-30; Busse, "Iran under the Buyids", s. 250-64, 271-9, 292-304; Madelung, "Minor dynasties", s. 198-222, 228-32; R. Spuler, "The disintegration of the caliphate in the East", *Cambridge History of Islam*, C. I, s. 143.

mışlardı. Ama bu paralı asker grupları Türk Sünniler ile Deylemli Şiiler arasında çatışmalara yol açmıştı.[152]

"Yönetim merkezindeki karışıklık Abbasilerin kontrollerini sürdürmesini olanaksız kıldığından", İran'ın gelecek 100 yıl boyunca kaderi bu güney Hazar kıyı bölgesindeki olaylara bağlı olacaktı.[153] Örneğin, Kafkasya'dan "orta İran"a girişte bulunan Rey kenti 10. yüzyılın başında arka arkaya el değiştirmişti. Anarşi egemen olmuş, bunun üzerine 945'te üç Deylemli kardeşin en büyükleri Ali İbn Büveyh görünürde halifeyi Türk generallerinin müdahalesinden kurtarmak için en genç kardeşleri olan Ahmet'i Bağdat'a göndermişti. Amacı, burayı işgal ederek o sıradaki halifeyi tahttan indirmek ve ardından kukla halife dizisindeki ilk halifeyi başa getirmekti.[154] Böylece basit ama halefleri daha sonra İran'ın daha kültürlü olan aristokrasisi tarafından medenileştirilen Büveyhlerin Şii askerî rejiminin, Sünni Irak üzerindeki kontrolü başlamıştı. İktidarlarını ilan etmek için Büveyhler, "iktidar, devlet veya imparatorluk" anlamına gelen "daulat" [dawla, devlet] sözcüğünü içeren yeni bir Arapça unvan tarzı benimsemişti. Hanedanın kurucusu Ali İbn Büveyh "İmam üd-Devle", ikinci erkek kardeşi Hasan "Rükn üd-Devle" ve Ahmet de "Muizz üd-Devle" olmuştu; her biri "devlet/imparatorluğun temeli" gibi bir anlam taşımaktaydı.[155]

Aslında Irak'ta bir Şii azınlık grubu olarak Büveyhler dezavantajlı durumdaydı; çünkü Türk askerleri tarafından sarılmışlardı. Türkler her ne kadar bu sırada nispeten az sayıda idiyse de, "askerî lider ve idareciler olarak seçkin bir sınıf oluşturmaktaydılar." Dolayısıyla, Büveyh diktatörleri "neredeyse hiç kimseden bağlılık emredemeyecek derecede güçsüzdüler".[156] İran'ın iç bölünmesi ayrıca devleti, Bizans'ın Suriye'yi işgal etmesiyle ortaya çıkmış tehdide meydan okumaktan alıkoymaktaydı.[157]

Şaşırtıcı şekilde, tüm bu karışıklığın ortasında, Rükn üd-Devle, babasının Şiraz'daki (o sıradaki başkent) mezarını Büveyh hanedanını anıtmezarı yapmakla başlayarak Pers monarşisini yeniden canlandır-

---

152. C.E. Bosworth, "The early Ghaznavids", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 163; Bosworth, "Tahirids and Saffarids", s. 103; Busse, "Iran under the Buyids", s. 251-2, 291; Madelung, "Minor dynasties", s. 232-3; Mottahedeh, "Abbasid caliphate", s. 84.
153. Busse, "Iran under the Buyids", s. 250.
154. Busse, "Iran under the Buyids", s. 257-8; Canard, "Byzantium and the Muslim world", s. 703; B. Lewis, "Government, society and economic life under the Abbasid and Fatimids", *Cambridge Medieval History*, C. IV, kısım I, s. 646; Mottahedeh, "Abbasid caliphate", s. 83-4.
155. Cahen, "Buwayhids or Buyids", s. 1350-1, 1353-4.
156. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 163; C.E. Bosworth, "The political and dynastic history of the Iranian world (AD 1000-1217)", *Cambridge History of Iran*, C. V, s. 46-7; Busse, "Iran under the Buyids", s. 265-6, 301; Cahen, "Buwayhids or Buyids", s. 1355; C. Cahen, "Tribes, cities and social organization", *Cambridge History of Iran*, C. IV, kısım 1, s. 311-12.
157. Busse, "Iran under the Buyids", s. 262-5, 269-70.

maya girişmişti. Oğlu Adhud için derlenmiş bir Büveyhler tarihi Sasani kraliyet ailesiyle yapay bir bağ oluşturmuş ve ardından bir de tahttaki hükümdarı "Kralların Kralı" olarak tasvir eden bir gümüş madalyon basılmıştı.[158] İslamın merkezi artık Mısır'a kaydığından, doğu Arabistan, Horasan ve Irak'ın bazı kısımları bir Şii devrimci mezhebin eline geçmişti. Bu İran kökenli ayrılıkçı dışavurumları bastırma gücü olan bir halifesel merkezî otorite kalmamıştı. Adhud üd-Devle'nin hanedansal projesi bir hayaldi; ölümünden sonra başka bir uzun taht mücadelesi baş gösterecekti ve sonunda, 11. yüzyılın ortasında, taliplerden biri, Selçuklu Türklerinden yardım isteyecek ve Selçukluların İsfahan, Bağdat ve Şiraz'ı ele geçirmesiyle Büveyh Emirliği sona erecekti.[159]

158. *A.g.e.*, s. 260, 271, 271-4.
159. *A.g.e.*, s. 291, 296, 304, Cahen, "Buwayhids or Buyids", s. 1350.

3
10. Yüzyıldan 12. Yüzyıla Kafkasya, İran, Türkistan, Azerbaycan, Avrupa

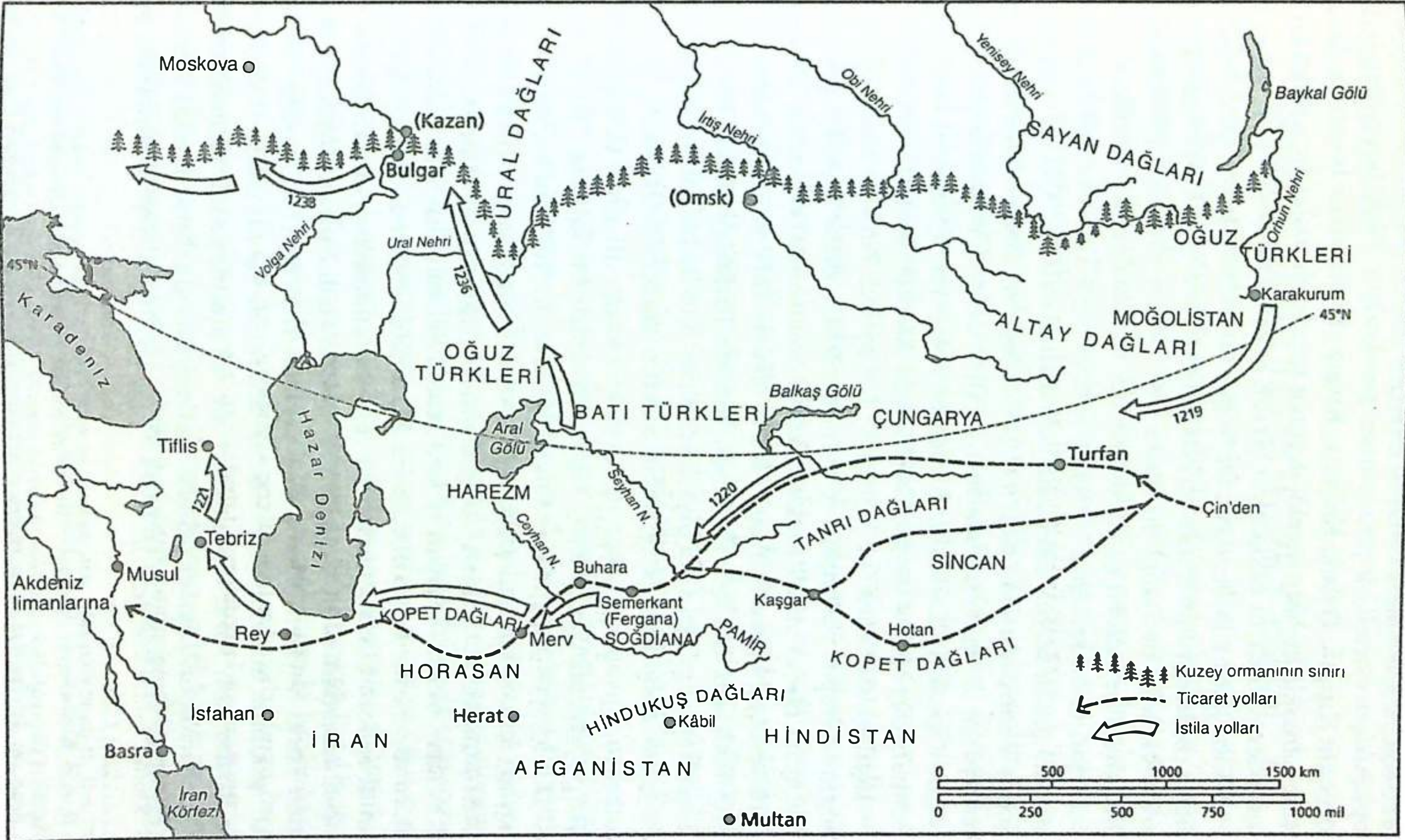
İÇ ASYA KÖKENLİ GÖÇLER VE TİCARET YOLLARI

Göçebe topluluklar ilk zamanlardan itibaren dalgalar hâlinde Moğol Yaylası'ndan İran'a doğru ilerlemiştir. Moğol Yaylası'nın güney yönünü Çin bloke etmekteydi ama göç yolları İç Asya'nın, atlara ve diğer sürü hayvanlarına geniş çayırlar sunan uçsuz bucaksız yaylası ve düzlükleri boyunca batıya doğru açıktı. Bununla beraber bu bozkırlar kuzey ve güneyde yüksek dağlarla çevrilmişti, bu dağların batı yönünde ilerleyişi sonunda yüksek Tanrı Dağları ve Pamir tarafından engellemekteydi. Doğudan gelen, yeni otlaklar veya daha ılımlı iklimler arayışındaki göçmenler (ağırlıklı olarak Türkçeyle ilişkili diller konuşan topluluklar) burada Kaşgar'dan Fergana Vadisi'ne geçiş sunan sarp geçitlerden geçmek zorundaydı. Bu noktadan sonra Soğdiana ve Merv'e, oradan da "İpek Yolu"nun Suriye ve Akdeniz'e uzandığı İran'a gidebilirlerdi.[1] Fakat İran'ın kuzeydoğu sınırına erişim MS 7. yüzyıla kadar Sasani kralları tarafından yasaklandığı için, Türki göçmenler genelde Tanrı Dağlarının kuzeyinden Çungarya aralığından Balkaş Gölü'ne (şimdiki Kazakistan'a) geçmiştir.[2] Avar, Hun, Hazar ve Bulgarların Volga ve Kuzey Kafkasya bozkırlarına, bazen de Avrupa'ya ulaşmalarını sağlayan, Aral Gölü ve Hazar Denizi'ne giden bu kuzey yolu olmuştur.[3] MS 6. yüzyıldan itibaren Aral Gölü'nün doğusunda bir Türk Hanlığı var olmuştur ki, İran'ın Ceyhun'un ötesindeki kuzey sınırları, İran epik nazımında "Turan" olarak adlandırılmış ve Türki dilleri konuşan göçebelerin akınlarını teşvik etmiş bu düzlükler olmuştur (Harita 9'a bakınız).[4]

Kafkasya'yı tarihsel dönemlerde işgal edenlerin çoğu Türkçeyle ilişkili diller konuştukları ve Kafkasya bu toplulukların göçebelikten çıkarak

---

1. S. Soucek, *A History of Inner Asia*, Cambridge, 2000, s. 14-16.
2. "Kazak" ve "Kazakistan" Ruslar tarafından kendi "Kazak" (Türkçeden alınmış aynı kazak kelimesidir) kelimeleri ile aynı isimli Orta Asya ulusunu birbirlerinden ayırmak için icat edildiklerinden, bu kitapta "Kazak" ve "Kazakistan" yazımları kullanılacaktır.
3. A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 78-91.
4. Soucek, *History*, s. 46, 52-5, Vaglieri, "Patriarchal and Umayyad", s. 79.

Harita 9: MS 8. ve 13. yüzyıllarda Avrasya istilası ve ticaret yolları.

devletler oluşturdukları başlıca yerlerden biri olduğu için bu kitapta bu topluluklara önemli bir yer verilmesi gerekmiştir. Türki boyların isimleri (örneğin Kıpçak, Özbek, Kalmuk, Kırgız vb) yüzyıllar boyunca devam etmiş olmakla birlikte sürekli değişim içinde olmuşlardır; çünkü farklı konfederasyonların bileşenleri olarak gelişigüzel şekilde bir çıkıp bir kaybolmuşlardır. Dolayısıyla, bir Nogay tarihçisine göre, "Orta Asya'nın hiçbir topluluğunun kökeni erken dönemlerde büyük Avrasya otlaklarında yaşamış herhangi bir ulusa veya boylar grubuna götürülemez. Oluşum yıllarında bu toplulukların her biri en değişken etnik ve ırksal unsurları özümsemiştir."[5] Nogay, Kıpçak veya Türkmen gibi aynı boy isimleri çeşitli büyük uluslarda belirmiştir; öyle ki, "Özbek Hanlığı ile Nogay Konfederasyonu'nun (*ulus*) etnik yapıları esasen aynıydı; [çünkü] her ikisinde de bu bölgelerde dolaşan Türki dilleri konuşan boylar olduğu kadar (Kıpçaklar, Karluklar, Kanglılar, vb), yerel topluluklar tarafından özümsenmiş Moğol boyları da (Mangıt, Merkit, Tangut vb) vardı."[6]

İngilizcede "Turk" ve "Turkish" kelimeleri Türkiye (eski Osmanlı İmparatorluğu) yurttaşları için kullanılırken, diğer ilişkili topluluklar için Azeri, Özbek veya Kazak gibi kendi özel isimleri kullanılır. Türkçede Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı Türk ve ülke de Türkiye olarak adlandırılır ama Türk sözcüğü aynı zamanda genelde Türkçeyle ilişkili bir dil kullanan herhangi biri veya ilişkili kültürler için de kullanılır. İngilizcede bu farklı anlamları birbirinden ayırma amacıyla Özbekçe, Tatarca, Kazakça, Çuvaşça, Türkçe vd'nin dahil olduğu dil ailesi ve topluluklar için yaygın şekilde "Türki" sıfatı kullanılır. Bu kitapta "Türk" sıfatı Küçük Asya'ya göç etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kurmuş Selçuk boyları için de kullanılacaktır.[7] "Türkmen" adı (Farsça "Türk'e benzer" anlamındaki "Turkuman" kelimesinden) çoğu kez çadırlarda yaşayan, at ve deve binen ve koyun ve keçi güden her topluluk için kullanılmıştır ve yararlı bir terim olmayı sürdürmektedir (her ne kadar siyaseten şimdi sadece Türkmenistanlılar için kullanılmaktaysa da). Başka bir dilsel karışıklık da, Cengiz Han'ın ordularıyla birlikte Rusya'yı istila eden Türki boyların Rusya ve Avrupa'da Tatarlar (İngilizcede "Tartarlar" şeklinde bozulmuştur) olarak adlandırılmış olmasıdır. Gerçekten de Ruslar tüm Türki toplulukları, sık sık aşağılayarak, Tatarlar olarak adlandırmıştır. Benzer şekilde Kafkasya'da da Tatar ismini Azeriler, Kumuklar ve Nogaylar ve hatta Türklerle hiçbir ilişkisi olmayan, son

---

5. B.-A.B. Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya v XV - XVIII vv.*, Alma-Ata, 1988, s. 20.
6. *A.g.e.*, s. 26; *Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremyon do nashikh dney (ocherk)* (Der.) M.K. Kozybayev, vb, Almati, 1993, s. 106, 109, 113.
7. Burada Selçuk terimi Bosworth, "Early Ghaznavids"de açıklanmış noktalar dikkate alınarak kullanılacaktır. Ayrıca onun "Saldjukids", *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. VIII, özellikle s. 937-8'e bakınız.

derece farklı Çerkez veya diğer Kafkas dillerini konuşmuş topluluklar için kullanmışlardır.

OĞUZLAR, GAZNELİLER VE SELÇUK TÜRKLERİ

MS 7. yüzyıldan itibaren Horasan'da birçok İranlı, kuzey sınırları için paralı askerler aranmaya başladığında Maveraünnehir'den (Araplar tarafından bozkır bölgesine verilmiş ve nehrin ötesindeki topraklar anlamına gelen isim) birçok Türki topluluğuyla tanışmıştı. İran'ın 9. ile 10. yüzyıllarda Tahiroğulları ve Samanoğulları emirlikleri aracılığıyla bozkırları kolonileştirilmesi, büyük bir boy konfederasyonu olan ve Balkaş Gölü ile Urallar arasında yaşayan[8] Oğuzların arasından Türkmenleri kendisine çekmişti. Oğuzlar, Alay Dağlarından gelen Zarafşan'ın Semerkant ile Buhara arasındaki vahaları suladığı İran Soğdiana'sına göz dikmişti. Bu bol şekilde gelen ve sulama kanallarıyla dağıtılan sular tahıl, meyve ve pamuk üretimi yapılan verimli toprakları sulamaktaydı. Başka bir iyi sulanan bölge de, kuzeybatıda Amu Derya'nın aşağı kısımlarındaki Harezm idi; bu nehrin sol kıyısında ve Aral Gölü'nün deltasında sulu tarım yapılmaktaydı. Harezm, MÖ 6. yüzyıldan itibaren aralıklı olarak İran'ın parçası olmuştu ve burada Hive ve Ürgenç de dahil olmak üzere çeşitli kentler bulunmaktaydı. Birçok kentiyle üçüncü bir bereketli bölgeyse Seyhun'un üst kısmında Semerkant ile Fergana'nın kuzeydoğusuydu.[9]

Yüzlerce yıl boyunca Oğuzlar, İranlıların kendi bölgeleri olarak kabul ettiği bu "nehrin ötesindeki" topraklara göç etmiştir. Göçebeler ile kentler arasındaki ilişkiler değişkenlik göstermiştir. MS 8. yüzyılda Saman yeni bir hanedan oluşturmuş ve onun büyük torunu İsmail halifenin, Buhara'yı başkent edinmiş Samanoğulları Emirliği'ndeki valisi olmuştu. Toprakları tüm Maveraünnehir'i kapsamaktaydı ve merkezî İran eyaleti Horasan'ı ilhak etmişti.[10] 875'ten itibaren medeni Maveraünnehir eyaletine kitlesel Türk göçünü engellemek için Samanoğulları kuzey bozkırlarına askerî kuvvetler yerleştirmiş ve gerektiğinde bozkırlara, 893'te emir İsmail'in bir Karluk yerleşimine saldırarak "köle ve hayvanlardan oluşan bol ganimetle" döndüğü zamankine benzer seferler düzenlemişti. Samanoğulları'nın ekonomik zenginliği bozkırlardan köle sağlamaya dayanmaktaydı: "Türk kölelerine aşırı bir talep vardı...

---

8. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 162; *Narody Sredney Azii i Kazakhstana*, C. I, s. 78, 83-4; Vaglieri, "Patriarchal and Umayyad", s. 78-9.
9. V.V. Bartold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, 4. baskı, Londra, 1977, [*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, 2017] s. 93-4; Frye, *Heritage of Persia*, s. 44-5; Frye, *History of Ancient Iran*, s. 18, 44-5, 56, 207, 263, 354, harita II. Bu bölgelere dair iyi tasvir edilmiş Ortaçağ anlatıları *History ve Civilizations of Central Asia* dizisi C. III ve IV, Paris, 1996-98'de belirmektedir.
10. Bartold, *Turkestan*, s. 201; Frye, "Samanids", s. 136-40, 144.

[çünkü] cesaretleri, dayanıklılıkları ve at biniciklerinden dolayı diğer tüm ırklardan daha fazla rağbet görmekteydiler." Birçok Türk gulam (köle) İran'da asker olmuştu. Her ne kadar "sayısal olarak büyük bir girişi temsil etmemekle beraber... askerî liderler ve yöneticiler arasında seçkin bir sınıf oluşturmuşlardı". Diğer yandan, İran'ın merkezî yönetiminin yaşadığı zayıflık dönemlerinde "bu Türk komutanların elinde onları süratle iktidara taşıyacak bir güç oluşmuştu: Köle askerlerden oluşan kişisel bir maiyet ve mali destek sağlayacak topraksal mülkler". Sonuç olarak, Samanoğulları'nın imparatorluk üzerindeki kontrolü daha sonra 10. yüzyılda zayıflamaya başlayınca, "[İran] tahtına ilişkin veraset sürecinde belirsizlikler ortaya çıkması, Türk askerî liderler ile öne çıkan bürokratlara, kimin başa geçeceğini belirleme gücü vermişti": Buhara ve diğer bağımlı bölgelerde Türkler "saray devrimleri ve veraset darbeleri" vasıtasıyla iktidarı ele geçirmişti.[11] Samanoğulları, Türkmenlerin İslam dinine geçişini başlatarak daha sonra kendi varlıklarını tehdit edecek bir gücün ortaya çıkmasını teşvik etmiş ve onlarla mücadele etmek için imamların desteğini istediklerinde, Türkler de "iyi Müslümanlar" olduklarından onlara saldırmanın meşru olmadığını öğrenmişlerdi. Dolayısıyla, 11. yüzyılın başında Samanoğulları yaratmış oldukları Türk devi karşısında dayanamayarak çökmüştü. Bundan başka, Samanoğulları'ndan Oğuzlara aktarılmış inançlar İran'da baskın olan Şiilik değil ortodoks Sünnilik olduğundan, İran'da İslamın bu iki dalı arasındaki çatışma artmış ve Türkmenlerin bunu takip eden yayılması sonunda tüm Avrasya İslamında Sünnilik egemen olmuştu.[12]

Samanoğulları'nın gücü gerilediğinde, emirliğin Türkmen komutanlarından Alptekin'in 961'de Buhara'daki başarısız darbeden kaçarak kendisine İran'ın uzak doğusu olan Afganistan'daki Gazne'de yer edinmesiyle İran'da "Türk gücünün... yerel hanedanlar karşısındaki ilk büyük çıkışı gerçekleşmişti".[13] Himayesindeki Türk gulamı Sebük Tekin buraya Samanoğulları valisi olarak yerleştirilmiş ve iktidarını desteklemek için Sasani imparatorlarıyla arasında sahte bir hanedansal bağ icat edilmişti.[14] Sebük ve oğlu Mahmut, Buhara'yı işgal etmiş Karahan Türklerini kovması için Samanoğlu emiri II. Nuh'a yardım etmiş ve bunun karşılığında Mahmut Horasan ordusunun başkomutanlığına tayin edilmişti. 997'de Mahmut orta İran'ın büyük kısmını kontrol etmekteydi, tüm rakipleri üzerinde üstünlük kurarak "İslam tarihinin büyük kişiliklerinden biri" olacak Mahmut gelecek otuz iki yıl boyunca

---

11. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 162-4.
12. Frye, "Samanids", s. 159; Spuler, "Disintegration", s. 146-7.
13. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 162.
14. *A.g.e.*, s. 164-5; Frye, "Samanids", s. 152.

İran sultanı olarak hüküm sürecekti.[15] Mahmut'un 54.000 süvari ve 1.300 filin de dahil olduğu, her zaman savaşa hazır ve doğrudan sultana bağlı, başarılı liderlik ve sürekli yağma imkânı için onun gözüne bakan askerlerden oluşmuş muazzam profesyonel ordusu devlete egemen olacaktı. Seçkin askerî gulamlar arasında Kürtler, Afganlar ve Hintliler de olmasına rağmen ordu genelde Türklerden oluşmaktaydı ve hepsi, İran'da yaygın şekilde konuşulan dil olan Tacik, yani Yeni Farsça veya Dari dilini (parsi-i dari, Saray Farsçası) konuşmaktaydı.[16]

İran'da Mahmut'un ana seferleri tarım alanlarını, Oğuz ticaret yollarına hizmet eden kervansarayları, Orta Asya ile İran'ın diğer kentlerini ve Türkmen çayırları açısından stratejik konumda bulunan Harezm'in kontrolünü ele geçirmeye yönelmişti. 1015'te Mahmut Harezm'i, buraya eski bir gulam generalini vali atayarak imparatorluğuna katmış ve böylece etnik ve kültürel açılardan bakıldığında bir İran toprağını Türk toprağına dönüştürmüştü.[17] Sultan Mahmut'un daha sonraki yılları çeşitli cephelerde yer alan bir savaş çılgınlığı şeklinde geçecekti: Kuzeyde Maveraünnehir ve batıda Şii Deylem ile Azerbaycan. Doğudaysa kuzey Hindistan'ın Multan ve Racastan devletlerine karşı on sekiz sefer düzenlemiştir; burada fanatik "kutsal savaşçıları" (gaziler) birçok Hindu tapınağını yağmalamıştır. Paganlara gösterilen bu hoşgörüsüzlüğü *Kuran*'a dayanarak gerekçelendiren Mahmut'un orduları yağmalamış ve katletmiş, Hinduşah hanedanını zalimce yok ederek hazinelerini Gazne'ye taşımış ve halifeliğe on binlerce köle getirmişlerdir.[18] Böylece Orta Asya Türkleri etnik kahramanları arasına, ismi gelecek dönemlerde İranlı Türk despot ve Kafkasya ile Anadolu'nun Hıristiyan ülkelerini tahrip ederken hatırlanacak akıncı nesiller tarafından, ateşli savaşçı ve paganların belalısı olarak Sultan Mahmut da katılmıştı. Gelecek yüzyıllarda kuzeybatı Hindistan'ı daha fazla yağmalamak için zaman zaman tekrar doğuya döneceklerdi. Bu bölgede 12. yüzyılda bağımsız Delhi Sultanlığı kurulacak ve sonunda 16. ile 18. yüzyıllar arasında Hindistan'ın büyük kısmı Moğol Çağataylarının ardından gelmiş Türk Babür hanedanının kontrolü altına girecekti.

Mahmut'un İslami tutkusunun başka bir özelliği onun fanatik Sünni ortodoksluğuydu; bunu Rey'de oğulları adına iktidarı üstlenmiş Kürt emirinin, Seyyide olarak bilinen dul eşiyle başlayarak İran'da Hazar'ın

---

15. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 168-9; C.E. Bosworth, "The Ghaznavids", *History of Civilizations of Central Asia*, C. IV, kısım 1, Paris, 1998, s. 98; Frye, "Samanids", s. 156-9; Spuler, "Disintegration", s. 147.
16. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 185; R.N. Frye, "Preface", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. xi; G. Lazard, "The rise of the New Persian Language", *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 598-600.
17. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 174-5, 189-90; Bosworth, "Political and dynastic history", s. 8, 141.
18. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 177-9.

Şii topluluklarına saldırarak göstermişti. Batı İran'ın diğer Büveyh hükümdarları, topraklarından geçen hacılara koruma sağlamamakla suçlanmıştı. Sultan ayrıca Adhud üd-Devle'nin Bağdat, Şiraz, Kirman ve Basra'daki Büveyh ardıllarının İran ulusal mirasının ve İslam kültürünün İranlılaştırılması farkındalığını teşvik eden edebiyat ve bilimin hamileri olduklarını biliyordu.[19] Fakat 1028 yılına kadar, yani Seyyide'nin ölmesiyle Mahmut'un onun oğlunun yardım çağrısına onu tahttan indirerek ve Rey'i, batı İran'ı kâfir Şiilerden ve "günahkâr yenilikçilerden" "arındırmak", bunları teker teker yakalayarak "sapkın kitaplarını" yakmak için gaddarca yağmalayarak cevap verene kadar onlara saldırmaktan kaçınmıştı. Mahmut ayrıca Sünni öğretisini Azerbaycan, Hamedan ve İsfahan'a zorla dayatmak için oğlu Mesut'u göndermiş ama bundan 1030'da Mahmut'un ölmesiyle vazgeçilmişti. Güney Hazar üzerindeki Gazne tahakkümü 1035'de sona ermekle beraber Deylem hükümdarları o kadar rahatsız edilmişti ki, Selçukluların İran'ı istilası başladığında bu hükümdarlar hiçbir direniş göstermeyecekti.[20]

Mahmut'un muazzam toprakları 1030'dan sonra uzun süre olduğu gibi kalmayacaktı ama bunun sembolik önemi büyük olmuştu: "Mahmut'un imparatorluğunun doruk noktasındaki gücü daha sonraki nesilleri derinden etkilemiş... ve özellikle Sünni ortodoksluğuna bağlı olanların ve Abbasi halifelerine saygı gösterenlerin takdirini kazanmıştı. ... Mahmut büyük gazi sultan ve kâfir Hinduların üzerindeki çekiç olarak ün kazanmış" ve batı İran'daki Şiilere karşı seferi "Sünni ortodoksluğunun yeniden yerleştirilmesi için düzenlenmiş bir cihat olarak görülmüştü".[21]

Bu arada İran, tüm Ortadoğu ve Kafkasya'da derin etkileri olacak yeni bir Türkmen istilası tehdidi altına girmişti. Mahmut'un ana düşmanlarından biri olan Karahanlı Ali Tekin ve onun Oğuz müttefiki Aslan İsrail İbn Selçuk, Buhara ve Semerkant'ı işgal edince, Mahmut 1025'te Ali Tekin'i Buhara'dan çıkartmış ve Aslan İsrail'i Hindistan'da hapse atmıştı. Buna rağmen, Aslan İsrail'in 4.000 Türkmen savaşçısı Horasan'ın kuzey sınırına yedek kuvvetler olarak yerleşme izni istediğinde, Mahmut onların bu isteklerini yerine getirmişti. Böylece Aslan İsrail İbn Selçuk'un üç oğlunun önderliğinde geniş bir Oğuz grubu (muhtemelen kuzeyde, doğu Türkistan ve Moğolistan'dan gelen boyların baskısı altında yerlerinden edilmişlerdi) güneye inerek Samanoğulları ile Karahanlıların hizmetine girmişti. Sonunda İran'ın sınırlarına vardıklarında umutsuz bir durumdaydılar. Her ne kadar bu Türkmenlerin Selçuk liderleri kısmen İran-Arap kültürü tarafından özümsenmiştiyse

19. *A.g.e.*, s. 175-9; Buse, "Iran under the Buyids", s. 290, 293, 295.
20. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 177.
21. *A.g.e.*, s. 169-70.

de, MS 992'de Sünni İslamı kabul etmiş bu Selçukluların yandaşlarının büyük kısmı yegâne amaçları yağma olan sıradan, disiplinsiz kabile Türkmenleri idi.[22] "Bu yasa tanımayan... göçebelerin tarım ve yerleşik yaşama saygılarının olması beklenemezdi"; çünkü "belirlenmiş sınırlar ve... toprak mülkü kavramlarına aşina değildiler" ve disiplinsiz grupları yerel sakinler için o kadar sorun yaratmıştı ki, sonunda "büyük Gazne orduları sürekli Türkmenlerle savaşır olmuştu."[23] Bu Selçuk Türkmenlerinin Gaznelilere beslediği nefret, Mahmut'un halefi Mesut Rey yakınında liderlerinden ellisini yakalayarak fillere ezdirip öldürdüğünde iyice artmıştı. Bu tarihten sonra birçok Oğuz kaçağı büyük gruplar hâlinde bir araya gelmiş, bir kısmı paralı asker olarak Kerman ve İsfahan hükümdarlarının hizmetine girmek için güneye ve bir kısmı da Azerbaycan'ın Rawwadid emirinin hizmetine girmek için batıya Tebriz'e gitmiş, burada Ermenistan ve Gürcistan'daki Hıristiyan komşular ve Gence'nin Şeddadid Kürt şefi el-Fadhl'a karşı savaşmışlardı.[24]

Gazne sultanının heybetli ordusunun bariz yenilmezliğine rağmen, "yetersiz silahlanmış yarı aç" Selçuk Türkmenlerinin bazı avantajları vardı: Yokluklara alışkındılar ve hafif silahları ile güçlü bozkır atları onları Gaznelilerden daha hızlı ve daha hareketli kılmaktaydı. Sürate dayanan yaklaşımları ve sürpriz saldırıları İran kentlerinin yerleşik sakinleri arasında terör yaratıyor ve onları teslim olmaya zorluyordu. Selçuklular normal ekonomik yaşam ile kanun ve düzeni sekteye uğrattıkça, birçok bölgede sultandan ümidini kesmiş İranlı hükümdarlar da aman diliyorlardı. Kesin karşılaşma 1040'da Dandanakan'da gerçekleşecek, 16.000 Türkmen süvarisi Sultan Mesut'un ordusunu bozguna uğratacak ve Selçuk liderleri Merv, Nişapur, Belh ve Kuzey İran'ın diğer kentlerini ele geçirecekti.[25]

Bundan sonra Batı İran, birbiri ardı sıra gelmiş Türk sultanlar Tuğrul Bey (1038-63), Alparslan (1063-72) ve Melikşah (1072-92) tarafından başkent Rey'den yönetilmiş Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na dönüşmüştür.[26] Sultan unvanı daha önce "otorite" veya "hükümdar" anlamına gelmekteydi ama Tuğrul, "yüce sultan" unvanını alarak bunu tüm İslam

22. *A.g.e.*, s. 189-90; C.E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994-1040*, Edinburgh, 1963, s. 221; F. Taeschner, "The Turks and the Byzantine Empire to the end of the thirteenth century", *Cambridge Medieval History*, C. IV, kısım 1, s. 737-52; Lewis, "Government", s. 653.
23. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 190-1; Bosworth, "Political and dynastic history", s. 20.
24. Bartold, *Turkestan*, s. 281-5; Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 174-5; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 224-5, 234-5, 241-4, 249-50.
25. Bosworth, "Early Ghaznavids", s. 191, 193-6; Bosworth, "Political and dynastic history", s. 20-2.
26. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 18-19, 22-3, 42, 44, 49-52, 54-62, 66-9, 74-7, 87-91, 93-8, 101-3, 104 /harita); O. Turan, "Anatolia in the period of the Seljuks and the *Beyliks*", *Cambridge History of Islam*, C. I, s. 234.

üzerinde, halifelikle rekabet eder şekilde yüce siyasi egemenliğini ileri sürmek için kullanmıştır.[27] Bununla beraber, Melik Şah'ın ölümünden sonra yirmi altı yıl boyunca sultanlığın veraseti sürekli, sık sık çeşitli hak iddia edenlerin de bulunduğu bir ihtilaf konusu olmuştur. Melik Şah'ın oğlu Sancar (1118-53) otuz dokuz yıl tahta kalmış olmasına rağmen hükümdarlığı Oğuz boyu üyeleri karşısında yenilgi ve onlar tarafından hapsedilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu pratikte doğu İran'da Selçuklu egemenliğinin, her ne kadar hanedan 13. yüzyılda Moğollar tarafından yok edilene kadar ayakta kalmışsa da sona ermesi anlamına gelmiştir.[28] Bu arada Türk Harezmşahlar Horasan'da iktidarlarını kurmak ve Bağdat'taki Abbasi halifesini tehdit etmekle meşguldür; öyle ki, 12. yüzyılın sonunda Harezm'in şahları doğu İslamiyet'teki en büyük güç olmuştur.[29]

Yağmacılar şeklinde İran'ı istila eden Selçuk Türkleri çoktan İran despotlarına dönüşmüştü ve uzun süredir yerleşikliğin hâkim olduğu toprakları yönetmekteydi; burada "tarımcılar ile göçebeler arasındaki kaçınılmaz anlaşmazlıklar her geçen gün biraz daha ilk grup lehine çözülmekteydi... ve göçebeler ya yerleşik bir var oluşa uyum sağlamak ya da fethettikleri ülkede mağdur konumuna düşmek zorunda kalmaktaydı".[30] Bununla beraber, kentli İranlılar ile göçebe Türkler arasındaki ayrım varsayıldığı kadar açık olmamış olabilir. Maveraünnehir "Türklere sadece paralı askerler, köleler ve tüccarlar olarak değil, yerel yerleşimciler ve toprak sahipleri olarak da aşinaydı". Seyhun'un kuzeyinde bulunan Isfijab adlı İran bölgesi, çölün kıyısında, Oğuz ve Kıpçak göçebelerini dışarıda tutma amaçlı tipik bir koloni ileri karakolu olarak gelişmişti ama uzun savaş dönemlerinde burası aynı zamanda bozkır insanlarıyla vaha tarımı ve ticaret yapılan kalabalık bir merkez de olmuştu. Türkmenlerin kendileriyse Seyhun sınırı üzerinde "son derece Türk" yaptıkları kentler oluşturmuştu ve bunlar şimdi İran ile kuzeyin orman toplulukları arasında aracı görevi görmektedir.[31]

Ortadoğu'nun büyük kısmına yayılmaları İslama geçmelerinden sonra gerçekleşmişti ve bu, Türk özellikleri olarak açıklanmış niteliklerle, "savaşçı, tedbirli, katı ve adil" olmakla iyi bir uyum içindeydi.[32] Ayrıca bir cihat coşkusu, gazi (fanatik inanç savaşçısı) rolü ve İslami kılıç kültü geliştirmiştiler. Bir 12. yüzyıl öyküsüne göre, Mekke'de Kâbe'den

27. Lewis, *Middle East*, s. 90, 108, 147-9.
28. Bartold, *Turkestan*, s. 329-30, 332; Bosworth, "Political and dynastic history", s. 57, 102, 135-7, 140-6, 149-57, 182; Bosworth, "Saldjukids", s. 943, 945-6.
29. A. Sevim ve C.E. Bosworth, "The Seljuks and the Khwarazm Shahs", *History of Civilizations of Central Asia*, C. IV, kısım 1, s. 164-5, 167-70, 174-5.
30. Bartold, *Turkestan*, s. 308-10.
31. Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 205-7, 212.
32. Bartold, *Turkestan*, s. 305.

gelen bir ses "Arap, İran, Bizans ve Rus topraklarında kılıcın Türklerin elinde olduğunu ve kılıç korkusunun kesin bir şekilde tüm kalplere yerleştirildiğini ve bu böyle kaldığı sürece İslam inancının hiçbir zaman kaybolmayacağını ilan etmişti".[33]

Selçukluların cehaletinden dolayı sultanlarının, onlara hükümet konusunda talimatlar vermeleri için ilk başta İranlı vezirlere ihtiyacı olmuştu.[34] Bunların en ünlüsü, Alparslan ile Melikşah'ı etkili devlet yönetimi üzerine eğitmiş ve genelde Selçukluları İran kültürüyle tanıştırmış Horasanlı aristokrat Nizam ül-Mülk idi.[35] 11. yüzyıla gelindiğinde halifelik sembolik bir makam olmuştu. Sultanın dünyevi iktidarıysa neredeyse sınırsız bir boyuta ulaşmıştı ama şimdi "halifenin İslam topluluğunun başı olarak konumu tekrar onaylanmış ve sultan da İslami hükümetin temel bir unsuruna dönüşmüştü."[36] Nizam ül-Mülk ve Ebu Hamid el-Gazali (1058-1111) gibi insanların etkisi altında devlet kurumları olgunlaşmış, Selçuklu hükümdarların eğitimsiz savaşçılar görünümünü değişmişti. Onların liderliğinde Türkler sadece İran'ı değil, aynı zamanda Küçük Asya ve sonunda da Roma'nın Konstantinopolis'ini fethetmiş ve "birçok Selçuk kurumu dış görünüşleriyle... 20. yüzyıla kadar ayakta kalmıştır".[37] Selçuk İran'ında gelişmiş başka bir yeni ilke de dinsel inanç (din) ile devlet iktidarının (devlet) birliğiydi. Öyle ki, Selçuklular katı bir şekilde muhalefet ve hayal gücüne karşı ve şiddetli bir şekilde de Şiilere karşı yöneltilmiş otoritesiyle uyumcu bir Sünni devlet ortaya çıkarmıştı.[38] Çünkü Nizam ül-Mülk sapkın İsmailîlerin artan gücünü özel bir tehdit olarak algılamıştı.[39]

969'da, Ali'nin soyundan geldiği kabul edilen "gerçek imamlar"dan oluşmuş bir yeni halifelik koluyla Fatımi hanedanının kurulmasından sonra Mısır'da İsmaililer serpilip gelişmişti (Bu rejim aynı zamanda Memluk[40] olarak da bilinmiştir; çünkü sultanın, etkili şekilde devlet siyasetini etkilemiş muhafızları tamamen köle kökenliydi). Bu, "yüksek İslami idealleri olan müminler arasında eşitlik ve dindarlık ile tüm insanlık arasında da adil düzen" ilkelerine dayanan ütopik hayalin hayata geçirilmesinin yolunu açmıştı. Gizli İsmaili terörist hareketi İran'da da varlığını sürdürmüş, bir yandan askerî yönetiminden nefret ettikleri ve şeytan ürünü olarak gördükleri Selçukluları hedeflemiş,

33. *A.g.e.*, s. 214-15, 309-10; Bosworth, "Political and dynastic history", s. 15, 17-18.
34. Bartold, *Turkestan*, s. 308-9.
35. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 55-7.
36. A.K.S. Lambton, "Internal structure of the Seljuq empire", *Cambridge History of Iran*, C. V, s. 207.
37. Guillaume, *Islam*, s. 134-8; Lambton, "Internal structure", s. 203, 205-7, 286.
38. Lambton, "Internal structure", s. 205-7.
39. Bartold, *Turkestan*, s. 310.
40. Arapça "sahip olma" anlamındaki mlk kökünden; bu kök hem malik, yani kral hem de mamluk, yani köle de dahil olmak üzere "mülk" anlamlarını verir.

diğer yandan da bu Şiiler bazen İsmaili Sünni okullar tarafından telkin edilen "şeriat temelli İslamın teşvik ettiği ufak işlerle uğraşmayı ve sıkıcı kişisel bakış açısından" nefret etmişlerdi. 1090'da Hazar kıyı bölgesinde Alamut civarında ve merkezi Kuhistan dağlarında, kontrolü birkaç yıl içinde İsmaililerin eline geçmiş bir isyan baş göstermiş ve bu 1092'de vezir Nizam ül-Mülk'ün bir suikast sonucunda öldürülmesiyle doruk noktasına ulaşmıştı. Bu arada Sünnilerin İsmailileri hedeflemiş katliamları ve İsmaililerin (sonunda operasyonlarının merkezini Harezm'e taşıyacaklardı) misillemeleri iç karışıklığı artırmıştı.[41]

Melik Şah'ın ölümünden sonra Selçuk tahtı sürekli ihtilaflı olmuş ve ancak bir önemli hükümdar, yani Sancar, tahta çıkmayı başarmıştı. Bundan sonra İran, Azerbaycan'ın İldenizleri de dahil olmak üzere birtakım bağımsız devletlere bölünecekti.[42] Bu emirlerin en büyüğü olan Harezm, Anuş Tekin (Melik Şah tarafından atanmış bir Türk gulamı) liderliğinde İran'ın Orta Asya'daki başlıca güç konumunu ele geçirecekti. Oğlu Alaaddin Atsız (y. 1127-56) da Horasan Oğuzları ve Karahıtayların desteğiyle Harezmşah hanedanının gücünü biraz daha pekiştirecek ve 1194'te torunu Alaaddin Tekiş Selçuk hanedanına son vererek halife tarafından tüm İran ve Türkistan'ın şahı olarak onaylanacaktı.[43]

KÜRDİSTAN

Güney Kafkasya'da her zaman kendi doğrultusunda giden, şah veya halifeyi pek az umursayan bir bölge, tarihsel Ermenistan ile Azerbaycan'ın güneybatı sınırında, Mezopotamya'nın düzlükleri ile Kafkas-İran platosu arasında erişimi mümkün kılan yolları kontrol eden yalçın dağların ortasındaydı. Burası İran dilleri konuşan iki topluluğun anayurduydu: Kürtler ve Lurlar.[44] Kürtlerin ataları, Yunanların MÖ 401'de Ksenophon'un *Anabasis*'de anlattığı İran'dan çekilmesi sırasında onlara saldıran Kartukyalılar olmuş olabilir.[45] Kürtlerin kendileri,

---

41. Hodgson, "Ismaili state", s. 424-30, 441-3, 478.
42. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 112, 126-7, 169-73; B. Lewis, "Egypt and Syria", *Cambridge History of Islam*, s.I, s. 199-201, 203-4.
43. Bartold, *Turkestan*, s. 323-31; Bosworth, "Political and dynastic history", s. 93, 141-5, 181-3; Sevim ve Bosworth, "Seljuqs and the Khwarazm Shahs", s. 164-70.
44. Kürtçenin Farsçaya akraba bir dil olduğu 1935'te V. Minorsky gösterene kadar kabul edilmemiştir; Minorsky aynı zamanda Kürtlerin Küçük Media/Atropatena, yani günümüz Azerbaycan'ında ortaya çıktıklarını da kabul etmekteydi: V. Minorsky, "Les origines des Kurdes", *Actes du XXe Congres International des Orientalistes*, Louvain, 1949, s. 143-52, B. Nikitine tarafından *Les Kurdes: étude sociologique et historique*, Paris, 1956, s. 8-16'da, D.N. MacKenzie, "The origins of Kurdish", *Transactions of the Philological Society*, 1961, s. 68-86; Ch. Kh. Bakayev, "Kurdskiy yazyk", *Yazyki narodov SSSR*, C. I, *Indoyevropeyskiye yazyki*, s. 257-80'de alıntılanmış.
45. G.R. Driver, "The dispersion of the Kurds in ancient times", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1921, s. 563-72 ve Driver, "The name Kurd and its philological connexions"*, *a.g.e.*, 1923, s. 393-403; V. Minorsky, "Kurds, Kurdistan", *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. V, s. 447-9.

Kürt gerillaların 20. yüzyıla ait bir yürüyüş marşının da belirttiği gibi Medlerden geldiklerine inanır: "Biz Medlerin ve Keyhüsrev'in oğullarıyız / Tanrımız Kürdistan'dır."[46] Kürtler, her ne kadar hiçbir zaman bir devlet oluşturmamışlarsa da, Kafkasya'nın tarihinde göze çarpan bir rol oynamış, her zaman etnik farklılıklarını korumuşlardır. Arap fethi sırasında İran'daki toplulukların büyük kısmı gibi Kürtler de Zerdüşt'tü ve hemen İslama geçmemişlerdir. İstilacılarla ilk temasları MS 637'de Musul'daki Kürtlere zorla boyun eğdirildiğinde olmuştur ve gösterdikleri güçlü direnişe rağmen diğer Kürt toplulukları da 643-5'de Ömer'e biat etmek zorunda kalmıştır. İran'ın Sasani krallığının genel çöküşünde birçok Kürt kaçınılmazı kabul etmiş ama diğerleri 9. yüzyılın ortalarına kadar dağınık şekilde direnişi sürdürmüştür. O zamandan beri İran ve Mezopotamya'nın Kürtleri genelde Sünniliği kabul etmiştir. Diğerleri Manicilik ve İsmaililik yansımalarıyla Ezidi inançlarını korumuştur.[47] Bugün "İslam, Kürtlerin günlük yaşamına sinmiştir" denmekle beraber, çeşitli açılardan diğerlerinden ayrılırlar: Erkekler sakallarını tıraş eder ve kadınlar da "diğer Müslüman ülkelerdeki kız kardeşlerinden daha özgürdür": Erkeklerle beraber çalışırlar ve çoğu kez yüzlerini örtmezler.[48] Kürtlerin seyyahlar üzerinde bıraktıkları izlenimse kasvetli olmaları, ciddi görünümleri, yabancılara son derece kuşkuyla yaklaşmalarıdır.

Kürtler İran'da, özellikle de Azerbaycan'daki olaylarda önemli rol oynamıştır. Batı İran'ın Büveyh hükümdarları, her ne kadar Türkmen süvarisi desteğinde bol sayıda Deylem savaşçıları vardıysa da, bazı durumlarda paralı asker olarak Kürtleri de kullanmıştır. Fakat Kürtlerle ilişkiler çapraşıktı: 970'lerde Jibal eyaletini yönetmiş Rükn üd-Devle Kürdistan'da ve çevresinde bulunan, yerel tarım ve iletişimi sekteye uğratan yarı göçebe boyları disiplin altına alma ihtiyacı hissetmiş ama Kürt Hasanwaihid hanedanının Hamedan çevresindeki güçlü konumu ve dağ Kürtlerinin plato ile Bağdat'ı birbirine bağlayan yol üzerindeki stratejik kontrolü onu bu kararından vazgeçirmişti. Halefleri "Irak'ı Kürtlerden kurtarma" amacıyla birçok kez savaşmıştır.[49]

10. ve 11. yüzyıllarda Kürdistan'ı üç yarı göçebe boy kontrol etmekteydi: Fars'ın güneyinde Şabankara; anayurdun Kermanşah çevresindeki merkezinde Şahancan ve yukarı Dicle'de, Ermenistan ile Doğu Anadolu arasındaki sınırda Mervaniler (bu boy Mısır'daki Fatımi halifeliğinin

---

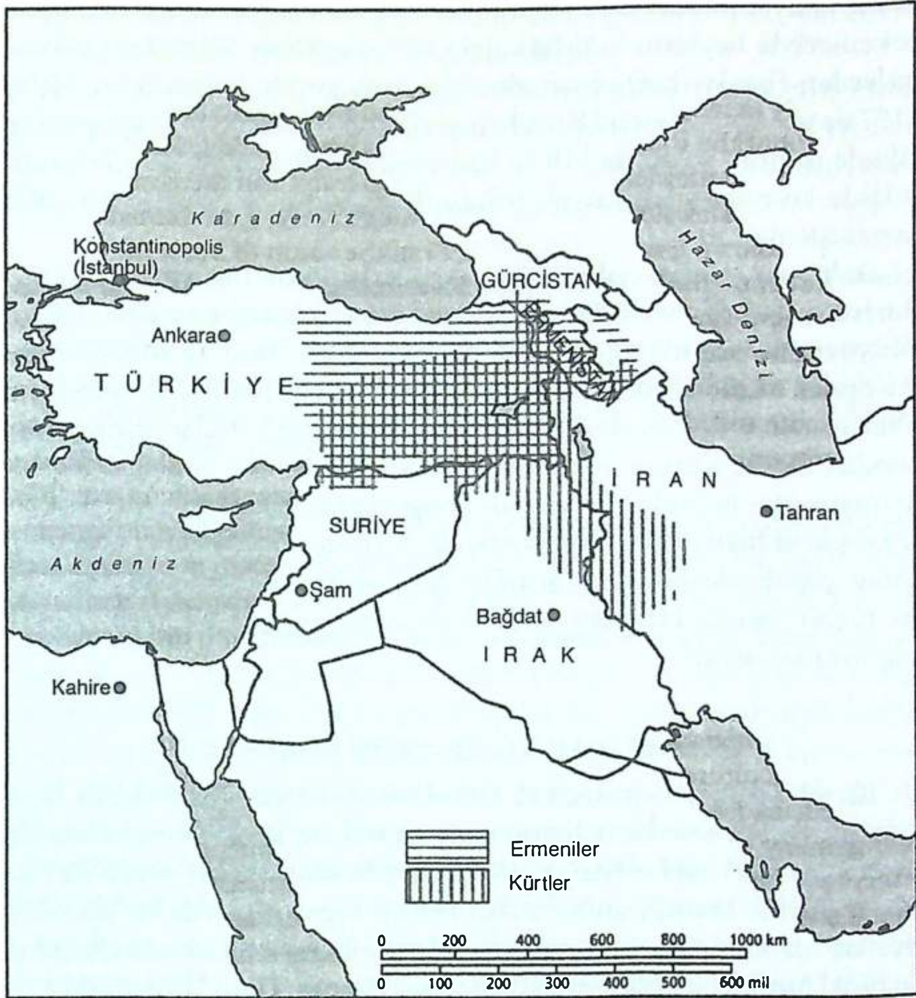
46. S.C. Pelletiere, *The Kurds: an Unstable Element in the Gulf*, Boulder, 1984, s. 20; H.C. Rawlinson ve C. Weatherly, "Kurdistan", *Encyclopaedia Britannica*, 11. baskı, 1911, C. XXV, s. 949.
47. T. Bois, *The Kurds*, M.W.M. Welland tarafından Fransızcadan çeviri, Beyrut, 1966, s. 86-92, 95-7; Bosworth, "Tahirids and Saffarids", s. 101, 110, 112-13; W. Eilers, "Iran and Mesopotamia", *Cambridge History of Iran*, C. III, *The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods* (Der.) E. Yarshater, kısım 1, Cambridge, 1983, s. 500-1.
48. Bois, *Kurds*, s. 43-5, 52, 89.
49. Buse, "Iran under the Buyids", 251-2, 269-70, 279, 291.

bağımlısı olarak epey gelişme kaydetmişti). İran Selçuklularının eline geçince, Selçuklular genelde onları doğrudan yönetme girişiminde bulunmamış ama kendi yerel yöneticilerine bırakmıştı. Şabankaralar, Selçuklu döneminde özerkliklerini korumuşsa da, aynı Selçuklu, Türkmenleri Kürdistan ve Luristan'da otlak aramaya teşvik edince epey karışıklık çıkmıştı. "Fars eşkıya ve... yerel Kürt aşiretleri arasında iç savaş sonucunda mahvolmaya devam etmişti ve her ne kadar Selçuk yöneticileri eşkıyaya karşı birçok sefer düzenlemişse de, bu eyaleti kontrol altına almayı başaramamıştı." Şiraz "Türkmen ve Şabankara akınlarından o kadar harap olmuştu ki, 11. yüzyılın sonuna kadar toparlanamayacaktı".[50] 12. yüzyılda Musul emiri sorun kaynağı Şabankaralara karşı radikal bir saldırı düzenlemiş ve yetmiş adet kalelerini yıktıktan sonra tarımın restorasyonuna ve Kürtlerin yıktığı kentlerin ve sulama kanallarının yeniden inşasına girişmişti.[51]

Yüzyıllar boyunca Ermeniler, Kürtlerle aynı bölgeyi paylaşmıştır (Harita 10'a bakınız)[52] ve tarihçiler Kürtleri eşkıyalık ve köylülerden haraç almakla ilişkilendirmiştir. Örneğin, 18. yüzyılda Ermeni tacirler, şişirilmiş koyun derileri üzerine yerleştirilmiş büyük kargo sallarıyla yukarı Dicle ve Fırat üzerinden ticari mal göndermeye çalışmıştır. Fakat "Diyarbekir'in aşağısında Kürtler nehir akışı boyunca giden tüm sallardan haraç almaktaydı ve bu verilmediği takdirde salları ateşe vermekte, yolcuları ve mürettebatı öldürmekte veya derileri delerek salları karaya çıkmaya zorlamakta" ve yağmalamaktaydılar.[53]

Birçok Kürt göçebe çadırlarında yaşamamakta, dağ ortamının sunduğu tükenmez taş kaynağını kullanarak direkler üzerinde yükselen taş evlerden köyler kurmaktaydı. Güvenlik sebeplerinden dolayı köyleri 1.000 ile 2.300 metre arasında bunmaktaydı.[54] Bu yüksek yayla ve vadilerde bile tarım yapmaktaydılar: Gerçekten de Kürdistan neolitik dönemde ilk kez tarım yapılmış tipik ortam olmuş olabilir.[55] Kürdistan tarımı yaylacılıkla (koyun, keçi ve sığırı kışın alçaktaki otlaklarda, yazın da yüksek otlaklarda tutmak) birleştirilmiş olabilir. Genelde Toros-Zağros dağlarında hayvan otlatmayla uğraşan aşiretler için yükseklere çıkan yollar onları ana köylerinden çok uzağa götürmekteydi, dolayısıyla resmî

50. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 24, 42, 46-7, 79, 86-7, 89-90, 109, 113; Lambton, "Internal structure", s. 245-6.
51. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 116-117, 171-3; S. Runciman, *A History of the Crusades*, 3 cilt, Harmondsworth, 1965, C. II, s. 110-15.
52. Burney ve Lang, *Peoples of the Hills*, s. 190; D. Kinnane, *The Kurds and Kurdistan*, Oxford, 1964, s. viii.
53. Lang, *Armenia*, s. 23, 31, 35.
54. T. Bois, "Kurds, Kurdistan", *Encyclopaedia of Islam*, Yeni baskı, C. V, 445; Minorsky, "Kurds, Kurdistan", s. 440; Xenophon, *Hellenica*, kitap VI ve VII, *Anabasis*, kitap I-III, C.L. Brownson tarafından İngilizce çeviri, 1921, s. 491; Xenophon, *Anabasis*, kitap IV-VII, *Symposium and Apology*, Londra, 1922, s. 3-23, 137.
55. Bois, "Kurds, Kurdistan", s. 444; *Past Worlds*, s. 80-1.

Harita 10: 20. yüzyılda çakışmış Ermeni ve Kürt toprakları (G. Chaliand, der., *People without a Country*'deki haritalardan): *The Kurds and Kurdistan*, Londra, 1980, s. 8 ve *The Kurds: Caught Between Nations*. (Understanding Global Issues bilgilendirmesi no. 94/3), Cheltenham, 1994.

devlet sınırları olmadan önce Kürtler Azerbaycan'ın yüksek yaylalarının dört bir yanında dolaşmaktaydı.[56] Diğer yandan, göçebe Kürtlerin tüm yıl boyunca keçi yününden örülmüş siyah çadırlarda yaşayan en zengin aşiretleri çoğu kez Irak'ın Dicle Ovası'nda iyi sulanan kış çayırlarında hayvanlarını otlatma hakkı da kiralamaktaydı. Son zamanlara

56. C. Brunner, "Geographical and administrative divisions: settlements and economy", *Cambridge History of Iran*, C. III, kısım 2, s. 762, 766; Cahen, "Tribes", s. 310; ayrıca tek başına bir İngiliz kadınının İran Kürdistan'ının (Lurlar arasında değilse de, Kürtler arasında) yüksek otlakları arasındaki dağ yollarında atla seyahatini anlatan bir ilk elden duyarlı anlatı için bakınız: F. Stark, *The Valleys of the Assassins and Other Persian Travels*, Londra, 1936.

kadar Kürt toplumu, 500 yıldan uzun bir süreyi kapsayan hanedansal kökenleriyle beylerin liderliğindeki otuzdan fazla klanıyla çeşitli aşiretlerden (boylardan) oluşmaktaydı. Ama günümüzdekilerin hiçbiri, 1187'de yukarı Dicle'deki Kürt hemşerilerini Filistin'deki Haçlılara karşı cihada çağıran ve orada 1193'e kadar bir Müslüman ordusuna başarılı şekilde komuta eden büyük sultan Selahaddin (İngilizcede Saladin) karşılaştırılamaz.[57]

Daha sonraki yüzyıllarda geçirdikleri birçok değişikliğe rağmen, Suriye-Irak Ovası ve Kafkas Yaylası arasındaki dağlık cephede (burası 20. yüzyılda komşu topraklardaki Arap, Türk, İran ve Rus devletleri arasında bölünmüştür) çok uzun süre var olarak Kürtler Ortadoğu'nun uluslararası ilişkilerinde önemli bir unsur olarak kaldılar. Kafkasya'nın kendisindeyse Kürtler, Azerbaycan'ın kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Her ne kadar 20. yüzyılın başında nüfuslarının 5 ile 15 milyon arasında olduğu düşünülmekteyse de, I. Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar çeşitli uluslararası forumlarda ulaşılmış düzenlemelerde Kürtler hiçbir zaman birleşme veya (İran hariç) gerçek bir yerel özerklik sağlayamamıştır.[58]

AZERBAYCAN VE ŞİRVAN'IN KÖKENLERİ

12. yüzyılda Ermenistan ve Gürcistan'ın aksine Azerbaycan henüz ayrı bir devlet olarak belirmemişti ve her ne kadar Atropatena'dan türetilmiş ismi eski idiyse de, etnik açıdan akışkan bir yerdi. Ağırlıklı olarak Türkçe konuşulan bir bölge değildi ve gerçekten de bir ülke değil, İran'ın, merkezi Aras'ın güneyinde Tebriz olan eyaletinden başka bir şey değildi (Antikçağın Med eyaleti Atropatena, şimdinin "İran Azerbaycanı"); bunun ötesinde, neredeyse Kazvin ve Hazar'ın kıyı prensliklerine kadar uzanan, Antikçağ Yunanlarının Büyük Media olarak bildiği ülke bulunmaktaydı. Aras ve Mtkvari/Kura'nın kuzeyinde, Ermeni ve Gürcü kültürel bağlantıları ve yerel Kafkasya dilleriyle eski Albanya yüzyıllar boyunca İran tarafından yönetilmiş, İran'ın etkisi, Arap fethi şahın Derbent'teki kalesini Bab el-Abwab ve Şirvan adlı Arap kolonilerinin parçası kılıp İslamın doğu Kafkasya'daki kalesi yapana kadar sürmüştür.[59] Her ne kadar Albanya ve Şirvan'a ara sıra gerçekleşen göçebe Türk sızmaları

---

57. Bois, *Kurds*, s. 31, Minorsky, "Kurds, Kurdistan", s. 455-6, 458-61. Anlaşılan bir Kürtçe İran sözlüğünde 490 Kürt aşireti sıralanmıştır: Muhammed Mardukh, *Kitab farhang-i Mardukh*, 2 cilt, n.p., n.d., C. I, s. 75-119, Bois, "Kurds, Kurdistan", s. 471'de alıntılanmış.
58. Pelletiere, *Kurds*'e bakınız.
59. Erken Sasani kralı I. Şapur'u (MS 241-72) kutlayan abidesel taş yazıtlardan biri, onun "Albanyalılar Geçidi'ne [Derbent] kadar Ermenistan, Gürcistan, Albanya ve Balasgan topraklarını" fethettiğini beyan eder (burada "Azerbaycan" yoktur), her ne kadar fethedilen bölgenin bariz şekilde kapsamlı olması istenmişse de: Frye, *Heritage of Persia*, s. 208, 216; Frye, *History of Ancient Iran*, s. 298.

MS 3. yüzyıldan itibaren başlamışsa da, daha güneyde Türk varlığının belirmesi 11. yüzyıla kadar gerçekleşmemiştir.

10. yüzyıl geldiğinde, her ne kadar Abbasi halifeleri hâlâ görünürde İslam İmparatorluğu'nun merkezî otoritesi idiyse de, bazı eyalet yönetici ve generalleri ciddi itaatsizlikler göstermeye başlamıştı. Son zamanlara ait bir Azerbaycan (yani SSCB-Şirvan) tarihçisine göre:

> 9. yüzyılın sonunda halifeliğin siyasi gücünün zayıflaması Azerbaycan'da [Arran/Şirvan] bağımsız ve yarı bağımsız devletlerin oluşmasına yol açmış, bunların hükümdarları zaman içinde halifenin hazinesine ödedikleri verginin miktarını azaltmış ve sonunda herhangi bir şey ödemeyi tamamen reddetmişlerdir. Böylece bağımsızlıklarını kazandıktan sonra sadece halifenin dinsel otoritesini tanımışlardır.[60]

Şirvan'ın hükümdarları 9. yüzyılın sonundan 11. yüzyılın ortasına kadar tek bir ulusa ait olmamış ama İran, Kürt ve Türk gibi çeşitli etnik kökenlerden gelmiştir. Halife el-Mutazıd (892-902) kuzeybatı İran'da kontrolü yeniden sağlamak için buraya General Ebu'l-Sac komutasında Soğdia'dan Türkler aktarmış ve 898'de bu generalin oğlu olan Muhammed İbn Ebu'l-Sac'ı Azerbaycan ve Ermenistan valisi olarak tayin etmiştir. O da burada, yerini 901'de amcası Yusuf İbn Ebu'l-Sac'a kaybedene kadar itaat etmeyen yerel yöneticilere boyun eğdirmiştir.[61] Yusuf'un, Şeki, Şirvan, Azerbaycan, Haçin ve Syunik de dahil olmak üzere "kuzeyde Derbent'ten güneyde Zencan'a kadar" tüm doğu Kafkasya'yı ele geçirerek "tüm Azerbaycan topraklarını tek bir bağımsız devlet" olarak ilk kez birleştirdiği kuşkulu bir şekilde ileri sürülmüştür.[62] Bununla beraber, Rey ve komşu kentlere kadar uzanan Yusuf'a 922'de Halife el-Muktedir saldırarak onu hapsetmiş,[63] ardından onu tekrar Azerbaycan da dahil olmak üzere Kuzeybatı İran valisi olarak tayin etmiştir. İki yıl içinde Yusuf'un halefi zehirlenmiş ve böylece Saci [Saji] hanedanı sona ermiştir;[64] bu tarihten sonra Azerbaycan halifelerin valileri tarafından değil, kim kontrolü ele geçirirse onun tarafından yönetilmiştir. "Azerbaycan"ı (muhtemelen Atropatena ve Arran kastediliyor) halifeliğin parçası olarak ifade eden bir MS 9. yüzyıl Arap yazarı el-Kufi buradaki nüfusun bir unsuru olarak Türklerden bahsetmemektedir; başka bir yazar Yakut ise 13. yüzyılda Şirvan'da, Derbent'in "çeşitli Türk boyları,

---

60. I.G. Aliyev (Der.), *Istoriya Azerbaydzhana s drevneyshikh vremyon do nachala XX veka*, Baku, 1995, s. 209.
61. A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 114-16.
62. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 209.
63. Mottahadeh, "Abbasid caliphate", s. 82-3.
64. *Encyclopaedia of Islam*, C. IV, s. 49; yeni baskı, C. I, s. 660, Madelung, "Minor dynasties", s. 228-32. Yusuf'un Bağdat"ta Türk askerlerden oluşturduğu yapı Saciyya klan ismi altında var olmayı sürdürmüştür.

ateistler ve [İslamın] diğer düşmanlarından" savunulduğunu yazmakta ve Oğuz ile Türkmenlerin bir Hazar Denizi adası olan "Kara Dağ" da konutlar kurduklarından bahsetmektedir.[65]

Ermenistan için Saci hükümdarlığı dönemindeki yıllar, hem Bizans hem de halifeliğin saldırganlığından nispeten uzak kalmışlar (her ikisi de sonunda I. Büyük Aşot (V) Bagratuni'yi (885-90) büyük ölçüde birleştirilmiş Ermenistan'ın kralı olarak tanımıştı), halifeye titiz bağlılığı sayesinde Kafkasya'nın diğer hükümdarları üzerinde bir otoritesi olmuşsa da genelde mutsuz bir dönemdi. Fakat oğlu Kral I. Şehit Smbat (veya IX.) (890-914) Vaspurakan'ın, hamisi Saci Yusuf tarafından taç giydirilerek Ermenistan kralı olarak tanınmış Prens Gagik Artsruni'nin rekabetiyle karşılaşmıştı ve 917'de Yusuf'un Kral II. Aşot (VI) olarak tanıdığı Smbat'ın oğluydu.[66]

İran Azerbaycan'ında bunu izleyen iktidar gaspçıları arasında rakiplerini alt eden Türk gulamı Daysam İbn İbrahim el-Kürdi vardı ve 932'de kendisini Erdebil'in hükümdarı yapmıştı. Daysam'ın, Azerbaycan'ın [asıl] siyasi birliğini 940'lara kadar muhafaza ettiği söylenir.[67] Ama Azerbaycan'a başka komşular da göz dikmişti. 941'de Deylem'in Sallar el-Marzuban'ı Erdebil'i istila ederek Daysam'ı kovmuş ve kendi yeni hanedanı Müsafirileri yerleştirmişti. El-Marzuban ve maiyeti İsmaili olduklarından, böylece bu inancın öğretileri İran Azerbaycan'ına gelmiş, Deylemlileri, Daysam'ın Kürt müttefikleri Musul emirini ve Tebriz halkını içeren çok yönlü bir çatışmaya yol açmıştı. Bu aynı zamanda İskandinav Rus korsanların Aras'tan yukarı çıkarak kısa süreliğine Arran'daki Bardha'yı ele geçirdikleri dönemdi.

El-Marzuban tüm bu güçler karşısında ayakta kalmayı başarmış, sadece asıl Azerbaycan'ı ele geçirmekle kalmamış, aynı zamanda Şirvan ve Derbent'i de topraklarına katmış ve 957'de ölümüne kadar "Kafkasya'nın küçük prensliklerinin çoğu ve Ermenistan üzerinde" feodal bey olarak hüküm sürmüştür; taht üzerinde hak iddia edenlerin veraset kavgası 983'te Müsafiri hanedanının ortadan kalkışına kadar sürmüştür.[68]

Azerbaycan'da onların yerini 8. yüzyılda Tebriz'de Revvad İbn el-Muthanna adında bir Arap tarafından kurulmuş bir hanedan almıştır. Revvadiler, Hadhbani Kürtleriyle yakın ilişkiler yüzünden 12. yüzyılda "tamamen Kürtleşmişler", böylece Azerbaycan'da "Kürt unsurunun

---

65. al-Kufi, *Kitab al-futukh*, s. 69-70, 84 n. 117; Yakut al-Hamawi, *Mudzham al-buldan*, Arapçadan Z.M. Buniyatov ve P.K. Zhuze tarafından çeviri, Baku, 1983, s. 15, 27, 31.
66. Madelung, "Minor dynasties", s. 226-39; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 124-5.
67. A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 116; kısmen daha karışık bir dizi olay Madelung, "Minor dynasties", s. 232'de özetlenmiştir.
68. Madelung, "Minor dynasties", s. 198-222, 232-6; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 116-17.

gücünde hızlı bir yükseliş"e sebep olmuşlardı.[69] Bu arada, başka bir Kürt yönetici ailesi Şeddadiler, Arran ve Ermenistan'a yerleşmekteydi. Bunlar, Ermeni Kürdistan'ı dağlarından gelen ve Ermeni kenti Dvin'in mevcut işgalcileri olan bir Hazar hanedanı olan Müsafirilere hizmet etmiş "bir Kürt maceracısı" Muhammed İbn Şeddad'ın soyundandı. Yaklaşık 966'da Muhammed İbn Şeddad'ın en genç oğlu el-Fadhl, Kürt maiyetiyle Gence'nin Müsafiri hükümdarlarına işgalcileri kovmalarında yardım karşılığında burada daimi oturma hakkı elde etmişti ve el-Fadhl'ın daha büyük ağabeyi el-Laşkari Gence'nin valisi olmuştu (o sırada bu görevde olanı öldürerek). El-Laşkari'nin ölümünden sonra el-Fadhl ortanca kardeşini öldürerek Gence'nin hükümdarı olmuş, ardından Berde, Beylegan ve Dvin'i fethederek 1031'deki ölümünden önce Şeddadi topraklarını epeyce genişletmişti. Oğlu Ebu'l Asvar Şavur, Gürcistan ve Ermenistan'a yerleşerek Hıristiyanlara çok zarar vermişti. Bizans, Gürcü ve Ermenilerin oluşturduğu birleşik gücün bile Asvar'ı Bizans'ın üstünlüğüne ikna etmesi on yıl (1039-49) almıştı; bu arada Şamhor (Şemkir) halkı onu hükümdarları olarak kabul etmiş ve Arran'ın tamamını fethettikten sonra Dvin ve Gence'nin emiri olmuştu.[70]

Kuzeyde Şirvan ve Derbent'in İslam öncesi nüfusu Hazar prensliklerinden birçok İranlı yerleşimci içermekteydi. Müslüman istilasından sonra Albanya'nın Mihranileri ve diğer yerel hükümdarların yerini Arap hanedanları almıştı: Derbent'in Haşimileri ve Şirvan'ın Ezidileri. Bu iki halifelik eyaletinin yöneticileri üstünlük rekabetine girmişti; Yerel yöneticilerle olduğu kadar diğer Müslümanlarla da savaşmaktaydılar. Haşimiler ile komşuları Dağıstanlı Avarlar ve Hazarlarla sürekli çatışmaların olması kaçınılmazdı. Ayrıca güney Hazar'da Deylemli İranlı derebeylerinden gelecek akınları da durdurmaları gerekmekteydi ki, Haşimiler ve Ezidiler görünürde (İran) Azerbaycan'ı ile Arran'ın bağımlıları olduğundan, 940'larda Şirvanşahlar Deylemlilere boyun eğmek zorunda kalmıştı. Şirvan emirliği 861'de halifelikte ortaya çıkmış istikrarsızlık ortamında özerkliğini kazanmıştı; bundan sonra yöneticiler Farsi isimler almış, İran'ın efsanevi 5. yüzyıl Kralı Bahram Gur'un soyundan geldiklerine dair kurgular üretmişlerdi.[71] Daha sonra, güneyde Azerbaycan'da Meraga halifenin valisinin başkentiyken Şirvan da Aras'ın kuzeyindeki en önemli eyalet olmuştu. 10. yüzyılın başında Şirvan tahtını ele geçiren Ezidi Ebu Tahir, Şamahı yakınında yeni bir başkent inşa etmiş ve halefi de 11. yüzyılda Oğuz Türkmen akınları sorun olduğunda burayı

69. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 32-3; Madelung, "Minor dynasties", s. 236-7.
70. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 12, 27, 30-2, 34-5, 289; Madelung, "Minor dynasties", s. 223-4, 239-43; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 618-19.
71. Madelung, "Minor dynasties", s. 226-7, 241, 243-9; Frye, *Heritage of Persia*, s. 225.

güçlendirmişti. Bab el-Abwab ve Şirvan hükümdarlarının, Arran ve Azerbaycan prensleriyle birlikte 1054'te Tuğrul'a bağlılıklarını ilan edip etmedikleri kayıtlara geçmemiştir ama bu tarihten sonra Selçukluların yönetimi altına girmeleri kaçınılmaz olmuştur.[72]

AZERBAYCAN VE SELÇUK TÜRKÜ SELİ

11. yüzyıldan önce tüm Kuzeybatı İran (ya da doğu Kafkasya), Orta Asya'dan gelen Türk boylarının hem yerleşim bölgesi hem de Ermenistan ve Bizans Anadolu'suna doğru ilerlemelerini sağlayacak bir hazırlık alanı olmuştur. Bu göç Azerbaycan, Arran ve Şirvan'ın Türkleştirilmesine yol açmış ve İranlılar ile Kafkas topluluklarını derinden etkilemiştir. İlk Oğuz akını 1020'lerde Azerbaycan'da Revvadi yönetimi sırasında, İran'da Tebriz'den Aras ve Ermeni yaylasına giden Antikçağ yolu üzerinden olmuştur. Her ne kadar bu Irak Türkmenlerinin ilk grupları nispeten barışçıl olup Azerbaycan'ın, onların bir kısmını süvari birliklerine almış hükümdarı Vahsudan tarafından hoş karşılanmıştıysa da, 1030'ların sonuna doğru gerçekleşmiş ikinci dalga, özellikle Meraga'da olmuş yağma ve katliamdan ötürü yerleşik halkın endişesini doğrulamıştı. Vahsudan onları püskürtmek için Hadhbani Kürtleriyle ittifak oluşturmuş ama Oğuzlar gelmeye devam etmişti. Arslan oğlu Selçuk'un oğlu Kutalmış 1041'de Türkmen istilacıların lideri olmuşsa da, Selçuklular ile yerel hükümdarlar arasındaki ilişkiler on üç yıl sonraki Tuğrul Bey'in ziyaretine kadar resmileşmemişti.[73]

İslamın yeni fetihlerde önemli olan bir özelliği hutbe idi: Cuma günleri cemaat camisinde duaların ardından gelen vaaz. Hutbe sırasında "Ülkenin hükümdarı için hayır duaları edilir ve onun adına ilahi yardım için yakarılırdı. Hutbe, dolayısıyla, egemenliğin ilan edildiği andı... hutbede geçen isim... bölgedeki siyasi mensubiyetin... bir göstergesiydi"; pratikte bölgeyi yeni fethetmiş Müslüman savaş liderinin oranın hükümdarlığına ilişkin iddiasıydı.[74] Böylece Tuğrul Bey'in, 1054'te Azerbaycan valisi Vahsudan sadakatini ilan ettikten sonra Tebriz'deki hutbede ismi okunmuştu. Tüm fatihler gibi Selçuklular da istila ettikleri ülkelere boyun eğdirme ve bunları sömürmeyi amaçlamaktaydı ve ana şartları bağımlıların vergi vermesiydi. Vahsudan buna ilişkin alışıldık garantiyi sağlamıştı: Oğullarından biri feodal beyin sarayında rehin alınmıştı. Vahsudan'ın 1059'da ölümünden sonra başka bir oğlu Selçuk yönetimine karşı isyan etmiş ve halifeyi yardıma çağırmıştı

---

72. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 46-8; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 126; Madelung, "Minor dynasties", s. 226-9, 245-9.
73. P.B. Golden, "The Turkic peoples and Caucasia", Suny (Der.) *Transcaucasia*, s. 45-67; Madelung, "Minor dynasties", s. 236-9.
74. Glassé, *Concise Encyclopaedia*, s. 329, 345-9, 354, 359-60.

ama sonuç, Tuğrul'un burayı yeniden istila ederek daha ağır şekilde vergilendirmesi olmuştu.[75]

Arap fethinden önce Kazvin ve Azerbaycan civarından Şirvan ve Derbent'e kadar tüm Kuzeybatı İran'da hâkim dil Farsçaydı; Albanya ve güney Dağıstan'da yerel Kafkas dilleriyle çakışmaktaydı.[76] Horasan'da olduğu gibi burada da göçebelerin Orta Asya'dan yavaş yavaş sızması Türki dilleri konuşan nüfus paketleri yaratmıştı ama Türkçenin zaman içinde nüfusun büyük kısmı tarafından benimsenmesi Doğu Kafkasya'nın 11. yüzyılda Selçuklular tarafından istilasına kadar gerçekleşmeyecekti.[77] Buna rağmen, 19. yüzyıla kadar Farsça, İslamın dili olan Arapçayla birlikte, Azerbaycan'da bile edebiyat dili olarak kalmıştır. Arap harfleri hem Farsça hem de "Azeri Türkçesi" için kullanılmıştır. Azeri Türkçesi 13. yüzyıldan itibaren giderek yazılı dil olarak kullanılmaya başlamıştı ve İslam ülkelerindeki diğer yerel diller gibi (Hindistan'daki Urdu da dahil olmak üzere) edebî Azerice de bünyesine çeşitli Farsça ve Arapça dilbilgisi unsurları ve birçok sözcük almıştı.[78] Genceli Nizami'nin (y. 1141-1203) çalışmalarıyla Azerice, Farsça edebiyatında önemli bir konuma ulaşmıştı; şiirleri tüm Ortadoğu'da ün kazanmıştı. İlim ve sanatların bu dönemde Arran'da gösterdiği genel gelişim, İran tarzında inşa edilmiş birçok binada, özellikle Bakû ve Nahçıvan Hanlığı'nda Acem İbn Ebu Bekir tarafından tasarlanmış binalarda görülebilir.[79]

Yukarıda sunulmuş özet yaygın biçimde kabul görmüş tarihsel anlatılara dayanmaktadır ama bunlara eski Sovyet cumhuriyeti Azerbaycan'da itiraz edilmektedir. Kafkasya'daki yerel yurtseverler için (Ermeni, Azeri veya Dağıstanlı olsun) modern Azerbaycan'ın kökeni, "orijinal" topraklarının konumu ve sınırları ve etnik bileşimi, hem kuzey (Albanya/Şirvan) hem de güneydeki asıl Azerbaycan'la (Media Atropatena) ilgili büyük tartışmalara yol açan sorulardır.[80] Son zamanlarda yayınlanmış bir

---

75. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 19, 20, 42-5, 48-9, 54-5, 61, 63-4, 96; Lewis, *Middle East*, s. 90, 147-50; Madelung, "Minor dynasties", s. 237.
76. Madelung, "Minor dynasties", s. 226; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 43; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 63-76; *Yazyki narodov SSSR*, C. I, *Indoyevropeyskiye yazyki*, s. 281; ayrıca *Cambridge History of Iran*, C. IV, s. 60-1'deki haritaya da bakınız.
77. Selçuk Türklerinin gelişinin zaman ve önemi Azerbaycanlılar arasında bir ulusal tartışma konusudur. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 5-7; Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 67; Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 25, 35, 51-2, 58-9, 63-4; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 45.
78. Z. Budagova, *Azerbaydzhanskiy yazyk (kratkiy ocherk)*, Baku, 1982, s. 7-8; Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 64, 73, 77 (bu Sovyet kitabında Farsçanın edebi dil olarak kullanılmasından çok az bahsedilmektedir); A.H. Harley, *Colloquial Hindustani*, Londra, 1944, s. ix-x; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 107, 131-5, 156-60.
79. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 216-30; Gink ve Turanszky, *Azerbaijan*, s. 27-33, 44-50, illus. 37-48, 67-81; Nizami Ganjevi, *Leyli i Medzhnun* [Rusça çeviri], Baku, 1982, s. 5-9; Nizami Ganjevi, *Stikhotvoreniya i poemy (Biblioteka poeta)*, Leningrad, 1981, s. 5; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 160-70.
80. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albania*, s. 23-66, 112-28, vb; Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 2-3; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 83, 89; A.S. Sumbatzade, *Azerbayd-*

tarihin Azeri editörünün açıkladığı gibi, Stalin'in ölümünden sonra Sovyet Azerbaycan'ında bir tür Türki ulusalcılığına serbestlik tanınırken, 1960'lardan itibaren bazı Azeri tarihçiler uluslarının, İran etkisinin önemi de dahil olmak üzere etnik oluşumuna dair yaygın görüşü ve ileri sürülen diğer kökenlerini reddetmiştir. Türki dili konuşanların Albanya-Arran-Azerbaycan'a muhtemelen MS 3. yüzyıl kadar erken bir tarihten itibaren düzensiz şekilde yerleşmesi ve bunun Selçuk işgaliyle sonuçlanması[81] yerine, Azeri "tarihçiler... [Sovyet Cumhuriyeti olmuş olan] Azerbaycan topraklarındaki Türki unsurun son derece eski veya hatta bu toprakların yerlisi olduğunu ileri sürmeye başlamıştır". "Türkiye'de [milliyetçi] akademisyenler arasında yaygın olan ama uzun süredir akademik araştırmaların çürüttüğü dilbilimsel kanıt çarpıtma yöntemlerini" benimseyen ve Türki dillerin beşiği olarak Altay Dağları ile Ural Dağları arasında bir bölgeye işaret eden her türlü kanıtı göz ardı eden bu Azeri milliyetçileri ilk Türklerin, Azerbaycan da dahil olmak üzere Kafkasya'da yaşamış olduğunu ileri sürmektedir.[82]

SSCB'nin yıkılışı bazı Azeri tarihçiler arasında daha anlamlı bir yaklaşımın ortaya çıkmasını da sağlamıştır:

> Gerçek, Azerbaycan halkının, zaman içinde ülkenin yerli nüfusu (Guti-Lullubei boyları, Mannai, Atropatenalılar ve Albanyalılar) ile dışarıdan gelen ve sonunda dilleri diğerlerinkine baskın çıkan Türki dilleri konuşan boyların karışımıyla ortaya çıktığıdır. Karışma süreci... hemen hemen 1.000 yıl sürmüştür. İlk başta Türk dili konuşanlar yavaş yavaş kuzeyden, "Derbent geçidinden" sızmış (3. yüzyıldan 10. yüzyıla) ama daha sonra ağırlıklı olarak İran üzerinden Orta Asya'dan (11. yüzyıldan 14. yüzyıla) gelmişlerdir.[83]

Batı İran'da Medlerin önemi ve komşu ülkeler üzerindeki büyük etkilerini, en azından MÖ 9. yüzyıldan itibaren sadece Pers ve Asur kaynakları değil, aynı zamanda İbrani İncil'i de açıkça doğrulamaktadır.[84] MÖ 9. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar Med krallarının gücü Hazar Denizi'nin

---

zhantsy, s. 60, 70, 124, vb; C.J. Walker, "The Armenian presence in mountainous Karabakh", S. Goldenberg, R. Schofield ve J.F.R. Wright (Der.) *Transcaucasian Boundaries*, Londra, 1996, s. 91-2.

81. Bu geleneksel görüşü Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 5-7 takip etmiştir.

82. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 12.

83. A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 10-11, 27-34. Guti (veya Quti) Lullubei boyları için Frye, *History of Ancient Iran*, s. 29, 84'e bakınız.

84. Babil'in Pers kralı tarafından fethinin anlatıldığı, Eşter 1 (İran folkloruyla ilişkilidir) ve Daniel 1-6'da Belşazzar'ın şöleninin de dahil olduğu öyküler ve bunların "Medler ile Perslerin yasasının" değişmezliğine dair atasözü türünden referanslar, İranlıların tüm Ortadoğu'daki yüksek statülerini göstermektedir; aynı şekilde, ilk *Eski Ahit* kitapları olayları Yahudi veya Asur ve Babil krallarının hüküm sürdükleri yıllara göre tarihlendirirken, daha sonraki Ezra, Nehemya ve Zekarya gibi peygamberlerin olayları Pers kralları Kiros, Darius ve Artakserkes'in (Ahasuerus) hükümdarlıklarıyla ilişkilendirmeleri de aynı yöne işaret etmektedir. Bakınız: *Encyclopaedia Britannica Macropaedia*, C. XIV, s. 951 ve XXII, s. 448.

güneybatı ucunun çevresinden kuzeye, Aras'a kadar yayılmaktaydı. Bu bölge modern Azerilerin ülkelerinin erken tarihine ilişkin fikirlerinde son derece önemlidir. Media bu bölgeyi 300 yıl kadar kontrol ederken ve ardından yeni bir imparatorlukta Perslerin ortağı olurken (bu iki topluluğu dilsel ve kültürel olarak birbirlerinden ayırmak mümkün gözükmemektedir), Yunan haritalarında Büyük Media ve Media Atropatena olarak adlandırılan bölgelerde[85] Medlerin yaşamaya devam etmiş olması muhtemel gözükmektedir. Bununla beraber Med tarihi kaynaksızlıktan muzdariptir; bu tarihçileri çıkarım ve varsayımlara dayanmaya zorlamaktadır.[86] Yegâne bilgi kaynağı Herodotos'tur; ona göre Kimeryalıları Doğu Avrupa'dan atıp Kafkasya'ya kovalamış İskitler, burada Medlerle karşılaşmış ve onların imparatorluğunu MÖ 652-625 civarı egemenlikleri altına almıştır.

Bir 19. yüzyıl Azeri tarihçisi Muhammed Ali Kazembek de Media'nın son derece önemli olduğunu kabul etmektedir:[87]

> Antikçağ dünyasının hiçbir kısmı Kuzey Media kadar çeşitli toplulukların geliş gidişlerine bağımlı değildi. Kafkas kıstağı, tarihsel kanıtların geri gidebildiği kadarıyla, eski dönemlerden itibaren sürekli siyasi olayların yer aldığı bir sahneydi: Çeşitli ırk ve karışımlardan topluluklar sürekli güneyden veya kuzeyden akınlar düzenliyordu... öyle ki, Hazar Denizi ile Karadeniz'i birbirine bağlayan yollar göç eden topluluklardan soluk alamamıştır. Bugün Kafkasya boyunca karşılaşılan dil karışımlarında buna dair bol kanıt mevcuttur. ... Kuzey Media dağların altında [ovada] olduğundan, burası birbirini izleyen gelgitlerden en çok etkilenen ilk yer olmuştur.[88]

Sumbatzada, milliyetçiliğe bir şeyler teslim etmektedir ama gereken önemi Medlerden ziyade Mannalara vermektedir; bunlar muhtemelen, Azerilerin İran öncesi ataları olarak Kafkasya'nın yerli dillerinden birini konuşmuş olmalıydı. Sumbatzada, güney Azerbaycanlıların yerel köklerinin Medlerden çok daha öncesine gittiğini, bir Türki dilin benimsenmesinden çok daha öncesinin olduğunu savunmakta ve dolayısıyla onlara çok daha eski dönemlere giden bir Kafkas köken atfetmektedir.[89] Kaynak yetersizliği, başka bir tarihçinin benzer şekilde bugün aynı bölgedeki Azeriler için İran ve Türk öncesi, tamamen Kafkas bir köken yüklemesini, ardından "belli ölçüde İran dilleri konuşan göçmenler ve özellikle Türki dilleri konuşan boylarla karıştığını ve bunun hepsinin

---

85. Bakınız örneğin Strabo, *Geography*, C. V, sondaki harita XI.
86. Frye, *Heritage of Persia*, s. 2, 66, 71-2; Frye, *History of Ancient Iran*, s. 65, 70-2, 76-80.
87. Kazembek için Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 51-2, 248 n. 1'e bakınız.
88. M. Kazem-Bek, "O yazyke i literature persov do islama", Tatar ÖSSC'nin Merkezi Devlet Arşivi, s. 29. A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 16'da alıntılanmış, A.K. Rzayev, *Azerbaydzhanskiye vostokovedy XIX veka*, Baku, 1986, s. 194-5.
89. A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 13, 17, 47-51.

bir Türki dili konuşan Azeri halkının oluşumuyla sonuçlandığını" ileri sürmesini engellememektedir.[90]

MS 12. yüzyıla dönersek, 1970'lerde yayınlanmış uzman ürünü olmayan bir tarihte bulunan kısa bir özet, genel kabul gören 12. yüzyıl Azerbaycan'ı görüşünü kabul etmektedir:

> Büyük Selçuk devletinin parçalanmasından sonra Azerbaycan, Güney Kafkasya'nın geri kalanı gibi, Irak Selçuk Sultanlığı'nın (1118-94) parçası olmuştu. Şirvan devletinin *12. yüzyılda* bile bağımsızlığını koruyamadığını [italikler eklenmiştir] ve siyasi ve askerî meselelerde oynadığı rolün artmış olduğunu dikkate alın. Çok sık olarak Şirvanşahlar Selçuklu işgalcilere karşı Gürcistan'ın Bagratuni hükümdarlarıyla ittifak kurmuştur. Bu işbirliği Şirvan ve Gürcistan devletlerinin hükümdar aileleri arasındaki evliliklerle güçlendirilmiştir.[91]

Burada "Güney Kafkasya" terimi Rus merkezli standart yanlış betimlemenin bir parçasıdır ama bunun dışında bu satırların yazarı, özellikle Şirvan devletinin ana Azerbaycan'dan ayrı olması konusunda nesneldir. Fakat ardından Azerbaycan milliyetçi ideolojisinin ana ayaklarından biri olmuş bir unsur öne sürmektedir:

> 12. yüzyıl Azerbaycan tarihinde önemli bir kısım İldenizlilerin Atabey devleti (1136-1225) tarafından oynanmıştır.[92] Ana yaşam alanları Tebriz, Nahçıvan, Hamedan ve Meraga idi. Kendi yönetim, ordu [ve] paraları vardı. Bağımlıları, Akhar'ın Pish-Tekin melikleriydi. İldenizlilerin etki alanı Irak ve Kerman Selçuk Sultanlıklarını, Şirvan devletini, Fars'ın Salgurluların topraklarını, Artuk, Zengi [Irak'ın Musul'unun]... ve [İran'ın] Tabaristan eyaletini kapsamaktaydı. Hanedanın en ünlü üyeleri kurucusu Şemseddin İldeniz (1136-75) ve oğulları Cihan Pehlivan... ve Kızıl Aslan idi; ... bunların yönetiminde yeni Azerbaycan Sultanlığı ortaya çıkmıştır. Fakat her ne kadar İldenizlilerin soyundan gelenler Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerini 1225'e kadar yönetmişlerse de Kızıl Aslan'ın ölümünden sonra bu devlet gerilemiştir. Feodal ayrışma ve yıkıcı savaşlar dönemi başlamış ve bunlar hiç ara vermeden neredeyse Moğol işgaline kadar sürmüştür.[93]

Gerçekten de İldeniz'in "atabey devleti" daha ziyade geçici olmuş, topu topu altmış yıl sürmüştür; ama Guliyev, ona, görünürde bir devlet olarak tanımlanmasını sağlayan, kendi yönetim, ordu ve parası olma-

---

90. I.M. Dyakonov, *Istoriya Midi ot drevneyshikh vremyon do kontsa IV veka do n.e.*, Moskova, 1956, s. 116; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 7-19, 23-4'te alıntılanmış.
91. Guliyev, *Istoriya Azerbaidzhana*, s. 61.
92. Bu kısa hanedanın kurucusunun adı çeşitli şekillerde yazılmaktadır. Guliyev'in kitabında "Eldegiz"dir; diğer kullanımlar "Eldegüz", "İldegiz" veya "İl-Deniz"dir; Cengiz Han ismiyle ilişkili Türki "boy, topluluk" anlamındaki el veya il ve "deniz, okyanus" anlamındaki deniz: Z.M. Buniyatov, *Gosudarstvo atabekov Azerbaydzhana (1136-1225 gody)*, Baku, 1978, s. 44 n.1.
93. Guliyev, *Istoriya Azerbaidzhana*, s. 61.

sı gibi birtakım özellikler yükleme çabası içindedir. Onu bu konuma yükselten dördüncü özellik olan bağımlılar ise zayıftır; çünkü Guliyev sadece bir örnek vermektedir: Tebriz'in kuzeybatısında bulunan ufak bir beylik olan Ahar'ın yerel hükümdarları (melikleri). Bunun ötesinde, belli belirsiz şekilde atabey devletinin, Irak ve Kerman sultanlıkları, Şirvan devleti, Fars'ın Salgurluları vb kapsayacak şekilde "etki alanına" göndermede bulunarak onu tatmin etmektedir. Bir devletinin muhtemelen ana şartı olan ulusal topraklarından bahsetme konusunda tamamen başarısız olmaktadır.[94]

Son dönemlere ait başka bir Azeri tarihçi, "Türkçe konuşan Azeri halkının oluşumunun 11. ve 12. Yüzyıllarda" tamamlanmış olduğunu ileri sürerek Azerbaycan'ın o sırada Derbent'ten Zencan'a yayılmış (644 km kadar) bir ülke olduğunu ima etmektedir. Daha önce Saciler zamanında "tüm Azerbaycan topraklarını tek bir bağımsız devlet hâlinde birleştirmiş" bu oluşum daha sonra parçalanarak Selçukluların (bağımsız kalmayı başarmış Şirvan hariç) kurbanı olmuştur. Yazar ardından 13. yüzyıldan adı bilinmeyen bir tarihçiden alıntı yapmaktadır: "En görkemli Atabey Şemseddin İldeniz zamanında Tebriz... başkent olmuştur"; sanki Azerbaycan bağımsız ve İran'dan ayrı bir devlettir ve bunu, "hanedansal çatışmalar 1118'de Azerbaycan'ın da parçası olduğu Irak Sultanlığı'nın oluşumuna yol açmış" olduğunu söyleyerek ve "merkezî otoritesi"ni "Selçuk devleti ve yönetimi" olarak tanımlayarak yapmaktadır.[95] Gerçekten de coğrafi ve kültürel olarak tüm burası, hem Selçuklulardan önce hem de sonra hâlâ İran'dı ve her ne kadar Azerbaycan olarak adlandırılan bölge etnik ve siyasi bir oluşum olarak belirmeye başladıysa da, bunlar 12. yüzyılda gerçekleştiği iddiasında bulunmayı sağlayamayacak derecede yetersiz işaretlerdi.

20. yüzyıl Bakû-Azerbaycan tarihçilerinin, siyasi kökenlerinin son derece eski olduğuna dair özellikle nesnellikten yoksun iddianın iki özelliğinden birincisi, Azerbaycan atabey rejiminin kurduğu "devlet"i olduğundan fazla abartmaları ve bu oluşumun tartışma götürmez İran bağlamının önemini azaltma girişimleridir. Bu iddiayı daha da fazla itibarsızlaştıran bir husus da, tarihsel kanıtları, Ermeni karşıtı amaçlara hizmet etmeleri (görünürde Ermenilerin günümüzün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kapsadığı bölgenin herhangi bir parçası, özellikle Dağlık Karabağ ve Nahçıvan üzerinde Ermenistan'ın tarihsel iddialarının geçersizliğini gösteren) için çarpıtmalarıdır. Diğer açılardan bakıldığında da, Kuzey Azerbaycan tarihçilerinin sunduğu "Azerbaycan Atabey

94. Örneğin *Encyclopaedia Britannica*, 15. baskı, *Micropedia*, C. VI, s. 311; *Macropaedia*, C. XXV, s. 1007'de "siyasi sistemler" ve "etki alanı" açıklamalarında verilmiş bir ulus devletin karakteristik özelliklerine ve bunların sık rastlanan eksik yönlerine bakınız.
95. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 10, 209-12, 215-20'de N.M. Velikhanly.

devleti (1136-1225)"[96] görüşü basit ve ikna edici değildir, çünkü bu, her ne kadar "İran medeniyetinin dinsel ve seküler başarılarda kolaylıkla aşılamamış doruk noktasına ulaştığı bir zaman idiyse de", buna rağmen "Selçuk döneminin birçok açıdan daha önceki ve sonraki dönemlerden farklılık göstermediği, sürekli savaş, zorluklar, açlık, salgın hastalık, şiddet, bilgisizlik ve batıl inancın yaygın olduğu bir dönemi ifade ettiği" gerçeğini göz ardı etmektedir.[97] Bu bağlamda Azerbaycan'ın atabeyleri, kendi zamanlarında İran ve Kafkasya'daki birçok savaş beylerinin bir kısmından başka bir şey değildiler.

"Vekil" veya "vasi" gibi Türkçe "atabey" terimi ilk başta, bir hükümdarın yetkilerinin uzun süreli yokluk, hastalık veya reşit olmama durumunda geçici olarak devredildiği kişiyi tanımlamaktaydı. Selçuklular zamanında İran'da 17 yaşındaki Sultan I. Melikşah'a özel bir öğretmen atandığında bu yaygın şekilde bilinen makamın yeni bir versiyonu belirmişti. Özel öğretmen veya veli, seçkin vezir ve *Siyasetname*'nin yazarı Nizam ül-Mülk idi; prensin öğretmeni olarak resmî unvanı "baba-prens", Türkçede "atabey" idi.[98] Bu andan itibaren, Selçuk İran'ını oluşturan emirlikler içinde ve arasındaki daimi entrika ve akınlar arasında veliler gerekli olduğundan, birçok prense bu unvanı taşıyan öğretmenler atanmıştı.[99]

Birçok idari pozisyonda olduğu gibi, bir atabey için göz önüne alınacak önemli bir faktör makamla birlikte gelen ödemeydi. Bu genellikle ikta, yani topraktan "pay" olarak verilmekteydi.[100] İkta ilk başta Araplar tarafından yeni fethedilmiş ülkelerde orijinal yerel sahiplerine bırakılmamış (teoride mevcut kurala göre) ama halifeliğin malı olarak el konulmuş mülklere tatbik edilmişti. İran (Büveyh) sisteminde bu tür "devlet" toprağı parçaları, toplanacak vergiden gelecek ödemeyi beklemek yerine, ordu subaylarına doğrudan gelir kaynakları anlamında iktalar olarak verilmişti. Melikşah'ın kendisinin 46.000 askerine iktalar dağıttığı söylenir:[101]

Melikşah'ın halefi Sultan Mahmut'un tahta geçmesiyle,

> emirlere "idari" iktalar verildikçe ülkenin [yani Selçuk İran imparatorluğu] giderek artan bir miktarı merkezî yönetimden kopmuş ve sonunda sultanın idaresindeki bölge neredeyse önemsenmeyecek bir boyut olmuştu... Teoride ikta babadan oğla geçmemekteydi; ama [emirlerin] gücü arttıkça böyle bir

---

96. Rusçada: Buniyatov, *Gosudarstvo atabekov.*
97. Lambton, "Internal structure", s. 203.
98. Türki *beg/bek* "şef, hükümdar, bey" sözcüğü daha yaygın olan modern formu bey "beyefendi", "bay" olarak bilinmektedir.
99. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 56, 67-8, 76.
100. Arapça kökü kt'dir "pay"dan türemiştir.
101. C. Cahen, İkta, *Encyclopaedia of Islam,* yeni baskı, C. V, s. 1088-91; Cahen, "Tribes", s. 311-13; Lambton, "Internal structure", s. 218, 231-2; I.P. Petrushevsky, "The socio-economic condition of Iran under the Il-Khans", *Cambridge History of Iran,* C. V, s. 499, n. 1.

> eğilim belirmiş ve birçok emir iktalarını kalıtsal bağımlılarına aktarmıştı. ... İkta sistemi, bir sistem olarak ademimerkeziyetçilik veya hatta merkezî yönetimin otoritesinin gevşetilmesini içermemekteydi. Güçlü bir hükümdar altında devletin gücüne ve iç bağlılığına katkıda bulunmakta ama zayıf bir hükümdarın altında siyasi parçalanmaya yol açmaktaydı. ... Ayrıca sistemin suistimali "özel" orduların ortaya çıkmasına ve köylülerin fiilen tahakküm altına alınmasına katkıda bulunmaktaydı.[102]

Selçuk hanedanının son on yıllarında ikta olarak verilen parçaların sayısıyla birlikte büyüklükleri ve kullanım süreleri de artmıştı ve bunların daha büyük bir kısmı babadan oğla aktarılan mülklere dönüştükçe köylülerin koşullarını düzeltmek bu mülk sahiplerinin çıkarına olmaya başlamıştı. Gerçekten de "Selçukluların bazı ardılları... Haçlılara karşı mücadelede askerlerinin bağlılığını sağlamak için açıkça iktaların babadan oğla geçtiğini ilan etmişti".[103] Sultan Mahmut döneminde gayrimenkul olarak oynadıkları rolün önemi ve atabey atamaları artmıştı. Bundan böyle sadece askerî konumdaki Türkler hak sahibi olabilecekti ama "baba-prens" [ata-bey] statüsü sadece bir âdetten ibaret olmaya başladıkça sayıları çok fazla artmış ve sonunda "atabey pozisyonu prensin aleyhine pekiştirilmişti... [öyle ki] prens ile atabeyin rolleri değişmişti". Sultana hizmette başarılı olmuş bir emir, bir mülk veya yöneticilik pozisyonuyla (değerli iktalarıyla birlikte) ödüllendirilmekte ve daimi sadakatini garanti altına almak için kurmaca bir vasilik ilişkisi yaratılmaktaydı ve emir böylece genç bir prense ismen atabey olmaktaydı. Bu tür bazı atabeyler makamlarını ve eşlik eden mülkleri kalıtsal yapmanın yolunu bulmaktaydı. "Atabeyin, üstünün rastlantısal ölümü (veya sindirilmesi) sonucunda kendi hanedanını başlatması da duyulmamış bir şey değildi"; öyle ki sonunda bu unvan topraklı prens için kullanılan herhangi başka bir terime dönüşmüştü.[104]

Tüm bu şartlar (özellikle de İran'ın kuzeybatı bölgelerindeki aşırı karışıklık, merkezî otoritenin olmaması ve ikta ile atabey kurumlarının ticarileştirilmesi) İldeniz atabey devletine kaotik İran-Selçuk bölgesinde siyasi bir yenilik olarak atfedilen özel önemi kabul etmeyi zorlaştırmaktadır.

ERMENİSTAN, BİZANS, TÜRKLER VE HAÇLILAR

Ermenistan ve Gürcistan'ın Ortaçağ prensleri ile onların Müslüman hükümdarları arasındaki ilişkiler basit bir zulüm eden – zulme uğrayan ilişkisi değildi. Müslüman emirler bazen, tıpkı Bizans İmparatoru

---

102. Lambton, "Internal structure", s. 237-9.
103. Cahen, "İkta", s. 1088-9.
104. C. Cahen, "Atabak", *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 731.

veya Papa'nın yaptığı gibi, bağımlılarının hamileri olma rolünü üstlenmekteydi. Örneğin, Ermenistan'ı gücünün doruk noktasına ulaştırmış Bagratuni krallarından biri olan Büyük I. (V.) Aşot'a (885-90), Bizans İmparatoru tarafından kral, Bağdat halifesi tarafından da şahinşah (kralların kralı) unvanları verilmişti. Bazı Ermeni hükümdarları Azerbaycan kaynaklı zulme karşı halifeden yardım istemişti ama Ermeni ve Gürcü prenslerinin kendi aralarındaki çatışmalarda yardım için Azerbaycan emirlerinden yardım istemeleri az rastlanan bir durum değildi. Hatta 11. yüzyılda Hıristiyan Ermenistan'ı fethetmeye girişen İmparator IX. Konstantinos Monomakos, Ermeni kralını tahtından etmek için Dvin emirinin ordusunu kullanmaktan kaçınmamıştı.[105]

Buna rağmen, dinsel veya etnik temeli çatışmalar sıradan bir durumdu. Örneğin, Azerbaycan emirleri Ermeni kenti Dvin için yıllardır çekişmekteydi ve 990'larda Taikh'in Ermeni Kouropalatesi Davut, Manzikert'i yeniden aldığında Müslüman sakinlerini de (hâliyle) kentten atmıştı. Bunun Müslüman dünyada sebep olduğu "geniş öfke" Revvadi Prensi Muhammed İbn Ebu'l-Heyca'ya Ermenilere karşı cihat ilan etme fırsatını vermişti ama Davut'un başka bir Ermeni kralı I. Gagik ve Gürcü II. Bagrat'la kurduğu ittifak tarafından iki kez püskürtülmüştü. Bizans da doğu sınırını korumak için Ermenilerden taleplerde bulunmaktaydı. 1021'de güneydoğudaki Vaspurakan bölgesinde son Artsruni Kralı Hovhannes-Smbat Selçuk saldırıları ve Bizans ısrarları karşısında bölgesini imparatorluğa bırakmak ve tebaasıyla 563 km batıya Kapadokya'daki Sebastea'ya (Sivas) gitmek zorunda kalmıştı. Rumlar aynı zamanda Ermeni krallığı Şirak ve başkenti Ani'yi ele geçirmiş ve genç kral II. Gagik'i (1042-45) haince hapsederek Bagratuni hanedanını sona erdirmişti.[106]

1040'lara gelindiğinde Ermenistan'ın tamamı Bizans tarafından ilhak edilmekle beraber 1048'de Selçuklular ortak bir saldırıya geçmişti: Mezopotamya'dan ilerleyerek çeşitli Ermeni eyaletlerine akınlar düzenlemiş, kentleri yok etmiş ve binlerce insanı öldürmüştü. Bizans ordusunun Aras Vadisi'ndeki Basen'de büyük bir yenilgiye uğramasının bir sonucu Konstantinopolis'in Ermenistan'a karşı tavrını yumuşatması, bazı toprak sahiplerinin mülklerine dönmelerine izin vermesi ve Gregoryan Kilisesi üzerindeki baskısını hafifletmesi olmuştu. 1054'te Tuğrul Bey Ermenistan'a karşı başka bir Selçuk saldırısı başlatmış ama Kars'a

---

105. Burney ve Lang, *Peoples of the Hills*, s. 210-11; C. Cahen, "Arminiya", *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 637; Lang, *Armenia*, s. 187-8; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 124. Hem Ermenistan hem de Gürcistan'da Aşot adlı sayısız kralın ve de diğer hükümdarların hükümdarlık yılları ve sıfatlarını belirlemekte bir zorluk söz konusu olmuştur: Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 781-2'deki listelere ve Toumanoff, *Studies*, s. 346-54, 537-8'deki argümana bakınız.
106. Madelung, "Minor dynasties", s. 236-7; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 127; Toumanoff, *Studies*, s. 200.

ilerleyişi Vanand'da durdurulmuş ve Manazkert çok daha kararlılıkla savunulmuştu. Bu kahramanca direnişe rağmen Ermenistan harap edilmiş ve yağmalanmıştı; öyle ki, nüfusun büyük kısmı Gürcistan'a veya dağlara kaçarak tarım bölgelerini insansız bırakmıştı. Başka bir istila da 1064'te gelmişti; Alparslan Ermenistan'ın dış krallıklarından Lori ve Syunik'e boyun eğdirmiş, Ani ve Ararat Ovası'nı yakıp yıkmış ve doğu Gürcistan ile Albanya'yı işgal etmişti. Selçuklular Küçük Asya'nın içlerine de akınlar düzenlemekteydi: 1066 ile 1070 arasında Kapadokya'nın Rum kentleri Caesarea [Kayseri], Melitene [Malatya], Sebastea [Sivas], Neocaesarea [Niksar] ve daha batıda Ikonium'u [Konya] yağmalamış ve neredeyse Ege kıyısına ulaşmıştı. Daha fazla dayanamayan Konstantinopolis bunun üzerine (her ne kadar o sırada Güney İtalya topraklarında Fransa'dan gelen Normanların istila tehdidiyle karşı karşıya olsa da) 100.000 kişilik, "muhtemelen yarısı Bizans doğumlu ama bunun sadece çok azı... profesyonel asker olan ve hiçbiri iyi donatılmamış" ve kalanıysa özellikle Kıpçak Türkleri, Frenk ve Norman süvarilerinden oluşan yabancı paralı askerlerden ibaret olan bir ordu hazırlamıştı. Komutanları henüz yeni taç giymiş Romanos Diogenes [Romen Diyojen] bu büyük ama güvenilmez imparatorluk ordusunu Anadolu'dan yukarı Fırat'a geçirmiş ama Ağustos 1071'de Manazkert [Malazgirt] yakınında Alparslan'ın ordusu tarafından, kısmen yerlerini terk eden paralı askerler nedeniyle bozguna uğratılmıştı. Bu "Bizans tarihinin en kesin felaketi" yüzünden imparator, Ermenistan'ın büyük kısmını ve çeşitli Anadolu eyaletlerini Selçuklulara bırakmak zorunda kalmıştı.[107] Selçuk devleti Alparslan'ın halefi Melikşah döneminde daha da genişlemiş ama 1120'de eski Ermenistan birbirleriyle savaşan çeşitli emirliklere bölünmüştü. Türkmenler bozkır bölgelerine yerleşirken, uzun süredir buralarda yaşamakta olan Ermeni sakinlerini de sürmüşlerdi. Sasun ve Akhtamar gibi az sayıda Ermeni prensliği varlığını sürdürmeyi başarmış ama onlar bile sonunda, Syunik ve Vanand'la birlikte boyun eğmiş ve Lori de Gürcistan tarafından ilhak edilmişti.[108]

Bu tarihten sonra ana çatışma alanı Küçük Asya veya Anadolu[109] (modern Türkiye'nin toplam alanının %95'ni oluşturan büyük yarımada), yani Ermeni yaylasının batıya uzanan ucu idi. Anadolu'nun %50'den azı 500 metrenin altında ve %25'i 1.300 metrenin üzerinde olduğundan kuru yazlar ve yoğun kar yağışıyla birlikte çok soğuk kışlar şeklinde iki aşırı uç arasında seyreden bir iklimi vardır. 11. yüzyılda "Türkiye"

107. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 9, 139-40; Runciman, *History of the Crusades*, C. I, 60-4.
108. Hübschmann, "Die altarmenischen Ortsnamen", harita 40.5K, 43D; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 140; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 624.
109. (Lat.) Küçük Asya'dan önce ki Yunanca "Anadolu" adı, "yükselme", özellikle güneşin yükselmesi ve dolayısıyla "Doğu" anlamına gelen anatolη'dir.

adında bir ülke yoktu: Anadolu'nun tamamı hâlâ İstanbul Boğazı'nın Avrupa tarafındaki Konstantinopolis tarafından yönetilen ve ağırlıklı olarak Rumların yaşadığı Doğu Roma İmparatorluğu'nun parçasıydı. Selçukluların istilasından önce Bizans-Müslüman sınırı Karadeniz'de Trabzon'dan Akdeniz'de Suriye sınırında İskenderun Körfezi'ne uzanmaktaydı ama Doğu Anadolu uzun süredir Türkmen akınlarına açıktı ve Theodosiopolis (daha sonra Erzurum), Melitene (Malatya), Caesarea (Kayseri) ve Ikonium (Konya) da dahil olmak üzere birçok kent onlar tarafından harap edilmişti.[110] Bundan sonra, binlerce Müslüman Türkmen akın akın batıya gittiğinden, Anadolu'nun Rum ve Ermeni sakinleri ya asimile olmuş ya da kıyı alanlarına yerleşmiş veya doğuya giderek Fırat'ta yeni topluluklar oluşturmuştur.[111]

12. yüzyıl geldiğinde, Bizans devleti yeniden canlanma safhasına geçmişti ve her ne kadar Selçuklular Asya sınırını epey batıya doğru itmiştiyse de, burası hâlâ çapulcuları dışarıda tutmak için çok dikkatlice korunmaktaydı; Rum sınırlarında yaşamakta olan Türkler de göçebeliği terk etmeye zorlanmaktaydı. Bu sınırın doğusunda çok sayıda birbirinden ayrı Türk emirliği vardı: Özellikle kuzeydoğuda Sebastea civarında Danişmentliler ve Ikonium'da Selçuk devleti. İkinciyi Müslümanlar Rum (Roma) olarak adlandırmaktaydı; çünkü 1075'ten beri mevcut olan bu sultanlık İran kültürü ve Sünni ortodoksluğuna dayanan Arap ilmini teşvik etmekte ve Kutsal Savaş'a pek ilgi göstermemekteydi; gerçekten de "Bizans sarayıyla ilişkiler sıcaktı ve hatta ara sıra Konya ile Konstantinopolis arasında evlilikler yoluyla ittifaklara da yol açmaktaydı". Diğer yandan Danişmentliler "İslam uygarlığının incelikleriyle pek tanışmamış sert askerlerdi"; derviş ve şamanlarıyla halk Şiiliğine eğilim göstermekteydiler. Gazi geleneğinin savunucuları olarak "tüm istedikleri İslam için savaşmaktı".[112]

Selçukluların Anadolu'yu kitlesel istilası ve Mısır'a doğru Suriye ve Filistin'i yoklamaları, özellikle Bizans İmparatorluğu için son derece önemli olaylar zincirini harekete geçirmiştir. Her ne kadar Kafkas ülkeleri bunun merkezinde değildiyse de, onlar da bu olaylardan dolayı belirmiş siyasi değişikliklerden derinden etkilenmiştir. Hıristiyan tarafında geç 11. yüzyılın önemli olayı I. Haçlı Seferi'ydi: Katolik Kilisesi adına Filistin'i (özellikle Kudüs'ü) İslamdan kurtarma amacıyla harekete geçmiş, Fransız, Flaman ve İtalyan liderliğindeki büyük askerî sefer. 10. yüzyıla kadar Müslümanlar Filistin'in dinsel mabetlerinin Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından ziyaretine genelde izin vermişti

110. Strabo, *Geography*, harita X; Turan, "Anatolia", s. 232.
111. Runciman, *History of the Crusades*, C. I, s. 72-3; Taeschner, "Turks and the Byzantine Empire", 743-4.
112. Taeschner, "Turks and the Byzantine Empire", s. 739, 741, 743-5, 744-5, 747-8; Turan, "Anatolia", s. 233-4.

ama Fatımi yönetimi zamanında durum kötüleşmiş ve halife el-Hâkim birçok Hıristiyan abidesini yıkmıştı. Her ne kadar Selçuklular 1071 yılında Fatımileri Kudüs'ten çıkarttıysa da, Suriye'yi fetihlerinin şiddeti Hıristiyan hac yolculuğunu o kadar tehlikeli hâle getirmişti ki, neredeyse sona ermişti. Avrupa şövalyelerinin Doğu Hıristiyanlarını Sarazen zulmünden kurtarmak ve Kudüs'e erişimi tekrar mümkün kılmak için bir sefer düzenleme fikri Kasım 1095'te Papa II. Urbanus'a iletilmiş ve daha sonraki ilkbahar mevsiminde de çeşitli prenslerin liderliğinde I. Haçlı Seferi'nin öncü kuvveti Ren'den Konstantinopolis'e 2.400 km ve Küçük Asya'dan Suriye'deki Antakya'ya 1.300 km mesafeyi gitmek için harekete geçmişti. 1096 Sonbaharı'nda Konstantinopolis'te İmparator I. Aleksios tarafından iyi bir şekilde karşılanan 20.000 silahlı hacı İstanbul Boğazı'nı geçerek Nicaea'ya doğru iyi planlanmamış bir yürüyüşe geçmiş ama burada Türkler bir kısmını püskürtmüş bir kısmını da katletmişti.[113] Ciddi bir Haçlı kuvvetinin (Bouillonlu Dük Godefroi komutasında büyük, iyi donatılmış [fanatikçe Yahudi karşıtı] bir Frenk ordusu) Konstantinopolis'e varması ve İmparator Aleksios'a kabaca davrandıktan sonra İstanbul Boğazı'na yönelmesi ancak 1097 yılının Paskalya'sında mümkün olacaktı.[114] Bu tarihten itibaren 180 yıl boyunca birçok Haçlı gelecek ve bu bir dizi batı Avrupa seferi sadece Anadolu ve Arap topraklarında değil, Kafkasya'da da iz bırakacaktı.

Nisan 1097'de Ren'den gelen kuvvet doğuya doğru ilerleyerek Nicaea'daki (İznik) Türk garnizonunu kuşatmış ve garnizon Haziran'da Aleksios'a teslim olmuştu. Bunun ardından Bizans ordusunun yardımıyla güneye yönelen Haçlılar Türklerin terk etmiş olduğu Ikonium'a (Konya) ulaşmış, buradan doğuya giden yol, Torosların kuzeyinden geçmelerini sağlayarak onları Danişmentlileri mağlup ettikleri Heraclea'ya getirmiş ve sonunda, yürüyüşlerine başladıktan altı ay sonra Antiokheia'nın (Antakya) dışına varmışlardı. Hıristiyanlar süratle Antiokheia'nın dış istihkâmlarını ele geçirmiş ama iç kale Sarazenlerin elinde kalmış ve Musul emirinin büyük ordusu onları kuşattığında kendilerini henüz yeni ele geçirdikleri surların içinde 1098 Haziran'ına kadar kuşatılmış bulmuş ve bu tarihte Türklerin kuşatmasını yararak onları püskürtmüşlerdi. Bu andan sonra Haçlılar Kudüs yolunda serbest kalmıştı ama komutanlar Toulouselu Raymond ve Tarantolu Bohemond arasındaki husumet epey gecikmeye sebep olacaktı ve ancak Ocak 1099'da Akdeniz kıyı hattı boyunca ilerleyerek Temmuz'da Kudüs'ü ele geçirecek ve "özgürleştirilmesinin" işareti olarak erkek, kadın, çocuk demeden burada bulunan tüm Müslüman ve Yahudileri katledeceklerdi. Aralık 1100'e kadar başka kanlı

113. Runciman, *History of the Crusades*, C. I, s. 106-13, 121-71.
114. 1096 Yaz'ı ile 1097 Bahar'ı arasında batı Avrupa'dan savaşçı veya değil 60.000 ile 100.000 arasında insanın Haçlılara katılmak için Bizans İmparatorluğu'na girdiği düşünülmektedir. Runciman, *History of the Crusades*, C. I, s. 169.

savaşlar olacak ve bu tarihte, liderler arasında yakışıksız takışmalardan sonra Boulognelı Baudouin "Kudüs Krallığı"nın hükümdarı olarak taç giyecekti: Antiokheia, Edessa ve Tripolis'te çeşitli Avrupalı baronların kontrolündeki bağımlı prenslikleriyle yeni bir devlet.[115]

Antiokheia (Aziz Paulus'un Roma himayesindeki Küçük Asya'sında Hıristiyanlık adına çalışmalarının merkezi olduğundan Hıristiyanlar için büyük önemi olan bir Suriye kenti) sadece Haçlılar arasında değil, Ortodoks patriği ile Roma'nın papası arasında da bir ihtilaf sebebi olmuştur. Haçlıların liderleri Konstantinopolis'e ilk kez geldiklerinde İmparator Aleksios onlara topraklarından geçme izni vermeden önce her birinin iyi davranmalarının güvencesi olarak ona bağlılık yemini etmelerini şart koşmuştu. Ayrıca Haçlılar Antiokheia'yı fethettikten sonra onlara bu kente katılmayı ve bu kenti Ortodoks Kilisesi adına sahiplenmeyi şart koşmuştu. Fakat Anadolu'da belirmiş yeni tehlikelerden ötürü seyahatini kısa keserek Konstantinopolis'e dönmüş ve Haçlıların genelde Rum Ortodoksluğa ve özelde de Aleksios'a karşı besledikleri önyargılarının daha belirginleşmesine fırsat vermişti.[116]

Aleksios'un halefi II. Ioannis Komnenos (1118-43) iki kez ordusunu Suriye'ye getirmişti. Ağustos 1137'de Antiokheia'ya gelmiş ve hem kentin kapılarını kendisine karşı kapatıldığını hem de Prens Raymond'ın orada olmadığını görünce hemen kenti kuşatma aletleriyle bombalattırmıştı. Raymond kuşatılmış güçlü kalesine döndüğünde hemen görüşme talep etmiş ama imparator koşulsuz teslimde ısrar etmişti ve prensin ona biat ettiğini gösterme amacıyla önünde diz çökerek Antiokheia'nın Ortodoks otoritesini tanımasında ısrar etmişti.[117] İmparator Ioannis daha sonra Kilikya'ya geçerek burada Selçuk sultanının, uzun süredir Hıristiyan veya Müslüman komşularıyla saldırgan bir savaş politikası yürüten Musul, Anadolu ve Suriye valisi İmadeddin Zengi'ye saldırmıştı.[118] 1138'de İmparator Ioannis, Zengi'yi hedefleyen saldırılarının sözde müttefikleri Frenk lordları Joscelin ve Raymond tarafından kösteklendiğini keşfetmişti; bu lordlar nobranca şekilde savaşmaktan kaçınıyorlardı. Emire şartlarını kabul ettirdikten sonra İmparator Ioannis, Antiokheia'ya dönmüş ve Bizans egemenliğini göstermek için, Prens Raymond ve Kont Joscelin'i sanki seyisleriymişçesine her birini bir yanında yürüterek atın üzerinde törensel bir giriş yapmıştı. Bununla beraber, onu iç kaleye almamışlar ve imparator ile diğer ikisi "dışarıdan dost gözükerek ama aslında bir-

---

115. *A.g.e.*, C. I; C. II, s. 8-14, 57-61, 65, 68-70, 109, 145, 175-94, 189, 213-62, 279-95.
116. *A.g.e.*, C. I, s. 142-5, 149-54, 230-1, 239-40, 249; C. I I, s. 18-25, 35, 206, 240.
117. *A.g.e.*, C. II, s. 211-13.
118. Burada "Frenk" adı (Farsça biçimi *Farangi*, İngilizceleştirilmiş biçimi *Feringhee*) 10. yüzyıldan itibaren Arapça (*al-Ifranji*), Farsça ve Türkçe ve hatta Hindistan kadar uzak bir bölgede Avrupalılar veya Hıristiyanlar için kullanılmıştır: H. Yule ve C. Burnell, *Hobson-Jobson: the Anglo-Indian Dictionary*, 2. baskı, Londra, 1902 [faksimile tekrar baskı, 1996], s. 352-4.

birlerine karşı tam bir güvensizlik besleyerek" ayrılmışlar, Antiokheia'da dinsel yetkinin bir Katolik piskoposa mı yoksa bir Ortodoks patriğe mi ait olacağı konusunu çözümsüz bırakmışlardı.[119]

Her ne kadar Müslümanlar, Bizans için "Rum" (Roma) adını kullanmışlar ve böylece Roma ile Konstantinopolis arasında bir süreklilik iddia etmişlerse de, Hıristiyanların iki imparatorluğun siyasi statülerine saplantıları ve öğreti ve dinsel tören üzerine çatışmaları (ki bunlar İslam içindeki çatışmalara benzerdi), dinlerinin ima ettiği esas kimlikleriyle çelişmişti:

> Mısır'ın Fatımi Halifesi önderliğindeki Şii Müslümanlar, Sünni Türklerden ve Bağdat Halifesi'nden Hıristiyanlardan nefret ettikleri kadar nefret etmiştir. Türkler arasında Selçuklular ile Danişmentliler arasında daimi bir rekabet vardı... Haçlıların başarısı bu etkisiz kaosu biraz daha artırmıştır.[120]

Her ne kadar Müslüman ve Hıristiyan kahraman ve bağnazlarının çılgınlığı bazen dikkate alınmışsa ve her ne kadar bunun geçerliliği 20. yüzyılda gayet açıksa da bunların insan çatışmasının bir kaynağı olarak dinin zararlılığını göstermelerinden nadiren bahsedilmiştir.

12. yüzyılın ortasında Müslümanların ve Hıristiyanların, Suriye ile Filistin'i fetihlerine süren direnişleri ve Selçukluların artan gücü Avrupa'da endişeye neden olmaktaydı.[121] I. Haçlı Seferi'nden itibaren çeşitli küçük, sonuçsuz seferler Konstantinopolis'e ulaşmıştı ama Zengi 1144'te Edessa'ya (Urfa) şiddetli bir şekilde saldırdığında ikinci bir Haçlı seferi için ciddi resmî planlar da başlamıştı. Teşvikçileri arasında papa III. Eugenius, Fransız kralı VII. Louis ve Clairvauxlu Keşiş Bernard vardı; Hohenstaufenlerin Kralı Konrad, büyük bir Alman kuvveti toplamıştı ve diğerleri de Bohemya ve Polonya'dan gelmişti. Doğuya uzun ilerlemeleri sırasında Haçlı askerleri onlardan önce gidenler kadar itibarsızca davranmıştı ve "hem Almanlar hem de Fransızlar benzer şekilde Bizans'a karşı kötü hisler beslediklerinden" epeyce etnik grup sürtüşmeleri söz konusu olmuştu.[122] Hem Suriye ve Filistin'de mülkler ele geçirmiş Haçlı prensleri arasındaki ilişkiler hem de bu prenslerin Bizans imparatoruyla ilişkileri kötüydü. Raymond yeni İmparator Manuil Komnenos'un Ermeni Kilikya'sını Antiokheia prensliğine iade etmesi talebinde bulunmuş ve imparatorun bunu reddetmesi üzerine bu bölgeyi istila etmeye kalkışmış ama Rum kara ve deniz kuvvetleri tarafından püskürtülmüştü.

---

119. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 126-7, Runciman, *History of the Crusades,* C. II, s. 50-1, 214-24.
120. Runciman, *History of Crusades,* C. II, s. 8.
121. *A.g.e.,* C. II, s. 203-5, 220, 225, 227-8, 233-9.
122. *A.g.e.,* C. II, s. 18-31, 247-9, 252-7, 259-63; R.N. Frye, "Preface", *Cambridge History of Iran,* C. IV, s. xi.

Konstantinopolis'ten kendi ordusuyla yola çıkmış ama Anadolu hakkında çok az bilgisi olan "Kutsal Roma İmparatoru" Alman Konrad, imparatorun tavsiyesini önemsememiş ve bir Türk pususunda adamlarının çoğunu kaybetmişti. Haçlıların büyük kısmının davranışı şiddetli şekilde Rum karşıtıydı ve Konstantinopolis'e saldırma fikri gayet cazip gelmekteydi. Türk okçularının epeyce tacizinden sonra Haçlılar Mart 1148'de Antiokheia'ya vardılar. Haziran'da Şam'ı fethetmek için yola çıkan Haçlılar Şam'a vardıktan beş gün sonra saldırılarından vazgeçerek Akka'ya çekilecekti. Böylece 1149 Yaz'ı geldiğinde tüm Batı hükümdarları yurtlarını terk etmişlerdi ama sonuçta hiçbir şey başarılamamıştı.[123]

Yine de 1189-92'de, Almanya'nın "Kutsal Roma İmparatoru" I. Friedrich Barbarossa önderliğinde bir III. Haçlı Seferi düzenlenmişti. Türklerle savaşarak Anadolu'yu geçen Barbarossa bir kaza sonucunda Antiokheia'ya ulaşamadan boğulacaktı. Başka bir önemli katılımcı olan İngiltere'nin I. Richard'ı, buraya yolu üzerindeki Bizans Kıbrıs'ını ilhak ederek ulaşmıştı. Selahattin'e karşı 16 aylık karşılıklı saygıya dayanan ama hunharca sürmüş bir savaştan sonra İngiltere'ye dönecekti. 13. yüzyılın sonuna kadar daha başka haçlı seferleri düzenlenmişse de haçlı ateşi 1291'de ana üsleri olan Akka, Mısır'ın Memluk sultanı tarafından tamamen imha edildiğinde sona erecekti (aynı şekilde "Kutsal Topraklar"da Batı Avrupa kökenli mülteci asil kesimin oluşturduğu topluluk da sona erecekti).[124] Buraya kadar sunulmuş bu özet, Haçlı Seferleri sırasında Yakındoğu'da yer almış ve "Kutsal Topraklar"ı ele geçirmek amacıyla Bizans İmparatorluğu'nun Rumları, Ermeniler, Avrupa'dan gelen iyi kötü dindar lejyonlar, Suriye, Irak ve Filistin'in Arapları ile Selçuk Türklerinin dahil olduğu bazı olayları açıklamaktadır. Bu, kendi bölgesinden güneybatıya inecek herhangi bir Kafkas sakinini bekleyen veya Tebriz veya Tiflis'teki yerel kervansaraylara uğrayan tüccarlardan duyacağı siyasi ortamdı.

Levant'ta giderek önemi artan diğer yabancılar Venedik, Cenova ve Sicilya'dan gelen İtalyan denizcilerdi. İtalyanlar, bu kıyıları ticaret amacıyla (özellikle köle ticareti için) düzenli olarak ziyaret ettikçe o güne kadar kıyılara erişimi olmamış Türklere navigasyon ve tekne yapımıyla ilgili bilgi de sağlamaktaydı. Kafkasya bölgesel ticaretin bu kötü yanına özellikle aşinaydı: Yaygın köle edinme pratiği (ya savaş ganimeti olarak ya da akınlar aracılığıyla veya satın alarak) Ermenistan, Gürcistan, Çerkezistan ve Kıpçak bozkırlarından binlerce kadın, kız ve erkek çocuğunu Müslüman toprakların ticaret merkezlerine taşımıştır.[125]

---

123. *A.g.e.*, C. II, s. 234, 238, 247-86.
124. *A.g.e.*, C. III, s. 5-9, 13-17, 42-75, 411-21.
125. *A.g.e.*, C. III, s. 335.

1 Darial Vadisi, Rus kalesi (Kaynak: D.W. Freshfield, *Travels in the Central Caucasus and Bashan, including Visits to Ararat and Tabreez and Ascents of Kazbek Elbruz*, Londra, 1869, s. 442).

2 Bakû yakınındaki Surakhani ateş tapınağı (Kaynak: F.A. Brockhaus ve I.A. Yefron, *Entsiklopedicheskiy slovar*, 43 cilt, St. Petersburg ve Leipzig, 1890–1907, C. IV, s. 734).

3 Garni Ermenistan yakınındaki Hellenistik tapınak (Fotoğraf: Josephine Forsyth).

4 Tiflis: Narikala Kalesi (Fotoğraf: Ketevan Wright).

5 Mtskhetis Jvari (Kutsal Haç) kilisesi, 580 ile 605 arasında inşa edilmiştir (yazarın fotoğrafı).

6 Bakû: Nizami Gencevi [Gence] abidesi (Fotoğraf: Josephine Forsyth).

7 Gürcistan: Svetitskhoveli Katedrali, Mtsheta, 11. yüzyıl (Fotoğraf: Josephine Forsyth).

8 Tiflis: Sioni Katedrali (Fotoğraf: Josephine Forsyth).

9 Aziz Yorgi'nin, Hıristiyanlara zulüm ettiği iddia edilen Roma imparatoru Diocletianus'un hayatını bağışlaması (Gürcistan Sanat Müzesi, Tiflis. Fotoğraf: Akg-images / RIA Novosti).

10 Bir 20. yüzyıl İran Kürt reisi, Cafer Ağa, 1910 civarı (Fotoğraf: akg-images / Coll. P. de Gigord).

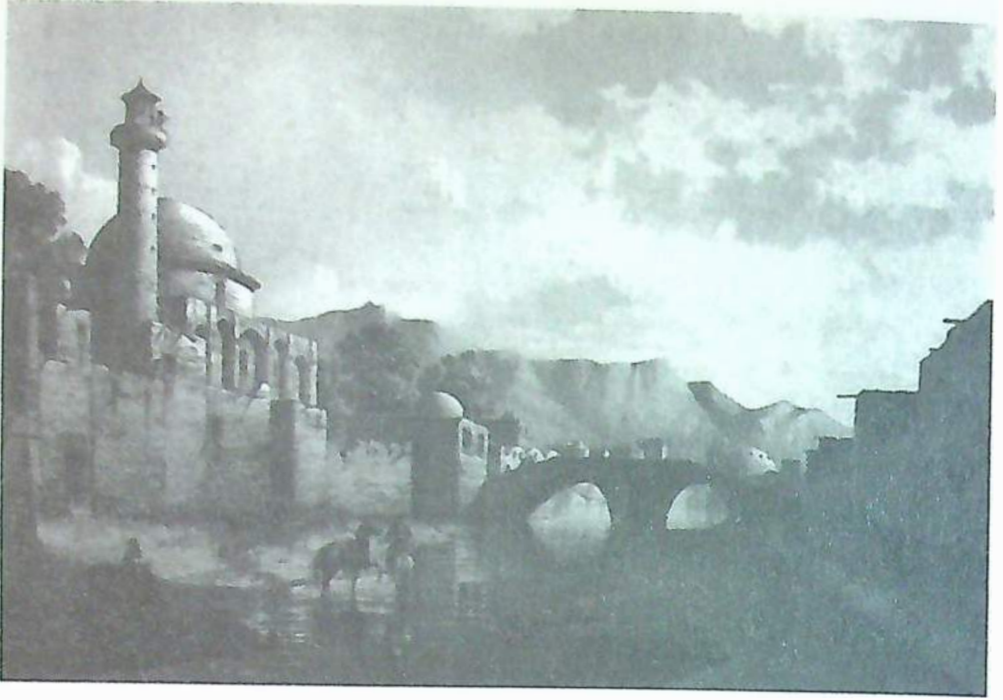

11 Bakû: Şirvanşahların Sarayı (yazarın fotoğrafı).

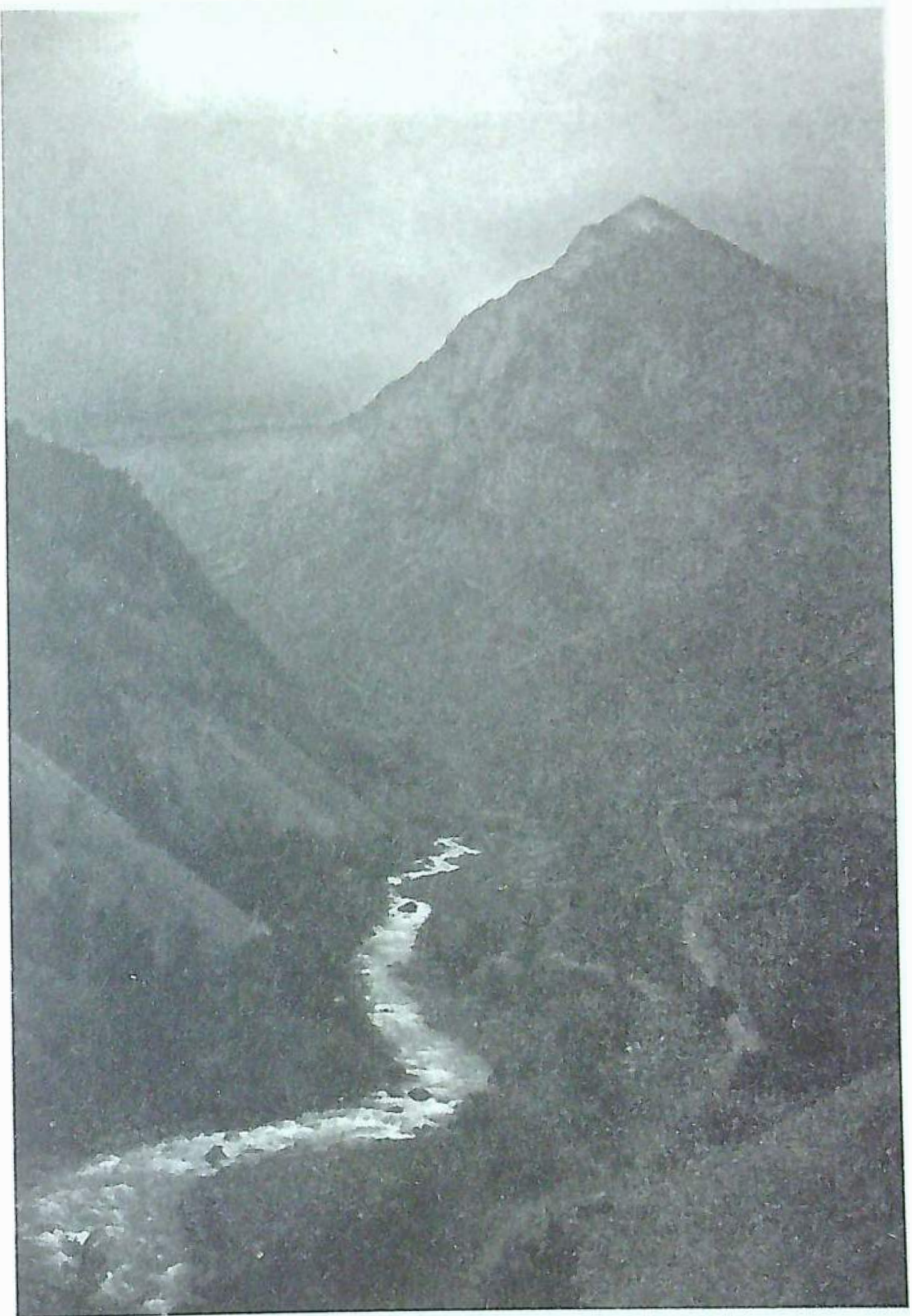
12 Rustaveli'nin *Knights in Tigerskin* [Kaplan postunda şövalyeler] (Şalva Amiranaşvili Güzel Sanatlar Müzesi, Tiflis, Gürcistan. Fotoğraf: akg-images / RIA Novosti).

13 19. yüzyıldan Tebriz manzarası (Sir Percy Sykes, *History of Persia,* Londra, 1921, C. II, s. 104) telif British Library Board.

14 Kuzey Kafkasya'daki Fiagdon'dan bir Çerkez savaşçısı (1840 baskısı). Ye.N. Studenetskaya, *Costume of the Peoples of North Caucasus in the 18th-20th Centuries*'de yeniden yayınlanmıştır, Nauka – SSCB Bilimler Akademisi, Etnografya Enstitüsü, telif 1989.

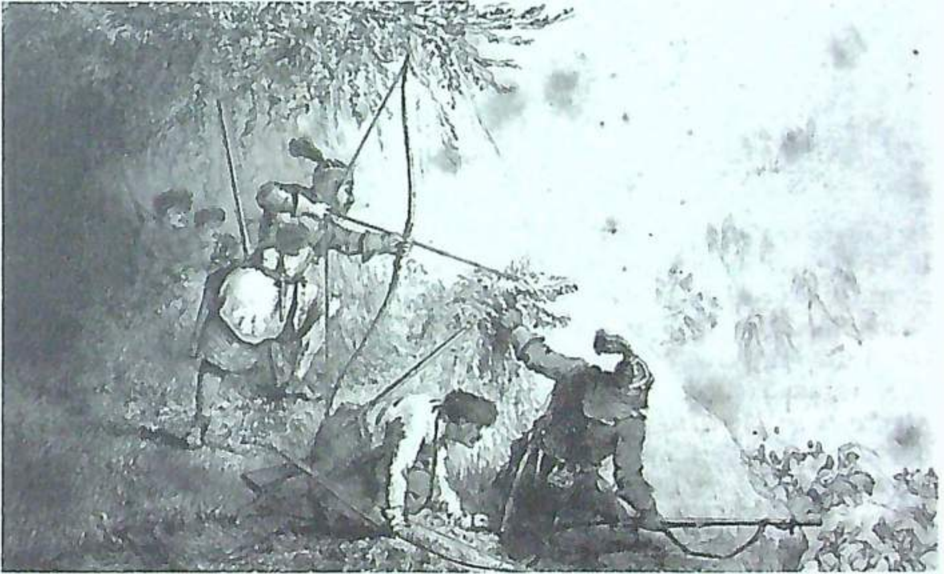
15 Osetya'da Terek'in bir üst kolu Fiagdon Vadisi (Fotoğraf: Josephine Forsyth).

16 Şamahı'dan yola çıkmış, Kafkas kadınlarını köle olarak Türkiye'ye götüren bir kervanın 17. yüzyıl gravürü (Kaynak: Jean Struys, *Les voyages de Jean Struys, en Moscovie, en Tartarie, en Perse,* vb, Amsterdam, 1681, s. 256. Fotoğraf: İskoçya Ulusal Kütüphanesi).

18 Topraklarını Rus Kazaklarından koruyan Çerkez gerillaları (geç 18. yüzyıl ile erken 19. yüzyıl arası) (Kaynak: E. Spenser, *Travels in the Western Caucasus*, 2 cilt, Londra, 1838, C. I, giriş sayfası).

17 Tiflis kervansarayında dinlenen develer – Mtkvari Nehri'nde Metekhi Köprüsü yakınında bir kum seti (19. yüzyıl tasviri) (Kaynak: J.B. Tefler, *The Crimea and Transcaucasia*, Londra, 1978, C. II).

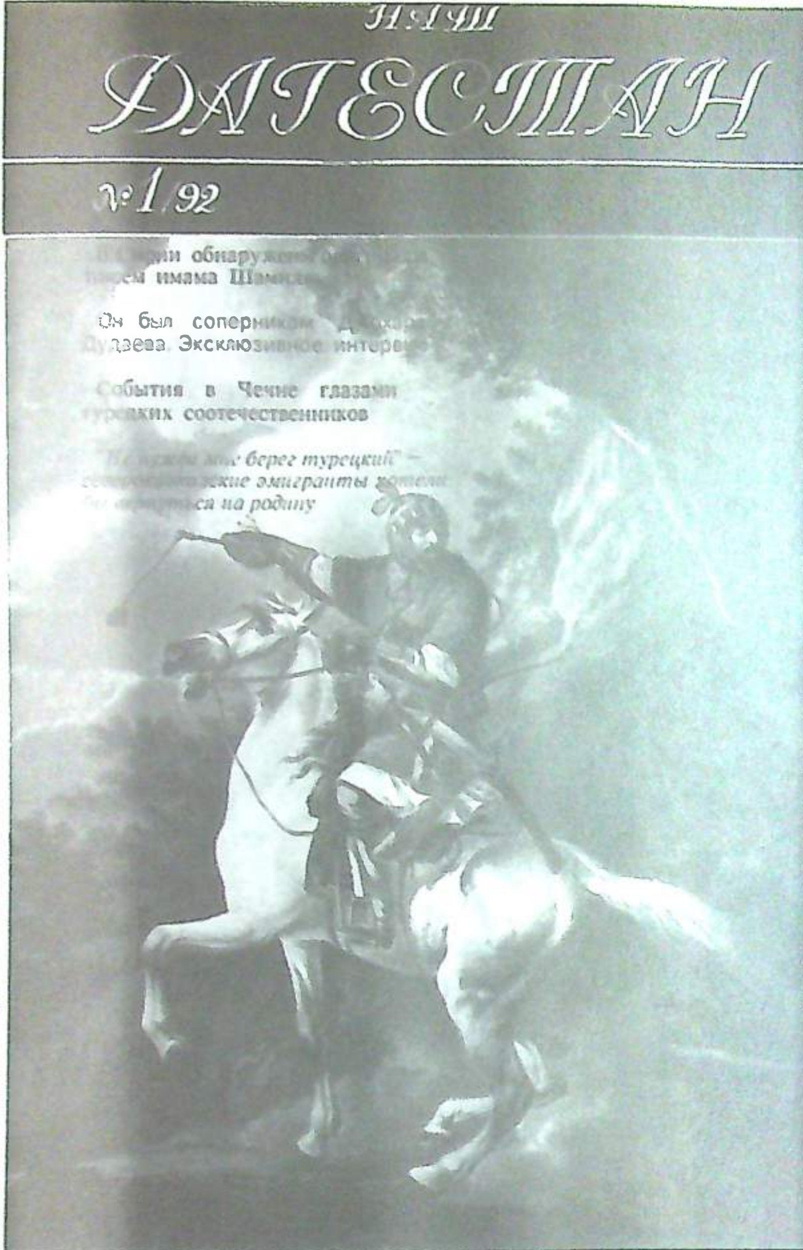
19 İmparator'un Muhafız Alayının Kafkas Kazakları (Kaynak: *Russia, painted by F. de Haenen, text by G. Dobson and H.M. Stewart,* A. ve C. Black, Londra, 1913, s. 91).

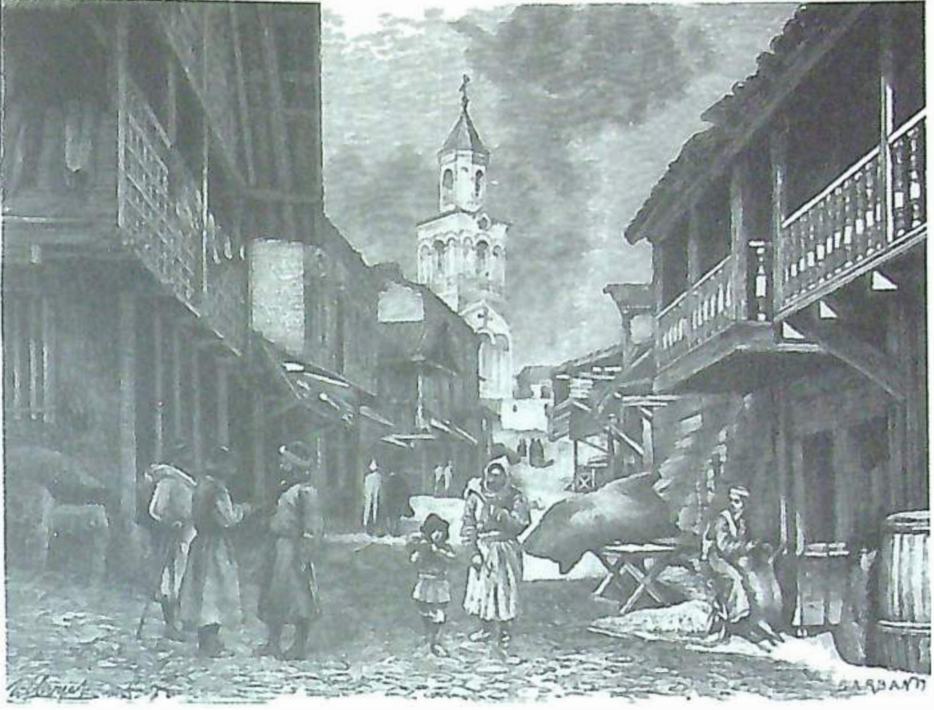
20 İmam Şamil: Ağustos 1859'da Ruslar tarafından ele geçirildikten sonra çekilmiş fotoğrafı (kaynak: J.F. Baddeley, *Russian Conquest of Caucasus*, Londra, 1908).

21 Dağıstan'da tipik bir dağ köyünü yok etmek için ilerleyen Rus topçusu ve piyadesi (kaynak: *Istoriya Dagestana*, ed. G.D. Daniyalov, vb, 3 cilt, Moskova, 1967–8, C. II, s. 80; "Dağıstan'da askerî harekâtta bulunan General A.P. Yermolov (bir resimden yeniden yayınlanmış).")

22 19. yüzyılın ilk yıllarından bir Çerkez (Kabarday) prensi, *Naş Dagestan* (daha önce *Sovetskiy Dagestan*), no. 1, 1992 tarihli derginin kapağında, Polonyalı ressam Aleksander Orlowski'nin (1777–1832) bir tablosundan.

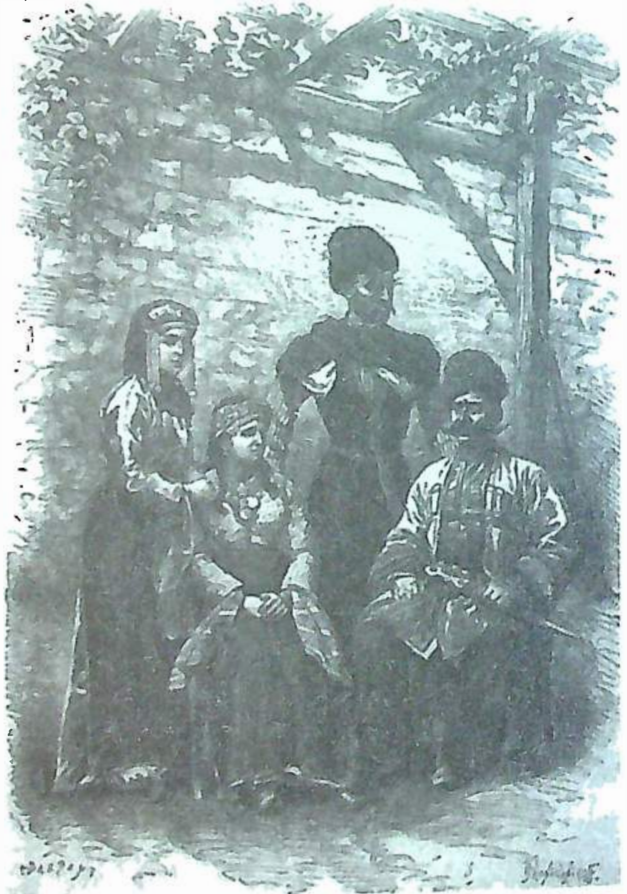
23 19. yüzyıl Tiflis'inde kışın bir sokak manzarası. Bir şarap yapımcısının sokaktaki dükkânı ve sokağın tepesinde Aziz Yorgi Kvaşveti Kilisesi (Kaynak: E. Reclus, *The Earth and Its Inhabitants*, Londra, 1878–94).

24 Bir prens ailesinin Kabarday kızları (kaynak: Ye.N. Studenetskaya, *Costume of the Peoples of North Caucasus in the 18th-20th Centuries*, Nauka – SSCB Bilimler Akademisi, Etnografya Enstitüsü, telif 1989.

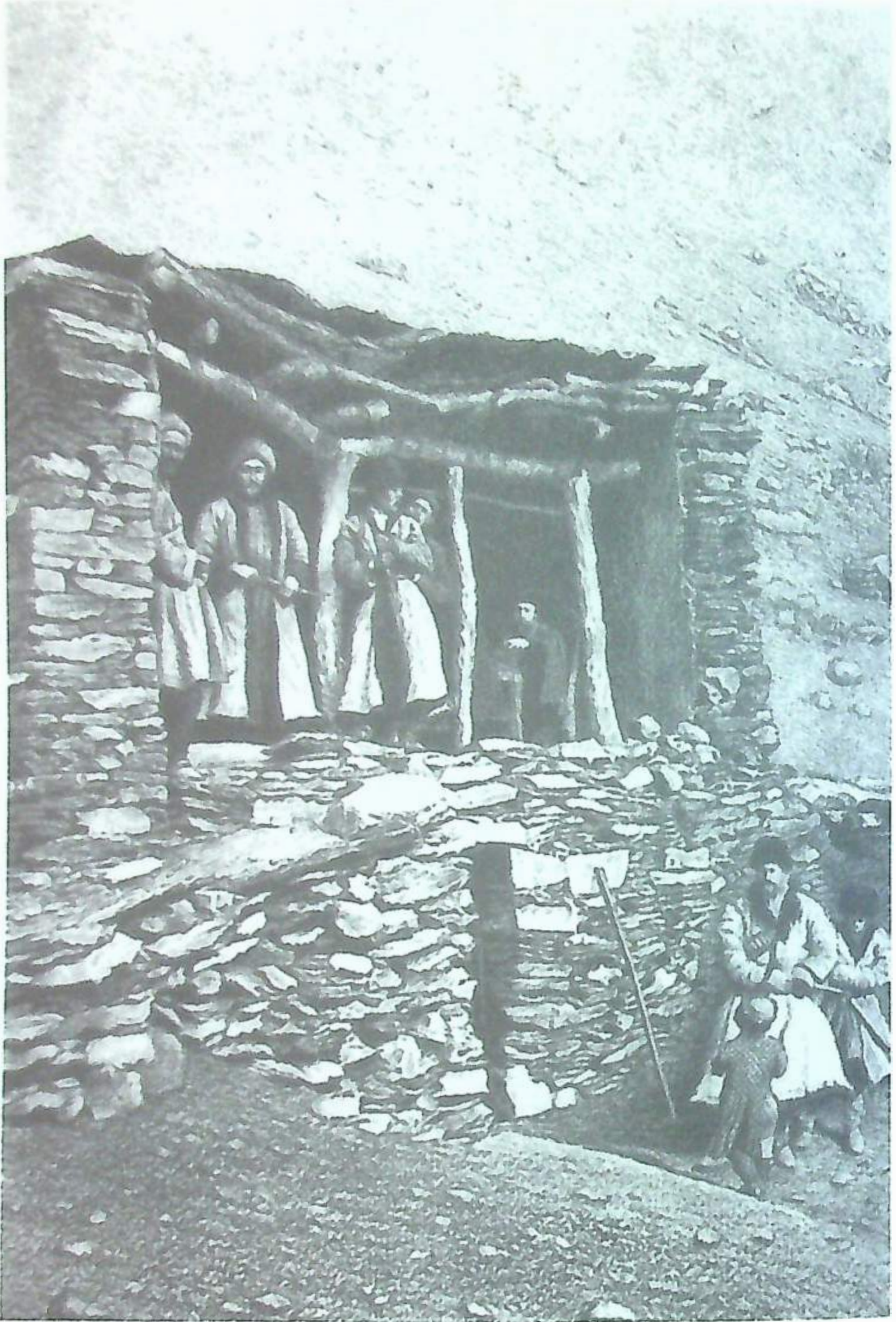
25 İmeretililer (Batı Gürcüleri) geleneksel kıyafetleriyle "Lezginka" dansını yapıyorlar (kaynak: E. Reclus, *The Earth and Its Inhabitants,* Londra, 1876–94, *Asia*, C. I, *Asiatic Russia,* s. 140).

26 Varlıklı bir Ermeni ailesi (Kaynak: E. Reclus, *The Earth and Its Inhabitants,* Londra, 1876–94, *Asia*, C. I, *Asiatic Russia,* s. 140).

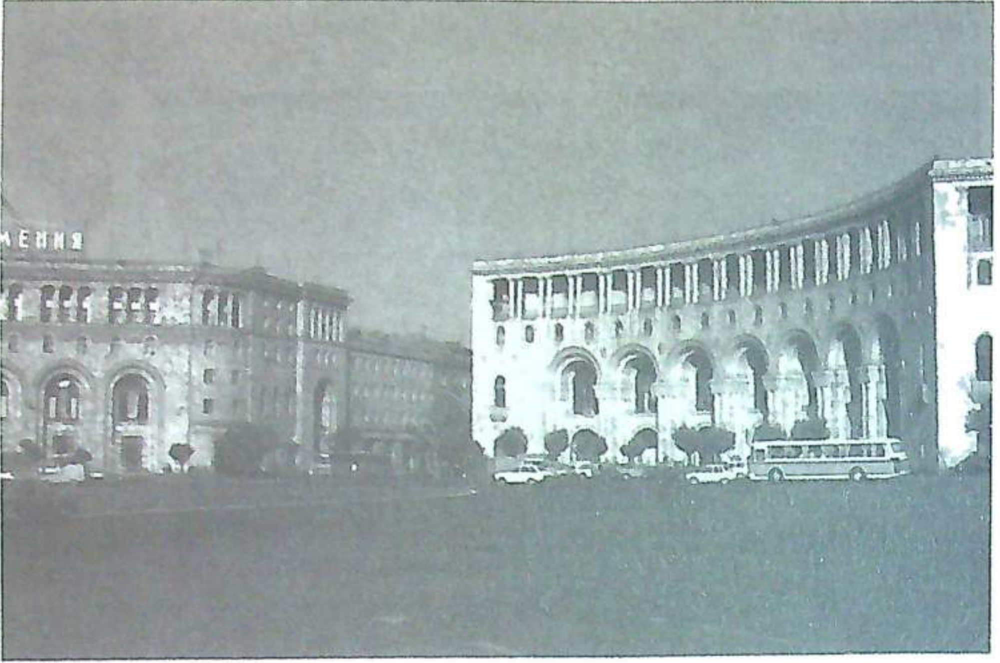
27 Eçmiadzin: 1915 Türk kıyımlarının Ermeni kurbanları anısına yapılmış bir abide; tasarımı haçkar adı verilen taştan oyulmuş geleneksel Ermeni haçlarına benzetilmiştir (fotoğraf Josephine Forsyth).

28 Ami köyünde, kış kıyafetlerini giymiş ve sanatçıyı seyrederken parmakları hançerlerinde Çeçenler (Kaynak: F. Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus,* 2 cilt, Londra, 1940, C. I, s. 96).

29 Ararat (Ağrı) Dağı ve Khor-Virap Manastırı, 17. yüzyıl (kartpostal).

30 Erivan, görkemli ana meydan, ilk başta Lenin Meydanı, şimdi Cumhuriyet Meydanı (Fotoğraf: Josephine Forsyth).

31 "Stalin Rioni Nehri üzerindeki yeni hidroelektrik santralını ziyaret ederken, 1935, I.M. Toidze (kaynak: G.K. Loukomski, *History of Modern Russian Painting (Russian Painting of the Past Hundred Years [1840–1940]*, Londra, [1940], s. 183).

32 1942'de Almanlar tarafından işgal edilmiş Kuzey Kafkasya – Alman subayları için dans eden Kuban Kazakları (Kaynak: Joachim Hoffman, *Kaukasien 1942/3: das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion,* Freiburg, 1991, 22. tasvir).

33 Eçmiadzin – Ermeni-Gürcistan Kilisesi metropolü, Erivan'ın 15 mil batısında: katedralin çan kulesi ve kulenin sivri ucu (Fotoğraf: Josephine Forsyth).

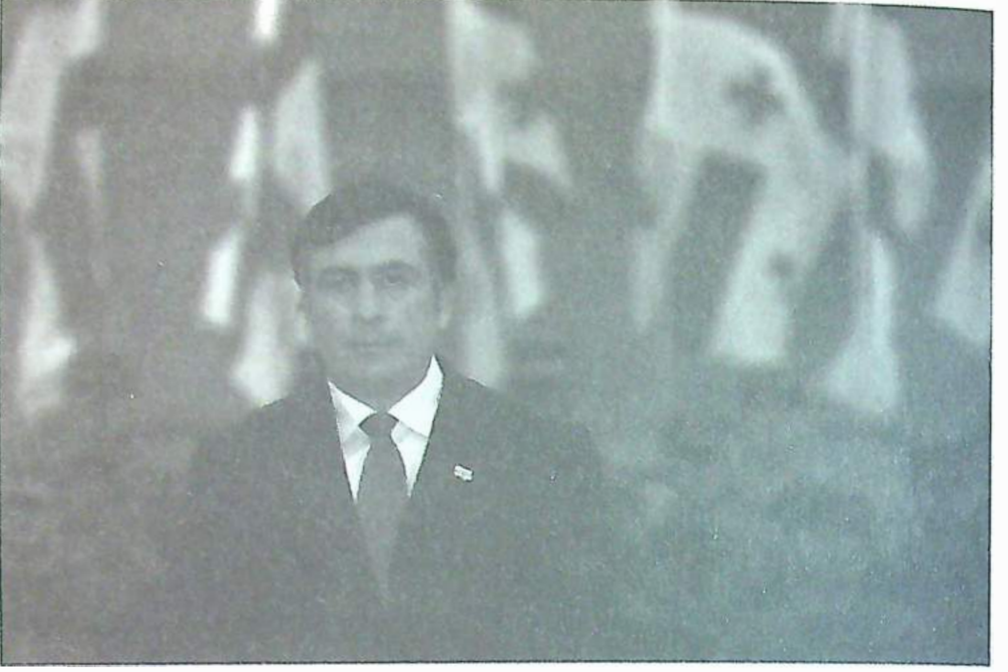
34 I. Vazgen, Ermeni Havari Kilisesi'nin Patrik-Katolikosu, 1955–1994 (Fotoğraf: akg-images / RIA Novosti).

35 Bağımsız Çeçenya'nın başkanı Cahar Dudayev (Telif: Patrick Chauveş/Sygma/ Corbis).

36 Harap olmuş Grozni, Nisan 1995 (Telif: Georges de Keerle/Sygma/Corbis).

37 Gürcistan başkanı Mihail Saakaşvili (Fotoğraf: Reuters/David Mdzinarişvili).

38 "Andropov'un Kulakları", Lenin Meydanı, Tiflis (Fotoğraf: Josephine Forsyth).

4
13. Yüzyıldan 15. Yüzyıla, Daha Sonraki Haçlı Seferleri, Moğollar ve Osmanlı Türkleri

GÜRCİSTAN VE HAÇLILAR

Kafkasya'daki iki Hıristiyan devletin, batı Avrupa'dakiler gibi Haçlı Seferleri'ne katılması mümkün değildi. Kafkasyalılar nispeten Bağdat ve Kudüs'e yakın, *Dar ül-İslam*'ın ("İslamın evi", İslam yasasının geçerli olduğu bölge) gölgesindeydiler. Kendi toprakları *Dar ül-harb*'deydi ("savaşın evi", dünyanın geri kalanı, "inancı [cihat] yaymak için savaş yapmanın meşru olduğu bölge" (ki *Kuran*'a göre İslama inanmayanları öldürmek *zorunluydu*).[1] Kafkasya, Müslümanların savaş kararlılıklarının doğrudan etkilerini 7. yüzyıldan beri tecrübe etmekteydi ve 400 yıl sonra Ermenistan, Selçukluların cihat adına yürüttükleri şiddet dolu saldırısından sonra neredeyse tamamen yok olmuştu; diğer yandan ülkeleri ismen ve kısmen fethedilmiş, Tiflis'leri halifenin Kafkasya merkezi olarak alınmış, birçok Gürcü, en azından yüzeysel bile olsa Müslümanlığı kabul etmek zorunda kalmıştı.

Kuzeydeki güçlü dağ üslerinde Gürcüler Hıristiyan-Müslüman savaşından tamamen haberdardı ve kendi katkılarını sunmaktaydı. Gürcistan, Ermenistan kadar erken bir zamanda Hıristiyan olmuştu ve İran'ın "katmanlı feodalizmi" ve Roma ile Bizans İmparatorluklarının "ayrıcalıklı aristokrasileri"ne tabi bir oluşum olarak kendisi de 11. yüzyıla gelindiğinde Avrupa feodalizminin tipik birçok özelliğini gösteren hiyerarşik bir devletti.[2] Gürcistan'da ilk kez bir kadın olan Azize Nino tarafından tanıtılmış Hıristiyanlık bir devlet dini olarak MS 334 civarında Kral III. Mirian tarafından Antiokheia patriğinin otoritesi altında kabul edilmişti. Kudüs'e hac ziyaretinin ardından Kral I. Vakhtang Gorgasali veya Gurgaslani[3] (447-522) Konstantinopolis patriğini İberya'nın üst

---

1. *Cambridge History of Islam*, C. I, s. 751-2; Glassé, *Concise Encyclopaedia*, s. 93; Guillaume, *Islam*, s. 40-2, 47-8, 72; *Koran*, 2:190, 4:73, 8:37, 9:38.
2. Allen, *History of the Georgian People*, s. 237-56; D.M. Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832*, New York, 1957, s. 58-62, 83-4; Lewis, *Middle East*, s. 201, 202, 205; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 623.
3. Takma ismin kökeni karanlığa gömülmüştür; geleneksel açıklaması Farsça *gorg* "kurt"

düzey din adamlarının Rum yerine Gürcü olması konusunda ikna etmişti. O sıralarda Gürcülerin Doğu Hıristiyanları arasında en ateşlileri olduğu söylenmekteydi ve Antiokheia'dan misyonerler İberya'da bir dizi manastır açmıştı. Daha sonra, Gürcistan'ın güneybatı bölgesi Tao-Klarceti, Kudüs'te (Kutsal Haç Manastırı), Suriye'de Kurus'ta, Yunanistan'da Athos Dağı'nda ve Bulgaristan'da manastırlar açmış ve böylece Gürcistan, Yakındoğu'da çeşitli Ortodoks Hıristiyan merkeziyle ilişkiler kurmuştu.[4] Gürcü manastırcılığının en itibarlı kurumları Antiokheia'nın Kara Dağı'ndaydı ve Sina Dağı'nda da çeşitli manastırlar vardı. Sina Dağı'nda keşiş Ioane Zosim 10. yüzyılda Gürcü dilindeki ilk yurtsever çalışmalardan biri olan "Eulogy and glorification of the Kartvelian language" [Kartelyan diline methiye ve yüceltme] adlı eseri kaleme almıştı.[5] Gürcistan'ın ilk kez Tao-Klarceti'de belirmiş ortaçağ dinsel-yurtsever ideolojisinin başka bir temel taşı, Bagratuni krallarının İsrail'in İncilsel Kralı Davut'tan geldiğini ifade eden kurgulanmış şeceresiydi.[6]

Gürcü Kilisesi'nin Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nde, doğu ayinlerini uygulayan tüm kiliselerin (Rum Ortodoks, Ermeni, Yakubi, Nasturi ve Kıpti) durumunda olduğu gibi kendi mihrabı vardı. Batı Haçlıları, küstahlıklarının bir göstergesi olarak bir Fransız papazını Dük Godefroi'nin rızasıyla 1099'da Kudüs patriği atamış, tüm Doğu Hıristiyan din adamlarını Kutsal Kabir'den atmış ve onların yerine Avrupalıları yerleştirmişlerdi. Protestolar karşısında 1101'de tüm Hıristiyanların hakları yeniden tesis edilmiş ama üst düzey din adamları Frenk olmaya devam ettiklerinden kırgınlık devam etmişti.[7]

7. yüzyıldan itibaren Gürcü vakanüvisler ülkelerinin Arapların elinde yaşadığı İslami fetih için, Ortaçağ Hıristiyanlık âleminde başka yerlerde göçebe işgalcileri tanımlamada kullanılmış *"Saraken"* veya *"Hagarenes"* terimlerini benimsemişti. Daha sonraya ait bir Gürcü tarihçinin sözleri bu düşmanlara dair geleneksel algıları gözler önüne sermektedir: Onlar "sahte peygamber Muhammet'in vahşi ısrarı üzerine Arabistan'a komşu ülkelere yayılarak hepsini çalkantılı dinlerinin ilham verdiği despotik güce tabi kılmıştı".[8] Müslüman fatihler ayrıca Gürcü folklorunu dik

---

ve Türki arslan'ın bir karışımıdır ama 20. yüzyılda Farsça *gorg* "kurt" ve *sar* "baş" köklerinin bir birleşimi olduğu yorumu öne çıkmıştır; bakınız Toumanoff, *Studies*, s. 368-9.

4. Allen, *History of the Georgian People*, s. 270; *Letopis Kartli*, s. 16-17; C. Toumanoff, "Chronology of the early kings of Iberia", *Traditio*, 1969, 25, s. 1-33; Runciman, *History of the Crusades*, C. I, s. 294; Toumanoff, *Studies*, s. 375-7; A. Tsagareli, "Gruziya", *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. IX, s. 797.

5. Baramidze vb, *Istoriya gruzinskoy literatury*, s. 20; Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 156; *Letopis Kartli*, s. 17; *Zhizn tsaritsy tsarists Tamar*, çeviri V.D. Dondua (Der.) M.M. Berdzenishvili, Tiflis, 1985, s. 45, 60-1.

6. *Letopis Kartli*, s. 17-18; Toumanoff, *Studies*, s. 201-2, 328-9.

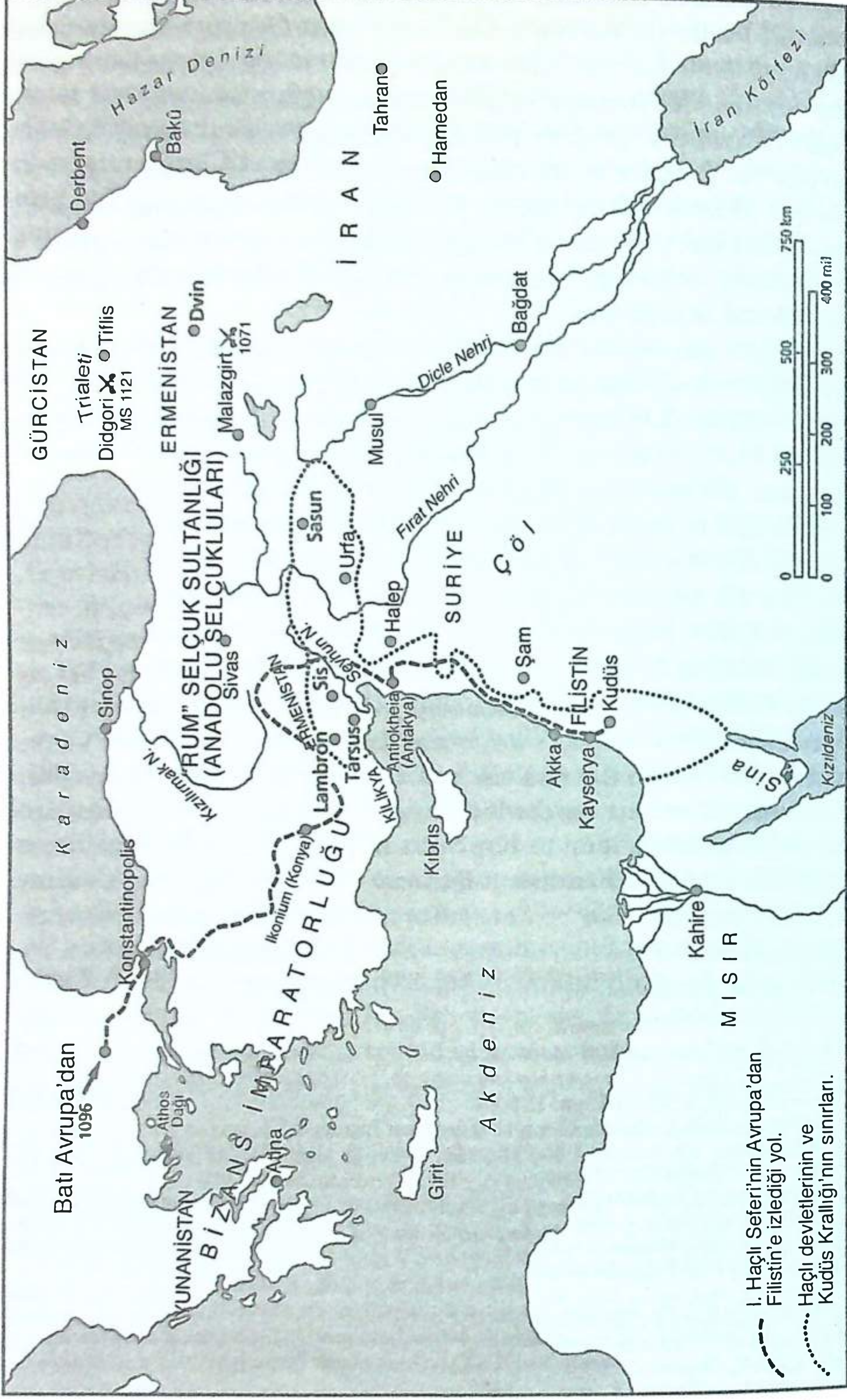
7. Runciman, *History of the Crusades*, C. I, s. 290, 294; C. II, s. 86.

8. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii* (Der.) giriş ve endekslerle birlikte A.A. Rogava, Tiflis, 1971, s. 94.

başlı çocuklarda korkutan bir umacı fikrine de ilham olmuştu; geç 8. yüzyılın Halife II. Mervan'ı, merhamet yakarışlarına tepki gösterme-diği için "Sağır Mervan" (*Murwan-Qru*) olarak adlandırılmıştı.[9] Gürcü hagiografisi Müslümanları Hıristiyanların düşmanı olarak tasvir eder: Ioane Sabanisdze'nin Ebu Tiflisli'nin şehitliği öyküsünde olduğu gibi; burada bir Gürcü asilinin Arap hizmetkârı Hıristiyanlığa geçtiği için işkence edilerek öldürülmüştü; yine erdemli davranışlarına ve Müslü-manlarla yıllar boyu süren barışçıl ilişkilerine rağmen Hıristiyanlıktan vazgeçmeyi reddettiği için kafası vurulan 8. yüzyıla ait Kral Arçil'in anlatısında olduğu gibi.[10]

Haçlılar zamanında Gürcistan'ın süren mevcudiyetine tehdit Araplar-dan değil, Selçuklulardan gelmiştir. Selçuklulara karşı Kral Kurucu[11] II. David[12] (1089-1125) geç 11. yüzyılda uzun bir sefer başlatmıştı (bakınız Harita 11). David'in ordusu düzenli askerlerden ibaret kişisel muhafızları ile toprak sahiplerinden sağlanmış feodal askerlerden oluşmaktaydı. Geç 1080'lerden itibaren Selçuklu işgalcilere karşı bu kuvvetlere önderlik etmiş ve Kartli krallığının tüm kontrolünü tekrar ele geçirmişti. Bununla beraber, 12. yüzyılın başında diğer Gürcü prensliklerinin özgürleşti-rilmesi Kartli ordusunun radikal şekilde yeniden örgütlenmesine yol açmış, ana güç 20.000 Gürcü savaşçısından ibaret kişisel bir kuvvet ve Kuzey Kafkasya bozkırlarından temin edilmiş 40.000 Kıpçak Türkünden oluşmuştu ve bu kuvvete David'in Kıpçak eşinin babası Otrok komuta etmekteydi. Kıpçaklar (Rusçada "Polovtsianlar") Gürcistan'ın kuzey komşuları Osetlerin direnmesine rağmen güneye getirilmişti. Öde-meleri, Kral David için düzenlenen akınlarda elde ettikleri ganimetti. Kıpçaklara ek olarak Osetya, Dağıstan ve Kürdistan'dan paralı askerler de temin etmişti. 1101 ve 1121 arasında David'in ordusu Selçukluları Kaheti, Hereti ve Tao'dan püskürtmüş ve Gürcistan'ın artık onlara vergi ödemesine gerek kalmamıştı.[13] Bir tarihçiye göre:

9. *Letopis Kartli*, s. 36. Toumanoff, *Studies*, s. 351-2 burada Mervan-Qru'nun I. Mervan ile II. Mervan'ın birleştirilmesinden oluştuğunu açıklamaktadır.
10. Baramidze, vb, *Istoriya gruzinskoy literatury*, s. 15-16; *Letopis Kartli*, s. 36-7, 41-3; *Ocherki istorii Gruzii*, C. II, s. 181-3.
11. Kralın Gürcüce lakabı olan *ağmaşenebeli*, kurucu anlamına gelen *mşenebeli*'den daha kapsamlı olduğundan çeşitli tarihçiler bu kelimeyi İngilizceye restore eden, yenileyen olarak çevirmiştir. Bununla beraber, *ağmaşenebeli* Gürcücede "komünizmin kurucuları" türünden retoriksel ifadelerde kullanıldığından, "kurucu" burada yeterlidir.
12. Suny'nin *Making*, s. 32 n. 46, 34'de yaptığı, her ne kadar bu kral "genellikle II. David olarak belirtilmişse de Toumanoff ve onu takip edenlerin bir kısmı onu III. David olarak düşünmektedir" yorumu Gürcü Ortaçağ tarihi kaynaklarındaki karışıklığa işaret etmek-tedir. Diğer tarihçiler, özellikle de Gürcü ve Ruslar, onu IV. David olarak adlandırmakta-dır; ör. Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 157 vd; N. Berdzenishvili ve S. Janashia, derleyenler, *sakartvelos istoria sakitkhavi tsigni*, Tiflis, 1980, s. 97 vd.
13. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 123; M. Lordkipanidze, *Georgia in the XI-XII Centuries*, Rusçadan çeviri D. Skvirsky, Tiflis, 1987, s. 88-99.

Harita 11: Selçuk Türklerinin istilası karşısında Ermenistan, Gürcistan ve Bizans İmparatorluğu; Batı Haçlıları Suriye ve Filistin'e girerken.

> [David'in] başarıları Selçuklu hükümdarları için o kadar rahatsız edici düzeye ulaşmıştı ki, 1121'de Gürcülere karşı cihada yaklaşan bir eylem ilan edilmişti. Gence ile Halep arasındaki tüm Müslüman emirlere belli miktarda asker sağlamaları emri dayatılmıştı ve Halep'in hükümdarı İlgazi bin Otrok o yılın Ağustos ayında Trialeti'yi istila eden büyük sürüye kumanda etmişti. Ama müttefik emirlerin kuvvetleri tamamen püskürtülmüştü.[14]

Son başarı David'in Didgori'deki zaferi olmuş ve böylece hem halifenin Kafkasya'daki ana merkezi Tiflis Gürcü başkenti olarak geri alınmış hem de diğer Gürcü ve Ermeni toprakları geri kazanılmıştı. Bir Haçlı tarihçisi bu kesin zaferler sayesinde "bundan sonra tüm Türk dünyası Gürcistan'ın, üstün stratejik konumuyla onlara sunduğu tehlikeyi umutsuzca farkında olacaktı" yazmıştı. Bunun sonucu olarak, "Doğu'da Müslümanlar tarafından saygı gören tek Hıristiyan devleti... Gürcistan Krallığı'ydı." Haçlılar bunun farkındaydı ve Kurucu David ve ardıllarının "Müslümanları kuzey kanatlarında sürekli tedirgin etmede gösterdikleri" becerinin Frenkler için değeri büyük olmuştu.

Kral David hakkındaki anlatısını "1121: Gürcü Haçlı Seferi" olarak adlandırmış olan Runciman "iki Hıristiyan gücü olan Haçlılar ile Gürcüler arasında sanki doğrudan bir temas bulunmamaktaydı" tespitini yapmıştır. Gürcüler gerçekten de "din ve gelenek bağlarıyla Bizans'a bağlıydı, Frenklere bir sempatileri yoktu ve Kudüs'te [Gürcü] dinsel kurumuna gösterilmiş soğuk yaklaşım gururlu bir halkı mutlu edecek türden değildi".[15] Gürcülerin Haçlıların farkında olduğunu gösteren başka bir gösterge, bir Kral David tarihçisinin şu söylediğiydi: "Bu sırada Frenkler savaş alanına çıkarak Kudüs ve Antiokheia'yı fethetmiş ve Tanrı'nın yardımıyla Kartli toprakları güçlenmiş, Kral David'in gücü ve savaşçılarının sayısı artmıştı ve artık hem sultana haraç ödemeyi hem de Türkler bu tarihten sonra Kartli topraklarında kışlamayı bırakmıştı."[16] Başka bir tarihçinin Kudüs'ten çağdaşı bir Katolik patriğin açıklamasından yaptığı alıntıya göre de: "Gürcü şövalye ve hacılar... 'flamalarını göstererek ve herhangi birine haraç ödemeden' 'Kutsal Kent'i ziyaret etmekteydi" ... "Bu insanlar... kafirlerle savaşlarında hamileri ve bayraktarları olarak özellikle Aziz Georgios'a saygı gösterir ve ibadet ederler."[17] Fakat beklenmedik olan, önde gelen bir Gürcü tarihçisinin Kurucu David'in, Şirvan'a seferleri sırasında yenilmez olarak ün salmış Selçukluları Didgori Savaşı'nda (1121) yok etmiş "Gürcistan ordusunda

---

14. Allen, *History of the Georgian People*, s. 99.
15. Runciman, *History of the Crusades*, C. II, s. 159-60, 431. Runciman 160. sayfada Batı Latin kaynaklarından biri olan Şansölye Walter *Bela Antiochena*'da, "Gürcü zaferinin arkasında [Gürcülerin değil] Frenk paralı askerleri" olduğundan bahsetmektedir.
16. *Kartlis tskhovreba*, C. I, II, IV, Tiflis, 1955-73, C. I, s. 325-6, Metreveli, *Nekotorye voprosy*, s. 35'de alıntılanmış, ayrıca Lordkipanidze, *Georgia*, s. 94'e bakınız.
17. Lang, *Modern History of Georgia*, s. 13.

Batı Avrupa Haçlıları'ndan 1.000 kişilik bir grubun bulunduğuna dair ifadesidir" (Başka bir Gürcü tarihçisi bu sefer sırasındaki Haçlıların sayısını sadece 200 olarak vermektedir).[18]

Muhtemelen batı Avrupalı tarihçiler ile Gürcü tarihçiler arasında Haçlılara ilişkin genel tavırlar arasındaki en önemli zıtlık şöyledir:

> Mesih'in savaşçılarının ayağa kalkışı ve Haçlıların Yakındoğu'daki başarısı Kurucu David'in politikasına yaramıştır... buna karşılık Gürcü Kralı'nın Selçuklu Türklerine karşı başarılı seferleri de Haçlılara yararlı olmuştur... Haçlıların ve Gürcülerin eylemleri [her ne kadar] birbirlerinden bağımsızdıysalar da, birbirlerine karşılıklı olarak yararlı olmuştur. Ama amaçları birbirlerinden epeyce farklıydı. Haçlıların, "Tanrı'nın mabedini kâfirlerin elinden kurtarmaya" dair dindarca amaçları tarafından maskelenmiş asıl amaçları uzun süre gizli kalmamıştır. Doğu'nun insanlarını katlederek bol ganimet toplamışlar, hatta tereddüt etmeden Hıristiyan kanı da akıtmışlardır. Eğer [amaçlarına] uygun olsaydı, Gürcistan'ı da işgal edebilirlerdi. ... Bu yüzden Gürcüler ve Haçlılar aynı amaçları paylaşamazdı. Gürcüler için düşman kendi başına Müslümanlar değil, Gürcistan'ı köleleştirmek ve fiziksel anlamda nüfusunu yok etmek isteyen Selçuklu Türkleriydi; uluslarının hayatta kalması için savaşıyorlardı. Doğu'da "Hıristiyanlığın savunucusu", "Mesih'in kılıcı" olarak adlandırılmış Kurucu David, Gürcistan'ın iç durumu ve coğrafi konumu gerektirdiği için Müslümanlara karşı sempatik bir siyaset yürütmüş... ve Müslüman dünyasıyla yakın ilişkiler oluşturmuştu.[19]

Kral David ile Haçlılar arasında kişisel ilişkilere ve hatta Kudüs'teki olaylara katılımına dair birçok rapor belirmiştir ama bunların doğrulukları şüphelidir.[20]

HAÇLILAR ZAMANINDA ERMENİSTAN

Yurtlarının sert dağlarına sığınmaya alışkın Gürcüler uyum sağlamaya ama kültürlerini canlı tutmaya ve koşullar izin verdiğinde bunu yeniden ifade etmeye dair çeşitli yollar benimsemişti; Ama daha açık yayla ortamlarında ve kültürel olarak teolojik farklılıklardan ötürü hem Bizans'tan hem de Gürcistan'dan uzak Ermeniler için hayatta kalmak başka yerlere kaçmak anlamına gelmekteydi. 1048'den itibaren Ermenistan Selçukluların tekrar eden saldırı ve yağmalarına maruz kalmış ve sonunda uygulamada bir devlet olarak varlığının sona ermesine yol

---

18. Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 165; Lordkipanidze, *Georgia*, s. 98, 104. Bu kaynakları ifadeleri için otorite vermemektedir; ne de Haçlılar ile Gürcüler arasında işbirliği olduğuna dair başka bir Batı kaynaklı Haçlı tarihinde herhangi bir teyit söz konusudur: K.M. Setton, vb (Der.) *A History of the Crusades*, 5 cilt, Philadelphia ve Madison, 1955-89.
19. Metreveli, *Nekotorye voprosy*, s. 35-7.
20. Bakınız *a.g.e.*, s. 36-41.

açmıştı. Fakat ulusal kültürü ayakta kalmış, Sasunlu Davut destanını ve Grigor Narekatsi ile Nerses Şnorhali'nin şiirlerini ve daha birçok tarihsel çalışma üretmişti. Gerçekten de Ermeniler, Rumlar, Araplar ve Türklere boyun eğmişse de her şart altında dirençli ve girişimci olduklarını göstermiş ve büyük bir diaspora oluşturdukları yabancı topraklarla birçok ilişkiler kurmuştur. 8. ve 10. yüzyıllar arasında en azından dokuz Ermeni Konstantinopolis'te imparator olmuş ve Bizans ordusunda da birçok Ermeni general hizmet etmiştir. 9. yüzyılda Ermenistan ve Azerbaycan emiri olmuş Ali el-Ermeni de dahil olmak üzere başkaları da İslamın hizmetine girerek çeşitli kariyerler yapmıştır. Daha sonra Mısır ordularında da birçok (daha önce köle olmuş) Ermeni bulunmuştur; bunlardan biri olan Bedr el-Cemali, Kahire'deki birçok Ermeni vezirden ilkidir. 11. yüzyıldan itibaren, binlerce Ermeni'nin Kırım ve Ukrayna üzerinden Selçuklulardan kaçması ve Kıpçaklarla savaşan Galiçya prenslerinin hizmetine girmesiyle Doğu Avrupa'da bir Ermeni topluluğu oluşmuştur. Örneğin, Ermeniler, ilk önce Doğu Slavları, ardından Polonya hükümdarlığı zamanında Lvov'un ilk yurttaşlarından olmuş ve orada 1367'de bir Gregoryan piskoposluğu kurulmuştur. Polonya'daki Ermeni topluluğu sadece savaş becerileriyle değil (Töton Şövalyeleri'ne karşı savaşmışlardır), Avrupa, Ortadoğu ve Hindistan arasındaki aracı tüccarlıklarıyla da öne çıkmış, dikkat çekici bir refaha ve ileri derecede eğitim düzeyine ulaşmıştır.[21]

Van Gölü civarındaki anayurtlarından sürülmüş, Selçuklu Türkleri tarafından katledilmek ve yakılıp yıkılmış topraklarında açlıktan ölmekten kurtulmuş birçok Ermeni yaklaşık 480 km güneybatıda Anadolu'nun bir bölgesi olan Kilikya'da kendilerine yeni bir yurt kurmuştu. Buranın, Hititler ve Frigyalılar da dahil olmak üzere orijinal nüfusu, Yunan denizciler ve yerleşimciler tarafından ya yerinden edilmiş ya da içlerine alınarak özümsenmiş ve Ermeniler de MÖ 1. yüzyılda Büyük Ermeni İmparatorluğu'nun Kral Tigranes'i devrinde Kilikya'ya yerleşmeye başlamıştı. Kilikya Akdeniz'in kuzeydoğu köşesinde (Harita 12'ye bakınız) stratejik bir konumdadır. Seyhan ve Ceyhan nehirleri buraya Toroslardan büyük miktarda alüvyon taşıyarak şimdi bir zamanlar kıyı kentleri olmuş Anazarbos [Anavarza], Tarsus ve Mamistra'nın [Misis] çok ötesine uzanan deltayı yaratmıştır. Bir süreliğine Suriye de Ermenistan'ın sınırları içindeydi ve Büyük Tigranes yeni kentini yukarı Dicle'nin kenarında kurana kadar Antiokheia başkentiydi. Daha önce gördüğümüz gibi, imparatorluğun gücü fazla uzun sürmemiştir. MÖ 69'da Romalılarla

21. Burney ve Lang, *Peoples of the Hills*, s. 243-8; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 638-9; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. II, s. 130; A. Gieysztor, vb, *History of Poland*, 2. baskı, Varşova, 1979, s. 131-2, 136; Lang, *Armenia*, s. 184-7; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 139-40, 156-8.

savaşa tutuşmuş ve ardından Ermenistan MS 364'te kadar Roma'nın bir bağımlı krallığı olmuştur. Bu tarihten sonra büyük kısmı Sasani İran'ı tarafından ilhak edilmiştir. Ama Kilikya, Bizans İmparatorluğu sınırları içinde kalmıştır ve onunla ilgili olarak şöyle denmiştir:

> Ermeni halkının hayranlık uyandıran direnci hiçbir yerde Kilikya Ermenistanı destanından daha iyi anlatılamaz... Büyük kısmı dağlık olan bu ülke, Torosların vadileri arasında oluşmuştur ve bunlar sık sık ufak korunaklı limanları olan kayalık burunlarla sonuçlanır. ... Askerî ve siyasi açılardan, Kilikya'nın kontrolü Küçük Asya ile Suriye arasındaki iletişim için şarttı. ... Dar ve kayalık geçitler hâlindeki Kilikya Geçitleri... Konstantinopolis'ten... Suriye, Mısır ve Mezopotamya'nın büyük kentlerine en uygun ve pratik yolu sağlamaktaydı.[22]

Harita 12: Kilikya: 11. ve 14. yüzyıllarda Küçük Asya'da Ermeni devleti.

İslamın yükselişiyle Kilikya kendisini, Hıristiyanlığın metropolü Bizans ile Araplar tarafından işgal edilmiş Filistin ve Mezopotamya toprakları arasında bulmuştu. Doğuda üç önemli kenti Antiokheia (Antakya), Edessa (Urfa) ve Halep'le birlikte Suriye vardı. Bu kent-

22. Lang, *Armenia*, s. 200.

ler sadece Hıristiyan–Müslüman çatışmasının odağında değildi, aynı zamanda, Bizans gibi, Hıristiyanlığın rekabet hâlindeki mezhepleri arasındaki teolojik çekişmelerin ana yatağıydılar. Bunlar arasında sadece Rum Ortodoksluk, Katoliklik ve Monofizitlik değil, bir Suriye patriği olan Nestorius'un 5. yüzyılda geliştirdiği Hıristiyanlığın farklı bir versiyonu olarak Nasturilik de vardı. Nestorius kendisine büyük bir kitle bulmuş ama 431'de düzenlenmiş bir kilise konsili onun görüşünü sapkınlık olarak ilan etmiş ve Nasturilerin büyük kısmı İran ve Orta Asya üzerinden kuzeye göçmüştü. Bu teolojik çatışmaların bir sonucu 13. yüzyılda Yakındoğu Hıristiyanlığının merkezi Antiokheia'da Rum Ortodoks, Nasturi ve Yakubi üç patriğin bulunması olmuştur. Buna ek olarak, hem Gregoryan hem de Ortodoks olmak üzere Ermeni Hıristiyanları ve Katolik Haçlılar da bulunmaktaydı.[23]

İmparator II. Nikeforos Fokas (963-9) Haçlılardan önce Kıbrıs ve Suriye'de Müslümanlara karşı seferler düzenlemiş, Antiokheia ve Halep'i fethetmişti. Onun bu girişimini I. Ioannis Çimiskes sürdürerek Mısır'ın Fatımilerinin Filistin'e ilerleyişini durdurmuş, Edessa ve kuzey Suriye'yi geri almıştı.[24] Müslümanlar tarafından 7. yüzyılda alınmış ve ardından orijinal nüfusundan büyük ölçüde arındırılmış Kilikya da Nikeforos tarafından geri alınmış ve buraya zaman içinde Ermeni mülteciler yerleşmişti. Sasun, Akhtamar, Vanand, Syunik ve Lori de kalarak Selçuklulara direnmeyi sürdürmüş hemşerileri gibi Kilikya'daki Ermeniler de yurtsever ve savaşçıydı. Bir kısmı bu bölgede küçümsenmeyecek miktarda toprağın kalıtsal sahibi olmuştu ve 1070'lerde bu yeni Ermeni lordlarından Philaretus Brakhamius (Ermenicede "Vahram") bağımsız bir devlet örgütleyerek kısa süreliğine Tarsus, Lambron, Edessa ve hatta Antiokheia da dahil olmak üzere Kilikya ve komşu bölgelerin büyük kısmını bir "Sürgündeki Ermeniler"e dönüştürmüştü. Fakat 1085'de Antiokheia'ya Selçuklular saldırmış ve diğer bileşenler de Haçlıların eline geçmiş, Ermeni gücünün tek bağımsız çekirdeği Bardzrberd Kalesi olarak kalmıştı. Burada Bizans karşıtı Ermeni lordu Ruben, Seyhan'ın kollarından biri üzerinde bulunan dağlık bir bölgede kendi egemenliğini kurmuştu.[25] Rubeniler böylece doğu veya yukarı Kilikya'nın yönetici ailesi olmuş ve bazen de Tarsus ve diğer kentleriyle aşağı Kilikya'yı da kontrol etmiştiler. Ekonomik açıdan Kilikya'nın koşulları iyiydi; üzüm,

---

23. *A.g.e.*, s. 169-71; Runciman, *History of the Crusades*, C. I, s. 7, 9, 11, 20, 27-8, 75, vs; C. II, s. 512; Ware, *orthodox Church*, s. 29, 32-7.
24. Lang, *Armenia*, s. 200-1; H.F.B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, 2 cilt, Londra, 1901, C. I, *The Russian Provinces*, s. 276, 367; C. II, *The Turkish Provinces*, s. 427, 502; Runciman, *History of the Crusades*, C. I, s. 30, 33-4.
25. Lang, *Armenia*, s. 201; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 140; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 628-9. Ermenicenin doğu ve batı lehçeleri arasındaki farklar "Partzrpert ve Roupen" veya "bardsrberd" ve "Ruben" gibi farklar ortaya çıkarmıştır.

zeytin, susam ve pamuk üretimi yapılan hem dağ otlakları hem de bereketli ovaları vardı. Birçok zanaat gelişmiş, halı ve yünlü, keten ve pamuklu tekstiller üretilmekte ve yerel altın, gümüş, kurşun ve bakırdan metal eşyalar yapılmaktaydı; Kilikya Ermenilerinin Bizans, Karadeniz limanları, Suriye, Mezopotamya, Kafkasya, İran ve Hindistan'la ticari ilişkileri vardı.[26]

Ermenilerin Haçlılara kapılarını açması kalıcı bir "Ermeni-Latin itilafı"na (bazen Bizans İmparatoru hoşnut olmadıysa da) yol açmıştı ama bu ittifak da Ermeniler ile Haçlı liderliği arasındaki sürtüşmelere maruzdu; özellikle babalarının 11. yüzyılda güney İtalya'dan Rumları ve Sicilya'dan da Arapları atmasıyla oluşmuş ufak imparatorluğun acımasızca hırslı Norman kralları şimdi kendilerini Antiokheia'nın hükümdarları olarak dayatmaktaydı.[27] Benzer bir yerel çatışma da 1133'de Antiokheia sınırı üzerinde bulunan bir kalenin Ermeni prensi I. Levon tarafından ele geçirilmesiyle vuku bulmuştu. Bu İmparator II. Ioannis'ten hızlı bir karşılığa yol açmış ve imparator yukarı Kilikya'yı tekrar alarak Levon'u hapsetmişti. Levon daha sonra bu esaret sırasında ölmüşse de, ikinci oğlu II. Toros (1145-69) kaçarak bağımsızlık mücadelesi başlatmıştı. İmparator Manuil'in cezalandırma amacıyla gönderdiği bir kuvvet mağlup edilmiş ama Toros'un, Fransız şövalyesi Chatillonlu Reynald'la müttefik olması ve 1156-57'de Kıbrıs'ı hedefledikleri bir yağma seferi durumu daha da zorlaştırmıştı. İmparator tekrar Kilikya'ya ilerlemiş ve Reynald ile Toros'a boyun eğdirmişti. Toros affedilmiş ama sadece yukarı Kilikya'da Bizans'ın bağımlısı olarak hükümdarlığı kabul edilmişti. Böylece Ermeniler kıyı kentlerinden yoksun kalmış ve onları geri alma çabaları da sonuçsuz çıkmıştı.[28] Toros'un 1169'da ölümü üzerine amcası Mleh (ilk önce Tapınak Şövalyesi ardından Müslüman olarak Haçlıların düşmanı olmuş) Halep ve Şam'ın Müslüman hükümdarı Nureddin'le ittifak oluşturarak yukarı Kilikya'yı işgal etmişti. Selçukluların Rumlar karşısında 1176'da Miryokefalon zaferinden sonra aşağı Kilikya'daki Lambron Prensliği de dahil olmak üzere (Hetum'un hüküm sürdüğü) Ermeni Kilikya'sının tamamı tekrar III. Ruben'in hükümdarlığında birleştirilmişti. Ruben'in kişisel zaferi Antiokheia'nın Norman prensi III. Bakû'un ihanetiyle kısa kesilmişti. Müslümanlar adına casusluk yapan bir fahişeyle evlenmesi patriğin gazabını üzerine çekmişti. İç Savaş'ın kaçınılmaz olduğunu anlayan

---

26. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 148-50.
27. Runciman, *History of the Crusades*, C. I, s. 56-7, 74, 112-13, 249-54, 258-62; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 629-30.
28. Lang, *Armenia*, s. 202; Runciman, *History of the Crusades*, C. II, s. 345-8, 351-3, 364; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 629-30. Toumanoff'un "Anazarbus"u, Nersisyan'ın *Hay zhoghovrdi patmutyun* tarihinin Ermenice versiyonunda (Erivan, 1985, Kilikya'nın haritası, s. 186'nın karşısı, endeks s. 514.) sürekli "Anazaba" olarak geçer.

birçok Ermeni asili Antiokheia'yı terk ederek III. Ruben'in Sis'deki sarayına yerleşmişti. Fakat Bohemond, Ruben'i yakalamış ve Kilikya kentleri Mamistra ve Adana'yı ilhak etmeye çalışmıştı.

Ruben, erkek kardeşi Levon tarafından kurtarılmış ve bir Manastır'a geçerek kendisini emekli ettiğinde kardeşi II. Levon adıyla tahta çıkmıştı.[29] Levon'un hükümdarlığı (1186-1219) Mısır'ın Eyyübi hanedanının 1175-93'teki sultanı Selahaddin Eyyubi'nin harekete geçirdiği İslami faaliyetteki artışa denk gelmişti. Bununla beraber, Levon'un enerjisinin büyük kısmı Sarazenlerle savaşa değil, Ermeni krallığının bir yanda Bizans diğer yanda Haçlı egemenliğinden kurtarılmasına yöneltilmişti. Antiokheia onun ile kentin o sıradaki hükümdarı (ve Levon'un kabul ettiği hükümdar) ve II. Levon'un Antiokheia ile Kilikya'yı ilhak etme girişimini bozmuş küstah bir entrikacı III. Bohemond[30] arasında özellikle bir anlaşmazlık konusuydu. Tapınak Şövalyeleri'nin Antiokheia'nın kuzeyindeki geçidi kontrol eden Bakras adındaki kalesi 1191'de Selahaddin tarafından yıkıldıktan sonra, Levon burayı süratle geri alarak işgal etmiş ve Bohemond'un talebine rağmen burayı Tapınakçılara geri vermeyi reddetmişti. Bohemond'un Selahaddin'den yardım istemesine sinirlenen Levon, prensi ailesini konuk olarak Bakras Kalesi'ne getirmeye ikna etmiş ve Bohemond, Antiokheia üzerindeki otoritesini Levon'a teslim edene kadar onları orada hapis tutmuştu.

Devralmaya hazırlanan Ermeni askerler Sasunlu Hetum'un komutasında kente gelmiş ve kentin çoğu Ermeni kökenli olan baronları tarafından karşılanmıştı. Fakat hem kentin Rum sakinleri hem de Frenk işgalcileri, Ermenilere karşı önyargılıydı ve "barbar dağlılara" karşı bir isyan Ermenileri Antiokheia'yı terk etmek zorunda bırakmıştı. Katolik patrik, kentin İtalyan tüccarlarıyla gizli bir anlaşma yaparak Ermenilerin hariç tutulduğu bir idari komün oluşturmuştu. Bu arada II. Levon esir aldığı Bohemond'la birlikte Sis'e çekilmişti; onu 1194'te, Kont Champagneli Henri (Haçlıların Kudüs Kraliçesi Isabella'nın eşi) aracılığıyla Bakras üzerindeki hakkını teyidinde birbirleri üzerinde beylik yapmayacakları kabul edildiğinde serbest bırakacaktı. Bu anlaşmayı mühürlemek için III. Bohemond'un oğlu ile III. Ruben'in kızı Alice arasında (Sasunlu Hetum'la evli olmuş olmasına rağmen) bir evlilik düzenlenmişti.[31]

II. Levon bir kral tacı arzulamaktaydı ve bu hiçbir zaman Bizans'tan gelmeyeceğinden Avrupalı hükümdarlara başvurmaya karar vermişti.

---

29. J.M. Hussey, "The later Macedonians, the Comneni and the Angeli", *Cambridge Medieval History*, C. IV, kısım 1, s. 235; Runciman, *History of the Crusades*, C. I I, s. 389-90, 429-30, 470; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 631.
30. Lang, *Armenia*, s. 203; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 630-1.
31. Runciman, *History of the Crusades*, C. II, s. 223, C. III, s. 87-90.

Papa bu isteğini önemsemediyse de, Alman imparatoru I. Friedrich Barbarossa ve onun halefi VI. Heinrich'i razı etmişti. Böylece 1198'de Tarsus'ta II. Levon bir Alman kardinali ve bir Ermeni Katolikos'un ortak girişimiyle Ermenistan kralı olarak taç giymişti. "Burada kadim krallıklarının yeniden canlanışını gören Ermeniler için büyük bir gündü" ama Selçuklular yüzünden ayrıldıkları Büyük Ermenistan için bir yararı yoktu ve hatta Kilikya Ermenileri bile Batılı temaslarının onlara çok az yararı olduğunu keşfetmişti.[32] Ama diğer açılardan bakıldığında II. Levon'un Avrupa yanlısı tutumunun Kilikya'ya faydaları olmuştu: Endüstri ve ticareti geliştirmiş ve idari ve yargısal reformlar gerçekleştirmiş ve bunlar siyaseten "[Ermeni] toplumunun esasen hanedansal Kafkas yapısının tamamen feodal bir Batı toplumuna değişimini anayasallaştırmıştı. Topraklarında (aslında asıl Ermenistan'dan uzak ve tamamen yeni yerleşimcilerden oluşmuş bir nüfus) kırgınlığa yol açan mesele Levon'un Ermeni Kilisesi'nin Khalkedon öğretisine geri dönmesini, yani Gregoryan Apostolik Kilisesi'nin ortadan kaldırılarak Ermenistan'ın Roma'ya tabi kılınması anlamına gelen böyle bir hareketi desteklemesiydi".[33] Buna rağmen, II. Levon ve halefi Lambronlu I. Hetum'un zamanında sürgündeki Ermenistan, gücünün ve zenginliğinin doruk noktasına ulaşmıştır: Bir krallık olmuş ve bu iki hükümdarın idari dehası, askerî becerisi, diplomatik yeteneği ve her şeyden öte muazzam siyasi vizyonu sayesinde dünya siyaseti ile "uluslararası ticarette" Venedik ve Cenova'yla ticari anlaşmalar ve Ermenistan'ın kendi ticaret filosunun geliştirilmesi de dahil olmak üzere "belirleyici bir rol oynamıştır".[34]

Böylece 13. yüzyılın başında Anadolu çeşitli devletler hâlinde bölünmüştü: Bizans'tan geride kalan, yarımadanın en batısındaki "İznik İmparatorluğu"; Batı Avrupa kökenli ve Boğazlar ile Yunanistan'ın büyük kısmını elinde tutan "Latin İmparatorluğu"; Ege'nin Venedik tarafından ele geçirilmiş birçok liman ve adası. İznik ile Trabzon arasındaki kuzey kıyısı Rumların elindeydi ama Orta ve Doğu Anadolu hâlâ Selçuklu Rum Sultanlığı idi. Haçlı Seferleri sürmekteydi ama Filistin ve Suriye'deki köprübaşları kuzeye Fırat'a kadar uzanan Mısır sultanlığı tarafından Akdeniz sahiline sıkıştırılmıştı. Bu arada Anadolu'daki durum Doğu'da yeni tehditler belirdikçe daha karmaşık bir hâle dönüşmekteydi.

---

32. *A.g.e.*, C. III, s. 86-91.
33. Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 631-3.
34. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 147; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 631.

ORTADOĞU VE KAFKASYA'DA MOĞOLLAR

13. yüzyıl, İran'a İç Asya'dan kaynaklanan başka bir göçebe istila dalgası getirmişti. 1206 civarında Amur bölgesinden bir Moğol şefinin oğlu Temuçin çeşitli yerel boyları bir araya getirerek son derece etkili bir savaş gücüne dönüştürmüştü. Moğollar onu dünyanın en büyük efendisi, mecazen "Okyanus hükümdar" anlamına gelen "Cengiz Han" olarak adlandırmıştı. Bu iddialı unvanı haklı çıkarma amacıyla attığı ilk adım Moğollar ile Tatar olarak adlandırılan komşu boyları 1211'de Çin'i boyunduruğu altına aldığı bir sefere çıkartmak olmuştu. Dolayısıyla, Asya'nın yeni fetihçi toplulukları Orhun Nehri üzerindeki Türki anayurdun ötesinde doğu Sibirya'nın yakınında, İran'ın Ceyhun sınırından 3.200 km ötede ortaya çıkmıştı. Bu aradaki düzlüklerden dünya hakkında epeyce bilgi, çeşitli dinler, doğuyla batı arasındaki ticaret yolları ve kültürel koridorlar geçmekteydi. Cengiz'in kendisi Animist idi, şamanların gücüne inanmaktaydı ama etrafında bulunan Tarım ve Turfan'ın Uygur Türkleri arasında Budistler, Zerdüştler, Maniciler, Müslümanlar ve Baykal Gölü kadar kuzeyde de Nasturi Hıristiyanlar vardı. Cengiz Han'ın büyük ordusu 1218'de batıya doğru ilerlemeye başlayınca bir kısmı Budist, diğerleri Müslüman çeşitli boylar ona boyun eğerek katılmış[35] ve tıpkı 500 yıl önce Orta Asya'ya göç etmiş Türkler gibi, Animistlerin büyük kısmı İran'da ve çevresinde hüküm sürmekte olan İslama teslim olmuştu. Moğollar arasında, gelişlerinden ilk elli yıl içinde Müslüman olmuşlardan biri Berke Han'dı; ama kitlesel din değiştirme, Özbeg'in (1313-41) hükümdarlığına, yani Orta Asya'nın Müslüman güneybatı (Maveraünnehir) ve kuzeydoğuda, Balkaş Gölü'nün güneyinde de (burada İslamın etkisi az olacaktı) Moğol Moğolistan olarak ikiye ayrıldığı tarihe kadar başlamayacaktı.[36]

Moğollar kendilerini tarihte özel bir önemli rolleri olduğuna inandırmıştı; bu açıdan Müslüman Araplara benzemekteydiler. Arapların durumunda dinsel liderleri olan Abbasi halifeleri "otoritelerini insanlar arasında bir anlaşmadan değil, ilahi bir buyruktan aldıklarını... iddia etmekteydi" ve yazgıları, buna dayanarak "bir evrensel İslam imparatorluğu... yaratmaktı".[37] Benzer şekilde, beş yüzyıl sonra Moğol lider, Orta Asya halkına onun sadece onlara günahlarının bedeli olarak gönderilmiş Tanrı'nın cezası olmadığını, aynı zamanda Moğolların "ilahi irade tarafından yazgısının dünyanın efendileri" olmak olduğunu

---

35. A. Herrmann, *An Historical Atlas of China*, yeni baskı (Der.) N. Ginsburg, Edinburgh, 1966, levha 30-1, 37, 39-40, 42-3, Spuler, "Disintegration", s. 160-1; B. Spuler, *History of the Mongols, based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Çev. Almancadan H. Drummond ve S. Drummond, Londra, 1972, s. 1-10, 17-20, 23-4.
36. H.R. Roemer, "Timur in Iran", *Cambridge History of Iran*, C. VI, s. 43.
37. Mottahadeh, "Abbasid caliphate", s. 58-9.

söylemekteydi. Bu iki dünya fetihçisi gücün apokaliptik iddialarına, Cengiz Han'ın fetihlerine dair bir İran anlatısında görülen yakarışta karşılaşılmaktadır: "Rahim ve Rahman Allah'ın adına... [O] Öç alan ve Tatar'ın ışıltılı kılıcı... Onun şiddetinin aygıtı[dır]."[38]

İslam "vahye dayanan bir din" olduğu gibi, Moğollara ilham vermiş inançlar da güya bir insandan gelmişti:

> O [kışın] çöl ve dağlarda çıplak dolaşmakta ve dönüp şöyle demekteydi: "Tanrı benimle konuştu ve şunları söyledi: 'Dünyanın tüm yüzeyini Temuçin ve çocuklarına verdim ve onu Cengiz Han olarak adlandırdım. Belli bir tarzda adalet dağıtmasını emrettim.'" Bu kişiyi Teb-Tengri [en semavi] olarak adlandırmışlardır ve o ne söylediğiyse Cengiz Han üstü kapalı şekilde bunu takip etmiştir.[39]

Bir noktada Moğol-Türki inançları ile İslami inançlar birbirine karşıttı: Moğollara göre evrensel dinsel inanç Animizm idi; bu düşünce doğadaki her fenomene bir ruh veya Tanrı atfetmekte ve bunları yüce Gök Tanrısı Tengri'nin altında birçok Tanrı şeklinde kişiselleştirmekteydi. Bu tür inançları (aynı zamanda İslam öncesi Araplar ve komşuları arasında da genelde yaygındı) Muhammed günah olarak reddetmişti; öyle ki, bunları savunanlar, çoktanrıcılar veya Animistler, nerede bulunurlarsa bulunsunlar yok etmek bir Müslüman'ın göreviydi.[40]

Dinsel inançları ne kadar birbirinden farklıydıysa da, Araplar ile Moğollar inançlarını tüm diğer topluluklara dayatma hakları olduğuna inanma konusunda ve fethettikleri insanlara sert bir ültimatom sunmada birbirilerine benzemekteydiler: Bize ve Tanrı'dan gelen ideolojimize boyun eğin ya da öldürüleceksiniz veya en iyi şartlarda köle yapılacaksınız. Tam bir itaat sağlamayı eş derecede amaçlayan Araplar da yaşamın her alanına dair kapsamlı (sistematik değilse de) tek bir kılavuzda, yani *Kuran*'da bir araya getirilmiş bir kurallar bütünü dayatmışlardı. Diğer yandan Cengiz Han ütopya vizyonunu, katı bir disiplin oluşturma amacıyla her biri bir subay komutasında, onun katlarından oluşan bir ordu gibi örgütlenmiş, tebaası için iyi bir yönetim sağlayan han şeklinde biçimlendirmişti.[41]

Cengiz Han komutasında 150.000–200.000 süvariden oluşan Moğol ordusunun Orta Asya ve İran'a ilk akınına dair herhangi bir anlatı, ka-

---

38. Juvaini, Ala ad-Din Ata Malik, *The History of the World Conqueror,* Mirza Muhammad Qazvini'nin metninden J.A. Boyle tarafından çevrilmiş, 2 cilt, Manchester, 1958, s. 3, 15.
39. *The Secret History of the Mongols*, Spuler, *History of the Mongols*, s. 2, 26'da alıntılanmış.
40. *Koran*, 2.165-7, 190-3; 9:1-14; J.-P. Roux, "Tengri", M. Eliade (Der.), *Encyclopedia of Religion*, 17 cilt, Londra, 1987, C. XIV, s. 401-2; Roux, "Turkic religions", *a.g.e.*, C. XVII, s. 87, 89-93; W. Heissig, "Mongol religions", *a.g.e.*, C. X, s. 54-7.
41. Barhebraeus, Gregorius, *Chronicon Syriacum*, Spuler, *History of the Mongols*, s. 39-41'de alıntılanmış; *The Secret History of the Mongols*, s. 23-4, 26, 27.

çınılmaz olarak, kuşatılarak kaçınılmaza teslim olmaya zorlanmış bir dizi kent hakkındadır. İlk saldırılan yer Harezm'de Otrar idi. Buranın, Cengiz'in bir mektupta ona küstahça hitap etmesine sinirlenmiş valisi, güvenli yolculuk iradesi altında yolculuk yapan bir kervanı ele geçirmiş ve sadece yüküne el koyup tüccarları da öldürmekle kalmamış, aynı zamanda Cengiz Han'ın bu olayı protesto etmek için gönderdiği elçileri de öldürmüştü. 1219 Sonbahar'ında Otrar beş aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirilmiş, erkek sakinleri ya kılıçtan geçirilmiş ya da zanaatkâr olarak çalışmaları veya Moğolların bir dahaki kuşatmasında ön saflarda hizmet etmeleri için götürülmüştü; kadınlar ile çocukların kaderiyse kölelik olmuştu. 1220'nin başında Cengiz Han, Buhara'ya ilerlemiş ve burada mancınıklar ve havadan atılan yanıcı cisimler kullanarak kentin kısa sürede teslim olmasını sağlamıştı. Bir sonraki kent Semerkant'ta saldırının başında zorunlu asker olarak insan kullanımı vardı ve burası da yerle bir edilmişti. Kent sakinlerine yaklaşımlar farklılık göstermiştir: Belh teslim olmayı teklif etmişti ama Harezmşah ordusu yakında savaştığından Cengiz Han kentin tüm sakinlerini öldürtmüş ve kenti yerle bir ettirmişti. Belh'in kuzeyinde Tirmidh direnmiş ve kentin tüm nüfusu katledilmişti; bu aşağı Ceyhun'un yakınındaki Gürgenç'in da kaderi olmuştu; burada her bir Moğol askerine katletmesi için yirmi dört kişi ayrılmıştı. Horasan'a boyun eğdirilme sorumluluğu Cengiz'in en genç oğlu Tuluy'a verilmişti; Tuluy "bu görevi eksiksiz şekilde yerine getirmişti". En korkunç katliamlar Merv ve Herat'ta gerçekleşmişti; burada bir otoriteye göre, her bir Moğol askerine 300-400 kişi düşecek şekilde 1,3 milyon insan öldürülmüştü; 1221'de Herat'taysa 1,6 milyon insan katledilmişti.[42]

Cengiz Han'ın 1227'de ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu ulusal kurultayda Cengiz Han'ın vasiyetine göre ilhanlar olarak dört oğlu arasında "ülkelere" veya "topluluklara" (Moğolcada *ulses*-uluslara) bölünmüştü. Hayattaki ikinci büyük oğlu Ögeday, özellikle merkezî Moğolistan'da yetkili olmak üzere Büyük Han olmuştu; Altınordu'nun Batu'su Altay Dağları ile Moskova arasındaki bölgeyi ve en büyük oğlu Çağatay da Ceyhun'un kuzeyi olarak Orta Asya'yı almıştı. Bunun güneyinde kalan İran hâlâ karışıklık içinde olduğundan Ögeday, Carmagon'a buraya boyun eğdirmesi için 30.000 asker vererek göndermişti. Horasan'ı fethedip buradaki nüfustan vergi toplama amacıyla sivil idareyi yeniden oluşturduktan sonra Carmagon 1235'de yukarı Mezopotamya, Küçük Asya ve Kafkasya'yı zaptetmek için batıya doğru ilerlemişti. Azerbaycan, Ermenistan ve Arran yakıp yıkılmış ve hükümdarları Ögeday Han'a

42. J.A. Boyle, "Dynastic and political history of the Il-Khans", *Cambridge History of Iran*, C. V, s. 303-8, 311-14, 321, 315, 321; Juvaini, *History of the World Conqueror*, s. 82-3, 96, 103-5, 123-5, 129-30, 147, 153, 162-4.

haraç ödemeye zorlanmıştı.[43] Moğolların iki Kafkas seferinden sonra Azerbaycan (Meraga, Erdebil ve Serab) ile Şirvan'ın (Beylekan, Şamahı, Gence ve Şemkir) kalabalık ve refah içindeki kentleri harabeye dönmüş ve sakinlerinin çoğu ölmüştü; ancak hana muazzam tazminatlar ödeyerek İldeniz hükümdarları başkentleri Tebriz'i aynı yazgıyı paylaşmaktan kurtarmıştı.[44] Bundan sonra Şirvan, şahın Bakû'daki konutuyla birlikte, 14. yüzyılda bağımsızlığını kazanana kadar kışlık yaşam alanı ve mineral yağı, tuz ve ipek kaynağı olarak Moğol hükümdarları için önemli olacaktı.

CELALEDDİN HAREZMŞAH

1220'de Horasan'da Cengiz Han'a esir düşmekten kıl payı kurtulan Harezmşah Muhammed Alaaddin, Cebe ve Subutay adlı generallerin takibi altında Hazar Deniz'ine kaçmış ve burada Aşur Adası'nda ölmüştü. Oğlu Celaleddin Gazne'ye kaçmış ve burada onu takip eden Moğol ordusunu püskürtmüştü (Moğollara karşı nadir başarılardan). Fakat bunun üzerine Cengiz'in kendisi takibi devralarak büyük bir orduyla Horasan'a gelmiş ve burada torununun öldürüldüğü Bamyan'da bir süre kalarak karşısına çıkan her canlıyı yok etmişti. Moğollar, Celaleddin'i neredeyse İndüs'ün kıyısında yakalamış ama kaçmayı başarmıştı. Ardından Moğollar, Moğolistan'a çekilene (Cengiz Han 1227'de burada ölecekti) kadar Hindistan'da üç yıl kalmıştı.[45]

Bu arada Subutay ve Cebe'nin orduları 1220'de Harezm ve İran'ı yağmaladıktan sonra Azerbaycan üzerinden kuzeybatıya ilerlemiş ve burada Atabey Özbeg onları para vererek durdurmuştu.[46] Muğan Ovası'nda kışladıktan sonra Gürcistan'a saldırmışlar ve Kral Giorgi Laşa 90.000 süvariyle işgalcilere Şubat 1221'de Tiflis'in 32 km güneyindeki Khunani'de meydan okumuş ama Moğol taktiklerine yabancı olan Gürcüler yenilmişti. Bir isyanı bastırmak için İran'a hızlı bir seferden sonra Moğollar 1222'de tekrar geri gelmiş ama Gürcüler ortalıkta gözükmemiş ve gözlerini kuzeye dikmiş işgalciler Şirvan ve Gence'yi yağmalamakla yetinerek süratle Derbent'e ilerlemişti. Hazar kıyısı boyunca geçişi engelleyen bu büyük kaleyi Moğollar bile alamamış ve Terek bozkırına Dağıstan Dağlarından giderek oradan geçen daha zor yolu kullanmak zorunda kalmışlardı; bu geçiş sırasında Alanlar ile Kıpçakların direnişini dağıtmışlardı. Moğollar Don bozkırında daha belirsiz bir çatışma hâlinde Kiev Rus prenslerinin önderliğinde bir orduyla karşılaşmıştı;

43. Allen, *History of the Georgian People*, s. 110-16; Ashurbeyli, *Gosudarstvo shirvanshakhov*, s. 148-50, 155-61.
44. A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 174.
45. Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 317-23.
46. Buniyatov, *Gosudarstvo atabekov*, s. 114-15.

640 km doğuda Azak Denizi kıyısında gizemli yeni gelenler hakkında raporların ulaştığı prensler onlara meydan okumak için süratle buraya ilerlemiş ama sonunda 10.000 asker kaybederek püskürtülmüştüler. Moğolların uzun keşfi Kırım üzerinden güney Ukrayna'yı kapsamış, ardından 1224'te yollarını Orta Volga'ya çevirerek Moğolistan'a dönmüşlerdi.[47] Moğollar kuzeye çekilirken Gürcistan kraliçesi Rusudan (1223-45) Tiflis'ten Papa'yla yazışarak başka bir haçlı seferine katılma ihtimalinden bahsetmiş, bu arada sanki önemsiz bir meseleymiş gibi Moğolların son ziyaretlerine pek değinmemişti.[48]

1223'te Hindistan'dan döndükten sonra Celaleddin İran'da seferler düzenlemek ve yağmalarla kasasını doldurmak için ordusunu yeniden oluşturmuştu. Şiraz, İsfahan ve Rey'de iyi karşılanmış ama Bağdat'ı Mısırlıların elinden alamayınca 1225'te Azerbaycan'ı istila ederek Tebriz'i daha sonraki operasyonları için üs yapmıştı. Celal'in Kafkasya'daki seferleri büyük ölçüde Gürcülere yönelmişti; ordularını Garni'de yenmiş ve altı yıl boyunca Gürscistan'ı acımasızca yağmalamıştı. 1226'da Tiflis'in İranlı sakinlerinin ihaneti sayesinde Harezmler bu kenti yağmalamış ve Rusudan'la maiyeti İmereti'ye (Batı Gürcistan) kaçarak Kutaisi'ye yerleşmişti.[49] Böylece Gürcistan krallığı, batıdaki Karadeniz bölgelerine sıkıştırılmış, Avrupa'daki statüsünü kaybetmiş, "artık Hıristiyanlığın ne kuzeydoğudaki uzak sınırı olarak tanınır ne de Müslümanlara Küçük Asya'da meydan okuyabilecek bir güç olarak görülür olmuştu."[50]

Celaleddin'in Tiflis'te Hıristiyanları katletmesiyle İslam dünyasında itibarı artmış ve bundan ötürü kendisini daha fazla savaşın içine atmıştı. Güneydoğu İran'da bir isyancı bağımlısı disiplin altına almak için 1.285 kilometrelik bir akın düzenledikten sonra geri gelerek Gürcülerin elindeki Ermeni kentleri Ani ve Kars'ı kuşatmış ve üçüncü bir kente, Ahlat'a da baskın düzenlemişti; bu son kentte Türkmen yandaşlarının yaptıkları zulüm o kadar vahşiceydi ki Ermeniler ayaklanarak işkencecilerini kovmak zorunda kalmıştı. 1227'de bu sefer işler Celal'in aleyhine dönmüş, Gürcüler Tiflis'e saldırarak burayı yakmışlardı.

Ögeday'ın Carmagon'a verdiği görev Celaleddin'in yok edilmesi olduğundan, bir sonraki yıl Gürcüler ve Ermeniler nefes almıştı; Celaleddin süratle Moğol saldırısı beklenen İsfahan'a geçmişti. Karşılaşma gerçekleştiğinde Harezm ordusu dağılarak kaçmıştı. Fakat ertesi yıl

47. *Povest vremennykh let* (Der.) V.P. Adrianova-Peretts, 2 cilt, Moskova, 1950, 6731-2/1223-24 yılları altında.
48. M.F. Brosset, *Historie de la Géorgie depuis l'Antiquité au XIX siecle*, kısım 1 "Histoire ancienne jusqu'en 1469 de J.C.", St. Petersburg, 1849, C. I, s. 497 n. 2 ve diğer kaynaklar, Allen, *History of the Georgian People*, s. 111 ve n. 2, 3, s. 372'de alıntılanmış.
49. Allen, *History of the Georgian People*, s. 110-12; Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 311, 322-8.
50. Runciman, *History of the Crusades*, C. III, s. 249-50.

(1229) Celal tekrar Azerbaycan'da savunmasız Ermenilerin yaşam alanlarını yakıp yıkmaktaydı. Ardından Gürcistan'a dönmüş, Rum Selçukluları ve Kıpçaklarla ittifak oluşturmuş olmalarına rağmen Gürcüleri tecrit ederek Bolnisi'de mağlup etmişti. Ermenistan'a geri dönmüş ve Manazkert'e geçmeden önce kışın Ahlat'ı kuşatmıştı. Fakat bu sırada Rum Sultanı [Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat] ve diğer Anadolu Türkleri Celal'in verdiği hasarı sona erdirmek için örgütlenmişti. Tam Ögeday Han'ın İran'ın istilasını tamamlamak (bunun içinde Celaleddin'in bastırılması da vardı) için bir ordu göndermiş olduğu haberi geldiğinde Celal'i püskürtmeyi başarmışlardı. Ordusunun terk etmesi üzerine Celal, Diyarbakır'a kaçmış ve burada Kürtler tarafından 1231'de öldürülmüştü.[51]

ANADOLU: RUMLAR, SELÇUKLULAR VE MOĞOLLAR

1230'lardan itibaren Moğollar batıya, Anadolu'ya doğru da ilerlemiş, Selçuklulara boyun eğdirmiş ve Moğol sınırlarını Bizans'a dayandırmıştı.[52]

Rum Selçuk Sultanlığı I. Keykubad (1219-37) zamanında gelişmişti. Keykubat, Celaleddin'e karşı Erzincan'da kazandığı zaferden sonra Gürcistan kraliçesi Rusudan'ı bağımlısı yapmış ve Ögeday Han'la uzlaşarak Moğol saldırısını önlemişti. Keykubat'ın halefi II. Keyhüsrev, yoksulların Selçuklu zalimlerine karşı zafer kazanacağı yeni bir çağ vaat eden bir Türkmen dervişin önderliğinde bir isyan atlatmış olmakla beraber,[53] asıl tehdit 1242'de Mkhargrdzeli'nin Gürcü birliklerinin de dahil olduğu bir Moğol ordusu, Baycu'nun komutasında Anadolu'yu istila ederek Erzurum'u yağmaladığında ve 1243'de Selçukluları (onun da bir Gürcü komutanı vardı; Abhaz Prens Şarvaşidze) mağlup ettiğinde belirmişti. Her ne kadar Moğollar Kayseri'ye kadar Rum'a [Anadolu] ilerlemiştiyse de, Ögeday'ın ölümü üzerine toplanmış kurultaydan ötürü geçici olarak çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu tarihten sonra Rum Sultanlığı taht üzerinde hak iddia eden ve her biri başka bir Moğol hanından yardım isteyen adaylar arasındaki karşılıklı çatışmalarla parçalanacaktı.

İran'ın Moğol hükümdarları (İl-Hanlılar) Rum'u da haraç için yağmalanacak bir bağımlı olarak görmekteydi ve bunun üzerine Hülagü bir idareci, yani uygulamada, sözde iki genç prense hizmet ederken yirmi yıl boyunca Anadolu'nun fiili hükümdarı olacak bir atabey atamıştı. Sonunda Selçuklular, Mısır'ın Memlukleri ve İran'ın Moğolları ara-

---

51. Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 223-4; Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 328-35.
52. McEvedy, *Penguin Atlas of Medieval History*, s. 74-7.
53. Turan, "Anatolia", s. 248-50.

sındaki karşıtlıktan yararlanarak Mısır'ın Sultan Baybars'ının 1277'de Anadolu'yu istila etmesini sağlamıştı. Bu iki tarafta da büyük kayıplara yol açmış ama sonunda Rum'un Moğolların boyunduruğu altında olduğunu onaylamıştı. Baybars Mısır'a döndükten sonra Hülagü'nün oğlu Abaka, Selçuk Sultanlığını istila ederek kendisine tabi kılmış ve Moğol memurlara dayanan bir idare oluşturarak Rum'u daha sağlam şekilde İlhanlılar'a bağlamıştı.[54]

Bu arada Rum'daki karışıklığın ortasında güneyde Toros Dağlarında Karaman olarak bilinen bir Türkmen şefi biçiminde yeni bir güç merkezi belirmişti. Rum'un son sultanını bir kuklaya dönüştürmüş İlhanlılar'ın müdahalesine rağmen, İran'daki karışıklık sonunda Karaman Türklerinin Moğol tahakkümünden kurtularak Osmanlı Türkiye'si sınırlarına ulaşana kadar batıya yayılmasına olanak sağlamıştı. Bununla beraber, kuzey Anadolu'da İlhanlılar, Türkmenler üzerindeki iktidarlarını Sivas'ta 1340'a kadar Mısır koruması altında varlığını sürdürmüş bir sultanlık aracılığıyla sürdürmüş ama burası sonunda 1361'de Osmanlı Sultanı I. Murat tarafından ele geçirilmişti.[55] Bundan kısa süre önce İran'daki İlhanlılar hanedanı da birbiriyle savaşan Celayirler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türklerin de dahil olduğu on beş yerel hanedanın yol açtığı karışıklık içinde sona ermişti. Bunlar daha sonra başka bir dünya fetihçisinin yaratacağı fırtınayla karşılaşacaktı: Timurlenk'in kanlı kariyeriyle.[56]

Batı Asya'da Moğollar zaman içinde Orta Asya ve İran halklarıyla temasları sonucunda Müslüman olmuştu (Budizm Moğolistan'da 16. yüzyıla kadar geniş kitleler tarafından benimsenmeyecekti).[57] Animizmi İslam için terk eden ilk han Altınordu'nun Berke'si (1256-67) idi ama İslamın kalıcı şekilde dayatılması 1313'de Özbeg Han'ın tahta geçmesiyle gerçekleşecekti. Bu adımdan önce Moğol liderler dinlere karşı hoşgörü göstermekte veya aldırmamaktaydı ama bu tarihten sonra Sünni İslamın hoşgörüsüzlüğünü benimseyeceklerdi. Bu arada İran'da Budist Han Argun'un yerine Gazan geçmiş ve 1295'te Arapça Mahmut ismini ve sultan unvanını alarak Sünniliği devlet dini ilan etmişti. Fakat dokuz yıl sonra halefi Olcaytu (başlangıçta Nikolas adıyla bir Nasturi Hıristiyan'ı olarak vaftiz olmuş) ilk önce Budist, ardından da Sünni Müslüman olmuştu. 1310'daysa Şiilikte karar kılmış ve ardından tekrar Sünni ortodoksluğuna geçmişti. Maveraünnehir'de Tibet Sanskritçesi adıyla

54. Allen, *History of the Georgian People*, s. 113 n.1; Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 361; Taeschner, "Turks and the Byzantine Empire", s. 748-50; Turan, "Anatolia", s. 246-51.
55. Taeschner, "Turks and the Byzantine Empire", s. 749-52.
56. Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 414-15; Petrushevsky, "Socio-economic condition", s. 496; H.R. Roemer, "The Jalayirids, Muzaffarids and Sarbadars", *Cambridge History of Iran*, C. VI, s. 2-4.
57. Heissig, "Mongol religions".

han olan Dharma Shri (Farsileştirilmiş hâli "Tarmaşirin", 1326-34) halkı adına Sünnilik için Budizm'i reddetmiş ve Sultan Alaaddin olmuştu[58] (14. yüzyıl Arap coğrafyacısı Muhammed İbn Battuta Müslüman din adamlarının basit Moğol şeflerinin İslamı benimsemelerini sağlamak için belli miktarda sözsel kandırmacaya başvurduklarını yazmaktadır).[59]

Cengiz Han'ın imparatorluğunun birliği, her bir Büyük Han öldüğünde tamamen Moğollar'dan oluşan bir kurultay toplamalarına rağmen uzun süre dayanamamıştı. Daha önce belirtildiği üzere, Cengiz ölmeden önce Moğol İmparatorluğu'nu yönetme sorumluluğunu oğulları arasında paylaştırmıştı[60] ama imparatorluğun daha fazla yayılması yarım yüzyıl sonra imparatorluk topraklarının yeniden dağıtılmasını gerektirmişti.[61] Cengiz'in büyük oğlu Möngke Büyük Han (1251-9) olarak tahta çıkarak doğudaki Moğol anayurdunu miras almış, Möngke'nin ölümünden sonra Kubilay, Kuzey Çin'in hükümdarı olmuş ve Batu'ya da Altınordu kalmıştı. Asıl Moğolistan'ın batısında, Tanrı Dağları ile Aral Gölü arasındaki Çağatay ulusu Çağatay'ın ölümünden sonra Kara Hülagü (1242-6) tarafından yönetilmişti; bunun güneyinde İran ve Kafkasya ise çoğu kez İlhan olarak adlandırılmış Hülagü'nün (1256-65) kontrolü altına girmişti.[62] Hülagü'ye verilmiş ana görevler Kürtler ile Lurların bastırılması (her zaman yerleşik yönetimler tarafından sorun kaynağı olarak görülmüşlerdir) ve her şeyden önce de İsmaililerin ve kalelerinin yıkılmasıydı; çünkü İsmaililerin son zamanlarda ifade edilmiş dünyayı fethetme hedefleri doğrudan Moğolların bunun sadece kendi "yazgıları" olduğu görüşüyle çelişmekteydi.[63] Hülagü, Horasan üzerinden güneye ilerleyince İsmaililerin saldırısına uğramış ve buna karşılık Moğollar Tun kentini yağmalayarak tehcire tabi tutulmuş kadın ve zanaatkârlar hariç tüm sakinlerini öldürmüştü. 1256'da Hülagü, Alamut'taki Büyük Efendi de dahil birçok İsmaili kalesine saldırmış ve hayatta kalanlar sonunda Cengiz Han'ın yasasına göre katledilmişti.[64]

O sırada Ceyhun'un güneyinde İndüs'ten, Anadolu'ya kadar her şey

---

58. Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 410, Roemer, "Timur in Iran", s. 80, Spuler, *History of the Mongols*, .5, 8, 202, 211.
59. Spuler, *History of the Mongols*, s. 202.
60. Cengiz ailesinin *Cambridge History of Iran*, C. V, s. 418-21'deki son derece yararlı hanedan tablolarına bakınız.
61. Spuler, *History of the Mongols*, s. xi-xiv'deki haritalara bakınız.
62. Farsça değil, Türkçe olan İlhan terimi, Moğollarla ilişkilendirilen birçok terim gibi, birçok Türki dilinde (örneğin, Özbek, Tatar ve Türkmen) karşımıza çıkan iki sözcüğü birleştiren kafa karıştırıcı bir unvandır: Hükümdar anlamındaki han ile halk anlamındaki il veya el: "bir halkın veya boyun ülkesi" (Moğolcada il, bariz, açık, yasal anlamlarına gelen bir sıfattır: A. Luvsandendev (Der.), *Mongol oros tol*, Moskova, 1957, s. 218). Farsçada boy anlamında il (muhtemelen Türkçedendir) ve göçebe bir boyun lideri anlamında ilhan sözcükleri vardır; ama tarihsel bağlamda ilhan özellikle "Hülagü hanedanına üye birinin unvanıdır". *Persidsko-russkiy slovar*, C. I, s. 149.
63. Hodgson, "İsmaili state", s. 477-9.
64. Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 341-5.

Moğollara göre Hülagü'nün ulusuydu. Bir sonraki kurbanı Abbasi Halifeliğiydi.[65] Halife Mustasım'ın gönüllü uzlaşma amaçlı vergi teklifini reddeden Hülagü halifelik üzerinde egemenlik hakkı istemiş (halife bunu reddetmişti) ve bunun üzerine Han, Bağdat'a ilerlemişti. Ocak 1258'de ordusu Mustasım'ın öncü kolunu yok ettikten sonra Bağdat kuşatılmış ve elli günlük bir kuşatmadan sonra halife teslim olmuştu. Moğollar kenti yağmalamış ve halife ile oğulları da dahil olmak üzere 80.000 yurttaşını öldürmüştü.[66] Hülagü'nün Moğol usulü yakıp yıkma ve kitlesel katletme yöntemlerine rağmen, tarihsel değerlendirme tamamen olumsuz değildir:

> Hülagü'nün bir fatih ve imparatorluk kurucusu olarak başarıları muhtemelen yeterince takdir edilmemişti... Moğol fetihlerini Akdeniz kıyılarına kadar yaymıştır ve haleflerine önemli kısmı bugün Ortadoğu olarak adlandırdığımız büyük bir bölge bırakmıştır. Bununla beraber, İran'ın İlhanlıları hakkında konuşmamız tamamen nedensiz değildir... Moğol aslında... İran İmparatoru'ydu... o ve halefleri... bir ulusal devletin önkoşullarını... yaratmıştır... ve hükümdarları Geç Antikçağ'dan beri ilk defa Batı'yla doğrudan diplomatik ilişkilere girmiştir.[67]

GÜRCİSTAN VE MOĞOLLAR

Gürcistan'da IV. Giorgi'nin kız kardeşi Kraliçe Rusudan, Celaleddin'in ölümünden sonra Tiflis'e dönmüş ama başkomutanı Awag Mkhargrdzeli onu Moğollara boyun eğmesi ve bir kez daha Kutaisi'ye kaçması konusunda ikna etmişti. Bu arada Gürcistan'ın tüm "baş asilleri kraliçeye olan sadakatlerini görmezden gelerek kendilerini ana kalelerinde tahkim etmiş ve boyun eğme şartlarını müzakere etmeye başlamışlardı". Hem Arap hem de Türk olarak Müslüman komşularıyla (ve sık sık işgalcileri) uzun bir deneyimden sonra, "Gürcüler, bir kez fetih süreciyle gelen zulüm aşaması sona erdikten sonra, idari etkinliklerinden dolayı [Moğolları] Harezmlerden daha fazla tercih ediyor gibiydiler... [ve Kraliçe Rusudan] tüm Gürcistan krallığının Moğol efendiliği altında yönetmesi için oğluna verileceği şartıyla bağımlıları olmuştu.[68] Sadakat sözü olarak genç halef prens David rehin olarak verilmiş ve Altınordu'nun aşağı Volga'daki başkenti Saray'a götürülmüştü. Orada 1244'e kadar kalmış ve bu tarihte Büyük Han'ın Karakurum'daki sarayına gönderilmişti.

---

65. *A.g.e.*, s. 345.
66. A. Bausani, "Religion under the Mongols", *Cambridge History of Iran*, C. V, s. 538-9; Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 345-50; Rashid ad-Din ve Wassaf, Spuler, *History of the Mongols*, s. 4, 115-22, 146-7'de alıntılanmış.
67. Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 355.
68. Allen, *History of the Georgian People*, s. 113; Runciman, *History of the Crusades*, C. III, s. 250.

Gürcülerin Moğol otoritesine ne kadar boyun eğdikleri, kısa süre sonra Rusudan'ın Moğolistan'daki oğlu V. David'e IV. Giorgi Laşa'nın tek oğlu VI. David'in de katılmış olmasından anlaşılabilir."[69]

1269'da Hülagü'nün genel valisi Argun Aka, Arran'da vergi amaçlı bir nüfus sayımı hazırlığı içindeyken, Moğollar ve Müslüman zorunlu askerleri bir Gürcü isyancı grubunu kuşatarak büyük kısmını esir almıştı. Şüphesiz bu esir savaşçıların büyük kısmı, tıpkı hanın bağımlısı birçok Rus prensinin askerleriyle birlikte yaptığı gibi Moğolların yanında savaşmaya ikna edilmişti. Hülagü'nün 1259'deki Bağdat saldırısına katılmış bir Gürcü süvari birliği, "kâfir başkentine saldırmaya hevesli" ve "surları ilk aşanlar olarak yıkımlarında özellikle ateşli" olduklarını göstermiş, böylece Haçlılar olarak tanınmaya hak kazanmıştı. Benzer şekilde, 1260'da hana karşı gelmiş Eyyübi prensi Kâmil'in kalesine İlhanlı saldırısı da "büyük ölçüde... Hülagü'nün Gürcü ve Ermeni müttefikleri sayesinde" başarılı olmuştu.[70] Diğer topluluklar Hıristiyanlardan daha az tercih edilmekteydi: Hülagü 1259'da Suriye'yi istila ettiğinde Ermenistan ve Van Gölü yakınındaki dağlardan geçmiş ve burada Ahlat ve Hakkâri boylarının "Kürt sakinleri büyük bir katliama uğramıştı".[71]

Bu arada kuzeyden Altınordu hanının akınlarıyla Kafkasya'daki savaş alanı genişlemişti. Güneydeyse Hülagü'nün Suriye'yi işgali Moğol devletini Mısır'ın eşiğine getirmişti. 1259'da Seyfeddin Kutuz Kahire'de sultan olarak iktidarı ele geçirdiğinde, Moğollar onun kendilerine boyun eğmesi talebinde bulunmuştu. Bu mesajı Kahire'ye getirmiş olan elçi idam edilmiş ve Kutuz, Gazze'deki Moğol garnizonunu yok etmesi için General Baybars'ı göndermişti. Moğolistan'da Büyük Han Möngke'nin ölmesinden ötürü Hülagü ana kuvvetiyle Tebriz'e çekilerek Suriye'yi Nasturi Hıristiyan generali Ketboğa'nın komutasında bırakmıştı. Haçlılar Kutuz'un Akka'da asker bulundurmasına izin verdiklerinden, Moğol ordusu ile Ermeni ve Gürcü birliklerine tuzak kurması mümkün olmuştu. Memlukların bekledikleri tepelere çekilen Ketboğa'nın ordusu burada yok edilmiş (bir meydan muharebesinde Moğolların ilk mağlubiyetleri) ve birkaç ay sonra bu mağlubiyet Humus'ta tekrarlanmıştı.[72] Bu zaferler Mısır Memluk Sultanlığı'nın "Yakındoğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişine kadar 200 yıl boyunca başlıca güç" olarak statüsünü teyit etmişti.[73]

Gürcü müttefikinin Hülagü için önemi 1264'te İlhanlıların son kurultayında bağımlıları arasında sadece Antiokheia'nın Prens Bohemond

69. Suny, *Making*, s. 30.
70. Allen, *History of the Georgian People*, s. 284-5; Rashid ad-Din, Spuler, *History of the Mongols*, s. 135-6'da alıntılanmış; Runciman, *History of the Crusades*, C. III, s. 302-5.
71. Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 350.
72. *A.g.e.*, s. 351-2, Lewis, "Egypt and Syria", s. 211-15.
73. Runciman, *History of the Crusades*, C. III, s. 310-13.

ve Ermenistan'ın Kral Hetum'un değil, aynı zamanda Gürcistan'ın VI. David'in da bulunması biraz daha belirginlik kazanmıştı.[74] Ayrıca iki Gürcü erkek kardeş Ioane ve Iakobi Vaseli, Hülagü'nün bağımlısı Abaka Han tarafından 1276'da Fransa ve İngiltere kralları ile papayı başka bir haçlı seferi düzenlemeye ikna edecek elçiler olarak seçilmişti. Bu öneri 1289'da bir Ceneviz kuryenin İlhanlı Argun'dan getirdiği mektuplarla bir kez daha tekrarlanmıştı; İlhanlı bu mektuplarda 30.000 Moğol süvarisi ve "Gürcistan'ın Hıristiyan krallarıyla" katkıda bulunmayı önermiş ve bu öneri 1291'de bir kez daha tekrarlanmış olmasına rağmen Avrupa'dan bir tepki gelmemişti.[75] Bir sonraki İlhanlı hükümdarı Gazan Han (sorgusuz sualsiz İlhanlılar arasında en büyüğü)[76] 1295'te tahta geçtiğinde Müslüman olmuş ve sultan unvanını almıştı ve Mısır'ın elindeki Suriye kentlerine akınlar düzenlemeye pek istekli değildi. Son İran İlhanlıları hükümdarı Ebu Said (1316-35) Sultaniye'de 1318'de Katolik Piskoposluğu'nun kurulmasına izin vermiş kültürlü bir Müslüman'dı.[77]

ALTINORDU VE TİMURLENK

1236-42'de Volga Bulgar ülkesi, Rusya, Polonya ve Macaristan'ı yakıp yıkmış Batu Han hükümdarlığı altındaki Altınordu Moğol ve Türkleri için Hazar-Kuzey Kafkasya bozkırı ve Volga'dan geçerek ulaşılan Kafkasya hemen yanı başlarındaydı. Bu yüzden, oluşumundan itibaren Altınordu Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Azerbaycan üzerinde etkide bulunmuştur. Dolayısıyla, İlhanlılar'ın Hülagü'sü ile Altınordu'nun Berke'si (Müslümanlığı kabul eden ilk Büyük Han) arasında İran ve Kafkasya üzerindeki hakları konusunda aşırı bir karşıtlık ortaya çıkmış olması şaşırtıcı değildir; öyle ki bu karşıtlık, 1262'de Berke'nin Nogay komutası altında bir sefer örgütlemesi ve Hazar kıyısı yolu ve Derbent üzerinden giderek Şirvan'ı işgal ederek Hülagü'nün ordusunu Şamahı yakınında bozguna uğratmasıyla sonuçlanmıştı. Nogay kuzeye Dağıstan'a çekilmiş ama orada Hülagü'nün kuvvetleri tarafından mağlup edilerek Derbent'ten çıkartılmasıyla kuzeye Terek'e çekilmişti. Burada Moğollar 1263 Ocak'ında Altınordu'nun ordusu tarafından püskürtülmüştü.[78]

Bununla beraber, bu tür karşılaşmalar bir yüzyıl sonra Kafkasya'nın başına gelen felaketle karşılaştırıldığında hiçbir şeydi. Hem Büyük Han hem de İslamın savunucusu rollerini benimsemiş Keş'in (Semerkant yakınında) Timurlenk'i 1381 yılında Cengiz Han'ın imparatorluğunu canlandırmak için harekete geçmişti. Her ne kadar Moğol kökenli değil,

---

74. *A.g.e.*, C. III, s. 319.
75. *A.g.e.*, C. III, s. 346-7, 401-2.
76. Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 396-7.
77. *A.g.e.*, s. 387-95; Runciman, *History of the Crusades*, C. III, s. 439-40.
78. Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 352-4.

Çağatay Maveraünnehir'inde doğmuş bir Türk idiyse de, Timur savaşçılık çıraklığını kayınbiraderi Belhli Mir Hüseyin'in yanında Afganistan'da paralı asker olarak yapmıştı. 1363'te geri dönen iki maceracı Moğol prensi İlyas'ı kovalayarak Maveraünnehir'de bağımsız bir devlet kurmuştu. Fakat Orta Asya'da hükümdar olmayı meşrulaştıran unsur Cengiz'in soyundan gelmeyi gerektirdiğinden, Timur ve Mir Hüseyin, Cengiz Han'ın kökeninden gerçek birini bulup onu sözde hükümdar olarak yerleştirmişti. Mir Hüseyin'le ittifakı yararlılığını tamamladığında Timur 1370'de onu öldürtmüş ve Cengiz kökenli kuklayı kullanarak meşruiyetini sürdüren Timur kendisini "Cengiz Han ve Çağatay'ın mirasçısı ve devamı ilan etmişti". Sonunda 1397 civarında Cengiz bağlantılarını Moğolistan Han'ının bir kızıyla evlenerek güçlendirmişti. Her ne kadar Timur "sık sık İslam inancını vurgulamış, İslamı dünyadaki egemen din yapacağını ileri sürmüş" ve 1388'de sultan unvanını almışsa da, tüm bunlara rağmen "askerleri camilerin kutsallığını bozmuş... ve Müslüman erkek, kadın ve çocukları öldürmüş veya köle olarak satmak için binlercesini esir almıştı". Gerçekten de, şeriatın Müslümanların öldürülme veya köle yapılmasını yasaklamasına rağmen, bu Timur'un ana uğraşı olmaya devam etmiştir.[79] Hatta onun hakkında "Gösterişli ve fanatik Sünni dindarlığına rağmen, [Timur] İslam medeniyetinin o güne kadar kurban olduğu en kötü düşmanlarından biriydi" ifadesi de kullanılmıştır.[80]

Timur'un imparatorluğu Trabzon'dan Kâbil'e ve Aral Gölü'nden İran Körfezi'ne kadar uzanmakla beraber, operasyonların alanı uygulamada büyük Avrasya bozkırı ve Anadolu'nun tüm medeni bölgelerini, Çin'in sınırlarından Kırım'a ve Rus ormanlarının kıyısına kadar her yeri kapsamıştır. Timur, bu geniş alanın içinde hiperaktivite ve kör bir yok edicilikle yakıp yıkmıştır (Harita 13'e bakınız).[81]

Kafkasya, Timur'un öfkesini özellikle çekmişti. Çünkü himayesindeki kişi ve rakibi Altınordu'nun Kıpçak hanı Toktamış, Dağıstan'ı istila ederek Derbent ve Şirvan'ı Altınordu adına işgal etmiş, böylece Timur ve "oğlu" arasında planlanmamış bir savaş (1391-8) başlatmıştı. Toktamış'ı Şirvan'dan çıkarttıktan sonra Timur, ona karşı çıkmış Kral VII. Giorgi yüzünden Doğu Gürcistan'ı yakıp yıkmaya girişmişti. Timur, İran'ı yağmaladıktan sonra 1393'te Kafkasya'ya geri dönerek Toktamış'ı 1395'te Terek'te mağlup etmiş ve Çerkesya, Çeçenya ve Dağıstan'ı enkaz hâline getirmişti. Ama Şirvan kurtulmuştu; çünkü hükümdarı I. İbrahim,

---

79. R. Grousset, *The Empire of the Steppes. a History of Central Asia,* Fransızcadan çeviri, New Brunswick, 1970, s. 409-16, 425, Roemer, "Timur in Iran", s. 88-90.
80. Spuler, "Disintegration", s. 170.
81. Grousset, *Empire of the Steppes,* s. 417-20, 427-9, 431, 434, 437, 445, 447, 452, 454-5; Roemer, "Timur in Iran", s. 55-6; Spuler, *History of the Mongols,* harita s. xiv.

Timur'la, Azerbaycan tarihçilerinin "esnek politika" olarak adlandırdığı bir işbirliği ilişkisi yürütmüştü. Timur, Hindistan'ı yağmalamasının sağladığı iki yıllık bir aradan sonra 1401'de haraç ve yağma için esasen Gürcistan'ı hedefleyen bir şekilde tekrar Kafkasya'ya dönmüştü.[82]

Timur 1405'de öldüğünde haleflerine karşı isyanlar baş göstermişti. Bu isyanlar sırasında birleşik bir Türk devletine hükümdarlık yapmak isteyen Şirvanşah İbrahim Gürcistan kralıyla ittifak yapmıştı. Bununla beraber, Gürcistan birliğinin kendisi 1443'te Kral Aleksandre'ın ölümüyle birlikte sona ermiş ve bunu takip eden iç savaş sonucunda Kartli, Kaheti ve İmereti ayrı krallıklar olmuştu. Ayrıca batı Gürcistan'da her biri kendi hükümdar ailesiyle beş prenslik vardı: Svaneti'de Gelovani klanı, Abhazya'da Şarvaşidze ailesi, Megrelia'da Dadianis, Guria'da Gurielis ve Samtshe'de (Mesheti'de) Jaqelis.[83]

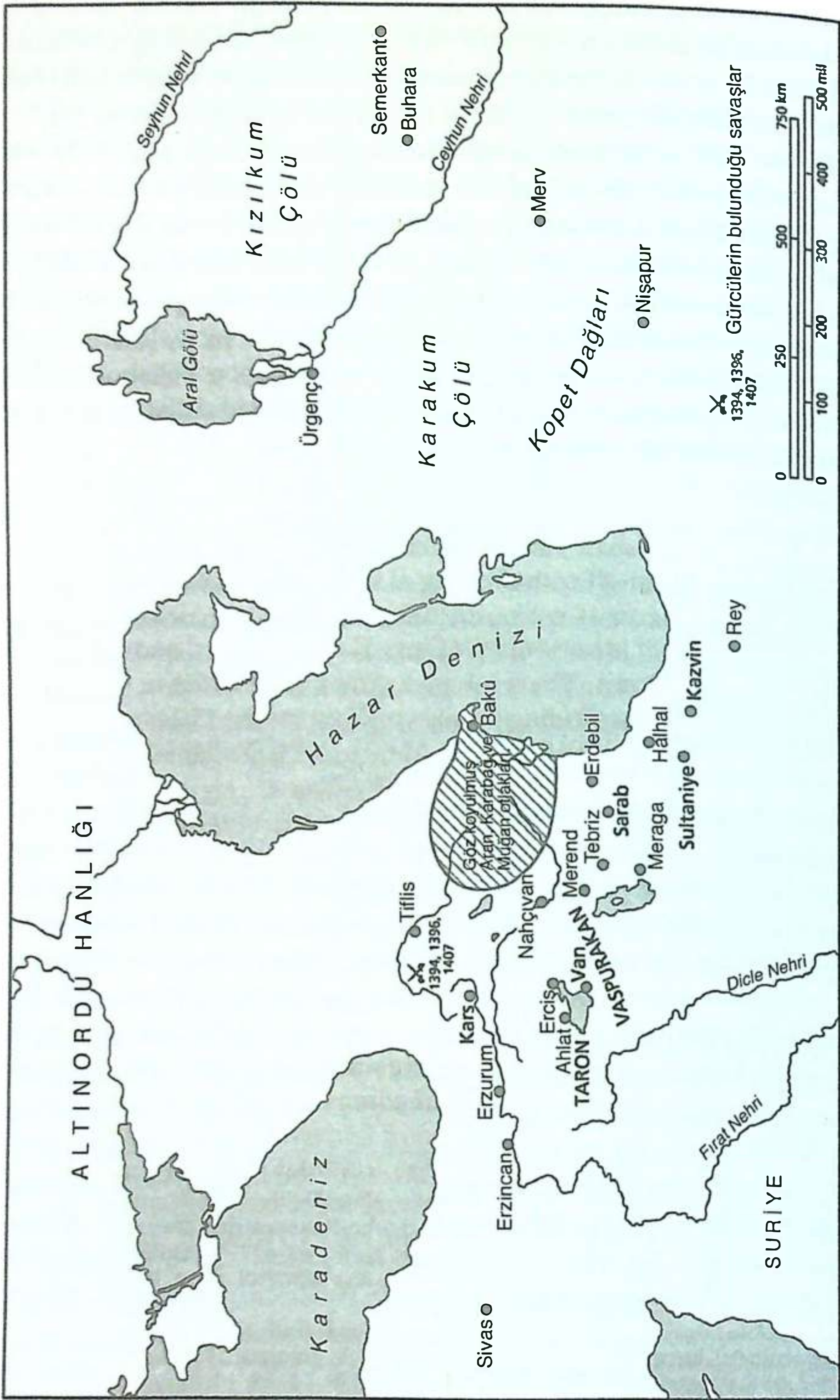
IV. HAÇLI SEFERİ

İmparator Manuil'in 1180'de ölümünden sonra Bizans gerilemiş ve 1199'da Roma'nın Papa III. Innocentius'u yeni bir haçlı seferi için vaaz vermeye başladığında çöküşü başlamıştı. En yüksek düzeyde, İmparator III. Aleksios'a Batı ve Doğu Kiliseleri'nin birleştirilmesi teklifiyle başlayan dindar teklif kısa sürede entrikalara ve şiddete dönüşmüştü. Güneydoğuda bağımsız Ortodoks Bulgaristan ve Sırbistan krallıklarının ortaya çıkmasından dolayı Konstantinopolis'e karadan yolculuk artık uygulanabilir olmaktan çıkmıştı ve Kudüs de Mısır hükümdarlığının kontrolünde olduğundan, seferi düzenleyenler için IV. Haçlı Seferi'nin amacının Konstantinopolis değil Kahire (Akdeniz'in öbür ucunda, Orta Avrupa'dan neredeyse 3.200 km uzaklıkta) olması gerektiği görülüyordu. Bu muazzam seferin parasal kaynağını yaratmak için Venedik Dükü Dandolo 33.500 haçlı için erzak, nakliye gemileri ve bir kadırga konvoyu sağlamayı kabul etmişti. Fiyatı, nakit 85.000 mark, elde edilen toprakların yarı payı ve belli askerî hizmetlerdi. Kasım 1202'de Haçlılar, Venedik için Macar işgalcilerinden Adriyatik kıyısındaki Zara (Zadar) kentini geri almış ve Venedikliler ile Haçlılar buradan elde edilen ganimetin paylaşımında anlaşmazlığa düşmüştü. Yeni imparator IV. Aleksios, Rum Ortodoks din adamlarını Katolikleştirme ve Katolik ayinlerini uygulamaya koymaya, Haçlı ordusunu 10.000 imparatorluk askeriyle

---

82. Allen, *History of the Georgian People*, s. 124-5; Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 163, 235-9, 244; Grousset, *Empire of the Steppes*, s. 406-8, 437-40; Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 69-70; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 198, 213-17; Roemer, "Timur in Iran", s. 57-8, 61-2, 70-3.

83. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 242; C. Toumanoff, "The fifteenth-century Bagratids and the institution of collegial sovereignty in Georgia", *Traditio*, 1949-51, s. 185-6, 188-9, Lang, *Modern History of Georgia*, s. 31-2'de değil, Suny, *Making*, s. 45-7, 8, 11, 13, 14'te alıntılanmış.

Harita 13: Timurlenk: Timurlenk ve Toktamış'ın, yerleşik yaşam, tarım, imalat ve ticaret alanlarından ibaret medeniyet merkezlerinin yok edilerek göçebe otlaklarına dönüştürülmesi amacıyla 14. yüzyıl sonundaki Kafkasya istilasının kurbanları. Sadece tamamen yakılıp yıkılmış ve sakinleri katledilmiş kentler ve bölgeler (esasen Ermenistan ve Azerbaycan) gösterilmiştir.

desteklemeye ve Konstantinopolis'in hazinesinde Venediklilere ödemek için yeterli para bulmaya çalışmaktaydı. Bu sözlerini yerine getirme amaçlı umutsuz girişimleri şiddetli bir saray devrimine yol açacaktı.

Konstantinopolis'in dışında kamp kurmuş "Haçlılar"ın Nisan 1204'te surları aşarak kente girmesiyle bu diğer "Kutsal Kent"i acımasızca yağmalanacaktı. Venedikliler değerli sanat eserlerini götürürken, Fransızlar ile Flamanlar 900 yıl boyunca Hıristiyan medeniyetinin başkenti olmuş bu muhteşem kentte yakıp yıkmış, katletmiş ve ırza geçmişti.[84] Bu arada, Konstantinopolis'ten gelen aralarında III. Aleksios'un kızı Anna ve maiyetinin de bulunduğu mülteciler İstanbul Boğazı'nın Asya tarafında, Konstantinopolis'i tekrar geri alana kadar barınacakları Nicaea'da (İznik) Bizans devletinin geride kalan meşru bir yapı oluşturmuştu. Batı Avrupalıların fethettiği toprakların yarısı Haçlı rejimi tarafından "Romanya" veya "Latin İmparatorluğu" olarak alıkonmuştu; diğer yarısını ise yaptığı anlaşmaya göre dük almıştı.[85] Venedikliler yeni "imparator"un Flamanya'nın Kont Baudouin'i olmasına karar vermişti ve bir Venedikliyi de patrik olarak atamıştı. Bundan başka, Girit, Rodos ve başka adalar da dahil olmak üzere Yunanistan'ın batı kıyısını ve güney yarımadasını da ilhak etmişlerdi. Böylece "bu seferin kâfirlerle savaşacağı iddiası açıkça terk edilmiş" ve bu bariz şekilde "tek amacı Hıristiyan toprağı fethetmek olan bir sefer"e dönüşmüştü. "Hâlâ faal olan büyük bir medeniyeti" yıkmıştı, "bu Hıristiyan âleminin tüm savunma sistemini altüst etmiş... muazzam bir siyasi aptallık eylemiydi."[86] Bu korkunç sistematik yıkımın "Asya sürüleri" veya "kâfirler" tarafından değil, Batı Avrupa'nın güya üstün medeniyetinin liderleri tarafından gerçekleştirilmiş olması ironikti.

Bu arada Antiokheia'da Ermenistan'ın II. Levon'u ile Prens Bohemond arasında 1194'te bir 22 yıllık veraset savaşı başlamıştı (bu savaş sadece Frenkler ile Ermenileri değil, Tapınak Şövalyeleri, Halep'in Müslümanları ve Konya Selçuklularını da kapsamıştı). 1219'da Kral II. Levon'un ölümünden sonra Kilikya tahtı da çatışma konusu olmuş ve bu Lambron'un Hethumidlerinin, Rubenidlere karşı zaferini getirmişti. Bununla birlikte, aşağı Kilikya ile Antiokheia'nın uzlaşması Fransa'nın IX. Louis'inin aracılığı sayesinde ancak 1248'de gerçekleşecekti.[87] O sırada Yakındoğu ufkunda Moğollar belirmiş ve onlar ile Ermeniler arasında beklenmedik bir ittifak ortaya çıkmıştı. "Batı ittifakını bir Moğol ittifakıyla değiştirme ve İslam ile onun güçlü Mısır'ına karşı

---

84. Runciman, *History of the Crusades*, C. III, s. 107-23.
85. Ganimet paylaşımı aslında yarı yarıya olmayacaktı, sekizde üçü Haçlılar ile Venediklilere ve dörtte biri de gelecekteki imparatora gidecekti; *a.g.e.*, C. III, s. 124.
86. *A.g.e.*, C. III, s. 107-31.
87. *A.g.e.*, C. III, s. 87-100-107-31, 135, 164, 171-3; Toumanoff, "Armenians and Georgia", s. 631-633.

sonunda Moğolların Suriye ve Mezopotamya'yı istilasına yol açmış bir Hıristiyan-Moğol saldırısı örgütlemek" büyük ölçüde Kral I. Hetum'un fikriydi. Ögeday Han'ın 1241'de ölümünden sonra Cengiz Han'ın tüm soyu savaşmayı bırakarak görüşmeler için Moğolistan'a dönmüştü. Sadece Baycu'nun komutasında bırakılmış birliklerin Batı Asya'da Moğol ilerleyişi sürmüştü. Mezopotamya'dan batıya ilerleyen Baycu 1243'te Erzurum'u almış ve ancak Selçuklu sultanı Keyhüsrev'in ona biat ettiği Caesarea-Mazaca'ya [Kayseri] ulaştığında durmuştu.[88]

13. yüzyıl Avrupalıları arasında, Moğolların son zamanlarda Doğu Avrupa'nın büyük kısmında sebep oldukları yıkıma rağmen, "kurtuluşun doğudan gelmekte olduğuna dair Prester John efsanesi [Rahip Ioannes] neredeyse apokaliptik bir inanç gibi yayılmıştı." Özellikle Nasturi Hıristiyanlar kanalıyla Cengiz Han'ın Hıristiyanlara sempatiyle yaklaştığı ve Müslümanlardan nefret ettiğine dair raporlar birçok insanı onun aslında kesin bir haçlı seferine önderlik edebilecek Prester John olduğu fikrini teşvik etmişti.[89] Fakat Müslümanlara karşı savaşmak için Moğollarla işbirliği yapma fikri Haçlı çevreleri arasında 1248'te Fransa'nın IX. Louis'i gelene kadar çok az destek bulmuştu. Her ne kadar Müslümanlarla müzakere etmeyi reddetmiştiyse de, Moğollarla ilişkiye girme konusunda hem ihtimal dışı Prester John mitinden dolayı hem de Papa IV. Innocentius'un 1245'de bir Fransisken keşişi olan Giovanni da Pien del Carpini'yi elçi olarak Karakurum'a göndermek için gerekli onayı sağladığı için son derece istekliydi. Innocentius'tan ikinci bir elçi olarak Dominik Ascelin de Mısır'a karşı bir Hıristiyan-Moğol ittifakı ihtimalini görüşmek için 1249'da Baycu'nun Tebriz'deki karargâhına gitmişti.

Bir sonraki yıl Ermenistan Kralı Hetum da Büyük Han Möngke'ye bağlılığını göstermek için Karakurum'a gitmiş, böylece Kilikya'yı Moğollar tarafından korunan ve kiliseleri ile manastırlarını vergilendirmeden muaf tutan bir bağımlı devlet yapmış ve Möngke Han da tüm Hıristiyan güçleri aynı şekilde hareket ederse onlar için Kudüs'ü geri alabileceğini belirtmişti. Hetum'un Karakurum'la özel ilişkisi Moğol İlhanlıların İran'da bulunan ve Antakya şövalyeleri ile Ermeni ve Gürcüleri de kapsayan ordusu 1258'de Suriye ile Mezopotamya'yı işgal ederek Bağdat'ı fethettiğinde doruk noktasına ulaştı. Bununla beraber, IX. Louis'nin Haçlı Seferi'nin "Kutsal Toprakları" kurtarma girişimi acı bir şekilde sonuçlanacak, Memluk Sultanı, Nil Deltası'nda kralı mağlup edip tüm

---

88. J.A. Boyle, "The journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the court of the Great Khan Mingke" [*Central Asiatic Journal,* 9, 1964'ten tekrar basım], J.A. Boyle (Der.) *The Mongol World-Empire 1206-1370,* Londra, 1977, s. 175-89; Runciman, *History of the Crusades,* C. III, s. 164, 252-3, 255-8; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 634.
89. Runciman, *History of the Crusades,* C. III, s. 163-254.

ordusuyla beraber esir alacaktı. Erkek kardeşini rehin bırakan Louis, Haçlıların karargâhı Akka'ya geri gidip mümkün olduğunca Müslümanları uzak tutacak ama sonunda 1254'te ülkesine geri dönmek zorunda kalacak ve böylece bu haçlı seferi de sona erecekti.[90]

Bu arada Altınordu Hanı Berke İslamı kabul etmiş ve bunun sonucu olarak da Mısır hükümdarı Kıpçak Sultan Rükneddin Baybars'la ittifak oluşturmuştu. İlhanlılar'ın Suriye'yi istilası sırasında Baybars'ın ordusu 1260'da Moğollara ilk yenilgisini tattırmış, Hülagü'nün generali Ketboğa'yı Ayn Calut Savaşı'nda yenmiş ve böylece Mısır Suriye'nin kontrolünü tekrar ele geçirmişti. Bu, Ermeniler için de bir felaketti; çünkü Kral Hetum'un ana müttefikleri geçici bir süre için kenara itilmiş ve Baybars, Moğollarla yaptıkları ittifak nedeniyle onları cezalandırmak için Kilikya ve Antiokheia'ya geldiğinde yardımına gelememişlerdi. Halep'i üssü yapan Baybars iki yıl boyunca Antiokheia bölgesinde, Hetum'un yardım çağrısı üzerine Ermenilere kenti kurtarmak için bir Moğol kuvveti gelene kadar büyük zarar veren akınlar düzenlemişti. Baybars o an için çekilmiş ama Suriye ve Filistin'i yakıp yıkmış ve ardından 1266'da, Hetum Tebriz'de İlhanlılar'dan yardım isterken Kilikya'ya tekrar saldırmıştı. Ermeni ve Tapınakçılardan ibaret garnizonuyla Antiokheia'nın çevresinden dolaşan Memlukler Kilikyalılara Pyramus Vadisi'nde saldırarak onları bozguna uğratmıştı. Sis ile Tarsus arasındaki tüm Ermeni kentlerini sistematik şekilde yakıp yıkmışlardı; öyle ki, Hetum geri geldiğinde tüm ülkeyi harap hâlde bulmuştu. "Kilikya krallığı bu felaketten hiçbir zaman toparlanamamış, artık Asya siyasetinde pasif bir rolden daha fazlasını oynayamaz hâle gelmişti." Bu arada Mısırlılar 40.000 esir ve "kervanlar dolusu ganimetle" Halep'e dönmüş ve 1268'de Antiokheia'ya da benzer bir yıkımı tatbik edene kadar bir yıl beklemişlerdi.[91] Hetum bir manastıra çekilirken oğlu III. Levon (1269-89) adıyla krallığı devralmış ve İlhan Abaka'yla birlikte Moğol yanlısı siyasetine devam etmişti; Abaka 1281'de bir kez daha Ermeni, Gürcü ve Frenk birliklerinin de bulunduğu bir orduyla Memluklar'a meydan okumuş ama Sultan Kalaun tarafından Hims'te mağlup edilmişti.[92]

İçten Kilikya Ermenistan'ı gerileme safhasına geçmişti, Hetum'un ardından araları baron çatışmaları ve kardeş öldürmeleriyle kesilmiş bir dizi kısa süren hükümdarlıklar gelmişti. Müslüman baskısı ve saldırıları ara vermeden artmış, Avrupalı hükümdarlardan yardım talepleri

---

90. *Encyclopaedia Britannica, Micropaedia,* C. V, s. 278-9; C. XII, s. 665; Runciman, *History of the Crusades,* C. III, s. 258-75, 280, 293-316; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 634.
91. Runciman, *History of the Crusades,* C. III, s. 310-26; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 634.
92. Boyle, "Dynastic history of the Il-Khans", s. 362-3; Runciman, *History of the Crusades,* C. III, s. 390-2

karşılıksız kalmıştı. Bu sırada Ermeniler ada krallığı Kıbrıs'la yakından ilgilenmeye başlamıştı. 1191'de Kıbrıs'ın fethinde Haçlılara katılmaya giden İngiliz Kralı I. Richard'a dahil olmuş II. Levon, sonunda hem Kıbrıs hem de Kudüs kralı olmuş Fransız prensi Lusignanlı Amalric'in müttefiki ve damadı olmuştu. Levon ayrıca kızını da Kıbrıs'ın kralı II. Henry'nin erkek kardeşi Amalric'le evlendirmişti. Benzer şekilde, Kral I. Hetum da kız kardeşi ile Kıbrıs kralı I. Henry ve kızıyla adanın kethüdası Baudouin'le evlendirmişti. Diğer yandan, 14. yüzyılda Kıbrıs kralı I. Peter Ermenilerin kralı olma veya onları Lusignan prenslerinden biri aracılığıyla yönetme hırsına kapılmıştı.[93]

Ermeni hanedanının kendisi, Levant'ta 300 yıl dayandıktan sonra V. Levon'un ardında çocuk bırakmamasından ötürü 1341'de sona ermiştir. Kilikya'yı, Kudüs Kralı Amalric'in dul eşi, teyzesinin soyu Fransız Katolik ailesi Lusignan'lara miras bırakmıştır. Böylece Kilikya kraliyet ailesi artık Ermeni değildi ve Kıbrıs'la çeşitli bağlantıları vardı. Mısır baskısına rağmen Ermenistan, Frenkler ile Moğolların desteği sayesinde ayakta kalmış ama Moğol İlhanlıları çöktüğünde topraklarının büyük kısmını 1337'de Türkler ilhak etmişti. 1375'te Cenevizliler, Memluklar ve Türkler tarafından saldırıya uğramış Kıbrıs Krallığı'nın bile desteğini kaybettikten sonra, Kilikya'dan geride kalanlar tamamen ele geçirilmiş ve son Ermeni kralı VI. Levon'un ileride öldüğü Paris'e kaçmasıyla Ermeni bağımsızlığı da sona ermişti.[94] "Ermeni Krallığı"ndan geride kalan Tarsus civarındaki ufak bir bölge de 1401'de Mısır'ın Araplar zamanında barındırdığı yüksek orandaki Türk kökenli "köle" askerlerden dolayı "Türk İmparatorluğu" olarak adlandırılmış Memluk Sultanlığı tarafından yutulmuştu.[95]

Her ne kadar Kilikya Ermenistan'ı bir devlet olarak yok olmuştuysa da, Ermeni halkına önemli bir miras bırakmıştır. "Ermenilere, artan sayılarda Akdeniz ve Batı topraklarına geçecekleri ve güçlü bir şekilde Kıbrıs, Kahire ve İzmir'e ve Venedik ve Marsilya kadar uzak yerlere" ve hatta Hindistan'a yerleşecekleri bir kapı sağlamıştır.[96] Ayrıca Ermeniler Kilikya'dan tamamen yok olmamışlardır: Geç 19. yüzyılda tarihsel olarak Ermenistan olan bölgede kapsamlı şekilde gezen bir İngiliz akademisyeni "Ermeni soyundan gelenlerin hâlâ bu bölgede varlıklarını sürdürdüklerini" ifade etmiş ve Kilikya, Kuzey Suriye ve Anadolu yaylalarındaki Ermenilerin sayısının 752.000 civarında olduğunu hesaplamıştır.[97]

---

93. *History of the Crusades,* s. 19-23, 40-7, 83-5, 94-5, 134-5, 164-5, 327-9, 345-6, 424, 441.
94. Lang, *Armenia,* s. 203, 207-9; Runciman, *History of the Crusades,* C. III, s. 66-7, 84, 90-6, 101-5, 179, 212, 229-30, 258, 278, 284-5, 289-90, 319, 321-2, 328-35, 394, 345-6, 441-9.
95. Arapça "dawlat al-Atrak" (Etrak Arapçada Türk'ün çoğuludur): Lewis, "Egypt and Syria", s. 214.
96. Lang, *Armenia,* s. 210-11.
97. Lynch, *Armenia,* C. I, s. 367; C. II, s. 427. Konstantinopolis Gregoryan Patrikhanesi'nin

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN SONU VE OSMANLI TÜRKİYE'SİNİN ZAFERİ

Bu arada Türk İmparatorluğu'nu (Kuzeybatı Anadolu'daki bir boyun liderinin adı Osman'ın adını almış olan imparatorluk – Osmanlı İmparatorluğu) oluşturan gaziler sürekli artarak yayılmıştı. Bu yayılmanın ardındaki teşvik, bir Türk tarihçisine göre, sadece dinsel coşku değil, "nüfus baskısı ve orta Anadolu'dan kaynaklanan göçün yarattığı yayılma ihtiyacı... ve de Anadolu Türklerinin Moğol baskısından kaçarak yeni bir yerde yeni bir yaşama başlama arzusuydu."[98]

Koşullar 12. yüzyıldan beri kesinlikle değişmişti. O tarihlerde Bizans'ın "haçlıları kullanması [İmparator] Aleksios'un Türkleri Batı Anadolu'dan kovmasını, bu bölgeyi İmparatorluğa dahil etmesini ve bu bölgeyi Türklerin elinde kalan topraklardan ayıran sınırı güçlendirmesini nispeten kolaylaştırmıştı".[99] Anadolu'daki Türk devleti ismen İran'daki ana Selçuk İmparatorluğu'na bağlı idi ama bu imparatorluğun son güçlü sultanı Sencer 1157'de öldükten sonra Konya'yı merkez edinmiş Rum Sultanlığı pratikte bağımsız olmuştu. Sultan II. Kılıç Arslan (1144-92) zamanında Danişment emirliğiyle süren uzun çatışma 1174'te buranın Rum'a dahil edilmesiyle sona ermiş ve Rum Sultanlığının rüştünü ispatlaması iki yıl sonra Miryokefalon'da Bizans İmparatoru Manuil'i mağlup ettiğinde gerçekleşmişti; imparator bu yenilgiyi bir yüzyıl önce Malazgirt'teki kadar büyük bir felaket olarak kabul edecekti.

---

rakamlarına göre 1912'de Kilikya'da 407.000 Ermeni vardı: R.G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence: 1918*, Berkeley, 1969, s. 36.

98. Halil İnalcık, "The emergence of the Ottomans", *Cambridge History of Islam*, C. I, s. 267-8.

99. Taeschner, "Turks and the Byzantine Empire", s. 741.

5
15. Yüzyıla Kadar Gürcistan, Şirvan ve Kuzey Kafkasya

GÜCÜNÜN DORUĞUNDA GÜRCİSTAN

Kurucu David'in tüm savaşları savunma amaçlı değildi; birçoğu Gürcistan'ın sınırlarını genişleterek daha fazla toprak ele geçirmeyi amaçlayan saldırgan seferlerdi. Buna bir örnek Şirvan prensliğinin fethiydi. Bu sefer, 1117'de Kral David'in oğlu Demetre'yi büyük bir orduyla Şirvan'ı "yumuşatmaya" gönderdiğinde başlamıştı. Şahın iç kalesini ele geçiren ve "İran kuvvetlerinin başkomutanı Sukman"ı[1] korkutan Demetre çok miktarda ganimet ve esirle dönmüştü. Şirvan'a 1120'deki ana saldırıyı yöneten, her ne kadar kızı Tamar Şirvanşah III. Menuçehr'le daha yeni evlenmiştiyse de, David'in kendisi olmuştu. Komşu prenslikler Derbent ve Arran'ın Şirvan'la yakın ilişkileri vardı ve hem içlerinde hem de aralarındaki siyasi ilişkiler çoğu kez çalkantılı ve Selçuklu varlığından ötürü karışık olduğundan olaylarla ilgili kayıtlar çoğu kez açık değildir. Her halükârda,

> Gürcü kralı Şirvan'ı hedef edinmiş bitmeyen bir savaş yürütmekteydi... kentler ve kaleler ele geçirip ardından tekrar geri çekilmekteydi. Şirvan'daki Hıristiyanlar kralı desteklerken... Müslümanlar onları "kâfir" kraldan koruması için Selçuk sultanından yardım istemekteydi... Şirvan'daki Gürcü gücünü... pekiştirmek çok önemliydi... [Bundan başka] Şirvan şahı sultanın esiri olduğundan ve gelişmekte olan olaylarda bir rol alamadığından... 1124'te David sonunda Şirvan'ı fethettiğinde... Tacı doğrudan buyruğu altına almıştı. Kentler ile kalelere Gürcü birlikleri yerleştirmiş ve ülke Gürcü sarayından atanan idareciler tarafından yönetilmişti.[2]

---

1. Muhtemelen buradaki "İranlı"dan Selçuklu kastedilmektedir ama bu sırada Aras'ın kuzeyindeki siyasi egemenlik konusu bir ölçüde belirsizdir. "Çeşitli yerel liderler Selçukluya haraç ödemekteydi ama bu düzenli bir gelir kaynağı değildi... zaman içinde yerel hükümdarların çoğu... ikta sistemine dahil edilmişti. Ara sıra... komşu bir hükümdara haraç dayatılmaktaydı. Örneğin Melikşah... Şirvan hükümdarına yıllık 40.000 dinarlık bir haraç dayatmıştı ama bu düzenli ödenmemekteydi": Lambton, "Internal structure", s. 253.
2. Lordkipanidze, *Georgia*, s. 101. Bu olayların daha ayrıntılı bir açıklaması Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 119-27, 130-4 tarafından verilmektedir.

Berdzenişvili, Kurucu David'in haleflerinin kazandığı bunu takip eden başka zaferlerle ilgili olarak (Sovyet Rusya döneminin tipik retoriğiyle) övünme dolu bir iddia da bulunmaktadır:

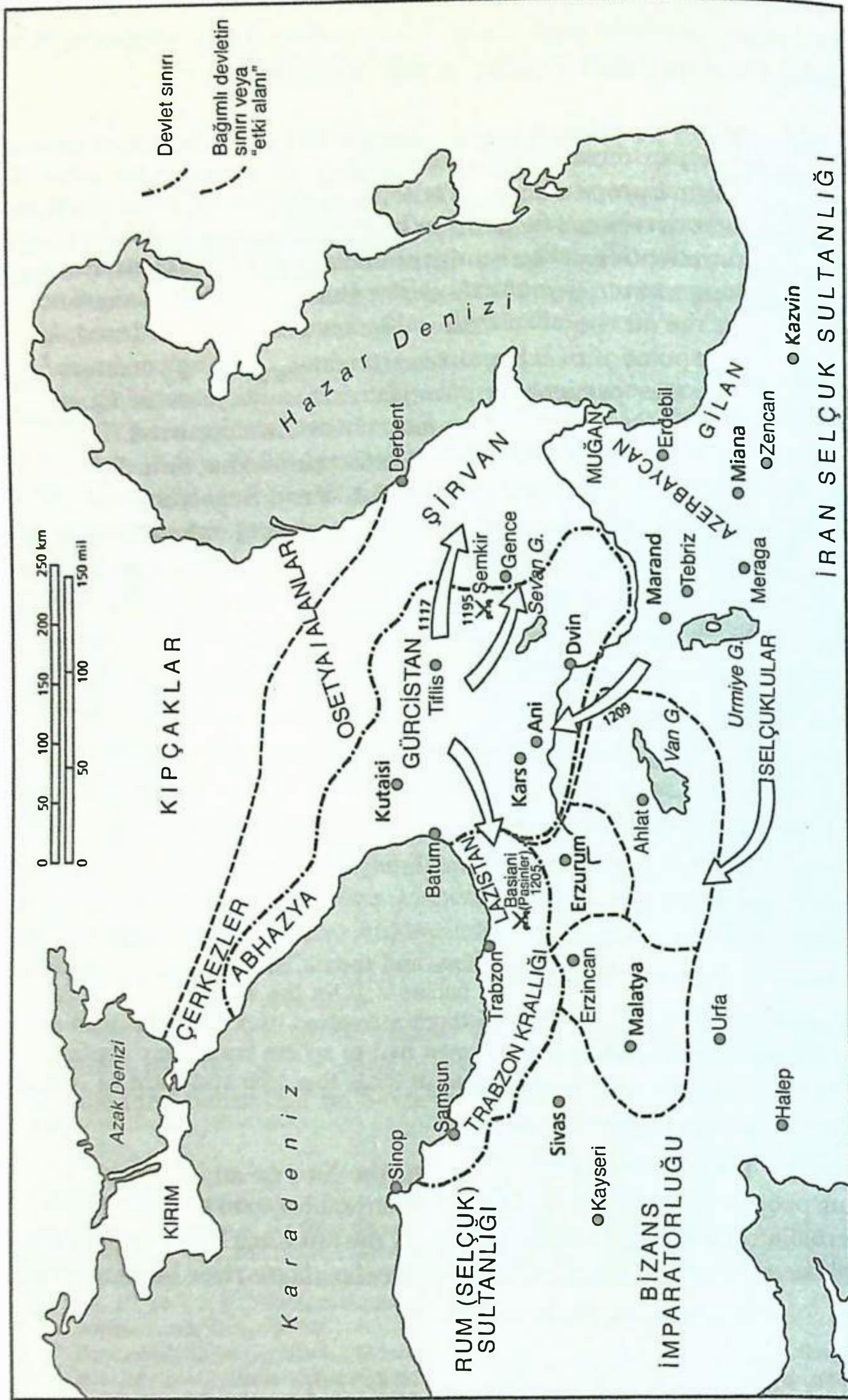
> Güney Kafkasya topluluklarının çıkarları Selçuklulara karşı mücadelede Gürcistan'ınkilerle çakıştığından, Gürcistan'ın arkasında evrensel bir destek vardı... Gürcistan, ona, üzerine düşmüş büyük tarihsel nitelikteki Güney Kafkasya topluluklarını özgürleştirme misyonunu yüklenmişti: 13. yüzyılın başında Kafkasya'nın ve bitişik ülkelerin feodal-kültürel dünyası Gürcistan'ın çevresinde birleşmişti.[3]

Her şeye rağmen, o sırada mevcut olan "farklı Gürcü Hıristiyan kültür ve medeniyeti" çoktan 19. yüzyıla kadar sürecek bir ulusallığa dayanan bir toplumsal farklılaşma örüntüsü sergilemekteydi: Esasen toprak sahibi ve köylü olan Gürcüler genelde kırsalda yaşamaktaydı; kentsel nüfussa Ermeniler, Müslümanlar ve diğer Gürcü olmayanlardan oluşmaktaydı. Özellikle Tiflis uzun bir süre ağırlıklı olarak Müslüman kenti olmuştur.[4] Gürcistan'ın göz koyduğu toprakların büyük kısmı İran'a aitti ve buralar 12. yüzyılda birbirine rakip Selçuk prensleri ve desteklerine bağlı oldukları Türkmen emirlerinden kaynaklanan çok fazla şiddete maruz kalmıştı. Arran, Şirvan ve Azerbaycan'ın bir kısmı Atabey İldeniz tarafından kontrol edilmekteydi ve Ermenistan'ın Türk hükümdarları Şah Armaniler de sık sık Azerbaycan siyasetine ve buradaki savaşlara dahil olmaktaydı. Bu Müslüman hükümdarlar 1154'te Gürcistan Kralı I. Demetre, Ermenistan'ı istila ederek ilk önce Ani'yi, ardından Erzurum'u ele geçirdiğinde fetihlerini savunmak zorunda kalmıştı. Halefi III. Giorgi bu seferi 1161'de tekrarladığında ve iki eski Ermeni başkenti Ani ile Dvin'i fethettiğinde, bu İldeniz ve diğer Müslüman liderlerinin birleşik tepkisiyle karşılaşmış ve birlikte Gürcistan'ı istila ederek Giorgi'yi mağlup etmişlerdi. Fakat bu onu 1166'da Gence'yi yağmalamaktan ve evlilik üzerinden Bagratunilerle ilişkisi olan Şirvanşah Ahsitan'ı desteklemek için Derbent'e müdahale etmekten alıkoymamıştı.[5]

Böylece Gürcistan'ın, Güney Kafkasya'daki egemenliği Kurucu David'in ölümünden sonra bir yüzyıl sürmüş, doruk noktasına Kraliçe Tamar (1184-1212) ve Kral IV. Giorgi Laşa (1212-23) hükümdarlıkları zamanında ulaşmıştı (bakınız harita 14). Gerçekten de genelde Tamar'ın

---

3. Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 188-9. Rus okurları için olan bu ve birçok kitaptaki "Transkafkasya" teriminin uygun olmayan kullanımına dikkat ediniz: Bir Gürcü için "trans" Kafkasya ancak "kuzeyde dağların ötesinde" anlamına gelebilir.
4. Suny, *Making*, s. 36-8.
5. Bosworth, "Political and dynastic history", s. 112, 167-71, 178-9.

Harita 14: Gücünün doruk noktasında ve Şirvan ile Azerbaycan'a yayılması sırasında Ortaçağ Gürcistan'ı ve Abhazlar, Çerkezler ve kuzey bozkırlarının göçebe toplulukları üzerindeki etkisi; güneyde İran'dan Ermenistan ve Bizans İmparatorluğu'na saldırmak için ilerleyen Selçuk ordusu.

hükümdarlığı döneminde[6] Gürcistan'ın, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar komşu ülkeleri fethederek hem siyasi hem de kültürel açılardan en yüksek noktasına ulaştığı kabul edilir. "12. yüzyılın ikinci yarısında Gürcistan siyasi açıdan güçlü bir devlet olmuştu, uluslararası düzeyde etkisi ve otoritesi vardı. Gürcistan kralı evrensel bir saygı görmekteydi. Bununla beraber, iç durum açısından bakıldığından olaylar daha karışıktı." Düklük ve kontluklarıyla Avrupa'da olduğu gibi, Gürcistan'ın sayısız bölgesel tımarı da kalıtsal haklarını ve hükümdardan bağımsızlıklarını kıskançlıkla korumaktaydı. Kralın merkezileştirici gücü Kurucu David ve halefleri zamanında artmışsa da, soyluların bu otokratik eğilime direnci de sertleşmiş ve bazı durumlarda kralın düşmanlarıyla haince ittifaklara kadar gitmişti.[7]

Bu eğilim Kraliçe Tamar'ın ilk yıllarında, Gürcistan'ın Rusya'yla ilk temaslarının gerçekleştiği dönemde özellikle güçlüydü. Tamar 18 yaşında tahta çıkmış olup bekârdı. O sırada Büyük Prens Suzdallı Andrey'in dışlanmış oğlu Yuriy Bogolyubskiy, Müslüman tüccarların onunla karşılaştığı Volga-Don bozkırlarında Kıpçakların arasında yaşamaktaydı. Tiflis emiri, Kraliçe Tamar için uygun bir damat adayı olduğunu bildirmiş ve 1185'te evlenmişlerdi ama maalesef "Rus İskit eğilimleri göstermeye başlamış ve iğrenç sarhoşlukları sırasında birçok ahlaksız eylemde bulunmuştu"; bunlara Tamar üç yıl dayanabilmiş ve ardından onu reddederek evliliği sona erdirmişti. Ama vâris sorunu önemli olmayı sürdürmekteydi ve Osetya Prensi David gibi (uzaktan Bagratunilerle akraba) "kültürlü, erkeksi, güçlü bir savaşçı, eşi benzeri olmayan bir şövalye... her türlü erdemde mükemmelliğe ulaşmış kabul edilebilir bir aday bulunur bulunmaz, Tamar'ın kocası olmuştu".[8] Fakat Bogolyubskiy de rahatsız edici faaliyetlerinden hemen vazgeçmemiş ve

> krallığı ele geçirmek için üç girişimde bulunmuş ve çok sayıda soylu, özellikle Batı Gürcistan'ınkiler, onun yanında isyan etmişti... Ama bir bütün olarak baktığımızda krallık ile aristokrasi arasındaki gerginlik Tamar'ın hükümdarlığı sırasında bir dengeye ulaşmış... [ve] krallık ona dünyevi ve dinsel lordlardan oluşmuş Devlet Konseyi (ilkel bir parlamento) tarafından dayatılmış sınırları kabul etmek zorunda kalmıştı.[9]

Bu arada Tamar'ın orduları, İberya'yı genişletmek, topraklarına "Tebriz'e kadar tüm Azerbaycan ve Gilan'ı, Ermenistan'ın kuzey yarısını

---

6. "Tamara" biçimi Gürcüce değildir; Ruslar tarafından icat edilmiştir çünkü Rusçada cinsiyet gramer biçimleriyle, genellikle -a sonekiyle ifade edilmektedir. Gürcü dilindeyse böyle bir gramersel cinsiyet yoktur.
7. Metreveli, *Nekotorye voprosy*, s. 49-50.
8. *A.g.e.*, s. 66-74; *Zhizn tsaritsy tsarits Tamar*, s. 30-2, 54-5.
9. Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 623-4.

ve Vardan Nehri'ne [yani Kuban] kadar tüm Kafkasya [dağ] bölgelerini katmak için Selçuklular ve diğer komşu topluluklarla savaşmaktaydı".[10] Güneybatıda sadece Dvin, Kars ve Erdebil'i ele geçirmemiş, Ahlat ve Erzurum'a kadar batıya Rum Sultanlığı'na ilerlemişlerdi. Bu sırada Sultan Rükneddin topraklarını sadece Haçlılara karşı değil, rakip kardeşlerine ve Batı Anadolu Danişment Türkmenlerine karşı savunmakla meşguldü; ama "İslam için herhangi bir Latin hükümdardan daha tehlikeli gözüken" Tamar'a saldırmak için bu operasyonları bir kenara bırakmıştı.[11] Gürcülerin doğudaki askerî seferleri o kadar başarılıydı ki Bağdat halifesi ve Azerbaycan atabeyi onları Şirvan'dan çıkartmak için bir Müslüman koalisyonu oluşturmuştu. Ama 1195'te Şemkir'deki Gürcü zaferi kesindi; sadece Şirvan ve Gence'deki konumlarını korumakla kalmamış, Gürcistan'ın askerî üstünlüğünü bütün Yakındoğu'ya ikna edici şekilde göstermişti. Ayrıca Frenk Haçlılar 1204'te Konstantinopolis'i ele geçirdiklerinde Tamar'ın birliklerinin etnik açıdan Gürcü Karadeniz kıyı bölgesi Lazistan'a ilerleyerek Bizans İmparatoru Andronikos Komnenos'un iki torununu (her ikisi de Tamar'ın yeğenleriydi ve onun sarayında yetişmişlerdi) buranın hükümdarları olarak yerleştirmesi bunu biraz daha teyit etmişti. Trabzon bölgesine ek olarak bu Rum prensleri Güneydoğu Karadeniz kıyısında Lazistan'dan Heraklea'ya kadar yayılmış diğer kentleri de ele geçirecekti. Böylece Aleksios Komnenos yeni "Trabzon İmparatorluğu'nun hükümdarı olmuş, bir üst lordu Tamar'la birlikte 250 yıl boyunca var olacak bir Rum hanedanı başlatmıştı. Tamar'ın Anadolu'daki fetihleri, birlikleri 1204'te Ermeni kenti Kars'ı aldıklarında doruk noktasına ulaşmış ve bir sonraki yıl Basiani'de Rükneddin Türklerini bozguna uğratmıştı".[12] Bir Gürcü tarihçisine göre, sadece Ermenistan'ın Erzincan, Erzurum ve Ahlat yerleşimlerindeki Türk emirleri ve Azerbaycan'daki diğer Müslüman hükümdarlardan bağımlılarıyla değil, Kuzey Kafkasya'nın Oset, Çerkez ve Abhaz bağımlılarıyla da birlikte Hıristiyan Gürcistan bir dönem Yakındoğu'nun en güçlü devleti olmuş ve kendisini Bizans'ın halefi olarak görmüştü.[13]

Kraliçe Tamar'ın hükümdarlığı Gürcistan'ın Ortaçağ kültürünün, Tiflis'te Metekhi, eski başkent Mtsheta'da, Samtavro ve Svetitskhoveli gibi birçok güzel kilisenin inşa edilmesiyle birlikte yükselişini temsil eder.[14] Ama en göze çarpan abidesi Şota Rustaveli'nin uzun öykü şiiri

---

10. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii*, s. 31, 112-13.
11. Runciman, *History of the Crusades*, C. III, s. 101.
12. Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 202-4; Bosworth, "Political and dynastic history", s. 179; Metreveli, *Nekotorye voprosy*, s. 76, 84-7; D.M. Nicol, "The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261", *Cambridge Medieval History*, C. IV, kısım 1, s. 291; Runciman, *History of the Crusades*, C. III, s. 101, 126; *Zhizn tsaritsy tsarits Tamar*, s. 45.
13. Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 169, 205-7.
14. Beridze, vb, *Treasures*, s. 24-5, 30-2, 36, 38, 46, 55-6, 107, 166-7; Burney ve Lang, *Pe-*

Kaplan Postlu Şövalye (vepkhistqaosani) idi.[15] Burada şair Önsöz'ünde bunu "Gürcüceye aktardığım bir Farsça öykü" olarak açıklamaktadır, bu çalışma Gürcüler için neredeyse kutsal bir metine dönüşmüştür.[16] Meşhur şiirsel meziyetlerini çeviride takdir etmek neredeyse olanaksız olduğu gibi, aynı şey tasvir edilmiş davranışsal unsurları için de geçerlidir (savaş sırasındaki insanüstü yiğitliklerine rağmen, bu eserin kahramanları sevgililerinden ayrılmalarının yasını sık ve isterik ağlama ve bayılmalarla tutar). Şiirin başlığı bile tartışmalıdır: Her ne kadar kahraman bir gezgin şövalye idiyse de, ondan bir "şövalye" (*raindi*) olarak değil, bir şeye sahip olmayı belirten bir sonekle bahsedilir.[17]

Gerçi Tamar'ın taç giyme töreni sırasında üzerinde bir kılıç gezdirilmiş ve halkını birçok askerî zafere götürecek ilham kaynağı olmuş idiyse de, onlara hiçbir zaman bir savaşta önderlik etmemiştir: Kraliçe Gürcülerin ne zaman savaşa gideceğine karar vermiş ama onlara savaşta Kral David önderlik etmiştir.[18] Diğer yandan, askerlerin teknik örgütlenmesi ve harekete geçirilmesi görevi Ermeni Kürt ailesi Mkhargrdze'lilerden erkek kardeşler Zakaria ve İoane'ye verilmiştir.[19] Tamar alçakgönüllülüğü ve merhametiyle meşhurdu; "kalbinde bilgelik ruhu, Tanrı korkusu ve tüm halkına adalet ve merhametten başka bir şey beslememekteydi." Onun *Yaşam'ı*, ordusunu Kars'ı kuşatması için gönderdiğinde yalınayak bir tepeye çıktığını, dua etmek için yanaklarından süzülen gözyaşlarıyla diz

---

oples of the Hills, s. 208, 238-43, 249; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 28-30; Lordkipanidze, *Georgia*, s. 89-92, 98, 103-4; Mepisashvili ve Tsintsadze, *Arts*, s. 31, 62-4, 74-5, 80-7, 115-17, 150-7, 162-3, 178, 213, 215; Suny, *Making*, s. 34-40.

15. Kahramanın postuyla kaplandığı hayvan da sorunludur: Her ne kadar başlıktaki Gürcüce kelime açıkça "kaplan" (*vepkhvi*) idiyse de, çevirmenlerin çoğu "panter" (modern İngilizcede "leopar"la özdeş) kelimesini kullanmaktadır; bu bağlamda Gürcüce ismi *jiki* olan daha ufak olan hayvan kullanılmamaktadır ama postu (ya da kar leoparınınki) birçok Ortaçağ İran resminde destansı kahraman Rüstem tarafından giyilmektedir: Bakınız V.S. Curtis, *Persian Myths*, Londra, 1993, s. 3*-1, 36-40, 42, 45-6, 49-52; B. Gray, *Persian Painting*, Cenevre, 1961, s. 98; Welch, *Royal Persian Manuscripts*, Londra, 1976, s. 36, 39, 41, 43, 49. Muhtemelen bir Gürcü olarak şair kahramanının, onu daha büyük ve korkunç bir hayvanla ilişkilendirerek İranlı kahramanı aşmasını istemişti.

16. Sh. Rustaveli, *The Knight in Panther Skin*, nesirsel ücretsiz çeviri Katharine Vivian tarafından, Londra, 1977, s. 35; Sh. Rustaveli, *The Knight in Panther Skin*, Gürcüceden çeviri V. Urushadze, Tiflis, s. 16.

17. İngilizceye ilk kez çevirmenin başlığında farkına varıldığı gibi - M.S. Wardrop, *The Man in the Panther's Skin*, Londra, 1912 [Kaplan Postlu Şövalye, Çev. Zeynel Abidin Makas, Bilal Dindar, 1991]; "kaplan derisinden olan o" tam karşılığı olabilir. Bakınız B.G. Hewitt, *Georgian: a Learner's Grammar*, Londra, 1996, s. 331-2. Wardrop'un "E. Orbeliyani ve S. Jordanishvili tarafından eklemelerde bulunulmuş ve gözden geçirilmiş" versiyonu Moskova'da 1938'de basılmış ve 1966'da çeşitli renkli çizimlerle "bir 17. yüzyıl Gürcü elyazmasından" M. Tavakarashvili tarafından yeniden basılmıştır.

18. Metreveli, *Nekotorye voprosy*, s. 61, 71.

19. Bu tarihte Gürcü devletinde çok sayıda resmî rütbe ve kademe vardı. Bu makamların unvanları Gürcüceden olduğu kadar çeşitli başka dillerden gelmekteydi: Savaş bakanı ve başkomutan olarak Zakaria *Amir-spasalari* (Arapça bir kelimeyle Farsça bir kelimenin birleşimi) idi; Ioane başvezir veya bakan anlamına gelen *Atabagi* veya hükümdarın kişisel hazineci başı anlamına gelen *Msakhurt-ukhutsesi* olmuştu: Allen, *History of the Georgian People*, s. 106-7, 109, 257-62, 416.

çöktüğünü ve her soylu komutanı ayrılırken kutsadığını yazar.[20] Gürcü tarihçi David Bagrationi (1767-1819) şöyle yazmaktadır: "İmparatoriçe Tamar'ın erdemleri İberya'da sonsuza kadar hatırlanacaktır ve İberya halkları onun hatırasını, onun merhametini, nezaketini ve hayırseverliğini ilan eden geleneklere göre onu kutsal kabul edecektir." 1212'de ölümünden sonra Tamar azize mertebesine yükseltilmiştir ve onun Bizans imparatorluk kıyafetiyle eski Gürcü kiliselerinde bulunan çeşitli duvar resimleri bugüne kadar gelmiştir; örneğin, babası III. Giorgi ve oğlu IV. Giorgi "Laşa"yla birlikte gözüktüğü Betania gibi.[21]

Maalesef Giorgi Laşa'nın hükümdarlığı sadece doruk noktası değil, aynı zamanda Ortaçağ Gürcü krallığının sonu da olmuştur. 13. yüzyılın ikinci on yılında "kazandığı askerî zaferlerden başı dönmüş feodal Gürcistan kendisini yenilmez görmeye başlamıştı" ve IV. Giorgi'nin maiyetinde "Kutsal Toprakları" kâfirlerden kurtarmak için bir Gürcü Haçlı Seferi düzenleme fikri belirmişti. Gerçekten de 1220'de kral Papa III. Honorius'tan bir haçlı seferine katılması teklifi içeren bir mektup almış ama bununla ilgili hazırlıklara başlayamadan Cengiz Han'ın Moğol ordusu Ermeni sınırına dayanmış ve onları püskürtme girişiminden yaralanmış olarak dönen Kral Giorgi Laşa 1222'de ölmüştü.[22] Ortaçağ Gürcistan'ının her zaman Bizans İmparatorluğu'yla yakın ilişkileri olmuştu. Karadeniz'deki batı eyaletlerinin yüzyıllar boyunca Bizans gemilerinin ziyaret ettiği limanları olmuş ve bunlar Konstantinopolis'in etkisi altına girmişti. Gürcistan'ın ikinci güçlü bağıysa kilise üzerindendi: Gürcistan, Bizans Ortodoks Kilisesi'nin Khalkedon öğretisine dahildi. Doğu Roma İmparatorluğu gücünü ve itibarını koruduğu sürece Gürcüler için büyük lordları Bizans imparatorunun iradesini tanımaları onlar için yerinde bir davranıştı ama Konstantinopolis zaman içinde ana bölgesini bile Selçuklular ile Osmanlı Türklerine kaybettikçe ve daha uzaktaki kenar eyaletler Bulgaristan ve Sırbistan gibi yükselmekte olan devletler tarafından devralındıkça ya da yerel hükümdarlar ayrılarak Trabzon veya Kıbrıs gibi bağımsız yeni devletlere dönüştükçe, Gürcistan'ın da aralarında olduğu daha uzak bağımlılar da özerkliklerini dayatmaya başlamıştı. Sonunda Konstantinopolis Türkler tarafından fethedildiğinde, başka bir seçenek kalmayacak ve Gürcistan gibi ülkeler saldırgan komşularına karşı yararlanabilecekleri bir hamiden yoksun kalacaktı.

Her ne kadar Gürcistan'ın kültürel etkilerinin büyük kısmı doğudan gelmişse de, 14. yüzyıldan itibaren, esasen Katolik Kilisesi aracılığıyla olmak üzere Avrupa'yla önemli temaslar da vardı ve sonunda İtalyan ke-

---

20. *Zhizn tsaritsy tsarits Tamar,* s. 41-2.
21. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii,* s. 44; Lordkipanidze, *Georgia,* s. 158; Mepisashvili ve Tsintsadze, *Arts,* s. 198-200; *Zhizn tsaritsy tsarits Tamar,* s. 41-2.
22. Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii,* C. I, s. 207-8, 221-2.

şişler Tiflis'e gelerek bir Katolik piskoposluğu oluşturacaktı. Gürcistan'a dair en ayrıntılı gözlemler özellikle 17. yüzyıl Basilyan Tarikatı keşişi Christoforo de Castelli başta olmak üzere Katolik din adamları tarafından yazılmış ve çizilmiş ve ilk Gürcü grameri ilk kez bir İtalyan misyoner tarafından derlenerek 1643'te Roma'da basılmıştır.[23]

AKKOYUNLU TÜRKLERİ VE KARAKOYUNLU TÜRKLERİ

15. yüzyılın başında güney Kafkasya'da Timur'un imparatorluğunun Batı İran'da ve Doğu Anadolu'daki Türkmen halefleri arasında büyük değişiklikler ortaya çıkmıştı. Burada kendilerini bağımsız emirler olarak konumlandırmış Akkoyunlu Türkleri ve Karakoyunlu Türkleri adlarındaki iki boy (bakınız Harita 15)[24] arasından ikincisi 1420 civarında Ermenistan ile Gürcistan'ın doğu sınırlarını taciz etmeye başlamış, Kartli Kralı I. Konstantine (1395-1414) onlara karşı savunmaya önderlik etmişti. Türkmenlere saldırırken gösterdiği kişisel kahramanlığı ve Gürcü kabadayılığı sonunu da getirmişti: Kaçan düşmanı kovalama inadı yüzünden kendi maiyetini geride bıraktığından kuşatılarak öldürülmüştü. Bu Türkmenleri saldırıya devam etmeye teşvik etmiş ve geri çekilmeden önce Klarceti ve Ahıska [Akhaltsikhe] bölgelerini yağmalamışlardı. Konstantine'in yerine yeğeni I. Aleksandre (1414-42) geçmiş ve o, Büyük Kafkasların kuzeyinde Çerkesya ve doğuda da Şirvan ile Şeki de dahil olmak üzere Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki tüm kıstağı kendi yönetimi altında birleştirmeyi başarmıştı. Ardından Timurlenk'in yıktıklarını yeniden yapmış ve Gürcistan'ının ana bölgesini mamur bir devlete dönüştürmüştü. Bununla beraber, her ne kadar 1430'larda Lori'ye yönelik bir Türk akınını püskürttüyse de, Orta ve Güney İran'ı almış ve Karakoyunlu Türklerinden de Azerbaycan ve Muğan'ı ele geçirmiş Timur'un oğlu Şahruh'un yükselen gücünün önünde duramayacaktı. Şahruh, Aleksandre'ın oğlu Demetre tarafından iletilmiş barış önerisini kabul edecek ve Gürcistan onun egemenliğini tanıyacaktı.[25] Maalesef I. Aleksandre Gürcistan'ı üç oğlu arasında paylaştırarak haleflerine, birleştirdiği Gürcistan'ın dağılmasını miras bırakacaktı. 1442'de öldüğünde

---

23. Allen, *History of the Georgian People*, s. 121-2, 171, 329, 337-9; P. Avitabile [*Relazione su Georgia*] *tsnobebi sakartveloze (XVII saukune)*, giriş, çeviriler ve yorum B. Giorgadze, Tiflis, 1977; C. de Catelli, *Relazione e album dei schizzi sula Georgia del secolo XVII/tsnobebi da albomi sak'artvelos shesakheb* (Der.) B. Giorgadze, Tiflis, 1976; Lang, *Last Years*, s. 79-82, 106-8, 130-1, 180-1; *Yazyki narodov SSSR*, C. IV, *Iberiysko-kavkazskiye yazyki*, s. 25, 61.
24. McEvedy, *Penguin Atlas of Medieval History*, s. 80-5; H.R. Roemer, "The successors of Timur", *Cambridge History of Iran*, C. VI, s. 102-3; Roemer, "The Türkmen dynasties", *a.g.e.*, C. VI, s. 162-8.
25. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii*, s. 131-3; Berdzenishvili, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 259-64; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya tsarstva gruzinskogo*, Gürcüceden çeviri ve önsöz, kronoloji, terimler sözlüğü ve isim dizini, N.T. Nakashidze, Tiflis, 1976, s. 228, 294.

Harita 15: Güney Kafkasya ve Batı İran: 1436 civarında Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkleri.

IV. Vakhtang İmereti'yi (Batı Gürcistan'ın tamamı), III. Demetre Kartli, Ahıska ve Kabarda'yı ve VIII. Giorgi de Kaheti, Şeki, Şirvan ve Derbent'i alacaktı.[26]

David Bagrationi'ye göre, "Şeki ve Şirvan eyaletleri İberya Kralı'nı dinlemeyi reddetmiş ve... isyan etmişti; ancak Aleksandre askerleriyle gelerek isyan etmiş toplulukları kontrol altına alıp liderlerini cezalandırdıktan sonra onun meşru otoritesine boyun eğmişlerdi."[27] Gerçekten de Şeki, Şirvan ve Derbent'in Gürcistan'a ait olmasından beri epey zaman geçmişti. Bu dönem İran'ı üzerine otoriter bir çalışma Şirvan'ı "İran eyaleti" olarak göstermektedir ama bunun yanında, "Gürcistan'ın (Şirvan ve Şeki dahil) Safeviler için (tıpkı Osmanlılar için olduğu gibi) özel bir önemi olduğunu ve 16. yüzyılda 'Şah Tahmasp'ın Gürcistan'a en az dört sefer düzenlediğinde yerleşmiş bir emsale göre hareket et-

---

26. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii*, s. 133; Lang, *Last Years*, s. 11.
27. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii*, s. 133.

tiğini... bu toprakların Safeviler için çekiciliğinin büyük, önlerindeki zorlukların da hem coğrafya hem de Gürcistan'ın askerî becerisinden ötürü göz korkutucu" olduğunu da belirtmektedir.[28]

15. YÜZYILA KADAR ŞİRVAN

13. yüzyıl Arap coğrafyacısı Yakut'a göre, onun zamanında Türkçe konuşanlar Şirvan'ın nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmamaktaydı ve herhangi bir bölgesindeki varlıkları veya yoklukları bahsedilecek önemdeydi. İran kralları, Derbent-Şirvan yerel nüfusuna kuzeyden gelmekte olan "çeşitli Türk boylarına karşı bölgeyi korumak için [kaleler] inşa etmelerini" şart koşmuştu ve bu dönemde Oğuz Türkü korsanları Hazar'da bir adayı ele geçirmişler ve buradan bölgedeki deniz taşımacılığına akınlar düzenlemekteydiler. Diğer yandan, Aras/Kura'nın güneyinde Türkmen boyları bir süredir Muğan düzlüğüne yerleşmişti ve İran'ın Urmiye Gölü yakınındaki Azerbaycan eyaletinin nüfusunda "aşırı dindar Sünni" ve zamanının büyük kısmını yerel Kürtlerle savaşarak geçinen çok sayıda Türk vardı; "insanların soluk benizli Türki olduğu" Meraga'daysa [Farsçanın] Arapçayla karışık Pehlevi lehçesini de konuşmaktaydılar.[29]

Şirvan tahtındaki ilk Müslüman hanedanı (Mezyediler) Şaiban boyuyla ilişkileri olduğunu iddia eden Araplar olmuştur ama zaman içinde kaçınılmaz olarak prens aileleri yerel İran kökenli kadınlarla evlenerek Arap kökenlerine ilgilerini kaybetmiştir. Ayrıca çocuklarına Arapça Müslüman isimleri yerine Kubad, Anuşirvan ve Menuçehr gibi Farsça isimler vermeye başlamışlardı.[30] Öyle ki, Şirvanşahların 10. yüzyılda kurulmuş bir sonraki hanedanının Kesraniler olarak bilinmelerinin sebebi Farsça Hüsrev adını benimsemiş olmaları olabilir.[31]

Oğuz Türkleri İran'ın bağımlısı Şirvan'a 1066'da güneyden ulaşmış ve yerel Kürtleri yağmaladıktan sonra Şamahı'ya ilerlemişlerdir. Şirvanşah I. Fariborz onları para vererek durdurmuş olmasına rağmen daha sonra aynı yıl içinde Selçuklu Emiri Kara Tekin kenti kuşatmış ve Bakû'ya ilerlemeden önce çevre bölgeyi yağmalamıştı; Bakû'daysa birlikleri burayı savunanları öldürmüş, kadın, çocuk ve hayvanları

---

28. H.R. Roemer, "The Safavid period", *Cambridge History of Persia*, C. VI, s. 245-6.
29. Yakut al-Khamawi, *Mudzham al-buldan*, Arapçadan çeviri Z.M. Buniyatov ve P.K. Zhuze ve Hamdullah Qazvini, *Nuzhat al-kulüb*, Rusçaya çeviri Z.M. Buniyatov ve I.P. Petrushevskiy, Baku, 1983, s. 15, 18, 27, 31, 43, 47, 49; Zayn ad-Din İbn Hamdullah Qazvini, *Dhayl-e tarikh-e gozidah* Farsçadan Azerice ve Rusçaya çeviri, Farsça orijinalinin faksı, önsöz, notlar ve dizinler M.D. Kazimov ve V.Z. Piriyev, Baku, 1990.
30. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 86-7, 172, 301.
31. Başka bir teori de, Dağıstan'ın "Lakz veya Lezgi krallığının" bir 9. yüzyıl hükümdarı, Kesran boyundan Muhammed bin Yezid'den geldiğidir: *A.g.e.*, s. 30, 45, 87, 122, 146-7, 172, 301.

kaçırmıştı. Şamahı'da kuşatılmış Fariborz'un 4.000 safkan atı dağlara kaçırılmış olmasına rağmen bir Selçuk yağmacı grubu onları Kara Tekin'in Kura'daki kampına götürmüştü. Şirvan'ın daha fazla tacizden muaf kalması için Fariborz, Türklere yıllık 30.000 dinar ödemeyi kabul etmişti (I. Fariborz'un kendisi bir imparatorluk kurucusuydu; sadece Muğan bozkırı Türkmen göçebelerini ve Arran'da topraklar fethetmemiş, Dağıstan'daki Lakz topluluğuyla uzun süreli bir ittifak geliştirmiş ve Kumuklara Müslüman olmaları için baskı yapmıştı).

Gürcüler 11. yüzyılda Şirvan'ın ya düşmanları ya da müttefikleri olarak dikkat çekmekteydi. Örneğin, 1067'de bir grup Gürcü Şirvan'ın bağımlı prensliği Şeki'de bir kaleyi ele geçirerek Kaheti'nin Kral Ağsartan'ına teslim etmişti. 1072'de Fariborz, Arran hükümdarının desteğiyle Şeki'nin tamamını değil, bir kısmını tekrar fethetmişti.[32] Bu arada, Selçuk Türklerinin akın akın gelişi de sürmüştü: Alparslan 1067'nin sonunda Arran'ı işgal etmiş ve Arran'a boyun eğdirme amaçlı seferi sırasında işbirliği yapmaya hazır bir Fariborz'la karşılaşmıştı. Gerçekten de, Kafkasya'nın birbirine komşu ülkeleri arasındaki kan davaları ve sürekli savaş ortamında "Şirvanşahlar sultanın kişisel düşmanlarına zarar vermek için sultanın nüfuzundan yararlanmıştı".[33]

Şirvan için en yakın komşusu İran'ın kuzeybatı köşesindeki üssü Derbent'ti; burada çeşitli toplumsal gruplar (emirler, valiler, memurlar, tüccarlar ve esnaf loncaları ve din adamları, vb) sık sık toprak ve haraç için birbirleriyle çatışmakta ve bazen de diğer beylikler ile devletlerin hükümdarlarından yardım almaktaydı. 1066'da I. Fariborz Derbent'te genel vali olarak oğlu Afridun'u atamış ve o da hemen iç kaleye yerleşerek burayı Derbent yurttaşlarının mülkünü el koymada üs olarak kullanmak için güçlendirmeye girişmişti. Bu girişimde onu, iki yıl sonra Şirvan'a dönene kadar ona aylık takviye kuvvetleri göndermiş babası cesaretlendirmişti. Bundan sonra Fariborz ve Arran hükümdarı Derbent'i ele geçirmek için 1071'e kadar savaşacaktı. Bu tarihte Fariborz, Derbentlilerden çeşitli rehineler sağlayarak onları egemenliğini kabul etmeye zorlayacaktı. Daha sonra Afridun, Derbent'e hükümdarlık etmek için gönderilecek ve yerel hanedanın soyu kuruduktan sonra kent ve çevresi Şirvan'a dahil edilecekti.[34]

11. yüzyılın sonunda Şirvan hanedanı durgunluk döneminden geçmekteydi: Fariborz'un her iki oğlu III. Menuçehr (1096-1106) ve Afridun (1106-20) kendilerini gösterememişti. Afridun çeşitli kereler Derbent hükümdarı yapılmış ve yine çeşitli kereler de iktidar tekellerine meydan

---

32. *A.g.e.*, s. 114-22; V.V. Barthold ve C.E. Bosworth, "Şirvan" ve "Şirvanşah" *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. IX, s. 187-9.
33. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 118-19.
34. *A.g.e.*, s. 119.

okuduğu emirler ve ileri gelen nüfuzlu kişiler tarafından azledilmişti. "O sırada Derbent gayrimüslim göçebe gruplarının (Kıpçaklar ve diğerleri), zaman zaman, şüphesiz Şirvan hükümdarlarına saldıran emirlerin suç ortakları olarak, boşalırcasına geçtikleri bir geçitti. Dolayısıyla, bu 'kâfirlere' karşı savaşırken ölmüş Afridun hiç abartılmadan bir şehit olarak kabul edilebilirdi."[35]

Şirvanlılara gelince, Gürcistan'la daimi ilişkiler oluşturmuştular; bazen düşman ve bazen de müttefik olarak. 12. yüzyılın başında Kral Kurucu David, Selçukluların İran'da ilerlemesinin giderek artan bir tehdit olduğunun farkına vararak bir yandan İmparator I. Aleksios Komnenos'a bir kızını gelin olarak göndererek (aslında Aleksios'un genç kardeşi İsaakios'la evlenmiştir) Konstantinopolis'in etkin desteğini kazanmaya ve diğer yandan da diğer kızı Tamar'ı 1111'de şah III. Menuçehr'le evlenmeye yollayarak Şirvan'la ilişkilerini kuvvetlendirmeye teşebbüs etmişti. Fakat bu komşu devletlerle uyumlu ilişkiler sürmemişti. Selçuk etkisi altına girmiş Şirvaniler IV. David'in meselelerine karıştıklarına düşünerek Selçuklulara yakınlıklarını muhafaza etmişti; bunda özellikle babası kuzey bozkırında güçlü bir han olan Kıpçak Türk Prensesi Gurandukht'la evlenip Gürcistan topraklarına, Selçuklularla savaşında ordusu için potansiyel birlikler olarak 40.000 Kıpçak'ın aileleriyle birlikte yerleşmesine izin vermesi yardımcı olmuştu. Kıpçaklardan yardım aramak Afridun'a da cazip gelmişti ama Şirvan'a bir Kıpçak ittifakının getireceği avantajları böyle bir hareketin vereceği zararlarla karşılaştırdıktan sonra böyle bir ittifaka girmemeye karar vermişti. Bu tedbiri, 1117'de Kral David, ittifakına ve aile bağlarına rağmen, oğlu Demetre'yi Şirvan'daki kentleri yağmalamaya gönderdiğinde, ardından kendisi de Kabala kentini ele geçirerek Şirvan topraklarını yakıp yıktığında doğrulanmıştı. 1120'de Şirvan ile Derbent arasında savaş çıkmış ve Afridun öldürülmüştü. Bu arada David, Türklere karşı, Didgori Savaşı'yla (1121) sonuçlanan bir dizi zafer kazanmıştı. [36] Bu sırada:

> Selçuk sultanı ile büyük ölçüde Tiflis, Gence ve Dmanisi'nin Müslüman tüccarları arasında oluşmuş ittifak, ... Sultan Mahmut'un Gürcistan'a karşı sefer için Müslümanlar arasında topladığı büyük zorunlu asker örgütlenmesi desteği Gürcüler ve onların Ermeni, Kıpçak, Oset ve Şirvan müttefikleri tarafından yenilmişti... Gürcü tarihinde *dzleva sakvirveli*, "harika zafer" olarak bilinen bu zafer günümüze kadar Ağustos'un ortasındaki *didgoroba* bayramı olarak kutlanmıştır.[37]

---

35. *A.g.e.*, s. 125.
36. *A.g.e.*, s. 125-9, 134; Metreveli, *Nekotorye voprosy*, s. 34.
37. Suny, *Making*, s. 36.

Şirvanşah Ahsitan'ın (1160-97) hükümdarlığı sırasında Şirvan ile Gürcistan arasındaki ilişkiler bir süre daha barışçıl olmuştur; veliaht Prens Demna'nın başlattığı bir Bagratuni karşıtı isyan Şirvan müdahalesi yardımıyla bastırılmış, III. Giorgi tahtta kalmıştır. Ama Şirvan'ın ekonomisi 1192'de güçlü bir deprem tarafından fena zarar görmüş ve Şamahı harap olmuştu. Bu olaydan sonra Ahsitan başkenti Bakû'ya taşımaya karar vermişti. Körfeze hâkim konumdaki Bakû'nun ardındaki Apşeron Yarımadası'nda (şimdi burada etkileyici yeni kaleler inşa edilmekteydi) o sırada bile Şirvan ekonomisinde önemli bir yeri olan petrol kaynakları bulunmaktaydı. Bakû'nun sahildeki konumu aynı zamanda Güney Hazar kıyısındaki Deylem Krallığı'yla deniz taşımacılığı bağlantılarını kolaylaştırmaktaydı; burayı yöneten Kakuyi ailesi Şirvan'a birbiri ardı sıra gelmiş vezirler ve Gürcü saldırılarına karşı kentin savunmalarını güçlendirmiş deneyimli generaller sağlamıştır.[38] Ahsitan bu arada Derbent'le ilişkili olarak konumunu da güçlendirmişti. Zaten Gürcü kraliyet ailesiyle anne tarafından akrabaydı ve ebeveynleri Derbent emiri ve eşi olan İsmah'la (annesi, Ahsitan'ın kuzeni ve III. Giorgi'nin yeğeniydi) evlendiğinde de hem bir müttefik hem de bir akraba olarak üç hükümdar ailesi arasında bağlar oluşmuştu.[39] "Kurucu David, Şirvan'la ilişkiler meselesini epeyce dikkate almıştı. [Gürcistan'ın] Kaheti-Hereti'yi ilhakından sonra Şirvan onun en yakın komşusu olduğundan Şirvanşahlar'la ilişkiler çok önemli olmuştu... Kızı Tamar, Şirvanşah Afridun'un oğlu Menuçehr'in gelini olmuştu... Bu andan itibaren Şirvan Gürcistan hükümdarının bir bağımlısına dönüşmüştü ki, Gürcistan krallarının unvanlarına 'Şirvan Şah'ını bu tarihte (1120'ler) eklediğini varsayabiliriz."[40]

20. yüzyıl Azeri tarihçilerinin tarihsel haritalarda kuzeyde Derbent ve Şirvan'dan güneyde Zencan'a (eğer İsfahan değilse) kadar olan tüm bölgeyi, MS 7. yüzyıldan 18. yüzyıla uzanan 1.000 yıldan uzun süre boyunca, sanki bu süre boyunca asıl Azerbaycan (Media Atropatena) ve Aras'ın kuzeyindeki Albanya/Şirvan İran'dan ayrı tek bir ulus-devlet olarak birleşmişçesine (veya böyle bir potansiyel göstermişçesine) "Azerbaycan" olarak adlandırmışsa da, Şirvanşahlar ile Aras'ın güneyinde Selçuklunun bağımlıları Türk hanları arasındaki ilişkiler daha zordu.[41]

Hatta bir milliyetçi Azeri tarihçisi bile şöyle bir itirafta bulunmaktadır: Geç 12. yüzyıl ve erken 13. yüzyılda "Şirvan siyasi ve ekonomik açılardan Azerbaycan ve Arran'dan ayrıydı ve büyük ölçüde güçlü Gürcistan'ın etkisi altındaydı; Azerbaycan'daki iç çatışmadan yararla-

38. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 147-9, 174-5.
39. *A.g.e.*, s. 138-40.
40. Metreveli, *Nekotorye voprosy*, s. 30-1.
41. Bakınız Aliyev (Der.), *Istoriya Azerbaydzhana*, haritalar s. 418-22.

nan Gürcistan komşuların içişlerine karışmaya başlamıştı. Bu... Şirvan hükümdarlarına uygun gelmişti; çünkü Gürcistan Şirvan'ın, Güney Dağıstan'daki varlığını destekleyebilirdi".[42] Bu akademisyen Şirvan'ın bağımsızlığını, asıl Azerbaycan'dan ayrı olmasını ve de Derbent'in bu dönemde Şirvan'ın kontrolünde bulunmasını kabul etme konusunda dürüst davranmaktadır. Açıkça, orijinal Arran iktasının çevresinde oluşturulmuş "Azerbaycan atabey devletinin" hırslı Türk hükümdarı Şemseddin İldeniz, Şirvan ve kuzeyindeki toprakları da arzulamaktaydı. Bir 20. yüzyıl Şirvan tarihçisinin açıkladığı üzere daha geç döneme ait bazı kaynaklar 12. yüzyılın ilk yarısında "Selçuklu II. Tuğrul'un erkek kardeşi Sultan Mesut'un Atabey... İldeniz'i bir orduyla göndererek süratle Arran, Gence, Şirvan ve Bakû'nun fethini gerçekleştirdiğini" ileri sürmektedir ama diğer tarihçiler buna şüpheyle yaklaşmaktadır:

> Muhtemelen Şirvan'ın İldeniz ve ardından Kızıl Aslan tarafından ele geçirilişi gerçekleşmiştir ama bu onların, İldeniz'in Gürcü ordusunu bozguna uğratarak Kafkas ülkelerini işgal ettiği meşhur Gürcü seferleriyle bağlantılıdır. Gürcü kralları, o sırada Güney Kafkasya'da en etkililerden biri olan Şirvan devletiyle birleşme konusuyla ilgilenmekteydi, çünkü 12. yüzyılda çeşitli kereler Gürcistan'a saldırmış Selçuklular ve atabeylerle yürüttükleri uzun mücadelelerinde... bir destekçi aramaktaydılar. Bu karmaşık uluslararası durumda Ahsitan, yeğeni olan ve kuzeniyle evli olduğu Gürcü kralı III. Giorgi'ye sonuca götüren bir yardımda bulunmuştu. Gürcü vakayinamesine göre, "Şirvan ve Derbent'ten Halhal'a uzanan kıyı hattının kralı olan Ahsitan, Giorgi'ye babası gibi davranmaktaydı... Bu Şirvanşah, Derbent Hazarları'nın tehdidiyle karşılaşınca krala başvurmuş ve o da bir ordu toplayarak... ve yanına Bizans imparatorunun kardeşi Andronikos'u alarak Derbent Geçidi'ne ilerlemiş, Mushkurs bölgelerini yakıp yıkmış... Şabaran kentini işgal etmiş... ve bunu kuzeni Şirvanşah'a teslim etmişti... Şirvan-Gürcü ordusunun liderliğini paylaşarak Rus [İskandinav] korsanları ile Kıpçakların Şirvan'a düzenledikleri bir akını püskürtmüşlerdi."[43]

Aşurbeyli, bu 1174 seferinin Gürcü vakayinamelerindeki anlatımının Ahsitan ile Şirvan ordusunun oynadığı rolden neredeyse hiç bahsetmediğine, başarının Gürcüler ile Andronikos'a atfedildiğine işaret etmektedir; diğer yandan Şirvanlı övgü şairi Hakani işgalcilere karşı kazanılmış bu zaferi Ahsitan'ın savaşçılarının zaferi olarak kutlamaktadır.

Bu arada Ahsitan'ın komşularıyla ilişkilerinde "son derece bilgece ve tedbirli politikalar" izlediği söylenir. "Irak Selçuklularının karşı konulmaz gücünü gözlemleyen Ahsitan onlara haraç [ayni olarak ödenen İslami toprak vergisi] ödemeyi ve üzerinde sultanın isimlerinin bulun-

---

42. Buniyatov, *Gosudarstvo atabekov*, s. 159.
43. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 140.

duğu sikkeler basmayı kabul etmiştir. Bununla beraber, bu bağımlılık tamamen biçimsel olup Şirvanşahlar 1025'ten Moğol işgalinin sonunda kadar güçlü, merkezî bir devletin egemen, bağımsız hükümdarlarıydı."[44]

GÜRCİSTAN VE ABHAZYA

Erken dönem tarihleri sık sık Gürcistan ve Ermenistan'dan aynı zamanda bahsederler[45] ve ulusal kültürleri ile kraliyet hanedanları arasındaki karşılıklı ilişki, her ne kadar dil ve Hıristiyan öğreti alanlarındaki temel farklılıklar bu iki ulus ve tarihleri birbirlerine karıştırılmayacak kadar büyük olmuşsa da, gerçekten de yakın ve karışıktı.[46] Gürcistan'ın başka bir komşu toplulukla (Abhazlar) ilişkisindeyse gerçeklerin anlaşılması zordur ve yorumlanmaları da kafa karıştırıcıdır. Kafkas Dağları ile Karadeniz arasındaki konumlarından dolayı Abhazya ve Batı Gürcistan prenslikleri (ilk dönemlerde Abazgia ve Egrisi veya Lazika) İran'dan ziyade İberya (Doğu Gürcistan) ve Ermenistan'la ilişki içinde olmakla beraber, Yunanlar ve Romalılarla da uzun ilişkileri olmuştu. Batı Gürcistan ile Abhazya'daki ilk yüzyıllara dair bir anlatı şu bilgileri içermektedir (özet epeyce kısaltılmıştır):

> Pompeius'un fethinden beri bir Roma toprağı olan [Kafkasya] ... [MS] 5. yüzyılda Laz kralları Roma Kolhisi'ni fethederek Lazika (Ergisi) Krallığını kurduklarında kısa bir parlak dönem yaşamıştı... 7. yüzyıl[da] Araplar ile Bizanslılar, Lazika ve Abhazya'yı elde etmek için kıyasıya mücadeleye girmişti... Abhazya Prensi Leo, Bizans'a isyan ederek Lazika'yı fethetmişti. 9. yüzyılın ortasında Batı Gürcistan'da Abhazya krallığı, Kartli-İberya'dan daha güçlü bir siyasi otorite olarak belirmişti. ... 1008'de... III. Bagrat birleşik Abhazya ve Kartli-İberya'nın ilk kralı olmuş... Gürcistan'ın iki ana kısmı birleşmişti ve... yeni bir kelime olarak *sakartvelo* hem doğudaki Kartli'ye hem de batıda Egrisi'ye göndermede bulunmak için kullanılır olmuştu.[47]

Suny'nin açıklaması burada kullanılmış ifadelerden daha özel ayrıntılar sunmamaktadır ama daha fazla açıklama gereklidir ve şimdi bu yapılmaya çalışılacaktır.

Gürcistan'ın etnik karmaşıklığı, topraklarının %80'ninden fazlasının dağlık olmasından dolayı aralarında önemli iklimsel farklılıkların olduğu birçok bölgeye ayrılıyor oluşunu yansıtmaktadır (Harita 16'ya bakınız).

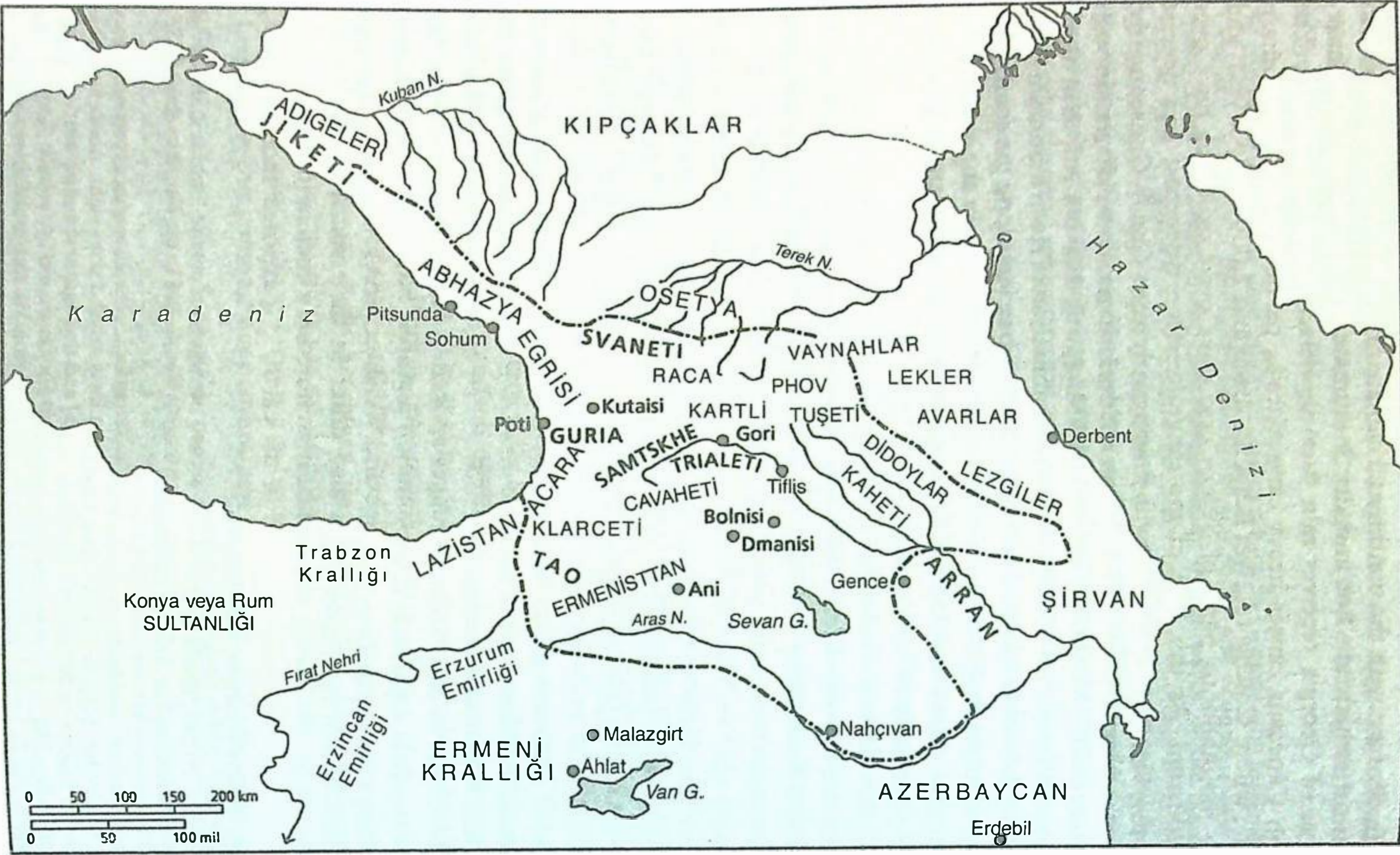
44. *A.g.e.,* s. 139.
45. Ör. Suny, *Making,* s. 4, 7, 8, 13, 15, 171-9, vb.
46. Toumanoff, *Studies,* s. 12-13, 202-3, 269, 333-54, 382-93, 407-16, 437-43, 496-9. Mimari için bakınız: Arutyunyan, *Kamennaya letopis, passim;* Beridze, vb, *Treasures,* s. 21-58; D.R. Buxton, *Russian Medieval Architecture, with an Account of the Transcaucasian Styles and Their Influence in the West,* Cambridge, 1934, s. 70-9, 85-98, levhalar 82-105; Mepisashvili ve Tsintsadze, *Arts,* s. 7-10, 22-5, 59-220.
47. Suny, *Making,* s. 5, 24, 28-9, 30, 32-3.

Surami yakınında Likhi su havzası ayrım hattı tarafından ikiye ayrılır; İmereti, Raca [Racha], Leçhumi, Megrelia [Megrelya] ve Svaneti batıda ve Kartli, Kaheti ve diğer bölgeler de doğuda kalır. Doğu Gürcistan'daki Mtkvari/Kura havzası ve güney yaylalarında nispeten az sayıda doğal engel vardır; buna tek istisna Mtkvari'nin [Kura] Büyük Kafkaslardan aşağıya akan çalkantılı kuzey kollarıdır: Liakhvi, Ksani, Aragvi, İori ve Alazani; bunların yukarıdaki vadilerinde Gürcü dağ boyları Hevsureti, Pşavi ve Tuşeti yaşar. Kartli'nin güneybatısında su havzası ayrım hattı Meskhi sıradağı boyunca ilerler, bunun güneyinde Gürcü illeri Ahcara (Acaristan), Mesheti, Cavaheti, Trialeti ve Mtkvari'nin üst bölgelerinde Somheti ve şimdi Türkiye'de bulunan Ermeni yaylasında da daha önceki adlandırmayla Klarceti ve Tao uzanır[48] (Yöresel isimlerin çokluğu [daha önce hepsi bağımsız prenslikler] kısmen yıldırıcıdır ama bugün hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadırlar ve yerel soyadı biçimleri bunların ayırt ediciliğini yansıtmaktadır).[49]

Ermenistan ve Anadolu Yaylası'nın yazları sıcak ve kuru, kışları da son derece soğuk kara ikliminin aksine, Gürcistan'ın büyük kısmı her sezon Karadeniz'den yağmur alır. Yüksek Kafkaslar özellikle güney yamaçlarında aşırı yağışa yol açar (Kolhis yılda 1.000 ile 2.000 mm yağış alır) ve Svaneti, Mingrelia ve Abhazya'nın dağlık kısımları 2.000 mm'den fazla alır. Dağların bu tarafı aynı zamanda en dik ve denize en yakın kısmı olduğundan, nehirler hızlı ve çalkantılı akar.[50] Bunun sonucu olarak, Batı Gürcistan'dan kuzeybatıya, Abhazya'ya doğru, Kuzey Kartli, Mingrelya ve Svaneti'nin yüksek bölgelerinden ve ardından Karadeniz sahili boyunca giden kara yolculuğu dik dağ yamaçları ve derin nehir yataklarından ibaret engellerle karşılaşır. Büyük Kafkasların güneybatı yüzü boyunca enlemesine yerleşmiş bu engeller Gürcistan (Megreller, Kartveller ve diğerlerinin toprakları) ile Abhazya (Abhazların toprakları) arasındaki ilişkilerde önemli bir rol oynamış, 20. yüzyılın son yıllarında uzun süre bastırılmış karşıtlıkların patlamasına sebep olmuş tartışmalı etnik köken ve siyaset sorularına yol açmıştır.

---

48. *Malyy atlas mira*, Moskova, 1966, s. 4; *Atlas SSSR*, 1983, s. 102, 112; S.V. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz: geograficheskoye opisaniye v 22-kh tomakh, Gruziya*, Moskova, 1967, s. 21, 201, 204-5, 221.
49. Barata*shvili* ve Tabi*dze* gibi isimlere, isimlerde italikle belirtilmiş "çocuk" anlamına gelen unsurlarıyla birlikte, Gürcistan'ın her yanında rastlanır ama bunlar özellikle Kartli ve Kaheti'nin özelliğidir ve *-dze* de İmereti'nindir. Tsere*teli* gibi köken yeri belirten sonekli isimler her bölgede olabilir ama Anase*uli* ve Lomo*uri* gibi diğerleri dağ bölgeleri Hevsureti, Pşaveti ve Mtiuleti'yle ilişkilidir. Daha özel olanlarsa, Janashia, Eli*ava*, Sig*ua* ve İngorok*va* gibi *-a* ile biten Megrel soyadlarıdır; Çikov*ani* gibi bitenlerse Svaneti'yle ilişkilidir ve *-ba* ile bitenlerse Abhazya'yla (ör. lako*ba*) ilişkilidir. Bakınız R. Gachechiladze, *The New Georgia: Space, Society, Politics*, Londra, 1995, s. 7-11, 78-9; B.O. Unbegaun, *Russian Surnames*, Oxford, 1972, s. 382-6.
50. Kilometrekare başına saniyede 50'den 100 litreye; buna Sovyetler Birliği'nde bir tek Uzakdoğu'da Kamçatka'nın güney ucu yaklaşmaktadır: *Atlas SSSR*, 1983, s. 102.

Harita 16: 15. yüzyılda Gürcü devleti.

Bir temel olgu Abhazlar ile Gürcülerin dillerinin birbirinden son derece farklı olmasıdır; örneğin sözcükler alanında:

	Abhazca	Gürcüce
kadın	apkhwys	kali
iyi	bzia	kargi
yemek	fo	chams
bir	aka	erti
iki	öba	ori
üç	khpa	sami

Kafkasya'da konuşulan dillerin büyük kısmında olduğu gibi, Abhazca ve Gürcüce bazı belli ortak özellikler paylaşır ama birbirlerine örneğin İngilizce ile Galce veya Yunanca kadar az benzerler.[51]

Bir 19. yüzyıl Gürcü tarihçisinin belirttiği gibi, Gürcüler ve Abhazlar ayrıca toplumsal geleneklerinde de farklılık gösterir: "Eski dönemlerde Gürcüler ölülerini toprağa gömermiş ama Abhazlar ise bugün hâlâ yaptıkları gibi ağaçlarda teşhir etmiştir."[52] Bu gözlem Kartlilerin Abhazlardan (ve Megrelya ile Svaneti'deki diğer batı komşularından) daha üstün oldukları imasında bulunmaktadır:

> Doğu Gürcistan'ın gelişmiş bölgeleriyle karşılaştırıldığında, Kolhis'in ovaları... toplumsal ve ekonomik gelişimin önemli derecede aşağı düzeyindeydi. Geri kalmışlıklarını Roma-Pontos savaşlarının yarattığı hasar ağırlaştırmış... ve bundan sonra... Kolhis'in dağ boyları Doğu Karadeniz bölgesini neredeyse sınırsız yağmalama fırsatı yakalamıştı. Şiddetleriyle yerel nüfus üzerinde baskı oluşturan dağlılar toplumsal açıdan daha ileri ama ekonomik açıdan harap ve siyaseten altüst olmuş bu illerin barbarlaşma sürecini başlatmıştı.

Bu Gürcü tarihçiye göre, dağlardan gelen ilkel "yenileyici güç" sayesinde,

> MS 2. yüzyılın başında Kolhis'in Karadeniz kıyı bölgelerinde... yerel kökenli hükümdarların yönetiminde ilk devletler belirmiştir (Lazika Krallığı ve Ab-

51. Abhazca ve Abazacada, akraba oldukları Çerkez dillerinde olduğu gibi, ünsüzler son derece baskındır (Çerkezcede kırk altı ile altmış sekiz arasında, Abaza ve Abhazcada elli yedi) ve çok az sayıda ünlü vardır; sadece bağlamsal versiyonlarıyla [a] ve nötr ünlü [ə]. Gürcücede yirmi sekiz ünsüz fonem ve beş ünlü vardır: Comrie, *Languages*, s. 202-3, 205-7; *Yazyki narodov SSSR*, C. IV, *Iberiysko-kavkazskiye yazyki*, s. 95-7, 103-5, 125-9, 145-8, 166-8, 690-3.
52. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii*, s. 35.

hazlar ile Apsillerin yarı devletleri). İçinde oldukları düşük sosyoekonomik düzeylerinde siyasi evrimleri, İran ile Bizans arasında 6. ve 7. yüzyıllardaki uzun savaşlar ve ardından gelen Arap istilası gibi dış faktörler tarafından geciktirilmişti. Bu noktada Güney Kafkasya sahnesinde Abhazya Krallığı belirmişti.[53]

Aynı çalışma (bu ortaya çıkıştan 100 yıl sonra) Abhazya Krallığı'nın 8. yüzyıl yerli hükümdarı II. Levan'ın, Roma İmparatorluğu'ndaki normal uygulamanın getirdiği, "[koloni] idareciler olarak tayin edileceklerin yerli aristokrasiden seçilmesi" pratiği uyarınca, bir Gürcü değil, "çok büyük ihtimalle" bir Abhaz olduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştır.[54] Konstantinopolis tarafından bağımlı Abhaz Prensliği'nin kalıtsal hükümdarı olarak onaylanmış Levan aynı zamanda Hazar kralının torunuydu ve Rumlardan kaçarak Abhazya ve Egrisi'de iktidarı ele geçirmesi ve kendisini halkı Abhazların kralı ilan etmesi muhtemelen Hazar kralı sayesinde olmuştu. Bunun zora başvurularak yapılmış bir ilhak olduğu, aynı Gürcü vakayinamesinin Ermenice çevirisi tarafından da teyit edilmektedir.[55] Bu yorumcunun, bir Abhaz prensinin daha önce Gürcistan'a tabi bir prensliği zor kullanarak fethedebilmesi fikri Gürcülere hoş gelmediğinden, "*Kartli Chronicle*'da izah edilen olayın, Abhazya ile Egrisi'nin barışçıl şekilde birleşmesi" sonucuna ulaşması bir çelişkiden başka bir şey değildir.[56]

Bununla beraber, Abhazya'nın o dönemde daha düşük düzeyde olduğuna dair Gürcü ulusalcı dayanağı kendiliğinden aşikâr değildir; dolayısıyla son zamanlarda Abhazlar tarafından yazılmış erken dönem Abhaz tarihleri özellikle yararlıdır.[57] Abhazya, MÖ 6. yüzyıldan itibaren Azak Denizi (Latince "Maeotis Palus") çevresinde oluşturulmuş Phanagoreia, Panticapaeum, Hermonassa ve diğerleri gibi belli önemde ve uzun süredir ayakta olan Yunan-Roma kolonilerine yakın olmuştur. Bu kültürel merkezlerle ilişkili olarak Kolhis kesinlikle sık gidilen yerlerin dışında değildi. Dioscurias (günümüz Sohum'unun yakınında) yoğun şekilde kolonileştirilmiş Kerç Boğazı ve aşağı Kuban'dan sadece 400 km mesafedeydi ve Yunan limanları Gorgipia ve Torik (Anapa, Novo-

---

53. G.A. Melikishvili, *Politicheskoye ob'adineniye feodalnoy Gruzii i nekotorye voprosy feodalnykh otnosheniy v Gruzii*, Tiflis, 1973, s. 50-1, 191, 202, *Letopis Kartli*, s. 9-10'da alıntılanmıştır.
54. *Letopis Kartli*, s. 10, n.11.
55. *A.g.e.*, s. 31-3, 48; Toumanoff, *Studies*, s. 256, 401 nn. 44, 45. Birçok şey "sahipliğini almıştır" anlamına gelen Gürcü geçmiş zamanı *daipqra*'nın "fethetmiş" veya sadece "barışçıl şekilde birleşmiş" anlamlarına gelip gelemeyeceğine bağlıdır.
56. *Letopis Kartli*, s. 31-4. Bu ilk bağımsız "Abhazya Krallığı" veya prensliğinin daha sonraki Gürcü "Abhazya Krallığı"ndan epeyce farklı olduğuna dikkat çekerim.
57. O. Bgazhba, "History: first to eighteenth centuries"; V. Chirikba, "The origin of the Abkhazian people"; S. Lakoba, "History: 18th century-1917"; G. Shamba, "On the track of Abkhazia's antiquity"; tüm bölümler Hewitt (Der.), *The Abkhazians*"tadır.

rossiysk ve Gelencik yakınında) 160 km'den daha yakındı; dolayısıyla, bu limanlar Yunanlar gibi deneyimli denizciler için onların Henioçlar (muhtemelen bugünün Pitsunda'sı olan kıyı kasabası Pityus'un yakınında yaşayan), Abazgianlar ve Ziçlere ulaşılması kolay yerlerdeydi.[58] Güneye bakıldığında, Abhazya Küçük Asya'nın kuzey kıyısındaki Trapezus'un (Trabzon) çevresinde bulunan Yunan-Pontus kolonilerine de nispeten yakındı. Hatta Roma döneminde,

> [Gürcistan'ın] batı... [kısmındaki] ... Kolhis daha medeni[yken] [doğuda] Likhi Dağlarının ötesindeki İberya daha sert, zorlu bir yaşam tarzıyla daha köyseldi... Kolhis'in hareketli limanlarından doğuya... İberya'nın tarım yapılan ovasına [doğru gidildikçe]... Kolhis, ... Tuna ve Kafkas Dağlarından... Karadeniz'in kıyıları boyunca yayılmış Yunan-Roma medeniyetinin... bir parçasıydı. ... [Kolhis] gerçekten de onlarca yıl boyunca... Roma'ya tabi Polemon ve Pythodoris'in Bosporos Krallığı'nı kapsamıştı. İberya, Pers kraliyet aileleriyle ilişkili ve siyasetlerinde Roma imparatorları ile Ktesiphon arasında gidip gelen krallarıyla daha sert bir yer olarak kalmıştı...[59]

En uzaktaki Kuzeybatı Kafkasya toprakları Çerkez (Adıge) dilleri konuşan topluluklara aitti. Bunlar Abhaz-Abazalarla akrabaydı. Abhazlar ile Abazaların ilk başta tek bir topluluk oldukları ve sonradan bölündükleri ya da her zaman birbirlerinden ayrı olup olmadıkları bilinmemektedir ama MS 1300 civarında, Karadeniz kıyısında yaşayan Abazaların dağların öbür tarafına, kuzeye, şimdi yaşadıkları Adıge yakınına geçmeye başladıkları muhtemel gözükmektedir. Bu soru, Gürcü ulusalcıları tarafından tersini ispatlama girişiminden dolayı bugün de geçerliliğini korumaktadır: İlk başta hem Abazaların hem de Abhazların ataları dağların *kuzeyinde* yaşamaktaydı; dolayısıyla ikinci grup Karadeniz kıyısında yenidir, 17. yüzyıl kadar geç bir tarihte göç ettikleri varsayılmaktadır.[60]

Abhaz Prensi Levan, Çaçba'nın (Gürcüce "Ançabadze") 8. yüzyılın başında etniksel açıdan Abhaz krallığının hükümdarı olmasına ve bu toprakların ardından MS 1008'de Bagrat III. Bagratuni hükümdarlığı altında tamamen *Gürcü* bir devlet olarak "Abhaz Krallığı"na dair gizemli süreç, Allen tarafından "bir dizi hanedansal rastlantıya ve Eristavi [valisi] ... Maruşidze'nin... becerisine atfedilmektedir".[61] Son zamanlarda

---

58. Strabo, *Geography*, C. V, s. 207-11, 241, harita XI. Haritalar ve bu yerlerde bulunmuş etkileyici antik eserlerin resimleri için bakınız, *Arkheologiya SSSR*, s. 9, 59, 73-88, 126-8, 136-4, 177, 252-4, 280-3, 292-302, 331-7, vs.
59. Allen, *History of the Georgian People*, s. 47.
60. Ya. A. Fyodorov, *Istoricheskaya etnografiya Severnogo Kavkaza*, Moskova, 1983, s. 45-6, 66, 83, 92-4, 97-100; Hewitt, *Abkhazians*, s. 13, 15, 17-18, 40-2, 50-3, 198; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 113, 151, 198-9, 298, 368.
61. Allen, *History of the Georgian People*, s. 81-4.

bir Gürcü araştırması, ufak ve etnik açısından kendisinden daha büyük komşusundan farklı bir ülkenin bu transferine benzer bir durum olarak, İskoçların Kralı Kenneth MacAlpin'in daha geniş Pict toprakları tahtına oturması ve Pictland'in ismini kaybederek İskoçya ismini almasını sunmuştur.[62] 9. yüzyıl Pictleri ile İskoçlarına ilişkin gerçekler çağdaş Abhazlar ile Megrellere ilişkin gerçekler kadar az olduğu için daha iyi belgelenmiş bir paralel düşünülebilir: 15. yüzyılda, İngiliz tahtının Gallerli asker Owain Tudwr'un soyundan gelen biri, diğer adıyla VII. Henry tarafından miras olarak devralınmasından sonra İngiltere'nin yeni hanedanı Galler kökenli ismi Tudor'u almayıp[63] İngiltere sonsuza kadar Galler olarak adlandırılmış olsaydı ne olacaktı? Bu (birçok İngiliz için garip) varsayımsal değişim, Gürcistan'ın ilk modern tarihçisi Vakhuşti Bagrationi (1686-1757)[64] tarafından aktarılmış Gürcistan'da yer almış olaylara benzemiş olacaktı:

> [7. yüzyılda] [Bizans] İmparatoru Heraklius Egrisi'yi yeniden işgal etmiş... ve Anakopia'ya Abhazya valisi olarak adlandırdığı bir vali atamıştı... [Arap general] Sağır Mervan Anakopia'ya saldırdığında vali, [sonradan] imparatorun daimi vali olarak onayladığı Levan idi... Levan'ın ölümünden sonra onun yerine Hazar kralının kızının oğlu olan yeğeni ve yine Levan [II] geçmişti... [İberya prensleri] İoann ve Cevanşir'in [MS 807] ölümlerinden sonra II. Levan [Bizans'tan] ayrılarak Likhi Dağlarından [Hazar] denize ve Hazarya'ya kadar... tüm Egrisi'yi ele geçirmişti ve 786'da... kendisini Abhazların kralı ilan etmişti... [6. yüzyılda kalıtsal olmayan "vali" anlamına gelen Gürcü *eristavi* makamının yerine geldiği kraliyet unvanı yeniden canlandırılmıştı]... Ve bu Levan... tüm Egrisi'yi ele geçirdiğinde buraya artık Egrisi değil, Abhazya demeye başlamış ve... yedi ile ayırmıştı. Bu Levan... Kutaisi... kentini kurarak... burayı Anakopia'nın ardından gelen [Bizans idari merkezi] Abhaz krallarının başkenti yapmıştı. Abhaz Katolikos'unu Rumların izniyle bağımsız yapan da muhtemelen Levan idi. Levan, Abhazya'ya düzen getirmiş ve her şeye nezaret etmiş, ardından, iyi bir hükümdarlık döneminden sonra 806'da ölmüştü.[65]

Vakhuşti'nin anlatısı "Abhazya Krallığı"nın tarihini 20. yüzyıla kadar getirmektedir:

---

62. Gachechiladze, *New Georgia*, s. 20, J.D. Mackie, *A History of Scotland*, Harmondsworth, 1969, s. 29, 37.
63. N. Davies, *The Isles: a History*, Londra, 1999, s. 432-4, 441-5.
64. Vakhuşti Kartli'nin VI. Vakhtang'ının oğluydu; şah kralı Büyük Petro'nun İran seferiyle işbirliği yaptığından azlettiği için 1724'te onunla birlikte Rusya'ya kaçmıştı. Moskova'da sürgündeyken tarihini kaleme alan Vakhuşti okurlarına, kendisiyle birlikte götürdüğü Gürcü vakayinamelerin çeşitli, çoğu kez birbiriyle çatışan versiyonlarıyla çalışmanın zorluklarını açıklamıştı (bunların bir kısmı daha sonra kaybolmuştur): Vakhushti, *Istoriya*, s. 7-8, 19-20, 192-3. Ayrıca bakınız L. Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, Newhaven ve Londra, 1998, s. 58; Toumanoff, "Chronology", s. 7-8.
65. Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 221-2.

> Kral Demetrios'un [III] ölümünden sonra kraliyet halefi konusunda ne yapacaklarını şaşırmış Abhazlar Kör Theodosios'u kralları olarak tahta çıkartmıştır... Bununla beraber, onun altı yıllık hükümdarlığından sonra Abhazların âdetleri bozulduğu için Kuropalates Kral David'den [İberya'dan] Abhaz kralı Giorgi'nin kızlarından birinin oğlu olan Gurgen oğlu Bagrat'ı Abhazların kralı olması için göndermelerini istemişler... ve MS 985'te Kutaisi'de Kral [III. Bagrat] olarak kutsanmıştır. Ondan sonra Abhazya'da Bagrationi veraseti tam anlamıyla yerleşmiştir.[66]

Böylece Gürcistan birleşik bir krallık olmuş ama bu tarihten itibaren 400 yıl boyunca kendisini "Abhazya Krallığı" olarak adlandırmış, yabancı ülkelerle ilişkilerinde bu unvanla bilinmiş ve hatta yurttaşları Gürcüce olan kendi dillerine Abhazca demiştir.[67]

Bu anlatıda başlıca zorluk bir etnik Abazgi/Abhaz prensliği olarak Abhazya'nın Gürcü krallığına (ismen "Abhazya") dönüşümüdür; bu krallıkta görünürde Kartvelyan, yani Gürcüce, 8. yüzyılın sonunda sayısal, kültürel, dilsel olarak baskın unsurdur; etnik Abhazlar ise kuzeybatıdaki kendi anayurtlarında azınlık olarak kalmayı sürdürmüştür.[68] Fakat tarihsel kaynaklar "Abhazya" hanedanının etnik kökenlerini açıkça belirtmemektedir. II. Levan'dan önceki hükümdarların hepsinin isimleri Yunanca olmasına rağmen, Gürcüler o ve ardıllarının Bagrationi veya Laz hanedanı olduğunu iddia etmektedir.[69] Tahminen, dört yüzyıl boyunca Gürcü Krallığı "Abhazya" olarak bilinmiş olmasına rağmen, kendi anayurtlarında Abhazlar farklı bir etnik çoğunluk olarak kalmış, onlar için sadece yönetimin dili değil, aynı zamanda Ortodoks Kilise ayinleri de yabancı bir dil olan Gürcüce olmuştu;[70] ama bu Kartelyan bakış açısına göre, bu "tamamen Gürcü" bir ulusal kimliğinin ifadesiydi. Bir modern Abhaz anlatısına göre, Abhazya'da Gürcüce 9. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar giderek daha fazla kullanılır olmuştu; resmî işlemlerde o zamana kadar yaygın şekilde kullanılmış Yunancanın yerini almıştı. Aynı zamanda Abhazca hâlâ Kolhis kıyısındaki Gürcü yerleşimlerinde yaygın şekilde kullanılmaktaydı. Abhazlar (sonunda Türkiye'den gelen misyonerler sonucunda Hıristiyanlıktan vazgeçerek Müslüman olmuşlardır) prenslerin sürekli birbirleriyle savaştığı ufak Gürcü imparatorluğunda bir topluluk olarak hayatta kalmayı başardıklarından,

66. *A.g.e.*, s. 224. Ayrıca bakınız Allen, *History of the Georgian People*, s. 78-81, 237-8; Toumanoff, *Studies*, s. 497-8; Toumanoff, "Armenia and Georgia", s. 617-18, 621.
67. Anchabadze, *Iz istorii*, s. 172-5.
68. *A.g.e.*, s. 104-5; Suny, *Making*, s. 32-3.
69. Anchabadze, *Iz istorii*, s. 76-8.
70. Aslında bunu kabul etmek çok zor değildir. Çünkü Kilise Slavcası yüzyıllar boyunca Romanya'daki Ortodoks Kilisesi'nin ayin diliydi; aynı şekilde Latince de tüm dünyada Katolik Kilisesi'nin diliydi.

kuzeybatıdaki anayurtlarında büyük ölçüde kendi başlarına bırakılmış olmaları muhtemel gözükmektedir.[71]

Gerçekten de Vakhuşti asıl Abhazların, her ne kadar savaş beyleri tarafından zaman zaman iç çatışmalarda asker olarak kullanılmışlarsa da, hem doğu hem de batı Gürcülerden ayrı bir topluluk olarak var olmaya devam ettiklerini teyit etmektedir. Yerli Abhazların bir kısmı da kendi adına savaşmıştır; örneğin, kötü nam salmış Megrelyalı Levan Dadiani, gemiyle Guria'ya saldırarak Abhaz'ı yağmalamış ve gemilerini yok etmişti.[72] Daha geç bir Rus tarihçisi, Kolhis toplulukları arasında Yunan-Roma kolonilerine ve eski ticaret yollarına yakın olmalarından dolayı bir tek Abhazların sadece maddi olarak kazanç sağlamadığını, aynı zamanda Abhazya'nın Batı ile Doğu arasında bir kültürel araç olarak hareket etmesini mümkün kılmış özel bir anlayıştan da yararlandığını ileri sürmüştür.[73]

"Abhazya Krallığı"nın Gürcü hükümdarlarının Abhaz diline aşina olduklarını gösteren başka bir Abhaz meselesi de, 13. yüzyıldan itibaren Kraliçe Tamar'ın oğlunun IV. Giorgi "Laşa" (genellikle "görkemli olan" şeklinde tercüme edilmiştir) olarak bilinmiş olmasıdır. Gürcüceyle ilgisi olmayan *laşa* lakabı "açık" veya "parlak" anlamlarına gelen bir Abhaz sözcüğüdür; ama Gürcü tarihçileri neden bu Gürcüce olmayan sözcüğün popüler bir Gürcü kralı için kullanılmış (etnik Abhazya'yla özel bir ilişki olduğu fikrini ileri sürmektedir) olduğu sorusunu cevaplamaktan sakınmıştır.[74]

DAĞISTAN VE KUZEYDOĞU KAFKASYA

Dağlık Dağıstan bölgesi (Aşağı Terek çevresindeki geniş ovalık bölgeleri atlayarak) komşu Çeçenya ve Kuzeydoğu Gürcistan'ın dağlarıyla

---

71. Anchabadze, *Iz istorii*, s. 118-36, 144-7, 151-2; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 100-1; Sh. D. Inal-Ipa, "Abkhazy", *Narody Kavkaza*, C. II, s. 376.

72. Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 237, 242, 244-5, 253-4, 255.

73. K. Kudryavtsev, *Sbornik materialov po istorii Abkhazii*, Sohum, 1926, s. 124, Anchabadze, *Iz istorii*, s. 157-8'de, görünürde Kudryavtsev'in "idealistik" (yani Marksist olmayan) görüşlerinin saçmalığını gösterme amacıyla alıntılanmıştır. Fakat Ançabadze ardından bizi Abhazların Abhaz Krallığı'ndaki rolüne ilişkin bu "tarihsel olarak doğru olmayan ... aşırı abartmanın", "[onun] politikalarının tamamen Gürcü doğasının göz ardı edilmesiyle" birlikte çeşitli başka Abhaz tarihçilerinin çalışmalarında bulunabileceği konusunda bilgilendirmektedir. Ançabadze bu tür görüşlerin, "Ortaçağ Abhazlarının etnik kendine özgülüğünün ve onlar ile çağdaş Abhazlar arasında herhangi bir genetik bağlantının bulunduğunun reddedilmesi bir yana, Krallıkta... Abhazların rolünün tamamen yadsınmasına dayanan girişimler'den (tam olarak sık sık 20. yüzyıl Gürcü ulusalcı tarihçisi E. İngorokva'ya atfedilen iddialar) daha az yanlış olmadığını belirtmektedir.

74. Allen, *History of the Georgian People*, s. 109; D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii*, s. 34, 114, 120; Bgazhba, "History: first to eighteenth centuries", s. 63; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 130, 191, 225, 292-3, vs. "Giorgi Laşa" adının kökenini açıklamadan bırakan (birçoğu arasından) bir Gürcü editörü örnek *Zhizn tsaritsy tsarits Tamar*, s. 17, 33, 55'tir; ayrıca bakınız B.G. Hewitt, "Abkhazia: a problem of identity and ownership" [2. versiyon] Goldenberg, Schofield ve Wright (Der.) *Transcaucasian Boundaries*, s. 190-226.

birlikte İskoçya'nın yarısından biraz daha ufaktır ve ABD'nin Vermont ve New Hampshire eyaletlerinin toplam alanından epeyce küçüktür. Bununla birlikte, Dağıstan ve Çeçenya'nın büyük kısmı, 2.000 ile 5.000 metreye yükselen yaklaşık altmış doruğu ve bunlara karşılık gelen derin ve zorlu vadileri ve dağ geçitleriyle 1.000 metrenin üzerindedir. Bu yüzden yabancı ziyaretçiler Dağıstan'ı vahşi dokunun ve sert iklimin yaşam koşullarını zorlaştırdığı korkutucu bir yer olarak görmüştür ve varolan kabile yaşam tarzı burayı tehlikeli ve yasa tanımaz yapmıştır. Gerçekten de, birçok farklı dil ve lehçe konuşan çok etnik gruptan oluşan nüfusu ve bunların intikam ve kan davası geleneklerinden dolayı sık sık şiddetli çatışmalara rastlanır. Ama her şeye rağmen burayı sürekli ve düzensiz bir kaosun hüküm sürdüğü bir yer olarak görmek yanlış olacaktır. Sosyopolitik kurumların geleneksel yasaya ve şeriata dayandığı, bir yönetim ve adalet çerçevesi sağlayan kaba bir sistem vardı. Ama Dağıstan'ın coğrafi, toplumsal ve etnik çeşitliliğinden kaynaklanan birçok potansiyel çatışma sebebi barışı kalıcı kılmayı her zaman zorlaştırmıştır.

Dağıstan, büyük ölçüde kabilesel altı bağımsız prensliği kapsamıştır; bunların 16. yüzyıldaki en itibarlı hükümdarları Gazi Kumuk'un (Lak ve Kumuk) Tarki ş*amkhal*'ı, Derbent (Kumuk) emiri, Kaytak'ın *utsmi*'si (Kumuk ama Darganlar, Lezgiler, Tatlar ve Dağ Yahudileri de dahil), Avarların *nutsal*'ı, Tabasaran'ın *masum*'u ve Aşağı Terek'te Tümen'in Nogay Türk topluluğudur (Harita 17'ye bakınız).[75] Kumukh, Kumuk ve Kumyk isimlerinin kökeni bilinmemektedir ve her ne kadar bir Türki dili konuşan siyasi topluluk olarak Kumuk topluluğu 13. yüzyılda Aşağı Terek Ovası'nda ortaya çıktıysa da, Erken Ortaçağ kaynaklarında onlardan bahsedilmemektedir. Gazi Kumuk Şamhallığı'nın ilk hükümdarlarının Türki dili konuşmadıkları ama Lak olduklarına inanılmaktadır. Kumukların bu belirsizliklerinin sebebi, kuzey toprakları olan Kıpçak bozkırının güney kıyısında bulunduklarından dolayı Kıpçakların, Altınordu'nun ve Timurlenk'in tahakkümü altında kalmış olmalarıdır ve bu da 16. yüzyıla kadar kendi devletlerini geliştirmelerini engellemiştir.[76] Güney Kafkasya'nın daha büyük devletlerinin hükümdarları gibi, bu yerel hükümdarlar da bazı komşularına karşı savaş ittifakları oluşturmuş ve siyasi entrikalarında yararlı olma potansiyeli bulunanlarla da (Şirvan şahı gibi) hanedansal evlilikler düzenlemiştir. Gürcüler bile Dağıstanlılardan tamamen uzak durmamıştır: Kahetilerin 16. yüzyıldaki hükümdarı Levan Şamhal'ın kızlarından biriyle evlenmiştir.[77]

---

75. *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 184, 247-8; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 207-9, 216-17, 239-42; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 77-8. Bu hanedanlar ve onların unvanlarına dair bir tartışma için bakınız W.E.D. Allen, *Russian Embassies to the Georgian Kings (1589-1605)*, 2 cilt, Cambridge, 1970, C. I, s. 37-45.
76. H.S. Fyodorov-Huseynov, *Istoriya proiskhozhdeniya kumykov*, Mahaçkale, 1996, s. 138-9.
77. Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 39.

Bir dış gücün işgaliyle karşılaştıklarında Dağıstan hükümdarları mümkün olduğu kadar dağlardaki güçlü korunaklarına çekilmiş ve savunmalarını güçlendirmiştir. Daha ufak topluluklar da tedbirli olup kendilerini savunma ve yönetme ve daha büyük komşularından bağımsızlıklarını koruma iradesi göstermişlerdir.[78] Yüksek dağlardan ve birbirinden tecrit edilmiş vadilerden oluşan topraklarında Dağıstan'ın yerli toplulukları sık sık ve özellikle de çayırlar için birbirleriyle çatışma içindeydi ve bu yöreye özgü çatışma durumu, ulaşılmaz tepeler ve yarlarda savunma amaçlı yüksek kulelerin ve köy-kalelerin inşa edilmesine yol açmıştır. En etkili uluslardan biri olan Avarların anayurdu Avaristan özellikle tecrit edilmiş durumdaydı:

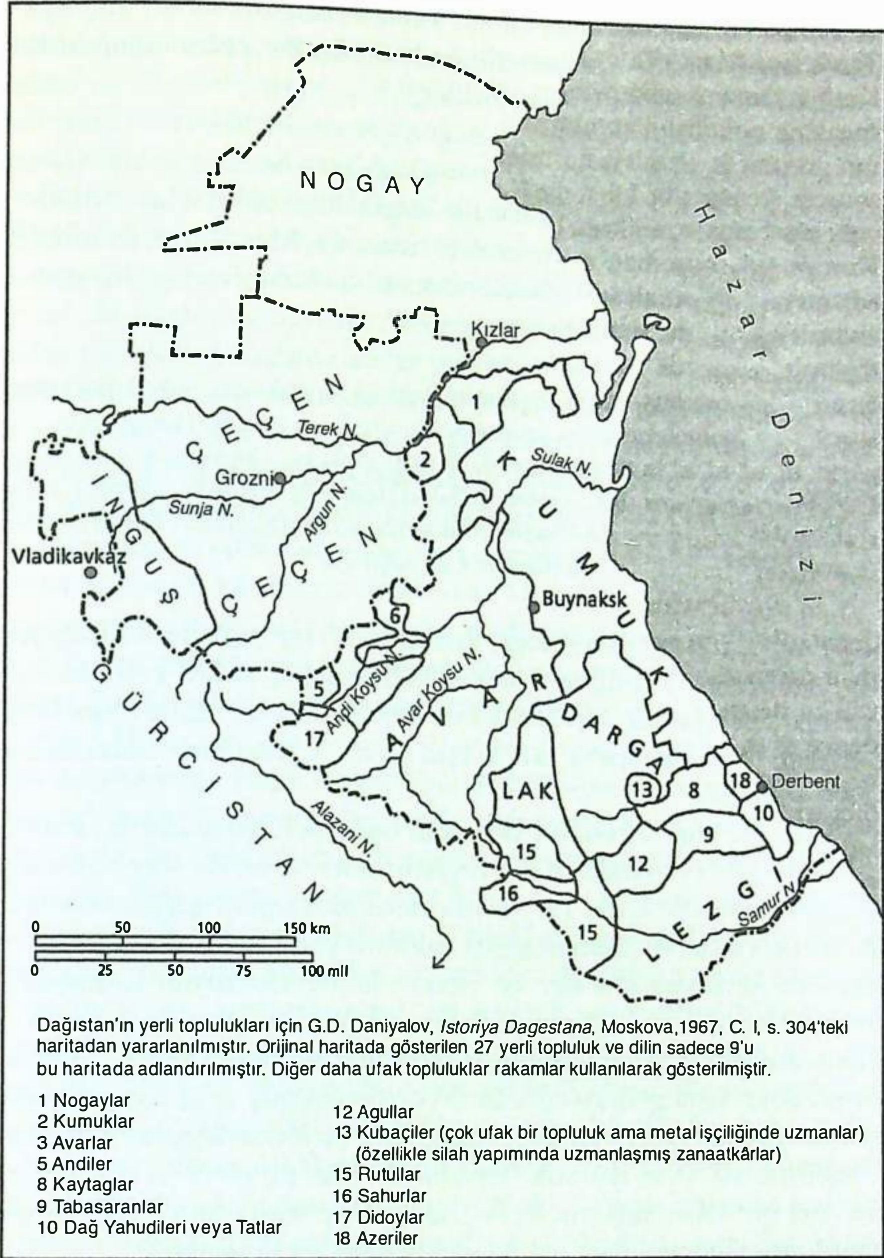
> Tüm yönlerden geçilmez dağlarla (Andi, Salatau, Gimri ve diğer dağlar) neredeyse tamamen diğer yerlerden ayrılmıştı. Bu engeller arasında Sulak Nehri'nin dört kolu (Avar Koysu, Gazi Kumuk Koysu, Andi Koysu ve Kara Koysu) ve Ana Kafkaslar kütlesinden ayrılan sayısız yanal yarlar tarafından bölünmüştü. Avar-Andi-Çez topluluklarının uzun süre var olmuş tecridinin ve aralarında çok sayıda dil ve lehçenin varlığını sürdürmüş olmasının ana sebepleri Avaristan'ın çeşitli kısımları arasındaki bu doğal sınırlar ve takas ekonomisinin olmasıydı.[79]

Buna rağmen, bir bütün olarak Dağıstan tecrit edilmiş bir bölge değil, Kafkasya'nın başlıca pazarlarından biriydi. Dağ köylerinin tahıl ve diğer gıda maddelerini ithal etmesi gerekmekteydi ama karşılığında sadece Ortadoğu'da ünlü oldukları zanaat ürünlerini (halılar, mücevher, Kubaçi'nin Dargo köyünde imal edilmiş süslenmiş metal ürün ve silahları) sunabilmekteydiler.[80]

En güçlü Dağıstan devletleri nispeten merkezileşmiş kalıtsal hanlıklarken, diğer, birçok Dağıstanlının yaşadığı daha ufak topluluklar siyasi bağımsızlığın ve kişisel özgürlüğün hâkim olduğu daha erken dönemlerin varlığına işaret etmektedir. Bununla beraber, 19. yüzyıldan önce Dağıstan toplumunda sadece iki toplumsal sınıf (sömüren "feodaller" ve köleleştirilmiş köylü) olduğuna dair komünist basitleştirmeye rağmen, tarihsel olgular çok daha karmaşık bir duruma işaret etmektedir: Köylülerden kölelere (genellikle savaş esirleri) kadar uzanan, arada efendilerinin mülklerine bağlı serflerin (Arapça *raiyat*), kişisel özgürlükleri olan köylüler (*uzden*), daha alt beylere veya hizmetkâr eşrafa dönüşmüş

---

78. *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. I], s. 207-9, 216-17.
79. Z.A. Nikolskaya, "Avartsy", *Narody Kavkaza,* C. I, s. 440; Wixman, *Language Aspects,* s. 91-3.
80. *Istoriya Dagestana,* C. I, s. 160, 177, 188-90, 203, 216, 218-19, 401-2, 407-8; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. I], s. 385; Z.A. Nikolskaya, "Istoricheskiye predposylki natsionalnoy konsolidatsii avartsev", *Sovetskaya etnografiya,* 1953, no.1, s. 116.

Dağıstan'ın yerli toplulukları için G.D. Daniyalov, *Istoriya Dagestana*, Moskova,1967, C. I, s. 304'teki haritadan yararlanılmıştır. Orijinal haritada gösterilen 27 yerli topluluk ve dilin sadece 9'u bu haritada adlandırılmıştır. Diğer daha ufak topluluklar rakamlar kullanılarak gösterilmiştir.

Harita 17: Dağıstan'ın yerli toplulukları, *Istoriya Dagestana*'dan yararlanarak, G.D. Daniyalov, vb, 3 cilt, Moskova, 1967-8, C. I, s. 304.

"varlıklı *uzdenler*", toprak sahibi kalıtsal beyler ve en tepede feodal lordları olduğu çeşitli sınıflar.[81] Gerçekten de, "Dağıstan'daki köylünün

81. Örneğin *Narody Kavkaza* (1960), C. I, s. 71, 90-3 ile kısmen daha ustaca hazırlanmış *Istoriya Dagestana* (1967), C. I, s. 187-95, 239-51, 316-17, 319-20'yi karşılaştırın.

büyük kısmı özgür komünlere aitti." Feodal alanlarda serfler angarya ve itibari kiraya tabi idi ama neredeyse herkesin bir *uzden* olduğu özgür komünlerde özgür insanlar gibiydiler.[82]

Bu "özgür toplumlar"ın ve "özgür komün birlikleri"nin her biri, ufak bir kentin çevresinde toplanmış bağımsız bir topluluktu. Güneydeki Lak kasabalarının (burada ilk "özgür köy toplulukları birlikleri" muhtemelen 13. yüzyılda oluşmuştur) arasında Ahtı, Rutul, Kurah, Hiv, Küra, Khnov ve Tpig vardı; bunların arasında Sahur'un özel bir statüsü bulunmaktaydı.[83] Bir tarihçiye göre:

> Dağıstan topluluklarında toplumun belirleyici özelliği... köy komününün istisnai kaynaşmasıydı; bu feodal hükümdarların talepleri karşısında... her zaman... kendini göstermekteydi. Kırsal topraksal komünün kararlılığı... Dağıstan'daki yaşamın... birçok [yönleri] için kilit unsurdu... Toprak sahiplerinin kırsal toplulukları tahakküm altına alma girişimleri köy komünleri ve birliklerinin kararlı direnişiyle karşılaşmıştı.[84]

Köy komünü birliklerindeki köylüler onlara transfer edilmiş toprağı kendi toprak mülkleri olarak sahiplenmiş kabul edilmekteydi ama her ne kadar biçimsel anlamda özgür insanlar olarak görülmekteydilerse de, hâlâ toprak sahibi için çeşitli hizmetlerde bulunmaları gerekmekteydi.[85]

İslam, Derbent ve Güney Dağıstan halkına 8. yüzyılda dayatılmıştıysa da, diğer toplulukların din değiştirmeleri uzun bir süreç olmuştu. Kumukların büyük kısmı 12. yüzyıla kadar Müslüman değildi ve Avarlar da, her ne kadar Müslüman genel valilerin yönetimine daha erken bir dönemde girmiştiyseler de, 14. yüzyıla kadar Hıristiyan kalmışlardı. Bununla birlikte, 15. yüzyılda İslam, Güney ve Orta Dağıstan'a da hâkim olmuştu. Lak topluluğunun komşularına İslamı kabul ettirmede gösterdikleri özel şevk Arapların dikkatini çekmiş ve onları gazi, yani inanç savaşçıları olarak adlandırmışlardı ve bu unvan bölgelerinin adıyla birleştirilmişti. Gazi Kumuk Dağıstan'da İslamın merkezi olarak Laklara özel bir itibar sağlamıştı; bu, dört yüzyıl sonra Mürit hareketinin fanatik propagandacıları olduklarında daha da artacaktı.[86]

---

82. *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. I], s. 389-90.
83. *A.g.e.,* [C. I], s. 240.
84. *Istoriya Dagestana,* C. I, s. 190-1.
85. *A.g.e.,* C. I, s. 193-4.
86. A. Bennigsen ve S.E. Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire: a Guide,* Bloomington, 1986, s. 167-8; *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. X, s. 31; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. I], s. 233-4.

KUZEYBATI KAFKASYA

Kafkasya'nın 15. yüzyıldan önce İslamdan en az etkilenen bölgesi, Çerkesya, Alanya/Osetya ve Çeçenya ile İnguş'un (Vaynah topluluğu) bulunduğu kuzeydi; burası dağların sağladığı koruma sayesinde Araplar ve Selçukluların uzun sürmüş akınlarından uzak kalmayı başarmıştı.

Çerkesya, Büyük Kafkasların kuzeyinde Karadeniz'den Sunja ile Terek'in birleştiği yere kadar olan tüm toprakları (doğu kısmı Kabardey idi) kapsamakta, neredeyse Don üzerindeki Rostov ile Maniç Vadisi ve ayrıca da Azak Denizi'nden Abhazya'da dahil olmak üzere İnguri'ye kadar olan kıyı bölgesine kadar yayılmaktaydı.[87] Vadiler ile bereketli yaylalarda darı ve arpa tarımından bozkırlarda otlaklara, yaprak döken ormanlarda avcılık ve arıcılıktan dağlarda yüksek yaylara uzanan bir çeşitlilik göstermekteydi; Karadeniz kıyısındaki iklimse meyve ve sebzelerin yetiştirilmesini mümkün kılmaktaydı. Ovalarda insanlar etrafı çitle çevrilmiş saz ve kilden yapılmış kerpiç evlerde oturmaktaydı; bu yerleşimlerin çevresi kazıklarla çevrilmişti. Ormanlık dağlık bölgelerdeyse ahşap veya taş evler vardı ama hiçbir yerde Dağıstan ve Çeçen-İnguşya'ya özgü taştan tahkim edilmiş köyler ile savunma kuleleri yoktu.[88] Azak Denizi ile Karadeniz arasındaki Taman Yarımadası'nın Çerkezleri 4. yüzyılda Hıristiyan olmuş ve 6. yüzyılda da Bizans İmparatorluğu ile Konstantinopolis Patrikliği'nin egemenliği altına girmişti. Kilise ayinlerinin Yunanca yapılması büyük ilgi çekmediğinden, kutsal ağaçlarda kan kurbanları gibi animist inanç ve uygulamalar özellikle dağlarda sürmüştü. Daha sonra Vatikan da, 12. yüzyılla 15. yüzyıl arasında, Kırım ve Çerkesya'da bulunan, gelişmiş Venedik ve Ceneviz ticaret kolonileri aracılığıyla Çerkesya'daki din değişimlerine ilgi göstermeye başlamıştı.[89]

Volga-Hazar bozkırlarından göçebelerin yerleşmesi Kafkasya'nın ortasında İran dili konuşan Oset topluluğunun oluşmasına yol açmıştı. Bunların, MS 6. ve 10. yüzyıllarda Avrasya göçebelerinin yarattığı baskı sonucunda alçaklardaki otlaklardan güneye, Orta Kafkasların vadi ve boğazlarına itilmiş Alanlar olduğu tahmin edilmektedir. 11. yüzyılda Kıpçak Türkleri daha fazla Çerkez ve Alan'ı dağlara çıkmaya zorlamış ve bunlar burada muhtemelen daha önce yerleşmiş topluluklarla karışmıştır. Bu arada binlerce Kıpçak'a 12. yüzyılda Gürcistan Kralı David'e

---

87. Bakınız A. Jaimoukha, *The Circassians: A Handbook*, Londra, 2001, s. 19, 22.
88. B.A. Kaloyev, *Zemledeliye narodov Severnogo Kavkaza*, Moskova, 1981, s. 20-41; V.P. Kobychev, *Poseleniye i zhilishche narodov Severnogo Kavkaza, v XIX-XX vv.*, Moskova, 1982, s. 85, 96, 113-15, 160-3; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 142-5, 147, 160-1, 203-6; C. II, s. 380, 392; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii* (Der.) V.P. Nevskaya, vb, 2 cilt, Stavropol, 1967-72, C. I, s. 172-5; A. Tsalikov [Tsalykatty], "Borba za volyu gor Kavkaza" [Prag, 1927] önsöz Z. Salagayeva, *Nash Dagestan*, 1992, no. 165-6, s. 38.
89. *Narody Kavkaza*, C. I, s. 71-2; Ramazan Traho, *Cherkesy (Cherkesy Severnogo Kavkaza)*, Nalçik, 1992 [*Çerkesler: Bir Ortaasya Yolculuğu*, Çev. Gülden Kangal, Belge Yay., 2007], s. 15-21.

hizmet etmeleri için Alanya'dan geçmelerine izin verilmiş ve bunların bir kısmı da Alanlar ile Çerkezlerin arasına yerleşmişti. Alanlar ilk olarak 6. yüzyılda Hıristiyanlaşmış ve 12. yüzyılda Bizans kaynaklı bu din değiştirmeyi, Osetya'da kiliseler inşa etmiş Gürcü Ortodoks Kilisesi pekiştirmişti. Yüksek vadilerde Oset yerleşimi daha erken dönemde başlamış ve bu muhtemelen alçak bölgeleri harap etmiş Moğol istilası zamanında kitlesel harekete dönüşmüştü; daha sonra Timurlenk'in akınları da sistematik şekilde Çerkesya, Çeçenya ve Dağıstan'ın yağmalanmasına yol açmıştı.[90]

Osetya coğrafyasının önemli bir özelliği, son derece dağlık dokusuna (Kazbek 5.030 m ve Uilpara 4.648 m) rağmen, Uruh Nehri'nin doğusunda Gürcistan'la 113 km'lik sınırı ve yaklaşık on zorlu geçişiyle Büyük Kafkasları aşmaya nispeten açık bir durum sergilemesiydi. Bunun batısında, Janga (5.060 m), Dykhtau (5.182 m) ve Elbruz (5.639 m) da dahil olmak üzere Kafkasların 225 km'lik Gürcistan sınırına sıkışmış kırktan fazla en yüksek yar ve doruğun bulunduğu bölgede sadece dört tane geçit vardı.[91] Yüzyıllar boyunca, toprak arayışındaki birçok Alan-Oset kavmi, Büyük Kafkasları geçerek güneyde Gürcistan vadilerine yerleşmiş, böylece bu sıradağların öbür tarafında ikinci bir topluluk oluşturmuştu. Yapay bir etnik gruplar arası uyum arayışı içindeki Rus komünist anlatıları bunu Kartli krallarının hoş karşıladığı barışçıl bir göç olarak tasvir etmiştir ama bu muhtemelen Osetlerin, Gori kenti de dahil olmak üzere bazı alçak bölgeleri işgal ettikleri silahlı bir istilaydı. Kral V. Giorgi (1314-46) onları dağlara doğru geri püskürtmüş ve burada ana dağ zincirinin hem güneyi hem de kuzeyindeki yarların arasına yerleşmişlerdi; Gürcüler burayı Dvaleti olarak adlandırmıştır (Oset boy adı Tuailag'tan).[92] Onun bağımlısı olmuşlar ama kuzeydeki hemşerileriyle temaslarını da korumuşlardır; bir kısmı daha sonraki yüzyıllarda güneye geçmeyi sürdürmüştür. Zaman zaman Gürcü kralları bu güneyli Osetler üzerindeki lordluk iddialarını tekrar hayata geçirerek onlardan haraç almıştır; VI. Vakhtang'ın 1711'de hâlâ yaptığı gibi.[93]

Yüksek Kafkasların sakinleri arasında Balkarlar ile Karaçaylar bir muammadır. Aslında Elbruz masifi ile Malka-Kuban su ayırım hattının ikiye ayırdığı tek bir topluluktурlar; aynı Türki dili Karaçay-Balkarcayı

90. *Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR* (Der.) S.K. Bushuyev, M.S. Totoyev, vb, 2 cilt, Moskova, 1959-66, C. I, s. 74-6, 80-2; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. I], s. 123-4, 148-9, 194-5, 204-7, 215-17; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii,* s. 91-2.
91. J.F. Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus,* 2 cilt, Londra, 1940, haritalar I, III, VI.
92. S.A. Tokarev, *Etnografiya narodov SSSR,* Moskova, 1958, s. 261.
93. Fyodorov, *Istoricheskaya etnografiya,* s. 107-9; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. I], s. 197, 207, 210, 212, 264, 277, 370-1, 405; *Istoriya Severo-Osetinskoy,* s. 101-4; Lang, *Last Years,* s. 104-5; B.V. Tekhov (Der.), *Ocherki istorii Yugo-Osetinskoy avtonomnoy oblasti,* 2 cilt, Tiflis, 1985, C. I, *Istoriya yuzhnykh osetin do obrazovaniya YuOAO,* s. 65-6, 84-96.

konuşur, aynı kültür ve erken tarihsel dönemi (varsayılan) paylaşırlar.[94] Osetlerin aksine, Karaçay-Balkarların güneyle iletişimleri yoktur ve tamamen Türki olmayan topluluklar tarafından çevrilmişlerdir: Doğuda Osetler, kuzeyde ve batıda Çerkezler ve güneyde Abhazlar ile Gürcüler. Balkar ve Karaçay tarihçilerinin işaret ettiği üzere, bu Türki dili konuşan ve Avrasya bozkırlarında yaşayan göçebelerle ilişkili oldukları düşünülebilecek bu boyların yüksek Kafkaslara nasıl yerleştiklerine dair bir açıklama yukarıda özetlenmiş kökenlere dair bazı varsayımların sorgulanmasını gerektirmektedir:

> Bir Türki dili ve onun [antropolojik açıdan Avrupalı] konuşanları Kafkasların zirvesinde, diğer diller ve kültürler tarafından sımsıkı kuşatılmış şekilde nasıl ortaya çıktı? Bunun, 14. ve 15. yüzyıllara kadar, ... Timur'un akınlarından... sonra gerçekleştiği varsayımı akademik temelden yoksundur. Görünüşte bulundukları yerde en eski dönemlerden beri yaşamakta oldukları anlaşılan diğer toplulukların arasından geçerek orta Kafkasların bu yüksek dağlık bölgelerini kolonileştirmeleri neredeyse olanaksızdır.[95]

Balkar-Karaçaylar (komşuları [ama Osetler değil] onları Alanlar olarak adlandırmaktadır) 20. yüzyıl Türk ulusalcılığıyla ilişkili farklı bir teori ileri sürmektedir. Bu iddiaya göre bölgeye nispeten geç gelmiş olmaları bir yana, Kıpçaklar ve Moğollar tarafından dağlara itilmiş Alanlar, Kafkasya'nın en eski ve yerli sakinlerinden biridir; daha sonra MÖ 4. yüzyıldan itibaren Türki pastoral gruplar tarafından istilaya uğramış ve onlarla karışmışlardır. Alanların bir Hint-Avrupa topluluğu olduklarına dair varsayımların aksine, Bulgarlara akraba Türk boylarından oluşmaktaydılar ki bu "Balkar" sözcüğünü "Bulgar" sözcüğünün bir versiyonu olarak açıklamaktadır; ayrıca bu Batı Oset komşularının dil ve kültüründeki birçok Türki unsurun varlığına da açıklık getirmektedir ki "Digor" olan adları da muhtemelen Türki kökenlidir.[96] Bu hâlâ Osetlerin rolünü açıklamamaktadır ve başka bir izahatın en fazla önerebileceği, 15. yüzyılda "Balkarların [Alanları] Elbruz'un doğusundaki boğazlardan sürerek Osetlerin yerini almış ve onlar da bu tarihten itibaren Ştula geçidindeki yeni yerlerinden Balkarları rahatsız etmeye devam etmiştir.[97]

---

94. Comrie, *Languages*, s. 50; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 243, 270; Tokarev, *Etnografiya*, s. 268-70.
95. I.M. Miziyev, *Narody Kabardy i Balkarii v XIII-XVIII vv.*, Nalçik, 1995, s. 5.
96. *A.g.e.*, s. 8, 10-12, 20-3.
97. S.S. Anisimov, *Kabardino-Balkaria*, Moskova, 1937, s. 77-8. Her ne kadar bu SBKP terörünün doruğunda basılmış kitap (Daha çok Balkarlar hakkındadır) Osetlerin kökeni sorusundan kaçınmaktaysa da, onlardan en azından "Alanlar" adı altında bahsetmektedir; diğer yandan, Istoriya Severo-Osetinskoy (1959) Balkarlardan erken dönemlerde hiç bahsetmemektedir. Balkar-Oset sınırının bir haritası için bakınız Baddeley, *Rugged Flanks*, harita VI.

KARADENİZ İLE HAZAR DENİZİ ARASINDAKİ KAFKASYA

16. yüzyılın başlarında, doğuda Hazar ile batıda Karadeniz arasındaki kuzeybatı Kafkasya ile Dağıstan toprakları İran'dan ve Türklerden gelen baskılara Güney Kafkasya kadar açıktı (bakınız Harita 18). İranlılar, Hazar Denizi'ni kendilerine ait görmekteydi ve Osmanlıların Konstantinopolis ile Bulgaristan, Sırbistan, Romanya'nın Tuna topraklarını ve Güney Ukrayna'yı almalarından itibaren de Karadeniz uygulamada bir Türk gölü olmuştu. Dinyeper'den Don'a kadar uzanan (ve Volga'nın çok daha doğusuna Hazar Denizi ve Aral Gölü'nün kuzeyindeki yarı çöl bölgelere yayılan) ve Karadeniz'in kuzeyinde bulunan, daha öncenin Kıpçak bozkırı 15. yüzyılda Moğol İmparatorluğu dağılana kadar

Harita 18: Asya düzlükleri ile Kuzeydoğu Avrupa arasında Kafkasya, 14. ve 15. yüzyıllar.

Altınordu egemenliği altında kalmış ve ondan sonra da Tatar Kırım, Astrahan, Nogay ve Kazan hanlıklarına ait olmuştu. Bunların arasında son üçünü 1550'lerde Rusya kontrolü altına alırken, 1475'ten beri Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bağımlısı olan Kırım Tatar Hanlığı, Kırım Yarımadası ile dar Don-Volga su ayırımı hattı arasındaki bozkırı işgal etmeye ve korumaya devam etmiştir. Bu büyük düzlük (batıdan doğuya yaklaşık 1.610 km) Avrasya bozkırlarında dolaşan tüm göçebe topluluklara açıktı; 16. yüzyılda Nogaylar, Türkmenler ve Kalmuklardan 18. yüzyılda büyük Kazak yığınlarına. Ayrıca Kırımlılara Çerkesya'dan köle edinmenin yolu olmuş veya ne zaman İstanbul otoritesini Kuzey Kafkas topluluklarına dayatmak istediyse Türk ordularına gerekli ulaşımı sağlamıştır.

Kafkasya'da en düzenli ticari faaliyetlerden biri Müslüman topraklarında satmak için köle toplamaktı. Çerkesya'dan köle edinme faaliyetinde ilk önce Karadeniz kolonilerinde Cenevizli tüccarlar aracılık yapmış ama 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı Türklerinin bağımlıları olarak Kırım Tatarları bu işi üzerlerine almıştı, Doğu Kafkasya'da köle ticaretinin merkezi Derbent idi. Bazı köleler Yunanistan, Gürcistan, Rusya veya Kıpçaklardan edinilirken, birçoğu, gençleri ordu, ev işleri ve haremlerde yüksek talepte olan Çerkesya'dan gelmekteydi. Dağıstan hükümdarları köle toplamak için sık sık Müslüman olmayan komşularına akınlar düzenlerken, Gürcistan ve Çerkesya'daysa ebeveynlerin kendi çocuklarını köle olarak satması gayet yaygındı. İslam yasasına göre bir kölenin yaşamı tamamen yokluk ve sıkıntı anlamına gelmemekteydi ve Mısır sultanının Memluk ordusuna satılan birçok Çerkez erkek çocuğunun iyi kariyerleri olmakta ve yüksek makamlara erişmekteydiler; örneğin, özellikle 14. yüzyılın Sultan Berkuk'u. Memluk Sultanlığı sırasında (1250-1517) Kahire'de siyasi güç gerçekten de köle ordusunun elindeydi ve bu orduda baskın grup da, Memluk rejimi askerî meselelerde kibir, yolsuzluk ve muhafazakârlığından ötürü 16. yüzyılda Osmanlılar tarafından sona erdirilene kadar Çerkezler idi.[98]

---

98. Allen, *History of the Georgian People*, s. 282-7; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. II, s. 23-4; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 156, 188, 209, 241, 276; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 169, 202-4; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 79, 89-90, 93-4; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I, s. 252; *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1953, s. 1-3; Vakhushti, *Istoriya*, s. 90-94, 106, 163, 242, 252, 282.

6
İran ve Osmanlı Türkiye'si arasında Kafkasya

TÜRKLER VE İSLAM İÇİ ÇATIŞMALAR

15. yüzyılda Osmanlı Türkleri emirliği komşularına ve Bizans İmparatorluğu'ndan geri kalan yapılara boyun eğdirdikten sonra Küçük Asya'da en üstün güç olmuştu ve 400 yıl boyunca Yakındoğu, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Avrupa'ya egemen olacaktı. 1458'te Papa II. Pius tüm Hıristiyan hükümdarların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir haçlı seferi düzenlemesi çağrısı yaptığında Gürcistan Kralı VIII. Giorgi bu çağrıyı yanıtlayan çok az hükümdardan biriydi; çünkü ülkesi Avrupa ve Akdeniz topraklarıyla ilişkilerin kopmasından özellikle etkilenmişti. Vatikan'ın Türk karşıtı haçlı seferi Avrupa'da başarısızlığa uğramış olmakla beraber, Giorgi'nin kendisi 1460'ta Papa'ya ve 1490'da da İspanya Kraliçesi Isabella'ya delegasyonlar (Trabzon İmparatorluğu ve Kilikya Ermenistan'ından temsilcilerle birlikte) göndererek bir haçlı koalisyonu örgütleme girişiminde bulunmuştu. Bu çağrılar başarısızlığa uğramıştı. Çünkü "Avrupa devletleri için Türkiye'yle savaştan kaçınmak Gürcistan kralına yardım etmekten daha önemliydi".[1] 1500'de Osmanlı fethinin sınırları doğuda Ermenistan ve Batı Gürcistan'ı ve kuzeyde de 1475'de Kırım Tatar Hanlığı'nın sultanın bağımlısı olduğu Azak Denizi'nin çevresindeki düzlükleri kapsamaktaydı.

Bu arada Orta Asya'da, Özbeklerin 15. yüzyılda Timur'un imparatorluğunu yıkmasından sonra üç ardıl devlet ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri Semerkant'ı başkenti yaparak Maveraünnehir'e yerleşmiş ve ikincisi de Herat'ı başkenti yaparak Horasan ve Soğdiana'ya yerleşerek doğuda Afganistan'a kadar uzanmıştı. Üçüncüsü olan Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun da dahil olduğu İran ise bir dönem, başkentini Anadolu'dan Tebriz'e taşımış Türkmen emirliği Akkoyunlu Türklerin egemenliği altına girmişti. Fakat 1501'de Safevi Şahı İsmail tarafından bozguna uğratılmışlar, İsmail Tebriz'i, Azerbaycan ile Şirvan ve ayrıca

---

1. Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 262-4, 266, 268-9; T.D. Botsvadze, *Narody Severnogo Kavkaza v gruzino-russkikh politicheskikh vzaimootnosheniyakh XVI-XVIII vekov*, Tiflis, 1974, s. 15-16.

da Horasan ile doğu illerini kapsayan yeni İran İmparatorluğu'nun başkenti yapmıştı.[2]

Kafkasya şimdi iki rakip Müslüman devleti ve iki rakip Müslüman mezhebi arasında bir savaş alanına dönüşmüştü: Bir yanda, sürekli büyüyen, Sultan I. Selim Kahire'yi fethettiğinde halifeliği (İslamın dinsel liderliği) miras aldıklarını iddia eden sultanlar tarafından yönetilen güçlü bir Sünni imparatorluğu olarak Türkiye[3] ve diğer yanda, Erdebilli İsmail'in (ailesi Şii İslamın bir dalı olan Safevi mistik tarikatının liderleriydi) 1502'de Tebriz'de şah ilan edilmesiyle Azerbaycan'da kurulmuş yeni Safevi hanedanı altında yeniden canlanmış İran. 7. yüzyıl halifesi Ali'yi ilk *imam* ve Muhammed'in yegâne meşru halefi olarak kabul eden Şiiler, öğretileri Sufi mistisizmi ve belli sayıda apokaliptik imamlar inancını kucaklayan bir azınlıktı; sonuncusu Mehdi olan bu imamların geri dönerek dünyada adaleti yeniden tesis edecekleri öngörülmekteydi.[4] Safevi ideolojisi *gazi* (İslam için savaş tutkunu) ve *sufi* ("Allah'ın doğrudan bilgisine" tefekkür yoluyla ulaşan mistik) kavramları ile savaşçı kardeşliğini (Türkmen boyları arasında etkin olan Kızılbaş hareketi İsmail'in İslam âleminde Şiiliği dayatan vurucu kuvvetlerini oluşturmuştur) birleştirmişti. Böylece "bir sufi tarikatının üyeleri... İslamın doğasında olan Kutsal Savaş ideallerini benimsemiş fanatik savaşçılar olarak yetişmiş ve... savaşlarda ordulara liderlik etmişti".[5] Bununla beraber,

> İran'da hâlâ milyonlarca Sünni Müslüman vardı [ve] Osmanlı topraklarında doğudaki yeni rejime sempati beslemesinden şüphelenilebilecek yüz binlerce Şii bulunmaktaydı... Osmanlı sultanı ve Safevi şahı birbirleri için hiçbir hoşgörüye yer bırakmayan derecede sapkın ve zorba idiler. Osmanlılar için Safevi tehdidi, bu ailenin Türk kökenlerinden ve Türk Anadolu'sundaki geniş desteğinden ötürü daha ciddi ve daha yakındı... İki imparatorluk arasında uzun ve şiddetli bir mücadele başlayacak ve bu mücadele sırasında Türkiye'de Şiiler ve İran'da da Sünnilerin karşılaştıkları kanlı baskı karşılıklı nefret ve korkularını şehitlerin kanlarıyla sulayacaktı.[6]

---

2. Bazı Azeri ulusalcılar bu tarihsel anlatıyı, 16. yüzyıl Safevi Azerbaycan'ını İran'ın parçası olarak değil de Şirvan'ı merkez edinmiş halihazırda ayrı ve bağımsız ve bir devlet olarak göstererek başının üzerine yerleştirir. Bu devlet sadece Türklerde zulüm görmemiş, eş derecede, "egemenliğini İranlılar ile Arapların, [vd] yaşadığı komşu ülkelere yaymış" ve I. Abbas zamanında İranlı feodal lordların çıkarlarını temsil etmeye başlamış şahçı İran'dan da zulüm görmüştür: A.A. Rakhmani, *Azerbaydzhan v kontse XVI i v XVII veke (1590-1700 gody)*, Baku, 1981, s. 2, 5.
3. "İstanbul'da Osmanlılar Halifelik rolünü yeterince inandırıcı bir şekilde oynayarak ortodoksluğu savunmuş ve İslama siyasi bir merkez sağlamıştır": Glassé, *Concise Encyclopaedia*, s. 84-5.
4. Bazı Şiiler Mehdi'nin yedinci imam, bazıları on ikinci imam olduğunu söylediği gibi, başka birçok görüş de bulunmaktadır; *a.g.e.*, s. 364-9.
5. *A.g.e.*, s. 139, 375-6; Roemer, "Safavid period", s. 203.
6. Lewis, *Middle East*, s. 113-14.

Fakat başka bir tarihçi de "bu karışıklıklarda din ile derviş tarikatlarının rolünün" çok fazla abartıldığını belirtmekte ve İran'ın Safevi rejimi ile Osmanlılar arasındaki uzun çatışmada

> Safevi Şiiliğinin doğası siyasidir; İslamın merkezî otoritesine her zaman direnmiş bu Hazar bölgelerinde en son ve en başarılı iktidar girişimini temsil etmektedir; Şah İsmail'i benimseyerek ve ona Ali kökenli bir şecere sağlayarak ve ailenin Türk boyları arasındaki itibarını kullanarak iktidar girişimlerinde onlara ek askerî destek getirecek Azerbaycan bölgelerinde davalarına insan kazanmaya çalışmışlardır... Kızılbaş Türkleri, sadık fanatikler olmaları bir yana, her zaman tam bir dinsel ilgisizlikle davranmışlardır: Boy kimliklerinin hiçbir zaman devlet kimliğinin içinde kaybolmasına izin vermemişlerdir ve boylarının çıkarları onların yegâne en önemli idealleri olmuştur.[7]

Ama yeni hanedanın iktidara yükselişi otomatikman bir ikilem doğurmuştu:

> Safeviler artık Maveraünnehir sınırını... Orta Asya'nın... bitmeyen baskısına karşı korumakla ilgili geleneksel İran askerî sorumluluğunu üstlenmişti... politika Osmanlılarla barışı geliştirmeyi talep etmekteydi ve gerçekten de sürekli bunu yapmaya çalışmışlardır; her zaman saldırgan taraf Osmanlılardı ve İslami ana yapıdan kopma korkusu... onları Azerbaycan bölgelerinde ve Fırat boyunca düzenledikleri kazançsız ve sonuçsuz seferleri sürdürmeye zorlamıştır.
> Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş bir devlet girişimiydi... [savaşın] getirdikleri, feci ticari açığını gidermesine sağlamakta ve mevcut ne tür bir kararlılık varsa onun sürdürülmesini mümkün kılmaktaydı ve ancak Avrupa'da savaş bu tür getiriler vaat edebilirdi. Asya [Anadolu'nun] illerinin Türkiye'yi yabancı bir güç olarak görmesinin ve İstanbul'un çıkarları doğrultusunda sistematik bir sömürüye maruz kalmaktan kurtulmak için Doğu'ya bakmalarının sebebi Osmanlı'nın Avrupa sınırıyla bu meşguliyetiydi.[8]

Walsh'a göre, 16. yüzyılda "Batı Avrupa ve özellikle de İspanya, Fransa ve İngiltere mezhepsel birlik çerçevesinde düşünülmüş ulusal devletin evrimine tanıklık etmişti ve buna çarpıcı şekilde İslami Doğu'daki gelişmeler eşlik etmişti". İranlıların ulusal birliklerini Şiilik üzerinden şekillendirmeleri, Kızılbaşları bile dışarıda bırakmıştı (uyum sağlamaya çalışmalarına rağmen asimile olmamışlardı):

> Bu İran devletinin aşina paradoksu olan bir Türk kökenli hanedan tarafından yönetiliyor olması, bu hanedanın ne ölçüde diğerleri tarafından oluşturulmuş ve yönlendirilmiş (daha sonra kendilerinin ürünü gördükleri)

---

7. J.R. Walsh, "The historiography of Otoman-Safevid relations in the sixteenth and seventeenth centuries", B. Lewis ve P.M. Holt (Der.) *Historians of the Middle East*, Londra, 1962, s. 202-3.
8. *A.g.e.*, s. 203-4.

> bir politikanın aygıtı hâline geldiklerini saklamıştır... Osmanlıların... böyle bir ulusal temelleri, bir birlik emsali veya buna dair bir bellekleri yoktu ve dolayısıyla sadece İslam tarafından tanımlanmış bir imparatorluk kavramı içinde faaliyet göstermek zorundaydılar... Yabancı prenslere yazdığı mektuplarında Sultan ülkesini... Hıristiyan Avrupa'nın büyümekte olan dinamizmini dengeleyen... İslam dünyasının neredeyse tamamını kapsayan topraklar olarak tanımlamaktaydı.[9]

Şii Safevi İran, bu Sünniliğin İslami dünyasında o kadar göze çarpan şekilde ayrılmaktaydı ki, Türkiye "[tarihçilerin] insan, para ve materyal kayıplarıyla karşılaştırıldığında son derece orantısız önemsizlikte sebepler sundukları ama aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğasında olan güvensizlikle açıklanabilecek bir dizi sonuçsuz savaşa dahil olmuştur".[10]
İran ile Osmanlı tavırları arasındaki bu karşıtlığın teyidi, her iki ülkede bu savaşlarla ilgili yazılmış tarihlerin "yaklaşım ve tonlarında görülebilir":

> İranlı tarihçiler genellikle kâfir Avrupa'ya karşı İslamın kalesi olarak gördükleri batılı komşuları için yerinde bir saygı gösterir ve... hiçbir zaman yenilgide huysuz veya galibiyette şeytanca zevk alır bir tavır sergilemez. Gerçekten de Osmanlılar, Özbeklerden farklı olarak... hiçbir zaman ciddi bir sorun olarak görülmemiş ve Şah İsmail'in Çaldıran'da yaşadığı felaketten sonra onlarla savaş alanında karşılaşmayıp [Osmanlıların] geri dönmek zorunda kalacakları ve dolayısıyla fethettikleri yerleri zorlanmadan geri alabilecekleri sefer zamanı sonuna kadar beklemek politikaları olmuştur.[11]

Osmanlılar ise "diğer yandan, Şah ve yandaşlarına gösterdikleri aşağılamada çoğu kez küfür etme derecesinde kontrolsüz olmuştur", örneğin, Şah Tahmasb'ı "korkak bir hermafrodit" olarak göstermişlerdir. Osmanlı-İran savaşlarının çağdaş anlatılarının bir diğer yanı da karşılıklı bilgisizliğin beslediği dinsel önyargıdır:

> [Karşılıklı] sövgünün içerdiği tutku mücadelenin bir din savaşı olarak görüldüğünü göstermektedir. Ahlaksızlık suçlamaları, Sünnilere yönelik zulüm ve *Kuran*lar, camiler ve diğer kutsal nesnelere karşı saygısızlıklar genellikle söylentilere dayanmış, bunların doğrulanmasına çalışılmamış ve sık sık Safevi topraklarına saldırı düzenlemek için yeterli görülmüşlerdir. Her iki tarafın da karşı taraf hakkında pek bilgisinin olmadığı ve... her birinin... seyyahların anlatılarına dayandığı... bariz şekilde ortadadır. Osmanlılar kendi sınırlarındakiler hariç İranlıların faaliyetleri hakkında neredeyse tamamen bilgisizdi. İran tarihlerinin hiçbirinde yazılı Osmanlı kaynaklarından bahsedilmez... İskender Bey, Osmanlılara ait yorumlarını sık sık söylenti veya

---

9. *A.g.e.*, s. 204.
10. *A.g.e.*
11. *A.g.e., s. 204-5.*

güncel rapora atfetmiştir... Olayların örüntüsünü algılamada gösterdikleri yetersizlikte... her olay ve faili duruma özeldir ve Safevi şeyhlerinin varlığı herhangi bir boy karışıklığına dair yeterli bir açıklama olduğundan, baskılarının acımasızlığını gerekçelendirmek için öğretilerinin eş derecede korkunç olduğunu göstermek zorunluydu.[12]

1511'de savaş başlamadan biraz önce Sultan Selim ile Şah İsmail'in yazdıkları mektuplarda iki taraf arasındaki ton farklılığı bir tarihçinin şöyle bir ironik yorumda bulunmasına yol açmıştır: "Sultan şaha kentlinin, eğitimli beyefendinin dili Farsça yazmış, şah ise sultana yazarken kırsal ve boysal kökenlerinin dili Türkçeyi kullanmıştır."[13]

KARAKOYUNLU VE AKKOYUNLU TÜRKLER İLE ŞİRVANŞAHLAR

Safevi tarikatının kurucusu Türkmen şeyhi Cüneyt idi. Karakoyunlu Türklerin liderliği iddiasında bulunmuş ama kovulmuş ve Akkoyunlu Türklerin[14] lideri Uzun Hasan tarafından kabul edilene kadar yandaşlarıyla Anadolu ve Suriye'de dolaşmıştı. Şirvan'ı Şii davası için fethetmek isteyen Cüneyt 1460'ta Lezgilere karşı kendi anayurtları Samur Nehri'ndeki savaşta hayatını kaybetmişti. Onlara "Kızılbaş" adının verilmesinin sebebi Şeyh Haydar'ın savaşçıları için benimsediği on iki kırmızı peşiyle bir kepin çevresine sarılmış bir sarıktan oluşan başlıktı. Bu savaşçılar savaş sırasında gösterdikleri yırtıcılıkla ve son zamanlara ait bir Lezgi tarihçisinin sunduğu tipik bir aşağılayıcı Sünni eleştirisine göre, "Şii tarikatının pervasız iktidar hırsı, diğer halkları boyunduruk altına alma, hırsızlık ve kanunsuzluklarıyla nam salmışlardı."[15] Kızılbaş savaşçılarının inançları, "halk İslamıyla, Ali veya kendi liderlerinin (Allah, Peygamber ve Mehdi olarak ibadet edilmiş Anadolulu Şah Kulu da dahil olmak üzere) Tanrılaştırılması gibi birçok konuda ortak özellikler göstermekteydi. Dinsel efendilerine (Arapça mürşit, Farsça pir) mutlak itaat göstermek zorundaydılar[16] ve "cennete doğrudan erişimin yolu olarak ölüm tutkusu beslemekteydiler"; ama aynı zamanda büyülü sözler okuyarak silahlara karşı ölümsüzlük kazanacaklarına da inanmaktaydılar.[17]

---

12. *A.g.e.*, s. 206-7.
13. Lewis, *Middle East*, s. 113-14.
14. Siyahın kara ve beyazın ak olarak (çoğu kez k'nin geriye doğru telaffuzunu mümkün kılmak için gara ve ag olarak telaffuz edilen) söylendiği Türkçe dillerinde bunlar Karakoyunlu/Garakoyunlu ve Akkoyunlu/Agkoyunlu'dur.
15. R. Rizvanov ve Z. Rizvanov, *Istoriya lezgin: kratkiy nauchno-populyarnyy ocherk*, Mahaçkale, 1990, s. 15-16. Ayrıca bakınız Roemer, "Safevid period", s. 196, 200-5. Kızılbaşlardan geride kalmış bazı topluluklar bugün İran Azerbaycan'ında "Şahsevenler" adı altında yaşamaktadır, *Narody mira*, s. 463-517.
16. Kızılbaşların intiharsal savaş çığlığı "Kendimi dinî liderim ve efendime feda ediyorum!" idi: Roemer, "Safevid period", s. 214.
17. Glassé, *Concise Encyclopaedia*, s. 97-8: *dhikr/zikr*; Roemer, "Safavid period", s. 214-16.

1468'te Akkoyunlu Türklerin Uzun Hasan'ı Karakoyunlu Türk devletine son darbeyi vurmuş ve Azerbaycan ile Karabağ'da kendi iktidarını kurarak Tebriz'i merkez yapmıştı. Kura'nın kuzeyindeki komşusu Şirvanşah Ferruh Yaşar bu tehdidin ne anlama geldiğini anlayarak Osmanlı sultanı ve Rus çarıyla başlattığı diplomatik çabalarla bir koruma sağlamaya girişmişti. Aynı zamanda Şirvan, ordusunu Herat'tan Şirvan'ın güneydoğu sınırı Muğan'a getirmiş Timuri sultan Ebu Said tarafından da tehdit edilmişti. İlk başta Şirvan'dan yiyecek maddeleri almıştı ama Uzun Hasan'ın baskısı karşısında Ferruh Yaşar, Akkoyunlu Türkleri ve Safevi Şeyhi Erdebilli Haydar'la ittifak oluşturmuştu. Uzan Hasan ve müttefikleri ardından Muğan bozkırında Ebu Said'in ordusunun önünü kesmiş ve sonunda kuşatarak Ebu Said'i öldürmüştü.[18]

Uzun Hasan'ın 1478'de ölümünden sonra Şirvanşahlar ile müttefikleri arasındaki ilişkiler değişmişti. Uzun Hasan'ın halefi Yakup, Ferruh Yaşar'ı desteklemiş ve annesi Dağıstan'da Kaytak'ın utsmi'si Adil Bey'in kız kardeşi olan Şirvan Prensesi Göhar Sultan'la evlenmişti. Yakup'un Göhar Sultan'dan olma iki oğlu Baysungur ve Murat, Şeyh Haydar 1483'te Şirvan'a saldırdığında amcaları Ferruh Yaşar'a sığınmıştı. Amcası Uzun Hasan'ın desteği sayesinde Haydar'ın, Erdebil müritleri arasında büyük bir etkisi vardı ve şimdi babası Cüneyt'in, Ferruh Yaşar'ın babası Halilullah tarafından öldürülmesinin intikamını almak istiyordu. Dağıstan'da Şirvanlıların yanlış şekilde hepsini "Çerkezler" olarak adlandırdığı (Gürcüler de Dağıstanlıları *Lekebi,* "Lezgiler" olarak adlandırmaktaydı) "kâfirlerin" (yani Sünni Müslümanlar) kökünü kazıma amacıyla Şirvan ve onun bağımlısı Derbent'ten geçmek için Ferruh'tan izin almıştı. Bu "cihadı" 1487'de tekrarlayan Haydar'a, Sultan Yakup'un onayıyla bir kez daha sayısız Kızılbaş savaşçısı, Taleş aşiret üyeleri ve Suriyeli Türkmenlerle desteklenmiş ordusuyla Şirvan'dan geçme izni verilmişti. Erdebil'den kuzeye giderken Haydar Karabağ'a dönmüş ve Jalpert'i yağmalamış ve "barış içinde yaşayarak vergilerini ödeyen" yerel gayrimüslimleri köle pazarında satmak için esir etmişti. Şirvan uzun süredir barış içindeydi ve savaşçıları bir süredir boştaydı ve Ferruh Yaşar onu, Dağıstan'daki "kutsal savaşı" için atlar ve silahların da dahil olduğu çeşitli hediyeler göndererek karşılamıştı. Şirvanşah'ın hazırlıksız yakalandığını anlayan Şeyh Haydar kaçıramayacağı bir fırsat görmüş ve Ferruh'un elçisini şu mesajla geri göndermişti: "Emirine söyle onunla savaş hâlindeyiz: Babamın bir damla kanı için bu dünyada herkesin boynunu vururuz."[19]

---

18. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov,* s. 253.
19. *A.g.e.,* s. 253-5.

Ferruh Yaşar, böyle fanatik bir düşmana meydan okuyacak askerî kuvveti bulunmadığından ailesi ve tebaasının diğer üyeleriyle birlikte kendisini Gülistan kalesine hapsetmiş ve bu arada Haydar da intikam açlığını savaşçılarının merhamet göstermeden kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere Şamahı nüfusunu katletmelerine izin vererek tatmin etmiş ve ardından da kenti yakmıştı. Gülistan'da aylar süren kuşatmadan sonra Şirvanşah Azerbaycan'daki Sultan Yakup'tan yardım istemiş ve Temmuz ayında çeşitli emirliklerden toplanmış savaşçılardan ibaret büyük bir kuvvet Şeyh Haydar'ı cihatlarının hedefi yapmış ve Kızılbaş ordusunu Tabasaran'da yok ederek Haydar'ın kesilmiş başını da annesine göndermeden önce teşhir etmişti. Bundan sonra Haydar'ın Kızılbaşlarının çoğu Kura Ovası'na yerleşmiş ve on yıl sonra İsmail, Ferruh Yaşar'ı başkentinde sürpriz bir saldırıyla öldürerek kan davasını kaldığı yerden devam ettirmişti. Sultan Yakup'a onu Şeyh Haydar'dan kurtarmasından kaynaklanan borcunun karşılığı olarak Ferruh Yaşar 1489'da Akkoyunlu Türklerin bağımlısı olmuş ama bir yıl sonra Yakup öldüğünde sadakati feshedilmiş ve Şirvan bir kez daha bağımsız bir devlet olmuştu.[20]

Bu arada Haydar'ın üç genç oğlu, Ermeni manastırı Akdamar'daki birkaç yıllık gözetimden sonra Akkoyunlu Türkler tarafından öldürülmekten kurtulmuştu ve onlardan biri olan İsmail çeşitli komplo ve Şirvanşahların yenilgisinden sonra Safevilerin lideri olacaktı. Kızılbaşları zaferinin işareti olarak ona kesilmiş kafalardan bir kule inşa etmişti ve o da tüm Şirvan esirlerinin öldürülmesi emrini verecekti. Bakû'yu işgal etmesiyle tüm Azerbaycan eline geçtikten sonra İsmail, Tebriz'e girerek kendisini İran'ın ilk Safevi şahı ilan etmişti. Şirvan'ın bağımsızlığını yeniden tesis etmeye ilişkin bitmeyen girişimler ve haraç ödemeyi reddetmesinden ötürü İsmail, Şamahı ve Bakû'ya dönerek Derbent'i kuşatmıştı. Sonunda 1523'te asi Şirvan'ı kontrol altına aldıktan sonra bunu kutlamak için son Şirvanşah'ın kızıyla evlenecekti.

Şirvan artık İran şahının bağımlısıydı ve 1537'de Ferruh Yaşar'ın 15 yaşındaki oğlu Şahruh yönetimi altında gerilemeye başlamış, iktidar yerel emirlere geçmişti. Bir dervişin önderliğindeki popüler bir isyan kısa süreliğine Şamahı'yı işgal etmiş ama çok gecikmeden çökmüştü ve Şahruh'u yenerek öldürmüş yerel şefler yeni bir terör dönemi başlatmıştı. Bu sadece "dinsel kurumları hor görmeyi" (muhtemelen Şii karşıtı faaliyet kastedilmektedir) cezalandırmamış ama Şirvan'ın Şahruh'un, Kanuni Sultan Süleyman'a 1534-5'te Irak ve Azerbaycan'ın Osmanlılar tarafından istilasından sonra gönderdiği sadakat ilanının da intikamını

20. *A.g.e.*, s. 255-7; Rizvanov ve Rizvanov, *Istoriya lezgin*, s. 16-17; Roemer, "Safavid period", s. 209-20.

almıştı. İsmail'in halefi Şah Tahmasb Şirvan'ı İran İmparatorluğu'na dahil etme hırsı doğrultusunda 20.000 Kızılbaş, Ustajlu, Kaçar ve Taleş emirlerinin aşiret askerleri ve Karabağ ile Muğan'ın gönderdikleri zorunlu askerlerden ibaret bir istila ordusuyla 1538'te Şirvan'ı, verilen sözler ve idamlarla (bir kısmı bir kez daha Şeyh Haydar'ın kanının intikamı için şahın kendisi tarafından yerine getirilmiştir) sistematik şekilde kontrol altına almıştı.[21] Ortaçağ hükümdarlarının düşüncesizce intikam peşinde koşmaları elbette Avrupa'da da yaygındı ama Ortadoğu ve Kafkasya'da bu tutum Sünni ve Şii mezheplerinde varlığını sürdüren yoğun fanatizm ve kendini beğenmişliğin getirdiği özel bir kana susamışlık, zalimlik ve savaş için savaş biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır; bu durum her iki mezhebin liderlerini büyük ve küçük aile kan davalarını ve yağmalamaları "kutsal savaş" olarak göstermeye teşvik etmiştir. Önceki Şirvan krallığının aristokrasisinin büyük kısmı yok edilmiş ve bir kez daha İran'ın bir ili olmuştu; ama kendiliğinden gelişen isyanlar 1578'e kadar sürmüştür. Örneğin, 1544'te Şahruh'un şimdi Dağıstan'daki Kaytak'taki akrabalarıyla yaşayan kuzeni Burhaneddin başarısız bir isyana liderlik etmiş ve ardından sultanın desteğini sağlamak için Türkiye'ye gitmişti. Her ne kadar önemli miktarda Türk kuvveti sağlamayı başarmışsa da, o kadar güçlü bir Kızılbaş direnişiyle karşılaşmıştı ki kuvvetlerini gerisin geri Türkiye'ye göndermek zorunda kalmıştı. 1548'de Sultan Süleyman'ın kendisi Güney Kafkasya'ya muazzam bir istila başlattığında Burhan Türk ordusuna katılmaları için Kaytak'tan taraftar getirmiş ve Şirvan'a saldırıya komuta etmesine izin verilmişti. Şamahı'yı ele geçirmiş ve Burhan, Osmanlı askerleri ve dağlardan Şirvan partizanlarının desteğiyle Tahmasb'ın birliklerini Şirvan'dan çıkartarak kendisini buraya vali yapmıştı. Fakat ardından Türklerin, Güney Azerbaycan'dan çekilmesiyle Şah Tahmasb saldırıya geçmiş ve Türkmen şefi Abdullah Han Ustajlu ve Kızılbaşları süratle Burhan'ın ordusunu etkisiz hâle getirmişti. Süleyman 1554'te İran'a karşı başka bir istila girişimine kalkıştığında Şirvan'ın hükümdar ailelerinin birinden, sultanın himayesindeki Kasım Mirza bir Safevi karşıtı isyan başlatmıştı. Kasım, Türk yeniçerileri ve toplarıyla Kırım Hanlığı ve Dağıstan'dan geçerek Şirvan'ı istilaya kalkışmıştı. Kuba yakınlarındaki dağlarda bir Kızılbaş saldırısını püskürtmesine ve Şamahı yakınında Abdullah Han'ın ordusuna karşı sert bir mücadele göstermesine rağmen, mağlup olmaktan kurtulamayarak Tabasaran'dan kaçmak zorunda kalmıştı. Kasım Mirza'nın savaşta ölmüş askerlerinin kafaları Kızılbaşlar tarafından kesilerek üst üste konulmuş ve onların, Şirvan'da bunu izleyen beylerbeyi Abdullah Han rejimi Azerbaycan'da bile teröre yol açmış ama her

21. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 257-74.

şeye rağmen Şirvan ayrılıkçılığı, hanedanının Dağıstan'a sürgün edilmiş geride kalanları arasında sürmüştü. 1577'de sonuçsuz kalmış bir isyan, Sultan III. Murat'ın İran istilasına bir Osmanlı katkısıydı ama Şirvan devletini yeniden canlandırma sözünü tutmamıştı ve Şirvan, Tahmasb 1583'te geri aldığında özerkliğini tamamen kaybedecekti. 1590'da Osmanlılar sert bir antlaşma dayatmış ve buna göre Şah Abbas Şamahı, Bakû, Şeki ve Şirvan da dahil olmak üzere aşağı Aras'ın kuzeyindeki bölgenin neredeyse tamamını onlara bırakmış ve burası 1609'e kadar Türklerin elinde kalmıştı.[22]

Türkmenler, İran'ın Azerbaycan sınırında güneye yönelik akınlarını yeniden başlattıklarında ve özellikle de Sultan Selim, Şah İsmail'i Çaldıran Savaşı'nda (1514) mağlup ettikten sonra, Tebriz kendisini sık sık Osmanlı istilasıyla karşı karşıya bulmuştu. Safeviler İran'ın Azerbaycan sınırında bir ticari merkez olarak son derece önemli bir başkentin son derece korumasız konumunu ve dolayısıyla İran başkentinin Türkiye'den uzaklaştırılması gerektiğinin farkına varmıştı. Bu nedenle 1548'de Şah Tahmasb başkentini güneydoğuya, Kazvin'e taşımıştı. Bu ayrıca Türkmenlerin İran İmparatorluğu'nda etkilerinin azaldığını ve 1598'de I. Abbas'ın başkenti biraz daha güneydoğuya İsfahan'a götürmesiyle doruk noktasına ulaşan yeni bir İranlaşma eğiliminin başladığını göstermekteydi ve

> yüzyıllarca sürmüş yabancı hâkimiyetinden ve uzun bir siyasi parçalanma döneminden sonra İran'da güçlü ve kalıcı bir devletin kuruluşunu [müjdelemekteydi] ... [Safevi] hanedanının ... önemi... İran'ın ulusal tarihiyle sınırlı değildir: İran'ı dünya tarihi sahnesine tekrar çıkaranlar Safeviler idi. Osmanlılarla çatışmaları ve Batılı güçlerle ittifak politikaları dünya tarihi açısından önemli olup Batı Avrupa tarihiyle de doğrudan ilgilidir.[23]

İran gücünün merkezi kuzey sınırından giderek uzaklaştıkça, Dağıstan ve Şirvan kuzeybatıdan Osmanlı müdahalelerine açık hâle gelmiş ve Aras'ın kuzeyindeki Türkçe konuşan hükümdarlar güneydeki kuzenlerinden bağımsız hareket etmeye başlamış, Azeri tarihçilerinin daha sonra onlara atfettikleri yakınlaşmaya ilgi göstermemiştir.[24]

---

22. *A.g.e.*, s. 274-83; Roemer, "Safavid period", s. 245-268.
23. Roemer, "Safavid period", s. 189-90.
24. R. Ferrier, "Trade from the mid-fourteenth century to the end of the Safavid period", *Cambridge History of Iran*, C. VI, s. 413; Roemer, "Safavid period", s. 189, 208-12, 222-5, 229, 243, 249; Roemer, "successors of Timur", s. 114, 118, 133; Roemer, "Türkmen dynasties", s. 161-2, 175.

AZERBAYCAN

Kafkasya'da 16. yüzyıl sadece İran ile Türkiye arasında büyük savaşlara tanıklık etmemiştir: Daha ufak etnik topluluklar ve çeşitli dinlerin inananları arasındaki çatışmalar her zaman yaygındı. Azerbaycan'ın, Kuzeybatı İran'da Tebriz ve Erdebil hanlıkları ve Aras'ın ötesinde kuzeyde de Şirvan ve Şeki'nin belli bir birlik sağladıkları bir etnik varlık olarak ilk Safeviler zamanında ortaya çıkmaya başladığı ileri sürülmüştür.[25] Azerbaycan Türk ulusalcılığının, köşe taşı olan bu görüş kısmen Azeri Türkçesinin bu dönemde İran sarayının dili olmasına ve ayrıca da Falaki (1197-57), Şirvanlı Hakani (1120-99), Genceli Nizami (1143 civarı–57?) ve bugün Azerbaycan'ın ulusal şairi olarak kabul edilen Muhammed Fuzuli (1494-1556) gibi önde gelen birçok şairin dilsel ortamı olmasına dayanmaktadır.[26] 20. yüzyılda bu şairlerin özellikle Türkçe konuşan yazarlar olduklarına ve bir tür resmî dilsel ulusalcılığı temsil ettiklerine dair büyük iddialarda bulunulmuştur. Bu Azeri tarihçilerinin Orta Asya'nın Oğuz ve Kıpçak lehçelerinden gelen dillerinin 13. yüzyılda edebî çalışmalar için dilsel bir ortam sağlayacak olgunluğa ulaştığı, bunun onu, "edebî geleneği yüzyıllarca geriye giden ilk yazılı dillerden biri" yaptığı görüşüne esin kaynağı olmuştur.[27] Bu ayrıcalıklılığı artırmak için, SSCB'de Ortaçağ Azerbaycanı'yla ilgili yayınlanmış anlatılarda tartışılmayacak kadar bariz olan Azerbaycan'ın (yerli İran hanedansal yönetiminin yabancı rejimler tarafından uzun süre devre dışı bırakılmış olmasına rağmen) hâlâ sadece İran'ın parçası olduğu gerçeği, göçebe istilacıların kuzeydoğu illeri İran, Şirvan, Arran ve Azerbaycan'a getirdikleri Türk lehçesini öne çıkartmak adına bastırılmıştır. Stalin sonrasının hemen başlarında Azerbaycan üzerine çalışan tarihçilerin hâlâ daha dengeli bir görüş sunmaları mümkündü: "[Şah'ın] sarayında ve orduda baskın dil uzun süre Azerice idi; bunu İran'daki tüm Türk boyları anlayabilmekteydi ve Şah İsmail'in kendisi de bu dilde 'Hatayi' takma adıyla şiir yazmıştı. Farsça sadece eski feodal gelenek uyarınca resmî yazışmalarda kullanılmaktaydı."[28]

17. yüzyılda "Azeri dili tüm Safevi İmparatorluğu'na yayılmıştı, özellikle de yönetici sınıf arasında... Bu dönemde... bir Türki dili olan Azericenin [Osmanlı] Türkçesinden farklı olduğu ve Azeri edebiyatının kendi gelişim çizgisini izleyerek kendisine özgü özelliklerini muhafaza

---

25. A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 215. Azerbaycan ulusalcılığının ortaya çıkışını tarihçiler bundan çok daha erken ve çok daha geç tarihlerle ilişkilendirmiştir.
26. Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 77, 80-1; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 221-7.
27. Budagova, *Azerbaydzjanskiy yazyk*, s. 5-8.
28. I.P. Petrushevskiy, *Istoriya Irana s drevneyshikh vremyon do kontsa XVIII veka*, Leningrad, 1958, s. 255, A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 222.

ettiğine dikkat çekmek gerekmektedir".[29] Bununla beraber, konuşulan diller açısından baktığımızda, 300 yıl sonra 20. yüzyılda bile Azeriler ile Türklerin kendi dillerini kullanarak birbirleriyle rahatlıkla konuşabildikleri bir gerçektir.[30] Aynı durum bu diller için şüphesiz 16. yüzyılda da geçerliydi ama Arap alfabesinin doğasından ötürü bu dönemin Türkçe ve Azerice dilleri arasında yapılacak karşılaştırmalarının dayanabileceği neredeyse tek bir elyazması materyal yoktur.[31] Azericenin Osmanlı Türkçesine yakınlığı, 1930'ların dil "reformları"nın parçası olarak SSCB'de yaratılmış alfabe yüzünden saklı kalmıştır; bu reformların bir işlevi "Sovyet" toplulukları ile yabancı benzerleri arasındaki dilsel akrabalıkları saklamaktı.[32]

Safeviler zamanında Şiilik, İran'ın ulusal dini olduğundan aynı mezhep Azerbaycan'da da İslamın baskın biçimi olmuştur; diğer yandan Dağıstan, Kuzey Kafkasya ve Orta Asya'daki Müslümanlar ise Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunda olduğu gibi "doğru öğreti" kabul edilen Sünniliğe bağlı kalmıştır. Böylece Kafkasya, Sünniler ile Şiiler arasındaki çatışmaların ana alanlarından biri olmuştur.[33] Bir yanda İsmail'in hırsı ve Kızılbaşların disiplinsiz şiddetinden ve diğer yandansa Osmanlı

---

29. Rakhmani, *Azerbaydzhan*, s. 200-1.
30. Türki dilleri üzerine yetkili bir referans çalışmasına göre, Azerice kesin olarak tek bir Türki dil grubuna dahil edilemez; çünkü Türkçe ve Türkmenceyle bazı özellikler paylaşırken Özbekçe ve Kumukçayla da başka özellikler paylaşmaktadır. Türk dilleri üzerine başka bir akademik çalışmadaysa, hem Türkçe hem de Azerice Oğuz-Selçuk grubunda gösterilmekte, Azerice Anadolu yönünde Osmanlı Türkçesiyle kaynaşmaktadır; fonetik ve dilbilgisiyle ilgili özelliklerine dair bir karşılaştırma Azerice ile Türkçe arasında karşı konulamaz bir benzerlik göstermektedir: J. Deny vb (Der.), *Philologiae Turkicae Fundamenta*, 2 cilt, Wiesbaden, 1959, C. I, s. 190, 280-306; ayrıca bakınız *Yazyki narodov SSSR*, C. II, *Tyurkskiye yazyki*, s. 66.
31. Arap alfabesi stenografiye benzer. Çünkü sadece yirmi beş adet ünsüzden oluşmaktadır. Bunların arasında sadece örneğin İngiltere'de kullanılan sesler değil, damaksıllar ve İskoçların "loch"undan çok daha gırtlaksı gırtlaksılar vardır ve vurgulu ünlüler ileri veya geriye doğru yığılır. Sadece üç (uzun) ünlü (uzun a, i ve u) harf olarak vardır, her ne kadar daha fazla ünlü (kısa) ve çift sesli (ay ve ow) konuşma dilinde kullanılmakta ve fonetik işaretlerle belirtilebilmekteyseler de (ama bu işaretler çoğu kez kullanılmaz). Türkçe ve Farsçanın ses sistemleri, bir karşılaştırma yapıldığında, İngilizce veya Almancanınkiler gibidir; Türkçede a ve e, o ve ö, u ve ü, ı ve i seslerini ayırmak için Arap alfabesinde değişiklikler yapmak şarttır; diğer yandan, İranlıların bu işi çoğu kez ünlü simgeleri olmadan becerdikleri kabul edilir: C. Faulmann, *Das Buch der Schrift. Enthaltend die Schrifzeichen und Alphabete aller Zeiten und aller Völker des Erdkreises*, 2. genişletilmiş ve geliştirilmiş baskı, Viyana, 1880, s. 97, 101-4, 107-11.
32. SSCB kurulduktan hemen sonra Arap alfabesinin yerini alacak "evrensel" bir Latin fonetik alfabesi yaratma amaçlı gerçek bir girişimde bulunulmuştur. Bazı kişiler bu (devrimci) alfabenin Rusçanın Kiril alfabesinin yerini almasını bile önermiştir. Ama bu söylenti kararlı şekilde bastırılmış ve 1937'de başka bir "reform" Rus alfabesinin daha önce Arap alfabesini kullanan tüm dillere dayatılmasını getirmiştir.
33. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 248, 252-70; Roemer, "Safavid period", s. 190, 198-211, 217-21; *Cambridge History of Islam*, C. I, s. 394-5. Safevi şahlarının etnik kökenleri, Türkmenlerin ve Şiiliğin rolü Azeri ve İran ulusalcıları arasında hiddetli tartışma konuları olmuştur: M.H. Heydarov ve O.A. Efendiev'in S. Sumbatzade (Der.), *Protiv burzhuaznykh falsifikatoroc istorii i kultury Azerbaydzhana / Azarbaijanyn tarikh va Madanaiyyatinin burzhua sakh alashdyrynylaryna garshy*, Baku, 1978, s. 67-77, 125-40'daki "bourgeois falsifiers of the history and culture of Azerbaijan" adlı makalelerine bakınız.

İmparatorluğu'nun saldırgan yayılmacılığından dolayı 1514 yılında Şah İsmail (1501-24) ile Sultan Selim (1512-20) arasında savaş patlak vermişti, her ikisi de kendisini İslamın en yüce lideri olarak görmekteydi. Kafkasya topluluklarının, topraklarında 200 yıl kadar sürmüş bu İran-Türk çatışmalarında zarar görmeleri kaçınılmazdı. 1514-24 ve 1530-54 tarihlerindeki savaşlardan sonra Şah Tahmasb ve Sultan Süleyman 1555 yılında Kafkasya'yı aralarında paylaşmaya karar vermiş, Türkler Gürcistan ve Güney Ermenistan'ı, İran da Doğu Gürcistan, Kuzey Ermenistan, Azerbaycan ve Dağıstan'ı almıştı. Ama 1578'de Türklerin köle olarak 60.000 Ermeni'yi kaçırdığı başka bir Osmanlı seferi İran'ı bir süre önce elde ettiği Dağıstan da dahil olmak üzere tüm Kafkasya topraklarını sultana vermeye mecbur bırakmıştı. Fakat 1603'de Türkiye'deki karışıklıklardan yararlanan Şah I. Abbas, Ermenistan ile Azerbaycan'ı tekrar fethetmiş ve özellikle de birçok Ermeni köy ve kasabasını yakıp yıkmış ve 3.000 Ermeni ailesini (ağırlıklı olarak Nahçıvan'daki Culfa'dan zanaatkârlar) İran'da İsfahan'a yerleşmeye zorlamıştı. 36 yıl sonra istilacı Türkler, Ermenistan'dan püskürtülmelerine rağmen hâlâ Bağdat'ta dahil olmak üzere Mezopotamya'yı ellerinde tutmayı başardıklarından, İran ve Türkiye Kafkasya'nın doğu-batı şeklindeki paylaşılması fikrine geri dönerek anlaşacaklar ve bu anlaşma I. Dünya Savaşı'na kadar sürecekti.[34]

Son zamanlara ait bir Azerbaycan tarihinde, asıl Azerbaycan'ın (yaklaşık olarak güneydoğuda Kazvin'den kuzeyde Tebriz ve Aras Nehri'ne kadar uzanan) ve daha sonra kuzey Azerbaycan olmuş yerin (Aras'tan Şirvan, Bakû, Şamahı, Gence ve muhtemelen Derbent'e kadar) sakinlerinin kendilerini tek ve aynı devletin, bugün varolan Azerbaycan'ın yurttaşları olarak gördüklerini gösteren bir işaret yoktur. Buna rağmen bazı Azeri tarihçiler 1980'ler ile '90'larda 15. yüzyılda "Şirvanşahlar, Karakoyunlu Türkler ve Akkoyunlu Türklerin hükümdarlıkları sırasında Azeri devletleri" olduğunu ve "seçkin siyasetçi, devlet adamı ve General" Uzun Hasan'ın liderliğinde "Azerbaycan'ın kuzeyi ile güneyinin birleştirilmesi planının tamamlanmaya yaklaştığını" ileri sürmüştür. Bu planı bozan kötü adam Türkiye'nin sultanı, Konstantinopolis'in fatihi ve 1473'te Azerbaycan'a hiçbir şekilde kışkırtılmamış bir saldırı başlatmış olan II. Mehmet (1451-81) idi. Güçlü, birleşik bir Azeri devleti kurulması için çabalayan güç "Azeri hanedanı Safeviler" idi. Bu anlatı sadece İran'dan çok az bahsetmekle kalmamakta, genç İsmail'in de İran'ın değil, "Azerbaycan'ın şahı olarak taç giydiğini" ve hatta Şah İsmail'in bu olaydan sonra İsfahan, Yezd, Kahsan, Şiraz, Kum ve diğer İran illerini *fethettiğini* söylemektedir. Dolayısıyla, "Safevi devleti 16. yüzyılda oluşmuş ve Azerbaycan devleti olarak devam etmiştir." Bu-

---

34. Roemer, "Safavid period", s. 220-5, 240-4, 257-8, 260-1, 267-8, 283-5.

rada neredeyse tüm Azerbaycan'ın (yani batı Azerbaycan'ın) 1590'da Türkiye'ye verilmesinin Şah I. Abbas'a (o zaman hangi ülkenin şahıysa?) dayatıldığı söylenmekteyse de İran'dan hâlâ konuyla ilgili başlıca ülke olarak bahsedilmemektedir. Bu garip kelime oyunu sürmekle beraber, sonunda gerçekler ortaya çıkmaktadır:

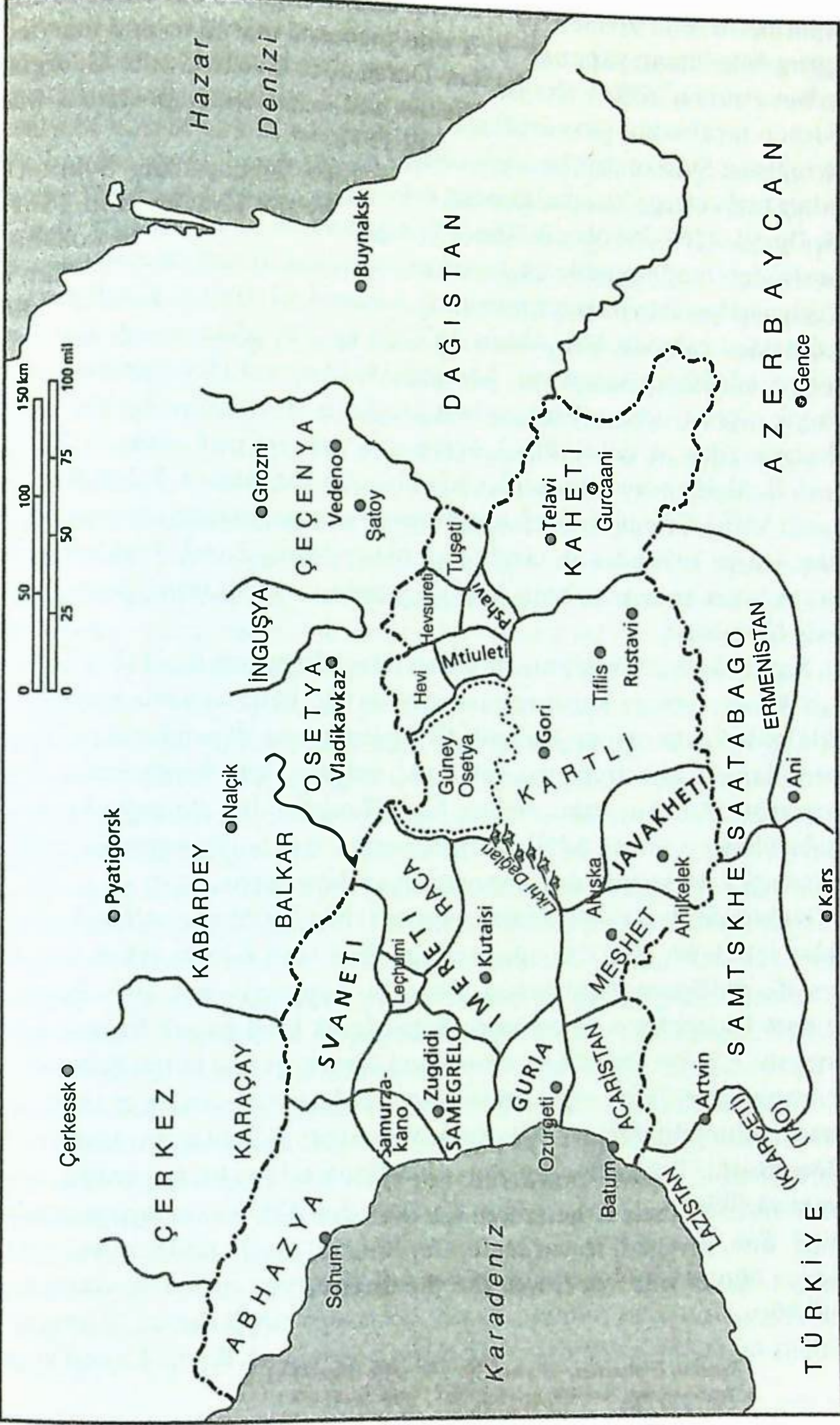
> Osmanlılara karşı savaşın devamı için... Şah Abbas... çeşitli reformlar uygulamaya koymuştur... Merkezin otoritesi güçlendirilmiş ve ağırlıklı olarak İranlı toprak sahiplerinden oluşan sivil bürokrasinin rolü artırılmıştır. 1598'de Safevi devletinin başkenti Kazvin'den orta İran'daki İsfahan kentine taşınmıştır... [ve] 1607'de Şah Abbas hem tüm Azerbaycan'ı hem de Ermenistan ile Gürcistan'ın bir kısmını geri almayı başarmıştı.[35]

16. VE 17. YÜZYILLARDA GÜRCİSTAN

Kafkas ülkelerinin tarihi 18. yüzyıla kadar istilalar, kuşatmalar, katliamlar, entrikalar, ittifaklar ve ihanetlerden ibaret olmuştur. Bu dönemde Gürcistan (Harita 19'a bakınız) tüm bunların ortasında kalmış, Osmanlılar tarafından iki kez ve İranlılar tarafındansa çok kez yağmalanmış ve yakılıp yıkılmış, Ermenistan'sa düzenli olarak istilaya uğramıştır. Bu şartlar altında Hıristiyan Kafkas toplulukları bazen teslim olmakla beraber, çok nadiren itaat etmişler ve Gürcüler veya Ermenilerin ara sıra gerçekleştirdikleri ayaklanmalar sonucunda bu bölgelerden biri veya diğeri kısa süreliğine de olsa bağımsızlığını kazanmıştır.[36] Şah I. Abbas'ın hükümdarlığı (1588-1629) Gürcistan için özellikle zararlı olmuştur ve Gürcistan'ın işlerine defalarca müdahale etmiştir. Şartlar bazı Gürcü prensleri ile aristokratlarını din değiştirerek Müslüman olmaya zorlamışsa da, çoğu kendisini Hıristiyanlık ve onun vücut bulduğu değerler adına savaşmaya adamıştır. Kartli'nin I. Luarsab'ı (1534-58) böyle bir figürdü. "Tüm hayatı boyunca Gürcistan'ın Mesih'i terk etmemesi için Müslümanlarla savaştığından... [ve] yiğitliğiyle topraklarımıza birçok zafer ve güç getirdiğinden" kilise tarafından azizlik mertebesine yükseltilmiştir. Luarsab'ın halefi ve Kahetili Levan'ın kızı Nestan-Darejan'la evlenmiş Kral I. Svimon (1557-69 ve 1578-99) Gürcistan'ı birleştirmek için uğraşmıştır. 1569'da İranlılar tarafından yakalanmış ve din değiştirmeyi reddettiğinden 1578'e kadar Alamut ve Şiraz'da hapis kalmıştır.

Bununla beraber, diğer prensler dinlerinden dönmüştü; örneğin, Kral Svimon'un erkek kardeşi David 1561'de Kızılbaşlar karşısında yaşadığı büyük bozgundan sonra "İran'a gitmiş... ve şahla işbirliği

35. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 228-32, 235-7, 239, 241.
36. Allen, *History of the Georgian People*, s. 142-205; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. V, s. 493, 495; Lang, *Last Years*, s. 19-25; Lang, *Armenia*, s. 210-11; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 220; Suny, *Making*, s. 46-57.

Harita 19: Gürcistan: 16.-18. yüzyıllarda etnik bölgeleri ve komşuları.

yaparak ülkesine ihanet etmişti". I. Tahmasb (1524-76) ona kapılarını açmış, Müslüman yapmış, onu "oğlum Davut Han" olarak adlandırmış ve bir orduyla Tiflis'i alması için göndermişti. Saldırısı iki kez Kral Svimon tarafından püskürtülmüş ve şah destek birlikleri göndermesine rağmen Svimon bir kez daha düşmanlarını kaçırmış ama o öfkeyle onları fazla uzağa kovaladığından esir düşmüştü. Davut Han ardından IX. David (1569-78) olarak Tiflis'e yerleşmiş ama Lala Paşa'nın Türkleri tarafından mağlup edilerek İstanbul'da hapsedilmişti. Svimon'un esir düşmesinden üç yıl sonra torunu II. Luarsab (1605-14) Kartli tahtına geçmesine rağmen Şah Abbas 1622'de onu boğdurtacaktı. Kartliler fidyeyi ödedikten sonra yarı kör Şah Muhammed Hüdabende onu ve birçok diğer Gürcü esirini serbest bırakmış ve Svimon, Kartli'ye geri dönerek Tiflis de dahil olmak üzere tüm üslerini geri almış ve Kaheti Kralı II. Aleksandre karşısında kesin bir zafer kazanmıştı. Fakat Svimon, Kartli Valisi Giorgi Saakadze'nin ortağı ve onun eskiden himayesinde olan Aragvi Valisi Zurab tarafından öldürülmüş; Zurab Türklere karşı birçok zafer kazanmış ama 1600'de yakalanarak İstanbul'da hapishanede ölmüştü.[37]

Kartli'nin Svimonu'nun ardından oğlu Giorgi gelmiş ve iki yıl sonra Şah Abbas, Erivan kuşatmasına ordularıyla katılmalarını emrederek hükümdarlığını ona ve Kahetili II. Aleksandre'a dayandırmıştı. Kenti Gürcüler ele geçirmiş ama şah işgal etmeleri için kendi İranlılarını getirmişti. Bundan sonra Abbas, Kral Giorgi'yi ona ele geçirmesi için başka bir kent vererek ödüllendirmek yerine, tam tersini yaparak 1601'de fethettiği Lori kentini ona vermesini şart koşmuştu.

Kaheti'de de Kral II. Aleksandre'ın (1574-1605) son yılları karışıklıklar içindeydi. 1603'de oğullarından biri olan Giorgi erkek kardeşi Davut'u öldürtmeye çalışırken Davut bu komployu son anda bozmuş ve hem Giorgi hem de babasını hapsederek krallığa tek başına sahip olmuştu.[38] Fakat Davut kısa süre sonra ölmüş, geride karısı Ketevan ile Teimuraz adında bir oğul bırakmıştı; böylece Aleksandre'ın tahtı geri alması mümkün olmuş ve Giorgi de Kaheti'nin veliaht prens konumuna yükselmişti. Giorgi kral olduğundan oğlunun hayatından endişe eden Ketevan, Teimuraz'ı, sözde sığınması için Şah Abbas'ın sarayına göndermişti. Şah, genç prensi samimiyetle karşılamış gözüktüğünden, prens Farsça öğrenmeye başlamıştı; 58 yıllık bitmeyen zorluk ve sıkıntılara mahkûm olduğunu bilmemekteydi. Abbas elinde bulunan Teimuraz'ı, Kaheti tahtında kalan diğer iki vârisi yok ederek Kartli-Kaheti'yi bo-

37. Allen (Der.), *Russian Embassies*, C. I, s. 56-7, 339-40; C. II, s. 590 n.5 (a)1; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 36-49, 55-62, 241, 299-304.
38. Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 141, 302, bu öykünün iki farklı versiyonunu sunmaktadır.

yunduruk altına almak ve buraya İslamı dayatmak için kullanmayı planlamaktaydı. Kral Aleksandre'ın Müslüman olmuş dördüncü oğlu Konstantine şahın entrikalarıyla yoldan çıkarak 1605'te babası ve erkek kardeşi Giorgi'ye bir suikast sonucunda öldürecekti.[39]

Aynı yıl Abbas, 16 yaşındaki Teimuraz'ı Kaheti kralı yapmıştı. Bir Gurian lordunun kızıyla evlenen Teimuraz'ın kısa sürede iki oğlu olmuş ve "Kaheti zengin ve kalabalık bir yer olduğundan Teimuraz tüm zamanını zevk içinde avlanarak ve âlem yaparak geçirmişti". Bu durum 1610'da karısı öldüğünde değişmişti. Acısını duyan Abbas, Teimuraz'ı sarayına davet etmiş ve hâlâ şaha güvenen genç kral da yanında kız kardeşi ve diğer Kaheti aristokratlarının çocuklarıyla gelmişti. Abbas, Teimuraz'ı yas tutmayı bırakarak saray faaliyetlerinde ona katılmasını önermiş ve bir gün Teimuraz'a Kral II. Luarsab'ın kız kardeşiyle evlenerek Abbas'ın ailesine katılmasını teklif etmişti. Her ne kadar Teimuraz Hıristiyan yasasının kuzen evliliğine karşı olmasından dolayı bunu reddetmişse de, bunun gayet farkında olan ama yine de Gürcülerin ahlak yasalarını çiğnemek isteyen Abbas ısrar etmişti. Teimuraz kabul ederek kız kardeşi zaten şahın eşlerinden biri olan Kral Luarsab'ın rızasıyla prensesle evlenmek için Kaheti'ye dönmüştü.[40] Dört yıl sonra Abbas, din değiştirmiş Giorgi Saakadze'yle birlikte Gürcistan'ı istila ederek hem Teimuraz'ı hem de Luarsab'ı krallıklarından atmıştı. Hem Doğu hem de Batı Gürcistan'da İran işgaline karşı kendiliğinden direnişler çıkmış ve Teimuraz ulusal liderleri olarak Kaheti aristokratlarına katılmakla kalmamış, tahtını geri almasına yardım etmeleri için hem Türkler hem de Ruslarla ilişkiye geçmişti. 1620'de, Teimuraz İstanbul'a sığındıktan sonra, Abbas çeşitli intikam eylemlerinde bulunmuş, Kaheti'yi yakıp yıktıktan sonra Teimuraz'ın oğullarını hadım ettirmiş, Kral Luarsab'ı boğdurtmuş ve Teimuraz'ın annesi Ketevan'ı parça parça kestirerek öldürtmüştü. "Her kesme eyleminden önce [cellat] 'Müslüman ol' demiş ama o 'Hiçbir zaman' cevabını vermişti." Bu yüzden Ketevan, Gürcü Ortodoks Kilisesi tarafından azize mertebesine yükseltilmiştir.[41]

İranlılar zamanında Bagratuni kraliyet ailesi ortadan kaldırılmamış ama Gürcistan'da vali rütbesi verilmiş prensler ve şaha ağırlıklı olarak subay olarak hizmet etmek için İran'a gitmiş diğer Gürcülerin Müslüman olarak Arapça isimler alması şart koşulmuştu. Bir kısmı devlette etkili konumlara ulaşmıştı: I. Abbas'ın ardından tahta geçen prens torunu Şah Safi (1629-42) idi ve taç giyme töreninde etkili olan saray görevlisi Hüsrev Mirza adında bir Gürcü'ydü; İsfahan valisi ve

39. *A.g.e.,* s. 139-43.
40. *A.g.e.,* s. 49, 144-5, 302.
41. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii,* s. 144-5; Lang, *Last Years,* s. 12; Suny, *Making,* s. 50-1; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya,* s. 49-50, 52-3, 146-9, 157, 302-3.

Bagratuni ailesinin gayrimeşru çocuğu olan Hüsrev, İran'da Rüstem Han adıyla ("Kral Rostom" olarak Gürcüleştirilmişti) bir Müslüman olarak yetiştirilmişti. Safi onu Tiflis genel valisi ve Kartli kralı (1632-58) olarak atamıştı. Her ne kadar Rostom "en başarılı Gürcü krallarından biri" olarak adlandırılmışsa da, 1638'de I. Teimuraz eski tahtı Kaheti'yi işgal ederek onun otoritesine meydan okumuş ve 1648'de Kral Rostom onu Kutaisi'de başkent İmereti'ye yerleşmeye ikna edene kadar Gürcistan'ın çeşitli kısımlarındaki düşmanlarına akınlar düzenlemekten ibaret bir intikam kariyeri sürdürmüştü.[42]

Şahlar ordularına çok sayıda Gürcü almıştır: I. Abbas bir Gürcü süvari birliği oluşturmuş (şüphesiz İran'da tutulan 130.000 Gürcü esirinin de bir kısmını içermekteydi), 100 yıl sonra da Nadir Şah'ın yönetimindeki Kaheti Kralı II. Erekle, Hindistan'da savaşan Gürcü birliklerine komuta etmişti.[43] Gürcülerin savaşçı olarak ünleri kuşkusuz onlar için bir psikolojik değerdi (her ne kadar bu çoğu kez kendi aralarındaki savaşlarda kendisini gösterdiyse de) ama İran bağlamında bir sorundu. İranlılar Gürcistan'ı imparatorluğun bir parçası olarak düşünmekte ve savaşçılarını da, çağrıldıklarında özellikle külfetli çatışmalarda şaha hizmet edecek değerli bir kaynak olarak görmekteydiler. Gürcü savaşçılar arasında en dikkat çekici olanlar Kral Rostom ve XI. Giorgi (1678-88, 1703-9) idi. Hüseyin Kulı Han olarak Müslümanlaştırılmış olan Kandahar Genel Valisi XI. Giorgi, Afganistan'da isyancılara karşı savaşırken ölmüştü: "Tüm İran-Gürcü ordusundan sadece yedi yüz kişi kaçmıştı. Kandahar'daki felaketler zayıf Safevi rejimi için bir yıkım olmakla kalmamış, aynı zamanda Gürcistan'ı en çok ihtiyaç duyduğu bir dönemde generalleri ve insan gücünden mahrum bırakmıştı."[44] İran hizmetindeki tüm Gürcü askerleri subaylardan oluşmamaktaydı; birçoğu erdi. Eğer paralı asker olsalardı en azından hizmetleri ve çektikleri acılar karşılığında ücret alabilirlerdi ama onlara feodal zorunlu askerler muamelesi yapılmış, yağmalardaki alışıldık paylarından başka hiçbir ödüllendirme görmemişlerdi. Böylece birçok genç Gürcü erkeği yeteneklerini kendi topraklarına hizmet ederek kullanacaklarına sorumsuz şahların kuşkulu girişimlerine feda edilmiştir. İran, köle edinme ve Gürcistan ile Ermenistan'ı kontrolünde tutmak için insanları kitleler

---

42. Lang, *Last Years*, s. 12-13; Suny, *Making*, s. 53; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 62-3, 150-8, 304.
43. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 276-7; O.A. Efendiyev, *Azerbaydzhanskoye gosudarstvo Sefevidov*, Baku, 1981, s. 169-70; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, s. 493-4; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. IX, s. 798; Lang, *Armenia*, s. 210-11; Lang, *Last Years*, s. 21, 94-5, 142; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 220; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 161-2; Roemer, "Safavid period", s. 246, 265, 271-2, 285; R.M. Savory, "The Safavid administrative system", *Cambridge History of Iran*, C. VI, s. 363-5; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 229-31.
44. Lang, *Last Years*, s. 102.

hâlinde kaçırma yöntemini kullanmıştır. 16. yüzyılda Şah Tahmasb 30.000 Gürcü'yü tehcir etmiş (birçoğunu kendi muhafız alayında asker olmaları için), 17. yüzyılda da I. Abbas, Kaheti'den 100.000 Gürcü'yü tehcir etmiş ve 10.000'ini de katletmiş, yerlerine de Azerilerin yerleşmesine izin vermiştir. Bir yüzyıl sonra Nadir Şah 5.000 Gürcü ailesini Horasan'a tehcir etmiş ve harem için düzenli bir şekilde köle ve kızlar haraç olarak alınmıştır.[45]

DAĞISTAN

Yüzyıllar boyunca Dağıstanlılar Gürcistan'a akınlar düzenlemiştir ve bu saldırılar yüzünden, muhtemelen Dağıstan'ın en kalabalık topluluklarından olduklarından, her zaman doğru olmamakla beraber, "Lezgiler" suçlanmıştır. Samur Vadisi'ndeki anayurtları Kaheti ve Gürcistan'ın diğer doğu illerine en yakın yerlerdendi. Tartışmasız bir şekilde Gürcistan için büyük bir sorun olan bu Dağıstanlı akıncılar (sık sık İranlılar veya Türkler tarafından kışkırtılmışlardır) aslında çoğu kez Avar liderliğinde olan, etnik açıdan karışık birliklerdi. Gürcüleri anımsatan Avrupalı yazarlar da Dağıstanlıları, "Lezgi akıncıları" veya "savaşa susamış Lezgi boyları", "hem Gürcülerin hem de Rusların o kök salmış düşmanları" gibi ifadelerle haydut stereotipi olarak yansımıştır.[46] Lezgilerin Gürcistan'ın yönetici aileleri arasındaki çatışmalara dahil olmalarına dair en erken örnek, Kral Kurucu David öldükten sonra (1125) oğlu Demetre'nin "amcası Kral Giorgi'yi tahttan indirmek için... Kartli, Ahıska ve Lezgi illerinden birçok adam topladığı" 12. yüzyıldır. 16. yüzyılda "İran yardımına karşılık çok dikkatli bir yol izleyerek" Şirvan'ın isyancı emirlerine karşı Şah Tahmasb'a destek olan Kaheti kralı Levan (1520-74), "topraklarını Lezgi akınlarından uzak tutmuş" dinamik bir politika izlemiştir. 1568'de Lezgileri, Kumukları, Davut Vali'yi (kralın din değiştirmiş erkek kardeşi) ve İran birliklerini örgütleyerek Tiflis'te Kral Svimon'a birleşik bir saldırı düzenleyen Şah Tahmasb idi. Şah Abbas, 1616'da başka bir Dağıstan saldırısı düzenlemişti; bu sefer Kaheti'ye: "Lezgilere şöyle yazmıştı: 'Kahetilileri yok etmeyi planlıyorum, o yüzden dağlarınıza giren [Kahetili] görürseniz yok edin veya hapse atın; sizi cömertçe ödüllendireceğim' ve onlar da buna uymaktan büyük mutluluk duymuştu. Bazı Kahetiler Pşavi, Hevsureti ve Tuşeti'deki boğazlar, dağlar ve ormanlara sığınmıştı ama Lezgiler onlara Şah'a söz verdikleri gibi davranacaktı." Bununla beraber, "Her ne kadar Lezgiler

---

45. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii*, s. 148; Lang, *Last Years*, s. 96-102, 112, 285; Roemer, "Safavid period", s. 315, 321-2, 324; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 394.
46. Lang, *Modern History*, s. 36, 41, 44, 48, 55, ayrıca bakınız Allen, *History of the Georgian People*, s. 151.

sıkı savaşmışsa da, Kakhlar da onların birçoğunu öldürmüştü... çünkü açık alanda Lezgilerin onları yenmesi mümkün değildi."[47]

17. yüzyılda Dağıstan akınlarının artması, bir yandan "Gürcistan ve Kuzeybatı İran'daki güçlü ve nispeten düzenli yönetimin çökmesi ve Gürcistan'da yer almakta olan vahim nüfus kaybına" ve diğer yandan da "dağlardaki nüfusun yoksulluğu ve artışına... [ve bunun] aç kabile insanlarının akıncı olarak... daha önce asker, deveci ve işçi olarak geçimlerini temin ettikleri [Gürcistan] illerine saldırmalarına" atfedilmektedir.[48] Dağıstan ve çevresinde ortaya çıkmış ihtilafın büyük kısmını din körüklemiştir. İran'da Safevi hanedanının yükselişi Şiiliğe, ortodoksluğun Sünni muhafızlarının nefret ettikleri yeni bir dürtü vermişti; Sünnilere göre Şii inanç ve pratikleri (İslamda herhangi bir reform hareketinin yokluğundan dolayı hâlâ 21. yüzyılda olduğu gibi) sapkınlıktan başka bir şey değildi ve bu yüzden de Ortaçağ fanatizminin getirdiği tüm öfkeyle Şiiliği yok etmeye kararlıydılar. Bu karşıtlık Dağıstan'da ek kafa karışıklığı yaratmıştı; çünkü her ne kadar Dağıstanlıların büyük kısmı Sünni idiyse de, din adamları, yöneticiler ve savaşçılar çoğunlukla Şii idi.

Bu arada İranlıların müdahalesi Gürcistan'da sorun yaratmaya devam etmekteydi. 1721'de dininden dönmüş Muhammed Kulı Han (diğer adıyla Kaheti kralı II. Konstantin) şahın entrikası sonucunda tahtını geri almak amacıyla Kartli kralı VI. Vakhtang'a saldırmıştı. "İranlı hükümdarın çabalarına karşı gelerek... miras[ını] savunmak için... kendisini Tiflis kalesine kapatmıştı. Ardından Vakhtang, içinde bulunduğu öfke ve çaresizlik karşısında, Türkleri çağırarak topraklarını onlara teslim etmişti."[49]

Daha önce gördüğümüz gibi, her ne kadar uzun iletişim kanalları ve yaylada kışın getirdiği zorluklar zamanında çekilmeyi zorunlu kılmakta idiyse de, Türklerin Diyarbakır ve Osmanlı işgali altındaki Ermenistan üzerinden Azerbaycan ve Şirvan'ı istila girişimleri başlatması zor değildi. Alternatif bir yol, sultanın Kırım'daki Tatar tımarından Don'u geçerek kuzeyden Dağıstan'a girmek ve Derbent ile Şirvan'da İranlılara saldırmaktı. Böylece Dağıstan da 16. ve 17. yüzyılların İran-Türk savaşlarının içine çekilmişti ve sultan buradaki Sünni yandaşlarını etkileyebilmekteydi. Kaytak *utsmi* gibi bazı Dağıstan hükümdarları devrik Şirvan hükümdarlarının önderliğindeki isyanları desteklemekte ve şahın kininin hedefi hâline gelmekteydi. Kumuk şamhal'ları gibi İran'a sadık kalmış olanlar için alternatif Osmanlılar ile Kırımlıların

47. Allen, *History of the Georgian People,* s. 140, 167; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya,* s. 134-8, 148, 165.
48. Allen, *History of the Georgian People,* s. 183 ve n.1.
49. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii,* s. 111-12, 141, 153; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya,* s. 39-41, 149, 299.

saldırılarına maruz kalmaktı.[50] Daha önce gördüğümüz gibi, Derbent ve Şirvan'da kendiliğinden gelişen İran karşıtı isyanlar İranlıların cezalandırıcı seferlerine neden olmaktaydı ve 1538'de Şirvan devleti sona ermiş, İran şahının atadığı kukla hükümdarların yönetimi altındaki ufak beyliklere parçalanmıştı. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Türkiye ve İran, Dağıstan'daki yerel hükümdarların desteği için rekabet etmiş ve bunların arasında isyanlar çıkartmış ve bu sırada İranlıların, özellikle Nadir Şah (1736-47) ve Ağa Muhammed Şah (y. 1785–97) yönetimleri zamanında onlara boyun eğmeyenlere uyguladıkları baskı acımasızdı.[51]

17. VE 18. YÜZYILLARDA ERMENİSTAN

Türkiye ile İran arasında Ermenistan'ı elde etmek için 1639'a kadar sürmüş olan sık savaşlar Ermenistan ekonomisinin tamamen çökmesine, yerel nüfusun yoksullaşarak evsiz barksız kalmasına ve kitlesel olarak başka yerlere göç etmesine yol açmıştı. Ermenistan yerleşimlerinin genel anlamda harabeye dönüşmesi ve yaratıcı hayat ile yapma kurma faaliyetlerinin sona ermesinin sonucu yüzyıllar içinde ortaya çıkmış mimari ve sanatsal geleneklerin kaybolması olmuştu. Geç Ortaçağ döneminde yapılmış olanlara eşdeğer kalitede ne kiliseler ne de başka tür yapılar inşa edilmiş ve taşın üzerine yontulmuş geleneksel *haçhkar*'lardan daha büyük ölçekte hiçbir şey üretilmemiştir.[52]

Ermeni mimarisi üzerine Rusya'nın komünist rejiminin sonuna doğru yayımlanmış bir tarih kitabı ideolojik sınırlarının dışına çıkarak genelde sansüre uğrayan gerçeklere değinmiştir: "Ermeni halkının bir devletten yoksun bırakıldığı dönemlerde, varlığını sürdüren ve mümkün olduğunda insanları bir arada tutan ve... çıkar ve arzularını ifade eden... Ermeni Kilisesi idi."[53] Ermeni Kilisesi'nin ve Katolikos makamının merkezinin yeri Ermenistan'ın yüzyıllarca sürmüş topraksal güvensizliğini göstermektedir: İlk başta Erivan'ın yakınında Eçmiadzin'de olan merkez 485'te Dvin'e aktarılmış ve 927'ye kadar burada kaldıktan sonra 1149'a kadar da Ermenistan'ın tarihsel sınırları içinde çeşitli yerlere taşınmıştır. Bu tarihte, Selçuk istilasından dolayı Kilikya Ermenistanı'ndaki Sis'e aktarılmıştır. Fakat 1441'de Osmanlı'nın Anadolu'daki sınırları tehlikeli

---

50. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 270, 275, 290, Botsvadze, *Narody Severnogo Kavkaza*, s. 20; Efendiyev, *Azerbaydzhanskoye gosudarstvo*, s. 75; Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 83; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 268-9, 271-2, 274.
51. *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 273-4, 360-73; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 346; Lang, *Last Years*, s. 142-3.
52. Harutyunyan, *Kamennaya letopis*, s. 104-14; Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, s. 272-6; Botsvadze, *Narody Severnogo Kavkaza*, s. 13; Efendiyev, *Azerbaydzhanskoye gosudarstvo Sefevidov*, s. 92, 95, 106, 149, 152-7, 180, 199; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 268-73, 284, 289; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 32; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 162; Rakhmani, *Azerbaydzhan*, s. 24, 65-76; Roemer, "Safavid period", s. 218-25, 245-6, 285-6.
53. Harutyunyan, *Kamennaya letopis*, s. 104-5.

bir şekilde yaklaştığında, Ak ve Karakoyunlu Türkmen emirliklerinin egemenliğindeki eski Ermenistan anayurdundaki koşullar daha uygun gözüktüğünden Kilise hiyerarşisi tekrar Eçmiadzin'e geri dönmüştü (Sis'te de 19. yüzyıla kadar ayrı bir Katolikosluk sürdürmüşlerdi). Ekonomik şartlar izin verir vermez Eçmiadzin Katolikosluk'u eski kiliseler ile manastırların onarımına ve yenilerinin de yapımına girişmişti ve bunu sadece Ararat Ovası'nda değil, aynı zamanda, örneğin, Sevan Gölü'nün doğusunda Syunik, Nahçıvan ve Karabağ gibi Ermeni topraklarında da üstlenmişlerdi.[54]

16. yüzyılda Türk işgali altındaki Batı Gürcistan ve Ermenistan, Osmanlı illerine dönüşmüştü: Ahıska, Kars, Beyazıt ve Erzurum (burada İslamı kabul etmiş Ermeni azınlık Hemşinliler olarak bilinecekti).[55] Osmanlı egemenliği altındaki Ermeniler bir diaspora olmuş ve imparatorluğun her yanına yayılmıştı, "Ermenistan ise artık ne bir devlet ne de bir eyaletti, sadece coğrafi ve tarihsel bir kavrama dönüşmüştü. Sadece doğuda Nahçıvan (Syunik) ve Karabağ'da (Arşak) Ermeni liderler (Arapça melik "kral" unvanını taşımaktaydılar) İran-Azerbaycan kökenli efendilere karşı özsavunma ve ara ara gerçekleşen isyanlar örgütlemeyi başaracaktı.[56] Bunun son kalıntıları, "başı olan ev" anlamına gelen *Glkhatun* adı verilen geleneksel Doğu Ermeni evi kavramına dayanan *aparank* adı verilmiş yerleşim alanlarıydı.[57] *Aparank* inşası 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle güneydoğu Ermenistan'da (Nahçıvan ve Karabağ) yeniden canlanmıştı ve İran veya Türk egemenliğine karşı mücadelelerinde direniş paketleri olarak hizmet etmekteydi. Arapça melik kelimesiyle adlandırılan bölgesel prensler (birçoğunun kendi orduları vardı ve düzeni sağlamakla görevli memurlar düzeyinde görülmekteydiler), taş ve kireçten yapılmış abidesel yapıları, güçlü surları ve gözetleme kuleleriyle *aparank*-kalelerde yaşamaktaydı. Syunik'te bu küçük baronlar arasında Tekh'in Barkhudar meliki, Khnatsakh'ın Aykaz ve Khndzoresk'in Paramaz melikleri, Arşak'da Ovsep meliki, Gülistan'da Avraam-Sparapet meliki ve bugün Dağlık Karabağ olarak bilinen yerde de Mokhratakh'ın Adam, Gülatakh'ın Alaverdyan, Çanakcı'nın Şahnazaryan, Tukhnakal'ın Dolukhanyan, Sğnakhe'nin Avan-Sparapet ve Tokh-Gadrud'un Egan melikleri vardı.[58]

18. yüzyıla kadar, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki dinsel karşıtlığın kendisi Kafkasya'daki çatışmaların bir ana sebebi değildi.

---

54. *Encyclopaedia Britannica, Micropaedia,* 15. baskı, C. I, s. 566; Lynch, *Armenia,* C. I, s. 264-5, 276, 427.
55. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims,* s. 218; *Narody Kavkaza,* C. II, s. 537.
56. *Narody Kavkaza,* C. II, s. 452; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo,* s. 167-70; Walker, "Armenian presence", s. 92-7.
57. Ermenice "baş" anlamındaki *glukh ve* "ev" anlamındaki *tun*'dan.
58. Harutyunyan, *Kamennaya letopis,* s. 104, 107-11; *Narody Kavkaza,* C. II, s. 495.

Bununla beraber, İslamın doğasından dolayı, Yahudiler gibi Hıristiyanlar da ayrımcılığa ve özel haraç vergisine tabi ikinci sınıf uyruklardı ve Müslümanlar köle olamadıklarından köleleştirilenler gayrimüslimler olmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda haklarından yoksun reaya sınıfını oluşturan gayrimüslimlerin farklı kıyafet giymesi ve Müslümanlara yol vermesi gerekmekteydi. Silah taşımaları ve at binmeleri de yasak olduğundan ve de şahitlikleri mahkemede kabul edilmediğinden, son derece aşağı bir toplumsal konumdaydılar; hiçbir cezalandırma korkusu olmadan onlara kötü davranabilecek veya onları öldürebilecek ve köle yapmak için Ermeni çocuklarını kaçırabilecek Türklerin insafına kalmış durumdaydılar. Teorik olarak, İslami hukukta Hıristiyanlar ile Yahudilere (paganlardan farklı olarak) "ehl-i kitap" olarak davranılması gerekmekteydi; böyle bir hakları vardı. Her biri imparatorluğun ayrı bir "millet"i[59] olarak kabul edilmişti ve dinleri ile ibadet yerlerine genellikle hoşgörü gösterilmekteydi. Çalışkan insanlar, zanaatkârlar, mimarlar, tefeci ve Yakındoğu, Avrupa, İran ve Hindistan'da temasları bulunan tüccarlar olarak Türkler için yararlıydılar. Sultan II. Mehmet (1451-81) İstanbul'da bir Ermeni patrikliği oluşturduğu ve bir katedral kurduğundan (ki İstanbul'da Ermeni topluluğunun nüfusu 18. yüzyılın sonunda 200.000 olmuştu), Ermeni kültürünün Osmanlı yönetiminde bile bir ölçüde geliştiği söylenebilir.[60]

İran şahları, Ermeni ve Gürcüleri sömürmede 17. ve 18. yüzyıllarda çok daha sistematikti. Bu dönem İran'a Avrupa kaynaklı ticari keşiflerin giderek çok daha fazla nüfuz ettiği ve İran kentlerinin kısmen yeni yabancı ticari ilişkiler sayesinde geliştiği bir zamandı. Avrupalı ziyaretçiler özgürdü ve beraberlerinde kendi hükümetlerinden aldıkları diplomatik kılıf ve Britanya'nın Doğu Hindistan Ticaret Şirketi gibi yarı resmî ticari örgüt isimleriyle gelmişlerdi. Fakat şahlar Kafkasyalılara (tüccar olarak Ermeniler ve asker olarak Gürcüler) köle (gulam) olarak davranmakta ve daha fazla baskıda bulunmaktaydı. En acımasız operasyon Şah I. Abbas (iktidarı 1587-1629) zamanında olmuş ve Türkiye'nin Aras sınırındaki Culfa'dan (veya Juğa) binlerce Ermeni ipek üretimi ve ticaretindeki deneyimlerinden dolayı seçilerek 800 km ötedeki İsfahan'a yürümeye zorlanmıştı. Burada şah bir ipek ticareti merkezi olarak "Yeni Culfa"yı (Ermenice "Nor Juğa") kurmuştu. İran devleti için önemli olan bu Ermeni sürgünlerin, kısmi bir özyönetimle birlikte Hıristiyan olarak kalmalarını ve Doğu Hint Şirketi'nin de dahil olduğu Avrupalı tüccarlarla

---

59. Modern Arapçada millet "din, inanç, ulus, dinsel ayin" olarak tanımlanmıştır: *Al-farad al-dirriyyat attulab* [Arapça-İngilizce Sözlük], Beyrut, 1970. Türkçede millet "ulus, halk, aynı dini paylaşan topluluk" olarak tanımlanmıştır: *The Concise Oxford Turkish Dictionary.*
60. *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 640; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 185.

işbirliğinin önemli olduğu tekstil ticaretlerini geliştirmelerini sağlayan nispi bir özgürlükleri olmuştu.[61] Ama Ermeniler ticarete hâlâ hâkimdi:

> Kendilerini iç ticarete de aktarmış, tüm ülkeye yayılan bir ilişkiler ağıyla dükkânlar ve pazarlar oluşturmuşlardı. İngiliz ve Flaman tüccarların bu tekele karşı çabaları etkisizdi... [1630'lardan itibaren] Ermenilerin pazar üzerindeki kontrolleri tamdı... Bununla beraber, 1680'ler Babür İmparatorluğu yetkilileriyle yaşanan zorluklardan sonra... Doğu Hindistan Şirketi ciddi şekilde tekrar İran'da Ermenilerle işbirliğine geri dönmüştü... Ermeni çıkarları hem kendi çabaları hem de Flaman ve İngiliz yardımıyla Hindistan'a da yayılmış... 1660'larda İsfahanlı Khwaja Minas, geniş bir ölçekte, Doğu Hindistan Şirketi'nin hem ana alıcısı hem de kredi sağlayanı ve de taşımacılığın büyük kısmının sahibi olarak faaliyette bulunmaktaydı.[62]

Bu arada Ruslar, İran ticaretinde en büyük rakip olmuş, aynı zamanda çarların elçileri olarak da hizmet gören kervanlarının büyüklük ve zenginliğiyle diğer Avrupalıları geçmişlerdi.[63]

17. yüzyılda önemli bir gelişme de Venedik'te bir Ermeni topluluğunun oluşturulması (bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir) ve Cizvitliğe dönmüş Mıkhitar Sebastatsi'nin Ermeni Katolik Kilisesi'ni kurmasıydı. Mıkhitarist hareketinin akademik çalışmaları Avrupa'da Ermeni kültürüne yönelik bir farkındalığın ortaya çıkmasını sağlamış ama yeni kiliseye Ermenistan'ın Gürcü din adamları öyle güçlü bir tepki göstermişti ki, 19. yüzyılda bir bölünme ortaya çıkacaktı.

Venedik (1512), Nahçıvan (Culfa, 1637) ve Amsterdam'da (1660) matbaalarda kitap basımını başlatan ilk Kafkas topluluğu Ermeniler olmuştur. Gürcü matbaacılığı daha sonra gelmiş ve ilk kitaplar Roma (1629), Moskova (1705) ve Tiflis'te (1709) basılmıştır. Şirvanşahlar da 17. yüzyılda matbaacılığa ilgi göstermiştir; Türkçe Arap alfabesinde basılmış kitaplar ilk olarak 1594 kadar erken bir tarihte Roma ve 1727'de de İstanbul'da basılmıştır ama 19. yüzyıla kadar, Çar I. Petro'nun seferi sırasında Kuzey Kafkasya'daki hükümdarlara 1722'deki İran istilasını neden yaptığını açıklayan Arap (Kazan Tatar) alfabesiyle yazılmış broşürlerin dışında, Azerice veya Farsça basım olmamıştır.[64]

18. yüzyıl Ermeni yazarlar arasında, bir zamanlar Gürcü kralının saray şairi olmuş Sayat Nova, Ermenice, Gürcüce ve Azerice yazdığı şiirlerle ünlenmişti. Iosif Emin, Movses Bagramyan ve Şaamir Şaamiryan gibi diğer yazarlar Avrupa Aydınlanmacılığının hümanist ve

61. Ferrier, "Trade", s. 454.
62. *A.g.e.*, s. 457-60, 469.
63. *A.g.e.*, s. 472-4.
64. A.G. Karimullin, *U istokov tatarskoy knigi (ot nachala vozniknoveniya do 60-kh godov XIX veka)*, Kazan, 1971, s. 68-77; Lang, *Last Years*, s. 77, 130-6; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 174-5; Rakhmani, *Azerbaydzhan*, s. 211.

demokratik ruhundan etkilenmiş ve bu, yurtseverlik ve Türk despotluğuna karşı silahlı ayaklanma fikirlerini beslemişti.[65] Batı Kafkasya'da yaşama dair son derece kişisel bir tablo sunan başka bir tür çalışma da, yetenekli bir taş ustası olan ve Vağarşapat (şimdi Eçmiyazin) yakınında yaşayan babası 1774'te öldüğünde ve annesini üç çocukla birlikte beş parasız bıraktığında henüz bebek olan Yarutiwn Vağarşaptsi'nin (Rusçada Artemiy Araratskiy) otobiyografisiydi. Her şeye rağmen annesi ona, kilisedeki dersleri okuyabilmesi ve belki bir rahip olabilmesi için okuma yazma öğretmişti. Ama kilise yaşlıları yoksul bir dulun oğlunun okumayı öğrenme çabasını haddini bilmezlik olarak görerek onu kiliseden attıklarında, sorunları da başlayacak, annesi ona kendi bahtsızlıklarını anlatacaktı:

> Gazah'da [Kazah] 1751'de saygıdeğer bir ailede doğdum ve 2 yaşındayken babamı kaybettim... İki yıl sonra Lezgiler... sürekli Gürcistan'a akınlar düzenlemekteydi... ve bölgemizde öyle bir açlık vardı ki, insanlar sığırlar gibi ot yemekteydi... Olduğumuz yerde kalırsak açlık, hırsızlık veya şiddet sonucunda kesinlikle yok olacağımızı gören annem (senin anneannen) benimle birlikte Erivan'a doğru yola çıkmıştı; amacı insanların barış ve bolluk içinde yaşadığı ve ablamın epey iyi durumda bir adamla evlendiği Vağarşapat'a ulaşmaktı. Ama seyahatimizin ikinci gününde Lezgiler kervanımıza saldırarak her şeyimizi çalmıştı. Yaşlıları öldürmüş, gençleri esir almışlardı ve ben de onlarla birlikteydim. Annem yaşlı ve zayıf olduğundan onu orada çırılçıplak soyarak çaresiz bir hâlde bırakmışlardı. Bir süre sonra beni İran kenti Gence'de Çolokh Seferbek adında üst düzey bir İranlıya satmışlardı ve hassas bir insan olan bu kişi gençliğime acıyarak bana bir köle gibi davranmamış, kendi kızı gibi büyütmüş ve bana Farsça okuma yazma ve din öğretmişti. İki yıl sonra, çalışmalarımda ilerleme gösterdiğimden ve Seferbek insanlığının boşa gitmediğini görünce beni ailesine katmaya karar vermiş ve 7 yaşındayken beni, bir molla tarafından hazırlanmış evlilik akdiyle kendi oğluna nişanlamıştı. Dört yıl sonra 11 yaşıma geldiğimde velinimetim evleneceğim günü belirlemiş ama tam o sırada nişanlandığım kişi epey hastalanmıştı.

Bu arada Lezgilerin saldırısından kendisini toparlayan kızın annesi de kızını aramaya başlamıştı; gittiği her yerde, kızının fidyesini çıkarmak için dilenmekteydi. Sonunda Gence'ye gelmiş ve orada sorguladığı Ermeniler, Seferbek'e danışmasını söylemişti. Onun hareminde kızıyla karşılaşmış ama ona öyküsünü anlattığında o kadar öfkelenmişti ki, annesini dövdürterek hapse attırmıştı ve iki kadın, buradan Ermenistan'a kaçmadan önce daha epey zorluk yaşayacaktı.[66]

---

65. *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 640-1; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. II, s. 134; C. XX, s. 256-7; R.G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, 4 cilt, Berkeley, 1971-96, C. I, *The First Year, 1918-1919*, s. 9; Lang, *Armenia*, s. 277-8; Lang, *Last Years*, s. 203; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 175, 178-82, 187-8.
66. *Zhizn Artmiya Araratskogo* (Der.) K.N. Grigoryan ve R.R. Orbeli, Leningrad, 1980, s. 8-16.

18. YÜZYILA KADAR KUZEY KAFKASYA TOPLULUKLARI

Orta Kafkasya'nın en yüksek doruklarının çevresinde toplanmış ülkeler olan kuzeyde Çerkesya, Osetya, İnguşya ve Çeçenya ve güneyde de Gürcistan'ın güçlü dağ yöreleri Svaneti, Hevsureti, Pşavi ve Tuşeti 18. yüzyılda dış dünyadan doğrudan en az etkilenmiş yerlerdi. Kültürel muhafazakârlıklarına dair bir örnek, her ne kadar ateşli silahlar Kuzey Kafkasya'ya 18. yüzyılda ulaşmış ve zamanla burada yaşayan tüm topluluklar tarafından benimsenmişse de, 19. yüzyılın başına kadar Hevsureti ile Çerkezlerin zincirden örülmüş zırh ve tolga giymiş, ok ve yay kullanmış olmalarıdır. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'daki tüm erkekler gibi Çerkezler de kılık kıyafetlerinde ağırbaşlı olup her zaman taşıdıkları silahlarına (özellikle uzun kama ve kılıç) çok değer vermekteydi ve yetiştirdikleri çok iyi atlar ve gözü pek at binicilikleriyle ünlüydüler. Gürcüler çoğu kez Çerkezleri paralı asker olarak kullanmaktaydı; özellikle Kral II. Erekle zamanında Azeri hanlarla savaşları sırasında Gürcü ordusunun önemli bir birliğini oluşturmuşlardı. Savaşçı geleneklerine ek olarak, Doğu Çerkesya'nın Kabardeyleri "Kafkasya'nın en zengin ve en güçlü topluluğu" olarak özel bir konumdaydı.[67] Kendilerini Elbruz'dan İnguşya'ya kadar tüm Terek havzasının derebeyleri olarak görmekte ve onların bir kültür ve davranış ekolü olarak üstünlükleri evrensel kabul görmekteydi. Tipik Kafkas erkeği kıyafeti muhtemelen Kabardeyler arasında ortaya çıkmıştır: Bele tam oturan ve göğsünde fişeklikleriyle "çerkeska"[68] ceketi, yumuşak deri çizmeler, koyun derisinden şapka ve keçeden geniş omuzlu *burka* adı verilen pelerin. Kadın kıyafetinin birçok unsuru da tüm dağ toplulukları tarafından paylaşılmaktaydı.[69]

Tüm Kafkasya toplulukları arasında toplumsal sınıfları en ayrıntılı olanlar Kabardeyler ile diğer Adıgelerinkiydi. Yedi kategori vardı: Köleler (başlangıçta savaş esirleri), efendisinin toprağına bağlı ve haklardan yoksun serfler, kişisel özgürlüğünü kazanmış ama hâlâ toprak sahibi olmak için çalışmaya zorunlu eski serfler, kırsal topluluklara ait özgür insanlar (ama bunların da feodal üstleri vardı). Küçük toprak sahipleri sınıfının (*uork*'lar – dört ayrı kategoriye ayrılmaktaydılar) serf ve köleleriyle birlikte ufak toprakları bulunmakta ve asillerin bağımlıları

---

67. N. Grabovskiy, "Prisoyedineniye k Rossii kabardy", *Sbornik Svedeniy o kavkazskikh gortsakh*, 9. kısım, Tiflis, 1876; R. Traho, "Circassians", *Central Asian Survey*, 1991, 10, ½, s. 20'de alıntılanmış (İngilizceye kitabın yazarı tarafından tekrar çevrilmiştir).
68. Çerkes Çerkez'in Rusçasıdır ve çerkeska ya Çerkez kadını ya da Kabardayların *tsei* Gürcülerin çokha adını verdikleri tipik erkek ceketi anlamına gelmektedir: Ye.N. Studenetskaya, *Odezhda narodov Severnogo Kavkaza, XVIII-XX vv*, Moskova, 1989, s. 86-7, 90-1.
69. Allen, *History of the Georgian People*, s. 203; Animisov, *Kabardino-Balkariya*, s. 82; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIII, s. 781; *Istoriya Severo-Osetinskoy*, C. I, s. 104-5; V.I. Markovin, "Pamyatniki zodchestva v gornoy Chechne", V.I. Markovin, der, *Severnyy Kavkaz v drevnosti i v sredniye veka*, Moskova, 1980, s. 262; Studenetskaya, *Odezhda*, s. 16-40, 258-60.

olarak onun savaşçı birliklerini oluşturmaktaydılar. Aristokrasi, prensten köylülerini alarak ayrılma hakkı olanlar da dahil olmak üzere iki büyük toprak sahibi kategorisinden oluşmaktaydı. En tepedeki prenslerin (*Pşı*) tüm uyrukları üzerinde, sınırsız cezalar tatbik etme hakkı da olmak üzere, sınırsız güçleri vardı: "Büyük ve Küçük Kabardey'de prensin arzusu kanundu."[70] Diğer Çerkez toplulukları arasında sınıf ilişkileri Kabardeylerinkinden kısmen daha az katıydı[71] ama her prensin yüzlerce erkekten oluşan bir maiyeti vardı ve her özgür Çerkez bir safkan at, bir kalkan, oklarıyla birlikte bir yay, bir kılıç ve mızraklar bulundurmak zorundaydı. Bu ordular bazen diğer hükümdarlara kiralanmaktaydı; örneğin 1752'de II. Erekle, İranlıları Gürcistan'dan çıkarmak için Küçük Kabardey'in Kazi Minbulatov ve Kançoka Gilakhstan adlı prenslerinden 1.500 savaşçılık bir hizmet sağlamıştı.[72]

Kuzey Kafkasya'da dinler geniş bir çeşitlilik göstermekteydi. Kutsal korularda gerçekleştirilen kan kurbanlarıyla animist inançlar kuzeybatının Adıge-Çerkez toplulukları (Abhaz, Adıge, Abaza, Abzeh, Ubıh ve Kabardey) ve onların en yüksek dağlardaki Türki komşuları Karaçaylar ile Balkarlar arasında özellikle güçlüydü. Bu toplulukların neredeyse tamamı, İslama geçmeden önce Ortaçağ'da bir Hıristiyanlık aşamasından geçmişti: Kabardeyler 15. yüzyıldan itibaren, Çeçenler 16. yüzyılda ve İnguşlar da 18. yüzyılda Müslüman olmuştu. Karadeniz sahilinde Osmanlılar Adıgeler ve Abhazlara, batı Gürcü prenslikleriyle birlikte 16. ve 17. yüzyıllarda İslamı dayatmıştı. Aynı dönemde Karaçaylar, bazı Osetler ve Abazaların büyük kısmı da Müslüman olmuş (Abazaların sonuncu Müslümanlaşması 19. yüzyılda gerçekleşmiştir) ve böylece Hıristiyan Gürcistan'ın kuşatılması da tamamlamıştı.[73]

Kuzey Kafkasya'nın merkezinde Osetler yaşamaktaydı. Osetler, Kabardey derebeyleriyle yakın ilişki içindeydi ve onlara haraç ödemekteydi. İslam, Digor Osetlerine Kabardey üzerinden gelmiş ama Osetya'nın Müslümanlaşması sadece üstsınıflar Müslümanlaşırken köylülerin animist inançlarını ve Hıristiyanlığı sürdürmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Osetya, nehir vadilerinde yaşayan beş topluluktan oluşmaktaydı; her birinin farklı bir toplumsal yapısı vardı. Uruh Vadisi'nde yaşayan Digor-

---

70. V.S. Beslaneyev, *Malaya Kabarda (XIII-nachalo XX veka)*, 2. gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı, Nalçik, 1995, s. 97.
71. *Bolshaya Sovetskaya entsiklopediya*, [1. baskı], 65 cilt; Moskova, 1926-47, C. XXX, s. 409-10; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIII, s. 781; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 177-9, 209-10.
72. Beslaneyev, *Malaya Kabarda*, s. 78-9, 81-3; Evliya Çelebi, *Kniga puteshestviya (izvlecheniya iz sochineniya turetskogo puteshestvennika XVII veka). Perevod i kommentarii*, 3 cilt, Moskova, 1961-83, C. II, *Zemli Severnogo Zakavkaza, Povolzha i Podonya*, s. 59.
73. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 201, 203, 206; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 101; Fyodorov, *Istoricheskaya etnografiya*, s. 100-4; *Istoriya Severo-Osetinskoy*, [C. I], s. 109; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 72, 82, 162, 182-5, 188, 209, 211-13, 219, 226, 227, 234, 237, 239, 241-2, 261-5, 289-91, 332, 370, 367; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I, s. 90-2, 111-14, 116-22, 183-5, 188-9.

lar evlilik yoluyla Kabardey aristokrasisi ve Kabardey *atalık* sistemiyle (bir ailenin oğlunun başka birinin ailesi içinde yetişmesiyle, bu oğlana "babalık" yapılmasıyla ortaya çıkan yaşam boyu süren bağlar) yakın ilişki içinde bir üstsınıftı. Bunun altında özgür insanlar sınıfı vardı, bu sınıfın beylerin topraklarını kullanma hakkı vardı, ardından bey ile halktan bir kadının birleşmesinden ortaya çıkan ama serf olmayanların oluşturduğu kategori gelmekteydi ve son olarak da hakları olmayan köleler vardı. Buna karşılık, doğudaki iki Oset topluluğunun (Ardon Vadisi'nde Alagirler ve Fiagdon'da Kurtatalar) resmî sınıf ayırımları olmadığı gibi, Kabardey'e düzenli bir bağlılık durumları da yoktu. Bununla beraber, en doğuda bulunan ve sadece Gizeldon Vadisi'nde değil, Gürcistan yolunun geçtiği Terek geçidinde de yaşayan topluluk Tagaurların sınıf ayrımları Digorlularınkine benzemekteydi (köleleri, "Gürcistan'dan gelen topluluk" anlamına gelen *gurdziag*'lar olarak adlandırılmaları dikkat çekiciydi). Beşinci Oset etnik grubu dağların güneyinde yaşayan ve Gürcü feodal beylerin boyunduruğu altında bulunan Tuallag'lardı. Osetlerin büyük kısmı İran dilleri ailesine ait dillerinin bir lehçesi olan Ir'ı (veya İron) konuşmaktaydı ama Digorlar diğerleriyle paylaşmadıkları İslam dininin kelime dağarcığını benimsedikçe dine dayanan bir dilsel ayrım da ortaya çıkmıştı.[74]

Osetler ile Kabardeyler arasındaki ilişkilerde belli bir karşılıklılık ortaya çıkmıştı; Osetler "Küçük Kabardey" olarak bilinen büyük Terek Ovası'nda orta Terek'in doğu ve güneyinde bulunan kışlık çayırlara ihtiyaç duyduklarından[75] ve Kabardeylerin de yazın Oset dağ çayırlarını kullanmaları icap ettiğinden, sezonluk göçlerinde sürüleriyle birlikte birbirlerinin topraklarından geçmekteydiler. Dilsel ödünç almalar da karşılıklıydı; sayısız günlük Kabardey kelimesi Osetçeye girerken, Osetçe kelimeler de Kabardey diline dahil olmuştu.[76]

Osetlerin doğusundaki İnguş ve Çeçenler de (kendilerini sırasıyla *Galgay* ve *Nohço* ve toplu olarak da *Vaynah*'lar olarak adlandırmaktaydılar) kısmen dağlarda kısmen de ağaçlık yamaçlarda ve ovada yaşamaktaydı. Diğer tüm Kuzey Kafkasya ve Dağıstan toplulukları gibi Çeçenler de tarım yaparak geçinmekteydi; toprağın sadece kayalık köylerin (*aul*'lar) arasında sınırlı şekilde bulunduğu dağlarda tarım büyük bir tutumlulukla yapılmaktaydı; büyük kısmı uzak nehir yataklarındaki dik vadilerde bulunan köylerde büyük emek harcayarak teraslar oluşturulması gerekmekteydi. Çerkezler ile Osetler gibi, onlar da erkeğin

---

74. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 206; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XXII, s. 263; *Istoriya Severo-Osetinskoy*, [C. I], s. 104, 106-7; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 326-7; Tokarev, *Etnografiya*, s. 261, 263, 265-7; Wixman, *Language Aspects*, s. 68, 74-5, 97, 101, 133.
75. Bakınız Beslaneyev, *Malaya Kabarda*, haritalar s. 56, 97.
76. *Istoriya Severo-Osetinskoy*, [C. I], s. 106; Wixman, *language Aspects*, s. 108-9.

çalma becerisine ve de savaştaki cesaretine saygı göstermekteydi; öyle ki Rus ziyaretçiler onları uslanmaz hırsızlar olarak görmüştür. Diğer tüm Kafkasya topluluklarında olduğu gibi, birinin klanının herhangi bir üyesine şiddet veya hakaret karşısında kan davası Vaynah'lar arasında mutlak bir görevdi, aynı şekilde konuğun korunması şartı, bir arkadaşı can kardeşi olarak benimseme (Türkice *kunak*, Gürcüce *dzmobili*) ve kız kaçırma âdetleri gibi.[77] Çeçenler ile İnguşlar sık sık yabancılarla veya kendi aralarında onur kodu yüzünden çatışma hâlinde olduklarından, evleri genelde tehlike anında sığınabilecekleri (çoğu kez zarif) iki veya beş katlı kuleler içermekteydi.[78]

İnguşlar ile Çeçenlerin güneyinde en yakın komşuları Gürcü "dağ insanları" (*mokheve*) ve Terek ile Aragvi'nin doğusundaki vadilerde yaşayan ve ismen Kaheti veya İmereti krallarına tabi olan Hevsureti, Pşavi ve Tuşeti idi. Kuzeybatıdaki Svaneti de dahil olmak üzere diğer dağ toplulukları gibi, yüksek vadilerin Gürcülerinin de Hıristiyanlık veya Müslümanlık hakkında çok az bilgileri olmuştur ve 20. yüzyıla kadar rahiplerin gerçekleştirdiği kan kurbanlarıyla animist inançlara bağlı kalmışlardır. Her ne kadar Gürcü lehçeleri konuşuyor idiyseler de (veya Svaneti halkının durumundaki gibi tamamen farklı bir dil) Darial Boğazı'nın doğusunda yaşayan bu "vadi insanları" yaşam tarzı olarak daha çok Çeçenya ve Dağıstan'dakilere benzemekteydi. Geçimlik tarım, hayvancılık ve avcılık yapan bu toplulukların çok az konforu vardı ve sık yer alan kan davaları yaşamlarında öne çıkmaktaydı. Haçların da bulunduğu renkli desenlerle işlenmiş kıyafetleri Hevsureti halkının hem kadınları hem de erkeklerini diğer Kafkasya topluluklarından ayırmaktaydı. Ovalarda yaşayan Müslümanların aksine Gürcü dağ kabilelerinin bağımsızlıklarına muazzam düşkünlükleri ve bunun için savaşmaya her an hazır olmaları, birçok meselede erkeklerle eşit hakları olan kadınlara da yansımıştı.[79]

Dağ topluluklarının genellikle Gürcüler veya Kabardeylerden daha az katı bir toplumsal sistemleri vardı. Bazı Oset topluluklarında dört sınıf ve bazılarında da hiçbir şekilde üstsınıf olmaması gibi, Dağıstan'da Lak'lar ile Dargan'larda beş sınıf ama Avarlar ile Lezgiler de genelde hanlar ve kabile halkı olarak ikili bir ayrım vardı. En tecrit edilmiş dağ topluluklarında toplum sınıfsızdı: Svaneti, Pşavi ve Hevsureti halkları lidersiz

---

77. A. Avtorkhanov, *Memuary*, Frankfurt am Main, 1983, s. 173-4; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. II, s. 23; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIII, s. 59; C. XXXVIII, s. 785-6; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 180.
78. Kobychev, *Poseleniye;* V.I. Markovin, "Pamyatniki zodchestva v gornoy Chechne (po materialam issledovaniy 1957-1965 gg)", Markovin (Der.), *Severnyy Kavkaz*, s. 184-271.
79. *Entsiklopedicheskiy slovar*; C. XXXVII, s. 148-9; N.M. Kalashnikova ve G.A. Pluzhnikova, *National Costumes of the Soviet Peoples*, Moskova, 1990, s. 184, 192; W. Kolarz, *Religion in the Soviet Union*, Londra, 1961, s. 102; Tokarev, *Etnografiya*, s. 282-3.

oldukları (sonuncudaki animist rahipler hariç) ama bir bütün olarak ismen Gürcülere tabi olduklarını söylemiştir. Benzer şekilde, Çeçenler ile İnguşlar bireysel bağımsızlıkları ve eşitlikleriyle gurur duymakta ve aralarında toplumsal ayrımlar görmemekteydi; diğer yandan, Terek Ovası'ndakiler Kabardey derebeylerine tabi idi. Dağıstan'da Kumuk aristokrasisinin kısmen Kabardeylerinkine benzer bir statü ve otoritesi vardı. Örneğin, dağ toplulukları arasında daha zengin ailelerin başları *atalık* kurumunu benimsemişti ve oğullarının Türki dillerini öğrenmeleri için Kumuk yerleşimlerindeki ailelerin içinde büyümelerine izin vermekteydi; Türki dili genel anlamda yararlı olmasının yanında (bu önemi daha sonra Çar I. Nikolay'ın bu dili Kuzey Kafkasya'nın resmî ortak kullanım dili ilan etmesiyle artmıştır), kendisine gelin arayan genç bir erkeğe belli bir statü de kazandırmaktaydı.[80]

BAĞIMLI BİR DEVLET OLARAK GÜRCİSTAN

Gürcistan Ortaçağ'da Kraliçe Tamar ve IV. Giorgi Laşa hükümdarlıkları zamanında ulaştığı doruk noktasından sonra 13. ve 14. yüzyıllarda onlarca yıl Moğolların ve onların ardıllarının boyunduruğu altında kalmış ve sadece Kral I. Aleksandre (141-43) zamanında kısa süreliğine istikrar yakalamış, ardından bir kez daha yerleşik monarşinin devamlılığı kaybedilmiş ve ortaya üç krallık ile çeşitli prenslikler çıkmıştı. Arka arkaya çeşitli Bagratuni nesilleri birleşik bir Gürcü devletini muhafaza etmek ve saldırgan komşuları arasında hayatta kalma şanslarını artırmak için birbirleriyle işbirliği yapmak yerine, gözleri miraslarından başka bir şeyi görmediğinden kendilerini birbirleriyle savaşmaya vermişti. Sadece Gürcistan ana bileşenlerine (Likhi dağlarının doğusunda Kartli ve Kaheti ve batıda da İmereti; her biri kendi krallarıyla) ayrılmakla kalmamış, özerklik ve ayrılmanın tadı Batı Gürcistan'daki diğer daha ufak bölgelerin hükümdarlarına da bulaşmıştı. Bunlar arasında en önemlileri Samtshe-Saatabago (Jaqeliler), Megrelia (Dadianlar), Svaneti (Gelovailer), Guria (Gurieliler) ve Abhazya (kral naibi statüsündeki Şarvaşidzeler) hanedanları vardı (Harita 19'a bakınız).[81] Ölçüsüz kişisel çıkarın doruk noktası, 17. yüzyılın ortasında Doğu Gürcistan'da yer almış ve mevcut ayrılıkları daha da derinleştirmiş korkunç bir iç savaştı.[82]

---

80. Adzhiyev, "I snova Kumyk o kumykakh", s. 90-1; *Encyclopaedia of Islam,* yeni baskı, C. II, s. 22; *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XIII, s. 781; C. XXV, s. 876*7; C. XXIX, s. 69-70; C. XXXVII, s. 148-9; C. XXXVIII, s. 581; A.F.L.M. Haxthausen-Abbenburg, *Transcaucasia. Sketches of the Nations and Races between the Black Sea and the Caspian,* Almancadan çeviri J.E. Taylor, Londra, 1854, s. 211-12; D.M. Lang, *The Armenians: a People in Exile,* Londra, 1981, s. 57; *Narody Kavkaza,* C. I, s. 177, 209-10, 432-3, 451, 469, 499, 513; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo,* s. 169, 185; Suny, *Making,* s. 18-19, 22, 42-4, 46-7, 65.
81. Gachechiladze, *New Georgia,* s. 22-4, Suny, *Making,* s. 45-7.
82. Lang, *Last Years,* s. 28, 85-91.

Gürcistan hükümdarlarında görülen ahlaksal çöküntünün ana sebebi ülkenin yarıdan fazlasının İran İmparatorluğu'nun bir eyaleti olmuş olmasıydı. Bu süreç 1614-16'da, Şah I. Abbas Kartli ile Kaheti'yi kontrolü altına aldığında başlamıştı. Ama

> Bagratuni kraliyet ailesini tamamen lağvetmemiş [ama]... Kartli'de... Bagratuni prenslerinden hangisi İran çıkarlarına uygunsa... [onu] valisi olarak atama hakkını ele geçirmiş olmayı yeterli bulmuştu. İran hiyerarşisinde Gürcistan valisi büyük emirler arasında Arabistan ve Luristan'ın hemen arkasından üçüncü sıradaydı. Şahlar, Kartli valilerinin görünüşte... Hıristiyanlıktan dönerek Şii Müslümanlığını benimsemelerini şart koşmuştu... Gürcüler arasında şahın valisi statüsü hâlâ daha önce olduğu gibi *mep'e* veya kral unvanıyla bilinmekteydi. İçeride uyrukları üzerindeki iktidarı neredeyse mutlaktı... ama savaş ve dış ilişkiler meselelerini üstündeki beyine, yani şaha danışmak zorundaydı.[83]

II. Abbas, Doğu Gürcistan'ı tekrar eski Kartli ve Kaheti krallıkları şeklinde bölmüştü ve bunun sonuçları bu açıklamanın ileri sürdüğünden daha şiddetli olmuştu. Yerel İran garnizonlarının doğrudan müdahale ve engellemeleri ve Kızılbaş boylarının cezalandırıcı akınlarından çok zarar görmüştü. Fakat ülke aynı zamanda sadece iki krallık arasındaki iç savaşların değil, yöresel düklerin, yani *eristavi*'lerin ve hem Gürcü hem de Gürcü olmayan dağ topluluklarının başlattığı çatışmaların da ortasında kalmıştı.

Ulusal krallığın yıkılarak İran ile Türkiye'nin egemenliklerine girmesi, otoritesi ikiye bölünmüş Gürcistan Ortodoks Kilisesi'nin de gerilemesine yol açmıştı. Mtsheta Katolikosu şimdi sadece Kartli üzerinde egemendi ve İmereti'de de kral, Abhazya Katolikosluğu'nu yeniden canlandırmıştı ve bu "Batı Kafkasya'da bir gölge otoritesi oluşturmuştu"; Bedia metropoliti Megrelyan Kilisesi'nin başına geçmişti; Guria'da da Şemokhmedi piskoposu özerkliğini elde etmişti. Kaheti'de de ilahi hükümdarlıktaki bölünme yansımasını Alaverdi piskoposluğunda bulmuştu. Genel olarak, bir tarihçiye göre, "onur kırıcı siyasi koşullar yüzünden morali bozulmuş ve bu yüzden çoğu kez İslamı kabul etmeye, oğullarını İsfahan mollaları tarafından eğitilmeleri için rehin göndermeye veya kızlarını İran veya Türk haremlerine vermeye zorlanan [Gürcistan] asilleri dine karşı alaycı bir kayıtsızlık geliştirmişti."[84]

Batı Gürcistan'da 1500-50'deki Osmanlı yayılmacılığı çeşitli prenslikleri yutmuştu (bunların bir kısmı hâlâ günümüz Türkiye'sinin içindedir). Bunlar Karadeniz kıyısında Batum ile Trabzon arasındaki Lazistan ve

---

83. *A.g.e.*, s. 21.
84. Allen, *History of the Georgian People*, s. 272-3; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 142-4, 146, 150, 303.

Erzurum'a doğru uzanan güney dağlarındaki Klarceti ve Tao'ydu; bu son iki yöreden gelen Gürcü generaller 10. ve 11. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nda önemli mevkilerde bulunmuştu. Osmanlıların istila ettiği bu bölgenin sakinleri Müslüman olmuş ve Türkçe konuşmaya başlamıştı.[85] Orta Gürcistan'a daha yakın olan, yukarı Kura'daki Samtshe (Mesheti) prensliği de, İran'la uzun bir mücadeleden sonra benzer şekilde Türkiye tarafından fethedilmiş ve Gürcü hükümdarlar topraklarını korumak için Müslüman olmuş ve sultanın ordusunda hizmette bulunmayı kabul etmişti. 1625'de ana kent Ahıska (Gürcüce "Yeni Kale"), Gürcü Beka'nın (Türkçede Sefer Paşa olarak bilinmiştir) yönetiminde bir Türk paşalığı ve Acaristan da ana Osmanlı üssü olmuştu. Batı Gürcistan'ın diğer illerinin büyük kısmı da sultanın kontrolü altına girmişti ama Samtshe'den daha az Türkleştirilmişlerdi. Fakat 19. yüzyılda Ruslar tarafından fethedildikten sonra Mesheti'nin Müslüman Gürcüleri "Türk" olarak tanımlanmış ve Müslüman toprak sahiplerinin hakları ellerinden alındığında birçoğu Türkiye'ye göç etmişti. Gürcistan'da kalmayı tercih edenler bile Rusların açtığı okullara alınmamış ve bu yüzden de eğitim almaları için onlar da çocuklarını Türkiye'ye göndermiştir. Kalan Gürcü Müslümanların giderek Türkleştikleri söylenmektedir ama 19. yüzyılın sonunda Ahıska'nın Hıristiyan olan köylüleri hâlâ Gürcüce konuşmaktaydılar, hatta Müslüman çoğunluk bile hem Gürcüce hem de Türkçe bilmekteydi. Daha sonra Meshilere yakıştırılmış "Meshet Türkleri" [Ahıska Türkleri] ifadesi doğru değildir; çünkü her ne kadar Müslüman olduklarından yabancı olarak görülüyordularsa da, Kartli veya Megrelya sakinlerinden daha az Gürcü değildiler.[86]

Gürcistan'ın parçalanmasını izleyen karışıklık ve yıkımı bazı gözlemciler her yerde görülebilen tam bir sefalet ve barbarlık olarak ifade etmiştir[87] ama biraz daha az apokaliptik bir yakıştırma muhtemelen daha doğru olacaktır. Son zamanlara ait bir Gürcü yorumcusu şuna işaret etmektedir: Hüküm süren bölünmüşlüğe rağmen,

> her krallık ve prenslikte kültürel gelişim bir yere kadar tamamen Gürcü geleneğinde sürmüştür. Örneğin, Samtshe-Saatabago'da 14. ve 15. yüzyıllarda muhteşem kilise ve manastırlar inşa edilmiştir. Yeniden birleşme fikri hiçbir

85. Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 135-6, 267-8, 288-94; I. Bellér-Hann, "Myth and history on the eastern Black Sea coast [the Lazi]", *Central Asian Survey*, 1995, 14, 4, s. 487-508.
86. E. Akhaltaksi, "Report from Georgia: on the Meshetians", *Nationalities Papers*, 1996, 24, 2, s. 303-5; Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 288-9, 291-5, 300, 305; Evliya Çelebi, *Kniga puteshestviya*, C. III, *Zemli Zakavkazya i sopredelnykh oblastey Maloy Azii i Irana*, s. 184-6, 317-19, n.23, 35, 41, 42, *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, C. XIX, s. 152-3.
87. Bakınız Allen, *History of the Georgian People*, s. 131-80, 196-205; Lang, *last Years*, s. 67-8.

> zaman kaybolmamıştır ama her "güçlü hükümdar" kendisini "Yeniden birleştirici" kabul etmiş ve bu her zaman daha fazla kan dökülmesi anlamına gelmiştir. Yeni krallıklar ve prenslikler merkezî devletler de değildiler; her güçlü bağımlı kendisini bağımsız kılma girişiminde bulunmuştur. Gürcü devletlerinin tüm hükümdarlarının ve aristokrasinin, Hıristiyan ortodoksluğunu kabul ettiklerinde kendilerini geleneksel olarak *Kartveli* (Gürcü) gördükleri ama eğer İslamı kabul ettilerse, güneyde yaşayan tüm ve ağırlıklı olarak Türki Müslümanlar için kullanılan Gürcü ifadesi olan *Tatari* olarak çağrıldıklarını da belirtmek gerekiyor.[88]

Gürcistan'ın batı-doğu bölünmesinin bir sonucu her iki yarım ülkenin de kendi sorunlu sınırları bulunması ve burada belalı komşularla ayrı ayrı uğraşmış olmasıydı: Batıda Türkiye ve doğuda İran. Gürcistan'ın en doğudaki krallığı Kaheti sık sık Azerbaycan'ı istila eden İran ordularının ilk saldırdıkları yerdi. Kuzeyde üçüncü bir sınır vardı; burada, Osetler yüzyıllardır yüksek Kafkasların öte yanından Gürcistan'a doğru ilerlemekteydi. Bu kendini Tuallag olarak adlandıran Oset göçmenler (dağların kuzeyindeki Tagaurlar, Kurtatalar ve Alagirlerden farklı olarak) kendi yaşlıların yönetiminde, özellikle "Tualgom", "Tual Vadisi" (Gürcüce "Dvaleti", "Twal toprakları" ve Osetçe "Dvalebi") yerleşim bölgeleri oluşturmuştur.[89] Oset Dvaleti'nin doğusuna doğru başka bir kuzey sınırı uzantısı, Kuzey Kafkas Ovası'nı Gürcistan'la birleştiren Darial Vadisi'nden geçen stratejik geçidi çevrelemekteydi. Bu Terek Vadisi'nden Kura'nın güneye doğru akan kolu Aragvi'ye geçen dar geçidin bir yanında batıda Gürcistan'ın kayalık dorukları ve doğusunda da İnguş ve Çeçenlerin yaşadığı eş derecede yalçın dağlar bulunmaktaydı. Burada, sayısız yüksek vadi ve nehir yatakları arasında, Gürcistan'ın *eristavi*'lerinin, kendi çıkarlarını tatmin etmenin yanında ülkeyi kuzeyden gelecek bir istiladan korumada can alıcı bir rolü vardı.

17. yüzyılda bu tür bölgeler sadece Gürcistan'ın kraliyet hanedanı tarafından değil, aynı zamanda çeşitli düzeyde aristokratlar tarafından da kişisel tımarlar olarak sahiplenilmişti. *Tavadebi*[90] olarak adlandırılan en yüksek kademedekiler doğuştan aristokrat idi; kalıtsal topraklarıyla kadim klanların soyundan gelmekteydiler. Feodal senyörlerin diğer kademeleri, yani *eristavebi* ve *mtavarebi*, krallar tarafından idari bölgelere yönetici olarak atanmış atalara dayanmaktaydı; buralar şimdi mülkleri olmuştu. Bunlara ek olarak bir *didebulebi* kategorisi vardı. Bu kategori

---

88. Gachechiladze, *New Georgia*, s. 24-5.
89. B.Z. Pliyev, "Iz istorii Yuzhnoy Osetii", B.V. Tekhov (Der.), *Yuzhnaya Osetiya v period stroitelstva sotsializma (k 60-letiyu ustanovleniya Sovetskoy vlasti v Gruzii)*, Tiflis, 1981, s. 6; Tokarev, *Etnografiya*, s. 261.
90. Gürcü dilinde *-ebi* soneki çoğul ekidir: *tavadi* "senyör", *tavadebi* "senyörler"; *sakhli* "ev", *sakhlebi* "evler".

krala yapılan hizmetler karşılığında gerçekleşmiş kişisel aristokratlaşma ilk başta kalıtsal değildiyse de, sonradan olmuştur.[91]

17. yüzyılda Gürcistan'daki yaşamın genel kanunsuzluğuna dair bir örnek Giorgi Saakadze'dir. Gürcücede çoğu kez, Tiflis, Tshinvali ve Dvaleti valisi olan resmî unvanından hareketle "büyük *mouravi*" olarak ifadelendirilmiş Saakadze, "[zamanının] Gürcistan siyasetinin en tehlikeli ve yetenekli maceracısı" olarak nam salmıştı.[92] Saakadze nerede ve hangi yolla olursa olsun toprak ele geçirmek için mevkini kullanan memurlardan farklı değildi ama utanmazca "kalleşlik, iftira ve ihanete başvurmaktan, sürekli diğerlerini ima ve kışkırtma yoluyla şiddete itmesiyle" diğerlerinden ayrılmaktaydı. Diğer yandan, "cesur, gözü pek, güçlü ve korkusuz" olduğundan takdir de almaktaydı; özellikle 1609'da Bağdat'tan Türkiye'ye giderken Gürcistan'dan geçmiş bir Kırım Tatar ordusuna karşı kazandığı kesin zafer sonucunda büyük takdir toplamıştı. Fakat beş yıl sonra Şah Abbas'la birlikte haince bir şekilde Gürcistan'ın İran tarafından gelecekteki fethini tasarlamaktaydı. Bu arada *mouravi* hâlâ hemşerisi Gürcülere karşı kişisel entrikalar peşinde koşmaktaydı. Saakadze'nin hedeflerinden biri Kartli'nin genç kralı II. Luarsab idi; "güzel ve cilveli" kız kardeşini, kralla evlendirmek ve böylece kral üzerinde akrabalık kanalıyla kişisel etki sağlamak için yem olarak kullanmıştı. Neyse ki kralın danışmanları, Luarsab'ı yapmakta olduğu hata konusunda ikna etmiş ve karşılığında Saakadze'yi tutuklamak için bir komplo tasarlanmıştı. Fakat kralın uşağı bu bilgiyi Saakadze'ye aktarmış ve o da İran'a kaçarak şaha Kartli'yi fethetmesi ve burayı Müslümanlaştırması konusunda ısrar etmişti; şahın zaten bunu istediğini biliyordu.[93]

Abbas askerî seferine ilk önce Kaheti'ye saldırarak başlamaya karar verdiğinden, gizlice istilanın üssü olarak seçtiği Gence'ye geçmişti. Kartli'ye saldırı kışın gerçekleşecekti; bunu Saakadze tavsiye etmişti, çünkü savaş sonunda hiç kimse dağlara kaçamayacağından hepsi esir edilecekti. Kaheti'nin Teimuraz'ı ile Kartli'nin Luarsab'ı şaha karşı bir ittifak oluşturmuş olmasına rağmen, şah iltifat ve hilelerle Luarsab'ı kendi tarafına geçmeye ikna etmiş ve bunun sonucu Luarsab'ın hapsedilerek 1622'de Şiraz'da boğdurulması ve en sonunda da Gürcistan Ortodoks Kilisesi tarafından şehit listesine alınması olmuştu.[94] Böylece,

---

91. Suny, *Making*, s. 12, 22, 42-4, 46-7. Gürcü aristokrasisinin kademelerine dair kırk dört sayfalık ayrıntılı bir çalışma için bakınız, Allen, *History of the Georgian People*, s. 221-30, 237-49, 257-62.
92. Allen (Der.), *Russian Embassies*, C. II, s. 546.
93. Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 49-52.
94. *A.g.e.*, s. 52-4.

> Luarsab'ın ne bir kardeşi ne de bir oğlu olduğundan Kartli kralsız kalmıştı ve prensleri geri çekilmiş, herkes kendi başına diyerek kendi savunmalarını güçlendirmişti. Kaheti'de Teimuraz tekrar başa geçmiş ama 1616'da, Abbas bunu duyduğunda öfke krizine girerek ilk önce Kaheti'ye saldırmış, ardından Tiflis'e... Kartli kralı olarak, Davut Han'ın oğlu, bağnaz bir Müslüman ve tamamen erdemden yoksun, Kartlilerin nefret ettiği Bagrat'ı yerleştirmişti... [Ardından şah] Kaheti'ye dönmüş ve tüm sakinlerini oradan sürmüştü.[95]

1622'de şah, Kartli'de isyan işaretleri karşısında harekete geçmiş ve Saakadze'ye hayran olduğundan ve güvendiğinden (özellikle Bağdat ve Kandahar'da beraber savaştıktan sonra), Kaheti'yi yağmalamak ve Kartli'nin nüfusunu sürerek İran'a getirmesi için onu Kızılbaş kumandanı Karçi Han'la birlikte göndermişti. İstilanın gerçek sebebini saklamak için İmereti'nin Prens Svimon'u Kartli tahtına yerleştirilmişti. Ne kadar çok İranlı geldiğini görünce Kartliler gerçekten de şüphelenmişti ama Saakadze ve suç ortağı Aragvi *eristavi* Zurab, şahın Svimon'u iyi niyetlerle gönderdiğine dair resmen yemin etmişti. Saakadze ve Zurab daha sonra Muhrani'ye geçmiş ve burada şahın Kaheti beylerini öldürme emrini uygulamaya koymuştu. Fakat Saakadze bile Abbas'ın ikiyüzlülüğünden şüphelenmemişti. Saakadze'nin, avlanırken şahtan Karçi'ye giden bir ulağın yolunu kestiğinde ele geçirdiği mektup şöyle demekteydi: "Kakhları yok edip Kartlileri tehcir eder etmez, *mouravi*'nin başını keserek bana gönderin." Bunun üzerine Saakadze *eristavi* Zurab'ın desteğini sağlayarak Kartli aristokratlarını şahın onların insanlarını yok etme planı konusunda haberdar etti ve hep birlikte Kızılbaşlara saldırarak hepsini öldürdüler. İran birliklerinin Kartli, Kaheti ve Ahıska'daki ana garnizonları tamamen katledilirken Saakadze de Vakhtang Muhranbatoni'nin oğlu Keyhüsrev'i Tiflis'te kukla kral yaptı ve bu sırada I. Teimuraz da Kaheti'de tekrar tahta çıktı. Ardından Gürcülerin 9.900 ve İranlıların 18.000 kişi kaybettikleri bir dizi savaş gerçekleşecekti.[96]

Saakadze, 17. yüzyılın başında kendi toprakları olarak devlet topraklarını sahiplenen aristokratlar arasında en öne çıkandı. Kendisini özellikle Kura'nın kolları Liakhvi ve Ksani'nin aktığı Gürcistan'ın kuzey nehir yataklarının hükümdarı yapmıştı. Aynı zamanda Darial Geçidi'nde de Baadur 1619'da kardeşi Zurab'ı yerinden ederek Aragvi'nin *eristavi*'si yapmıştı. Zurab, Şah Abbas'ın tarafına geçtiği kısa dönemden sonra 1623'te Kızılbaşlara karşı gerçekleştirilmiş başarılı bir askerî seferde Saakadze'ye katılacaktı. Gürcistan'ın otoritesi henüz Aragvi'de Kazbek Dağı veya Mtiuleti yakınındaki Hevi Vadisi'ne uzanmamıştı ve yukarı Ardon'da Tuallaglar haraç ödemeyi reddetmekteydi. Saakadze Tuallagları

95. *A.g.e.*, s. 55.
96. *A.g.e.*, s. 56-8, 303.

tekrar boyunduruk altına alırken Zurab ve Barata Barataşvili de Mtiuleti ve Hevi Gürcülerini kontrol altına almıştı. Saakadze'nin yıldızı parlamış ama saray entrikalarına katılmayı sürdürmüş ve Kral II. Luarsab'a ihanet ettikten sonra Perslere kaçmak zorunda kalmıştı. Şah Abbas'ın Kakhları katletme planlarına dahil olduktan sonra Saakadze başka bir İran karşıtı isyana önderlik etmek için Kartli'ye dönmüş ama Zurab'ın ona karşı entrikaları onu en sonunda Türkiye'ye kaçmaya zorlamış ve burada 1629'da sultan tarafından boğdurulmuştu; aynı yıl Kartli'nin yeni kralı I. Teimuraz da (1606-16, 1623-32) Zurab'ı öldürtecekti.[97]

Kuzey vadilerdeki topluluklarla ilişkiler Teimuraz'ı meşgul etmeye devam edecekti. O ve Zurab'ın, Aragvi'nin miras kaldığı kardeşi Zaal, Kartli'nin yeni Müslüman-Gürcü yöneticisinden (İran'da "Hüsrev Mirza" olarak bilinen) nefret etmekteydi. Kaheti'nin stratejik öneminin farkında olan Kral Teimuraz, yukarı Aragvi Vadisi'ni ele geçirme düşüncesiyle burayı 1639'da işgal etmiş ve bir sonraki yıl da Batı Dağıstan'ın Didoy topluluğu üzerine sefer düzenlemişti; hem onları paganlıktan Ortodoksluğa döndürmek hem de dağlardan Güney Kafkasya'ya erişim sağlayarak Rusların desteğini sağlamak istiyordu: Ama Teimuraz, Didoylar tarafından yenilgiye uğratılacaktı. On dört yıl sonra, Teimuraz'ın oğlu Vakhtang, Kartli kralı olduğunda, Zaal, bir Gürcü rahibine tecavüz etmiş Kızılbaşlardan intikamını acı almış, *eristavi* Şalva'yı, Kaheti, Pşavi, Hevsureti ve Tuşeti halklarından oluşan bir askerî güçle birlikte Kızılbaşları yok etmesi ve Kaheti'yi İranlılardan geri alması için göndermişti ama bu sefer başarısızlığa uğrayacak ve 1660'da Kral V. Vakhtang (veya Farsça "Şah Navaz"), Zaal'ı ve ayrıca Şalva ile diğer liderleri öldürtecekti.[98]

GEÇ 18. YÜZYILDA KAFKASYA

Her ne kadar karşılıklı olarak anlaşılmaz bir yığın dilin mevcudiyeti Kafkasya'nın temel gerçeklerinden biriydiyse de, bu durum etnik toplulukları birbirlerinden tecrit etmemişti. Topluluklar kaçınılmaz olarak komşularıyla ilişkiler geliştirmiş ve belli dillerin kilit rol oynadığı birbiriyle karışma ve iletişim kalıpları yerleşmişti. Ermeniler, Gürcüler ve Azeriler ve onların hemen güneyindeki komşuları birbirleriyle Farsça veya Türkçe iletişim kurmaktaydı. Büyük Kafkas dağlarında ise durum daha karmaşıktı. Dağıstan'da yükseklerde yaşayan topluluklar (Avar, Dargo, Lak, Sahur, Rutul, Agul, Tabasaran, Lezgi ve diğer çoban toplulukları) sürülerini aşağıya kışlık çayırlara ve pazarlara götürüyor, vadiler ile Hazar ovalarındaki kentlerde ürünlerini satıyor veya sezon-

---

97. Allen, *History of the Georgian People*, s. 166-8, 170; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 49-51, 55-6, 60-1, 317.
98. Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 66-7, 152-7, 304-5.

luk çalışıyorlardı; böylece oralarda konuşulan dilleri öğreniyorlardı: Avarca, Kumukça veya Azerice. Terek'te Çeçenler, Osetler, Kabardeyler ve Dağıstan'ın kuzeyindeki pazar kentlerine gelen Ermeni tüccarlar aralarında ortak kullanım dili olarak Kumuk veya Nogayca kullanırken, kuzeybatıda Çerkezler ve Abhazlar yabancı tüccarlarla ticarette Nogayca veya Türkçeye başvuruyordu. Az sayıda Gürcü de Terek'te Rus-Kazak yerleşimleri belirene kadar bu tür mevsimlik seyahatler yapmıştı ama orta Kafkasya'nın yüksek geçitlerinde kuzeydeki Gürcüler tarafından temaslar sürdürülmüş, aralarında Gürcüce, Karaçay-Balkarca veya Osetçe konuşmuşlardı.[99]

Diğer Hıristiyan uluslarla kültürel yakınlıklara gelince, hem kendilerine özgü alfabelerinden hem de neredeyse tüm komşularının Müslüman olmasından dolayı 1453'ten sonra Gürcüler ile Ermeniler, Kafkasya'nın en tecrit edilmiş topluluklarıydı. İran ve Türkiye sınırlarındaydı ama İsfahan 1.130 km ve İstanbul 1.350 km uzaklıktaydı; Mezopotamya ve Suriye 500 km güneyde ama Bağdat 930 km uzaklıktaydı. Tiflis'ten kuzeye Ortodoks Rusya'ya doğru bakıldığında da, her ne kadar Astrahan 580 km mesafedeyse de, Türkiye'nin [Osmanlı'nın] Kırım'daki Tatar bağımlıları karayolunu bloke ettiklerinden, Moskova uzaktaydı, gemiyle Volga Nehri'nde 2.575 km'lik bir yolculuk gerektirmekteydi.

99. N.G. Volkova, "Voprosy dvuyazchiya na Severnom Kavkaze", *Sovetskaya etnografiya*, 1967, no.1, s. 27-33. Etnik gruplar arasında iletişim dili olarak Türki dillerin yaygın şekilde benimsenmesi gramer yapısının nispeten düzenliliğini ve netliğini yansıtmaktadır, her ne kadar bunu Arapça/Farsça yazının kullanması bunu gölgelemişse de.

7
Kafkasya ve Ruslar

KARADENİZ'E YAKLAŞMALAR: KAZAKLAR VE KIRIM TATARLARI

Rusların 1556'da Astrahan'ı fethettikten sonra Azak-Hazar bozkırlarında Kırım Tatarları ve Türklere karşı ilerleyişleri onları Kafkasya'ya biraz daha yakınlaştırmıştı. Volga'nın kontrolü bozkırların, gayriresmi şekilde Kazaklar (devletin çeperlerinde özgür göçmenlerin askerî-tarım toplulukları)[1] tarafından başlatılmış kolonileştirilmesinin önünü açmıştı. İlk başta Kiev'in güneyinde Dinyeper bozkırında kümelenmiş olanlar, Polonya ve Rus tahakkümüne karşı mücadelelerinde Ukrayna halkının liderleri olarak ünlenmişse de, ilk kez Kırım Tatarlarına karşı kahramanlıklarıyla isim yapmışlardı. 15. yüzyılın ilk yarısında Kırım'ın ilk hanı olan Altınordu'nun Hacı Giray'ı 400 yıl sürecek bir hanedan başlatmıştı. Karadeniz'in kuzey kıyılarına erişimi kontrol eden ve anakaraya sadece 8 km genişliğinde bir kara parçasıyla bağlı Kırım neredeyse fethedilemez bir konumdaydı. Bölge yarımadanın kuzeyinde, koyunlar ve atlar için çayırların bulunduğu kuru bozkırdan, bir dizi dik ve yarlarında bağcılık, narenciye, incir ve zeytin yetiştiriciliğini mümkün kılan Akdeniz ikliminin hâkim olduğu güneydeki dağlara doğru yükselmekteydi. Doğu noktası Karadeniz ile Azak Denizi'ni birleştiren Kerç Boğazı ile Don Nehri'nin ağzına bakmakta ve burada bir yol Taman'a ve oradan da Kafkasya'ya gitmekteydi.

Kırım her zaman Akdeniz dünyasından tüccarların ilgi odağı olmuştu. Aralarında Theodosia'nın da bulunduğu Yunan kolonileri MS 13. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'nun parçası olarak kalmış ve bu tarihte Cenovalı İtalyanların eline geçmişti. Yarımadayı 1239'da istila eden Altınordu Tatarları Cenevizlilerin limanlarını ellerinde tutmalarına izin vermiş ve Kefe olarak yeniden adlandırılmış Theodosia başarılı bir ticari merkez olmuştu.[2] Fakat Osmanlı Türklerinin Küçük Asya'dan batıya doğru yol alarak 1453'te Konstantinopolis'i fethetmele-

---

1. S.I. Ozhegov, *Slovar russkogo yazyka*, 13. baskı, Moskova, 1981.
2. *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, C. XXXVII, s. 45-52; C. Koch, *The Crimea and Odessa*, Londra, 1855, s. 32; E.D. Phillips, *The Mongols*, Londra, 1969, s. 128.

riyle doruğa ulaşmış ilerleyişleri, 1475'te II. Mehmet'in, Kırımlı Mengli Giray'ın desteğiyle, Kefe ve diğer Ceneviz kolonilerini ele geçirmesine yol açmıştı. Ardından Altınordulu Ahmet Han, Don Bozkırı'ndan hareket ederek Kırım'ı istila etmiş ve Mengli Giray tahtını tekrar kendisine kazandırdığı için Mehmet'in bağımlısı olmuştu; Türkiye'nin girdiği savaşlara asker sağlama yükümlülüğü altına girmişti. Kırım'ın kuzeyi, Don'dan Dinyester'e kadarki bozkır bölgesiyle birlikte Kırım hanının toprakları olmuş, güney kıyısıysa doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilerek Türk valilerce yönetilen bir bölgeye dönüşmüştü.[3]

Hanlık içindeki Tatarlar zamanla göçebeliği bırakarak tahıl ve meyve üretimi ve koyun ve sığır hayvancılığı yapan çiftçilere dönüşmüştü. Yerleşimleri arasında Kırım, Akmescit, Karasupazar ve hanın ikametgâhı olan Bahçesaray vardı. Fakat kıstağın ötesindeki kuzey bozkırındaysa göçebe Nogay Tatarları göçebeliğe devam etmiş, göçleri doğuda İrtiş'e kadar uzanmış ve Altınordu parçalandıktan sonra ortaya çıkmış hanlıklar arasındaki çatışmalara katılmışlardı. Moskova'nın Kazan ve Astrahan'ı fethi Nogayların daha fazla bölünmesine yol açmış, Nogayların batı grubu ismen Kırım Hanlığı'na tabi olmuştu.[4] Bununla beraber, Giray hanlarının gücü, göçebe klanların beylerinin desteğine bağlı olmuş ve Osmanlı sultanlığının hükümdarlığı tarafından sınırlanmıştı; sultanın hanları atama ve azletme yetkisi, aynı zamanda onun sadakatini de güvence altına alan bir yeniçeri muhafız alayı tarafından sağlanmaktaydı. 17. yüzyılda han aslında artık İstanbul'un bir kuklasıydı. Kırımlılar Türklere temel bir ürün sağlamaktaydı: Balkanlardan Kafkasya'ya uzanan alandaki komşu Hıristiyan ülkeleri yağmalayarak oğlan ve kız köleler temin etmekteydiler (oğlanlar yeniçeri yapılmaktaydı).[5]

Bu arada Dinyeper'de Kırım bozkırının ötesinde yaşayan Ukrayna köylüleri sürekli Tatar akınlarının tehdidi altındaydı ve güvenliklerini sağlamak için atamanlar yönetimindeki topluluklar hâlinde örgütlenmişlerdi. Sonunda bu ilk Ukrayna Kazakları, savunmadan hücuma geçerek Karadeniz kıyısındaki Tatar ve Türk kalelerine saldırmaya başlamıştı.[6] Bu tür kendi başına operasyonlar, sultanın protestolarına yol açtığından, Litvanya ve Polonya yetkililerini sinirlendirmekteyse de, Kazakları sınır birlikleri olarak kullanma fikri de yerleşmeye başlamıştı. 1540'larda bir resmî Kazak alayı ve onlara, aşağı Dinyeper'in sularının

---

3. A.W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea*, Cambridge, 1970, s. 3-6, 13-16; C.M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York, 1972, s. 7-8.
4. Fisher, *Russian Annexation*, s. 12; Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya*, s. 100-1, 107-12, 115-20; Kortepeter, *Ottoman Imperialism*, s. 14-17.
5. Fisher, *Russian Annexation*, s. 11, 14-18; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. V, s. 138; Kortepeter, *Ottoman Imperialism*, s. 14-17..
6. M. Hrushevskyy, *A History of Ukraine*, Yale, 1941, s. 154-5, 179-80, 221, 227-9; W.F. Reddaway, vb, *The Cambridge History of Poland*, 2 cilt, Cambridge, 1941-50, C. I, s. 504.

hızlanarak şiddetlendiği seviye düşmelerinin (Ukraynaca *porohy,* tekil *porih;* Rusça *porog*) yarattığı kayalık çıkıntıların 80 km boyunca uzandığı büyük kıvrımındaki bir adada bir üs oluşturulmuştu. Bu andan itibaren Ukrayna Kazakları iki gruba ayrılmıştı: Polonya-Litvanya *hetman*'ının otoritesini tanıyanlar ile bu otoriteyi tanımayanlar. "Resmen kayıt altına alınmış" Kazaklar, Kazak nüfusunun sadece ufak bir yüzdesini oluşturmaktaydı; geri kalanlar resmî düzeyde, köylerine ve serfliğe dönmeyi reddeden "isyancılar" idi. Bu kayıt dışı olanların, yani özgür Kazakların safları sürekli artmaktaydı. Sonuçta kanun kaçağı olan bu Kazaklar üslerini, Dinyeper'in yukarıda bahsedilmiş bölgesinin aşağısında çeşitli kanallar, adalar ve uzun sazlıklar şeklinde genişlediği yerde oluşturmuştu. Bu etrafı kazıklarla çevrilmiş ve Ukraynacada "çılgın akışın ötesindeki topraklar"daki (Zaporijya) *Siç* (açıklık) olarak bilinen yerleşimde Kazakların, tüm topluluğun sesli iradesiyle seçilmiş ve *Siç* üzerinde mutlak gücü bulunan bir atamanları vardı ama pratikte bu atamanların, kararları itaatsiz yandaşlarının hoşuna gitmediği takdirde azledilme ve hatta öldürülmesi mümkündü.[7] 17. yüzyılda Zaporojya Kazaklarının başarıları, Moskova'nın Sorunlu Dönem'ine katılmış binlerce paralı askerin yeni başarılara hazır şekilde Ukrayna'ya dönmesiyle destansı boyutlara ulaşmıştı. Ufak toplar taşıyan hafif teknelerle büyük Türk kadırgalarına karşı koymuş veya sadece Dinyeper'deki kasabalara saldırmakla kalmamış, bazen 800 km'lik Karadeniz'i geçerek Trabzon veya hatta İstanbul'un kendisine akınlar düzenlemişlerdi.[8]

Zaporojyalılar daha sonra Kırım, sultana karşı çıkarak bağımsızlığını kabul ettirmeye kalkıştığında ara ara eski düşmanları Kırımlılarla da ittifak oluşturmuşlardı. III. Mehmet Giray Han'ın (1623-7) Türklere karşı düzenlediği seferlerde Kazaklar sık sık onun saflarına katılmış, birleşik kuvvetleriyle çeşitli zaferler kazanmış ve Kefe'yi kuşatmışlardı. Benzer şekilde İnayet Giray'ın (1629-37) dönemi de, Kazakların Kırımlılara yardım ettiği bir isyanla sona ermişti.[9]

O dönemde Don ve Volga üzerinde Moskova'dan kaçan Rus kaçaklardan oluşan çeteler de bozkırda toplanmış ve Türki göçebeleri kontrol eden gayriresmi Kazak sınır güçlerine dönüşmüşlerdi. Kazak yaşamının özü, herhangi bir hükümet baskısından muaf bir yaşama kaçıştı. Sınırın ötesindeki topraklarda (*ukrayna*) yaşayan Kazaklar sürekli tecavüzde

---

7. D. Doroshenko, *History of the Ukraine,* Edmonton (Kanada), 1939, s. 113-14, 142-3, 145-7; Hrushevskyy, *History,* s. 156-9, 162-4, 178, 223-5; P. Longworth, *The Cossacks,* Londra, 1969, s. 22; B.N. Ponomarev (Der.), *Istoriya SSSR s drevneyshikh vremyon do nashikh dney,* 12 cilt, Moskova, 1966 (tamamlanmamış), C. II, s. 438; Reddaway, *Poland,* C. I, s. 506, 509-10; O.Subtelny, *Ukraine: a History,* 2. baskı, Toronto, 1994, s. 108-13.
8. Doroshenko, *History,* s. 143-4; Hrushevskyy, *History,* s. 247-50, 252-3; Longworth, *Cossacks,* s. 27-31; Ponomarev, *Istoriya SSSR,* C. II, s. 426-7, 437-9.
9. W.E.D. Allen, *The Ukraine: a History,* Cambridge, 1940, s. 202-3.

bulunan devletten uzaklaşmakta, kendi topluluklarının özyönetim ve disiplinsiz eşitliğinde yaşamaktaydı. Genel toplantılarında (Rusça *krug* "daire" ve Ukraynaca *rada* "konsey") önemli meselelerin tartışılması sırasında kararlar her zaman oybirliğiyle, "en çok sesi çıkan yasası"na göre alınmak zorundaydı ve sık sık da şiddetle sona ermekteydiler.[10] Her ne kadar Ukraynalılar veya Ruslar kadar son derece yurtsever ve Ortodoks Hıristiyan idiyseler de, Kazaklar normal anlamda bir ulus değildi. Rusya, Litvanya ve Polonya'da artan serfliğe isyan eden asiler olarak çeşitli etnik kökenlerden insanlara kapılarını açmışlardı ki, bunların arasında bozkırların Türki topluluklarından insanlar da vardı. Toplulukları erkeklerden oluştuğundan kadınlarını bulundukları yerin sınırlarındaki yerel topluluklardan ve eğer gerekliyse kaçırarak elde etmekteydiler.[11]

Bazı Rus Kazak toplulukları, Kazan Tatar Hanlığı'nın (1552) yıkılmasından sonra Kırım ve Nogay akınlarına karşı Moskova'nın genişlemiş güney sınırlarını ağaç barikatlar ve Kazak garnizonlarıyla tahkim ederken ve Dinyeper'den Volga'daki Simbirsk'e kadar uzanan kentlerle güçlendirirken ortaya çıkmıştı. Özgür Kazaklar bu sınırların ötesinde açık arazide yaşamakta, avcılık, balıkçılık ve arıcılıkla geçinmekteydi. Ama tarımı hor görmekteydiler; çünkü nerede tarım başlamışsa, orada toprak sahiplerinin arazilerinde zorunlu çalışma ve en sonunda da serflik belirmişti.[12] Dolayısıyla, burada da özgür Kazaklar devletin tecavüzlerinden uzaklaşmak için biraz daha bozkıra doğru ilerlemişti. 16. yüzyılın sonunda Kazak grupları Don'un epey ötesine, Kuzey Kafkasya'ya göç ederek Terek'te üslenmişlerdi.[13]

İsyancı Kazak grupları, Çar Boris Godunov'un ölümü (1605) ile Mihail Romanov'un seçilmesi (1613) arasındaki Moskova'nın karışık fetret dönemi sırasında taht üzerinde hak iddia eden çeşitli kişileri de desteklemişti. Bu tür isyanlardan birinin liderliğini bir serfin oğlu olan ve kanundan kaçarak Kazak sınırına gidip sonunda Kırım Tatarları tarafından yakalanmış İvan Bolotnikov yapmıştı. Yıllarca Türk kadırgalarında kürek mahkûmluğu yaptıktan sonra Venedikliler sayesinde özgürlüğüne kavuşmuş ve Rus taht adayını destekleyen isyana önderlik yaptığı Polonya'ya gitmişti. Daha sonra Terek Kazakları başka bir taht

---

10. Hrushevskyy, *History*, s. 155-6; A. Lewicki, *Zarys historii Polski*, yeni baskı, J. Jasnowski ve F. Lenczowski tarafından değiştirilmiş ve genişletilmiş, Londra, 1943, s. 166-7; Longworth, *Cossacks*, s. 36-8; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. II, s. 425-7; Reddaway, *Poland*, s. 503-5.
11. Longworth, *Cossacks*, s. 19-23; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. II, s. 437.
12. S. Ponomarenko, "The green Great Wall of Russia", *Geographical*, 1995, Şubat, s. 17-20; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. II, s. 174, 234-6; D.J.B. Shaw, "Southern frontiers of Muscovy, 1550-1700", J.H. Bates ve R.A. French (Der.), *Studies in Russian Historical Geography*, C. I, Londra, 1983, s. 117-41.
13. Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. II, s. 255-66.

talibi "Prens Peter"i desteklemiş ama onun isyanı da başarısızlığa uğramıştı (her iki talip de idam edilmişti).[14]

Bağımsız Don Kazakları Türklere de seferler düzenlemiş ve bazen Türkiye'yle barış yapmak istediği zamanlarda Moskova yönetimini zor durumda bırakmışlardı. 16. yüzyılda Türkler, Tatar bağımlılarını kontrol etmek ve Kafkasya'ya erişimi savunmak için Kırım Hanlığı'nın doğu sınırında Don Nehri'nin ağzına yakın Azak'ta bir kale inşa etmişti. Bu garnizon aynı zamanda Kazak teknelerinin nehir boyunca Azak Denizi'ne inmesini de engellediğinden, Don Kazakları 1637'de Azak'ı kuşatarak almış ve Çar Mihail'e sunmuştu. Fakat o burayı ilhak etmekten kaynaklanacak riskleri göze alamamış ve Kazaklar da fethettikleri bu kaleyi bırakmak zorunda kalmıştı.[15]

Kazak huzursuzluğu ve Moskova devletine karşı isyan 17. yüzyıl boyunca sürmüştür. Özellikle şiddetli bir isyan 1670'de daha eski yerleşmiş Kazakların ayrıcalıklarının süreklilik kazandığı ve baskıdan kaçan yeni gelenlerinse bir kiralık işçiler altsınıfı olarak örgütlendiği Don'da belirmiştir. Tek alternatifleri bağımsız şekilde İran, Türk ve Moskova tüccarlarının bozkırdan veya Volga-Don su yolu üzerinden seyahat eden kervanlarını yağmalamaktı. 1660'larda bu Kazak "ayaktakımı" kendilerine Stepan Razin adında bir lider bulmuştu. Razin, İran sahillerine düzenlediği akınlar da dahil olmak üzere Volga ve Hazar'da yıllarca sürdürdüğü korsanlık faaliyetinden sonra büyük bir saygıyla karşılaştığı Don'a dönmüştü. Razin, 1670'de yoksul Kazakların kitlesel desteğiyle geniş ölçekli bir isyanın parçası olarak Volga'daki Rus kentlerine akınlar düzenlemeye başlamış ama örgütlenemediğinden Çar Aleksey'in ordusunun saldırıları karşısında kısa sürede çökmüştü.[16]

KUZEY KAFKASYA BOZKIRI: ERKEN RUS TEMASLARI

Daha önce gördüğümüz gibi, 10. yüzyılda Kievli "Rus" Kuzeylilerin Çerkesya'ya doğru Kerç Boğazı'nı geçerek Taman Yarımadası'nda Tmutorakan ele geçirmesi[17] ve başka bir Kiev prensinin ordusuyla Hazar üzerinden Şirvan'a uzun bir akın düzenlemesi[18] Rusların, Kafkasya'ya

14. *A.g.e.*, C. II, s. 250, 255-66.
15. Fisher, *Russian Annexation*, s. 14; Longworth, *Cossacks*, s. 83-9; S.F. Platonov, *Sokrashchennyy kurs russkoy istorii dlya sredney shkoly*, Petrograd, 1915, s. 192-3.
16. A.A. Novoselskiy ve N.V. Ustyugov, *Ocherki istorii SSSR: period feodalizma, XVII v.*, Moskova, 1955, s. 795; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. II, s. 280; C. III, s. 97.
17. Franklin ve Shepard, *Emergence of Rus*, s. 107-8, 187-8, 199-201, 202-3, 256, 262-3, 273; A.D. Stokes, "Tmutarakan", *Slavonic Review*, 1960, 38(91), s. 507-9, 512-14.
18. *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. IV, s. 346-7; Franklin ve Shepard, *Emergence of Rus*, s. 117, 147-8. Bu vakayiname öyküsü (Kiev prensleri Doğu Slavları olarak kabul edilmişti) 1.000 yıl sonra Komünist Parti tarafından Rusya'nın 19. yüzyılda Kafkasya'yi istilasını yabancı düşmanlara karşı buranın halklarına yardım etme amaçlı bir girişim

doğru ilerleyişlerine öncülük etmişti. Bundan sonra karşımıza az sayıda rastlantısal ziyaret çıkmaktadır: Özellikle 12. yüzyılda Gürcistan Kraliçesi Tamar'la evlenmiş ama bir süre sonra kovulmuş olan, Vladimir-Suzdal Prensi Yuriy. 15. yüzyılda Şirvanşahlardan bir elçilik heyeti Moskova'ya gelmiş ve III. İvan'ın mütekabil heyetindeyse, 1471-4 tarihlerinde Hazar Denizi ve İran üzerinden Hindistan'a seyahat etmiş ve deneyimlerine dair ilginç bir eser ortaya çıkarmış Tverli tüccar Afanasiy Nikitin yer almıştır.[19] Yirmi yıl sonra Kaheti Kralı Aleksandre, III. İvan'a elçiler vasıtasıyla bir dostluk mesajı göndererek Gürcistan ile Rusya arasında resmî ilişkileri başlatmıştı.[20] Kaheti 1556'da, IV. İvan'ın ordusu Astrahan'ı fethederek Terek'te ilk resmî Rus kalesini inşa ettiğinde başka bir yakınlaşma girişiminde daha bulunmuştu. Kral Levan, Moskova'nın bu istilasını alkışlamış ve çara bir elçilik heyeti göndererek kendi krallığına askerler gönderebileceği mesajını vermişti. İvan'ın kaç asker gönderdiği bilinmemekle beraber Levan bu askerleri kendi kaleleri için kullanmıştı. Ama "Şah Tahmasb güçlendiğinde" kral, kendi topraklarındaki Rus askerlerinin İranlılar tarafından öldürülmesini engellemek için bu askerleri gerisin geri kuzeye göndermişti.[21]

Kafkasya'yı, Doğu Avrupa veya Asya'dan ayıran geniş alanlarda seyahat yapmak büyük mesafeler katedilmesini gerektirmesine rağmen, geç Ortaçağ'da istilacı ordular, resmî heyetler, ticaret kervanları ve nehir ve deniz kılavuzları tarafından sık kullanılan birçok yol ortaya çıkmıştı; böylece coğrafi özellikler ile mesafelere, en azından söylenti düzeyinde bile olsa, aşina olunmuştu.

Kafkasya'da ciddi Rus saldırıları, bağımsız Kazak kolonizasyonu ve Rus devleti istilası olarak 1560'larda başlamıştı. Tatarlara karşı seferler zaten Moskova'nın sınırlarını Astrahan ve kuzey Hazar kıyısına kadar getirmişti. Genelde olduğu üzere devlet gücünün bu şekilde yayılması, Volga'daki Kazak sınırından maceracıların açık bozkıra, batıya, Aşağı Don ve kolu Severesk Donets'e veya güneye, Kafkasya'ya doğru yerleşmelerine yol açmıştı.[22] "Riskli bir sınır [bölgesinin] kanunsuzluğu ve tehlikeli alanına... [ve] göçebe sakinlerinin ehlileştirilmemiş doğasına" işaret eden "Vahşi Bozkır" (*dikoye pole*) ... "bozkır siyasetinin sık sık

---

olarak gerekçelendirmek için kullanılmıştı: L. Tillett, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*, Chapel Hill, 1969, s. 308-13.

19. Allen, *History of the Georgian People*, s. 104-6; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. VIII, s. 421; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 146-7, 151, 274-5; V. Teras (Der.), *Handbook of Russian Literature*, New Haven, CT, 1985, s. 304-5.

20. Lang, *Last Years*, s. 11; N. Mgaloblishvili vb, *Po doroge druzhby*, Tiflis, 1983, s. 9.

21. Lang, *Last Years*, s. 11; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 136.

22. R.G. Skrynnikov, *Rossiya nakanune "smutnogo vremeni"*, 2. baskı, genişletilmiş baskı, Moskova, 1985, s. 93-4.

değişen rüzgârlarına maruz kalmaktaydı."[23] Büyük Avrasya Bozkırı'nın bu genişliğinde Altınordu'nun Nogay ve Kırım halefleri hüküm sürmekteydi ve Rusları, özellikle de Moskova'ya karşı arka arkaya gelmiş Kırım seferleri sırasında (1563, 1567, 1571-2, vs) hoş karşılamamaktaydılar. Süren çatışmalar, Tatarların göz korkutucu namı ve çorak Kuzey Kafkasya bozkırında hüküm süren zorlu koşullar (ki bu koşullar Astrahan'a 1569'da başarısız bir sefer düzenlemiş görkemli Osmanlı ordusunun mevcudiyetinin üçte ikisini kaybetmesine sebep olmuştu) burayı katetmeyi tehlikeli bir girişim yapmaktaydı.[24] Ama birçok seyyah bunu göze almaktaydı: Kuzey Kafkasya topraklarında çeşitli heyetler (özellikle Kabardey prensleri) 1550'lerden itibaren Moskova'yı ziyaret etmiştir ki, Kuzey Kafkasya'daki ilk Rus kalesi 1563'te Kabardey'de inşa edilmiş olabilir. Üç iyi belgelenmiş resmî heyet 1589-90, 1596-9 ve 1604-5 tarihlerinde Moskova'dan yola çıkarak Gürcistan krallarına gitmiştir.[25]

Doğu Çerkezlerinin yaşadığı topraklar olan Kabardey, Kuban Nehri'nin doğusundaydı ve 19. yüzyıldan önce Rus yörüngesine girmiş tek büyük Çerkez topluluğu (doğru terimle Adıge) idi. Kuban'ın batısında Çerkez dilleri konuşan diğer uluslar Kırım Tatarlarının bağımlıları idi ve bu yüzden de Osmanlı İmparatorluğu'na tabiydiler. Bununla beraber, bazı Kabardey prensleri 16. yüzyılda Türkler ile Kırımlılara karşı Rusların müttefiki olmuş ve Kabardey, batı Çerkez ve Nogay paralı askerlerinden oluşan birlikler Livonya (Baltık) Savaşı'nda Rusya'nın yanında savaşmıştır. Ayrıca, 1561'de Prens Kemirgoko'nun (Ruslara göre "Temryuk") kızı Kuçeney, Korkunç İvan'ın altı karısından, Rusya'da "Maria Çerkasskaya" olarak tanınmış ikinci eşi olmuştur. Çerkezleri ilk başta "kasoglar" olarak adlandırmış Ruslar daha sonra Çerkez(skiy) ismini hem Çerkezler hem de Ukrayna Kazakları için kullanmıştır. Ukrayna'da Çerkassy olarak adlandırılmış bir kent 14. yüzyıldan beri var olmuştur ve 1805'de Don Kazakları Eyaletinin merkezi olarak yeni bir kent oluşturulduğunda bu yer Novoçerkassk (Yeni Çerkez) olarak adlandırılmıştır.[26]

Kabardey Kuzey Kafkasya'da baskın bir siyasi ve kültürel güçtü. Onun ismen varolan hükümdarı Baş Prens (Olipşa), sık sık birbirleriyle

---

23. M. Khodarkovsky, *Russia's Stepe Frontier: the Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Bloomington ve Indianapolis, 2002, s. 47-9, 78, 185.
24. *A.g.e.*, s. 115-16; J. Martin, *Medieval Russia, 980-1584*, Cambridge, 1995, s. 317-19, 322-5, 349-50, 354-5; R.G. Skrynnikov, *Tsarstvo terrora*, St. Petersburg, 1992, s. 140, 166n, 39, 226, 355-6, 434; L.B. Zasedateleva, *Terksiye kazaki (seredina XVI-nachalo XX v): istoriko-etnograficheskie ocherki*, Moskova, 1974, s. 191.
25. Allen (Der.), *Russian Embassies.*
26. A. Namitok, "The "voluntary" adherence of kabarda (doğu Circassia) to Russia", *Caucasian Review*, 1956, 2, s. 18 ve n. 4, 20-2; Vasmer, *Etimologisches Wörterbuch*, C. III, s. 325. Bir 17. yüzyıl Rus yazarı "Çerkasy" sözcüğünü bazen "Çerkezler" ve bazen de "Don ve Çerkas Zaporozhian Kazakları" gibi ifadelerde kullanmaktadır: G.K. Kotoshikhin, *O Rossii v carstvovanie Alekseja Mixajlovica: Text and Commentary*, çeviri ve derleme A.E. Pennington, Oxford, 1980, s. 52, 53, 88, 119, 139.

kapışan veya Dağıstan'daki akranlarıyla çatışan en güçlü prens ailelerinden (*Pşı*) seçilmekteydi. 1580'lerde Kabardey'i birleştirmek için bir Pankabardey konferansı düzenlenmiş ama başarısızlığa uğramış ve parçalanma biraz daha artmıştı. *Pşı* prensleri sadece Kabardey'in küçük seçkin sınıfı (örk) ve köylülerin feodal üstleri değil, aynı zamanda Kabardey olmayan komşu toplulukların da hükümdarıydı: Balkarlar, Karaçaylar ile Abazalar ve bir kısmı Osetler ve Yukarı Terek'in doğusunda Küçük Kabardey'de bazı İnguş ve Çeçenler de dahil olmak üzere diğer dağ toplulukları onların bağımlılarıydı. Dolayısıyla Kabardey bu dönemde 20. yüzyılın Kabardey-Balkar ÖSSC'den (ASSR - Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) çok daha büyük bir bölgeyi kapsamaktaydı.[27]

Kuzeybatı Kafkasya'nın en güçlü prensliği olarak Kabardey, 1680'lerde Kalmuklar, Kafkasya bozkırlarında belirdiklerinde onların ilerleyişini durdurmada etkili olmuştu. O sırada Moskova'nın Kabardey ve diğer Çerkez toplulukları üzerindeki etkisi o kadar güçlenmişti ki, çarlar sahip oldukları birçok unvana bir de "Kabardey, Çerkez ve dağ prenslerinin hükümdarı"nı eklemişti.[28]

RUS KALELERİ VE YEREL BİAT

Çağdaş kaynakların yetersizliğinden dolayı Kazakların Kuzey Kafkasya bozkırına ne zaman geldikleri, hangi yolu izledikleri (Volga-Don nakil noktası üzerinden karadan mı veya Astrahan üzerinden denizden mi?), ilk yerleşimlerinin nerede olduğu ve bağımsız Kazaklar olarak devletin askerî güçlerinden önce mi veya sonra mı geldikleri bilinmemektedir.[29] Bununla beraber, Moskova'nın Kazan ve Astrahan'ı fethinin "Vahşi Bozkır"da Kazakların devlet otoritesini tehdit etme alanını artırmış olması da muhtemeldir; başkent, Tatarlarla savaşmak kadar Kazakları kontrol etmeye de çalışmaktaydı; öyle ki, Moskova yetkilileri, bozkırlara yerleşmeye çalışan veya Volga'dan yola çıkmış Kazakların peşi sıra gelmiştir.[30]

Her ne kadar bir kalenin inşası muhtemelen kendiliğinden bir girişim olduysa da, bazı kaynaklar, Kabardeyli eniştesinin isteği üzerine IV. İvan tarafından başlatıldığını söylemektedir. Bulunduğu yer, Küçük Kabardey'deki Terek'in doğuya kıvrımının doğusunda bulunan daha

27. Anisimov, *Kabarda-Balkariya*, s. 90-1, 87-8; *Istoriya Kabardy s drevneyshikh vremyon do nashikh dney* (Der.) N.A. Smirnov, vb, Moskova, 1957, s. 36-7; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 177-8.
28. Botsvadze, *Narody Severnogo Kavkaza*, s. 20-4; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 315-20, 334-40; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 80-1; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I, s. 234, 258-262.
29. *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 328-9; Zasedateleva, *Terksiye kazaki*, s. 182-7.
30. Skrynnikov, *Tsarstvo terrora*, s. 93.

fazla otlak, av ve balıkçılık alanı arayan Kabardeylerin yerleştiği Sunja ve Orta Terek'teydi ve Terek deltasındaki Rus kalesinin yakınına yerleşmiş olanlar kesinlikle Kabardey sınırlarının ötesindeydi.[31] İlk Rus göçmenleri muhtemelen 1560'da Terek yakınında bugünün Kuzeydoğu Çeçenistan'ına bir kale inşa etmiş Greben (Yamaç) Kazaklarıydı. İsimlerindeki "yamaç" ya Don veya Volga'da geldikleri yere ya da yerleştikleri ve ilk kez çevirdikleri, tepeler ve küçük vadilerden oluşan Orta Terek coğrafyasına göndermede bulunmaktadır. Rus yönetimi bu kalenin inşası için Astrahan'dan iki prensle birlikte 2.000 asker ve toplar gönderdiği için, bu bilgi, buranın bağımsız Kazaklar tarafından gayriresmi olarak inşa edildiği görüşüne kuşkuyla bakılmasına yol açmaktadır. Her halükârda, 1572'de Çar, Türkiye sultanının Terek Kalesi'nin boşaltılması yönündeki talebini kabul etmiş ve garnizonu geri çekmiştir ama onların yerini kısa sürede özgür kazaklar almıştır. Beş yıl sonra ilk Rus-Türk Savaşı başladığında, resmî kale yeniden kurulmuş ve bundan sonra Terek kalelerinin sayısı artmıştır. Terek Kazak Yerleşim Bölgesi'nin bu çekirdeğine Moskova ödemede bulunmuş ve onların ihtiyaçlarını tedarik etmiştir; geri kalanlarsa darı, mısır yetiştirerek, asmacılık, dutçuluk ve koyunculuk yaparak ve nehirlerde bol şekilde bulunan balıkları tutarak geçinmiştir. Bir süre sonra Don Kazaklarından başka bir grup Terek deltası sazlıklarının ortasında üçüncü bir kale kurmuştur.[32]

Astrahan ve Dağıstan'a Kırım ve Osmanlı saldırılarına rağmen, 1580'de Rus Terek topluluğu sağlam bir şekilde Moskova'ya bağlanmış ve Terek Kazak Yerleşim Bölgesi'nin çekirdeğini oluşturmuş ve kendilerine yeni sınırı koruma görevi resmen verilmişti. Çeçenler, Kabardeyler ve diğer Kafkasya'yla yakın ilişkilerinden dolayı Kazaklar komşularının kıyafet, silah ve hatta âdetlerini benimsemiş ve bir kısmı yerel kadınlarla evlenmişti. Greben topluluğu daha muhafazakâr ve dindardı ve Rus Ortodoks Kilisesi'ndeki 1654 Bölünmesi'nden sonra onların yerleşimleri zulme uğrayan Rus Eski Müminleri için bir sığınak olacaktı.[33]

Kazak yerleşimleri bazı Oset, Gürcü ve Ermenileri süratle kendilerine çekmişti ama Kırım Tatarları ve Osmanlılar için Rusların Kafkasya'daki varlıkları arzu edilen bir şey değildi. Aynı şekilde 1560'da Gazi Kumuk şamhalı'nın başkenti, Tarki'de bir Rus akınına maruz kalmış Dağıstan

---

31. Beslaneyev, *Malaya Kabarda*, s. 9-19, harita s. 56; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIII, s. 780; *Istoriya Kabardy*, s. 33, s. 34 ile 35 arasında harita; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 242, 297, 331, 349.
32. Zasedateleva, *Terksiye kazaki*, s. 183-6, 191-4.
33. *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, C. IX, s. 585-6; C. XV, s. 588; C. XVII, s. 705; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 330; Longworth, *Cossacks*, s. 23, 48, 90; Zasedateleva, *Terksiye kazaki*, s. 182-96; Daha yakın bir tarihe ait son kitap, Kafkasya Kazaklarının kökenine *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, C. IX, s. 585-6; C. XXXIII, s. 86-7'den daha fazla ışık tutmaktadır.

hükümdarları için de değildi.[34] Dolayısıyla, 1605'te Dağıtanlılar, Çeçenler, Kabardeyler ve Türklerin oluşturduğu bir birleşik güç bu yöndeki Rus ilerleyişini engellemiş ve Rus kaleleri yok edilmişti. Bir yüzyıl sonra Türkler ile Kırımlılara karşı oluşturulmuş savunma hattı Aşağı Terek'te meydana getirilmiş ve böylece Greben Kazaklarının kurduğu kaleler de bu hatta dahil edilmişti. Böylece Greben Kazakları, Rus devletinin hizmetkârları olarak Astrahan valisine bağlanmıştı ve 1722'de Terek Yerleşim Bölgesi daha güneye Dağıstan'a doğru ilerlemiş ve Aşağı Sulak'ın yakınında yeni Kutsal Haç kalesi kurulmuştu.[35]

Rus komünist tarihçiler, Kafkasya topluluklarının Ruslar sınırlarında belirdiklerinde çok mutlu olduklarını ve çara bağlılıklarını sunmak için birbirleriyle yarıştıklarını iddia etmiştir.[36] Gerçekten de Kuzey Kafkasya hükümdarlarının Türkiye veya İran tehdidi karşısında Moskova'ya bağlılık yemini yapmayı avantajlı gördükleri durumlar vardır ama diğer yandan, koşullar değiştiğinde aynı süratle bu yeminlerinden döndükleri için, 1557'de "Kabardey'in Rusya'nın" parçası olduğunu ya da neredeyse tüm Dağıstan'ın 1635'te "barışçıl biçimde Rus hâkimiyetine boyun eğdiğini" söylemek doğru değildir. Çarın tebaası olmak ve sonsuza kadar ona hizmet etmek için anlaşmalar yapmak ve direnişleri çökertilmiş yerel toplulukların geçici veya taktiksel bağlılık yeminleri etmeleri Rusların imparatorluğa yeni koloniler kattıklarında uyguladığı standart uygulamaydı.[37] Kafkas liderlerinin, "Çara haraç ödemeleri yapma ve voyvodalarının liderliği altında askerî hizmetlerini yerine getirmede" gösterdikleri isteklilik ifadeleri ve gerçekten de onun tebaası veya "köleler"ine (*kholopy*) dönüşmeleri Moskova ile Çerkez prensleri veya Gürcü Kralı Aleksandre (onun Tarki'yi Kumuklara karşı savunmasını Ruslar vakitsiz üstlenmişti) arasındaki diplomatik yazışmalarda sıradan bir durumdu ama bunlar, "geç 16. yüzyılda Moskova'nın henüz bu tür uzak toprakları kontrolü altında tutma yeteneği olmadığı ortadayken" kelimesi kelimesine doğru kabul edilemez.[38]

Bu tür yeminlerin diplomatik ilişki ayinleri olarak rolü, Rusya'nın bozkırlara yayılmasına ve bu sırada karşılaştıkları topluluklara yönelik

---

34. Şamkha/Şevkal ve Dağıstan hükümdarlarının diğer unvanları için bakınız, Allen (Der.), *Russian Embassies*, s. 39-40 n.2.
35. Ashurbeyli, *Gosudarstvo Shirvanshakhov*, .281-2; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XXXI-II, s. 86-7; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 270, 283-9; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 249, 328-31, 341; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 81-2.
36. Rusların yerel topluluklara "yardımı" ve onların da "gönüllü olarak boyun eğdiği" kurgusuna Brejnev dönemi ve sonrasında sık rastlanmaktadır, ör. *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 330, 346-7; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 80-2.
37. Botsvadze, *Narody Severnogo Kavkaza*, s. 15; J. Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581-1990*, Cambridge, 1991, s. 26, 28, 41, 98-9; *Istoriya Kabardy*, s. 38; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 345.
38. S.M. Solovyov, *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremyon*, 15 cilt, St. Petersburg, 1851-79, Moskova'da yeniden basım, 1962-6, C. IV, s. 267, 277-9; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 283.

davranışlarına dair bir çalışmada ifade edilmektedir. Bu her ne kadar Moskova'nın yüce otorite iddiasını bozkır ve dağ toplulukları (örneğin Nogaylar) saldırganca bulduysa da, bunu kelimesi kelimesine kabul etmek veya buna samimi şekilde razı olmak önemli değildi. Daha yumuşak ilişkiler uğruna boyun eğmeye dair övücü ifadeler içeren bağlılık yeminleri hem Ruslar hem de kendilerinden aşağı ve barbar olarak görmeyi seçtikleri komşuları tarafından yarım ağızla benimsenebilirdi. "Kolaylıkla hazırlanmış ama kolaylıkla uygulanamamış bu tür yeminleri her iki taraf da farklı anlamıştır."[39] Bu özellikle Rusların günümüzde Kafkasya topluluklarıyla ilişkileri için geçerlidir. Kırım Tatarlarının durumunda, karşılıklı Rus ve Kırım üstünlük iddiaları eş hasımlar arasında sonuca bağlanmamış bir çatışmayı yansıtmaktaydı: Dinsel ve siyasi öğretilerin tek bir "Kaçınılmaz Yazgı" kavramı şeklinde birleştirilmesinin görüldüğü teokratik devlet ve imparatorlukların "tipik bir örneği olarak Rusya, Kırımlar da dahil 'karşılıklı olarak birçok komşusuna' giderek artan 'üstün siyasi statü' tavrı göstermekteydi; ama Kırımlılar [Rus] prenslerine tebaaları gibi davranmış ve kendilerine han, yani yüce hükümdar olarak hitap edilmesini istemeye devam etmiştir".[40] Başka bir âdet de, olağan haraç ödemelerinin (*yasak*) açıkça tam tersi bir uygulama olarak yüce gücün bağımlılarına "hediyeler" veya "düzenli tahsislerle" (*zhalovaniya*) boyun eğme ve bağlılığı teşvik etmesiydi. "Yerel hükümdara düzenli şekilde bu tür ödeme ve hediyeler yapılması gerçekten de yerlilerin işbirliğini sağlamanın tek yoluydu... Moskova askerî desteklerini veya en azından tarafsızlıklarını sağlamak için göçebe hükümdarlara kesintisiz ödeme akışı sağlamak zorundaydı."[41]

Osmanlı İmparatorluğu veya İran'a karşı bu paralı asker "artırma savaşında" sadece göçebe topluluklar yoktu: Ruslar da Çerkezler, Kumuklar ve diğerlerinin desteği için rekabet etmekteydi. Fakat 20. yüzyılın yetmiş yılı boyunca Rusya Komünist Partisi'ne [Sovyetler Birliği Komünist Partisi] bağlı tarihçilerin bu durumu sürekli yanlış göstermeleri, birçok insanı Kabardey'in 16. yüzyılda Rusya'nın parçası olduğuna inandırmıştır; bu 1957'de görkemli şekilde kutlanmış ve resmen (ve safça) bu tarihten sonra sayısız kere tekrarlanmış bir "gerçek"tir.[42] Daha önce

---

39. Khodarkovsky, *Russia's Stepe Frontier*, s. 2, 52-3.
40. *A.g.e.*, s. 51-2.
41. *A.g.e.*, s. 63, 66-7.
42. Kabardey'in 1557'de Rusya'ya "gönüllü katılması'na dair geçmişe yönelik ilk duyuru 1955'te Kabardey OSSC'sinin başkenti Nalçik'te yapılmıştır: Bakınız Namitok, "'Voluntary' adherence". Daha sonra takip eden teyitsel referanslar arasında şunlar vardır: *Istoriya Kabardy*, s. 37-8; Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya. Yevropeyskiy Yugo-Vostok*, s. 643; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 331-3, sadece s. 333'te "Kabardey'in gönüllü bağlılığı"na dair beş ifade vardır; bu cildin "Giriş" bölümüyse "Kuzey Kafkas topluluklarının Rusya'ya gönüllü katılımı" ifadesini sadece s. 9'da dokuz kez tekrarlamaktadır.

Rusların Kabardeylerin Rus tebaasına geçmesi olarak kabul ettikleri tarih 1774 idi (Küçük Kaynarca Türk-Rus Antlaşması) ve 1557'den itibaren "Rusya'ya ait oldukları" tarihsel kurgusu 1957'den önce hiçbir bağlamda ifade edilmemiştir.[43] 18. yüzyılın başlarında Rusların hizmetinde bulunan prensler Alexander Bekovih-Çerkasskiy ve Otar Tumanov gibi Kabardey ve Gürcü asilleri I. Petro'ya, Kabardeylerin "bağımsız olduklarını ve hiç kimseye boyun eğmediklerini" ve Kuzey Kafkasya topluluklarının genelde "esasen değil ismen Rus uyrukları" olduğunu açıklamıştı. Bununla beraber, Rus yönetimi buna tavrını vahşice göstermişti: 1779'da Büyük Kabardey'in asilleri Rusya'ya bağlılık yemini etmeyi reddedip geleneksel anlamda uyruklar olarak değil, konuklar veya müttefikler (*kunak*lar) olarak Rus koruması altında olduklarını ilan ettiklerinde, Rus birlikleri Kabardey'e ilerleyerek onları koşulsuz bağlılıklarını ilan etmeye mecbur etmişti.[44]

17. YÜZYILDA GÜRCİSTAN

17. yüzyılın başında Gürcistan, onu tamamen yok etmesi muhtemel gözüken birbirine bağlı sorunlarla uğraşmaktaydı. Bagratuni hanedanının biyolojik ikilemi birçok kuşakta erkek vâris yokluğu idi. Ailenin çeşitli kanatları arasındaki kronik iç çatışma ve ayrıca soylular arasında güç peşinde koşan hırslı ve ahlaksız bireylerin varlığı bu sorunu ağırlaştırmıştı. Bu kontrolsüz şiddetin bir sebebi (Rusya'da olduğu gibi) Gürcistan'ın batı Avrupa'daki akılcı felsefi ve bilimsel gelişmeler sonucunda ortaya çıkmış iyi yönetim, toplumsal ahlak ve yurttaşlık kavramlarından uzakta olmasıydı. Fakat ülkenin en büyük sorunu, sadece kendi uyruklarına değil, daha ufak komşuları Gürcistan ve Ermenistan'dan geride kalmış parçalara Karanlık Çağlar'ın normlarına göre davranan güçlü Asyalı komşularının (İran'ın şahları ve Türkiye'nin sultanları) müdahaleleri ve onlara tabi olmaktı. 18. yüzyılın sonuna doğru onların saldırgan emperyalizmine Rusya'nın katılımıyla durum biraz daha karmaşık bir hâl almıştı.

Her ne kadar Batı Gürcistan'ın prenslikleri 16. yüzyılın başından itibaren Osmanlı sultanlarının güçlü baskısı altında olmuşsa da, bu prensliklerin sorunları büyük ölçüde Türklerden olduğu kadar kendilerinden de kaynaklanmıştı. Örneğin, 1623'te İmereti Kralı Giorgi, Megrelyalı acımasız Dadiani Levan ile Guria Prensi Keyhüsrev arasındaki ittifak karşısında endişelenerek onlara meydan okumuş ama girdiği savaşta

43. *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, C. XIII, s. 781; *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*, C. XXX, 1937, süt.410; *Entsiklopedicheskiy slovar* 1954-5, C. II, s. 4. Sovyet Rusya tarihinde 1957'den önce Kabardey'in 1557'de Rusya'nın parçası olmasına dair benzer bir olay yoktur: Traho, *Cherkesy*, s. 24-26.
44. Khodarkovsky, *Russia's Stepe Frontier*, s. 55-6; ve başka etkili örneklerse s. 58, 68-9.

mağlup olmuştu. Gürcü hükümdarları arasında hiçbir zaman, asil olsun halktan olsun hemşeri Gürcüleri köle olarak satmak amaçlı esaret gibi bir uygulama olmamıştı ama yozlaştırıcı Türk baskısı döneminde bunu yapmaya başlamışlardı: "Açık köle ticareti yayılmıştı, çünkü savaşçılar bile gizlice Tatarlara satılmıştı. İmereti için bir utanç lekesi olan bu tür akınlar sıklaşmıştı."[45] Ülkedeki en yüksek düzeydekiler bile işin içindeydi:

> [Yaklaşık 1638'de] Kral Giorgi... savaştan önce Dadiani'nin ordusunu tetkik etmek için birkaç adamıyla gitmiş ama Dadiani Levan bundan kuşkulanarak savaşçılarını kralın yolunu kesmeleri için göndermişti. Onu yakalayarak Levan'a getirmişlerv e o da onu Odişi'deki kalesine hapsetmişti... Giorgi'nin oğlu Aleksandre babasının serbest bırakılmasını istediğinde, Levan kralın fidyesi olarak Çikhori ve Çkhari'nin Ermeni ve Yahudi tüccarlarını talep etmişti. Başka bir alternatif olmadığını gören Aleksandre onları teslim ederek babasını geri almıştı... [ama] babası olanlar karşısında o kadar kederlenmişti... ki sonunda ölmüş... ve... yerine Aleksandre kral olmuştu... Fakat Levan Dadiani düzelmemiş ve her Noel, Epifani, Paskalya ve diğer festivallerde İmereti'ye akınlar düzenlemeye devam etmişti.[46]

Kral Aleksandre'ın oğlu ve yegâne vârisi Mamuka, Megrelyalı akıncılarla bir karşılaşmasında esir düşmüş ve Levan tarafından hapsedilmişti. Tam o sırada, Levan Dadiani'nin komşularıyla iyi ilişkiler içinde yaşayabileceğine dair ümidini yitirmiş ve oğlunu kurtaracak fidyeden yoksun olan İmeretili Aleksandre Rus çarına başvurmaya karar vermişti: 1648'de Khosia Japaridze'nin önderliğindeki bir heyet Moskova'ya olan uzun mesafeyi katetmiş ve burada Aleksey tarafından karşılanmıştı. Aleksey'in yanıtı "samur kürkünden hediyeler ve epeyce parayla" iki boyarı Kutaisi'ye göndermek olmuştu. Bunu daha da fazla kıskanan Dadiani, Mamuka'yı kör ettirmiş ve kısa süre sonra da kendi ölümü İmereti ile Megrelya arasındaki şiddetin daha da artmasına yol açmıştı.[47]

Sürekli İran veya Türkiye'den saldırı tehdidi altında yaşamak zorunda olan Gürcüler ile Ermeniler, Rus koruması sağlayabileceklerin ümit etmişti. İlk diplomatik temas geç 15. yüzyılda Kaheti'den gelmiş ve 200 yıl boyunca çeşitli Gürcü prensliklerinin hükümdarları birçok fırsatta Moskova'ya başvurularını tekrarlamıştı. Rus yönetimleri İran'la ilişkilerinde dikkatliydiler ama Gürcüler gibi Ruslar da Ortodoks Kilisesi'ne dahil olduğundan Moskova Gürcülere uygun jestlerde bulunmaktaydı. 1638'de Megrelya hükümdarı Levan (Dadiani) ve ardından 1650'de

---

45. Vakhushti Bagrationi, *Istoriya,* s. 245.
46. *A.g.e.*, s. 244-6.
47. *A.g.e.*, s. 247-8.

İmereti Kralı Aleksandre ismen Rus korumasına alınmıştı.[48] Batı Gürcistan'daki bu gelişmeler, Gürcistan'da,

> hükümdara sadık hizmet ve bağlılık ilkesi yerini... Gürcücede *t'avadoba* veya [yerel] prenslerin yönetimi olarak bahsedilen... anarşik eyaletsel ayrılıkçılık kalıbına bıraktıkça

ortaya çıkmış genel gerileme ve parçalanmanın bir parçasıydı.

> Bununla birlikte senyör ile köylü arasındaki ilişkilerde, ikincinin hak ve ayrıcalıklarına dair bir kötüleşme olmuştu. Ülkenin Türk ve İran etki alanları olarak ikiye ayrılması ulusal yeniden doğuşu engellemişti. Türkler, Batı Gürcistan'a sadece bir köle ve ganimet kaynağı olarak bakmış ve bu bölgeyi içeriden bölünmüş ve moralini yitirmiş bir yer konumunda tutmak için ellerinden geleni yapmışlardı.[49]

Şah Abbas ve halefleri yönetimindeki doğuda da koşullar daha iyi değildi. Her ne kadar çeşitli Gürcü kralları ismen Müslüman olarak Farsça adlar almış ve şahın sarayında iyi bir konuma ulaşmıştıysalar da, aslında köleydiler ve 150 yıldır neredeyse İran işgali altında acı çeken ülkelerini hiçbir şekilde rahatlatmaları söz konusu değildi. Hizmetlerindeki birçok Gürcü'nün keşfettiği gibi, İran hükümdarları batıl itikatları olan acımasız ve yozlaşmış kişilerdi ama her şeye rağmen bir İngiliz İran tarihçisi Abbas'ı, esasen Türkler karşısındaki askerî başarılarından dolayı "Muhteşem" olarak adlandırabilmektedir. Ayrıca şahı Aras üzerindeki Culfa'da yaşayan 5.000 Ermeni ailesine köle olarak davranmayıp usta zanaatkârlar ve tüccarlar olarak "zenginleştikleri" 965 mil ötedeki İsfahan'a tehcir ederek ve ardından "Yeni Culfa"da bir kilise inşa ettirerek gösterdiği "geniş görüşlülükten" dolayı da övmektedir. Fakat "Mazandaran'da ikinci bir koloni oluşturma... girişimi... yüzlerce Ermeni'nin ölümüne yol açmış, sıtmalı ikliminden dolayı tam bir başarısızlığa uğramıştır."[50]

17. yüzyıldaki İran yöntemlerinin bir göstergesi de, I. Abbas'ın, kraliyet hareminde yine I. Abbas'ın başlattığı bir uygulamaya göre[51] bir Çerkez cariyeden doğmuş halefi I. Safi'nin (1629-42) aynı haremde neredeyse doğumundan beri hapis tutulmuş olmasıdır. Hoşgörülü kadınlar ve onları koruyan haremağalarının eşliğinde edinilmiş deneyim anlaşılan bir şefkat ortaya çıkarmamış ama daha ziyade zalimliğe eğilimi pekiştirmiştir. Kraliyet ailesinin, I. Abbas'ın torunu Sam Mirza'nın Şah

---

48. Lang, *Last Years*, s. 15, 22.
49. *A.g.e.*, s. 17-18.
50. P. Sykes, *A History of Persia*, 2. baskı, 2 cilt, Londra, 1921, s. 181.
51. Roemer, "Safavid period", s. 278.

I. Safi olarak İran tahtına çıkmasını sağlamada etkili olmuş bir üyesi, "Kartli kraliyet ailesinin gayrimeşru oğlu" Hüsrev Mirza olmuştur. Sadık hizmeti karşılığında "Rüstem Han" olarak yeniden adlandırılmış ve 1632'de şahın, Gürcülerin Kral Rostom olarak adlandırdığı Tiflis genel valisi olarak atanmıştır.[52]

Bundan sonra Kaheti Kralı I. Teimuraz sürekli olarak Rostom ve şahın Kaheti'deki kuklası Salim Han tarafından tehdit edilmişti ama Kaheti tahtını 1634'te ikinci kez elde eden Teimuraz "Rostom ve onun İran desteklerine akınlar düzenleyerek zarar verdiği tepelerde az çok riskli şekilde varlığını sürdürmüştür".[53] Çabalarından biri, Kaheti'nin Dağıstan dağlarındaki komşusu Pagan Didoy topluluğunu, Rusya'ya başka bir yol açmak için Hıristiyanlaştırma girişimiydi. Fakat Didoylar ve diğer Dağıstanlılar direnerek Teimuraz'ı geri çekilmeye zorlamıştı. Bir sonraki girişimi torunu Nikolaoz'u (Kartli'nin gelecekteki kralı I. Erekle) Çar Aleksey'in dostluğunu kazanması için 1648'de Moskova'ya göndermesi olmuştu ve Nikolaoz burada 1662'ye kadar kalmıştı. Rus elçilerinin 1650'de Kutaisi'yi ziyaretlerinde Teimuraz oradaydı ve altı yıl sonra da kendisi de Moskova'ya seyahat edecek ve burada sıcak şekilde karşılanmasına rağmen yardım sağlayamayacaktı.[54] Gürcistan'a döndükten sonra 1663'te Kral V. Vakhtang / Kartli Şahı Navaz Teimuraz'ı tahttan indirmiş, Kaheti tahtına oğlu Arçil'i yerleştirmiş ve Teimuraz'ı kısa süre sonra öleceği İran'da bir manastıra göndermişti. Bu arada Nikolaoz/Erekle Rusya'dan dönerek Kaheti'de iktidarı ele geçirmeye çalışmış ama V. Vakhtang peşinden o kadar çok gelmişti ki sonunda 1664'te tekrar Moskova'ya kaçmak zorunda kalmıştı; burada sarayda itibarlı bir konuma yükselerek 24 yıl geçirecekti.[55]

17. yüzyılda Kaheti bir Gürcü hükümdarından yoksun olarak iki uzun fetret döneminden geçmiş (1648-64 ve 1675-1703) ve bu dönemlerde İranlı valiler tarafından yönetilmiştir.[56] Kartli ayrıca doğrudan soy olarak Bagratuni ailesinin Kral Rostom'un yerine birini sağlayamamasının yol açtığı hanedansal sorunlarla da uğraşmıştır; öyle ki, doğrudan soydan gelmeyen bir halef bulunması gerekmiştir. 88 yaşında ve çocuksuz Rostom vârisçisi olarak bir kuzenini belirlemiş ama o da 1653'te avlanırken ölmüştür. Bunun üzerine II. Abbas, Rostom'un halefi olarak bir alt kuşaktan bir Bagratuni prensini seçmesine izin vermiş ve bu Prens V. Vakhtang veya Farsçada "çok sevilen" anlamına gelen Şah Navaz adını almıştır. Vakhtang, Gürcistan hükümdarlık ailesinin,

52. Lang, *Last Years*, s. 12-13; Roemer, "Safavid period", s. 304, 307, 310; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 63.
53. Lang, *Last Years*, s. 13; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 65-8, 150-2.
54. Lang, *Last Years*, s. 89; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 65*8, 153-6, 247-8, 304-5.
55. Lang, *Last Years*, s. 88-9; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 154, 157-8, 250-1.
56. Lang, *Last Years*, s. 286.

merkezi, Ksani Nehri'nin üzerinde Muhrani'de bulunan bir dalından geldiğinden, şah tarafından atanan o ve halefleri "Muhrani Hanedanı" olarak adlandırılmıştır.[57]

1720'lere kadar Güney Kafkasya'nın etnik açıdan karmaşık ve epeyce bölünmüş, ayrıca da Türk ve İran istilalarına son derece açık Hıristiyan ülkeleri, daha ziyade kendi içine dönük bir dünya yaratmıştı; bu dünyada Terek Bozkırı'ndaki Rus Kazakları gibi yabancıların henüz önemli bir rolü yoktu. Ama bu durum ve bununla birlikte de Kafkas topluluklarının tüm yaşamı ve aralarındaki ilişkiler değişmek üzereydi; Rus İmparatorluğu, Kafkasya'yı kendi imparatorluk topraklarına katmak için hazırlanmaktaydı.

57. İran şahları tarafından atandıklarından bazen "Muhrani Genel Valileri" olarak adlandırılmışlardır: Lang, *Last Years, passim* ve Allen, *History of the Georgian People*, s. 174-80. "Muhari" bunlar ve daha önceki Bagratuni hükümdarları arasında, baştaki hanedandan Kartli veya başka bir taht için açık bir halef çıkmadığı zaman bir rakip talipli kaynağı olmanın dışında özel bir farklılığa işaret etmemektedir.

8
8. Yüzyılda Kafkasya

RUSYA'NIN I. PETRO'SU VE KAFKASYA

Güney Kafkasya'da olanların büyük kısmı İran'daki duruma bağlıydı. Burada dindar Şah Sultan Hüseyin'in hükümdarlığı döneminde (1694-1722),

> Kraliyet gücündeki gerileme, şahın devlet işlerine kayıtsızlığı, inisiyatif, enerji ve tutarlılık yoksunluğu her türlü ilerleme ihtimalini... ticaret, yönetim veya tarım, ulusal mali kaynaklar veya ordu... olsun... bertaraf etmekteydi... Buna rağmen, her ne kadar kaygı verici esneklik kaybı işaretleri... örneğin, askerî alanda görülmeye başladıysa da devlet kurumları çalışmaya devam etmişti.[1]

Bu durum Rusya'da Büyük Petro'nun başlattığı çağdaş dinamizmden büyük farklılık göstermekteydi. Onun İran seferi münferit bir gelişme değildi ama 18. yüzyıl Avrasya savaşının karakteristik bir vakasıydı; burada Petro, kanlı olaylarla iştahını tatmin eden ve Viyana'dan Afganistan'a kadar uzanan bir bölgede sonuçlara yol açan başlıca aktör-otokratlardan biriydi:

> Otuz beş yıllık hükümdarlığında... sadece [bir kez] 1724 yılında... Rusya... barış hâlindeydi... Petro'nun pervasız askerî girişimlerinin ardındaki birincil nedeni, anlaşılabildiği kadarıyla, onu savunanların kahramansal ve asil vizyonlarıyla kolaylıkla uzlaştırmak mümkün değildir... [Kaçınılmaz] sonuç [şudur ki]... Petro'nun hükümdarlığını baştan sona doldurmuş savaşlar büyük ölçüde kendi eseriydi, ne anlama geldikleri anlaşılmadan ve herhangi kesin ve açık bir hedef olmadan üstlenilmiş girişimlerdi.[2]

Petro, Moskova'da iktidarı 1689'da 17 yaşında, üvey kız kardeşi Sofiya'nın onun adına yedi yıl sürmüş vekilliğinden sonra elde etmişti. Sofiya'nın vekilliği sırasında, tahta sürekli, aralarında kalıtsal kraliyet

---

1. Roemer, "Safavid period", s. 313.
2. M.T. Florinsky, *Russia: a History and an Interpretation,* 2 cilt, New York, 1953, C. I, s. 335.

alayı *streltsy*'nin de olduğu destekçileri talip olmuştu. Ayrıca Sofiya'nın sevgilisi ve bir asker olarak Rus ordusunun arkaik örgütlenmesinin engel olduğu Prens Vasiliy Golitsyn'in de epeyce etkisi olmuştu. Bu yetersizlik ve Golitsyn'in Sofiya'yı hükümdar yapma amacıyla başlattığı başka bir *streltsy* ayaklanmasının yol açtığı şiddet, 17 yaşındaki prens Petro ve destekçilerinin bir karşı darbeye girişmesine ve onun Tüm Rusya'nın "Sezar Otokratı" olarak tanınmasına sebep olmuştu.

1490'larda Papa VI. Alexander Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir haçlı seferi istemişti. Bu fikir Türklerin 1683'te Viyana'yı kuşatmalarından sonra tekrar canlandırılmıştı.[3] Rusya'nın ilk hükümdarların hiçbiri bu kavramı benimsememişti (şüphesiz Ortodoks Kilisesi'nin özel "Üçüncü Roma olarak Moskova" öğretisi yüzünden) ama şimdi Rusların coğrafi durumu dikkatlerinin, güneye ilerlemelerini engelleyen Kırım Tatarları ve Türklere yönelmesine sebep olmuştu ve I. Petro bu ikinci cephenin, Moldavya, Ukrayna, Volga bozkırları ve İran için sonuçlarına rağmen, özellikle cazibesine kapılmıştı.

Aşağı Don ve Volga'nın ötesindeki Kuzey Kafkasya Ovası, 1556'da Moskova'nın Tatar Astrahan Hanlığı'nı ilhak etmesinden itibaren Don Kazaklarının toprakları olmuştu ama Kırım Hanlığı'nın Karadeniz'de güçlü bir sınırı vardı ve bu sınırda kilit kale Don Nehri'nin ağzındaki Azak (Azov) idi. Burası Don Kazaklarının 1637'de kendi inisiyatifleriyle Azak'ı ele geçirmeleri ve Çar Mihail'e sunmalarıyla sonuçlanmış başarılarının gerçekleştiği yerdi. Fakat Moskova'nın Toprak Meclisi bu teklifi reddederek sultandan özür dilemiş ve Kazakları burayı yıkarak terk etmeye zorlamıştı. Neredeyse 60 yıl sonra Moskova'nın Azak'ı fethi stratejik bir zorunluluk olarak belirmiş ve Golitsyn'in iki başarısız seferinden sonra Petro'nun kendi kavramlarına göre kısmen modernleştirilmiş ama hâlâ Moskova'nın geleneksel ordusu *streltsy*'nin ayak bağı olduğu bir orduyla bu hedefe ulaşılmıştı. Türkiye'nin 1695'te yeniden inşa edilmiş Azak Kalesi'ne karşı ilk sefer de (bu sefer de Petro'nun askerî rolü ikinci dereceydi) başarısızlığa uğramış ama ikinci kuşatma, *streltsy* arasında büyük kayıplara sebep olduktan sonra kaleyi savunanları teslim olmaya zorlamıştı. 1687'de Petro sahte kimlikle kişisel Batı Avrupa elçilik ve öğrenme turuna çıkmıştı. Bu bir kez daha ona karşı Moskova'da *streltsy* entrikalarına yol açmış ve geri döndüğünde Petro bir işkence ve idam dizisine başkanlık etmişti.[4]

Bir yıl sonra hiperaktif Petro bir kez daha Türk cephesini terk ederek tamamen farklı bir çabaya girişecekti: İsveç kralı XII. Karl'a karşı 21 yıllık "Kuzey Savaşı"na. Ağustos 1700'de Petro'nun ordusu onun önderliğinde

---

3. *A.g.e.*, C. I, s. 163-4, 264.
4. *A.g.e.*, C. I, s. 320-6, 336; V.O. Klyuchevskiy, *Sochineniya v vosmi tomakh*, Moskova, 1956-9, C. IV, s. 65-6.

Livonya'dan herhangi bir temel planlama yapmadan yola çıktığında, Finlandiya Körfezi Narva'da bozguna uğramıştı; Petro savaştan önce kaçmıştı. Şansına, eş derecede tutarsız genç İsveçli muzaffer, ordusunu süratle batıya götürmüş ve böylece Petro'ya İngria'yı işgal ederek Neva deltasında St. Petersburg kentini kurma fırsatı vermişti.[5]

Bu yeni ilgiye rağmen, Çar güneyle ilgilenmeye devam etmiş, Astrahan valisine Dağıstan hükümdarlarıyla dostluk ve ticaret ilişkileri geliştirme emri vermiş ve Azak'ın Rus valisine Kuzey Kafkasya topluluklarının Rusya'nın müttefikleri olma konusundaki tavırları hakkında danışmıştı. 1701'de sultanı İstanbul'a ilk defa bir Rus konsolosu kabul etmeye ikna etmişti. Bu arada Türkler Kerç'te yeni bir kale kurarak Kuzeybatı Kafkasya'daki konumlarını güçlendirmiş, aynı zamanda Rusları kalelerini yıkmaya, Azak filolarını yakmaya ve Voronezh'de gemi yapımını durdurmaya ikna etmişlerdi. Ayrıca Ruslar yıllar boyunca da doğu ve güney kolonilerinde karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalmıştı: 1705'de Astrahan'da başka bir *streltsy* isyanı ve Başkurtlar ile Güney Urallar ve Orta Volga'daki diğer toplulukların, 1707-9'da Don Kazaklarının geniş bir ayaklanmasına dönüşecek isyanı.[6]

Sultanla ilişkiler iki kral maceracı Petro ve XII. Karl için şiddetli bir hâl almış, devam eden Kuzey Savaşları sırasında Ukrayna Kazaklarının Hetman Mazepa'sının çift taraflı oynaması yüzünden doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nun yörüngesine girmişlerdi. 1708'de Karl, Ukrayna'ya ilerlemiş ama generalleriyle önemli bir buluşma gerçekleştirmek yerine süratle Mazepa'yla buluşmak için güneye inmişti. Bunun sonucunda İsveçliler, Petro'nun ordusu tarafından ilk önce 1708'de ve ardından tekrar Haziran 1709'da Poltava Savaşı'nda mağlup edilmişti. İki kralın çılgınlıklarının sonunda Kafkasya için de sonuçları olmuştu. Karl, Türklere teslim olarak Rusların eline geçmekten kurtulmuş ve ardından Moldavya'da sığınma hakkı verilmişti; Petro'ysa sürekli sultandan kralın Rusya'ya teslim edilmesini talep etmişti.[7]

Karl'ın Türk konukseverliğinde geçirdiği bir yılın ardından Petro, Sultan III. Ahmet'e bir ültimatom göndererek ya Karl'ı Türkiye'den uzaklaştırması ya da savaşı kabul etmesini söylemiş ve buna karşılık sultan onu şaşırtarak Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşta olduğunu belirtmişti. 1711'in yaz mevsiminde Petro küstahça bir şekilde ordusunu Türk işgalindeki Romanya'nın Tuna prensliklerine ilerletmiş ve Türk hainliğini lanetleyen ve 'barbarların boyunduruğunda inleyen

---

5. Florinsky, *Russia*, C. I, s. 326-8, 335-55.
6. *A.g.e.*, C. I, s. 343, 424-5; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 407-8; *Russko-Dagestanskiye otnosheniya v XVIII-nachale XIX v.: sbornik dokumentov* (Der.) V.G. Hadzhiyev, Moskova, 1988, s. 3-4.
7. Florinsky, *Russia*, C. I, s. 339-42; Klyuchevskiy, *Sochineniya*, C. IV, s. 56-7.

[Ortodoks] Yunanlar, Valahialılar, Bulgarlar ve Sırpları' efendilerine karşı isyan etmeye çağıran bir manifesto yayınlamıştı. Doğal olarak bu hareket Türkleri sinirlendirmiş ve "bu [manifestoda], uzun süre, tıpkı Petro'nun efsanevi 'vasiyeti' gibi, onun Romanovlar yönetimi altında Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurma amacı olarak görülmüştür".[8] Petro'nun seferi bir felaketti; çünkü Türk topraklarına bildiğini okuyan şekilde girişi onu Prut Nehri'nde tecrit edilmiş, erzaksız ve Türk ve Kırım kuvvetleri tarafından kuşatılmış hâlde bırakmıştı. Bu şartlar altında Sultan Ahmet, Petro'nun teslim olmasını kabul etmiş ve şartları da son derece uygundu; çünkü sadece Rusların Azak ve diğer kaleleri boşaltmasını ve Polonya ile Ukrayna'ya müdahale etmemesini istemişti.[9]

Fakat bu andan itibaren sultanın Kafkasya politikası daha saldırgan bir hâl almıştı. Kabardey prenslerini ihanetle suçlayarak onları, eğer ona itaat etmezlerse savaşla tehdit etmişti; bağımlısı Kırım Hanı Devlet Giray da şamhal'a, yani Tarki'nin Adil Giray'ına bir elçi göndererek itaatini talep etmişti. Aynı zamanda sultan Kırımlılara, Kabardey ve Terek Kazaklarını rahatsız etmesini emretmişti. Her iki topluluk da bu saldırıları püskürtmüş ama Türkler ve Kırımlılarla tek başlarına uğraşamayacaklarını anlayan Çerkezler 1711'de Rusya'nın koruması altına girmeyi istemiş ve Çar da karşılığında bunun onlara vergilendirme getirmeyeceği gibi, yıllık bir yardımın da söz konusu olacağı konusunda güvence vermişti. Dolayısıyla Petro, Kuban'a 9.000 kişilik bir kuvvet göndermiş ve o yaz, çarın en yakın işbirlikçilerinden Kabardey prensi Elmurza Çerkasskiy bir Çerkez birliğinin başında Kırım ordusunun mağlup edilmesine dahil olmuştu. Sultan, Çerkezleri ihanetle suçlayarak onlara ya ilhak olmayı ya da yok edilmeyi seçmeyi önermiş, sonbaharda Kuzey Kafkasya'yı istila etmeye hazır hâle geçmişti; nihai hedef Gürcistan ve Azerbaycan'a boyun eğdirmekti.[10]

Bu arada Petro daha uzak bir hedefin cazibesine kapılmıştı: Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketleri'nin Güneydoğu Asya'daki faaliyetleri I. Petro'nun İran ve Hindistan'ın kaynaklarını arzulamasına yola açmış ve böylece Rus imparatorluk düşüncesine yıllarca sürecek bir temanın yerleşmesine sebep olmuştu. 1721'de İsveç'le uzun Kuzey Savaşı'nın sona ermesinin ardından Çar, Hazar Denizi ve İran'ı çıkış güzergâhı olarak kullanarak Hindistan'a ulaşmaya hazırdı. İlk olarak Kiev Ruslarının İsveç prensleri denizyoluyla Kafkasya'ya çeşitli müdahalelerde

---

8. Florinsky, *Russia*, C. I, s. 342-3; R.W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity*, Cambridge, 1934 [Archon yeni basımı 1963], s. 96. "Büyük Petro'nun Vasiyeti" adlı belgenin metni için bakınız, Sykes, *History of Persia*, C. II, s. 232, 244-6.
9. Florinsky, *Russia*, C. I, s. 343-4.
10. *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 408-9; *Russko-daghestanskiye otnosheniya*, s. 4.

bulunmuştu ve son zamanlarda ganimet arayışındaki Kazak korsanları da Volga'dan Hazar Denizi'ne inmişti; bunlar arasında kötülüğüyle en nam salmış olan, Stepan Razin'in 1668-9'da Derbent'ten Reşt'a kadar İran kıyısını yağmalayarak bol ganimetle Astrahan'a döndüğü seferdi.[11]

Hazar kıyılarında tutunmanın temel şartı bu bölgenin haritalarının hazırlanmasıydı. Astrahan'a üslenmiş Büyük Petro'nun haritacıları Hollanda denizcilik pratiğini izleyerek 1715'te Kabardey Prensi Bekovich'in gözetiminde bu iç denizin büyük kısmının haritasını çıkarmıştı.[12] Bu yoğun faaliyetin İranlıları hazırlanmakta olan bir saldırı konusunda uyarmadığı anlaşılmaktadır.[13] Çar, İran'ın geç Safeviler yönetimi altında gerilerken, eğer Rusya yapmazsa Türkiye'nin ve İran'ın Kafkasyadaki topraklarını ele geçirmeye hazır olduğunu anlamıştı. Dolayısıyla Petro, Mayıs 1722'de Rus tüccarların Şamahı'da Şii karşıtı Dağıstanlıların kente düzenlediği bir akın sırasında yaşadıkları zararı bahane ederek Hazar'daki İran topraklarını ele geçirmek için uzun vadeli bir maceraya giriştiğinde Kafkasya'ya da ciddi bir Rus tecavüzü başlamıştı.[14]

İran'ın komşu topraklar üzerindeki siyasi ve ekonomik etkisi Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişinden beri gerilemişti ve Türklere karşı onlarca yıl sürdürülmüş savaş Safevilerin kaynaklarını kurutmuştu. Afgan ve diğer asilerin istilaları da Orta İran'daki yaşamı sekteye uğratmıştı. Ayrıca I. Abbas'ın ardından gelmiş şahlar gençlik yıllarında hareme kapatıldıklarından ve pratik eğitimden tamamen yoksun kaldıklarından yetersizdiler.[15] Bu yüzden Ruslar, Dağıstan ve Hazar kıyısını istilalarına, İran'ın buradaki kontrolünü yitirdiğini bahane ederek girişmişti. I. Petro'nun 25 Temmuz 1722'de İran'a bir elçilik heyetiyle ulaştırdığı şaha yazdığı mektup, İran'ın Dağıstan üzerindeki egemenliği kabul etmekteydi ama Hazar'a başlamış Rus seferine dair sahte bahaneleri epeyce kaygı vericiydi:

> Şaha... Şamahı'ya İran'a saldırmak için değil, bize saldırmış isyancıları yok etmek için gittiğimizi... açıklayın. Ve eğer harap hâldeki [İranlılar] yardım

---

11. Solovyov, *Istoriya Rosii,* C. VI, s. 289-94.
12. Örneğin bakınız, J. Struys, *Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, etC.,* Amsterdam, 1681, s. 1'in karşısında 1668 tarihli Hazar Denizi'nin haritası; harita sığ kuzey dilimindeki derinlikleri gösterirken, daha büyük ve derin güney dilimindeyse, sahil yakını hariç, derinlikler ölçülmemiştir. Hazar Denizi'ni kuzey-güney ekseninde doğru şekilde oturtulmuş olarak gösteren bu haritanın mevcudiyetine rağmen, 19. yüzyıldan önceki Avrupa haritalarının büyük kısmı (muhtemelen Blaeu'nun büyük *Atlas of the World*'ünden kopya) Hazar Denizi'ni batı-doğu yönünde uzanmış şekilde göstermekte, böylece Kafkasları bir kıstak olarak göstermemekte ve doğu Gürcistan ile Dağıstan'ı yok olacak şekilde sıkıştırmaktadırlar.
13. Florinsky, *Russia,* C. I, s. 352-4; Karimullin, *U istokov tatarskoy knigi,* s. 72; Roemer, "Safavid period", s. 317.
14. Hughes, *Russia,* s. 311-12, 440; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. I], s. 411; Klyuchevskiy, *Sochineniya,* C. III, s. 266-7.
15. Roemer, "Safavid period", s. 268, 278, 288-9, 304-5, 310-12, 314-24.

isterlerse, karşılığında bize Hazar kıyısı boyunca belli yerleri verdikleri takdirde onlara düşmanlarından kurtulmak ve İran'ın topraklarını sonsuza kadar yeniden elde etmeleri için yardıma hazırız. Çünkü bu güvensiz ortamda kaldıkları ve önerimizi kabul etmedikleri takdirde Türklerin, İran'ın tamamını alacağından şüphemiz yok... ve ne bizim ne de onların İran'a sahip olmalarını istiyoruz. Buna rağmen, [İranlılarla] herhangi bir anlaşmaya ulaşamadığımız için bunda onların yanında olamayız ama sahil kesimini alacağız, çünkü buraların Türklerin eline geçmesine izin veremeyiz... Ayrıca şunu da anlatın ki, bunu kabul etmedikleri takdirde bu onların işine yaramayacak, çünkü Türkler, İran'ı istila ettiklerinde bizim için Hazar kıyılarını almak şart olacaktır... ve bir kısmını vermek istemediğiniz takdirde... [İranlılar] tüm ülkeyi kaybedecekler.[16]

Petro, Hazar saldırısı için Astrahan'da 47 yelkenli ve 400 kadırga inşa ettirerek ve Arap harfleriyle yazılmış, Rusların düzenli olarak "Asyalılarla" iletişime geçmek için kullandığı Kazan Tatarcası ve Çağatay dili, ayrıca ek Arapça veya Farsça kelimelerin bir karışımından oluşmuş bir propaganda manifestosunun birçok nüshasının çoğaltıldığı sahra matbaası kurdurarak hazırlanmıştı.[17] Bir Sovyet Bilimler Akademisi tarihi bize bu broşürün, yerel nüfusu istilanın görünürdeki sebebi (Şamahı'da Rus tüccarlarını soymuş "sorun çıkarıcıları ve asileri" cezalandırmak) konusunda önceden bilgilendirmek için olduğunu söylemektedir. Gerçekten de bu olay Petro'nun Hazar'ın, "Rusya için ekonomik ve siyasi önemi olan" batı kıyısını ilhak etmek için öne sürdüğü bahaneydi. Söz konusu tarihçi bu Dağıstan bölgesinin o tarihte hangi ülkeye ait olduğunu söylememekte (Aslında İran'a aittir) ama "Hacı Davut, Surhay Han ve onların çevresi dışında Petro'nun manifestosunun Dağıstan'da hoş karşılandığını" ve "Rus seferi haberinin Türkiye'de yönetici kesim arasında büyük endişeye yol açtığını... ve Petro'nun ordusunun bir engelle karşılaşmadan ilerleyişinin öfkelerini artırdığını" ileri sürmektedir. İstanbul'daki Rus elçisi "büyük savaş hazırlıkları" olduğunu rapor etmiştir.[18]

Çar, Astrahan'dan Kuzey Kafkasya'ya büyük bir ordu gönderirken, Volga'dan gemiler de Terek'in güneyindeki Vaynah Körfezi'nde bir koya başka birlikler getirmişti; Çar 27 Temmuz'da buraya ana kuvvetini çıkarmıştı. Aynı anda süvarileri de Nogay Bozkırı'nda güneye doğru

---

16. *Russko-Dagestanskiye otnosheniya*, s. 32. Burada bir dipnotta komünist editör bu belgenin yazarının (Büyük Petro) (düşüncesizce?) Dağıstan ve Hazar illerini "İran" olarak tanımlama hatasını sürdürdüğünü belirtmektedir; ama bu söz konusu değildir.
17. Karimullin, *U istokov tatarskoy knigi*, s. 68-80.
18. *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 412-13. Petro'nun "manifestosunun" beceriksizce ve "en görkemli... en büyük dostumuz ve komşumuz" İran şahına hitaben yazılmış ve Şamahı'da Rus tüccarlarının zararlarının 4 milyon rubleye ulaştığını ileri süren metninin bir kısmı Rusça Abdurahimov, *kavkazskaya Albaniya*, s. 167'de alıntılanmıştır.

ilerlemekteydi ve yolda onlara Kabardey prensleri katılmıştı. Tek direniş gösterisi, Endery, Aydemir ve Çapalav'ın Kumuk hükümdarlarından, Çeçen uyruklarının desteğiyle bir Rus süvari müfrezesini durdurma girişimi şeklinde gelmiş ama bunlar da kısa süre içinde çekilmişlerdi. Bu arada, her ne kadar diğer Dağıstan hükümdarları soğuk durmuşlarsa da, Tarki şamhal'ı ile Tabasaran'ın Masum'u çarı gayet dostça karşılaşmıştı. Gerçekten de şamhal Adil Giray bir süre sonra Ruslara karşı cephe alarak 1725'e kadar Tarki'ye on kez saldırmış ve sonunda Ruslar tarafından yakalanarak Arkhangelsk eyaletine sürülmüştü. 2 Ağustos 1722'de Petro'nun öncü koluna 10.000 Don ve Ukrayna Kazakı ve Ayuka Han'ın 5.000 Kalmuku katılmış ve böylece çar Terek'te 100.000 asker toplamıştı.[19] Üç gün sonra, Petro ana kuvvetini karadan güneye hareket ettirerek Bakû'ya ilerlemeden önce Derbent'e kadar tüm kıyı hattını işgal etmişti. Kuvvetinin diğer bir kısmı da gemilere binerek kıyı boyunca güneye doğru seyretmiş (donanmaya önemli kayıplar yaşatarak) ve Lenkoran'dan Reşt, Gilan ve Mazandaran üstünden de Astarabad'a kadar uzanan güney Hazar kıyısında üsler oluşturmuştu; burası Petro'nun İranlıları çıkartıp Rusya ve Ermenistan'dan Hıristiyanları getirerek bir Rus kolonisine dönüştürmek istediği bir yerdi.[20] Fakat Rus istilasının başlamasından on yıldan az bir süre sonra İran, Şah II. Tahmasp yönetimi altında yeniden canlanma işaretleri göstermeye başlamıştı; Şah Tahmasp, İran'ın Afganlar karşısındaki muzaffer komutanı Türkmen General Nadir Kulı Han tarafından ilk önce desteklenmiş ama ardından tahttan indirilmişti. 1732'de Nadir Kulı Han, Ruslara karşı ilerlediğinde Güney Hazar kıyısındaki riskli durumlarını terk ederek Reşt, Bakû ve Derbent'i İran'a geri vermişlerdi. Ruslar kuzeye doğru çekilmiş, bu sırada Sulak üzerindeki yeni inşa edilmiş Kutsal Haç kalesini boşaltmış ve sonunda aşağı Terek'te Kızılyar'da durmuşlardı.[21]

İran'daki siyasi ve ekonomik kriz Safevi hanedanı karşıtlığını, özellikle İran'ın yönetici Şiileri ile I. Petro'nun istilasına karşı Dağıstan direnişinde önemli rol oynamış yerel Sünni nüfus arasındaki anlaşmazlığın yerleşik bir durum olduğu Dağıstan ve Şirvan'da coşturmuştu.[22]

---

19. Florinsky, *Russia*, C. I, s. 354; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 413.
20. Adzhiyev, "ı snova 'kumyk o kumykakh'", s. 91; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. II, s. 770; Hughes, *Russia*, s. 57-9; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 251, 344-52, 354; Solovyov, *Istoriya Rosii*, C. IV, s. 376-86.
21. Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 84, 250; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 349-50, 352-8; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 369, 374, 414, 418, 467; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 452; Lang, *Last Years*, s. 115, 141; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 167-70; *Kratkaya istoriya SSSR* (Der.) I.I. Smirnov, vb, 2 cilt, Moskova, 1963, C. I, s. 232.
22. *Istoriya Daghestana*, C. I, s. 340-3; *Russko-Daghestanskiye otnosheniya*, s. 4-5.

VOLGA-URAL BOZKIRI: NOGAYLAR VE KALMUKLAR

Her ne kadar Türkiye, Kırım Hanlığı ve çevredeki diğer göçebe boylar Rusya'nın imparatorluk hedeflerinin önünde önemli hasımlar olup engel teşkil etmekte idiyseler de, Volga'nın doğusunda Orta Asya'ya, nihai hedefleri olan Buhara, Semerkant, Tahran ve sonunda da Hindistan'a doğru ilerleyişi sırasında bozkır ve çöllerde de eş derecede zorlu bir direnişle karşı karşıyaydı.[23]

Nogay Topluluğu, Altınordu'nun 15. yüzyılda parçalanması sonucunda ortaya çıkmış "göçebe devletler"den biriydi. Güçlerinin Musa ve Yamgurçi önderliğindeki doruk noktasında Nogaylar, Büyük Topluluğun Ahmet Han önderliğinde 1480'de Moskova'ya gerçekleştirdiği sefere katılmıştı ve bu süreç sırasında Nogaylar, hanı katlederek Büyük Topluluğun Kırım Tatarları karşısında kesin bir mağlubiyet yaşamasına yol açmıştı.[24]

Bu arada hem Rusya hem de Türkiye, onları birbirlerine karşı kullanan Nogay Topluluğu'nun desteğini sağlamaya çalışmaktaydı. Bununla beraber, Nogay etkisi iç çatışmalarla azalmış ve "Küçük Topluluk" Azak'a yerleşerek Kırım korumasını kabul etmişti. Büyük Topluluğun Volga'daki lideri (yaklaşık 350.000 insan), Yaik'deki (Ural) üssüyle 1554 ve 1557'de IV. İvan'a bağlılık yemini etmiş ama Nogaylar haraç ödemedikleri için bu yeminler bir kez daha boyun eğme değil ama sadece Rus korumasını kabul etme anlamına gelmişti. Nogaylar egemenliklerini koruyarak düzenli olarak Moskova'ya elçi göndermişti. Rusya ise onlarla ticarete son derece bağımlı kalmıştı, çünkü yılda birkaç kervan göndermekte, silah, tahıl, tekstil, kâğıt vb karşılığında 20.000 at ve aynı sayıda koyun sağlamaktaydılar. Bununla beraber, Rusların Kazan ve Astrahan'ı fethettiği 1550'lerden itibaren Nogay-Moskova ticareti gerilemeye başlamıştı. Ruslar, Nogaylara kendi tebaaları olarak bakmaya başlamış ve Nogaylar da, Rus fethinin ardından Kazan pazarını kaybettikten ve çeşitli doğal felaketler yaşadıktan sonra buna pek karşı çıkamamıştı. Sonunda Büyük Topluluk da Yusuf Yaik'in ve onun büyük ağabeyi İsmail'in klanları şeklinde ikiye ayrılmış ve Volga'ya daha yakın otlamaya başlamıştı. 1610'lar ve 1620'lerde, Moskova geçici olarak Nogay uyruklarını kaybetmişti; çünkü büyük kısmı Kırım Hanlığına biat etmişti. Bu arada Kuzey Kafkasya'da Büyük Nogay Topluluğu, Küçük Topluluk tarafından iç çatışma ve saldırılara maruz kalmaktaydı; öyle ki, 1631'de birçoğu Ural-Volga bölgesine geri

23. Rusya'nın güneydoğu bozkır sınırını ve topluluklarının bu şekilde ihmal edilmesi üzerine bakınız, Khodarkovskiy, *Russia's Stepe Frontier*, s. 2-4, vb.
24. Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya*, s. 19-20, 27-8, 48-51, 54-63, 72-3. Bu sırada Nogay Topluluğu savaş alanına 300.000 savaşçı çıkartabiliyordu ki, bu muhtemelen 1,4 milyonluk bir toplam nüfusa işaret etmektedir: *Istoriya Kazakstana*, s. 114.

dönmüştü. Burada bağımsızlıklarını sürdürecek ve sonunda 18. yüzyılın başında Rus egemenliğine gireceklerdi.[25]

Daha az sayıda başka bir Türki topluluğu da geç 17. yüzyılda Kuzey Kafkasya'ya göç etmiştir: Bozkırlardan, Aral Gölü'nün batısından Türkmenler. Güçlü Hive Orta Asya hanlığının sık gerçekleşen akınlarının tehdidi altında Hazar'ın çevresinden batıya çekilerek daha sonra Stavropol ili olacak olan Maniç ile Kuma nehirleri arasına yerleşmişlerdi.[26]

Bu sırada Kuzey Kafkasya'ya daha az aşina olan yeni bir grupsa Kalmuklar'dı; bugün sayıları 175.000 olan bu küçük topluluk Astrahan'ın batısında, Kafkasya'nın içinde kabul edilebilecek en uç kuzey kesiminde yaşamaktadır. Kalmukların, Moğolistan ve Tibet'le uzun Asya bağlantıları olan bir tarihleri vardır; Moğol halkının batı kolu Oyratların parçası olarak boylar arası çatışmalar ve Çin istilaları sonucunda batıya doğru kaymak zorunda kalmışlardır. 15. yüzyılda Moğol boylarının iki ana grubundan biri, toprakları doğuda, Altay Dağlarından Çin'in sınırlarına uzanan Halhalar idi; batıda, Tanrı Dağlarına kadar da Oyratların dört boyu olan Dörböt, Turgut, Çoros ve Hoşut'un çayırları uzanmaktaydı. Askerî formasyonlar olarak Moğol boy birimlerinde bazı Oyratlar "sol kol, sol kanat" "Çungarlar" olarak biliniyor ve Balkaş Gölü'nün kuzeyindeki toprakları Çungarya olarak adlandırılıyordu. Oyratları "Kalmuk", yani "terk edenler veya çekilenler" (kendi dillerinde bu *Khalmg* idi) olarak adlandırılan onların Orta Asya Türki komşularıydı. Oyratlar ile Halhalar arasında birçok çatışmadan sonra Oyratlar 15. yüzyılda kısa süreliğine üstünlüğü ele geçirmiş ama daha sonra Çin'in "İç Moğolistan"ının Çaharları tarafından batıya doğru itilmişlerdi.[27]

Moğolların, Cengiz Han'ın seferlerinden öncesine giden uzun bir kültürel tarihi vardır. Yazı onlara 13. yüzyılda, Uygur Türklerinin alfabesi Halhalar tarafından benimsendiğinde ulaşmış ve böylece kitabi

---

25. Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya,* s. 33-4, 71, 73-4, 78-86, 89-107, 112-14, 121-2, 228-31; G. Veinstein, "A l'arriere-plan de la conquete de Sibir: Moscou et la Grande Horde nogaye", B. Chiclo (Der.), *Sibérie II: questions sibériennes: histoire, cultures, littératures,* Paris, 1999, s. 50-2.

26. *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, *Dopolnitelnyy tom II*, *Rossiya: Perepis naseleniya 1897,* s. xi-xxii [bundan sonra 1897 Nüfus Sayımı], s. xii, xvii; *Narody sredney Azii i Kazakhstana,* C. II, s. 9-10. 1979'da Stavropol ilindeki Nogayların sayısı 22.979 idi; 1989'da bu sayı 39.738'e yükselmişti.

27. C.R. Bawden, *The Modern History of Mongolia,* Londra, 1968, s. 3, 23-5, 50-8; R. Dawson, *Imperial China,* Harmondsworth, 1976, s. 238-41; *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XIX, s. 749-50, 808; *Istoriya Mongolskoy Narodnoy Respubliki,* 3. gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı (Der.) A.P. Okladnikov, vb, Moskova, 1983, s. 18-19, 170, 179-86, 193, 586, 587; *Narody Sredney Azii i Kazakhastana,* C. II, s. 331; *Narody yevropeyskoy chasti SSSR,* 2 cilt (Der.) V.N. Belitser, vb, Moskova, 1964, C. II, s. 743; A.N. Nusupbekov, vb, *Istoriya Kazakhzkoy SSR,* 5 cilt, Alma-Ata, 1979, C. II, s. 179-81; Phillips, *Mongols,* s. 140-1; G.G. Stratanovich ve N.L. Zhukovskaya, "kalmyki", R.G. Kuzeyev (Der.), *Narody Povolzhya i Priuralya: istoriko-etnograficheskiye ocherki,* Moskova, 1985, s. 271; Tokarev, *Etnografiya,* s. 195.

gelenek başlamıştır.[28] Moğolların büyük kısmı Budist, Hıristiyan ve Müslüman din propagandacılarına direnerek 16. yüzyıla kadar Şamanist olarak kalmıştır. Bu tarihte Altan Han Tibet'e düzenlediği bir seferden sonra Sarı Şapka mezhebinin Budist lamalarını Doğu Moğolistan'a getirmiştir. Oyratlar ise daha sonra, Sanskrit âlimleri Namkhaizhamso Tibet'e döndükten sonra Budizm'i benimsemiştir.[29] Bu tarihten sonra Tibet'le temaslarını sürdürmüşler, bir han öldüğünde, halefi için Dalai Lama'dan han unvanını almak için Lhasa'ya elçiler göndermişlerdir.[30]

Geç 16. yüzyılda, doğudaki Halhalar ve güneydeki Kazakların baskıları sonucunda bazı Oyratlar kuzeye, Sibirya ormanının kıyısına çekilmek zorunda kalmış, burada 1610'da Rus koruması talep etmişlerdir.[31] Burada komşuları Uralların güneyinde Embalar ve Volga nehirleri arasında yaşayan Nogaylar'dı ve Rusların Kalmuklar olarak bildiği Oyratlar bu bölgeyi kısa sürede ele geçirmiştir.[32] 1607'de Moskova'ya elçiler göndererek sadece çayırlara erişim hakkı ve Halhalar ile Kazaklardan koruma istemişlerdir ama çara bağlılık yeminleri Rus tarihçileri tarafından Kalmukların "Rusya'ya gönüllü boyun eğmesi" olarak şişirilmiştir.[33] 1623'te Oyrat Prensi Kho Orluk, Nogayların büyük kısmını yaşadıkları topraklardan çıkartmış olan 250.000 kişilik Turgut ve Hoşut göçüne önderlik ederek Volga'ya ulaşmış ve 1632'de Volga'yı geçerek Oyratları Astrahan bozkırına getirmiştir. Nogay Küçük Topluluğu bu Moğol istilasından batıya doğru kaçmış, Don Kazaklarının kordonundan savaşarak Kırım'a geçmiştir. 1636'da da Büyük Topluluğun benzer bir göçüne yardımcı olmak için Kırım hanının ordusu, ona boyun eğdiklerini ilan ettikleri Don Bozkırı boyunca onlara eşlik etmiştir. Bunun sonucunda Nogaylar Kuzey Kafkasya'ya, Küçük Topluluk Azak Denizi'nin doğusuyla Kuban'ın kuzeyine ve Büyük Topluluk da daha doğuda, Terek'e doğru olan çayırlara yerleşmiştir.[34] Kalmukların sebep olduğu endişe o kadar

---

28. Faulmann, *Das Buch der Schrift*, s. 85, 115-16; *Istoriya Mongolskoy Narodnoy Respubliki*, s. 116, 156-65, 200-1.
29. Bawden, *Mongolia*, s. 26-34; Herrmann, *China*, s. 37; *Istoriya Mongolskoy Narodnoy Respubliki*, s. 190-1, 200-10; *Istoriya Sibiri*, C. II, s. 105-6; Stratanovich ve Zhukovskaya, "Kalmyki", s. 273; Tokarev, *Etnografiya*, s. 196-7. *Bandida*, Sanskritçe *pandita*'nın (bilge) Moğolcasıdır.
30. A. Bormanshinov, "Kalmyk pilgrims to Tibet and Mongolia", *Central Asiatic Journal*, 1998, 42, 1, s. 1-2.
31. B. Dzhimbinov, *Sovetskaya Kalmykiya*, Moskova, 1960, s. 7-10; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIV, s. 58; *Istoriya Sibiri*, C. II, s. 36-7; *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 743; Nusupbekov, *Istoriya Kazakhzkoy SSR*, C. II, s. 287.
32. Bundan sonra "Kalmuk" adı Yaik ile Volga arasında yaşayan ve (bir kısmı) Rusya'ya bağlı Oyratlar için kullanılacak ve "Oyratlar" da Çungarya'daki batı Moğollarının ana parçası için kullanılacaktır; her ne kadar bunlar aynı topluluğun eşanlamlı adlarıysa da.
33. Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya*, s. 120-1; *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 743; D. Schorkowiz, *Die soziale und politische Organisation bei den Kalmücken (Oiraten) und Prozess der Akkulturation vom 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, 1992, s. 143-4; Stratanovich ve Zhukovskaya, "kalmyki", s. 275.
34. Dzhimbinov, *Sovetskaya Kalmykiya*, s. 7; *Entsiklopedicheskiy clovar*, C. II, s. 363; C.

fazlaydı ki, Moskova ile Kırımlıların onlara karşı bir savunma ittifakı oluşturması icap etmişti.[35]

Volga yakınında Rus koruması altındaki Nogay grupları da Kalmuklar tarafından Astrahan'ın batısına çekilmeye zorlanırken doğudakiler de yine Kalmuklar tarafından asimile edilmiştir. Gerçekten de birçok Nogay, güvensiz konumlarından dolayı bağlılıklarını Kırımlılar, Kalmuklar ve Ruslar arasında değiştirmeye başlamış ve 1638'de büyük kısmı Türkiye'nin Azak Kale'si sınırına doğru ilerlemiştir. Diğer Nogaylar da Astrahan'da Rus korumasına geçmiş ama çoktan parçalanmış, lidersiz ve çayırlardan yoksun bir durumda olduklarından her taraftan saldırılara açıktılar. Bundan sonra ne zaman bir Kalmuk saldırısı beklendiyse, Büyük Topluluk Nogayları'ndan kalanlar Terek'in güneyine çekilmiştir; burada Grebensk Kazakları ile Kumukların koruması altında olmayı seçmişlerdir.[36]

Bu arada 1635'de Oyratların Türkistan'daki ana parçası, etkisi batı Kalmuklara kadar uzanmış Çungaryan Hanlığı'nı kurmuştu. 1644'te Oyratların savaş lideri Kho Orluk Kuzeybatı Kafkasya'daki Küçük Topluluk Nogaylarına boyun eğdirmek için harekete geçmiş ama onlar ve Kabardeyler tarafından mağlup edilerek öldürülmüştü. Bundan sonra Kalmuklar Kuzey Kafkasya bozkırları boyunca biraz daha batıya uzandıkça Çerkez toplulukları ile onlar arasında iyi ilişkiler gelişmişti. Moskova Kuzey Kafkasya'yı kendi toprakları olarak sahiplendiğinden, Volga'dan Yaik'e (Ural) kadar uzanan Kalmuk çayırları artık Rus baskısına tabi olurken, Kalmukların yeni lideri Şükür Dayçin de Dalai Lama'nın kutsamasını almak için Tibet'e gitmişti.[37] "Rus" Kalmukları bugün olduğu gibi sadece Aşağı Volga'nın batısındaki aynı topraklara yerleşmekle kalmamış, Yaik Nehri kadar doğuya doğru, Kuzey Hazar Bozkırı'na da yerleşmişlerdi. Kalmukların Rusya'ya bağlılıkla ilgili ve Çar Aleksey'e itaat edeceklerine ve ne zaman ihtiyaç olursa savaş hizmeti

---

XIV, s. 58; Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya,* s. 114-16, 120-2; Nusupbekov, *Istoriya Kazakhzkoy SSR,* C. II, s. 287-8; *Ocherki, istorii Kalmytskoy ASSR* (Der.) L.N. Krivoshein, vb, 2 cilt, Moskova, 1967-70, C. I, s. 80-4; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation,* s. 141-2; Stratanovich ve Zhukovskaya, "Kalmyki", s. 274-5, 363; Tokarev, *Etnografiya,* s. 195.

35. Dzhimbinov, *Sovetskaya Kalmykiya,* s. 7; *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. II, s. 363; C. XIV, s. 58; Khodarkovsky, *Russia's Stepe Frontier,* s. 134; Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya,* s. 114-16, 120-2; Nusupbekov, *Istoriya Kazakhzkoy SSR,* C. II, s. 287-8; *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR,* C. I, s. 80-4; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation,* s. 141-2; Stratanovich ve Zhukovskaya, "Kalmyki", s. 274-5, 363; Tokarev, *Etnografiya,* s. 195.

36. Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya,* s. 116-18, 121-2, 124-6, 129.

37. Bawden, *Mongolia,* s. 50-1; *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XIV, s. 58; C. XXXVIII, s. 808; Forsyth, *Peoples of Siberia,* s. 125-7; *Istoriya Sibiri,* C. II, s. 38, 44-5; *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR,* C. I, s. 129; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation,* s. 145-6; P.A. Slovtsov, *Istoricheskoye obozreniye Sibiri,* St. Petersburg, 1886, s. 66; Solovyov, *Istoriya Rossii,* C. VI, s. 581, 585; C. V II, s. 235; Tokarev, *Etnografiya,* s. 19.

vereceklerine yemin ettikleri ilk yazılı antlaşmaları 1655-7'de yapılmıştı (her ne kadar Rusça ve Tatarca olduklarından Kalmuklar bunları okuyamamakta idiyse de).[38] Böylece Kalmuk Hanlığı Rusya'nın sınırları içinde bir bağımlı olarak var olmuş, özerkliğini koruyarak Ruslara, Kazaklarına benzer zorlu bir askerî güç sağlamışlardır. 1661'de Şükür Dayçin "han" unvanını benimsemiş ve Kalmuklar çar için askerî hizmet taahhüdünde bulunmuştu.[39] Kalmukların bir kısmı 1669-70'de Don'a geçerek Don Kazaklarıyla yıllarca sürecek bir birlik içinde buraya yerleşeceklerdi.[40]

Bununla beraber, Rusya'nın Kalmuklarla ilişkileri 1672'de Ayuka Han liderleri olduktan sonra daha sorunlu olmuştu. Eşlerinden biri Kabardey Prensi Hasbulat'ın (Ruslar "Prens Çerkasskiy" olarak adlandırmıştı) kız kardeşiydi ve Ayuka onunla birlikte Kuzey Kafkasya'da birçok sefere katılacaktı. Ayrıca diğer Kalmuk beylerine karşı da savaşmış ve zaman zaman Rus yerleşimlerini de yağmalamıştır; bu yüzden güvenilir bir müttefik olmamıştır. Bununla beraber, 1673'te çara sadakatle hizmet edeceğine dair yemin etmiş ve Rus yerleşimlerine saldırmaktan vazgeçerek Rusya'nın düşmanları Kumuk ve Kırımlılara karşı savaşmıştır. O ve Hasbulat Çerkasskiy, Don ve Zaporojya Kazaklarıyla işbirliği içinde Kırım'a karşı 10.000 Kalmuk ve Çerkez'le birlikte sefer düzenlemiştir; bu seferde "Yıldırım süratiyle hareket eden Kalmuk süvarisi" Türkleri o sırada Polonya'daki savaştan çekmede "çok değerli" yardımda bulunmuştur.[41] Ayuka'nın Rusya'yla antlaşması, Rusya'daki kentlere kaçıp saklanmış Kalmukların Hıristiyan yapılmayarak hanlığa iadesini şart koşmaktaydı. Ortodoksluğa geçiş, din değiştirenlerin uyruklarını otomatikman Rus yapıyordu; böylece Kalmuk Hıristiyanları hanın onları uzak bölgelere, özellikle de Don Kazakları arasına yerleştirmesiyle sonuçlanan geri almasından korunmuş olmaktaydı.[42]

Bunun ardından Ayuka, çarın asker isteklerine daha az cevap vermeye başlamış ve kontrolü daha zorlaşmıştı. Örneğin, 1674'te Azak'ta Türklere

38. Bölgesine doğru ilerledikleri herhangi bir yerel toplulukla yapılan böyle bir antlaşma Ruslar tarafından şert olarak adlandırılmaktaydı; Arapça şart kelimesi, "koşul, anlaşma", Farsça ve Türkçe konuşulan ülkelerde kullanılmış ve Tatarlar aracılığıyla Ruslar tarafından da benimsenmiştir.
39. *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR*, C. I, s. 130.
40. Bronevskiy, *Istoriya Donskogo Voyska*, böl. 3, s. 69, 73, 77-80, Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation*, s. 203-4'te alıntılanmıştır; L.S. Burchinova, "Kalmykiya v sisteme gosudarstvennogo upravleniya Rosii", U.E. Erdniyev (Der.), *Dobrovolnoye vkhozhdeniye kalmytskogo naroda v sostav Rossii: istoricheskiye korni i znacheniye*, Elista, 1985, s. 48'in içinde; *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR*, C. I, s. 125-7; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation*, s. 164-83; K.P. Shovunov, "Kalmyki v sisteme voyennoy organizatsii Rossii XVIII veka", U.E. Erdniyev (Der.), *Dobrovolnoye vkhozhdeniye kalmytskogo naroda*, s. 44'ün içinde; Stratanovich ve Zhukovskaya, "kalmyki", s. 275.
41. M. Khodarkovsky, "Kalmyk-Russian relations 1670-1697: development of a pattern of relations between nomadic and sedentary societies", *Central Asian Survey*, 1983, 2, 3, s. 5, 7-10.
42. Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation*, s. 201, 203, 210-11; Shovunov, "Kalmyki", s. 44.

karşı savaşmak için Ruslara katılmak yerine Volga'daki Rus yerleşimci ve yolcularını ve zaman zaman da komşu Türkmen, Dağıstan, Kabardey ve Kuban Tatarlarını taciz etmişti. Ayrıca Kırım hanıyla samimi ilişkiler yürütmüş, sığır göndererek onun Rusların Azak kuşatmasına dayanmasına yardımcı olmuş ve Rus yerleşimlerini yağmalamada Nogay, Kırım ve Başkurtlara katılmıştı; bu arada Moskova'ya çok sayıda at satmaya da devam etmişti.[43] 1690'da Ayuka ticari, askerî ve diplomatik yetenekleri sayesinde büyük bir zenginlik ve güce ulaşmıştı; bunun üzerine Dalai Lama ona han unvanının bahşetmişti. Çar Petro bunu bir tavsiye olarak alıp 1697'de batı Avrupa'ya hareket etmeden önce Rusya'nın güneydoğu sınırını koruma işini Ayuka'ya teslim etmiş ve bunun için Ayuka top, Kalmukların Volga'yı serbestçe geçebilecekleri garantisi ve onları Hıristiyanlaştırmak için hiçbir girişimin olmayacağı sözü almıştı. Petro'nun Kuzey Savaşı (1700-21) sırasında Kalmuklar Rusya'nın en güvenilir asker kaynağı olmuş, toplam sadece 200.000'lik Kalmuk nüfusu içinden 40.000 birinci sınıf süvari sağlamışlardı.[44] Her ne kadar Ayuka kararsızlığını sürdürdüyse ve adamları Rus yerleşimlerini yağmaladıysa da, Rus seferlerine aktif destekte bulunmuş, Çeçen ve Nogay isyanlarının bastırılması için 5.000 ve İsveçlilerle savaşılması için de 6.000'den fazla Kalmuk göndermişti. 1710-11 Rus-Türk Savaşı'nda Nogaylar ile Kuban Tatarları Kırımlılarla ittifak yaptıklarında, I. Petro, Azak'a 20.500 Kalmuk gönderme sözünün arkasında duran Ayuka'ya özel bir rol vermişti.[45]

Petro 1722'de 7.000 Kalmuk süvarisinin de katıldığı İran seferine giriştiğinde Ayuka 80 yaşındaydı ve Kalmuklar Rus meselelerine o kadar derinlemesine dahil olmuşlardı ki, çar güneye giderken Kalmukya'yı ziyaret ederek hanın halefinin kim olacağı sorusuna müdahalede bulunarak kendi tercihini aday göstermişti. Fakat Ayuka 1724'te öldüğünde birden fazla talipli vardı ve çarın adayı yerine hanın dul eşi, Donduk Umba'yı tahta çıkarmış ve St. Petersburg da Ayuka'nın başka bir oğlunu genel vali olarak atamıştı.[46]

O âna kadar Rusya ile Kalmuklar arasındaki ilişkiler Dışişleri Bakanının gözetimindeydi ve hatta Don Kazaklarının topraklarında yaşa-

---

43. *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XIV, s. 59; Khodarkovsky, "Kalmyk-Russian relations", s. 11-12, 14-18, 20-3.
44. *Entsiklopedicheskiy clovar,* C. XIV, s. 58-9; V.M. Kabuzan, *Narody Rossii v pervoy polovine XIX v.,* Moskova, 1992, s. 201; Khodarkovsky, "Kalmyk-Russian relations", s. 23-4; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation,* s. 203-4; Shovunov, "Kalmyki", s. 40-2.
45. Burchinova, "Kalmykiya", s. 49; *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XIV, s. 59; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation,* s. 179-82; Shovunov, "Kalmyki voyennoy", s. 40-1; A.I. Timofeyev (Der.), *Pamyatniki sibirskoy istorii XVIII veka,* 2 cilt, St. Petersburg, 1882-5, C. I, s. 494.
46. *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XIV, s. 59-60; M. Khodarkovsky, "Of Russian governors and Kalmyk chiefs, or the politics of the stepe frontier in the 1720s-1730s", *Central Asian Survey,* 1992, 11, 2, s. 1-6; Longworth, *Cossacks,* s. 170; *Narody yevropeyskoy chasti,* C. II, s. 744; Shovunov, "Kalmyki", s. 41.

yanlar Kazak topluluğunun özerkliğini kaybederek Savaş Bakanlığının gözetimine girdiği 1718'e kadar Rus hükümetinden bağımsız olmuştur. Bundan sonra, Volga Hanlığındaki Kalmuklar I. Petro'nun yeni Yabancı Meseleler Kurumu altında özerk yabancılar olarak kalırken, Don'da yaşayanlarsa düzenli Kazak hizmetine atanmıştır.[47]

Rusya'nın güneydoğu bozkır sınırındaki durum 1724'te Ayuka ve 1725'te Petro öldükten sonra değişmişti. Artık Rus yönetimleri Ortodoks Kilisesi'ne Kalmukları Hıristiyan yapmak görevini vermekle kalmamakta, Rus köylülerine Kalmuk topraklarına yerleşme izni de vermekteydi. Bunun üzerine, Kalmuklar Rus topraklarına akınlarına tekrar başlamış ve 1729'da Rusya'ya karşı ortak bir sefer için Çungaryalılarla birleşmişlerdi. Bu arada Kalmuk prensleri ile Ruslar arasında anlaşmazlıklar belirmişti ve muhalif Kalmuklar İran ve Türkiye'yle doğrudan diplomatik temaslara geçmişti. Ruslar bir kez daha bir han atadıkları için Donduk'un dul eşi ve oğlu Kabardey'e kaçarak Nadir Şah'tan yardım istemiş ve Kabardey müttefikleriyle beraber Volga Kalmukya'ya akınlar düzenlemişti.[48]

Rusya'nın Kalmukları yeniden örgütlemesi bir nüfus sayımıyla sürmüş, ardından son kaçaklar arasında hangilerinin hanlığa dönmek zorunda olduğu ve düzenli Kazak olarak sayılacağı ve hangilerinin başka bir yerde kalabileceğini belirten, Don Kazaklarının yönetimi altında yaşayan Kalmuklar ile hanlıkta yaşayanlar arasında katı bir idari ayırım getiren bir reform gelmişti. 1743'ün felaketle sonuçlanan Rus projesinin hedefleri doğrultusunda Kalmuklar (diğer göçebeler gibi onlar da toprak sürmekten hiç hoşlanmıyordu), aşağı Volga'nın sağ kıyısındaki yeni savunma hattı boyunca uzanan tarım yerleşimlerine yerleştirilmiş, doğu kıyısı ise Rus serfleriyle yerleşime açılmış ve böylece Kalmuklar nehir ve köylü göçmenler ile balıkçılar arasında paylaştırılmış çayırlarından geriye itilmişti.[49]

18. yüzyıl boyunca Volga'nın doğusunda Kalmukların Çungarya'daki akrabaları arasında çatışma ihtimali belirmişti; Galdan Han 1690'larda tüm batı Moğolistan'ı bu çatışmaya dahil etmişti. Çungarya'nın 1720'lerde Dış Moğolistan'daki Çin kolonilerine saldırıları sert karşılığa yol açmış, 80.000 Moğol katledilmiş ve 1755'de Çinliler tüm Çungarya'yı ele geçirmişti. Çungar Şefi Amur-Sanan yerel garnizonu katlederek Kazak desteğiyle kendisini han ilan ettiğinde, bu Çinlilere Çungaryalıları

---

47. Burchinova, "Kalmykiya", s. 49; Florinsky, *Russia*, C. I, s. 375; Longworth, *Cossacks*, s. 170; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation*, s. 202-3, 210, 219; Shovunov, "Kalmyki", s. 44.
48. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIV, s. 60; *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 744; Shovunov, "Kalmyki", s. 42.
49. Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation*, s. 203-4, 210-11, 219-22; Shovunov, "Kalmyki", s. 42-44.

yok etme bahanesi vermişti. 1756'da, Ruslar Asyalı komşularına hiçbir şekilde yardımda bulunmadan gelişmeleri seyrederken Çinlilerin bir milyondan fazlasını katlettikleri söylenmektedir.[50]

Volga'da, St. Petersburg Kalmuk Hanlığı'nın özerkliğini azaltmaya devam etmekteydi. Han Donduk Daş 1761'de öldüğünde, Ruslar tarafından atanmış lider Ubş,[51] Kalmuk dilinde *zargo* olarak ifade edilen Rus İdari İşlerine bağlanmış, İmparatoriçe II. Katerina (1762-96) Kalmukların yeniden örgütlenmesine biraz daha katkıda bulunmuştu; böylece artık hanları kalmamış, sadece Ruslar tarafından atanan bir genel valiyle yönetilmekteydiler.[52] Ama Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-96) Rusya savaş alanına Don Kazaklarından daha fazla sayıda Kalmuk yerleştirmiş[53] ve 1768-74 Rus-Türk Savaşı'nda da 20.000 Kalmuk süvarisi Azak ile Dinyeper arasındaki sınırı korumuş, diğerleriyse Çerkesya'da Kırım Tatarlarına karşı savaşmıştı. 1700-70 arasındaysa 130.000'den fazla Kalmuk Rus savaş hizmeti için harekete geçirilmiş ve istisnasız her Rus seferine katılmıştı.[54]

Bu arada Rusya'nın Aşağı Volga'daki bitmek bilmeyen köylü kolonizasyonu Kalmukları çayırlarından ve suya erişimden mahrum etmiş ve onları kurak bozkıra itmişti. Rusya'nın Kalmukları yerleşik hayata zorladığı apaçık ortaya çıkmıştı ve Astrahan bozkırı üzerindeki hakları, göçebeliği ortadan kaldırmaya kararlı St. Petersburg daha fazla köylü yerleştirmeye devam ettikçe dikkate alınmayacaktı. Toprak Alman kolonicilere verildiğinde Ubş Han 1765-6'da St. Petersburg'a yeni gelenlerin Kalmuk çayırlarını ele geçirmelerine dair çeşitli (önemsenmemiş) protestolarda bulunmuştu; diğer yandan, yeni kurulmuş Moravya mezhebi kolonisiyse Kalmukların "arazilerine" zarar verdiklerine dair şikâyette bulunmuştu! Sürekli artan Rus tecavüzleri karşısında Kalmuk umutsuzluğu 1771'de Ubş, hanlıktan kitlesel bir göçe önderlik ettiğinde doruk noktasına ulaşmıştı. Yaklaşık 169.000 Kalmuk, Volga'yı geçerek İli

---

50. Tien-fong Cheng, *History of Sino-Soviet Relations*, Washington, DC, 1957, s. 41; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIV, s. 57, 60; C. XIX, s. 751; C. XXXVIII, s. 809; Fu Lo-shu, *A Documentary Chronicle of Sino-Western Relations*, 2 cilt, Tucson, 1966, C. I, s. 207-9, 210, 213, 228-30, 233-40; C. II, 541-2, 550; B.P. Gurevich, *Mezhdunarodnye otnosheniya v Tsentralnoy Azii v XVII-perroy polovine XIX v.*, Moskova, 1979, s. 93-120; S.S. Shaskov, *Istoricheskiye etyudy*, St. Petersburg, 1872, s. 129-32; Timofeyev, *Pamyatniki*, C. II, s. 396, 434.
51. Bu hanın adı Rusça metinlerde "Ubuşi" veya "Ubaşi"dir ama modern Kalmuk dilinde kabul edilen biçimi "Ubş"dır: A.V. Speranskaya, *Spravochnik lichnykh imyon narodov RSFSR*, 2. baskı, Moskova, 1979, s. 230-1, 246.
52. Burchinova, "Kalmyk", s. 50; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIV, s. 60.
53. Rus süvarilerinin kuvveti savaşın başında 39.546 düzenli ve 36.000 düzensiz süvariydi; ikincisinin içinde 9.000 Don Kazak'ı, 5.000 Sloboda Kazak'ı, 1.500 Kazan Tatar, Meşçeryak ve Başkurt'u ve 9.360 Kalmuk (üç yerden) vardı. Prusya cephesine gönderilenlerin sayısı is "4.000 Kalmuk ve 1.200 Kalmuk Kazakı idi"; Shovunov, "Kalmyki", s. 42-3.
54. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIV, s. 60; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation*, s. 222, Shovunov, "Kalmyki", s. 43-46.

üzerindeki eski Çungarya başkentine ulaşmak için doğuya yönelmişti. Sekiz ay sürmüş, Rus askerlerinin takibi ve Kazakların akınları da dahil olmak üzere yokluklar ve tehlikelerden sonra yolculuğun sonunda ancak 70.000 kişi hedefe ulaşabilmişti.[55]

Bundan sonra Kalmukların özerkliği biraz daha kısıtlanmıştı. Hanın asimile edilmemiş bağımlı olarak statüsü feshedilmiş ve "han" unvanıyla birlikte geleneksel yasaları da kaldırılmış ve yasama organları (*zargo*) bir Rus "Kalmuk Meseleleri Kurumu"na verilmişti. Kalmukların baştaki hanla özel amaçlı bir antlaşmayla askerî hareketliliğe geçirilmesi, yerini Rus yönetiminin Kalmuk liderlerine doğrudan emirlerine bırakmıştı. 1773-5'de Kalmukların bir kısmı hoşnut olmayan Rus, Kazak, Başkurt ve Tatarlarla birlikte Don Kazak'ı Pugaçov'un önderliğinde Volga-Ural bölgesinde çıkmış bir isyana dahil olduklarında Rus yönetiminin Kalmuklara güveni şüphesiz biraz daha sarsılmıştı.[56] Kalmuk hakları 1786'da, Kafkasya'nın, Kafkas genel valiliği yaratılarak bir koloni statüsüne dönüştürülmesine uygun olarak tüm Kalmuk idaresi bir "Kalmuk İdari İşleri"ne aktarıldığında biraz daha azalmıştı; bu kurum, II. Katerina'nın gözdesi Grigoriy Potyomkin'in kalan Dörbötleri 1788'de yerleşmeye zorlaması girişimi gibi (bu girişim 24.500 Kalmuk'un daha Don'a gitmesine yol açacaktı), sık sık keyfî değişikliklerde bulunacaktı.[57]

18. yüzyılın sonunda yeni Çar I. Paul (1796-1801) II. Katerina'nın uygulamaya koyduğu yasaların büyük kısmından vazgeçtiğinde, Rus İmparatorluğu'nun diğer toplulukları gibi Kalmuklar da aniden gelen bu iyi haberlerle mutlu olmuştu. 1800'de Paul Dörböt Prensi Khukha Tundutov'u ve bir kıdemli lamayı çağırarak hanlığı ortadan kaldıran kararları iptal etmiş, Tundutov'u prens (*taişi*) ve Sobin Bakşa'yı da Baş Lama olarak atamış, eski çayırları, Kalmuk yasası ile *zargo*'yu geri vermişti. Fakat Paul'un 1801'de bir suikasta kurban gitmesi ve I. Alexander'ın başa gelmesiyle bu geri dönüş kısa sürmüştü. Tundutov 1903'de öldüğünde yeniden verilmiş Kalmuk özerkliği sonra ermiş ve Rus devleti için çetin askerî görevlerin yerine getirilmesi zorunluluğuyla birlikte 1796'daki duruma geri dönülmüştü.[58]

---

55. *Cambridge History of China*, C. X, *Late Ch'ing, 1800-1911*, Kısım I (Der.) D. Twitchett ve J.K. Fairbank, Cambridge, 1978, s. 278; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIV, s. 57-8, 61; Fu, *Documentary Chronicle*, s. 253-66; *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 742; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation*, s. 212-14, 247-8; Shovunov, "Kalmyki", s. 43.
56. Burchinova, "Kalmykiya", s. 50-1; Longworth, *Cossacks*, s. 198, 201, 203, 217; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation*, s. 212-14, 247-8; Shovunov, "Kalmyki", s. 43.
57. Burchinova, "Kalmykiya", s. 51; Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation*, s. 204, 208, 249-50.
58. Schorkowitz, *Soziale und politische Organisation*, s. 250-5.

KUBAN, ÇERKESYA, KIRIM, UKRAYNA KAZAKLARI

18. yüzyıla kadar Ruslar, Kafkasya siyasetinde, bozkırın Don'dan Terek'e kadar olan kısmını ele geçirmenin dışında, ara sıra Gürcü hükümdarlarının Moskova'dan koruma ve sığınma taleplerine cevap vermenin dışında doğrudan bir rol oynayamamıştı. Karadeniz'i çevreleyen neredeyse tüm bölge Türkiye'ye tabiydi; Dinyeper'den Kuban'a kadar olan kuzey kısmı bağımlısı Kırım Hanlığı'nın kontrolündeydi. Rusya Türkiye'yle sık sık savaşmıştı: 1675 ile 1740 arasında toplam 24 yıla karşılık gelen dört ve 1765 ile 1830 arasında toplam 18 yıla karşılık gelen dört karşılaşma. Bundan sonra da Kırım Savaşı ve 1877-78 Rus-Türk Savaşı bu sayıya üç buçuk yıl daha ekleyecekti. Bu çatışmalar esasen Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey ve batı sınır bölgeleriyle ilgiliyken, her biri, Kırım da dahil olmak üzere, hiçbiri Kafkasya sahnesinin dışında gelişmemişti.[59]

Rusların Kuzey Kafkaslara ilerleyişi karşısında Osmanlılardan daha küçük bir engel de Nogayların varlığıydı (Rus memurları bunları keyfî olarak "doğalarında olan vahşiliklerinden dolayı son derece tehlikeli bir topluluk" olarak adlandırmaktaydı)[60] ve bunlar Kırımlılarla düzensiz bir bağlılık ilişkisi içindeydi. Kuban Bozkırı'na yerleşmiş Nogay klanları, Kalmukların işbirliğiyle zamanla Rus kontrolü altına alınmıştı ama her ne kadar Ruslar, Kırım üzerindeki baskılarını 1770'lerde artırırken Nogayların desteğini sağlamak için Türklerle rekabet etmişlerse de, onlar her ikisine de direnmişti. Bozkırların Ruslar tarafından işgali 1777'de Stavropol'un (Yunancada "Haç Kenti" anlamına gelmektedir) kurulmasıyla sürmüştür ve bu kent, bazen Çerkezlerle birlikte olmak üzere sık sık Nogayların akınlarına maruz kalmıştı. Kırım beyi Şahin Giray Han karşısında yaşanan tatminsizlik Nogaylar ile Çerkezlerin 1781'deki büyük isyanının nedeniydi ve Rusların Nogayları kuzeydoğuya doğru itmek üzerine planları olduğu dedikoduları da bu karışıklığa sebep olmuş ve bu süreç esnasında daha da fazlası Kuban'dan güneye Batı Çerkesya'ya geçmişti.[61]

1783'de, Nogayların Rusların Kırım'ı ilhak etmelerinden sonra bağlılık yemini etmiş olmalarına rağmen, Ruslar onları Kuban'dan kurak Hazar Bozkırı'na tehcir etmek için bir girişimde daha bulunmuştu. Fakat Nogaylar Rus silahlı refakatçilerini öldürmüş ve Kuban'ı geçerek Çerkesya'daki kardeşleriyle birleşmek için güneye gitmeye çalışmışsa da, Rus askerleri tarafından yolları kesilerek birçoğu katledilmişti. Sağ

---

59. Allen, *History of the Georgian People,* s. 208.
60. Fisher, *Russian Annexation,* s. 144.
61. *A.g.e.*, s. 36, 74, 121-2, 124, 144-5; Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya,* s. 131-41, 166-9, 174, 178, 189-90, 196-7, 212-23, 227; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii,* C. I, s. 143-8.

kalanların Azak yakınında bir kaleyi ele geçirmeleri üzerine İmparatoriçe Katerina, "Rus uyrukları değil, anavatanın her türlü cezalandırmayı hak eden düşmanları" olan Nogayların "kesin mağlubiyeti, yok veya esir edilmeleri" emrini vermişti.[62] Bundan sonraki birkaç yıl boyunca Kuban Bozkırı'nda bir dizi katliam gerçekleştirilmiş, çok az esir alınmış ve bu Nogayların yok edilmesi, kalanların da Kırım Bozkırı'na dağılmasıyla sonuçlanmış, tüm Kuban Ovası Rus kolonizasyonu için neredeyse tamamen boşaltılmış ve hazır hâle getirilmişti. Kuban'ın güneyinde az sayıda Nogay hayatta kalmayı başarmıştır ama mücadelelerinden ötürü yokluk içindeki bu Nogaylar Çerkezlerin hedefi olmuş ve birçoğu köle olarak eşlerini ve çocuklarını onlara teslim etmişti. Nogay mültecileri Türkiye'nin Karadeniz kıyısı ve vadilerinde dolaşmış ve açlık onları sonunda nehrin kuzeyinde Rus işgalindeki topraklara dönerek barınması zor Maniç Bozkırı'nda çayır aramak veya kurak yabani bölgeyi geçerek doğuya, Terek'e doğru gitmeye zorlamıştı.[63] Bu Rusların gelecek 100 yıl boyunca gerçekleştirecekleri birçok soykırımsal kolonileştirme savaşlarından ilkiydi; bu süreç birçok Kuzey Kafkasya ülkesini, evsiz yurtsuz dışlanmışların dışında neredeyse tüm yerel sakinlerinden yoksun bırakacaktı.

Bu arada 1760'larda Ukrayna'da Dinyeper Nehri'nin hızlı aktığı bölgede hâlâ Zaporojya Kazakları yaşamaktaydı; 1686'dan beri, Ukrayna'nın Sol Kıyı Hattı Ukrayna'sının tamamıyla birlikte, Rusya'ya ismi bağımlılığın dışında cüretkâr şekilde bağımsızlıklarını korumaktaydılar. Kuzey Savaşı sırasında karşı tarafa geçmelerinden ötürü I. Petro'nun gazabına uğradıktan sonra, Zaporojyalılar 1711'de sultanın korumasına başvurmuş ve Dinyeper'in ağzında yeni bir *Siç* oluşturmuşlardı. Bununla beraber, 1733'de Türkiye'yle yaklaşan savaş yüzünden Rus yönetimi onların eski topraklarına dönmelerine ve öz yönetimlerini uygulamalarına izin vermişti. Buna rağmen, Zaporojya'nın bağımsızlığı, Rus askerî komutanlığına tabi kılınmalarıyla boğulacak ve komutanlık onları tamamen kontrol altına alma isteğini, bölgelerinde kaleler kurarak gösterecekti.[64]

Ukrayna Kazaklarının nihai zaptı 1768-74 Rus-Türk savaşının ardından gelmişti. Bu savaş sırasında Ruslarla birlikte Romanya ve Bulgaristan'daki savaşlarda önemli rol oynamışlardı. Zaporojyalıların kaderi, Ukrayna'nın 1768'deki Polonya karşıtı isyana katılmasıyla belirlenmişti: Savaşın sonunda Rus ordusu "nehrin hızlı aktığı bölgenin ötesindeki toprakları" işgal etmiş, *Siç*'teki Kazakları kuşatarak onları

62. Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya*, s. 242, 244.
63. *A.g.e.*, s. 229-59, 263-4.
64. M. Arkas, *Istoriya Ukraiiny-Rusi: z 210 malyunkamy i portretamy ta 9 kartamy*, St. Petersburg, 1908, s. 300, haritalar katlanmış hâlde ektedir; Doroshenko, *History*, s. 452; Subtelny, *Ukraine*, s. 151-2, 165-6.

silahsızlandırmıştı. Rus genel komuta heyetiyle yemek hilesi sonucunda bir araya toplanmış birçok kıdemli Kazak subayı tutuklanarak ilk önce St. Petersburg'a ve buradan da Rusya'nın Uzak Kuzey bölgesine gönderilmişlerdi; çok azı geriye dönecekti. İmparatoriçe Katerina *Siç* istihkâmlarını yıktırmış ve Kazakların topraklarını gözdeleri arasında paylaştırmış veya Rus toprak ağalarına veya Sırbistan ve Almanya'dan kolonicilere dağıtmıştı.[65] Birçok Kazak kaçınılmaz son olan serfliği reddederek Osmanlı topraklarına kaçmış ve burada "Rusya'nın despotik ellerine teslim edilmemek" için verdikleri dilekçeye karşılık sultan onlara Tuna Deltası'nda toprak vermişti. 1776'da Türk paralı askeri olmak isteyen 7.000 Zaporojyalı burada toplanmıştı. Buna karşılık Rus yönetimi de Zaporijya yakınında "Karadeniz Ordusu" adı altında bir Ukrayna Kazak örgütü oluşturmuşsa da daha sonra Kuzey Kafkasya'da Kuban'ın doğusuna taşınmışlar ve Don Kazaklarına verilmiş aynı hak ve yükümlüklerle buraya yerleşmişlerdir; kendilerinden Rusya'nın Kafkasya topluluklarına boyun eğdirme sürecinde epeyce yararlanılmıştır. Ukrayna kökenli Kuban Kazakları dil ve görenekler açısından bugüne kadar, Rusya'nın Don Kazaklarından gelen komşularından farklı bir etnik grup olmuşlardır.[66]

Zaporojya Kazaklarının Rus kontrolü altına sokulmasıyla aynı zamanda Kırım Hanlığı da Rusya'nın parçası yapılmıştır. Osmanlıların gerileme sürecine girmesiyle Katerina da Rusya İmparatorluğu'nun sınırlarını Karadeniz'e kadar ilerletmeye kararlıydı; bu hedefte hanlık ana engeldi. Çeşitli Rus girişimlerinden sonra 1768'te Bahçesaray ve Kefe alınmış, han teslim olmuş ve 1774'te Küçük Kaynarca Rus-Türk Antlaşması Kırım devletinin seçilmiş bir hanın yönetimi altında ayrı mevcudiyetini kabul etmişti; bu hanlığın uyrukları arasında daha önce olduğu gibi Nogaylar ve Çerkezler de vardı. Rusya, Osmanlı saldırılarını engellemek için garnizonlar oluşturmuş ama Türkler dinsel otoriteyi ellerinde tutmuştu ve ancak entrika ve çatışmayla dolu dokuz yıl sonra hanlık Rusya tarafından ilhak edilecekti. Ruslar, Çerkezler ve Abazaların desteğiyle iktidarı ele geçirmiş ve sultana bağlılığını sunmuş IV. Devlet Giray Han 1776'da tahttan indirilecek ve yerine İmparatoriçe Katerina'nın gözüne girmiş ve Kırım'ın son hanı olacak genç prens Şahin Giray getirilmişti. Görünürde Kırım'da yaşayan Rum ve Ermeni Hıristiyanlar için duydukları kaygıdan dolayı Ruslar bu toplulukları Azak'a taşımış ve bu şekilde zanaatkârları ve işadamlarını kaybetmiş Şahin'in ekonomik konumu da riskli bir hâl almıştı. Bu arada Osmanlılar,

---

65. Arkas, *Istoriya Ukraiiny-Rusi*, s. 356-7; Doroshenko, *History*, s. 496; Subtelny, *Ukraine*, s. 187, 192-3.
66. Fisher, *Russian Annexation*, s. 109; *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 146, Subtelny, *Ukraine*, s. 175-6.

Karadeniz kıyısının kontrolünü yeniden elde etme girişimlerine devam etmiş, Nogayları han ve Ruslara karşı kışkırtarak 1778'de Kırım'a bir deniz saldırısı düzenlemişlerdi. Şahin Giray'a karşı başka bir isyandan sonra Katerina onun yönetimine karşı güvenini kaybetmiş ve ardından 1783'te Kırım'ı ilhak etmişti.[67]

18. yüzyılın başına kadar Batı Çerkesya ve Kabardey, Kırım Tatarlarının daimi tehdidinden dolayı Türk kontrolü altında tutulmuşsa da Rusların, şimdi iki gruba ayrılmış Kabardey aristokrasisi arasında her zaman destekçileri vardı: Osetler, Balkarlar, İnguşlar ve diğer toplulukları kontrol altında tutma ve Gürcistan geçitlerini muhafaza etmede her zaman St. Petersburg'a yararlı olmuş Prens Atazhuko ve Prens Mişost önderliğindeki Rus yanlısı "Baksan grubu"; ve 1731'de Baksan grubuna karşı Kırımlıların yanında yer almış Prens Kaituko'nun önderliğindeki Türk yanlısı "Kaskatau" grubu. 1735-9 Rus-Türk Savaşı sırasında bu gruplar Rusya'nın Kabardey'in bağımsızlığını tanıma sözünden sonra uzlaşmış ama Belgrad Antlaşması bir kez daha Rusya'nın Kırım ve Kabardey üzerindeki etkisini azaltmış, Kabardey Türkiye ile Rusya arasında tarafsız tampon devlet olarak tanımlanmıştı.[68] 1763'de Kabardey prensleri Rusya'nın Mozdok'u (1759'da Kabardeyler tarafından kurulmuştu) ele geçirmesine ve Batı Çerkesya'yı kontrolümüzü [Rus] güçlendirmek için, yegâne güvenilir yolun tepeleri ve dağları silahlı Kazak yerleşimleriyle ele geçirmek olduğu bahanesiyle Kabardey topraklarına, tecavüzde bulunmalarına karşı güçlü bir protestoda bulunmuştu.[69] Kabardey serfleri Rusların Mozdok'ta sunduğu "korumayı" edinmek için mülklerinden kaçmaya başladıklarında, 1767'de birtakım "Baksan" beyleri Rusları reddederek Kuban'ın, ittifak oluşturdukları Karaçaylar ve Batı Çerkezlerin yanındaki kollarının vadilerine çekilmeye karar vermişti. St. Petersburg'un buna yanıtı 1768-74 Rus-Türk Savaşı'nda komutanlara "Türkiye'yle gelecekteki antlaşmanın şartları ne olursa olsun Kabardey Rusya'nın parçası olmalıdır" ve ayrıca "Kabardey'de her zaman dengede iki taraf olmasını sağlamak son derece önemlidir" talimatını vermek olmuştu. Aynı küstah ruh hâliyle, Ruslar 1771'de St. Petersburg'u ziyaret eden bir Kabardey delegasyonunun Mozdok kalesini yıkma talebine, buna uymayacaklarını, çünkü Kabardey'in

---

67. Fisher, *Russian Annexation*, s. 41-3, 46-9, 138; Koch, *Crimea*, s. 53; Kochekayev, *Nogaysko-russkiye otnosheniya*, s. 168-96.
68. *Bolshaya Sovetskaya entsiklopediya*, C. XXX, süt.411; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 407-11, 426-33; Namitok, "'Voluntary' adherence of Kabarda", s. 25; Traho, "Circassians", s. 19.
69. *Akty Kavkazskoy arkheograficheskoy komissii*, C. XII, Tiflis, 1904, no.583, K.F. Dzamikhov "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy v kontse XVIII-pervoy polovine XIX veka'dan alıntılanmış, R.H. Gugov, vb (Der.) *Natsionalno-osvoboditelnaya borba narodov Severnogo Kavkaza i problemy mukhadzirstva: materialy Vsesoyuznoy nauchnoprecticheskoy konferentsii 24-26 oktyabrya 1990 g.*, Nalçik, 1994, s. 110'nun içinde.

Rusya'ya ait olduğu yanıtını verecekti. Bunun üzerine, doğal olarak Kabardeyler tepkilerini tekrar Türkiye'ye yakınlaşarak ve Mozdok'a başarısız bir saldırıda Kırımlılarla ittifak kurarak gösterecekti. Bunun başka bir sonucu da, Rusların kabadayılığına bir tepki olarak İslamın süratle tüm Çerkesya'da güçlenmesi olacaktı.[70]

1732'de Çariçin savunma hattına gerekli insan kaynağını sağlamak için kurulmuş Volga Kazak Bölgesi'nin yarısı, 1770'de aşağı Volga'dan Terek'e aktarılmış ve Kabardeyleri tehdit etmek için Mozdok'da yeni bir Kazak alayı oluşturulmuştu. Bu "barışçıl" (yani işbirlikçi) yerel topluluklardan katılımlara yol açmıştı; bunların arasında komşularını kontrol altına almaya istekli Kabardeyler de vardı. Kabardeyler nihayet Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rus İmparatorluğu'nun parçası olmuştu (her ne kadar birçok Kabardey prensi bunu bir felaket olarak görmüştüyse de). Bundan sonra Mozdok alayı kalan Volga Kazakları ve yaklaşık 1.000 Hıristiyan Kalmukla güçlendirilmiş ve Rusya'nın Kırım ve Kuzey Kuban bozkırını ilhakı, Kafkasya'ya daha fazla nüfuz etmenin köprübaşını oluşturmuştu.[71]

Ruslar Kabardey'den Mozdok'a kadar bir kaleler hattı kurarak Kabardey'i etkili bir şekilde Çeçenya'dan ayırmış ve birbirlerini desteklemelerini biraz daha zorlaştırmıştı; bu St. Petersburg'un "her şeyden önce dağ topluluklarının birleşmesini engellemek için aralarına ayrılıkçılık tohumları serpme" politikası doğrultusunda bir hareketti.[72] Buna rağmen, 1774'te Kuzey Kafkasya'nın Osetler hariç tüm yerel toplulukları bir direniş savaşında bir araya gelmiş ve bu süreç sırasında Kabardeyler, Batı Çerkezler, Çeçenler ve Dağıstanlıların oluşturduğu birleşik kuvvet çok daha büyük Rus güçleriyle karşılaşmak zorunda kalmıştı. Bu andan itibaren Ruslar, Azak'tan Mozdok'a kadar uzanan Osmanlı İmparatorluğu'yla olan sınırlarında daha fazla "askerî" hatlar oluşturmuştu. Çerkez topraklarında istihkâmlar inşa etmeleri, 1778'de Rusya karşıtı mücadelelerini yeniden canlandırmış Kabardey prenslerini öfkelendirmiş ama bu kısa sürede Kabardeylerin 400 kıdemli aristokratını kaybettikleri mağlubiyetleriyle sonuçlanmıştı. Bu savaşın kışkırtıcısı Rusya 10.000 ruble ve binlerce at, sığır ve koyuna savaşın tazminatı olarak el koymuştu; bu "tüm Kabardey halkı için büyük zorluklar anlamına gelen... silahlı bir soygun olmuştu; özellikle hayvanlar

---

70. Dzamikhov, "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy", s. 113; Namitok, "'Voluntary' adherence of Kabarda", s. 25-8; Traho, "Circassians", s. 20-1.
71. Beslaneyev, *Malaya Kabarda*, s. 57-9; *Bolshaya Sovetskaya entsiklopediya*, s. xXX, süt.411; Dzamikhov, "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy", s. 111-12; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XV, s. 587; Namitok, "'Voluntary' adherence of Kabarda", s. 28; Traho, "Circassians", s. 19-21.
72. *Utverzhdeniye russkogo vladychestva na Kavkaze*, Tiflis, 1904, C. III, kısım 1, s. 32, Dzamikhov, "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy", s. 111-12'de alıntılanmış.

ile toprağa el konulmasının hayvan yetiştiricileri için önemli olan tuz göllerine erişimin engellenmesiyle birleştirmiş olması büyük bir soruna dönüşmüştü. 1783'te Rusya Kırım ile Don-Kuban Bozkırı'nın ilhakını ilan ettiğinde, Çerkesya ikiye ayrılmıştı; Kabardey Rusya'ya aitken, Karadeniz kıyısı da dahil olmak üzere Batı Çerkezistan hâlâ sultanın kontrolündeydi".[73]

18. yüzyılda Kuzey Kafkaslardaki yabancı yerleşimci nüfusu, St. Petersburg'un Rusya ve Ukrayna'dan köylülerin kolonizasyonunu teşvik etmesiyle süratle artmıştı. Yeni yerleşimcilerin bir kısmı da, Mozdok ve Kızılyar'a yerleşmek için İran ve Türkiye'den gelmiş Ermeni ve Gürcü mülteciler de dahil olmak üzere Güney Kafkasya'dan gelmişti. Diğer yandan Kuzey Kafkasya'nın daha eski Ermeni topluluğunun büyük kısmı da Rostov yakınındaki -Don üzerindeki- Nahçıvan kentini oluşturmak için göç etmişti. Bu akın yüzünden, Rusların ovaya inmelerini teşvik ettikleri Kabardeyler, Osetler ve Çeçenler bir kez daha en iyi topraklardan atılmış ve bu Rus istilacılar ve bu da onların Kazak sınır kuvvetlerine öfkenin artmasına sebep olmuştu.[74]

17. VE 18. YÜZYILLARDA DAĞISTAN

İran şahları ile onların Kafkasya'daki İranlı olmayan uyrukları arasında, komünist rejim zamanında yazılmış çalışmalarda sürekli tahrif edilmiş ilişkilerin bir yanı, Şirvan (bugünkü "Kuzey Azerbaycan") ve Dağıstan'ın 16. yüzyıldan sonra İran'a tabi olup olmadıklarıyla ilgiliydi. Sovyet Rusya anlatıları genellikle olmadıklarını ileri sürmüşse de, bu anlatılar biraz belirsizdir. Örneğin:

> Safevi şahlar Dağıstan'ı kendi toprakları olarak görmeye devam etmiş ve buna dayanarak Dağıstan'ın feodal mülklerinin iç meselelerine karışmışlardır. Feodal beylerin sahip olma haklarını teyit etmiş ve tapu senetleri dağıtmışlardır. Böylece, örneğin, 1711'de Şah Hüseyin, Ahmet Han'ı *utsmi* olarak onaylamıştır. Kaytak mülkiyet hakkından kaynaklanan gelirine ek olarak, maaşı 100 tumandan 200'e yükseltilmiştir.[75]

Bu durum bu dönem boyunca Dağıstan'ın gerçekten de İran'ın parçası olduğunu doğrulamaktadır, her ne kadar şahların yürütme güçleri farklılıklar göstermiş (İran'ın merkezî illerinde bile olduğu gibi) ve

---

73. Dzamikhov, "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy", s. 112-13; Namitok, "'Voluntary' adherence of Kabarda", s. 28-9; Traho, "Circassians", s. 21-2.
74. Botsvadze, *Narody Severnogo Kavkaza,* s. 52-3, 63-6; *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. IX, s. 585-6; C. XV, s. 585, 587-9; C. XXI, s. 395; *Istoriya Dagestana,* C. I, s. 393; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. 1], s. 373-4, 417, 435, 441-3, 450-1, 462-3; *Kratkaya istoriya SSSR,* C. I, s. 242.
75. *Istoriya Dagestana,* C. I, s. 340-1.

merkezî hükümet hükümdarlığını zaman zaman yeniden kabul ettirmek zorunda kalmıştıysa da.

Dağıstan topluluklarının koşulları 18. yüzyıl boyunca zor olmuştu; çünkü neredeyse sürekli bir savaş hâli söz konusuydu. Tabasaran ve Samur Vadisi'ndeki Jar ve Sahur topluluklarına ait birlikler Şirvan'daki Türki dili konuşan komşularıyla İslam öğretisine dayanarak, "Şii sapkınlara karşı Sünnicilik" savaş narasıyla çatışmaya girdiklerinde İran karşıtı bir isyan belirmişti. Şiddet süratle tüm Dağıstan ve Şirvan'a yayılmıştı. Başlıca kışkırtıcıları Lezgistan'ın önde gelen Sünni imamı Avaristanlı Hacı Davut ve Dağıstan'ın ana İslam merkezi olarak kabul edilen, Kaytak'ın Ahmet Han'ı tarafından desteklenen Gazi Kumuk Hanlığı'nın hükümdarı Çolak Surhay Han idi. Bu isyan 1707-11 civarında başlamışsa da 1721'ye kadar bir İran karşıtı harekete dönüşmemişti.[76]

1717 ve 1719'da Çar Petro aktif bir şekilde Dağıstan istilası hazırlıklarına başladığında, Tarki şamhal'ı Adil Giray ve Kaytak *utsmi*'si de dahil olmak üzere güneydeki komşuları Petro'ya yazarak işbirliğine hazır olduklarını belirtmişti. Bu çarın Kafkasya meselelerindeki danışmanı A.P. Volynskyy'nin, nispeten az sayıda birlikle Terek ve Hazar kıyısı üzerinden doğu Kafkasların büyük kısmını ilhak etmenin mümkün olduğu görüşünü doğrulamıştı.[77]

Rus ve Osmanlı amaçlarının meşruluğu dikkate alındığında bu olaylar, her ne kadar 1660'lardan beri ismen üç şah hükümdarlık ettiyse de, İran'ın etkili bir hükümdarı olmadığı bir dönemde yer almıştı.[78] Süleyman / II. Şafi (1666-94) 19 yaşına kadar haremde kapalı tutulmuş ve daha sonra da şah olarak orada yaşamaya devam ederek haremde çok sayıda bulunan kadın ve harem ağasının tavsiyeleri doğrultusunda hareket etmiş ve şarap içmişti. Sultan Hüseyin (1694-1722) de 26 yaşına kadar benzer şekilde, fanatik bir Şii olan Lezgi veziri azam tarafından yetiştirilmiş, Afganlı Mahmut zorla tahttan çekilmesini sağlayana kadar Sünnilerin zorunlu din değiştirmesini şart koşmuştu. II. Tahmasp (1722-32) İran idari sistemi "yönetimde yetenekli kişilerin olmamasından dolayı çökme noktasındayken" birçok taht taliplisinin arasından sıyrılıp şah olmuştu. En az selefleri kadar güçsüz ve güvenilmez olmakla beraber, başkente vekili olarak ünlü General Nadir Afşar'ı getirmişti; şah, süratle kendisini gerçek hükümdar olarak öne

76. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 164; Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 167-8; *Russko-dagestanskiye otnosheniya*, s. 4; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 340-1; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 409-11.

77. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 166; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 410.

78. Bu muhtemelen Petro'nun İran'daki elçisine yazdığı Temmuz 1722 tarihli mektubunda neden "Eski şaha veya yeni şaha veya orada kimi bulabilirsen ona ... açıkla" yazdığını izah etmektedir: *Russko-Dagestanskiye otnosheniya*, s. 32.

çıkaran Afşar'ın elinde bir kuklaya dönüşmüştü. İlk önce Tahmasp ve ardından bebek yaştaki halefi III. Abbas'tan (1732-36) kurtulan General (eski eşkıya lideri) Nadir Şah Afşar (1738-47) olarak başa geçmişti; ünü devlet adamlığından ziyade, uyruklarının yaşamlarını acımasızca hiçe sayan bir savaş liderliğinden kaynaklanmaktaydı.[79]

Dağıstan'da İran karşıtı isyan tekrar Ağustos 1721'de kopmuştu. Hedefi, Hacı Davut'un sözleriyle "güç veya zenginlik elde etmek değil... [ama sadece] Sünnileri Kızılbaşlardan kurtarmaktı".[80] Lezgiler, müttefikleri Gazi Kumuk hanı, Kaytak *utsmi*'si, Sahur sultanı ve Kutkaşen melikiyle birlikte ilk hedefleri olarak Şirvan'ın başkenti Şamahı'ya saldırmış ve nefretlerini, şahın vekili Vali Hüseyin Han'dan başlayarak kentin Şiilerini katlederek tatmin etmişlerdi. Bu arada tesadüfen buraya yerleşmiş Rus tüccarlarına saldırmış, soymuş ve bu süreç sırasında beşini de öldürmüşlerdi. Olaya dahil olmuş Rusların sayısı, kaybedilen malların toplam değeri ve bu olaya kimin sebep olduğu tartışmalı sorulardır: "Bugüne kadar tarihçiler [Dağıstanlı] asilerin Rusları kendi kazançları için soyduklarını ileri sürmüştür. Fakat bu görüş çürütülmüştür... Duruma bakılırsa, Rus tüccarlara zarar vermeme sözü vermiş asiler, eğer Ruslar, İranlı tüccarlarla bir olup asilere ateş etmeselerdi muhtemelen sözlerini tutacaklardı." Alıntılanmış [Azeri] tarihçi "bu [olay] Hazar'a Rus birliklerinin gönderilmesine bahane olmuştur" demektedir; yani İran topraklarının istilasına.[81]

Dağıstanlıların İran karşıtı isyanı sürerken Surhay Han ve Hacı Davut kendilerini sağlama almak için bir yandan Ruslara bağlılıklarını ilan etmiş, diğer yandan da Osmanlı sultanından da koruma istemişlerdi ve bu istekleri bahşedilmişti. Sonuç, Kafkasya'daki etki alanlarının tanınmasıydı: İstanbul Antlaşması'na (1724) göre Gürcistan ve Ermenistan'ın dahil olduğu batı kısmı Rusya'ya ve doğu kısmı da şaha gitmişti. Dağıstanlı iki isyan liderinin işbirlikleri çok uzun sürmeyecek, Türkiye Hacı Davut'un Şirvan ve Kuba hanlıklarını işgal edecekti. Bunun üzerine desteklerini Surhay'a yöneltecek ve sonunda Hacı Davut da bir süre sonra öleceği Rodos'a nakledilecekti.[82]

Bu olayların daha geniş bağlamıysa Yakındoğu'nun tamamını kapsamıştır. 18. yüzyılın başında, İstanbul'un bir hükümdarsızlık döneminde, İranlılar Azerbaycan ve Batı Kafkasya'yı Türklerden geri almaya başlamış

---

79. Roemer, "The Safevid period", s. 304-28.
80. F.M. Aliyev, *Antiiranskiye vystupleniya i borba protiv turetskoy okkupatsii v Azerbaydzhane v pervoy polovine XVIII v.*, Baku, 1986, s. 34, Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 166, 454.
81. G. Mamedova, *Russkiye konsuly ob Azerbaydzhane (20-60-e gody XVIII veka)*, Baku, 1989, s. 29-31.
82. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 167-72; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 412-15; *Russko-Dagestanskiye otnosheniya*, s. 30-1.

ve 1733'de Bağdat Antlaşması'na göre Türkler tüm eski İran topraklarını bırakmak zorunda kalmıştı. Bundan sonra Nadir Şah, Gazi Kumuk'un Surhay Hanı ile Avar lideri Hacı Davut'un 1711'den beri İran'ın otoritesine karşı çıkışlarını cezalandırmak için Şirvan ve Dağıstan'ı işgal etmişti. Dağıstan'ı kontrol etmeden Gürcistan ve Azerbaycan'ı elinde tutamayacağına inanan Nadir 1734-45 arasında çeşitli Dağıstan seferleri düzenleyerek kent ve köyleri yok etmiş ve yaşayanlarını katletmişti. Şirvan ve Dağıstan'daki nerdeyse tüm topluluklar Nadir ve Kızılbaşlarına karşı gelmiş olmasına rağmen, kadınları da dahil olmak üzere Avarlar özellikle cesurdu. Her ne kadar Dağıstan Nadir'in ölümünden sonra nefes alabilmişse de, Şirvan'da 1740'ların sonundan itibaren, bölündüğü yirmi sekiz ayrı prenslik arasında uzun bir iç savaşı dönemi başlamıştı.[83]
16. yüzyılda, Kumuk şamhal devleti Tarki'nin kısmi çöküşünden dolayı, Dağıstan'daki baskın hükümdar Avarların *nutsal*'ı olmuştu ve Hunzak platosunda bulunan toprakları, Adil Umma Han hükümdarlığı (1634'te ölmüştür) sırasında kuzeye, sıradağın ötesindeki Andi Koysu Vadisi'nin ötesine, Kaheti sınırındaki Car Belakan sırtlarına doğru genişlemişti. Bir yüzyıl sonra Avaristan'ın başka bir Umma Han'ı (1774-1801) o kadar güçlenecekti ki, sadece çeşitli Dağıstan hanlıkları ve özgür toplumlarından değil, Şeki, Şirvan ve Bakû, ayrıca da Gürcistan Kralı II. Erekle ve Türk paşalığı Ahıska'dan de vergi alacaktı.[84]

18. yüzyılda, Gazi Kumuk'un Çolak Surhay Han'ı, Kara Kaytak *utsmi*'si Sultan Ahmet Han ve daha sonra Avarların Nur Ali Han ve oğlu Umar liderliğinde ve büyüklükleri 400 ile birkaç bin arasında değişen Dağıstanlı birçok akıncı grup vardı. Operasyonlarının üssü bir süre eskiden Gürcü sınır bölgesi olan Zakatala idi (Bir Gürcü Müslümanları topluluğu olan Ingiloslar [yeni din değiştirmiş] 17. yüzyılda burada ortaya çıkmıştır). Bu Kafkasya ilişkilerinin karmaşıklığına dair tipik bir örnektir. Bir yandan Dağıstan akıncı gruplarının en acımasız liderleri din değiştirmiş Gürcü veya Ermenilerdi, diğer yandan, Dağıstan, bazen, Türklere karşı yardım almak için İmereti'li I. Solomon (1735-84) gibi Gürcü krallarından müttefikler edinebiliyordu.[85]

Kuzey Kafkasya'daki siyasi ve adli kurumlar, tüm Müslüman ülkelerinde olduğu gibi, *Kuran* veya şeriat tarafından yönlendirilmekteydi ama yaşamın birçok alanı yerel örfi yasaya, âdetlere göre yönetilmekteydi. Bu yasalar (özellikle de kadın, kölelik ve dinsel inançla ilgili olanlar)

---

83. Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 86-9, 250; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 355-83; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 418-26.
84. B.M. Atayev, *Avartsy: istoriya, yazyk, pismennos*, Mahaçkale, 1996, s. 35-6.
85. Allen, *History of Georgian People*, s. 198-200, 215; Botsvadze, *Narody Severnogo Kavkaza*, s. 50; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XII, s. 167; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 383-5; Lang, *last Years*, s. 105, 109-11, 115, 154, 188, 191, 193, 195-6, 206; Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 105-9, 113, 117-18, 121, 159, 162-9, 171, 173-5.

katı olmakla beraber, Dağıstan'da bile değişiklikler tartışılabilmekteydi: 16. ve 17. yüzyıllarda mevcut yasaları sadece kayda geçme değil, onları bir düzene koyma ve bir yere kadar da reformdan geçirme girişimleri, özellikle şiddet içeren suçlarda görülmüştü. Avaristan'ın Umma Han'ı ve Kaytak'ın Rüstüm Han'ının derledikleri yasalarda genel eğilim kurbanın ailesine kan intikamı almasına izin vermek yerine, suçluya çeşitli cezalar vermekti: "Katil süratle köyünü terk ederken topluluğun diğer üyeleri iki aileyi, misilleme cinayeti yerine kefaret ödenmesini kabul ettirme amacıyla uzlaştırmak için ellerinden geleni yapacaklardır."[86] Buna rağmen, birçok suçta sonsözü mollalar söylemekteydi ve gerçekten de 18. yüzyılda, topluluğun tüm üyelerinin demokratik şekilde bir araya gelmesi alışkanlığı önemini yitirmeye başladığında, bazı bölgelerde iktidarı dünyevi liderler yerine mollalar ele geçirmişti. Bu, altı toplumdan ibaret birliğin Akuşa kadısı tarafından yönetilmeye başladığı Akuşa Dargo'da son derece belirgindi; "tüm dinsel, sivil ve askerî güçler onun kontrolündeydi."[87]

Dağıstan'da Arap kültürü, 16. yüzyıldan itibaren Derbent, Sogratl, Hunzak, Ahtı ve Akuşa gibi merkezlerde felsefe, hukuk, retorik, tarih ve coğrafya çalışmak için âlimlerin bir araya gelmesiyle gelişmiştir. Avaristan'da Şeyh Salih el-Yamani, Kudutlu Muhammed Musa'nın da dahil olduğu bir İslami âlimler grubunun başındaydı ve "18. yüzyılda Dağıstan âlimlerinden oluşmuş gruplar... Arapça ve şeriatı öğrenmek için... Şam ve Halep'e gitmişti".[88] Böylece birbirinden farklı birçok yerel dilin bulunduğu Dağıstan'da 20. yüzyıla kadar tek ortak yazı dili Arapça olmuştu.[89] Her ne kadar Kafkasya'nın birçok kısmında olduğu gibi yerel topluluklarla ilgili nüfus kayıtları 19. yüzyıldan önce çok sınırlı idiyse de, Dağıstan'ın toplam nüfusunun bir milyon olduğu tahmin edilmektedir. Km^2'ye 20 kişilik bir nüfus yoğunluğuna karşılık gelen bu rakam, bu tür dağlık bir yer için son derece yüksektir.[90]

---

86. *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. I], s. 286-8, 292-3, 299-301.
87. *A.g.e.,* [C. I], s. 399-400.
88. V.V. Bartold, "daghistan", *Encyclopaedia of Islam,* yeni baskı, C. II, s. 87; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. I], s. 493-5.
89. *Encyclopaedia of Islam,* yeni baskı, C. II, s. 86-7; *Istoriya Dagestana,* C. I, s. 156-60, 164-5, 181-6, 195-200.
90. *Istoriya Dagestana,* C. I, s. 307-8. Kayıtlı istatistikler muhtemelen sadece erkekleri saymıştır ve dolayısıyla bu sayı ikiyle çarpılmalıdır; buna dayanan tahminler geç 19. yüzyıl için toplam 900.000'den yüksek rakamlar çıkarmaktadır: *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. X, 1893, s. 26-32.

AZERBAYCAN SORUSU

Gürcistan ve Ermenistan'la (şüphesiz tarihsel kayıt ve anlatıları az çok 2.000 yıldır sabit kalmış anayurtlarıyla ilgili iki eski ulus) karşılaştırıldığında Azerbaycan tarihinde, tarihsel tahminlerde bulunmayı gerektiren birçok kopukluk, değişen yer isimleri, diller ve bölgeler vardır. Nasıl birbirinden son derece farklı, etnik açıdan karışık hanlıkların bir araya gelerek ortaya çıkardığı bir ulus devletten bu kadar farklı anlatı çıkmıştır? Bu anlatıların bir kısmı "Azerbaycan"ın nasıl ve ne zaman farklı bir topluluk ve devlet olarak ortaya çıktığını nesnel şekilde belirlemekten ziyade, birliği ve kökenlerine dair bu veya şu "doğru" anlatıyı savunmakla ilgilidir.

1962'de SSCB Bilimler Akademisi tarafından yayınlanmış *The Peoples of the Caucasus* anlatısı Azerbaycan tarihinde o sırada gözde olan basit ve klişe yaklaşımı tekrarlamıştır. Örneğin şöyle demektedir: 16. ve 17. yüzyıllarda "Azeriler, Güney Kafkasya'nın diğer topluluklarıyla birlikte, İranlı ve Türk kölecilere karşı kahramanca mücadele etmiştir"; bu ifade, Azeri topluluğunu ve kültürünü 1.000 yıl boyunca tam da İranlılar ile Türklerin birlikte oluşturduğunu dikkate almamaktadır. Azerbaycan'ı o sıralarda neredeyse hiçbir şekilde farklı bir varlık olarak ayırt etmek mümkün değildir; ama her şey bir yanda bu dönem o sırada Güney Kafkasya topluluklarının en son yaptıkları işin birbirleriyle işbirliği olduğu bir zamandır. Bu anlatı I. Petro'nun Dağıstan ve "Azerbaycan"ı işgaliyle devam etmektedir;[91] ama hiçbir zaman daha güneyde İran'da bulunan Azerbaycan'a ulaşmamıştır. Fetih girişimi sırasında Şirvan'ı ziyaret etmiştir ve bu ise gülünç bir şekilde "Azerbaycan'ın Rusya'yla ekonomik ve siyasi bağlarının güçlendirilmesi" ve Azeri halkının "giderek Rusya'ya yaklaştığının" kanıtı olarak ifade edilmiştir. Bunun ardından Rusya'nın daha sonra Gürcistan ve Azerbaycan'ı ilhakının naif şekilde temize çıkartılması gelir; bu güya herhangi bir çatışma olmadan ve kendi hükümdarlarının kabahati olarak gerçekleşmiştir:

> Sonu gelmeyen iç feodal çatışmalar ve sürekli büyüyen dış tehditlerin ortasında, Azeri halkının baskıdan ve İran ve Türk feodal derebeylerinin yıkıcı istilalarından... ve ayrıca da ülkeyi harabeye çeviren iç feodal çatışmalardan kurtulmasını sağlayacak tek ümidinin güçlü Rus devletinin parçası olmak olduğu giderek açıklık kazanmıştı... 1801'de Doğu Gürcistan'ın Rusya'yla birleşmesi diğer Güney Kafkasya topluluklarının da Rus koruması altına girmesini sağlayacak uygun koşulları yaratmıştı.[92]

---

91. SSCB tarihine dair komünist ders kitaplarına eşlik eden haritalar, Hazar'ın doğu ve batı kısımlarında 1723'te Rusya İmparatorluğu'nun İran'la yaptığı antlaşmada kuramsal olarak ilhak ettiği 100 km genişliğinde toprak parçası göstermektedir.
92. A.N. Guliyev, "Azerbaidzhantsy: istoricheskiy ocherk", *Narody Kavkaza,* C. II, s. 47'nin içinde.

Gürcü, Azeri, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan silahlı direnişini alt etmek için uzun Rus askerî seferlerinin gerektiği ("Azeri halkının tarihsel yazgısında Rusya tarafından ilhak edilmesinin büyük ilerletici önemine" rağmen) gerçeğinin sorumluları olarak sürekli "İran ve Türkiye kaynaklı ve İngiltere ile Fransa desteğindeki doğrudan müdahale" görülmüştür.[93]

Bir bütün olarak İran'la ilgili önemli bir gerçek 16. yüzyıldan itibaren Türk ve Azeri dilleri arasında özel bir bağlantı olmamasıdır; çünkü sadece bugünün Azerbaycan'ı olan Şirvan'da değil, tüm İran İmparatorluğu'nda saray, hükümet ve ordu işlerinde Farsçanın yerini büyük ölçüde Türki dil almıştır (Ama son derece ironik bir durumdur ki, aynı dönemde Farsça dili ve edebiyatı sadece Hindistan'ın Babür imparatorlarının sarayında değil, aynı zamanda "Osmanlı hükümdarlarının bile Farsça şiir yazdıkları" Türkiye'de de büyük saygı görmekteydi). İran'ın kendi içinde, her ne kadar düzyazı dili olarak Farsça yaygın olarak kullanılmaktaydıysa da, ortaya çıkartılan ürünler değersizdiler, "orijinal konunun kaybolduğu veya anlaşılmaz bir hâle dönüştürüldüğü içi boş başlıklar, iltifatlar ve kafiyeli sözcüklerle doluydular." Diğer taraftan, İran'ın kuzeybatısındaki asıl Azerbaycan ilinde, her ne kadar "Farsçanın Azeri lehçesi kaybolmuşsa da... [daha önce çok geniş bir bölgede konuşulmaktayken şimdi neredeyse tamamen] ölmüştü" ama burada bile "Türkçe tamamen hâkim bir konuma ulaşmamıştı".[94]

18. YÜZYILDA GÜRCİSTAN

I. Petro'nun İran seferi Gürcistan'da büyük karışıklığa yol açmıştı; Kral VI. Vakhtang (önceden İran ordusunun başkomutanı olarak Hüseyin Kulı Han) efendilerine karşı gelerek Şirvan'daki Rus ordusuyla ittifak yapmıştı. Şah onun karşı tarafa geçmesini Kaheti Kralı Konstantine'i onu saldırmaya kışkırtarak cezalandırmış ve bunun ardından da 1724'te Gürcistan'ın tamamının fethiyle sonuçlanan geniş çaplı bir Türk istilası geldiğinden, Vakhtang "kalabalık maiyetiyle" birlikte Rusya'ya kaçmıştı. Her ne kadar Petro'nun bu tür mültecileri Türkler ile İranlılara karşı kullanabileceği bir göçmen ordusu oluşturmada yararlanma ümidi pek bir yere ulaşmadıysa da, 1738'de Moskova'da ilk Gürcü alayı (Hussarlar) oluşturulmuştu. Bu Rusya'nın büyümekte olan Gürcü sürgün topluluğunun çekirdeğini meydana getirmiş ve kendilerine, Moskova yakınındaki Vsekhsvyatskoye'de yerleşmeleri için, üç kilise ve bir mat-

93. *A.g.e.*, s. 47-8.
94. Z. Safa, "Persian literature in the Timurid and Türkmen periods", s. 914, 917, 921 ve "Persian literature in the Safevid period", s. 949-52, 960, *Cambridge History of Iran*, C. VI'nın içinde. Ayrıca bakınız: Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 221-1.

baayla birlikte devlet kaynakları aktarılmış ve toprak verilmişti.[95] Bu tarihten sonra birçok Gürcü aristokratı Rusya'da asker, diplomat ve memur olarak kariyer yapacak ve ayrıca hem St. Petersburg hem de Nizhny Novgorod'da Gürcü kolonileri kurulacaktı.[96]

Geç 17. yüzyıl, Gürcistan'da, büyük ölçüde büyük âlim ve yazar Sulkhan Saba Orbeliani'nin esin kaynağı olduğu entelektüel faaliyetlerin yeşermesine tanıklık etmiştir; VI. Vakhtang'ın öğretmeni olarak Orbeliani, onu Gürcistan'ın tarihsel vakayinamelerini çalışma ve gözden geçirmeye teşvik etmiştir. İlk başta Gürcü Ortodoks keşişi olan Orbeliani daha sonra Katolik olmuş ve Vakhtang'la birlikte Moskova'ya geçmiştir. Burada onların teşvikiyle 1724-1745 arasında kralın gayriresmi oğlu Vakhuşti Bagrationi Gürcü dilinde ilk modern *Gürcistan Krallığının Tarihi*'ni yazmıştır.[97] Anlamlı bir şekilde Vakhuşti kitabını altı ayrı tarih olarak düzenlemiştir: (1) 1469'dan 1744'e kadar Kartli; (2) "yarı efsanevi... İlk İberya Kralı Parnavaz"dan 1451'e kadar Kaheti ve Hereti;[98] (3) Parnavaz'dan 1451'e kadar Samtshe ve Klarceti; (4) *Eski Ahit*'te İsrail Kralı Davut'tan 1744'e "Bagratuni ailesinin doğrulanması"; (5) efsanevi Targamos ve Egros'tan MS 985'e kadar Egrisi ve Abhazya ve (6) 1259'dan 1744'e kadar İmereti. Bu ayrı parçalar Gürcistan'ın (hepsi Kraliçe Tamar tarafından birleştirilmişti) 1469'dan itibaren, Vakhuşti'nin unvanının işaret ettiği ayrılıkçılığa geri dönmüştü: "Kartli krallarının üç krallık ve beş prensliğe ayrıldıktan sonraki yaşam ve eylemleri."[99]

Nadir Şah'ın 1747'deki cinayeti İran'da büyük karışıklığa yol açmıştı; bu sırada Nadir'in yerine yeğeni Adil geçmişti. Gürcistan bu olaylardan kaçınılmaz olarak etkilenmişti; özellikle Adil Şah'ın gözde eşi olarak, Kartli Kralı Teimuraz'ın kızı Ketevan. Bu Kartli kralına İran sarayında önemli bir etki sağlayabilirdi ama Adil'in iktidarı son derece kısa sürmüştü:

> İran'da düzeni sağlama konusunda yeterli olduğunu gösterememiş ve 1748'de kardeşi İbrahim'in önderliğinde bir isyana dayanamamıştı... [Kardeşi] Gürcü

---

95. Gürcü dilinde, bir Gürcü-İtalyanca sözlüğü de dahil olmak üzere basılmış ilk kitaplar Roma'da bir Gürcü diplomatı tarafından 1626-70 arasında yayınlanmıştır. Sürgün Kral Arçil, Hollandalı bir diplomatın yardımıyla 1705'te Moskova'da Mezmurlar Kitabı'nı bastırmıştır ve 1709'dan itibaren Tiflis'te matbaacılık sadece çeşitli dini metinler yayınlamamış ama ayrıca Rustaveli'nin *Man in the Tiger-skin*'in ilk baskısını da yapmıştır: Lang, *Last Years*, s. 130-6.
96. Baramidze, vb, *Istoriya gruziskoy literatury*, s. 95-6; Lang, *Last Years*, s. 80-2, 105-10, 114-15, 119-20.
97. Bu 19. yüzyıla kadar yayınlanmamıştır ve o zaman da eksiksiz değil: Coğrafyayla ilgili olan kısım, 1842'de bir Fransızca çeviriyle birlikte belirmiş ve ardından 1854 ve 1885'te tarihin Gürcüce metni gelmişti. Tüm tarihin Rusça çevirisinin ilk baskısı 1976'da yayınlanmıştır. Vakhushti Bagrationi, *Istoriya;* Allen, *History of the Georgian People*, s. 372, 379; Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 328-9, 347-52, 357; Lang, *Last Years*, s. 126-8.
98. Toumanoff, *Studies*, s. 80.
99. Vakhushti Bagrationi, *Istoriya*, s. 339.

> kraliyet ailesine düşmandı ve Teimuraz ile Erekle'ye karşı rakip Muhranyan hanedanının bir temsilcisinin önderlik ettiği bir isyan teşvik etmişti... Arçil... [Arçil] Tiflis kalesini işgal etmeyi başarmış [ama] becerikli Erekle tarafından [atılmıştı]... Erekle, Tiflis'i tekrar işgal ettikten sonra, ... itibarı doruk noktasına ulaşmıştı. İran'ın birçok il yöneticisi ona İran monarşisinin belirleyicisi olarak bakmaktaydı... [ama] İran bir kez daha süratle anarşiye doğru yuvarlanmaktaydı.[100]

Bir sonraki yıl bir İranlı maceracının Erivan'ın Müslüman hanını hedeflemiş saldırısı Teimuraz ve Erekle tarafından engellenmiş ve bu ikisi daha sonra handan övgü almıştı. Her iki kral da bunu Şirvan, Karabağ, Arran ve İran'ın diğer çevre bölgelerindeki çeşitli yağmacılara karşı başka savaşlarla sürdürmüştü. Bu onların Türkler ile Rusların gözündeki ününe epey katkıda bulunmuştu. Fakat Ruslar tam anlamıyla Avrupa iktidar siyasetinde entrika ve savaşlarla meşgul olduklarından Gürcülere etkin destekte bulunamamıştı.[101]

Gürcüler de kendi anayurtlarının feci koşullarını düzeltmekten yoksundu; bu feci durum Dağıstanlı yağmacılar sık akınlarla Kartli ve hatta İmereti'nin derinliklerine girdikçe daha da kötüleşmişti. Gürcistan'ın Müslüman komşuları tarafından mağdur edilmesinin özellikle zayıflatıcı bir sonucu nüfus kaybıydı. 1770'lerde, bir Rus gözlemciye göre, her yerde aşırı yoksulluk işaretleri vardı ve nüfus 400.000'den fazla olamazdı; muhtemelen yüzyılın sonunda 414.000 civarındaydı.[102]

1760'da Kral Teimuraz "Rus yönetiminin Muhranyan Hanedanı'nı Gürcü tahtına çıkarma şüphelerine rağmen", tekrar daha fazla yardım için St. Petersburg'a gitmeye karar vermişti. İmparatoriçe Elizabeth onu bir kahraman olarak karşılamıştı ama zaman uygun değildi: Rusya'nın hükümdarları Avrupa'daki Yedi Yıl Savaşları'yla meşguldü ve Türklerin tarafsız kalmalarına ihtiyaç duymaktaydılar; böylece "Teimuraz'ın... Dağıstan boylarına... karşı askerî yardım isteği kibarca rafa kaldırılmıştı".[103]

Güney Kafkasya ülkelerinin arasında sadece Gürcistan 18. yüzyılda siyasi bir varlık idi; doğu krallıkları Kaheti ve Kartli, her ne kadar İran'a tabi idiyseler de, II. Teimuraz'ın 1762'deki ölümünden sonra oğlu Kral II. Erekle'nin yönetimi altında birleşmişlerdi. Erekle, muhtemelen yurttaşlarının şahın koyduğu yeni bir vergiye isyanını bastırması sonucunda Nadir Şah'ın ödülü olarak tahta geçtiği Kaheti'nin kralıyken, Erekle'nin

---

100. Lang, *last Years*, s. 147-8.
101. *A.g.e.*, s. 148-53.
102. *A.g.e.*, s. 188-9, 192-3. Allen, *History of the Georgian People*, s. 284-5 tarafından savunulmuş 13. yüzyılda Gürcistan için verilen beş milyonluk Moğol nüfus sayımı "saçma" olarak ciddiye alınmamıştır: C. McEvedy ve R. Jones, *Atlas of World Population History*, Harmondsworth, 1978, s. 158.
103. Lang, *Last Years*, s. 154-5.

babası II. Teimuraz 1744'ten beri Kartli'yi yönetmişti.[104] Diğer yandan, Batı Gürcistan'ın tüm prenslikleri (Samtshe [Mesheti], yarı bağımsız Guria, Megrelia ve Svaneti ve İmereti ile Abhazya krallıkları) Osmanlı İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiş ve prensleri sultana tabi kılınmıştı. 17. yüzyıl Türk seyyahı Evliya Çelebi, Batı Gürcistan'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun "Gürcistan vilayeti" olarak kabul etmiştir ama beylerinin hepsinin kâfir (yani Hıristiyan) olduğunu itiraf etmiştir; bunlar sultana vergi ödememekte ama sadece ara sıra "hediye" vermekteydiler:

> Megrelistan ve Gürcistan prensleri de uyruklarımız olduklarından... bize itaat ettiklerinin göstergesi olarak bize yılda 40-50 oğlan ve kız ve de bin çift keçi kılından çorap göndermekteler... [Abhazya'da] onlara tüm kıyafet ve halılarımızı verdik... karşılığında kızlar ve gençler aldık. Sadık kulunuz ayrıca bir Abhaz oğlan çocuğu kölesi aldı... İmeretililer vergiden muaflar; tüm yaptıkları İstanbul'a her yıl [hediye olarak] köle, şahin... katır ve ayrıca da nadir güzellikte Gürcü kadınları göndermek.

Çelebi (Batı Gürcistan'a resmî bir heyetle Trabzon'dan girmişti) Tiflis'in çevresinde mısır, buğday ve diğer tahılların yetiştiğini ve her yerde meyve bahçeleri ve bağların bulunduğunu ama tüm Karadeniz prensliklerinin düzenli şekilde Türkler tarafından yağmalandığını ve özellikle "Megrelistan"ın "kontrol altına alınmamış" olduğunu belirtmiştir.[105]

Fakat burada da 18. yüzyılda değişiklikler başlamıştı: "Kral Teimuraz ve Kral Erekle"nin ulusal bütünlük ve Doğu Gürcistan'ın bağımsızlığı mücadelesine Batı Gürcistan'da İmereti... Kralı I. Solomon'un (1752-65, 1768-84) yükselişi eşlik etmekteydi. Hükümdarlığı bölgenin nam yapmış kavgacı beylerinin Raça *eristavi*si Rostom ve Prens Levan Abaşidze önderliğindeki isyanıyla başladığından, "Solomon kısa süre sonra kendisini krallığından atılmış ve Ahıska'daki Türk paşasının yanına sığınmış hâlde bulmuştu ama bir Türk askerî birliğinin yardımıyla bir süre sonra tahtına tekrar kavuşmuştu." Fakat bundan sonra ilk önemli girişimi doğrudan Türk geleneğiyle çatışmıştı: Gürcistan ve komşu krallıklarının büyük genç insan kaybına sebep olan köle ticaretini yasaklamıştı. Bu sadece Türklerin değil, aynı zamanda batı Gürcistan aristokrasisinin bir kısmının da çıkarlarını tehdit etmiş ve bu 1757'de bir yanda Türk birlikleri diğer yanda Rostom ve Abaşidze'nin birlikleri tarafından istila edilmesine yol açmıştı. Ama Solomon'un İmereti ordusu tarafından mağlup edilmişler ve "Abaşidze katledildiğinden... kral ailenin geniş topraklarının büyük kısmına el koymuştu".[106]

---

104. Çeşitli tarihçiler tarafından Nadir'in Teimuraz ve Erekle'ye ödülüne dair farklı açıklamalar ileri sürülmüştür: Allen, *History of the Georgian People*, s. 193; D. Bagrationi, *Istoriya*, 283r-285r (s. 155-6); Suny, *Making*, s. 55.
105. Evliya Çelebi, *Kniga puteshestviya*, Kısım 3, s. 10-12, 33, 43, 51-2, 185, 222.
106. Lang, *last Years*, s. 155-6.

Megrelya'nın güçlü prensinin (Dadiani) kız kardeşlerinden biriyle evlendiği ve Guria prensiyle (Mamia) iyi ilişkiler oluşturduğu için Kral Solomon, Batı Gürcistan'da dostça ilişkilerin önünü açmış ve böylece bir sonraki amacına yönelmesi mümkün olmuştu. Gürcistan'ın en büyük zayıflığı, ona göre, onu oluşturan prenslikler arasında bir birliğin olmamasıydı. Bunun üzerine, 1758'de üç hükümdar, Kaheti'nin II. Teimuraz'ı, Kartli'nin II. Erekle'si ve İmereti'nin Kral I. Solomon'u, Gori'de bir konferansta bir araya gelerek bir savaş durumunda karşılıklı yardımda bulunacaklarına dair bir anlaşma yapmışlardı. Bu arada Türkler, Batı Gürcistan'a baskıda bulunmayı sürdürmüş ve özellikle Avaristan hanını, Solomon'un topraklarına akında bulunması için kışkırtmışlardı. Fakat Kral Solomon, İmereti'nin varlığına yönelmiş iç ve dış tehditleri alt etme çabalarını sürdürmüştü. 1759'da önde gelen kilise ve seküler üst düzey yetkililer Kutaisi'de toplanmış ve Osmanlıların köle ticaretinin tekrar başlaması taleplerine direneceklerini ve Solomon'un ulusal bağımsızlık mücadelesini destekleyeceklerini belirten bir sözleşme imzalamışlardı. Bunu Megrelya ve Guria'nın son derece bağımsız hükümdarları bile kabul etmişti ve bu antlaşmayı onaylayarak İmereti'nin kralı olarak Solomon'u en üst düzey otorite olarak tanımışlardı ve böylece hep birlikte Türkiye'nin onların meselelerine karışma hakkını reddetmiş olmaktaydılar.[107]

18. YÜZYILIN SONUNDA GÜNEY KAFKASYA

İran'ın Doğu Kafkasya'da bağımlıları olarak hak iddia ettiği bölgeler, Gürcü krallıkları dışında, bölünmüş, Türki hükümdarları yönetiminde (daha sonra hep birlikte Azerbaycan olarak bilineceklerdir) on beş veya daha fazla yarı bağımsız hanlıktan oluşmaktaydı.[108] Bunların arasında Şamahı, Kuba, Şirvan, Şeki, Gence, Karabağ, Nahçıvan ve Erivan vardı; hepsi Aras'ın kuzeyindeydi (son üçü tarihsel olarak Ermenistan'ın parçalarıydı ve hâlâ nüfuslarının büyük kısmı Ermeni'ydi). Azerbaycan'ın kentli olmayan sakinleri göçebe sığır çobanlarıydı. Güneyde, açıkça İran'ın sınırları içinde, Tebriz, Erdebil, Taleş ve Khoy da olmak üzere asıl Azerbaycan hanlıkları vardı; burada nüfusun büyük kısmı Türki dili konuşmaktaydı.[109]

---

107. *A.g.e.*, s. 155-7.
108. Bir çalışma 18. yüzyılın ortasında on yedi Azerbaycan hanlığından bahsetmektedir, her ne kadar sadece on beş tanesini sıralamışsa da: A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 247.
109. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. II, s. 771; C. XXXIX, s. 460-1; G.R. G. Hambly, "Agha Muhammad Kahan and the establishment of the Qajar dynasty", *Cambridge History of Iran*, C. VII, s. 126'nın içinde; Hambly, "Iran during the reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", *A.g.e.*, s. 145-6; Haxthausen, *Transcaucasia*, s. 90, 93, 96-7, 117; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 71-4; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 183-4, 187-8.

18. yüzyılda Ermeniler, Kafkasya, İran ve Türkiye'ye epey yayılmıştı, tüccar ve zanaatkâr olarak kent nüfusunda göze batmaktaydılar. Bir yüzyıl sonra "Ermenistan'ın kendisinde bazı kaynaklara göre 2 milyon, diğerlerine göre 4-5 milyon Ermeni vardı ama bu rakamlar epeyce abartılmıştır ve muhtemelen aslında 1 milyondan fazla değildiler";[110] Rus İmparatorluğu'nun 1897 nüfus sayımına göre Kafkasya eyaletlerinin mevcut sınırları içinde 1.118.094 ve İstanbul'da da yaklaşık 180.000 Ermeni vardı.[111] Gürcistan'da ekonomik işlevler ve sosyal sınıflar etnik çizgiler doğrultusunda üçe bölünmekteydi: Gürcüler toprak sahipleri, askerî sınıfı ve ayrıca da köylü ile yoksul kentlileri oluşturmaktaydı, Ermeniler tüccarlar olarak kentlerde baskındı ve "Tatarlar" (Azeriler), İran'daki diğer Türki dilleri konuşanlar gibi, hem toprak sahibi hem de çalışan sınıflar arasında görülmekteydi. II. Erekle'nin Gürcistan krallığında "Tiflis üç topluluk için de doğal merkezdi; daha çok Ermeni ve Gürcü olduğu kadar Tatar bir kentti de".[112]

İsyanlar, özellikle meliklerin yönetimindeki beş küçük prensliğin (Beglaryan, Israelyan, Hassan-Celalyan, Şahnazaryan ve Avanyan) bulunduğu Arşak'ın Ermenileri arasında gerçekleşmekteydi; Gürcistan'ın VI. Vakhtang'ının kışkırtmasıyla, 1722'de İranlılara karşı ayaklanmışlardı. Syunik bölgesinde de Ermeniler şahın kuvvetlerine iki yıl boyunca direnmiş bağımsız bir prenslik oluşturmuştu. Ardından Batı Kafkasya, Türkler tarafından istila edilmişti. Erivan'ı ele geçiren Türkler burada 10.000 kişiyi katletmiş ve Syunik ile Arşak'ı işgal etmişti; ama dağlarda güçlü noktalardaki melikler kararlı direnişlerini beş yıl daha sürdürmüştü. Bu sırada Rusya savaştan uzak durduğundan, Türkiye'nin Ermenistan, Doğu Gürcistan ve Azerbaycan'ın büyük kısmını ilhak etmesine ses çıkarmamıştı. Ermeniler bağımsızlıklarını tekrar elde etme amacıyla ancak 1760'larda Rus komutasında birlikler oluşturacak ve bu askerî işbirliği 1830'lara kadar sürecekti.[113]

Toplumsal normlar ve kurumlar açısından bakıldığında, 18. yüzyıl Kafkasyası genelde kısmen barbar bir bölgeydi; burada, örneğin, yakalanmış düşmanların kafalarını ödül olarak kesmek gelenekti. 1720'de Kartli'nin VI. Vakhtang'ı (Gürcistan'a kitap basımı getirecek kadar sofistike bir Hıristiyan kralı) şaha 400 Dağıstanlının kafasını göndermişti. Kral VI. Vakhtang veya Gürcü Kilisesi'nin kullandığı yasalar işkence, uzuv kesme, kör etme ve diri diri yakma gibi ortaçağ cezalarını içer-

---

110. Lynch, *Armenia*, C. II, s. 427.
111. *Census*, 1897, s. xii; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. II, s. 124.
112. Allen, *History of the Georgian People*, s. 205.
113. Allen, *History of the Georgian People*, s. 185; A.N. Khachatryan, *Armyanskoye voysko v XVIII v.: iz istorii armyano-russkogo voyennogo sodruzhestva: issledovaniya i dokumenty*, Erivan, 1968, s. 6, 8, 10, 12, 94. Melikler için 5. Bölüme bakınız.

mekteydi.[114] Bunda elbette Kafkasya yalnız değildi: O dönemde işkence ve uzuv kesme Rusya'da da hâlâ uygulanmaktaydı; dinsel sapkınlar diri diri yakılabilmekteydi ve 19. yüzyılda bile Rus Kazakları, Kafkas düşmanlarının kafalarını kesip almaya karşı değildi.[115] Tabii Batı Avrupa da bu barbarca uygulamalardan muaf değildi: 1649'da Britanya Kralı Charles'ın halk önünde kafası kesilmişti; İngiliz hukukuna göre 18. yüzyılda 200 farklı suç ölümle cezalandırılmaktaydı, cadı olarak adlandırılan kadınlar batıl itikadın devam ettiği dönemde diri diri yakılmış ve halka açık idam 1868'e kadar sürmüştü. Afrika köle ticareti de epeyce zulüm içermekteydi ve 1789'da "aydınlanmış" Fransa, ulusal özgürlük ve insan hakları adına bir diktatörlük oluşturmuş ve günlük rutin bir şekilde masum insanların menfur mekanize katliamına girişmişti.

Gürcistan hükümdarlarını (Ortadoğu'da başlıca ün ve saygı iddiaları, İran şahlarının ordularında askerler olarak eşsiz niteliklerine dayanmaktaydı) bu dönemde anlaşma ve barış idealleri peşinden gitmeye iten, Avrupa toplumlarının kendi aralarında savaşların olmaması ve o zamana kadar norm olmuş en insanlık dışı cezalandırma uygulamalarını reddetmek için yöntemler aramalarına sebep olmuş aynı "Aydınlanmacılık" idi. Yakındoğu'daki diğer tüm topluluklar gibi, Kafkasya'dakiler de 17. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmış ateşli silahlar gibi teknolojik buluşların birçoğunu benimsemişti. "Sonsuz gözlem sabrı ve hipotezler oluşturmada büyük cesaret" ve "antikçağdan beri inanılmış olanların yanlış olabileceğinin kabulünü" gerektiren[116] bilimsel düşünce daha yavaş ilerlemiş, Copernicus ve Galileo'nun buluşlarından çok sonra bile dinsel bağnazlıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Basılmış kitapların 15. yüzyıldan itibaren yaygınlaşması bilgi ve fikirlerin yayılmasını son derece kolaylaştırmıştır; böylece "Aydınlanmacılık" 17. yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş Avrupa ülkelerinden geçerek 18. yüzyılda Kafkasya'ya ulaşmıştı. Hareketli basımla basılmış ilk Ermenice kitaplar 1491'de Krakov'da ve 1512'den itibaren de Venedik'te yayınlanmıştır; bu tarihten sonra Amsterdam ve Konstantinopolis'te ve 18. yüzyılda da Ermenistan'ın kendisinde Eçmiadzin'de Ermeni matbaaları kurulmuştur.

Daha önce gördüğümüz gibi, Gürcüce ilk basılı kitaplar Roma (1629) ve Moskova'da (1705) yayınlanmıştır.[117] Bu dönemde (Timurlenk'in

---

114. Evliya Çelebi, *Knig a puteshestviya*, C. III, s. 9-10, 185; Lang, *last Years*, s. 31-43; Vakhushti, *Istoriya*, s. 51, 64, 91, 96, 99; Suny, *Making*, s. xiv.
115. G.F. Tanturov, *Ot Tiflisa do Parizha (svet i teni zhiznennogo puti)*, Paris, 1976, s. 87-9; L.N. Tolstoy, *Hajji Murat*, 24. böl. Ayrıca Alexander Puşkin'in *The Captain's Daughter*, 6. böl.'de Rus yönetiminin 1741 Başkurt isyanı sırasında esirlere yönelik vahşi uygulamaları ile "İmparator Alexander'ın kibar yönetimi"ni karşılaştırmasına bakınız.
116. B. Russell, *History of Western Philosophy and Its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day*, Londra, yeni baskı, 1961 [*Batı Felsefesi Tarihi 1-2*, Çev. Ahmet Fethi, Alfa Yay., 2016], s. 514.
117. Lang, *Last Years*, s. 130-1; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 174-5.

vahşetinin 14. yüzyılda yarattığı aradan sonra; bundan önce Tiflis'te bir Katolik piskoposluğu mevcuttu) Gürcistan ve Roma arasında önemli temaslar vardı. 1627'de Don Christoforo de Castelli adında bir misyoner Vatikan'ın dinsel propaganda ofisi tarafından Gürcistan'a gönderilmişti ve 1654'e kadar orada (genelde Megrelya'da) kalacaktı. Onun insan ve yer resimleri Gürcistan'da yaşama dair özel bir bakış açısı sağlamıştır.[118] 1660'larda Tiflis'te bir İtalyan Katolik misyoner okulu yılda en fazla kırk oğlana dil ve din eğitimi sunmuştur ve Gori, Ahıska, Kutaisi ve diğer merkezlerde daha ufak ölçekte benzer okullar olmuştur. 1670'ten itibaren en yetenekli çocukların eğitimlerine devam edebilmeleri için yılda en az iki yer bulunmaktaydı: Biri Roma'daki Papalık Koleji'ydi ve Gürcistan aristokrasisinin bazı oğulları da Napoli'de bir okulda seküler konularda eğitim görmekteydi.[119]

Locke, Newton, Montesquieu, Rousseau ve Voltaire gibi özgür düşüncenin Batı Avrupalı öncülerinin "Aydınlanmacılık" fikirlerine geç 18. yüzyılda yıldızları parlamaya başlamış Rus aydınları (Ya.P. Kozelskiy, N.İ. Novikov, D.İ. Fonvizin, A.N. Radişçev ve diğerleri) el atmıştı.[120] Gürcistan'da Türk, İran ve Dağıstan akınlarının daimi tehdidinin yarattığı hayati belirsizlik bu tür yazarları okumak için çok az zaman bırakıyordu ama Moskova'da Gürcü sürgün topluluğunun aydınları tarafından yavaş yavaş asimile edilmişlerdi. Örneğin bunların arasında, kraliyet ailesinin iki eğitimli üyesi vardı: Condillac'ın *Traité des sensations*'ını (1754) çevirmiş olan Prens İvane ve Montesquieu'nun *Kanunların Ruhu Üzerine*'yi çevirmiş ve kendisine ait *History of Georgia*'yı yazmış olan Prens David. [121]

Aydınlanmacılığa muhtemelen Ermeni diasporası üyeleri daha aşinaydı. Bunların arasında, Hindistan'daki tüccar topluluklarında yaşayan üçünün Kafkasya'da önemli etkisi vardı. Şahamir Şahamiryan (1723-98) Madras'ta bir Ermeni yayınevi ve toplumsal ve siyasi fikirler tartışmaya meraklı hemşerilerinin oluşturduğu bir kulüp kurmuştu. Kitaplarından birinin girişi Rousseau'yu hatırlatmaktadır: "İnsanlar özgür ve eşit doğar, dolayısıyla özgürlük ve eşitlik altında yaşamalıdırlar; hiç kimsenin gücünü zor kullanarak diğerlerine dayatma hakkı yoktur." Şahamiryan'ın, Gürcistan Kralı II. Erekle'ye yazdığı mektuplarda ifade ettiği amacı monarşiyi yıkıp bir parlamenter yönetim, yani tüm toplumsal sınıfların temsil edileceği ve herkesin haklarına saygı gösterecek "Ermeni Meclisi" oluşturmaktı. Girişimci Şahamiryan'ın düşündüğü ideal devlet ne kadar

---

118. Bu çalışmanın güzel tam reprodüksiyonuna bakınız: de Castelli, *Relazione e album dei schizzi sula Giorgia del secolo XVII.*
119. Berdzenishvili, vb (Der.), *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 327.
120. Bakınız, S.V. Utechin, *Russian Political Thought: a Concise History*, 1963, s. 43-67.
121. D. Bagrationi, *Istoriya Gruzii*, dosyalar 322r, 324r, 352r, 353v, 354r (s. 169-70, 181-2).

arzu edilir olursa olsun, talihsiz gerçek şuydu ki, dünyadaki tüm yerler arasında Kafkasya (özellikle de Türk baskısı altındaki Ermenistan) muhtemelen bu ütopyanın en zor gerçekleştirilebileceği yerdi. Madras'ta yaşayan diğer bir araştırmacı Movses Bağramyan da Ermeni tarihi üzerine olan kitabı *New Book or Exhortation* [Yeni Kitap veya Tavsiye] da monarşi karşıtı ve demokrasi yanlısıydı ve özellikle Ermenistan'ı İran ve Türkiye'nin baskısından kurtarmak ve "Anayurt Ermenistan"ı sürgündeki tüm çocukları için bağımsız ve ulusal bir yurt yapmak için silahlı ayaklanma çağrısında bulunmaktaydı.

Aydınlanmacılığın geniş bir çevre tarafından tanınmış üçüncü Ermeni yazar ve eylemcisi Hovsep (Joseph) Emin (1726-1809) idi. İran'da bir tüccar ailesinin çocuğu olarak doğmuş Emin şahın keyfî yönetimi altında yaşayan Hıristiyan azınlığın tüm güvensizliklerini tecrübe etmiş ve 18 yaşında Kalküta'daki aile işine katılmak için yola çıkmadan önce yaşamını Müslüman boyunduruğundan kurtulmak için savaşmaya adayacağına yemin etmişti. Hindistan'daki Britanya ordusunun davranış ve eğitim standartları hayranlığını kazanmış ve 1751'de kaçarak İngiltere'ye giden bir gemiye binmişti. Zorlu bir başlangıçtan sonra Edmund Burke'ün de dahil olduğu bazı etkili dostlar edinmiş ve sonunda Kraliyet Askerî Akademisi'nde eğitim görmüştü. Ardından gönüllü olarak 1759'a kadar Yedi Yıl Savaşı'nda Avrupa cephesinde hizmet etmişti ve bu sırada Ermeni özgürlüğünü hedefleyen bir savaşa destek sağlamak için Türkiye üzerinden Ermenistan'a geçmişti. Ermeni hiyerarşisi siyasi mesajına, eğitim yoksunu ve dar ufuklu olmasından ötürü cevap vermeyince Emin, Gürcistan Kralı Erekle'nin işbirliğini sağlamaya karar vermişti. Bu başka bir uzun yolculuğu gerektirmişti: Gerisingeri Londra, oradan denizyoluyla St. Petersburg'a. Burada Kont A.R. Vorontsov, Kral Erekle'yle görüşme ayarlamıştı. Tiflis'te kral, iki ülkenin Türkiye'den bağımsızlıklarını kazanmaları için Gürcü-Ermeni ittifakı oluşturmaları fikrine sıcak bakmıştı ama bunun uygulanamaz olduğuna karar vermişti. Emin, Çerkezler veya Karabağ Ermenileriyle de daha başarılı olamamıştı ve 1770'de anayurdunu özgürleşme ümidini tamamen yitirerek Hindistan'a geri dönmüştü.[122]

Dolayısıyla, 18. yüzyılın sonuna doğru o günün siyasi fikirleri Kafkasya'da bilinmekteydi ama ne Gürcüler ne de Ermeniler saldırgan komşularının yarattığı mağduriyetten, Rus müdahalesi dışında bir çıkış yolu görmemekteydi.

---

122. Allen, *History of the Georgian People*, s. 196-7, 199-200, 201-2; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*,. s. 171, 179-82, 188; R.G. Suny, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington, 1993, s. 34, 55-6.

ÇARİÇE II. KATERİNA'NIN "DOĞU PROJESİ" VE KAFKASYA

İmparatoriçe II. Katerina'nın kontrolündeki Rusya'ya Gürcistan gibi tehlikedeki bir ulusun kurtuluşunda pek de güvenilemeyeceği, onun tarih sahnesindeki son ölçüsüz hareketinde ortaya çıkmıştı. Katerina Fransız filozof Montesquieu'nün *The Spirit of Laws* adlı eserini "hükümdarların dua kitabı" olarak tanımlamıştı ve hukukun üstünlüğüne büyük saygı göstermekteydi ama kendisine saygısı incitildiğinde bedensel cezaya göz yumarak Rusya'nın "ilerlemenin samimi savunucusu" Nikolay Novikov'un seçkin yayınevi işini Fransız Devrimi'nden sonra kapattırmış ve onu "çağdaş [Rus] toplumunun özünü oluşturan serfliğe zekice ve ciddi saldırıları" yüzünden hapse attırmıştı.[123] 1762'de kocası meşru Çar III. Petro'yu tahttan indirerek (daha sonra o sıradaki sevgilisi Kont Grigory Orloc tarafından öldürülmüştü) imparatoriçe olmuş olan Katerina, sonraki otuz yıl boyunca birtakım "gözdeler"iyle ilişki yaşamıştı[124]; bunların arasında sonuncusu 1789'da 22 yaşındayken bu onurun bahşedildiği Platon Zubov idi. Katerina'nın "Yunan Projesi"ni, Rusya'nın "Türkleri Avrupa'dan kovarak" Bizans İmparatorluğu'nu (Rus imparatoru yönetiminde) yeniden kurması fikrini ilk düşünen Orlov idi. Her ne kadar Rusya'nın Kırım Hanlığı'nı ilhak etmesi ve iki Rus-Türkiye Savaşı ardında bu genel fikir vardıysa da, bu 1796'ya kadar St. Petersburg'un açık dış politikasına dönüşmemişti.[125] "İmparatoriçenin toprak edinme ve askerî şöhret tutkusunu Polonya zaferleri tatmin edememiş ve yaşlılık bile bu coşkusunu azaltmamıştı" ve Platon Zubov'un macera düşkünlüğünü şımartmak istediğinden onun "Yunan Projesi"ni yeni bir biçimde yeniden canlandırmasına izin vermişti:

> Muhteşem plan... Kafkasya ile İran'ın Ruslar tarafından istilasını ve Türkiye ile Tibet arasındaki tüm önemli ticaret noktalarının işgal edilmesini, böylece Hindistan'la doğrudan bir bağ oluşturarak Konstantinopolis'in doğudan tecrit edilmesini içermekteydi. Aynı anda Suvorov komutasında bir ordu Balkanları geçerek kuzeyden [İstanbul'a] ulaşacak ve şahsen imparatoriçenin komutasındaki Karadeniz filosu da... Konstantinopolis boğazını zorlayacaktı. Valerian Zubov... [Platon'un] küçük erkek kardeşi... İran seferinin komutanı olarak atanmıştı.[126]

Her ne kadar Platon gibi "parasız, cahil, hırslı ve kendini beğenmiş" idiyse de, Valerian son derece yakışıklı ve Katerina'nın gözlerinde "Avrupa"daki en büyük generaldi. Gerçekten de Valerian'ın seferi 1722'de

---

123. Florinsky, *Russia*, C. I, s. 511-13, D.S. Mirsky, *A History of Russian Literature* (Der.) ve kısaltma F.J. Whitfield, Londra, 1968, s. 56.
124. Florinsky, *Russia*, C. I, s. 507 tarafından listelenmiş.
125. *A.g.e.*, C. I, s. 509, 527-8.
126. *A.g.e.*, C. I, s. 540-1.

I. Petro'nunki kadar başarılıydı ama "Kafkasya'nın geleceğinde" onunkinden "daha fazla etkisi olmamıştı". Mayıs ve Kasım 1796 arasında Ruslar hem kaleyi hem de kentin kendisini bombardımana tuttuktan sonra Derbent'i ele geçirmiş ve ardından Kuba, Bakû, Şeki ve hatta Karabağ ile Gence'ye boyun eğdirmişti. Neyse ki Şah Ağa Muhammed, Horasan'da gücünü yeniden dayatmakla meşguldü, dolayısıyla istilacılar zayıf bir örgütlü direnişle karşılaşmıştı. Katerina'nın ölüm haberinin Ruslara ulaşması üzerine Ruslar tüm seferi iptal ederek geri çekilmiş, böylece hiçbir şey başaramamışlardı.[127]

---

127. J.F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, haritalar, planlar ve tasvirler, Londra, 1908, s. 56-9; Sykes, *History of Persia*, C. I I, s. 294.

9
Rusya'nın Kafkasya'yı Fethi

RUSYA'NIN MİLLİYETÇİ İDEOLOJİSİ VE KAFKASYA

18. yüzyılın sonunda Kafkasya, tıpkı bundan önceki 1.000 yıl boyunca Kuzey Avrasya'nın büyük kısmında olduğu gibi, Rusya İmparatorluğu tarafından ilhak edilmek üzereydi.[1] Bu süreç sırasında Rusya'nın yönetici sınıfı ve Ortodoks yurttaşları Ortaçağ dinsel karşıtlıklarına dayanan bir imparatorluk ideolojisi oluşturmuştu: Bir yandan Alman ve Avusturya İmparatorlukları ile Polonya Katoliklerine, diğer yandan da Orta Volga, Kafkasya ve Orta Asya bozkırlarının Müslüman "Tatarlarına" karşı. Katolik Roma ile Ortodoks Konstantinopolis arasında evrensel dinsel otorite üzerine erken döneme ait çatışma, Büyük Bölünme'yle (1054) keskinleşmiş, Selçukluların Bizans karşısında Manazkert'teki (Malazgirt) (1071) zaferi ve Frenk haçlılarının Konstantinopolis'i fethi (1203) Bizans'ın siyasi gücünde, sonunda Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethiyle doruk noktasına ulaşan bir gerilemeye yol açmıştı.

Bu Moskova'nın kendisini "Üçüncü Roma", evrensel Hıristiyan âleminin metropolü olarak tanımlamasına yol açmıştı: İlk Roma, doğru Hıristiyanlığa ihanet ettiği için 5. yüzyılda "barbarlar" tarafından yok edilmişti; ikincisi Konstantinopolis ise günahları yüzünden 1453'te Türkler tarafından fethedilmiş ve İslamın yeni başkenti İstanbul'a dönüştürülmüştü; böylece "yegâne gerçek Hıristiyan egemenin başkenti" olarak Moskova şimdi üçüncü Roma olmuştu "ve bir dördüncü olmayacaktı".[2] Pskov'daki bir manastırın 16. yüzyıl keşişi böyle ilan etmişti ama Büyük Prens III. İvan (1440-1505) "çar", yani "Sezar" unvanını aldığında bu yeni doktrini öngörerek hareket etmiş, böylece kendisinden önceki Alman imparatorlar ve onlardan önce de Bizans İmparatorluğu'nun hükümdarları gibi Hıristiyanlık âleminin evrensel imparatoru yetkisini talep etmişti. Bu, dünyada muazzam bir statü üstlenerek "Kutsal Rusya"nın ulusal miti olmuştu. I. Petro bile bundan ayrılmamış ama aksine bunu

---

1. Bakınız Forsyth, *Peoples of Siberia*, s. 2-3.
2. Florinsky, *Russia*, C. I, s. 139-42, 164-6, 173, 186-7, 222; Ware, *Orthodox Church*, s. 112-14.

imparatorluk saplantısıyla güçlendirmişti; bu ise bundan sonraki tüm Rus hükümdarlarının ana meşguliyeti olacaktı. Bir sonraki yenilikçi hükümdar II. Katerina, zamanının akılcılığı ve Alman kökenlerine rağmen, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks Hıristiyanların koruyucusu olarak "tarihsel rolü"nü ve Konstantinopolis'i Türklerden alarak yeni Ortodoks imparatorluğunun merkezi yapmayı içeren "Yunan Projesi"yle (bu Rus milliyetçilerinin 19. ve 20. yüzyıllardaki rüyası olmuştur) Rus şovenist kimliğine katkıda bulunmuştur.

Rusya'nın "aydınlanmış" özgür düşünürleri, çar karşıtı Romantik Aralıkçı asiler (özellikle Albay P.İ. Petsel) kuşağı bile Rus halkının sözde ırksal üstünlüğüne ve özellikle Roman ve Yahudi nefretine dayanan Rus emperyalizmini savunmaktaydı; birçok açıdan Almanya'nın nasyonal sosyalistlerinin öncüleriydiler. Petsel Kafkasya'yı kendi bağımsızlıklarını savunmaktan yoksun ve dolayısıyla bağımsızlık hakkı olmayan "yarı vahşi toplulukların" elinde harika bir yer olarak görmüştü. Tüm Kafkasya toplulukları (Petsel Ortodoks Gürcistan'ı ayrı tutmamıştı) eş derecede "karışıklık ve hırsızlığın" parçası olmuşlardı ve bu yüzden ya "sakinleştirilmeli" ya da "yönetilemez olduklarını" gösterdikleri için tehcir edilerek Rusya imparatorluğunun her yanına dağıtılmalı ve onların yerini de asıl Rusya'dan gelen ve bu toprakların kendilerine paylaştırıldığı göçmenler almalıydı. Daha önceki sakinlerinin tüm izleri, Rusya'nın refahı için şart olan "tam türdeşlik" adına silinmeliydi[3] (19. yüzyılın sonunda, yerli nüfusun sınır dışına atılması tam da bu temele dayandırılarak Çerkesya ve Abhazya'da uygulamaya konacaktı). Rusya'nın Rus olmayanlara yönelik bu tipik nefretini, yazar Mihail Lermontov, daha basit bir şekilde, Kafkas cephesinde yerlileri kalın kafalı olarak tanımlayan görmüş geçirmiş bir yüzbaşının "onlar Asyalı" ifadesiyle aktarmıştı.[4] Bir sonraki Rus aydınları kuşağı da bu anlamda daha iyi bir yerde değildiler. N.Ya. Danilevski ve F.M. Dostoyevski gibi Slavcılar, "güçlü" ve "zayıf" ırklar, Rusya'nın "yazgısı" ve onun "medenileştirici amacı" gibi fikirleriyle dönemlerinin bu anlamda tipik örnekleriydi.[5]

Rus halkı elbette ırkçı tavırlarında yalnız değildi. Bu ırkçı tavırlar 19. yüzyılda medeni Avrupa'nın her yanında görülmekteydi ama Rus devleti açık yasama hiyerarşisi ve şovenizmiyle öne çıkmaktaydı. Rus

---

3. P.I. Petsel, *Russkaya Pravda*, M.N. Pokrovskiy (Der.), *Vosstaniye dekabristov. materialy i dokumenty*, 12 cilt, Moskova, 1925-69, C. VII, s. 113-209; kısaltılmış çeviri, M. Raeff, *The Decembrist Movement*, Englewood Cliffs, 1966, s. 124-56.
4. M.Yu. Lermontov, *The Hero of Our Time*, [kıs.1]. krş. *Tolkovyy slovar russkogo yazyka* (Der.) D.N. Ushakov, 4 cilt, Moskova, 1935-40, C. I, s. 16.
5. N.Ya. Danilevskiy, *Rossiya i Yevropa: vzglyad na kulturnya i politicheskiya otnosheniya slavyanskogo mira k germano-romanskomu*, 5. baskı, St. Petersburg, 1889, s. 21-39, 43, 120, 131, 200-2, 239-40, 298-9, 416, 419, 516-56, 931; F.M. Dostoyevskiy, *The Diary of a Writer* [Bir Yazarın Günlüğü], Çev. B. Brasol, 2 cilt, New York, 1949, s. 360-3, 378-8, 423-5, 433-42, 626-8, 637-51, 660-4, 666-71, 779-90, 802, 902-6, 1043-4, 1048-9.

halkının kendisi aristokratlardan serflere uzanan farklı sınıflarıyla katı bir şekilde kategorilere ayrılmıştı ve ayrıca din adamları, tüccarlar, askerler ve Kazaklar şeklinde de ek kastlara ayrılmıştı. Din ve evlilik de katı düzenlemelere tabiydi. "Rus" ve "Ortodoks"u eş anlamlı kılan genel ilke Ortodoks Kilisesi'ne olağanüstü bir statü kazandırmıştı. Sadece Ortodoks inancına ait olanlar gerçek anlamda Rus'tu ve birçok yasa Ortodoks Hıristiyan olmayanlara ve Hıristiyanlar dışındakilere karşı ayrımcılık yapmaktaydı. Din değiştirme sadece tek yönde çalışmaktaydı: Tüm dinlerin üyeleri "yukarıya" Ortodoks Kilisesi'ne geçmede özgürdü ana Ortodoks dinine dönmüş veya sonradan bu dine geçmiş hiç kimse "aşağıya" doğru din değiştirememekteydi. Ortodoksların altında bir sonraki kategori diğer Hıristiyan dinleriydi: Katolikler, Ermeni Gregoryenler, Lüterciler, vs. Sadece Ortodokslara değil, Hıristiyanların hepsine Hıristiyanlık dışı bir dine geçmek yasaktı; bu ancak İçişleri Bakanlığından izin alarak yapılabilmekteydi. "Daha da aşağıdaki" Müslümanlar, Yahudiler ve Budistler, Ortodoks Hıristiyanlar olmayanlar gibi, dinlerine ibadet etmede serbestti ama yaymaları yasaktı ve (Yahudiler hariç) herhangi bir Ortodoks dışı kiliseye geçmeleri için Dışişleri Bakanlığından özel izin almaları gerekmekteydi.[6] "En aşağı" kategori olan "paganların" (Kuzeyin, Sibirya'nın ve bir ölçüde de Kafkasya'nın Animistleri) din değiştirmesi zorunluydu ama sadece Ortodoksluğa geçebilmekteydiler. Hiç kimsenin hiçbir dini olmamasına, yani dinsizliğe izin verilmemekteydi; dolayısıyla ateizm bir suçtu.[7]

Cinsel ilişkiler de dinle ilgili yasalara tabiydi ve düzenlenmeleri din adamları tarafından sağlanmaktaydı. Bir Hıristiyan'ın bir paganla evlenmesi yasaktı ve Lüterciler hariç, Hıristiyanların, Yahudiler veya Müslümanlarla evlenmesi yasaktı.[8] Ortodoksluğun dışındaki dinlerin propaganda yapması "dinsel suç" olarak görülmekte ve hapisle cezalandırılmaktaydı; bazı belli mezheplere bağlılık veya Ortodoks Kilisesi'nden çıkmak da aynı uygulamaya tabiydi. Bu kurallar Nisan 1905'te dinsel hoşgörü üzerine bir yasanın kabul edilmesiyle kısmen gevşetilmişti[9] ama 1917 Devrimi'ne kadar Rus Ortodoks Kilisesi devletin, Rus halkının ve

---

6. Müslümanlar cahil göçebeler veya eğitimli kentliler olsun özel bir kategoriydi. 1917'ye kadar "330 maddesiyle yirmi çift sütunlu sayfayı dolduran, ... bu tür ayrımları yansıtmayan... yasalar koleksiyonuyla" yönetilmekte ve "Yahudiler gibi Müslümanlar da yabancı ve tamamen güvenilir olmayan kişiler olarak kabul edilmekteydi ve bunun da acısını çekmişlerdir" (E.J. Lazerini, "Muslims in Russia and the Soviet Union", *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History,* 50 cilt, 1976-2000, C. XXIV, s. 5).
7. *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XXVII, s. 170-1.
8. G. Simon, "Church, state and society", G. Katkov, vb (Der.), *Russia Enters the Twentieth Century 1894-1917,* Londra, 1971, s. 208-9.
9. *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XXVII, *Rossiya,* s. 170-1, 546; C. XXXI, s. 380; Simon, "Church, state and society", s. 206-12. Pratikte, bu yasaya rağmen, dinen ayrımcı yasaların birçoğu 1917'ye kadar yürürlükte kalmıştır: Florinsky, *Russia,* C. II, s. 798; H. Seton-Watson, *The Decline of Imperial Russia, 1855-1914,* Londra, 1964, s. 265.

Rus İmparatorluğu'nun yegâne dini olarak kalacaktı. Bu açıkça diğer inançların inananları (hatta ileride göreceğimiz gibi, Rusya'dan ayrı Gürcistan Ortodoks Kilisesi) için rahat bir durum olmamakla beraber, Müslümanlar için özellikle bir sorun teşkil etmekteydi.

RUSYA'NIN GÜRCİSTAN'I İLHAKI, 1774-1822

Gürcistan'da Kral VI. Vakhtang'ın Rusya'ya yakınlaşma girişimi, Türkiye'nin 1768-74 savaşında Rusya karşısındaki yenilgisinin (Gürcistan'daki kısa Rus seferi fiyaskosu da dahil olmak üzere) ardından Kartli-Kaheti Kralı II. Erekle Rus imparatoriçesinin korumasını kabul ettikten sonra daha büyük bir başarıyla tekrarlanmıştı; İmparatoriçe Georgiyevsk Antlaşması'yla (1783) ona topraklarında özerklik ve Gürcistan Ortodoks Kilisesi'nin bağımsız statüsünü tanıma güvencelerini vermişti. Bununla beraber, Rusya'nın koruyucu olarak rolü, 1795'te Şah Ağa Muhammed, Gürcistan'ı işgal ederek vahşice Tiflis'i yakıp yıktıktan sonra ölü bir mektuptan ileriye geçmemişti. Ruslar için dağ geçitleri fazla tehlikeli olduğundan, himayeleri altındaki bu devleti korumak için birlik göndermemiş, 1797'de ölümüne kadar şahın insafına bırakmışlardı. Fakat iki yıl sonra Rusların Vladikavkaz'dan Tiflis'e kadar Gürcistan Askerî Yolu'nu inşa etmeleriyle Darial Vadisi yolu açılmıştı.

Bu arada Kartli-Kaheti Kralı XII. Giorgi ölmüş ve Gürcistan kendisini tekrar iç çatışmaların içinde bulmuştu; bu yüzden, 1801'de Rus gücü kendisini tekrar gösterdiğinde, Çar I. Alexander, daha önceki sözleri ve ahlaksal tereddütleri önemsememeye ikna edilmesiyle Gürcistan'ın doğrudan ilhakını ilan etmişti. Tiflis'teki Rus askerî komutanı küstahça Gürcü tahtının boş kalacağını ilan etmiş, Gürcü aristokrasisi çara bağlılık yemini etmek zorunda kalmış ve ülkeye sistematik şekilde boyun eğdirilme süreci Ruslaşmış Gürcü P. Tsitsişvili'ye (Rusça "Tsitsianov") emanet edilmiş ve onun tavsiyesiyle Bagratuni monarşisine son verilmiş ve kraliyet ailesinin neredeyse tüm üyeleri Rusya'ya sürülmüştü. Hatta kendini idare eden Gürcü Ortodoks Kilisesi (Rus Kilisesi'nden daha eskidir ve "dokunulmazlığı... Büyük Katerina'dan itibaren her Rus otokratı tarafından garanti edilmiştir")[10] 1811'de Katolikosu'ndan yoksun bırakılmış, ardından 1817'de bir piskoposluk olarak Rus Kilisesi'ne bağlanarak varlığı neredeyse sona erdirilmişti. Gürcü ayinlerinin yerini Slav Kilisesi'nde verilen hizmetler almıştı ki, birçok Gürcü için bunları anlamak mümkün değildi.[11]

---

10. Lang, *Last Years*, s. 269.
11. Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 89, 251; N.K. Gvosdev, "The Russian Empire and the Georgian Orthodox Church in the first decades of imperial rule, 1801-1830", *Central Asian Survey*, 1995, 14, s. 410-19; *Istoriya Dagestana*, C. I, s. 393; C. II, s. 10-12; Lang, *Last Years*, s. 179-85, 205-21, 232-3, 236-56; Mgaloblishvili, *Po doroge druzhby*, s. 13-14; Suny, *Making*, s. 57-9, 63-5, 82-5.

Paradoksal olarak, Gürcistan'ın İran istilası ve Dağıstan akınları karşısındaki savunmasızlığına ek olarak, Rusların bu darbe ve Gürcistan hükümdarlarına onursuz davranışları için sundukları diğer bir gerekçe de, Gürcülerin "entrika ve karşılıklı kan davalarına eğilimleriydi". Oysa son zamanlarda Rusya'da İmparator I. Paul erkek kardeşinin suç ortaklığıyla öldürülmüş ve kardeşi, I. Alexander olarak başa geçmişti. Dolayısıyla, Rusya'nın zorla tehcir ettiği kraliyet ailesi üyelerine, onlara maaş bağlandığını ve "Rus ordusu ve yönetimi hizmetine girmeleri için her türlü teşvikin" verildiği için onlara "iyi ve onurlu şekilde" davranıldığını söylemek pek mümkün değildir.[12] Toprak sahibi seçkinlerse başka bir meseleydi: Çarlar Rus seçkinlerini köylünün yönetiminde kullanmaya alışkın olduklarından, sömürge topraklarında yerel düzeyde düzeni sürdürmek için, hangi dinden olurlarsa olsunlar, toprak sahibi sınıfı yerinde bırakmayı seçmişlerdir; bağlılıkları, çarın ordusu veya yönetiminde hizmet ve muhtemelen Rus aristokrasisi içinde yer verilerek ödüllendirilmiştir.[13]

İlk başta sadece Doğu Gürcistan prenslikleri (Kartli ve Kaheti) ilhak edilmişti. Çünkü tıpkı Şirvan, Azerbaycan ve Doğu Ermenistan'ın şahın toprakları arasında olması gibi, Batı Gürcistan'ın da tamamı hâlâ Osmanlı toprakları içindeydi. Rusya'nın Türkiye ve İran'a karşı 1804-1829 arasında başlattığı savaşlar onları yavaş yavaş Aras'ın kuzeyindeki topraklarını bırakmaya zorlamıştı; böylece 1803-1810 arasında Megrelya, Guria, İmereti ve Abhazya da işgal edilmiş ve hükümdarları St. Petersburg'a itaat etmeye zorlanmıştı. Güneybatı Gürcistan'da Mesheti'nin Müslüman Gürcüleri 1810'da Ruslar tarafından "Türk" olarak tanımlanmış ve toprak sahipleri böylece yurttaşlık haklarını kaybetmiş, Hıristiyanlığı reddeden birçoğu Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştı. Gürcistan'da kalmış olanlar da, Rus okullarına alınmama şeklinde bir ayrımcılığa maruz kaldıklarından, oğullarını eğitim almaları için Türkiye'ye göndermişlerdir ve böylece "Beklendiği üzere... Gürcü Müslümanlar gitgide Türkleşmiştir".[14]

Anlaşılır bir şekilde, tüm Gürcülerin hepsi Rusya'nın işgaliyle uzlaşmamıştı; dolayısıyla bazı aristokratlar Ruslarla savaşlarında İranlıların hizmetine girmişti. Bu prenslikler arasında, Gürcistan Kilisesi'nin Ruslaştırılmasını protesto eden ve aynı zamanda Megrelyalılar, Gurianlar ve Abhazların da dahil olduğu 1809-10 (Kral II. Solomon yönetimi altında) ve daha sonraki 1820-02'de silahlı isyanlarında en uzun İmereti dayan-

12. Şüphesiz bu, Rus İmparatorluğu'nda Ortodoks Hıristiyan kralı olan tek koloni olmasındandı; öyle ki, "[Rus] İmparatoru yanında başka bir kraliyet gücünün varlığına hoşgörü göstermek söz konusu değildi": Lang, *Last Years*, s. 232, 256.
13. Suny, *Making*, s. 66-8.
14. E. Akhaltaksi, "Report from Georgia: On the Meshetians", *Nationalities Papers*, 1996, C. 24, no. 2, s. 303.

mıştı. Doğu Gürcistan'da 1812'de İran'a karşı savaş sırasında, erzak nakli için orduya alınmış Kaheti köylüleri arasında başlamış bir isyan, "yolu üzerindeki tüm düşman yerleşimlerini yok etmiş" cezalandırma amaçlı bir askerî sefer tarafından bastırılana kadar komşu Gürcü dağ boylarına (Hevsurlar ve Kistler [İnguş]) yayılmıştı.[15] Bu şekilde şiddet yoluyla "sakinleştirme", Kuzey Kafkasya'daki olağan Rus uygulamasıydı.[16]

RUSYA'NIN ORTODOKS HIRİSTİYANLAŞTIRMA SEFERİ VE OSETYA

St. Petersburg, Kafkasya'daki Hıristiyan olmayanlara yönelik amaçlarını Rus Ortodoks Kilisesi'ne dahil etme kampanyasıyla açığa vurmuştu; bu kampanya devlet kilisesinin Volga-Ural bölgesinde Animizm ve İslama karşı uzun süredir uygulamakta olduğu misyonlardan farksızdı. Tiflis ve Mozdok 18. yüzyılda Kuzey Kafkasya için misyoner merkezlerine dönüşmüştü. Burada İslam üzerinde oluşturulmuş baskı daha önce Hıristiyan olmuş ama ardından İslamı benimsemiş toplulukların tekrar Hıristiyanlığa geri dönmesi olarak sunulabilirdi; buna yegâne önemli istisna yarısı 18. yüzyılda Hıristiyan olan Osetlerdi. İslamın yavaş yavaş Hıristiyanlaştırmayla yok edilmesini sürgün Gürcü Ortodoks din adamları teklif etmiş ve 1745'te Ruslar, Müslüman Osetleri Hıristiyan yapmak için Fiagdon Nehri'nde Gürcü rahiplerden bir heyet oluşturmuştu. Bir Oset derebeyi tarafından yok edildikten sonra heyet Mozdok'a taşınmış ve burada 20 yıldan uzun bir süre boyunca, genelde klan yaşlılarının oğulları olmak üzere binlerce kişiyi Hıristiyan yapmıştı. 18. yüzyılda Gürcistan'da misyoner yetiştirmek için başka bir kurum oluşturulmuştu. Bu misyonerler Gürcistan, İran ve Türkiye tarafından istila edilene kadar Osetler, İnguşlar, Çerkezler ve Dağıstanlılar arasında çalışacaktı. Rus misyoner faaliyeti 1815'te tekrar canlandırıldığında, Tiflis'teki "Oset Komisyonu", din adamları, dağ rehberleri ve Kazaklarıyla beraber yine özellikle Osetleri hedeflemişti. Bu heyet, 1860'a kadar, Güney Osetler, Acaristan'ın Gürcü Müslümanları, Megrelya, Abhazya ve Azerbaycan sınırı ile animist Svaneti ve kuzeydoğu Gürcistan doğu boylarının üyelerini "sakinleştirme ve onların arasında Hıristiyan kültürünü yeşertme amacıyla kurulmuş Kafkasya'da Yeniden Ortodoks Hıristiyanlığı Oluşturma Cemiyeti" onun yerini alana kadar faaliyette bulunmuştu. Osetya'da misyonerlik faaliyetinin getirdiği bir pratik fayda, Ardon'da yerli oğlanlara burslarla birlikte bir papaz okulunun kurulmasıydı. Burası, Ruslaştırma amacına rağmen, az sayıda genç yerliye ilköğretim ve

15. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIII, s. 856.
16. Baddeley, *Russian conquest*, s. 84-8; Berdzenishvili, vb, *Istoriya Gruzii*, C. I, s. 421-39; Lang, *Last Years*, s. 253-7, 261-5, 269-70; Suny, *Making*, s. 64, 70.

Rus kültürüyle tanışma fırsatı vermiştir ve böylece kendi topluluklarına hizmet etme şansı yakalamışlardır.[17]

Başka bir sonucu, İncil'ler ile dua kitaplarının yayınlanmasının Oset dilinde bir okuma yazma kampanyasına yol açmış olmasıdır. Fakat ilk metinler Gürcü dilinden Gürcü alfabesi kullanılarak yapılmış çeviriler olmuş, Moskova'da yayınlanan ilk (1798) Osetçe kitap da Kilise Slavcası alfabesinde çıkmıştır. Ruslar bu kitabın "Oset halkının büyük kısmında görülen Rus yanlısı sempatileri ifade ettiğini" ileri sürmüştür ama Gürcü harfleriyle yazılmış kitaplar da aynı şekilde Gürcülerin Osetya'daki etkisini artırdığını ileri sürmekteydi.[18] Gerçekten de Osetçe kitaplar 1830'a kadar Gürcü alfabesinde basılmaya devam etmiş ve Vladikavkaz Oset papaz okulunun müdürünün ismi Gürcüce Javalişvili olmuştur.[19]

Hıristiyan eğilimlerinden ve Darial Geçidindeki stratejik konumlarından dolayı Osetler Rusya'nın bölgeye boyun eğdirmesinde kilit rol oynamış ve bu yüzden de tercih edilmişlerdir. Ruslar Osetya'yı ilk kez 17. yüzyılın başında ziyaret etmiş ve Kabardeyler onları, Tagaur Osetlerinin, Gürcistan'a yapacakları yolculuklarını tehlikeli kılacağı konusunda uyarmıştır. Diğer yandan, 1650'de Digorlar, Kabardey'i ziyaret eden resmî görevlilere, çar Osetleri Kabardeylerden korumak için bir kale inşa ettiği takdirde tüm Osetlerin memnuniyetle Rusları kabul edecekleri bilgisini vermişti. Fakat Rusların Osetya'yla derinlemesine ilgilenmeye başlaması, Mozdok yakınındaki sınıra yerleşimciler getirme ihtiyaçlarından dolayı ancak 1760'larda başlamıştı. Terek düzlüklerinin Kabardey derebeyleri, Osetleri bu ovadan dışlamıştı ama şimdi onların dağlarından aşağıya gelmelerine izin vermeleri konusunda ikna olmuşlardı ve bundan sonra birçok özgür Oset gelip Kabardeylerin serfleri olmuştur. Rus birliklerinin dağlık Osetya'ya ilk gelişi 1769'da Gürcülere yardım etmek için gönderilmiş bir birliğin Darial Geçidi'nde zorluklarla karşılaşmasıdır. Bu olay St. Petersburg'u Osetya'yı ilhak etmesi gerektiğine ikna etmiştir. Ruslar ayrıca Osetya'nın maden kaynaklarını değerlendirmek için dağlara araştırma seferleri de düzenlemiş ve onları ilgilendiren çok şey bulmuştur. 1774'te Türkiye'yle savaşı sonlandıran Küçük Kaynarca Antlaşması Rusya'nın Kabardey'i ilhak etmesini ve birçok topluluğunun gönüllü olarak Rusya'ya bağlılık yemini ettiği Osetya üzerinde hak iddia etmesini sağlamıştı. Bundan sonra Oset liderleri, Rus aristokrasisiyle ilişki ve devlet maaşı bağlanması teklifleriyle Hıristiyanlığı benimsemeye teşvik edilmişti; tabii bu oğullarını Rus kalelerinde rehin tutulmaları

17. A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelquejay, "Musulmans et missions orthodoxes en Russia avant 1917: essai de bibliographie critique", *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1972, C. 13, s. 95-7; *Istoriya Severo-Osetinskoy*, C. I, s. 155-9.
18. *Istoriya Severo-Osetinskoy*, [C. I], s. 159.
19. *A.g.e.*, [C. I], s. 159-61, 177. Rus harfleriyle basılmış Osetçe ilk gramer kitabı 1844'de İsveçli-Finli akademisyen Andreas Sjörgen tarafından hazırlanmıştır.

için teslim etmeleri karşılığında olmuştu. Rusya'ya boyun eğen Oset şeflerine toprak "verildiğinden" (kendi ülkelerinde) ve böylece Rus seçkini olduklarından, köylüleri de Rus serfleri statüsüne düşmüştü.[20]

Osetlerin hepsi Rus yurttaşı olmaya sevinmemişti; özellikle Darial yolundaki geçiş ücreti kazancını (ve yolculardan alınan diğer bedelleri) kaybetmiş Tagaur şefleri 1769 ve 1785-91'de isyan çıkartmıştı. İkinci isyan Şeyh Mansur'un Kuzey Kafkasya'da İslamı yayma faaliyetiyle çakışmıştı; bu süreç sırasında Osetya'da başlıca Türk yanlısı Çmili Ahmet Dudarov, Tagauria'da bir camii inşa etmişti. Bu "ihaneti" cezalandırmak için Rus askerleri Çmi'yi yakmış ve köylüleri de öldürmüştü. Dudarov'un 1804'teki son isyanı sadece Tagaur'daki geçiş haklarıyla değil, Rusya'nın Güney Osetlere şiddet kullanarak boyun eğdirmeleriyle de bağlantılıydı; Güney Osetler safça Rusların Gürcistan'ı ilhakını ve prenslerini yerlerinden etmesini serfliklerinin sona ermesi olarak yorumlamıştı ama gerçekteyse Ruslar onlara karşı cezalandırma amaçlı seferler düzenlemiş ve Güney Osetya yüzyılın ortasına kadar karışıklıklardan kurtulamamıştı. Rus Askerî Yolu boyunca ciddi çatışmalar olmuş, kar temizleme amaçlı zorunlu çalışmayı protesto eden Osetler, Rus kalelerine saldırmıştı. Osetlerin yeniden dağlardan ovaya yerleşmelerinin büyük kısmı 1820'ler ile 40'larda gerçekleşmişti ve bu Kafkasya'ya boyun eğdirmekle görevli Rus askerî otoriteleri tarafından idare edildiğinden, dağların hem kuzey hem de güneyinde sayısız protesto ve isyanlar olmuş ve Ruslar bunları onlara özgü bir vahşetle bastırmış, köyler yakıp yıkılmış, erkekler Sibirya'daki hapishanelere gönderilmişti. Başka arazi ve orman haklarıyla ilgili çatışmalar da, Orta Terek'in daha az verimli kuzey kıyısına aktarılmış Osetlere ait aşağı bölgelerde Kazak köylerinin kurulmasıyla belirmişti. Burada yaşayan yerliler (özellikle Müslümanlar) Rus Kazaklarının elinde, sürekli ırkçı hakaret ve aşağılamaların hedefi olmuştu. Kabardey ve Oset Digor (Müslüman) şeflerinin üstlendikleri geleneksel haklar, dağlarından getirilmiş Oset köylülerinin (genellikle Hıristiyan veya Animist) feodal bağımlılıktan özgür olarak kendi çiftliklerine sahip olma talepleriyle çatıştığından toprak anlaşmazlığı için epeyce sebep vardı. 1850'ler Digorya'daki büyük bir köylü karışıklığı dalgasından dolayı, St. Petersburg yönetimi, Oset köylülerini 1861'de Rusya'da tatbik edilecek pek de uygun olmayan şartlar altında serflikten "kurtarma"ya eğilimli olmuştu.[21]

Bununla beraber, genelde Rus otoriteleri Osetleri sakin ve işbirlikçi bulmuştur; Hıristiyan Osetler Ruslara en dostça yaklaşan dağ toplu-

---

20. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XXII, s. 263; *Istoriya Severo-Osetinskoy*, [C. I], s. 132-8, 149; K. Khetagurov, *Proza: rasskaz, etnograficheskiy ocherk, stat'i*, Moskova, 1987, s. 228-9.
21. *Istoriya Severo-Osetinskoy*, [C. I], s. 105-6, 108, 132-8, 162-8, 172, 185-6; Khetagurov, *Proza*, s. 168-9, 236-7; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 327; Tokarev, *Etnografiya*, s. 267.

luğuydu ve asker olarak, örneğin Rusya'nın İsveç ve Türkiye'yle savaşlarında, son derece yararlı olmuşlardır. 1860'larda Rus imparatorluk ordusunda bir Oset generali vardı ve 1877-8 Rus-Türk Savaşı'nda bir Oset birliği gösterdiği cesaretle göze girmiştir. Buna ek olarak, Rusya 1850'den itibaren Osetya'nın stratejik değeri ve dağlarındaki maden kaynaklarından yararlanmıştır. Ardon Vadisi'nde Alagir Osetlerinin arasındaki Sadon'da gümüş ve kurşun cevheri çıkarmak için Urallar ve Ukrayna'dan serf emeği getirilmiştir. Bu cevhere ulaşmak zorlaştığında çalışma hakları 1890'larda bir Belçika firmasına kiralanmıştır ve bu firma Vladikavkaz'da bir tesis kurarak bu kurşun cevherini dışarıya ihraç etmiş ve Bakû sanayicilerine de sülfürik asit sağlamıştır.[22]

Kültürel olarak Osetya 1900'de epeyce ilerlemişti. Burası Kuzey Kafkasya'da, birkaç tane kızlar ve az sayıda da Müslümanlar için olmak üzere bir Rus dili okullar sisteminin yaratıldığı tek yerdi.[23] O dönemden birisinin bildirdiğine göre,

> Dikkat çekici miktarda Oset köy okullarına gitmekte ve bazı durumlarda da ikinci ve daha yüksek derecede (özellikle teknik) eğitim almaktadır. Kafkasya'daki sivil ve askerî idare çalışanları arasında düzinelerce Oset vardır ve bunlar hiçbir şekilde Rus meslektaşlarından daha aşağıda değildir. Son yıllarda kültürlü Osetler, zararlı gelenek ve batıl itikatları ortadan kaldırmaya çalışarak kendi hemşerilerinin aydınlanmasını teşvik etmede son derece faal olmuştur.[24]

Bu Osetleri komşularının çoğundan ayıran bir seküler kültür düzeyine işaret etmektedir. Diğer yerli topluluklar yerel Rusça basına katkıda bulunurken (Çerkezler için kısa sürmüş gazeteler ve Dağıstan için bir adet Arapça haftalık yayın), 1917'ye kadar sadece Osetler, her ne kadar bunlar Rus sansüründen ötürü gelip geçici olmuşlarsa da, kendi dillerinde dört düzenli yayın çıkarmıştır. Osetya ayrıca Kabardey ve Balkarya dışında, yerli aydınlar arasından olağanüstü bir yazarın çıktığı tek kuzey Kafkas ülkesidir: Konstantin Ketagurov (1859-1906). Gürcistan sınırındaki en uzak yüksek vadilerden birinde yoksullaşmış bir şef ailesinin çocuğu olarak doğmuş Ketagurov hem Osetçe hem de Rusça yazan son derece aktif bir şairdi ve bir gazeteci olarak güncel siyasi ve toplumsal meselelerde genelde Kafkasya'nın Rusça gazetelerine

---

22. *Istoriya Severo-Osetinskoy*, [C. I], s. 137-8, 148, 169, 231-2; Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya. Yevropeyskiy Yugo-Vostok*, s. 670-1; W. Kolarz, *Russia and Her Colonies*, Londra, 1953, s. 191; Wixman, *Language Aspects*, s. 75, 133.
23. A. Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich*, 2. gözden geçirilmiş baskı, Münih, 1993, s. 220; Khetagurov, *Proza*, s. 85-6, 109-10, 117, 154, 222, 234-6. 1899'da Kabardey, Balkarya, Çeçenya ve İnguşya'nın toplam nüfusundan ibaret (500.000) dağ toplulukları için sadece üç adet okul vardı: Khetagurov, *Proza*, s. 181-2.
24. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XXII, s. 264.

olmak üzere çeşitli makaleler kaleme almıştır ve bunlar onun iki kez tutuklanarak Kafkasya'dan sürülmesine yol açmıştır.[25]

AZERBAYCAN VE ERMENİSTAN, 1800-1840

Ruslar, Batı Gürcistan üzerindeki baskılarını Karadeniz kıyısı ve Kars platosu üzerinden kararlı Türk direnişine karşı güçlendirirken, ayrıca Azerbaycan ile Doğu Ermenistan'ın İranlı vassal hanlıklarını da boyunduruklan altına almaktaydılar. 1804'te Gence alınmış (ve Yelizavetpol olarak yeniden adlandırılmıştı); bir sonraki yıl Şirvan, Şeki ve Karabağ'a boyun eğdirilmiş ve 1806'da da Bakû, Kuba ve Derbent alınmıştı. Rus ordusu Lankaran'a kadar güneye ilerlediğinde şah barış istemiş ve Gülistan Antlaşması (1813) Rusya'nın kuzey Azerbaycan'a sahip olduğunu onaylamıştı. Gürcistan'da olduğu gibi, Ruslar burada da hanları azlederek ve hanlıkların yerine Rus tarzı eyaletler oluşturarak yerli rejimleri ortadan kaldırmıştı. Bazı yerel beyler ve ağalar Rus işgaliyle uzlaşmış ve askerî birlikler oluşturmada işbirliği yapmıştı: Gazah'ın "Tatar" süvari taburu ve 1828-29'daki Türkiye'ye karşı savaşa katılmış Karabağ alayı. Bunun sonucu olarak, 1820'lerde Rus İmparatorluk Ordusu subayları arasında Alihanov, Nazirov ve Tağirov gibi Ruslaştırılmış Azeri soyadları belirmişti. Şah Feth Ali'nin 1826-8'de Rusya'ya karşı savaşı yeniden canlandırması daha fazla toprak kaybından başka bir şeye yaramamıştı: Türkmençay Antlaşması'yla Erivan ve Nahçıvan Rusya'ya bırakılmış ve Aras'ın kuzeyine doğrudan İran müdahalesi böylece sona ermişti. Bu tarihten itibaren İran'ın bu Türki dili konuşan bölgesi de Aras Nehri'nde, başlıca kenti Bakû'yla kuzeydeki "Rus" kısmı (eski Şirvan Hanlığı) ve güneydeki İran kısmı (Antikçağ Azerbaycan'ı) olarak resmen ikiye bölünmüştü. Rusya'nın 19. yüzyılın başında yürüttüğü savaşlardaki başarısının bir sonucu, Ermenilerin Rusya'yı onları İran ve Türkiye'den kurtaran kurtarıcıları olarak tanımaları ve binlerce Ermeni'nin özellikle şimdi "Rus" bölgesi olan Karabağ ve Nahçıvan'a göç etmeleri olmuştu. 1829'da Erivan ve Nahçıvan bölgeleriyle birleştirilmiş bir Ermeni ulusal ili oluşturulmuş ama bu on yıl sonra kaldırılmıştı.[26]

---

25. A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelquejay, *La presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920*, Paris, 1964, s. 134-7; Khetagurov, *Proza*; Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 192; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 135-6, 338; Wixman, *Language Aspects*, s. 116. Bahsi geçen ilk çalışma, Dağıstan'da bir Kumuk gazetesi önerisinin 1913'te yapıldığını ama Rus yetkililer tarafından reddedildiğini göstermektedir.
26. Baddeley, *Russian Conquest*, s. 67-76, 81-4, 88-90, 154-9, 164-76; Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 97-8; Hovanissian, *Road to Independence*, s. 7; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 191-4, 196, 202; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1904-1920: the Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge, 1985, s. 4-7.

ÇEÇENYA VE DAĞISTAN DİRENİŞİ

İran cephesindeki bu başarılar bir yana, Rusların 1820'lerdeki Kafkasya fethi Çeçenya ve Dağıstan'daki yoğun ve sürekli yerel direniş hareketleri tarafından engellenmişti (buna ek olarak bir de batıda devam eden Çerkez direniş savaşı). Rusya'nın Kafkas Savaşı 1816'da General A.P. Yermolov'un başkomutan olarak atanması ve onun "asi boyları" 60.000 asker ve Kuzey Kafkasya hattından 15.000 Kazakla bastırmayı amaçlayan acımasız planıyla şiddetlenmişti. Rusların bu dönemde ordularının muhteşem yenilmezliğine dair kibirli inancı, Napolyon Savaşlarındaki zaferleri, I. Alexander'ın bir Hıristiyan hükümdarı olarak saplantıları ve Rus askeriyesinin Hıristiyan olmayan toplulukları "vahşi boylar" olarak aşağılamasından kaynaklanmaktaydı. Dağıstan ve Çeçenya'da Rus müdahalesine karşı öfke II. Katerina'nın Şah Ağa Muhammed'in Gürcistan'ı yağmalamasını engellemek için asker gönderdiği 1794'ten beri artmaktaydı. Derbent ve Bakû, Çar Paul vefat etmiş annesinin emirlerini geri alarak seferi iptal etmeden önce ele geçirilmiş ama Ruslar tekrar güçlü bir şekilde 1799'da Gürcistan'a geri döndükten sonra, bazı Dağıstan hükümdarları (Tarki'nin Kumuk şamhalı, Kaytak utsmisi, Tabasaran masumu, Derbent hanı ve Avaristan hanı) Rus "korumasını" kabul etmeye ikna edilmişti. 1803'te Rusya, Car Balakan'ın (Zakatala), Gürcistan'ı hedefleyen birçok Dağıstan akınının geçtiği güney sınır bölgesini ele geçirmişti. Bu hükümdarların ettiği bağlılık yemini her zamanki gibi geçiciydi ve birçoğu 1804-13 Rus-İran Savaşı'nın başlangıcında karşı tarafa geçmiş ama 1812'de Kürin, Gazi Kumuk ve Dargo hanlıklarıyla birlikte yeniden boyun eğmişlerdi.[27]

En az itaatkâr ulus, Terek Ovası ve Vladikavkaz'ın ormanlık tepe ve dağlarında yaşayan Çeçenler idi (Kuzey Kafkasya'da en kalabalık topluluk: 1897'de 226.500). Kendileri için kullandıkları isim Çeçen değil, "Nohço" idi ve İnguşlar ile Barsbilerle birlikte Vaynah dilleri ailesini oluşturmaktaydılar.[28] Çeçen ve İnguşlar 19. yüzyılın başında diğer birçok Kafkas topluluğundan aralarında feodalizmin neredeyse var olmamasıyla ayrılmaktaydılar: Beyleri, hanları veya prensleri yoktu. Bununla birlikte, Aşağı Terek Vadisi'nin büyük kısmı Kabardey feodal derebeylerinin kontrolü altındaydı ve aslında "Küçük Kabardey" olarak bilinmekteydi; daha doğudaysa Çeçenler Tarki şamhalının dayattığı ver-

---

27. Baddeley, Russian Conquest, s. 57-60; Florinsky, Russia, C. I, s. 541; Guliyev, Istoriya Azerbaydzhana, s. 89-90; Istoriya Dagestana, C. I, s. 10-12, 14-16, 25-6; Lang, Last Years, s. 220-3, 227-32, 236-7.

28. Rusların onlara verdiği isim Sunza'nın kolu Argun'daki Çeçen köyünden gelmektedir: I.Yu. Aliroyev, *Yazyk, istoriya i kultura vaynakhov, Groznyy,* 1990, s. 13, *Narody Kavkaza,* C. I, s. 345; dillerine ufak ama yararlı bir başlangıç kitabı için N. Awde ve M. Galayev, *Chechen-English and English-Chechen Dictionary and Phrasebook,* Londra, 1997.

giyi ödemekteydi. Aynı yüzyılda daha sonra, Rusya'nın Kafkas Savaşı'nın ardından, çar yönetimi askerî ve sivil idarecilere, Çeçen subaylar da dahil olmak üzere Kazak ve yerli dağ hükümdarlarına en verimli bölgelerden mülkler vermişti. Böylece Çeçenler arasında bile bir varlıklı toprak ve sürü sahipleri sınıfı ortaya çıkarken, en sıradan kabile insanları, özellikle dağlarda olanlar, büyük bir topraksızlık sorunu yaşadıklarından zengin Kazaklardan toprak kiralamak zorunda kalmıştı. 18. yüzyılda birçok İnguş ve Çeçen dağlardan, yaşamanın daha kolay olduğu Sunja ve kolları civarındaki düzlükler ile tepelere inmişti:

> Her evin genelde bahçesi veya meyve bahçesi vardı ve *aoul*'un çevresinde, ormanın temizlendiği yerde, mısır, yulaf, arpa, çavdar veya darı ekilen tarlalar bulunmaktaydı... ama köyler tahkim edilmediklerinden bir taraf sürekli ormanla bitişik tutulmaktaydı ve ilk tehlikede kadınlar ve çocuklar taşınabilir zenginlikleriyle ormana kaçmaktaydı... Orman olduğu sürece Çeçenler fethedilemezdi.[29]

Rus askerleri, kendilerinden farklı olarak, Çeçenler ile diğer birçok dağ topluluğunun, her ne kadar "zihinsel açıdan uyanık, cesur... [ve] kendi özel değerlerine göre onurlu" idiyseler de, yine de "zalim, hain ve kurnaz [olduklarına]... kendilerini sadece hırsızlık ve cinayete verdikleri"[30] ve kendi yasalarından başka yasaya saygı göstermedikleri iddiasını seçmişlerdi; ve 1818'de Yermolov bu söylentiye dayanarak onlara, Rus yasası anlamına gelen top ve süngüyle boyun eğdirmeye girişmişti.[31] Ovaya Vladikavkaz (1784), Stavropol (1785), Yekaterinodar (1783) ve Grozni (1818) gibi Rus kaleleri inşa edilmişti. Çeçenleri açığa çıkarmak için ormanlarda geniş açıklıklar kesilmiş ve Çeçenler ile kuzenleri İnguşlar arasında ihtilaf çıkarmak için İnguşlar dağlardan Nazran yakınlarına indirilmiş ve burada birçoğu Ruslarla işbirliği yapmıştı. Yermolov'un Çeçen köylerini vahşice bombardımana tutması, sakinlerini acımasızca katletmesi ve ürünlerini sistematik şekilde yok etmesi sadece Çeçenistan'da değil, cezalandırıcı askerî seferlere rağ-

---

29. Baddeley, *Russian Conquest*, s. xxxv; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 372, 379-80; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 364-5.
30. Baddeley, *Russian Conquest*, s. xxxvii, 106.
31. Her şeye rağmen, Kafkaslarda başkomutanlığı sırasındaki on yıl boyunca (1816-27) Yermolov, İslama "saygı göstermiş" bir kişi ününü kazanmıştı ve bu bugün hâlâ söylenmektedir. 1860'da Rusya'da henüz yeni gözaltına alınmış Şamil, 1506'da Rusların tarafına geçerek Ortodoksluğu kabul etmiş Altınordu Tatar prensi Arslan Murza Yermol'un soyundan gelen Yermolov'u ziyaret ederek saygılarını sunmayı ilk önceliği yapmıştı. Bu tür şeceresi olan subayların Rusya'nın kolonilerindeki Hıristiyan olmayan yerli topluluklara özellikle sert davranması son derece tipikti: D.Yu. Arapov, "A.P. Yermolov i musulmanskiy mir Kavkaza", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, seri 8, *Istoriya*, 2001, no.6, s. 51-60; A.H. Khalikov, *500 russkikh familiy bulgarotatarskogo proiskhozhdeniya/Bolgar-tatar chyghyshly 500 rus familiyase*, Kazan, 1992, s. 84-5.

men aynı zamanda Avaristan ve Dağıstan'ın diğer bölgelerinde de sert direnişe yol açmıştı.[32]

1824'ten itibaren bu özsavunma hareketi, savaş çağrısıyla (cihat) birlikte açıkça İslami bir karakter kazanmıştı. Esin kaynağı, İslamın, müritlerin mürşidin talimatlarını dinlediği bir tür kardeşlik kurumuna dayanan mistik ekolü Sufizm idi. Şiilikle bağlantılı ve kendilerini misyonerlik faaliyetine adamış sufiler[33] yüzyıllar boyunca çeşitli mezhepler yaratmıştı. Bu Kafkasya'da 18. yüzyılda Dağıstan'a yayılmış Türkistan kökenli Nakşibendi mezhebiydi; Çeçenistan ve İnguşya'daysa, Kunta Hacı (Kadiriye) benimsenmişti. Müritlik yolu, İslamın düşmanlarına karşı gazavat (kutsal savaş) yürütmek için kendisini düşünmeden, tamamen özverili şekilde İslama son derece tutucu bir bağlılığı amaçlamaktaydı. Bu ideal ilk olarak 1780'lerde ateşli bir Rus karşıtlığı vaaz eden bir Çeçen imamı Şeyh Mansur tarafından yayılmıştı; 1820'lerdeyse Avar Gaci Muhammed cihat vaaz ederek üç yıl boyunca müritleriyle birlikte Ruslara karşı Dağıstan çetelerine liderlik etmişti. Sonunda 1832'de Avar köyü Gimry'de öldürülmüştü. İmam olarak yeri hemen Hamzat Bek tarafından doldurulmuş ve onun da kariyeri bir kan davası eylemiyle sona ermişti. Hamzat'ın halefiyse başka bir Avar, müritlerin Rusların Dağıstan ve Çeçenistan'daki amansız vahşetine karşı savaşın en ünlü lideri olmuş Şamil idi.[34] Kendisinden önce gelenler kadar şiddetli cesaretiyle meşhur olmuş Şamil, onlar kadar bağnaz ve zalimdi; yandaşlarını en ufak bir itaatsizlik durumunda öldürerek veya sakat bırakarak cezalandırmaktaydı.[35]

Hamzat Bek'in 1834'te ölümünden sonra Rus generalleri savaşın sona erdiğini düşünmüştü ama üç yıl içinde (kalıtsal hükümdarların çoğunun Ruslarla işbirliğine rağmen) Şamil, Lezgistan hariç tüm Dağıstan'ı ele geçirmiş, teokratik bir devlet olan İmamlığı kurmuştu. Zaferlerinin yan etkileri, Kuba ve Şeki'de Rus karşıtı isyanlarla birçok yerde belirmiş ve cihat çağrısı Çerkezistan'da bile karşılık bulmuştu. Ruslar, Şamil'i insafsızca takip etmiş; öyle ki, 1839'da Ahulgo'daki merkezinden çıkartılması üzerine Çeçenistan'a geçmek zorunda kalmıştı. Her zamanki gibi itaatsiz olan Çeçenler, Şamil'in çağrısına cevap vererek

32. Baddeley, *Russian Conquest*, s. 106-13, 123-6, 129-53, 262-75; *Istoriya Dagestana*, C. II, s. 67, 59, 79-83, 85.
33. Fatımi hanedanından İslami misyonerliğin kökeni ve Sufizmle bağlantıları için bakınız, *Encyclopedia Britannica*, 15. baskı, C. IV, s. 697-8.
34. Allah'ın "evrensel, her şeyi saran" anlamındaki isimlerinden biri: Glassé, *Concise Encyclopaedia*, s. 197-8; Arapça sözlük.
35. Baddeley, *Russian Conquest*, s. 47-51, 55-6, 230-4, 237-44, 251-9, 261-2, 276-88; A. Bennigsen ve S.E. Wimbush, *Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union*, Berkeley, 1985, s. 2-10, 18-24, 70-1, 77-83; *Encyclopaedia of Islam*, C. IV, s. 667-71 / "Tarika"), s. 681-5 (Tasawwuf); *Istoriya Dagestana*, C. I I, s. 86-90; "Nart", "The life of Mansur: great independence fighter of the Caucasian mountain people", *Central Asian Survey*, 1991, 10, ½, s. 81-92.

Ruslara 1840'da Valerik Nehri'nde ciddi bir mağlubiyet tattıracak[36] ve Darial Geçidi'ni yağmalayacaktı. 1843'te mürit güçlerinin Çeçenistan ve Avaristan'ı kontrolü tüm Kafkasya'da Rus istilacılara saldırmalarını ve hatta 1853'te Doğu Gürcistan'daki Tsinandali'ye gözü pek bir akında bulunmalarını sağlamıştı.[37] Şamil'in imamlığı gücünün zirvesine 1850 civarında ulaşmış olmasına rağmen, mücadelenin, Rusların ezici sayı üstünlüğü, modern silahları ve sistematik zalimliği karşısında başarıya ulaşma şansı yoktu. Bununla beraber, ahlaki üstünlük kendi ülkelerinin savunucuları olarak Dağıstan ve Çeçenistan halklarından yanaydı ve her ne kadar bir kısmı Şamil'in yanında yer almaya zorlanmıştıysa da, genelde İslamın harekete geçirdiği ve Ruslara bağlı Tarki'nin şamhalı, Gazi Kumuk ve Avaristan'ın hanları gibi yerel hükümdarların gücüne meydan okuma arzusuyla yanıp tutuşan özgür insanlardı.[38]

Rus ordusu (Kazak düzensiz birliklerinden farklı olarak) köylüleri köylerinden 25 yıllığına, kabahatlerin zalimce cezalandırdığı ağır hapis şartlarına benzer koşullarda ayıran serfliğe ve bir devlet sistemine dayanmaktaydı. Dolayısıyla bu tür birlikler ne etkili ne de sadıktılar ve ancak ezici sayılarla savaş kazanabilmekteydiler. Fakat Rusların dağ savaşındaki dezavantajı, zamanla, Çeçenistan ve Dağıstan vadilerinin derinliklerine açılan yeni yollarla tersine dönmüş, böylece topçu birlikleri getirilerek köylerin ve savunma kulelerinin (kadınlarla çocukların sığındığı) bombardımanla yok edilmesi mümkün olmuştu. Bu yollarla Şamil'i sıkıştırarak direnişi Avaristan'ın vadi ve tepelerinde tecrit etmişlerdi. Çeçenler zamanla dağlardan ovaya inmeye zorlanmış ve müritler üslerini ölümüne savunarak teker teker kaybetmişti. Sonunda 1859'da Şamil'in kendisi de Gunib'de sıkıştırılarak teslim olmaya zorlanmış, ardından Rusya'ya sürülmüştü.[39]

---

36. Rus şairi Mihail Lermontov bu savaşa katılmış ve cesaretinden dolayı bir madalya almıştır; *Valerik* isimli şiirinde bunu gerçekçi biçimde ifade etmiştir. M.Yu. Lermontov, *Polnoye sobraniye sochineniy*, Moskova, 1953, C. I, s. 305-10. 398. sayfadaki bir notta editör General Yermolov'un askerleri arasındaki "muazzam popülaritesini" överken Çeçenlerin görüşünü dikkate almamaktadır; ama Lermontov'un kendisi daha karmaşık duygulara işaret etmek için Çeçen yoldaşının kısa ve anlamlı yorumuna yer vermektedir.
37. Şamil'in 1854'te Alazani Vadisi'ndeki ikinci akını Gürcistan'da hatırlanmaktadır: Şildi'de Prens David Çavçavadze tarafından mağlup edilmiş Şamil aniden onun Tsinandali'deki mülküne saldırarak at üzerinde eşini, baldızını ve küçük çocuklarını kaçırmıştır. Çocuklardan biri atların arasına düşmüş ve altlarında ezilmiştir. Dağ yollarında 145 km'lik bir yolculuktan sonra Şamil 16 yıldır Rusların rehin tuttuğu kendi oğlu karşılığında onları teslim edene kadar sekiz ay boyunca Çeçenistan'da Vedeno köyünde tutulmuşlardır: W.E.D. Allen ve P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: a History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge, 1953, s. 74-5, 569.
38. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 168; *Istoriya Dagestana*, C. II, s. 90-107.
39. Rusya'nın Kafkas fatihi General Yermolov ile mağlup edilmiş Şamil arasında karşılıklı saygının olduğu söylenir ama muhtemelen dağ topluluklarının mücadelesine daha derin bir hayranlık, Şamil'in sağ kolu Hacı Murat'ın istilacılara karşı savaşırken kahramanca ölümüne dair öyküsüyle Lev Tolstoy tarafından ifade edilmiştir.

Gunib'in düşmesi bile dağ direnişini sona erdirmemişti: Çeçenistan (1860, 1861, 1862, 1864), Avaristan (1861, 1863, 1866, 1871) ve Kaytak ile Tabasaran'da (1866) isyanlar çıkmıştı. 1863'de Dağıstan'ın Zakatala bölgesinde Avarlar Rusların İslamdan döndürmek için kurduğu baskıya isyan etmiş ve bu arada komşu "İngilo" Gürcüleri de 12 yıl Hıristiyan kaldıktan sonra tekrar İslama dönmüştü.[40]

Rusya'nın Dağıstan ve Çeçenistan'daki Kafkas Savaşı, hem yerli topluluklara hem de Rus ordusuna muazzam bedeliyle yaklaşık 53 yıl (1818-71) sürmüştür. Sona erdiğinde yerel hanlıklar ortadan kaldırılmış ama Dağıstan'daki yönetici ailelerin Tarkovskiler, Kaplanovlar, Temirovlar ve Alibekovlar gibi birçok üyesi Rus yönetimi ve ekonomisinde etkili pozisyonlarda bulunmaya devam etmiştir.[41]

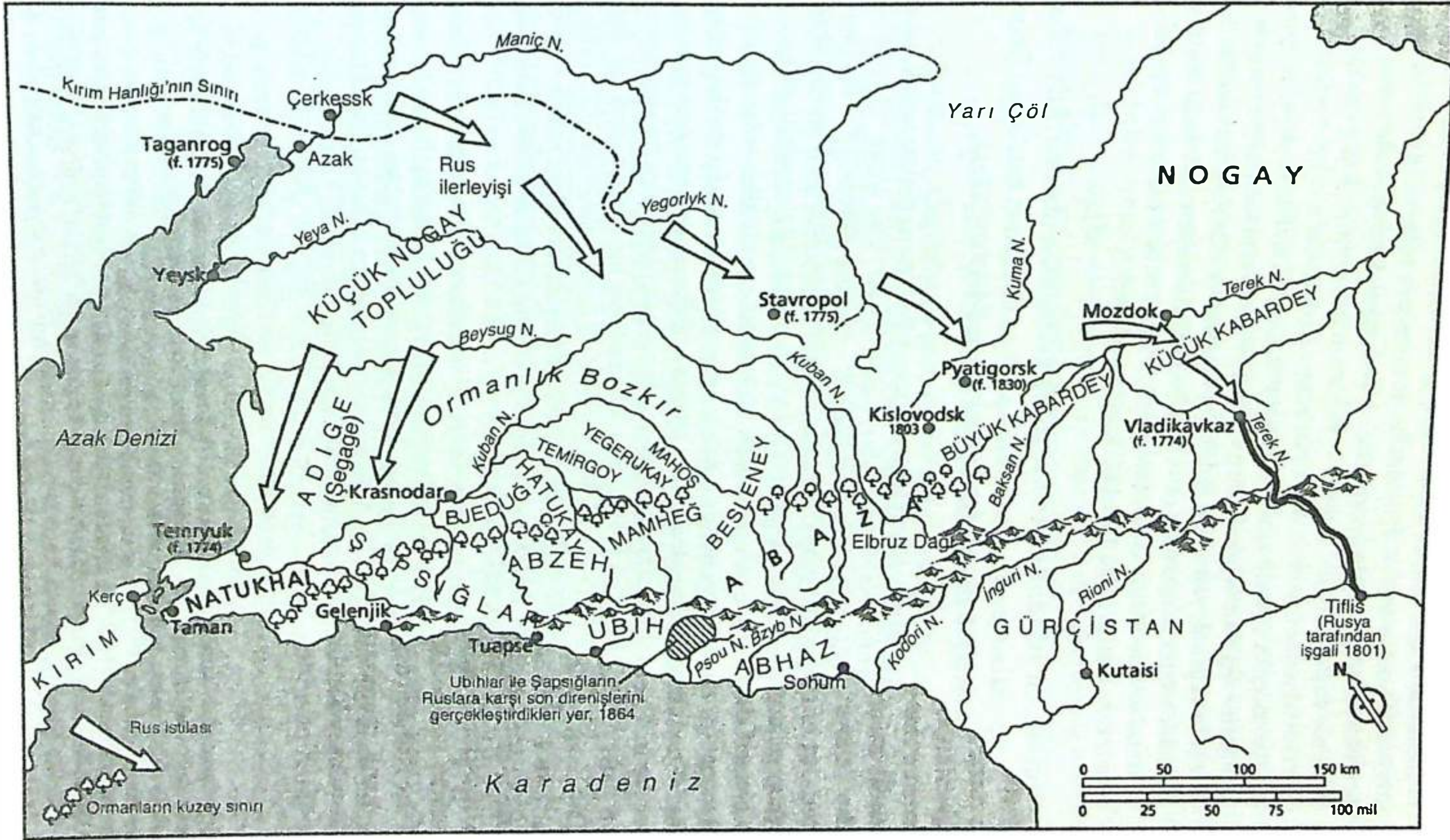
Büyük Rus yazarı Lev Tolstoy 1851-4'te Terek'te ikinci derecede subay olarak bulunmuş ve *Kazaklar* adlı kısa romanında yerel halka (Çeçenler ve Rus Kazakları) dair birinci elden açıklamalarda bulunmuştur:

> Terek hattının Greben Kazaklarının yaşadığı kısmının tekdüze bir manzarası vardır... Terek'in, Kazakları yükseklerde yaşayan topluluklardan ayıran geniş suları, karışık ve hızlı akar; alçak, sazlıklı sağ tarafta grimsi bir kum bırakırken, yaşlı meşelerin kökleri, çürümekte olan çınar ağaçları ve genç çalılarla kaplı dik sol tarafı... ovalamaktadır. Sakinleştirilmiş ama hâlâ huzursuz yerli köyler nehrin sağ tarafındadır, Kazak *stanitsa*larıysa [yerleşimleri] sol taraf boyunca, nehirden yaklaşık 1 km içeride, birbirlerinden altı buçuk veya sekiz km uzaklıktadır... *Stanitsa*ları, ormanda açılmış geniş açıklıktan geçen bir yol, nöbetçilerin beklediği gözetleme kuleleriyle bir Kazak üssünden diğerine bağlar... Bu bir buçuk km genişliğindeki orman kuşağının ötesinde... kuzeye Tanrı bilir ne kadar uzanan Nogay veya Mozdok bozkırlarının kumlu tepecikleri başlar... Terek'in güneyinde Büyük Çeçenistan, Kara Tepeler... ve en son olarak da kar kaplı dağlar uzanır... Nehrin bereketli, ağaçlı bu tarafında... savaşçı, yakışıklı ve refah içinde, Yar [Greben] Kazakları olarak bilinen Rus Eski İnanç topluluğu yaşar... Çeçenlerin arasında yaşadıklarından karışık evlilikler yapmış ve dağ insanlarının geleneklerini, yaşam biçimlerini ve toplumsal yasalarını benimsemişlerdir.

Kazaklar arasında, 16. yüzyılda Çar Korkunç İvan'ın (Rusçada *Ivan Groznyy*; şüphesiz 1818'de inşa edilmiş Rus kalesi Groznyy'nin adı) Terek'i bir kez ziyaret ettiğine, Greben Kazaklarının yaşlılarını bir araya topladığına, onlara nehrin güneyindeki bölgeyi verdiğine, barış içinde yaşamaları öğüdünde bulunduğuna ve onları ne kendisine tabi kılacağına ne de Eski İnanç dinlerini terk etmeye zorlayacağına söz verdiğine dair bir efsane vardır. Müslüman komşularına gelince,

---

40. Akiner, *Islamic Peoples*, s. 251-2; Kolarz, *Religion*, s. 402.
41. Baddeley, *Russian Conquest*, s. 104-5, vs. *passim; Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XII, s. 167; C. XIII, s. 838; *Istoriya Dagestana*, C. II, s. 107-12, 122-3, 144-9.

Harita 20: Rus fethinden önce Çerkezistan.

> Günümüze kadar Kazak aileleri Çeçen klanlarıyla akraba olduklarını ve özgürlük aşkı, avarelik, hırsızlık ve dövüşmenin onların başlıca karakter özellikleri olduğunu düşünmüştür... Kazak erkek kardeşini öldürmüş gözü dönmüş dağlı hayduda, *stanista*'yı koruması için onun yanında konaklayan ve evini sigara dumanıyla dolduran askerden daha fazla saygı duyar... Eğer bir Kazak caka satmak için kıyafet isterse, Çeçen kıyafetleri giyer; en güzel silahlarını dağlılardan alır ve en iyi atlarını da onlardan satın alır veya çalar... Her şeye rağmen, yarı vahşi Müslüman boyları ve Rus askerleri tarafından bu uzak toprak parçasında çevrilmiş bu ufak Hıristiyan topluluğu kendisini daha üst bir kültür düzeyinde görür; insan olarak sadece Kazak'ı kabul ederken bunun dışında kalan herkesi hor görür.[42]

Tolstoy, bir bölümde, otobiyografik kahramanı olan bir Rus subay adayı erken sabah devriyesinde bir Kazak müfrezesine katılırken Çeçen savaşçılarının tipik davranışını şöyle tasvir eder:

> Kapıdan dışarı koştu. Kazakların onun varlığını onaylamasını ancak başarmış olan Olenin, "Ne oluyor? Nereye gidiyorsun?" diye sorar. "Çalılıkların arasına gizlenmiş bazı Çeçen asilerinin ardından gidiyoruz.[43] Yola çıktık ama pek kalabalık değiliz..." Olenin onlara katılmazsa kötü görüneceğini düşündü... Kıyafetlerini giydi, tabancasını doldurdu, süratle eyerlenmiş atına bindi ve *stanista*'nın ucunda Kazaklara yetişti. Atlarından inmiş ve oluşturdukları bir çemberde elden ele geçirdikleri bir ahşap bardaktan kırmızı şarap yudumlamaktaydılar... Olenin'le ilgilenmemişlerdi ama sonunda genellikle ona daha arkadaşça davranan kornetçi isteksizce ne yaptıklarını anlatmıştı. İsyancıları bulmak için gönderilmiş bir devriye ufak bir dağlı grubun *stanista*'dan yaklaşık beş mil ötedeki uzun otların arasında saklandığını tespit etmişti. Üç kişilik devriyenin başındaki onbaşı takviye kuvvet getirmesi için bir Kazak'ı *stanista*'ya geri göndermiş ve *abreks*'i korumak için diğerleriyle birlikte kalmıştı.
>
> Takviye partisiyle söz konusu yere gelen ve üzerlerine edilen ateşle karşılaşan Olenin, bir kum tepesinin ardında oturan tek bir Kazak'ın, başka bir kum tepesinin ardındaki *abreks*'e ateşle karşılık vermek için silahını doldurduğunu görmüştü.... Yakındaki bir Nogay saman arabasına el koyan Kazaklar onu ileriye doğru itmeye başlamıştı. Olenin daha yüksek bir kum tepesine çıkmış ve dokuz Çeçen'in sırayla, dizleri birbirine değecek şekilde çöktüklerini ve ateş etmediklerini görmüştü. Tam bir sessizlik vardı ki, bir anda garip, kederli bir şarkı duymaya başlamışlardı. Çeçenler kaçmalarının mümkün olmadığını anlamıştı ama yine de kaçma girişiminde bulunmamak için kendilerini dizlerinden birbirlerine bağlamışlar, silahlarını doldurmuşlar ve bir ölüm şarkısı tutturmuşlardı... Sonunda şarkı aniden durmuş ve bir el ateş sesi duyulmuş, bir mermi arabanın ahşap iskeletine saplanmış, ardından da Çeçenlerin hakaret ve naraları gelmişti. Silahlar birbiri ardı sıra ateşlenmiş ve mermiler birbiri ardı sıra arabaya saplanmıştı; arabanın arkasındaki Ka-

---

42. Tolstoy, *Kazaki*, böl. 4.
43. "İsyancı": Orijinalindeki kelime *abrek*"tir (10. Bölüm, n.87'ye bakınız).

zaklar beş adım yaklaşana kadar ateş etmemiş ve tam o sırada Lukaşka'nın önderliğinde Kazaklar arabanın her iki yanından fırlamıştı... Olenin birkaç el atış, nara ve inleme duymuştu... Bir çarşaf kadar beyaz Lukaşka yaralı Çeçenlerden birini yakalamış ve "Öldürme onu. Onu canlı istiyorum!" diye bağırıyordu... Lukaşka Çeçenin kollarını kıvırmaktaydı ki, Çeçen bir anda kurtulmuş ve tabancasını ateşlemişti. Yere düşen Lukaşka'nın bedeninden kan gelmeye başlamıştı... Kızıl saçlı ve kırpılmış bıyıklarıyla Çeçenler ölü, Kazakların kılıçlarıyla parçalanmış bir hâlde yatmaktaydı. Bir tek Lukaşka'yı vurmuş olan hayattaydı; yere çökmüş, elinde kendisini savunmak için bir hançerle yaralı bir şahin gibi etrafına bakmaktaydı. Tam o sırada kornetçi ayağa kalkmış ona doğru ilerlemeye başlamıştı ve yanından geçerken bir anda silahını ateşlemiş ve Çeçen'i vurmuştu... Bir süre doğrulmak için mücadele eden Çeçen sonunda dayanamayarak ölmüş hâlde yere yığılmıştı.[44]

RUS-ÇERKEZ SAVAŞI; ABHAZYA VE TÜRKİYE

Dağıstan ve Çeçenistan direnişleri ezici şekilde bastırılmışsa da, bu Kafkasya'ya barış getirmemişti: Her ne kadar düzenli değildiyse de, yerli topluluklara karşı daha uzun bir savaş, 1770'lerden beri Çerkezistan'da sürmekteydi ve trajik şekilde sonuçlandığı 1864'e kadar da bitmeyecekti (Harita 20'ya bakınız). Bu yüzyıl savaşı[45] 1763'te Rusların Mozdok'u inşa etmesiyle başlamış, bir yandan Türkiye'nin Kafkasya'yı kaybetmek istememesi, diğer yandan Rusya'nın Türkiye'nin zararına olacak şekilde Asya'ya yayılma kararlılığı yüzünden bu kadar uzun sürmüştür. Uzun süre Ruslar, Çeçenistan ve Dağıstan'dan ibaret ve yerel muhalefetin Rusya'nın Gürcistan üzerindeki kontrolünü tehdit eden ve müritlerin güçlü bir şekilde bu mücadeleyi motive ettiği doğu kısmında yoğunlaşmıştı. Topyekûn savaş, Dağıstan'ın üst beyi olarak İran, Türkiye kadar güçlü bir hasım olmadığından Doğu Kafkasya'da daha mümkün olmuştu. Ayrıca bu bölgenin ağırlıklı olarak Şii dini, Çerkezistan'daki Sünnilerden Osmanlıların bekleyebileceği kadar destek sağlamamıştı; Çerkezistan'da İslam, Rus baskısından dolayı 1800'de birçok Kabardey ve Batı Çerkez için "sömürgecilik karşıtı savaşın ideolojik sembolü" olmuştu.[46]

---

44. Tolstoy, *Kazaki* [*Kazaklar*, Çev. Leyla Soykut, İletişim Yay., 2015], 40, 41. bölümler.
45. Namitok, "Voluntary adherence of kabarda", s. 27; Traho, "Circassians", s. 20. Kabardey-Balkarya Üniversitesinden Rusların Çerkezistan'ı fethi üzerine bir geç 20. yüzyıl çalışması şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: 1917'den önce ve sonraki sayısız Rus yayınlarına rağmen, "şu âna kadar dağ topluluklarının özgürlük savaşının tarihine dair otantik bir bakış açısı sunan bir çalışma yoktur." Az sayıda istisna dışında, "tarihsel gerçeklerden sapma veya çarpıtmadan yoksun tek bir çalışma adı vermek olanaksızdır... [hemen Stalin sonrası dönemin] kısa süreli başarılarının ardından... en iyi ifadeyle durgunluk, en kötü ifadeyle açık tahrif gelmiştir": A.Kh. Bizhev, "Borba severo-kavkazskikh adygov protiv voyenno-kolonizatsionnoy politiki tsarizma (1774-1864 gg.)", Gugov, vb (Der.) *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 86.
46. Dzamikhov, "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy", s. 113.

Rus-Çerkez Savaşı açıkça bir soykırımdı. Rus tarihçileri, bununla ilgili olaylar hakkında konuşmamayı tercih etmektedir; çünkü bu olaylar, her ne kadar birleşik olmayıp güçlü iç etnik ve kültürel kurumlardan yoksun idiyse de, hemen hemen İngiltere büyüklüğünde bir ülkenin neredeyse tamamen yok olmasına sebep olmuştur. 18. yüzyılın sonunda Çerkez toprakları, gerçi daha önce Kabardey prenslerinin etkisi bozkırlara kadar uzanmış ve Nogaylarla çatışmaları onları kuzeye, Don'a kadar götürmüştüyse de, Kuban ve Terek nehirlerinin ötesine geçmemekteydi. Ruslar, 1783'te Kırım'ı Türkiye'den aldıktan ve Nogayları katlettikten sonra bu bozkırdan Kuzeybatı Kafkasya'ya ilerlemiş, kaleler kurarak Kabardeyler ile Batı Çerkezleri ovadan atmak için aralıksız bir savaş başlatmıştı.

Rus-Çerkez Savaşı'nın ilk evresinde (1763-79) Ruslar, daha önceki bağlılık yeminlerine göre Kabardey'in Rusya'ya ait olduğunu bahane ederek esasen Darial Vadisi ve Gürcistan'a erişimi kontrol eden Kabardeylere saldırmıştı. Kabardeyler ve Batı Çerkezleri büyük bir cesaretle Ruslara karşı savaşmış ve bu arada Türkler ile Kırımlılardan biraz destek almışlarsa da, 1779'da felaketle sonuçlanan bir savaştan sonra direnişleri gevşemişti. Bundan sonra Ruslar Kabardeyleri, Batı Çerkezlerinden tecrit etmek için daha fazla kale inşa etmiş ve iki Kabardey siyasi fraksiyonu birleşmeyi başaramamış ve bu yüzden 1787-91 Rus-Türk Savaşı'nda bazı Kabardey prensleri Türk, bazıları da Rus tarafını desteklemişti.[47]

Rusya'nın Kafkasya planı, 1785'te oraya bir genel vali atadığında (II. Katerina'nın ülkeyi böldüğü 18 genel valilikten biri) belli olmuştu. Alışılmamış bir şekilde, bu bölge için sınırlar belirlenmemiş ve yeni yerleşimlerinin hepsine, içinde yaşayanlar olmasa bile hemen kent statüsü verilmiş, böylece sınırsız bir genişlemeye davetiye çıkarılmıştı. Rus seçkinlerine toprak dağıtılmasının miktarı süratle binlerce km²'ye ulaşmıştı.[48] Fakat Kuban ve Terek'in ötesinde Rus ilerleyişi her santimetreyi, bu toprakların ait olduğu yerli topluluklardan büyük zorlukla alacaktı.

1785'te Kabardey'in doğusundaki Çeçenistan ise Şeyh Mansur'un önderlik ettiği bir Rus karşıtı faaliyete sahne olmaktaydı ve kendi köyü Aldı'da kazandığı bir zaferden sonra birçok topluluktan Müslüman onun bayrağı altında toplanmış, Vladikavkaz alınmış, Kabardey'deki Rus ordusu yenilmiş ve batıya, Çerkezistan'a doğru ilerlenmişti. Ruslara karşı başka bir zaferden sonra, savaşan ve İslamı yayan Mansur, gazasına Osmanlı'nın katılmasını sağlama ümidiyle Çerkezistan'ın Karadeniz kıyısındaki Türk limanı Anapa'ya ilerlemişti. Fakat 1787'de bir sonraki Rus-Türk savaşı başladığından, kalabalık Rus kuvvetleri (Kabardeylerin

---

47. *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza,* [C. I], s. 457-8; Traho, "Circassians", s. 20-3, 30.
48. Bizhev, "Borba severo-kavkazskikh adygov", s. 91.

de dahil olduğu) Batı Çerkezistan'ı sistematik bir yağmaya tabi kılmıştı. Örneğin, Abaza topraklarında Rus ve Kalmuk birlikleri köyleri yakmış ve mısır hasadını yok etmişti. Diğer yandan, Anapa'yı almayı amaçlayan felaketle sonuçlanmış bir seferde Rus ordusu 8.000 askerinin yarısını kaybetmişti. Bununla beraber, Ruslar 1791'de Anapa'yı ele geçirmiş ve Şeyh Mansur'u esir almıştı ama savaş Ruslar için kalıcı toprak kazanımlarıyla sonuçlanmamış ve Ruslar, Batı Çerkezistan'ı Türkiye'ye bağlı bir parça olarak tanımak zorunda kalmıştı.[49] Bir sonraki yıl kendi hükümdarlarının Şapsığ köylüleri üzerindeki baskısının giderek artması bir isyana yol açmış ve bu isyanda Abzeh ile Natuhay boyları kuvvetlerini birleştirmişti. Bu köylü isyanı Bziyuko Savaşı'nda ezici şekilde bastırılmıştı. Bu savaş sırasında Şapsığ ve Bjeduğ asillerinden gelen istek üzerine Ruslar, buranın, müdahale etme yetkilerinin olmadığı yabancı bir ülke olmasına bakmaksızın toplarıyla bir Kazak birliği göndermişti. St. Petersburg'un fethetme ve kolonileştirme kararlılığına dair ikinci gösterisi, Don Kazaklarını Batı Çerkezistan'ın kuzey sınırı Kuban'da konumlandırma girişimiydi. Bu başarılamayınca (Kazaklar isyan edip geldikleri yere geri dönmüştü) Karadeniz Kazak yerleşimi (başlangıçta Zaporojyalılar) Ukrayna'dan Kuban'a yerleştirilmiş ve burada Yekaterinodar (Katerina'nın hediyesi) kentini ve çeşitli köyler kurmuşlardı (1850'de 100.000'den fazla Ukraynalı, Kuban'a yerleşmişti; torunları hâlâ buradaki nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaktadır). Mevcut Terek Kazak hatlarının batısında bu yeni hattın yaratılması, "yağmacı" Çerkezlere karşı savunma olarak açıklanmıştı. Çerkez yurtseverler için ek bir sorun da, askerî işgale karşılık gelen ve Kabardey-Çerkezistan ve ulusal kültürünün hayatta kalmasını tehdit eden bir idari sistemin dayatılması olmuştu. Bu Mozdok komutanlığına bağlanmış "klan mahkemelerinin" oluşturulmasını da kapsamaktaydı. Bu mahkemeler, Müslüman topluluklar arasında güçlü bir örgütlenme unsuru olan şeriat yerine örfi yasaya (*adah*) dayandırılmıştı.

1794'te Kabardey-Çerkez toplulukları (kendileri için kullandıkları genel isim Adıge idi) arasında, İsmail, Adil Giray Atazhuko ve Atazhuko Khamurza adlı prenslerin önderliğinde ve tüm toplumsal sınıfları kapsayan başka bir büyük ayaklanma çıkmıştı. Her ne kadar Kabardeyler kahramanca savaşmışsa da, Rusların sayı üstünlüğü karşısında başarılı olamamışlar ve isyan sert şekilde bastırılmış, liderlerinin birçoğu Sibirya'ya gönderilmişti. Çerkezler boylar arasındaki farklılıklarından dolayı birleşik bir cephe oluşturmayı başaramamıştı: Bjeduğlar, Hatukay-

49. Dzamikhov, "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy", s. 113-14; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 454-7, 458; "Nart", "Life of Mansur", s. 89-91; Traho, "Circassians", s. 22-3. Mansur, Ladoga Gölü'ndeki Schlüsselburg Kalesi'ne hapsedilmiş ve dört yıl sonra burada ölmüştür.

lar, Temirgoylar, Besleneyler, Abazalar ve diğerlerinin Kabardeylerinkine benzer bir "feodal" sınıf sistemi vardı ama Abzeh, Şapsığ ve Natuhay boyları "demokratik" idi. Görüşleri, toplumsal sisteme yenilikler getirmiş, seçilmiş yaşlılardan oluşan bir meclisle feodalizm karşıtı bir harekete esin kaynağı olmuştu. Bu, Adıge toplumunda köylüler ile babadan oğla toprak sahipleri arasındaki aralığı genişletmişti; toprak sahipleri Ruslarla işbirliği yapmaya eğilimliydi. Bu bölünmüşlüğün zararlı etkisi 1796'da, Abzehlerin Ruslara saldırı planına bir Bjeduğ prensi ihanet ettiğinde ortaya çıkmıştı; bu Abzehler için felaketle ve Abzeh liderlerinin Anapa'da Türk komutanı tarafından idamlarıyla sonuçlanmıştı. Bu boylar arasındaki çatışmadan dolayı Batı Çerkez köylüleri "herkes için tam eşitlik" ve "ulusal kongre" yönetimi ilan etmişti.

Bu arada Kuban üzerindeki Rus-Kazak hattı karışıklık içindeydi. Çerkezler sık sık gece akınları düzenlemekteydi. Çatışma yörenin özgün hâline dönüşmüştü ve ara sıra, 1799'da Karadeniz Kazaklarının Kuban'ı geçerek yaptıkları ilk akın gibi daha büyük ölçekte operasyonlar da yer almaktaydı. Savaşın ikinci evresi o yıl, Adil Giray Sibirya'dan kaçıp Kabardey mücadelesinin liderliğini üstlendiğinde başladı. İmam İshak Abuko'nun fanatizmiyle bir şeriat hareketi ortaya çıkmış ve küçük seçkin sınıfının büyük kısmının eşitlik fikrini desteklemesiyle bu "kutsal savaş"ın hedeflerinden biri hâline gelmişti. Fakat Kabardeylerin sayısı çoktan epey azaldığından, 1807'de liderleri öldürüldüğünde mücadele durmuş ve Rus "sakinleştirmesi" tekrar devreye girmişti.[50] Birçok Kabardey için komşu topluluklarla işbirliği içinde verilmiş bağımsızlık savaşının süresi ve kararlılığı dikkate alındığında, "tarihleri boyunca diğer Kuzey Kafkasya Müslümanlarından tecrit edilmiş Kabardeyler... Ruslara karşı... verilen savaşlara katılmamıştır"[51] görüşünü gerekçelendirmek mümkün değildir.

Kabardey ile Batı Çerkezistan arasında Rusların yarattığı yarık, 1803'de Kislovodsk Kalesi'nin inşası ve Kuban'ın batı ve güneyinde daha fazla Kazak yerleşiminin oluşturulmasıyla daha da derinleşmişti. Bu neredeyse tüm Kabardeyleri ve bazı Tagur Osetlerini kapsayan başka bir isyana ve ardından Rusların (Tsitsianov'un sözleriyle) "Kabardey topraklarını kanla boğmayı" amaçlayan kana susamış cezalandırıcı seferinin seksen yerleşimi yok etmesine ve birçok Kabardey'in de güneye Karaçay Dağlarına kaçmasına sebep olmuştu. Ruslar kaleleri

50. Baddeley, *Russian Conquest*, s. 54; Bizhev, "Borba severo-kavkazskikh adygov", s. 92-6; Dzamikhov, "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy", s. 114-15; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XV, s. 588-9; C. XVII, s. 705; C. XXXVIII, s. 658-61; *Istoriya narodov Severnogo Kavkaza*, [C. I], s. 456-9, 462; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I, s. 283-6; Namitok, "'Voluntary' adherence of Kabarda", s. 29-30; Traho, "Circassians", s. 25, 29.
51. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 199-200.

için giderek daha fazla toprağa el koydukça, köyleri yok edip geniş orman aralıkları kesip açtıkça, Kabardey prensleri de 1806-12 Rus-Türk Savaşı'nda mücadeleye geri dönerek tüm tebaalarını ovadan dağlara götürmeyi teklif etmişti. Fakat köylüler reddetmiş ve bunun üzerine prensler St. Petersburg'a dilekçe vererek ayrıcalıklarının sürmesini istemişti. Her ne kadar Kabardey saldırıları hafiflemişse de, imparatorluk ordusu yağmacıları Baksan ve diğer vadileri öyle bir vahşilikle harap etmiş, 200 köy ve 110 cami yakmış, at, manda, sığır ve koyun sürülerini ve diğer mal mülkü çalmıştı ki, St. Petersburg savaş bakanlığı bile bu eylemleri "son derece zalim ve insanlık dışı" olmakla itham etmek zorunda kalmıştı. Bu eylemler büyük ihtimalle Kabardeylerin barış içinde yaşamak fikrini bir kenara bırakıp Ruslardan daha fazla nefret etmesine yol açmıştı. Bunu, Kabardeyler, Karaçaylar, Balkarlar, Osetler ve Çeçenlerin başlattığı Rus karşıtı faaliyetlerin devam etmesi teyit edecekti. Nihayet boyun eğdiklerinde Kabardey prenslerine bahşedilmiş "ayrıcalıklar" arasında Rus ordusunda Kabardey alaylarının ve yerel aristokrasinin oğulları için neredeyse rehin olarak tutuldukları okullar oluşturulması da vardı.

Bütün bunlara rağmen, Ruslar, 1816-18'de Yermolov'un, kötülüğüyle nam salmış boyun eğdirme stratejisini devreye sokmasıyla Kabardey'de biraz daha fazla sorun yaratmıştı. Bu stratejiye göre: Yerlileri mağlup et, onları silahsızlandır, aralarına Kazakları yerleştir ve hasatlarını beş yıl boyunca yok et. Yermolov, Kabardey'de Kabardeyler ile Balkarların dağlardan ovalardaki çayırlara inmelerini engellemek için birçok yeni kale kurmuştu. Ayrıca yönetimi, aristokratlar ile mollaların bağımsızlığını ciddi şekilde kısıtlayan bir "Geçici Kabardey Mahkemesine" devretmişti. Bu yüzden 1822-5'de Kabardey'de Rus kalelerine birçok saldırılar düzenleyen başka bir isyan daha çıkmıştı. Yermolov, bir kez daha yerli topluluğa karşı teröristçe tedbirler almış ve ayrıca da bağımsızlık mücadelesini terk ettikleri takdirde aristokratların haklarını geri vereceğini ilan etmişti. Birçoğu bu teklifi kabul ederken bazı Kabardey prensleri de halklarıyla beraber Karaçay Dağlarındaki Zelençuk ve Urup Vadilerine çekilmeyi seçmiş ve buradan Canbulat Aytek ve İsmail Kasai önderliğinde yukarı Kuban'daki Kazak yerleşimlerini yağmalamışlardı. Fakat bu Rusya'nın kitlesel ordularına karşı pek başarılı olamamış ve 1828'de, sert tedbirlerin uygulanmasından (ve bazı Kabardey prenslerinin işbirliğinden) ötürü sonunda Kabardey fethedilmişti. Rus yönetimi buradaki toprakların büyük kısmını, Kabardey'in "sakinleştirilmesindeki" payından dolayı bir Kumuk prensi olan Bekoviç Çerkasskiy'e vermişti.[52] Daha sonra, II.

52. Bu zaferi kutlamak için (ve Kafkas topluluklarını onurlandırma amacıyla bir jestte bulunmak için) Çar I. Nikola St. Petersburg'da "İmparator"un Kafkas Dağ Yerlilerinden Kişisel Koruma Birliği'nin oluşturulması buyruğu vermiştir; bu birlik daha sonra Kafkas

Alexander'ın ilan ettiği politikalar doğrultusunda Rus toprak sahiplerine de Kabardey mülkleri verilmişti. Balkarya'da da beyler ayrıcalıkları muhafaza edildiği takdirde Rus uyrukları olmayı kabul etmişti. Sadece Karaçaylar (Batı Çerkezlerin dağlardaki en yakın komşuları) 1828 ve 1835-7'deki cezalandırıcı askerî seferlere rağmen savaşmayı sürdürmüş ve direnişleri on yıl sonra Şamil'in Dağıstan ve Çeçenistan'daki seferleri sırasında yenilenmiş bir esin kaynağına kavuşmuştu.[53]

Rus istilası Abhazya'ya da bu dönemde uzanmıştı. Her ne kadar burası Gürcüler tarafından kendilerine ait görülmüşse de,[54] etnik ve kültürel açıdan Abaza ve diğer Batı Çerkezleriyle yakından akrabaydılar. Görünüşte Müslüman ve Batı Gürcistan gibi Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olduklarından Abhazya da onların yazgısını paylaşmıştır. Günümüz Abhazlarının yaklaşık yarısının Müslüman yarısının Hıristiyan olduğu ama "her iki din de eski pagancılığa yüzeysel bir katman oluşturduğundan" "din meselelerinde" makul bir "kayıtsızlık" içinde oldukları söylenmektedir.[55] 18. yüzyılın sonunda Abhazya Prensi Keleş Bey Çaçba (Gürcüce "Şarvaşidze") iktidarı ele geçirip sultana bağlılık yemini etmişti ama 1803'te, nihai hedefi olan tüm yabancı güçlerden bağımsız olmak için Tiflis'te Ruslarla sonuçsuz görüşmelere girişmişti. Beş yıl sonra, 1806-12 Rus-Türk Savaşı sırasında Keleş Bey, oğlu Aslan tarafından öldürülmüşse de, Ruslar 1810'da Sohum'u ele geçirdiklerinde diğer oğlu Sefer'i Abhazya'nın hükümdarı yapmışlardı. Rus askerî işgali anlaşmazlığa son vermediği gibi, bu 1821-5 iç savaşına yol açmıştı. 1828-9 Rus-Türk Savaşı'nın sonunda Abhazlar hâlâ itaat etmemekteydi ve ayrıca kuzeydeki Çerkez komşularıyla işbirliği içindeydiler; Rus yönetimi ekonomik koşulları düzeltmek için hiçbir şey yapmadığından Abhazya'da karışıklıklar 1860'lara kadar sürecekti.[56]

Batı Çerkezistan'da Türkiye'nin [Osmanlı İmparatorluğu] Karadeniz kıyısını Edirne Antlaşması'yla (1829) Rusya'ya vermesi, I. Nikola'nın

---

Hattı'nın seçkin Kazakları ve ayrıca başka bir Lezgi (Dağıstanlılar) ve Güney Kafkasya Müslüman Süvari subayları birliğiyle desteklenmiştir: *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XXX, "Sobstvennyy Yego Velichestva konvoy".

53. *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya,* 1926-47, C. XXX, süt. 412; C. XXXI, süt.477; Dzamikhov, "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy", s. 115-20; *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XIII, s. 856-7; *Istoriya Kabardy,* s. 82; Namitok, "'Voluntary' adherence of Kabarda", s. 30-1; *Narody Kavkaza,* C. I, s. 97; Traho, "Circassians", s. 23-5, 28-9. *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii,* C. I, s. 288-9 Rusların Karaçaylılara akınlar düzenlediğini reddetmektedir.

54. Lordkipanidze, *Georgia in the XI-XII Centuries,* s. 180'de Abhazistan "Batı Gürcistan" olarak adlandırılmakta, ayrı bir Abhaz halkı ve dilinden bahsedilmemektedir.

55. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims,* s. 213-16.

56. *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya,* 1926-47, C. I, süt. 112; *Encyclopaedia of Islam,* yeni baskı, C. I, s. 101; Lakoba, "History: 18th century-1917", s. 67-79; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii,* C. I, s. 132-41, A.I. Pershits, *Abaziny: istorika-etnograficheskiy ocherk,* Cherkessk, 1989, s. 21-9; Traho, "Circassians", s. 37; *Yazyki narodov SSSR,* C. IV, *Iberiys ko-kavkazskiye yazyki,* s. 101.

Kafkasya valisinin çabalarını artırmasını istemesine yol açmıştı. "Görkemli hedefimizi tamamladıktan sonra şimdi önümüzde... başka bir... eş derecede görkemli bir hedef... bizi beklemektedir: Dağ topluluklarının nihai kontrolü veya itaat etmeyenlerin yok edilmesi."[57] Bu "görkemli" kampanyanın aslında ne anlama geldiğini, Ekim 1830'da 200 adet Şapsığ, Abzeh ve Natuhay köyünün tamamen yakılması ve Rus askerlerinin yeni hasadı acımasızca yok etmesi göstermişti. Bu arada, Batı Çerkezistan toplumundaki ilişkiler, seçilmiş yaşlılar bir tür küçük seçkin sınıfı oluşturduklarından ve köylülerin davasını terk ettiklerinden daha karmaşık bir hâl almıştı. Bu yüzden, 1826'da demokratik Şapsığ, Abzeh ve Natuhaylar Rus yetkililerden yardım bile istemiş ama alamamışlardı. Bunun üzerine, Çerkez ulusal kongresi Rusların bitmek bilmeyen saldırıları karşısında yardım almak için batı Avrupa'ya bir heyet göndermişti. İsmail Zewş liderliğindeki Çerkezler davaları için, özellikle Britanya'da epey sempati yaratmış olmalarına rağmen, dönemin uluslararası ilişkilerde "büyük-güç" politikasının gerekliliklerinden dolayı uygulamada çok az yardım bulabilmişlerdi. Bazı Britanya siyasetçileri doğru bir şekilde Rusya'nın Çerkezistan üzerinde hiçbir hakkı olmadığını ilan ettiyse de, Ruslar, asıl kabahatlinin boyun eğmeyerek kendilerini uzun bir savaşın parçası yapan Çerkezler olduğu (!) iddiasında bulunmuş ve bu "basit vahşileri" birleşerek özgürlüklerini savunmaya teşvik eden Britanya ve Türk "ajanlarını" ortalığı karıştırmakla suçlamıştı. Az sayıda Britanyalı "Rus karşıtı" sadece Çerkez davasını sahiplenmekle kalmamış, bazı İtalyan, Macar ve Polonyalı gönüllüler gibi oraya onlar için savaşmaya da gitmişti.[58] En azından Rus şairi Lermontov (kendisi de Kuzey Kafkasya'da 1837-8 ve 1840-1 bir subay olarak hizmet vermeye mahkûm edilmişti) bir ağıtla sempatisini ifade edecekti. "Kafkasya: Kafkasya, uzak topraklar! Basit özgürlüğün yurdu!... Savaş seni de ezdi ve kanlar içinde bıraktı!... Ah, Çerkezler, eskinin tüm mutluluğu topraklarınızdan sonsuza kadar sürüldü; bir zamanlar özgürlüğün kutsadığı anayurdunuz özgürlük adına gözlerimizin önünde yok oluyor."

1829-1840 arasındaki savaşın büyük kısmı dik Karadeniz kıyısındaydı, burada Natuhay, Şapsığ, Ubıh, Abzeh ve Abhaz boyları kendilerini bu davaya vermiş Howduko Mansur, Tuguzuko Kazbeç (Çerkezistan Aslanı) ve Şçurukhuko gibi liderlerin önderliğinde Rusları Gelencik, Gagra ve

---

57. Prens Şçerbatov'un General I. Paskeviç biyografisinden Bizhev tarafından "Borba severo-kavkazskikh adygov", s. 99'da alıntılanmıştır.
58. Baddeley, *Russian Conquest*, s. 347-8; Bizhev, "Borba severo-kavkazskikh adygov", s. 96-7, 99-100; A. Kh. Kasımov, "Severnyy Kavkaz v sisteme mezhdunarodnykh otnosheniy v 30-60-kh gg. XIX veka", Gugov, *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 29-36; H. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917*, Oxford, 1967, s. 304-5; E. Spenser, *Travels in the Western Caucasus, including a Tour through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia and Moravia, in 1836*, 2 cilt, Londra, 1838, C. I, s. i-iii, vs; Traho, "Circassians", s. 27-8, 30-2, 41.

Pirsunda'dan çıkartmıştı. Türk gemileri Çerkezlere erzak getirmeye devam ettiğinden (her zaman olduğu gibi köle karşılığında) Ruslar da Tuapse ve Soçi gibi potansiyel limanlarda kalelerden bir hat oluşturarak bunu engellemeye çalışmıştı ama kararlı direniş karşısında, sarp kıyı hattı ancak denizden erişime izin verdiğinden bu oldukça tehlikeli bir girişime dönüşmüştü. Kalelere, Ukrayna'dan takviye kuvvetlerle desteklenmiş Karadeniz Kazakları yerleştirilmiş ama süratle inşa edilmiş, sağlıksız koşullarda ve sürekli taciz altındaki bu "Karadeniz Kıyı Hattı" kaleleri ya Çerkezlerin eline geçmiş ya da hızla kullanılmaz hâle gelmişti.

Kabardeylerin süren önemi ve Rusların onları yüksek statüleri ve aile bağlantılarından dolayı dikkatle idare etme gereği kendisini, 1846'da Şamil'in ordusu Darial Askerî Yolu'nu bloke etme ve Çerkezlerle birleşerek Ruslara karşı cepheyi genişletme ümidiyle batıya ilerlemesi sırasında göstermişti. Fakat sayıca üstün kuvvetlerle karşılaşınca Şamil, Çeçenistan'a çekilmiş ve bu sırada birçok Kabardey savaşçı ve aristokratını da beraberinde götürmüştü. Bunların arasında, o sırada Çerkez süvarilerinin yüzbaşısı ve daha sonra Küçük Çeçenistan'ın valisi olacak Muhammed Mirza Anzorov da vardı; Şamil onu kıdemli yardımcı tayin edecekti. Anzarov bu makamda büyük bir riskle karşı karşıyaydı; çünkü Ruslar Şamil'i destekleyen Kabardeyler için şiddetli cezalar devreye sokmuştu; ama 1851'de bir savaş sırasında ölümcül bir yara alacaktı. Böylece Kabardeylerin bağımsızlık savaşı 1846'da sona ermişti. Bundan sonra bir kısmı Batı Çerkezistan'a geçerek direnişe orada devam edecekti.[59]

1839'dan itibaren Dağıstan'daki gelişmeler ana Rus saldırısının bu cepheye kaymasını gerektirmişti ama Şamil de Batı Çerkezleri "kutsal savaş"a dahil etmek için çabalarını sürdürmüş ve müritçiliği yaymak ve İslamı güçlendirmek için oraya bir dizi temsilci (naip) göndermişti. Bunların ilki olan Hacı Muhammed Çerkezlerin Ruslara karşı ayaklanması, toplumlarını yeniden biçimlendirmeleri, prensleri yok ederek köylüleri özgürleştirmeleri çağrısında bulunmuştu. Köylerinden sürgün edilmiş ve Ruslar tarafından öldürülmüş ebeveynlerinin intikamını almak isteyen genç Çerkezlerden bir birlik oluşturmuştu. Her ne kadar ilk başta Hacı Muhammed köylülerden, özellikle Abzehya'da büyük destek görmüşse de, onun İslamın kurallarını dayatmadaki fanatizmi ve zekât toplarken şiddete başvurması zamanla ondan uzaklaşmalarına sebep olmuştu. Ayrıca seçkinler sınıfı da ondan nefret etmekteydi ve I. Nikola onu sağ getirecek Kabardey'e 1.000 ruble ödeyeceğini ilan etmişti. Hacı

59. Dzamikhov, "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy", s. 120; D.A.-A. Khozhayev, "Starshiy naib Shamilya Muhammad-Mirza Anzorov (k voprosu o kabardinskikh mukhadzhirakh v Chechne v 40-50-kh gg. XIX v.)", Gugov, *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 210-11; Traho, "Circassians", s. 37.

Muhammed'in 1844'te ölümünden sonra yerini, Şamil'e takviye kuvveti sağlamak için Şapsığ, Natuhay ve Abzehler ve diğer binicilerden bir ordu oluşturacak olan Süleyman Efendi almıştı. 1846'da Şamil'le birleşme girişimlerinin başarısızlığa uğramasının ardından, Süleyman Efendi mürit davasını terk ederek Rusların tarafına geçecekti. 1849-53'de Çerkez faaliyetlerinde Şamil'in temsilcisi Muhammed Emin'in etkisi altında başka bir çıkış gerçekleşecek ve Muhammed Emin sonunda Abazaları Müslüman yapmayı başaracaktı.[60]

Kırım Savaşı'nın (1853-6) yarattığı talepler bile, Rusların Asya planlarındaki son derece önemli yerinden dolayı Kafkasya'daki Rus askerî varlığında (280.000 asker) bir indirime yol açmamıştı. Bununla beraber, müttefiklerin Sivastopol ablukası Türklere Karadeniz'de yeterince özgürlük sağlamıştı; öyle ki, Rusya'nın kıyı kaleleri tedarik edilemez hâle gelmiş ve 1854'te terk edilmişlerdi. Çerkez direnişinin en uzun kısmı daha önce "sakinleştirilmiş" Bjeduğların 1853-9'daki isyanıydı. Buna rağmen, Ruslar Kuban'dan ilerlemeye devam etmiş, Beyaz Nehir Vadisi'ne sızarak 1856'da Maykop Kalesi'ni inşa etmiş, köyleri yakmış, ekinleri atlarıyla çiğnemiş ve böylece Çerkezler boyun eğip ovaya inme veya biraz daha dağlara çekilme ve sonunda kıyıya ulaşma seçeneğiyle karşı karşıya kalmışlardı. Burada da, eğer açlıktan ölmek istemiyordularsa, Türkiye'ye giden bir gemiye binmek zorundaydılar. Bu yollarla Ruslar Abzehler ile Abazaların büyük kısmını alt etmişti, Kuban'ın yukarı kısmı ve batı kollarındaki toprakları orduya dağlarda güvenilir bir üs ve Kuban Kazaklarını yerleştirmek için de toprak sağlamıştı. Rusların 1859'da Şamil'i yakalaması ve böylece doğuda savaşın neredeyse sona ermesi daha fazla Rus birliğinin Çerkezlerin nihai kontrolü için serbest kalmasını sağlamıştı; burada hâlâ özgür olan boylar (esasen Şapsığlar, Abzehler, Abhazlar ve Ubıhlar) 1861'de gaza ilan etmiş ve sadece 65.000 civarında savaşçı 300.000 Rus askeriyle karşılaşmak zorunda kalmıştı. Soçi'deki Çerkez-Abhaz Meclisi'nin Britanya ve diğer Avrupa devletlerinden yardım talepleri önemsenmemiş ve Gürcü başıbozukların da katıldığı Ruslar kıyıdan acımasız bir saldırı başlatmış, ormanları kesmiş, her köyü yakmış ve sakinlerini sürmüştü. En sonunda ufak bir Abhaz, Ubıh, Şapsığ grubu Mayıs 1864'te Soçi'den 40 mil mesafede Psou Nehri'nin Aibga Vadisi'nde son duruşlarını sergilemişti (bakınız Harita 20).[61]

---

60. Bizhev, "Borba severo-kavkazskikh adygov", s. 104-7; *Ocherki istorii Adygei*, 2 cilt, Maykop, 1957-81, C. I, s. 341-53, 366-73.

61. *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 1926-47, C. XXXI, süt. 477; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIII, s. 861; C. XXXVIII, s. 644-8, 653, 658, 660; Lakoba, "History: Eighteenth Century to 1917", s. 80-1; *Ocherki istorii Adygei*, C. I, s. 341-2, 345-54, 371-3; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I, s. 295-9; Traho, "Circassians", s. 29, 37-42.

KUZEY KAFKASYA VE DAĞISTAN: TACİZ VE TEHCİR

Muhtemelen Rusların Çerkezlere karşı soykırımsal savaşlarında en acımasız eylem, hayatta kalanların büyük kısmının Türkiye'ye tehciriydi. 1858 ile 1863 arasında Besleneylerin hepsi ve Nogay, Temirgoy, Kabardey, Abzeh, Abaza, Şapsığ ve Ubıhların büyük kısmı topraklarından sürülmüş ve böylece ya Türkiye'ye göç etmek ya da Rus hâkimiyeti altında yaşamaktan başka çareleri kalmamıştı.[62] Kesin rakamlar bilinmemektedir ama iyi bir tahmin Çerkezistan'dan 500.000 kişinin ayrıldığıdır.[63] Gerideyse Rus yönetiminin şart koştuğu yerlere yeniden yerleştirilecek ve zorla Hıristiyan yapılacak 140.000 kalmıştır. Göç eden Çerkezlerin (çoğu kez Arapça muhacir olarak adlandırılmışlardır) birçoğu gereğinden fazla kalabalık teknelerde ve büyük bir kısmı da Türkiye'ye yolculukları sırasında veya oradaki kamplarda (koşullar Türkiye'nin söz verdiğinden daha kötüydü) karşılaştıkları hastalıklar veya yokluklardan ölmüştür. Birçoğu hemen geriye dönmek istemiş ve bazıları, III. Alexander'ın geri gelmelerini engelleyen açık yasağına ve bunun cezasının Sibirya'da hapis olmasına rağmen bunu başarmıştır. Fakat Çerkezistan'da ancak yerel nüfusun kalıntıları kalmıştır ve 1900'de Rus sömürgeciliğinin başarısızlıkla sonuçlandığı kıyı bölgesinde, bir zamanların verimli meyve bahçeleri ve tarlaları karmakarışık bir ormana dönüşmüştür.[64] Her zamanki gibi Rus komünist yazarlar, bunu Rus ulusal yönetiminin "sorun çıkaran uyrukları" merhametsizce sınır dışı etme operasyonu olarak kabul etmek yerine, çarlık propagandasını tekrarlayarak bunun "Türk ajanlarının sebep olduğu bir felaket" olduğunu söylemiştir.[65]

Dağıstan ve Çeçenistan'da olduğu gibi, 1864'te sürekli savaşın sona erdirilmesi, Kuzeybatı Kafkasya'yı kontrol edilmesi sürecini de sonlandırmamıştı. Ruslar süratle Çaçba yönetici ailesini yerinden ederek Abhazistan'ı kendine özgü statüsünden yoksun bırakmıştı. Ama Abhazistan'ın özgür insanları serflere dönüştürerek Rusya'ya dahil edilmesini tamamlama girişimi, 1866'da Rus karşıtı ayaklanmaya yol

---

62. Bir Abhaz uzmanı beş sınır dışı etme dalgası olduğunu belirtmektedir. 1840'lar, 1853-5, 1864, 1866 ve 1877-8: Sh. D. Inal-ipa, "Ob izmenenii etnicheskoy situatsii v Abkhazii v XIX-nachale XX v", *Sovetskaya etnografiya,* 1990, no.1, s. 43-4.
63. Düşük tahmin 400.000 civarındadır: *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XXXVIII, s. 581; yüksek tahmin 595.000'dir, Osmanlı kaynağı *Encyclopaedia of Islam,* yeni baskı, C. I I, s. 5'den alınmıştır; Traho, "Circassians", s. 45'de tahminen A.P. Berzhe, "Vyseleniye gortsev s Kavkaza v 1858-1865 gg.", *Russkaya Starina,* 1882, C. XXXIII'e atfedilmiş bir alıntıya ilişkin çok yüksek bir rakam muhtemelen Rusçadan çeviri hatasıdır. 1990'da Türkiye'deki Oset sürgünlerin torunlarının sayısı 4.000-8.000 arasında hesaplanmıştır.
64. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIII, s. 861; C. XXXVIII, s. 651-2, 654, 657, A.H. ve H.A. Kasumov, *Genotsid adygov: iz istorii borby adygov za nezavisimost v XIX veke,* Nalçik, 1992, s. 147-73; *Narody Kavkaza,* C. I, s. 99; Gugov, *Natsionalno-osvoboditelnaya borba,* s. 3-11, 15-26, 68-85, 130-7, *vb*; *Ocherkiistorii Karachayevo-Cherkesii,* C. I, s. 306-7; Traho, "Circassians", s. 41, 44-6, 49, 62 n.37.
65. Tokarev, *Etnografiya,* s. 245; benzer şekilde *Narody Kavkaza,* C. I, s. 98-9. Daha güvenilir bir izahat *Ocherki isorii Karachayevo-Cherkesii,* C. I, s. 301-6'da verilmiştir.

açmış ve bunun şiddet kullanarak bastırılmasından sonra 25.000'den fazla Abhaz Çerkezlerin ardından Türkiye'ye sürgüne gönderilmişti. Tehcir tehdidi 1873'de Karaçayların isyan etmesine de yol açmıştı.[66]

Rusya'ya genel "bağlılıklarına" rağmen, Batı Kabardey'deki kırk beş köyün sakinleri de dahil olmak üzere (10.000'den fazla insan) bazı Kabardeyler ve Osetler de bu göçe katılmıştı ve buna ek olarak 4.000'den fazla Tagur ve Digor Oset'i de. Bunların arasında Rus devlet hizmetinde olağanüstü bir kariyer yapmış en az bir Oset de vardı: Musa Kundukh(ov). 1818'de bir dağ köyünde doğmuş olan Kundukh(ov) 12 yaşından itibaren St. Petersburg İç Oğlanı Birlikleri'nde eğitilmiş, 1836'da süvari subayı çıkmış, kısa sürede generalliğe yükselmiş ve en sonunda da Oset, o sırada Çeçen Askerî Bölgesi'nin başı olmuştu. Fakat Kafkas Savaşı'nın sonunda Rus rejimini küçük görmeye başlayarak Çeçen göçmenlerle birlikte Türkiye'ye göç etmişti. Burada anayurdunun kurtuluşu için bir Kuzey Kafkas ordusu kurmayı ümit ederek Musa Paşa olmuştu.[67]

Bu arada Rus yönetimi Dağıstan ve Çeçenistan'ın sorun çıkaran yaşayanlarını da başından atmaktaydı. 22.000'den fazla Çeçen, 3.000 Kabardey ve Osetle birlikte Türkiye'ye gönderilirken, 1860'da Rusya'nın "Dağıstan Bölgesi"ni yönetmek için tasarlanmış yasalar doğrultusunda direniş savaşı ve ardından gelen isyanlara katılmış yurtseverler, özellikle de Avarlar, "siyasi güvenilmezlikleri veya suça eğilimleriyle bilinen" unsurlar yakalanmış ve 1862 ile 1871 arasında binlercesi ya idam edilmiş ya da Sibirya'nın cezai yerleşimlerine gönderilmişti.[68]

Kuzey Kafkasya topluluklarının maruz kaldıkları vahşi zulüm yıllarca sürmüş Rus karşıtı duygulara yol açmıştır. Nefret kusma fırsatı Rusya'nın 1877'de giriştiği Türk karşıtı savaşta belirmiştir. Ruslar Güney Kafkasya cephesinde Gürcistan'dan yola çıkarak Erzurum'u kuşatmış ve Kars'ı işgal etmiş, Türk Ermenistanı'nda I. Dünya Savaşı'na kadar ellerinde tutacakları bir bölgeyi ele geçirmişti. Daha kuzeyde Türkler geçici olarak Sohum ve Abhaz kıyısını ele geçirmişti. Türkiye'deki birçok Kuzey Kafkasya sürgünü bu operasyonlara katılmıştı. Gazi Muhammed (Şamil'in oğlu) ve Oset Musa Paşa komutasında bir gönüllü ordusu Anadolu cephesinde savaşırken yaklaşık 1.000 Çerkez Sohum'a çıkmıştı. Abhazya'nın Müslümanları Rus karşıtı isyanda önemli bir rol

---

66. *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 1926-47, C. I, süt. 112-13; C. XXXI, süt.477; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 101; Lakoba, "History: Eighteenth Century to 1917", s. 81-3; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 377-8.
67. T.Kh. Kumykov, "Mukhadzhirstvo v istorii gorskikh narodov Severnogo Kavkaza", Gugov, vb (Der.) *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 19; Traho, *Cherkesy*, s. 38 n. 37; V.S. Uarziati, "Etnokulturnaya evolyutsiya osetin-mukhadzhirov", Gugov, vb (Der.) *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 213-14.
68. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XXXI, s. 380-1; Kumykov, "Mukhadzhirstvo", s. 19.

oynadıklarından, Rus zaferinden sonra birçoğu daha Türkiye'ye göç etmeye zorlanmıştı. Abhazya'da yerlerini Kars ve Doğu Türkiye'nin diğer yerlerinden Rumlar ve Ermeniler ama özellikle de Batı Gürcistan'dan Mingrelyalılar almıştı. Anayurtlarında sadece "vahşi ve itaatsiz" Abhazların 20.000'ni hayatta kalmıştı (1830'lardaki 128.000 kişilik nüfusun %16'sı) ve bunların da kıyıda veya büyük kentlerde yaşaması yasaklanmış, asılsız resmî "hain lekesinin tahakkümü altında kalmışlardı".[69]

Abhazya ve Çerkezistan'daki isyan, tam Ruslar tüm bölgeyi silahsızlandırmaya hazırlanırken Dağıstan'da da isyana yol açmıştı. Ağustos 1877'de Avaristan'da pazara giden insanların bir Rus askeri tarafından öldürülmesiyle başlayan çatışma süratle İmam Hacı Muhammed'in önderliğinde bir gazavata dönüşmüştü. Gunib'deki Rus karargâhı kuşatılmış ve kısa süre içinde tüm Gazi Kumuk bölgesi ve aynı şekilde Dargo, Tabasaran ve Kaytak toplulukları, Kürin ve Kuba'nın Lezgileri ve dağ Çeçenleri isyana katılmıştı. İmparatorluk ordusuna büyük zayiat vermiş ve eski Kumuk Şamhallığı'ndan başka tüm Dağıstan'da kontrolü ele geçirmiş Dağıstanlıların kahramanca mücadelesine rağmen, kuvvetleri örgütlü değildi ve Rusların, daha önce olduğu gibi, top ve büyük ordu avantajı vardı. Şamil'in zamanında olduğu gibi, dağ insanlarının her köy ve mağara için sert bir mücadele vermesine rağmen, Ruslar da her yerli yaşam alanını sistematik şekilde yok etmişti. Dargo'da Zudahar köyü onu savunanların son adama kadar savaşına tanıklık ederken, çarın birlikleri başladıktan iki ay sonra zaferlerini ve isyanın sona erdiğini ilan etmeden önce isyanın merkezi Sogratl'da uzun savunma kuleleri bombardımanla harabeye çevrilmiş ve bunların 200 savunucusu öldürülmüştü. Rus misillemesi korkunçtu: Dağıstanlı asilerin 300'ü asılmış ve yaklaşık 5.000'i Sibirya'daki ceza kamplarına gönderilmişti.[70]

RUSYA'NIN HAZAR SINIRI: KALMUKYA VE TÜRKMENİSTAN

19. yüzyılın ortasında Ruslar Kafkasya'yı, Orta Asya'daki fetihleri için stratejik bir üs olarak kullanmıştı. Burada 1860'lardan itibaren imparatorluk ordusu Sibirya'dan güneye ve Orenburg'dan güneydoğuya ilerleyerek Hokand, Taşkent, Semerkant ve Buhara da dahil olmak üzere hanlıkların çoğunu işgal ederek onlara boyun eğdirmişti. Fakat Ceyhun üzerindeki Hive hâlâ güçlü bir düşmandı ve onun bağımlıları Üstyurt

---

69. *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 1926-47, C. I, süt.113; *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 101; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XXXII, s. 150; C. XXXIV, s. 158; Inal-Ipa, "O izmenenii etnicheskoy situatsii", s. 44-6; Lakoba, "History: Eighteenth Century to 1917", s. 82-5; D. Müler, "Demography: ethno-demographic history, 1886-1989", Hewitt (Der.), *Abkhazians*, s. 218-23; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 378; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I, s. 469; Traho, "Circassians", s. 50.
70. *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. II, s. 88; *Istoriya Dagestana*, C. II, s. 150-62.

ve Karakum Türkmenleri batıdan Rus ilerlemesini engellemekteydi. St. Petersburg'un bu topraklara Hazar kıyısından saldırısı 1840'da, Rus donanması Hazar'ın güneydoğu köşesindeki Aşurada Adası'nı ele geçirip İran topraklarında bir deniz üssü oluşturduğunda başlamıştı. 1869'da İran protestolarını önemsemeyerek Kuzey Kafkasya'dan Kızılsu'daki (Rusçada da aynı anlama gelen *Krasnovodsk* ismini almıştır) Türkmen kıyısına asker ve mühendisler taşıyarak burada bir kale ve deniz üssü kurmuş ve ardından güneyde daha fazla kale kurarak "Trans Hazar"da ele geçirdikleri bölgeyi güçlendirmişlerdi. 1872'de Rus seferi kuvvetleri Krasnovodsk'tan Hive Hanlığı'nı hedefleyen operasyonlar başlatmış, bunları Taşkent'e bir saldırıyla koordine ederek 1873'te bu kenti almıştı.[71]

Hazar'ın doğusundaki geniş bozkır ve çöl alanı beş ana Türkmen boyunun anayurduydu. Aralarında Yomut ve Tekke'nin de olduğu bu boylar Karakum Çölü'ndeki kervan hareketlerini kontrol etmekteydi. Türkmenlerin topraklarının güneyinde, İran Horasan'ının sınırını oluşturan Kopet Sıradağları bulunmaktaydı. Tekkeler ile Yomutlar, Kopet Dağlarının sınırındaki bozkır ve vahalara yerleşmişti ve 1858-61'de şahın ordusunu o kadar kesin bir şekilde mağlup etmişlerdi ki, her ne kadar hâlâ şeklen Hive'nin bağımlıları idiyseler de, İran'dan bağımsızdılar. Tekkeler cesaret, girişimcilik ve teknik yetenekler alanında diğer boylardan daha üstün kabul edilmekteydi ama bu boy onların arasında en yoksullarından biriydi de ve diğer Türkmenler gibi onlar da sık sık kervan hırsızlıkları ve hayvan çalmaya başvurmakta, bozkırlardaki uzun mesafeleri kolaylıkla ve süratle katetmede mükemmel atlarına güvenmekteydiler.[72]

1876'da Ceyhun'un doğu ve kuzeyine kadar tüm Orta Asya, Türkistan ve Güney Hazar eyaletleri olarak Rusya'ya katılmıştı; sadece Tekke Türkmenleri bağımsız ve kendilerine karşı 1879 ile 1879 arasında dört başarısız askerî sefer düzenlemiş Ruslara şiddetle karşıydılar. Tekkelere boyun eğdirme veya ortadan kaldırma amaçlı beşinci sefere Rus yönetimi, Dangal Tepe Kalesi'nin koruduğu son Tekke vahasına kesin sonuç getirecek bir saldırı düzenlemesi için acımasızlığıyla nam salmış bir

71. A. Krausse, *Russia in Asia: a Record and a Study, 1558-1899*, 2. baskı, Londra, 1900, s. 68-77, 346-53; Platonov, *Sokrashchennyy kurs*, s. 410; M. Saray, "Russo-Turkmen relations up to 1874", *Central Asian Survey*, 1984, 3, 4, s. 35-9, 41; G. Wheeler, *The Modern History of Soviet Central Asia*, Londra, 1964, s. 58-60.

72. F. Burnaby, *A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia*, Londra, 1877 (E. Newby'ın girişiyle birlikte yeniden basım, 1983), s. 416; J. Malcolm, *The History of Persia from the Most Early Period to the Present Time*, 2 cilt, Londra, 1829, C. II, s. 158 ve not b; C. Marvin, *The Eye-Witness" Account of the Disastrous Russian Campaign against the Akhal Tekke Turcomans*, Londra, 1880, s. 39-41; *Narody mira*, s. 458; *Narody Sredney Azii i Kazakhstana*, C. II, s. 13-15, 18, 20-1; A. M. Pankratova, *Istoriya SSSR: uchebnik dlya 9 klassa sredney shkoly*, 16. baskı, Moskova, 1957, C. II, s. 165; Saray, "Russo-Turkmen relations", s. 26; Sykes, *History of Persia*, C. II, s. 358-9; Wheeler, *Soviet Central Asia*, s. 10, 13.

general olan M.D. Skobelev'i atamıştı. Tiflis Askerî Bölgesi'nden Hazar'ı geçirdiği ordusu (Terek ve Kuban Kazakları ve Gürcü, Azeri, Dağıstanlı ve Çerkez birimlerden oluşan) Dangal Tepe'ye ulaşmak için 280 millik çölü geçtikten sonra kerpiç köy ile kaleyi toplar ve roketlerle bombalamış ve sonunda mayınlarla yok etmişti.[73] Rusların bakış açısından Ocak 1881'deki bu operasyon bir zaferdi ama Skobelev'in hesabına göre 20.000 Türkmen (yarısı kadın ve çocuklar) aman verilmemesi emri doğrultusunda katledilmişti. Döneme ait bir İngiliz'in haklı görüşüne göre "bu bir hezimet değil, bir katliam; bir mağlubiyet değil, bir imhaydı".[74]

Bundan sonra Rusya'nın Hazar'ın doğu kıyısı ve tüm Orta Asya'yı kontrolü, özellikle Krasnovodsk ile Taşkent arasında 1881-95 arasında Güney Hazar demiryolunun inşa edilmesiyle kesinlik kazanmıştı. Mevcut demiryolunu Rusya'dan Bakû ve Tiflis'e uzatan ve Hazar'ın Bakû'dan Krasnovodsk'a bir buharlı gemiyle geçilmesini gerektiren bu Kafkas yolu, 1905'te Orenburg-Taşkent demiryolu açılana kadar Moskova'dan Orta Asya'ya en hızlı seyahat yolu olmuştu (yolculuk süresi yaklaşık 132 saat idi!).[75]

KAFKASYA'NIN RUSLAŞTIRILMASI

Yerli toplulukların İslami Rus karşıtı ruhunu büyük ölçüde güçlendirmiş bu acımasız olaylar Kuzey Kafkasya ve "Güney Hazar"da yer alırken, dağların güneyinde, Rusların "Güney Kafkasya" olarak adlandırdığı bölgedeyse Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan topluluklarını birbirlerine yaklaştıran, 19. yüzyıl Avrupa medeniyetine yakın ama Rus tarzında toplumsal değişiklikler gerçekleşmişti. Bu dönüşüm esasen kentleri etkilemişti; bunların arasında nüfusları 1900'de 100.000'i geçmiş Tiflis ve Bakû en büyükleriydi. Bakû Güney Kafkas Demiryolu'nun Hazar kıyısından geçmesi ve petrol üretiminin gelişmesinden dolayı süratle büyürken (1860'da 14.000'den), kültürel güzellikler konusunda Tiflis'le karşılaştırılmazdı. Etkileyici Rus kolonyal kurumlarına ek olarak (Genel Vali'nin sarayı, Kafkas askerî karargâhı, cephanelik, yedi kışla, iki askerî üniversite, bir hapishane, garnizon katedrali ve Rus emperyalizminin o her yerde rastlanan simgesi Aziz Alexander Nevskiy Şapeli) Tiflis'in

---

73. *Aziatskaya Rossiya: Iyudi i poryadki za Uralom. Izdaniye pereselencheskogo upravleniya,* 3 cilt, 1914, C. I, s. 37; Lord Nathaniel Curzon, *Russia in Central Asia,* Londra, 1889, s. 73; F. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia, 1864-1914,* New Haven, 1968, s. 12; Krausse, *Russia in Asia,* s. 119; Marvin, *Eye-Witness" Account,* s. 12-27, 52, 60-3, 99, 271; Saray, "Russo-Turkmen relations", s. 24, 27-31.
74. Curzon, *Russia in Central Asia,* s. 37-41, 78-83.
75. Baedeker, *Russia,* s. 364, 367, 506, 509-10, 522; I.N. Westwood, *A History of Russian Railways,* Londra, 1964, s. 125-7. Britanya Orta Asya demiryolunun daha geniş ölçekli amacını, kısmen haklı sebeple, askerî amaç, Hindistan'a bir Rus yolu açma olarak görmüştü: Bakınız Krausse, *Russia in Asia,* s. 198-208.

bir belediye duması, oğlanlar ve kızlar için çeşitli okulları, bir müzik akademisi, bir kütüphanesi, kamu parkları, tiyatroları, otelleri, kulüpleri ve elektrikli tramvayları vardı. Diğer tüm Kafkas kentlerinde olduğu gibi, Rus mahallesinin geniş ve düz caddeleri, çeşitli ulusların bir karışım oluşturduğu "yerli mahallesi"nin labirent misali dar, dönemeçli yolları, kalabalık kervansarayları ve pazarlarıyla bir karşıtlık teşkil etmekteydi.

"Güney Kafkasya'nın başkenti Tiflis"te bile, 1897'de sivil sakinlerin sadece %25'i Rus idi ve bu Bakû'da daha da azdı; diğer kentlerin birçoğunda, örneğin Kutaisi, Alexandropol, Kars ve Yelizavetpol'da (Gence) Ruslar toplam nüfusun %7-8'ini ve Erivan, Natum, Nukha ve Şuşa'daysa %2'sini veya bundan da azını oluşturmaktaydı. Kentlerin dışında Rusların sayısı daha da azdı: Tiflis'in çevresinde %8'den Kutaisi ve Erivan bölgelerinde %1'den azalan. Ermenilerin kültürel merkezi Erivan'da "Tatarlar" (Azeriler, %53) Ermenileri (%37) geçmekteydi. Güney Kafkasya illerindeki bu rakamlara karşılık (ki bunlar Rusya'nın uzak kolonilerine dair iyi birer örnektir), dağların kuzeyinde bulunan ikisinde, Kuban ve Stavropol'da Ruslar, Çerkezler ile Nogayların atılmalarından sonra yerleşik nüfusun %90'ını oluşturmaktaydı; Terek ilindeyse Ruslar %35'i oluşturmaktaydı. Rusya'nın Kafkasya kolonisinde yaşayan yerli olmayan toplulukların oluşturduğu kategoriler arasında, bir yanda model çiftçiler olarak buraya yerleştirilmiş Alman göçmenler vardı: Kuban'ın Mennonitleri, Tiflis ve Gence yakınında Suabiya'dan köktenci mezhepler; diğer yandan buraya sürgüne gönderilmiş Ruslar da vardı. Bu siyasi suçluların arasında, Eski İnanç propagandacıları, "Ortodoksluğa hakaret etmiş olanlar" ve "fanatik mezhep" yanlıları gibi "dinsel suçlar"la itham edilmiş olanlar bulunmaktaydı. Bu tür sürgünler arasında Svaneti, Şamahı ve Bakû yakınında yaşayan Malakan mezhebi ile Kars ilinde ve Ahılkelek yöresinde yaşayan ve yüzyılın başında büyük kısmı Kuzey Amerika'ya göç etmiş olan Duhobor mensupları vardı.[76]

GÜRCÜ KÜLTÜRÜ, 1820-1905

Tiflis'te nispeten yüksek orandaki Rus varlığından (genelde askerî ve resmî görevli) ve Gürcülerin Avrupa medeniyetine olan eğiliminden dolayı, Güney Kafkasya toplulukları arasında Rus kültürünün benimsenmesinde Gürcüler, her ne kadar bu ikisi arasındaki ilişkiler belirsiz idiyse de, öncü olmuştur. Rus etkisinin 1820'ler ve 1830'lardaki

---

76. Baedeker, *Russia*, s. 465-7; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. II, s. 771-2; C. III, s. 168; C. XI, s. 617, 619, 620; C. XIII, s. 838; C. XVI, s. 919; C. XVII, s. 132, 135; C. XIX, s. 95; C. XXI, s. 380, 431; C. XXIX, s. 69; C. XXXI, s. 393; C. XXXIII, s. 87, 264, 267-8, 270; C. XXXVIII, s. 652; C. XXXIX, s. 460; C. XI, S. 25-6; C. XLI, s. 12, 15, I Fleischauer ve B. Pinkus, *The Soviet Germans Past and Present*, Londra, 1986, s. 13, 21, 69, 77-8; Haxthausen-Abbenburg, *Transcaucasia*, s. 45, 49-54; Lang, *Last Years*, s. 203.

dış işaretleri arasında, İran tarzı geleneksel kıyafeti yavaş yavaş terk ederek onun yerine Avrupa kıyafetini benimsemek sayılabilir. Bununla birlikte, aristokrasi için sadece Rus dilini değil, aynı zamanda kibar ortam için Fransızca öğrenmek de söz konusu olmuştur ve Tiflis'te aralarında bir Rus tiyatrosu (1845) ve bir Gürcü tiyatrosunun (1850) da bulunduğu yeni kurumlar belirmiştir. Ama Gürcü tiyatrosu süratle Gürcü ulusal kültürünün canlı bir odak noktasına dönüştüğünden 1854'te kapatılmış ve 1869'a kadar açılmamıştır. Seküler eğitim, 1804'te aristokratların oğulları için Tiflis'te bir okul açıldığında sunulmaya başlamış ve bu ilk ilköğretim okulu (*gimnaziya*) olmuştur. Kutaisi, Gori ve diğer Gürcü kentlerinde de benzer okullar açılmış ve kadınlar, İran, Türk ve Dağıstan istilaları devam ettiği sürece söz konusu olmuş kısmi tecritten çıkmaya başladıkça bir kız okulu da açılmıştır. Gürcü dilinde ilk gazete 1819'da çıkmış (*sakartvelos gazeti*) ve *Tiflis Gazette*'nin Gürcü baskısının on beş günde bir çıkan eki *tbilis utsqebani* (1832) ilk edebi dergi olmuştur.[77]

Rusya'nın ilhakından sonra Gürcistan'da belirmiş siyasi belirsizliği 19. yüzyıl Gürcü yazarlarının ilk kuşağı ifade etmiştir: Alexander Çavçavadze, Grigol Orbeliani, Vakhtang Orbeliani, Giorgi Eristavi ve Nikoloz Barataşvili. Hepsi aristokratik kökenli olup birçoğunun kraliyet ailesiyle bağlantıları vardı ve Rusça eğitimlerine rağmen (bir kısmı St. Petersburg'un İç Oğlanları Birliği'nde de eğitim görmüştü), neredeyse hepsi Gürcü Bağımsız Toplumu'nun Bagratuni monarşisini yeniden canlandırmak için gerçekleştirilmiş 1832 isyanına katılmıştı. Her ne kadar yetkililer bu planı bozmuşlar ve katılımcılar Rusya veya Polonya'nın çeşitli bölgelerine sürülmüşteyse de, hepsi ardından Rus ordusu veya sivil idaresinde kariyer yapmıştı (En yaşlı olan Çavçavadze, 1804'te gençlik enerjisiyle katıldığı Bagratuni yanlısı isyandan sonra, 1812 Kaheti isyanında isyancılara *karşı* hareket etmişti). Grigor Orbeliani, Dağıstan'da Şamil'e karşı savaşmış ve 1843'te Avaristan komutanlığına ve 1852'de de Hazar Bölgesi kuvvetlerinin başkomutanlığına atanmıştı. Şairler olarak bu dönemin erkekleri Avrupa Romantizminden etkilenmiştir (Byron, Goethe, Schiller, Shakespeare, Mickiewicz ve Puşkin) ve rağbette olan doğa, aşk, özgürlük ve Gürcistan'ın kahramanlıklarla dolu geçmişine yurtseverce özlem konuları üzerine yazmışlardır.

Gürcü seçkinlerinin edebî ve entelektüel gelişimi, St. Petersburg Üniversitesi'nde felsefi ve siyasi fikirler üzerine eğitim görmüş İlia Çavçavadze ve Akaki Tsereteli'yle birlikte yüzyılın ikinci yarısında da sürmüştü. Düzyazıda başlıca modelleri Nikolay Gogol idi; öyle ki,

---

77. Allen, *History of the Georgian People*, s. 356; Baramidze, vb, *Istoriya gruzinskoy literatury*, s. 134-5; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. IX, s. 800; Haxthausen-Abbenburg, *Transcaucasia*, s. 97-8; Lang, *Last Years*, s. 259, 277.

Çavçavadze Gürcistan'ın eğitimsiz, batıl itikatçı ve avare küçük toprak sahiplerini komik ve hafif hicivli şekilde ele aldığı *Katsia – adamiani?* [Erkek İnsan mıdır?] adlı eserinde Gogol'un *Eski Zaman Beyleri*'ne rakip olmuştu. Çavçavadze birçok resmî organda göze batan bir rol oynarken, Tsereteli ise okuryazarlığı artırma ve Gürcü tiyatrosunu yeniden canlandırmayı amaçlayan bir toplumun derinlemesine parçası olmuş ve başı, Çar II. Alexander'ın ölümünde imalı bir şiir yazma olayı, *Enternasyonal*'i Gürcüceye çevirme ve 1905 Devrimi'ni uzun süredir beklenmekte olan bir baharla karşılaştırdığı "İnancım" şiiri eylemleri yüzünden derde girmişti.[78]

Siyaset ve toplumsal adalet üzerine fikirlerin gelişimi ayrıca Gürcistan'ın Rusya'ya belirsiz borcunu da yansıtmıştır. Gürcistan sınıf yapısı 1800'e kadar son derece gelenekseldi; Ortaçağ'dan beri Batı Avrupa'da yer almış değişikliklerin çok azını taklit etmişti. Diğer yandan, İran ve Türkiye'de hüküm süren sınıf yapısını da kısmen paylaşmaktaydı. Bununla beraber, Gürcistan'daki toplumsal ilişkiler, özellikle de köylülüğün statüsü, epey değişiklik göstermekteydi. Guria ve "görkemli" Svaneti'de köylüler, her ne kadar kişisel olarak toprak sahibi değildiyseler de, geleneklere göre toprak sahibinin topraklarını kullanmaktaydılar ve onun iradesine tamamen tabi değildiler.[79] Rus öncesi denemde Gürcistan'da krallar, çeşitli derecelerde prensler ve büyük ve küçük toprak sahibi seçkinler (çoğu kez epeyce yoksul) vardı ve eğer bu batı Avrupa'daki toplumsal gelişmenin gerisinde kalmakla beraber (burada benzer bir hiyerarşi epey değişimden geçmişti), Rusya'nın çok gerisinde değildi; burada I. Petro ve haleflerinin yeniliklerine rağmen, sınıf ayrımları hâlâ feodallik sınırındaydı ve toprak sahibi-serf ilişkisi 19. yüzyıl boyunca norm olmayı sürdürmüştü.

Birçok genç Gürcü aristokratı 1801'den sonra Rusya'ya seyahat etmişti ve "Terek'ten içmiş olan" [yani nehrin ötesine yolculuk etmiş] (Gürcüce *tergdaleuli*) unvanı Avro-Rus kültür deneyimi olan bir insan için söylenir olmuştu.[80] Yeni Gürcü aydınlarının bir kısmı Rusya'nın, Herzen ve Turgenev gibi "vicdanlı aristokratlarının" görüşlerini benimsemişti; onların çalışmalarını okumuşlardı ama Çar II. Alexander 1861'de köylülerin özgürleştirilmesini tartıştığında buna karşı çıkanlar aristokratlar (yegâne eğitimli sınıf) olmuştu (Gerçekten de 1857'de Megrelia'da bir köylü isyanından sonra, yönetme hakkı elinden alınarak cezalandırılmış olan prens ailesi Dadiani olmuştu). St. Petersburg

---

78. Baramidze, vb, *Istoriya gruzinskoy literatury,* s. 139-41, 145-6, 152-4, 164-6, 167-70, 189-92, 212-19; I. Chavchavadze, *Stikhi, poemy, povesti, rasskazy,* Tiflis, 1987, s. 268; Lang, *Last Years,* s. 278-82; Suny, *Making,* s. 124-32; V. Urushadze, *Anthology of Georgian Poetry,* Tiflis, 1958, s. 255.
79. Suny, *Making,* s. 22, 42-4, 46-7.
80. Lang, *Modern History of Georgia,* s. 100; Suny, *Making,* 124-6.

Gürcü serflerin serbest bırakılmasında ısrar ettiğinde, toprak sahipleri (tıpkı Rusya'nın Baltık eyaletlerindeki Alman benzerleri gibi), köylülerin kişisel özgürlükleri olması gerektiğini kabul ederken, onlara toprak verilmesi girişimlerine inatla direnmişti. Aristokratlar şunu iddia etmekteydi: Her ne kadar aristokrasinin, Kral VI. Vakhtang'ın yasasına göre köylüler üzerinde sınırsız gücü vardıysa da, köylüler ne buna karşıydı ne de toprak sahiplerini üzerlerinde baskı kuran bir unsur olarak görmekteydiler; çünkü "biz onlara hiçbir zaman köle veya özgür olmayan insanlar olarak değil, ortak bir girişimde üreticiler", bir evin üyeleri olarak "baktık".[81] Çar bile bu doğruluğu şüpheli ve binlerce topraksız köylüyü başıboş bırakacak argümanı kabul etmeyecek ve 1864'te doğu Gürcistan'daki köylülere toprak verilmesi şart koşulacaktı; bunun için, Rusya'da olduğu gibi, toprak sahibine dokuz yıl boyunca ödemede bulunacaklardı. 1865'te benzer şartlar toprak sahiplerinin kendilerinin yoksul ve yaşam koşullarının serflerininkinden pek değişmediği Batı Gürcistan'a (Kutaisi, Raç, İmereti ve Guria ve 1867'de Megrelya) da uygulanacaktı. Dolayısıyla, Uygulamada dağıtılmış toprak miktarı "doğu Gürcistan'da çok az ve batı Gürcistan'da daha da azdı".[82] Abhazya tam bir istisnaydı; çünkü "Abhaz köylülerinin çoğu toprak sahibiydi... beylerle son derece gevşek bağları vardı [ve]... toprakları kendilerinin kabul etmekteydiler", bu yüzden 1866'da Lıhnı'daki isyanın sebebi köylülere zaten sahip oldukları toprak için Rusya'ya ödemede bulunma şartının getirilmiş olmasıydı. Daha da güçlü bir direnişse, hem "soylu Svaneti"nin köle sahibi hükümdarları (Dadeshkeliani ailesi) hem de içlerinde soyluların olmadığı "özgür Svaneti"nin özgür uyruklarından kaynaklanarak Svaneti'de belirmişti.[83]

İşçilerin huzursuzluklarına eşlik eden devrimci fikirlere gelince, Gürcü üstsınıfı (refah açısından Tiflis'te orta sınıf Ermenilerin rekabetiyle karşı karşıyaydılar) Rusya'daki gelişmeleri yakından izlemekteydi. Gürcüler, Moskova'daki Bakuninci Sosyal Devrimci hareketin ön saflarındaydı; bu hareketin liderleri 1877'de de kitlesel yargılanmaya maruz kalmıştı. Rusya'da devrimci siyaseti V.M. Çernov ve N.D. Avksentyev liderliğindeki son derece popüler Sosyalist Devrimciler (SD'ler) ve 1904'te Sosyal Demokratik (SD) Parti'deki ayrılıktan sonra da, G.V. Plekhanov ve J. Martov önderliğindeki çoğunluğu Menşevik SD'lerinin rekabeti karşısındaki Lenin'in Bolşevik SD fraksiyonu kontrol etmiştir. Gürcistan'daysa 1920'lere kadar Noe Zhordania ve Pilipe Makharadze önderliğindeki ılımlı "Menşevikler" ve Gürcü Sosyalist Federalciler dev-

81. D. Qipiani, Suny, *Making*, s. 99-100'de alıntılanmış.
82. Suny, *Making*, s. 98-108.
83. *A.g.e.*, s. 108-9.

rimci harekete yön vermiştir.[84] Batı Gürcistan'ın Gurialıları, toplumsal yapısı ve Türkler karşısındaki direniş tarihlerinden dolayı özel bir rol oynamıştır. "1890'larda Marksizm'in çekim alanına girmiş genç entelektüeller kentsel Gürcistan'ın yerleşik aydın kitlesinin değil, daha ziyade Batı Gürcistan'ın en geri kırsal kısımlarından, çoğu kez de Guria'dan gelmiş yeni kişiliklerin ürünü olmuştur." Burası, 1900'de toprak sahiplerine karşı Menşevik etkisinde bir hareketle doruk noktasına ulaşacak köylü isyanının kaynağıydı; "Guria Cumhuriyeti" olarak adlandırılacaktı. Dolayısıyla, Batı Gürcistan, Egnate İngorokva, Zhordania ve Makharadze de dahil olmak üzere ilk Gürcü Marksistlerin ortaya çıktığı yer olmuştur.[85] Ayrıca Batı Gürcistan, 1890'larda Tiflis ve diğer kentlere, toprak yokluğu ve tarım ürünlerinin geleneksel pazarlarının kaybedilmesiyle başka yerlerde iş arayışına girişmiş ana köylü akışına sebep olmuştur. Rus işçiler Tiflis'teki işgücünün, özellikle demiryollarında, küçük ama önemli bir kısmını oluşturmuş ve Bolşeviklerin teşvik ettiği sanayi grevlerinde önemli rol oynamışlardır. Grevler bazı sanayi girişimlerinde 1870'lerden beri gerçekleşmekteydi ve işçi örgütleri yaratma çalışmaları 1880'lerde başlamış ama ilk sanayi eylemi dalgası 1900-2'de yer almıştı. Bu dönemin olayları bir kez daha Gürcistan'da sanayiden ziyade kırsal hareketlerin önemini göstermektedir: "Guria Cumhuriyeti"nin başarısı "Batum ve Kutaisi'deki çekimser Marksistleri... köylülere yardım etmeye" zorlamıştı. Buna rağmen, daha sonraki devrimci olaylarda rol oynayacak Gürcü sanayi işçilerinin sayısı artmaktaydı.[86]

ERMENİSTAN, 1840-1916

Dinsel ve ulusal yaşamın merkezi tüm Ermeniler için Erivan yakınındaki Eçmiadzin'deki Gregoryan Kilisesi Katolikosu idi. 19. yüzyılın başında Eçmiadzin'e bağlı iki patriklik vardı: Biri Türkiye işgalindeki Ermeni bölgesinde Van Gölü'ndeki Akhtamar Adası'nda ve diğeri de Karabağ'da eski "Albanyalı" tanımını koruyan Gandzasar Manastırı idi; her ikisi de 1850'ye gelindiğinde feshedilmişti.[87] Erivan ve Eçmiadzin'in önemlerine rağmen, Ermenilerin (1897'de %38) Gürcüler (%26) karşısındaki sayıca üstünlüğüyle Tiflis Ermeni kültürünün bir merkezi ve Ermeni zanaatkârları ile tüccarlarının ana üssü olmuştu; bunların bir kısmı o kadar zengin ve etkiliydi ki, kentteki Gürcü yaşamı Ermenilerinkiyle iç içe geçmişti. Diğer Ermeni kurumları arasında Tiflis'te bir Gregoryan katedrali ve Nersisyan Okulu vardı ve ilk ileri gelen 19.

84. Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1078; Suny, *Making*, s. 114-19, 130, 131, 137-8, 145, 164.
85. Suny, *Making*, s. 73, 85, 156-7, 166-7.
86. *A.g.e.*, s. 146, 148-57, 161-3.
87. *Narody Kavkaza*, C. II, s. 537.

yüzyıl Ermeni yazarı Khaçatur Abovyan kendisini burada göstermiştir. Abovyan'ın Ermenistan'ın karşılaştığı zorlukları ve halkının kahramanlığını anlatan *Verk Hayastani* [Ermenistan'ın Yaraları] (1841 ama 1858'de basılmıştır) Dorpat (Tartu) Üniversitesi'nde okurken tanıştığı Alman ve Rus Romantikleri'nin etkisini gösterir. Abovyan, Tiflis'e ikna olmuş ve kendisini bir öğretmen ve memur olarak Ermeni eğitiminin reformuna ve sekülerleştirilmesine adamış bir "Batılı" olarak dönmüştür. Ermeni muhafazakârlığıyla içinde bulunduğu çatışma muhtemelen onun 39 yaşında gizemli kayboluşunun sebebiydi; söylentilere göre Sibirya'da daimi sürgüne gönderilmişti. Ermeni aydınlanmacılığının meşalesi, Ermeni kolonisi Don -üzerindeki Nahçıvan'da- doğmuş, Moskova ve St. Petersburg üniversitelerinde eğitim görmüş ve Rus radikal demokratları Belinskiy, Herzen ve Çernişevskiy'den etkilenmiş Mikael Nalbandyan'a geçmişti. Yurtsever tarzda şiirlerin dışında Nalbandyan "sadece yabancılar ve barbarlar tarafından değil, aynı zamanda kendi topraklarının zenginleri, din adamları ve yarı eğitimlileri tarafından da baskı görmüş, haksızlığa uğramış, zavallı, çıplak ve aç, mutsuz Ermeni'nin davasına adanmış düzyazılar da yazmıştır".[88] Nalbandyan 1862'de devrimci faaliyetlerinden ötürü tutuklanarak Rusya'ya sürülmüş ve burada 37 yaşında ölmüştür. 1850'lerden itibaren çok sayıda Ermeni yazarı belirmiştir. Bunların arasında Özgür Şarkılar eserinin şairi Rafael Patkanyan ve "Tiflis'te gelişmekte olan tiyatro yaşamının uzun yıllar canı ve ruhu olmuş" Gabriel Sandukyan da vardı.[89]

1870'lerde Rus İmparatorluğu'ndaki Ermeniler, Türklerden kurtulmayı ve bağımsız bir Ermenistan kurmayı hedefleyen güçlü bir yurtseverlik hareketi geliştirmişti ve bu Rus devletine bağlılıkla birleştirildiğinden, arzuları genellikle yetkililer tarafından teşvik edilmekteydi. Bununla beraber, III. Alexander zamanında gelişmiş Rus şovenizmi hiçbir bağımlı topluluğun ulusal arzularına hoşgörü göstermiyordu. Bu yüzden, "Rusların özerk Ermenistan fikrine karşıtlığı en az Sultan Abdülhamit'inki kadar belirgindi ve daha sonra II. Nikola zamanında Gregoryan Kilisesi ve Ermeni okullarına karşı ayırımcı tedbirler alınacaktı."[90]

Ermeni kültürel yaşamı Gürcülerinkinden daha kozmopolitti. Örneğin, 19. yüzyılın en yaygın şekilde okunmuş romancısı "Raffi" (Hakop Melik Hakopyan) İran'dandı. Diğer yandan Venedik, Ermeni Katolik kültürünün bir merkezi olmaya devam etmekteydi ve Kalküta'daki Ermeniler de faaldi. Ama en büyük merkez, 19. yüzyılın başında Ermeni topluluğunun 200.000'e ulaştığı, birçoğunun Osmanlı devletinde önemli

---

88. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo naroda*, s. 225-7.
89. Kh. Abovyan, *Rany Armenii*, Yerevan, 1984, s. 5, 263-6; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XXXIII, s. 267-8; Lang, *Armenia*, s. 278, 282; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 224-9.
90. Lang, *Armenians*, s. 7-8.

yetki konumlarında olduğu ve batı Ermeni patrikliğinin merkezinin bulunduğu İstanbul'du. 1850'den önce yayınlanmakta olan birçok sürekli Ermeni yayını arasında altısı İstanbul'da, biri İzmir'de ve sadece üçü Rusya'da (*Caucasus, Ararat* ve *Northern Lights*) yayınlanmaktaydı.[91]

Harita 21: Türkiye'nin ırkçı hükümetinin kışkırtmasıyla 1915'te gerçekleştirilmiş Ermeni yurttaşların katliamının yer aldığı Türkiye'nin bazı yerleşim birimleri. Bazı yer isimleri daha sonra değiştirilmiştir; örneğin Ermeni misyoner ve eğitim faaliyetinin eski merkezi Harput'un ismi Elazığ olmuştur (P. Balakian, *The Burning Tigris: a History of the Armenian Genocide*, Londra, 2004, harita, s.177 ve D.M. Lang, *The Armenians: a People in Exile*, Londra, 1981, s.21-38).

Ermenilerin büyük kısmı Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle de Doğu Anadolu'da yaşamaktaydı. 19. yüzyılda Rusların Karadeniz, Tuna ve Kafkasya'ya ilerleyişleri arttıkça ve Britanya, Fransa ve diğer batı Avrupa devletleri Türkiye'nin bağımlı topluluklarının bağımsızlık savaşlarını destekledikçe, birçok Ermeni'nin Rus yanlısı tavırları Türk yetkililerinin daha önce "sadık ulus" olarak gördükleri Ermenilerden şüphelenmeye başlamalarına sebep olmuştu. Doğu Türkiye'deki keyfî

91. Lang, *Armenia*, s. 282, 286; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 188, 219, 228.

ve yozlaşmış yönetim altındaki genel karışıklık içinde Ermeniler ilk önce 1862'de Zeytun'da ayaklanmıştı. Ardından 1872'de de Van'da daha sonraki Hınçak (Çan) ve Taşnaksutyun (Devrimci Birlik) ulusalcı partilerinin öncüsü olan Kurtuluş Birliği adında bir gizli Ermeni derneği kurulmuştu. Bu arada "Avrupa'nın Ermeni sorusu olarak adlandırılmış meseleye ilişkin değişken tavırları" Türkiye'de Ermenilerin çektikleri zorlukları biraz daha artırmaktan öteye gitmemiş ve "Abdülhamit'in Avrupa müdahalesine dehşet verici yanıtı"[92] (Türkiye'nin derin bir krizde olduğu zamanda) 1894-6, 1902-4 ve 1909 Ermeni karşıtı gaddarca şiddet olmuştu. Bu 1915-16'da "Jön Türk" askerî cuntası zamanında da devam etmiş ve Rusya sınırı ile İstanbul arasındaki her bölgede yüz binlerce Ermeni evlerinden tecrit edilerek katledilmiş, bu arada birçoğu da Rusya'ya sığınmıştı (bakınız Harita 21). İki milyon olan Osmanlı Ermenilerinin nüfusu 1912'de 1.800.000'e düşmüştü. Bunların da bir milyona yakını 1915-16'da katledilecekti.[93]

Kafkasya uzun süredir tehcir ve katliamlara sahne olmuştur: İran ve Türkiye tarafından muazzam sayılarda Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlı'nın köle yapılmak için kaçırılması,[94] Türkler ile Perslilerin itaat etmeyen kentlerin nüfuslarını katletmesi, 19. yüzyılda Dağıstanlılar ile Çerkezlerin Ruslar tarafından sistematik katliamı ve ardından yüz binlerce Çerkez ve diğer Müslüman'ın Türkiye'ye tehcir edilmesiyle gerçekleştirilmiş "etnik temizlik". Dolayısıyla, Türklerin Ermenileri sistematik soykırımı emsalsiz veya bağlam dışı değildi. Bu 1912-22 döneminde Ermenilerin bu acıları yaşayan Türkiye'deki tek topluluk olmadığı, Ermenilerin de Türkleri öldürdüğü veya bazı durumlarda rakamların doğru olmadığı ileri sürülerek bu Türk zulmünü inkâr, anlamını azaltma veya kısmen çürütme girişimleri yapılmıştır.[95] Buna rağmen, Batı ülkelerindeki Türk karşıtı önyargıları ve Ermeni tarafında da bazı abartmalar olduğu ihtimalini dikkate aldığımızda bile, "bu tehcir ve katliamların" Osmanlı hükümeti tarafından "önceden düşünülmüş, sorumsuz, vahşi suçlar" olduklarını görüşüne katılmamak zordur.[96]

---

92. Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 10.
93. M.J. Arlen, *Passage to Ararat*, Londra, 1976, s. 158, 239; Balakyan, *Burning Tigris*, s. 1-216; A. Emin, *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, s. 212-23; D.Hotham, *The Turks*, Londra, 1972, s. 182-6; Hovannisian, *Road to Independence*, s. 27-30; Lang, *Armenians*, s. 1-38; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 209-13, 219-23, 257-8, 264-8.
94. A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 229-32.
95. Örneğin, yazarı belirsiz *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*, İstanbul, 1984
96. Balakyan, *Burning Tigris*, s. 219-391; Hovannisian, *Road to Independence*, s. 48-57.

AZERBAYCAN, 1800-1900

Rus Azerbaycanı olmuş bölgede, 19. yüzyılda Ruslar buranın fethine giriştiklerinde çok az ulusal kimlik farkındalığı vardı. Olayların özeti için daha önce alıntılanmış, klişe ve yanlış bilgilendirmesiyle Sovyet Rus ideolojisinin tipik bir örneği olan, Rusya'yı Kafkaslardaki savaşın kışkırtıcısı değil, haksız bir saldırıya karşı, İran ve Türkiye ittifakına rağmen kendisini kahramanca savunan masum bir taraf olarak gösteren bir yayına başvuracağız:

> Çeşitli Azerbaycan hanlıklarının Rusya'ya boyun eğmesi... İran ve Türkiye ile Batı güçleri arasında... alarma sebep olmuştu. Mayıs 1804'te İran'ın girişimiyle Rusya'ya karşı 1813'e kadar sürmüş bir savaş başlamıştı. Geç 1806'da Rusya'ya karşı bu savaşa Türkiye de dahil olmuştu. Her şeye rağmen, Rusya her iki cephede de başarıyla savaşmıştı. Coşkuyla Rusya'ya katılmak isteyen Güney Kafkasya toplulukları askerî operasyonlarda faal şekilde Rus birliklerini desteklemişti. Rusya'ya direnmenin çaresizliğini gören ilkönce Türkiye ve ardından da İran barış istemiş ve Gülistan Antlaşması'yla (1813) İran, Rusya'ya ilhakları o sırada artık bir gerçek olan Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Kuba, Bakû ve Talış üzerindeki haklarından vazgeçmişti. Bununla beraber, antlaşmanın... ardından gelen barış... uzun sürmemişti[:]... İran'ın, Güney Kafkasya'nın fethedilmesi planlarına kafayı takmış ve daha önce olduğu gibi, Anglo-Fransız diplomasisinin kışkırttığı yönetici çevreleri 1826'da başka bir savaş başlatmış ve bunun sonucu İran için tam bir mağlubiyet olmuştu. 1828'de Türkmençay Antlaşması nihayet Nahçıvan Hanlığı'yla birlikte Kuzey Azerbaycan'ın Rusya'ya ilhakını onaylamıştı. Bundan sonra Azerbaycan'ın iki kısmının yazgıları birbirinden ayrılmıştı. İran'ın Güney Azerbaycan'ı kontrolü ülkenin bu kısmını derin bir sosyoekonomik ve kültürel geriliğe mahkûm etmişti. Güney Azerbaycan halkı bugüne kadar haklarından yoksun bırakılmış bir ulusal azınlık olarak kalmış ve sadece İran ve yerel sömürücüler tarafından değil, yabancı tekeller tarafından da baskı görmüşlerdir.[97]

Olayların bu versiyonu (1962'ye, Nikita Kruşçev zamanına, Berlin Duvarı'nın henüz yeni olduğu, "Baltık Federasyonu" yurtseverlerinin Riga'da yargılanmakta oldukları ve artan iş normları ve yiyecek sıkıntılarına karşı düzenlenmiş işçi protestolarının üzerine Novoçerkassk'ta, İçişleri Bakanlığı özel birlikleri tarafından ateş açıldığı döneme aittir)[98] Sovyet Rusya tarihçiliğine özgü "birbirine karşıt düşünce üretme" pratiğini ve tarihsel gerçeklerin nasıl çarpıtıldığını göstermektedir.

Bununla beraber, tarihsel çarpıtma, özellikle Azerbaycan'a dair, sadece SBKP rejimiyle sınırlı değildi. Öyle ki, buradaki nüfusu tanımlamak için kullanılan etnik ad bile, Türk yanlısı bir çizgi beyanında bulunan

---

97. *Narody Kavkaza*, C. II, s. 48.
98. G. Hosking, *A History of the Soviet Union*, son baskı, Londra, 1992, s. 388-9.

Batılı bir yayının başlığında görüldüğü gibi siyaseten yüklü olabilirdi: *The Azerbaijani Turks* [Azerbaycan Türkleri]. Bu Azerbaycanlıların her şeyden önce "Türk" olduklarını ima etmekteydi ve kitabın dizininde, Karabağ'a birçok referans varken hiçbir şekilde Ermenistan'a referansın olmaması siyasi eğilimini teyit etmektedir. Bu ve "kültürel veya etnik anlamda yapay bir ayrım" olarak "Türki"nin yerine "Türk"ü koymak[99] ve kararlı şekilde "Azeri Türkçesi" terimini kullanmak, Azerbaycan ile Türkiye arasında yakın bir etnik ve kültürel ilişki ileri sürmektedir. Bu arada bunlar arasında mevcut olan gerçek dilsel bağdan çok az bahsedilmektedir: Tüm Türki dillere dair uluslararası akademik bir araştırma Azeri, Türkçe ve Türkmen lehçeleri arasında birçok yakın benzerlikler olduğunu göstermekte, Türkmenlerin Orta Asya'dan daha önce bilinmedikleri İran'a ve buradan da Kafkasya'dan Küçük Asya ve daha ötesine tarihsel göçünü yansıtmaktadır.[100]

19. yüzyılın sonuna kadar Rus İmparatorluğu'nun Azerilerinin (veya daha önceki Şirvan hanlığının Müslüman, Tatar veya Türklerinin) nasıl adlandırılması gerektiği netleşmemişti. Bakû ve çevresinde yaşayan yaklaşık 160.000'i ya Farsça ya da ilişkili Tat ile Talış lehçelerini konuşmaktaydı. Fakat Bakû, Yelizavetpol (daha önce Gence), Erivan ve Tiflis bölgelerinde yaşayan nüfusun büyük kısmı (yaklaşık 1,6 milyon) bir Türki dili konuşmakta ve resmen "Tatar" olarak sınıflandırılmaktaydı. Bununla beraber, yerel olarak, dilleri ne olursa olsun, bu insanlar "son derece yanlış bir şekilde" "İranlılar" olarak bilinmekteydi ve gerçekten de, (güney) Azerbaycan'daki akrabaları gibi, kıyafet ve gelenekler açısından İranlılardan ayrılmamaktaydılar. Dolayısıyla, Azeri yazar M.A. Şakhtakhtinskiy'in "Güney Kafkas Müslümanları" için uygun isim hakkındaki görüşü bir yana (Her şey bir yana... [onlar] kesinlikle İranlıdır),[101] İran yurttaşları olarak İran kültürüyle aşılanmış olup bir bakıma, tıpkı bugün Azerilerin (Türk olmaktan ziyade) "Biz İranlıyız" diyeceği gibi, İranlıydılar.

İlginçtir ki, benzer bir soru Türkiye'nin Türkleri için de belirmektedir, her ne kadar burada Türk unsuru baskın ve çok azı Türk olduklarından şüphe etmekteyse de:

> Tarihte en kafa karıştırıcı olaylardan biri Türklerin gelmesinden sonra Anadolu'nun Türkleştirilmesidir... Orta Asya'dan Anadolu'ya sadece az sayıda Türk istilacı gelmiştir... iki yüz yıl boyunca ufak gruplar hâlinde... Ama bir süre sonra... o zamana kadar Rumca veya Ermenice konuşan ve Hıristiyan olmuş olan tüm nüfus Türk ve Müslüman olmuştur... Yerli karışım Türkleri

---

99. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. xix.
100. *Philologiae turkicae fundamenta* (Der.) J. Deny, K. Gronbech, H. Scheel ve Z.V. Togan, 2 cilt, Wiesbaden, 1959, s. 190, 284-306 ve katlı harita.
101. A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 281'de alıntılanmıştır.

asimile edeceğine, nispeten az sayıdaki Türk fatih yerel topluluklar kendi damgalarını dayatacak kadar güçlü çıkmış... böylece bu yerli topluluklar... bu andan itibaren "Türkler" olarak bilinmiştir, "Türkiye" olarak adlandırılmış bir ülkede yaşamaktadır... Anadolu Türkleri, etnologlar tarafından beyaz bir ırk olarak sınıflandırılmıştır ve fiziksel açıdan Avrupa'nın birçok diğer topluluğundan farksızdırlar.[102]

Muhtemelen daha fazla sayıda ve her yerde bulunan Türk olmayan bir topluluğu özümsemek veya tarafından özümsenmek Türklerin tarihteki özelliğidir ve Azeri milliyetçilerinin, "yerli" olduklarını iddia etmektense, Arran ve Şirvan bölgesinde kendi etnik yayılmalarına dair duyarlılıkları bunun kabul edilebilir bir benzeridir.

"Rus" Azerbaycanı'nda sadece yerleşik çiftçiler ile kentlileri değil, yarı göçebe kırsalcıları da kapsayan yerli nüfus[103] Ruslar tarafından "Azeriler" olarak değil, "Tatar", "İranlı" veya basitçe "Müslümanlar" olarak adlandırılmıştır. Hatta bariz bir başkenti bile yoktu. Ülke çeşitli hanlıklardan oluştuğundan, çeşitli kentler arasında, Şirvan hanlığının eski başkenti Şamahı 1859'da bir deprem tarafından yıkılana kadar idari merkez olarak hizmet etmiş ve bu tarihten sonra da bu işlevi Bakû üstlenmiştir. Diğer önemli kentler arasındaysa Gence, Nukha (Şeki) ve Karabağ'da Şuşa vardı.

St. Petersburg'un parçası olma sürecinin ilk aşamasında hükümet, Rus askerî komutanlar tarafından yönetimi uygulamaya koymuş (bu çoğu kez keyfî bir yönetimdi, birçok pratik amaç için hanlar devre dışı bırakılmaktaydı) ve Rus modeline uygun idari bölgeleri hayata geçirmek için hanlıklar yavaş yavaş ortadan kaldırılmıştı ama bu süreç sırasında ara sıra yerel isyanlar da çıkmıştı. Her ne kadar hanlar konumlarını kaybettiyse de, daha alt düzeydeki seçkinler (beyler ve ağalar) toprak sahipleri olarak haklarını muhafaza etmiş ve mülklerindeki köylüler de (tüm köylülerin sadece %30'u) serf olurken çoğunluk Rus kraliyet topraklarında devlet köylüleri olarak kabul edilmişti. Bu sırada bazı Azeri seçkinleri, tıpkı Ermenistan ve Gürcistan'dakiler gibi, Rus askerî ve sivil hizmetinde çeşitli konumlar edinmekteydi ve –ov veya –skiy ekleriyle soyadlarını Ruslaştırmaktaydı; örneğin, Farsça Ahundzade veya Türki Topçubaşı "Ahundov" ve "Topçubaşev" olmaktaydı.[104]

Bakû'nun Ruslar için önemi, yerel düzeyde yüzyıllarca yararlanılmış petrol yataklarının ticari gelişimiyle birlikte hızla artmıştı. İlk

102. Hotham, *The Turks*, s. 8-9.
103. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 35; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 71-2. 19. yüzyılın ilk yarısında göçebeler Azerbaycan'ın kırsal nüfusunun üçte birini oluşturmuşsa da, sayıları keskin bir düşüşle %4 ile %8 arasına inmiştir.
104. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XXXIX, s. 459; Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 98-103; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 7, 10-14; Unbegaun, *Russian Surnames*, s. 389-98.

rafineriler 1859'da Bakû yakınında kurulmuş ve 1870'den itibaren Rus ve Ermeni sanayicileri Azerilerin sanayi faaliyetlerinin çoğunu ele geçirmişti. Nukha'daki (Şeki) ipek üretimi gibi diğer sanayiler de esasen Ermeniler ve Ruslar tarafından geliştirilmişti. Buradan Ermeniler ile Rusların toplumsal rolünün iş sahibi-yönetici ve "Tatarlar"ın büyük kısmının da işçi olduğu anlaşılmaktadır. Bakû'daki işçilerinin büyük kısmı Ermeni (1913'deki toplamın %15,7'si), Ruslar (%17,6) veya Rusların "Tatar" veya "İranlı" olarak adlandırdığı Azeriler (%33) idi ama Dağıstan'dan da çok sayıda işçi gelmekteydi: Petrol işçilerinin %20'den fazlası Lezgi'ydi. Zamanla, özellikle Hazar taşımacılık şirketleri arasında küçümsenmeyecek sayıda Azeri girişimci de belirecek ama etnik-dinsel temellere dayanan ayrımcılık Rus İmparatorluğu'nun 1870'de kentlerde uygulamaya koyduğu yeni yerel yönetim sistemi tarafından resmen tanınacaktı. Kafkasya'da herhangi bir konseye seçilebilecek Hıristiyan olmayanların, yani Müslümanların, oranı %50'yle sınırlanmış ve 1892'de %33'e düşürülmüştü. Her şeye rağmen, gelişmekte olan Bakû petrol sanayi (yabancı kapitalistlere verilen ayrıcalıklarla (özellikle G. Nobel ve Rothschilds'lere), Bakû'dan Karadeniz'deki Batum'a döşenmiş 870 km uzunluğundaki boru hattı ve 1898'de ABD'yi geçen petrol üretimi bazı Azeri tüccarların taşımacılık patronları veya sanayiciler olarak zenginleşmelerine yol açmıştı. İ.M. Mirzoyev ve Hacı Zeynelabidin Tağıyev gibi bir kısmı çok zengin olmuş, Azerilere belli bir statü kazandırmış ve bu zenginliklerinin bir kısmını hayır işlerine aktarmıştı; örneğin okullar (en az bir tane de kızlar için olmak üzere) (bakınız Harita 22).[105]

1900'de özellikle Azeri ulusal bilinci gelişmekteydi ve bunun önemli bir kısmı yanlış anlamlandırmalar olan "İran" veya "Tatar" terimlerinin yerini alacak bir etnik ad benimsemekle ilgiliydi. "Azeri" adı 10. yüzyıldan itibaren Arapça elyazmalarda düzenli olarak kullanılmaktaydı ama bundan sonra beş yüzyıl boyunca bir dizi Arap halifeliği, Selçuklu sultanlıkları, Moğol hanlıkları ve onların ardılları Safevi İran içinde kaybolmuş ve bu kimlik büyük ölçüde unutulmuştu. Türkçe konuşma dili 11. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasında yazılı bir dil olurken, Azeriler, Türkmenler ve Osmanlı Türklerinin paylaştığı ortak Oğuz dilinin parçasıydı; bu diller 15. yüzyıla kadar ayrı diller değildi. Azeri Türki dili 18. yüzyılda Feth Ali Han tarafından birleştirilmiş Azerbaycan'ın çekirdeğinin resmî dili yapılmış ve tarih, bilim ve edebiyatın iletişim alanı olarak Vagif'in şiirlerinde doruk noktasına ulaşmıştı. "Azerbaycan" ve "Azerbaycan dili" terimleri 1860'larda yaygın şekilde kullanılmaya başlamış ama ancak yetmiş yıl sonra Rusya tarafından resmen tanın-

105. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 21-4, 31, 33-7, 62; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. II, s. 773-4; Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 102, 107; Rizvanov ve Rizvanov, *Istoriya lezgin*, s. 29; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 15-16, 20-3.

mıştı[106] ("Azeri"nin geç 20. yüzyıla kadar Azeri *Türki* dilini tanımlamak için kullanılmadığını belirtmek gerekmektedir ve o zaman da özellikle yabancılar kullanmıştır, bundan önce yüzyıllar boyunca "Azeri" "İran Azerbaycanı'nda Azerbaycan'ın Türkleştirilmesinden önce konuşulmuş bir dil" anlamında kullanılmıştı, bunun genelde Kafkas dillerinden biri olduğu varsayılmıştır, muhtemelen Udin ama kesinlikle modern Azerice değil).[107]

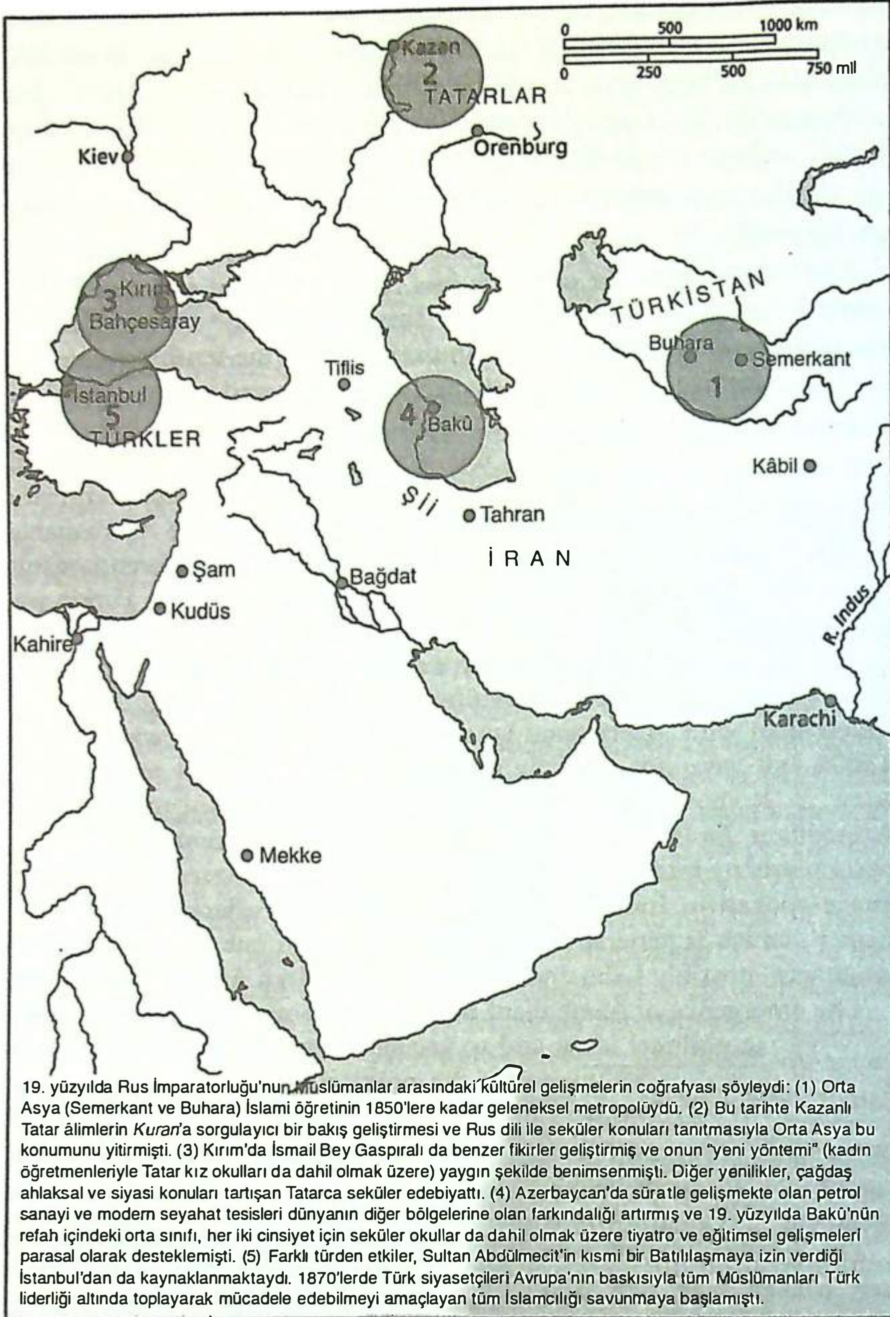
Azeri ulusal farkındalığının belirmesi (bu yeni İslami siyasi fikirler ve Rusya'dan alınmış seküler görüşlerle ilgiliydi) Kafkasya'yı 20. yüzyılda pençesine alacak siyasi karışıklığın habercisiydi.

RUS İMPARATORLUĞU'NDA MÜSLÜMAN SİYASETİNİN BAŞLAMASI

1850'lerde Volga ve Kırım Tatarları, modern fikirlerin gelişimi onlara uluslararası İslami düşünce arasında ileri çıkan bir yer kazandırdıkça ve Kazan, Orenburg ve Ufa, "Konstantinopolis, Kahire ve Beyrut"a rakip... gerçek entelektüel merkezlere dönüştükçe, Rus İmparatorluğu'nun siyaseten en önemli Müslümanları olmuştu.[108] 18. yüzyıldan beri Volga Tatar tüccarları tüm Avrasya'da yaygın şekilde yolculuklar etmiş ve birçok İslami merkezle ilişkiler oluşturmuştu. Bir kısmı Rus muadilleriyle rekabet edebilecek ve Ruslara toplumsal ve ekonomik gelişim açısından rakip olabilecek kadar zenginleşmişti.[109] Tatarlar arasındaki okuryazarlık oranı onları ziyaret eden gezginleri hayran bırakmaktaydı; Karl Fuchs 1844'te "Okuyamayan veya yazamayan bir Tatar, hemşerileri tarafından küçümsenmekteydi" diye yazmıştır.[110] Tatar topluluğunun kendi inisiyatifi sayesinde 1850'lerde Kazan bölgesinde 430 ilkokul (*mektep*) ve 50 ikinci derece eğitim kurumu (*medrese*) vardı; genç erkekler öğretmen olmak için eğitim almaktaydı.[111] Varlıklı Tatarlar oğullarını Orta Asya'nın, özellikle de Buhara'nın, her ne kadar burası son derece

---

106. A.A. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 74, 120-2, 128-9, 134, 260-5, 273-5, 279-82.
107. *A Persian-Russian Dictionary* şunlar vardır: *Azar* "ateş", *azarparasti* "ateşe tapınmacılık, Zerdüştlük"; *Azerbaycan* "Azerbaycan"; *azari* "ateşli"; *azari* "İran Azerbaycan'ında Türkleştirmeden önce konuşulmuş dil"; [yeni sözcük veya dilsel terim olarak] *azari* "Azeri dili": *Persidsko-russkiy slovar*, C. I, s. 58, 59, *Appendix of neologisms*, 783; C. II, s. 754. Ayrıca bakınız *Yazyki narodov SSSR*, C. IV, *Iberiysko-kavkazskiye yazyki*, s. 9.
108. A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelquejay, *Islam in the Soviet Union*, Londra, 1967, s. 39-40.
109. E.J. Lazerini, "*Tatarovedeniye* and the 'new historiography' in the Soviet Union: revising the interpretation of the Tatar-Russian relationship", *Slavic Review*, 1981, 40, s. 360-2.
110. T. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan: teoriya i praktika Leninskoy natsionalnoy politiki*, Londra, 1974, s. 34; K. Fuchs, *Kazanskiye tatary v satisticheskom i etnograicheskom otnosheniyahkh; Kratkaya istoriya goroda Kazani* [Kazan 1844'ün yeniden basımı], Kazan, 1991, s. 126.
111. G.M. Hisamutdinov ve N.İ. Vorobyov (Der.) *Tatary srednego Povolzhya*, Moskova, 1967, s. 380.

19. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun Müslümanlar arasındaki kültürel gelişmelerin coğrafyası şöyleydi: (1) Orta Asya (Semerkant ve Buhara) İslami öğretinin 1850'lere kadar geleneksel metropolüydü. (2) Bu tarihte Kazanlı Tatar âlimlerin *Kuran*'a sorgulayıcı bir bakış geliştirmesi ve Rus dili ile seküler konuları tanıtmasıyla Orta Asya bu konumunu yitirmişti. (3) Kırım'da İsmail Bey Gaspıralı da benzer fikirler geliştirmiş ve onun "yeni yöntemi" (kadın öğretmenleriyle Tatar kız okulları da dahil olmak üzere) yaygın şekilde benimsenmişti. Diğer yenilikler, çağdaş ahlaksal ve siyasi konuları tartışan Tatarca seküler edebiyattı. (4) Azerbaycan'da süratle gelişmekte olan petrol sanayi ve modern seyahat tesisleri dünyanın diğer bölgelerine olan farkındalığı artırmış ve 19. yüzyılda Bakü'nün refah içindeki orta sınıfı, her iki cinsiyet için seküler okullar da dahil olmak üzere tiyatro ve eğitimsel gelişmeleri parasal olarak desteklemişti. (5) Farklı türden etkiler, Sultan Abdülmecit'in kısmi bir Batılılaşmaya izin verdiği İstanbul'dan da kaynaklanmaktaydı. 1870'lerde Türk siyasetçileri Avrupa'nın baskısıyla tüm Müslümanları Türk liderliği altında toplayarak mücadele edebilmeyi amaçlayan tüm İslamcılığı savunmaya başlamıştı.

Harita 22: 19. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun Müslümanları arasındaki kültürel gelişmelerin coğrafyası.

muhafazakâr skolastik ve ezberci bir merkez olmuştuysa da, ünlü medreselerine göndermekteydi.[112] 1804'te Kazan'da bir Rus üniversitesi açılmış ve gerçi çok az sayıda tatar öğrenci burada eğitim aldıysa da, varlığı Tatarları eğitimlerini ilerletmeye teşvik etmişti.[113]

Kazan'ın ilk matbaası 1902'de açılmıştı; yüzyılın ortasında altı matbaa faaliyet göstermekteydi ve Arapça, Tatarca, Türkçe ve Farsça basılmış kitap sayısı 1855'te 1,7 milyona ulaşmıştı (bakınız Harita 22).[114] Tatar topluluğunun yüksek gelişim düzeyine ilişkin başka bir gösterge, Tatar reformcularının, hayırseverlik cemiyetlerinin kurulmasını teşvik etmek için İslamın zekât şartını kullanmalarıydı ve 1912'de bunlardan seksen adet vardı.[115]

II. Katerina'nın döneminden beri dinsel hoşgörü, Tatarların (daha önce tüm kentlerden atılmışlardı) Kazan'a dönmelerine ve camiler inşa etmelerine izin vermişti ve bir kısmı matbaalar açmıştı.[116] Bununla beraber, kısmen Rus tüccar sınıfının Orta Asya pazarlarında Tatar rakiplerine karşı duydukları husumetten ötürü 19. yüzyılın ikinci yarısında daha fazla İslam karşıtı tedbirler belirmişti. Hıristiyanlığın aktif yayılması, Rusya'nın 1865'de Ortodoks Misyoner Cemiyeti'ni kurmasından sonra artmıştı ve 1867'de Kazan'da özellikle Müslümanları, Animistleri ve Hıristiyan mezheplerini devlet dinine geçirmek için Aziz Guriy Kardeşliği kurulmuştu.[117] 19. yüzyıl Tatar toplumu Avrupa'nın bilimsel ve toplumsal düşüncesinin etkisini Rus yayınlarıyla hissetmeye başlamış ve İslamın modern fikirlere karşıtlığına rağmen Tatarlar, Rus dili kadar Rus kültürünün de onlar için yararlı olabileceğini anlamıştı.

Osmanlı Türkiye'si de, Sultan Abdülmecit'in 1839 reformlarıyla sekülerleşme ve Batılılaşmanın ilerlemesiyle diğer Müslüman toplulukları üzerinde güçlü bir etkide bulunmuştu. Bu hareket 1870'lerde yavaşlamış ama bundan sonra yeni panislamcı öğreti Türkiye'nin ruhani liderliği altında ve kendisini Avrupa tahakkümünden kurtuluşa adamış bir uluslararası Müslüman topluluğu fikrini yaymaya başlamıştı.[118] 1880'lerden

---

112. S. Aini, *Bukhara (vospominaniya)*, Tacik, Duşanbe, 1980, s. 138-43'ten çeviri; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 26; J. Validov [Velidi], *Ocherk istorii obrazovannosti i literatury tatar (do revolyutsii 1917 g.)* [Moskova 1923'den yeniden basım] giriş, kaynakça ve bio-kaynakçalarla birlikte, Oxford, 1986, s. 35, 40-1, 44-9.

113. *Istoriya Tatarskogo ASSR*, 2 cilt, Kazan, 1955-6, C. I, s. 280.

114. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 32; Karimullin, *U istokov tatarskoy knigi*, s. 116-23, 180-1; A.A. Rorlich, *The Volga Tatars: a Profile in National Resistance*, Stanford, 1986, s. 69-71. Hisamutdinov ve Vorobyov, *Tatary*, s. 384'te N. Spasskiy'den alıntılanmış ve Davletshin ve Rorlich'de tekrarlanmış yüzyılın ortasında *yılda* basılan nüsha miktarı olarak iki milyon rakamı ihtimal dışıdır.

115. Rorlich, *Volga Tatars*, s. 75-80.

116. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 32; Fuchs, *Kazanskiye tatary*, s. 132-4; M.A. Ishaki, *Idel-Ural*, Paris, 1933 [yeniden basım, Londra, 1988], s. 30-1.

117. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, "Musulmans", s. 69, 74, 76-7, 79, 82-3, 87; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 44-6; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 44-7.

118. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 34-41,76.

itibaren, demiryolları ve buharlı gemiler İstanbul'a seyahati kolaylaştırdıkça, Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar için İslami eğitim merkezi olarak Kazan, Buhara ile Semerkant'ın yerini almaya başlamıştı ve yeni aydın kesiminin gelecekteki birçok lideri eğitim için buraya gelmekteydi (bakınız Harita 22).

Bir kez daha liderlik Kazan'dan gelmişti. Burada Türkistan'da aldığı geleneksel eğitimden sonra İmam Şehabeddin, dogmatik skolastikçiliği reddederek bunun yerine modern eğitim müfredatı ve *Kuran* ile Hadislere sorgulayıcı bakış açısını getirmeyi savunarak Tatar âlimler Kursavi ve Nasiri'yi izlemişti (bakınız Harita 22).[119] Nasiri için Tatarların ve Rusya'daki diğer Müslümanların geriliğinin ana sebebi kendilerine ait yazı dilinden yoksun olmalarıydı (bu zamana kadar Arapça, Farsça veya Çağatayca yazmışlardı). Geliştirmiş olduğu yeni Tatar yazı dili yerel Kazan lehçesine dayanmaktaydı ve bu modern Tatar edebiyatının taşıyıcısı olacaktı. Nasiri, birçok Tatar çağdaşının aksine Rusça öğrenmiş ve bir Kazan üniversitesiyle de ilişkiliydi; ayrıca 1871'de Rus dili ve tarih, coğrafya ve matematik gibi seküler konuların öğretildiği ilk Tatar okulunu kurmuştu.[120]

St. Petersburg'un Müslümanlar üzerideki yoğun baskısı Türkistan'ın fethi ve 1877-8 Rus-Türk Savaşı'yla çakışmış, ayrıca Volga Tatar topluluğu arasında siyasi faaliyetleri ve dinsel coşkuyu teşvik etmişti. Sufi Nakşibendi tarikatı, çileciliği, tüm Müslümanların kardeşliği fikrini ve Rusların tahakkümünün geçici olduğu inancını savunan Mercani de dahil olmak üzere kendisine birçok taraftar toplamıştı.[121]

Nasiri ve Mercani "cedidçiliğin (yeni yöntemin, Arapça 'usul ul-cedid') babaları"[122] olmuştu ama İslami eğitime modernci bir hareket gücü Kırım Beyi İsmail Gaspıralı (1851-1914) tarafından verilmişti (bakınız Harita 22). Moskova'da eğitim aldıktan ve Paris ile İstanbul'u ziyaret ettikten sonra Gaspıralı kendi hemşerileri arasında bir kültürel yeniden uyanmaya esin kaynağı olma amacıyla Kırım'a geri dönmüştü. 1883'te, yeniden biçimlendirilmiş Müslüman okullarına *Kuran*'ın entelektüelce çalışılmasını kolaylaştırmayı sağlayacak "yeni Arapça öğretme yöntemini" ve seküler konuların dahil olduğu bir müfredatı yayma amacıyla

---

119. Rorlich, *Volga Tatars*, s. 51-3; Validov, *Ocherk*, s. 58-68, 199-201.
120. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 37; M. Gaynullin, *Tatarskaya literatura i publitsistika nachala XX veka*, 2. genişletilmiş baskı, Kazan, 1983, s. 161-3, 281-3; C. Lemercier-Quelquejay, "Abdul Kayum al-Nasyri: a Tatar reformer of the nineteenth century", *Central Asian Survey*, 1983, C. I, no. 4, s. 109-32; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 65-8; Validov, *Ocherk*, s. 68-71, 201-3.
121. Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 38; Ishaki, *Idel-Ural*, s. 36-8; A.A. Rorlich, "Sufism in Tatarstan: deep roots and new concerns", *Central Asian Survey*, 1983, 2, 4, s. 42-3; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 62; Validov, *Ocherk*, s. 87-9, 174, 197, 199, 204-5.
122. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 239 n.6.

Tercüman gazetesini yayın hayatına geçirmişti. Cedidçilik yayıldıkça Rusya'nın Müslüman bölgelerinde bu tür birçok okul belirmişti; 1905'te kentlerde baskın olan bu okulların sayısı 1916'da 5.000'den fazlaydı.[123]

Gaspıralı'nın nihai amacı tüm Türki dilleri konuşan toplulukların kültürel açıdan birleştirmekti; buna Osmanlı Türkçesine dayanan ama Arapça ve Farsça unsurların azaltılmasıyla basitleştirilmiş ortak bir Türki dille dilsel standartlaşma sağlayarak başlamayı düşünmekteydi. Bunun pantürkçü "dilde, fikirde ve işte birlik" idealini sağlayacağına inanmaktaydı ve bu gerçekten de birçok Kırım, Volga Tatarı ve Türkistan yayını tarafından benimsenmişti.[124]

Tatar "modernleşmesinin" başka bir işareti Avrupa modellerine dayanan seküler edebiyatın belirmesiydi. 1890'larda Tatarca romanlar ve oyunlar ve 1910'da da en azından bir düzine faal yazar vardı. Bir popüler tema da kadın haklarının Müslüman toplumu ve şeriatla ilişkisiydi. Tatar kadınları bir süredir Türkistan'dakilerden daha az baskı görmekteydi ve büyük ölçüde peçeyi terk etmişlerdi; bir kısmı, özellikle kızlar için bir medresenin başı olan Muhlise Bubi ve kendisini toplumsal çalışmalara adamış ve Lev Tolstoy ve Anton Çehov gibi Rus yazarlarını hatırlatan gerçekçi öyküler yazan Mahbubcemal Akçurina gibi, entelektüel hareketlerde faaldi.[125]

20. yüzyılın başında cedidçilik ve pantürkçülük Rus Müslümanları arasındaki siyasi görüşlerin temel taşları olmuştu: Destekçileri, devrim olmasa da reform istemekteydi. Tatar eylemcileri arasında en etkili olanlar, 1905'ten sonra günün toplumsal ve siyasal sorunlarıyla uğraşan iki medrese kurmuş olan Abdullah ve Ubeydullah Bubi idi. Bunlar elbette Rus yetkililer tarafından kapatılmış, çalışanları ile öğrenciler tutuklanmış ve Bubi kardeşler de Sibirya sürgününde üç yıl geçirmişti.[126]

Her ne kadar 1905 Devrimi'nin Kazan'daki etkileri nispeten sınırlı olmuşsa ve Kazan nüfusunun sadece onda biri Tatar olduğundan siyasi örgütlerde çok az Tatar vardıysa da, bu önemde bir olay kaçınılmaz olarak Tatarların üzerinde derin etkilere sebep olmuştu. Bunların arasında, özgürlük, sansürün kaldırılması ve Tatarlar ile Ruslar için eşit haklar üzerine yazan 19 yaşındaki şair Abdullah Tukay de vardı.[127] Tatar öğretmen kolejlerindeki öğrenciler, Rus öğrenci toplantılarına katılmaktaydı ve yetkililer kapattıktan sonra *Azat Halk* adında bir ga-

---

123. *A.g.e.*, s. 36, 39; I.B. Gasprinskiy, *Russkoye musulmanstvo: mysli, zamtki i nablyudeniya musulmanina*, Simferopol, 1881, Oxford, 1985, s. 5, 11-12; Validov, *Ocherk*, s. 81-5.
124. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 38-9; Gasprinskiy, *Russkoye musulmanstvo*, s. 84-6.
125. Gaynullin, *Tatarskaya literatura*, s. 161-70, 177-90, 199-234, 241; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 62-4; Validov, *Ocherk*, s. 131-43.
126. Rorlich, *Volga Tatars*, s. 75-6, 96-8; Validov, *Ocherk*, .102-7, 180-1.
127. A. Tukai, *Stikhotvoreniya, poemy i skazki*, Kazan, 1986, s. 19-22.

zete yayınlayacak bir sosyalist grup oluşturulmuş, "halk için özgürlük ve köylüler için toprak" talep etmekteydi.[128]

Kafkasya'daki insanlar ile Rus İmparatorluğu'nun başka yerlerinde bulunan etnik ve dinsel hemcinsleriyle temasları önleyen coğrafi ve siyasi engellere rağmen, Kazan, Kırım ve Türkiye'deki son toplumsal ve siyasi gelişmelere dair farkındalık Kafkas Müslümanlarına ulaşmıştı. Şüphesiz bu tür haberlerin taşıyıcıları arasında seyahatler yapan varlıklı Azeri işadamları vardı. Azerbaycan toplumunda 1800'lerden beri önemli değişimler yer almıştı. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da eğitim *Kuran* mektepleriyle sınırlıydı ama 1830'da Şuşa'da (Karabağ) Rus dilinde eğitim veren dokuz seküler okulun ilki açılmıştı ve 1847'de Şamahı'da kızlar için bir okul bile vardı. Fakat Azerice eğitim veren okullar 1870'lere kadar açılmayacaktı. Seçkin Azeri yazar Mirza Feth Ali Akhunzade'nin eğitimin sekülerleştirilmesinde büyük emeği olmuştu; 1879'da Gori'de Gürcü öğretmenler için ruhban okulunda bir "Tatar" bölümü açılmıştı ve Bakû'daki gelişmeler arasında 1887'de bir Rus-Azeri koleji ve 1896'da bir kadın koleji vardı.[129]

Azeri dili ve edebiyatının gelişmesi, Azerbaycan'ın yüzyıllar boyunca İran'ın parçası ve yazılı dilinin de Farsça olmasından dolayı hâlâ karmaşık bir meseleydi. Bununla beraber, edebiyatta Azeri Türkçesi'nin kullanılması yüzyıllar içinde artmış ve 18. yüzyılda Karabağ Hanı'nın Veziri Molla Penah Vâkıf'tan önemli teşvik görmüştü. Vâkıf'ın Azeri Türkçesindeki aşırı Farsçılığı ve Arap sözcüklerini azaltmadaki başarısını, 19. yüzyılda, Azericede ilk tarihi derlemiş Abbas Kulı Ağa Bakihan(ov) ve Ahundzade gibi yazarlar sürdürmüştü. Önemli bir kamu şahsiyeti olan Ahundzade, öyküler ve felsefi çalışmalar kadar hicivli komediler (örneğin, *Molla İbrahim Halil*) de yazmış ve çalışmaları İslam ülkelerinde seküler düşüncenin gelişimine büyük katkıda bulunmuştu. Aynı yüzyılda daha sonra, Azerbaycan'da komünist rejimin yaratılmasında önemli rol oynamış bir SD sosyalisti olan Neriman Kerbalay Necefoğlu Neriman(ov) Azerice ilk romanları ve ilk trajediyi yazmıştı.

Şuşa ve Şamahı'da bazı tiyatro oyunları sahnelenmiş ama Azerbaycan tiyatrosunun temelini atan Ahunzade'nin (ilk defa Tiflis'te Rusça sahnelenmiş) oyunları olmuştu; bunlar 1873'de Bakû'da Tağıyev'in tiyatrosunun açılmasına öncülük etmişti (bakınız Harita 22). 1832'de ilk Azerice gazete de (*Tiflis Gazette*'nin bir yayını olarak) Tiflis'te çıkmıştı. Ulusal bilincin gelişiminde etkili olmuş daha sonraki gazete ve dergiler arasında *Akıncı*, Sünni görüşleri temsil eden popülist gazete *Kaspiy, Keşkül* ve tüm Ortadoğu'da popüler olmuş hicivsel dergi *Molla*

---

128. Rorlich, *Volga Tatars*, s. 94, 105-7.
129. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 291; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 145-6; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 280; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 25, 29-30.

Nasreddin (1906-30) vardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Tağıyev'in mali destekliğiyle, Gaspıralı'nın seküler "yeni yöntem"i (usulü cedid) kadar, güçlü yeni fikirler olan panislamcılık ve pantürkçülük de Azerbaycan'a yayılmıştı.[130]

İster istemez, Rusya'nın 1905 Devrimi sırasında, Tatar liberal aydınları çeşitli komiteler oluşturduklarında, panislamcı siyaset konusunda da epey tartışma vardı. Sibirya Tatarı büyük işadamı Abdürreşid İbrahimov, Rus liberalleri ve resmî görevlileriyle Müslümanların şartlarının düzeltilmesi yollarını tartışmış ve sorunlarının hükümete sunulması için yeterince destek sağlamıştı. Tatar öğrencilerinin iddiası, bir Tüm Rusya Müslüman Kongresi'nin sağlanması için siyasi örgütlenmenin şart olduğuydu. Ağustos 1905 ile Haziran 1914 arasında böyle dört kongre toplanmış ve bunlar Rusya İmparatorluğu'nun tüm Müslüman topluluklarından çeşitli delegeleri bir araya getirmişti. İlk kongre (St. Petersburg izin vermediğinden Volga üzerinde bir buharlı gemide toplanmıştı), liderleri Kırımlı Gaspıralı, Azeri Topçubaşı ve Volga Tatarı Akçura'yla birlikte bu kongre en panislamcı olandı. 1906'da Rusya'nın üçüncü Devlet Duması seçimleri (parlamento) için hazırlıklar sürerken St. Petersburg'da toplanmış üçüncü Müslüman Kongresi sırasında, politikaları Rus Anayasal Demokratlarınkilere (KD'ler) yakın bir Müslüman partisi olan İttifak oluşturulmuştu. Rusya'nın Müslümanların temsillerinin epey düşürüldüğü (beşi Volga Tatarlarından olan sadece altı temsilci) üçüncü ve dördüncü Dumalarında, en iyi eğitimli ve siyaseten aktif Tatarlar "Rus" Müslüman siyasetinin liderleri olarak kabul edilmişti. Ama temsilcileri en fazla yapabildikleri, hükümetin 1907'den itibaren "panislamcılıkla mücadele bahanesi altında Müslüman kültürü ve liderlerine karşı başvurdukları baskıcı tedbirleri protesto etmekten ibaretti".[131]

RUSYA İMPARATORLUĞU'NDA KAFKASYA

Bir yüzyıllık Rus işgali Kafkasya'yı radikal şekilde değiştirmişti: Gürcistan artık Türkiye ve İran arasında ikiye bölünmüş değildi ve onların yağmalarına kurbanı olması sona ermişti. Ermeniler için ise tekrar özgür ve bağımsız olacakları ümidi doğmuştu. Müslüman topluluklara gelince, Rus fethi bir yandan kuzey Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmasını sağlamış, bir Avrupalılaşma süreci başlatmış ve giderek ulus olma

---

130. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 34, 53-4, 174; Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 28-9, 32-40; Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *La presse*, s. 22-3, 27-32, 104-32; Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 100-1, 253-5; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 150, 166, 172-3; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 259-77; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 24-35, 52, 56-7, 70-2.
131. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 42-5; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 56; A. Karimullin, "Sadri Maksudi Aral", *Idel*, 1991, no10/11, s. 88-96; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 107-22.

hissi artarak belirmişti; ama diğer yandan aynı fetih Dağıstanlılar ile Çeçenler üzerinde acımasız bir baskı yaratmış, Çerkezlerin büyük bir zulüm karşısında kalarak neredeyse tamamen yok olmasına yol açmıştı. Dolayısıyla, Rus ilhakı olmadan önce Kafkas Müslümanları nasıl bir yazgı yaşamış olurlarsa olsunlar, çok azının imparatorluk içinde bağımlı topluluklar olmaya sevinecek sebebi vardı. Rusya'nın imparatorları ile generalleri Kafkasya'daki direnişi kırmak için tam anlamıyla acımasızca davranmıştı ve buranın Hıristiyan olmayanlarını aşağılamakta, onları "vahşiler" olarak değersizleştirmekteydiler.

1860'lara kadar Rus devletinin Kafkasya'dan kazandığı kâr ufak ama giderleri muazzam olmuştu; burayı ilhakı ancak stratejik önceliklerle açıklanabilirdi. Gürcistan, Kafkas Sıradağlarının ötesindeki kilit konumu ve Hıristiyan olarak sadakatiyle, Rusların Ortadoğu'ya yayılmasının yoluydu. Ruslar, Kafkasya'dan doğuya doğru Türkiye'ye saldırabilir ve aynı zamanda Tuna'dan güneybatıya Konstantinopolis'e doğru ilerleyebilirdi. Hazar üzerinden doğuya Orta Asya ve İran'a, oradan da Hindistan'a sızabilirlerdi; Britanya'nın buradaki ticaretin neredeyse tek hâkimi olması Rusları imrendirmekteydi. Bundan başka, 20. yüzyılın başında mineral yağlar sadece Hazar alanına değil, Çeçenistan (Grozni) ve Çerkezistan'daki (Maykop) daha ufak kaynaklara da büyük önem kazandırmıştı,[132] ama o sırada bunların tam potansiyeli bilinmiyor ve bunlara ilişkin yerel ulusal iddialar henüz beklenmiyordu.

Kuzeyden 200 yıldan biraz az sürmüş göçten sonra Kafkasya'nın nüfusu 1900'de 1,8 milyon Rus, 1,3 milyon Ukraynalı ve 19.600 Beyaz Rus içermekteydi; hepsi birlikte toplam 9,3 milyonluk nüfusun içinde 3,2 milyon Slav idi. En büyük yerel topluluklar Rusların "Tatarlar" olarak adlandırdıkları (büyük ölçüde Azeriler 1,5 milyon), Gürcüler (1,4 milyon) ve Ermeniler (1,1 milyon) idi. Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'nın yerel toplulukları toplam 1,2 milyondu;[133] ama burada eş derecede belirgin

132. "Rusya'nın" 20. yüzyılın başındaki petrol kaynaklarının genel bir özeti için bakınız *Rossiya: yeya nastoyashcheye i proshedsheye*, St. Petersburg, 1900, s. 63.
133. Bunlar 1897'de şöyle özetlenmiştir:

"Diğer 'Tatarlar'" (muhtemelen ağırlıklı olarak	
Kumuklar ve Karaçay-Balkarlar)	204.561
"Çeçenler" (muhtemelen İnguşlar da dahil)	226.496
Osetler	171.127
Dağıstanlılar:	
Avar-Andi	212.680
Kürin	159.213
Dargo	130.209
Çerkezler (yaklaşık)	123.200
Toplam	1.227.486

başka bir unsur da çok sayıdaki Kazaklardı. Şimdi, Rusya'nın Kuban, Stavropol ve Terek illeri olarak tanımlanan yerde toplam 3,5 milyon insan yaşamaktaydı (bunların sadece 900.000'i yerliydi); 864.588 Kuban ve Terek Yerleşim Bölgesi Kazakları (erkek, kadın ve çocuk) neredeyse %25'ini oluşturmaktaydı.[134] Her ne kadar köken olarak Rus ve Ukraynalı idiyseler de, Rus askerî kastının bu üyeleri kendi gelenekleri, inançları ve yerel topluluklara tavırlarıyla farklı bir etnik grup oluşturmaktaydı; bu farklılıkları 20. yüzyılın çalkantılı olaylarında önemli bir rol oynayacaktı.

Census, 1897, s. xii-xiii; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XVI, s. 919; C. XXXVIII, s. 649.
134. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIII, s. 890, 892; C. XVI, s. 919; C. XXXI, s. 393; C. XXXIII, s. 86.

10
Dünya Savaşı ve Rus Devrimi

RUS TOPLUMU, 1900-1917

Rusya'nın 1881'den itibaren son iki çarı siyasi ve toplumsal kurumlarda herhangi bir değişikliği onaylamayı reddetmişti. Siyasi partiler yoktu ve kamusal katılıma, yerel koşulların düzeltilmesine dair en basit pratiksel konularla sınırlı kalmak üzere izin veren yegâne kurumlar, 1864'te uygulamaya konmuş kırsal konseyler olan *zemstvos*'lar ve bunlara eş kasaba konseyleri idi. Bu "özgürleşme sancakları" bile 1904 Ocak'ında Özgürlük Birliği kurulana kadar herhangi şekilde tutarlı bir örgütlenmeden mahrum edilmişti. Ülkenin genel geriliğini ve verimsizliğini Rus-Japon Savaşı (1904-5) göstermiş ve bu, hükümetin toplum ve hükümete ilişkin kamusal tartışmalar üzerindeki baskılara karşı bir siyasi protesto dalgasına, liberallerin, basın özgürlüğü, toplumsal reformlar ve sendikalar oluşturma özgürlüğünü savunan konferanslarına sebep olmuştu. Mevcut toplumsal eşitsizlikler ile işçiler ve köylülerin acımasızca sömürülmelerinin herkes farkındaydı; aynı şekilde azınlıkların her türlü duygudan yoksun şekilde baskı altında tutuldukları da bilinmekteydi. Özellikle Yahudiler, Orta Rusya'daki kentlerden güney ve batıdaki kentlere taşınmaya zorlanmış ve Rus ırkçılarının zalim pogromlarına maruz kalmışlardı. Sonunda 9 Ocak 1905'de, bir Ortodoks rahibin liderliğinde St. Petersburg'un sanayi işçileri çara koşullarının düzeltilmesi için bir dilekçe vermek için Kışlık Saray'da toplandıklarında bir kriz çıkmıştı. Tüfeklerle karşılaşmışlar ve en az 130'u hayatını kaybetmişti, o gün Kanlı Pazar adını alacaktı.

Çarlık yönetiminin son yıllarında Rus Ortodoks Kilisesi (tartışmasız devlet kilisesi), her okulda dinsel eğitim zorunlu olduğundan son derece etkiliydi. 1900'den sonra "resmi kilise ile rejimin gerici politikaları arasında artan bir özdeşleşme" söz konusuydu: Kilise "hükümdarın iradesi ile Tanrı'nın iradesini... neredeyse eş görmeye başlamıştı" ve o da II. Nikola gibi, son derece antisemit "Rus Halkının Birliği"ni onaylamaktaydı.[1]

---

1. Simon, "Church, state and society", s. 199, 200-1, 213-15.

Temmuz 1905'te liberaller Anayasal Demokratlar (takma adı "Kadetler" – KD'ler) adında bir siyasi parti oluşturmuştu. Bir anayasayla sınırlandırılmış ve toplumsal ve siyasi reformları hayata geçirecek, demokratik şekilde seçilmiş bir parlamentoya tabi bir monarşiyi destekleyen bu parti, liberal düşüncenin sol kanadını temsil etmekteydi. 1860'lardan itibaren Rusya'nın baskıcı rejimine duyulan nefret, reform fikrini savunan, Karl Marx ve diğer siyasi kuramcılardan türemiş sosyalist ideolojiyle gençlik idealizmini birleştiren yeraltı hareketlerine yol açmıştı. Sanayi işçilerinin devrim için harekete geçirilmesini öneren 'Bolşevik' Sosyal Demokratlar (SD'ler) ile köylülüğü ve terörist yöntemleri benimsemiş Sosyalist Devrimciler (Socialist Revolutionary, SR'ler) gizli toplantılar düzenlemekteydi (Rusya İçişleri Bakanı V.K. Pleve, Temmuz 1905'te bir SR terörist tarafından öldürülmüştü). 1905'te bazı bölgelerde SR Köylü Birliği'nin önderliğindeki köylü isyanlarıyla birlikte siyasi heyecan artmıştı. Fırıncılar ile matbaacıların St. Petersburg ve Moskova'da başlattığı grevler, eylemcilerin anayasa, yurttaş özgürlükleri, sekiz saatlik işgünü ve kamu toplantıları düzeleme özgürlüğü talep ettikleri Ekim ayında demiryollarının durmasıyla doruk noktasına ulaşmıştı. Bu, "Menşevik"[2] SD'lerin ve İşçi Temsilcilerinin St. Petersburg Konseyi'nin (Sovyeti) katılımıyla bir genel greve dönüşmüş ve 13 Ekim'de tüm ticaret ve sanayi durmuştu. Bu daha önce görülmemiş hoşnutsuzluk ifadeleri hükümeti etkilemiş gibi gözükmekteydi: 17 Ekim'de II. Nikola anayasal yönetimin tesis edileceğini ve anayasanın yurttaşlık özgürlükleri getireceğini belirten bir bildiri imzalamıştı.[3]

St. Petersburg'da grevler ara ara sürerken, Aralık'ta tüm İşçiler Konseyi tutuklanmış ve bu bir Asker Sovyeti'nin Moskova'da isyan başlatmasına sebep olmuş ama Kazak birlikleri bunu süratle bastırmıştı. 1906 Mart'ı için planlanmış parlamento seçimleri çar-otokratın iradesini yeniden hayata geçirmesiyle sekteye uğramıştı. Yeni parlamentonun (Duma) toplanmasının arifesinde Ekim Bildirisi'ni çiğneyen Nikola, Duma'nın güçlerini biraz daha kısıtlayan bir anayasayı devreye sokmuş ve bununla birlikte yurttaşların toplanma ve dernek kurma hakları kısıtlanmış ve hükümet bakanları parlamentoya değil, doğrudan imparatora sorumlu kılınmıştı. Yurttaşların oy kullanma hakkı üzerinde zaten dayatılmış kısıtlamalara rağmen, seçim, Liberal (KD), Emek ve köylü görüşlerini güçlü bir şekilde temsil eden bir grup ortaya çıkarmış ve bu grup gerçek parlamento hükümeti, herkese oy hakkı ve Duma'ya bir anayasa hazırlaması için güç verilmesini talep etmişti. II. Nikola

2. "Menşevikler" ve "Bolşevikler" daha az aşırı ve daha aşırı komünistler veya "Sosyal Demokratlar"a verilmiş takma adlardı.
3. Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1177-81; H. Seton-Watson, *Russian Empire*, s. 598-602, 607, 610-11.

bu talepleri hemen reddetmiş ve Duma da 9 Temmuz'da feshedilmişti.[4] Başbakan Pyotr Stolypin terörist şüpheliler için olağanüstü hâl yasası altında süratli yargılama, yaygın şekilde polis ajanları, ajan provokatör ve iki tarafa çalışan ajanlar kullanılması gibi sert tedbirler getirmişti. İkinci Duma (Şubat-Haziran 1907) bu koşullar altında seçilmişti; sonuç 92 KD, 34 SR ve 65 SD, 14 diğer sosyalist, 101 Emek Grubu ve sadece 54 muhafazakâr idi. Böyle bir meclis II. Nikola ve bakanları için fazla radikal olduğundan bu Duma da üç ay sonra feshedilmiş ve ancak oy hakkı biraz daha kısıtlandıktan sonra üçüncü Duma'da tatmin edici bir sağ çoğunluk elde edilmiş ve bu Duma Haziran 1912'ye kadar çalışmıştı. Bunun ardından, 1912'den Şubat 1917'ye kadar çalışmış daha da sağcı dördüncü Duma gelecekti.[5]

AZERBAYCAN'DA EKONOMİ VE DEVRİM

20. yüzyılın başındaki siyasi olayların tüm imparatorluk için sonuçları olmuştu. Buna Rus hükümeti için her şeyden önce petrol anlamına gelen (Bakû'dan kuzeye, Astrahan'a veya boru hattıyla Karadeniz limanı Batum'a gönderilmekteydi) Kafkasya da dahildi. Kafkasya üzerindeki egemenliği korumak ve bu bölgenin ürünlerini nakletmek için 1914'te Rusya'nın demiryolu ağı Moskova'yı Don Üzerindeki Rostov üzerinden Kuzey Kafkasya'daki Tikhoretskaya'ya bağlamaktaydı. Buradan bir hat güneybatıya, Yekaterinodar ve Karadeniz limanı olan Novorossiysk'e, başka bir hat da güneydoğuya, Vladikavkaz'da Grozni petrol yatağına ve Petrovsk Limanı ve Dağıstan üzerinden de Bakû'ya gitmekteydi. "Güney Kafkas" demiryolu buradan da batıya, Tiflis ve Batum'a gitmekte ve bir kolu da Kuzeydoğu Türkiye'deki Kars ve Sarıkamış'a doğru ayrılmaktaydı.

Her ne kadar Bakû, St. Petersburg'un 2.565 km güneydoğusundaysa da, Büyük Kafkasya'nın en ötesindeki Orta Rusya'yla sadece demiryoluyla değil, Hazar-Volga havzası üzerinden de bağlantısı vardı. Bu Rusya'nın en büyük iç su yoluydu; üzerinden geçen deniz ulaşımı ve tonaj miktarı Karadeniz'den sonra ikinciydi. Moskova, Nizhny Novgorod ve Volga üzerindeki diğer kentleri Bakû'nun bir patlama yaşamakta olan petrol yatakları ve aynı zamanda da Rusya'nın pamuk fabrikalarını besleyen Güney Kafkasya ve Orta Asya'nın ham pamuk pazarlarıyla birleştirmekteydi. Hazar'ın balık yatakları da önemli başka bir kaynak sağlamaktaydı; özellikle kuzey kısmında, Volga ve Ural nehirlerinin

4. J.N. Westwood, *Endurance and Endeavour: Russian History 1812-1971*, Oxford, 1973, s. 160.
5. Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1154, 1196-9, 1199-1200, 1205, 1359, 1361, 1365, 1389; H. Seton-Watson, *Russian Empire*, s. 626-7.

çevresindeki sığ sulardan elde edilen havyar (mersin ve somon balık türlerinin yumurtaları) ekonomiye milyonlarca ruble kazandırmaktaydı. Rusya Türkmenistan'a boyun eğdirdiğinden beri Hazar neredeyse bir Rus denizi olmuştu; her türlü deniz taşımacılığı, İran sularındaki bile, Rus bayrağı altında yapılmaktaydı.[6]

1897'de sadece St. Petersburg ve Moskova'nın nüfusları bir milyonu geçmekteyken, 112.250'lik yerleşik nüfusuyla Bakû'yu sadece Don Üzerindeki Rostov (119.900) ve Astrahan (113.000) az farkla geçmekteydi. Bakû'nun Astrahan[7] ve Dağıstan kıyısındaki daha küçük limanlar olan Derbent ve Petrovsk ve de Hazar'ın doğu kıyısındaki Krasnovodsk'la (buradan Orta Asya'ya bir demiryolu gitmekteydi) düzenli deniz bağlantıları vardı. Hazar sularında 1896'da 17.284 deniz taşıtı faaliyet gösterdiğinden ve bunlara hizmet eden limanlarda sayısız rıhtım ve tersane işçisi çalıştığından, deniz taşımacılığı ve çevresinde çalışan insan sayısı önemli düzeydeydi.

1903'te 206.000 yaşayanıyla Bakû, Güney Kafkasya'nın en büyük kenti olmuştu. Bu rakam kentin ve çevresinde Apşeron Yarımadası'nın her yanına yayılmış petrol kuyularındaki tüm nüfusu yansıtmamaktaydı. Azeriler, Ermeniler, Dağıstanlılar, Ruslar ve Volga Tatarlarına ek olarak, işgücünün arasında birçok İranlı da vardı; her yıl İran Azerbaycanı'ndan Bakû ve bitişiğinde Hazar kıyısındaki sanayi mevkilerine akan bu emekçiler Bakû bölgesindeki nüfusun %15'ini oluşturmaktaydı (Bunların 25.000'inin vizeleri olmakla beraber, her yıl 100.000'e yakını Rusya'nın bu uzak bölgesine illegal şekilde geçmekteydi). Rusya'nın işçilerin hakları ile güvenliklerini idare eden yasaları olmadığından, birçok sanayi işçisi son derece kötü koşullarda yaşamaktaydı ki, "illegal" İranlılar özellikle hassas durumdaydı. Aldıkları ücretler yerel Azerilerin kazandıklarının çok altında ve aynı işi yapan Ruslarınkinden daha da aşağıdaydı. 1900-3'deki kitlesel işten çıkarmalar özellikle İran ve Dağıstanlı gündelik emekçileri özellikle etkilemiş, demiryolu istasyonları ve limanlarda göze batan evsiz kalabalıklar oluşturmuşlardı.[8]

Rusya'nın Güney Kafkas kolonisinin refahı minerallere dayanmaktaydı. Petrol yatakları Bakû'nun güneybatısında, çamur volkanları ve rastlantısal alevlerle birlikte kum, kireç ve kil yataklarından oluşan büyük bir çöl ve yarı çöl bölgesinde her yere yayılmaktaydı. İkinci

6. *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XXVII, s. 238, 285-6, 344, 347, 352-4; Suny, *Making,* s. 91-2.
7. Volga Deltası'ndaki Astrahan zor bir limandı. Çünkü yolcuların, kentten sandallarla gemiye aktarılacakları Hazar açığına taşınması gerekmekteydi: Baedeker, *Russia,* s. 435-6, 462.
8. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana,* s. 325; *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XXVII, s. 113; Swietochowski, *Russian Azerbaijan,* s. 21, 64-5, 208 n.2. *Istoriya Dagestana,* C. II, s. 210-12, aynı iş için tipik aylık ücretleri şöyle ifade etmektedir: Ruslar 19-20 ruble, yerel Azeriler 12-15, İranlılar 5-7.

önemde olansa, Sevan Gölü'nün kuzeydoğusundaki dağlarda bulunan Kedabek'te çıkartılan ve işlenen bakır cevheriydi. 1870'lerden itibaren maden çıkartmak için gerekli yatırım çoğunlukla yabancı kaynaklardan gelmiş (petrolde Nobel, Rothschild ve Shell ve bakırda da Siemens) ama Azeri ve Ermeni girişimciler metalurji, mühendislik, gemi yapımı, deniz taşımacılığı, balıkçılık ve tekstil gibi diğer sanayi dallarında da zenginleşmişti.[9] Azerbaycan 1870'lerden beri işçi grevleri yaşamaktaydı ama Aralık 1904'te birçok girişimde işçileri kapsayan büyük bir huzursuzluk dalgası tekrar başlamıştı. Bu Rus İmparatorluğu'nun tarihinde ilk toplu sözleşmenin imzalanmasıyla sona ermişti; Bu, Bakû işçileri için onların koşullarında büyük gelişme sağlayan muazzam bir başarıydı.[10]

Azerbaycan'da tütün, pamuk, tahıl ve sığır ticaretiyle birlikte tarım da iyi durumdaydı. Fakat kırsal yaşam en az orta Rusya'daki kadar geriydi; birçok köylü büyük kısmı Müslüman han ve beylerin ama aynı zamanda Ermeni meliklerin soyundan gelen seçkinlerin neredeyse serfi idi. Bu yerel toprak sahiplerinin birçoğunun kendilerinin yoksul olmasına rağmen, "genel olarak Azerbaycan kırsalının, yakın ilişkilerin hâkim olduğu köy topluluklarının şekillendirildiği ve toplumsal katmanlaşma veya hareketliliğin az görüldüğü geleneksel mevcudiyeti pek değişmemişti."[11] 1870'de "Güney Kafkasya" Genel Valisi, 1861'de Rus toprak sahiplerinin köylüleri taşınır mal olarak sahiplenmesini yasaklamış olan yasaya benzer bir yasa çıkararak köylülerin üzerinde yaşadıkları mülkleri terk edebilmesini sağlamış ama toprağın kendisini hâlâ beylerin mirassal sahipliğine bırakmıştı. Azeri köylülere kullanmaları için ufak toprak parçaları verilmiş olmakla beraber bu hiçbir toprağı köylülerin kişisel mülküne dönüştürmemiş ve hâlâ toprak sahibinin topraklarını işlemek zorunda olmaya devam etmişlerdi (Beylerin büyük kısmınınsa 17 dönümden biraz fazla toprağı vardı ve gayet yoksul yaşamaktaydılar). St. Petersburg, "Güney Kafkas" köylülerinin onlara verilmiş toprak parçalarının karşılığını taksitler hâlinde ödeyebilmeleri için gerekli düzenlemeleri de yapmamıştı: Ancak tüm paranın nakit olarak ödenmesiyle topraklarını alabilmekteydiler. Bu toprak durumuyla ilgili adaletsizliğin yol açtığı umutsuzluk yetkililere ve toprak sahiplerine karşı cesur isyancıların liderliğinde, tüm Kafkasya'da *abrek*ler olarak bilinen (Azericede kaçaklar) köylü çetelerinin çıkardığı

9. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 295-7, 302-6, 308-9, 313-19, 322-6; *Azarbayjan SSR atlasy*, H.A. Aliyev, vb tarafından derlenmiş, Moskova, 1979, s. 12; Baedeker, *Russia*, s. 457-8; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 20-3.
10. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 306, 325-6; Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 44, 245-6 n. 83.
11. Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 19.

yerel isyanlara sebep olmuştu. Kırlardaki feodal kurumların ortadan kaldırılarak Azeri köylülerinin bağımsız çiftlik sahipleri olması ancak 1912'de gerçekleşecekti.[12]

19. yüzyılın başında Rus İmparatorluğu'nun hiçbir bölgesinin adı Azerbaycan değildi; güneyde Lankaran'dan kuzeyde Derbent'e kadar Talış, Şirvan, Bakû, Kuba, Kürin ve Tabasaran hanlıkları vardı. Ne de "Rus" Azerbaycanı ile kuzey komşusu Dağıstan arasında belirlenmiş bir sınır bulunmaktaydı. Samur Nehri, Kuba ile Kürin arasındaki sınırı oluşturmaktaydı ve Apşeron Yarımadası'ndan en kuzeyindeki Koysu (Sulak) Nehri'ne kadar olan bölge Dağıstan'dı. 1859'da Rusya'nın Kafkas Savaşı sona erene kadar Ruslar Dağıstan'a idari anlamda girememişti. 19. yüzyılın sonunda, yerel hanlıkları feshetmiş olan Rusya onların bölgelerini bölüp tekrar gruplandırarak imparatorluğun iki eyaleti olarak yeniden adlandırmıştı: Talış'tan kuzeyde Samur'a kadar Bakû ve Samur'dan Sulak'a kadar Dağıstan. Bunlar arasındaki idari bölünmenin önemi uygulamada azdı, çünkü Rostov-Tiflis demiryolunun inşası ve Derbent'in sanayi anlamında kaydettiği gelişme tüm sahili Bakû'nun ekonomik etkisine açmıştı. Rus İmparatorluğu'nun bu yeni ileri karakollarında (modern teknoloji ve Rus yönetimi ağırlıklı olarak Müslüman olan bu etnik ve toplumsal ortama nispeten son zamanlarda ulaşmıştı) Rusya'nın 1905 Devrimi'ne güçlü tepkiler ortaya çıkmıştı. III. Alexander'ın aşırı polis tedbirlerine izin veren "geçici" 1881 düzenlemelerini II. Nikola 1902'de Azerbaycan'ın birçok kent ve bölgesi için uygulamaya koymuştu. Böylece imparatorluk yetkilileri Aralık 1904'te Bakû'nun sanayi varoşları ve diğer kentlerindeki grevlere süratle müdahalede bulunmuş, buralarda birçok insan "kamu düzenine aykırı şekilde" toplanmaktan tutuklanmıştı. Her şeye rağmen, grevler Bakû'dan Batı Gürcistan'da Tiflis, Kutaisi ve Batum'a, Kedabek bakır madenlerine ve "Güney Kafkasya" demiryollarına yayılmıştı. Ayrıca Azerbaycan kırsalında da kısmen St. Petersburg'un, nüfus yoğunluğunun az olduğu kolonisel varlıklarına yerleşimciler getirerek Avrupa Rusya'sındaki aşırı nüfus yoğunluğunu azaltmayı amaçlayan nüfusu yeniden dağıtma politikasından ötürü epey de şiddet vardı. Azerbaycan'da bazı Rus yeni gelenler Azeri köylülerin sahip olduğundan çok daha fazla "boş" toprak edinince bu durum sürtüşmeye yol açmıştı ki, kira ve toprak sahibi olma düzenlemeleri de açık değildi. Bundan etkilenmiş Azeri köylüleri toprak sahiplerinin mülklerindeki zorunlu hizmetlerini yerine getirmeyi veya vergilerini ödemeyi reddetmekteydi. İmparatorluğun birçok bölgesinde olduğu gibi, köylüler devlet ormanlarındaki ağaçları kesmekte veya

---

12. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, 297-9, 301-2, 323; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 19.

mülkler ve malikânelere akınlar düzenlemek için *abrek*ler hâlinde bir araya gelmekteydi.[13]

St. Petersburg'daki "Kanlı Pazar"ın Bakû'da da sonuçları olmuş, Genel Vali 25 Şubat 1905'te otokrasiye karşı silahlı göstericiler için askerî mahkemeleri devreye sokmuştu. Siyasi grevler Ağustos'ta başlamış ve Ekim'in sonunda Bakû hükümeti savaş durumuna geçmişti. 1905 yılı Erivan, Nahçıvan ve ardından Gence'de de ciddi karışıklıklara yol açmış, 3.000 ile 10.000 arasında insanın öldüğü bir "Azeri-Ermeni Savaşı"na dönüşmüştü. "Mevcut tüm veriler genelde saldıran taraf olan Müslümanların daha çok kayıp verdiğine işaret etmektedir"[14] ama başkaları da, "basının topluluklar arası çatışmalarda ... [Rus] devlet politikasındaki [aynı] Türk ve Müslüman karşıtı eğilimi yansıttığında" ısrar etmektedir.[15] Birtakım Azeri önde gelenleri "bu zalim ve duyarsız düşmanlığı" kınamış ama aynı şey tekrar 1906 ve sonrasında belirmişti[16] ve bu etnik çatışmadan ötürü St. Petersburg hükümeti genel vali makamını yeniden canlandırarak Kont İ.İ. Vorontsov-Daşkov'u "Kafkasya'da barış ve düzeni" sağlamakla görevlendirmişti.

I. DÜNYA SAVAŞI VE RUSYA'NIN 1917 DEVRİMİ

Komünist devrimi kışkırtan komplocular (birçoğunun takma isimleri vardı) zamanlarının büyük kısmını saklanarak geçirmiş ve Batı Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde takma isimlerle yaşamıştır. Bu tür bir yaşamın ortaya çıkardığı küçümsenmeyecek masraflar SD partisinin Sava Morozov ve N.P. Shmidt gibi zengin Rus hayırseverlerin temin ettiği kaynaklardan ödenmişse de, esasen asıl kaynak banka soygunları şeklindeki hırsızlıklardan sağlanmış ve öyle ki bazen Lenin'in elinde yüz binlerce rublelik miktarlar olmuştur.[17] Onların Rusya'daki toplumsal duruma dair etkileyici yorumları mümkün olan tek yorum değildi.

Tarihçiler genellikle Rusya'nın 20. yüzyılın başındaki geriliğini vurgulamışsa da, çeşitli alanlarda gerçek bir ilerleme söz konusuydu. Örneğin, kadınların toplumsal statüleri yükselmeye devam etmekteydi (en azından Rusya'nın Hıristiyanları arasında); öyle ki, "birçok standarda göre, 1913'te en azından [Avrupa'da] başka yerlerde olduğu kadar iyiydi."[18] Kırsalda, Stolypin'in toprak reformu sayesinde, kırsal komün kadar, köylülerin kırbaçlanması da sonunda yasaklanmıştı ve 1915'te Avrupa

---

13. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 319-20, 323, 327-8; Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 35; Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1090-1; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, harita s. xiii.
14. Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 38-45.
15. Altstadt, *Azerbaijani Turks*s. 41-2.
16. Aliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 329.
17. L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, 1. baskı, Londra, 1960, s. 57-9, 68, 86, 88-9, 96-7, 104-10, 113, 117, 120-2, 128.
18. Westwood, *Endurance and Endeavour*, s. 176-7.

Rusyası'ndaki tüm köylü çiftliklerinin yarısı, teknolojik modernleşme sayesinde köylülerin ürünlerini pazarlaması için kooperatiflerin uygulamaya konmasını kolaylaştırmış olan bireysel işletmelere dönüşmüştü.[19] Toprak reformları köylülerin köylerinden fabrikalara göç etmesine de yol açmış, bunların bir kısmında mal sahipleri tarafından kalacak yer ve sosyal yardımlaşma da sağlanmıştı (her ne kadar diğerlerindeki koşullar son derece sert idiyse de). 1912'de işçiler için sağlık sigortası uygulamaya konmuş ve genelde "Avrupa ülkelerindekine benzer yasal ve demokratik şekilde yönlendirilen emekçi hareketi" ümidi belirmişti ki, bunları "profesyonel devrimcilerden ziyade işçiler yönlendirecekti".[20] Eğitimde "artık Rusya modern Büyük bir Güç olacak idiyse, tüm ulusun eğitilmesi gerektiği anlaşılmıştı". Tüm nüfus için mecburi ilköğretim 1908'de başlamış ve büyük ölçüde *zemstov*lar sayesinde birçok yerde uygulamaya konmuştu. Sonuç olarak, 1914'te ilk ve ortaöğrenim okullarının sayısı, "hükümet hamlesinden ziyade kamusal çabalar sayesinde" fazlasıyla artmış ve 1918'de tüm Rusya'da en azından dört yıllık eğitimin normal olacağı ümit edilmeye başlamıştı. Benzer şekilde, *zemstov*ların çabalarıyla sağlık hizmetleri de gelişmişti.[21]

1911'de çağdaş Rusya'nın durumuna dair iyimser bir görüş, o yıl yayına başlamış büyük Brockhaus-Yefron ansiklopedisinin ikinci baskısının "Önsöz"ünde şöyle verilmişti:

> Kendisini yenilemeye adamış bir Rusya, yapıcı bilimsel ve endüstriyel gelişme ve radikal toplumsal reformların belirlediği yeni bir yola çıkmaya hazırdı. Erişkinliğe yaklaşmakta olan genç nüfusun önünde büyük işler vardı; muazzam çabaları, anayurdumuzun tükenmez kaynaklarını toplumuzun geniş kitlelerinin erişimine açık gerçek varlıklara dönüştürmeye adanacaktır. Toplumumuzun tüm katmanları kendilerini tutkusal bir kendini eğitmeye, doğrudan yaşama tatbik edilebilir pratik bilgiye olan inanca kaptırmıştır ki, bu ülkemizin en uzak, en geri köşelerine kadar yayılmaktadır.[22]

Dolayısıyla, 20. yüzyıl Rusyası'nın geleceğine dair iyimser bir ruh hâli I. Dünya Savaşı'nın arifesinde her yere yayılmıştı.

Gelişimin önündeki ana engel imparatordu. Naif, tereddütlü ve batıl itikatları olan Çar II. Nikola (karısı da eş derecede dar ufuklu biriydi) Rus yaşamının her alanında özgürleşmeye direnişin cisimleşmiş hâliydi. Her

---

19. H. Seton-Watson, *Russian Empire*, s. 629, 636, 649-54; Westwood, *Endurance and Endeavour*, s. 183-4.
20. K. Fitzlyon ve T. Browning, *Before the Revolution: a View of Russia under the Last Tsar*, Harmondsworth, 1982, s. 32-3; H. Seton-Watson, *Russian Empire*, s. 636, 648; Westwood, *Endurance and Endeavour*, s. 177-9.
21. H. Seton-Watson, *Russian Empire*, s. 638-42; Westwood, *Endurance and Endeavour*, s. 173-4, 188-9.
22. *Novyy entsiklopedicheskiy slovar*, 1911-16, C. I, p.v. Bu 48 ciltlik *New Encyclopaedia*'nın yayınlanması 1917 Bolşevik devriminden ötürü XXIX'de sona ermiştir.

ikisi de üstü kapalı şekilde Nikola'nın çar olarak ilahi görevi olduğuna inanmakta ama neredeyse saray görevlilerinin, siyasilerin ve entelektüellerin hiçbirine güvenmemekteydiler. Duygusal anlamda "sıradan halkın" gerçek "Rusluk" erdemlerini temsil ettiğine ikna olmuşlardı. Hemofili hastalığından muzdarip yegâne oğullarının bu hassas durumu kraliyet ailesine "halk adamı" Rasputin'i sokmuştu; bu şarlatanın veliahdın hastalığını tedavi edecek ilahi güçleri olduğuna inanmaktaydılar. Kraliyet çiftinin Rasputin'e olan inançları, onların soylular ve birçok diğer kişi arasında varolan güvenilirliklerini yitirmelerine neden olmuştu. Ayrıca I. Dünya Savaşı sırasında devleti yönetme sürecinin tamamını da sekteye uğratmıştı. Çünkü Nikola cephede komutayı almak için St. Petersburg'u terk ettiğinde geride kalmış olan eşi de devlet meselelerine müdahale etmeye başlamıştı ki, Rasputin bu sırada başvurduğu yegâne yetkiliydi.

Almanya'nın 1917'ye kadarki operasyonları pek doğrudan Rusya topraklarını etkilememişti ama imparatorluğun batı illerine ve bunların genelde Rus olmayan nüfusuna (Polonyalılar, Beyaz Ruslar, Ukraynalılar, Litvanyalılar, Letonyalılar ve Estonyalılar) hasar vermiş ve Mayıs 1916'da, sadece savaş alanlarından kaçmaktan dolayı değil, aynı zamanda bilinçli hükümet politikalarından da ötürü Batı Rusya'da 3,3 milyon mülteci vardı. Bunların arasında yerlerinden edilmiş Yahudiler ve Avusturya Galiçya'sından kovulmuş ve geçici olarak Türkistan ve Sibirya'ya yerleştirilmiş binlerce Ukraynalı bulunmaktaydı.[23]

Şubat Devrimi'ni (Şubat 1917'de eski düzene karşı kendiliğinden gelişmiş bir ayaklanma) savaşın felaketlerle dolu üç yılı kışkırtmıştı ama sekiz ay sonra gerçekleşmiş Bolşevik İhtilali ülkeyi daha uzun bir süre için savaş ve ekonomik zorluklara mahkûm edecekti. Bu karışıklık Baltık, batı ve Volga-Ural bölgelerinde yaklaşık iki yıl ve Kafkasya'da da yedi yıl daha sürecekti. Bu kaos döneminden sonra (genelde Rus İç Savaşı olarak adlandırılmaktadır) imparatorluğun büyük kısmı 1918'ten itibaren "Rus Komünist Partisi (Bolşevikler)" olarak bilinecek oluşumun yönetimi altına girecekti.

ŞUBAT DEVRİMİ VE LENİN'İN EKİM DARBESİ

Şubat 1917'de bir devrimin gelişmekte olduğu şaşırtıcı gerçeği mutlu bir ruh hâline yol açmıştı. Bununla beraber, siyasetçiler, memurlar ve diğer kamu şahsiyetleri gelişmiş bir siyasi sistemden yoksun geniş bir ülkenin gerçeklikleriyle uğraşmak zorundaydı. Petrograd'da (daha önce St. Petersburg) Duma, Mart 1917'de II. Nikola'nın tahttan feragat etmesi üzerine geçici bir tedbir alarak bir Geçici Hükümet oluşturmuştu. İlk

23. Allen, *Ukraine*, s. 272-4, 306-7; Hrushevskyy, *History*, s. 517-20; Subtelny, *Ukraine*, s. 341, 367-70.

başta büyük ölçüde liberal Anayasal Demokratlar (KD) ve "Oktobristlerden" ve bir Sosyalist Devrimci'den, yani avukat A.F. Kerenski'den oluşmuştu. Kerenski aynı zamanda Petrograd "Sovyeti" veya "İşçi ve Asker Temsilcileri Konseyi"nin de başkan yardımcısı olduğundan, Ekim 1917'ye kadarki olaylarda kilit rol oynamış ve Temmuz'da on sekiz üyesinin on birinin sosyalist olduğu bir kabineyle başbakan olmuştu. Fakat Kerenski'nin yüksek fikirli devrim kavramı ve hem onun hem de liberal aydınların genelde savunduğu medeni ilkelerin Bolşevikler için hiçbir anlamı yoktu; bu yüzden, Ekim 1917'de "iç savaş selinin yavaş yavaş yok etmekte olduğu ufak bir ılımlılık adasına hapsedilmiş güçsüz bir mülteci" olacaktı.[24]

1915'te Rusya'nın savaştaki durumu kötüye gitmeye başladığında merkezî hükümet, kırsal *zemstvos* birliklerini, kent konseylerini ve savaş sanayi komitelerini savaş ihtiyaçlarını sağlamak, mültecilere yardım ve hastalarla yaralılara tıbbi destek için görevlendirmişti. 1917'de imparatorluğun birçok kentinde bu tür komiteler vardı. Rus toplumunun liberal kesimlerini temsil eden ve anayasal demokratlardan liberallere, SR'lerden Menşevik SD'lere uzanan geniş bir siyasi spektrumdan en aktif temsilcileri bir araya getirmiş bu tür gönüllü örgütler yurttaşlık özgürlükleri, tüm yurttaşların hukuk önünde eşitliği ve merkezî ve yerel hükümetlerin anayasal reformlar aracılığıyla demokratikleşmesini savunmaktaydılar.[25] Eğitimli, yurttaşlık sorumluluğu bulunan ve genelde insani tavırlar içinde olan bu kişiler yerel yönetimlere yeniden örgütlenme işlerinde ve muazzam bir ülkenin demokratikleşmesinde, ayrıca yaşam ihtiyaçlarının günlük karşılanmasında deneyim ve uzmanlık sağlamaktaydı. Şubat Devrimi'nden sonra siyasi güçlerin bu bileşimi Rusya'nın birçok bölgesinde Kamu Düzeni ve Güvenliği Komiteleri, Toplumsal Örgütlenme Komiteleri, Halk Meclisleri, vb yaratmıştı. Daha sonra, Lenin'in Ekim Darbesi'ne tepki olarak ve Anayasal Meclis'in toplanması beklentisiyle, hepsi kendisini Rusya'nın demokratikleşmesine adamış Ülkenin ve Devrimin Kurtuluşu Komiteleri, Kamu Güvenliği Komiteleri, vb belirmişti.[26] Bununla beraber, Leninist düşüncede tüm bunlar devrim karşıtı ve "uluslararası sermayeye" hizmet eden "burjuva" kurumları olarak gözden çıkarılmıştı.

Maalesef imparatorluğa tabi topluluklar açısından bakıldığında, Geçici Hükümet'teki muhafazakârlar 1906 anayasasının ilk iddiasına bağlıydılar: "Rus devleti tek ve bölünmezdir", dolayısıyla kendi kaderini

---

24. L. Kochan ve R. Abraham, *The Making of Modern Russia*, 2. baskı, Harmondsworth, 1983, s. 291.
25. Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1167-70, 1173, 1366-72.
26. W.H. Chamberlin, *The Russian Revolution 1917-1921*, 2 cilt, Londra, 1935, C. I, s. 322-4, 343-4, 351-2, 355; *Istoriya Sibiri* (Der.) A.P. Okladnikov, vb, 5 cilt, Leningrad, 1968, C. III, s. 475-6; C. IV, s. 28, 55.

tayin etmeyi reddediyor veya en iyi hâlde Anayasa Meclisi oluşturulana kadar tartışılmasını erteliyorlardı. Rus olmayan toplulukları 1917 yılında bağımsızlıklarını kazanma girişiminde harekete geçiren ülke Ukrayna olmuştu. Birçok Ukraynalı Rus İmparatorluğu'nda değil, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun doğusu olan Galiçya'da yaşıyordu ve burada bir kısmı Avusturya yanlısı Ukrayna'nın Özgürlüğü Birliği'ni desteklerken, bir kısmı da Rusya'yla birleşmeyi savunmaktaydı (ve bu yüzden de Viyana hükümetinin sert zulmüyle karşı karşıyaydılar).[27] Ukraynalı uyruklarından kuşkulu Rus otoriteleri 1914'te M. Hruşevskyi gibi ulusalcı liderleri sınır dışı etmişti. Rus ordusu Galiçya'yı işgal ettiğinde Ukrayna kurumlarını kapatmış, okullarda Ukrayna dilini yasaklamış ve ulusal Yunan Katolik Kilisesi'ni baskı altına almıştı. 1915'de Lviv'de konuşan II. Nikola Rusya'nın Galiçya'yı işgalinin kalıcı olacağını net şekilde belirtmiş ve "Rusya'nın tek ve bölünmez olduğu" dogmasını tekrar doğrulamıştı.

Kiev'de Ukraynalı siyasetçiler Şubat Devrimi'nin sunduğu ayrı bir hükümet kurma fırsatını kaçırmamış ve Merkezi Konsey (Tsentralna Rada) Haziran'da Hruşevskyy'i cumhurbaşkanı seçerek Ukrayna'nın Rus İmparatorluğu içinde özerk olduğunu ilan etmişti. Ukrayna halkının büyük kısmı köylüydü, sanayi işçisi sınıfı neredeyse yoktu. Küçük bir orta sınıf, çok ufak ama faal bir ulusal aydın kitlesi vardı ve aristokrasi namevcut idi. Devrimin ilk başlarında ulusal farkındalık güçlü olmadığından, 1917 Yaz'ında Kiev'deki kent konseyi seçimlerinde oyların %20 'sini Ukraynalı adaylar almıştı ve neredeyse hiçbir kentte Ukraynalılar çoğunluk değildi.[28] Bu yüzden ulusal hareketin ilk başta Rus hükümeti yetkililerinin düzenin ve önemli hizmetlerin sağlanması için oluşturdukları Yürütme Komitesi'nin, Kiev'de pek etkisi olmamıştı ve İşçi Sovyeti de ruh olarak genelde Rus idi.[29] Her şeye rağmen Rada zaman içinde halkın desteğini sağlamıştı. İşçilerin temsilcileri ele geçirilirken, Rus ordusu saflarında savaşmayı reddeden askerler ayrı Ukrayna ordu birimleri oluşturmuştu.[30] Rada'daki delegelerin büyük kısmı SD'ler ve SR'lerden oluştuğundan, uygulamada sosyalist bir parlamentoydu.

Rus Geçici Hükümeti ilk başta Rada'dan tanınmak için gelen tüm istekleri reddetmiş[31] ama Temmuz olayları Rus hükümetini özerk Ukrayna'yı istemeye istemeye tanımaya zorlamıştı. Bunun üzerine

27. Doroshenko, *History,* s. 615-16; Allen, *Ukraine,* s. 271.
28. I.B. Shekhtman, "Yevreyskoye obshchestvennost na Ukraine 1917-1919", Ya.G. Frumkin, vb, *Kniga o russkom yevreystve 1917-1967,* New York, 1968, s. 22.
29. R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917-1923,* gözden geçirilmiş baskı, Cambridge, MA, 1964, s. 53.
30. Hrushevskyy, *History,* s. 523-5; Subtelny, *Ukraine,* s. 345-6.
31. Doroshenko, *History,* s. 620; Hrushevskyy, *History,* s. 526-8; Pipes, *Formation,* s. 59-61.

Rada, Rusya'nın bir federasyona dönüştürülmesini tartışmak için Eylül 1917'de Kiev'de genel Rus İmparatorluğu Ulusları Kongresi düzenlemişti.[32] Tipik Rus uzlaşmazlığı doğrultusunda Kerenski, Kiev'e talimat ve kınamalar göndermiş ve dolayısıyla, Ukrayna hükümetinin tüm enerjisi... kendi ülkesini örgütlemekten ziyade... Rus hükümetiyle mücadeleye gitmişti.[33] Bu arada Petrograd'da 25 Ekim/7 Kasım'da Bolşevik Darbesi gerçekleşmişti. Bolşeviklerin Ukrayna'da kayda değer destek aldıkları tek kısım, Rus işçilerinin çoğunlukta olduğu Donets Havzası kömür madeni bölgesiydi; burada süratle "Sovyet iktidarı" ilan edilmişti. Ukrayna'nın doğal kaynakları ve Karadeniz'e erişimi (ve Kırım üzerinden Kafkasya'ya) buranın elde edilmesini Rusya'yı yöneten herkes için arzu edilir kıldığından, Ukrayna hükümeti iki ateş arasında kalmıştı. Büyük ölçüde bir Rus kenti olan Kiev kuzeyden zorla çıkarılmış Bolşevik karşıtı Ruslar için bir toplanma yerine dönüşmüştü ve Rus ordusu subayları kentin değişen talihinde büyük rol oynamaktaydı.[34] Fakat Rada şimdi Bolşeviklerle anlaşmıştı ve böylece Geçici Hükümet'in güçleri atılırken kentte kontrolü ele geçiren de Ukrayna birlikleri olmuştu. Kısa bir süre için Rada ile Sovyetler arasında rahatsız edici bir iktidar paylaşımı söz konusu olacaktı.[35]

Rada'nın Galiçya cephesinden gelen Kazaklara, Don'da bulunan Bolşevik karşıtı Kaledin'le birleşmeleri için Ukrayna'dan geçme izni vermesi, Lenin'in Aralık 1917'de Ukrayna'ya müdahale etmesini sağlayan bahane olmuştu. Rada birlikleri ve SR delegeleri bunu, Bolşeviklerin Kiev'de topladıkları Temsilciler Kongresini ele geçirerek yanıtlamıştı. Bundan sonra Bolşevikler Kharkiv'e ilerlemiş ve Aralık'ta onların ayrı "Ukrayna Sovyetleri Kongresi" Lenin'in Ukrayna için tayin ettiği "olağanüstü komiser"in yönetimi altında rakip bir Ukrayna Halk Cumhuriyeti ilan etmişti. Hiç beklenmedik şekilde bu kişi, Donbass'da iktidarı ele geçirmiş ve Kiev ile Batı Ukrayna'ya ilerlemeye hazır Gürcü Bolşevik Grigol Orjonikidze idi. Her şeye rağmen Merkezi Rada 24 Ocak 1918'de Ukrayna Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan edecek[36] ve Ukrayna'nın kendisini bir devlet olarak yerleştirme mücadelesi dört yıl daha sürecek zorluklar getirecek ve sonunda kendi iradesine karşı bir şekilde 1921'de komünist Rusya'nın Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dahil edilecekti.

Bununla beraber, Ukrayna Merkezî Rada örneği imparatorluğun diğer Rus olmayan topluluklarını cesaretlendirmişti; bu özellikle

32. Allen, *Ukraine*, s. 281-2.
33. Doroshenko, *History*, s. 621.
34. Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 190-2.
35. Pipes, *Formation*, s. 69-73, 114.
36. Doroshenko, *History*, s. 628; Hrushevskyy, *History*, s. 538; Subtelny, *Ukraine*, s. 352.

Ukrayna'nın kendi kaderini tayin hakkı Kiev'de 1917'de Rusya'nın geleceğini bir "bağımsız devletler federasyonu" olarak tasarlamış Uluslar Kongresi'nin bir kararı tarafından onaylandığından dolayıydı. Fakat Bolşevik Darbesi'nden sonra bu tür uzlaşmalar için bir gelecek kalmamıştı.

1918'in büyük kısmında kendiliğinden var olmuş ümit ve yenilenme ruh hâline karşılık, soğukkanlı entrikacı kafasıyla bir devrimcinin rehberliğindeki Bolşevikler iktidarı ele geçirerek Rus İmparatorluğu'nun tüm kısımlarına kendi Marksist formüllerini ve insanlığın, Mani düşüncesini çağrıştıran iki sınıfından biri olan "proletarya" adına tek ve evrensel bir toplumsal sisteme doğru tarihsel hareketi öğretilerini dayatmaya hazırdı. Bunun başarılması, eş derecede açık olmayan ama tanımı gereği şeytani diğer sınıf "burjuvazi"nin, yani görünürde dünyanın tek ve tartışmasız tüm şiddet ve kötülüklerin kaynağının ortadan kaldırılmasını gerektirmekteydi. Bolşeviklerin aşkın amacına ulaşması güç gerektirmekteydi ve onlarca yıl boyunca Sovyet Rusya'nın ahlaken en cesur tarihçisi General Dmitri Volkogonov'un sözleriyle,

> İktidarı elde etmek için Bolşevikler sonsuza kadar şiddetle evlenmek zorunda kalmış ve bu arada özgürlük evliliğe gömülmüştü. Lenin'in darbeden sonra "Rusya'nın Yurttaşlarına" seslenmesi, barış ve toprak sözü veren kararları, devrimin ana hedefi olarak özgürlükten hiçbir şekilde bahsetmez. Bunlar 1689 İngiliz Devrimi'nin Haklar Bildirgesi değildi; ne de Amerika'nın 1776'daki Bağımsızlık Bildirgesi idi. Biçimsel olarak insanlara barış ve toprak veren Rus devrimi kurnazca özgürlük fikrinin yerine insanın insan tarafından sömürülmesinin ortadan kaldırılmasını getirmiştir.[37]

(daha ziyade yanıltıcı bir ümit ki, elde edilmesi de eş derecede kavranılamaz idi).

Demokratikleşme tam da Lenin'in Rusya'da görmek istemediği bir süreçti: Onun basit inancına göre, sosyal demokratlar demokrasinin hedeflerini "reformcu şekilde değil, devrimci şekilde, burjuva yasallığının sınırları içinde kalarak değil, bu sınırları parçalayarak... kitleleri olumlu eyleme çekerek... bunu bir sosyalist devrime dönüştürerek ve burjuvayı kamulaştırarak" gerçekleştirmeliydi.[38] Bu sonunda dünya devrimine gidecek bir dizi devrimin ilki olacaktı; bunu bir vahiy gibi vaaz etmiştir. Bu fantezileri ilan eden Lenin ve Bolşevikleri ilkesizce, özellikle gençlerin, "geçmişten tamamen kopmak" ve sömürüden, suçtan, yolsuzluktan ve "geçmişin diğer kalıntılarından" özgürleştirilmiş yeni

---

37. D.A. Volkogonov, *Lenin: Life and Legacy,* çeviri ve derleme Harold Shukman, Londra, 1995, s. 73.
38. V.İ. Lenin, "Sotsialisticheskaya revolyutsiya i pravo natsiy na samoopredeleniye" [1916], onun *Sochineniya,* 3. baskısında (Der.) N.I. Bukharin, vb, Moskova, 1935, C. XIX, s. 39.

bir dünya yaratmaya dair heyecanına seslenmekteydi. Bir Ukraynalı siyasetçinin hatırladığı üzere, "Gerçekten de... hiçten tamamen yeni bir dünya yaratmaya girişmiş... Tanrılar gibiydik."[39]

Bolşevik ütopik dogma sisi arasından kamu örgütleri komitelerinin tüm faaliyetleri ve ayrıca tüm gelecek ümit ve bağlılıklarını yansıttıkları kurumun varoluş sebebi Anayasal Meclis, Bolşevik şiddet tarafından yok edilecek "karşıdevrimci" gereksizliklerden ilan edilmişti.[40]

Rus Geçici Hükümeti ve onun liberal örgütleri kaosu uzaklaştırmak ve Rus yaşamında belli bir normalliği korumak için uğraşırken, "altsınıfların" siyasi iradesi görünür şekilde *sovyetler*, yani işçi ve asker temsilcileri konseyleri tarafından ifade edilmekteydi. Petrograd Sovyeti'ni çoğunlukla SR ve Menşevik SD siyasi eylemcilerinden ibaret bir komite var etmişti ama Nisan 1917'de Lenin İsviçre'den döndükten sonra Bolşevikler bu komitenin toplantılarını kontrol etmeye başlamıştı. Bundan sonra Sovyetler tüm Rusya'da aşırıcı politikaların aracı olmuş ve Ocak 1918'de Rus İmparatorluğu'nun adı Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSR) olarak değiştirilmişti. Komünist tarihçiler Ekim Darbesi ile Şubat 1918 arasındaki bu dönemi, Bolşeviklerin kent kent, bölge bölge "karşıdevrimi", yani ikna olmamış orta sınıfların direnişini ezdiği "Sovyet iktidarının muzaffer yürüyüşü" olarak sunmuştur. Bu andan itibaren, yerel organlar kendilerine geldiklerinde Bolşevikler, kendilerine karşı çıkan isyanlar sonucunda birçok yerden kovulacaktı. Gerçekten de Ekim 1917 İç Savaş'ın başlangıcıdır; çünkü "iktidarı ele geçirme yöntemlerinden dolayı Bolşevikler Rusya'yı iç savaşa benzer bir duruma sokmuş ve bu daha sonra gerçek bir savaşa dönüşmüştür".[41]

ANAYASAL MECLİS VE BOLŞEVİK KARŞITI DİRENİŞ

1917 karışıklığı sırasında Rus devleti ve imparatorluğunun makul şekilde yeniden yapılanmasına dair kamusal ümitlerin odak noktası, Mart 1917'de Devlet Duma'sının yeni bir siyasi sisteme barışçıl bir geçiş sağlamak için oluşturduğu temsili bir ulusal organ olan Anayasal Meclis idi. Seçim planlaması çalışmaları siyasi karışıklıklardan ötürü ertelenmiş ama sonunda Kasım 1917'de yapılmaları kararlaştırılmıştı.[42] Rusya'nın gelecek demokrasinin biçimi Anayasal Meclis'e bağlı olduğundan, Şubat 1917'de kurulmuş hükümet, Anayasal Meclis toplanana kadar birçok temel soruya dair kararların ertelenmesi anlamında geçici statüsüne bağlı

39. V. Vynnychenko, Subtelny, *Ukraine*, s. 354'de alıntılanmış.
40. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. I, s. 342, 352; P. Dotsenko, *The Struggle for a Democracy in Siberia*, 1917-1920, Stanford, 1983, s. 6; *Istoriya Sibiri*, C. III, s. 476.
41. Hosking, *History*, s. 73.
42. Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1382, 1392-3, 1434-5.

kalmıştı. Ama her şeye rağmen Geçici Hükümet birçok önemli tedbire dair kararlar çıkartmıştı; buna ırksal ve dinsel ayrımcılığın kaldırılması, tüm yurttaşlar için yurttaşlık özgürlüklerinin ve eşit hakların tam anlamıyla garanti edilmesi ve basın üzerindeki sansürün kaldırılması da dahildi. Bununla beraber, ertelediği kararlar arasında yurttaşların süratle çözüm bekledikleri de vardı; her şeyden önce hükümetin, Rus ordusunun artık kitlesel firarlardan dolayı mevcudiyetinin sona ermiş olmasına rağmen, Rusya'nın Batılı müttefiklere verdiği sözden dolayı dikkate almayı reddettiği dünya savaşından çekilme konusu gelmekteydi. Diğer ertelenmiş meseleler arasında Rus İmparatorluğu'nun Polonya, Finlandiya, Ukrayna ve diğer Rus olmayan uluslarının özerklik talepleri vardı ama Geçici Hükümet sadece katı formülü tekrarlamakla yetinmişti: "Rusya tek ve bölünmezdi."[43]

Artık kendi kendisini ilan etmiş Bolşevik cumhuriyeti olduğundan, Lenin Anayasal Meclis'in gereksiz olduğunu düşünmekteydi ama taktiksel nedenlerden dolayı 5 Ocak 1918'de toplanmasına izin vermişti. "Sovyet iktidarını" kabul etmeyi reddetmesi bunu onun tek oturumu yapacaktı: Silahlı Bolşevikler meclisin faaliyetini durduracak ve Rusya'nın demokratik ve şiddetten yoksun bir rejime kavuşması ihtimali görülebilir gelecek için kaybolacaktı. Bu hayati önemdeki eylemden sonra Bolşevik askeri lideri Lev Troçki, "burjuva" canavara karşı "nihai kesin savaşın" tasarlandığı naif apokaliptik ruh hâlini ifade edecekti: "Biz şiddet kullandığımız gerçeğini saklamıyoruz ama bunu... insanlığın en yüksek ideallerini elde etme zaferine ulaşmak için verilen mücadelede... tüm şiddetleri yok etmek için yaptık."[44] Alaycı Fyodor Dostoyevski bile bu ahlaki hezeyanı daha kısa ve öz ifade edemezdi.

Bolşeviklerin Eylül 1918'de "Kızıl Terör"ü ilan etmeden aylar önce başvurdukları şiddet Lenin'in tam ve açık teşvikini sağlamıştı. Haziran'da bir Bolşevik komiserinin öldürülmesinden sonra Lenin bir yoldaşına şöyle yazmıştı: "Ancak bugün öğrendik... Petrograd'daki işçilerin Volodarskiy'in cinayetine kitlesel terörle cevap vermek istediklerini ve sen... onları durdurdun. Şiddetle protesto ediyorum!... Bu topyekûn savaş zamanı. Karşıdevrimcilere karşı terörün enerji ve kitlesel karakterini yoğunlaştırmamız gerekiyor."[45] Bundan sonra Rusya onlarca yıl boyunca "devrim" adına soğukkanlı vahşet, cinayet ve katliamlara kurban olacaktı; sanki Bolşevikler sadık bir şekilde, Lenin'in utanmazca tüm insan toplumlarının dönüşümünün modeli olarak kabul ettiği, kana

---

43. A. Bilmanis, *A History of Latvia*, Princeton, 1951, s. 286.
44. *Tretyi Vserossiykiy s'yezd Sovetov rabochikh, soldatskikh i kresyanskikh deputatov*, Petrograd, 1918, s. 19, A.L. Litvin, *Kazan: vremya grazhdanskoy voyny*, Kazan, 1991, s. 7'de alıntılanmış.
45. Lenin, *Polnoye sobraniye sochineniy*, C. I, s. 59-60, Litvin, *Kazan*, s. 22'de alıntılanmış.

susamış Fransız Devrimi'ndeki seleflerinin gerçekleştirdikleri rutin idamları taklit etmekteydi.[46]

Nüfusun siyaseten bilinçli kesimleri Bolşeviklerin Anayasal Meclisi ortadan kaldırdıktan sonra medeni yaşam için ifade ettikleri tehdidin farkına vardıklarından, onlara karşı muhalefet, Sosyalist Devrimcilerin terörist saldırıları da dahil olmak üzere, daha aktif olmuştu. Bu SR'ler ile tüm diğer muhalif grupların Sovyetlerden atılması, Bolşeviklere ait olmayan tüm yayınların baskı altına alınması ve Lenin'in "Karşıdevrim ve Sabotajla Savaşmak için Olağanüstü Komisyonu"nun (Rusçada "Çeka" olarak kısaltılmıştır) terörünün yoğunlaşmasıyla sonuçlanmıştı. İç Savaş yayıldıkça, bölgesel gönüllü organlar, aşırı sağ gruplar da dahil olmak üzere rakip fraksiyonların merkezleri hâline gelmiş ve Rusya iç çatışma alanları şeklinde bölünmüştü: İmparatorluğun ayrı ulusal devletler şeklinde parçalanması başlamıştı.

MÜSLÜMAN SİYASETİ VE RUS DEVRİMİ

I. Dünya Savaşı'nın başında Avrupa Rusyası'nın, Rus olmayan toplulukları (Türkistan ve Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi) askerlikten muaf değildi. Dolayısıyla, Tatarlar, Başkurtlar ve Volga-Ural bölgesinin diğer toplulukları, Rus köylü ve işçisi gibi, Rus devletinin buyruğu doğrultusunda evlerini terk ederek savaş cephelerinde savaşmak zorundaydı. Savaş sırasında kent konseylerinin ve kırsal *zemstvos*'ların tatbiki etkinlikleri yeniden canlandırılmıştı ve Şubat Devrimi'nden sonra, her ne kadar Geçici Hükümet imparatorluk topluluklarının kendi kaderlerini tayin hakkına izin vermeye pek istekli davranmamışsa da, kırsal yöneticileri feshetmesi ve işlevlerini *zemstvo* başkanlarına aktarması yurttaşların daha geniş şekilde siyasi katılımını teşvik etmişti. Mayıs 1917'de uygulamaya konmuş bir reform da *zemstvo* sisteminin kırsal ilçe düzeyine yayılması ve böylece köy topluluklarına ilk defa toprak sahiplerinden ve polisten bağımsız gerçek bir özyönetim hakkının verilmesiydi.[47] Aynı şekilde Rus olmayan topluluklar da yeni toplantı özgürlüğünden yararlanarak birçok konferans ve kongre gerçekleştirmekteydi.

Şubat Devrimi'nden sonra en çok siyasi inisiyatif gösterenler, kendi görüşlerini temsil etmeleri için organlar yaratanlar Rusya'nın Müslüman toplulukları, özellikle de Volga Tatarları idi. Bunların arasında şunlar vardı: St. Petersburg'da ağırlıklı olarak Duma temsilcilerinden oluşan, Oset Ahmet Tsalıkkatı'nın başkanlığındaki Rus Müslümanları için Geçici Merkezi Büro; Kazan'da, SD emek politikasıyla bir federal Rusya'yı, SR

46. Volkogonov, *Lenin*, s. 68-70.
47. Florinsky, *Russia*, C. II, s. 893-4, 1221, 1336-7, 1392-3, 1425, 1460.

toprak reformu politikasını ve tüm Rus olmayan topluluklar için yurttaşlık haklarını savunan Müslüman toplulukları Konseyi (Milli Şura). Kazan'da nispeten büyük bir sanayi işçisi sınıfı olduğundan, burada Mart ayında Petrograd'dan gelen bir temsilci Bolşevik örgütü yaratmış ve bunun üyeliği Lenin'in Ekim Darbesine kadar neredeyse tamamen Rus olarak kalmıştı. Rus ordusunda yaklaşık 960.000 Tatar ve Başkurt askeri hizmet ettiğinden, St. Petersburg'dakiler bir Menşevik subayın liderliğinde bir Müslüman Askerî Komitesi yaratmıştı. Nisan ayında Moskova'da bir Müslüman Savaş Konseyi (Harb-i Şuara) ve Mollanur Vahidov önderliğinde bir Müslüman Sosyalist Komitesi kurulmuştu. Bu arada Kırım'da bir Tatar Ulusal Konferansı bir Müslüman Yürütme Komitesi seçmiş ve SR sempatilerini pantürkçülük için destekle birleştiren bir Ulusal Parti (Milli fırka) kurmuştu. Kazan Tatarları Rus İmparatorluğu'nun Müslüman toplulukları arasında ulusların kendi kaderini tayin hakkı hareketindeki liderlik rollerini sürdürmekteydi; bunu Kazan kent merkezindeki Söyembika Kulesi'nden iki başlı kartalı indirerek yerine İslami hilali çekerek savunmuşlardı. En önemli Müslüman konferansı Moskova'da 1917 Mayıs'ında gerçekleşmişti. Burada Kazan Tatar âlimi Ayaz İshaki'nin girişimiyle 800'ün üzerinde delegeyle Tüm Rusya Müslüman Kongresi, ulusal özerklik, toprak reformları, Rusya'nın üniter veya federal bir devlet olarak geleceği ve müftülüğün (Rusya İçişleri Bakanlığı'nın bir organı) yerini seçilmiş bir Müslüman Din Kurulu'nun alacağı İslamın resmî idaresinin reformunu tartışmak için bir araya gelmişti. Kongre imparatorluğun tüm Müslüman topluluklarının siyasi faaliyetini koordine etmek için genelde SR politikalarını takip edecek bir Halk Konseyi (Milli Şura) seçmişti.[48] En çok tartışma konusu olan mesele Müslüman kadınların şeriata göre statüleriydi; bu statü *Kuran*'ın onları erkekten daha aşağı gören bakış açısını yansıtmaktaydı.[49] Kızların danışılmadan evlendirilmesi, itaat etmeyen eşin dövülmesi ve erkeğin karısını reddederek boşaması alışıldık uygulamalardı. Kadın eşitliğinin savunucuları olarak İshaki ve Tatar destekçileri Kafkasya ile Türkistan'ın daha az reform geçirmiş topluluklarından katı bir direnişle karşılaşmıştı ve imamların büyük kısmı özgürleştirilmiş kadınların seçimlerde oy kullanmasıyla tüm toplumsal yapının tehdit altına gireceğini düşünmekteydi. Dolayısıyla, Kongre çoğunluğunun kadın haklarının erkek haklarına eşit olması, kadınların haremlere kapatılmaması, erkeklerin tekeşliliği kabul etmesi, çocuk evliliğinin

48. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 59-61, 70-3; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 58-62, 77, 116, 129-30, 141; S.M. Dimanshteyn, *Revolyutsiya in natsionalnyy vopros: dokumenty i materialy po istorii natsionalnogo voproso v Rossii i SSSR v XX veke*, 4 cilt, Moskova, 1930, C. III, s. 327-36, 370-6; Ishaki, *Idel-Ural*, s. 55; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 127.
49. Koran, 2:28, 4:34.

yasaklanması ve boşanma hakkının karşılıklı olması gerektiğine ikna edilmesi, aydınlanmış Tatar görüşü için büyük ve İslam dünyasında eşsiz bir başarıydı.[50]

Müslüman siyasi faaliyetinin yüksek noktası, Temmuz'da, İkinci Rus Müslüman Kongresi, Rus Müslüman Askerî Kongresi ve bir mollalar kongresinin hep birlikte Kazan'da aynı anda seçimlere girmesiydi. Mollaların sert muhalefetine rağmen, delegeler, çoğunluğu, Müslüman kadınlarının seçimlere erkeklerle eşit koşullarda katılması gerektiğine ikna etmiş ve "iç Rusya" ve Sibirya Müslümanlarının ulusal-kültürel özerkliği ilan edilerek geçici bir hükümet kurulmuştu.[51]

Rusya'daki gergin durumdan dolayı (Temmuz'daki Bolşevik ayaklanması ve Ağustos'ta Lavr Kornilov'un darbe girişimi) İkinci Tüm Rus Müslümanları Kongresi bu ilanın hedeflerini hemen, Anayasal Meclis seçimlerini beklemeden hayata geçirmeye karar vermişti. Ama Rus Geçici Hükümeti'nden Müslümanların özyönetiminin din ve eğitim alanlarında uygulamaya konması isteği üç hafta sonra Bolşevik Darbesi gerçekleştiğinde anlamsız olmuştu. Her halükârda, Geçici Hükümet, küçük veya büyük, Rus olmayan uluslardan gelen hiçbir özerklik isteğini cesaretlendirmemişti. Tüm önemli Rus siyasi partileri imparatorluğun federalleştirilmesine karşıydı ama Müslüman azınlıklar diğerlerinden daha fazla düşmanlık görmekteydi. Çünkü Tatarlardan gelen en ufak kendilerini kabul ettirme işareti Ruslarda ırkçı tepkiye yol açmaktaydı: "Bizi tekrar Batu Han'ın günlerine geri götürmek istiyorlar."[52]

KAFKAS TOPLULUKLARI, 1900'DEN I. DÜNYA SAVAŞI'NA

1878'den itibaren Rus İmparatorluğu'na Anadolu'nun Ardahan ve Kars bölgeleri de dahildi. Bazen sınır biraz daha batıya giderek Trabzon ve Erzurum'u kapsamış, "Türk Ermenistanı"nın çoğunu ilhak etmişti ve I. Dünya Savaşı'nın askerî operasyonları bu sert yüksek platoda savaşılmıştı. 1914'te Enver Paşa'nın komutasındaki Türkler Erzurum'dan doğuya doğru ilerlemiş ve Rusları Ardahan'dan püskürtmüştü. Fakat Rus ordusu kendisini toparlayarak 1916'da Kars'ın 305 km batısında Erzincan'a ulaşıp Şubat Devrimi'ne kadar burada kalmıştı.[53]

---

50. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 66 n.7, 78-94, 98-102, 104; *Programs of the Muslim Political Parties 1917-1920*, Oxford, 1985, s. 6.
51. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 112-28; Dimanshteyn, *Revolyutsiya i natsionalnyy vopros*, s. 307-9, 315-20; *Programs of the Muslim Political Parties*, s. 34.
52. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 66-7; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 122-8, 176, 181, 192; Litvin, *Kazan*, s. 169; M. Sultangaliyev, "Klevetnikam", *Statyi, vystupleniya, dokumenty*, Kazan, 1992, s. 44-6'nın içinde.
53. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 249-441; Hovannisyan, *Republic of Armenia*, C. I, s. 12, 14, 64; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 183-6, 196-7; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 79.

Avrupalılar için Kafkas cephesi uzak bir savaş bölgesiydi. O yüzden gözden çıkarılabilirdi ama burada savaşan insan sayısı hiç de önemsiz değildi. Rus Kafkas Ordusu 270.000 askerden (20.000 Ermeni ve Gürcü gönüllü de dahil) oluşuyordu ve 1915'de 350.000 Ermeni "Jön Türk" rejiminin paşaları Enver, Talat ve Cemal'in yürüttüğü katliamlardan kaçmak için "Türk Ermenistan"ından Rusya'ya kaçmıştı. Türk tarafında 180.000 asker vardı; bunların 76.500'ü 1914'te Sarıkamış'ta ve 60.000'i de 1916'da Erzurum'da ya ölmüş ya da yaralanmıştı.[54] Kafkas savaş cephesi Ortadoğu'da belirmekte olan stratejik kaygıların merkezindeydi; burada Türkiye ve İran'da devam etmekte olan, birinde yeni bir cumhuriyete ve diğerinde de yeni bir hanedana yol açacak devrimlerden ötürü çeşitli değişiklikler söz konusuydu. Türkiye'nin ulusalcı yeniden canlanışı (Türk ırkının üstünlüğü saplantısal yanlışı ile silahlı kuvvetler kültüne ve Kafkasya ile Türkistan'ın güya kardeş "Turan" ülkelerine yayılmaya dayanan) Rusları doğrudan ilgilendirmekteydi. Diğer yandan Türkiye, Batılı Müttefiklerin Ruslara savaştan sonra İstanbul'u verecekleri sözü yüzünden kendisini tehdit altında hissetmekteydi.[55]

Britanya, İran'da petrol çıkarma ayrıcalıkları elde ettikleri 1903'den beri Ortadoğu meselelerine doğrudan dahildi ve 1907'de Britanya ile Rusya, İran'ı işgal ederek burayı etki alanları şeklinde aralarında bölmüştü.[56] Türkiye'de Alman diplomatları 1914'ten önce son derece faaldi; Osmanlı'nın petrol zengini Irak ve İran eyaletlerinde Alman etkisini artırma amacıyla Rusya ile Britanya'ya karşı entrikalar düzenlemekte ve Türk ordusunu modernleştirmekteydiler. Bu amaç doğrultusunda Alman mühendisleri İstanbul'dan Bağdat'a 2.414 km'lik bir demiryolu bağlantısı inşa etmekteydi. Bu hat Konya'ya ulaşmış ve 1902'de aynı hattı Adana'dan Musul'a tamamlamak için gerekli izni almışlardı.[57] Osmanlı hükümeti, Türk donanmasına ödünç alınmış Alman savaş gemileri Ekim 1914'te Batum'u bombalayana kadar savaştan uzak durmuş ama bu olaydan sonra Rusya, Fransa ve Britanya, Türkiye'ye savaş ilan etmişti.[58]

---

54. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 241-2, 244, 252, 284, 289, 329, 331, 363; Hovannisyan, *Republic of Armenia*, C. I, s. 14; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 261-3; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 78. Rakamlar değişmektedir.
55. Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1396, 1398.
56. N. Keddia ve M. Amanat, "Iran under the later Qajars, 1848-1922", *Cambridge History of Iran*, C. VII, s. 186-9, 191, 205-8; G.R.G. Hambly, "The Pahlavi autocracy: Rıza Shah, 1921-1941", *Cambridge History of Iran*, C. VII, s. 214-15.
57. Hat üzerindeki çalışmalar uluslararası itirazlardan dolayı Ereğli'de durdurulmuş ama 1914'teki Alman-Rus anlaşmasından sonra tekrar başlamış ve Nusaybin'e kadar hızla ilerlemişti. Ondan sonra, tamamlanacağı 1940'a kadar tekrar durmuştu: Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1290-1; *Der Kleine Brockhaus*, 2 cilt, Wiesbaden, 1950, C. I, s. 90.
58. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 231-2, 234-5, 240, 248 n. 2, 384; Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1333-4; Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 12; Suny, *Making*, s. 179; A.J.P. Taylor, *The First World War: an Illustrated History*, Harmondsworth, 1966, s. 42, 114, 116.

Rusya'nın Kafkasya kolonisinde etnisite ve statü üzerinden sınıflandırma devam etmekteydi. Ruslar Tiflis'te sivil ve askerî idarede baskın olup ticari orta sınıf ile demiryolları, deniz taşımacılığı ve petrol sanayindeki kalifiye işçilerin büyük kısmını sağlamaktaydılar. Kuzey Kafkasya'ya, Terek ve Kuban Kazak Yerleşimcilerine ek olarak, güney Rusya ve Ukrayna'dan köylüler de yerleşmiş,[59] daha önce yerli toplulukların kullandığı bereketli toprakların büyük kısmını işgal etmiştiler. Kuban bölgesi petrolü (Azerbaycan'dan daha ufak miktarlarda) 1860'lardan beri Çerkezistan'ın Taman Yarımadası ve Maykop'un güneybatısındaki tepelerde çıkartılmaktaydı ve bu Rus mühendisleri ile işçilerini bu bölgeye getirmişti.[60]

Tiflis, Kutaisi ve diğer kentlerde yaşayan Gürcüler hem sanayi işçi sınıfı hem de sadece yerel konseylerde değil, aynı zamanda Petrograd'daki Devlet Duma'sında faal, Avrupalılaşmış bir seçkin sınıfı yaratmıştı. Gürcüler, Kafkasya toplulukları arasında siyaseten en bilinçli olanlardı ve N. Zhordania, İ, Tsereteli, N. Çkheidze ve diğerlerinin adları Gürcistan'ın sınırlarının dışına ulaşmıştı. Gürcü aydınlarının hepsi hem Tiflis hem de St. Petersburg'da Menşevik SD'lerle ittifak hâlindeydi; St. Petersburg'da 1917 Şubat'ında Tsereteli, Geçici Hükümetin bakanı ve Çkheidze de Sovyet Başkanı olmuştu. Bununla beraber, Gürcistan bazı Bolşevikler de ortaya çıkarmıştı. Özellikle Gori'de Oset bir ayakkabıcının oğlu olarak doğmuş, Tiflis Ortodoks Kilisesi ruhban okulunda eğitim gördükten sonra 1907-9'da S. Şahumyan'la birlikte Bakû'da "çırak devrimci olarak vakit geçirmiş" ve daha sonra Stalin olarak bilinecek olan Yosif Cugaşvili.[61] Gürcülerin birçoğu Ortodoks Hıristiyan olmakla beraber, "Gürcü Müslümanlar" (Batum ile Trabzon arasında yaşayan Acarlar ile Lazlar) o kadar Türk taraftarıydı ki, 1914'te faal şekilde Türk işgalcilerle işbirliği yapmış ve 1915'te Rus ordusunun intikamına maruz kalmışlardı.[62]

Ermeniler toplumsal olarak yüksek platoda zorlukla geçinen yoksul köylü kitlesi ve Kafkasya'da son derece nüfuzlu seçkin tüccar ve finansörler biçiminde bölünmüştü, ayrıca geniş diasporası uluslararası ticaret ve finansta önemli etkisi olan birçok insanı kapsamaktaydı. Ama

59. Kaloyev, *Zemledeliye*, s. 32; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 105-6.
60. A.F. Selivanov, "Kubanskaya oblast", *Ensiklopedicheskiy slovar*, C. XVI, s. 918; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 109; R.E.H. Mellor, *Geography of the USSR*, Londra, 1964, s. 236-7.
61. Her ne kadar Stalin kısa süreliğine bir kez daha Bakû'ya döndüyse de, onun "Bakû'daki yılları" üzerine yazmak için bir sebep bulunmamaktadır: R.G. Suny, "A journeyman for the revolution: Stalin and the labour movement in Baku, June 1907-May 1908", *Soviet Studies*, 1972, 23, s. 373-5, 394. Ayrıca bakınız, R. Conquest, *Stalin, Breaker of Nations*, Londra, 1998, s. 43-4.
62. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 76-7; F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1817-1921)*, Oxford, 1951, s. 184-5, Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 261; Suny, *Making*, s. 151-5, 164, 173-4, 178, Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 79-81.

aynı zamanda anayurtlarını savunmak için yüzyıllar boyunca verdikleri mücadelenin sonucu savaşçı gelenekleri de vardı. Bu yararlı askerî potansiyele rağmen, 1915'te Rus hükümeti Ermeni gönüllü alaylarını dağıtmış, subaylarını görevlerinden almış, siyasi faaliyeti yasaklamış ve Ermenilerin hiçbir zaman bir özerklik ümidi beslememesini açıkça belirtmişti.[63] Ermenilere askerî deneyimi yasaklanması onları, Rus İmparatorluğu kendisini devrim ve iç savaşın içinde bulduğunda son derece dezavantajlı kılmıştı.

Aralarında Bakû, Gence ve diğer kentlerde birçok zengin toprak sahibi ve tüccar finansörün bulunduğu Azeriler adli ve eğitimsel kurumlara birçok memur sağlamaktaydı ama bunların çok azı üst düzeylere yükselmekteydi. Bununla beraber, 1914'te aralarında A. Ağayev, M.F. Ahundzade, A. Hüseyinzade ve M.A. Resulzade'nin de bulunduğu bir dizi eğitimli siyasetçi vardı; her ne kadar kültürel bağları esasen İran'laysa da, bir kısmı Jön Türkler'in pantürkçü ideolojisine sempati duymaktaydı. Ermeni Bolşevik'i Şahumyan'a göre, petrol sanayindeki kazançlar o kadar iyiydi ki, Bakû işçileri siyasete ilgi göstermemekteydi ama yine de 1914'te büyük bir grev yapılmıştı. Fakat polis tedbirleri (Şahumyan gibi eylemcilerin sürgüne gönderilmesi de dahil) Bakû'daki sosyalist hareketi yeraltına itmişti. Farklı bir kategori de, "Rus" Kafkasyası'nın çeşitli kesimlerinde çalışan Güney Azerbaycan'dan göçmen işçiler ile İran'dan zanaatkârlar ve dağlardan gelen yarı göçebe Türki ve Kürt boylardı. Azerbaycan siyaseti, Bakû'nun dışında, özellikle Azerbaycan geleneğinin merkezi Gence'de, güçlü Pantürki ve İslami görüşleriyle daha ulusalcıydı.[64]

Rus bakış açısına göre Kuzey Kafkasya dört bölgeden oluşmaktaydı: (1) Karadeniz'den doğuya Kuban Nehri'nin yukarısında Batalpaşinsk'e kadar uzanan ve Yekaterinodar, Novorossiysk, Maykop ve Armavir gibi Rus kentleriyle Kuban ve kuzeyde buğday yetiştirilen alanlarıyla Stavropol; nehrin güneyden akan kollarındaki vadilerde yaşayan Çerkez toplulukları ve Türki Karaçaylıların kalıntıları. (2) Buradan doğuya Hazar'a uzanan Terek bölgesi değişken ve çalkantılıydı: Çeşitli akarsu kollarının Terek'le birleştiği Kabardey ve Balkar yaylarının kuzeyindeki dağ eteklerindeki tepelerde Pyatigorsk, Zheleznovods ve Kislovodsk da dahil olmak üzere çeşitli Rus kaplıca kentleri vardı; daha doğuda kuzey Osetler ile Terek'in orta kısmında, dağlardan Gürcistan'a giden

63. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 21, 28-9, 31, 40; Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 12, 14-15; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 263, Suny, *Looking toward Ararat*, s. 64-5, 108-15; Suny, *Making*, s. 180.

64. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 21-5, 29, 31-4, 50-2; R.G. Suny, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution*, Princeton, 1972 [*Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., 1990], s. 52-9; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 22-3, 25, 34-5, 65-6, 69.

Askerî Karayolu'nu kontrol eden stratejik Vladikavkaz kenti vardı. (3) Vladikavkaz'ın doğusunda İnguş ve Çeçen topluluklarının toprakları vardı ve bunun aşağı kısmını, petrol kuyuları ve Kafkasya'da Bakû'nun dışında en kalabalık sanayi işçisi nüfusunun bulunduğu Sunja Nehri'nin üzerindeki Grozni kontrol etmekteydi. Tüm Terek-Sunja bölgesinin kuzey sınırını, karargâh kentleri Mozdok ve Kızlar da dahil olmak üzere Kazak yerleşimlerinin (*stanistas*) savunma hatları oluşturuyordu ve bunların ötesinde göçebe Nogaylar ile Kamlıkların yaşadığı geniş bozkırlar vardı. (4) Son olarak da, Çeçenistan'ın güneydoğusunda, Dağıstan dağlarında, Temir Han Şura idari merkezi (daha sonra Buynaksk) ve Hazar limanları Port Petrovsk ve Derbent'e bakan sayısız etnik topluluk vardı. Dağıstan'da bile bazı boy toplulukları da, özellikle Lezgiler, Grozni ve Bakû'nun de bulunduğu kentlerde ve Hazar balık bölgelerinde iş aramak için yaşadıkları yerlerden ayrılmak zorunda kalmıştı.

Rusya'nın Kafkas Savaşı'ndan beri Kuzey Kafkasya toplulukları, binlerce muhacir hemşerilerinin göç ettiği veya sürgün edildiği ve Rus zalimlere karşı yoğun nefret besleyen güçlü bir mülteci topluluğu oluşturduğu Türkiye'de dahil olmak üzere diğer ülkelerle kültürel bağlardan tecrit olmuştu. Acımasız savaşın anıları o kadar yeni ve bu savaştan sonra bu bölgenin polis kontrolü o kadar müdahaleciydi ki, Büyük Kafkaslar ve Dağıstan'daki memleketlerinde kalmış olanlar, 1914'te Rus İmparatorluğu'ndan kurtulmayı en çok arzulayan Kafkasya topluluklarıydı. Osmanlı hükümetinin, Rusya'ya savaşın bir cihat olduğunu ilan eden fetvası şüphesiz Kuzey Kafkasya Müslümanları arasında büyük bir heyecan yaratmıştı. Osetler, Kabardeyler, İnguşlar ve Kumuklar ise daha az Rus karşıtıydı.[65]

Birçok Kafkas dağ topluluğu Rus fatihlerinden o kadar çok nefret etmekteydi ki, zaman zaman kendisini onlardan intikam almaya adamış bir ulusal kahraman, yalnız bir isyancı veya *abrek* çıkıyordu. Abdurrahman Avtorhanov anılarında, General Yermolov'a karşı efsanevi boyutlara ulaşmış Çeçenlerin başarılı Beybulat'ını ve 1905-13'e kadar savaşmaya devam etmiş Zelimhan'ı hatırlar. İkincinin *abrek* olma kararı Grozni'nin pazar yerinde düzenlenmiş ve Rus askerlerinin on yedi Çeçeni öldürdüğü bir Çeçen karşıtı pogromdan ötürü olmuştu. Zelimhan ve çetesi bunun intikamını bozkırda bir tren durdurup on yedi Rus yolcuyu öldürerek almıştı.[66]

---

65. *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 12-13; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 76; G. Wheeler, *Soviet Central Asia*, s. 74.

66. Avtorkhanov, *Memuary*, s. 18-22, 41-69; Dr. Gatuyev, *Zelimkhan*, Orzhonikidze, 1965 biyografisi alıntılanmaktadır. *Abrek*'in hangi dilden geldiği epey tartışılmaktadır: bakınız M. Vasmer, *Etimologicheskiy slovar russkogo yazyka*, Almancadan çeviri ve ekler O.N. Trubachov, derleme ve giriş B.A. Larin, 4 cilt, Moskova, 1964-73, C. I, s. 57. Ayrıca bakınız

Rus İmparatorluğu'nun hiçbir Müslüman topluluğu askerlik yapmak zorunda değildi. Gerçekten de Rus ordusunda askerlik birçok Müslüman için nefret uyandırıcıydı. "Ruslarla ilk karşılaştıkları andan itibaren dağlılar askerlik hizmetini nefret edilen 'gâvur'un yürüttüğü asimilasyonun bir simgesi, Ruslaştırmanın ilk adımı olarak görmüştü... İslamı terk etmek, domuz yemek zorunda kalmak, vb anlamına gelmekteydi."[67] Bununla beraber, 1914'te Müslüman gönüllülerin bir "Kafkas Süvari Tümeni" oluşturmak için askere alınması başlamıştı; tümen Kafkasya'nın her bir Müslüman topluluğundan (Çerkezler, Kabardeyler, İnguşlar, Çeçenler, Dağıstanlılar ve Azeriler) ve Trans Hazar'daki Tekke Türkmenlerinden toplanmış alaylardan oluşmaktaydı. Çerkez alayı sadece Adıgeler, Çerkezler ve Abazinleri değil, Abhazlar ve Türki Karaçay, Balkar ve Nogayları da kapsamaktaydı (Hıristiyan Osetler, Ermeniler ve Gürcüler gibi, çoktan kendi gönüllü birimlerini sağlamıştı). Kafkas Süvari Tümeni Avusturya cephesinde son derece kahramanca savaşmış ama 1917'de Rusya'ya geri getirilmişti. Ana Rus ordusunun aksine Şubat 1917'den sonra dağılmamış ama Ağustos'ta Geçici Hükümet tarafından polislik görev için St. Petersburg'a aktarılmış, artık Kazaklar daha az güvenilir olduklarından normalde onlara verilen görevi üstlenmişti.[68]

20. yüzyılın başında birçok Kazak Rus devlet sistemini ve bunun içinde kendi rollerini sorgulamaktaydı. Her ne kadar Kazak birlikleri 1905 Devrimi sırasında ve sonrasında gösterileri dağıtmak için yaygın olarak kullanılmışlardıysa da, onların arasında bile isyan işaretleri vardı. Artan siyasi farkındalık özyönetim taleplerine yol açmıştı; 1906'da Kuban Kazakları bir demokratik meclis toplamıştı ve Kazak delegelerinin faal olduğu Devlet Duma'sında 1910'da bir özerklik önerisi sunulmuştu. St. Petersburg garnizonu Kazaklarının Şubat 1917'de göstericilere karşı hiçbir eylemde bulunmamış olması, onların çara bağlılığının bile sorgusuz sualsiz olmadığını göstermişti. I. Dünya Savaşı'nda Don, Kuban ve Terek'ten 250.000'den fazla Kazak üç yıl boyunca sürekli görevde olmuştu. Şimdiyse, diğer toplumsal gruplar gibi, komiteler oluşturmakta ve konferanslar düzenlemekteydiler: 23 Mart'ta on bir Kazak yerleşim bölgesini koordine etmek ve Kazak çıkarlarını korumak için bir Kazak Birliği kurulmuş ve Mayıs'ta Don Yerleşim Bölgesi'nin temsilcileri General A. Kaledin'i atamanları olarak seçmişti. Diğer birçok topluluk

---

V.O. Bobrovnikov, "Abrechestvo na poreformennom Kavkaze: istoki, osobennosti, posledstviya", *Istoricheskiye zapiski*, 2001, no.4 (122), s. 158-91.

67. A. Takho-Godi, *Revolyutsiya i kontrrevolyutsiya v Dagestane*, Mahaçkale, 1927, s. 118.

68. *Istoriya Dagestana*, C. II, s. 284; C. III, s. 39; Longworth, *Cossacks*, s. 276, 285-6; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I, s. 530-2, 594. Rusçada Kafkas Süvari Tümeni yaygın olarak "Dikaya diviziya" terimiyle ("Çılgın" veya "Vahşi Tümen") olarak adlandırılmıştır, her ne kadar aslında güvenilir ve disiplinli bir birim olarak ün yapmışlardıysa da. Krş. I. Natirboff, "'The Circassians'" part in the Civil War", *Caucasian Review*, 1955, no.2, s. 138.

gibi, hedeflerini, bir Rusya federasyonunda özerklikten daha yüksek tutmuşlarsa da, Kazakların doğası onların güçlü bir Bolşevik karşıtı güç olmalarını önceden belirlemişti.[69]

Bu Temmuz 1917'de başarısız bir Bolşevik İhtilali ve Rusya'nın Avusturya cephesinin çökmesinden sonra, şimdi Rus Geçici Hükümeti'nin başbakanı olan Kerenski'nin General L. Kornilov'u (bir Sibirya Kazak'ının oğlu) Rus Ordusu'nun başkomutanı olarak atamasıyla teyit olmuştu. Kornilov'un kanun ve düzeni sağlama ve "anavatanı kurtarma" arzusu, Kazak süvarileri ve Kafkasya Süvari Tümeni'ne, Geçici Hükümet'in yerine bir askerî diktatörlük oluşturma amacıyla Ağustos'ta St. Petersburg'a ilerleme emrini vermesine yol açmıştı. Bunun üzerine Kerenski kentin savunulması için İşçi Konseyi'ne (Sovyet) başvurmuş ve böylece darbe girişimi engellenerek Kornilov ismen ayaklanmaya teşebbüsten tutuklanmıştı. Kornilov'unki devrimcilere karşı ilk askerî başkaldırı girişimi ve İç Savaş'ın ilk askerî olayıydı. Ağustos'un sonuna doğru Kafkasya Tümeni kendi topraklarına dağılmıştı ve Bolşevik ajitatörler tekrar bölgeye sızmaya başlayana kadar, "çeşitli ulusal hükümetlerin yönetimi altındaki 'Kuban'da örnek bir yaşam söz konusuydu ve yönetim de demokratikti."[70]

KAFKASYA TOPLULUKLARI VE RUS DEVRİMİ

1 Mart 1917'de Petrograd'daki Şubat Devrimi ve çarlık yönetiminin sona erdiği haberleri büyük ümitlerin belirmesine sebep olmuştu; bu haber Tiflis'te Ermeni belediye başkanı A. Khatisyan tarafından duyurulmuştu. Her ne kadar bir Gürcü ulusal hareketi yoktuysa da, Rus karşıtı yurtseverlik hemen kendini göstermişti: Gürcüler kendi Ortodoks kiliselerini dayatmış, Rus papazlarını kovup Gürcü patrikliğini yeniden canlandırmıştı. Gürcü Kilisesi'nin başına buyrukluğunun yeniden ileri sürülmesi Eylül 1917'de Gürcü Kilise Konseyi tarafından kabul edilmiş ama Patrik Tikhon Aralık ayında Rus Ortodoks Kilisesi'nin kendisine özgün imparatorluk tavrıyla Gürcistan'ın bu hareketini reddetmişti. İmparatorluğun diğer kısımlarında olduğu gibi, savaş sırasında *zemstvo*'lar ve Savaş Sanayi Komitelerinin öncülük ettiği bir hareket içinde aydınların kendiliğinden belirmiş eylemiyle kent ve köylerde süratle yurttaşlık komiteleri oluşturulmuştu. Bu ve çeşitli bölgesel Yürütme Komitelerinde

69. Longworth, *Cossacks*, s. 276-82; D.N. Merkulov, *Rus mnogolikaya: dumy o natsionalnom*, Moskova, 1990, s. 199, 201, A.P. Yermolin, *Revolutsiya i kazachestvo 81917-1920 gg.)*, Moskova, 1982, s. 18, 34, 25-6.
70. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 241 not; G.A. Brinkley, *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917-1921*, Notre Dame, 1966, s. 5-8; Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1436-41; P. Kosok, "Revolution and sovietization in the North Caucasus", [kıs. 1], *Caucasian Review*, 1955, no. 1, s. 51, 53; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I, s. 531-2; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 76.

Anayasal Demokrat (KD) liberaller, ağırlıklı olarak SR'ler ve Menşeviklerle beraber göze çarpan bir rol oynarken[71] Rus Geçici Hükümeti de Tiflis'te bir geçici "Güney Kafkasya" (Ozakom) hükümeti oluşturmuştu. Başka yerlerde olduğu gibi, *zemstvo*'ların devreye sokulması yerel hükümette gelişme ümitleri yeşertmiş ama yurttaşlık organları Rus Geçici Hükümeti'nin savaşı sürdürme ve Anayasal Meclis toplanana kadar önemli reformları erteleme politikasına bağlı kalmıştı.[72]

Azerbaycan Gence'de Mart 1917'de bir Kafkas Müslüman Kongresi düzenlenmiş ve bir federal Rusya yaratma fikriyle bir Türki Yerinden Yönetim Partisi kurulmuştu. Aynı hedef Nisan'da Bakû'da bir kongrede de ifade edilmişti (her ne kadar genel amaç Petrograd Geçici Hükümeti'ne destek vermek idiyse de) ve onun adına iki Müslüman ulusal bürosu açmıştı: Biri "Güney Kafkasya" ve diğeri de Kuzey Kafkasya ve Dağıstan içindi. Bölgesel özerkliğe dayanan federalizm aynı zamanda Mayıs'ta Moskova'daki Birinci Tüm Rusya Müslüman Kongresi'nde Resulzade'nin ileri sürdüğü ve Volga Tatarları dahil tüm delegelerin kabul ettiği yeni Rusya'nın da temelini oluşturmaktaydı. Bundan sonra Bakû'daki Yerinden Yönetim Partisi Resulzade'nin Müsavat'ına (Eşitlik) dahil olurken, Azerbaycan'ın Himmet (Çaba) partisi de Bolşevik ve Menşevik kanatlar şeklinde ayrılmıştı. En ateşli Müslüman siyasetçiler Eylül'de, şeriat ve "Avrupa kapitalizmi ile emperyalizminden kurtuluşu savunan Müslüman Birliği"ni (İttihat) oluşturmak için bir araya gelmişti. Azerilerin bu siyasi örgütleri oluşturmalarına ve Mayıs'ta Moskova'da Tüm Rusya Müslüman Kongresi'ne katılmalarına rağmen, burada devrimin yönünü belirleyen, Bakû'daki geniş ve siyasileştirilmiş sanayi işçisi sınıfı arasındaki sosyalist ajitasyon olmuştu. Önemli miktarda Rus nüfusu ve sanayi işçisi sınıfıyla Bakû, Mart ayında kurulmuş (neredeyse tamamen Rus ve Ermeni üyelerle ve hiç Müslüman yoktu) sosyalist "Güney Kafkasya" Sovyeti için doğal olarak en uygun yerdi. Üyelerin çoğu SR'lar ve Menşevik SD'lerdi ama kişisel özelliklerinden dolayı Ermeni Bolşevik Stepan Şahumyan (hâlâ cezalandırıldığı sürgündeydi) başkan seçilmişti. Anlamlı bir şekilde, Mayıs ayında Tiflis'teki bir Rus Ordu Kongresi'nde (Rusya'nın "Güney Kafkas" askerî karargâhı) Geçici Hükümet'in zafere kadar savaşın sürdürülmesi kaygısını bir tek Ermenistan desteklemiş, Gürcistan ve Azerbaycan karşı oy kullanmıştı. Kornilov'un Temmuz 1917'de Petrograd'daki başarısız darbesinin devrime ifade ettiği tehdidin

---

71. Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1366-72; W.G. Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution: the Constitutional Democratic Party, 1917-1921*, Princeton, 1974, s. 59-63.
72. Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 15; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 195; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 193, 195-6; E. Melia, "The Georgian Orthodox Church", R.H. Marshall, vb (Der.) *Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917-1967*, Chicago, 1971, s. 228-9; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 119-20; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 84-5.

Bakû'da de sonuçları olmuş, Sovyet'in yeni seçilmiş komitesi komünistlerin kontrolüne geçtiğinde Eylül'de bir genel greve gidilmişti. Fakat 22 Ekim'deki Sovyet seçimlerinde Müsavat, SR ve Taşnaksutyun'un partilerinin sırasıyla aldıkları %33,5, %25,9 ve %21,8'lik oylar Bolşeviklerin aldığı %16'ı oyu fazlasıyla geçmişti. Ekim'in başında Güney Kafkasya'daki yiyecek sıkıntıları karışıklıklara neden olmaya başlamış ve bunun üzerine Tiflis'teki bir komünist kongresinde Şahumyan bir silahlı ayaklanmanın gerekliliğinde ısrar etmişti.[73]

Lenin'in Ekim'deki ihtilalinden sonra başlamış İç Savaş büyük ölçüde Rus devletinin eski kolonilerini yeniden fethetme savaşı veya eski kolonilerin açısından Rusya'nın tebaa topluluklarının özgürlük ve bağımsızlık mücadelesiydi. 1917'de bu tür ulusal arzular, "kendi kaderini tayin hakkı" başlığı altında (en geniş ifadesini Ocak 1918'de ABD başkanı Woodrow Wilson'un barış antlaşmaları için önerdiği "On dört Nokta"da bulmuştu), özellikle Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorlukları topluluklarıyla ilişkili olarak çok yaygındı. Rusya'ya Plehanov ve Martov adlı SD'lerin tanıştırdığı bu kavramı en açık şekilde 1903'de SR'ler ifadelendirmişti: Yaklaşan devrimden sonra Rus İmparatorluğu topluluklarına "tam ve kayıtsız şartsız kendi kaderlerini tayin hakkı verilmelidir"; ama Rusya'dan ayrılmak istemeyenlerin özgür bir federasyona dahil olma seçeneği olacaktı.[74] Lenin de bu kavramı benimsemiş ama tabii ki ne icat etmiş ne de bu kavrama inanmıştı. Birçok insan için bu kavram bir ulusun bağımsız bir devlet oluşturma (özellikle bir imparatorluktan ayrılarak) ve kendi yönetim biçimini belirleme hakkı olarak anlaşılmışsa da, Lenin'in "kaderini tayin hakkı" komünist devrim stratejisinde sadece taktiksel bir manevra olup bir imparatorluğun daha ufak devletlere parçalanmasını desteklemek anlamına gelmemişti. Tersine, tebaa uluslar için ayrılmayı seçmek ne kadar kolaylaşırsa, uygulamada daha az talep edeceklerini düşünmüştür; "çünkü büyük devletlerin avantajlı olduğu... şüphe götürmez" idi. Lenin kendi kaderini tayin hakkını federal devlete giden bir adım olarak da görmemişti: "Sosyalizmin amacı sadece insanlığın küçük devletlere parçalanması ve ulusal tecrit değil... sadece ulusların bir araya getirilmesi değil ama tek bir [devlet] olarak birleştirilmeleri idi." Dolambaçlı bir şekilde, "insanlık, uluslar kaçınılmaz olarak birbirleriyle birleşmeyi ancak geçici bir dönemden sonra başarabilir ... ve bu dönem boyunca

73. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 47, 64-5, 72-3, 78-81; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 70-3, 75-6; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 20-1; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 41, 47-8; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 197, 198; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 20; Suny, *Baku Commune*, s. 74-89, 154-6; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 43-4, 51-6, 73-5, 85-95; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 10-11.
74. *Revolyutsionnaya Rossiya*, 1903, no.18'den A. Avtorkhanov, *Imperiya Kremlya: Sovetskiy tip kolonizalizma*, Garmisch-Pertenkirchen, 1988, s. 16 tarafından alıntılanmış.

ayrılmakta özgürdürler" düşüncesini kuramsallaştırdı.[75] Lenin'in kendinden emin varsayımı, baskı görmüş ulusların, bu bağımsızlık deneme döneminden sonra yeniden biçimlenmiş imparatorluğa tekrar katılmak için toplanacaklarıydı. 1917'den önce yazılmış bu formül Lenin'in ulusların bağımsızlığı fikriyle hiçbir şekilde fikrin kendisinden dolayı ilgilenmediğini göstermektedir. Avtorhanov'un sözleriyle, "Lenin uygulamada kendi kaderini tayin hakkını reddetmiştir, çünkü onun Marksizm adına ve 'sosyalizm' kisvesi altında Rusya'da yaratmak istediği totaliter sistemle çelişmekteydi." O ve onun Rus (daha sonra "Sovyetler Birliği") Komünist Partisi'ndeki siyasi halefleri istikrarlı şekilde 70 yıl boyunca bu "bir araya gelme" ve "birleşme" ilkesine (*sblizheniye i sliyaniye*) bağlı kalmış, hatta SSCB'nin birbirini izleyen her anayasasına, birliğin cumhuriyetlerine (ama daha alt düzeydeki özerklik derecelerine değil) "ayrılma özgürlüğünü" "garanti eden" boş bir ifade eklemişlerdir.[76]

Bununla beraber, tebaa devletlerin kendilerindeyse net bir kendini yönetme arzusu vardı: Rusya'nın baskıcı yönetiminden ötürü, imparatorluğun neredeyse tüm Rus olmayan toplulukları kendilerini özgür kılma ve kendi ulusal devletlerini oluşturma arzusunu paylaşmaktaydı. Özerklik veya bağımsızlık talepleri çarlık sisteminin Şubat 1917'de çökmesinin hemen ardından yaygın şekilde ifade edilmemiş ama Mart'ta Ukrayna başı çekmiş ve bu andan itibaren de diğer toplulukların arzuları giderek daha sesli bir hâl almıştı.

KAZAKLAR VE RUS İÇ SAVAŞI

Kornilov'un darbe girişiminden sonra Kerenski, Don Kazaklarının Atamanı Kaledin'i bu girişime katıldığını düşünerek görevden alındığını ilan etmiş ama Kaledin bunu önemsememiş ve Ekim İhtilali'ne yanıt olarak Don'da sıkıyönetim ilan edip Bolşeviklerin kökünü kazımaya girişmişti. Kuban ve Terek bölgelerinde de benzer eylemler gerçekleşmiş ve üç Kazak Yerleşim Bölgesi bir Rus federasyonunda özerklik fikrinden, bağımsız bir Kazak devleti kurma fikrine geçmiş, Kalmuklar ile Kafkasya Dağ Toplulukları Birliği'nin de dahil olduğu bir "Güneydoğu Birliği" oluşturmaya karar vermişti.

Ekim 1917'de St. Petersburg Kazaklarının Geçici Hükümeti savunmak için hiçbir girişimde bulunmamış olması, Kazakların genelde kararlarını saklı tutuklarını ve yaklaşmakta olan iç savaşta Bolşeviklerin

---

75. A. Cobban, *National Self-Determination*, Londra, 1944, s. 45-6; A. Bullock ve O. Stallybrass (Der.) *The Fontana Dictionary of Modern Thought*, Londra, 1977, s. 565-6; Lenin, "Sotsialisticheskaya revolyutsiya", s. 37-46.
76. Avtorkhanov, *Imperiya Kremlya*, s. 25; *Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Republics*, Moskova, 1977, s. 56; B. Nahaylo ve V. Swoboda, *Soviet Disunion: a History of the Nationalities Problem in the USSR*, Londra, 1990, s. 14-28.

veya komünist karşıtı "Beyaz" kampın tarafına geçebileceklerine işaret etmişti: dolayısıyla, her iki tarafın liderleri onları kendi taraflarına çekmeye çalışmıştı. Lenin Kazak meseleleri için bir komiser atamış ve onlara (ikiyüzlü davranarak) Kazak yaşam tarzının korunacağı güvencesini vermişti. Bu arada Bolşevik karşıtı devlet adamları, askerler ve mülteciler Don ve Kafkasya'nın güneyine akın etmekteydi. Kasım'da Don'da, ana amacı "Alman-Bolşevik boyunduruğuna" karşı savunma oluşturma ve demokratik bir temele dayanarak "Özgür, Büyük Rusya"nın oluşturulması olan bir Gönüllü Ordusu (esasen subaylar ve askerî öğrencilerden ibaret) yaratmak için bir acil hükümet kurulmuştu. Bu arada Kaledin, Bolşevik faaliyetlerinin yerel merkezleri, özellikle Don üzerinde Rostov'a karşı kullanılmak için Ukrayna üzerinden Galiçya cephesinden dönen asker kaçaklarıyla bir Kazak ordusu oluşturmaya girişmişti. Rejiminin, Don, Bolşeviklerin eline geçmeden hayatta kalamayacağını kavrayan Lenin, "Kızıl Muhafızlar"ın da (Moskova, St. Petersburg ve diğer kentlerden işçiler) dahil olduğu bir ordu gönderirken, Karadeniz Donanması denizcileri de Rostov'u savunmak için gemiler göndermişti. Her şeye rağmen, Kaledin'in Kazakları Aralık'ın başında kenti ele geçirmiş ve Donbass kömür bölgesindeki Bolşevik direnişi çökmüştü.[77]

Güneydoğudaki birçok Bolşevik bunun ardından saklanırken Lenin, Kazakları, onların asıl çıkarlarının Bolşeviklerin sözde çıkarlarıyla aynı olduğuna inandırmak için ajitatörler göndermişti: "Barış, ekmek ve toprak." Bu gerçekten de özellikle kuzeydeki daha yoksul Kazaklar üzerinde güçlü bir etkide bulunmuş, böylece siyasi bir bölünme ortaya çıkmış ve Kaledin ordusunu bir arada tutmakta giderek zorlanmaya başlamıştı. Bolşevik yanlısı Kazaklar Don Kazak *stanitsa*'larında Sovyetler örgütlemiş ve Şubat 1918'de Rostov, Novoçerkassk ve tüm Don Kazak Bölgesi Bolşeviklerin eline geçmiş, Mart ayında da Rusya Cumhuriyeti'yle federal ilişkiye girmiş bir "Don Sovyet Cumhuriyeti" ilan edilmişti.[78]

Kuban'da da benzer bir karışıklık vardı; burada Kazak Yerleşim hükümeti (Ukraynaca da Rada, "Konsey" adıyla bilinen) Bolşeviklere karşı sadece sadık Kazakları değil, subay öğrencisi birimleri ile Kafkasya yerel süvari alaylarını da bir araya getirmişti. Sanayi işçileri genelde Karadeniz limanı Novorossiysk'te yaşarken, Yekaterinodar'daki Kazak karargâhında "yabancı" köylülerin nüfusu Kazakların altı katıydı ve Lenin'in Toprak Yasası bu köylülerin hemen ilgisini çekmişti. Birçok

---

77. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 19; Longworth, *Cossacks*, s. 289-94; A.K. Kasimenko, *Istoriya Ukrainskoy SSR: populyarnyy ocherk*, Kiev, 1965, s. 261; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 33-4, 164-6; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 54-7, 62-4.
78. Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 209, 212-14; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 64-5, 76-8, 89, 91.

Kazak da Bolşeviklerin tarafına geçmiş ve Kasım'da Novorossiysk'te bir Karadeniz Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiş, Ocak 1918'de de Kazaklar ile Beyaz Ruslar Yekaterinodar'ı kuşatmıştı. Kent Mart'ta Bolşeviklerin eline geçtiğinde Beyazlar güneye Kafkasya yamaçlarına çekilmişti.[79]

Bu arada Aralık 1917'de Terek'te Kazak Atamanı M.A. Karaulov've Kumuk Prensi Raşithan Kaplanov'un liderliğinde bir ayrılıkçı hareketi Vladikavkaz ve Grozni'deki Sovyetleri dağıtmıştı. Bu Kuban'dan daha da az Ruslaştırılmış bir bölgeydi ve yerli İnguş, Çeçen, Oset ve Dağıstanlılar özyönetim talep etmekteydi. Aralarında çatışmalar çıkmış ve Rus ve kolonici olarak Kazakların kendilerinin olarak gördükleri topraklardan vazgeçmek niyeti yoktu. Epeyce karışıklıktan sonra Pyatigorsk'da Terek toplulukları Bolşevik kongresi toplanmış ve burada komünist Sergey Kirov "Terek Topluluğu Sosyalist Cumhuriyeti"nin RSFSC'ye bağlılığını ilan etmişti.[80]

Böylece Mart 1918'de Bolşevikler Don-Kafkas alanının tüm üç Kazak bölgesini de ele geçirmişti; ordu ve Kazak subaylar kaçmış ve birçok Kazak er en azından Sovyet iktidarına teslim olmuştu. Kaledin'in Don üzerindeki otoritesi Ocak 1918'de çökünce, Beyaz Gönüllü Ordusu'nun çekirdeği, General Kornilov komutasında güneye çekilmiş ve çeşitli zorluklardan sonra Kuban'a ulaşmıştı; burada bazı Don ve Kuban Kazakları ve Çerkez birlikleri de onlara katılmıştı. Bolşeviklerin elindeki Yekaterinodar kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Kornilov Nisan'da öldürülmüş ve onun yerine Anton Denikin geçmişti; Gönüllü Ordusu onun komutasında tekrar kuzeye, nispeten güvenli Don bölgesine çekilmişti.[81] O sırada güney Rusya'daki gelişmeler, özellikle Almanların Ukrayna'yı işgali sonucunda Bolşeviklerin aleyhine dönmüştü.

Bolşevikler Novoçerkassk'tan çıkartıldıktan sonra bir Kazak "Don'un Kurtuluşu Meclisi" yeni atamanı olarak General P. Krasnov'u seçmiş ve hem Almanlar hem de Müttefikler süratle onun "Don Cumhuriyeti"ni tanımıştı. Her ne kadar Krasnov samimi bir Bolşevik karşıtı duygu dalgası sonucu başa geldiyse de, askerî ve mali yardım için Almanlara bağlıydı; Don atamanı olarak komşusu Ukrayna'nın Hetman Skoropadskyi'siyle ittifak oluşturmuş ve Ukrayna'yı işgal etmiş Almanlarla da iyi ilişkiler içindeydi.[82] 1918 Baharında Denikin'in Gönüllü Ordusu Don bölgesinin güney sınırında kamp kurmuştu. Kuban Kazaklarının

---

79. P. Kenez, *Civil War in South Russia, 1918: the First Year of the Volunteer Army,* Berkeley, 1971, s. 104-8; Ponomarev, *Istoriya SSSR,* C. VII, s. 215-17; Yermolin, *Revolyutsiya,* s. 38-9, 49, 55, 64-5, 78-9.
80. *Istoriya Dagestana,* C. III, s. 41-2; Ponomarev, *Istoriya SSSR,* C. VII, s. 218-19; Takho-Godi, *Revolyutsiya,* s. 151, 170, 172, 175.
81. Kenez, *Civil War,* s. 94-117.
82. Chamberlin, *Russian Revolution,* C. II, s. 130; F. Fischer, *Germany's Aims in the First World War,* Londra, 1967, s. 549; Longworth, *Cossacks,* s. 298-9; Ponomarev, *Istoriya SSSR,* C. VII, s. 416.

büyük kısmı Bolşeviklerin diktatörce tavrına husumet beslediklerinden, Gönüllü Ordusu'na geçerek onun gücünün büyük kısmını oluşturmuşlardı.[83] Don Kazakları ve Gönüllü Ordusu Don-Kuban bölgesinin kontrolünü tekrar ele geçirmişti ama aralarındaki siyasi ilişkiler karışıktı. Beyazlar Kazakların taraf değiştireceklerinden şüphelenmekte ve Rus subaylar da, hâlâ Almanya'yla savaş hâlindeyken Krasnov'un Almanlarla iyi ilişkiler içinde olmasından rahatsızdı ve Beyazların Kazaklarla birlikte bir operasyona girişmesi Almanlara Kuban'ı işgal etme fırsatı sağlayabilirdi.[84] Beyaz Rus subayları için Skoropadskyi ve Ukrayna'yla herhangi bir ilişki düşünülemezdi; çünkü sadece Ukrayna ulusunun varlığını reddetmekle kalmıyor, körü körüne kutsal "tek ve bölünmez Rusya" (yani imparatorluğa) kavramına bağlı olduklarından, Ukraynalıların bağımsızlık ilanını ihanet olarak görmekteydiler.[85] Dolayısıyla, Rus şovenizmi Denikin'i, Bolşeviklere karşı Ukraynalılarla potansiyel olarak yararlı bir ittifak kurmaktan alıkoymuştu.

Bununla beraber, Ukraynalıların kendilerinin büyük toprak hevesleri vardı ki, bağımsız Ukrayna devletinin varlığının tehdit altında olduğu bir zamanda bunun unutulması gerekmekteydi. Ukrayna ulusalcılarının yayınladıkları haritalar sadece Kuban'ı değil, Don bölgesinin büyük kısmını da "Ukrayna etnografik bölgesi"nde göstermekte ve Kuban Kazaklarının (orijinal olarak Ukraynalı) bir kısmı Ukrayna'ya ait olmak istemekteydi.[86]

Lenin'in Brest-Litovsk Antlaşması'nı ve Almanların Ukrayna'yı işgalini kabul etmesi Sovyet Rusya ile Ukrayna arasındaki savaşı durdurmuş, güneyde 1918 yılının büyük kısmı boyunca sürmüş İç Savaş operasyonları Don, Astrahan ve Kuzey Kafkasya'yla sınırlı kalmıştı. Yazın Krasnov'un Kazakları Kızıl Ordu'yu Don bölgesinin güney ilçelerinin büyük kısmından çıkarmıştı. Beyazların yeniden pozisyon aldıkları Kuban'da onlar ile dağılmış Yekaterinodar, Stavropol ve demiryolu üzerindeki diğer kentleri tutmuş Bolşevik kuvvetleri arasında belli bir sınır yoktu; çevrelerindeyse her iki tarafa da bağlılık hissetmeyen bir Kazak Denizi vardı. Bu karışıklığa biraz daha katkıda bulunmak için, bir de Karadeniz Sovyet Cumhuriyeti, Skoropadskyi'nin Ukrayna'sından mülteci akınıyla karşı karşıya kalmıştı. Fakat Haziran'da Kuban Kazakları Denikin'in Bolşeviklere karşı ilerleyişini desteklemeye hazırdı. Ağustos'ta Yekaterinodar ve Novorossiysk alınmış ve Kızıllar doğuya, Terek'e çekilmiş ve burada Haziran'da başka bir "Sovyet Cumhuriyeti

83. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. I I, s. 285.
84. *A.g.e.*, C. II, s. 135; F. Fischer, *Germany's Aims*, s. 549.
85. Kenez, *Civil War*, s. 130, 236-40.
86. Doroshenko, *History*, s. 633-5, harita s. 648'in karşısında; Hrushevskyy, *History*, harita s. 600'ün karşısında.

altüst olmuş ve yerine bir Kazak ve köylü konseyi kurulmuştu". Yerel Kızıl Ordu'nun içinde bir Kazak subayı liderliğinde bir isyan çıkmış ve ardından Rus şovenist görüşleri olan Kızıl Ordu komutanı Sorokin, Pyatigorsk'daki Bolşevik komitesine karşı bir darbe düzenlemiş ve bu sırada ordunun "Yahudi komiserlerini" vurdurturken Çeka da "burjuvaziyi" katletmişti. Bu tür kargaşalar, Kasım'da Stavropol ve Ocak 1919'da da Pyatigorsk'u almış ve bu süreç içinde tifüse salgınından muzdarip yerel Bolşevik ordusunu yok etmiş, Beyazların ilerleyişini kolaylaştırmıştı. Bu operasyonlar sırasında Kuban Kazaklarının lideri A. Şkuro, çetesinin Bolşeviklere karşı düzenlediği gözü pek akınlarıyla ünlenirken, adamlarının özellikle zalim ve disiplinsiz olmalarıyla da kötü bir şöhret yapmıştı.[87]

Mayıs 1919'da gelişmeler kısa süreliğine Beyazların lehine dönmüştü. O sırada, Rusça konuşan Hat Kazakları ile Ukraynaca konuşan Kuban Kazakları arasındaki yerel anlaşmazlığı çözmek için Krasnov'un yerine General Denikin gelmişti. Kuban Kazakları daha kalabalık olduklarından ve şiddetle Rusya'dan bağımsız olmayı istediklerinden, Yekaterinodar'daki Rada'ları sık sık Gönüllü Ordusu'yla anlaşmazlığa düşmekteydi. Kuban Rada'sının başkanı Haziran'da öldürülmüş ve daha sonra o yıl içinde Kafkasya'daki Beyaz Komutanı General P.N. Vrangel bir darbe düzenlemişti: Rada dağıtılmış, bazı temsilcileri tutuklanmış ve en Rus karşıtı Kazak liderlerden biri asılmıştı. Böylece Gönüllü Ordusu Kuban'daki desteğinin büyük kısmını kaybetmişti.[88]

Bu arada Denikin'in ordusu kuzeye Moskova'ya doğru ilerlemeye başlamış, Ekim'in ortasında Oryol'a ulaşmıştı. Fakat iki ay içinde Bolşevikler, Beyaz Ordu'yu tekrar güneye doğru püskürtmüş, Yekaterinoslav Kızıl Ordu tarafından alınmış ve Ocak 1920'de Denikin'in ordusundan kalanlar aşağı Don'un güneyine atılmıştı; burada Vrangel'in Kafkas ordusuyla birlikte direneceklerdi. Şubat 1920'de sadece Kuban ve Kırım, Beyaz kontrolündeydi; Mart'ta Don'un güneyine itilmişler ve iki hafta içinde tüm Kuzey Kafkasya Bolşeviklerin eline geçmişti. Beyazların artık tek üsleri Kırım'daydı ve Novorosssiysk'ten buraya denizden taşınmışlardı. Morali bozulmuş Gönüllü Ordusu ve Don Kazaklarına Astrahan bozkırından Kalmukların da bulunduğu mülteci kitleleri katıldığından, epeyce düzensizlik söz konusuydu ve yaklaşık 20.000 kişi de geride kalmıştı.[89] Ama bu en düşük noktadaki Beyaz kuvvetlerinden kalanlar

---

87. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 131-2, 137-8, 143-6; Kenez, *Civil War*, s. 181-3; Longworth, *Cossacks*, s. 309; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 418-19, 448, 464; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 90-1; N. Tolstoy, *Victims of Yatla*, elden geçirilmiş baskı, Londra, 1979, s. 165.
88. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 80-3; Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 260-1; Kenez, *Civil War*, s. 220-30; Longworth, *Cossacks*, s. 306.
89. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 216-24; Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 281-9.

Kırım Yarımadası'nda sıkışıp kalmıştı; Vrangel Denikin'den komutayı devralmış ve Bolşevikleri alaşağı etmek için son bir girişimde bulunma amacıyla Gönüllü Ordusu'nu yeniden örgütlemişti.

RUS DEVRİMİ VE İÇ SAVAŞ SIRASINDA KIRIM

1900'de, binlerce yerli Kırım Tatarı'nın Türkiye'ye göç etmesine rağmen, Tatarlar hâlâ Kırım'ın en büyük topluluğuydu; toplam 539.000'lik nüfusun içinde 250.000 (%46) kişiydiler. Birçok kentte önemli miktarda Tatar vardı ve eski başkent Bahçesaray ve Karasubazar'da nüfus neredeyse tamamen Tatar idi.[90] Kırımlılar, İsmail Bey Gaspıralı ("19. yüzyılın en büyük Müslüman reformcusu" ve "Türki dünyasını uyandırmış insan")[91] liderliğinde 1880'lerden itibaren önemli düzeyde bir ulusal yeniden canlanma yaşamıştı. Gaspıralı sayesinde Şubat 1917 Devrimi geldiğinde Kırım Tatarlarının köklü bir ulusal aydın sınıfı vardı ve diğer her ulus gibi onlar da özerklik arzularını ifade etmişti. Ama hiçbir Rus hükümeti bunu muhtemelen vermeyecekti, çünkü Karadeniz'deki ana Rus deniz üssü Sivastopol'un bulunduğu Kırım imparatorluk için büyük stratejik önemdeydi ki ne düzeyde olursa olsun, bağımsız bir "Tatar" devleti, Rusya'nın bölgedeki rakibi Türkiye'nin etkisine açık olacaktı.

Şubat Devrimi'nin ardından gelen ilk demokratik coşku seli sırasında, Temmuz 1917'de bir Kırım Tatar Ulusal Partisi (Milli Fırka) ve Kasım'da da Çelebi Cihan ve Cafer Seyyid Ahmed önderliğinde Simferopol'de bir Tatar hükümeti kurulmuştu. Bu hükümet yurttaşlık hakları, cinsel eşitlik ve İslami örgütlere ait özel mülk ve toprakların lağvedilmesini savunmaktaydı ve Tatar askerî birimleri yaratmıştı.[92] Her ne kadar Sivastopol'da işçiler ve Karadeniz Donanması'nın denizcileri arasında ufak bir Bolşevik grubu vardıysa da, ağırlıklı olarak SR'ler ve Menşeviklerden oluşmuş yerel sovyetin kontrolünü, Baltık Donanması'nın Lenin tarafından gönderilmiş denizcileri Aralık'ta bir darbe yapana kadar ele geçiremeyecekti. Ocak 1918'de Bolşevikler şiddetli bir şekilde Kırım Ulusal Meclisi'ni (Kurultay) devirmiş ve Simferopol'ü işgal etmişti. Ardından neredeyse bir anarşi dönemi gelmiş, bu sırada Rus denizcileri yerel halka kötülüklerde bulunmuş ve ortalığı yağmalamıştı.[93]

Brest-Litovsk Antlaşması'nda Kırım'a özel bir yer verilmemişti ama Almanların ayrı bir anlaşma yaptığı Ukrayna'nın parçası olarak görül-

---

90. *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. III, s. 215; C. XI, s. 423-5; C. XIV, s. 457; C. XXIII, s. 217-18; C. XXIX, s. 950-1; C. XLI, s. 645, 918-19. Ayrıca bakınız Pipes, *Formation*, s. 12, 80n.
91. Gasprinskiy, *Russkoye musulmanstvo*, s. 5; Validov, *Ocherk*, s. 81-6.
92. Pipes, *Formation*, s. 79-81.
93. E.H. Carr, *A History of Soviet Russia: The Bolshevik Revolution 1917-1923*, Harmondsworth, 1966, C. I [*Bolşevik Devrimi 1*, Çev. Orhan Suda, Metis Yay., 1989], s. 322; Pipes, *Formation*, s. 184-6.

mediğinden, Bolşevikler buranın Sovyet Rusya'ya ait olduğunu iddia etmişti. Karadeniz Donanması'nın Almanlar tarafından ele geçirilmesini engellemek için 21 Mart 1918'de Tavrida Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiş ve Bolşevikler burada birlikler örgütlemeye başlamıştı. Kırımlılar da bağımsızlıkları için savaşmaya hazırlanmaktaydı ve İstanbul'dan yardım istekleri olumlu karşılık almıştı. Nisan'da Bolşeviklerin Kherson'a yaklaşmakta olan Alman gemilerine karşı Karadeniz Donanması'nı kullanmaları Almanların Kırım'ı işgal etmesi için bahane olmuştu. Tatarlar buna bir Bolşevik karşıtı isyan çıkartarak ve Seyyid Ahmed hükümetini yeniden başa geçirerek yanıt vermişti. Fakat Almanya'nın Ortadoğu'daki amaçları Kırım'da bir Türk himayesini arzu edilmez yapmış ve hem Tatar hükümetini hem de Beyaz Rus KD hükümetini reddederek Polonya-Litvanya Tatarı olan General M. Sulkiewicz'in başkanlığındaki kukla hükümeti tercih etmişlerdi. Onun koalisyon hükümetinde Tatarlar, Ukraynalılar ve "Rus Alman" koloniciler vardı ama Rus KD'ler dışarıda tutulmuştu.[94]

Kırım, Kasım 1918 ile 1919'un ortasında üç kez el değiştirmiştir. Almanların Kasım 1918'de ayrılması üzerine Simferopol'de bir Zemstvo Konferansı Rus liberalleri M. Vinaver ve V. Nabokov ile Tatar Solomon Krym önderliğinde bir hükümet oluşturmuştu. Yerel hükümet organları tekrar eski mevkilerine iade edilmiş, Simferopol üniversitesi yeniden açılmış, yurttaşlık hakları üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmış ve Tatar Kurultay'ı tekrar çalışmaya başlamıştı. Bununla beraber, Kırım'ın KD hükümeti "bölgesel ayrımcılığa" temelden karşıydı. Tüm yerel girişimler gibi bu makul Rus liberal yönetimi General Denikin'de sadece muhalefete yol açmıştı. Simferopol'ün müttefiklere başvuruları da, Aralık 1918'de Sivastopol'a gönderilmiş ufak bir Fransız birliği dışında yanıtsız kalmıştı. Denikin'in "Büyük Rus" politikası izlemesi yüzünden Kırım'ın "iyi niyetli ama çaresiz Zemstvo Liberallerinden ibaret hükümeti",[95] Gönüllü Ordusu'nun gerçekleştirdiği zulümlerden ötürü çok az Tatar desteği bulmuştu. Her şeye rağmen, Kırım'ın Kadet hükümeti Rus tarihinde özgün bir deneyim olmuştu: "Halk desteğine dayanan bir siyasi otorite kurma... ve temel liberal ilkeleri hayata geçirme becerisi olan bir siyasi yönetim... yaratma... girişimi."[96]

Denikin'in Kırım'daki temsilcileri yerel nüfustan şüphelenmekteydi ve Şubat 1919'da önde gelen Tatarların evlerine baskınlar düzenlemiş ve Beyaz rejimini eleştiren yayınları kapatmışlardı. Bu yüzden, Kırım'da

---

94. P. Borawski, *Tatarzy w dawnej Rzeczpospolitej*, Varşova, 1986, s. 285-8; Brinkley, *Volunteer Army*, s. 38; F. Fischer, *Germany's Aims*, s. 545-6; Pipes, *Formation*, s. 184-7; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 355; Rosenberg, *Liberals*, s. 361.
95. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 167; Rosenberg, *Liberals*, s. 361-9, 372-3.
96. Rosenberg, *Liberals*, s. 357, 376, 370-1.

toplanmış Sulkiewicz ve diğer Litvanya Tatarları Bakû'ya geçmiş ve burada Azerilere ordularını örgütlemede yardım eden Polonyalı ve Türk subaylara katılmışlardı. Denikin'in Kırım'daki rejimi Nisan 1919'da Fransız kuvvetleri (kanun ve düzeni sağlayan tek organ) Sivastopol'dan ayrıldıktan ve bu Kızıl Ordu'nun yarımadayı işgal etmesine olanak sağladıktan sonra aniden sona ermişti. Ama Denikin bir ay içinde Bolşevikleri tekrar püskürtmüş ve Kırım'ın yerli nüfusu üzerinde tekrar baskıda bulunmaya başlamıştı. Tatar yurtsever örgütleri yeraltına inmiş ve tek ümitlerinin Bolşeviklerle işbirliği olduğunu görmeleri üzerine Kırım'ın Beyaz karşıtı hareketini 1919 Sonbahar'ında Odessa'ya aktarmada onlara katılmışlardı.[97]

Sovyet Rusya ve Polonya 1919-20'de savaştayken, Vrangel Beyaz Rus ordusunun son operasyonlarını Kırım'daki sıkışık üssünden yönetmekteydi. Haziran 1920'de birlikleri Perekop kıstağından Güney Ukrayna'ya geçmeyi başararak Tavrida bölgesini işgal etmiş ve ayrıca Çerkez General S.G. Ulagay komutasında denizyolu üzerinden Kuban'a birlikler göndermişti. Burada Çerkez bölgesi kaynaklı Bolşevik karşıtı gerillalar faaliyet göstermekteydi ama bu operasyon Kuban Kazaklarından çok az destek gördüğünden süratle Kırım'a geri çekilmişti. Ekim'de Polonya ile Sovyet Rusya arasındaki ateşkes Kızıl Ordu'ya tekrar güney cephesi üzerinde yoğunlaşma fırsatı vermiş, böylece Gönüllü Ordusu'nun kalanları güney Ukrayna'dan çıkartılmış ama Kasım 1920'de komünizm karşıtı Rusya'nın son sivil mültecileri ile askerlerinin (145.000'den fazla insan) Kırım'dan Konstantinopolis'e ve ayrıca ötesine gitmelerini sağlamak için son bir duruş da sergilemişlerdi.[98]

KUZEY KAFKASYA, 1917-1918

İç Savaş ve Bolşeviklerin köylüler üzerindeki baskısının ısrarlı sürekliliği, 1920-1'de uzun kuraklık yaygın bir kıtlığa yol açtığında gelmişti. 1920'de Kaluga'dan Don'a kadar olan Rus bölgeleri kötü hasatlar yaşamış ve 1921'de kıtlık daha geniş bir alana yayılmış, orta ve aşağı Volga, Ukrayna ve Kuzey Kafkasya düzlüğü çevresindeki en önemli tahıl üreticisi bölgelerden ibaret muazzam bir alanı kapsamıştı. Kırsal nüfusun büyük kısmı açlığa kurban gitmiş, ölü sayısı muhtemelen 5 milyona ulaşmıştı. "Açlığın veya en azından muazzam şekilde yayılmasının ve korkunç sonuçlarının temel sebebi, Bolşeviklerin sert ekonomik ve yiyecek temin etme politikasıydı."[99]

---

97. Borawski, *Tatarzy*, s. 289-90; Brinkley, *Volunteer Army*, s. 84, 135-8; Carr, *Bolshevik Revolution* C.II. [*Bolşevik Devrimi 2*, Çev. Orhan Suda, Metis Yay., 1998],, s. 322, Pipes, *Formation*, s. 188-9.
98. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 322-32.
99. R. Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine*,

Ulusalcı hedeflere özerk bir devlet örgütleyerek siyasi biçim verme girişimi ilk olarak Müslüman topluluklardan gelmişti. Bir yerel siyasetçinin tanıklık ettiği gibi, 1917'de Kuzey Kafkasya'da hiç Bolşevik yoktu ve ulusal hareketin Şubat ayında çıkmış sol kanadı birkaç yerli SR ve Menşeviklerden ibaretti. Rus nüfusun oluşturduğu bu tür Sovyetler de ağırlıklı olarak SR-Menşevikti. Mart 1917'de Kuzey Kafkasya yerli topluluklarını temsil eden geçici bir Merkez Komitesi, Vladikavkaz'da Mayıs'ta toplanacak Birinci Kongre için hazırlıklara başlamıştı. Kuzey Kafkas toplulukların hedeflerinin birçoğunun anlaşılır şekilde Rus karşıtı sonuçları vardı: Her şeyden önce son zamanlarda kaybedilmiş özgürlükleri ile şimdi Rus ve Ukrayna Kazak ve köylülerinin işgal ettiği topraklarını geri kazanmaya çalışmaktaydılar. Dağ toplulukları, silah taşıma (özellikle uzun kama ki, o olmadan bir erkek uygun şekilde giyinmiş kabul edilmemekteydi) haklarının tekrar geri verilmesini ve zorla silahsızlandırma uygulamasının sona ermesini talep ederek özsavunma ve onur kaynaklı değerler sistemini dayatmaktaydılar. Bununla beraber, Rus İmparatorluğu'ndaki yerleri dikkate alındığında, Bakû'daki Kafkasya Müslüman Kongresi'nde (15-20 Nisan 1917) tavırlar ılımlıydı: Ne Kuzey Kafkasya toplulukları ne de Azerbaycan Rusya'dan bağımsızlık talep etmekteydi; hedeflerinin bölgesel özerklik ve federal yapısıyla demokratik bir Rus devleti olması konusunda hemfikirdiler.[100]

Birinci Kongre geniş bir destek kazanması, Ağustos'ta Kabardeyler ile Balkarların, Çerkezler ile Karaçayların, Kuban Adıgelerinin (Dağ Yahudileri ve Çerkezleşmiş Ermenilerle birlikte), Çeçenler ile İnguşların ve Dağıstanlıların ayrı konferanslarına yol açmıştı. Bu hazırlık çalışmasından sonra, Kuzey Kafkasya ile Dağıstan Birleşik Topluluklarının İkinci Kongresi 18 Eylül'de, Çeçen Abdülmecid Çermoyev'in Merkez Komitesi başkanlığı, Çerkez P. Kotsev'in başkan yardımcılığı, Vassan Girey Cabağı'nin (İnguş) başbakanlığı ve Haydar Bammat'ın (Kumuk) dışişleri bakanlığıyla Andi'de toplanmıştı. Necmeddin Hotsinskiy ve Uzun Hacı önderliğinde toplanmış 20.000 fanatiğin yarattığı karışıklıktan ötürü Kongre Çeçenistan'da Vedeno'ya taşınmış ve burada geçici bir anayasa kabul edilmişti. Mart 1918'de Kuzey Kafkasya hükümeti merkezini Temir Han Şura'ya taşımış ve burada 11 Mayıs'ta Birleşik Dağ Toplulukları'nın (BDT) bağımsızlığı ilan edilmişti.[101]

Londra, 1986, s. 54-7; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VIII, harita s. 58; K. Sanukov, "Telegramma, podpisannaya Leninym", *Selskiye vesti*, Yoshkar-Ola, 3 ve 10 Kasım 1994; N. Yefimova, *Mari-el segodnya*, Yoshkar-Ola, 1990, s. 37-9.

100. *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 20-1; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs.1], s. 49; Studenetskaya, *Odezhda*, s. 38; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 89-90; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 159.

101. B. Baytugan, "The North Caucasus", *Studies on the Soviet Union* (ns), 1971, 2, 1, s. 1, 12, 20; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 15; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs. 1], s. 47-54; [kıs. 2], s. 45-53; Natirboff, "'Circassians' part", s. 138; Traho, *Cherkesy*, s. 67.

Bu arada, etnik gruplar arası gerilim Petrograd Sovyet'inin, Rus ordusunda emir komuta zincirini ortadan kaldıran "1 no'lu Emir" ilanıyla (1 Mart 1917) artmıştı. İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi, Kafkas cephesinde de ortaya çıkan parçalanma tüm bölgenin ne şekilde olursa olsun memleketlerine ulaşmaya çalışan silahlı Rus asker kaçağı sürülerinin baskınına maruz bırakmıştı. Kendileri de aç olan yerleşik nüfustan yiyecek ve su talep ettiklerinden bu epeyce telaş ve şiddete yol açmıştı. Rus askerleri ile Abhazya ve Çerkezistan'ın yerli toplulukları arasında çatışmalar da çıkmıştı; Georgiyevsk'te isyancı kaçaklar Kabardeylere saldırarak kenti tamamen yakarken, Mineralnye Vody'de Kabardeyler ve Nogaylar çapulcuların istasyonu ele geçirmesini engellemek için demiryolu işçileriyle birleşmişti. Benzer olaylar Kazak asker kaçaklarının Grozni'deki Çeçenleri pogroma tabi tuttukları Çeçenistan'da da olmuştu. Çeçenler intikam almak için toplandıklarında, katliam ancak Vladikavkaz'daki UMP Kongresi delegelerinin Çeçenleri Grozni'yi yakmaktan vazgeçirmeleri sayesinde önlenebilmişti; ama Hasavyurt'ta Rus zulmünün intikamı gerçekten de kentin yakılmasıyla alınmıştı. Yağma ve terör doruk noktasına Haziran 1917'de Mozdok'da ulaşmış, burada ne Vladikavkaz Sovyeti ne de Kuzey Kafkasya Geçici Komitesi asker kaçaklarını kontrol edebilmişti.[102]

Bu anarşiye yanıt olarak Ruslar ile yerli sakinler yurttaşlık komiteleri oluşturmuştu. Kuban'da Nisan'da bir Kabardey Halkı Kongresi toplanmış ve Çerkezler ile Karaçaylar Batalpaşinsk'te (şimdi Çerkessk) yurttaşlık komiteleri oluşturmuştu. Yekaterinodar'da hem başkanının hem de Rus Geçici Hükümeti komiserinin KD'lerden olduğu bir Yürütme Komitesi yaratılırken, Kuban Kazak topluluğunun sorunları, atamanı ile yasama organı Rada'ya emanet edilmişti. Terek Kazak bölgesinin doğusunda Geçici Hükümeti temsil eden bir yürütme komitesi (Ataman M. Karaulov'un başkanlığında), Dağıstan'daysa, Derbent'te bir KD olan garnizon komutanının yönetiminde bir yurttaşlık komitesi ve başkent Temir Han Şura'da, Kumuk Prensi Nuhbek Tarkovski, Avar toprak sahibi ve molla Hotsolu Necmeddin (Rusça "Gotsinskiy") ve Kumuk avukat Haydar Bammat'ın da dahil olduğu yerli liderler tarafından KD partisinden Zübeyir Temirhanov başkanlığında bir geçici komite oluşturulmuştu. Daha sonra bu sonuncu organ sosyalist Ullubey Buynakskiy ve Mahaç Dahadayev ve açıkça Bolşevik olan Celaleddin Korkmazov ve Alibek Takho-Godi'yi kabul etmişti. Dağıstan'ın başlıca kentlerinde ve Gunib, Hunzak, Botlih ve Ahtı gibi dağ köylerindeki ordu garnizonlarında bile Sovyetler oluşturulmuştu. Burada Bolşevik

---

102. Avtorkhanov, *Mamuary*, s. 104; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs. 1], s. 48-51; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 198; *Ocherki istorii Karachayev Cherkesii*, C. II, s. 13-14.

etkisi önemsenmeyecek kadar azdı; Sovyet üyelerinin çoğu Menşevik veya SR idi.[103]

1917'de Kuzey Kafkasya topluluklarının ulusal hareketleri birbirini izleyen kongrelerle gelişmeye başlamıştı. Nisan'da Bakû'daki Kafkas Müslümanları Kongresi'nde Dağıstanlı delegelerin seslendirdiği talepler Azerilerinkinden daha radikal şekilde ulusalcıydı. Mayıs'ın başında Vladikavkaz'daki Dağ Toplulukları Birliği'nin Birinci Kongresi bir federal cumhuriyet olarak Rusya ile özerk Kuzey Kafkas Cumhuriyeti hedeflerini birleştirmişti. Seküler liderlerine ek olarak (Kumuk prensi Raşithan Kaplanov, Çeçen milyoner Çermoyev ve Kabardey at yetiştirici Pşımaho Kotsev), Hotsolu Şeyh Necmeddin'i müftü olarak atamıştı. Aynı zamanda Moskova'daki Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'nde bir Dağıstanlı Rusya'nın tüm Müslümanlarının İslam bayrağı altında birleşmesi çağrısı yapmıştı. dinsel coşku en güçlü Dağıstan'daydı. Burada Ağustos'ta bir İslam konferansı sadece UMP kanunlarının şeriata dayanması gerektiğine karar vermemiş, ayrıca silahlı Askerî Şeriat'ıyla bir "Halk Komitesi" örgütü oluşturmuş ve Rusya'nın Anayasal Meclisi'ne kadar Müslümanlar arasında birlik çağrısı yapmıştı. Bunu karışıklıklar izlemişti: UMP'nin Merkez Komitesi 18 Eylül'de bir Dağıstan köyü olan Andi'de başlaması planlanmış bir kongre düzenlemişti ama Necmeddin'i Kuzey Kafkasya imamı ilan etmiş ve bağımsız bir İslam cumhuriyeti talep eden 20.000 Şeriatçı açılışı engellemişti. Bu elbette seküler liderlerin niyeti olmadığından, kongre Çeçenistan'daki Vedeno'ya kaydırılmış ve burada Kuzey Kafkas Birliği'nin gelecekteki yapısı, temsilcilerin seçimi, ulusal ordu sorusu ve bağımsızlık ilanı sırasındaki beklenmedik olaylara karşı planlar tartışılmıştı. İki hafta sonra Vladikavkaz'da İkinci Dağ Toplulukları Kongresi UMP'nin meşru özerk hükümet olduğunu ilan etmişti. O sırada Rus garnizonları Dağıstan'daki kalelerini terk etmekteydiler ve İmam Necmeddin'in temsilcisi seksenlik Uzun Hacı süratle Rus memurlarını Müslümanlarla değiştirmekte, Geçici Hükümet'in Yürütme Komitesi'nin yetkisini görmezlikten gelmekte ve bazı Dağıstan topluluklarının muhalefetine sebep olmaktaydı.[104]

Başka yerlerde olduğu gibi Kuzey Kafkasya'da da karışıklıkların bir sebebi Rus hükümetinin yiyeceklere ordu için el koymasıydı, bu Rus

---

103. Baytugan, "North Caucasus", s. 20; *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 1926-47, C. XXX, süt.413-14; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 12-15, 22; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs. 2], s. 46-7; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 10, 11; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 217; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 2-3, 15-18.

104. Avtorkhanov, *Imperiya Kremlya*, s. 171; Baytugan, "North Caucasus", s. 12, 20-1; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 64-112; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 20-5; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs. 2], s. 45, 47-8; *Ocherki istorii, Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 11; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 89-90; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 13-14, 21, 22, 24-5, 34, 37-8. Bu dönemle ilgili anlatılarda tarihler ve olaylar bazen doğru olmayıp çelişkilidir.

Savaş Sanayileri Komiteleri tarafından 1915'te başlatılmıştı. O kadar büyük miktarlara el konulmuştu ki, Eylül 1917'de yiyecek sıkıntıları, örneğin Karaçay ve Çerkezistan bölgelerinde karışıklıklara yol açmıştı. Bu ve sürekli artan asker kaçağı kalabalıkları UMP'nin Petrograd hükümetinden Kafkas Süvari Tümeni'ni Rusya'daki görevinden alarak düzeni sağlaması için Kafkasya'ya göndermesini istemeye zorlamıştı. Her ne kadar tümen, disiplin ve etkinliğiyle Yüksek Komutanlığa çok yararlı idiyse de, sonunda Ekim'de serbest bırakılmış ve farklı alayları Dağ Birliği, Dağıstan ve Azerbaycan ordularının esasını oluşturmuştu. UMP'nin Kafkas Süvari Tümeni'ni çağırmasının nedeni, Kuzey Kafkasya topluluklarının kendilerini savunma araçlarının olmaması, bunun yanında, komşuları Rus ve Ukrayna Kazaklarının tamamen silahlı olmasıydı. Temmuz'da Kuban bölgesinde, köylülerin topraklarına el konulmasının da dahil olduğu genel karışıklıktan dolayı Geçici Hükümet'in komiseri idareyi Kazak hükümetine teslim etmiş ve o da Adıge, Çerkez, Abazin, Karaçay ve Nogay liderleriyle ilişkiler kurmuştu. Fakat Kuban hükümeti ve yerel Rus yerleşimciler arasındaki ilişkiler (özellikle köylü "yabancılar") gergin bir hâl almıştı; çünkü Rus yerleşimciler Bolşevikleri desteklemekteydi. Kerenski hükümetinin otoritesi azalırken Bolşeviklere destek artmakta, büyük ölçüde Kuban Kazak Yerleşimi'nden oluşan Rada'da 7 Ekim'de yapılmış konuşmalar Rusya'nın "manevi yenilenmeye" ve il özyönetiminin örgütlenmesine olan gereksinimi vurgulamaktaydı.[105]

Bu arada Bolşevikler etkilerini, Kuzey Kafkasya'da onlara açık olan topluluklara yaymaktaydı; bunların arasında genellikle yerli Müslüman topluluklar yoktu. Nisan 1917'den itibaren Kuban'daki SD örgütleri tamamen Bolşeviklerden oluşmaktaydı ve ne Menşevikler ne de SR'lerle işbirliği yapmaktaydı. Komünistler, Kuban Sovyeti ile yurttaşlık komitelerinin liderliklerini ele geçirmiş ve köylüleri toprak sahiplerinin mülklerini ele geçirme yönünde kışkırtmaktaydı. Diğer yandan, Dağıstan'da Ağustos'taki yürütme komitesi seçimleri Balkar Şahanov'un liderliğindeki SR'lerin çoğunluğuyla sonuçlanmıştı.

Lenin'in Bolşeviklerinin 25 Ekim 1917'deki darbesinden kısa süre önce, Kazaklar ve yerli liderler kazak Yerleşim Bölgesi, Kafkas Dağ Toplulukları ve Özgür Bozkır Toplulukları'nın Güneydoğu Birliği'ni kurmuştu; bu birlik "en iyi devlet sistemini yaratmayı, hem Rus Devleti'nin hem de Birlik üyelerinin dış güvenliğini sağlamayı, iç düzeni muhafaza

---

105. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. I, s. 158, 277-81, 301; Florinsky, *Russia*, C. II, s. 1369-70; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 23, 39; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs. 1], s. 51-4; [kıs. 2], s. 46, 48; Natirboff, "'Circassians' part", s. 1, 138; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 15-20; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 112-13; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 49.

etmeyi, genel refahı artırmayı ve böylece [Şubat] devriminin kazandığı Özgürlüğün nimetlerini pekiştirmeyi amaçlamaktaydı. UMP'ye ait topluluklar listesinin özellikle önemli bir özelliği, daha sonraki olayların ışığında, Abhazların dahil edilmesiydi; bu hareket, haklı olarak, Kuzey Kafkasyalı olduklarını ("Güney Kafkasyalı" olmadıklarını) ve bölgelerine Rusya veya Gürcistan tarafından gelecek herhangi bir müdahalenin karşılıksız kalmayacağını ima etmekteydi. Birlik antlaşmasında belirtilmiş Kazak toplulukları Don, Kuban, Terek ve Astrahan Yerleşim Bölgeleri'ydi (sonuncu, Kamlıkları kapsamaktaydı). Belirtilmiş yerli topluluklarsa, Dağıstan'ınkiler (Avarlar, Dargolar, Laklar [Gazi Kumuhlar], Kumuklar, Tabasaranlar, "Kürinler" (eski Kürin hanlığının sakinleri, ağırlıklı olarak Lezgiler) ve Zakataly bölgesininkiler, ayrıca Lezgiler idi; Terek bölgesinin dağ toplulukları (Kabardeyler, Balkarlar, Osetler, İnguşlar, Çeçenler, Kumuklar); Kuban bölgesi toplulukları (Karaçaylar, Abazinler, Çerkezler, Nogaylar vb) Sohum bölgesinin dağ topluluğu Abhazlar; Terek ve Stavropol bölgelerinin bozkır toplulukları (Nogaylar, Kara Nogaylar ve Türkmenler). Bir ay sonra Güneydoğu Birliği hükümeti, demokratik cumhuriyet en iyi devlet biçimi olduğundan Birlik'in üyelerine, geleceğin Rusya Demokratik Federal Cumhuriyeti'nin bağımsız üyeleri olarak kendi iç meselelerinde tam özyönetim garanti etmişti. Maalesef bu makul görüş ne Gönüllü Ordusu'nun subayları ne de Bolşevikler tarafından kabul edilebilir değildi.[106]

Güneydoğu Birliği o kadar aykırı unsurlardan oluşmaktaydı ki, Ekim İhtilali'nden sonra gelmiş kaosun içinde fazla yaşamamıştır. Bir yandan, Vladikavkaz'da Sergey Kirov hemen erken bir "Sovyet iktidarı" ilanı yapmıştı; diğer yandan, Kaledin'in Don Kazakları Yerleşim Bölgesi Rus Geçici Hükümetine desteğini ilan etmişti. Yekaterinodar'da Kuban Radası sıkıyönetim ilan ederek yerel Sovyet komitesini tutuklamış; Terek Atamanı Karaulov ise "anarşiyi engellemek için" yeni bir Kazak hükümeti yaratmıştı. 2 Kasım 1917'de (Petrograd ve Moskova, Bolşevikler tarafından ele geçirilmiş ve Ural Dağları Atamanı Dutov da Orenburg'da burayı aynı yazgıdan korumak için sıkıyönetim ilan etmişti) Beyaz generaller, Gönüllü Ordularını oluşturmaya başlamıştı ve iç savaş yaklaşmaktaydı.[107]

Aralık'ta Vladikavkaz'da, Dağ Toplulukları Birliği'nden Prens Kaplanov ile Terek Kazaklarından Ataman Karaulov birleşik Terek-Dağıstan hükümetinin kurulduğunu ilan ettiklerinde başka bir birlik ortaya

---

106. *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 24; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 41; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 12-14, 19-20; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs. 2], s. 48; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 21-2, 33-4, 83, 164, 167-9; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 47.
107. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. I, s. 378; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 215; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 54-5, 65.

çıkmıştı. Hedefleri arasında bölgesel bir parlamentonun kurulması, anarşi ve karşıdevrime karşı aralıksız bir savaş (örneğin Bolşevizm: Vladikavkaz'daki Bolşevik karargâhı da dahil olmak üzere süratle bölgedeki Sovyetleri dağıtmıştı), ekonomik ve mali çöküşü durdurmak için tedbirler ve yiyecek kaynaklarının örgütlenmesi vardı. Komünist tarihçilerin ileri sürdüğü üzere, "karşıdevrimci" ve "gerici" olmak bir yana, Terek-Dağıstan hükümeti geleceğin Rus hükümetinin "popülistlerden Bolşeviklere kadar tüm sosyalist partilerden" temsilciler içermesi gerektiğini belirtmişti. Bu arada, Terek Dağıstan hükümetinin Kuzey Kafkasya demiryolu üzerindeki kontrolü (bu hattaki trafiği Grozni ve Gudermes'de Ruslar ile Çeçenler arasındaki çatışmalar sekteye uğratmıştı) Bakû'ya tahıl tedariki akışını tehdit ettiğinden, oraya, Grozni'deki sovyeti güçlendirmek için bir sefer düzenlenmiş ama başarısız olunmuştu. Kasım 1917'de İkinci Dağıstan Kongresi'nde M. Dahadayev ile D. Korkmazov'un "sosyalist grubu", dağ toplulukları ile "çarcı" Kazaklar arasındaki husumeti kullanarak Güneydoğu Birliği'nin oluşmasını önlemeye çalışmıştı. Terek-Dağıstan ittifakının doğasında bulunan stresler gerçekten de yerli topluluklar ile Kazaklar arasında birçok çatışmaya sebep olmuş, Karaulov'un, uzlaşma girişiminden ötürü Kazaklar tarafından öldürülmesiyle doruk noktasına ulaşmıştı. İnguşlar ile Çeçenler ve İnguşlar ile Osetler arasında da kolayca çatışmalar çıkmıştı.[108]

1918'in başında Bolşevikler tekrar Kuzeydoğu Kafkasya'ya girmeyi başarmıştı. Ocak'ta Mozdok'ta bir Terek Toplulukları Kongresi düzenlenmiş ve ağırlıklı olarak Kazaklardan oluşmuş olmasına rağmen, kongreyi, Bolşevik politikalarıyla Sergey Kirov kontrol etmişti. Bu kongrede birkaç seçilmemiş Oset ve Kabardey'in dışında yerli topluluklardan temsilci yoktu. Bundan sonra, Kuzey Kafkasya'nın Bolşevik satrapları Kirov ve Orjonikidze yerli topluluklar ile Kazakları daha başka kongreler düzenleyerek kontrolleri altına almaya çalışacaklardı. Şubat-Mart arasında Pyatigorsk ile Vladikavkaz'da düzenlenmiş ikinci kongre Lenin hükümetini tanımış ve Gürcü Noe Buaçidze "Terek Toplulukları" Sovyeti seçmişti. Kazaklar ile yerli İnguşlar ve Çeçenler arasındaki eski antipatiyi, Mart 1918'de Bolşeviklerin toprak kamulaştırılması planları ağırlaştırmıştı. İnguşlar kendi orijinal bölgelerinin bir kısmını yeniden sahiplenmeyi beklerken, Kazaklar da o "hırsızlar boyuna" hiçbir şekilde toprak vermemeye yemin etmiş, bu yüzden de karşılıklı hiddet düzeyi yükselmiş, bunu yağma ve cinayet dalgası izlemiş ve ancak Terek bölgesini, İnguşlar, Çeçenler, Kazaklar ve diğerleri için özel kesimlerle bir

108. Baytugan, "North Caucasus", s. 14; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 35; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs. 2], s. 48-9; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 218-19; Suny, *Baku Commune*, s. 182-6; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 86, 170-5; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 47, 65, 71-2.

Sovyet cumhuriyeti olarak yeniden örgütleme önerisi topyekûn anarşiyi engellemişti. Bu arada Ruslar gibi Kazaklar da dağ toplulukları için *bayguși*, "hırsızlar", *inguşnya*[109] (İnguşlar için kullanılan, Çeçenler ve bölgeleri için kullanılan *çeçnya* terimine paralel bir kolektif aşağılama terimi) gibi aşağılama terimleri kullanmaktaydı. 17 Mart 1918'de bu "Terek Halkı Sovyet Cumhuriyeti"nin kurulduğu ilan edilmişti. Bunun bölgedeki etnik ve toplumsal gruplar arasında çatışma sebebi talepleri dengelediği ve çeşitli reformları uygulamaya koyduğu söylenmiştir.[110] Tüm Terek bölgesinde Mart 1918'in sonundan itibaren "Sovyet iktidarı" ilan edilmiş ve Oset Giorgi Biçerakov'un önderliğindeki Rus karşıtı Kazakların tecavüzlerine rağmen Vladikavkaz Şubat 1919'a kadar komünistlerin elinde kalmıştı. Bu karışıklık dönemi sırasında, Haziran ve Kasım 1918 tarihleri arasında ilk Britanya askerî heyeti Kafkasya'da aralıklarla operasyonlarda bulunmuştu.[111]

Ocak'ta yürürlüğe konmuş RSBSC yasasına dayanarak üçüncü Terek Toplulukları Kongresi Mayıs 1918'de bir toprak reformu başlatmıştı. Bu son derece kavgalara açık bir meseleydi ve sonunda toprakları ellerinden alınmış yerli topluluklara ve bölgeye "yeni gelmiş" Rus köylülerine toprak sağlamak için Kazakların mülklerinin azaltılması kaçınılmaz olmuştu. İnguşlar ile Ruslara toprak sağlamak için Terek'in ana kolu Sunja'daki Kazak köylerini başka yere taşımaya dair aceleyle alınmış karar, hemen, Kasım'a kadar sürmüş bir çatışmaya yol açmış ve Kazakların Bolşevik yönetimine hissettikleri coşkunun azalmasına neden olmuştu. Benzer şekilde Bolşeviklerin Kabardey'de topraklara el koyması da Temmuz'da bir isyana sebep olmuştu.[112]

Dağıstan'da Bolşevik faaliyetleri genelde limanlardaydı. Kasım 1917'de Petrovsky Limanı'nda bir devrimci komite oluşturulmuştu ve hem burada hem de Derbent'te tüm Bolşevik muhalifleri sovyetlerden atılmıştı. Tıpkı Kuzeybatı Kafkasya'da başlıca komünist rezervuarını

---

109. Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 86, 242.
110. Baytugan, "North Caucasus", s. 14-15; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 37; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 218-19; Suny, *Baku Commune*, s. 182-6; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 34-5, 46, 83-6, 176-7, 242; Terek Regional Soviet of People's Commissars, "Dekret no. 25. Po zemelnomu delu", 10 Mart 1918, *a.g.e.*, s. 176-7; M.S. Totoyev, vb (Der.), *Ocherki istorii Checheno-Ingushskoy ASSR;* Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 79-80.
111. Haziran'da Britanya heyeti başarısız bir isyanda Terek Kazaklarını desteklemiş, bu sırada Albay G.D. Pike Bolşevikler tarafından öldürülmüştü. Kasım'da bir Britanya heyeti ve lideri Yarbay G.M. Goldsmith Vladikavkaz'da casus suçlamasıyla tutuklanmış ve Britanya yanlısı İnguşların onları kurtarmasını önlemek için Astrahan'a götürülmüşlerdi. A. Ivanov (Der.), "Gorskaya kontrrevolyutsiya i interventy", *Krasnyy arkhiv*, 1935, C. 68, s. 137-8; *Istoriya Dagestana*, C. II, s. 67; M. Ketle, *Russia and the Allies 1917-1920*, C. II, *The Road to Intervention, March-November 1918*, Londra, 1988, s. 369; J.M. Meijer (Der.), *The Trotsky Papers 1917-1922*, Lahey, 1964, C. I, s. 180; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 43.
112. Baytugan, "North Caucasus", s. 16; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 176-7; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 109, 112.

sağlayan ve Karadeniz üzerinden Rusya'ya erişim veren Novorossiysk gibi, doğuda da Astrahan ve özellikle de Şahumyan'ın sovyetinin Hazar bölgesindeki ana Bolşevik üssü olduğu Bakû gibi Bolşevik merkezleriyle temas Petrovsk ve Derbent üzerinden sağlanmaktaydı. Potansiyel işgalciler için Dağıstan üzerinde kontrol, limanların ve Petrovsk'tan Baliçi'ye kadar kentleri ve bunları birleştiren Grozni-Bakû demiryoluyla kıyı düzlüğünün ele geçirilmesini gerektirmekteydi. Dağlık iç bölgenin erişilebilir tepelerin ötesi güçlü garnizonlar olmadan tutulabilirdi. Dolayısıyla, Dağıstan'daki "Sovyet iktidarı" hiçbir zaman güvence altında değildi: Ocak ve Ekim 1918 arasında Petrovsk dört kez ve Derbent on kez el değiştirirken Temir Han Şura ise Mayıs'a kadar Kurucu Meclis ile Dağıstan ulusal kontrolü altında kalmış ve bu tarihte Kızıllar tarafından altı aylığına işgal edilmişti.

1918'de Dağıstan'da dinsel siyaset karışıklıklara yol açmıştı. Müslümanlar Bolşeviklerin mesajlarına tamamen kapalı değildi; özellikle Kasım 1917'deki "Rusya'nın Çalışan Müslümanlarına" beyanı bazılarını komünizmin şeriatla çelişmediğine (veya hatta Bolşevik programının şeriatla aynı olduğuna!) ikna etmişti. Bununla beraber, Dağıstan Müslüman ulusalcılarının Ocak 1918'deki ruh hâli, müminleri Yürütme Komitelerini dağıtmaya ve imamların yönetimini kurmaya teşvik eden Necmeddin ve Uzun Hacı gibi iki lider tarafından ifade edilmişti. Bu ikisi Temir Han Şura'daki kongrede bir baskına liderlik etmiş ve yerel başkan Z. Temirhanov, Petrovsky Limanı devrimci komitesini Dağıstan'ın içişlerinin dışında kalması gereken "Rus iktidarının bir organı" olarak şiddetle kınamıştı.[113] Bölgesel Yürütme Komitesi'nin Üçüncü Dağıstan Kongresinin Temir Han Şura'nın yer alacağı 23 Ocak 1918'de seküler devrimciler ile İslami gelenekselciler arasında başka bir çatışma gerçekleşmişti. Delegelerin gelmesini bekleyen silahlı sosyalist muhafızlar, Naecmeddin ile Uzun Hacı'nın şeriat ordularının başında kente yaklaşmasını seyretmişti:

> İmam'ın... parçalanmış kıyafetleriyle, yürüyerek veya at üstünde, bir kısmının elinde tüfek, diğerlerinde çakmaklı tüfekler ve sadece değnekler, bir kısmı fanatikçe ışıl ışıl, diğerleri kayıtsız gözleriyle şaşkın, başlarında beyaz kumaşlarla... sonu gelmeyen bir sıra hâlindeki... "ordusu" tekbirler getirerek Temir Han Şura'ya girmişti... Her yerde... vahşi görünüşlü, sarıklı kafalarıyla çeşit çeşit gruplar vardı.[114]

Bu görüntü kızıl bayraklar taşıyan, bir askerî bando eşliğinde devrimci marşlar ve şarkılar söyleyen ve kendi müftüleri Akuşalı Ali Hacı'yı

---

113. Avtorkhanov, "North Caucasus", s. 16; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 176-7; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 109, 112.
114. Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 38-9.

(Rusça "Akuşinskiy") liderleri ilan etmiş yerli sosyalistlerin rakip ilerleyişinin belirmesiyle değişmişti. Takho-Godi'nin gülünç bir şekilde sunduğu bu olay, üç taraf arasında mevcut büyük anlayış açıklığını ve ciddi çatışma potansiyeli olduğunu göstermektedir: Yürütme Komitesi'nin Ruslaşmış "burjuva" üyeleri, fanatik İslami gelenekselciler ve Leninizm'in yeni Dağıstanlı fanatikleri. Yürütme Komitesi'nin Necmeddin'i "imam" unvanından (Şamil ve diğer ünlü İslami liderlerle ilişkilendirilmiş unvan) vazgeçmeye ikna etmesi Uzun Hacı'yı öfkelendirmiş ve bunun üzerine İmam, Necmeddin'e itaat etmeyen tüm Dağıstanlıların boyunlarını vurmakla tehdit etmişti. Bu tarif edilmiş olay kaçınılmaz olarak gerçekten de ölüler ve yaralıların olduğu bir şiddetle sonuçlanmıştı.[115]

Bundan kısa süre sonra Petrovsk'taki Bolşevik köprübaşı Yürütme Komitesi tarafından temizlenmişse de, Nisan'da Astrahan ve Bakû'dan bir komünist saldırısı burayı tekrar ele geçirmiş ve 1 Mayıs'ta Temir Han Şura'yı almaları "tüm Dağıstan'da Sovyet iktidarını" ilan etmelerini sağlamıştı; coğrafi koşullar ve nüfusta varolan İslami coşku dikkate alındığında gereğinden erken bir girişimdi. Bu sırada diğer yerlerde olduğu gibi Dağıstan'da da "ulusal komünizm" teklifi duyulmuş, hâlâ Moskova'nın ulusal bölgelere içişlerinde gerçek özerklik vereceğine inanan Dahadayev, komünistleri, öğretilerini mekanik şekilde dayatmamaya teşvik etmişti; çünkü "Orta Rusya'da iyi olan her şeyin yerel yaşam şekline uygulanması mümkün değildi".[116]

Bolşevikler, Terek bölgesini tekrar işgal ettikten sonra Terek-Dağıstan hükümeti ve Dağ Toplulukları Birliği Merkez Komitesi Temir Han Şura'dan kaçmıştı. Şimdi geçici bir "dağ hükümeti" kurmak için Gürcistan'a geçmişlerdi. Diğer yandan, UMP de, dinsel ulusalcılarla birlikte dağlara çekilmişti. Gunib'te (Şamil'in 1859'da 360.000 kişiden oluşan Rus ordusuna karşı son kez meydan okuduğu yer) 11 Mayıs 1918'te Kafkasya'da, A. Çermoyev ve H. Bammat liderliğinde Kafkas Dağ Toplulukları Birliği Cumhuriyeti veya "Dağ Cumhuriyeti" olarak Rusya'dan tam bağımsızlıklarını ilan eden ilk topluluk olmuşlardı. Fakat bu hükümetin karşısında Necmeddin'in henüz kuruluş aşamasında İslam devleti şeklinde bir iç rakibi vardı. Bu devlet 20 Mayıs'ta bir Halk Kongresi düzenleyerek Şamil'in imamlığının Necmeddin'in liderliği altında yeniden doğduğunu ve tüm erkeklerin "Şeriat Ordusu"na katılması gerektiğini ilan etmiş, bu "Şeriat Ordusu" Dağıstan'ta Bolşeviklerin işgali altındaki yerleşimlere saldırılarda bulunmuştu. Lenin'in hükümeti, Dağ Cumhuriyeti'nin bağımsızlığından haberdar olduğunda protesto ve tehditlerle tepkide bulunmuş ve imparatorluğun "tek ve bölünmez"

---

115. *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 42-3; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 38-41, 132.
116. Baytugan, "North Caucasus", s. 21; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 43-5, 47-8; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs. 2], s. 49.

olduğunu ileri sürmede en az Beyaz Ruslar veya 19. yüzyılın çarcı generalleri kadar sert olmuştu.[117]

Savaş, Ocak 1918'de Bolşeviklerin Karadeniz limanı Novorossyiysk'ten ilerleyerek Yekaterinodar'ı tehdit ettiği Kuzeybatı Kafkasya'da da başlamıştı. Armavir de dahil olmak üzere çeşitli kentleri işgal etmişler ve Şubat ayında Armavir'de bir sovyet Kuban bölgesinde tek otorite olduğu iddiasıyla Kazak Yerleşim Bölgesi ile Rada'sını "yasadışı" ilan etmişti. Böylece terhis edilmiş ve Maykop sanayi bölgesinde "Sovyet iktidarı" ilan etmiş Kazakların Bolşeviklik coşkusundan kaynaklanan ciddi bir etnik çatışma başlamıştı. Bu "Sovyet iktidarının muzaffer ilerleyişine", ne çarlık ordusunda hizmet etmiş ne de Rus siyasetinde herhangi bir rol oynamış, siyasi propagandayı umursamayarak sadece geleneksel yaşam tarzlarına bağlı kalmış Çerkez köylülerini hedef almış zulümler eşlik etmişti. Bunu Beyazlara destek olarak yorumlayan, asker kaçakları ve "dışarıdan gelmiş" köylülerden oluşan Bolşevik sovyeti, "kolonici-yerleşimci zihniyeti ve maddi zenginliği yeniden dağıtarak toplumsal adaleti sağlama iddiasındaki basit Bolşevik fikirlerinin özel bir bileşiminin" etkisi ve Rus çoğunluğun panik ve önyargısıyla harekete geçmişti. "Yeni Sovyet rejimini" Beyaz gönüllülerin ve Kazakların temsil ettiği tehditten korumak için Rus köyü Filippovskoye'de üslenmiş 10.000 kişilik bir "Kızıl Muhafız" oluşturmuşlardı. Şubat 1918'de Habukay Çerkezleri silahlarını teslim ederek Kızıl Muhafızları köylerine kabul etmeyi reddettiklerinde köy teslim olana kadar bombardımana maruz kalmıştı. Ardından Ruslar Habukay, Kunçukokhabl ve bir düzine başka Çerkez köyünü kırıp geçirmiş, Adıgeleri köylerinden sürmüş, ekinlerine ve evlerine el koymuş ve yaklaşık 2.000 kişiyi öldürmüştü. Daha doğuda Armavir'deyse Kızıl Muhafızlar İran ve Türkiye'den gelen 400 mülteci de dahil olmak üzere 1.340'dan fazla insanı katletmişti. Bu tür soykırımsal saldırıların ardındaki motivasyon açıkça toprağı ele geçirmekti. 1927'ye kadar bu olaylara (Çerkezler tarafından "kanlı Mart günleri" olarak hatırlanmışlardır) hiçbir referansa izin verilmemiş ve bu tarihte Kızıl Muhafız komutanlarından biri naif bir şekilde bunun, "tarihsel olayların gidişini durdurmakla"(!) tehdit eden bu "cahil Çerkezleri" "temizlemek" için şart olduğunu söylemişti. Ne olup bittiğinin uygun şekilde incelenmesi ve Adıge akademisyenlerinin bu olaylar hakkında özgürce yazabilmeleri için 65 yıl daha geçmesi gerekecekti.[118]

---

117. Baytugan, "North Caucasus", s. 1, 15; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 48-56, 61, 63-5; G.I. Kakagasanov ve I.M. Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki i popytki yeyo vozrozhdeniya", *Nash Dagestan*, 1993, no. 165-6, s. 30; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs. 2], s. 49-50; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 50-2, A. Tsalikov [Tsalykatty], "Kavkaz nash gordyy vozroditsya", *Nash Dagestan*, 1992, no.1, s. 8.

118. F.A. Ozova, "Iz istorii mezhnatsionalnogo konflikta na Kubani (1918 g.)", N.F. Bugay ve D.Kh. Mekulov (Der.), *Severnyy Kavkaz: natsionalnye otnosheniya (istoriografiya, prob-*

14 Mart 1918'de Kızıl Ordu, Çerkez ve Karaçay bölgelerine saldırarak Yekaterinodar'ı ele geçirmiş ve tüm Kuzey Kafkasya'da "Sovyet iktidarı" tesis edilmişti. Bunun sonucu olarak, Kazaklar, Çerkez mültecilerle birlikte, güneye dağlara kaçmıştı. Bu sırada Don Kazak Yerleşim Bölgesi'nin büyük kısmı artık Beyaz davasını terk etmiş ve Rostov ile Novoçerkassk 24 Şubat'ta Bolşeviklerin eline geçince, tamamen Rus İmparatorluğu'na sadık subaylardan oluşan Beyaz Gönüllü Ordusu'nun kalıntıları güneye, Kafkasya'ya doğru uzun yürüyüşlerine başlamıştı. Bir ay sonra tepelere ulaşmış ve burada Çerkezler ile Kuban Kazakları arasında kendilerine yer bulmuşlardı. Bu birleşik Gönüllü ve Kazak ordusu Nisan'da Yekaterinodar'a saldırmış ama komutanları General Kornilov'un ölmesi bu operasyonu sona erdirmiş ve şimdi Denikin'in liderliğindeki Beyazlar bir kez daha barınılması zor bozkırlardan kuzeye, Don'a doğru gitmek zorunda kalmıştı. Böylece Kuzeybatı Kafkasya komünistlere teslim edilmişti ve Mayıs'tan itibaren de "Kuban-Karadeniz Sovyet Cumhuriyeti" adını alacaktı. Bolşevikler, Yekaterinodar fetihlerini Karadeniz kıyısı boyunca güneye doğru sürdürüp Abhazya'ya girmişti. Bu Batı Gürcistan'ı biraz daha karıştırmıştı; Türkler de güneyden ilerlemekteydi ve bu Megrelya ile Abhazya'da sonunda Gürcü Ulusal Muhafızları'nın sert şekilde bastırdığı Kartliyan karşıtı isyanlara sebep olmuştu. Bununla beraber, Mart'ın sonunda Kızıl Ordu'nun Sohum'a ulaşması üzerine Özerklik için Abhaz Ulusal Konseyi de Gürcülerden yardım istemiş ve onlar da Bolşevikleri gerisin geri Tuapse'ye püskürtmüştü.[119]

Olaylar sadece Karadeniz kıyısında Kuzey Kafkasya'dan Güney Kafkasya'ya kaymamıştı. Kasım 1917'de Tiflis merkezli Rus Geçici Hükümeti'nin "Güney Kafkasya" Komiserliği, Dağıstan'ı temsil etmesi için Haydar Bammat'ı seçmişti. Daha sonra, Bakû'da bir "Güney Kafkas" Müslümanları Konferansı'nda Azeriler ile Kuzey Kafkasya topluluklarına bir Kurucu Meclis ve birleşik bir "Güney Kafkas"-Dağıstan Meclisi için yapılmış öneriler kentteki Ermenilerin isyan etmesine sebep olmuştu. 1917-18 kışında dağların kuzeyinde sonuçları olmuş başka bir Güney Kafkasya olayı da Gürcü Ulusal Muhafızları'nın Güney Osetya'da bir isyanı bastırmasıydı. Daha da önemlisi, Dağ Toplulukları Birliği ile Türkiye arasındaki temaslardı. Mart 1918'de UMP delegasyonu Tiflis'te "Güney Kafkas" parlamentosu (Seim) tarafından tanınma çabaları içindeyken (ki bu uygun şekilde verilmişti), başka bir delegasyon da İstanbul'a gitmiş ve daha önce Rusya'dan atılmış Kuzey Kafkas muha-

lemy), Maykop, 1992, s. 44-51; M.H. Shebzukhov, "Krasnyy terror v Adygeye", *a.g.e.,* s. 292-306.

119. Baytugan, "North Caucasus", s. 14; Chamberlin, *Russian Revolution,* C. I, s. 380-6; Kazemzadeh, *Struggle,* s. 190-1, 233; Lang, *Modern History of Georgia,* s. 228; Natirboff, "Circassians part", s. 139-41; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii,* C. II, s. 27, 29-31, 33-7, 41-2; Ponomarev, *Istoriya SSSR,* C. VII, s. 216-17; Yermolin, *Revolyutsiya,* s. 79.

cirleri de dahil olmak üzere oradaki Müslümanların desteğini sağlamaya çalışmıştı. Bazı Kuzey Kafkasyalılar da Türkiye'ye ilhak edilmeye dair gizli tartışmalarda Acar Gürcü delegelerle bir araya gelmişti. Azeri etkisi sayesinde Dağ Cumhuriyeti Trabzon'da Türkiye ile "Güney Kafkasya" arasında gerçekleşen ve daha sonra da Batum'da Gürcü-Türk konferansına müzakerelere dahil edilmişti. Son olarak da, Almanya da Dağ Cumhuriyeti'ni tanımış ve meseleye faydalı bir şekilde, Alman İmparatorluğu'nun parçası olma önerisinde bulunmuştu. Böylece Kuzey Kafkasya Müslüman toplulukları arasındaki tamamen yerel gelişmeler 1918'in başlarında çok daha geniş bir Avrupa boyutu kazanmıştı. [120]

GÜNEY KAFKASYA: BOLŞEVİKLER, TÜRKLER, ALMANLAR

31 Ekim 1917'de, Bakû'da Bolşeviklerin bir yönetimi devralma girişimine meşruiyet görüntüsü vermeyi amaçlayan Şahumyan, Lenin'in ihtilali için bir güven oylaması ayarlamış ve bu tüm Menşevikler ile SR'lerin protesto ederek bu oylamayı terk etmesiyle Sovyet'in Bolşeviklere bırakılmasına yol açmıştı. Bu arada Bakû ve Tiflis'teki demokratik siyasetçiler Petrograd ihtilalini kınayarak Kamu Güvenliği Komiteleri oluşturmuştu (bunlar Bakû'daki Sovyet tarafından süratle işlevsiz hâle getirilmişti). Tiflis'te Kasım'daki Kurucu Meclis seçimlerini yürütmek için Rus Geçici Hükümeti "Güney Kafkasya" Komiserliği (Zakavkom) adı altında bir ara Kafkas hükümeti kurulmuştu. Bu seçimlerde bir bütün olarak "Güney Kafkasya" en çok oyu üç partiye vermişti: Menşevikler, Müsavat ve Taşnaksutyun (sırasıyla %27, %25 ve %23) ve SR'ler ile Bolşevikler epey geride kalmış (%4,8 ve %3,9) ama sonuçlar tipik şekilde farklı ulusal bölgelere göre değişmişti. Menşevik oylarının büyük kısmı Gürcistan'dan gelmiş, diğer partilerin her birini fazlasıyla geçmişti; Ermenistan'da da Taşnaksutyun[121] kaçınılmaz olarak ezici bir destek sağlamıştı. Azerbaycan'ın kırsal kesimlerinde en büyük payı Müsavat ve İttihat[122] almış, SR'ler ile Bolşevikler ufak yüzdelerle yetinmek zorunda kalmış ama Bakû kentinde Bolşevikler birinci (%20) olmuş, Müsavat, Taşnaksutyun ve SR'ler de yakından takip etmişti (sırasıyla %19,6, %18,2 ve %16,9).[123]

---

120. *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 34; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 29; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 68, 190; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 228; Suny, *Baku Commune*, s. 188; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 103-4, 121-4, 126-7; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 60-1.

121. Bu ulusal-demokratik partinin Ermenicedeki tam adı Hay Heghapokhakan Dashnaktsutyun - "Ermeni Devrimci Federasyonu" idi: Hovannisian, *Road to Independence*, s. 16.

122. Azeri İran-Arapçasında isimleri Müsavat (Eşitlik) ve Rusya'da Müslümanlık İttihat (Rus Müslümanlarının Birliği) idi: Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 88.

123. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 82; Hovannisian, *Road to Independence*, s. 86-7, 107-8, 147; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 34; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 65-6; Suny, *Baku Commune*, s. 157-8, 164-8, 176-8; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 95, 100-2.

1918'de Güney Kafkasya toplulukları Kafkas Sıradağları ve dağ topluluklarının bağımsızlıklarında direnmelerinden dolayı Rusya'daki İç Savaş'ın doğrudan parçası olmaktan kurtulmuştu ama diğer yandan, güneyden gelen tehlikelere açık olmuşlardı. Bir dünya fethi ideolojisi olan "panturancılık"tan ilham almış Osmanlı Jön Türk rejimi, Hazar'ı geçip "Turan"ı Orta Asya'ya yaymadan önce Kafkasya'yı kontrol etmek istemekteydi. Türkiye'nin müttefiki ve bir bakıma yol göstericisi Almanya da hem varlığını hem de politikalarını Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'da hissettirmek istemekteydi. Her ne kadar Kafkasya'da Büyük Dük Nikola'nın Mart 1917'de istifasından beri bir genel vali olmamışsa da, Türk cephesindeki Rus Ordusu'nun Kasım'a kadar bir kısım otoritesi olmuş ve bu tarihte dağılması, Rus subaylarının komutasında sadece Ermeni ve Gürcü askerleri bırakmıştı. Zakavkom tarafından "Güney Kafkasya" sivil hükümeti Tiflis'te mümkün olduğu kadar devam ettirilmiş, bu kurum, Rus demokrasisi ideallerini Kurucu Meclis adına ilerletmeye ve savaşın zaferle sonuçlanmasını sağlamaya çalışmıştı. Etkisinin ilk sınavı, Ekim'de Tiflis cephaneliğini işgal etmiş Bolşevikleştirilmiş Rus askerlerinden gelmişti. 16 Kasım'da Gürcü Menşeviklerinin Kızıl Muhafızları onları teslim olmaya zorlamış ve burada depolanmış silahlara el koymuştu. Zakavkom'un 21 Kasım'daki ikinci sınavıysa Türkiye'nin ateşkes önerisiydi. Bu, gelecek altı ay boyunca kendini tekrarlayacak olaylar silsilesine yol açmıştı: Zakavkom ilkesel olarak barış görüşmelerini kabul ettiği ama Rusya'ya sadakatinden ve bağımsızlıktan yoksun olmasından ötürü bununla ilgili bir eylemde bulunamadığından, Türkler ilerlemeye başlamış ve 5 Aralık'ta Erzincan'da "Güney Kafkasya" hükümetini Türk şartlarıyla bir ateşkes kabul etmeye zorlamıştı.[124]

Zamanla Güney Kafkasya ülkeleri, gittikçe daha derinleşen bir kaosa yuvarlandıkça, kendileri, birbirleri, komşu devletler ve Rusya'yla ilgili kendi siyasi kararlarını vermeye zorlanmıştı. Gürcistan'da 22 Kasım 1917'de Noe Zhordania başkanlığında ilk Ulusal Kongre toplanmış ve hâlâ Rusya'dan ayrılmak istemediğini ama geleceğin demokratik Rusya'sında özerklik arayışında olduklarını ilan etmişti. Ama üç "Güney Kafkasya" ülkesinin kendi ordularını oluşturma sorusu süratle taraftar bulmuştu. Gürcistan'da 1917 Baharı'nda General V. Jugeli komutasında bir Halk Muhafızları oluşturulmuş ve Aralık'ta da Rus başkomutanı, Gürcü kolordusunun oluşturulmasını buyurmuştu. 26 Ocak 1918'de İ. Cavahişvili ve diğer akademisyenler Tiflis'te ilk Gürcü üniversitesini

124. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 449-50, 457, 467-8; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 34-5; Hovannisian, *Road to Independence*, s. 109, 134; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 57-9, 81-2; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 201; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 119-20.

kurmuştu. Ayrıca Gürcistan yeni toplumsal gelişmelere girişen ilk yer olmuş, toprak sahiplerinin mülklerini köylüler arasında yeniden paylaştırmak için Aralık 1917'de bir toprak reformu başlatmıştı. Şubat'ta, Menşeviklerin kentlerdeki oyların %72'si ve kırsal bölgelerdekilerin de %82'sini kazandığı parlamento seçimlerinde (Ulusal Konsey) Gürcistan'daki siyasi istikrarı bir kez daha teyit etmişti.[125]

Rus komutanlığı Ermeni kolordusunun kurulmasını da buyurmuştu; bunun bir tümeni ünlü partizan lider ve halk arasında 1890'larda Türklere karşı başarılarından dolayı "Andranik" olarak bilinen General Andranik Ozanyan'a verilmişti. Bu Ermeniler için özellikle önemliydi; çünkü o sırada "Türk Ermenistan"ındaki nüfusu Osmanlı ordularının ilerleyişine karşı savunmaya çalışmaktaydılar. Bununla beraber, Ermeni siyasetçilerinin, Şahumyan ve Aralık'ta Ermeni Ulusal Konseyi'nin yaratıldığı Bakû'daki Sovyet aracılığıyla Bolşeviklerle bağlantıları da vardı. Lenin, şimdi Türk Ermenistan'ının kendi kaderini tayin hakkı olduğunu ilan etmiş ve Kafkasya özel komiseri Şahumyan'a orada bir sovyet hükümeti oluşturma direktifi vermişti. Genelde Ermeniler geniş Ermeni nüfusu olan Bakû'daki olaylardan son derece etkilenmişti; Sovyet seçimleri buradaki mevcut siyasi ilişkileri teyit etmişti. Bolşevikler koltukların %29'unu elde etmiş, müttefikleri Sol SR'ler %22 ve Taşnaklar %24'ünü almış ve bu süreçte Bolşevikler, Ermeni ulusalcılarıyla gizli işbirliği yapmıştı. Aralık 1917'de, "Kızıl" Bakû'ya ikmal Dağıstan tarafından durdurulduğunda, bir "Güney Kafkasya" Müslüman Kongresi onları müttefik olarak selamlayarak Azerbaycan-Dağıstan birliği önermişti. Aynı zamanda kent Sovyeti'nin bir devrimci komiteyi uygulamaya koyması ve etnik gruplar arası yiyecek isyanlarından sonra sıkıyönetim ilan etmesi, yerel orduda Ermenilerin göze batan rolüne karşı Azeri kızgınlığını artırmıştı. Dolayısıyla, Müsavat parti seçimlerde koltukların %12'sini elde edince Sovyetler çatışmaya başlamıştı. Şubat 1918'de Bakû'ya Ermenilerin Erzincan ve Erivan'da Müslümanlara yaptıkları zulümlerin haberleri ulaştığında Azeriler, Ermeni şiddeti beklentisi içinde kentten ayrılmaya başlamıştı. Bu yüzden, Azerbaycan'da artan siyasi faaliyete, her zaman yüzeye yakın şekilde varlığını sürdürmüş ırk karşıtlığı eşlik etmiş ve Bolşevikler bunu etkisiz hâle getirmek için hiçbir şey yapmamıştır. Çünkü yerel topluluklar arasında çatışma onların konumunu güçlendirmekteydi. Azeriler de, evlerine dönmekte olan Rus birliklerini silahsızlandırarak silahlanmaya başlamıştı; özellikle Aralık 1917'de Gence bölgesinde.[126]

---

125. V. Guruli ve M. Vachnadze, *Istoriya Gruzii (XIX-XX veka): uchebnik dlya IX klassa*, Tiflis, 2001, s. 113-14, 119-20; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 80-1, 184-90; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 211-12; Suny, *Making*, s. 198-200.
126. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 83-5; Hovannisian, *Road to Independence*, s. 113-15,

1 Ocak 1918'de Türkiye, barış müzakereleri ve Kafkasya delegelerinin Brest Litovsk'taki tartışmalara katılmalarını önererek bir kez daha baskıda bulunmuştu ama bu sefer de Zakavkom, Petrograd Kurucu Meclisi toplantısında eylemde bulunmaya yetkili olmadığında ısrar etmişti. Fakat Bolşevikler bu meclisi 6 Ocak'ta bir kez daha dağıttıklarında, "Güney Kafkasya"nın bağımsızlık düşünmekten başka çaresi kalmamıştı. Türkiye şimdi Ermeni ve Rus birliklerinin Müslümanlara karşı görünür şiddetini bahane ederek Kafkasya cephesindeki ateşkesi bozmuştu.[127] Bunun sonucunda, Gürcülerin isteksizliğine ve Ermenilerin çatışma çıkması ihtimali karşısındaki derin kaygısına rağmen, 23 Şubat'ta her üç topluluğun siyasetçileri Seim adı altında bir birleşik "Güney Kafkasya" parlamentosu oluşturmuştu.[128] Koltuklar, farklı uluslara Kurucu Meclis seçim sonuçlarına göre dağıtılmıştı: Otuz üç adet Gürcü Menşevik, otuz adet Azeri Müsavat, yirmi yedi Ermeni Taşnaksutyun, dört Bolşevik ve altı da diğer partiler. Bolşeviklerin Seim'in açılışını engelleme girişimi tüfek atışıyla etkisiz hâle getirilmiş ve Şahumyan Bakû'dan kaçmak zorunda kalmıştı.[129]

Seim'in ilk tartışmaları Türk barış önerileriyle ilgiliydi ama delegasyon 3 Mart günü Trabzon'daki konferans için yola çıkmak üzereyken Brest-Litovsk Antlaşması her şeyi bozmuştu. Buna göre, Rus Bolşevik hükümeti, daha önce kendi kaderini tayin hakkı için yaptığı taahhüde aldırmayarak Türklere Kars da dahil olmak üzere tüm doğu Ermenistan'ı vermekle kalmamış ama Gürcü Batum'u da vermişti. Böylece Ermenilerin kaderi Türklerin insafına kalmıştı, Gürcistan Karadeniz'deki limanını kaybetmişti ve ancak Türk yanlısı Azeriler antlaşmayı soğukkanlılıkla kabul etmişti. Seim'in bu şartların onun üzerindekiler tarafından belirlendiği, "Güney Kafkasya"yı bağlamayacağına dair protestosu boşunaydı. Trabzon Konferansı 14 Mart 1918'de toplandığında Türkler, Brest Antlaşması'nın şartlarına aldırmayarak ona verilmiş bölgelerin hemen boşaltılmasını talep etmiş ve Erzurum'u işgal ederek bu talebine bir de tehdit eklemişti. "Güney Kafkas" siyasetçileri şaşkındı; çünkü tanınmış

143-4, 147-9; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 68-9, 82, 83, 85-6, 91-2, Nersisyan, *Istoriya Armyanskogo*, s. 257, 263, 268; Suny, *Baku Commune*, s. 183-8, 191, 197-200; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 103-4, 112, 114-15.

127. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 459-61; Hovannisian, *Road to Independence*, s. 119-20, 122, 131-4; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 884-7; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 120.

128. Hovannisian, *Road to Independence, s. 96;* Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 109-12. Rusya'nın birçok bağımlı ülkesi çeşitli tarihlerde bağımsızlıklarını kazandıkça "toplanma", "meclis" anlamlarına gelen "sejm" sözcüğünü benimsemişti; örneğin, Polonya'nın kendisi, Finlandiya ve daha sonra Letonya ve Estonya. Bunun sebebi muhtemelen Polonya'nın kararlı bağımsızlık çabasını çağrıştırmasıydı.

129. Hovannisian, *Road to Independence*, s. 125-6; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 87-8; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 107-12.

bir devleti temsil etmedikleri sürece uluslararası düzeyde müzakere yapmaları mümkün değildi. Bundan başka, federasyonda öyle gerginlikler belirmişti ki, Ermeniler, Gürcüler ve Azeriler arasında pek amaç birliği kalmamıştı. Bu yüzden ayrı ayrı bağımsız olmayı düşünmeye başlamışlardı; özellikle, bu adımı Türkiye'yle muhtemel bir birleşme olarak gören bazı Azeriler böyle düşünmekteydi.[130]

Mart 1918'in sonunda Bakû Sovyet'inde bir olay[131] Azeriler ile Ermeniler arasındaki karşıtlığı artırmıştı. Bakû'ya İran'dan Kafkas Süvari Tümeni'nden bir müfrezeyi taşıyan bir gemi gelmiş ve Bolşevikler, karaya çıkmadan önce silahlarını teslim etmelerini emrederek komutanlarını tutuklamıştı. Bunun üzerine Azeriler, Ruslar ile Ermeniler silahlı olduklarından onların da askerî birlikleri olması gerektiğini talep ederek protestoda bulunmuştu. Şahumyan'ın Sovyet'inin (Bolşevikler, Sol SR'ler ve Taşnakların koalisyonu) yanıtı Azerbaycan mahallesini bombalamak olmuş ve Bolşevik devrim komitesi Müsavat'a saldırı çağrısında bulunmuştu. Ermeni birliklerinin Azeri protestocuların üzerine iki günlük saldırısı Azerileri teslim olmaya zorlamıştı.[132]Azeriler, sokak çatışmalarında 12.000 Müslüman'ın öldüğünü iddia etmiştir. Bu "Mart Günleri" Bolşeviklere Bakû'daki tüm "burjuva" gazetelerini kapatma, Ermeni birliklerini terhis etme ve onlara kentin tam kontrolünü vermiş bir darbe gerçekleştirme ve yenilenmiş bir azimle "Sovyet iktidarını", Bakû petrol sanayinin ulusallaştırılması da dahil olmak üzere tüm yönlere yayma bahanesi vermiştir.[133]

Bakû'da bu olaylara dair haberler "Güney Kafkas" Seimi'nde epey kaygıya yol açmıştı. Seim (muhtemelen Moskova'nın Kazan ve Türkistan'daki Müslüman muhalefetine karşı verdiği savaştan ötürü ellerinin bağlı olduğunun farkında değildi) Tiflis'e bir Bolşevik saldırısı beklemekteydi. Bunun üzerine, Gürcü ve Azeri birliklerini demiryoluyla Bakû'ya gönderirken Necmeddin'in Dağıstanlıları da kentin kuzeyinde Azerilerle buluşacaklardı. Bu kuvvetler Bakû'ya altı mil kadar yaklaşmış ve ardından püskürtülmüştü; Bolşevikler ayrıca Port Petrovsk'la

---

130. Hovannisian, *Road to Independence*, s. 104, 130-4; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 89-97; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 202-3; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 121-4.
131. Bakû'daki bu "Mart Günleri"ne dair farklı anlatılar ve hatta tarihler vardır; bunlar muhtemelen kısmen "Eski Tarz" Jülyen (Rumi) takvimini değiştirerek 14 Şubat 1918 tarihinde "Yeni Tarz" Gregoryan (Miladi) takvimin benimsenmesinden kaynaklanmaktaydı; ama bakınız Kazemzadeh, *Struggle*, s. 69.
132. Bunu izleyen Sovyet anlatıları bunu Müsavatçıların Sovyet karşıtı isyanının bastırılması olarak anlatmıştı; Bolşevikler bu ismi Azerbaycan'ın 1917'den kapatıldığı 1920'ye kadar Komünistlere karşı koymuş devrim karşıtı partileri için kullanmıştır.
133. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 85-6; Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 136, 264; *Hovannisian, Road to Independence*, s. 147-9; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 47; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 69-76; Pipes, *Formation*, s. 199-201; Suny, *Baku Commune*, s. 214-27; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 114-18, 135. Kayıplar üzerine, Pipes, *Formation*, s. 200 komünist Şahumyan'ın 3.000 rakamını alıntılamaktadır.

yeniden deniz bağlantısı kurmayı ve güneye Lankaran'ı işgal etmesi için bir birlik göndermeyi de başarmıştı.[134]

Türkler Tiflis'teki siyasetçiler üzerinde baskılarını sürdürmüştü: Trabzon'da "Güney Kafkasya"nın temsilcisi Akaki Çhenkeli ilk önce Brest Antlaşması'nın şartlarını kabul etmiş ama üç gün sonra 13 Nisan 1918'de Seim, Türkiye'ye savaş ilan etmişti. Bu sekiz günlük savaş sırasında, Acarların desteklediği Türkler Batum'u almıştı. Dağ Cumhuriyeti'nin aracılığıyla Seim delegeleri sonunda konferansa geri dönmüş ve 22 Nisan'da "Güney Kafkasya" en son Türk barış teklifini kabul edip bağımsızlığını ilan etmişti. Bundan sonra, Ermeni direnişini bertaraf eden Türkiye Kars'ı ele geçirmiş, böylece Brest'te Bolşeviklerin onlara bıraktığı tüm bölgeyi ele geçirmişti. Bununla beraber, üç üye arasındaki temel farklılıklar beraber eylemde bulunmayı engellediğinden bağımsız "Güney Kafkasya"nın birliği zar zor bir ay sürmüştü. Mayıs'ın başında, Türklerin işgal ettiği Batum'daki görüşmelerde Türkler avantajlarını sonuna kadar kullanmıştı: Brest antlaşmasının sağladığından daha ileri giderek Ahıska, Ahılkelek, Alexandropol ve Eçmiadzin bölgelerini talep etmişlerdi; bu neredeyse tüm Ermenistan'ın ilhak edilmesi anlamına gelmekteydi. Bunun dışında, bazı Kuzey Kafkasya Müslümanları Türkiye'yle birleşme önerisinde bulunmuş ve Azeri liderler de aynı konu hakkında Türkiye'yle gizli görüşmeler yapmıştı.[135]

Bu noktada Mayıs 1918'de Kafkasya'daki Alman askerî ataşesi General Otto von Lossow "Güney Kafkasya", özellikle de Gürcistan'a ilgi göstermeye başlamıştı. Batum'u ele geçirdikten sonra Türkiye'nin Hazar ve ötesindeki "Turan" topraklarına yolu açılmış gibiydi ama Almanya orada Osmanlı İmparatorluğu'nun onun Ortadoğu'daki kendi çıkarlarıyla rekabet etmesini arzulamamaktaydı. Ama bu güç mücadelesinde oyuna başka bir rakip dahil olmuştu: Türklerin ateşkesi sona erdirerek Alexandropol ve Culfa'ya ilerlemelerinin bahanesi İran'daki Britanya varlığıydı. Batılı siyasetçiler Ermenistan konusunda kaygılanmaktaydı ve onların Ermenistan'ın kendi kaderini tayin hakkını güvence altına alma konusunda konuşmaları, Ermenilerin, Müttefiklerden özel destek alabileceklerine dair ümitlerini artırmıştı. Diğer yandan, Azerbaycan Gürcistan'la ittifak yaparak Ermenistan'ı kendi kaderiyle baş başa bırakmayı planlamaktaydı. Fakat Gürcüler bu öneriye güvenmediklerinden Rusya'ya karşı bir Kafkas isyanı ve ardından da Gürcistan'da

---

134. *Istoriya Dagestana,* C. III, s. 46; Kazemzadeh, *Struggle,* s. 97; Suny, *Baku Commune,* s. 263-4; Swietochowski, *Russian Azerbaijan,* s. 117-18; Takho-Godi, *Revolyutsiya,* s. 49.
135. Hovannisian, *Road to Independence,* s. 151, 157; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 30; Kazemzadeh, *Struggle,* s. 97-110; D.M. Lang, "British policy in Transcaucasia, 1918-1919", *Gorski vijenac: a Garland offered to Professor Elizabeth Mary Hill* (Der.) R. Auty, L.R. Lewitte ve A.P. Vlasto, Cambridge, 1970, s. 204-6; Swietochowski, *Russian Azerbaijan,* s. 120, 123-6.

bir Alman mandası öneren Lossow'a yaklaşmıştı (Bu fikir 1914 kadar erken bir tarihte Berlin'deki Gürcü Komitesi içinde ima edilmiş ve Alman subaylar bir Gürcü Lejyon'u için Türkiye'deki Gürcü savaş esirlerini toplamaya başlamıştı, fakat Rusya'ya karşı savaşacak binlerce Gürcü bulmak bir yana, bu sadece birkaç yüzünün ilgisini çekmişti). Lossow'un tavsiyesi Gürcistan'ın Türk işgalinden kurtulmasının tek yolunun bir Alman mandası olarak bağımsızlığını ilan etmesi olduğuydu ve bu da Almanya'ya verilecek ekonomik ayrıcalıklar pahasına olacaktı. Bu yüzden, 26 Mayıs 1918'de (Türkiye'nin "Güney Kafkasya"ya taleplerini yerine getirmesi için ültimatom verdiği gün) Erekle Tsereteli, Seim'e, üyelerinin Türk saldırganlığına karşı farklı tavırlarından dolayı "Güney Kafkasya" Federasyonu'nun yaşayamayacağını ve dolayısıyla her bir topluluğun artık ayrı ayrı kendi çıkarını savunması gerektiğini bildirmişti. Bundan sonra Seim kendisini lağvetmiş ve Gürcistan Ulusal Konseyi de bağımsızlığını ilan etmişti.[136]

136. W. Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmachte*, Viyana, 1975, C. I, s. 60, 63-8, 74-6; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 112-13, 115-24, 172-3, 181; Lang, "British policy", s. 205; Suny, *Making*, s. 192-3; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 127.

11
Bağımsız Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya

"GÜNEY KAFKASYA"DA KENDİ KADERİNİ TAYİN HAKKI VE GERÇEKLİK

Güney Kafkasya'da özerk ulusal varlıklar yaratma fikri tamamen yeni değildi. 1905'de Rus genel valisinin, *zemstvos*'un uygulamaya konmasını tartışmak için topladığı bir konferansta Ermeni delegeler, Erivan ili, Kars'ın bazı kısımları, Tiflis ili ve Dağlık Karabağ'a karşılık gelen Dağlık Yelizavetpol, Cavanşir, Şuşi, Zangezur'dan oluşan bir Ermeni bölgesi yaratacak idari bölüm değişiklikleri önermişti. Fakat bu tasarıyı hayata geçirecek fırsat belirdiğinde ve Ermenistan, Gürcü örneğini takip ederek 28 Mayıs 1918'de devlet olduğunu ilan ettiğinde, liderleri Hovhannes Kaçaznuni ve Alexander Khatisyan,

> Bağımsızlık düşüncesi karşısında titremişti. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri yok etmiş aynı Türk yöneticilerinin insafına terk edilmiş bu liderler, çaresizce bir parça ümit ışığı arayışı içine girmişti. Bu ümit Almanya'nın [Türkiye'nin] yöneticilerine karşı açık büyük öfkesi ve savaş alanında [Erivan] ilk kayda değer Ermeni zaferinde bulunmuştu. Makul bir alternatif olmadığını anlayan... Ermeni Konseyi... ürkek bir biçimde Ermenistan Cumhuriyeti'nin yaratılmasına karar vermişti.[1]

Toprak anlamında, "Ermeni halkından geride kalanların elinde harap bir toprak parçası kalmıştı ve daha iyi bir terim bulunamadığından, buna cumhuriyet adını vermişlerdi... kayalar ve dağlardan, yetimler ve mültecilerden, acı ve yokluktan geçilmeyen çorak ve izole bir toprak."[2] Ayrıca Gürcülerin, büyük ölçüde Ermeni girişimlerinin ürünü olan Tiflis'teki varlıklarının tamamını Alman koruması altında sahiplenmiş olması da Ermeni orta sınıfı için sinir edici bir durumdu.

---

1. Hovannisian, *Road to Independence*, s. 15, 186, 190-1; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 123-4, 211-12.
2. Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 38.

Ermeni kabinesinin bağımsızlık ilanını yaptığı yer Tiflis'ti ve her ne kadar gelecekteki başkent Erivan, Aram Manukyan ve Drasdamat Kanayan (Dro) adlarında çok sayılan ve korkulan iki general (birçok Ermeni için cumhuriyetin gerçek kurucuları bu ikisidir) tarafından hükümetleri için tutulmaktaydıysa da, Ermeni siyasetçiler Gürcülerin olduğu kadar kendilerinin de kabul ettikleri bir başkentten ayrılmak istememekteydi ve bunu Temmuz'a kadar erteleyeceklerdi. Burayı sonunda terk ettiklerinde, bazılarına göre Gürcülerin bundan duydukları tatmin apaçık ortada ve Ermenilere tavırları o kadar seviyesizdi ki, Azeriler bile, Ermeniler onları Erivan'ın civarında bekleyen yıkıma doğru Müslüman topraklarından geçerken saygılıydı.[3]

"Rus" Azerbaycanı da, 28 Mayıs 1918'de Müsavat'ın ve Gence'de üslenmiş diğer ulusalcı partilerin Bolşevik karşıtı siyasetçileri aracılığıyla bağımsızlığını ilan etmişti; Başbakan'ı Fetali Han Hoyski'di. Türk hükümeti komünist Bakû'yle değil, bu Azeri geçici hükümetiyle müzakerelerde bulunmuş[4] ve aralarında zaten iyi ilişkiler söz konusu olduğundan, antlaşma, ittifaklarını teyit etmiş ve bu arada Azerbaycan'ın bağımsızlığı açıkça kabul edilmeyerek Almanya veya Rusya'yla bir çatışmadan da kaçınılmıştı. Benzer şekilde, Almanya'nın Haziran'da Türkiye'ye tüm askerlerini Kafkasya'dan çekmesini söylenesi üzerine, Bakû ve petrolünü ele geçirmeye çalışan bir Türk askerî operasyonu "İslam Ordusu" kisvesi altında harekete geçmişti. Bu ordu, Osmanlı askerleri, bir Azeri Ulusal Alayı (Kafkasya Süvari Tümeni'nden türemiş ve eski çarcı General Aliağa Şıhlinski komutasında), Dağıstanlılar ve yerel başıbozuklardan ibaretti. Komuta Enver Paşa'nın bir Jön Türk olan erkek kardeşi Nuri'deydi.[5]

Yaklaşık 17.000 kişiden oluşan bu kuvvetin tehdidi karşısında (Gence'de belirmeleri çoktan Bakû'da bir Müsavat isyanına sebep olmuştu), Şahumyan'ın Sovyeti, Bakû "proletaryasını" ve genel anlamda Kafkasya halklarını, Türk paşaları, Müsavatçı beyler ve "Gürcü Menşevik orta sınıf partisi"nin "insafsız yıkımından" koruma sloganlarıyla, yerel Ermeni birimlerinin de dahil edildiği ordusunu harekete geçirmişti.[6] Her ne kadar Azerbaycan köylüsünün Bolşevik karşıtı olduğu biliniyorduysa da, Şahumyan, Gürcistan ve Ermenistan'daki "kardeşleriyle"

3. Hovannisian, *Road to Independence*, s. 206-7; Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 39-42.
4. Dolayısıyla "Azerbaycan" modern bir devletin ismi olmuş ve Rusçadaki eski anlamsız "Tatarlar" teriminin yerini resmen "Azeriler" almıştı. Hovannisian, *Road to Independence*, s. 189-91, 196-7'ye; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 117, 124"e; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 129-31'e bakınız.
5. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 467-9, 478-9, 481-2; Hovannisian, *Road to Independence*, s. 203; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 127; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 76, 113, 129-34.
6. Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 177-9.

birlikte Bakû ordusunu desteklemek için ayaklanacakları yanılgısı içindeydi. 12 Haziran'da büyük ölçüde Ermenilerden ibaret Bolşevik gücü, "Müslüman karşıdevrimcilerinin yuvası olan Gence"ye ilerleyerek Sevan Gölü'ne ulaşmıştı (Azerice Göyçay). Burada Türkiye'nin "İslam Ordusu" ve Gürcü milisleri tarafından durdurulmuş ve gerisin geri Bakû'ya püskürtülmüş, ardından da Temmuz'un sonunda kuşatma altına alınmıştı. Bir kez daha etnik çatışmalar patlak vermişti: Kızıl Ordu'nun Ermenilerinin Müslümanlara karşı çeşitli kötülüklerde bulunduğu ileri sürüldüğünden, şimdi de Türk-Azeri ordusu ilerleyişi sırasında Ermenileri katletmekteydi.[7]

Bu sırada Lenin hükümeti, "batı kapitalizmi" ve militarizme karşı söylemine rağmen, Moskova'daki Alman elçisiyle gizli görüşmelere başlamıştı. Nisan 1918'de komünist "Rusya"nın Almanya'ya petrol ihracatı tartışmaları başlamıştı ve Alman askerî gücünün potansiyel şekilde böyle güçlendirilmesinin Londra'da sebep olduğu kaygı Britanya'nın Bakû'daki karışık siyasi duruma dahil olmasına yol açmıştı; burada Şahumyan hükümetine duyulan tatminsizlik her geçen gün artmaktaydı. Yiyecek sıkıntısı vardı ve Haziran'da, Rusya'daki Sol SR ayaklanması sırasında, Bakû SR'leri kentteki Sovyet'te yeni seçimler ve Şahumyan'ın istifasını talep etmek için bir gösteri düzenlemişti. Bu sırada, 5 Temmuz'da Oset Albay Lazar Biçerakov'un (Giorgi Biçerakov'un erkek kardeşi) Kazak kıtasıyla İran'dan gelmesiyle Bakû çevresinde savaşan çeşitli güçlere bir başkası eklenmişti. Her ne kadar zaten "Britanya emperyalizminin" temsilcisi General Dunsterville'le işbirliği içindeyse de, L. Biçerakov, Bakû'yu Türklere karşı savunmada yardımcı olmak istediğine Şahumyan'ı ikna etmiş ve bunun üzerine komünist kuvvetlerin komutası ona verilmişti. İki hafta sonra savunma hatları Bakû'nun dış mahallelerine kadar gerilediğinde, Biçerakov ve Kazakları beklenmedik şekilde taraf değiştirerek kuzeye, Dağıstan'a ilerlemiş ve burada Bolşeviklerden Derbent'i almışlardı.[8]

3 Temmuz 1918'de Şahumyan ve Bolşevik çalışma arkadaşları Bakû Sovyet'ini feshetmiş ve Astrahan'a kaçmaya kalkışmışlar ama tutuklanmışlardı.[9] Bir sonraki gün "Merkezî Hazar Diktatörlüğü" olarak

---

7. Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 186-7; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 128-30, 136-8, 156; Suny, *Baku Commune*, s. 262, 269-72, 291-2, 306, 316; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 133, 134, 137.

8. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 485, 488-90, 492; L.C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, Londra, 1920, s. 21-2, 155-8, 168, 196-9; Hovannisian, *Road to Independence*, s. 218-19; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 69; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 30; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 131-5; G. von Rauch, *A History of Soviet Russia*, 5. gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1967, s. 97-9; Suny, *Baku Commune*, s. 278-80, 282, 288-91, 305-6, 316-17, 326-8; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 127, 134; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 59, 69.

9. 14 Eylül günü, Türkler Bakû'ya girmeden hemen önce, Şahumyan ve 25 Bolşevik komiseri bir gemiyle Hazar'ı geçerek Türkmenistan'a kaçmıştı; altı gün sonra Aşkabat'taki

adlandırılmış ve ağırlıklı olarak Rus SR'ler ile Ermenilerden oluşan yeni bir hükümet Kurucu Meclis adına kontrolü ele almıştı. Diktatörlük Anzali'deki Dunsterville'in gelip İslam Ordusu'na karşı Bakû'nun savunmasını örgütleme ricasında bulunmuş ve Dunsterville bunun üzerine 17 Ağustos'ta gelmişti. Bakû Ermenilerinden onları korumaları için bir çağrı geldiğini kabul etmişse de, resmî görevi, petrol yataklarının Türkler ile Almanların eline geçmesini önlemek, Hazar'ın kontrolünü ele geçirmek ve oradaki Bolşevik gücünü yok etmekti. Ama bir süre sonra bunun olanaksız olduğunu anlamıştı: Rus ve Ermeni askerleri karışık ve disiplinsiz bir hâldeydi ve "Bakû'nun dayanmasını sağlayan tek şey düşmanın zayıflığıydı". Bir ay içinde Dunsterville birliğini çekerek İran'a geri dönecekti.[10]

15 Eylül'de Türk ve Azeri birlikleri Bakû'ya girmiş, Han Hoyski'nin Gence Azeri hükümeti başa getirilmiş ve ardından bir kez daha Ermeniler katledilmişti. Fakat Türk hükümetinin, İtilaf güçleriyle Mondros'ta bir ateşkes imzalaması üzerine (30 Ekim), Azerbaycan ve Dağıstan'ın hizmetine giren bir dizi subay hariç, 1914 sınırlarına geri çekilmişti. Birçok Azeri müttefiklerinin çekilmesi karşısında mutsuz olmamıştı; çünkü paşaların diktatörce tarzı ve yerel meselelere müdahaleleri (sendikaları kapatmış ve Resulzade de dahil olmak üzere siyasi liderleri sürmüşlerdi) Azerbaycan'ın Türklere sempatisinin büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştu.[11] Britanya kuvvetlerinin geri gelmesinin beklendiği Bakû'da 24 Kasım 1918'de demokratik seçimler için hazırlıklar başlamıştı. Fakat eldeki süre açıkça yetersiz olduğundan genel seçimlerin bir yıl ertelenmesine karar verilmiş[12] ve Güney Kafkasya Seimi'ne dahil olmuş Azerbaycan Ulusal Konseyi tekrar, on bir Ermeni delegesinin de bulun-

---

SR yürütme komitesinin emriyle kurşuna dizilmişlerdi: Suny, *Baku Commune*, s. 337-43. Eğer bu sırada hayatlarını kaybetmeseler ve Astrahan'daki Bolşeviklere ulaşmayı başarsalardı, kesinlikle 1934-7'nin KP terörü sırasında birçok diğer sadık komünistle birlikte işkence görerek kuşuna dizileceklerdi.

10. Dunsterville, *Adventures*, s. 207-9, 214-50, 279-90, 313-17; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 137-44; B. Pearce, "Dunsterforce and the defence of Baku, August-September 1918", *Revolutionary Russia*, 1997, 10, 1, s. 59-62, 65, 66; Suny, *Baku Commune*, s. 305-6, 317-19, 325-8; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 138-9.

11. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 497-8; Hovannisian, *Road to Independence*, s. 239; Kazemdah, *Struggle*, s. 143; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 132, 140-1, 161.

12. A.A.A., "Yeshcho iz pechalnogo proshlogo: proiskhozhdeniye Azerbaydzhanskogo parlamenta", *Kavkaz* (Münih), 1935, no. 12/24, s. 28-30. Bu kaynak, 30 Ekim'deki Türk ateşkesi ile parlamentonun teklif edilmiş 24 Kasım'daki açılışı arasındaki üç hafta içinde, karışıklık içinde ve çok az demokrasi deneyimi olan geri bir ülkede gerçek anlamda seçimlerin gerçekleştirilemeyeceğini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla, Kazemzade, Azerbaycan parlamentosunun "kadınların da oy kullandığı genel oy hakkına dayanarak seçildiğini" söylerken muhtemelen abartmaktadır (her ne kadar "[parlamentonun] seçilmesinin dayandırıldığı demokratik yasaların gerçek durumu yansıtmadıklarını" da eklemektedir. *Struggle*, s. 166. Kazemzade'in anlatısı Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 94'de karşımıza çıkmaktadır: "Aralık ayında gerçekleştirilmiş çok partili Parlamento seçimleri... genel oy ilkesine göre yapılmıştır."

duğu (diğer Ermeniler boykot etmişti) geçici bir "parlamento" olarak kurulmuştu.[13] Bununla beraber, bağımsız Azerbaycan "Parlamentosu tarafından değil, ... Müsavat, Bakû petrol yataklarının son derece büyük zenginleri ve batı Azerbaycan'ın feodal toprak sahiplerinin bir bileşimi tarafından yönetilmişti".[14] Toprak sahipleri "Güney Kafkasya" Seimi ve Müsavat'ın benimsediği toprak reformunu uygulamaya koymayı reddettiğinden, köylü karışıklıkları yaygındı. Bunun ve Azeri-Ermeni ilişkilerindeki daimi sorunun dışında, Azerbaycan ilerici bir ruh sergilemekteydi. Bir üniversite açılmış ve etnik köken, din, sınıf ve de cinsiyet ayırımı yapmadan tüm yurttaşlar için tam yurttaşlık hakları ve siyasi haklar içeren bir Ulusal Sözleşme ilan edilmişti.[15] Ayrıca Azerbaycan'ın kadınlara oy hakkı veren dünyadaki ilk ülke olduğu (en azından ilkesel olarak) ileri sürülmüşse de, uygulamada komünistlerin gaspından ötürü 70 yıl boyunca serbest seçim olmayacaktı.

Türk ve Alman ateşkeslerinin sonucu, Kafkasya'nın Britanya birlikleri tarafından kısmi işgali olmuştu; Britanya kuvvetleri, Bakû'yu Ağustos 1919'a ve Batum'u da Temmuz 1920'ye kadar ellerinde bulundurmuş ve Novorossiysk ile Port Petrovsk da dahil olmak üzere diğer yerlerde de ufak birlikler bulundurmuştu. Bakû'daki Britanya kuvveti ağırlıklı olarak Hindistan'dan getirilmiş ve Tümgeneral W.M. Thomson komutasındaki 2.000 askerden oluşmaktaydı; 17 Kasım 1918'de Anzali'den gelmiş bu birlik kıtlığa yakın koşulların hüküm sürdüğü kentte düzeni sağlamak ve barışı muhafaza etmekle görevliydi.[16] Her ne kadar Thomson, yerel siyasetçilerle ilişkilerinde dikkatli idiyse de (Dunsterville'in izlenimlerini yansıtan bir şekilde, "gösterişli unvanları olan siyasetçilerin... iş yapmayı engelleyecek şekilde sürekli konuştuklarını" yazmıştır),[17] Han Hoyski'den etkilenmiş ve Rusya'da herhangi bir merkezî otoritenin olmadığı koşullarda Azerbaycan hükümetini fiilen tanımış, ülkenin, bağımsızlığının veya "Rusya'nın parçası" olarak nihai statüsünün belirlenmesini Paris Barış Konferansı'na bırakmıştı.[18] Thomson'ın görüşü, Güney Kafkasya topluluklarının Britanya varlığına karşı olmadıkları ama itilaf devletlerinin Beyaz Rusların Rus İmparatorluğu'nu geri getirme hedeflerini desteklemelerinden hoşlanmadıkları yönündeydi: "Rusya"dan nefret ediyorlar ki, zulümden korunmanın garantisi olarak Britanya veya

---

13. Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 145-6.
14. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 222.
15. *A.g.e.*, s. 143-4, 146, 222-4, 226-7; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 129, 139, 144.
16. W.M. Thomson, "Transcaucasia 1918-1919", *Revolutionary Russia*, 1997, 10, 1, s. 87. Thomson'ın komutasındaki birliklerin arasında şu Cornwall Dükünün Hafif Süvari alayı, Gloucestershire Alayı, Tüfek Tugayı, Kraliçe'nin Kendi Cameron İskoçyalıları, Gurkalar, Rajput Hafif Piyade alayı ve Sih Gönülleri'nden kuvvetler de bulunmaktaydı: Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 204, 207, 226, 231-41.
17. Lang, "British policy", s. 207.
18. Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 141-2.

Fransa mandasını çok daha fazla tercih etmekteler. Tutkuları bağımsızlık olan bu topluluklar şimdi şu sorunun cevabını aramaktadır: "Rusya'ya tabi ırklar açısından bakıldığında itilaf devletleri acaba ufak ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkı sözlerini tutacaklar mı?"[19] Sovyet Rus yetkilileri ve onların yabancı "yandaş gezginleri", yıllarca, Kafkasya'daki Britanya müdahalesinin, Rusya'nın bazı kısımlarını ilhak ederek onun doğal kaynaklarına ulaşma amacını gütmüş olduğunu iddia etmiştir. Aslında Rusya'daki Britanya politikası son derece açıktı: "Bu bölgelerin hiçbirini ilhak etme veya Britanya koruması altına alma veya Kafkasya'da daimi anlamda büyük miktarda Britanya birlikleri bulundurmayı getirecek taahhütlerde bulunma isteğimiz söz konusu değildir."[20] Dört yıllık savaştan sonra Britanya'nın parasal kaynakları bile, çeşitli Bolşevik karşıtı müdahalelerin göze alınabileceği derecede tükenmez değildi. Varolan savaş bıkkınlığı atmosferinde ancak Britanya'nın en savaşçı devlet adamları "yarım kalmış işle" ilgili "belli veya kararlı bir politikadan hiçbir şekilde mevcut olmamasından" yakınmaktaydı; bu şu anlama gelmekteydi: Beyaz Rusların yanında Bolşeviklere karşı savaşa girmek[21] ve böylece daha az önemli olan Rusya'nın tebaa topluluklarının kendi kaderlerini tayin hakkının hayata geçirilmesini önemsememek.

Bağımsız Gürcistan, zaten bahşedilmiş ekonomik ayrıcalıklar ve Türkiye'nin Batum'u ilhakını görünürde meşrulaştıran sebep olan Müslüman Acarlara referandum hakkı vermenin dışında Türklerin özellikle sert şartlarına tabi değildi. Gürcistan'ın Türklerin burayı Bakû petrollerine ve "Turan"ı temsil eden Türkistan'a ulaşmak için bir koridor olarak kullanma yönündeki baskısını, Gürcistan'ın Almanlarla anlaşması bozmuştu; Alman birlikleri nazik ve anlayışlı bir şekilde sıcak ilişkiler geliştirmişti. Almanların Gürcistan'a gösterdiği yakınlığın ardında sadece Bakû petrollerini ele geçirme art niyeti yoktu; aynı zamanda Gürcistan'ın manganez kaynaklarına da ulaşmak istiyorlardı ve ayrıca Gürcü ordusu, demiryollarını Türk müdahalelerinden korumada da yararlıydı. Almanya Türkiye'ye, Gürcüler kadar az güvenmekteydi ve bağımsız Gürcistan'ın uluslararası arenada tanınmasına yardım etmeye niyetliydi (Ortadoğu'da etki sahibi olabilmek için potansiyel bir köprübaşıydı). Berlin ve Moskova'daki diplomatik engelleri aştıktan sonra, Ekim 1918'de Almanya Gürcistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıyan bir antlaşmaya imza atmıştı. Bu elbette Bolşevik Terek Komitesi'nin Gürcistan'ın bazı kısımlarında isyanlar çıkarttırmasını engellememiş

---

19. W.M. Thomson, [askerî istihbarat müdürüne rapor, 6 Aralık 1918], Lang, "British policy", s. 207'de alıntılanmıştır.
20. "Resolutions on the Caucasus and Armenia" [İmparatorluk Savaş Kabinesi tarafından kaleme alınmış, Aralık 1918], Lang, "British policy", s. 208-9'da alıntılanmış.
21. W.S. Churchill, *The World Crisis: the Aftermath*, Londra, 1929, s. 163 vd, 237, 245, 256-7.

ama Tiflis'teki komiteyi oradan çıkartmasını sağlamıştı. Gürcü hükümetinin uygulamaya koyduğu ekonomik tedbirlerin arasında toprak reformu, liberal çalışma yasaları ve bazı sanayilerin ulusallaştırılması vardı ama bağımsız Gürcistan'ın üç yıllık varlığı sırasında Kafkasya'daki durum daha fazla yeniliğe izin vermeyecek derecede kaotikti.[22]

Almanların iyi yaklaşımına bağımlı olmasına rağmen, Gürcü hükümeti 1918 yazında komşularına karşı bir bakıma kibirli davranır olmuştu. Özellikle de Ermenilere: Gürcistan, nüfusunun büyük kısmı Ermeni olmasına rağmen Türk sınırındaki Borçalı-Lori bölgesini işgal etmişti.[23] Güney Kafkasya ülkeleri arasında sınırlar üzerine bu ilk çatışma Ermenileri epeyce sıkıntıya sokmuş ve Gürcistan hükümeti içindeki şovenist tavırları açığa çıkarmıştı; bu tavırlar hem komşuları hem de kendi içinde bulunan Osetler ve Abhazlar gibi diğer etnik topluluklar için kötü olmuştu. Gürcistan'ın "bir klasik emperyalist 'küçük ulus' örneği olarak" davranma niyetinde olduğunun başka bir göstergesi de, Gürcistan parlamentosunun Gürcüceyi, Ermenice, Rusça ve çok etnik gruplu nüfusun diğer dillerini yadsıyarak idare, mahkemeler ve ordunun resmî dili olarak belirlemesiydi. Başka bir yazar şöyle bir görüş ifade etmiştir: "Hem ülke dışında toprak kapkaççılığı hem de içerideki bürokratik despotluk, [Gürcistan] şovenizminin tüm sınırları aştığını göstermekteydi."[24]

Daha önce gördüğümüz gibi, Temmuz 1918'de Karadeniz kıyısı boyunca Bolşevik ilerleyişi, Abhaz Ulusal Konseyi'nin Gürcistan'dan koruma talep etmesine yol açmış ve iki ülke arasında yapılmış antlaşma Abhazya'yı *geçici olarak* Gürcistan'ın parçası yapmıştı. Bununla beraber, Abhazlar Gürcü yönetiminden hoşlanmamıştı; çünkü ilgileri Kuzey Kafkasya yönündeydi ki, Kasım'da buranın parlamento seçimine katılmayı planlamaktaydılar. Abhazlar ile diğer Çerkez topluluklarının daha büyük komşularıyla olan ilişkilerinde karşı karşıya kaldıkları zorluklar, Rusya'nın Gönüllü Ordusu olan Kızılları Karadeniz'den atıp Sohum'daki Gürcü birlikleriyle karşılaştığında bir kez daha kendini göstermişti. Beyaz Ruslar ile Gürcü temsilciler arasındaki heyecanlı konuşmalar sırasında anlaşılmıştı ki, Ruslar burayı "Rus" bölgesi olarak görmekte ve Bolşeviklere karşı mücadelede Gürcülerin yardımını talep etmekteydiler; bu görüşmeler sırasında ne Beyazlar ne de Gürcüler

---

22. Hovannisian, *Road to Independence*, s. 223; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 125-7, 147-53, 191-4, 204-5; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 213-14; Suny, *Making*, s. 197-200; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 133-4.
23. Hovannisian, *Road to Independence*, s. 11, 15, 91-2, 198-9, 205-6; Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 67, 70.
24. C.E. Bechhofer-Roberts, *In Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920*, Londra, 1921, s. 14, Kazemzadeh, *Struggle*, s. 199'da alıntılanmıştı; Pliyev, "Iz istorii Yuzhnoy Osetii", s. 11-12.

yerli Abhazların fikrini alma gereği hissetmişti. Abhazları Gürcistan'a bağlayan antlaşmanın "geçiciliğine" uyulup uyulmayacağı sorusunu bu tarihten sonraki tüm Gürcü hükümetleri görmezden gelecekti.[25]

Ağustos 1918'ten itibaren Türkiye ve Almanya'nın dünya savaşının yenilenleri olduklarının anlaşılmasıyla birlikte Gürcistan'ın tavırları da değişmişti. Almanlar, Gürcistan'ı tanıdıkları sırada ve Alman birlikleri Moskova'ya söz verilmiş petrolü ele geçirmek için Bakû'ya ilerlemeye hazırlanırken Gürcüler de, Paris Konferansı'nı düşünerek itilaf devletleriyle ilişkiye geçmeye başlamıştı. Aynı zamanda İstanbul'un Jön Türk hükümeti de iktidarı kaybetmiş ve İzzet Paşa liderliğindeki bir sonraki hükümet daha uzlaşmacı bir tavır takınarak Türkiye'nin Mart ayında ele geçirdiği toprakları bırakma önerisinde bulunmuştu. Diğer yandan, Alman birlikleri Gürcistan'ı terk etmeye başlar başlamaz Bolşevik hükümeti de propaganda çalışmalarına tekrar başlaması için bölgesel komitesini Tiflis'e geri göndermişti.[26]

Ermenistan'ın çekinerek ilan ettiği bağımsızlığı ona soluk aldırmamıştı; çünkü umutsuz hayatta kalma mücadelesi, onu, Taşnakların kontrolündeki tek parti yönetimi aracılığıyla toprak konusunda sesli protestolarda bulunmaya zorlamıştı. Geçici olarak ortadan kalkmış bir sorun Moskova'nın yarattığı Ermeni Komünist Partisi'ydi; bu partinin Ermenistan'la bağlantısı çok azdı. Moskova'ya yerleşmiş bu parti, ulusal ayrılıkçılığa ve Ermenistan'ın "itilaf devletleri tarafından bahşedilmiş" bağımsızlığına karşı mücadelede Bolşeviklerin şiddetli saldırılarına katılmıştı. Gerçekten de bu istikrarsız durumda, Rusya'dan şartların zorlamasıyla ayrılmış Ermenistan, şimdi Güney Kafkasya'da etkisi olan güçlere muhtaçtı, yani Almanya'ya ve Sovyet Rusya'ya. İtilaf devletlerinin tüm yapabileceği, çektiği acılar her yerde sempati uyandırmış ve mümkün olan durumlarda da pratik yardım sağlamış bir ülkeye sınırlı moral destek vermekten ibaretti.[27]

Maalesef, yeni bağımsız Güney Kafkasya devletleri arasındaki tartışmalar çok erken başlamıştı; sorun büyük ölçüde Jön Türk diktatörlüğünün yerel karşıtlıkları manipüle etmesinden kaynaklanmaktaydı. Türkiye'nin Brest-Litovsk Antlaşması'yla gelen toprak kazanımlarına ek olarak, Mayıs 1918'deki Batum Antlaşması da ona batıda Ahıska'dan doğuda Nahçıvan'a kadar sekiz ilçe sağlamıştı. Bu ilçeler arasında Ahılkelek, Lori, Alexandropol, Eçmiadzin ve Erivan yerleşimlerinde Ermeniler çoğunluktaydı: Alexandropol'da %97'den Erivan'da %60'a, Ahıska'deyse Ermeniler nüfusun %38'i oluştururken, Gürcüler de %35'ini

---

25. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 147; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 32; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 233-7.
26. Hovannisian, *Road to Independence*, s. 223; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 154, 160-2, 205.
27. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 211-12, 217.

oluşturmaktaydı ve Şarur-Daralagyaz ile Nahçıvan'daysa %70 ve %60 olmak üzere Azeriler çoğunluktaydı.[28] Borçalo bölgesinde, ağırlıklı olarak Ermenilerden ibaret Lori ilçesi ihtilaf konusu olmuştu. Çünkü Haziran 1918'de Gürcistan burayı "geçici" olarak sahiplenmiş ve sınırlarını Türklerden kaçmakta olan Ahılkelek Ermenilerine kapatmıştı. O zamana kadar Gürcüler bir bölgenin hangi ulusa ait olması konusunda "etnik ilkeye" saygı göstermişse de, tam bu tarihte bu yaklaşımı aniden reddederek belli bölgeler için (Lori de dahil) çeşitli sebeplere dayanarak iddialarda bulunmaya başlamıştılar. Mondros Ateşkesi, Ermeniler için biraz daha hayal kırıklığı getirmiş, ateşkesin başkanlığını yapan Britanya amirali daha iyi şartlar isteyen Türk isteklerini kabul etmişti: Türkiye'yi Güney Kafkasya'daki tüm fetihlerinden vazgeçmeye zorlamak yerine, itilaf devletleri ilk başta Ermenilerin Selçuk öncesi anayurtlarına ait olan Kars ile Ardahan'ı ellerinde tutmalarına izin vermişti.[29]

Kökleşmiş ulusal tavırlara dayanan karşılıklı şüphe ve düşmanlık, Türkiye'yle savaşın sona ermesinden altı hafta sonra Ermenistan ile Gürcistan arasında savaşa yol açmıştı. Ekim 1918'de Türkiye, Gürcistan'ın hak talep ettiği Tiflis ilinin ilçeleri ile Ermenistan'ın hak talep ettikleri arasında bulunan işgal ettikleri koridordan askerlerini çekmişti. Dro'nun Ermeni birlikleri süratle Lori'ye ilerlemiş ama daha fazla ilerlemeleri Gürcü ve Alman güçleri tarafından engellenmişti. Bunun üzerine Ermeni hükümeti rakip toprak iddialarını çözmek için bir konferans önermiş ama Gürcü siyasetçileri sadece "karışıklığı ve anarşiyi ezmekten" bahsederken (ve kendilerini barışa bağlılıkları konusunda tebrik ederken) Gürcistan için olmazsa olmaz olarak gördükleri toprak üzerinde hak iddia etmekteydiler.[30]

---

28. Bu ilçelerde 1916-18 civarında başlıca ulusların yüzdeleri:

	Ermeniler	Azeriler	Gürcüler
Ahıska	38	?	35
Ahılkelek	73	9	9
Lori	73	6	0,2
Alexandropol	97	2	0,2
Eçmiadzin	64	36	-
Erivan	60	33	-
Şarur-Daralagöz	29	70	-
Nahçıvan	40	0	-

Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 67, 70; Hovannisian, *Road to Independence,* s. 15, 199, 307, n. 5.

29. Hovannisian, *Road to Independence,* s. 11, 15, 55, 186-7, 190-202, 205-7, 229, 237-41; Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 35, 67-72; Kazemzadeh, *Struggle,* s. 109, 127, 155-6. 1914'te Lori'nin nüfusu 42.000 Ermeni, 3.300 Azeri, 3.350 Rum ve 8.500 Rus ile sadece 100 Gürcü'den oluşmaktaydı. Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 69.

30. Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 73-8.

Ateşkesten sonra Türklerin geri çekilmesinin avantajını kullanan bu sefer Gürcistan'dı ve 2 Aralık 1918'de, daha önceki anlaşmaları hiçe sayarak askerlerini Ahılkelek'i almaları ve Ermeni işgalini engellemeleri için göndermişti. Gürcülerin Türklerden daha az despot çıktıkları komşu Lori'de tecrit edilmiş hâldeki bu Ermeniler o sırada isyan etmek üzereydi. Onları ve Ahılkelek'teki hemşerilerini desteklemek için bir Ermeni ordusu 14 Aralık günü Lori'ye girmiş ve Gürcülerin çok az direnişiyle karşılaşarak 11. günün sonunda da Tiflis'e 50 km yaklaşmıştı. Tiflis'teki askerî itilaf Gürcü hükümetiyle fikir birliği içinde ama Ermenilere danışmadan, Ermeni birliklerinin orijinal pozisyonlarından çekilmelerini şart koşan bir ateşkes dayatmıştı Ermenilerin aldığı tüm topraklar, Barış Konferansı'ndaki sınır tartışmaları sonuçlanana kadar Britanya birliklerinin işgal ettiği tarafsız bir bölgeye dönüşmüştü.[31] Bu savaşın üzücü bir yanı, Gürcülerin, yüzyıllar boyunca her iki halk tarafından paylaşılmış Tiflis kentinin Ermeni yurttaşlarına (nüfusun %45'i) karşı aldıkları tedbirlerdi. Tiflis'teki tüm Ermeniler savaş esiri ilan edilmiş ve birçoğunun mallarına el konulmuştu. Gürcüler ırk ayırımı programlarında tüm Ermeni memur ve işçileri makamlarından yoksun bırakmış ve onları Gürcü yurttaşları olarak kaydolmaya zorlamıştı. "Böylece 'Tiflis... sonunda Gürcülerin yönettiği bir Gürcü kenti olmuştu'; fakat bu sert tedbirlerle gelmiş başarı Kafkasya'daki itilaf temsilcilerinin Kafkasya'da 'bağımsızlıkla herhangi bir şey sağlanıp sağlanmayacağını yoksa bağımsızlığın anarşiyle eşdeğer olup olmadığını sorgulamalarına' sebep olmuştu."[32]

1918 Ekimi'nin sonunda Gürcü hükümeti Ermenistan, Azerbaycan ve Dağ Cumhuriyeti'ni, aralarındaki toprak anlaşmazlıklarını barış içinde çözebilmenin yollarını tartışmak için Tiflis'te toplanacak bir konferansa delege göndermeye davet etmişti. Ermeniler bu daveti kabul edilmez bulmuştu, çünkü davetin buyurucu bir tonu vardı ve Müslüman Dağ Cumhuriyeti dahil edilmemeliydi. Ermenilerin, Gürcistan'ın, Barış Konferansı'nda ortak çıkarlarını temsil etmeleri için ortak başvuruda bulunma önerisini reddetmelerini de anlamak zordur. Belki Gürcüler, Rus imparatorluk yönetiminin eski genel merkezi olan Tiflis'ten önerilerini yaparken gerekli zarafetten yoksun hareket etmekteydiler ama Ermeniler de, her türlü işbirliğini reddederek eş derecede aptalca davranmaktaydı; muhtemelen itilaf devletlerinin özellikle onların çektikleri çok iyi bilinen acılarına sempatik yaklaşımlarına güvenmekteydiler ki, bu arada batı kamuoyu Azerbaycan, Dağ Cumhuriyeti ve hatta Gürcistan hakkında neredeyse hiçbir şey duymamıştı.[33] Diğer yandan, ilgili tüm

31. *A.g.e.*, C. I, s. 99-122; Thomson, "Transcaucasia 1918-1919", s. 86.
32. Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 124, 125.
33. *A.g.e.*, C. I, s. 93-105; Kazemzadeh, *Struggle,* s. 213.

ülkeler uluslararası Barış Konferansı'na verecekleri ifadeleri hazırlarken, Ermeni siyasetçileri tarihsel topraklarına dair son derece hırslı bir görüşle ortaya çıkmaktaydı: Önerdikleri tarihsel topraklar "doğuda Hazar Denizi ve İran'ın Azerbaycan ilinden batıda Küçük Asya'ya ve kuzeyde Kura Nehri'nden güneyde Kürdistan ve Mezopotamya'ya kadar yayılmaktaydı".[34] Her ne kadar Ermenistan'ın tüm bu bölgeye yayıldığı zaman uzak idiyse ve sık sık diğer ülkeler arasında bölündüyse de, ulusal liderleri, yüzyıllardır bir Ermeni devletine ait olmamış bölgeler (özellikle de Kilikya) üzerinde de ölçüsüz hak iddialarında bulunmuştu. Şüphesiz ABD, Fransa ve Britanya'nın "Ermeni meselesi"nin "insanlığın ve adaletin en yüce yasalarına göre" çözüleceği güvencesi[35] Ermenileri II. Tigranes'in "Büyük Ermenistan"ını hayal etmeye teşvik etmekteydi.[36] Elbette Ermenistan acil bir şekilde, Gürcistan ile Azerbaycan tüm toprak taleplerini elde ettiklerinde geride kalacak ufak Erivan ilinden (8.330 km^2) daha fazla toprağa ihtiyaç duymaktaydı.[37] Ermenistan'ın en dehşete düşüren sorunu 1918-19 kışındaki yarım milyon mülteciydi ve bunların 350.000'i Ermenistan'ın elindeki ufacık toprak parçasına doluşmuştu. Ermenistan o kadar yorgun ve yoksul, komşularının o kadar düşmanca tehdidi altında ve itilaf devletlerinin de o kadar iyi niyetine bağımlı idiydi ki, gerçekdışı taleplerde bulunma lüksü yoktu.[38]

KUZEY KAFKASYA, HAZİRAN 1918'DEN TEMMUZ 1919'A

Kuzey Kafkasya'da da durum karışıktı. Rus Bolşevikleri ve Bolşevik karşıtı ordular Çerkezistan'dan Dağıstan'a kadar yerli toplulukların topraklarında savaşmaktaydı. Bu öyle bir savaştı ki, "Rus İmparatorluğu'nda hiçbir yerde İç Savaş'ın buradaki kadar karışık ve şiddetli olmadığı" ileri sürülmüştür.[39] Bolşevik hareketliliğinin başlıca merkezleri, her zaman olduğu gibi kentlerdi ve Vladikavkaz, doğu ile batı, Rusya ile Güney Kafkasya arasındaki iletişimi kontrol eden kilit noktaydı ve Rusya'nın Bolşevik "Güney Kafkasya" Komitesi, Ocak 1918'te, Güney Kafkasya'daki durum korunamaz hâle geldiğinde Tiflis'ten Vladikavkaz'a

---

34. Karşılaştır, *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. II, 1890, s. 121.
35. Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 60.
36. *A.g.e.,* C. I, s. 250-1, 259, 274; Kazemzadeh, *Struggle,* s. 213, 255; Lang, *Armenia,* s. 200-10. Kilikya'nın önerilmiş Büyük Ermeni devletine dahil edilmesine sadece Fransa karşı çıkmıştı; çünkü 1919'da Türkiye parçalanırken bu bölgeyi kendisi istemekteydi: Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 273-6.
37. Gürcistan 88.580 km^2 ve Azerbaycan 143.485 km^2 toprak talep etmişti; Ermenistan'ın maksimum talebi 88.678 km^2 idi. Hepsi toplandığında her üç Güney Kafkas cumhuriyetinin talep ettiği toprak miktarı 314.943 km^2'ye ulaşmaktaydı ama Güney Kafkasların yüzölçümü sadece 207.458 km^2 idi: *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XXVII, s. 113; Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 6, 290.
38. Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 127.
39. A. Bennigsen, "Muslim guerilla warfare in the Caucasus (1918-1928)", *Central Asian Survey,* 1993, 2, 1, s. 47.

alınmıştı. Kuzey Kafkasya'yla ilgili birçok konferans Vladikavkaz veya Pyatigorsk'ta yer almıştı ve Yekaterinodar batıdaki tüm önemli olayların odak noktasıydı. Kuzeydoğu Kafkasya'da çeşitli siyasi merkezlerin varlığı buranın daha da fazla parçalanmışlığına işaret etmekteydi: Çeçenistan'da Grozni, Dağıstan'da Temir Han Şura ve Hazar kıyısındaki komünistler için de Petrovsky Limanı; diğer yandan, Terek Kazaklarının dağıldıkları *stanitsas*'ları da Mozdok ve Kızlar gibi kentlerle ilişkiliydi. Vladikavkaz'ın savaşın merkezindeki konumuna ve çoğu kez Bolşeviklerin Kuzey Kafkasya'daki merkezi olmuş olmasına rağmen, Haziran 1918'de burada, kısa süreli Terek Kazak isyanını desteklemiş ufak bir Britanya heyeti bulunmaktaydı. Bu isyan bastırılmıştı ama bölgedeki Britanya varlığı, burası Kasım'da Bolşevikler tarafından ele geçirilene kadar sürmüştü.[40]

Temmuz'da Bolşevikler, Kuban, Karadeniz kıyısı ile Stavropol ve Terek bölgelerini kapsayan tek bir Kuzey Kafkasya Sovyet Cumhuriyeti oluşturarak Kuzey Kafkasya'daki kontrollerini pekiştirme girişiminde bulunmuştu. Fakat Don bozkırlarında tekrar belirmiş ve Haziran'da Kuban'a ilerlemiş Denikin'in Gönüllü Ordusu tarafından tehdit edilmekteydiler. Sonraki altı ay boyunca çok yoğun çatışmalar olmuş, Kuban Kazaklarından, Kazakların Bolşeviklerle yaşadığı hayal kırıklığından dolayı öncekinden daha fazla destek almış Gönüllü Ordusu yavaş yavaş ilerleyerek Temmuz'un ortasında Tikhoretskaya demiryolu sapağını ve Ağustos'ta da Yekaterinodar ve Novorossiysk'i ele geçirmişti. Bu başarılar Gönüllü Ordusu'na Kuzeybatı Kafkasya'da sağlam bir üs sağlarken, donanımsız ve morali bozulmuş Kızıl Ordu da dağılmıştı. Ağustos 1918'de Kızıl Muhafızlardan geri kalanlar ve Taman Yarımadası'nda sıkışıp kalmış mülteciler Karadeniz kıyısı boyunca ilerleyerek Maykop yakınındaki Çerkez bölgesine ulaşmıştı. Burada Adıgelere karşı yapılan zulüm Mart ayındakilere paraleldi. Bir Bolşevik komutanına göre, askerleri o kadar nefret doluydu ki, neredeyse hiçbir şekilde esir almamışlar, kinlerini gelişigüzel şekilde Adıge köylerine yöneltmişler, hemen hemen tüm kadın ve erkekleri çeşitli kötülüklerde bulunarak öldürmüşlerdi: 2.000'den fazla. Bundan sonra 30.000 kişilik Taman grubu Armavir'e ilerleyerek burada 1.340 kişiyi katletmiş ve ardından kaçtıkları Stavropol'da Beyazlar tarafından kuşatılarak öldürülmüş veya esir alınmıştılar.[41]

---

40. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 204-5; Ketle, *Russia and the Allies*, C. II, s. 369; Meijer (Der.), *Trotsky Papers*, s. 180-1 Sovyet kaynaklı bir (genelde yararlı) Dağıstan tarihi itilaf devletlerinin müdahalesine dair yanıltıcı bir anlatı sunmaktadır: "Türk ve Britanyalı işgalciler de etnik çatışma ve iç savaş örgütleyicileri rolü üstlenmişti. Vladikavkaz'daki Britanya heyeti tüm Kuzey Kafkasya'da karşıdevrimin karargâhı hâline gelmişti": *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 67.
41. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 144-5; E. Mawdsley, *The Russian Civil War*,

Beyazlar da vahşice saldırmıştı. Şkuro'nun Beyaz partizanlarının, Eylül ayının başında Çerkez, Karaçay ve Nogay nüfusuyla Batalpaşinskaya'yı kuşatması, sonunda köylere çeşitli saldırılar ve infazlar getirmişti. Tıpkı komünistlerin Çerkez, Abaza, Nogay ve Karaçayları süvari birliklerine katmaya zorladıkları gibi (bu girişim genelde başarısız olmuştu) Beyazlar da bazı Rus olmayan topluluklardan alaylar oluşturmuş ama bunlar süratle erimişti.[42] Sonuç olarak Denikin'in güçlerinin davranışı şu ironik görüşü doğrulamıştı: "Gönüllü Ordusu tarafından işgal edilmiş bölgelerin büyük kısmında insanlar kötü yönetime maruz kalmıştır. Pogromlar, darağaçları, mahmuzlu çizme: Bunlar 'eski Rusya'daki en asil her şeyin çevrelerinde toplanılması istenen generallerin simgeleriydi'".[43]

"Gönüllü Ordusu ve Kuban Kazaklarının karşılıklı olarak birbirlerini tamamlamış oldukları" şüphelidir:[44] Aslında söz konusu ilişkiler ne basit ne de uyumluydu. Düzenli ordu subaylarının Kazaklara kibirli davranışlarına ek olarak, önemli etnik farklılıklar da vardı: Kuban Yerleşim Birimi köken ve dil olarak büyük ölçüde Ukraynalıydı ve her ne kadar subaylar olarak genelde komünist karşıtı idiyseler de, Rada'da "Karadenizliler" (*Çernomortsy*) (bağımsızlık talep eden çoğunluk) ve orijinal olarak Terek'ten olan, imparatorluğun, tek ve bölünmez Rusya anlayışını benimsemiş ve azınlığı oluşturan "Hatçılar" (*lineytsy*). Dolayısıyla, Rada ile Kazak komutanlar arasında 1919'da şiddetli çatışmalar yer almıştı. Bundan başka, Kuban Kazakları Beyaz subayların onların meselelerine karışmasını reddetmişti; bunu yapabileceklerine inanıyorlardı, çünkü Gönüllü Ordusu'nun neredeyse %90'nını oluşturmaktaydılar. Denikin kadar diktatörce davranan biri için buna hoşgörü göstermek çok zordu. Bolşevikler de Kazak Yerleşim Birimi'ndeki siyasi bölünmüşlüklerinin farkındaydılar ve 1918 Sonbaharı'nda, Kuzey Kafkasya'da Bolşeviklerin talihi dibe vurduğunda, Kazaklar ve "yabancılar" arasında gizli propaganda çalışması örgütleyeceklerdi.[45]

Karadeniz kıyısı boyunca, Gürcü ordusu ve Ruslar arasındaki çatışma sürdüğünden Abhazların durumu zordaydı. Türklerin, Ağustos 1918'de Sohum'a çıkması ve burayı kısa süreli işgali, Gürcü memurları kovarak Abhazya'nın Dağ Cumhuriyeti'yle birliğini ilan etmesi bu karışıklığı biraz

---

Boston, 1987, s. 94; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 49; Shebzukhov, "Krasnyy terror v Adygeye", s. 294-9.

42. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 136-42; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 67; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 32; Natirboff, "Circassians" part", s. 142, *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 42, 46-8, 54-7, 63; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 449.

43. Churchill, *World Crisis: the Aftermath*, s. 78, Kazemzadeh, *Struggle*, s. 244'te alıntılanmış.

44. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 134.

45. Mawdsley, *Russian Civil War*, s. 164-5; Z. Temirkhanov, "Doklad... o poyezdke chrezvychaynoy delegatsii v Terskuyu oblast dlya razgovorov s Dobrovolcheskoy Armiyey generale Denikina", Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 195'in içinde; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 122, 124.

daha artırmıştı. Bir sonraki ay Kızıllar, Gürcüleri Tuapse'den çıkarmış ama Gönüllü Ordusu da Kızılları yakın takibe almış ve sonunda Gönüllü Ordusu Soçi ve Sohum'da Gürcülerle karşı karşıya kalmıştı. Burada Abhazlar özgürlüklerini elde etmek için Beyazlardan destek istemiş ama beyazların etnik önyargılarının ne kadar güçlü olduğunun farkına varmamışlardı. Abhazların durumu, Beyazlar (kendilerine göre Rusya İmparatorluğu'nun meşru yöneticileri) ile Gürcüler arasında ihtilaf konusu noktalardan sadece biriydi. Gönüllü Ordusu'nun bakış açısına göre Gürcüler haindi, çünkü Almanlarla işbirliği yapmış, Gürcistan'da yaşayan Ruslara kötü davranmış, Sohum bölgesini ele geçirmeye çalışmış ve Bolşeviklere karşı savaşlarında Beyazlara destek vermemişlerdi.[46]

Kasım'da Türk ve Alman ateşkeslerinden sonra, Britanya ve Fransız gemileri erzak ve silahlarla Novorossiysk'e varmaya başladıkça Gönüllü Ordusu'nun durumu da düzelmişti; bu gemiler ayrıca Yekaterinodar, Temir Han Şura ve Batum ile Tiflis de dahil olmak üzere Kuzey Kafkasya'nın diğer yerlerinde Britanya askerî heyetleri oluşturmak için personel de getirmişti.[47] Bu Britanya subayları kısa süre içinde, kendi istekleri dışında, Beyaz Ruslar ile Gürcüler arasındaki görüşmelere dahil olmuşlardı.

Bu arada, Terek'te Haziran 1918'de Oset Menşevik Giorgi Biçerakov bir Bolşevik karşıtı kampanya başlatmıştı. Buna, 5 Ağustos'ta Kazaklar ile Osetlerden oluşan birleşik bir kuvvetin, Vladikavkaz'a, bir Terek Halkları Kongresi'ne katılan Bolşevik liderleri yok etmeyi amaçlayan saldırısı da dahildi. Bolşeviklerin tarafında İnguşlar, Osetler ve Gürcülerin de dahil olduğu sokak çatışmaları on bir gün sürmüş ve sonunda Bolşevikler kentin kontrolünü ele geçirmişti.[48]

Bundan sonra Bolşevikler, İnguşların desteğiyle, Mozdok ve Sunja'daki Kazak yerleşimlerinden intikam almış ve bu sırada İnguşlar da İnguş bölgesinde kendi evlerini işgal etmiş Kazak ailelerini kovma zevkini tatmıştı. Bu olaylara dair bir Bolşevik anlatısı, Terek Kazakları ile yerel topluluklar arasındaki mevcut ilişkilerin nasıl olduğunu göstermektedir: Bir İnguş, Mozdok Kalesi'ne Sovyet bayrağını çektiğinde, bölgenin halkı ilk kez kendilerine adil davranıldığı duygusunu hissetmişti; artık bir Kazakla karşılaştıklarında kenara çekilmek zorunda kalmayacaklar veya kendilerine "dazlak mankafa" olarak hitap edilmeyecekti.[49]

---

46. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 480n; Brinkley, *Volunteer Army*, s. 147; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 203, 233-6.
47. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 153-4; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 48; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 453.
48. *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 67; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 86-8, 91-2; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 36-8; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 117-18.
49. Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 87-90. Avtorkhanov, *Memuary*, s. 80. "Gololobyi", yani "dazlak mankafa" terimi erkeklerin kafalarını tıraş etme geleneğinden ötürü tüm Müslümanlar için kullanılmaktaydı.

Vladikavkaz saldırısıyla aynı tarihte, Beyaz Kazaklar Çeçenistan'a ilerlemiş ve burada Bolşevikler 100 günlük bir kuşatmaya dayanmış, aynı şekilde Kızlar'dakiler de aynı durumla karşılaşmıştı. Bu şekilde Bolşeviklerin Kuzey Kafkasya'daki talihi Ekim 1918'de dibe vurmuştu ama toparlanmışlar ve Kasım'da Mozdok bozkırında Orjonikidze'nin Kızıl birlikleri Kazakları mağlup etmiş ve birçoğu Dağıstan'a kaçmıştı. Bolşevikler Mozdok, Vladikavkaz, Pyatigorsk ve Kabardey'i tekrar ele geçirmiş ama "ancak çok az kent... Kazak yerleşimi ve... Rus köyünde tutunabilmişler; Kuzey Kafkas nüfusun bulunduğu bölgeler yerel toplulukların sovyetlerinin elinde kalmış ve bunlar da Dağ Topluluklarının Birliği'ne itaat etmişti".[50] Örneğin, Ekim'de İnguş Ulusal Konseyi, Albay Kerim Goygov'un yönetiminde Bolşevik kontrolünden kurtulmuştu[51] ama şüphesiz bunun yerini eş derecede baskıcı Gönüllü Ordusu almıştı.

Bolşeviklerin otoriteyi yeniden ele geçirmeye yönelik daha başka girişimleri arasında, Kasım'da Vladikavkaz'daki sonuçsuz kalmış Terek Toplulukları Kongresi vardı; bu kongrede dağ topluluklarının ilk Komünist Grubu yaratılmıştı. Denikin'in Yekaterinodar'dan buraya ilerleyişi kongreyi sekteye uğrattığında, Orjonikidze Pyatigorsk'a geçerek "Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi"[52] yaratmış ve yerel toplulukları tipik abartılı bir hitabetle yüreklendirmişti: "Herkes silahlara! Disiplinli birlikler, parlak süvari birlikleriyle, halklarımızın ve Sovyet iktidarımızın kutsal özgürlüğünü savunmak için Denikin'in subay çetelerine saldıralım. Hey, yüksek dağların insanları! Atlara! Düşman kapılarımızda!" Moskova'da Ulusların Halk Komiseri İnguşlar, Çeçenler, Osetler, Kabardeyler ve diğerlerinin büyük bir katılım gösterdiklerini, 4.000 Kabardey ve 1.500 Balkar'ın katıldığını rapor etmiştir. Kuzey Kafkasya'nın bu cesaret gösterisinden etkilenmiş donanımsız Kızıl Ordusu, 1 Ocak 1919'da saldırmış ama Şkuro'nun Beyaz Kazakları onları Pyatigorsk'a geri püskürtmeden önce ancak Batalpaşinsk'e doğru 56 km ilerleyebilmişler ve bu akın, Gönüllü Ordusu'nun Yekaterinodar'dan yıldırım süratiyle ilerleyerek 20 Ocak'ta Pyatigorsk ve komşu kentleri ele geçirmesine sebep olmuştu.[53]

Şubat'ta Şkuro Kuban'dan Terek Cumhuriyeti'ne ilerlediğinde, İnguş sınır muhafızları kendi bölgelerinden geçmek isteyen Kazakları engellemek için sert bir direniş göstermişti. Bundan sonra Vladikavkaz, bir kez daha, caddelerinde makineli tüfekler ve toplarla bir savaş alanı olmuş

50. Baytugan, "North Caucasus", s. 15.
51. *A.g.e.*, s. 16; Kosok, "Revolution and sovietization", [res. 2], s. 52; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I I, s. 49-1; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 59, 84-9, 91-2, 177-9; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 36-42.
52. Baytugan, "North Caucasus", s. 15-16; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 67; Kosok, "Revolution and Sovietization", [res. 2], s. 52; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 49; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 419; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 205; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 46; Yermolin, *Revolyutsiya*, s..112, 117-19.
53. *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 51-2.

ve Beyazlar kenti aldıktan sonra İnguşları, köylerini yağmalayarak cezalandırmıştı. Bolşevik karşıtı orduyu güçlendirmek için Kabardeyler, İnguşlar ve Osetlerden etnik alaylar oluşturmaya yönelik daha başka teklifler gelmişti ve bu çatışmalar başka bir etnik-dinsel ayırımla biraz daha karmaşıklaştırılmıştı, Oset Digor Müslümanlar Kazaklara karşı Bolşeviklerle İnguşlara katılmış, Hıristiyan Osetler ise Kazaklara dahil olmuştu.[54]

Şubat 1919'da Bolşeviklerin Kuzey Kafkasya Ordusu yok edilmiş ve kalıntıları doğuya, Çeçenistan'a kovalanmış, bu arada Beyazlar 50.000'den fazla esir almıştı. Mart'ta Beyazlar Kabardey, Osetya ve İnguşya'ya boyun eğdirerek Vladikavkaz da dahil olmak üzere başlıca kentlerini işgal etmişti. Daha doğudaysa, Bolşevikler çekildikten sonra bile, Grozni direnişi komünist yanlısı Çeçenler ve Kuzey Kafkasya hükümetinin güçleri olmadan sürmüştü. Fakat Beyazlar onlara karşı on üç piyade taburu, kırk dokuz süvari bölüğü ve bazı Britanya uçakları getirdiklerinden Kızıllar geri püskürtülmüştü. Kızıl Ordu'dan bazı sağ kalanlar, aralarında Kuzey Kafkasya'da Bolşeviklerin baş eylemcisi N.F. Gikalo ve "ilk Çeçen komünisti" Arslanbek Şeripov'da olmak üzere Dağıstan'a kaçmış ve burada, daha sonra Sovyet iktidarının geri getirilmesini sağlayacak bir Bolşevik yeraltı örgütü kurulmasına yardımcı olmuşlardı.[55]

Türkiye, Alman emirlerini önemsemeyerek Kuzey Kafkasya'ya doğrudan müdahaleye, Dağ Cumhuriyeti'nin davetiyle Haziran 1918'de başlamıştı. Çerkezistan buradaki yoğun Rus varlığından ötürü genelde onlara kapalı olduğundan, Türkler ağırlıklı olarak Kuzey Kafkasya muhacir kökenli askerî danışmanları Azerbaycan üzerinden Dağıstan'a göndermişti. İsmail Hakkı Bey ve İsmail Berkuk önderliğindeki bu danışmanlar Bolşevik kontrolü altında olmayan ilçelerle ilişkiye geçerek askerî birlikler örgütlemişti. Azerbaycan da, Dağıstan'la birlik oluşturmayı önererek İslam ittifakını güçlendirme arayışına geçmişti. Böylece cesaretlendirilmiş Dağıstan Şeriat Ordusu 24 Temmuz'da Temir Han Şura'ya, tam da Korkmazov ve Dahadayev'in örgütlediği bir Sovyetler Kongresi burada açılırken saldırmış ve Bakû'da komünist karşıtı darbenin olduğuna dair haberler ulaştığında Bolşevikler de kuşatılmıştı. Bu olay Dağıstan'a yeni bir unsur getirmişti: L. Biçerakov'un Azerbaycan'da

54. G. Orjonikidze, [Lenin'e telgraf, 8 Şubat 1919], Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 205, ayrıca s. 84-5, 91, 189-93; Temirkhanov, "Doklad o poyezdke", s. 189-93.

55. Baytugan, "North Caucasus", s. 16-17; Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 145-6; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 72-3, 85; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 32; Kosok, "Revolution and sovietization", [res. 2], s. 53; *Kratkaya istoriya SSSR*, C. II, s. 116; M.Z. Mahomedov, "Pochemu ne sostoyalos severokavkazskoye emirstvo", *Nash Dagestan*, 1993, no. 165-6, s. 48; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 52-3, 56-8, Orjonikidze, [Lenin'e telgraf, 8 Şubat 1919]; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 45-51.

Nuri Paşa'nın İslam Ordusu'yla savaştan yeni dönmüş Kazakları. Bunlar uzun Hacı ve onun fanatik Rus karşıtı destekçileri Dargos ve Avarlar tarafından kesinlikle istenmeyen unsurlardı.[56] Karşısında hem Bolşeviklerden geri kalanlar hem de Türk destekçileriyle Dağıstan Şeriat Ordusu'nu bulan Biçerakov savaşa savaşa kardeşinin Terek'teki Kazak kuvvetine doğru kuzeye ilerlemiş, geçici olarak Derbent'i almış ve Samara "Komuç" hükümeti adına 2 Eylül'de Petrovsk'u işgal etmişti.[57] Dağ Hükümeti, Türklerin onayıyla, bu sefer Bolşeviklere karşı Biçerakov'un yardımını sağlamış ve Temir Han Şura'ya Dağıstan'ın askerî yöneticisi olarak Tarku şamhal'larının soyundan biri yerleştirilmişti (Burada en aktif yerli komünistlerden biri olan Mahaç Dahadayev Türk birlikleri tarafından Bolşeviklerin bu kaçışı sırasında öldürülmüştü; onun anısına Port Petrovsk 1922'de Mahaçkale olarak yeniden adlandırılmıştı).[58]

Her ne kadar Dağ Hükümeti Biçerakov'u kabul ettiyse de, Nuri Paşa, Çerkez General Yusuf İzzet komutası altında, görünürde Dağıstan Şeriat Ordusu'nu Biçerakov'a karşı desteklemek için Bakû'dan bir Türk tümeni göndermişti. Türkler süratle Derbent'i işgal etmiş ve Ekim'de Petrovsk'u ele geçirmiş, Biçerakov'u Anzali'ye geri çekilmeye zorlamıştı. Bu sırada Dağ Hükümeti ile Azerbaycan'ın, Türk komutası altında olacak ortak bir savaş bakanlığı yaratan bir antlaşmayla biraz daha bütünleşmesi önerilmişti ve bu arada Dağıstan'da Türk varlığının sürdürülmesinin masraflarını da Dağıstan ve Azerbaycan karşılayacaktı. Fakat bu ve ayrıca Azerbaycan'ın Dağıstan'ın tahıl varlıklarına karşılık verdiği borçlar, Dağıstan'ı sert mali koşullar altında bırakmıştı ve Dağıstan'ın sözde ittifakların altındaki belirsizlikler genelde gerçek bir işbirliğini engelleyecekti. Dağıstan diktatörü Tarkovski ve Biçerakov son derece farklı amaçlar peşinde olduklarından aralarındaki ittifak birbirleriyle savaşmama sözünden ibaretti. Tarkovski'nin bir Dağıstan ordusu toplama ve donatma girişimleri Türkler, Şeriat Ordusu ve Biçerakov tarafından bozulmuştu ve diğer yandan, etkili klan şefleri de onun, Denikin'i Dağıstan'ı tekrar kontrolü altına almaya teşvik ettiği dedikodusunu yayarak seçimleri örgütleme çabalarını sabote etmişti. Gerçekten de, Mondros Ateşkesi, Türklerin Kuzey Kafkasya'daki varlığını sona erdirmeden bir hafta önce (Ekim 1918) Temir Han Şura'yı işgal

---

56. *Istoriya Dagestana,* C. III, s. 64-9; Swietochowski, *Russian Azerbaijan,* s. 129-31.
57. Çek-Slovak savaş esirlerinden ibaret kıtalarla işbirliği içindeki Rus Sosyalist Devrimcilerinin sekteye uğrattığı Kurucu Meclis adına Mayıs 1918'de Orta Volga'da oluşturulmuş bir Bolşevik karşıtı hükümet: Mawdsley, *Russian Civil War,* s. 46-9, 53-4, 56-7, 63-5'e bakınız.
58. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields,* s. 489-92, 507; M. Butbay, *Vospominaniya o Kavkaze,* Türkçeden Z.M. Buniyator çevirisi, Mahaçkale, 1993, s. 4, 37; *Istoriya Dagestana,* C. III, s. 56, 64-5, 68-72, 74; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 30; Kosok, "Revolution and sovietization", [kıs. 2], s. 51, Swietochowski, *Russian Azerbaijan,* s. 125; Takho-Godi, *Revolyutsiya,* s. 64-6, 70-5, 104-5, 119, 185-8.

ederek Tarkovski'yi kovmuşlar ve bu arada Dağ Hükümeti de Tiflis'ten Dağıstan'a geri gelmişti. Güney Kafkasya'da olduğu gibi, Türk ordusu Dağıstan'dan çekilirken Türk etkisini sürdürmek için geride birtakım subaylar bırakacaktı.[59]

Kasım 1918'de Dağ Hükümeti Kuzey Kafkasya'daki tüm yerli topluluklar için bir seçim yapmaya teşebbüs etmişti. Seçime sadece Kabardeyler, Osetler, İnguşlar, Çeçenler ve Dağıstan toplulukları değil, Abhazlar ile Çerkezler (Denikin'in Kuban'daki varlığı onları engellemekteydi) ve Avarlar ile Azerbaycan'ın Zakatala bölgesinin Sahurları da dahildi. Fakat karışık durumdan ötürü Kuzey Kafkasya Anayasa Kurucu Meclisi neredeyse tamamen Dağıstanlılardan oluşmuştu ama onlar da her şeye rağmen bir Birlik Konseyi oluşturarak Kabardey Pşimaho Kotsev'i bunun başkanı seçmiş ve Tiflis Dağ Cumhuriyeti'nin meşruiyetini tanımıştı. Diğer ülkeler gibi Dağ Cumhuriyeti de bu sırada bir bağımsız devlet olarak itilaf devletleri tarafından tanınmakla ilgilenmekteydi ama Avrupalı güçlerin gözünde hem ufak hem de "yeni" olan bu ülkelere karşı güçlü bir önyargı mevcuttu. Dağ Cumhuriyeti'nin Paris'e gönderdiği elçi Haydar Bammat İsviçre'den ileriye gidememiş ve karşılaştığı yaklaşımdan Gürcüler ve Azerilerden daha fazla tatmin olmamıştı. Israrla bölünmemiş Rus İmparatorluğu'nun yeniden oluşturulmasını savunan Fransa bu "yeni uluslara" özellikle düşmandı ve bu yüzden de Paris Konferansı'na Kuzey Kafkasya'dan hiçbir delege grubu kabul edilmemişti. General Thomson'ı ziyaret eden bir delegasyon tüm bağımsızlık sorularına Paris Konferansı'nda karar verileceği ve Dağ Cumhuriyeti'nin, Terek Kazaklarıyla (birçoğu Bolşeviklerden kaçan mülteciler olarak hâlâ Dağıstan'daydı) koalisyon oluşturarak Denikin'i desteklemeleri tavsiyesini almıştı. Thomson onları görevinin Kafkas topluluklarına yardım etmek olduğuna ikna ettiğinden, Dağ Hükümeti Terek Kazaklarının temsilcilerinin de dahil edildiği yeni bir hükümet kurmakla yetinmemiş, Aralık 1918'de, Bolşeviklere karşı savaşa bir katkı olarak kuvvetlerini Britanya komutasına vermişti; diğer yandan, üstü kapalı olarak UMP'nin [Birleşik Dağ Cumhuriyeti] bağımsızlığı tanınmadığı takdirde son çare olarak Bolşeviklere geçme seçeneğini de saklı tutmaktaydı.[60] Gerçekten de, işbirlikleri Denikin'den itibar görmemiş ve Bolşevikleri Kuzey Kafkasya'dan attıktan sonra Denikin

---

59. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 495; Baytugan, "North Caucasus", s. 16; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 74; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 30-1; Kosok, "Revolution and sovietization", [res. 2], s. 51; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 139; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 76, 78; N. Tarkovskiy, "Doneseniye Ismail Khaki Beyu 21 oktyabrya 1918 g.", Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 180-4.

60. Ivanov (Der.) "Gorskaya kontrrevolyutsiya", s. 138, 145s; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 31-2; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 174-6, 243; Kosok, "Revolution and sovietization", [res. 2], s. 52.

"eski sistemi geri getirme ve Şubat Devrimi'nin başarılarını yok etmeye koyulmuştu".[61]

Denikin'in eylemlerinden özellikle ikisi, Rus olmayan topluluklara karşı barındırdığı doğuştan aşağılayıcı tavrını göstermekteydi. Birincisi, Gönüllü Ordusu ile Kuzey Kafkasya hükümeti arasında Temmuz 1918'de Novoçerkassk'ta yapılmış karşılıklı paktı bozması ve Kızıl Ordu'yu takip etmeyi bırakarak dağ topluluklarının bölgesini yağmalamasıydı. İkincisiyse, Şubat 1919'da, otoriter karakteriyle uyum içinde, Rus devletinin iradesine kayıtsız şartsız itaat talep eden Denikin, Terek-Dağıstan bölgesinin başkomutanı olarak General Lyakhov'u tayin etmişti; "daha ziyade şiddetli karakteriyle bilinen enerjik bir subay"[62] olarak Lyakhov, 1915'te Laz ve Acarlara karşı cezalandırıcı vahşi tedbirleriyle nam salmıştı. Gerçekten de, Gönüllü Ordu komutanları Dağ Hükümeti adında bir varlığın var olmadığını ilan etmişti.[63]

Dağ Hükümeti, Lyakhov'un atanmasının kendi kaderini tayin hakkına karşı bir hareket olduğunu ileri sürerek protestoda bulunmuş ve varlığını korumak için birliklerini harekete geçirmeye kararlı olduğunu belirtmişti. Bir kez daha Britanya komutanlığı Denikin'i güç kullanmaya karşı uyarmış ve bu hareketiyle, Fransız hükümetinin, "Rusya"nın, yani Rusya'nın sömürge imparatorluğunun parçalanmasının lehine müdahalede bulunduğu suçlamasıyla karşılaşmıştı. Denikin, Mayıs ayında, müzakereye hazır olduğu aldatmacasının ardından 20 Mayıs 1919'da aniden saldırarak Petrovsk'u işgal ederek bir kez daha Rus olmayan topluluklara karşı aşağılayıcı tavrını göstermişti. Böylece Kuzey Kafkasya geçici olarak Bolşevik kontrolünden kurtarılmıştı; ama Lenin'in partisinin ayrılmaz parçası olan komplo faaliyetleri, Astrahan ve Bakû'dan sızmalar şeklinde devam edecekti. Denikin ise planlamış olduğu Dağıstan işgalini hayata geçirmeye girişmişti (burada Britanya'yla yapılmış gizli antlaşma artık saklanmamaktaydı). Derbent işgal edilmiş ve Gönüllü Ordusu bölükleri Beyaz Rus yönetimini dayatmak için dağ köylerine gönderilmişti. Dağıstan vekillerinin bu durumla ilgilenmek için acil bir toplantı düzenlemesi, Dağ Parlamentosu'nun son oturumu olmuştu. Üyeleri, Necmeddin liderliğinin yeni bir hükümet oluşturma görevini General Kahlilov'a (eski Kuzey Kafkasya savaş bakanı; Denikin'in tarafına geçmişti) bırakma önerisini reddettiklerinde, oturum ertelenmiş ve Kotsev, Bammat ve Tsalıkkatı de dahil olmak üzere ulusal eylemcilerin büyük kısmı Bakû veya Tiflis'e kaçmıştı.[64]

---

61. Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 32.
62. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 294.
63. *A.g.e.*, s. 405; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 32; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 201; Kosok, "Revolution and sovietization", [res. 2], s. 50, 52-3; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 185; Temirkhanov, "Doklad o poyezdke", s. 189, 196-201.
64. Baytugan, "North Caucasus", s. 17; Brinkley, *Volunteer Army*, s. 151, 160; *Istoriya Da-*

Bu arada Abhazya'da Gönüllü Ordusu ile Gürcistan arasındaki gergin bekleyiş sürmekteydi. Nisan 1919'da Gürcüler, Beyazların Britanya'nın kontrolündeki tarafsız bölgeden geçerek Mekhadir Nehri'ne ilerlemelerine karşı koymuş ve bunun üzerine Denikin de Gürcistan'a giden tedarik yollarını bloke etmişti. Britanyalı generaller şimdi Gürcistan'ı, Abhazya'yı Beyazlara bırakmaya razı etmeye çalışmaktaydı ama Zhordania Gürcü birliklerini geri çekmeyi reddetmiş ve Denikin'in aldığı tedbirlere karşılık o da Batum'dan gelen tedarik yolunu bloke etmiş ve böylece Karadeniz kıyısında bir karşılıklı yenişememe durumu oluşmuştu.[65]

GÜNEY KAFKASYA, KASIM 1918'DEN 1920'NİN BAŞINA

Yeni Kafkasya cumhuriyetleri 1919'da Paris Barış Konferansı'nda Avrupalı güçleri etkilemek için delegasyonlar gönderdiklerinde üst düzey uluslararası diplomasiyle de doğrudan tanışmış olmuşlardı. Daha önce Kafkasya hiçbir zaman Avrupa ve ABD'den bu kadar çok devlet adamı, görevli ve general tarafından incelenmemişti; çok azının Rus İmparatorluğu'nun bu tebaa toplulukları hakkında yeterli bilgisi vardıysa da, çoğu, toplantılarda veya İtilaf Kuvvetleri Yüce Savaş Konseyi, Paris Barış Konferansı, Birleşik Krallık/İmparatorluk Savaş Kabinesi'yle yazışmalarda ve o sırada Britanya askerî istihbaratı, Dışişleri ve Hindistan Ofisi kayıtlarında gizli tutulan belgelerde birçok fark gözetmeyen, epeyce genel ve sık sık da önyargılı görüşler ifade etmişti.

Diğer yeni yaratılmış veya yeniden canlandırılmış ülkeler gibi Kafkasya'nın da ilk önce delegasyonlarının tanınmasını sağlamaları gerekmekteydi; bu, muzaffer itilaf general ve siyasetçilerinin ABD başkanı Wilson'un kendi kaderini tayin ilkesine sempatik mi yoksa önyargılı mı yaklaştıklarına bağlıydı. Bundan sonra her biri, Milletler Cemiyeti'ni oluşturacak bağımsız devletlerden biri olarak tanınmak için kendi durumunu ortaya koymaya çalışacaktı. Sonucu, Kafkasya cumhuriyetleri için iki dış güç etkileyebilirdi: Rusya (ya imparatorluğun geleceğine karar vermede ayrıcalığı üstlenmiş Beyaz Ordu liderleri ya da daha azını üstlenmemiş ama "burjuva" diplomasisini reddeden Bolşevikler) ve Türkiye (her ne kadar "suçlu" uluslardan biriydiyse de, savaş sırasındaki suçlarına ilişkin cezaların büyük kısmından kurtulmayı başarmış ve Mustafa Kemal liderliğinde kendisini bir ulus devlet olarak kabul ettirmişti).

---

gestana, C. III, s. 81, 85-7; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 32; Mahomedov, "Pochemu", s. 48; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 105-6.
65. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 161-2; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 239-41.

Kafkasya cumhuriyetlerinin her birinin Paris Konferansı'nda etkileyici bir izlenim bırakması gerekmekteydi. Gürcistan, Türk ve Alman işgali sona erdikten sonra bir parça barışçıl bir yapılanma sağlamıştı: Şubat 1919'da Kurucu Meclis için seçimler gerçekleştirilmiş ve meclis Mart ayında toplanmıştı. Fakat ekonomik açıdan kendisine yetebilecek durumda değildi; bazı yiyecekler için Gönüllü Ordusu'nun iyi niyetine bağlıydı.[66] Barış Konferansı yaklaştıkça Gürcistan'ın Thomson'dan bağımsız bir devlet olarak tanınma ricası, Rus otoritesinin yeniden oluşturulması fikriyle uyumsuz bulunarak geri evrilmişti ve Menşevik sosyalist rejimi Britanya hükümetine hoş gelmemekteydi. Britanya'nın, "Türk ulusalcıları ve Bolşeviklerinin herhangi bir tehlikeye maruz kalmadan ilişkiye geçebildikleri bir ajitasyon ve yolsuzluk merkezi olmuş"[67] ve 1920'de General Lyakhov'inki de dahil olmak üzere sayısız suikastın yer aldığı Batum'u işgali Gürcü onurunu yaralamıştı. Gürcüler ayrıca Britanya'nın Tiflis'i işgaline de karşı çıkmıştı; içişlerine karışmayacaklarına dair güvence vermiş olmalarına rağmen, basınlarının sansüre uğraması, Britanya askerlerinin olumsuz davranışları ve kötü niyetlere dair dedikodular Britanya'yı, daha önceki Almanya'dan daha istenmez yapmıştı. Bununla beraber, Britanya komutanları, Paris Konferansı'nın kararlarına kadar barışı koruma ve mevcut idare ve sınırları muhafaza etmede daha özenliydiler.[68]

Gürcistan'ın acil sorunu Denikin'in Karadeniz kıyısındaki ordusuydu. Her ne kadar Aralık 1918'de bir Abhaz Kongresi geçici olarak Gürcistan idaresi altında kalmaya karar vermiştiyse de, demokratik bir Rusya kurulana kadar Beyaz birlikler güneye, Abhazya'ya ilerlemiş ve Gürcüler de Soçi'ye çekilmişti. Tiflis'teki Britanya heyeti Denikin'in elçisiyle görüşmeyi reddetmişti. Bu arada bir Gürcü protestosu, Beyazların Gürcistan'ın Soçi'yi ilhakının "Rusya"nın onur ve çıkarlarını zedelediği çağrısında bulunmasına sebep olmuş ve Abhazlar da Gürcülerin baskısından şikâyet etmişti. Anlaşmazlık, Denikin ile Thomson arasında da çıkmıştı. Konu, Britanya'nın Beyaz Rusların saldırganlığını, Soçi'nin güneyinde Bzıb Nehri'nden Kafkasların ana kısmı boyunca Hazar'da Petrovsk'a bir sınır çizgisiyle kontrol etme kararıydı; Denikin'in bu çizginin ötesine Gürcistan veya Dağıstan'a ilerlemesi yasak olacaktı. Thomson, Ocak 1919'da Abhazların Britanya birliklerinin tarafsız bir tampon bölgesi oluşturmaları fikrini gönülsüzce kabul ettiğinde, Gürcistan Başbakanı

66. Baytugan, "North Caucasus", s. 17, 21; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 86; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 33; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 210, 218; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 105-6.
67. P. Gentizon, *La résurrection géorgienne*, Paris, 1921, Kazemzadeh, *Struggle*, s. 201'de alıntılanmış.
68. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 99, 100-3; Hovannisian, *Road to Independence*, s. 241; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 169-72, 200-2, 237-8; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 222.

Zhordania, onun Ruslara güvenme saflığına dair sitemde bulunmuştu.[69] Bundan sonra Britanya, Gürcistan topraklarını dokunulmaz ilan etmiş ve bir tampon bölge olarak Soçi'ye asker göndermişti. Gürcistan bunu Beyazların Soçi'yi işgal etmeyeceklerinin garantisi olarak yorumlamışsa da, Denikin farklı düşünmüştü. Uzun süren bir çekişme belirmiş ve Nisan'da Gürcü birlikleri Britanya tarafsız bölgesinden çıkarak ilerlemiş ve Beyazlar da Gürcistan'ın abluka altına alındığını ilan etmişti. Zhordania, Britanya heyetinden Denikin'i daha işbirlikçi olma konusunda ikna etmelerini istemişse de, Britanya Gürcistan'ın Beyazların lehine olacak şekilde karar vermesinde ısrar etmişti. Bir Britanya albayı, her ne kadar Gürcistan ile Ermenistan Rusya'dan ayrılmaya kararlıysalar da, onların "yeniden yaratılmış bir Rusya'ya" katılmalarının tercih edilebilir olduğunu düşünmekteydi; "Gürcüler gibi bu derece fesat ve yoz bir ırkın bağımsızlığını desteklemek için Rusya'yı daimi düşmanımız yapmak" kesinlikle "harcadığımız zamana değmez"[70] ki Gürcü hükümetini neredeyse Bolşevik olarak görmekteydiler. Bu arada Denikin, "Güney Kafkasya"nın "ayrılmaz parçası olduğu" Rusya'yla "acısız birleşmesini" (elbette Rus ulusalcı şartlarıyla) sağlamak için Gürcistan'la görüşmelere başlamış ve Rus sakinleriyle de gizli temaslara geçmişti.[71] Böylece Rus İmparatorluğu'nda 1917'den beri yer almış tüm değişikliklere rağmen Denikin saplantılı şekilde emperyalist "tek ve bölünmez Rusya" görüşüne, imparatorluğun tüm yerli topluluklarının, yazgıları Rus halkına hizmet etmek olan "pasif hâle getirilmiş boylar"dan ibaret bir geçmişe bağlanıp kalmıştı.

Bununla beraber, Gürcistan da, kendi sınırları içinde bulunan Rus olmayan topluluklara yönelik baskıcı tutumuyla küçük bir emperyalist güç şeklinde davranmaktaydı. 1918'de Tiflis ilinin kuzeyinde Gürcü ve Oset köylülerinin isyanı sert şekilde bastırılmış ve buranın Bolşeviklerin kontrolündeki Oset Ulusal Konseyi lağvedilmişti; bu hareket güney Osetya'yı Bolşevik propagandasına daha açık hâle getirecekti. Daha batıda yerli Abhazlar da Ocak 1919'da topraklarını işgal etmiş Gürcü memurlarının baskısına karşı ayaklanmıştı.[72]

Aralık 1918'de, Barış Konferansı'nın sonuçlarını beklerken, Gürcistan, genelde Ermeniler ve Azerilerden ziyade Gürcüleri tercih eden Britanya Dışişleri tarafından kısmen cesaretlendirilmişti. Fakat Britanya'nın

---

69. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 153-8, 161-3; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 236-9, 245; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 218; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 53; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 152.
70. F.H. Kisch, [askerî istihbarat müdürüne mektup, 21 Şubat 1919], Lang, "British policy", s. 211-12'de alıntılanmıştır.
71. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 154-8, 161-3; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 238-42, 245
72. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 190; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 218, 228; Suny, *Making*, s. 197-8; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 152.

1918 ve sonrasında en etkili siyasetçisi Lord Curzon son derece sığ bir önyargılılık göstermekteydi ve bu sadece Müslümanlara karşı da değildi. Britanya'nın Kafkasya'yı kontrol etmesini sağlamak için(!), Gürcüler ile Ermenilerin (garip bir biçimde itici bir halk) bağımsızlık çabaları teşvik edilmeliydi ama Azerbaycan'ın veya "o vahşi küçük Müslüman devleti Dağıstan'ınki" değil.[73] Buna rağmen, Gürcü delegasyonu, Avrupa'ya vardığında, sosyalist eğilimleri ve savaş sırasında Almanlarla işbirliği yüzünden soğuk karşılanmıştı. Londra'da Gürcü ve Kafkas sorunu üzerine birçok tartışma olmaktaydı ama İtilaf Devletleri Yüce Konseyi, Kasım 1919'da Denikin'in seferleri başarısızlığa uğramaya başlayana kadar, "Güney Kafkas" devletlerini, komünizmin Ortadoğu'ya yayılmasını önlemede bir engel olarak kullanmak için destekleme ihtimalini dikkate almamıştı. Böylece konsey, Ocak 1920'de, resmî tanımayı bir yıl askıda tuttuktan sonra, bir anda Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı tanımıştı (Bir ay sonra Denikin de konseyin peşinden, uzun süre yok etmek için uğraştığı "sınır bölgesi" devletlerini gösterişli bir ifadeyle tanıyacaktı). Her ne kadar uluslararası tanınma cumhuriyetler için sevindirici olmuşsa da, çok etkilenmemişlerdi. Çünkü itilaf devletleri Güney Kafkasya'yı (Ruslar hâlâ "Transkafkasya" olarak adlandırılmaktaydı) "Rusya'nın parçası" olarak görmeye devam etmekteydi. Diğer yandan, Barış Konferansı, Ermenistan ile Gürcistan arasında Batum üzerine başlayan şiddetli çekişmede Kafkasya ülkelerinin siyasi olgunluğundan şüphe etmek için bir sebep bulmuştu.[74]

İRAN VE İKİ AZERBAYCAN

Kafkas petrolü 19. yüzyılın başında "Güney Kafkasya"nın fethinden beri Rusya'nın erişiminde olmuştu ve bu, özellikle Rus teknolojisi buradaki petrolü yabancı yardımı olmadan çıkaracak teknolojiden yoksun olduğundan çeşitli yabancı güçlere çok çekici gelmişti. Yüzyılın sonunda Irak'ın yeni keşfedilmiş petrol yatakları Alman ve Britanya hükümetlerini buraya çekmiş ve Alman deniz kuvvetlerinin modernleştirilmesinin yarattığı korku (Kraliyet Donanması'nın kömürlü gemilerini petrolle çalışan daha hızlı gemilerle değiştirmesini şart koşmuştu) Britanya hükümetinin I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen önce Anglo-İran Petrol Şirketi'ne yatırım yapmasına yol açmıştı. Kafkasya'da gelecekteki olayların Avrupa için büyük önemi olduğundan, Almanları geciktirmek ve İran'daki Rus kuvvetleriyle birleşmek için 1914'te Mezopotamya'ya

73. R.H. Ullman, *Britain and the Russian Civil War,* Princeton, 1968, s. 67-86.
74. H. Bammat, "The Caucasus and the Russian Revolution (from a political view point)", *Central Asian Survey,* 1991, 10, 4, s. 20-1; Kazemzadeh, *Struggle,* s. 249, 273-4; Ullman, *Britain,* s. 95, 99-117.

bir Britanya kuvveti gönderilmişti; bu kuvvet 1917'de Bağdat'ı işgal etmiş ve sonunda 600.000 askere ulaşmıştı. Nihayet bu ordu doğrudan Kafkasya'ya müdahalede bulunmuş ve burada itilaf devletlerinin Beyaz Rusların koruyuculuğu rolünü üstlenmesi epey zor bir işe dönüşmüştü.[75]

Rus İmparatorluğu'nda 1905'te gerçekleşmiş ve Çar II. Nikola'nın demokrasiye gönülsüz ödünlerde bulunmasıyla sonuçlanmış ilk devrimin Rusya ve ötesinde birçok etkileri olmuştu. Her ne kadar İran'da St. Petersburg'un Kanlı Pazar'ı ve ardından gelen genel grevden sonra devrimci olaylar yer almadıysa da, bu olaylar "İranlılara kendi reformlarını başlatacak bir örnek olmuştu".[76] İran, Kaçar hanedanının son iki şahı etkileyici olmayan şekilde ayrıldıklarında, siyasi yeniden yapılanma ve iç iktidar mücadeleleri içeren bir karışıklık dönemine girmişti. Muzaffereddin Şah'ın yönetiminde onun baş danışmanı Emin es-Sultan tercihini Rusya'dan yana kullanmış ve Rusya'nın İran üzerindeki kontrolünü büyük ölçüde artıran birçok kredi ve ayrıcalık ayarlamıştı. İran'ın bu işlemlerden elde ettiği gelir üretken şekilde kullanılmayıp "ağırlıklı olarak şah ve maiyetinin 1900 ile 1902'de Avrupa'ya düzenlediği son derece pahalı üç geziye gittiğinden" şaha karşı gizli muhalefet büyüyerek ayaklanmalara yol açmıştı. Bunun sonucunda, Muzaffer, Emin es-Sultan'ı görevden almış ve 1906'da demokratik bir yenilik olarak seçilmiş parlamento, yani meclis fikrini kabul etmişti. Bununla beraber, Ocak 1907'de Muzaffer ölmüş ve halefi Muhammed Ali Şah meclisi önemsemeyerek Emin es-Sultan'ı geri çağırmış ve "zalim ve otokratik" bir rejim oluşturmuştu. Bu arada Meclis basın ve toplanma özgürlüklerini kabul etmiş, kent konseyleri seçilmiş ve devrimci örgütler belirmişti. Emin es-Sultan'ınki de dahil olmak üzere çeşitli siyasi suikast ve başarısız bir şahı öldürme girişiminden sonra şahın kendisi İran Kazak Tugay'ını kullanarak bir darbe gerçekleştirmişti.[77] Bu Haziran 1908'de doruk noktasına ulaşmış ve (Rusya'nın işçi konseylerinin model alındığı) siyasi konseylerin eylemlerinin çileden çıkarttığı şah, meclis binasını bombalatmıştı. Ülkenin parlamentosu bu şekilde darbe almış ve şah kendi pozisyonunu pekiştirirken birçok siyasi eylemci hapse atılmış veya idam edilmiş ve bu arada diğerleri de Tahran'a ilerleyen devrimcilere katılmak için doğuya gitmişti. Meşru hükümet, 13 aylık bir iç savaştan sonra Muhammed Ali yönetimden uzaklaştırılıp Rusya'ya iltica ettikten sonra eski konumunu geri kazanmış ve bu arada şahın 12 yaşındaki oğlu Ahmet, şah yapılmış ve 1908'de de

75. Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 151, 411; Longhurst, *Adventures in Oil*, s. 18-19, 24-33, 50-1.
76. Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 65.
77. Keddie ve Amanat, "Iran", s. 200, 204-6.

İkinci Meclis seçilmişti.[78] Bu parlamento da iki buçuk yıl var olmuş, 1911'de, Amerika ve Rusya mali çıkarları arasındaki bir güç mücadelesi sırasında lağvedilmişti; bu mücadele sırasında Mecliste bulunan Bahtiyari boyunun liderleri belirleyici bir rol oynamıştı. Üçüncü Meclis'i 1915'te sona erdirense, Güney İran'da Britanya ve Rus eylemlerine meydan okuyan Alman taraftarı fraksiyondu ama Sör Percy Sykes'ın Bahtiyari ve Arap boylarını yanına alarak Güney İran Tüfek gücünü oluşturması entrikalarını boşa çıkaracaktı.[79]

İran Azerbaycanı'nın özel rol oynadığı bu karışıklık yılları sırasında, bölgenin hareketli başkenti Tebriz'in yurttaşları, şahın otoritesine meydan okuyarak demokrasi, sendikacılık ve anayasal hükümet mücadelesinde öne çıkmıştı. Tebrizliler "[İran'ın] Ek [Anayasal] Yasası onaylanmadan aylar önce... kendi konseylerini oluşturmada öncü olmuştu" ve 1905-8'un "Anayasal Devrim"i tüm ciddiyetiyle başlamıştı. Bu tarihten itibaren Tebriz-Azerbaycanı'nı, "birçok İranlı, geleceğin her türlü ilerici siyasi değişiminin başlayacağı merkez olarak görmüştü."[80]

Aynı Türk dilini ve Aras sınırını paylaşan iki Azerbaycan[81] bu sırada birbirlerinden tamamen tecrit olmuş değildi ve hem İran hem de Rusya'daki olaylardan, özellikle de Ekim 1917'deki komünist ihtilalından haberdardı. Beyaz Rusların ordusu dağılarak Bakû'yu Türk işgali ve Alman etkisine savunmasız bırakınca, Bağdat'tan ufak bir Britanya birliği General Dunsterville'in komutasında, L. Biçerakov'un Kazaklarıyla beraber Kuzeybatı İran'dan geçip Şubat 1918'de Hazar kıyısında Anzali'ye ulaşmıştı. Buradan gemiyle Bakû'ya geçip burada bir ay kalmışlarsa da, kaotik durumdan ötürü çok sınırlı bir başarı elde edebilmişlerdi. Bu seferin Dunsterville tarafından yazılmış anlatısı, çökmekte olan Rus İmparatorluğu'nun, yerli Azeri orta sınıf demokratlar, Rus komünistleri ve Britanya ordusunun birbirine karşıt politikalarla mücadele ettiği bir köşesindeki duruma dair bir bakış sunmaktadır.[82]

Bu arada Tebriz'de isyancı liderlerin en ciddisi olan Şeyh Muhammed Hiyabani matematik öğretmeni ve iki caminin imamı olarak görevlerini siyasetle birleştirmiş ve 1909'dan itibaren İkinci Meclis'in seçilmiş bir vekili olmuştu. 1918'de Hiyabani, Rus komünist yöneliminden ötürü, kısa sürede geniş bir taraftar kitlesi bulan İran Demokratik Partisi'ni

---

78. T. Atabaki, *Azerbaijan: Ethnicity and the Struggle for Power in Iran*, [gözden geçirilmiş baskı], Londra, 2000, s. 30-1, 34-5; Keddie ve Amanat, "Iran", s. 205-6.
79. Keddie ve Amanat, "Iran", s. 208; Sykes, *A History of Persia*, C. II, s. 452-7, vs.
80. Atabaki, *Azerbaijan*, s. 3-4, 27-35; Keddie ve Amanat, "Iran", s. 204-5.
81. Güney ve kuzey Azerbaycan 20. yüzyıl Kafkas tarihinde geniş bir yer tutan farklı varlıklardır ve bu yüzden de birbirlerinden ayrılmaları gerektiğinden, aşağıda "Bakû-Azerbaycan" (Rus veya kuzey) ve "Tebriz-Azerbaycan" (İran veya güney) olarak adlandırılacaktır.
82. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 384-6, 389, 442-7, 483-6; Dunsterville, *Adventures of Dunsterforce*, s. 1-2, vs; Taylor, *First World War*, s. 106-7.

yeniden kurmuş ve 1919'da Dördüncü Meclis için seçim propagandasıyla birlikte, İran hükümetinin Türklerle işbirliğine tepkilerini, bir bütün olarak İran için radikal politikaları üstlenme ve Tebriz-Azerbaycanı'nı İran'ın ayrılmaz bir parçası olarak yerel özerkliğiyle birleştiren devrimi başlamıştı. Bu mevcut yönetime sadık olmayı temsil eden ilkeyi yeniden hayata geçirmek için, 1920'de "Rus" Bakû-Azerbaycan "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olarak ilan edildiğinde, Hiyabani ve Tebrizli yandaşları kendi illerinin adını Azerbaycan'dan Azadistan'a (Özgürlük Ülkesi) çevirerek kendilerini bu adımdan soyutlamışlardı.[83]

Elbruz Dağları ile Hazar Denizi arasında bulunan, komşu Gilan, Mazandaran ve Gürgan illeri de çağdaş siyasi gelişmelerin Tebriz kadar farkında olup her zaman Tahran'a karşı isyana yatkındı. Gilan, "bu sırada İran'da başlamış popüler reformcu, ayrılıkçı ve devrimci hareketlerden" birinin yer aldığı bölgeydi. Burada 1917'de Mirza Kuçek Han, "Robin Hood tarzı zengini soyup yoksula vermeye dayanan ününün yanında, anayasal dönemin ulusalcı ve devrimci ideallerini temsil etmekte olup hareketi merkezî hükümetin uzun süre bastıramadığı bir isyana dönüşmüştü." Bir kaynağa göre (daha ziyade taraflı), daha önce zengin bir generalin hizmetkârı olan Kuçek Han 1909'da 100 kişiyle beraber Tahran'a yürümüş ve ardından Gilan'a dönmüştü. Burada "zengin İranlıları fidye için kaçırmaya dayanan kârlı işe" yönelen Kuçek Khan, daha sonra, üyelerinin... tüm yabancı saldırganları İran'ın kutsal topraklarından atmaya ve bu başarılana kadar kafalarını tıraş etmemeye veya sakallarını düzeltmemeye yemin etmiş olduğu "İslamın Birliği" kardeşliğini kurmuştu.[84] Faaliyet alanları, bir dağ zincirinin yamaçlarında bulunan yoğun ormanlık bir bölge olduğundan, kendilerine *Cangalılar*, "Cangıllılar" takma adı verilmişti.[85]

Başka bir versiyona göre, Kuçek Han "bir Şii Müslüman ve ödün vermeyen bir yurtsever... yorulmak bilmez bir savaşçı ve yoldan çıkarılamaz bir lider olup tek hedefi ülkeyi yabancı egemenliğinden ve iç idari yolsuzluklardan kurtarmaktı".[86] Ama bu erdemler kuzeyden gelecek bir müdahaleyi durduramazdı: O âna kadar Britanya ve Beyaz Rus güçlerinin baskısı altında olan Gilan isyancıları 1920'nin başlarında Bolşevik birliklerinin Anzali'ye çıkmasıyla bir araya toplanmış ve bu üs Sovyet Rus propagandasının yayılmasını kolaylaştırmıştı. Haziran'da Kuçek Han ve Cangıllıları da, ayrıldıkları kendi ufak bölgelerini, içişleri komiseri (yani gizli polis şefi) Mir Cafer Pişevari'nin yönetimi altındaki "İran Sosyalist

83. Atabaki, *Azerbaijan*, s. 50; Hambly, "Pahlavi autocracy: Rıza Shah", s. 217.
84. Sykes, *History of Persia*, s. 489-90.
85. Dunsterville, *Adventures*, s. 7, 14; Hambly, "Pahlavi autocracy: Rıza Shah", s. 218; Keddie ve Amanat, "Iran", s. 208.
86. Hambly, "Pahlavi autocracy: Rıza Shah", s. 217-18; ayrıca Atabaki, *Azerbaijan*, s. 42, 51, 117-18'e bakınız.

Sovyet Cumhuriyeti" olarak adlandırarak "kendilerini komünist davayla ilişkilendirmeye başlamıştı (özellikle tutkulu olmadan)".[87]

İran siyasetinde daha büyük bir kararlılık Temmuz 1920'de Şah Ahmet yeni başbakan olarak Müşir ed-Devle'yi tayin ettiğinde belirmişti. Müşir ed-Devle, İran Kazak Tugayı'nı "Özgür Ülke" hareketini bastırmaları için Tebriz'e gönderdikten sonra[88] tüm Britanya birlikleri İran'ı terk etmedikçe Anglo-İran Antlaşması'nı Meclise sunmayacağını ilan etmişti. Diğer yandan, Rusların yeni bir anlaşma önerisi o kadar becerikli şekilde kurgulanmıştı ki, İran'ın son derece lehine olduğu sonucuna varılmıştı. Bu noktada İran'ın yeni başbakanı Fethullah Han akıllıca bir şekilde Rus Antlaşması'nın onaylanmasının da tüm Rus birliklerinin çekilmesine bağlı olacağını ilan etmişti. Gerçekten de Nisan 1921'deki Rus Antlaşması'yla tam da bu olmuştu ama o sırada bir darbe (Britanya'nın gizli işbirliğiyle) siyasi durumu radikal şekilde değiştirerek İran tahtına İran Kazak Tugayı'nın komutanı Albay Rıza Han'ı yerleştirmişti; Şubat 1921'de Pehlevi Hanedanı'nın ilk şahı olarak taç giyecekti.

1917'ye kadar Britanya, Ruslarla birlikte, İran'daki en etkili ülkeydi ama Rusların Bolşevik devrimiyle birlikte geri çekilmesinden ve Almanya'nın da Batı cephesinde yenilmesinden sonra yabancı bir güç olarak sadece Britanya danışmanları kalmıştı. Onların tavsiyeleri her zaman akıllıca değildi; öyle ki, örneğin, 1919'da Versailles'deki son derece önemli Barış Konferansı sırasında "İran Britanya'nın baskısı altındaydı, görüşme isteği aşağılayıcı şekilde reddedilmişti".[89] Bunun sebebi şüphesiz Curzon'un, Britanya için, Britanya'nın Suriye ve Mısır'dan başlayan Irak, İran, Belucistan'dan geçerek Hindistan ve Doğu Asya sömürgelerini kapsayan, imparatorluk iletişimi, petrol ve diğer erzakların kesintisiz hareket ettiği bir zincir yaratmak istemesiydi.[90] Bu arada seçimler olur olmaz İran Meclis'inin, yeni bir Anglo-İran Antlaşması'nın onaylanması beklenmekteydi. Her ne kadar "Britanya"nın danışmanları bunun sadece biçimsel bir eylem olacağını varsaymakta ve Almanya'nın yenilgisinden sonra kendilerini İran'da serbest bir konumda bularak İran ordusu,

---

87. Atabaki, *Azerbaijan*, s. 35-7, 42, 46-51, 116-18; Hambly, "Pahlavi autocracy: Rıza Shah", s. 209-10, 214-18; Hambly Gilan uydusunu basitçe "Gilan Sovyet Cumhuriyeti" olarak adlandırmaktadır ama Atabaki "İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" ismini kısa süreliğine Reşt'ta yayınlanmış *Komonist-e Iran*, "İran Komünist"i! gazetesine gönderme-de bulunarak belgelemektedir.

88. Tebriz valisi Muhbar es-Saltanah'ın yönettiği bu operasyon sırasında Hiyabani muhtemelen Kazaklar tarafından öldürülmüştü: Atabaki, *Azerbaijan*, s. 50-1, 206n 102.

89. Hambly, "Pahlavi autocracy: Rıza Shah", s. 216-17.

90. Bu "dünyanın egemenlik altına alınmasına dair Büyük Oyun"a" (o sırada sadece Britanya ve Rusya arasında oynandığına inanılmaktaydı) dair referanslar için şunlara bakınız: Hambly, "Pahlavi autocracy: Rıza Shah", s. 215-16; Keddie ve Amanat, "Iran", s. 209; Amin Saikal, "Iranian foreign policy, 1921-1979", *Cambridge History of Iran*, C. VII, s. 427.

yönetimi ve iletişiminde yenilikler gerçekleştirmiş idiyseler de, antlaşmanın Ağustos 1919'da yayınlanması sadece İran yurttaşları arasında büyük bir protestoya yol açmakla kalmamış, yabancı hükümetlerin de tepkisini çekmişti; öyle ki, antlaşma ilk önce askıya alınmış ve sonunda da 1921'de feshedilmişti.

Paris Barış Konferansı'nda Bakû-Azerbaycan'ın ilk kez sahneye çıkması, saygın liberal siyasetçi ve avukat Ali Merdan Topçubaşı önderliğindeki delegasyonları, Fransız hükümeti giriş vizesi verene kadar üç ay İstanbul'da alıkonduğundan epey geç olmuştu. Onları Paris'te daha başka saldırılar beklemekteydi; Başkan Wilson, Azerileri, konferansın "dünyayı ufak parçalara ayırmak istemediği" beyanıyla paylayacak, "büyük güçleri" kayıran aynı eğilimi ve küçük ulusları hedef alan, Avrupa'nın geleceğini biçimlendiren söz sahibi güçlerin birçoğunda hâkim olan küçümsemeyi sergileyecekti; bu özellikle, hiç zorlanmadan tek başına "Rusya" terimiyle ifade edilmiş (ve hâlâ edilen) Rus İmparatorluğu'nun durumunda net bir şekilde gözükmekteydi. Wilson'un Güney Kafkasya topluluklarının tek bir konfederasyon altında birleşmesine dair saf tavsiyesi, Azeriler, Ermeniler, Gürcüler ve diğerleri arasında gerçekte mevcut olan ilişkileri hiçbir şekilde kavrayamamış olduğunu göstermişti. Wilson, "Azerbaycan"ın geleceği sorusunun genelde "Rus meselesi" sonuçlandırılmadıkça çözülemeyeceği fikrini ileri süren basmakalıp ifadesini tekrarladığından, ne Azerbaycan ne de komşuları istenen tanınmaya ulaşamamışlardı.[91]

Yeni bağımsız Bakû-Azerbaycan'ın geçerli bir modern devlet olarak tanınma talebinin dayanaklarından biri, tüm yurttaşlara bahşedilmiş (ki bu dünyada ilk defa olarak Müslüman kadınları da kapsamaktaydı) seçme hakkına dayanan parlamento sistemiydi. Bakû Ruslarının, Azerileri itibarsızlaştırma girişimlerine rağmen, General Thomson'ın, hükümetlerinin "yegâne legal yerel güç" olduğuna dair beyanı, Kuzey Azerilerinin Paris'te başarıya ulaşma ümitlerini yükseltmişti. Buna rağmen, Azerbaycan 1918'den sonra "bağımsız mevcudiyetin getireceği sınavlara kötü hazırlanmış bir sömürgecilik sonrası ülkenin tipik bir örneği" olarak adlandırılmaktaydı;[92] bu konuda komşuları Ermenistan ve Gürcistan'dan büyük bir farklılık göstermemekteydi. Her ne kadar Azerbaycan savaşın doğrudan etkilerini daha az yaşamışsa da, ekonomik ve toplumsal durumu toprak reformu gibi sorunlarla uğraşmasına izin vermeyecek kadar istikrarsızdı; öyle ki, Mayıs 1919'da isyancı köylüler Gence ilçesinde toprak sahiplerinin mülklerini yağmalamıştı. Potansiyel olarak Bakû-Azerbaycan'ın petrolden büyük bir zenginlik edinme şansı

---

91. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 265-8; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 153-7.
92. Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 147-50.

varken (neredeyse bir Amerikan şirketiyle bir antlaşma ayarlamıştı ama Britanya'nın baskısı onu bu antlaşmayı iptal etmeye zorlamıştı), Başbakan Hoyski'nin Mart 1920'de bir petrol satışı sırasında yolsuzluğa teslim olması onu istifa etmeye zorlamıştı.[93] Kısa süreliğine Bakû'nun yöneticileri konumunda olan Britanya askerî heyeti Londra'dan düzenli olarak emirler almaktaydı ama kendilerini, yerel bankaların idaresi veya İşgücü Kontrol Ofisi oluşturmak (ardından daha yüksek ücretler ve daha kısa çalışma saatleri için düzenlenen bir grevin liderlerini hapsederek "örgütlü işgücüne" duydukları antipatiyi gösterme) gibi meselelerde politika değişikliklerine gitme ve kendi inisiyatiflerine dayanarak kararlar alma durumunda bulmuşlardı. Bakû-Azerbaycan'ın siyasi geleceği açısından bakıldığında, Britanya, Kafkasya'nın Rusya'nın parçası olduğuna dair resmî görüşünü saklamamaktaydı. Bununla beraber, Beyaz Rus Ordusu'nu veya Bakû'daki Rusları da kayırmamaktaydılar: Kasım 1918'de yerel Rus Konseyi'nin kendisiyle ilişkiye geçtiği Thomson, o sıra bir devlet olarak Rusya'nın var olmadığını ileri sürerek onları susturmuştu.[94] Ağustos'ta Britanya kuvvetlerinin çekilerek geride sadece az sayıda askerî danışman bırakmasına Azerbaycan hükümeti üzülmüştü; çünkü Britanya, ülkelerinin yurtdışındaki tek desteğiydi. Ama Bakû'nun İran'la sınırlar ve ticaretle ilgili yaklaşımları Tahran'ın ilgisini çekmişti; aynı şekilde Kafkasya veya Kuzey Azerbaycan (İran'da "Albanya" olarak adlandırılmaktaydı) ile tarihsel merkezi Tebriz'le birlikte orijinal (Güney) Azerbaycan arasında bir birleşme önerisi de dikkat çekmişti.[95]

Londra'nın, General Thomson aracılığıyla Ocak 1919'da İtilaf birlikleri ve Gönüllü Ordusu arasında belirlediği sınır çizgisi, Kafkasya cumhuriyetleri için çok önemli bir meseleydi. Bakû-Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan bunu, Denikin'in ülkelerini işgal etmesine izin verilmeyeceğinin güvencesi olarak görmüştü ve Denikin buna itibar etmeyerek Mayıs'ta Dağıstan kıyısına ilerlediğinde Winston Churchill, daha önceki resmî ifadeleri, çekilmesini tavsiye ederek pekiştirmişti. Bununla beraber, 11 Haziran'da Thomson, sınırı, Beyazların Petrovsk'u işgallerini tanıyacak şekilde yeniden çizmiş ama onları Derbent sahili ve dağlarından hariç tutmuştu. Bunu Azerbaycan'a bir tehdit olarak algılayan Hoyski, Thomson'a protestoda bulunmuş (aynı şekilde Dağ Cumhuriyeti de) ve Azerileri Dağıstan'ın savunması için toplanmaya çağırmıştı. Fakat Temmuz'da Ukrayna içine başarılı ilerleyişinden dolayı kendisine aşırı güvenen Denikin, Dağıstan'ın direnişini (özel-

93. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 166-7, 222-5, 277-8; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 187-90.
94. Hovannisian, *Road in Independence*, s. 241; Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 369; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 141-2; Ullman, *Britain*, s. 82-6.
95. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 165-6, 228-30; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 155, 157-8.

likle de Türk birliklerinin varlığını) provokasyon olarak görmüş ve Gönüllü Ordusu'na ülkenin kalbini işgal etme emrini vermişti. Buna uygun bir şekilde Britanya da sınır çizgisini bir kez daha Azerbaycan ve Gürcistan sınırlarına kaydırmış ve böylece Rus tehdidini her iki ülkenin kapılarına getirmişti.[96]

Beyaz Rusların, Türki Bakû'ya besledikleri kötü niyet tehditlerden ibaret değildi; burada bir silah deposunun keşfi Azerbaycan'da hükümeti devirmeye hazırlanan ajanlarının olduğunu göstermekteydi. Bu yüzden, bağımsızlıklarına çeşitli tehditleri değerlendiren Azerbaycan ve Gürcistan, Beyaz veya Kızıl Rusların herhangi birine gerçekleştirecekleri bir saldırı ihtimaline karşılık Haziran 1919'da bir karşılıklı savunma antlaşması imzalamıştı. Buna ek olarak, ilk defa Rus İmparatorluğu'nun eski tebaa toplulukları arasında dayanışma sağlamak için bir girişimde bulunulmuş ve Azerbaycan, Gürcistan ve Dağ Cumhuriyeti, Denikin'in saldırgan hamlelerini itilaf devletleri nezdinde protesto etmek için yeni kurulmuş Baltık devletlerine katılmışlardı. Kafkasya cumhuriyetlerinin Rusya'nın "devlet çıkarlarına" karşı koymak için bir birleşik cephe oluşturmaları, Kasım 1919'da Beyazların dayattığı bir ekonomik ablukayla cezalandırılmıştı ama Beyazların tüm cephede geriledikleri döneme denk gelmiş bu hamle sonuçsuz kalacaktı![97]

ERMENİSTAN VE OSMANLI-AZERBAYCAN TÜRK SORUNU

Kasım 1918'de General Thomson, Britanya heyetinin hedeflerinden birinin Ermenilerin evlerine dönmelerine yardım etmek olduğunu belirtmişti ama Türk Ordusu'nun geri çekilmesinden sonra bile, bu bölgede bir yanda Ermenistan ve diğer yanda Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmalardan ve asıl gerçekleri belirleme ve taraflardan birinin veya diğerinin lehine olacak davranışlardan kaçınmaktan kaynaklanan zorluklar vardı. Aralık'ta Borçalo üzerine gerçekleşen çatışma buna tipik bir örnekti ama karmaşıklıklara ve kaçınılmaz hatalara rağmen, bir Kafkas tarihçisi şuna inanmaktadır: "Tüm Kafkasya'yı büyük bir yangının sarmasını engelleyen Britanya'ydı." Ayrıca Moskova'nın komünist gazetelerinin ürettiği, savaşı, "böl ve fethet" ilkesi doğrultusunda kışkırtanın Britanya olduğu kurgusundan da bahsetmektedir.[98] Gerçekten de, Kafkasya'daki karışıklık için, Denikin, Türkler veya Almanlar

---

96. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 151, 154, 160-3; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 243-5; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 153; *Takho-Godi, Revolyutsiya*, s. 122; Ullman, *Britain*, s. 224-5.
97. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 163-4; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 246-7; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 218; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 153, 158; *Zhizn natsionalnostey*, 15 Haziran 1919, no. 22 (30), Kazemzadeh, *Struggle*, s. 245'de alıntılanmıştır.
98. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 181-2.

kadar, Britanya'yı da suçlamak Sovyet Rusya tarihçilerinin standart ifadesi olmuştur.

Gürcistan ile Ermenistan arasındaki karşılıklı zalimlik Güney Kafkasya'nın bağımsızlık davasına büyük zarar vermiş, düşmanlarının işini kolaylaştırmıştır. Komşularla işbirliğine dair Ermeni körlüğüne ilişkin bir hamle, Haziran 1919'daki Azerbaycan-Gürcistan savunma antlaşmasını benimsemeyi reddetmeleridir. Ermeniler herkesten o derece kuşkulanır olmuştu ki, Sosyalist Enternasyonal'in onlar ile Gürcistan arasında arabuluculuk yapma girişimini bile aksatmışlar ve böylece düşmanlarının Kafkasya topluluklarının doğaları gereği kendilerini yönetmelerinin olanaksız olduğu görüşünü güçlendirmişlerdi.[99] Bu görüş, bu ülkelerin en fazla üç yıllık bir bağımsızlık fırsatı yakaladıkları ve bu süre boyunca sürekli Türkler, Beyaz Ruslar ve Bolşevik Rusların savaş ve onlar tarafından yok edilme tehdidiyle yüz yüze kaldıkları (ki bu neredeyse hiçbir şekilde modern devlet kurumlarının gelişmesine izin vermemiştir) düşünülecek olursa adil değildi.

Ermenilerin Güney Kafkasya'da tecrit edilmesini artıran diğer bir unsur da, Denikin'in emperyalist Gönüllü Ordusu biçiminde bile olsa Rusya'ya inanmaları olmuştu. Bu yüzden, Aralık 1918'de Thomson, Lori'yi işgal eden Ermenilerin geri çekilerek işgal ettikleri toprağı Gürcistan'a bırakmalarını emrettiğinde, Denikin'in kafasında, Thomson'ın, Gürcüler ona, Ermenilerin Denikin'le birlik olduğunu söylediği için Gürcülerin tarafına geçtiği fikri belirmişti. Gerçekten de Denikin tarafından altı ay sonra bağlılıklarının ödülü olarak Ermenilere gönderilmiş askerî teçhizatın ardından 1919 sonbaharında Gönüllü Ordusu ile Ermenistan arasında askerî temsilcilik değiş tokuşu gelmişti. Ermenilerin bölünme eğilimi Paris Konferansı'ndaki temsilleriyle de vurgulanmıştı; bir değil, iki delegasyonları vardı: Biri, Taşnaksutyun ulusalcısı Avetis Aharonyan liderliğindeki "Rus" Ermenistanı'ndan gelmiş olan ve diğeri de, itilaf devletlerinin tanıdığı, uluslararası diaspora ve Türkiye'deki Ermenileri temsil eden, Ermeni ileri geleni ve Osmanlı Mısır'ında eski Dışişleri Bakanı Boğos Nubar Paşa liderliğindeki "Ulusal delegasyon" idi. Her ikisi de geleceğin Ermeni devleti için aynı abartılı bölgesel taleplerde bulunmakta idiyse de, bu iki delegasyon birbirleriyle kanlı bıçaklıydı. [100]

1918 Türk ateşkesinden sonra Ermenistan, Bakû-Azerbaycan'ıyla Nahçıvan, Karabağ, Zangezur ve Sevan Gölü'nün güney ve doğusuna doğru uzanan komşu bölgeler için (bunlar Rus İmparatorluğu'nun

---

99. *A.g.e.*, s. 169-70, 182-3, 214, 246, 272-3; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 153, 158.
100. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 165-6; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 181, 246-7, 253-64; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 128-9; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 159.

Erivan ve Yelizavetpol [Gence] illerinin bir kısmını oluşturmaktaydı) sürekli çatışma içindeydi. Ermenistan'ın Gandzasar veya Arşak'ı (Azeriler için "Karabağ"), SSCB yönetimi altında "Yayla" (veya Dağlık) Karabağ olarak bilinmiş ufak "özerk" ilinden daha genişti.[101] Burada doğal ortam, Aras Vadisi'nin kuzeydoğusundan yarı çöl ve çalılık olarak başlayıp çayırlık ve yaprak döken ormanlardan Zangezur ve Karabağ'da yüksek yaylalara uzanmakta, hayvanlar için güzel yazlık otlama alanı sağlamaktaydı.[102] Ermeniler için Karabağ ve Nahçıvan'ın "tarihsel olarak Ermeni toprakları"[103] oldukları son derece barizdi; ama Türklerin yüzyıllar boyunca verdiği tahribat bu statülerinin üzerini örtmüştü. Ocak 1918'de Güney Kafkasya Seimi oluşturulduğunda Karabağ ortak Ermeni-Müslüman konseyi tarafından yönetilen özerk bir birim olmuş ama Azerbaycan bağımsızlığına kavuşunca, Nahçıvan, Zangezur ve Karabağ da dahil olmak üzere tüm eski Yelizavetpol ilinin kendilerine ait olduğunu iddia etmişti. Fakat Karabağ Ermenileri özgür kalmaya kararlıydı ve dolayısıyla Azerbaycan ve yeni müttefiki Osmanlı Türkiyesi'ne biat etmeyi reddetmişlerdi. Ağustos 1918'de Şuşi'deki Karabağ Ermenileri Meclisi savunmasını örgütlemek için bir halk yönetimi seçmiş ama bir Ermeni köyünün harap edilmesi ve Bakû'dan bir Türk ordusunun saldırmasından sonra Ermeni yetkilileri boyun eğmişti. Hemen ardından Azeriler ve Türkler yerleşik nüfusa karşı bir terör dalgası başlatmıştı (özellikle de Ermeni gerillaları ve aydınlarına karşı); bu arada, önceki yüzyıllarda olduğu gibi, Ermeni gerillaları kırsal ilçelerde direnişe devam etmişti.[104]

Karabağ Ermenilerine bu bilinçli saldırı, Türklerin Ermenilere yönelik politikasının soykırımsal olduğu ve daha sonraki faşistlerin dilini kullandıkları ("ihtiyacımız var ...", "yazgımız bizi çekiyor" ama "siz Ermeniler yolumuzun üzerindesiniz", o yüzden, seçilmiş ırkımızın "Turan" imparatorluğunu oluşturma amacını gerçekleştirmesi için "kenara çekilmelisiniz")[105] görüşü teyit etmişti. Bir Ermeni tarihçisine göre, 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenileri Jön Türk devrimini coşkuyla karşılamıştı; bu devrim görünürde,

101. Aslında, 3.720 ve 2.725 metrelik iki doruğu dışında özellikle dağlık bir yer değildir, 915 metrenin üzerinde inişli çıkışlı bir yerdir; güneyde Berkuşad Nehri'nden (Ermenice Vorotan) kuzeyde Gence aralığında Karabağ'da Sevan Gölü'nün kuzey ve batısında çok daha dağlık topraklar vardır.
102. *Azarbaijan SSR Atlasy,* s. 9, 17, 19; *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. II, s. 222.
103. Lang, *Armenia,* s. 23.
104. Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 83, 85-6.
105. Türk generali M. Vehib Paşa, A. Khatisyan, *Hayastani Hanrapetutyan dsaumn u zargatsume,* Atina, 1930, s. 70'de alıntılanmış ve bu alıntı Hovannisian, *Road to Independence,* s. 195'de alıntılanmıştır.

> [Sultan] Abdülhamit'i, tüm Osmanlı tebaasına yurttaşlık hakları ve dinsel özgürlükler sunmaya dayanan bir anayasal rejime izin vermeye zorlamıştı... Ne gariptir ki, aynı Jön Türkler... hiçbir sultanın o güne kadar düşünmediğini düşünecek ve Ermeni sorununu tüm Ermeni nüfusunu yok ederek çözmeye çalışacaktı.[106]

Şimdi Azeri siyasetçileri de bu "etnik temizlik" rejimine katılmış görünmekteydi[107] (Britanya da bu bölgenin Türk kontrolü altına girmesine ses çıkarmamaktaydı). Eylül 1918'de General Andranik'in Ermeni partizan tümeni 30.000 mülteciyle birlikte Zangezur'da kamp kurmuştu. Güney Kafkasya Federasyonu'nun parçalanmasından biraz önce kendilerini Lori'nin güneyince Erivan ilinde çaresiz bir durumda bulan bir Ermeni mülteci kitlesi, Türk ordusu ve Kürt düzensiz birliklerine karşı direniş sergilemiş, 24 Mayıs'ta bu Ermeni partizanlar düşmanı püskürterek Batum'da ilan edilen ateşkes onları durdurana kadar Alexandropol ve Ahılkelek'e kadar ilerlemişti. Bir tek Andranik bu ateşkesi reddetmiş ve İran Azerbaycanı'ndaki Britanya kuvvetleriyle birleşme ümidiyle 3.000 kişilik ordusuyla doğuya çekilmişti. Ama amacına ulaşamayan Andranik sonunda Zangezur'da durmuş ve burada adamları yılın geri kalanında Azeri köylerini taciz etmişti. Böylece Zangezur, Ermeni direnişinin bir merkezi olurken, Karadağ partizanları da Andranik'ten yardım ummuştu. Fakat Kasım 1918'de onlara yardım etmek için yola koyulduğunda Britanya subayları tarafından durdurulmuş ve General Thomson savaşmaya devam ettikleri sürece Barış Konferansı'ndaki pozisyonlarına zarar verecekleri uyarısında bulunmuştu. Andranik bu tehdide boyun eğmiş ve Karabağ yerleşimlerini Azerilerin insafına bırakmıştı ki, onlar da süratle bu yerleşimleri yok etmişti.[108]

Thomson ve ardından gelen komutanlar Ermenilere karşı geleneksel olarak olumsuz tavırlarında son derece katı olmuş ve temel öncelikleri olan Rus İmparatorluğu'nu yeniden oluşturma ve tebaa uluslara dair kararları Barış Konferansı'na kadar erteleme konusunda Azerbaycan yanlısı bir politika benimsemişlerdi. Bu yüzden Thomson, Hoyski hükümetinin, Karabağ gibi görünürde hukuk ve düzenin sağlanması ve yerel "anarşi"nin bastırılması gereken bölgelerdeki görüşlerini kabul etmişti. Hoyski'nin Karabağ ve Zangezur için Hüsrev Bek Sultanov'u genel vali seçmesi kışkırtıcı olmuştu; Hüsrev, Kemalist Nuri Paşa'yla işbirliği yaparak Karabağ'da Azerileri Ermenilere karşı kışkırtmıştı.

---

106. Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 10.
107. Azeri siyasetçilerinin Ermenistan'daki Türk politikasına derinden dahil oldukları gerçeğinden nadiren bahsedilmiştir; hatta şaşırtıcı bir şekilde, Ermeni soykırımına dair son zamanlarda yayınlanmış bir kitapta bile bundan bahsedilmemiştir: Balakian, *Burning Tigris*.
108. Hovannisian, *Road to Independence*, s. 191-4; Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 86-9.

Azeri hükümeti, Karabağ'ın Ermeni bölgesi olduğuna dair protestoları, "Azerbaycan'ın egemenliğine tecavüz" ve "içişlerine müdahale" şeklinde geleneksel ifadelerle karşılamıştı; bu arada Britanya subayları, bir yandan Sultanov'un tayininin, itilaf devletlerinin Karabağ'ın Azerbaycan'ın daimi parçası olduğu görüşünü kabul ettikleri anlamına gelmediğini savunurken, bir yandan da onun görevden alınması çağrılarını reddetmekte ve bir kez daha Ermenilerin belli bir bölgeyi zorla ellerinde tutma girişiminin "onların davasını zayıflatacağı" uyarısında bulunmaktaydılar. [109]

Her ne kadar Karabağ Ulusal Meclisi, Karabağ'ın artık Ermenistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olduğunu, burada "ne biçimde olursa olsun Azerbaycan'ın otoritesini tanımadıklarını" tekrar ileri sürmüşse de Britanya, Sultanov'a Şuşi'ye yolculuğu sırasında silahlı muhafız sağlamış ve yerel Ermeni liderleri, eğer Azerbaycan hükümetinin otoritesine direnirlerse suçlamayla karşılaşacaklarına ve her türlü silahlı direnişin Britanya hükümetine karşı düşmanlık olarak kabul edileceğine dair bir belge imzalamaya ikna etmeye çalışmıştı. Bakû'dan getirilmiş iki Ermeni Konseyi danışmanı Karabağ halkının direnişine sempatiyle yaklaşınca, Britanya komutanı "çifti zırhlı bir arabaya bindirerek sürgün etmişti".[110] Karabağ'ın, Britanya yetkililerinin çağrılarında makul şekilde ifade edilmiş Azeri Türk valiliğine karşı ısrarlı Ermeni muhalefeti karşılık bulamamış veya yavan klişelerle karşılaşmış[111] ve Ermeni siyasetçiler, adil mücadeleyi savunan Britanya'nın nasıl Azerilerin idaresine boyun eğmelerini beklediklerini anlayamamıştı; "Türki atalarına sadık" bu Azeriler, "[Kafkasya'da] yegâne medeni unsur... özgürlüğün tek savunucusu olan Ermenileri yok etmek için ateşli bir şekilde uğraşmaktaydı."[112]

2 Haziran 1919'da Sultanov, Karabağ'a yönetimini dayatmak için harekete geçerek Ermeni siyasi faaliyetlerinin sona erdirilmesini emretmiş, Şuşi'deki Ermeni mahallesini Azeri birlikleriyle kuşatmış ve iç kaleyi işgal etmiş Ermenilerin teslim olmasını talep etmişti. Sonunda, Sultanov'un birlikleri, onları kontrol etmeye çalışan Britanya girişimlerine karşı çıkarak ateş etmeye başlamış ve komşu Ermeni köyleri yağmalamaları için Azeri-Kürt süvarileri getirerek sorunu daha da derinleştirmişti; bu köyler harap edilmiş ve 600 kadar yaşayanı yok edilmişti.[113]

Ocak 1919'dan itibaren, Kafkasya'ya gelmiş Amerikan askerî ve konsolosluk temsilcileri oybirliği içinde Britanya'nın Azerbaycan yanlısı

---

109. Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 90, 157-9, 160-1, 162-4; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 142-7.
110. Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 164-7.
111. *A.g.e.*, C. I, s. 167-75.
112. *A.g.e.*, C. I, s. 172.
113. *A.g.e.*, C. I, s. 172-7.

tavrını ve Ermenilere destek vermemesini eleştirmişti.[114] Britanya'nın eylemlerini savunmak için söylenebilecek tek şey, askerî yetkililerin belki pek alternatifleri olmamış olabileceğidir. İtilaf devletleri tarafından Barış Konferansı'nda sınırlar resmen belirlenmeden önce barışı sağlamak ve toprak ilhaklarını engellemekle görevlendirilmiş Britanyalılar, eski Rus İmparatorluğu'nun Türkiye ve İran'la olan 965 km'lik sınırını korumak zorundaydı; bu pratikte bir yanda Azeriler diğer yanda da Ermeniler arasında, Ardahan'dan Karabağ'a sınırı oluşturan bir belirlenmemiş yerel sınırlar mozaiğinden oluşmaktaydı. Bu iki ulus tutkusal şekilde birbirlerine karşıt ve genelde de her an patlamaya hazırdı. Tüm Kafkasyalılar gibi, silah taşıma ve kullanmaya alışkındılar ve dışarıdan gelenlerin koydukları yasaları reddetmekteydiler. Barış zamanında bile bu topraklar daha ziyade vahşi yerlerdi ve Baedeker'in 1914 kılavuzu, gezginleri, Kafkasya'da "Kamu Güvenliğinin kısmen istikrarsız olduğu ve bu yüzden yalnız dolaşmaktan sakınılması" gerektiği konusunda uyarmakta, özellikle Kürt göçebelerle karşılaşılabilecek dağlık bölgelerde, "sınır subayından bir tabanca veya bir Kazak koruması edinilmesini" tavsiye etmekteydi.[115]

1919'un başında, Paris Konferansı başladıktan sonra, Kafkasya'daki Britanya müdahalesi, Başbakan David Lloyd George'un, Rus İmparatorluğu'nun tebaa topluluklarının "kendi kaderlerini tayin" haklarını dikkate almadan "Rusya"dan tüm Britanya birliklerini çekme arzusu tarafından sekteye uğramıştı. Britanya subayları da dolayısıyla ayrılma hazırlıklarına girişmiş ve Güney Kafkasya'da Birleşik Krallık'ın rolünü çeşitli Birleşik Devletler heyetleri üstlenmişti. Erivan ve Tiflis'teki Ermeni topluluklarının Karabağ'da bir Britanya yönetimi oluşturulması çağrısı duymazdan gelinmişti. Sultanov, Britanya'nın, son katliamda onun sorumluluğu olduğuna dair suçlamasına rağmen, tekrar Şuşi'deki görevine geri dönmüş ve Birleşik Krallık Ağustos'ta oradaki görevini sona erdirmişti. Karabağ Ermenileri, Paris Konferansı kararları öncesi o kadar çaresiz bir durumdaydı ki, pes ederek onları geçici olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin parçası yapan bir antlaşma imzalamış, bu onlara, kültürel özerklik ve ortak Ermeni-Azeri yönetimi de olmak üzere çeşitli yurttaşlık hakları sağlamıştı.[116]

Ne Ermenistan'ın ne de Azerbaycan'ın toprak iddiaları Karabağ'la sınırlı değildi. Ocak 1919'da 30.000 Ermeni mültecisiyle (yarısı

---

114. *A.g.e.*, C. I, s. 178-82, 211.
115. Baedeker, *Russia*, s. 445, 494, 496.
116. Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 163-5, 168, 181-2 özellikle n. 69, 185-8; C. II, s. 55-7, 195-203, 316-403; "Po Kavkazu i Zakavkazyu. Vremenoye soglasheniye armyan Nagornogo Karabakha s Azerbaydzhanskim pravitelstvom", *Znamya truda*, 26 Ağustos 1919, D.P. Guliyev (Der.), *K istorii obrazovaniye Nagorno-Karabakhskoy avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskogo SSR: dokumenty i materialy,* Baku, 1989, s. 23-5.

Nahçıvan'dan atılmış) Zangezur, Karabağ'la birlikte Sultanov'un yönetimine verilmişti. Britanya'nın tehditlerine rağmen, Zangezur'daki Ermeni Ulusal Konseyi bu karara şiddetle muhalif kalmış ve Zangezur'un Ermenistan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve bunun için savaşmaya devam edeceğini ilan ettikten sonra Azeri ve Kürt kuvvetlerini püskürtmüştü. Ardından Britanya diktatörleri yumuşamış ve Zangezur'u Sultanov'un yönetim birimi dışında tutmayı kabul etmişti. Bu arada, Zangezur dağlarında sert bir kıştan sonra Andranik, Ermeni mültecilerinin yurtlarına iade edilmeleri konusunda eyleme geçmemesini protesto etmiş ve Mart 1919'da birliklerini dağlardan Erivan'a geçirmişti. Orada, mülteciler için hem Ermeni hükümeti hem de Britanya'dan yardım gelmeyince Ermeni tümenini dağıtarak ülkesinin davasını savunmak için Avrupa'ya gitmeye karar vermişti.[117]

Nahçıvan'da eski Ermeni nüfusundan az sayıda insan hâlâ oradaydı ve dolayısıyla Britanya generalinin gözünde burası Azerbaycan'a aitti ve Ermeni iddiaları karşılık bulamamıştı.[118] Ocak 1919'da Britanya'nın Azerbaycan liderleriyle Nahçıvan'da ayarladığı ateşkes Ermenilere dayatılmış ve bölgede geçici bir Britanya yönetimi tesis edilmişti. Bir sonraki ay, güçlü Azeri protestolarına rağmen, Britanya, Erivan bölgesinin güney kısmının aslında farklı bir Ermeni yönetimi altında Nahçıvan'a dahil edilmesine karar vermişti.[119] Mart 1919'dan itibaren Kafkasya'da Türklerin artan şekilde sızma faaliyetlerine ve "Turan" propagandası konularında alarma geçmiş Thomson ve personeli, politikasını tamamen değiştirerek Britanya garnizonlarını güçlendirmiş ve Ermeni hükümetinin Nahçıvan'ın yönetimini almasına ve burada mültecilerin evlerine dönmesine izin vermişti. Bunu başarmak için Britanya ordusu bölgede kansız bir darbe gerçekleştirmiş ve bunun ardından Dro'nun birlikleri yönetimi üstlenmişti. Çünkü Britanya'nın ana amacı, geri çekilme hazırlıklarından dolayı kendilerini Ermenistan'a verdikleri taahhütlerden kurtarmaktı; bu geri çekilmenin ardından, Khatisyan'ın samimi korunma ricası üzerine geride sadece beş ufak görevli bırakmışlardı. Ermeni ordusuyla birlikte Nahçıvan'a binlerce mülteci akmış, barınabilecekleri bir yere kavuştuklarından rahatlamışlardı ama bu, "Müslüman toprağı olmuş bir bölgede" ve Azeriler ile Kürtlerin, Ermenilere karşı ortak bir düşmanlıkta buluştukları bir yerde gerilimi önemli düzeyde artırmıştı.[120]

---

117. Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 162, 189-94, 231; Swietochowski, *Russian Azerbaijan,* s. 143. Andranik Londra'ya Ağustos 1919'da ulaşmış ve Savaş Bakanlığı'nda görüşmelerde bulunmuş ama bunlar sonuçsuz kalmıştı: Lang, "British policy", s. 213.
118. 1897'de Nahçıvan'ın 87.000'lik nüfusu toplam alanın %10'una yayılmış birkaç ilçede yaşamaktaydı; bunun %57'si Azeri ve %42,2'si Ermeni'ydi: *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XXII, s. 705.
119. Hovannisian, *Republic of Armenia,* C. I, s. 228-35.
120. *A.g.e.*, C. I, s. 248.

Daha batıda Kars ilinde Mondros Ateşkes Anlaşması'na eklenmiş ve Türkiye'nin Şubat 1919'a kadar buradaki 50.000 askerini geri çekmesini isteyen özel madde bile buradan tüm Müslümanların çıkmasını sağlamamıştı. İlin büyük kısmı hâlâ Azeri feodal beylerin ve Kürt şeflerinin kontrolü altındaydı ve her ne kadar Şii ve Sünni olarak aralarında ayrılmaları ortak eylemde bulunma şanslarını azaltmışsa da, neredeyse hiçbirinin Ermenilerle işbirliği yapmak gibi bir niyeti yoktu. Türk Ordusu, Kars'tan ayrıldıktan sonra çok uzağa gitmemişti: En yakın Türk illerine yerleşmiş olmaları Kars'taki Müslümanlara güvence vermiş, ilk fırsatta ili yeniden ele geçireceklerine işaret etmişti.[121]

1916'da Kars ilinde 118.000 Ermeni vardı (nüfusun %32,4'ü) ama 1919'da bunun çok azı oradaydı; 100.000 mülteci mahrum şekilde Tiflis ve Erivan illerinden geriye dönüp buraya yerleşmek için beklemekteydi. Kars'taki Britanya yönetimi kinci bir tavır içindeydi: Her ne kadar mülteci sorununun düzeyinin farkında idiyseler de, onlara yiyecek vermedikleri gibi, Ermenistan'ın Türklerin geri çekilmesiyle boşalan ili işgal etmesini de yasaklamışlardı. Ermeni memur ve polislerin tayini (sonunda Müslüman katılımıyla birlikte bir sivil idare oluşturacaklardı) büyük bir ödün olarak sunulmuştu ve Britanya Ermeni memurlara Müslümanlara herhangi bir ırkçı ayrımcılık göstermemeleri talimatını vermişti ki böylece Ermenistan, Barış Konferansı'nda iyi bir duruş sergileyebilsindi. Kars'ta Müslümanlar çoktan Ermenilere karşı bir "savunma gücü" oluşturmuştu ve Ocak 1919'da, Türkiye'nin mağlup edilmesi ve itilaf devletlerinin ateşkesine teslim olmasının ardından geçen üç aydan az bir süre sonra Batum'dan Nahçıvan'a kadar uzanan bir "Güney-Batı Kafkasya Cumhuriyeti"nin kurulduğunu ilan etmişlerdi. O sırada artık Mustafa Kemal'in Türk şovenist hareketi de Doğu Anadolu'da güç kazanmaya başlamıştı; bir yandan sultanın otoritesine isyan etmiş, diğer yandan da, itilaf devletlerinin Türkiye'yi paylaşma planlarına karşı bir mücadele başlatmıştı. Boyun eğmek bir yana, Kemal hem sultanı hem de Mondros Ateşkesi Anlaşması'nın şart koştuğu silahsızlanmayı önemsememiş ve ordunun güçlendirilmesi emrini vermişti.[122]

Bu kaygı verici işaretlere rağmen, General Thomson'ın Kars'ı işgal etmesine veya artan Türk kışkırtmalarına karşı garnizonunu güçlendirmesine izin verilmemişti; çünkü Lloyd George hükümeti Britanya kuvvetlerinin, Türkler Kars'ı terk eder etmez çekilmesine karar vermişti. Fakat Mart sonunda Kars'ta bir Ermeni yönetimi tesis etme ve buraya Ermeni mültecilerini yeniden yerleştirme ihtimali o kadar kötü gözükmeye başlamıştı ki, hükümetinin emrine rağmen İstanbul'daki Britanya

121. Hovannisian, *Road to Independence*, s. 63; Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 67, 197, 199-202, 207, 226, 235-49, 267-9; ; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 159.
122. Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. I, s. 202-6, 209, 214.

komutanı Kars'ı boşaltmayı ertelemeye karar vermiş ve daha ufak ve kansız başka bir darbe ayarlamıştı. Nisan'ın başında 2.500 kişiden oluşan Britanya, Gurka ve Sih birlikleri Kars'ta belirerek Müslüman Konseyi'nin binasını kuşatmış, on dört eylemcisi Malta'ya sürülmüş ve ilde askerî yönetim ilan edilmişti. Yeni çok etnik gruplu bir konsey oluşturulmuş, Ermenilerin geri dönmesi başlatılmış ve 28 Nisan 1919'da Kars, Ermenistan Cumhuriyeti'yle birleştirilmişti. Ama bu aldatıcı bir zaferdi; çünkü Britanya komutanlığı üzerinde hükümetin Kafkasya'dan çekilme baskısı sürmekteydi ve Ermeni siyasetçiler Mayıs ortasında terk edileceklerinin farkındaydılar ve Kars'ta çok güçsüz bir konumdaydılar.[123]

Britanya'nın Kafkasya'daki varlığının (ve eli kulağındaki yokluğunun) ardında gizlenmiş stratejik gerçekler artık kaçılmaz bir hâl almıştı. Kafkas liderleri, Kars kalesinden çıkartılmış askerî mühimmatın Denikin'in ordusuna ve dolayısıyla da Rus imparatorluk ordusunun tekrar tesis edilmesine gidiyor olmasına öfkeliydiler. Buna alternatifler, Beyazlar karşısında muzaffer oldukları takdirde Bolşeviklere boyun eğmek veya Türk Ordusu tarafından tekrar istila edilmekti. Çözüm, 1919 yaz ve sonbaharında Denikin'in Bolşeviklere karşı güney Rusya'daki hücumu kısa süreli başarı kazandığında merhametsizce kendisini göstermişti; hücum, Sibirya'da Alexander Kolçak'ın operasyonunun başarısızlığa uğramasıyla çakışmıştı. Britanya'nın askerî görevlileri yavaş yavaş kapanmaktaydı ve ancak Eylül'de, son birlikler Batum'dan ayrılmak üzereyken, Londra bir ertelemede bulunarak bir Britanya birliğinin Temmuz 1920'ye kadar kalmasına izin vermişti. Bu arada, Nahçıvan'daki Britanya garnizonu, Haziran 1919'da çekilir çekilmez, geniş bir bölgede Azeri ve Türk süvarileri Ermenilere saldırmaya başlamış ve böylece Ermeniler Aras Vadisi'nden atılmıştı; Ermenilere karşı en kötü katliamlar Kasım'da Goğtan ilçesinde gerçekleştirilecekti. Karabağ ve Zangezur Ermenileri üzerinde yoğun bir Azeri-Türk baskısı da sürdürülmüş ve Azeriler sürekli sadece Erivan ilinin büyük bir kısmı üzerinde değil, Kars üzerinde de hak iddia etmişti.[124]

Britanyalı bir Kafkasya tarihçisi Britanya'nın 1919'da Güney Kafkasya'daki koruyuculuk görevini, Curzon, Churchill ve Lord Balfour'dan, Ermenilerin Türkler ve Kürtler tarafından muhtemelen kıyıma uğrayacaklarına dair uyarılarına rağmen sona erdirmesinin ardından gelen felaketi gayet iyi bir şekilde özetlemektedir:

> Curzon... 19 Ağustos 1919'da Amerikan konsolosuna yazarak Ermenistan'a söz verilmiş manda fikrine ilişkin Amerikan niyetleri hakkında açıklama

---

123. *A.g.e.*, C. I, s. 212-13, 215, 219-23.
124. *A.g.e.*, C. I, s. 188-9; C. II, s. 63, 66-72, 75, 77, 105-7, 134, 216-38; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 162.

istemişti. Bu bölgede Britanya'nın mali sorumluluklarının son derece ezici bir boyuta ulaştığına ve Hükümetin daha fazla bunu sürdürememesinde haklı bir pozisyona geldiğine işaret etmişti. Bu karışıklık ve kararsızlığın sonucu çok iyi bilinmektedir. Britanya kuvvetleri Ağustos 1919'da Kafkasya Azerbaycanı'ndan çekilmiş; Bakû bir sonraki ilkbaharda, 27 Nisan 1920'de Rus komünistlerinin eline geçmişti. Amerikalılar, Ermenistan üzerinde bir manda yönetimi kabul etmek ve oluşturmakta başarısızlığa uğramıştı. Bu mutsuz bölgenin büyük kısmı Türkiye Cumhuriyeti'ne dahil edilmiş ama Erivan merkezli bölgedeyse şimdi Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştu. Britanya birlikleri Bakû'dan Temmuz 1920'de çekilmişti. Bağımsız Gürcistan ise 7 Mayıs 1920'de Sovyetler Birliği'yle bir antlaşma imzalamış ama bunu izleyen Şubat ayında On Birinci Kızıl Ordu tarafından işgal edilmişti. Britanya'nın Rusya'ya müdahale politikası aşağılayıcı biçimde başarısızlığa uğramış ve koruması altındaki unsurlar yazgılarıyla baş başa kalmıştı. Mart 1920'de Sibirya'daki Britanya heyeti kendisini kapatmak zorunda kaldığında, Curzon şöyle bir tutanak tutmuştu: "Böylece son derece utanç verici bir girişim sona erdi." Aynısı Büyük Britanya ve müttefiklerinin, Kafkasya topluluklarına yaklaşımları hakkında da söylenebilir: Çok iyi sözlerle kandırılmış bu topluluklar en çok ihtiyaç duydukları bir zamanda kendi başlarına bırakılmıştı.[125]

---

125. Lang, "British policy", s. 213-14.

12
Beyaz Ruslar, Yerli İsyanı, Bolşevik Fetih

KUZEY KAFKASYA, TEMMUZ 1919'DAN 1920'NİN BAŞLARINA

Gönüllü Ordusu'nun Mayıs 1919'da komünistleri Petrovsk'tan atmasından sonra tüm Kuzey Kafkasya, Beyaz Rus Ordusu ve Kazakların keyfî yönetimi altına girmişti. Her ne kadar Denikin kesin bir dille, Kuzey Kafkasya'nın tüm yerli topluluklarını birleştirmiş Dağ Cumhuriyeti'ni tanımayı reddetmiştiyse de, o Ukrayna'ya saldırdığında Dağıstanlılar için farklı bir hükümetin onları yumuşatacağına karar vermişti. General Mehmed Halilov, şaibeli içişlere müdahale etmeme girişimiyle birlikte Dağıstan'ın yöneticisi olarak atanmıştı. Fakat Beyazlar ovalık alanları işgal ettiklerinde Dağıstanlıları kendi birliklerine asker olarak yazmış ve onları, Volga üzerinde çok daha kuzeyde bulunan Çariçin'i (Volgograd) kuşatmış kuvvetlere dahil olmaya göndermişti.

Denikin ayrıca Terek-Dağıstan bölgesine yeni bir başkomutan da atamıştı; General Erdeli, "askerî şeriat mahkemesi"nin kararıyla, U. Buynakskiy de dahil olmak üzere birçok Bolşevik liderini kurşuna dizdirtmişti. Bu Dağıstan'da bir dizi Rus karşıtı isyana ve Hoyski'nin Azeri gönüllülerin isyancılara katılması çağrısı yapmasına yol açmıştı. İsyanın merkezi, "dağlık Dağıstan'ın girişi" olan Dargo bölgesinde Levaşi'ydi; burada Temmuz ayında Müslümanlar ile Bolşevikler arasında beklenmedik bir ittifak oluşturulmuştu. Dağıstan boyları üyeleri yerel komünist Takho-Godi'nin çağrısına cevap verirken, İslamcılar da, Dağıstan Müslümanlarının sosyalist kanadını temsil eden (artık Beyazlara karşı çıkmayan Uzun Hacı ve Hotsolu Necmeddin'in önderliğindeki "şeriatçılara" muhalif) Dargo mollası Akuşalı Ali Hacı'nın etrafında toplanmıştı.[1]

Bir Bolşevik yazara göre, isyanın Bolşevikler tarafından örgütlendiğini gizlemek için Akuşa'nın dinsel liderliği aşırı derecede öne çıka-

---

1. Baytugan, "North Caucasus", s. 17-18; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 82-5, 88; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 33; Kazemzadeh, *Struggle, s. 243-4; Kosok, "Revolution and sovietization"*, [kıs. 2]; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 153; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 107-14, 206, 208-9.

rılmıştı; ama bu bir işe yaramamıştı, çünkü isyan iki hafta içinde sona ermişti. Bundan sonra Akuşa, Levaşi'de hapsedilmiş ve Uzun Hacı ile İmam Necmeddin arasında ihtilaf belirmişti. İmam Necmeddin, Dağ parlamentosuna ara verdirilmesinin ardından diğer Kuzey Kafkasya liderleriyle birlikte Tiflis'e kaçıp orada Geçici Dağ Hükümeti (Meclis) kurmuştu. Bu arada Uzun Hacı da hem Beyazlar hem de Bolşeviklerden bağımsız yeni bir devlet için tüm Kuzey Kafkasya topluluklarının desteğini kazanma arayışına girmişti. Ne Albay Alihanov ve İmam Necmeddin önderliğindeki Avarlar ne de Dargolar ve Gazi Kumuklar ona katılmıştı ve dolayısıyla Uzun da Beyazlara direnişin güçlü olduğu Çeçenistan'a dönmüştü; bu arada İnguşlar da çoktan Haziran 1919'da Terek Kazaklarına karşı ayaklanmıştı.[2]

Dağıstan'ın ikinci Beyaz karşıtı ayaklanmasının birincil sebebi Halilov'un Dağıstanlıları Beyaz Kazak ordusu için askere almasıydı; bu, Gönüllü Ordusu'nun yerli topluluklara sık sık dayattığı bir esaret biçimiydi. Son olarak, Şubat 1919'da 18 ile 40 yaş arasındaki tüm İnguş erkeklerinin askere alınmasını emretmişlerdi. Ağustos 1919'da 7.000'den fazla kişi askere alınınca, Dargo ve Avar bölgelerinde başka bir isyan kopmuştu. Akuşa hapishaneden kurtarılmış ve cezalandırma amaçlı bir Beyaz Rus birliği yok edilerek silahlarına yetersiz donanımlı Dağıstanlılar tarafından el konulmuştu. Uzun Hacı'nın önderlik ettiği isyan tüm Dağlık Dağıstan ve Çeçenistan'a yayılmıştı.[3]

1919'un başındaki Bolşevik bozgunundan sağ çıkarak Dağıstan'a kaçmış olanlar Uzun Hacı'nın kuvvetleriyle savaşmaları için Beyaz karşıtı partizanlar örgütlemişti. Yerel Bolşeviklerin bu isyana katkısı Akuşa'nın durumunda daha açık idiyse de, yine de çelişkili bir durum söz konusuydu: "Her ne kadar Gikalo'nun Kızıl Ordu birimleri ile Arslanbek Şeripov önderliğindeki Kızıl Çeçen partizanlarının amaçlarıyla Uzun Hacı'nın yandaşlarınınki birbirlerine karşıt idiyse de, ... taktiksel sebeplerden dolayı, tıpkı Uzun Hacı'nın Bolşeviklerle taktiksel işbirliğine benzer şekilde, [onun] birlikleriyle birlikte savaşmışlardı."[4] Rus komünist tarihçiler, Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi'ndeki (Eylül 1919'da Sultansaid Kazbekov tarafından kurulmuştu) Müslüman ulusalcı ruhun (şeriat ve devrim) yerini yavaş yavaş Bolşevik etkisine bıraktığını ve kitleler ile üstsınıf ve "kulaklar" arasındaki karşıtlığın "Beyaz Muhafızlar"

2. Brinkley, *Volunteer Army*, s. 174; M.B. Broxup, "The last *ghazawat*: the 1920-1921 uprising", M.B. Broxup (Der.), *The North Caucasus Barrier: the Russian Advance towards the Muslim World*, Londra, 1992, s. 115; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 87*90; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 33; M.Z. Mahomedov, "Pochemu", s. 48-49; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 109-10, 112, 115-16.
3. Baytugan, "North Caucasus", s. 18-19; Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 249, 258; Ivanov (Der.) "Gorskaya kontrrevolyutsiya", *Krasnyy arkhiv*, s. 143-4; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 92-8; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 112-14, 116, 118-20.
4. V. Apukhtin, M.Z. Mahomedov, "Pochemu", s. 49, 51-2'de alıntılanmıştır.

ve Kazaklara karşı mücadele sırasında arttığını ileri sürmüştür.[5] Bu dönemde kaleme alınmış Kirov'un raporuna göre,

> Kendisini Denikin'e satmış bir grup hain ve taraf değiştirmiş subayın dışında, Denikin'in zulmü karşısında çaresizlik içindeki dağ topluluklarının tüm kesimleri... vergi ödemeyi veya Sovyet iktidarına karşı savaşmaları için kendilerinden birlik talep edilmesini açıkça reddetmiş ve sadece tüfek ve kamalarla silahlanmış bir hâlde subay-Kazak çetecilerine karşı kanlı bir savaşa girişmişlerdi... Fanatizm boyutlarına varan evrensel coşkuları kadın, çocuk ve yaşlılar arasında da yaygındı ki, onlar da, tüm erkekler silah altında olduklarından cepheye ve isyan etmiş birimlere erzak sağlama yükünü omuzlamışlardı.[6]

Dağıstan'a dair standart Sovyet tarihi, utanmazca bir şekilde, Bolşeviklerin (aslında bu mücadelede ağırlıklı olarak seyirciydiler) nasıl "tüm Denikin karşıtı güçleri bir arada tutmak için dikkatlice tasarlanmış taktikler kullandıklarını... bu arada Kızıl Ordu yaklaştığında tüm cepheyi ele geçirip Sovyet iktidarını muzaffer kılma hedefini göz önünde tutarak kendi pozisyonlarını güçlendirmek için her türlü yola başvurduklarını anlatmaktadır". Bu taktikler savaş alanından çok uzakta Bakû'da gizlice toplanan bir komünist komitesi tarafından, Dağıstan'da sözde burjuva-ulusalcı ideolojiyi (yoksul dağ boyları üyelerinin ideolojisi; vahiysel Marksizm için hiçbir anlamları yoktu) alt etmek için Bolşevik propagandanın süratle yeniden canlandırılması düşünülerek planlanmıştı. Bolşevik çağrısı onları "anlayışlı" köylü ve işçilerden oluşan köy sovyetleri örgütlemeye teşvik etmişti; diğer yandan, tüm sağlıklı erkeklerin orduya katılması gerekmekteydi, çünkü "Bu nihai savaştı. Dağıstan halkı adil ve haklı bir dava, tüm dünyanın işçileri ve ezilenlerinin davası için mücadeleye girmişti".[7] Diğer yandan, Uzun'un birlikleri arasında Bolşevik bir unsurun varlığı, Britanya heyetini, Dağıstan ayaklanmasının ulusal bir hareket değil, Bolşevik bir hareket olduğuna ve Denikin'in ordusunda binlerce başka "anlayışlı" dağlının buna karşı savaştığına inandırmıştı.[8]

Bu tür görüşlerde mevcut olmayan boyut İslamdır. Gerçekten de Eylül 1919'da "Şeyh Uzun Hacı, Dağıstan, Çeçenistan, Osetya ve Kabardey dağlarını özgürleştirmişti. Ardından bir kez daha Kuzey Kafkasya'nın

---

5. Baytugan, "North Caucasus", s. 18-19. "Kulak" Rusça "zorba" veya varlıklı köylü anlamına gelen bir sözcüktür.
6. *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 94-5'de alıntılanmıştır.
7. *A.g.e.*, C. III, s. 94, 96-7.
8. Albay Rowlandson, [İnguş, Çeçen ve Dağıstanlıların temsilcilerine mektup], M.Z. Mahomedov, "Pochemu", s. 51'de alıntılanmıştır. Ayrıca bakınız: *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 76-7.

bağımsızlığını ilan etmiş ve 'Kuzey Kafkas Emirliği'ni oluşturmuştu".[9] Her ne kadar emirlik kurma fikri Uzun'a "Türkiye Sultanı" (İslamın halifesi olarak müstakbel devleti koruması altına almıştı) tarafından gönderilmiş şaibeli bir mektuptan kaynaklanmıştıysa da, bu bir gazavat hareketine (her şeyden önce kendi kaderini tayin hakkını bastırma girişiminde bunan Beyazlara karşı) esin kaynağı olmak için yeterli değildi. Bu yüzden ve ayrıca itilaf devletlerinin Dağ Cumhuriyeti'ni tanımayı reddetmesinden dolayı Emir Uzun, "Kuzey Kafkasya Müslümanları, yaşamlarını, tek bir seçeneğe, şeriat monarşisine dayanarak tam özerklik sağlamaya bağlamıştır" ilanında bulunmuştu. "Sultanın mektubunu" Vedeno'da Uzun'a getiren, Dişni klanından İnaluk Arsanukayev adında bir Çeçen idi; daha sonra emirin başveziri ve başkomutanı olmuştur.[10]

Aralık 1919'da İnaluk, Gürcistan ve Azerbaycan hükümetlerinden Kuzey Kafkasya Emirliği'ni tanımalarını ve ona destek ve maddi yardımda bulunmalarını istemişti; çünkü Kuzey Kafkasya onların ülkelerinin ön cephesini oluşturmakta, "Denikin ve eşkıyasına" karşı savunmanın yükünü taşımaktaydı. İnaluk, komşularını, şeriat monarşisinin despotluk değil, hoşgörü ve iyi komşululuğu temsil ettiğine ikna etmeye çalışmıştı. Diğer yandan, Tiflis'teki "sözde Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti"nin Meclisini azletmiş ve Gürcistan, emirliğe silah ve Kereselidze önderliğinde kısa süreliğine Çeçenistan'da Beyazlara karşı savaşmış birlikler sağlarken, bu Gürcülerin yanlarında birçok Dağıstan atıyla kaçtıkları şikâyetinde de bulunmuştu.[11]

Kirov'un Lenin'e, "dağ devrim ordusunun başkomutanı" Uzun Hacı'ya Bolşeviklerin kendi kaderini tayin hakkını tanıyacağına dair güvence vererek emirliğin desteğini kazanması gerektiği mesajı, Moskova'nın 1919 Sonbaharı'nda Kuzey Kafkasya'da etkisinin olmadığına işaret etmektedir. O sırada Beyazlar Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşya'dan atılmıştı ve Kuzeybatı Kafkasya'da kontrolü kaybetme ihtimaliyle de karşı karşıyaydılar. Kuban kökenli birçok Kazak, Gönüllü Ordusu'nu terk etmekteydi ve her ne kadar Beyazlar Kuban Radası'nı abluka altına almıştıysa da, ne Kazak hareketini durdurabilmekte ne de Karaçay ve diğer yerli toplulukları Bolşeviklere karşı mücadelelerinde onlarla birleşmeye ikna edebilmekteydiler. Dolayısıyla, Denikin'in askerî seferi Ekim'de Oryol'un ele geçirilmesiyle doruk noktasına ulaşırken, Kuzey Kafkasya'daki kontrolünü güçlendirmek için Terek Kazaklarının büyük kısmını Don cephesinden çekmek zorunda kalmıştı. Fakat burada da

---

9. A. Avtorkhanov, "The Chechens and the Ingush during the Soviet period and its antecedents", Broxup (Der.), *North Caucasus Barrier,* s. 153; Baytugan, "North Caucasus", s. 19.
10. M.Z. Mahomedov, "Pochemu", s. 49-50; *Narody Kavkaza,* C. I, s. 366.
11. M.Z. Mahomedov, "Pochemu", s. 50-52; "Otnosheniye Vizira S[evernogo]-K[avkazskogo] Emirstva k Gruzii", Takho-Godi, *Revolyutsiya,* s. 225-9.

Terek Kazaklarının büyük kısmı Beyazları terk etmekteydi ki, bir kısmı, Denikin'in Moskova'ya ilerleyişi geri çekilmeye dönüştüğünde Bolşeviklerin tarafına geçmişti. Kuban Kazaklarının, Haziran'da Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'yle yapılmış bir antlaşmayla ifade edilmiş Denikin'e açık karşıtlığı onu o kadar öfkelendirmişti ki, Rada başkanını astırmıştı; ama bu sadece moral bozukluğunun biraz daha artmasına ve daha fazla firara yol açmıştı. Sonuç olarak, Ocak 1920'de Yüce Kuban, Terek ve Don Kazakları Kongresi Denikin'in komutasını terk etmeye karar vermişti. Çerkez Tümeni ve birçok Çerkez mültecisinin de katıldığı Kuban ordusu Karadeniz'e doğru dağları aşmış ama orada Kızıl Ordu'yla karşılaşmıştı. Bir kısmı gemiyle kaçmayı başarırken, birçoğu kuşatılarak teslim olmak zorunda kalmıştı. General Ulagay komutası altında başka bir Çerkez grubu Yekaterinodar'da kalarak General Khvostikov'un, 10.000 Kızıl karşıtı partizanıyla birlikte "Rusya'nın Yeniden Doğuşu Ordusu"na katılmıştı. Ekim'e kadar savaştıktan sonra bunlar da Novorossiysk'ten tahliye edilmiş ve Kasım 1920'deki nihai Beyaz tahliyesine kadar General Pyotr Wrangel'ın Kırım savunmasına dahil olmuştu.[12]

Ancak Denikin'in 1919 Kışı'ndaki yenilgisi, artık geç olmakla beraber, onu Rusya'dan kopmuş birçok "sınır bölgesi" devletini tanımaya zorlamıştı. Şubat 1920'de şöyle bir bildiri yayınlamıştı:

> Dağ topluluklarının kutsal arzularını tatmin eden ve Kabardey, Osetya, İnguşya, Çeçenistan, Kumuk Ovası, Dağlık Çeçenistan ve Dağıstan bölgesinde demokratik bir hükümete dayanan bir birleşik devlet yaratmaları... ve Tüm Rusya Kurucu Meclisi ve ... [Kuzey Kafkasya Toplulukları Birliği...] bu meseleyi kesin olarak çözünceye kadar fiilen tanınmaları için... Dağıstan'ın dağ topluluklarına karşı tüm operasyonların sona erdirilmesi emrini verdim.[13]

Denikin bu şartları iki yıl önce kabul etmiş olsaydı, bu olayların akışını değiştirmiş olabilirdi ama şimdi Bolşeviklerin Kuzey Kafkasya'da ilerlemesini kolaylaştırmaktan başka bir işe yaramamış, Beyazları Yekaterinodar ve komşu Çerkez ve Karaçay bölgelerinden çıkmaya ve Mart 1920'de Novorossiysk'ten nihai tahliyelerine zorlamıştı. Beyaz Rusların Ekim 1919'da emirlik ve Bolşevik müttefikleri tarafından Dağıstan'dan atılmalarıyla birlikte, komünistlerin buradaki eylemlerini tekrar başlatmaları mümkün olmuş ve Ocak 1920'de, Rus Kirov, Gürcü Orjonikidze ve

---

12. Baytugan, "North Caucasus", s. 19-20; Chamberlin, *Russian Revolution*, C. II, s. 141, 260-1, 288, 325, 327; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 303; M.Z. Mahomedov, "Pochemu", s. 49-50; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 65-6, 75-6; Natirboff, "Circassians" part", s. 143-4; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 159-60, 166, 173, 198.
13. Alıntılanmış metin bu eserin yazarının şu kaynaklarda verilmiş versiyonların birleştirilmesinden oluşmuştur: Bammat, "The Caucasus and the Russian Revolution", s. 20-1; H. Bammat, *Le Caucase et la révolution russe*, Paris, 1929, Baytugan, "North Caucasus", s. 23 ve Kazemzadeh, *Struggle*, s. 249'da alıntılanmıştır.

Mdivani ve Azeri Nerimanov başkanlığında "Kuzey Kafkasya"da Sovyet yönetimini yeniden oluşturma Bürosu'nu kurmuşlardı. Mart 1920'de Kuzey Kafkasya'yı özgürleştirme amacıyla attıkları adımlardan ilki, emirliği sona erdirmek olmuştu; bu emirliğin yaratıcısı Uzun Hacı'nın Haziran'da ölümüne kadar Kuzey Kafkasya müftülüğünü kabul ettiği ileri sürülmüştür. Böylece, Sovyet Rusya yayınlarına göre, Kızıl Ordu, Tukhaçevskiy komutası altında Dağıstan'ın kontrolünü ele geçirmiş ve "sonunda" burada Sovyet iktidarı oluşturulmuştu.[14]

GÜNEY KAFKASYA, 1919-1921

Güney Kafkasya'da Bolşevik faaliyetlerinin yeniden başlaması, Britanya birliklerinin Ağustos 1919'da ayrılmasının hemen ardından olmuştu. Artık o sırada Azerbaycan ve tüm bağımsız Kafkasya'nın kazanamayacağı kesinleşmişti: Beyaz gücü yavaş yavaş kayboldukça ve itilaf devletleri desteklerini çektikçe, Bolşevik Rusya tehdidi de her geçen gün artmıştı. Yeraltı komünist faaliyeti Şubat 1919'da, Bakû komiserleri idamından sağ çıkmış Anastas Mikoyan hapishaneden çıkıp Bakû Bolşeviklerinin liderliğini üstlendiğinde yüzeye çıkmıştı. Mayıs'ta kışkırttıkları kısa süreli bir grev Bolşevikler ile Himmat gibi Azeri ulusal sosyalist partileri arasındaki çatışmayı keskinleştirmişti. Eylül'de Bakû Bolşevikleri Moskova'dan gelen emirler doğrultusunda propagandaya başlamış, bir "Güney Kafkasya" Sovyetleri Kongresi yaratmak için Denikin'in saldırma ihtimalini kullanmışlardı; Tiflis Menşevik Sovyeti bu fikri reddetmişti. Bununla beraber, diğer stratejileri olan "Bolşevik gençliği" konferansı, Gürcistan'da bile bazı komünist faaliyetlere yol açmıştı ama Kasım'da Azerbaycan'da bir Bolşevik ayaklanması girişimi tam anlamıyla başarısızlığa uğramıştı. Ardından, bölünmüş Güney Kafkasya'nın Rus fethine açık olduğunu anlayan Müsavat Partisi, ortak güvenlikleri için her üç devletin birleşmesini önermişse de, bundan bir sonuç çıkmamıştı. Eylül 1919'da başka bir kötü ittifak gerçekleşmişti: Azerbaycan yönetimi Kemal'in Türk ulusal hareketinin destek isteğini reddetmişse de, Lenin'in kukla "Azerbaycan Komünist Partisi" bu öneriye sıcak yaklaşarak görünürde ulusalcılık karşıtı Bolşevikler ile yeni Türkiye'nin yarı faşist devrimcileri arasında bir işbirliği dönemi başlatmıştı.[15]

---

14. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", 153; Avtorkhanov, *Memuary,* s. 115, 121-2; Baytugan, "North Caucasus", s. 20, 23; Chamberlin, *Russian Revolution,* C. II, s. 169, 287-8, 284-6; *Istoriya Dagestana,* C. III, s. 109; Longworth, *Cossacks,* s. 30-6; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii,* C. II, s. 66; Yermolin, *Revolyutsiya,* s. 166.
15. Baytugan, "North Caucasus", s. 17, 21; *Istoriya Dagestana,* C. III, s. 86; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 33; Kazemzadeh, *Struggle,* s. 205-7, 221, 231-2, 247-8; Swietochowski, *Russian Azerbaijan,* s. 166; Takho-Godi, *Revolyutsiya,* s. 105-6.

Bolşevik Moskova'nın "Güney Kafkasya"daki ilerleyişi yavaş olmuştu: Kasım 1919'da Gürcistan'ı Beyazlara karşı mücadelesinde müttefiki olmaya davet etmiş ama bu reddedilmişti. Ermeni KP (Komünist Partisi) komitesi, Bolşevikliği yeniden yeşertmesi için tekrar Erivan'a gönderilmişti. Diğer yandan, Azerbaycan üzerinde, Dağıstan sınırındaki Kızıl Ordu'nun varlığıyla daha doğrudan bir baskı oluşturulmuştu. Böylece Aralık'ta Azerbaycan hükümeti bir kez daha Bolşevik saldırısından kendilerini savunabilmek için üç Güney Kafkasya cumhuriyetinin birleşmesini önermişti. Bunun üzerine, Komünist Rusya Azerbaycan'a Denikin'e karşı ittifak önermiş ama Azerbaycan'ın yanıtı, Moskova bağımsızlıklarını tanımadığı sürece müzakere etmeyecekleri olmuştu; benzer bir öneri Ocak 1920'de Gürcistan'a yapılmış ama aynı şekilde reddedilmişti. Bu arada Lenin'in Kafkasya Komitesi, Güney Kafkasya işçilerini "burjuva ulusalcı" hükümetlerine karşı ayaklanmaları için kışkırtmaktaydı ve Moskova yanlısı Azerbaycan KP'si de "hanlar ile kapitalistlerin" devrilmesini talep etmekteydi. Azerbaycan hükümeti Moskova'dan kışkırtıcı notlar alırken, Bakû parlamentosunda Sovyet yanlısı politika yavaş yavaş taraftar bulmakta ve ana sözcüsü Hacinski, Hoyski'nin yerine geçmeye hazırdı. Mart 1920'de Kızıl Ordu hem Dağıstan hem de Kuban'ı ele geçirirken ve Tiflis'te Gürcistan hükümetinin devrilmesini talep eden bir Bolşevik gösterisi orada kaygıyı artırırken, Lenin Azerbaycan'ın işgali için zamanın geldiğine karar vermişti. Zırhlı trenler 27 Nisan'da Kızıl Ordu birliklerini Bakû'ya getirmiş ve hiçbir direnişle karşılaşılmadan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) ilan edilmişti.[16]

1919'da imzalanmış karşılıklı savunma antlaşmasına göre, Gürcistan, Azerbaycan'ın yardımına gelmeliydi ama Zhordania herhangi bir eylemde bulunmamıştı; çünkü Azerbaycan herhangi bir direniş göstermemişti; Azerbaycan'ın sınırlarını korumak yerine tüm Azerbaycan ordusu o sırada Karabağ'da Ermenilere karşı savaşmaktaydı. Azerbaycan hükümeti süratle bu durumu kabul etmişti ve özellikle KP, Rus istilasıyla çakışacak bir darbe düzenlediğinden bu şart olmuştu. Resulzade bile, Müsavat adına, yarım ağız bir karşı koyma sergilemiş ve parlamentosu, Bolşeviklerin dayattığı "geçici" otoriteyi kabul ederken Azerbaycan'ın bağımsızlığının devam ettiğini ileri sürmüş ve ülke yönetiminin nihai biçiminin "dış baskı olmadan" belirlenecekmiş rolü takınmıştı. Yeni Azerbaycan yönetiminin başkanı komünist Neriman Nerimanov'du ve bundan sonra Güney Kafkasya'da komünizmin ana yerel vücut bulmuş hâli olacaktı. KP ve Azerbaycan hükümetindeki yoldaşları arasında Mir

---

16. Lang, *Modern History of Georgia*, s. 221-2, 224-5; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 207-10, 218-19, 221, 273-4, 276-9, 281-2, 295-6, Mawdsley, *Russian Civil War*, s. 228; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VII, s. 612.

Cafer Bağırov, Dadaş Bünyadzade, Sultan Mecid Efendiyev, Ali Haydar Karayev, Mirza Davut Hüseynov, Gazanfer Musabeyov, Hamid Sultanov ve Cengiz Yıldırım vardı.

Her ne kadar Bolşevikler Azerbaycan'daki popüler duyguları temsil etmiyor idiyseler de, ülkedeki kontrollerini artırma süreci içinde onlara karşı silahlı direniş 26 Mayıs 1920'ye kadar belirmeyecekti. Bu direniş, anlaşılır bir şekilde, Azeri ordu birliklerinin Rus kontrolüne boyun eğmeyi reddederek sert bir çatışmanın çıktığı Gence'de olacaktı. Bu arada Azeri köylüleri de Zakatala, Cavad, Lankaran, Karabağ, Nahçıvan (burada komutan Türk Nuri Paşa idi) ve diğer bölgelerde komünistlere karşı ayaklanmıştı. Lenin'in karşılığı çok şiddetliydi; Gence ve Bakû'da yüzlerce kişi yargısız infaz edilmişti. Bolşeviklerin amacının yerel nüfusa tamamen boyun eğdirme ve silahsızlandırılması olduğu barizdi ve kırsal isyanlar 19. yüzyılda gerçekleşmiş daha öncekiler kadar dağınık ve düzenden yoksun olduğundan, komünistler bunları acımasızca birer birer bastırmıştı: Rivayete göre 16.000 Müslüman öldürülmüştü.[17]

1920'de Azerbaycan'a boyun eğdirilmesi Güney Kafkasya'nın diğer ülkelerinde de uygulanmıştı. Ermenistan'da yerel komünistler Erivan, Alexandropol ve diğer kentlerde 1 Mayıs gösterileri düzenlemiş ve her ne kadar bunların kendiliğinden gerçekleştiği ve isyanlara yol açmaları istenmediği söylenmişse de, bunlar Ermeni hükümetine karşı gösterilere dönüşmüştü. Bir hafta içinde, Tiflis, Bakû ve Moskova'daki Bolşeviklerin desteğiyle Ermeni KP'si Devrimci Komitesi, Ermenistan'daki yegâne otorite olduğunu ilan etmişti. Ermeni hükümeti kendisini toparlayıp ordusunu ihtilal girişimine karşı harekete geçirdiğinde, yakındaki Kızıl Ordu birliklerine Ermeni Bolşeviklerinin yardımına gitme emri verilmişti. Şans eseri, bu birlikler Azerbaycan'a geri çevrilmiş ve 20 Mayıs'ta Ermeni ulusal hükümeti tekrar düzeni sağlamıştı; bu tarihten sonra Ermeni KP'si bir süreliğine "neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı".[18]

Gürcistan'da da Mayıs ayının başında, Askerî Akademi'yi işgal etmeye çalışmış ve ağırlıklı olarak Ermeni komünistlerden oluşan ufak bir grup tarafından ihtilal girişimi olmuştu. Bu eylem Kızıl Ordu birimlerinin Azerbaycan'dan Gürcistan'a geçişiyle çakıştığından, kesinlikle "kendiliğinden bir hareket" olarak açıklanamaz; ama Gürcü savunmasını deneme fırsatı olarak görülebilir ki, ciddi bir direnişle karşılaşan Kızıl Ordu bu girişimini kısa sürede terk etmişti. Fakat bu, bir Gürcü delegasyonu Gürcistan'ın bağımsızlığının Sovyet Rusya tarafından ta-

---

17. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 110-11, 121, 134, 142-3, 146, 165; Butbay, *Vospominaniya*, s. 61; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 283-5, 296-7, 300; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 96, 99, 178, 355, 859, 1583; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 168, 177, 180-3, 188-90, 250.
18. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 219-20, 286.

nınması için Moskova'da gizli görüşmeler yürütüyorken Tiflis üzerinde bir baskı oluşmasına yol açmıştı. Eğer Gürcistan bu ihtilal girişimine yenik düşseydi, şüphesiz bu görüşmeler terk edilecekti ama aksine, 7 Mayıs 1920'de Lenin hükümetinin özerk Gürcistan Cumhuriyeti'ni hukuki olarak tanıdığı bir antlaşmayla sonuçlanmıştı; bu arada Gürcüler de toplantılar yapma ve propaganda çalışmaları yürütmeye yetkili bir Komünist Parti'nin varlığını kabul etmek zorunda kalmıştı. Rus Bolşevikler de Gürcistan hükümetini devirmeyi amaçlayan hiçbir oluşumun RSBSC sınırları içinde çalışmasına izin vermeyeceklerine "söz vermişti". Sadece taktiksel bir antlaşmadan ibaret bu sahtekârlığın gerçek yüzü, Kızıl Ordu'nun Gürcistan bölgesini istilasını "Gürcistan ile Azerbaycan arasında bir çatışma" olarak sunmasıyla ortaya çıkmıştı.[19]

Gerçekten de 1920'de epeyce çok sahtekârlık vardı: Gürcistan hükümeti Bolşevik faaliyetlerini çok sıkı bir şekilde takip etmiş, birçok komünisti hapsetmiş veya ülkeden atmıştı. Moskova ise Gürcistan'ı ilhak etme planlarına devam etmişti. Kuzey Kafkasya'nın istilasından yeni gelmiş Kirov'un Gürcistan elçisi olarak tayini açıkça huzur bozucuydu; Gürcü işçilerine kışkırtıcı bir konuşma yapması bunu hemen teyit etmişti. Bariz Sovyet Rus provokasyonu Eylül 1920'de de sürmüş, Bakû'da düzenlenmiş bir Gürcü komünistleri konferansı açıkça Gürcistan hükümetinin devrilmesine dair stratejiler tartışmıştı.[20]

Bu arada Ermenistan, Kemal'in Türk ulusalcıları ile Lenin'in Rus komünistleri arasındaki ittifak geliştikçe kendisini iki ateş arasında bulmuştu. 28 Eylül'de Türk ulusalcıları Kars ve Alexandropol'a ilerlediklerinde Moskova, protesto etmek bir yana, Ermenistan'a Türklere serbest geçiş hakkı vermeyi emretmişti. 18 Kasım'da Ermenistan Türkiye'nin işgal ettiği toprağı elinde tutmasına ve Ermenistan demiryolunu kontrol etmesine izin veren bir ateşkes imzalamak zorunda kalmıştı. İki hafta sonra Türkiye, Bolşeviklerle yaptıkları gizli işbirliğiyle Ermenistan'a Alexandropol Antlaşmasını dayatmış, bu antlaşmayla Sevr Antlaşmasının (Ağustos 1920) Ermenistan olarak tanıdığı bölge Türkiye'ye geri verilmişti. Boyun eğdirme sürecini tamamlamak için, Ermenistan silahsızlanmaya ve Türklere Ermenistan sınırları içinde serbest hareket etme hakkı vermeye zorlanmıştı.

Aslında tüm bunlar sadece Moskova'nın Ermenistan'ın zayıflığını sömürmesinin başlangıcıydı. 28 Kasım'da Başbakan Khatisyan Türklerle görüşmeler yürütürken Kızıl Ordu, Ermenistan'ı Azerbaycan'dan gelerek işgal etmiş, "kendiliğinden" gelişmiş bir ayaklanma düzenlemiş ve Ermenistan SSC'sinin yaratıldığını ilan etmişti. Taşnak hükümeti ile

---

19. *A.g.e.*, s. 210, 296-300, Lang, *Modern History of Georgia*, s. 255-6; Suny, *Making of the Georgian Nation*, s. 206.
20. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 301-21, 307-9, 316-17; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 227.

Bolşevik istilacıların işbirliği oyunu birkaç gün sürmüş, ondan sonra doğrudan Sovyet yönetimi dayatılmış ve birçok Ermeni siyasi lider ve subayı ya hapsedilmiş ya da sürgün edilmişti. Yeni Sovyet Rus rejiminin en dikkat çeken özellikleri, her yerde olduğu gibi, yiyeceklere el koyması ve Kızıl Ordu'nun bulunduğu topraklardan yiyip içme ve dükkân, çiftlik ve evleri yağmalama uygulamasıydı; kısacası "Savaş komünizmiydi".[21]

Bu gelişmeler sırasında Gürcüler, sayısız Rus kaynaklı provokasyon ve dedikoduya rağmen yarı normal bir yaşam sürmeye çalışmıştı. Bunların bir kısmının merkezi, Temmuz 1920'de Kafkasya'dan çekilen Britanya tarafından Gürcistan'a aktarılmış Batum idi. Gürcistan (Menşevik SD yönetimi altında), Acar Müslümanlarını Gürcistan yönetimine karşı direnişte bulundukları takdirde çok sert şekilde cezalandıracağı tehdidinde bulunarak emperyalist tavrını biraz daha açığa çıkarmıştı. Bu arada Gürcistan yönetimi dünyayla da ilişkiler kurmaya çalışmaktaydı. Tiflis'ten siyasetçiler 1920 Yazı'nda Batı Avrupa'yı ziyaret etmiş, siyasi tanınma, mali yardım ve ekonomik kontratlar istemişti. Kısmi bir başarıdan sonra, Britanya'da dahil olmak üzere, Paris'teki batılı temsilcilerin büyük kısmı Gürcistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye edilmesini veto ettiklerinde hayal kırıklığına uğramışlardı. Ancak Ocak 1921'de ani bir politika değişikliğiyle Gürcistan hukuken tanınmıştı; Sovyet Rus görevlileri bu başarı karşısında Zhordania'yı kutlamış, Rusya'nın Gürcistan Cumhuriyeti'yle barış ve dostluk içinde yaşamak istediğine dair güvence vermişti.

Bu ikiyüzlü tavra rağmen, Gürcüler Aralık ayında, Beyazlarla savaşı bitmiş Kızıl Ordu'nun Zakatala yakınında Gürcistan sınırına istila amaçlı yığınak yaptığını keşfetmiş ve bunun üzerine kendi ordusunu büyütmüştü. 26 Ocak 1921'de Ruslar Gürcü birliklerini kendi askerlerine ateş etmekle suçlamış ve 11 Şubat'ta Ermenistan ve Azerbaycan sınırlarında Gürcü karşıtı karışıklıklar düzenlenmişti. Bir plan doğrultusunda hareket eden Gürcistan Bolşevikleri bir "devrimci komite" oluşturmuş, Sovyet iktidarı ilan eden bu komite, görünürde "Avrupa'nın gerici güçlerine" karşı kendiliğinden gerçekleşmiş bu ayaklanma için yardım çağrısı yapmıştı. Zalimce düzenlenmiş bu oyunu sürdüren Lenin'in satrapları yardım çağrısına karşılık vererek Gürcistan'ı işgal etmesi için Azerbaycan ve Karadeniz üzerinden ve ayrıca da Mamison Geçidi ve Güney Osetya'dan Kutaisi'ye üç ayrı ordu göndermiş, bu arada Moskova da bunun Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir savaş olduğu yalanına başvurmuş ve hatta arabuluculuk yapma teklifinde bulunmuştu.[22]

---

21. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 264-5, 287-93; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 229.
22. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 449n; Guruli ve Vachnadze, *Istoriya Gruzii*, s. 122-3; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 201-3, 275, 302-5, 307, 309-13, 317-20, 323-5; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 219, 223, 229-30, 232-5.

Stalin ve Orjonikidze "Güney Kafkasya" seferinde Lenin'le anlaşmazlığa düşmüş ve Lenin (her ne kadar hiçbir şekilde Gürcistan veya başka bir bölgeyi güç kullanarak alma konusunda tereddüt etmesi söz konusu değildiyse de) temkinli ve sabırlı olmayı tavsiye etmiş, Rusya dışında bir bölgenin askerî ilhakını yerel halkın kendiliğinden isyanı ve ardından Kızıl Ordu'dan "yardım talebi" yalanı ardına saklamıştı. Anlaşmazlık tamamen taktikseldi: Lenin'in amacı yerel direniş veya dış müdahaleye sebep olmamak ama her şeyden önemlisi bir başarısızlığa yol açmamaktı. Fakat iki Gürcü, Gürcistan'da bir Bolşevik devrim düzenleme konusunda (son derece utanmazca şekilde Azerbaycan'da olduğu gibi yukarıdan aşağıya, herhangi bir kendiliğindenlik görüntüsüne bile başvurmadan) tedbirsizce istekliydi. Pratikte bu Orjonikidze'nin (Rus KP'sinin Kafkasya Bürosu'nun başı olarak "Güney Kafkasya" üzerinde Merkezî Komite adına neredeyse mutlak bir gücü vardı)[23] benimsediği yöntemdi ama Stalin'in Gürcistan'ı fethetmeye dair "yoğun kişisel ilgisi", Sovyet devriminin muzaffer bir konsülü olarak dönerek "Gürcistan'ın Menşevikleri karşısında haklılığını ispatlama ve onlardan intikam alma arzusundan kaynaklanmaktaydı; tıpkı hakarete uğramış veya uğramış hisseden memleketini terk etmiş delikanlının geri dönüşü gibi".[24]

Gürcistan Cumhuriyeti'nin nihai kaderi muallaktayken, Ermenistan'ı dize getirmek için birkaç adım daha atılmıştı. 15 Şubat 1921'de bir Bolşevik karşıtı isyan çıkmış ve iki gün sonra Vratsyan önderliğindeki Ermeni birlikleri Sovyet Rus rejimini kovmak için Erivan'a girmiş ve ikinci bir isyan da Zangezur dağlarında başlamıştı. Ermeniler, itilaf devletlerinden yardım çağrıları sonuçsuz kalınca, Alexandropol Antlaşması şartları uyarınca yaklaşmakta olan Türklerden yardım isteyecek kadar alçalmışlardı. Fakat Türkiye'nin yeni Sovyet yanlısı Türk diktatörlüğünden hiçbir yardım alamamışlar ve 2 Nisan'da Kızıl Ordu tüm Ermenistan'da Bolşevik kontrolünü tekrar sağlamıştı.[25] Ermeni devrimci komitesinin başkanı Sarkis Kaysan'dı ve onun burada ve ardından gelmiş yönetimlerdeki en yakın çalışma arkadaşları arasında A. Bekzadyan, A. Erznkyan, A. Hancıyan, A. Myasnikyan, A. Mirzabekyan, L. Mirzoyan ve S. Ter-Gabrielyan vardı; hepsi "telaş içinde, idareciler olarak neredeyse tamamen deneyimsiz ve şimdi yönettikleri ülkenin bitkinlik ve çaresizliğine zalimce şekilde duyarsız kişilerdi... Taşnak-

---

23. S. Balank, "The Soviet conquest of Georgia", *Central Asian Survey*, 1993, 12, 1, s. 35-6, 40-1; S. Blank, "The Transcaucasian Federation and the origins of the Soviet Union, 1921-1922", *Central Asian Survey*, 1990, 9, 4, s. 29; Suny, *Making*, s. 206-7, 210-12.
24. Blank, "Soviet conquest of Georgia", s. 33, 34; ayrıca bakınız, Conquest, *Stalin*, s. 98-5, 98-101.
25. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 320-5, 328; B. Levytskyy, *The Stalinist Terror in the Thirties: Documentation from the Soviet Press*, Stanford, 1974, s. 275-9, 382-6; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 294, 303-4; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 821, 1335, 1459.

larla bir koalisyon hükümeti oluşturma anlaşması ciddiye alınmamış ve daha önceki hükümetle ilişkili birçok resmî görevli tutuklanmıştı... [Bundan sonra] Ermenistan'a tamamen sistematik olmayan şekilde ve büyük zulümle "savaş komünizmi" tatbik edilmişti."[26]

Gürcistan'ın da Rusya'ya karşı savaşta çok az şansı vardı ve 25 Şubat 1921'de, dördüncü denemeden sonra, Rusya'nın Kızıl Ordusu Tiflis'i işgal etmeyi başarmıştı. Gürcü hükümeti Batum'a geçmiş ve burada 17 Mart'ta bir gemiyle ayrılana kadar üç hafta dayanmıştı. Tiflis'in Gürcistan Ordusu ile Dağ Meclisi'nin Azeri ve Kuzey Kafkasya birliklerinin yer aldığı savunması birkaç gün sürmüş ve 25 Şubat'ta Kızıl birlikler direnişi kırmış ve Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti (SSC) ilan edilmişti. Hemen Bolşevikler ülkeye akmış ve P. Makharadze liderliğindeki Gürcistan Devrimci Komitesi kontrolü ele geçirmişti. Bu hükümetin ardında Rus Komünist Partisi'nin Orjonikidze başkanlığındaki Kafkas Bürosu vardı. P. Çiçinadze, G. Georgadze, S. Jibladze, G. Lordkipanidze, G. Maziaşvili ve İ. Ramişvili de dahil olmak üzere birçok Gürcü siyasetçisi hapsedilmişti. Gürcü Konseyleri (Sovyetleri) seçimlerinde, komünist bir çoğunluk sağlamak için muhalefete eğilimli herkes oy hakkından mahrum bırakılmıştı.[27] Mart 1921'de bağımsız Gürcistan'ın eski Menşevik hükümeti İstanbul ve ardından Avrupa'da sürgüne doğru yola çıktıklarında ve Britanya Başbakanı Lloyd George da eski Rusya İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde Bolşevik isyancılara karşı çıkmamaya karar verdiğinde, Moskova hükümeti de, Lenin ile Mustafa Kemal arasındaki "dostluk" ruhu doğrultusunda Ahıska ve Ahılkelek ilçelerini (eski Gürcü bölgesi Samtshe-Saatabago) Türkiye'ye bırakacaktı.[28] Fakat Batum ve onun çevresi olan Acaristan, "dinsel ve kültürel özerkliğini korumak kaydıyla" (yani İslam) Gürcistan'da kalacaktı.[29]

Bu arada Gürcistan'da uzun vadeli sonuçları olacak iki toprak değişikliği yapılmıştı:

> 1921'de Moskova'dan gelen emirler sonucunda Gürcü Devrimci Komitesi Abhazya'nın bağımsızlığını tanımış... [ve] Abhaz SSC'sinin yaratıldığını ilan etmişti; iki cumhuriyet arasında bir antlaşmayla Gürcistan'a bağlanmıştı. ... [Bu] tamamen yasadışıydı: Abhaz halkının çıkarlarının korunması için ona Gürcistan içinde özerk cumhuriyet statüsü verilmesi yeterli olacaktı. Her ne kadar, bu antlaşmaya göre, Abhazya Gürcistan'ın parçası olarak kalmıştıysa

26. Suny, *Looking toward Ararat*, s. 139.
27. Guruli ve Vachnadze, *Istoriya Gruzii*, s. 122-3, 125-6.
28. lang, *Modern History of Georgia*, s. 234-6.
29. Guruli ve Vachnadze, *Istoriya Gruzii*, s. 127; ayrıca bakınız: Bammat, "Caucasus and the Rusian Revolution", s. 25; Blank, "Transcaucasian Federation", s. 33; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 320, 326-8; Levytskyy, *Stalinist Terror*, s. 225-8, 285-6, 313, 324, 436; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 735; Suny, *Making*, s. 207, 209, 234, 252.

da, Sovyet Rusya'nın bağımsız bir Abhazya cumhuriyeti yaratmış olması Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne ciddi bir tehdit olmuştu.

Buna ek olarak, aynı 2001 Gürcü kaynağına göre, "Gürcü Devrimci Komitesi, Moskova'nın teklifiyle, Gürcistan'ın 'İç Kartli' bölgesinde Güney Osetya Özerk İlini yaratmıştı. Bu bölgede yaşayanların mutlak çoğunluğu Gürcü olduğundan, bu Güney Osetya cumhuriyetinin yaratılması tamamen gerekçesizdi."[30]

Güney Kafkasya'da en ihtilaflı ve çözümsüz kalmış sorulardan biri Ermeni Karabağı ile komşu bölgelerin statüsüydü. Güney Kafkasya'daki bir Britanya subayı, Karabağ'ın (Ermeni halkının beşiği ve "her anlamda Ermeni") Ermeniler için dinlerinden bile daha önemli olduğunu gözlemlemişti[31] ve gerillalarının büyük bir kararlılıkla 1921'in sonuna kadar savaşmaya devam etmesi bunun hiç de bir abartma olmadığını göstermişti. Her ne kadar bu karmaşık bir yerel meseleydiyse de, itilaf devletlerinin askerî görevlileri ve yardım örgütleri gibi çeşitli geçici yerleşimciler kesin görüşler benimsemekten ve hızlı kararlar vermekten çekinmemişti; General V. Thomson'ın Karabağ'ı 1919'da Azerbaycan'a vermesi veya Albay W.N. Haskell'ın Karabağ ve Zangezur'un Azerbaycan'a ait olduğu ama Nahçıvan ve Şarur-Daralgöz'ün Kafkasya ile Türkiye arasında tarafsız bir bölge oluşturması gerektiğini ilan etmesi gibi.[32] Bu keyfî kararların ardındaki yanlış ilke Ermenistan'ın Karabağ üzerindeki tarihsel hak iddiasının, bu bölgenin ekonomik açıdan "Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasını" oluşturduğuna dair beylik iddiadan daha geçersiz olmasıydı.[33] Nisan 1920'de Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal eder etmez Bakû komünist hükümeti Ermenistan hükümetine birliklerini Karabağ ve Zangezur'dan çıkartması ültimatomu vermiş ve saçma sapan bir şekilde, Türkiye'nin adı da, "Doğu işçilerini" Britanya boyunduruğundan "kurtaran ülkelerden" biri olarak geçmişti.

Bolşeviklerin Kasım 1920'de Ermeni Cumhuriyeti'ni ilhak etmesi, Bolşevik siyasetçilerinin Karabağ ve Nahçıvan meselesinde çeşitli uydurma ve kaçamak yanıtlara başvurduğu bir dönem başlatmıştı. Kasım 1920'de oluşturulmuş Ermeni SSC'sine Güney Zangezur ve tüm Nahçıvan dahildi ama Karabağ değildi.[34] Azeri Nerimanov, beklenmedik bir şekilde, Zangezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi gerektiğini

30. Guruli ve Vachnadze, *Istoriya Gruzii*, s. 127.
31. Albay J.C. Plowden, Hovannisian, *Republic of Armenia*, C. II, s. 87'de alıntılanmıştır.
32. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 102; Guliyev, *K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy*, s. 25-7.
33. Guliyev, *K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy*, s. 5-7, 58, 136, vs.
34. Yu. A. Polyakov, *Sovetskaya strana posle okonchaniya Grazhdanskoy voyny: territoriya i naseleniye*, Moskova, 1986, s. 67-8.

açıkça ilan ederek Ermenistan SSC'sinin kuruluşunu kutlamıştı[35] ve Stalin de ihtimal dışı bu cömertliği bile aşmıştı:

> Uzun yıllar şehitler vermiş ve acı çekmiş Ermenistan... kendisini bir Sovyet toprağı ilan ederek artık kurtuluşu bulmuştur. 1 Aralık'ta Sovyet Azerbaycan'ı kendi isteğiyle tartışmalı topraklar üzerindeki iddiasını geri çekmiş ve Zangezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ'ı Sovyet Ermenistan'ına vermiştir... Ermenistan ve çevresindeki Müslüman toplulukları arasındaki çok eski düşmanlık, Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan emekçi toplulukları arasında kardeşçe dayanışma oluşturulmasıyla bir hamlede ortadan kaldırılmıştır.[36]

Daha ileride epey kaçamak yanıtlar ve engelleme politikaları beklemekteydi; çünkü Britanyalı ve Amerikalı gözlemcilerin belli bir planlama sürecinden geçmemiş kararlarının yerini Bolşevik hükümetinin keyfî değişiklikler politikası almıştı. Sonunda Aralık 1920'de Moskova ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında imzalanmış "antlaşma" Stalin'in sözcüklerini yalanlamış ve Kasım formülü Ermenistan'ın Güney Zangezur'a sahip olduğunu onaylarken Nahçıvan ile Karabağ'ı atlamıştı. Böylece Ermeni "Dağlık Bölgesi" Karabağ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin içinde kuşatılmış bir toprak parçası olarak Ermenistan'dan tecrit edilmişti. Ayrıca Mustafa Kemal'e olan saygı, Lenin'in Ocak 1921'de Nahçıvan'ın (Temmuz 1920'de Kızıl Ordu tarafından işgal edildiğinde ismen farklı bir SSC statüsü almıştı) kesinlikle Azerbaycan'a bağlanması gerektiğini kabul etmesine yol açmıştı.[37]

Türkiye'nin 1919 Sonbaharı'nda Azerbaycan'a ilk teklifinden beri, Kemal ve Lenin, Batı'ya karşı, 1925'e kadar sürecek bir ortak işbirliği cephesi oluşturmuştu. Her ne kadar Tatar gazeteciler Kemal'i bir "Kızıl komutan" olarak adlandırmayı seçmiştiyse de, aslında bir Türk ulusalcısı olarak düşünceleri Marksizm'den çok uzaktaydı; yine de Lenin onun Türkiye'deki seküler devrimini desteklemeyi doğru bulmuştu; aynı şekilde, Kemal Paşa'nın da Anadolu illerindeki Ermenilerden kurtulmak için nispeten serbest kalmak ve savaş zamanı gizli antlaşmalarına göre Türkiye'yi tedbirsizce parçalamış Batı itilaf devletlerine karşı bir müttefik kazanmak işine gelmişti. Lenin-Kemal ittifakı Mart 1921'deki "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması"yla resmileştirilmiş ve daha sonra Türkiye ile "Sovyet Ukraynası" arasında benzer bir antlaşmayla pekiştirilmişti.[38]

---

35. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 116; Kazemzadeh, *Struggle*, s. 291-2.
36. I.V. Stalin, "Long live Soviet Armenia!", *Pravda*, 4 Aralık 1920, onun *Sochineniya*, Moskova, 1953, C. IV, s. 426-7'sinde.
37. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 116-17; Guliyev, *K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy*, s. 42-3, 44-5, 99; Polyakov, *Sovetskaya strana*, s. 67-8n. 159.
38. C.W. Hostler, *Turkism and the Soviets: the Turks of the World and Their Political Objectives*, Londra, 1957, s. 168-9; Hotham, *The Turks*, s. 91, 113-14; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 245-6, n.12; *Kratkaya istoriya SSSR*, C. II, s. 184; S.R. Sonyel, *Turkish Diplomacy*

Bu arada Ekim 1921'de Kırım Tatar ÖSSC'sinin kurulması, Türkiye'deki komünist harekette Kırımlılar öne çıktıklarından, Moskova'nın buradaki komünist harekette yükseliş olacağı ümidini artırmıştı. Fakat o sırada, Türkiye'nin farklı komünist gruplarını tek bir örgüt altında birleştirme görevine tayin edilmiş Kazan Tatarı sosyalisti Sultan Galiyev'in meslektaşı Türk komünisti Mustafa Suphi Türk polisi tarafından öldürülmüştü. Kemal 1920'de kendi kukla "Komünist Partisi"ni kurmuşsa da, komünizmle flörtü, Türk KP'sini kapattırarak liderlerini tutuklattırdığı 1925'te bitmişti; bundan sonra sosyalizme benzer fikirler "Faşist İtalya'nın Ceza Kanunundan alınmış" bir yasaya göre ceza gerektiren fiillere dönüşmüştü.[39] O sırada Türkiye Lenin rejiminden kaçan Tatar, Başkurt ve Azeri aydınlar için sığınılacak bir yer de olmuştu.[40]

MÜSLÜMAN POLİTİKALARI VE BOLŞEVİK DİKTATÖRLÜĞÜ

Şubat Devrimi'nden sonra Rus İmparatorluğu'nun Müslüman toplulukları (bunların arasında Kazan Tatarları herkesin kabul ettiği liderlik statüsündeydi) kendi görüşlerini temsil eden organlar yaratma konusunda büyük bir girişimcilik sergilemişti: Petrograd'da Rusya'nın Müslümanları için İl Merkez Bürosu; Oset A. Tsalıkkatı başkanlığında daha çok Duma temsilcileri ve Kazan'da Fuad Tuktarov liderliğinde Müslüman Konseyi. Rus Ordusu'nda yaklaşık 960.000 Tatar ve Başkurt olduğundan, Petrograd'dakiler bir garnizon Müslüman Askerî Komitesi yaratmış, Moskova'dakiler de bir Müslüman Askerî Konseyi kurmuştu (Harb-i Şura); Kırım, Orenburg, Ufa ve Taşkent'te de benzer organlar oluşturulmuştu.

Kafkasya'da Vladikavkaz, bölge topluluklarının ilk Müslüman Kongresi'nin Mayıs'ta toplandığı yerdi. Temmuz 1917'de Moskova'da başka bir önemli konferans yer almış ve burada Tatar âlimi A. İshaki'nin girişimiyle İlk (Şubat sonrası) Tüm Rusya Müslüman Kongresi 800'den fazla delegeyle toplanmış, ulusal özerklik, toprak reformu ve Rusya'nın üniter veya federal bir devlet olarak geleceğini tartışmıştı. En çekişmeli tartışma Müslüman kadınlarının şeriata göre statüsüydü ki, şeriata göre kadınlar erkekten aşağı bir statüdeydi. Reformdan geçmemiş birçok erkek Kafkasya ve Türkistan delegesinin muhalefetine rağmen, çoğunluğun, kadın ve erkeklerin eşit hakları olduğu, kadınların hareme kapatılmaması, erkeklerin tekeşliliği kabul etmesi, çocuk evliliğine izin

---

1918-1923: Mustafa Kemal and the Turkish Nationalist Movement, Londra, 1975, s. 1-3, 39-65.

39. Hotham, *The Turks*, s. 86, 93-4; Kolarz, *Russian and Her Colonies*, s. 78; Sultan Galiyev, *Statyi*, s. 110-17, 347.

40. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 16 n.3; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 245-6 n.12; Validov, *Ocherk*, s. 169, 176, 194, 210, 211.

verilmemesi ve boşanma hakkının karşılıklı olması gerektiğini kabul etmesi Tatar görüşünün büyük bir başarısıydı. Müslüman siyasi faaliyetinin yüksek bir noktası da, Temmuz'da Kazan'ın İkinci Rus Müslüman Kongresi, Rus Müslüman Askerî Kongresi ve bir mollalar kongresinin eşzamanlı oturumları olmuştu. Ağırlıklı olarak Tatar, Başkurt ve Kırım (Kafkasya'dan hiç) delegelerin geldiği İkinci Müslüman Kongresi, yaklaşmakta olan Tüm Rusya Kurucu Meclisi seçimleri için bir manifesto yayınlamış ve mollaların büyük direnişine rağmen, Müslüman kadınlarının erkeklerle eşit şartlar altında seçimlere katılması gerektiği görüşünü tekrarlamıştı.[41] Fakat bu kararlar üç hafta sonra Bolşevik Darbesi gerçekleştiğinde geçersizleşmişti.[42] Zaten Geçici Hükümet Rus olmayan uluslardan gelen özerklik isteklerini teşvik etmemişti. Tüm önemli Rus siyasi partileri imparatorluğun federalleştirilmesine karşıydı ve Rus ırkçı-dinsel önyargılardan ötürü Müslüman toplulukları özellikle düşmanca bir tavırla karşı karşıyaydı. Tatarların en ufak bir şekilde kendilerini ortaya koyması "bizi Batu Han günlerine geri götürmek isteyen" (13. yüzyılda Rusya'yı fethetmiş han) "bağrımızdaki düşmanlar" referanslarıyla karşılaşmaktaydı.[43]

Mart 1917'de kurulmuş Kazan'daki Bolşevik örgütü Ekim darbesine kadar neredeyse tamamen Rus üyelerden oluşmuştu.[44] Petrograd Darbesi haberleri ulaştığında Tatar ulusalcı örgütleri Lenin'in yasadışı hükümetini reddetmişti; o sırada Bolşevik ve Tatar ulusal örgütleri Kazan'da yan yana varlıklarını sürdürmekteydi; yurttaşların büyük kısmı sabırla Ocak'ta Kurucu Meclis'in açılmasını beklemekteydi. Fakat Bolşevik Konseyi'nin (Sovyet) içinde şimdi başı dönmüş Tatarlar vardı: Özellikle uluslar ve eğitim komiseri olarak Sultan Galiyev.[45] Volga-Ural bölgesinde Tatarlar ve Başkurtlar arasında kendi kaderini tayin etme hakkı meselesinde fikir ayrılığı ortaya çıkmıştı. İshaki'nin önderliğindeki birçok Tatar Başkurt-Tatar etnik birliğine inanmakta ve bir birleşik Tatar-Başkurt devleti istemekteydi; ama Ahmed Zeki Velidi ve Şerif Manatov önderliğindeki birçok Başkurt farklı bir Başkurt devleti talep etmekteydi.

8 Ocak 1918'de, İkinci Bolşevik Darbesi Petrograd Kurucu Meclisi'ni kapattıktan iki gün sonra, Müslüman Askerî Kongresi'nin desteklediği bir Tatar-Başkurt komisyonu yeni devletlerini planlamak için Kazan'da

41. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 112-28; Dimanshteyn, *Revolyutsiya i natsionalnyy vopros*, s. 307-9, 315-20; *Programs of the Muslim Political Parties*, s. 34.
42. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 122-8.
43. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 66-7; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 176, 181, 192; Litvin, *Kazan*, s. 169; Sultan Galiyev, "Klevetnikam", onun *Statyi*, s. 44-6'sında.
44. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 59-61; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 58-61, 77, 116, 129-30; Ishaki, *Idel-Ural*, s. 55. Sultan Galiyev Rusçada "Sultangaliyev" olarak yazılmaktadır.
45. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 120-1, 131-5, 153; S.A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, MA, 1960, s. 165.

toplanmıştı. Bu Bolşeviklerin amaçlarıyla doğrudan çatışmaktaydı. Bu yüzden, Sultan Galiyev'in de dahil olduğu Bolşevik Devrimci Komitesi sıkıyönetim ilan edip 26 Şubat'ta Müslüman Askerî Kongresi'nin liderlerini tutuklamıştı. Bunun üzerine, Askerî Kongre'nin birçok üyesi Kazan'ın Tatar varoşunda toplanmış ve nüfusun büyük kısmının ve Tatar birliklerinin desteğiyle bir özerk cumhuriyet ilan etmişti. Hemşerilerinden tecrit edilmiş Tatarlar 28 Mart 1918'e kadar bir aylık bir kuşatmaya direnmiş, bu tarihte zırhlı araçlar içindeki komünist birlikler varoşa girerek direnişi sona erdirmişti.[46]

Başkurtların anayurdu, Volga'nın doğusunda Güney Ural illeri Ufa ve Orenburg'daydı. Burada Bolşevik karşıtı güç Orenburg Kazak Yerleşim Birimi'ydi;[47] buranın atamanı A. Dutov kendisini yegâne otorite ilan ederek sıkıyönetim uygulamasına geçmişti. Fakat Bolşevikler demiryolu işçilerini greve teşvik etmiş ve Orenburg ili Rus İç Savaşı'nın başlıca alanlarından biri olmuştu. Kasım 1917'de ulusalcı liderler Velidi ve Manatov, özerk bir sosyalist Başkurdistan yaratma amacıyla Orenburg'da iktidarı ele geçirmişti. Bolşevik Ordusu Orenburg'u kuşattığında,[48] Başkurt nüfusu Velidi'nin ulusalcılarını reddederek Bolşeviklerin saldırılarını savuşturmak için Ocak 1918'de Bolşevikler Orenburg'u işgal edene kadar Kazaklara katılmıştı. Velidi'nin hükümeti devrildikten sonra Mart 1919'da Başkurt Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştu.[49] Haziran 1920'de Başkurt ulusalcıları Başkurdistan'ı terk etmişti. Velidi, Türkistan'a geçmiş ve burada "Basmacı" ayaklanmasında iki yıl boyunca Enver Paşa ve Türkiye'den gelmiş diğer "Turancı" romantiklerle işbirliği yapmıştı. Bu başarısızlığa uğrayınca Batı Avrupa'ya geçmiş, burada Alman ve Türk üniversitelerinde İslam tarihi öğretmiş ve sonunda 1970'de İstanbul'da ölmüştü.[50]

Tatar Bolşevik Mirsaid Sultan Galiyev (1892-1939) 1917'den sonra Sovyet Rusya'daki Müslüman siyasi yaşamını kontrol etmişti. Bir köy öğretmeninin oğlu olan (yoksulun en yoksulu) Mirsaid Kazan'daki öğretmenler seminerine bir burs kazanmış ve burada 1913'de hükümet

---

46. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 161-2; Litvin, *Kazan*, s. 43-9; Sultangaliyev, *Statyi*, s. 318.
47. Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 18.
48. M.S. Bernshtam, *Narodnoye soprotivleniye kommunizmu v Rossi: Ural i Prikamye, noyabr 1917-yanvar 1919: dokumenty i materialy*, Paris, 1982, s. 150, 180-4, 190, 212, 227; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 55, 65-6, 73, 80.
49. Akademiya Nauk SSSR, Bashkirskiy filial, *Podgotovka i provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii v Bashkiri: sbornik dokumentov i materialov* (Der.) S.A. Amineva, R.G. Kuzeyeva ve V.P. Chemeris, Ufa, 1957, s. 336-8, 468, n. 163.
50. S. Blank, "The struggle for Soviet Bashkiria 1917-1923", *Nationalist Papers*, 1983, 11, 1, s. 1-26; O Caroe, *Soviet Empire: the Turks of Central Asia and Stalinism*, Londra, 1953, s. 122-30; Hostler, *Turkism and the Soviets*, s. 171-89; H.B. Paksoy, "The Basmachi movement from within: an account Zeki Velidi Togan", *Nationalities Papers*, 1995, 23, 2, s. 373, 386-96; Zenkovsky, *Pan-Turkism*, s. 206-8.

kaynaklı en son Ruslaştırma ve din değiştirme kampanyasına karşı çıkmak için bir "Tatar sosyalist savaş örgütüne" katılmıştı. Ardından Bakû'ya geçmiş ve burada öğretmenlikle gazeteciliği birleştirmiş, Şubat Devrimi onu tekrar Kazan'a geri getirdiğinde bir Müslüman sosyalist örgütünde çalışmış ama Tatar Askerî Konseyi'nde bir hücre oluşturana ve Ekim Darbesi için Tatar askerî birimlerinin desteğini sağlayana kadar tamamen Rus olan Bolşeviklerin arasına kabul edilmemişti.[51] 1918'de Komünistler Merkezî Müslüman Askerî Kurulu'nu (MMAK) yaratmış ve bunun başkanlığını 1918'e kadar Sultan Galiyev yapmıştı. Tatarların gerçek bir özerkliğe sahip olduğunu göstermek için tam ölçekli Kızıl Ordu Müslüman birimleri yaratmanın şart olduğunu düşünmekteydi[52] ama Bolşevik "enternasyonalist" görüşüne göre etnik (özellikle Müslüman) orduların oluşturulması kesinlikle kabul edilmemekteydi;[53] benzer şekilde, genelde Müslümanların ulusal arzularına da sıcak bakılmamaktaydı; Sultan Galiyev bunu Rus-komünist sakınma, gizlilik ve ihanetiyle karşılaşmalarında yakından görecekti. Her ne kadar Kazan'da Merkezî Müslüman Askerî Kurulu'nu oluşturmakla meşgul idiyse de, Moskova'da Bolşevik yüksek komutanlığına bu kurulun feshedilmesi teklifi yapılmaktaydı. Bunun üzerine Sultan Galiyev Şubat 1919'da Lenin'e protestoda bulunmuş, MMAK ve Müslüman birliklerin oluşturulması ısrarını, doğu cephesinde savaşan Kızıl Ordu birliklerinin neredeyse %50'sinin Müslüman olduğunu hatırlatarak desteklemiş ve sonunda feshi ertelettirmeyi başarmıştı.[54]

Sultan Galiyev ayrıca Asya topluluklarıyla ilişkili olarak kendi "dünya devrimi" fikirlerini de geliştirmiş ve gazeteciliği sayesinde uluslararası konumu büyüyerek ilerleme kaydetmişti. Yazılarında, Müslümanları dünya toplulukları arasında en yoksul ve en baskı altındaki grup olarak tanımlamış ve bir bütün olarak "Müslüman ülkelerin proletarya toplulukları" olduğunu ileri sürmüştü.[55] Temmuz 1918'de "Müslüman

---

51. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 141, 163, 160-3, 167; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 132-5; S.V. Starikov; "Kazanskiye levye esery i prodovolstvennyy vopros (Mart 1917-iyul 1918 gg)", *Mariyskiy arkheograficheskiy vestnik*, 1995, no.5, s. 52; Sultan Galiyev, "Bulak Cumhuriyeti'nın kurulmasıyla ilgili Kazan Devrimci Merkezinin ilan ve hükümleri, Şubat 1918, onun *Statyi*, s. 249-4'ünde; Sultangaliyev, konuşmaları, Ocak-Şubat 1918, onun *Statyi*, s. 174-5'inde; Sultangaliyev, "Report of the chairman of the Central Muslim Military Bureau... to the vice-chairman of the Republican Revolutionary Military Council... on the ativities of the bureau in 1918", *Statyi*, s. 274; Sultan Galiyev, "Kto zhe ya", s. 419-23.
52. Rorlich, *Volga Tatars*, s. 135.
53. *A.g.e.*, s. 135; Sultangaliyev, "Letter... to the Republican efence Council chairman V.I. Lenin ...", *Statyi*, s. 278-91.
54. *A.g.e.*, s. 135; Sultangaliyev, "Letter... to the Republican Defence Council chairman V.I. Lenin ...", *Statyi*, s. 278-91.
55. Sultan Galiyev, "Letter to the editors [of the Tatar newspaper *Koyash*, Aralık 1917]" ve bölgesel Volga ve Güney Ural Sovyetleri Kongresi'nde yapılmış konuşma, Şubat 1918, *Statyi*, s. 48, 176.

proletaryaya" naif ama coşkulu bir çağrıda bulunmuştu: "Silahlara! Tatar-Başkurt SSC'sini Çekoslovak ve Beyaz Muhafızların istilasından savunmak için... Uzakdoğu ve Hindistan'da milyonlarca Müslüman proletaryayı boyunduruğu altında tutan Anglo-Fransız emperyalizmini devirmek için!"[56] Bu tür vahiysel görüşler o sırlarda popülerdi ve kilit kavramları olan iyi ve kötü güçler, "nihai kesin savaş" ve artık iyice eskimiş "eski dünya" çoktan birer klişe olmuştu.

Sultan Galiyev'in yürekliliği, dünya devrimi çağrısında bulunması değil, bunun Avrupa'da olmasının beklenmemesi gerektiğini ileri sürmesindeydi. Onun yerine şunu öne sürmekteydi: "dikkatimizi öncelikle doğuya yöneltmeli" ve Tataristan, Türkistan ve Kafkasya toplulukları silahlandırılmalı, birleştirilmeli ve "Türkiye, Arap ülkeleri ve Hindistan'a gönderilerek buraları Batı Avrupa sermayesinden kurtarmaları sağlanmalıdır" ve bu yapıldıktan sonra Britanya, Fransa ve benzerlerinin işçileri kendi "burjuvalarını" devirecektir.[57] Rusya'nın Bolşevik hükümeti için bile (şu anda kapitalist ülkelerle ticari anlaşmalar yapmaya istekliydi) tüm Asya'da savaşlar yapmaya ilişkin bu tür yetkilendirilmemiş öneriler diplomatik açıdan bir sorundu. Fakat 1905'ten beri Rus Marksizmi'yle ilgilenen Asya ülkelerindeki sosyalistler için Sultan Galiyev'in fikirleri son derece heyecan vericiydi. Birçoğu 1920'lerde Komünist Enternasyonal kongrelerine katılmak veya Sultan Galiyev'in de ders verdiği Doğu İşçileri Komünist Üniversitesi'nde okumak için Moskova'yı ziyaret etmişti. Böylece fikirleri Hindistan'dan Cezayir'e kadar sosyalistler arasında yayılmış ve sömürge ülkelerde komünist hareketlerdeki gelişmelerde önemli bir rol oynamıştı.[58]

Sultan Galiyev'in mesajı, dünyayı tamamen Lenin'in izah ettiği Marksist dogmalar açısından gören komünistleri memnun etmemekteydi.[59] Bunun sonucu olarak Ağustos 1919'da KP Merkezî Komitesi Sultan Galiyev'i Kazan Yürütme Komitesi'nin başkanı olarak atamaya karar verdiğinde, Stalin bu emri iptal ettirip onu, Tatar siyasetinden uzaklaştırmak için Moskova'da bir makama tayin etmişti.[60] Artık Stalin'in

---

56. Sultan Galiyev, "Musulmane, k oruzhiyu!" *Statyi*, s. 72 ve "Sotsialnaya revolyutsiya i Vostok", *Statyi*, s. 88.
57. Pipes, *Formation*, s. 169-70; Sultangaliyev, "Nash put - pryamoy", "Sotsialnaya revolyutsiya i Vostok" ve "Na Vostok!", hepsi *Statyi*, s. 85-99
58. P. Dukes, *October and the World: Perspectives on the Russian Revolution*, Londra, 1979, s. 149, 158, 162. Sultan Galiyev'in fikirlerini yansıtan Asyalılar için bakınız: Rorlich, *Volga Tatars*, s. 245 n.3 ve A.A. Bennigsen ve S.E. Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union: a Revolutionary Strategy for the Colonial World*, Chicago, 1979, s. 108-16; yazarlar, Sultan Galiyev'in yabancı komünist liderler üzerindeki doğrudan etkisini kanıtlamanın zor olduğunu kabul etmektedir.
59. Marx'ın yazıları emperyal bir metropolden kolonyal köylü toplumlarına ithal edilmiş kapitalizm hakkında hiçbir şey söylemediğinden, bu fikirler Sultan Galiyev'i otomatikman "sapkınlar", Rusya Komünist Partisi'nin hoş görmeyeceği sapkınlar kategorisine dahil etmiştir.
60. Rorlich, *Volga Tatars*, s. 137; Sultangaliyev, *Statyi*, s. 13.

amacı Kazan'ın Rus Müslüman topluluklarının siyasi ve entelektüel merkezi olarak statüsünü ortadan kaldırmaktı.[61] Kazan Yürütme Komitesi'ni oluşturan karar açıkça Sultan Galiyev'in (Tatar ÖSSCyönetimi başkanlığı için bariz seçenek) Moskova'da kalması gerektiğini belirtmişti.[62] Tataristan'ın Rusya'nın Müslüman toplulukları arasındaki önceliğine başka bir darbe de, Stalin'in, Eylül 1920'deki Doğu Halkları Kongresi'nin Kazan'da değil, Bakû'da toplanmasına izin veren kararı olmuştu. "Britanya emperyalizmi"ne karşı yaptığı cihat çağrısından dolayı kutlanacak Sultan Galiyev'in bu toplantıya gelmesine izin verilmemiş ve onun yokluğunda, Komünist Enternasyonal delegeleri, onun, doğu halklarının esasen proletarya halkları olduğu tezini reddeden bir oylama yapmıştı.[63]

Ekim 1920'de Sultan Galiyev'in, sadece gösterişten ibaret olmayan, Rus olmayan cumhuriyetler için gerçek özerklikte tutkulu şekilde ısrarı onu Stalin'le doğrudan çatışmaya sokmuştu.[64] Stalin kinci bir tavırla onun Uluslar Komiserliğinden alınıp sürgün edilmesine çalışmışsa da, Galiyev boyun eğmeyi reddetmiş ve 1922-3'de Stalin'in ulusal bölgelerin özerk il ve cumhuriyetlere ve onların da birlik cumhuriyetlerine ve en sonuncuların da Moskova'nın "merkezî" hükümetine bağlanmasını (yani meşhur "SSCB'nin oluşumu") gerektiren hiyerarşik yapılanmasını "bağımsızlık fikriyle alay etmek" olarak görüp reddetmişti. Stalin'in önerilerinden birini "Rus şovenizmine eğilimi" artırmaktan başka bir işe yaramayacak bir "şaşırtmaca" olarak adlandırarak tekrar Lenin'in saldırgan "büyük ulus" ulusalcılığı ile savunmacı "küçük ulus" ulusalcılığı arasındaki ayrımına işaret etmişti: "Eğer yerel ulusalcılık... kendisini... büyük güç şovenizmine... karşı aktif bir direniş olarak ifade ederse, bu ulusalcılık değil, sadece büyük güç [yani Rusya] şovenizmine karşı mücadeledir."[65]

Stalin'in Sultan Galiyev'e karşı kötü tavrı sertleşmiş ve onu ancak Lenin'in hayatta olması korumuştu. Fakat Mart 1923'te Lenin kalp krizi geçirince büyük ölçüde önemsenmeyecek bir figüre dönüşmüş ve Stalin böylece Sultan Galiyev'i siyasi alandan uzaklaştırmış, uydurulmuş suçlamalarla "parti karşıtı, Sovyet karşıtı" bir unsur olarak Komünist

---

61. Tatar OSSC'si Mayıs 1920'de kurulduğunda Kazan başkenti olarak adlandırılmamıştı ve ancak Lenin'in protestosundan sonra yeni cumhuriyetin başkentinin Kazan olacağı kabul edilmişti: Litvin, *Kazan*, s. 167-9; Pipes, *Formation*, s. 170.
62. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 180, 182-4, 193; D.E. Schafer, "The politics of national equality under early NEP: factions in the Tatar Republic 1920-1924", *Central Asian Survey*, 1990, 9, 2, s. 59-60.
63. E.J. Lazerini, "Congress of Peoples of the East", *Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, C. VIII, s1-3; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 147.
64. Rorlich, *Volga Tatars*, s. 135; Sultangaliyev, *Statyi*, s. 13-14.
65. Sh. Muhamedyarov ve B. Sultanbekov, "Mirsaid Sultan-Galiev: his character and fate", *Central Asian Survey*, 1990, 9, 2, s. 113-15; Sultangaliyev, *Statyi*, s. 228-9, 231-5, 348-9.

Parti'den kovdurmuştu. Siyasi "hatalarının" gölgesi birçok yandaşına da uzanmış ve Sovyet devletine karşı var olmayan bir komplo suçlamasıyla SBKP'den uzaklaştırılmış[66] ve birçoğu "halk düşmanları" olarak kurşuna dizilmişti. 1928'den itibaren "Sultangaliyevcilik" Stalin'in gizli polisinin yok etmek istediği Müslümanları lanetlemek ve suçlamak için kullanılan bir sapkınlık olmuştu. Hayali komplo üzerine çeşitli kitap ve makaleler yayınlanmış, komplocu avı SSCB'nin tüm Müslüman bölgelerine yayılmıştı. Aralık 1929'da Sultan Galiyev tutuklandığında, 2.000'den fazla sözde işbirlikçisi de tutuklanmıştı. Bunların Sultan Galiyev de dahil olmak üzere 21'i ölüme mahkûm edilmiş ama Galiyev'in idamı ertelenmişti. 1931'de üç yıllığına Beyaz Deniz'de Solovki hapishanesine kapatılmış ve 1937'de Kazan'da işkence altında biraz daha sorgulanmıştı.[67] 1939'da, SSCB'nin baskı organlarının başında bulunan Lavrentiy Beria, Sultan Galiyev'i bir kez daha ölüme mahkûm etmiş ve sebebi Stalin olan 17 yıllık mağduriyeti 1940'da Moskova'da kurşuna dizilmesiyle son bulmuştu.[68]

RUS ULUSAL KOMÜNİSTLERİ VE MÜSLÜMANLAR

Sultan Galiyev'in yok edilmesi ve Bakû'nun eski Rus İmparatorluğu'nda Müslüman siyasetinin merkezi olarak Kazan'ın yerini alması, Volga-Ural Tatarları ile Başkurtların değerlerinin düşürülerek Azerilerinkinin yükseltilmesinin, konuşma ve düşünme özgürlüğünün bastırılması dışında bir anlamı yoktu. Rus olmayan toplulukların özerkliğine karşı, aynı zamanda Rus şovenistti de olan sayısız komünistin ifade ettiği önyargılardan biri, Rus olmayan yerlilerin "olgunluk ve güvenilirlikten yoksun olmaları" ve kendilerini yönetmeye hazır olmadıklarına dair kolonici argümandı. Örneğin, Başkurtların "Leninist örgütlenme zihniyetini" kavrayamamalarının sebebinin "yeni ve sofistike Avrupa siyasi örgütlenme biçimlerine" aşina olmadıklarıyla açıklanabileceği önerilmişti.[69]

---

66. Bennigsen ve Wimbush, *Muslim National Communism*, s. 84-5; Blank, "Struggle for Soviet Bashkiria", s. 24-5; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 194-5; Muhamedyarov ve Sultanbekov, "Mirsaid Sultan-Galiev", s. 114; Pipes, *Formation*, s. 2670-2, Sultan-Galiyev, *Statyi*, s. 11, 16-17, 323-40, 373-4, 379-86.
67. Tataristan'da Komünist Parti terörü 42.000 kurban almıştır. 1 Ocak 1939'da Sovyet esir kamplarının 1,3 milyonluk nüfusunun 25.000'i Tatar ve 5.000'i Başkurt idi. Kazan hapishanesinde yargısız kurşuna dizilmişlere dair istatistik Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerindeki kadar korkunçtur. Örneğin, 1937'de beş gün içinde toplam 481 infaz olmuştur; 1938'de bir gün içinde (6 Ocak) 202 "halk düşmanı" vurulmuştur ve bu böyle gitmektedir: A.L. Litvin, *Zapret na zhizn*, Kazan, 1993, s. 20-1, 40. Bu kitap Litvin'in babasının anısına yazılmıştır. Ayakkabı tamircisi olan babası hiçbir suçu olmadan, "Bolşevik deneyimi ve onun yarattığı korkunç bireysellik karşıtlığı, toplumsal ikiyüzlülük ve acımasız şiddet rejiminin" bir sonucu olarak Arktik'te bir cıva madeni esir kampında yedi yıl kölelik yapmış ve beş yıl da sürgünde bulunmuştur; s. 3, 217-23.
68. Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 197-8; Muhamedyarov ve Sultanbekov, "Mirsaid Sultan-Galiev", s. 114-15; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 148, 246; Sultangaliyev, *Statyi*, s. 23.
69. Blank, "Struggle for Soviet Bashkiria", s. 15.

Bununla beraber, sofistike olmama konusuna gelindiğinde, ütopik bir siyasi teoriye naif şekilde inanmaları ve kendileri ve tüm dünya için koydukları hedefleri elde etmek için insan hakları ve onurlu davranışa gösterdikleri zalimce saygısızlıklarıyla Sovyet komünistleri kadar naif az rejim bulunmaktaydı. Müslüman Başkurt Velidi, Lenin'in, Başkurt ÖSSC'nin hakları üzerine bir 1920 antlaşması meselesinde amaca uygunluk adına ahlaki bir ilkeyi soğukkanlılıkla umursamaması karşısında şoke olmuştu: Antlaşma basitçe bir kâğıt parçasıydı ve geleneksel "şeref sözü" bir devrime yakışmayacak bir saçmalıktı.[70] Mesele sofistike olmama meselesi değildi; ama Başkurt, Tatar ve diğer siyasetçiler, Lenin, Troçki ve Stalin gibi fanatik biçimde dar görüşlü insanların yanında bebekler gibiydiler.

KUZEY KAFKASYA, 1920-1922

1920-1'de üçüncü Kuzey Kafkasya Ayaklanması (bu sefer Beyazlara değil, Sovyetlere karşı) tüm Kuzey Kafkasya'yı ve Dağıstan'ı etkilemişti. Kuzey Kafkasya'ya Rus tehdidine karşı Sosyalist Grup, 1919'da, Sultan Galiyev'in "ulusal komünizm" ruhuyla Moskova partisinden farklı bir Kuzey Kafkasya Komünist Partisi kurma planlarıyla Bakû'dan Dağıstan'a döndüğünde yerli Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi oluşturulmuştu. Beyazların Mart 1920'de terk etmesiyle Petrovsk'a ilerleyip Kızıl Ordu'yu engelleyen Savunma Konseyi, kendisini "şeriat ve devrim ruhuyla" bağımsızlık kazanmaya adamış bir organ olarak Kuzey Kafkasya'nın geçici hükümeti olmuştu. Ama bu fazla sürmemişti; çünkü Bolşevikler tüm "ulusal komünistleri" Savunma Konseyi'nden atarak Dağıstan Devrimci Komitesi şeklinde yeniden adlandırmıştı.

Para ve yiyecek teklif ederek ve yerel devrimci komitelerde sözde temsili "yerli" kesimler yaratarak Kuzey Kafkasya'nın rüşvet yoluyla Rus komünist rejimini kabul etmesini arzulamaktaydılar. Bolşeviklerin "Kitlelerin kültürel düzeyini yükseltme" pratiğiyle uyum içinde, kadınlar ve onlu yaşlardaki gençlerin arasında ideolojik çalışma yapacak kesimler de yaratılmıştı. Bu tedbirlere rağmen, Bolşevikler, Kuzey Kafkasya'da popüler olmayı başaramamıştı; çünkü standart uygulama olarak zorla yiyeceklere el koyma uygulamaları[71] ve yerel aydınlar üzerinde oluşturdukları baskıyla, "komiserler... ve askerler... sanki fethedilmiş bir

---

70. A.Z. Velidov, *Bugünkü Türkili ve yakın tarihi*, İstanbul, 1942-7, İngilizceye *Turkestan Now* olarak çevrilmiştir, s. 37, Blank, "Struggle for Soviet Bashkiria", s. 13-14'te alıntılanmıştır.
71. Baytugan, "North Caucasus", s. 21-3; Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 103-6; Broxup, "Last *ghazawat*", s. 122; *Kratkaya istoriya SSSR*, C. II, s. 167; *Ocherkii istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 68-71; Takho-Godi, *Revolyutsiya*, s. 142-3.

düşman ülkesindeymişler gibi hareket etmekteydi."[72] Haydar Bammat'ın Dağ Meclisi adına Tiflis'te Sovyet Rusya'nın Dağıstan'ı işgalini protestosu, alışıldık "Kafkasya burjuva ve asilleri" aşağılamasından başka bir tepkiye yol açmamıştı.[73] Fakat şaşırtıcı bir şekilde, Sultan Galiyev'in tavsiyesi üzerine, doğrudan zulme uğrayan İslam geçici bir rahatlamaya kavuşmuştu; Galiyev Kuzey Kafkasya Müslümanlarını İslami şevk ve din karşıtı propagandaya direnmede Türkistan'ın ardından ikinci sıraya yerleştirmişti: "Şamil imamlığının anısı hâlâ canlıydı; yazılmamış yasa olan âdete ve Müslüman yasalarına bağlılık güçlüydü; klasik Arapça kullanımı yaygındı; savaşçı karakterli dağlılar bireyselliklerini şiddetli bir kıskançlıkla korumaktaydı."[74] Sultan Galiyev'in gözlemlediği üzere, "İç Savaş sırasında... dağ toplulukları bir bütün olarak... tamamen dinsel sebeplerle Sovyetlerin tarafında Biçerakov ve Denikin'e karşı savaşmıştı: Sovyet iktidarının dinlerine Beyazlardan daha çok özgürlük tanıdığını söylemişlerdi. Kafkasya Kızıl Ordusu'nda tamamen kendilerinden oluşmuş dağlı şeriat birimleri vardı... Kabardey mollası Katkakhanov'unkiler birkaç on bini bulmaktaydı."[75]

Bu arada Kuban'da Eylül 1920'de molla Tokal Hacı Karaket ve at yetiştiricisi Kekkez Uzdenov tarafından bir Karaçay Savunması Konseyi oluşturulmuştu. Bolşevik karşıtı "Kuzey Kafkasya Cephesi"nin askerî liderleri Keleş Girey ve Karaçay albayı Krimşamhalov bir gönüllü kuvveti toplamış ve Beyaz Ordu'dan kalanlarla birlikte Batalpaşinsk'e ilerlemişti. Fakat Orjonikidze süratle bir ordu örgütleyerek Ekim ayında yerli savunma kuvvetini mağlup etmiş ve "Sovyet iktidarı" tekrar tesis edilmişti.[76]

Çeçenistan'da Bolşevik işgaline tepki, 6 Mayıs 1920'de Tsonteri'de toplanarak Bolşeviklerin dağ topluluklarının bağımsızlıklarının "verilmesi" için gerekli "olgunluktan yoksun oldukları" iddiaları karşısında bağımsızlık ilan edilmesi olmuştu. Orada mevcut olanlar tarafından edilen yeminden sonra bir Ulusal Kongre seçilmiş ve tüm üyeleri sırasıyla *Kuran*, kılıç ve bir kamaya el basarak "özgür ve bağımsız İslam Cumhuriyeti hükümetini savunacaklarına" yemin etmişti. Çeçenlerin Sufi tarikatı Kunta Hacı (Kadiriye) taraftarı olmaları ulusal davalarına bağlılıklarını güçlendirmişti, bu tarikatın 19. yüzyıldan itibaren İnguşya'da da güçlü etkisi olmuştu.[77]

---

72. Baytugan, "North Caucasus", s. 23.
73. Bammat, "Caucasus and the Russian Revolution", s. 22-3.
74. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 141-3; Sultangaliyev, "Metody antireligioznoy propagandy sredi musulman", *Statyi*, s. 134-6, 139.
75. Sultangaliyev, "Metody antireligioznoy propagandy", s. 148-9.
76. Baytugan, "North Caucasus", s. 24; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 76-8.
77. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 161-2; Butbay, *Vospominaniya*, s. 42-4, 58-9; Broxup, "Last *ghazawat*", s. 118-19.

Komünist işgalcilere en ateşli ve en uzun direniş Ağustos 1920'de Avaristan'da Gidatl'da İmam Necmeddin ve Albay Alihanov'un bir şeriat ordusu oluşturmasıyla Çeçenistan ve Dağıstan'da ortaya çıkmıştı. Eyleme geçmelerinin ardındaki en acil sebep açlıktı, çünkü Bolşeviklerin sadece kendi yiyecek temin etme programlarını dayatması nüfusun ihtiyaçlarını karşılamamaktaydı.[78] 1919'da Bolşevikler ile Bammat Girey tarikatının başı Çeçen lideri Avturalı Ali Mitayev arasında bir antlaşmaya varılmıştı. Bu antlaşmaya göre, Çeçenlere özerkliklerini bir komünizm ve şeriat bileşimine dayandırma izni verildiği takdirde onlar da Denikin'e karşı savaşta Bolşeviklerin yanında olacaktı. 1920'de İmam Necmeddin'e karşı Bolşevik savaşı sürerken, Mitayev de, her ne kadar kuvvetlerinin bir kısmının komünistlerle işbirliği yaptığına dair kuşkular vardıysa da, Çeçen devrimci komitesinin lideri olmuştu. İsyancılar, genelde Avar ve Çeçenlerden oluşan 9.700 savaşçıdan fazla değildiler; onları Şamil ruhunda ulusal özgürlük davası ve bir Sufi tarikatı üyeliği şeklindeki bir çifte bağlılık birleştirmişti; bu tarikat Avaristan'da ağırlıklı olarak Nakşibendi'ydi ve başlarında, Türkiye'de sürgünden Dağıstan'a dönmüş olan, Şamil'in büyük torunu Saidbek vardı.[79] Savaşın ilk aşamalarında, dağlık bölgelerde neredeyse ulaşılmaz olan Dağıstanlılar ile Çeçenler, 19. yüzyıldaki başarılarını hatırlatan bazı dikkat çekici zaferler kazanmıştılar. Ekim 1920'de Hunzak yakınındaki Arakan nehir yatağında bir Bolşevik bölüğünü yok etmişlerdi ve 30 Kasım'da da görünürde zorlu "Devrimci Disiplinli Model Tüfek Alayı" da aynı yazgıyı paylaşmıştı. Diğer Müslüman çeteleri de Gotsatl'ı kurtarmış ve Hunzak ile Şamil'in üssü Gunib'i kuşatmıştı.

Diğer yandan, yukarı Çeçenistan ve Dağıstan'da bile tüm Müslümanlar Şeriat Ordusu'nu desteklememekteydi. Örneğin, alçak bölgelerde yaşayanlar arasından birçoğunun katıldığı bir Andi grubu, gerilla grupları oluşturarak komünistlere yardım etmiş, Hunzak kuşatmasını kaldırılmasında etkili olmuşlardı. Çeçenistan-Dağıstan'da zafer Bolşevikler için o kadar önemliydi ki, Stalin'in Vladikavkaz'a giderek Kuzey Kafkasya Bolşevik sempatizanlarından oluşan bir kongreye hitap etmesi ve onlara kendi bölgelerinde özerklik sözü vermesi gerekmişti. Gerçekten de, savaşın ortasında Bolşevik hükümeti Ocak 1921'de hem Dağıstan hem de Dağ (Rusçada "Gorskaya") Özerk Sovyet Cumhuriyetlerini oluşturmuş ve bu cumhuriyetlerde şeriat ile âdete (geçici olarak!) resmî statü bahşedilmişti. Dağ Cumhuriyeti Çeçenistan, İnguşya, Osetya, Kabardey, Balkarya ve Karaçay'ı kapsayıp Çerkezistan ve Abazha'yı

78. *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 123.
79. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 511; Avtorkhanov, *Memuary*, s. 99-100; Baytugan, "North Caucasus", s. 21; Broxup, *North Caucasus Barrier*, s. 6, 16 n. 3; Broxup, "Last *ghazawat*", s. 112, 114, 121-4.

hariç tutarken, güçlü dinsel ve tarihsel bağları olan ve Vladikavkaz'ın doğusunda bölgesel bir blok oluşturan Dağıstan ile Çeçenistan ayrıydılar. İlk başta bu iki cumhuriyeti Devrimci Askerî Komiteler yönetmişti ve Dağıstan liderliğinin içinde Muhammed Dalgat, Celaladdin Korkmazov, Kerim Mamedbekov, Necmeddin Samurski ve Ali Ekber Takho-Godi gibi Bolşevik eski kurtlar vardı.[80]

Kolay bir fetih olmayacağını gören Kızıl Ordu, yerli güçleri küçük görmesinin yarattığı boşluğu çok fazla takviye getirerek kapatmıştı. Dağ Cumhuriyeti'nin silahları yetersiz ama son derece hareketli ve becerikli, 1921'in ilk yarısında Ruslara ağır kayıplar verdirmiş (21 Ocak'ta Yukarı Çeçenistan'da Moskova Harp Okulu Tugay'ının bir elit alayını kuşatmış ve katletmişlerdi) halk ordusuna boyun eğdirmek için ağır silahlar da getirmişlerdi. Fakat o sırada işler tersine dönmeye başlamıştı. Müslümanların kahramanca savundukları Gergebil üç haftalık saldırı sonunda yıpranmış ve Gunib komünistlerin eline geçmişti. Şubat'ta Kızıl Ordu'nun acımasız bombardımanı sonunda Arakan, Gimri ve diğer köyler kaybedilmiş ve Mart'ta Şeriat Ordusu Dağıstan'ın batısına düşen güney Çeçenistan'daki dağlık bölgede sıkıştırılmıştı. Bu arada Bolşeviklerin Gürcistan'ı istilası Kızıl Ordu'yu Dağıstan'ı doğudan da tehdit altında tutacak Askerî Karayolu'na getirmişti. Ruslar savaşın sona erdiğini iddia ederken, İmam Necmeddin ve Albay Caferov komutasındaki Şeriat Ordusu hâlâ Gidatl'da kararlı bir duruş sergilemekteydi. Mayıs'ta Kızıl Ordu'nun tüm gücü, düşene kadar bu köye yönelmişti; geride çok az kişi sağ kalacaktı. Bu bile Dağıstan-Çeçen özgürlük savaşının sonu olmamış, savaş için için 1925'e kadar sürmüştü. Necmeddin, teslim olduğu ve iki Nakşibendi şeyhiyle birlikte vurularak öldürüldüğü 1924'e kadar dağlarda saklanmış ama Saidbek, Çerkezistan'daki General Keleş Girey gibi Türkiye'ye kaçmayı başarmıştı.[81]

İki yıllık, neredeyse sürekli savaşın Dağıstan (pek bereketli olmayan bu topraklar) için sonuçları yıkıcı olmuştu. Dağ toplulukları ile Çeçen ovaları arasındaki normal bağların sekteye uğraması, Dağıstan'ı tahıl kaynağından yoksun bırakmış, bu arada ülkede bulunan Kızıl Ordu birlikleri de alışıldık acımasızlıklarıyla yiyecek çalmışlardı. Dağıs-

80. A. Agayev, "Bezzakoniyua 30-kh godov: istoki, mekhazmy, posledstviya", inceleme, *Sovetskiy Dagestan*, 1988, no. 2, s. 19-28; *Central Asian Newsletter*, 1988-9, 7, 5-6, s. 9-11; *Istoriya Dagestana*, C. II, s. 231, 255, 293; C. III, s. 13, 50, 56, 72, 106, 135, 139-40, 222, 272, 299; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 765; Totoyev, vb (Der.), *Ocherki istorii Checheno-Ingushskoy ASSR*, C. II, s. 87.
81. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 511, 514-19, 521-6; Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 154; Baytugan, "North Caucasus", s. 24-6; Broxup, "Last *ghazawat*", s. 112, 114, 121, 123-41; F.E.B. Bryan, "Internationalism, nationalism and Islam", Broxup (Der.), *North Caucasus Barrier*, s. 209, 218 n. 40; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 82-3; Polyakov, *Sovetskaya strana*, s. 56-7.

tan ÖSSC'nin ilk komünist başkanı olan Lezgi Necmeddin Samurski, Orjonikidze'ye şöyle bir rapor sunmuştu:

> Dağ ilçelerinin nüfusu kelimenin tam anlamıyla çırılçıplak kalmış durumdadır. Dargo ve Andi ilçelerinden erkeklerin gün ortasına kadar evlerinin içinde kalmaları emredilmiştir, ki kıyafetleri olmayan kadınlar su almaya gidebilsin ve dışarıda çalışabilsinler... Müslümanları gömebilmek için kefen yoktur. Cesetler kille örtülmekte veya en yakın akrabası son giysisini vermektedir... Çıplak ailelerini giydirebilmek için dağlılar en son hayvanlarını ve mallarını satmaktadır. Bundan kazanç sağlama boyutları muazzam oranlara ulaşmıştır.[82]

Bu zorlukların üzerine bir de, Kuzey Kafkasya'nın 1921-2 kıtlığında Sovyet Rusya'da en çok etkilenmiş bölgelerden biri olması eklenmişti.[83]

1920-1 Sovyet karşıtı savaşa Dağıstan'ın bütün bölgeleri eş şekilde dahil olmamıştı: "Bolşevikler... Kumuk... Dargan ve... Lezgileri Avarlara... karşı kışkırtmayı başarmıştı... ve isyan Orta ve Güney Dağıstan'a yayılmamıştı."[84] Büyük ölçüde Kumukların yaşadığı kıyı toprakları ve aynı şekilde güneyin "Lezgileri" (Tabasaranlar, Agular, Rutullar ve Sahurlar ve ayrıca daha kalabalık olan asıl Lezgiler) kendi hâllerinde kalmıştı. Lezgilerin durumu Rus etnik politikasının devrimden önce ve sonraki eş keyfiliğini göstermektedir. Aşağı kısmı, tıpkı 1860-1917'de Dağıstan ile Bakû illeri arasında olduğu gibi, bugün de Dağıstan ile Azerbaycan arasındaki sınırı oluşturan Samur'un hem kuzey hem de güneyinde yaşamaktaydılar. 1920-1'de Azerbaycan SSC ile Dağıstan ÖSSC oluşturulduğunda,[85] Lezgilerin bu şekilde bölünmüşlüğü değiştirilmemişti ama Kuzey Dağıstan ile Terek illeri şeklinde bölünmüş benzer Kumuk bölünmüşlüğü, 1920'de Hasavyurt Bölgesi'nin Dağıstan'a aktarılmasıyla düzeltilmişti. Bir Lezgi yazarının açıkladığı üzere:

> 1930'lara kadar Rusya bir kaos içindeydi. Türkiye bunu büyük bir istekle kullanmış... sadece 1918'de Türkiye yanlısı Azerbaycan Cumhuriyeti'ni yaratmakla kalmamış, Kafkasya ve Orta Asya'daki gelişmeleri de etkilemiştir. 1922'de, Türk Neriman'ın liderliğinde Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri [Birliği] yaratılmıştı. Daha sonra SSCB Merkezi Komitesi'nin eş başkanı olmuştur... Bu şartlar altında, hâliyle, N. Samurski'nin [Dağıstan Merkezi Yürütme Komitesi'nin Lezgi başkanı] Lezgileri birleştirme sorununu çözmesi kolay değildi.[86]

---

82. N. Samurskiy, [letter to Orjonikidze, 1920 y.], Abdurahimov, *Albaniya-Lezgistan*, s. 278.
83. *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 1926-47, C. XXX, süt. 417; Broxup, "Last *ghazawat*", s. 143.
84. Bennigsen, "Muslim guerilla warfare", s. 53.
85. Polyakov, *Sovetskaya strana*, s. 56.
86. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya* - Lezgistan, s. 288-9; Lezgi olan bu yazar için Türk terimi, özelikle Azeriler için kullanıldığında aşağılayıcıdır.

Türk ulusalcılığı Azerbaycan'ın Lezgilerin ulusal birleşme arzusunu göz ardı etmesinin sebebiyken mevcut durum Ruslara da uygun gelmişti. Dağıstan'ı bir bütün olarak Azerbaycan'la birleştirmeye ilişkin daha önceki çeşitli öneriler sonuç vermemişti; bu şüphesiz, İran'ın Kafkasya'daki eski topraklarını da kapsayan birleşik bir Müslüman bölgesiyle Rusya'nın güney sınırlarını tehdit edecekti. Diğer yandan, Azerbaycan'ı, kuzeydoğu bölgesinden (eski Kuba Hanlığı) yoksun bırakarak kendisine düşman etmek pahasına Lezgilerin durumunda adaleti yerine getirmek Rusya için uygun bir hareket de değildi. Bu, Kafkasya'da varolan ama Sovyet rejimi sırasında bastırılarak daha ileri bir tarihe ertelenen birçok etnik sorundan biriydi.

Kuzey Kafkasya'nın birçok bölgesinde süren savaşa rağmen, Bolşevikler askerî zaferlerinden emin olur olmaz, Güney Kafkasya'da yaptıkları gibi, Rus olmayan topluluklar için bölgesel birimler oluşturma işine girişmişti. İlk anda 1921'de bunların ikisi oluşturulmuştu: Merkezi Petrovsky Limanı olan Dağıstan ÖSSC ve merkezi Vladikavkaz olan Dağ ÖSSC'si. Bununla beraber, Moskova'nın niyeti özerkliğin kâğıt üstüyle sınırlı kalmasıydı ve başlangıçtan itibaren Don üzerindeki Rostov'da üslenmiş Güneydoğu Bürosu aracılığıyla bölge üzerinde otoritesini dayatmıştı. SBKP etkisi hiç vakit kaybetmeden yerli kırsal bölgeler içinde Rus yerleşim birimleri olan kentler üzerinden uygulamaya konmuştu: Krasnodar (1920'ye kadar Yekaterinodar) Adıgeleri ile Çerkezleri; Pyatigorsk, Stavropol ve Nalçik Kabardeyleri ile Karaçayları; Vladikavkaz Osetleri ile İnguşları ve Grozni de Çeçenleri kontrol etmişti.

13
Kuzey ve Güney Kafkasya Toplulukları, 1920-1939

ETNİK, DİNSEL VE KÜLTÜREL KURUMLAR

1917'den itibaren Rus İmparatorluğu'nun tüm dinleri Komünist Parti politikası doğrultusunda zulme uğramıştır. Bu durum, her ne kadar Rus Ortodoks Kilisesi de büyük zulme uğramışsa da, Kafkasya'nın Hıristiyan topluluklarını Ruslardan uzaklaştırmıştır. Tüm dinsel gruplar gizli faaliyette bulunmuştur ve bununla ilgili bilgi edinmek, özellikle Müslümanların durumunda zordur. Kafkasya hâlâ özünde bir sömürgeydi; Ruslar büyük ölçüde yabancı olarak görülmekte, imparatorluk varlığı yerli sakinler tarafından hoş karşılanmamaktaydı ama yerliler yine de samimi bir şekilde Rus kültürünün bazı yanlarına saygı gösterebilmekteydi. Diğer yandan, yerli topluluklarının siyasi bağlılığını Türkiye ve İran'la sınırlarının olması etkilemekteydi; Moskova bu sınırlarda çok sıkı bir kontrol ve gözetim yürütmekteydi.

İlk başta Rus olmayanların beklentilerini yükseltmiş yeni politika, Moskova'nın 1921'de ilan ettiği "yerlileştirme" veya "yerelleştirme" (*korenizatsiya*) idi. Rus olmayan cumhuriyet ve illerde tüm parti, hükümet, kültürel ve ekonomik kurumlardaki makamlar er geç yerliler tarafından doldurulacaktı. Bir yandan bu yerli Kafkasya için eğitim tesisleri kurulması anlamına gelmekteydi ki böylece kendi etnik bölgelerinde memur, muhasebeci, öğretmen, hemşire, doktor ve diğer mesleklerden çalışanlar olabileceklerdi. Buna karşılık, Rus olmayan cumhuriyetlere atanmış yerli olmayan, ağırlıklı olarak Rus memurların da yeni bağlama alışması ve yerel dili öğrenmeleri beklenmekteydi.[1] Böylece resmî iş ve yazışmalar yerel dilde yapılabilecek, bu dil aynı zamanda ekonomi, edebiyat, sanat ve akademi alanında kullanılabilecekti.[2]

---

1. Avtorkhanov, *Imperiya Kremlya,* s. 92-3, 391-2; G. Simon, *Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union: from Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society,* çeviri, K. Forster ve O. Forster, Oxford, 1991, s. 5, 9, 13, 24-33, 36-54.
2. Avtorkhanov, *Imperiya Kremlya,* s. 87-8, 92-3; Simon, *Nationalism and Policy,* s. 23-4.

Kafkasya'daki durum özel coğrafi ve siyasi faktörlerden dolayı karışıktı. Sansür ve bilgi kaynaklarının çok sıkı kontrol altında tutulması, kendi yurttaşlarına yurtdışına seyahatle ilgili getirdiği sert sınırlamalar ve yabancıların SSCB içinde seyahat imkânlarının devletin turizm üzerindeki tekelinden (Inturist) dolayı sınırlı olmasından ötürü tüm SSCB, dünyanın geri kalanından mümkün olduğunda tecrit edilmişti. Ama Kafkasya çifte tecrit edilmiş durumdaydı. Rusya'dan bakıldığında, "Güney Kafkasya" yüksek Kafkas Sıradağlarının ötesindeydi; buraya yol azdı ve demiryoluyla ulaşmak ise ancak batı ve doğu kısımlarından mümkündü; denizyoluysa Karadeniz veya Hazar'dandı. Hava ulaşımı 1950'lere kadar son derece sınırlıydı: Rusya'dan idari merkez Tiflis'e uçuşlar, dağları, Grozni ve Bakû çevresinden geçmek zorundaydı ve ancak 1959'da jet motoruyla dağların üzerinden yüksek irtifa uçuşları mümkün olmuştu:[3] Rusya veya Rosiyan Cumhuriyeti'nin (RSBSC)[4] içinde bulunan Kuzey Kafkasya daha erişilebilirdi ama aynı sorunların birçoğu burada da vardı ve İnguş-Çeçenistan ile Dağıstan'da bulunan İslami coşkunun düzeyi (zulüm ve saklanma zayıflatacağına güçlendirmişti) Rusların yüzeyin altına geçmesini engellemişti. Yerel geleneklerin yakın bilgisini gerektiren bu özel kültürel ve siyasi özellikler, Orjonikidze ve Stalin gibi yerli Kafkasyalıların varlığını 1920'lerde kaçınılmaz yapmış ve 1930'lardan itibaren Moskova'nın "güvenlik organları" ile Kafkasya arasında "Beria'nın tımarı" ifadesinin ima ettiği "özel ilişki" ye yol açmıştı.[5]

Bolşevikler, Kafkasya'ya gösterdikleri özel dikkatlerinde haklıydılar. Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'da 1920'lerin sonuna kadar sürmüş yoğun İslami direnişte Rusların bölgeyi yeniden fethi ve bağımsız hükümetleri ortadan kaldırmalarına karşı genel öfkeyi görmek mümkündü; diğer yandan Gürcistan'da Gürcistan ÖSSC'nin ilanının hemen ardından belirmiş Rus karşıtı komplolar 1924'te batı Gürcistan'daki ayaklanmayla doruk noktasına ulaşmıştı. Buna ek olarak, bir de Stalin'in kendi Gürcü anayurduna kuşkuyla yaklaşmasının kişisel sebepleri vardı.

KAZAK TOPRAKLARI 1919-1939

Rus İç Savaşı'ndan sonra Don, Kuban ve Terek'teki Kazak toprakları harap olmuş, çiftlikleri bakımsız kalmış, nüfusları yarı yarıya azalmış ve toplumları sekteye uğramıştı. Beyaz Ordu'nun tahliyesi sırasında

---

3. R.E.G. Davies, *Aereflot: an Airline and Its Aircraft*, Shrewsbury, 1992, s. 16, 20, 21, 22, 24, 27, 34, 44, 56'daki haritalar.
4. Rusçada "Rus" anlamına gelen iki sıfat vardır: *Russkiy*, insanlar, sanatlar veya nesnelerin etnik veya kültürel Rus olmaları anlamına gelir; *rossiyskiy* ise "Rus devleti veya *Rossiya* adındaki ülke, resmî kurumlar veya belgelerle ilgilidir; örneğin, "Rossiyan Federasyonu"na Sibirya dahildir ama Ukrayna veya Gürcistan değil.
5. C.H. Fairbanks, "Clientelism and higher politics in Georgia, 1949-1953", Suny (Der.), *Transcaucasia*, s. 339-41.

Rus olmayan yerlilerle (Kalmuk, Çerkez ve diğerleri) birlikte Türkiye ve Yunanistan'a ve sonunda da Batı Avrupa'ya iltica etmek için 50.000 Kazak da ayrılmıştı.[6]

Don ilinin yıkımı ve nüfusunun azalması, büyük ölçüde, 1919 İlkbahar'ında başlamış Kazak Bolşevik karşıtı isyanının sonucuydu. O sırada birçok Kazak, Kızılların davasını desteklemekteydi ama Bolşeviklerin tahıl, at ve arabalara el koyması ve gerçekleştirdikleri kitlesel kurşuna dizmeler yüzünden kuzey ilçelerinde bir isyan çıkmıştı.[7] Kızıl kuvvetlerini yenilgiye uğratan 40.000 Kazak Beyazlara katılmış, Denikin'in Mayıs'ta Moskova'ya ilerleyişini mümkün kılmıştı. Bunun üzerine yerel Bolşevik komiteleri doğaları gereği "karşıdevrimci bir unsur" olarak kazaklara karşı cezalandırıcı eylemlere girişmiş ama böylece Kazak dayanışmasını artırarak Beyazların tüm Don bölgesini ve Ukrayna'nın büyük kısmını işgal etmesini sağlamıştı. Ocak 1920'de Denikin'in Gönüllü Ordusu'nun neredeyse yarısı Kazaklardan oluşmaktaydı ama kesinlikle hepsi "varlıklı" statüde değildi.[8]

Komünistler Don Kazak isyanını büyük bir vahşetle bastırmıştı: Propaganda amaçlı görüşe uygun olarak tüm Kazaklar "kulak" idi, hedef, komünist hükümete karşı çıkmış tüm "varlıklı" Kazakları "hiç kimse kalmamacasına" yok etmekti. Her ne kadar bu plan Bolşevik Merkez Komitesi tarafından Ocak 1919 kadar erken bir tarihte tasarlanmıştıysa da[9] (ardından Lenin ikna yoluyla Kazakların işbirliğini sağlamanın mümkün olduğunu düşünmesinden dolayı ertelenmişti), Rus yazarlar 1990'lardan itibaren Troçki'yi bu soykırımın ardındaki kötü dâhi olarak göstermiştir.[10] Askerî Komite'den gelmiş bir talimat "silahlı olan herkesin hemen orada vurulmasını... tamamen yok edilmesini... ve hatta erkek nüfusun belli bir yüzdesinin imha edilmesini" emretmişti.[11]

---

6. Longworth, *Cossacks*, s. 311, 313-16; Yermlin, *Revolyutsiya*, s. 170.
7. Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 147, 148-9, 162; A. Znamenskiy, "Donskaya alternativa: perechityvaya M.A. Sholokhova", Merkulov (Der.), *Rus monogolikaya*, s. 206-9. Bu her iki çalışmada da Kazak muhalefetindeki artışın suçu Troçki'ye yüklenmektedir; güya Lenin'in Kazaklara daha duyarlı davranılması ısrarını içeren emirleri göz ardı etmiştir.
8. M. Heler ve A. Nekrich, *Utopiya u vlasti: istoriya Sovetskogo Soyuza a 1917 do nashikh dney*, 2 cilt, Londra, 1982, C. I, s. 105; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 148, 150, 157-8, 161-4; Znamenskiy, "Donskaya alternativa", s. 207-13.
9. "Rus Komünist Partisi (Bolşevikler) Merkez Komitesi'nin Örgütsel Bürosu'ndan Kazak Yerleşim Birimlerindeki tüm işçi başlarına sirküler mektup, 24 Ocak 1919", M. Bernshtam, "Storony v grazhdanskoy voyne 1917-1922 gg.", *Vestnik russkogo khristianskogo dvizheniya*, 1979, no. 128, s. 301'den alıntılanmıştır, Heler ve Nekrich, *Utopiya u vlasti*, C. I, s. 90-1, 344-5 n. 121'de gönderme yapılmıştır. Aynı kaynak 1,5 milyon Kazak'ın öldürüldüğünü hesaplamaktadır; muhtemelen tüm Don Yerleşim Birimi'nin %70'i.
10. Heler ve Nekrich, *Utopiya u vlasti*, C. I, s. 90-1, 249-50; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 170-2. Troçki'ye yöneltilmiş bu suçlamanın ardında "Yahudi-Mason komplosu"nun Rus Yahudi karşıtı hayali kurgusu yatmaktadır; buna göre, amaç, güya, Rus ve Ukrayna halkları yok etmek ve geleneksel aile yapısını da yok etmek için devrimi baltalayarak iç savaşı uzatmaktı. Krş. Znamenskiy, "Donskaya alternativa", s. 203-5, 207.
11. V. Levchenko, "Chernye doski", Merkulov (Der.) *Rus mnogolikaya*, s. 228; Znamenskiy, "Donskaya alternativa ", s. 206, 209-10.

Böylece Don'un ve diğer illerin "Kazaklardan arındırılması" (*ras-kazaçivanye*) başlamıştı. Bunun sonucunda çeşitli yerleşim birimleri dağıtılmış ve Kazakların bir toplumsal grup olarak varlığı sona ermiş, neredeyse yasadışı ilan edilmişlerdi. Don Kazak ili, Kuban-Karadeniz, Stavropol ve Terek illeriyle birlikte yeni Kuzey Kafkas Bölgesi'nin parçası olmuştu. Sadece Kazakların kalıtımsal askerî statüsü ortadan kaldırılmamış (zaten birçok Kazak çiftçisi için can sıkıcı bir hâl almıştı), geleneksel Kazak kostümünün giyilmesi yasaklanmış ve kazakların büyük kısmının Kızıl Ordu'da görev yapması yasaklanmış ve aynı zamanda köylü sınıfına indirgenmişlerdi. Ama küçük köylerde yaşamadıkları, aksine büyük yerleşim birimlerinde (*stanistas*) yaşadıklarından (bir kısmı 40.000'e ulaşmaktaydı) Kazakların süren toplumsal bağlılığı tercih edilmişti.[12]

1919'un sonunda geldikleri kritik nokta bazı Kazakları Sovyet diktatörlüğünü kabul etmeye zorlamıştı. Kazak bölgelerine boyun eğdirildikçe, komünistler onlara dair sınıfsal önyargılarını uygulamaya koymaya başlamıştı; özellikle, İç Savaş'ın verdiği yıkımı dikkate almadan, Kuzey Kafkasya ve diğer Kazak bölgelerinde hâlâ "büyük tahıl fazlalıklarının" olduğuna ve bunlara devletin el koyması gerektiğine karar vermişlerdi. Fakat iki faktör bu hırsızlığı Kazak topraklarında yapmayı Orta Rusya'da yapmaktan daha zor kılmıştı. Bir kere, etkin ve varlıklı çiftçiler ve yaşamlarını savunmak için savaşmaya hazır Kazakların çoğu genelde "kulak" stereotipine uymaktaydı. İkincisi, Bolşeviklerin Kazakların topraklarını vermeyi tercih ettiği "yabancı" yoksul köylüler burayı onlar kadar etkin kullanabilecek kapasitede değildi. Tarımın kolektifleştirilmesi için yapılmış ilk denemede "yabancılar" 1920-1'de komün çiftlikleri hâlinde örgütlenmişti ama eğer (Lenin'in itiraf ettiği üzere) RSBSC bu yıllarda sağ kaldıysa, bu Güneybatı Sibirya ve Kuzey Kafkasya'dan gelmiş tahıl sayesinde olmuştu ve bu neredeyse hiçbir şekilde yeni kolektif çiftliklerin başarısı olarak gerçekleşmemişti; çünkü bu komünler verimsiz olmuştu. Bolşevikler için yoksul köylüler esasen Kazakların gücünü kırmak içindi[13] ve bu büyük ölçüde 1921-2'de Kazak topraklarındaki kıtlığa sebep olmuştu.

Kuzey Kafkasya'da tahıla 1920-1'deki el koyma bu tahılı üretmiş olanları yok etmişti ve komünistlerin tahıl edinme çetelerinin şiddetiyle karşı karşıya kalan Kazaklar, daha önceki refahlarını geri kazanmanın mümkün olmadığını görmüştü. Rus KP'sinin onları, bir "Çalışan Kazakların Tüm Rusya Kongresi" düzenleyerek kendi yanlarına çekme çabalarına rağmen, Ocak 1920'de birçok eski Kazak Bolşevik karşıtı

12. Conquest, *Harvest of Sorrow*, s. 275; Polyakov, *Sovetskaya strana*, s. 50-1; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 176; Znamenskiy, "Donskaya alternativa", s. 195, 209.
13. Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 150, 171, 177-8, 189-92.

isyanlar dalgasında bir araya gelmişti. Bunların Kuban'da gerçekleşmiş en büyük ve en uzun olanında, 10.000 Kazak gerilla usulü bir hayatta kalma savaşında Sovyet hükümetine karşı ayaklanmıştı ve bu (komünist diktatörlüğüne karşı tüm direnişlerde olduğu gibi) resmen bir "eşkıyalık" olarak tanımlanmıştı. İsyancı gruplar Sal Bozkırı ve Kuzey Kafkasya'nın ormanlık vadilerinde kendilerine sığınak bulmuş ve "Rusya'nın Yeniden Yaratılması İçin bir Ordu" oluşturmuştu. Bazı Kuban Kazakları direnişlerine yıllarca devam etmiş, ara ara kentleri ve iletişim sistemlerini yağmalamak için ortaya çıkmıştı. En meşhur liderleri Dunko ve Vasyuk Sovyet yetkililerine ölümüne karşı çıkmış ve ancak 1925'te son Kazak çeteleri mücadelelerini sona erdirmiş ve Kuban tedirgin bir barışa kavuşmuştu.[14]

Komünistlerin 1924'te kısmen özgür bir ekonomiye geri dönüşü Kazak çiftçiler için bile bir nefes alma fırsatı yaratmış, terk ettikleri tarlalarını işlemeye teşvik etmiş ve böylece Kuban daha önceki üretkenliliğine tekrar kavuşmuştu. Aralarında sınıf düşmanlığı yaratma girişimlerini reddederek birçoğu, tüm Kazakların eşit olduğu, aralarında "zengin", "orta sınıf" ve "yoksul" kategoriler olmadığı görüşünü sürdürmüş ve onların "sınıf düşmanları" olduğuna dair propaganda bir süreliğine ortadan kalkmıştı.[15]

Bununla beraber, 1929'da Don ve Kuzey Kafkasya, tıpkı Ukrayna ve Orta Volga gibi, bir yıl içinde tam bir kolektifleştirmenin yapılacağı bölgeler olarak belirlenmişti. Gerçekten de Kuban'da "kulaklar"a karşı saldırı Haziran 1926'da, Komünist Parti'nin kötü nam salmış OGPU'su (gizli polis) yetmiş bir yeraltı örgütü "ortaya çıkarıp" on iki ay içinde 300 "eşkıya" öldürdüğünde tekrar başlamıştı. 1928'de 35.000 civarında Kuban çiftliği (yaklaşık 175.000 insan) çiftliklerden atılmak ve "kulaklar" olarak tehcir edilmek için belirlenmişti; bunların en az 600'ü vurulmuştu. Şubat 1930'da Kuban ve Stavropol'da 9.000 çiftlik daha "kulaklardan arındırılmış" ve sakinleri (her yaştan 45.000 insan) sürgün edilmişti. Bunu komünistlerin savaş ilanı olarak gören birçok Kazak samanlarını yakmaya ve hayvanlarını öldürmeye ve böylece kendilerini ya "tecrit edilerek toplama kamplarına gönderilmesi" gereken birinci kategori köylü "sınıf düşmanları" ya da "uzak bölgelere tehcir edilecek" ikinci kategoriye sokmuşlardı. Kolektifleştirmeye direniş Aşağı Volga, Sal Bozkırı, Stavropol'un kuzeyi ve Kuban'da çaresiz bir silahlı isyana dönüşmüş ve KP, Kazaklara boyun eğdirmek için acımasızca süvari ve

---

14. M.S. Bogdanov, *Razgrom zapadnosibirskogo kulatsko-eserovskogo myatezha 1921 g.*, Tyumen, 1961; Conquest, *Harvest of Sorrow*, s. 277; Longworth, *Cossacks*, s. 318-20; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 173-6.
15. Longworth, *Cossacks*, s. 322; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VIII, s. 574-5; Levchenko, "Chernye doski", s. 229.

zırhlı arabalar kullanmıştı. Binlercesi kurşuna dizilmiş ve on binlercesi (tüm nüfuslarıyla birlikte *stanista*lar) yarı çöl bölgelerdeki "özel yerleşimlere" (esir kamplarına) tehcir edilmişti.[16]

Bu tür cezalandırıcı operasyonlar çiftçileri devletin tahıl edinme faaliyetiyle işbirliği yapmaya ikna etmediğinden, Ekim 1932'de Kazakları ve diğer çiftçileri "fazla" tahıllarını teslim etmeye zorlamak için bir KP komisyonu gönderilmişti. Bazı yerel komünistler hasadın yetersizliği gerçek olduğunu ve çiftçilerden kışlık yiyeceklerinden son kalanların ve tohumluklarının alınmaması gerektiğini belirterek protestoda bulunmuştu ama bu çağrılara kulak asılmamış ve *stanista*ların tüm nüfuslarıyla uzak kuzeye ve Sibirya'ya tehcir edilmeleri de dahil olmak üzere daha da sert bir baskı tatbik edilmişti. Aralık 1932'de Kuban bölgesinin ağırlıklı olarak Kazak olan çiftçi halkından 63.500'den fazla kişi evlerinden kopartılarak tehcir edilmişti. Bu arada Kolhozların dışında kalmış Kazak çiftçilere (çoğunluk) karşı, hasadı ve sonbahar ekimini sabote ettikleri iddiası ve "karşıdevrimci yıkıcıları vurun" sloganıyla yoğun bir basın kampanyası başlatılmıştı. Aralık 1932'de Komünist Parti'nin terör polisinin özel birliklerinin bir cezalandırıcı askerî operasyonu Kuban'ı hedeflemişti. Tikhoretskaya'da 600 yaşlı Kazak meydanda çırılçıplak soyulmuş ve makineli tüfekle taranmıştı. Başka bir yerleşim biriminde isimleri A-L arasındaki harflerle başlayan tüm Kazaklar Arçangel iline sürülmüştü. Doğal olarak kolektif çiftçiler de şiddete başvurmuş, köpeklerini boş yere komünist çiftlik ekip başlarına saldırtmışlar veya onlara yaba saplamışlardı.[17]

Tüm Kuban bölgesini (Güney Rusya'nın, Ukrayna'nın ve Orta Volga'nın büyük kısmı gibi) kış için neredeyse tamamen yiyeceksiz bırakma pahasına KP'nin tahıl edinme hedefine ulaşılmıştı. Bunun sonucunda ortaya çıkmış ve 1933'e kadar sürmüş kıtlıkta binlerce insan ölmüş ve birçok köy nüfuslarının %40-60'ını kaybetmişti. Bu insan ürünü kıtlığın en çok harap ettiği bölgeler eski Kazak bölgeleri ve Ukrayna idi; buralarda "toprağın büyük sosyalist devrimine" yüz binlerce insan kurban edilmişti.[18]

---

16. B.A. Abramov, "Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva v RSFR", V.P. Danilov, derleyen, *Ocherki istorii kollektivizatsii selskogo khozyaystva v soyuznykh respublikakh: sbornik statey,* Moskova, 1963, s. 103-4; I. I. Alekseyenko, *Repressii na Kubani i Severnom Kavkaze v 30-e gg. XX veka,* Krasnodar, 1993, s. 9, 12-13, 21; R.W. Davies, *The Socialist Offensive: The Collectivisation of Soviet Agriculture 1929-1930,* Londra, 1980, s. 258-9; Longworth, *Cossacks,* s. 325; Ponomarev, *Istoriya SSSR,* C. VIII, s. 550, 566, 571, Simon, *Nationalism and Policy,* s. 96; A.I. Solzhenitsyn, *Gulag Archipelago,* 3 cilt, Londra, 1974-8, C. III, s. 353, 356-7, 360, 363.
17. Alekseyenko, *Represii na Kubani,* s. 27; Levchenko, "Chernye doski", s. 224-6, 228-9.
18. Alekseyenko, *Represii na Kubani,* s. 50; Conquest, *Harvest of Sorrow,* s. 275-81; Yu.A. Polyakov, V.B. Zhiromskaya ve I.N. Kiselev, "Polveka molchaniya (Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1937 g.)", *Sotsiologicheskiye issledovaniya,* 1990, nos. 6-8, [s. 1], s. 11, 16-17 [bundan sonra Census 1937]. 1936 ve 1926 nüfus sayımlarının karşılaştırılması, daha

Böylece "Kazaklardan arındırma" soykırımı (ilk kez 1919'da başlamıştı) 1933'de hemen hemen tamamlanmıştı. Bu süreçten kurtulmak için bazı Kuban Kazakları kaçarak Kafkas Dağlarına saklanmışlardı; burada bu şiddetli şekilde komünizm karşıtı asiler, 1941'de savaş yaklaşırken hâlâ pusuda komiserlerden intikam alma fırsatı beklemekteydi. Boyun eğerek evlerinde kalmış olanlar içlerinde, koşullar değiştiğinde patlamaya hazır acı bir öfke barındırmaktaydı. Bu arada Moskova hükümeti iyi kötü yara almadan hayatta kalmayı başarmış topluluklar arasında Kuban Kazaklarının Ukrayna kültürüne zulümde bulunmaya yoğunlaşmıştı; öğretmenleri tutukluyor, Ukrayna okullarını kapatıyor ve Ukraynaca öğretilmesini yasaklıyordu. Fakat 1936'da Avrupa savaşı çıkacağı beklentisiyle Stalin'in Komünist Partisi bu baskıyı gevşetmenin gerekli olduğu sonucuna varmış ve bir kez daha Don, Kuban ve Terek Kazakları birlikleri oluşturulmuştu; sonunda 100.000 kişilik beş tümene ulaşan bu birliklerin hepsi süvari olmadıkları gibi, Kazak da değildiler. Geleneksel üniformaları, karabinaları ve kılıçlarıyla etkileyici gözükmekteydilerse de, modern savaşta karşılaşacakları tank ve toplarla boy ölçüşmeleri söz konusu değildi.[19]

KALMUKLAR

Tarihleri ve Aşağı Volga ile Kuzey Kafkasya Bozkırı arasındaki uzak yerlerinden dolayı, Kalmuklar 20. yüzyılın başında Rusya'nın Avrupa kısmının en tecrit edilmiş etnik topluluklarından biriydi. Moğol kökenli toplumsal örgütlenmelerini korumuşlar ve Avrupa'daki tek Budist etnik topluluktular; 1909-15'te onlar için St. Petersburg'da inşa edilmiş etkileyici tapınakla gurur duymaktaydılar.[20] Hâlâ neredeyse tamamen sığır çobanı olup keçe çadırlarında yaşayan Kalmuklar 1917'de, Şubat Devrimi'nin onların liderlerini bile geçici komiteler oluşturmaya teşvik etmesiyle modern siyaset ve kurumlarının içine çekilmişti. Bunlardan Petrograd'da toplanmış bir tanesinin unvanı "Buryat-Kalmuk Komitesi" Kalmukların Sibirya kökenli etnik bağlantılarının farkında olduklarını göstermektedir. Rus Geçici Hükümetini destekleyen bu komite, imparatorluk sisteminin polisler ve *uls*lar, yani koruyuculardan oluşan nefret edilen yerel idare şekline son vererek yerine demokratik yönetimi getirmeyi amaçlamaktaydı. Fakat Sibirya'daki Buryatlarla an-

---

kuzeyde Uralların batısındaki bölgeler, Ukrayna ve komşu Rus illerinin aksine, Kuzey Kafkasların (Rus olmayan bölgeler hariç) ve aşağı Volga'nın batısındaki illerin %2,1 ile %23 arasında nüfus kayıpları yaşadıklarını göstermektedir. 1926 Nüfus Sayımı için bakınız: F. Lorimer, *The Population of the Soviet Union: History and Prospects*, Cenevre, 1946.

19. Conquest, *Harvest of Sorrow*, s. 278-9; Longworth, *Cossacks*, s. 328-30.

20. E. Mawdsley ve M. Mawdsley, *Moscow and Leningrad (Blue Guide)*, Londra, 1980, s. 321-2.

laşmazlık bir süre sonra Kalmuk meselelerini karıştırmış ve Ekim'deki Bolşevik ihtilali bu anlaşmazlığın önüne geçmişti. Bu arada 25 Mart 1917'de Astrahan'da ilk ayrı Kalmuk Ulusal Kongresi toplanmıştı. Katılımcıları parlamenter demokrasiyi yerleştirmeye karar vermiş ve başarılı bir şekilde Rusya'nın Geçici Hükümetinden bir Kalmuk ilinin yaratılmasını talep etmişti. Astrahan, Stavropol, Don ve Terek'ten 136 delegenin katıldığı Temmuz'daki ikinci kongre, seçilmiş yerel konseyler için bir proje kabul ederken, birinci kongrenin Kalmuk din adamları olan lamaların sayısını artırmaya, Kalmuk okullarında Budist eğitimi başlatmaya ve yeni manastırlar inşa etmeye karar vermişti. Fakat bu önerilerin herhangi biri gerçeklik kazanmadan önce Bolşevik darbesi gerçekleşmiş ve Kalmuk Astrahan Yerleşim Birimi'nin liderleri de, Bolşevik karşıtı "Kazak Yerleşim Birimleri, Kafkas Dağlıları ve Bozkırların Özgür Topluluklarının Güneydoğu Birliği"ni kuran Ekim antlaşmasına imza atanlar arasında yerlerini almıştı.[21]

Böylece Kalmukların anayurdu Rus İç Savaşı'nın savaş alanlarından biri olmuştu. Ocak 1918'de Bolşevikler Astrahan'ı ele geçirdiklerinde Kalmuk resmî görevlileri ve Prens D. Tudutov liderliğindeki askerî birimler kenti terk etmişti. Bir yıl sonra Beyazların Don Bölgesi'nden geçerek sonunda Çariçin'i ele geçirmesi Kalmuk Bozkırı'nı bir kez daha kontrolleri altına almıştı. Tam bu sırada Lenin (muhtemelen ailesinin Astrahan'la olan bağlarından dolayı) "kardeş Kalmuklar"a bir çağrıda bulunarak Bolşeviklerin Kalmukları Beyaz kampına iten şiddet eylemlerinde bulunduğunu kabul etmiş, bu tür eylemlerin cezalandıracağını belirtmiş ve Kalmuklar Kızıl Ordu tarafına geçtikleri takdirde affedileceklerine ve toprak sahibi olacaklarına söz vermişti. Ama bu çağrı pek fazla karşılık bulmamıştı. Ekim 1919'da Bolşevikler Kalmukya'yı tekrar işgal ettiklerinde, onlara karşı hemen bir isyan baş göstermiş ve bu Bolşeviklere, onları "güvensiz" bulmak ve Kızıl Ordu'da görev yapmaktan men etmek için bir sebep daha vermişti.[22] Bu arada şiddet, Kazak karşıtı komünistler Platovskaya köyünü kuşatıp 150 erkek, kadın ve çocuğu katlettiklerinde Don'daki Kalmuklara da sıçramıştı. Don'un Beyaz hükümeti Kalmuk Kazaklarını içinde bulundukları tehlikeli durumdan Novorossiysk üzerinden çıkartmaya karar vermişti ama Şubat

---

21. D. Arbakov, "The Kalmyks", Münih, 1958, s. 30-6; B.B. Batuyev (Der.), *Natsionalnoye dvizheniye v Buryatii v 1917-1919 gg.: dokumenty i materialy*, Ulan-Ude, 1994, s. 9-10, 12-13, 26-9, 54, 75, 197; I. Borisenko, "Skolko bylo khurulov?", *Izvestiya Kalmykii*, 15 Mart 1994 Dimanshteyn, *Revolyutsiya i natsionalnyy vopros*, C. III, s. 379-81, 432-3; Kuzeyev (Der.) *Narody Povolzhya i Priuralya*, s. 273, 277, 279, 280-1; Longworth, *Cossacks*, s. 292-3; *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 744, 753.

22. Arbakov, "Kalmyks", s. 30; J. Hoffmann, *Deutsche und Klamyken 1942 bis 1945*, Freiburg, 1974, s. 33-4; A.M. Nekrich, *The Punished Peoples: the Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, Rusçadan çeviri, G. Saunders, New York, 1978, s. 66-7; Volkogonov, *Lenin*, s. 7, 8.

1920'deki Beyaz tahliyesi sırasında ortaya çıkan kaosta birçok Kalmuk mültecisi ya ölecek ya da geride kalacaktı.

Volga bölgesinde bunun ardından gelen kıtlık Kalmuk nüfusunun biraz daha azalmasına sebep olmuştu; öyle ki, 1897'nin 190.000 rakamıyla karşılaştırıldığında, 1926'da sadece 129.000 vardı. Kalmukya'nın 1919'daki Bolşevik Rus işgaline misillemeler eşlik ederken (özellikle Budist manastırlara karşı) tek tük direnişler 1926'ya kadar sürmüştü. Buna rağmen, bazı Kalmuklar Bolşeviklerin tarafına geçmişti; çünkü Bolşeviklerin Kalmukya'yı kurtaracaklarına inanmışlardı ve 1919'da ilk Kalmuk Sovyetleri Kongresi'nde Anton Amur-Sanan komünizmin halkına parlak bir gelecek getireceğini ilan etmişti. Gerçekten de, ilk başta bundan bazı yararlar sağlamışlardı: Kasım 1920'de komünist hükümet, Kalmuk Özerk Bölgesi'ni (ÖB) yaratarak onlara, ağırlıklı olarak Rusların yaşadığı nehir kıyısı topraklarından çeşitli koridorlar sağlamış, su, balıkçılık ve hayvanlarını otlatmak için onlara Volga'ya erişim hakkı vermişti.[23]

Bu kısmen Rusya, Dış Moğolistan meseleleriyle meşgul olduğundandı. Rus-Japon Savaşı'ndan sonra Dış Moğolistan bir yandan Pekin'e karşı isyan ederken bir yandan da Japon-Rus çekişmesinin arenası olmuştu. 1921'de Bolşevik hükümeti Çinlileri atmak için Moğolistan'a "yardım" edecek devrimciler göndermiş ve böylece 1924'te Moskova'nın kuklası olarak "bağımsızlığını" ilan edecek Moğol Halk Cumhuriyeti ortaya çıkmıştı; ulusalcı hükümeti, kendisini "kapitalist olmayan gelişime" adayacaktı. Bu arada, 1918'ten itibaren Sovyet Rusya'nın aracı olan "Komünist Enternasyonal" (Komintern), Dış Moğolistan'ı devrimciler yetiştirerek ve Budizm'i zayıflatarak Rusya'nın kontrolüne sokmaya çalışmaktaydı ve bunları gerçekleştirmeye çalışan ajanlar arasında komünist olmuş Kalmuklar vardı.[24] Gerçekten de Bolşeviklerin Kalmuk ÖB'sini yaratması, onların, Rusya'nın Budistleriyle ilgilendiklerini göstererek Asya'da uygun bir izlenim bırakma arzularından kaynaklanmıştı.

Fakat kısa süre sonra Moskova'nın Kalmuk kültürü için gerçek niyetleri ortaya çıkmıştı: 1924'te Budist tapınakların (kurullar) sayısının epeyce azaltılması gerektiğine karar vermişti. Bu Kafkasya'ya en yakın ilçelerde süratle uygulanmış ama Don ve Orenburg illerine yakın yerlerde

---

23. Arbakov, "Kalmyks", s. 31-2; *Atlas SSSR*, Moskova 1928, s. 47-8; Kuzeyev (Der.), *Narody Povolzhya i Priuralya*, s. 278; Nüfus Sayımı 1937, [kıs. 2], s. 58; Polyakov, *Sovetskaya strana*, s. 61-2, 161.

24. Arbakov, "Kalmyks", s. 30; T.T. Hammond, "The communist takeover of Outer Mongolia: model for Eastern Europe?", *Studies on the Soviet Union* (ns), 11, 4, *The Anatomy of Communist Takeovers*, Münih, 1971, s. 110-29; *Istoriya Mongolskoy Narodnoy Respubliki*, s. 344-5, 405; Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 128-37; Kuzeyev (Der.), *Narody Povolzhya i Priuralya*, s. 243, R.A. Rupen, "The absorption of Tuva", *Studies on the Soviet Union* (ns), 11, 4, 1971, s. 145-62; R.A. Rupen, *How Mongolia Is Really Ruled: a Political History of the Mongolian People's Republic, 1900-1978*, Stanford, 1979, s. 5-33, 36-44.

daha yavaş ilerlemişti; çünkü oradaki Kalmukların, Kalmuk ÖB'sine geçmelerini engellemek zorunda kalmamaya çalışmaktaydılar. Her ne kadar birçok kurul kapatılmış ve yıkılmıştıysa da, "kutsal yerlere" hac ziyaretleri de dahil olmak üzere Budist ayinleri sürmüştü. Çilgir'in yakınındaki bir popüler mabette saygın bir keşiş olan ve 1850'lerde ölmüş Lavga'nın mumyalaştırılmış cesedi bulunmaktaydı. 1929'da orada bir din karşıtı toplantı düzenlenmiş ve bu sırada örgütlenmiş uydurma bir mahkemeyle uzun süredir ölü keşiş, onun mabedi ve orayı ziyaret etmiş herkes suçlu ilan edilmiş ve mabet de yok edilmişti.[25]

Moğol toplulukları dilleri ve yazılarıyla ilgili sorunu çözmek istemekteydi. Ocak 1931'de hecelenmenin standartlaştırılması ve her üç dildeki modern terminolojinin koordinasyonunu tartışmak ve "yeni" Latin alfabesini kullanmak için Moskova'da "Moğol Toplulukları Birinci Kültürel Konferansı" (Kalmuklar, Buryatlar ve Moğollar) toplanmıştı. Fakat tipik olarak bunun bir "pan Moğolcu" komploya dönüşebileceğinden kuşkulanan Bolşevikler bu projeyi sona erdirmişti.[26] Bundan sonra üç yazınsal dilin "gelişiminin" farklı bir program izlemesini sağlamışlar ve SSCB'deki diğer her etnik toplulukta olduğu gibi, 1930'larda alfabelerinde gerçekleştirilmiş çeşitli değişikliklerle meseleyi karıştırmışlardı.[27]

Kalmukya'da da alfabe değişiklikleri aynı şekilde keyfiydi. Kalmukya'nın ilk Bolşevik gazetesi olan *Ulan Khalmg* (*Kızıl Kalmukya*) 1919'da çıkmıştı ve bu ilk başta eski Kalmuk dik yazısında basılmıştı. Geleneksel yazıyı Kalmuk toplumunun nispeten ufak bir kesimi bildiğinden, Bolşevikler bunun kültürel gelişimi geciktirdiğini söylemiş ve 1924'te değiştirilmiş Kiril alfabesini uygulamaya koymuşlardı. 1930'da bunun yerini "devrimci" Latin alfabesi almıştı; bu görünürde Kalmukya'da belirmekte olan "yeni edebiyat" için uygundu. Fakat bu sonunda uygun bulunmamış ve 1938'de kaldırılmıştı; yerini değiştirilmiş Rus alfabesi almıştı.

Kalmuklar için eğitim kurumlarının sayısı 1920'lerde artmışsa da, komünist devletin Kalmukya'da 1917'den önce varolan eğitim tesisleri ayarında tesisler sağladığı şüphelidir (Kalmuk ve Rus yardımseverler

---

25. Arbakov, "Kalmyks", s. 30; Borisenko, "Skolko bylo khurulov?"; I. Borisenko, "Svyatogo sudili bezbozhniki", *Izvestiya Kalmykii*, Şubat 1994, s. 2; Hoffmann, *Deutsche und Kalmyken*, s. 35-6, W. Kolarz, *The Peoples of the Soviet Far East*, Londra, 1954, s. 115n.; Kolarz, *Religion*, s. 467; Kuzeyev (Der.), *Narody Povolzhya i Priuralya*, s. 293.
26. *Revolyutsionnyy Vostok*, 1931, no. 11/12, s. 238, Kolarz, *Peoples*, s. 115n'de gönderme yapılmıştır.
27. C.R. Bawden, "Some aspects of the development of the vocabulary of the Mongolian language in the twentieth century" (Londra Üniversitesi'nde (SOAS) Nisan 1987'de toplanmış Orta Asya Çalışmaları üzerine İkinci Avrupa Semineri'nde sunulmuş çalışma), s. 2; *Istoriya Mongolskoy Narodnoy Respubliki*, s. 405-6, 493-4; P.T. Khaptayev vb (Der.) *Istoriya Buryatskoy ASSR*, 2 cilt, Ulan-Ude, 1959, C. II, s. 347, 350-2, 370, 373-4, 582; M.P. Makarayev ve Ch. Tumendelger (Der.), *Mongoliya: 100 voprosov i otvetov*, Moskova, 1989, s. 159-60; Rupen, *How Mongolia Is Really Ruled*, s. 49-50.

çeşitli kategorilerde, kızlar için sekiz okul da dahil olmak üzere yetmiş dört okul açmıştı). 1927'de 150'den fazla Sovyet okulu vardı ve okur-yazarlık yaygın bir boyut kazanmıştı; ama Saratov Üniversitesi'nde bir Kalmuk Tarih ve Filoloji Fakültesi açılana kadar Kalmuklar için bir yüksek eğitim kurumu yoktu.[28]

Kalmuk toplumsal yapısının "göçebe feodalizm" şeklindeki Marksist tanımlanmasına rağmen ki bu tanımlama onların tarımın kolektifleştirilmesinden kazanç sağlama ihtimalinin Rus köylüsünden bile düşük olduğunu ileri sürmekteydi (Rus İmparatorluğu'nun tüm topluluklarına uygulanmış başka bir teorik ütopyacılık), kolektifleştirme, vahim sonuçlarıyla, 1929'da onlara da dayatılmıştı. KP'nin ilk hedefi büyük sığır çiftlikleri olmuştu: Feodal sahipleri süratle kamulaştırmaya tabi tutulmuş ve hayvanları yeni yaratılmış kolektif çiftliklere teslim edilmişti. Fakat Rus (ve tüm diğer) çiftçiler gibi Kalmuklar da, her ne kadar sıradan çobanın yaşamı hiçbir zaman kolay olmamışsa da, eskinin "bozkırların özgür halkı" olarak kolektifleştirilmeyi köleleştirilmeden farksız görmüşlerdi. Komünistlere göre, kolektifleştirilmenin başlangıcında hayvanların %48'ine Kalmuk çiftçilerinin %5,4'ü sahipti; bunlar, her ne kadar sürülerindeki sığırlar sadece "kırk veya daha fazla" idiyse de, "kulak" olarak kategorize edilmişti.[29] Dış dünyaya Kalmukların kolektifleştirilmesine ilişkin çok az bilgi ulaşmışsa da, bu süreç şüphesiz, Volga'nın ötesindeki komşuları Kazakları (onlar için "göçebelerin zorla yerleşik hayata geçirilmesi, 'sosyalizmin kurulması' sırasındaki en kötü tecavüzlerden biriydi")[30] harap eden koşullarla karşılaştırılabilir büyük acılar yaşanmasına yol açmıştı.

Komünistler için göçebe toplulukların kolektifleştirilmesi ve sabit köylere yerleştirilmeleri ikisi birlikte giden bir süreçti. Kazak bozkırlarının tam kontrolünü ele geçirmek için KP hemen yerleşik hayata geçmeyi şart koşmuş, Kazakların derin bir şekilde kök salmış normal yaşam algılarını önemsememişti. Bunun neden olduğu 372 Kazak isyanı Rusların seküler birlikleri tarafından şiddetli şekilde bastırılmış, 180.000 Kazak kuzeye sürülmüş, 13.151 kişi toplama kamplarına gönderilmiş ve 3.386 kişi de kurşuna dizilmişti. Çaresizlik içinde 28.100 Kazak, Çin'in Uygur bölgesine ve daha uzak topraklara göç etmişti.

---

28. Arbakov, "Kalmyks", s. 34; Kuzeyev (Der.), *Narody Povolzhya i Priuralya*, s. 293-5; *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 765.
29. Arbakov, "Kalmyks", s. 32; Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 84; *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 765. *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 749-9; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 66; *Ocherkii istorii Kalmytskoy ASSR*, [C. I I], *Epokha sotsializma*, Moskova, 1970, s. 152-3; Rupen, *How Mongolia Is Really Ruled*, s. 53-6.
30. Simon, *Nationalism and Policy*, s. 107.

Kazak nüfusunun toplam kaybı 1,7 milyona ulaşmıştı.[31] Kalmukya'nın nüfusunun bir kısmı Kazak olduğundan[32] Kalmukların, Kazakların Rus Komünist Partisi'nin elinde maruz kaldığı canice davranıştan haberdar olmaması düşünülemezdi. Kolektifleştirilmenin onları kendi sürülerini kontrol etmekten yoksun bırakacağını bilen Kalmukların muhtemelen çoğunluğu bu kendiliğinden isyana katılmış ve bu, her yerde olduğu gibi, göçebelerin yegâne zenginliği olan kendi sürülerinin kitlesel olarak katledilmesini içermişti. Kalmuk nüfusunun %10 kadarı (12.000 kişi civarında) tutuklanmış ve Uzak Kuzey'de "özel yerleşimlere" tehcir edilmişti; bunların yaklaşık dörtte biri yolculuk sırasında ölmüştü. Kalmukya da 1932-4 kolektifleştirilme kıtlığından en kötü etkilenen bölgelerden biri olmuş ve bu sırada 20.000 insan ölmüştü.[33]

Bununla beraber, 1935'te Kalmuk ÖB'si, işçilerinin sosyalizmin inşası sırasında resmen rapor edilmiş başarılarından dolayı ÖSSC statüsüne yükseltilmişti. Bundan sonra, "kültürel devrimi" için gerekli tesisler, başlıca Kalmuk başkenti Elista'da olmak üzere artırılmıştı. Bir tiyatro açılmış, 1938'de, bir yıl sonra bir üniversiteye dönüşecek olan yeni bir öğretmenler koleji, eğitim ve araştırmayı (kesinlikle Budist olmayan) teşvik etmiş ve 1941'de Kalmuk Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırma Enstitüsü açılmıştı. Her ne kadar zorunlu ilköğretim Kalmukya'ya 1930'da gelmiş ve okullarda yerel dil kullanımına geçişin tamamlandığı 1937'de ilan edilmiştiyse de, 1938'de Kalmukya'ya üçüncü bir alfabe "reformu" dayatılmış, Latin alfabesinin yerini Kiril alfabesinin alması başka bir yeniden öğrenme dönemi başlatmıştı. Aynı yıl, tüm Rus olmayan cumhuriyetlerin çocuklarının Rusça öğrenmesini şart koşan genel bir düzenleme gerçekleştirilmişti; bu yerel dilleri sekteye uğratma potansiyeli taşıyan bir uygulamaydı.[34]

Moskova'nın Kalmuk kültürünü muhafaza etmeye yönelik ikiyüzlü, ilgileniyormuş tavrına rağmen, Kalmuk ulusal kültürüne komünist saldırılar daha fazla dinsel baskıyla sürmüştü. 1938'de bir "olağanüstü anıtlar" listesi (kurullar ve Ortodoks kiliseler) hiçbirinin faaliyette ol-

---

31. *Istoriya Kazakhstana*, s. 307-11; Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 264-6; G. Lias, *Kazak Exodus*, Londra, 1956; M.B. Olcott, "The collectivization drive in Kazakhstan", *Russian Review*, 1981, 40, s. 122-42.
32. 1939'da bu %1,1'e düşmüştü: Kalmytskiy Nauchno-issledovatelskiy Institut Istorii, Filologii i Ekonomiki, *Problemy sovremmenykh etnicheskikh protsessov v Kalmykii* (Der.) A.G. Mitirov, vb, Elista, 1985, s. 28.
33. Arbakov, "Kalmyks", s. 32-3, Dzhimbinov, *Sovetskaya Kalmykia*, s. 60-1; Kalesnik, *Sovetskiy Soyuz. Yevropeyskiy Yugo-Vostok*, s. 319; Kuzeyev (Der.), *Narody Povolzhya i Priuralya*, s. 278; *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR*, [C. II], s. 212. 1930-1'de Kalmukya da dahil olmak üzere Aşağı Volga ilinden toplam 30.933 aile veya yaklaşık 155.000 kişi "kulak sürgünü"nün parçası olmuştu: V.N. Zemskov, "Spetsposelentsy (po dokumentam NKVD-MVD SSSR)", *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 1990, no. 11, s. 4.
34. Kuzeyev (Der.), *Narody Povolzhya i Priuralya*, s. 273, 292, 294-5; *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 765; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 67.

madığını ve birçoğunun harap hâlde olduğunu göstermişti. 1980'lere kadar sadece Khosheut'taki kurul ayakta kalmıştır. 1939'da Kalmuk halk destanı *Janhr*'a yönelik tipik bir saçma ideolojik müdahale gerçekleşmiş, "feodal içeriğinden" kaynaklanan "dinsel ve gerici içeriği" kötülenmişti. Rus Marksist bakış açısından "yeniden yorumlanmakla" kalınmamış, Stalin'in *Janhr*'ın kahramanlarının yeniden dirilmesi olarak övüldüğü, *Yorel* olarak adlandırılmış devamı yazılmış ve Stalin'in sosyalizmi inşası, Kalmuk halkının Budist ütopya Bumba'da uzun süre el üstünde tutulmuş özgürlük rüyasına ulaşması olarak sunulmuştu. Bunun gerçeklikten ne kadar uzak olduğunu, 1930'ların terörü göstermiş, Kalmukya'nın ilk komünist liderlerinin, Kalmuk Sovyetinin başkanı ve KP'sinin genel sekreteri A. Pürbeyev de dahil olmak üzere büyük kısmı, neredeyse tüm aydın sınıfıyla birlikte A.M. Amur-Sanan ve A. Çapçayev gibi yazarlar ve Budist rahipler (yaklaşık 5.000 kişi) öldürülmüş veya toplama kamplarına gönderilmişti. Sebep, bu kişilerin, Kalmukya'nın SSCB'den ayrılması için yabancı ajanlarla çalışan "burjuva-ulusalcılar" olduğuna dair sıradanlaşmış suçlamaydı.[35]

AZERBAYCAN, 1921-1939

Azerilerin yeni Sovyet Cumhuriyetleri'nden bekledikleri ile komünistlerin buna uygun gördüğü rol arasındaki çelişki baştan beri ortadaydı. Azerilerin büyük kısmı,[36] Şii inançları, son zamanlarda ortaya çıkmış ulusalcılıkları ve Türkiye'ye eğilimleriyle, cumhuriyetlerinin, yeniden canlandırılmış Himmet (Çaba) sosyalist partisinin lideri, Bolşeviklerin Nisan 1920'de Bakû'da tesis ettikleri Azerbaycan Askerî Devrimci Komitesi başkanı ve daha sonra Azerbaycan Halk Komiserleri Konseyi'nin başkanı Neriman Nerimanov yönetiminde güçlü bir ulusal kültür yaratmasını istemekteydi. 1922'de kurulmuş Güney Kafkasya Federasyonu söz konusu olduğunda, Nerimanov gayet iyi biliyordu ki, "Sovyet Rusya için Gürcistan ve Ermenistan'la birleşmek o kadar önemli bir konu değildi ama Bakû Sovyet Rusya'nın yaşamının ta kendisiydi."[37] Azerbaycan petrolünün büyük önemi, Nerimanov gibi tüm samimiyetiyle (Sultan Galiyev'le birlikte) "Marksizm'in ülkesini Rusya'nın sömürgeciliğinden kurtaracağına inanmış" sosyalistlerin eylem özgürlüğünü ortadan kaldırmaktaydı. Her ne kadar 1922'de Güney Kafkasya Federasyonu Konseyi Başkanlığı'na atanmıştıysa da, kısa süre sonra, birçok Rus olmayan

35. Arbakov, "Kalmyks", s. 34; Borisenko, "Skolko bylo khurulov?"; Hoffmann, *Deutsche und Kalmyken*, s. 37 ve n.78, 38-9; Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 85; Kuzeyev, *Narody Povolzhya i Priuralya*, s. 293; *Narody yevropeyskoy chasti*, C. II, s. 767; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 67; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 50.
36. Son Azerbaycan sözlüklerinde Azeri kelimesi Azerbaycanlıdır.
37. Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 52-3, 86-7, 181, 183, 194.

lider gibi, Moskova'da Rus KP makamlarından birine "terfi ettirilerek" kendi cumhuriyetinden uzaklaştırılmıştı ve 1925'te Moskova'daki ölümü Azeri meslektaşları tarafından Çeka'ya atfedilmişti. Nerimanov Stalin'e, (enternasyonalciliğe karşıt olarak) "karşıt eğilim [Rus şovenizmi] var olduğu sürece... ulusal eğilimin de devam edeceğini" söylemişti. Sultan Galiyev'in "ulusal komünist" sapkınlığını hatırlatan bu yaklaşıma karşı Moskova'nın saldırısı daha önce zaten Azeri komünisti Hanbudağov'un bir ulusalcı hizip örgütleme iddiasıyla rütbe kaybına yol açmıştı.[38]

1921'de Azerbaycan KP'si genel sekreterliği konumuna getirilmiş genç Rus partizan Sergey Kirov hemen Azeri komünist liderliği arasında "ultra ulusalcılık" kokusu almış ve Azerbaycan Çeka'sının başı Mir Cafer Bağırov'a bunun bastırılmasını emretmişti. Bağırov'un gizli polis ve ardından da Azerbaycan KP'si ile cumhuriyet hükümetindeki Rus yanlısı kariyeri 50 yıldan fazla sürecekti. Moskova ile Güney Kafkaslar arasındaki komuta zinciri arasında önemli bir halkaydı; burada, Gürcistan'da Beria'yla birlikte, "ülkenin sovyetleştirilmesinden II. Dünya Savaşı'na kadar, neredeyse sürekli" bir terör dalgasına başkanlık yapmıştı. Dolayısıyla, Kafkasya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, burada da Müslüman komünistlere karşı yöneltilmiş en yaygın suçlamalardan biri "Sultangaliyevcilik" idi.[39]

Cumhuriyetin Komünist Partisi'nin Azeri üyelerinin sayısı azdı: 1923'te yaklaşık 2.900 (toplam üye sayısının %47'si ve 1925'te yaklaşık 10.700 (toplam sayının %43'ü). Bunlar herhangi bir SSC için en düşük yüzdelerdi. Gürcistan KP üyeliğinde Gürcülerin sayısı 1922'de %62 ve 1927'de %55 ve ondan sonra da 1937'ye kadar %66 civarında; birlik cumhuriyetleri arasında en yüksek yerli parti üye yüzdesiyle Ermenistan'da 1922'den 1937'ye kadar tutarlı bir şekilde %89-90 idi. Azerbaycan'da devlet memurları arasında yerlilik düzeyi de düşüktü: 1929'da cumhuriyet düzeyinde %36 ve ilçe düzeyinde %69. Gürcistan'daysa sırasıyla %74 ve %81; yine SSCB'de en yüksek olan Ermenistan'da ise sırasıyla %94 ve %95 idi.[40]

1920'den itibaren Bolşevikler Bakû'yu Sovyet rejiminin başarılarını sergilemek için bir doğu "mağaza vitrini" olarak kullanmış, Britanya ve diğer imparatorlukların tabi halklarının maruz kalmakta olduğu baskıya karşılık, sözümona kültürel özerklik ve demokrasi ilkelerini öne çıkartmışlardı. O zamana kadar doğu topluluklarının birçok konferansı Moskova veya Kazan'da düzenlenmiş ama 1920'de Bakû, Rusya'nın Doğu Halklarının İlk Kongresi'ne yer sahipliği yapmış, bu konferansa 37 farklı

---

38. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 119-20, 123-4, 132, 134.
39. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 131-3.
40. *A.g.e.*, s. 122-3; Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 136; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 30, 32, 36-7.

ulustan katılmış 1891 delege "Batı emperyalizmi"ne karşı bir "kutsal savaş" çağrısı duymuştu. Bakû'da bu olay (sosyalist olmaktan ziyade İslami) tekrarlanmamıştı ama kent, birçok Asya dilinde kullanılan Arap yazısını, kendi seslerine uyarlanabilecek Latin alfabesiyle değiştirme hareketinin merkezi olmuştu.[41] Latinleştirme Bolşevik hedeflerine uymuştu; çünkü bu daha moderndi ve daha da önemlisi, *Kuran*'ın ezbere dayalı öğretimini sarsabilirdi. 1922'de Bakû'da Latinleştirme için bir komite kurulmuş ve Azerbaycan'ın 1924'te Latin alfabesini benimsemesi cumhuriyetin Latinleştirme hareketinin savunucusu olarak rolünü teyit etmişti. Müslüman gelenekçiler kaçınılmaz olarak bu yeniliğe karşı çıkmış ve Latinleştirmeyi destekleyen öğretmenler öldürülmüştü. 1925'te Kuzey Kafkasya'da bir eğitim konferansı Çeçen, İnguş, Kabardey, Adıge ve Karaçay için yeni alfabeyi benimsemeye karar vermiş ve 1926'da "Güney Kafkasya Federasyonu" "yeni" Latin alfabesinin zorunlu olduğuna hükmetmişti.[42]

Bakû'nun Türki dil politikasındaki liderlik rolü 1926'daki Birinci Türkoloji Kongresi'yle sürmüşse de, delegelerin en çok dikkatini çeken, Tatarların Latin alfabesine süren itirazları ve Alimcan Şeref'ın SSCB hükümetinin Latinleştirmeyi desteklemesinin sinsice düşünülmüş bir taktik olduğu, tüm SSCB'ye Rus alfabesini dayatmanın ilk safhasından başka bir şey olmadığı yönündeki gözlemiydi. Bakû'nun Latinleştirme kampanyasının doruk noktası 1927'de, tüm Türki dillerinin kullanabileceği bir alfabe yaratmakla görevlendirilmiş bir Yeni Türki Alfabesi için Tüm Birlik Komitesi'nin oluşturulması ve 1929'da Moskova'nın tüm SSCB'de Arap yazısının zorunlu olarak terkine ve Arapça matbaaların ithalinin yasaklanmasına karar vermesiydi. Fakat 1930'da belirtilmemiş "yetersizliklerinden" ötürü Bakû alfabe gelişimindeki kilit rolünden yoksun bırakılmış ve Türki Alfabe Komitesi Moskova'ya alınmıştı. 1935'te komite resmî makamlar tarafından Latin alfabesini teşvik etmek ve

---

41. Arap alfabesi diğer birçok dil için yetersizdi; çünkü Arap yazısında 26 sessiz ama sadece üç adet (uzun) sesli harf vardı. Yazı ve basımda Arap alfabesi kullanan Farsçada ise yirmi yedi Arap harfiyle fazlasıyla temsil edilen on yedi sessiz ve Arapçada olduğu gibi sadece üç uzun seslinin yazıldığı yedi sesli vardı. Buna karşılık, yirmi altı harfiyle İngilizcenin (güney Britanya) yirmi bir sessiz ve bir düzine sesli harfi vardı. Modern Türkçede ise (Azericeye yakın) on sekiz sessiz ve sekiz sesli bulunmaktadır ki, değiştirilmiş Latin alfabesinde her biri ayrı ayrı belirtilmiştir.

42. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 124; Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 118-19; S. Crisp, "Soviet language planning 1917-1953", M. Kirkwood (Der.), *Language Planning in the Soviet Union*, Londra, 1989, s. 26-8; I.I. Groshev (Der.), *Bratskoye sodruzhestvo narodov SSSR 1922-1936: sbornik dokumentov i materialov*, Moskova, 1964, s. 335; Hostler, *Turkism and the Soviets*, s. 154; Hotham, *The Turks*, s. 93; M.I. Isayev, *National Languages in the USSR: Problems and Solutions*, Moskova, 1977, s. 238, 241, 249; M.I. Isyaev ve L.M. Zak, "Problemy pismennosti narodov SSSR v kulturnoy revolyutsii", *Voprosy istorii*, 1966, kıs. 2, s. 6, 8; I. Khansıvarov, *Latinizatsiya - orudiye Leninskoy natsionalnoy politiki*, Moskova, 1932, s. 11-12; Sultangaliyev, *Statyi*, s. 9, 178-218; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 190.

Rus alfabesini küçümsemekle eleştirilmişti ve 1937'de Moskova Latin alfabesinin terk edilerek uygun bir şekilde değiştirilmiş Rus alfabesinin SSCB'deki tüm diller tarafından kullanılmasını karara bağlamıştı. Bu, Moskova'nın nihai amacının SSCB'nin tüm topluluklarının Rusça öğrenmesini şart koşmak olduğunu göstermekteydi.[43] Burada açıklanmayı gerektiren yegâne nokta, neden bu karara istisnaların sadece Ermeni ve Gürcü alfabeleri olmuş olmasıdır (çünkü Stalin'in bu tür meselelerde duygusal olmadığı bilinmektedir).

Bolşeviklerin İslama yönelik doğrudan saldırısı 1920'de Azerbaycan Eğitim Bakanlığının "Vicdan özgürlüğü üzerine" kararıyla başlamıştı. Bu ilk başta dikkatlice geliştirilmişti, çünkü Azerilerin Şii inançlarını fanatikçe savunabilecekleri beklenmişti ama aksine bazı mollalar, hükümetin Sovyet Rusya'nın İslamı "Britanya emperyalizmi"nden kurtarmakta olduğu iddiasını onaylayarak gönüllü desteklerini sunmuştu. 1923'ten itibaren bazı camiler kapatılmış ve İslamın liberalleştirilmesi kadın kulüplerinin pratik eğitim ve öğretim merkezleri olarak örgütlenmesiyle başlamıştı. Dünyanın ilk Müslüman kadın dergisi Bakû'da çıkmış ve komünistler, Şii inancı için son derece önemli olan kendini yaralama festivali Aşure'yle dalga geçmişti. 1925'te Bakû'da Ateistler Birliği'nin bir şubesi açılmış ve genç üyeleri cami mülküne el koymaya, Ramazan'a, iş zamanının ziyanı olarak karşı kampanyada bulunmaya ve bir din karşıtı müze açmaya teşvik edilmişti.[44] 1926'da Müslüman kadınların özgürleştirilmesi hareketi başlamıştı. İlk aşama, "Uluslararası Kadınlar Günü"nde feminist Ayna Sultanova'nın örgütlediği bir gösteriydi; Sultanova, 1921'de Azeri Kadınları Kongresi'nde *Kuran* ve şeriatın kadınlar üzerindeki despotluğuna karşı konuşmuştu. Kadınların onlara dayatılan toplumsal kısıtlamalardan ve eşitsizliklerden kurtarılması için çalışmıştı: Harem, görücü usulü evlilik, eğitim, çalışma hayatı ve kültürel faaliyetlerden hariç tutulma; tüm bunların simgesi peçe/çarşaftı. Moskova'nın din karşıtı kampanyalarına rağmen, 1928'de Azerbaycan'da hâlâ 1.500'den fazla cami (1.000 Şii ve 500 Sünni) vardı ve hatta daha sonra da ateist birliklerinin yüksek üye sayısına rağmen, Müslümanların takiye uygulaması birçok Azeri'nin gizli Müslüman olarak kalmasını

43. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 124; Davletshin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 157n., 304, 306, 308; Groshev, *Bratskoye sodruzhestvo*, s. 383-5; Isayev, *National Languages*, s. 244-5, 249-50, 269; Isyaev ve Zak, "Problemy pismennnosti", s. 9, 14-18; Khansuvarov, *Latinizatsiya*, s. 13, 23; Rorlich, *Volga Tatars*, s. 151; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 44-5, 153-4; S. Tekiner, "Azerbaijan", *Studies on the Soviet Union (New Series)*, Münih, 1971, C. 11, no.1, s. 60.
44. Glassé, *Concise Encyclopaedia*, s. 156, 413, 419-21; *Islam: slovar ateista*, Moskova, 1988, s. 50, 52, 74-5; F.G. Kocharly ve M.M. Sattarov, "Razvitiye ateizma v Sovetskom Azerbaydzhane", *Voprosy nauchnogo ateizma*, Moskova, 1968, s. 50, 52; C. Lemercier-Quelquejay, "Islam and identity in Azerbaijan", *Central Asian Survey*, 1984, 3, 2, s. 37-8.

sağlamıştı.[45] Dolayısıyla, 1929'da SBKP'nin kadınların çarşaftan arınması ve Arap yazısının kullanılmasının yasaklanması kararları sert bir muhalefete yol açmış ve dayatılmış olan tarımın kolektifleştirilmesi uygulamasının sebep olduğu huzursuzluğu artırmıştı.

Moskova, "kırsalda devrim"in "Güney Kafkasya"da süratle hayata geçirilmesini buyurmuştu ama Azeri köylülerinin tepkisi hemen ve şiddetli olmuştu. En az direniş pamuk yetiştirilen yerlerden gelmişti; buralarda tarla çalışması zaten kolektifleştirilmiş işçiler ve makineli istasyonlarla sanayi temelli olarak örgütlenmişti. Pamuk üretimi İç Savaş sırasında büyük ölçüde zarar görmüştü ama şimdi yeniden geri getirilmesi Moskova'nın Azerbaycan ekonomisini canlandırmada önceliklerinden biri olmuştu. Azerbaycan'ın pamuk üretimi SSCB'nin en büyük ham pamuk üreticisi Özbekistan'ınkinden çok az idiyse de, 1930'larda büyük bir artış göstererek Azerbaycan ekonomisinin önemli bir kısmını oluşturmuştu. Mevcut kırsal yapıların yok edilmesine direniş ağırlıklı olarak tarla çiftçileri ve yazın dağlara ve kışın aşağı düzlüklere şeklindeki yaylacılığa dayanan son derece geleneksel yaşam tarzlarıyla göçebe sığır yetiştiricileri arasında ortaya çıkmıştı.[46]

1937'de Azerbaycan'ın nüfusu 2.302.000'den 1926'da 3.057.000'ye çıkmıştı.[47] Azeriler (1926'da toplamın %62,1'i), büyük Rus grupları (%9,5) ve Ermeniler (%12,2) dışında, diğer etnik topluluklar toplam nüfusun %16'sını oluşturmaktaydı: Güneyde Lankaran ilçesinin Farsça konuşan Talışları (77.000); kuzey sınırında Lezgiler (muhtemelen 50.000; Dağıstan'da yaşayan 80.000 Lezgi'den ayrılmış hâlde), Tatlar (28.000 civarı)[48] ve Kürtler (muhtemelen 14.000).[49] Güney Kafkas cumhuriyetleri kurulduğunda Bolşevikler bu azınlıkları tam yurttaşlık hakları beklemeye teşvik etmişti. Lenin'in ölümüne kadar nispeten liberal tavırlar söz konusu olduğundan, örneğin, Azerbaycan'da bir Kürt Ulusal Bölgesi (UB) oluşturulmuştu; bu dar şerit, 35.000–40.000 arasındaki Kürt nüfusunun Aras yakınındaki kışlık otlaklar ile yeni tanımlanmış Dağlık Karabağ ÖB'sinin batısında Zangezur Dağlarında yaylalar arasında varlığını sürdürmesini mümkün kılmıştı. Fakat Azerilerin Türk ulusalcılığından (Büyük Rus şovenizmine benzer) ve Kürtler ile diğer

45. Glassé, *Concise Encyclopaedia of Islam*, s. 397; *Islam: slovar ateista*, s. 205; Kolarz, *Religion*, s. 416-20; Lemercier-Quelquejay, "Islam and identity", s. 39.
46. H.A. Aliyev, "Iz istorii kollektivizatsii selskogo khozyaystva Azerbaydzhana", Danilov (Der.), *Ocherki*, s. 317, 321-2, 325; Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 140; Suny, *Making*, s. 247, 256; Tekiner, "Azerbaijan", s. 57.
47. *Census*, 1937, [kısım 1], s. 18. Tahrif edilmiş 1939 Nüfus Sayımı'na göre, Azerbaycan'ın o sıradaki nüfusu 3.205.000 idi: Simon, *Nationalism and Policy*, s. 384.
48. Comrie, *Languages*, s. 162, 164; *Yazyki narodov SSSR*, C. I, *Indoyevropeyskiye yazyki*, s. 281-322.
49. 1937'de Azerbaycan'ın Azeri olmayan üç büyük yerli topluluğu sayı olarak epey artmıştı: Talış 99.200; Lezgiler 76.000 civarı; Tatlar 57.000: Census 1937, [kıs. 2], s. 58.

azınlıkları sürekli Azerileştirme çabalarından ötürü, Kürt UB'si 1929'da feshedilmişti. Kürt toplulukları için bir alfabenin yaratıldığı Gürcistan ve Ermenistan'ın aksine, Azerbaycan'ın Kürt Bölgesi'nin kısa mevcudiyeti sırasında "ne Kürtçe tek bir kitap yayınlanmış ne de Kürt okulları açılmıştı". Eğitimle ilgili bir 1927 raporu bunları sadece Ermeniler ve Ruslar için belirtmektedir ki, bu, yine Kürtler, Süryaniler, Osetler ve diğer azınlıklar için okulların var olduğu Ermenistan ve Gürcistan'daki durumdan farklıydı.[50]

Lezgilerin Samur'daki Azerbaycan-Dağıstan sınırı tarafından 1917 öncesi bölünmüşlüğünü Ruslar pekiştirmişti: Dağıstan Başbakanı N. Samurski'nin Moskova'daki KP liderliğiyle iyi ilişkilerine rağmen, Lezgilerin özerk bir bölge hâlinde birleşme teklifleri hayata geçirilmemişti.[51] Nahçıvan ve Ermeni Dağlık Karabağ'ın kontrolünü yeni ele geçirmiş Azerbaycan rejimi açıkça Kemal Atatürk'ün etnik azınlıklara gösterdiği zorluğu paylaşmaktaydı ve bu yüzden de ufak imparatorluğunun özerk etnik bölgelere bölünmesini istememekteydi. Hazar petrolünün muhafızı Azerbaycan Moskova'nın stratejik çıkarları için önemini bildiğinden, Azerbaycan'ın tahakkümü ve azınlıkların asimilasyonu yönünde bir politika izlemekten kaçınmamaktaydı.[52] Dolayısıyla, Lezgilerin kendi bölgelerini birleştirme arzuları çekinmeden göz ardı edilebilirdi. Azeri ulusalcılığı 1930'larda bariz bir hâl almış ve Lezgiler, Samur'un güneyindeki bölgeleri Azeriler tarafından kolonileştirildiği ve Bakû'daki Lezgi tiyatrosuyla birlikte Lezgi okulları kapatıldığı için bunun etkilerini özellikle hissetmişti.[53]

Talışlar ile Tatların durumu da benzerdi: Kuzey Kafkasya'daki ufak uluslara bahşedilmiş tanınmanın aksine, "Müslüman Güney Kafkasya'da tamamen karşıt bir politika... benimsenmişti." Tüm uluslar arasında Azerilerin çevresinde bir bütünlük oluşturma hedefi göz önünde tutularak "Talış ve Tatlar, dillerine yazılı biçim vermeye yönelik [1920'lerdeki] gönülsüz bazı hamlelerden sonra ulusal dillerinden yoksun bırakılmış

50. G. Chaliand (Der.), *People without a Country: the Kurds and Kurdistan*, Londra, 1980, s. 221, 224-5; Groshev, *Bratskoye sodruzhestvo*, s. 361-2, 364; Ye. Pchelina, "Po Kurdistanskomu uyezdu Azerbaidzhana (putevye zametki)", *Sovetskaya etnografiya*, 1932, no. 4, s. 108-21.
51. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 228-9; Moskova'nın Lezgilerin etnik bölge isteğini göz ardı etmede Azerbaycan'la gizli işbirliği yapmış olması kısmen Stalin'in Gürcü kökenli olması ve Bağırov'ı tercih etmesiyle açıklanabilir: Gürcü dilinde tüm Dağıstanlılar Lezgiler (*Lekiebi*) olarak ve Dağıstanlı dağlıların Gürcistan'a akınlar düzenlemesi *lekianoba* "Lezgi işi" olarak adlandırılmıştır. Bakınız: G.D. Togoshvili, "Voprosy istorii narodov Severnogo Kavkaza i ikh vzaimootnosheniy s Gruziyey v Gruzinskoy sovetskoy istoriografii", Togoshvili, *Gruzino-Severokavkazskiye vzaimootnosheniya*, s. 33-4, 39-40. Bazı 19. yüzyıl Rus haritaları, Kumykia hariç tüm Dağıstan'ı "lzginy" olarak adlandırarak bu kullanımı benimsemiştir, örneğin, *Istoriya Kabardy'de* yeniden yayınlanmış iki adet 19. yüzyıl Kafkas haritası.
52. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 130.
53. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 356, 373.

ve... Azeri ulusuna asimile edilmişlerdi". 1936-8'de Talış dilini öğreten tüm okullar kapatılmış, bu dildeki tüm yazılı yayınlar ile radyo yayınlarına son verilmiş ve Talış liderleri güçlerinden yoksun bırakılmıştı.[54]

Cumhuriyet'in 1936'daki yeni anayasasına Azerileştirme politikasını dahil etmesine resmen izin verilmişti ve bu anayasaya göre, Azerice tüm sakinlerin yegâne resmî dili olmuştu. Bu anayasada başka bir ulus ismi Azerbaycan yurttaşı olarak belirtilmemişti: Lezgiler ve diğer Dağıstanlılar da dahil olmak üzere artık hepsi "Azeri'ydiler". Bu açıkça Kemal'in, tüm Türk olmayan yurttaşların (Çerkezler gibi) ulusal azınlık statüsünden yoksun oldukları otoriter Türkiye'sinin etkisini yansıtmaktaydı. Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar dışında tüm diğer gruplar Türk sayılmaktaydı. Türkçeden başka tüm diller ve ayrıca Türkçe olmayan soyadları, dernekler, okullar, gelenekler ve festivaller de yasaklanmıştı. Türk modelinin bu öykünmesi Moskova'nın, Azerbaycan liderliğinin sadakatini sürdürme yolu olarak en azından üstü örtülü rızasını almış olmalıydı. Halkın milliyetinin kitlesel yeniden tanımlanması, iç pasaportların zorunlu yenilenmesiyle sağlanmıştı; bu süreç sırasında birçok Lezgi, Talış ve diğerleri Azeri olarak yeniden kaydolmak zorunda kalmış ve bir kısmı kamu önünde yerel dillerinden yemin ederek vazgeçtiklerini ilan etmişti. Bundan sonra, Azerbaycan'da yaşayan ve milliyetlerinden vazgeçmeyi reddeden Lezgiler açıkça ikinci sınıf yurttaş statüsüne indirilmiş, yükseköğrenim için başvurduklarında özel bir "vergiyle" cezalandırılmışlardı.[55] Farsça konuşan Talışlar (engellenmiş 1937 Nüfus Sayımı'nda 99.000'den fazla),[56] her ne kadar ata toprakları olan Lankaran ilçesinde (sınırın öbür tarafındaki İran'ın "Üçüncü İl"indeki (şimdi Erdebil İli olan Otsan sevvom) hemşerilerinden tecrit edilmiş hâlde varlıklarını sürdürmüşlerse de, Azerbaycan nüfusundan yarım yüzyıl boyunca "kaybolmuşlardır". 1939 ile 1989 arasında SSCB'de uluslara ilişkin tüm kayıtlarda Talış isminin mevcut olmaması, Moskova hükümetinin bu etnik isim soykırımındaki gizli işbirliğini kanıtlamaktadır. Tekrar SSCB Nüfus Sayımı'nda tekrar ortaya çıktıklarında sayıları 21.000'e düşmüştü.[57]

---

54. *A.g.e.*, s. 605; Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 130.
55. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 328; B.N. Berezgov, "Sovremennoye polozheniye severokavkaszkikh mukhadzhirov v stranakh mira", Gugov (Der.), *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 72-3, 80-1; Rizvanov ve Rizvanov, *Istoriya lezgin*, s. 30.
56. Census 1937, [kıs. 1 ve 2].
57. Talışlar konusunda Sovyet referans kitapları farklılık göstermektedir: *Narody Kavkaza*, C. II, 1962, harita karşı sayfa 16 yanıltıcı bir şekilde onları "Azeri halkının bir etnografik grubu" olarak açıklamaktadır; ama en azından, *Atlas narodov mira*, 1964, s. 19'da olduğu gibi, Talışların ve diğer Azeri olmayan ulusların varlığını kabul etmektedir. Bir Azerbaycan atlası (*Azarbaijan SSR Atlasy*, Moskova, 1979) cumhuriyetteki etnik azınlıkları görmezden gelmektedir. *Atlas SSSR*, 1983, s. 128 bile, her ne kadar Azerbaycan'da Lezgiler ve Udinlerin olduğunu belirtse de, Talışların varlığına dair hiçbir şey söylememektedir. F. Maclean, *Eastern Approaches*, Londra, 1949, s. 35-45'de bir Britanya diplo-

Dolayısıyla, SSCB anayasasının saygın ilanlarının aksine, Lezgi, Talış ve Azerbaycan SSC'sinin diğer ulusları, Bakû'nun ulusalcı yöneticilerinin etnik açıdan homojen Azerbaycan arzularını tatmin etmek için kendi dillerinde eğitim de dahil olmak üzere yurttaşlık haklarından yoksun bırakılmıştı.

KUZEYDOĞU KAFKASYA

Her ne kadar 1920'de Rus İç Savaşı resmen sona ermiş ve "Sovyet iktidarı... kesin olarak kurulmuştuysa da",[58] Çeçenistan'ın dağları ve Kuzeybatı Dağıstan'da Bolşeviklere karşı savaş aralıklarla birçok yıl sürmüştü. Ocak 1921'de Dağ ÖSSC'si ve Dağıstan ÖSSC'si ilan edilmiştiyse de, topraklarının büyük kısmı yerel Bolşeviklerin kontrolünün dışındaydı; sadece Kızıl Ordu'nun sıkı kontrolünün olduğu işgal edilmiş aşağı düzlüklerde önemli değişikliklerin dayatılması mümkün olmuştu.

Kasım 1920'de Stalin bir Terek İli Toplulukları Kongresi'ne hitaben, Rus şovenizmi ve yerel toplulukların ulusalcılığı dikkate alındığında, dağ toplulukları ile Kazaklar arasındaki çatışmaların ancak yerleşimlerin ayrılmasıyla önlenebileceğini ilan etmişti. Böylece, Terek ilinin Hasavyurt ve Kızlar çevresindeki bir bölgesi ağırlıklı olarak Kumuk ve Nogay nüfusuyla Dağıstan'a dahil edildiğinde, yerel Kazaklar da buradan çıkartılmıştı. Benzer şekilde, 1921'de topraksız İnguşlar ve Çeçenler dağlardan ovalara aktarıldıklarında, Sunja Nehri'ndeki Kazakları yerlerinden etmiştiler. Rus Kazakların Çeçenler ile İnguşların çıkarı için yerlerinden edilmeleri Grozni'deki Rusların yerli topluluklara düşmanlığını artırmış, yerel komünistlerin, Grozni'nin, komşu Kazak *stanitsa*larıysa birlikte Dağ Cumhuriyeti'nden ayrılarak ayrı bir il oluşturmaları önerisi il KP'si tarafından kolonici bir tavır olarak reddedilmişti.[59]

İlk başta Sovyet Rusya, Bolşevik devrim ile şeriatı bağdaştırma girişiminde bulunan Çeçen Ali Mitayev gibi "ulusal komünistlere" hoşgörülü davranarak Müslüman topluluklara bir tür esneklik gösteriyor gibiydi. Dağıstan'da, 1927'ye kadar faal olmuş bir "Şeriat için Halk Komiserliği" bile vardı. Bununla beraber, Rus kolonici tavırları genelde 1920-5 arasında savaşa ve hatta 1920'den 1943'e kadar "neredeyse aralıksız isyan... cezalandırıcı karşı askerî seferler ve bireysel terörizm dalgasına" yol açmıştı.[60]

---

matının 1937'de Lankaran'a, buradaki yerli halkın, muhtemelen Talış, tehciri sırasındaki gayriresmi ziyaretine dair gözlemler bulunmaktadır.

58. Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 75

59. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 288; *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. XIII, s. 813; Stalin, *Sochineniya*, C. IV, s. 412-20; Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 104-7, 113; Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 186-7.

60. Bennigsen, "Muslim guerilla warfare"; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 121-2; G.D. Daniyalov, *Stroitelstvo sotsializma v Dagestane, 1918-1937*, Moskova, 1988, s. 98.

Bu karışıklığa rağmen, komünist sistem dayatılmıştı. Dağıstan'da bir Sovyet Kongresi Aralık 1920'de Lezgi Necmeddin Samurski'yi başkan olarak seçmiş ve 1921'de yeni yaratılmış Dağıstan ÖSSC'sinin başkanı olmuştu. O sırada Dağıstan nüfusunun %95'i yerlilerden oluşmaktaydı (genelde yoksul köylüler) ve nerdeyse tüm Sovyet memurları Dağıstanlıydı. Bolşevik karşıtı partizanların etkin olmadıkları yerde bile yaşam, Bolşeviklerin "yiyecek vergisinden" ötürü istikrar kazanamamıştı; Bolşevikler Dağıstan'ın sadece 1921-2 kıtlığına (yaklaşık 500.000 Dağıstanlı açlıkla karşı karşıyaydı) değil, bir dizi doğal felakete maruz kaldığını da göz ardı etmekteydi. Aç köylülerin çağrıları karşısında Samurski Güney Kafkaslardan kıtlık yardımı aramış ve edinmişti ama Moskova'dan hiçbir şey gelmemişti. Samurski baştan itibaren KP'nin Don üzerindeki Rostov'daki güneydoğu bürosuna bağlanmak yerine, Dağıstan için gerçek bir özerklik arayışında olmuştu. Ekim 1922'de kendi girişimiyle köylülerin vermek zorunda oldukları ayni vergiyi hafifletmişti; bu köylülerin %80'inden fazlasının yarım hektardan az toprağı, sadece iki ineği ve bir düzine koyun veya keçisi vardı. Bu sırada Moskova hükümeti ulusal topraklar üzerinde, her türlü girişimi Moskova'daki temsilcileri vasıtasıyla rapor etmeleri şartını getirerek kontrol iddiasında bulunmuş ve Samurski gibi liderlerin bağımsız eylemlerini yasaklamıştı. Fakat Samurski eylemlerini savunmuş ve 1923'de Sulak'tan bir kanal vasıtasıyla su getirmek de dahil olmak üzere endüstriyel projeleri için mali yardım sağlamıştı; bu kanal, Dağıstan'da "doğayı dönüştürmek" için sulama ve elektrik amaçlı yapılacak bir dizi baraj ve kanalın ilkiydi. Kıtlık karşısında çaresiz kalan (ve eski bir gelenekle uyum içinde) bazı Çeçen ve Dağıstan boylarının üyeleri Gürcistan'da Tuşeti ve Hevsureti dağ ilçelerinde sığır hırsızlığı seferlerine katılmıştı; bu tür çekişmelerde, Çeçenler ile Andiler arasındaki toprak rekabeti de dahil olmak üzere, komünist hükümet 1920'lerde dostane çözümler müzakere etmeye çalışmıştı.[61]

SSCB'nin oluşturulmasından kısa süre sonra Moskova, idari bölgeleri on üç adet büyük ekonomik bölge olarak yeniden örgütlemeye girişmişti. Bunun bir sonucu, eski Don, Kuban, Karadeniz, Stavropol ve Terek illerinin büyük kısmının, yerli topluluklarıyla birlikte, bir Güneydoğu (veya Kuzey Kafkasya) Bölgesi'ne dahil edilmesi olmuştu; bu bölge 1924-36 arasında Don üzerindeki Rostov'dan idare edilmişti.[62]

---

61. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 280-2; N.F. Bugay, "Predstavitelstva - konstitutivnye organy mezhnatsionalnykh svyzaey. 20-e gody, N.F. Bugay ve D.Kh. Mekulov (Der.) *Severnyy Kavkaz: natsionalnye otnosheniya (istoriografiya, problemy)*, Maykop, 1992, s. 91-101, 121-3, 132 n. 135, 133, 136; N.F. Bugay, M.M. Kudyukina ve T.P. Khlynina, "Natsionalnye problemy istoriografii rossiyskikh avtonomiy 1988-1990 gg", *a.g.e.*, s. 18-19; Daniyalov, *Stroitelstvo sotsializma v Dagestane*, s. 102.
62. Bugay, "Predstavitelstva", s. 123, 141; E.H. Carr, *A History of Soviet Russia: Socialism*

Bu hemen Rus olmayan bölgelerin tümünden bir protestoya sebep olmuştu. Dağıstan ve Kuzey Osetya komünistleri, o güne kadar var olmuş Moskova'da doğrudan temsilin yerini Rostov'a "yatay" bağlanmanın almasının ek bürokrasi yaratacağı şikâyetinde bulunmuştu: "Bugüne kadar yegâne kurtuluşumuz başkentte özerk cumhuriyetler ile illerin temsilcileriydi; bu kişiler en azından bazı taleplerimizin tanınma ve tatminini sağlamaktaydı." Her şeye rağmen Moskova Rostov'un ikincil konuma indirgenmesini istemekteydi; burada çıkarları bir Kuzey Kafkasya Bölgesi ofisi tarafından temsil edilmekteydi. Sadece Samurski Dağıstan KP'sinin Rostov'dan tekrar bağımsız olmasını ve Moskova'daki SBKP Genel Merkezi'yle doğrudan bağlantının tekrar kurulmasını sağlamıştı. Bununla beraber, 1928'de Samurski ile KP il sekreterliği arasındaki sürtüşme doruk noktasına ulaşmış ve her ikisi de Moskova'ya transfer edilmişti; Samurski 1934'e kadar burada tutulacaktı. Dağıstan'ı Rostov'un kontrolünün dışında tutma başarısı geçici olmuştu: 1933'te, 200 veya daha fazla hayvanı olan "kulak" köylülerini mağdur etmeme ve münferit çiftçilerin ve "yoksun bırakılmışların" çektikleri cefaları azaltmaya yönelik bir Dağıstan hükümet kararı KP'nin Güneydoğu bölgesel komitesi tarafından reddedilmiş ve Stalin'in sert direktifleri acımasızca tatbik edilmişti.[63] Bundan sonra, Kuzey Kafkasyalılar için Moskova'da sadece İç Savaş kahramanı Orjonikidze kişiliğinde (onun OGPU muhafızı geçilebildiği takdirde) gayriresmi temas mümkündü; Orjonikidze, başkentte bir tür gayriresmi elçi olarak Kafkasya'dan gelen müracaatçıları kabul etmekteydi. Orjonikidze'nin Çeçen ve Sovyet karşıtı partizan lideri İbrahim Kurçaloyevski'ye (NKVD'ye göre bir "şaki") bahşettiği görüşmeyi anlatan Avtorkhanov, Orjonikidze'yi, "Stalin'in her geçen gün bilinçli bir şekilde kariyerciler, alçaklar ve suçlular partisine dönüştürdüğü bir KP'de korkusuz veya kusursuz gerçek bir şövalye" olarak tanımlamıştır.[64]

Eğer bir yandan merkezî komünist hükümeti "özerk" bölgeler üzerinde her geçen gün biraz daha artan daha katı kontroller dayatmakta idiyse, aynı zamanda, görünürde yerel talepler karşısında, birleşik etnik bölgeleri ikiye bölme yolları da bulmaktaydı. Her ne kadar çokuluslu Dağ ÖSSC'si isim olarak Ocak 1921'den Temmuz 1924'e kadar sürmüştüyse de, aslında yıpratılması sekiz ay içinde, yani Kabardey ÖB'si Eylül 1921'de ayrıldığında başlamıştı. Ardından bu Çerkez topluluğu, Kabardey-Balkar ÖB'si olarak Türki Balkar bölgesiyle birleştirilmiş, diğer

---

in One Country 1924-1926, C. II, Londra, 1959, s. 282-3, 285-6; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 21.

63. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 280, 284-5; Bugay, "Predstavitelstva", s. 123-6; *Central Asian Newsletter*, 1988-9, C. 7, no. 5-6, s. 10; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 213.

64. Avtorkhanov, *Memuary*, s. 303-19.

yandan, Karaçay-Çerkez ÖB'si, Adıge (Çerkez) ÖB'si ve Çeçen ÖB'si de ayrılmıştı. Temmuz 1924'te birleşik cumhuriyetten son geride kalanlar olan İnguş ve Kuzey Osetya ÖB'sinin de ayrılmasıyla Dağ ÖSSC'sinin varlığı sona ermişti.[65]

Kuzey Kafkasya topluluklarının ayrı ufak cumhuriyetlere bölünmesi, KP'nin "böl ve fethet"[66] entrikası olarak yorumlanmıştır. Bu görüş, ayrılmanın bu toplulukların liderleri arasındaki yerel ulusalcılıklardan kaynaklandığı ihtimalini dışlamakta ve aynı zamanda Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın, sakinlerinin ayrılıkçı arzularına rağmen "Güney Kafkas Federasyonu" olarak *birleştirilmesiyle* çelişmektedir. Bunun Moskova hükümetinin kötü tavırlı manipülasyonundan ibaret olmadığına dair daha başka bir kanıt da, birleşik Dağ ÖSSC'si çok kısa süre var olmuşsa da, Dağıstan'da ayrı dil topluluklarından ibaret çokluğun simgesel birliği muhafaza edilmiş, sadece Lezgilerin Dağıstan ile Azerbaycan arasındaki yapay bölünmüşlüklerini sürekli protesto etmiş olmasıdır.

Dolayısıyla, mesele, "Rus komünist yöneticilerin Kuzey Kafkasya toplulukları arasında birliği teşvik etmenin Sovyet merkeziciliğinin çıkarına olmadığı ve onları çeşitli birimlere ayırmanın daha güvenli bir seçenek olduğunu hissetmesi değildi."[67] 1918'in "Burjuva" Dağ Cumhuriyeti anısının ve II. Dünya Savaşı sırasında Kuzey Kafkasya topluluklarının bağımsızlık mücadelesindeki devamı, Rus komünist "enternasyonalistleri" için doğal olarak nahoştu; ama daha önceki tüm deneyimler birbirinden farklı Kuzey Kafkasya toplulukları arasında yakın işbirliği dayatma girişiminin gerçekdışı olduğunu bariz şekilde ortaya koymuştu; liderleri kaçınılmaz olarak ayrı özerklikler isteyecekti. Hatta KP görevlileri arasında 1920'lerde birbirleriyle çelişen politikalar, hâlâ farklılıklar gösteren ve bir kısmı "liberal" tavırları tercih etmeyi sürdüren Bolşevik liderler arasında bir yandan farklı etnik grupları tek bir uyumlu varlığa dönüştürmeye teşvik edenler çıkarken, bir yandan da Rus egemenliğine meydan okuyabilecek her türlü bölgesel siyasi bütünleşmeden sakınmak için doğal olarak bölücü eğilimleri teşvik edenler vardı. Sonunda, etnik-bölgesel özerklik için desteğini ilan etmiş olmasına rağmen, komünist hükümetin öne çıkan kaygıları askerî güç ve devletin güvenliğiydi; bu özellikle sınırlarının potansiyel olarak

---

65. Baytugan, "North Caucasus", s. 26-7; Bugay, "Predstavitelstva", s. 118; D.Kh. Mekulov, "natsionalno-gosudarstvennoye i sovetskoye stroitelstvo v Adygeye: nachalnyy etap, tendentsii", Bugay ve Mekulov (Der.) *Severnyy Kavkaz*, s. 70-1, 73-4, 87; Wixman, *Language Aspects*, s. 136-7.
66. Örneğin, Wixman, *Language Aspects*, s. 136-40.
67. Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 183. Başka bir yazar Dağ OSSC'sinin bölünmesini, Moskova'nın, özellikle Türkiye ve onun süren pantürkçülüğüne göndermede bulunarak İslam karşıtı stratejisine atfetmektedir: S. Blank, "The formation of the Soviet North Caucasus 1918-1924", *Central Asian Survey*, 1993, 12, 1, s. 27-8.

Türkiye, İran ve Rus propagandasının her yerde hazır şeytanı "Britanya emperyalizmi" tehdidinde olan Kafkasya'da böyleydi.

Öğretim, Moskova'ya göre, 1921'den sonra büyük ilerlemelerin kaydedildiği, yeni okulların açılmasıyla, "kitlelerin okuryazar kılınması ve siyaseten aydınlatılmasıyla... kültürel düzeyi yükseltme" amacının yerine getirildiği alanlardan biriydi.[68] Bolşevikler, nüfusunun büyük kısmı okuma yazma bilmeyen, yerli yazı dillerinin, ders kitaplarının veya eğitimli öğretmenlerinin olmadığı "Rusya'nın geri sınır bölgelerinden" biri olan Kuzey Kafkasya'nın acilen Rus "aydınlanmasına" ihtiyacı olduğunu varsaymıştı ama ânında yerli toplulukların güçlü muhalefetiyle karşılaşmışlardı. Bolşevik sterotiplerine göre, Rus eğitimine direnişi tamamen "kulaklar" ve mollalar kışkırtmaktaydı; bunlar aileleri çocuklarını okullardan uzak tutmaya zorluyor, okul inşaatlarını engelliyor ve açılmış olanları da kapatmaya ve bazen de sabote etmeye çalışıyorlardı.[69] Aslında Müslüman çocuklar (oğlanlar) uzun süredir okullara gitmekteydi ama bunlar camilere bitişik mektepler olduklarından ve buralarda öğretim *Kuran*'ın ezberlenmesinden ibaret olduğundan Bolşevikler bunu öğretim olarak görmemekteydi. Ama *Kuran*'ın klasik Arapçasının bile Dağıstan'da pratik bir değeri vardı; çünkü kuzey ve merkezî ilçelerdeki sayısız dil topluluğu arasında ortak dil olarak hem yazma hem de konuşmada kullanılmaktaydı. Gerçekten de Dağıstan İslami araştırmacılığı, öğretimi ve Arapçasının yüksek standardıyla meşhurdu ve Çeçenler ile İnguşlar da bunu paylaşmaktaydı, çünkü bir kısmı, medrese öğrenimini tamamladıktan sonra Arap düşünce, edebiyat ve matematiği öğrenimlerine devam etmek için Dağıstan veya Bakû'ya gitmekteydi. Ayrıca tüm Müslümanlar tavırlarında katı da değildi; bir Çeçen köyünde 1915 civarında biri Arapça mektep ve diğeri de Rusça ilkokul olmak üzere iki okul bulunduğunu anlatmaktadır:

> Dedem beni her ikisine de göndermişti. [Mektepte] *Kuran* ve Arapça dilbilgisi, Rus okulundaysa seküler konular ve Rusça öğrendim... [bu bileşim] bana zihinsel jimnastik ve Rusça üzerine çalışmaya karşılaştırmalı bir giriş sağlamıştır. Rus köy okulları sadece beş ders olduğundan, bu dersleri alırken medresedeki öğrenimime de devam edebiliyordum.[70]

Birçok Dağıstanlı hacca gitmekteydi ve dolayısıyla 1880'lerde Dağıstanlılar Mekke'nin öğrenim görmüş çevrelerinde öne çıkmaktaydı. Çeçenler Arap alfabesi üzerinde çalışmış, seslerini kendi dilerine uyumlu

68. Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 117.
69. S.F. Gubarev'in gözden geçirmesi, *Iz istorii stroitelstva Sovetskoy shkoly v natsionalnykh respublikakh Severnogo Kavkaza*, Don üzerindeki Rostov, 1982, *Central Asian Newsletter*, 1983, C. 2, no.4, s. 2-3; Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 117-18.
70. Avtorkhanov, *memuary*, s. 5-6, 71-2.

hâle getirmiş ve 1910'da Temir Han Şura'da bu alfabede kitaplar basmışlardı. Çeçenistan'da 1925'e kadar, biraz daha değiştirilmiş hâliyle kullanımda kalmış olan bu Arapça alfabeydi.[71]

Dağıstan'ın Bolşevik hükümetinin sekülerleştirme adına 1920'de yaptığı ilk şeylerden biri, Arapça kullanımını yasaklanması olmuştu. Doğal olarak bu Rus karşıtı duyguları güçlendirmiş ve ayrıca farklı bir ortak dil sorununun belirmesine yol açmıştı. Buna dair resmî politika çeşitli aşamalardan geçmişti. 1923'te Dağıstan KP'si, özerk Kafkas dillerinin çok fazla ve çeşitli ve yazılı biçimlerinin çok azgelişmişliğinden dolayı, tek uygun seçeneğin Arapçanın bu rolünün bir Türki diline devredilmesi olduğuna karar vermişti: Ya kuzeyde zaten yaygın şekilde kullanılmakta olan Kumuk ya da Azerice. Bu yüzden Azerice 1926'da resmî öğrenim ve iletişim dili yapılmış ama diğer Türk olmayan topluluklardan gelen protestolar sonunda 1930'da bu karar geri alınmış (her ne kadar 1953'e kadar yaygın bir şekilde kullanılmışsa da) ve Dağıstan'da on bir resmî dil olacağına hükmedilmişti.[72] Arapçanın yasaklanması, büyük ölçüde Arap yazısının kullanıldığı Kuzey Kafkas dilleri için hangi alfabenin kullanılacağı sorusunu da gündeme getirmişti. 1923'te İnguşlar dilleri ve ders kitaplarını yayınlamak için Latin alfabesini benimseyen ilk topluluk olmuştu. 1923'te yeni gazeteler çıktığında İnguşlar Latin alfabesini kullanmış, Çeçenlerse ilk başta Arap alfabesini kullanmış ama daha sonra 1925'te Latin alfabesine geçmişlerdi. Aynı tarihlerde Dağıstan'da da Latin alfabesi Avar, Dargo, Lak ve Lezgi için uygulamaya konmuştu.[73]

Öğrenim alanında KP'nin istek ve tedbirlerini üstü örtülü bir şekilde tanımama yerli topluluklar arasında 1920'lere kadar sürmüştü. Çeçen ve İnguşlar arasında, düzinelerce okuma yazma merkezi ve birkaç bin öğrenenle birlikte yetişkinler için Rusça okuryazarlık kampanyası başlatılmıştı. Fakat direniş, özellikle Çeçenistan'da devam ettiğinden fazla yol katedilememişti. Burada Rusça okuryazarlık oranı 1920'de %0,8'den 1926'da ancak %2,7'ye yükseltilmişti. İnguşya'da ise %3'ten %8,3'e çıkmıştı.[74] Sovyet okullarına muhalefet şiddetliydi ve Samurski'nin 1925'te uyardığı gibi İslami okulların kapatılmasına dair doğrudan bir kampanya ters tepecekti: "Medreseleri kapatmak imkânsızdır. Her türlü baskıcı tedbire rağmen var olmaya devam edeceklerdir. Kanyon-

71. Aliroyev, *Yazyk*, s. 90-1; Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 172, 174, 177; Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 130; Broxup, "Last ghazawat", s. 120.
72. Bunlar Avarlar, Darganlar, Laklar, Lezgiler, Tabasaranlar ve Çeçenlerin dilleriydi (bunlar Dağıstan'da önemli bir azınlıktı); Farsça kökenli Tat dili; Azericeye ek olarak iki yerli Türki dili, Kumukça ve Nogayca ve ortak dil olarak Rusça: Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 130; Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 137-8; M.A. Gökburi, "Yazyk i kultura", *Nash Dagestan*, 1992, no. 1, s. 13-15.
73. Aliroyev, *Yazyk, istoriya i kultura*, s. 91; Baytugan, "North Caucasus", s. 30; Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 174; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 119, 122.
74. Totoyev, *Ocherki*, C. II, s. 118-19.

lar veya mağaralarda saklanacaklar ve fanatik bir şekilde dine baskıda bulunan Sovyet iktidarına karşı olacaklardır." Samurski gibi ulusal bir komünist için bu, komünizmi "her zaman Doğu halkının baskı altında tutulması ve köleleştirilmesinin bir silahı olmuş" "günahkâr ve lanetli Batı medeniyetinin" bir ifadesi olarak gören gelenekçi mollaların elini güçlendirecekti.[75]

Gerçekten de 1930'larda Çeçenistan'da hâlâ Arap alfabesiyle Çeçence eğitim veren 2.675 okul vardı ve hatta bir kısmında eğitim Arapçaydı. 1925'te Dağıstan'da 13.000 öğrencisiyle 200 devlet (Rusça) okulu ama bir kısmı Kabardey ve Karaçay'dan olmak üzere 40.000 öğrenciye eğitim veren 2.000 mektep vardı. Bu arada 1928'de tüm Kuzeybatı Kafkasya'daysa 5.988 öğrencisiyle 190 kayıtlı mektep ve 726 öğrenciye eğitim veren 51 medrese bulunmaktaydı. Başka bir kaynağa göre, 1929'da Kuzey Kafkasya'da 2.675 cami, 140 mektep ve medrese, 850 molla ve 38 sufi şeyhi vardı. 1930'da KP zorunlu ilköğretim kampanyası başlatarak ve uzak köylerden gelen öğrenciler için yatılı okullar inşa ederek bu durumu değiştirmişti.[76]

"Özerk" yerli cumhuriyet ve illerin kurulmasının ardından Moskova, komünist yönetim herkese mutluluk ve refah getirdiğinden kişisel silahlara ihtiyaç kalmadığını belirterek tüm silahların teslim edilmesini emretmişti. Bu mesajın Çeçenistan, İnguşya ve Dağıstan'da birçok insanı ikna etmediği ortadaydı; çünkü OGPU'nun eşkıya olarak adlandırılan grupların teslim olmasını sağlamak için rehine almasının kışkırttığı dağlı isyanları "sanki önceden dikkatlice planlanmış gibi her bahar" orada çıkmaya devam etmişti.[77] Çeçenistan'da Bolşevik politikalarına karşı Ali Mitayev liderliğindeki yurtseverler ile mollalar 1922'de direnişi artırmış ve Moskova'nın buna yanıtı "haydut unsurlarının karşıdevrimci saldırı" dalgasına karşı "devrimci komiteler" oluşturmak olmuştu. Bu, söz konusu ulusal hareketi nötralize etme ve "Mitayev ve çetesinin gerçek yüzünü sıradan insana gösterme" girişimi[78] sırasında gerçekleşmiş Kasım 1922'deki idari yeniden örgütlenme, Çeçenleri Dağ Cumhuriyeti'nden ayırarak onlara kendi özerk illerini vermişti. Bu süratle Çeçenler ile Grozni kenti ve ağırlıklı olarak Rus (ve şoven) nüfusu arasındaki düşmanlığı artırmıştı. Taştemir Eldarkhanov başkanlığındaki Çeçen Devrimci Komitesi ilin "Komünist Gençlik Ligi"ni (Rusça "Komsomol") dağıtmaya karar vererek tepkisini göstermiş, Grozni Bolşevik

---

75. N. Samurskiy, *Dagestan*, Moskova, 1925, s. 131-2, Broxup, *North Caucasus Barrier*, s. 7'de alıntılanmıştır.
76. Aliroyev, *Yazyk, istoriya i kultura*, s. 91; *Izvestiya Severo-Kavkazskogo Nauchnogo Tsentra Vysshey Shkoly*, 1982, no. 1, *Central Asian Newsletter*, 1983, C. 2, no. 4, s. 3'de alıntılanmıştır; Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 187; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 145.
77. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 156, 165-6.
78. Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 90-1.

örgütlerinin Çeçenistan üzerindeki hamiliğini reddetmiş ve Grozni'yi Çeçen iliyle birleştirmişti. Bu Bolşevik niyetlerine karşı bir tutumdu ve hükümetin Çeçenler ile yerel Ruslar arasındaki ilişkileri görünürde geliştirme girişimlerinin yazgısının, tüm Çeçenler komünizmi kabul etmediği takdirde başarısızlık olduğunu göstermişti.[79]

Gerçekten de Kuzeydoğu Kafkasya'nın çok az yerli sakini 1920'lerde komünistti. 1923'te Çeçenistan'daki KP, Eldarhanov'un eylemlerini önleyemeyecek kadar zayıftı; Rus Grozni hariç tüm Çeçenistan'da otuz dokuz üyesi vardı. Dağıstan'da da her ne kadar 1920'de 1826 komünist vardıysa da, bunlar genellikle kentliler, yani Ruslardı; yerli bölgelerde parti üyeliği tek figürlü sayılarda olup birçok köyde tek bir üye bile yoktu; ancak 1925'ten sonra kayda değer sayıda Dağıstanlı üye yapılmıştı. Bolşeviklerin asıl amacı ulusal direnişi ve liderlerini saf dışı bırakmak olduğundan, Güneydoğu Rusya KP bürosu genç komünist üye yapmak, "burjuva-ulusalcı eğilimli" üyeleri elemek ve Çeçen ve İnguş köylerinin nüfuslarını silahsızlandırmak için adımlar atmıştı. 1920-1 isyanının hayatta kalmış son lideri olan Çeçenler arasında son derece popüler ve etkili Ali Mitayev'i yakalamak için Eylül 1923'te A. Mikoyan ve K. Voroşilov'un da katıldığı Bir Sovyetler Çeçenistan Kongresi tuzak olarak kullanılmıştı. Urus-Martan'daki sığınağından Grozni'ye demiryolu istasyonuna çekilen Mitayev bir trene binmeye ikna edilmiş ve biner binmez bu tren harekete geçerek onu Rostov'a taşımış ve burada hapishanede öldürülmüştü. 1925 Sonbaharı'nda Kızıl Ordu ve OGPU birliklerinin Çeçenistan-İnguşya'da başlattığı büyük bir askerî operasyon, İmam Necmeddin ve Kabardey Prensi Şipşev de dahil olmak üzere birçok Kuzey Kafkasya liderini yakalamış, Çeçen yönetimi liderliği de, Eldarhanov da dahil olmak üzere iktidardan alınmıştı. Aynı dönemde Dağıstan'da Sovyet iktidarına karşı savaş da sona ermiş ve lideri Akuşalı Ali idam edilmişti.[80]

SSCB'nin Müslüman kesimlerinin büyük kısmında İslamın tam boyutlu operasyona tabi tutulması 1928'e kadar ertelenmişti ama Kuzey Kafkasya'da 1924'te başlamıştı.[81] Bu muhtemelen bu bölgenin, Moskova'nın doğrudan kontrolü olan Rus cumhuriyeti sınırları içinde bulunmasından ve sayıların nispeten daha küçük olmasındandı: Toplam 1,3 milyon yerli, dağlar arasında 800 km uzunluğunda ve en fazla 180 km eninde bir şeritte varlığını sürdürmekteydi; yaklaşık 576.200

---

79. Bugay ve Mekulov (Der.), *Severnyy Kavkaz*, s. 103-4, 113-14, 133; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 92, 114-15.
80. Avtorkhanov, *Memuary*, s. 98-103; Broxup, *North Caucasus Barrier*, s. 6; Daniyalov, *Stroitelstvo sotsializma v Dagestane*, s. 83-8, 183-7; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 92, 115-16.
81. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 144-5, 149-52; Bryan, "Internationalism", s. 201.

Dağıstan'da, 392.600 Çeçenistan-İnguşya'da ve 372.700 de, Kabardeyler, Çerkezler, Karaçaylar ve Balkarları kapsayan kuzeybatıda. Bunlar Tatarlar ve Başkurtlarla (3,6 milyon) veya Orta Asya Müslümanlarıyla (10 milyondan fazla) karşılaştırıldığında küçük rakamlardı. Buna rağmen, Kuzey Kafkasya topluluklarının dinsel tutkusu ve bölgesel direnişçiliği dikkate alındığında, Bolşevikler için, Müslümanları düşmanlaştırmak yerine, Sultan Galiyev ve Lenin'in ihtiyat tavsiyelerine uymak daha bilgece bir tutum olacaktı. Fakat 1920'de, Rusya Bolşevikleri ile Beyaz Gönüllü Ordusu'nun ideolojik fanatizmi Kuzey Kafkasya'yı çoktan iç savaşın parçası yaptığından çatışmadan kaçınmak için artık çok geçti. İlk başta yerli topluluklara, taraflardan herhangi biri için yedek askerî güç kaynağı veya herhangi bir biçimde muzaffer çıkacak bir Rus devletinin sessiz uyrukları olarak düşünülmenin dışında bir önem verilmemişti. Gerçekten de Kuzey Kafkasya toplulukları toplumsal ve dinsel kurumlarının Rus emperyalistleri kadar Bolşevikler için de önemsiz olduğunu ve eğer ülkelerini ve kültürlerini korumak istiyorlardıysa savaşmak zorunda olduklarını anlamışlardı. Muhtemelen bu Kuzey Kafkasya'da İslam karşıtı kampanyanın erken başlamasını da açıklamaktadır; Sufi tarikatlarının ülkelerinin siyasi, askerî, kültürel ve toplumsal yaşamındaki baskın rolleri... onları Komünist Parti'yle rekabete sokmuştu.[82] Gizlilik Sufi tarikatlarının doğasındaydı: Camilere ihtiyaçları yoktu ve nüfusun büyük kısmının desteğinin olduğu gizli bir rol benimsemiş olmaları komünist yönetim boyunca sağ kalmalarını sağlayacaktı. 1925'te Çeçen erkeklerinin %70-80'inin mürit olduğuna inanılmaktadır ve gerçekten de Samurski Sufizmin Dağıstan'da son derece yaygın olduğunu, burada "müritlerin komünist olduklarını iddia ettiklerini" yazmıştır.[83]

Bu arada İslami kurumları bertaraf etme çalışmaları başlamıştı; İnguş ve Çeçenler sırasıyla 1923 ve 1926 tarihlerinde kendi özerk illerinde şeriat mahkemelerinin kaldırılmasını kabul etmişti. Şeriat ve âdete dayanan Dağıstan örfi hukukunun kökleri daha derinlerdeydi: Klan ilişkilerinin varlığı bir darbeyle ortadan kaldırılamamıştı. Bu nüfus arasında yıllarca sürmüş itinalı... çalışma, aydınlanma ve ideoloji gerektirmişti. Bu özellikle 1924'te tüm şiddet suçlarının %80'inin ardındaki kan davaları (yılda 3.000 öldürme ve yaralama vakası) için geçerliydi; bunlara, klanlarının "onurunu" savunmada başarısızlığa uğradıklarında karşılaşacakları hor görmeyle yüzleşecek cesaretleri olmayan lise ve yükseköğrenim düzeyi erkekler bile dahil olmaktaydı. Örfi hukuk ve şeriat kadınları evlilikten önce tamamen babaları veya

82. Broxup, *North Caucasus Barrier*, s. 6.
83. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 187-8; Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 49-50; Bryan, "Internationalism", s. 201.

ağabeylerinin iradesine tabi kılarak onların özgürleşmelerini de engellemekteydi. Evlilikler, çoğu kez cinsel olgunluğa ulaşmamış kızın (veya oğlanın) isteklerini dikkate almayan aileler tarafından ayarlanmaktaydı ve İslamın genel çokeşli evlilik, başlık parası ve erkeğin boşanmada önceliği geleneklerine tabiydi. Devrimcilerin, kadınları, onları toplumda erkeklerle karıştırarak, okul ve üniversitelere gitmelerini ve ev dışında işe girmelerini sağlayarak özgürleşmeye teşvik etmeleri sık sık bu geleneklerden kaynaklanan toplumsal gerilimleri daha da kızıştırmaktaydı; bu eylemlerin cezası çoğu kez kadının kocası veya babası tarafından öldürülmesiydi. Diğerlerini de gelenekleri reddetmeye teşvik etme sürecinde devrimcilerle işbirliği yapmış bazı kadınlar özellikle daha fazla şiddetle karşılaşmış, tecavüze uğramış veya öldürülmüştü.[84]

Rus okullarının Müslüman mektepleri karşısındaki önemli bir avantajı kızların temel eğitim almalarına izin vermeleriydi; dolayısıyla 1932'de 2.250'den fazla Çeçen kızı okula gidebilmişti. Dağıstan'da kadınların okuryazar olması için az sayıda proje uygulamaya konmuştu ama ancak 1930'lardan sonra bu geniş düzeyde mümkün olabilmişti. Bununla beraber, bu tür gelişmeler, öğretmenlere saldırılan ve okullara hasar verilen Çeçenistan-İnguşya'da yeni bir karışıklıklar dalgasının habercisi olmuştu. Kız ve kadınların okula gitmesi ve ardından toplumda aktif katılımları, Müslüman fanatiklerin özellikle öfkesine yol açmış ve bazı kızlar ya korkutulmuş ya da aileleri tarafından dışlanmıştı. Kızların, yasalara rağmen erken yaşta evlendirilmesi de öğrenimlerini tamamlamalarını engellemişti. Buna rağmen, bazı Dağıstan, Çeçen ve İnguş kadınları mesleki vasıflar edinmeyi başarmış ve 1930'ların sonunda doktor ve öğretmen olarak hükümet ve KP'de sorumluluk sahibi mevkilere gelmişti.[85]

Kadınların öğrenimine karşıtlık özellikle Çeçenistan-İnguşya'da Sufi tarikatlar arasında güçlüydü; şeriata göre evlenebilmeleri için neredeyse tüm kızların sekiz yıllık öğrenimlerini tamamlamalarına engel olmaktaydılar. Böyle bir durumda yükseköğrenim yapma veya mesleki bir kariyer için uğraşma şansları yoktu. Benzer şekilde, erkeklerin evlilik için küçük kızlar edinmesi vakaları da sürmekteydi; örfi hukuk hükümleri altında bu normaldi.[86]

1926'da, birçok Dağıstan kadınının evlerinin dışında bağımsız bir şekilde yürümeleri yüzünden kocaları tarafından öldürülmesinin ve kadın haklarına dair hem Moskova hem de Dağıstan'daki çeşitli hükümlerden dolayı, gelin kaçırma, zorlama sonucu evlilik, küçük kız

---

84. Daniyalov, *Stroitelstvo sotsializma v Dagestane*, s. 187-9.
85. A.I. Hasanova, *Raskreposhcheniye zhenshchiny-goryanki v Dagestane (1920-1940 gg.)*, Mahaçkale, 1963, s. 111-13, 122-3, 133-8; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 158-60.
86. M.V. Vagabov, *Islam i semya*, Moskova, 1980, s. 138-44.

çocuklarının evlendirilmesi, başlık parası ve çokeşli evlilik de dahil olmak üzere geleneksel İslami evlilik uygulamaları yasaklanmıştı. Dağıstan'da kadınlar tecrit altında olup evden dışarı nadiren çıkabilmekteydi ama en azından (Azerbaycan'dan farklı olarak) Kuzey Kafkasya'da kadınlar çarşaf giymemekteydi; bu yüzden bunun kaldırılması için bir kampanya, Mahaçkale ve Derbent'teki Azeri ve İran kadınları dışında gerekli değildi. Başka bir açıkça İslam karşıtı yasa, İnguşya'da 1926'da İnanmayanlar Birliği'nin yaratılması olmuş, bu, basında, ateist propaganda, inancını reddeden molla vakalarına dair haberlerle birleştirilmişti.[87]

Kuzey Kafkasya topluluklarını ehlileştirme amaçlı Bolşevik tedbirleri, 1928-32 sanayileşme hazırlıklarıyla birlikte geliştirilmişti. Çeçenler ile diğer dağ topluluklarını sanayi proletaryasıyla bütünleştirme fikrini hayata geçirmeye çalışan komünistler Grozni'deki petrol sanayi için Çeçen ve İnguş işçiler almaya başlamıştı. 1929'da Çeçenler ile Sunja üzerindeki Rus petrol kenti ve komşu Kazak yerleşimleri arasındaki sürtüşmeyi tamamen göz ardı eden Moskova, Grozni ve Çeçen ÖB'sinin birleştirildiğini ilan etmişti. Başka bir kışkırtıcı eylemle de Çeçenler arasında bir domuz çiftliği açılmıştı: Domuzlar öldürüldüğünde otuz Çeçen tutuklanarak "eşkıya" olarak Sibirya'ya sürülmüştü.[88]

Başka bir şiddet sebebi de 1929'un sonunda, tüm Kuzey Kafkasya'nın SSCB'de kolektifleştirilecek ilk bölgelerden biri olduğuna karar verildiğinde belirmişti. İnguşlar ve Goiti, Benoi ve Şali'deki ova Çeçenleri arasında hemen bir şaşkınlık belirmiş ama Moskova hükümetine protestoda bulunmak için isyanlarını ertelemişlerdi. Onların düşündüklerinden çok daha az iyiliksever olan Moskova hükümeti sahte müzakerecilerden ibaret bir komisyon göndererek evine bir gece baskını sırasında neredeyse Çeçen lideri Şita İstamulov'u ele geçirmişti. Fakat Çeçen takviye birlikleri süratle belirip 150 OGPU askerini öldürmüş ve İstamulov Çeçenleri Ruslara karşı cihada çağırmıştı. Sayıca son derece üstün komünist birlikleri tarafından dağlara çekilmeye zorlanan İstamulov'un isyancı ordusu burada Stalin'in, kitlesel kolektifleştirme "yanlışlarının" suçunu yerel görevlilere yükleyen (aslında sadece Stalin'in emirlerini yerine getirmekteydiler) Mart 1930 tarihli bildirisini duymuşlardı.[89] Sahte bir iyilikçi tavırla KP şimdi Kuzey Kafkasya ve diğer yerlerdeki kolektifleştirmenin yavaşlatılarak daha kolay bir hâle getirilmesine karar vermişti. Nüfus, tüketim

---

87. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 161-2; Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 189; Daniyalov, *Stroitelstvo sotsializma v Dagestane*, s. 91; Hasanova, *Raskreposhcheniye*, s. 54-8, 114, Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 119.
88. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 166; Avtorkhanov, *memuary*, s. 265-6; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 174.
89. Ortodoks bir SBKP tarihinde kitabın yazarı Çeçenistan-İnguşya'nın kolektifleştirme karşıtı girişimlerini "kulaklara" atfederek kötülemekte ve suçu saldırganların (Komünist parti) üzerinden alıp yerli klan kurumuna (*tayp*) atmaktadır: Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 152-3.

maddeleriyle ayartılmış ve isyan etmiş katılımcılar için de bir af ilan edilmişti. Fakat bu da bir üçkâğıttı. Af belgesini yerel OGPU şefinden almaya davet edilmiş İstamulov onun tarafından vurulmuş ama o da bu sırada ölmeden önce saldırganını kamayla öldürmeyi başarmıştı. Böyle bir kalleşlik kan davası için yeterliydi ve İstamulov'un kardeşi Hasan bir çeteyle OGPU'culan teker teker avlamış ama bu sırada komünistler de sözde karşıdevrimci "kulaklar" ve "burjuva-İslamcı ulusalcılar"a karşı kitlesel bir pogrom başlatmıştı; bu pogrom sırasında kolektifleştirme karşıtı 35.000 Çeçen yakalanmış ve ya kurşuna dizilmiş ya da Kuzey Rusya'daki çalışma kamplarına gönderilmişti. Hasan'ın gazavat çağrısına yanıt olarak tüm Dağıstan, İnguşya, Osetya, Kabardey ve Karaçay-Balkarya'da bir isyanlar dalgası yayılmıştı. Bu çaresiz savaşta Ruslar kalabalık Kızıl Ordu birlikleri kullanmış ve isyancılara askerî uçaklarla saldırmıştı; bir OGPU memuru, "Kuzey Kafkasya nehirlerinin denize binlerce ceset taşıdığını" rapor etmiştir.[90]

Dağıstan'da da komünistler Mart 1930'da 350 "kulak" ailesini tehcir etmiş (yaklaşık 1.750 erkek, kadın ve çocuk) ama bu 1.500 ailenin tehcir edilmesini gerektiren resmî plana göre yetersiz kalmıştı. Bir yıl sonra 175 aileden ibaret bir "kulak" grubu Kuzey Dağıstan'dan tehcir edilmişti. 1935 (416 aile veya yaklaşık 2.000 kişi) ve Eylül 1936 (650 aile veya 3.250 kişi) için daha büyük sayılar rapor edilmiştir.[91] Güney Dağıstan da birçok kurban vermişti: Kolektifleştirme karşıtı bir ayaklanma 1930'da Lezgistan'ın geniş bir alanını kapsamış ve "düzinelerce en iyi oğulları düzenli Sovyet birliklerine karşı savaşarak ölmüş... yüzlerce aile tutuklanarak Sibirya veya Orta Asya'ya sürülmüştü".[92]

Çeçenistan-İnguşya'da kolektifleştirmenin kurbanları arasında, olağan çaresiz protestolar sırasında köylüler tarafından katledilmiş 300.000 hayvan da vardı ve Çeçenistan'da 1932'de tam bir kolektifleştirmenin başarıldığı yegâne yerler Rus Kazak ilçeleri Sunja ve Petropavlovsk idi. "Bunun dışında Çeçenler uygulamada bireysel köylüler olarak kalmış ve kolektif çiftlikler sadece kâğıt üstünde var olmuştu. Bu arada Grozni'deki komünist görevliler, örgütlü polis ve OGPU'nun koyunlara el koymak için düzenledikleri "yağmalar" sırasında yıllık bir paya el koymuştu ve Çeçenler hayvanlarını teslim etmedikleri takdirde sürüleceklerini ve evlerinin yakılacağını gayet iyi biliyorlardı.[93]

---

90. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 157-61; Avtorkhanov, *Memuary*, s. 264; Heler ve Nekrich, *Utopiya u vlasti*, C. I, s. 250-1; Longworth, *Cossacks*, s. 323; Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 152.
91. Bugay, Kudyukina ve Khlynina, "natsionalnye problemy", s. 10.
92. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 351-2. Bu yazara göre bu çatışmanın gizli kışkırtıcıları, Doğu Kafkasya'da serbestçe hareket ederek yerel halkı Sovyet Rusya'ya karşı kışkırtan "Türk ajanlar" idi.
93. Avtorkhanov, *Memuary*, s. 582-5; Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 152, 189.

1934'te, kolektifleştirme kampanyasının doruk noktasından sonra, Samurski KP genel sekreteri olarak tekrar Dağıstan'a tayin olmuştu. Siyasi ve toplumsal durumu incelemeye kararlıydı ve kısa süre sonra ekonominin kaotik bir durumda bulunduğu ve gerçekliğe yakın bir duruma getirmek için tüm idari sistemin, daha az komite toplantısı ve kararlarıyla radikal bir elden geçirilmeye ihtiyacı olduğu sonucuna varmıştı.[94] Samurski'nin kuşkuları, Moskova hükümetinin Ocak 1936 tarihli kararında yansımasını bulmuştu; bu karar, Rus olmayan illerdeki yetkilileri tüm SSCB "yerlileştirme" politikasını uygulamadıkları için kınamaktaydı. Örgütlerde ve hükümet dairelerinde yerel diller hâlâ kullanılmamaktaydı; onun yerine, halkla resmî ilişkilerde "insanların anlamamasına rağmen sadece Rusça kullanılmaktaydı".[95] O sırada Çeçenistan-İnguşya'nın nüfusu %80 yerliydi ve Dağıstan'ınki de %90'dan fazla yerliydi. Kuzey Kafkaslardaki 1.310 hükümet görevlisinin sadece 17'si yerliydi ve Moskova bu rakamın iki yıl içinde toplamın en az üçte biri olacak şekilde değişmesini ve bu arada yönetici konumundaki Rusların da yerel dili öğrenmelerini emretmişti. Fakat bu sonuçsuz kalacaktı; çünkü Rus ulusalcılığı güçlenmekte olduğundan ve ufukta 1937 Terör Kampanyası olduğundan yerlileştirme politikası o sırada bile yavaş yavaş gözden çıkarılmaktaydı.[96]

OSETYA VE KUZEYBATI KAFKASLAR

Kuzeybatı Kafkasya'da etnik durum doğudakinden farklıydı: Rusların, Çerkezler ve komşularını Türkiye'ye kitlesel tehcirinden sonra yerli nüfusun sayısı daha da azalmış olup yerleşimleri daha dağınıktı.[97] Kuban ve Stavropol illeri ve Batı Terek'teki Ruslar ise çok daha kalabalıktı; altı tane büyük kentleri olduğu gibi, toplam nüfus ve yoğunlukları doğudakinin en az iki katıydı. Bundan başka, Kuzeybatı Kafkasya son derece askerileştirilmiş bir bölgeydi; Kuban Kazak Yerleşim Birimi'nin nüfusu 1,3 milyondan fazlaydı; Terek Birimi'nin dört katı.[98] Kazak yerleşimlerinin tüm Kuban'da yerli topluluklar arasında dağıtılmış olması,

---

94. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 285.
95. Mekulov, "Natsionalno-gosudarstvennoye i sovetskoye stroitelstvo", s. 87'de alıntılanmıştır. Bu, yerlileştirme sürecinin hızlandırılmasını talep eden ilk hükümet kararı değildi; benzer kararlar, 1931 ve 1934'te de alınmış ama pek sonuç üretememişti: Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 184.
96. Baytugan, "North Caucasus, s. 30-1; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 41-2.
97. Kuzeybatı Kafkasya'da 1897'de Kabardeyler, Çerkezler, Abhazlar ve Karaçayların sayısı sadece 244.200 ve kuzey Osetlerin sayısı da 171.700 idi. Bu 415.900'lük bir toplama karşılık gelmekteydi. Kuzeydoğu Kafkasya'da Çeçenler, İnguşlar, Kumuklar, Nogaylar, Avarlar, Darganlar, Lezgiler, Gazi Kumuklar ve diğerlerinin sayısı 1.021.900 idi: V.I. Kozlov, *Natsionalnosti SSSR: etnodemograficheskiy obzor*, 2. baskı, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş, 1982, s. 37-8.
98. Yermolin, *Revolyutsiya*, s. 18-19.

Çerkezler (Adıgeler, Çerkez ve Kabardeyler) ve Türki Karaçaylar ile Balkarlar arasındaki etnik bağlılığı zayıflatmaktaydı ama geride kalmış topluluklarda hâlâ savaşçılık ruhu vardı. 1920'lerde bile Kuzey Kafkasya erkekleri hâlâ silah, özellikle kama taşımakta ve kullanmaktaydılar; yetkililer bunu yasaklamaya henüz cesaret edememekteydi[99] ve bazı komünizm karşıtı "çeteler" 1928 kadar geç bir tarihte bile Kabardey'de etkindi. İslam, her yerde mevcuttaysa da, burada Çeçenistan-İnguşya ve Dağıstan'da olduğundan daha ateşliydi.[100] Buna rağmen, 1920'ler, sadece hac ziyaretinin değil, "dış dünyayla, özellikle Türkiye ve Arap ülkelerindeki eski göçmenlerle ilişkiye geçmenin yasaklanması gibi baskılar getirmişti. Bu ülkelerdeki akrabalarla yazışmak bile suç olarak kabul edilmekteydi."[101]

Çok etnik gruplu Kuzeybatı Kafkasya'nın nüfusu bir İran dili konuşan, ağırlıklı olarak Hıristiyan olan Osetleri, dağların güneyinde Abhazlar da dahil olmak üzere Kabardeyler ve diğer Çerkez topluluklarını, kayda değer sayıda Karaçay ve Balkar Müslüman topluluklarını ve bazı göçebe Nogayları kapsamaktaydı. Ayrıca, tüccar olarak öne çıkmış az sayıda Dağ Yahudileri, Kuzey Osetya, Abhazya, Krasnodar, Stavropol ve Don üzerindeki Rostov da dahil olmak üzere çeşitli illerdeki Ermeni toplulukları, aralarında Kubaça ve Lak metal işçilerinin de bulunduğu Dağıstanlı göçmenler ve Rusların Kabardey'in ele geçirilmesi sırasında getirdikleri Kumukların torunları da vardı. Ayrıca toplam sayıları 40.000'e ulaşan birçok Alman kolonisi de vardı. 1921'de Dağ ÖSSC'si oluşturulduğunda, batı bileşenleri Karaçay, Kabardey, Balkar, Digor Oset (Müslüman) ve İron Oset (Hıristiyan) etnik topluluklarıydı. Kuzey Osetlerin, Dağ ÖSSC'deki iki ulusal bölgesi kısa süre sonra Vladikavkaz Ulusal Bölgesini oluşturacak şekilde birleştirmiş ve 1924'te Kuzey Oset ÖB'si olarak adlandırılmıştı.[102] Diğer etnik-idari bölgeler de değişmişti: Dağ ÖSSC'si sonunda feshedildiğinde, Kabardey ve Balkarlar tek bir ÖB şeklinde ve Karaçaylar ile Çerkezler de (her ne kadar Çerkezler 1926'da tekrar ayrılmışlarsa da) birleştirilmişti. Kuzeydoğu ve kuzeybatı ulusal bölgeleri 1924'te tek bir Kuzey Kafkas Bölgesi'ne bağlanmış ama 1936'da Kuzey Oset ve Kabardey-Balkar ÖB'leri ÖSSC statüsüne "terfi etmişti". Bu bölgelerdeki yerli topluluklar ufaktı, hepsi birlikte 421.500'di ve sadece

---

99. Avtorkhanov, *Memuary,* s. 77.
100. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims,* s. 199-90, 203; *Istoriya Kabardy,* s. 215-16, 242-3.
101. R. Karcha, "Genocide in the Northern Caucasus", *Caucasian Review,* 1956, C. 2, s. 76.
102. Anisimov, *Kabardino-Balkariya,* s. 92; Fleischhauer ve Pinkus, *Soviet Germans,* s. 77; A.B. Dzadziyev ve L.K. Gostiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya v Severnoy Osetii,* Moskova, 1994, s. 4; Studenetskaya, *Odezhda,* s. 207-8; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki,* C. II, s. 138.

Osetler ile Kabardeyler kendi memleketlerinde her biri tek başına 100.000'den fazla bir nüfusa karşılık gelmekteydi.[103]

Kuzey Kafkasya'da gerçekleştirilmiş "toplumsal dönüşümlerden" biri (ki bu tüm yerli topluluklara tatbik edilmiştir) okuryazarlıktı. Tüm Kabardeyler ve Çerkezler arasında "1913'de sadece %2-3'ünün okuyup yazabildiği" söylenmiştir;[104] fakat 1917'den çok önce Kabardey'de altmış beş mektep ve medrese bulunduğuna göre, komünistlerin toplumun %97'sinin okuryazar olamadığına dair iddiası sadece Rus diliyle ilgili olmalıdır. Ama her şeye rağmen, yoksulluk, cehalet, batıl inanç ve kültürel gerilik Kuzey Kafkasya'da (Rusya'nın kendisinde olduğu gibi) normu oluşturmaktaydı. İç Savaş'tan sonra okuma yazma kampanyaları başlamış ve birçok yeni seküler okul açılmıştı. Buna ek olarak, 1923'te idari merkez Nalçik'te genç Kabardeyleri mesleki ve siyasi makamlara yetiştirmek için bir mesken ve tıp, tarım ve siyaset alanlarında öğrenim vermek için de okullar açılmıştı. 1930'larda herkesin okuryazar ve lise mezunu olması için başlatılmış kampanya, Kabardey, Karaçay ve Çerkezlere öğretmen okullarını getirmiş ve Don üzerindeki Rostov'da yükseköğrenim fırsatı tanınmıştı.[105]

Bu öğrenim fırsatları sonucunda (kısmen zihnen özgürleştirici ama aynı zamanda ideolojik açıdan da bağlayıcı) kadınların da aralarında bulunduğu birçok genç Kabardey İslamı terk etmişti. 1932'de (molların karşı çıkmasına rağmen) 24.000 civarında Kabardey kadını temel okuryazarlık düzeyine ulaşmıştı. Bir kısmı öğrenimlerini, köy konseylerine dahil olmayı ekleyerek daha ileri götürmüş (bunlar komünist propagandanın ana kaynağıydı)[106] ve böylece "Kadınlar yeni bir kültürün coşkulu kurucuları olarak öne çıkmıştı: 100'den fazlası

103. Kurulmalarından bir süre sonra (*Census* 1926, s. 58, 63) kuzeybatı Kafkas yerli bölgelerinin nüfusları yaklaşık olarak şöyleydi:

	Toplam	Kapsadığı
Kuzey Osetya	152.000	%84 Oset
Karaçay	65.000	%81 Karaçay
Kabardey-Balkar	204.000	%76 Kabardey ve %16 Balkar
Çerkez NR	37.000	%7 Çerkez
Adıge AP	131.000	%45 Adıge

Çerkezler hep birlikte (Kabardey, Çerkez ve Adıgeler) 302.000 idi. Kabardey'de 1921'de toplam nüfus 150.582 idi, bunun içinde: Kabardeyler 116.057 (%77,1), Osetler 2.926 (%1,9), Kumuklar 2.554 (%1,7), Ruslar 23.737 (%15,8), diğerleri 5.308 (%3,5) idi: *Istoriya Kabardy*, s. 224.

104. *Narody Kavkaza*, C. I, s. 190.

105. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 162, 166-9, 176; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 147-8.

106. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 162, 166, 168, 177; Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 49; Kolarz, *Religion*, s. 409; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 193; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 215-16.

başkanlık ve konsey temsilciliği gibi resmî pozisyonlara gelmişti".[107] Kadınların özgürleştirilmesi, İslami hukuka (şeriat ve âdet) ve yazılı olmayan Kabardey davranış kurallarına (*Adıge khabze*) dayanan ve bölgedeki tüm yerli topluluklara hâkim son derece geleneksel, ataerkil toplumsal sistemi ortadan kaldırmış bir kültürel devrimin parçasıydı.[108] Ruslar için en kabul edilmez uygulamalar (kan davası [burada Doğu Kafkasya'dan daha azdı], gelin kaçırma, küçüklerin evlendirilmesi, baskıcı evlilik, başlık parası ve çokeşli evlilik) 1917'den önce zaten yasaklanmıştı ve RSBSC'nin 1928 yasasında suç olarak tanımlanmıştı. Kuzeydoğu Kafkasya'da olduğu gibi burada da kadınlar çarşaf giymemekteydi ama ev dışında saçları her zaman bir şeyle örtülmekteydi ki, erkeklerle karşılaştıklarında bununla yüzlerini de kapatabilmekteydiler. Fakat kadınların tecridi ve ailenin erkeklerine mutlak şekilde boyun eğmeleri normdu; bu geleneklerin dışına çıkan kadınlar mollalar ve akrabalardan çok sert şiddetle karşılaşmaktaydılar. Buna rağmen, Bolşevikler, "dağ bölgesi kadınlarının yaşam ve çalışma koşullarını düzeltme komisyonları" aracılığıyla kadınlar için eşit hakları dayatmaya kararlıydılar. Kadın dernekleri sağlık, doğum hijyeni ve diyet konularıyla ilgili bilgi vermekteydi ve anne ve çocuk klinikleri açılmaktaydı. Buna ek olarak, kolektif çiftlikler, atölyeler ve sanayide iş fırsatları bazı yerel kadınların ataerkil büyük ailelerin zincirlerinden kurtulmalarını sağlamakta ve konferanslar ve seçimlere katılmaları toplumsal deneyimlerini genişletmekteydi.[109] Çeçenistan-İnguş ve Dağıstan'dan farklı olarak KP, Kuzeybatı Kafkasya'da "İslamın nispeten son zamanlarda geldiğini ve derin kökleri olmadığını, çok sayıda insanın terk etmeye başladığını... örneğin, Müslüman Osetler ve Adıgeler arasında... 1920'lerin sonlarında İslami dinsellikten, İslam öncesi inançlarla iç içe geçmiş geleneksel ayinlerin dışında hiçbir şey kalmadığını" ilan etmişti.[110] Fakat tüm bunlar camilerin KP yaşlılarının kışkırttığı "gençlik" tarafından yok edilmesiyle de sonuçlanmıştı.[111]

Her yerde olduğu gibi Rusya'nın komünist "kültürel devrimi" Kuzeybatı Kafkasya'da yerel dilleri de etkilemişti. 1918'den önce neredeyse hepsi Arap alfabesi kullanmaktaydı Ancak üçü Kiril harfleriyle yazılmaktaydı: 18. yüzyıldan beri Osetçe, 1840'lardan beri Kabardeyce

107. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 178.
108. *A.g.e.*, s. 88, 177; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 110; Ya.S. Smirnova, *Semya i semeynyy byt narodov Severnogo Kavkaza: vtoraya polovina XIX-XX v.*, Moskova, 1983, s. 75.
109. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 83, 85, 138, 169; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 172, 208, 226, 286, 323, 363, 399; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 112, 149-50; Smirnova, *Semya i semeynyy byt*, s. 45-57, 67-9, 123, 125-8, 130-4, 193; Studenetskaya, *Odezhda*, s. 56, 160-1; *Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR*, [C. II], s. 150, 174-5, 216-17.
110. Smirnova, *Semya i semeynyy byt*, s. 144.
111. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 76-7.

(bazı versiyonları nadiren Arapçayla rekabet etmekteydi) ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenli olarak Abhazca (Çerkez aristokrasisi Türkçe yazmaktaydı). Diğer dilerin hiçbiri (Adıgece, Çerkezce, Abazaca, Karaçayca, Balkarca ve Nogayca) seslerini yeterli düzeyde temsil edecek bir alfabe bulamadıklarından, 1920'lerde Sovyet rejimi onlar için "devrimci" Latin alfabesine dayanan alfabeler tasarlamaya girişmişti. Dergi ve kitapların yayınlanmaya başladığı yazın dilleri (özellikle Kabardeyce ve Osetçede) geliştirilmişti. Osetler, kuzey ve güney toplulukları olarak ikiye ayrıldıklarından, kafa karıştırıcı bir dizi değişiklikten geçmişti: 1844'ten beri dilleri Rus alfabesiyle yazılmıştı (Güney Osetya'da bir Gürcü versiyonunda); 1925'de Kiril alfabesinin yerini tüm Osetler için Latin alfabesi almıştı ve 1938'de bunun yerini tekrar Kiril almıştı; ama Güney Osetya'da tekrar Gürcü alfabesi uygulamaya konmuştu. Kuzeybatı Kafkasya uluslarının büyük kısmı 1936-8'de, Rus alfabesinin genel dayatılması sırasında bir kez daha alfabelerini değiştirmek zorunda kalmışlardı. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın dillerinin büyük kısmı fonetik açıdan karmaşık ve Rusçadan çok farklı olduklarından, yeni alfabeleri üstünkörü gözükmekteydi: Latin I'sının büyük harf biçiminin ve Rus sert ve yumuşak işaretlerinin serbestçe oraya buraya serpiştirilmesi, estetik görünüm (okunabilir bir yayın için şart) veya çeşitli diller arasındaki uyumun tamamen hiçe sayılması.[112]

Alfabelerin yaratılmasıyla bağlantılı bir ilke de yönetimin "yerlileştirilmesi"ydi ama 1929'a kadar Çerkez yazılı dillerinin gelişiminde çok az ilerleme sağlanabilmişti ve Adıgeler ile Kabardeylerin yerel konseyler ve yönetime katılımları artacağına azalmıştı. Buna rağmen, 1929'da Adıge Kongresi Adıgecenin Ocak 1930'a kadar yerel konseyler ve dairelerde iş dili olmasını şart koşmuştu. Benzer şekilde gerçekçi olmayan bir karar da RSBSC'nin 1933'e kadar tüm Kuzey Kafkasya'da resmî işlerde yerli dillerin kullanılmasını şart koşan 1931 kararıydı. Gerçekten de ilçe dairelerinde 153 görevliden 48'i (%31,4) ve il bürokrasisinde de 1.299 görevliden 282'si (%21,7) Çerkez idi. 1936 yılı geldiğinde yerlileştirme o kadar yavaş ilerlemişti ki, bölge Moskova hükümetinden, "ilerici" ama uygulanamaz bir tasarıma ilişkin oyunun sürdürülmesi adına bir kınama cezası (eş derecede fantastik) almıştı.[113] Her neyse yerlileştirme pek yakında Rus Komünist Partisi'nin terör

---

112. R. Adighe [R. Traho'nun takma ismi], "Cherkess cultural life", *Caucasian Review*, 1956, no.2, s. 85; N.K. Bagayev, *Sovremennyy osetinskiy yazyk. Chast I (fonetika i morfologiya)*, Orjonikidze, 1965, s. 72-5; Comrie, *Languages*, s. 199; Isayev, *National Languages*, s. 232-3; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 190-2, 199, 218, 227, 241, 265, 269, 294, 295, 338-9, 401; C. II, s. 418; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 111; *Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR*, [C. II], s. 179-80; Wixman, *Language Aspects*, s. 114.
113. Baytugan, "North Caucasus", s. 30; Mekulov, "Natsionalno-gosudarstvennoye i sovetskoye stroitelstvo", s. 85-7; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 41-2.

iktidarı tarafından geçersiz kılınmak üzereydi; bu yüzden, kınama cezasının tek yararı muhtemelen NKVD'nin bunu kullanarak Kuzey Kafkasyalı görevlilere suçlamalar uydurabilmesi olmuştu.

Kolektifleştirme de Kuzeybatı Kafkasya topluluklarını diğer yerlerde olduğu gibi feci bir sonuca götürmüştü; çünkü Rus olmayan topluluklar, Ruslar, Ukraynalılar ve Kazaklar da aralarında olmak üzere kırsal sakinlerin oluşturduğu büyük kitleye uygulanmış yöntemlerle kolektifleştirilmişti. Bir Çerkez tarihçisinin belirttiği gibi, her ne kadar önemli farklılıklar mevcut idiyse de, "Kremlin... farklı bölgeler arasında ayrımcılık yapmamıştı"; orta Rusya'da yüzyıllar boyunca "bireycilik ve özel ve kişisel girişimcilik unsurları... köreltilmiş... [ve] eski serfler... özel mülkün ateşli savunucuları olacak derecede yüksek bir ekonomik refah düzeyine ulaşmamıştı"; diğer yandan, "Kafkasya köylülerinin büyük kısmı Orta Rusya'daki köylülerden daha iyi durumdaydı." Kuzey Kafkasya'da, Ukrayna'da olduğu gibi, "bir çift at ve birkaç tane inek sahibi olmak" "her orta sınıf köylü evi" için normdu ve birçoğunun kiremitli veya demir çatıları vardı ki, bu da, Bolşevik kolektifleştiricilerinin onları, "acımasızca yoksullaştırılacak" "kulaklar" olarak kategorileştirmesi için yeterli bir sebepti.[114]

Kuzey Kafkasya'nın bazı kısımlarında, örneğin Kabardey'de, erken 1920'lerin gönüllü işbirlikçi hareketi sayesinde az sayıda kolektif çiftlik yaratılmıştı ama Moskova, Kuzey Kafkasya'nın kitlesel kolektifleştirmenin ilk dalgası arasında olacağını buyurduğunda bir de bir zaman çizelgesi dayatmıştı. İlk kurbanlar, 1930'un sonunda kolektifleştirilecek Ruslar ve Ukraynalı çiftçilerdi ve bunlarla birlikte Kuzey Osetler ve Adıgeler idi; ondan sonra, 1931 İlkbahar'ında Kabardey ve Çerkezistan düzlüklerinin tahıl üreticisi çiftçileri gelmişti ve sonuncu grup da 1931'in sonunda Karaçay, Kabardey, Balkarya ve Osetya'nın dağlık ilçeleriydi. Her yerde olduğu gibi, hemen "Komünist Parti çizgisinin yanlış ve çarpıtmaları" belirmişti. Bunlar arasında KP görevlilerinin Kuzey Osetya'daki delice fikri olan, tüm ilin 1930 İlkbahar'ına kadar tek bir büyük kolektife dönüştürülmesi vardı. Buna göre, Digorların on bir köyü tek bir "tarımsal-endüstriyel kompleks"e dönüştürülmüş ve bu köylerin sakinleri de güya tüm kişisel mülkleri toplumsallaştırılmış olarak komünler şeklinde örgütlenmişti.[115] Adıge ÖB'sine kolektifleştirme buyruğu geldiğinde, köy yaşlılarından oluşan delegasyonlar yerel komünist şeflere bununla ilgili sorunlarını anlatmak için Krasnodar ve diğer kentlere gitmiş ama "Sovyet rejimine karşı ajitasyon" sebebiyle hemen

114. R. Traho, "How collectivisation was carried out in the North Caucasus", *The Caucasus*, 1952, no. 3/8, s. 16-18.
115. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 101; *Istoriya Kabardy*, s. 242, 250-1; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 130; *Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR*, [C. II], s. 207, 211.

tutuklanarak çalışma kamplarına gönderilmişti. Bir sonraki bahar, kampanyanın doruk noktasında, Adıge kadınları Krasnodar'da bir yürüyüş düzenlemiş ama durdurularak geri gönderilmişlerdi; hatta bir kısmı, her ne kadar kadınları hapse atmak Kuzey Kafkas ahlak kurallarına aykırı idiyse de hapsedilmişti. Ardından Adıge köylerini, kolektif çiftlik yaşamına dair görkemli bir resim çizen ve tüm kuşkucuları sabotajcılar olarak niteleyen komünist ajitatörler doldurmuştu. Neredeyse herkesin karşıt olmasına rağmen, "sonunda terör ve tehditler baskın çıkmış" ve topluluklar, çalışacak durumdaki tüm köylülerin kolhoza katılmayı arzuladığına dair beyannameler imzalamaya zorlanmıştı ve buna karşı çıkanlar da "kulaklar" olarak tanımlanmıştı.

Kolektifleştirmenin tüm köylüleri sinirlendirmiş bir özelliği, bir kez kolektif bir çiftlik oluşturulduğunda düzinelerce yöneticinin de beraberinde gelmesiydi: "Kolhoz başkanı, onun yardımcısı, bir sekreter, bir muhasebeci, hesap tutucular [ve] ekip liderleri" ve bunlara ek olarak da bir KP sekreteri ile köy sovyetinin başkanı, başkan yardımcısı, sekreteri, muhasebecisi. "Tıbbi görevliler ve posta memurları, milisler ve diğer devlet görevlileri de kolektif çiftliğin iaşe mevcuduna dahildi." Üretimin parçası olmayan tüm bu insanlar çiftlik gelirlerinde önemli bir kayıptı ki kazancın da büyük kısmı aslında devlete "vergi" olarak gitmekteydi. Adıge halkı için KP buyruklarının ana sonucu, 1930'da ilin, "kulaklar" ve "gericiler" olarak adlandırılmış ve dolayısıyla yurttaşlık haklarından yoksun bırakılarak sürgün edilmiş olağanüstü sayıda yaşayanıyla (yetişkin nüfusunun %12'si) nam salması olmuştu. Böylece kolektifleştirme, bariz saçmalığına ve insanlık dışı bir süreç olmasına rağmen ilerlemiş, sonuçta "Tamamen idari zorlama yöntemleriyle Çerkez çiftliklerinin %84,2'si ve Karaçay çiftliklerinin de %39,8'i Mart 1930'a kadar kolektifler şeklinde birleştirilmişti; ama sekiz ay sonra (her yerde olduğu gibi), köylüler yeni çiftlikleri terk ettikçe bu rakamlar sırasıyla %10,4 ve %3,7'ye düşmüştü. Benzer şekilde, Kabardey de kolektif çiftliklerde büyük bir düşüş yaşamıştı: Şubat 1930'da %70'den Mayıs'ta %13,6'ya".[116]

KP'nin, çiftçilere sempatik olmayan çok sayıda etkin işbirlikçi olmadan kolektifleştirmeyi uygulatması mümkün değildi. SSCB'nin diğer kısımlarında "yoksul köylü komiteleri"nden epeyce yararlanılmıştı ama bunların Kuzeybatı Kafkasya'da neredeyse hiç bahsi geçmemekteydi ki, ayrıca burada komünistlerin sayısı az ve dağınıktı. Bununla beraber, KP'nin köylülük üzerindeki etkisinin başka bir kaynağı olan Rus sanayi işçileri de süratle etkisiz kalmıştı. Yerel bölgelerde bulunan girişimler az sayıda işçi kolektifleştiriciler sağlarken (örneğin Kuzey Osetya'nın

116. *Istoriya Kabardy*, s. 255; Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 195-6; A. Nove, *An Economic History of the USSR*, Londra, 1969, s. 172, tablo; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 135-6; Traho, "How collectivisation was carried out", s. 16-17.

kurşun ve çinko atölyeleri ve demiryolu bakım hangarlarından) Kuzey Kafkas Bölgesi komünistleri siyasi açıdan kemikleşmiş işçileri daha uzaklardan temin etmek zorundaydı. Kuzey Osetya'ya Ukrayna'dan madenciler (Luhansk ve Kryvyi Rih), Kabardey-Balkarya'ya Luhansk'tan madenciler ve Rostov'dan işçiler getirilmiş ve Rostov, Çerkezistan ve Karaçay çiftçilerine bir şeyler öğretmek için tabaka metal işçileri ve tramvay çalışanları göndermişti.[117] Rusya'nın kendisinde sanayi işçilerinin büyük kısmı son zamanlara kadar köylü idiyseler de, Kuzeybatı Kafkasya'ya gönderilmiş olanlar ne yerli topluluklara sempati beslemekte ne de onların çalışma koşulları veya toplumsal geleneklerine aşinaydılar.

Dolayısıyla, Aralık 1929'da İnguşya ve Çeçenistan'da kolektifleştirmeye karşı isyan alevi batıya yayılmıştı. "Sovyetlerin yurttaşlara tavrı Kafkasyalıların hukuk ve ahlaka bakışlarıyla 'uyumlu değildi. İnsanlar Sovyetlerin bu eylemini 'şeytanın işi' olarak görmüş ve buna karşı savaşmak her Müslüman'ın görevi" olarak kabul edilmişti.[118] Kuzey Osetya'da kolektifleştirmeye direniş klan bölge ve bağlılıklarını kapsamıştı; öyle ki, "görünüşte kolektifleştirmeyi kabul eden [çiftlik başkanı] kolhozu, 'kimin bir kulak veya devlet düşmanı olup olmadığına ben karar veririm' ilkesinden hareketle... kendi klanının bir aracına dönüştürmeye çalışmıştı." Osetya'da köylüler, "hükümet tedbirlerini... boşa çıkarma amacıyla... propaganda, şantaj, sabotaj, vb'ye başvurarak 'sosyalist mülke' karşı bir tür gerilla savaşı yürütmekteydi."[119] Komünist eylemcileri öldürmek, köylü işbirlikçilerin çiftliklerini yağmalamak ve ilde bulunan OGPU birliklerine saldırmak için bir araya gelmişlerdi.[120] Kabardey'in de "kulaklara yüzlerce hektar toprak dağıtmak" için belli etmeden kırsal kurumlara sızmış kendi "ulusalcıları" vardı. En büyük Kabardey isyanı 1928'de olmuştu; Prens Temirkan Şipşev saklandığı yerden çıkıp geniş bir çetenin başına geçmiş, kolektif çiftlikleri yağmalamış, ağıllarını yakmış, sığırlarını dağlara kaçırmış, devlet ambarlarını boşaltmış ve komünist eylemcileri öldürmüştü. Fakat en ciddi isyanı gerçekleştirenler Baksan Vadisi'nin Balkarları olmuştu; bu isyan sırasında kendisini en adamış yerel komünistlerden Ahmed Musukayev'i öldürmüş ve dağ ilçelerini işgal etmişlerdi. "Buraları birkaç gün içinde Komünistlerden arındırmışlardı... tüm dağ geçitlerini ele geçirmiş Balkarlar kolaylıkla Sovyet güçlerini püskürtecek konumdaydı."[121] Karaçay ve Çerkezistan'da

---

117. *Istoriya Kabardy*, s. 243-4; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 132-3; *Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR*, [C. II], s. 207.
118. Karcha, "Genocide", s. 77.
119. Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 192.
120. *Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR*, [C. II], s. 210, 212-13.
121. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 44; M. Elberd, *Nash dom - Kabardino-Balkariya*, Nalçik, 1978, s. 55-6; *Istoriya Kabardy*, s. 242-3; Karcha, "Genocide", s. 77; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 96.

komünistler, Mart 1930'un kolektifleştirme karşıtı isyanını kışkırtmak için güya dinsel fanatizm ve klan bağlılığını kullanmış mollalar ile aristokratları suçlamıştı; bu isyan sadece "orta sınıf köylüler"den destek almamış, topraksız ve yoksul köylülerden de destek görmüştü. Bu isyanları bastırmada Komsomol'un büyük rol oynadığı söylenmişse de, kolektifleştirme ve diğer Bolşevik yeniliklerine karşı isyanları genelde top, tank ve uçak kullanan OGPU ve Kızıl Ordu birlikleri bastırmıştı.[122]

Her yerde olduğu gibi, "kulaklar" olarak etiketlenenlerin yazgısı mülklerine el konulma ve aileleriyle birlikte uzak ve kurak toprak parçalarına sürülmeydi... En köklü ve ısrarlı kulaklar ve karşıdevrimci unsurlarsa [Kuzey Kafkasya] bölgenin sınırlarının dışına tehcir edilmekteydi ve bu genellikle Rusya'nın Uzak Kuzeyi veya Sibirya'ydı.[123] KP, keyfî tahıl üretimi hedeflerine ulaşmak için çiftçiler üzerindeki baskısını artırmış, hedeflerin gerisinde kalan köylere Kazaklar ile köylüleri (sadece yerli Kafkasyalıları değil, ayrıca Rus ve Ukrayna yerleşimcilerini) tehdit etmek için tam yetkili devlet görevlileri gönderilmişti ve herhangi bir sonucun alınamadığı durumlarda, insanlar tutuklanmış, "sabotajcılar" bulunmuş ve rehineler vurulmuştu. Kasım 1932 – Ocak 1933 arasında Krasnodar ilinde 100.000 insan tutuklanmış, 8.000'den fazla kurşuna dizilmiş ve en az 63.500 insan Uzak Kuzey'e tehcir edilmişti; bu arada "sadece Karaçay ve Balkarya'da 3.000 insan idam edilmişti".[124] Bir tanık Ocak 1930'da Kuzey Kafkasya'da bir tren istasyonunda "kulak" aileleri tehcir edilirkenki manzaraları şöyle anlatmaktadır:

> İstasyonun önündeki tüm meydan, yakındaki caddeler, platform ve demiryolunun her iki yanındaki açıklık çocuklar, kadınlar ve erkeklerle doluydu. Yetersiz kıyafetlerle, birçoğun üzerinde kumaş parçalarından başka bir şey yoktu, dondurucu soğukta günlerce tutulmuşlardı... Birçoğunun elinde ikonalar vardı ve tutkulu bir şekilde yardım için Tanrı'ya yakarmaktaydılar... Rostov'a kadar her istasyonda benzer manzaralar vardı: Stavropol, Terek, Kuban ve Don illerinin Rus ilçelerinin köylü aileleri sürgüne gitmekteydi.[125]

Karaçay, Balkarya ve Kuzey Osetya dağlarında koyun ve sığır yetiştiriciliği yaparak yaşayan köylüler, SSCB'de köylülerin her yerde başvurabilecekleri bir protestoya başvurmuştu: Bu komünistleri en azından hayvanlardan yoksun bırakmak için onları katletmişlerdi. Böylece Kuzey Osetya'da 1929-30 kışında sığırların sayısı %25,8, domuzların

---

122. Karcha, "Genocide", s. 77; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 133; Traho, "How collectivisation was carried out", s. 17-18.
123. *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 134.
124. Conquest, *Harvest of Sorrow*, s. 274-81; Karcha, "Genocide", s. 77; Ye.N. Oskolkov, *Golod 1932/1933: khlebozagotovki i golod 1932/1933 goda v Severo-Kavkazskom kraye*, Don üzerindeki Rostov, 1991, s. 15-20, 40-57.
125. Avtorkhanov, *Memuary*, s. 264-5.

%44,3, koyunların ve yeni doğanların %59,5 düşmüştü. Kabardey'de Ocak 1930'da 80.000 sığır kendi sahipleri tarafından yok edilmişti. Karaçay'da da sayılarda büyük düşüşler olmuştu: Sığırlar %10, atlar %25,7 ve koyunlar ile keçiler %17 (bazı yerlerde %32). Buna rağmen komünist yetkililer kolektifleştirmeyi acımasızca dayatmıştı; öyle ki, örneğin, 1932 geldiğinde Osetya düzlüklerinin %89'u kolektifleştirilmiş ve "kulaklar" "yok edilmişti". SSCB'de her yerde olduğu gibi, Sovyet basını sürekli bu başarılı toplumsal devrimi kutlamıştı; oysa utanç verici sonucu (insan ürünü 1932-4 kıtlığı; Kuzey Kafkasya bundan en şiddetli etkilenmiş bölgelerdendi) tamamen sansürlenmişti. Krasnodar ilinde binlerce çiftçi ölmüş ve Kuzey Kafkasya'da açlıktan ölmüş toplam rakam bir milyon olarak hesaplanmaktaydı.[126] Kuzey Kafkasyalı bir tarihçinin işaret ettiği gibi, "kıtlıktan ölümlerin sayısı kayda değer şekilde az olmuş olsaydı bile, bu, bunun ortaya çıkartan trajedinin önemini ve [Komünist] partinin sorumluluğunu azaltmayacaktı."[127]

Etnik ilişki ve bölgesel sınırların belirlenmesi sorunları Kuzeybatı Kafkasya'da çok fazlaydı. Burada da il özerkliği ve Rus komünist metropol kontrolü arasındaki doğal çatışma, yerel bölgelerde hayal kırıklığına yol açmıştı; çünkü Moskova yönetimiyle ilk başta yerel temsilcileri aracılığıyla yararlandıkları aralarındaki doğrudan ilişki iptal edilmiş ve sorunları, Kuzey Kafkasya ÖB'si ile başkent arasındaki aracı yönetim birimi olan Don üzerindeki Rostov'da bulunan KP bölgesel merkezine aktarılmış ve bu da iletişimi engellemişti. Kuzeybatı Kafkasya'da, komşu yerli topluluklar arasında, anlaşmazlıklar kadar Rus karşıtı duygular da yaygındı. 1921 ile 1925 arasında Sovyet yetkililerinin uğraştığı etnik gruplar arası meseleler arasında şunlar vardı: Rusların kentlerde Kabardey köylülere ayrımcılık yapması; Terek Kazakları, Kabardeyler ve Osetler arasında sürtüşmeler; Karaçaylar ile Kuban Kazakları arasında çatışmalar; Karaçaylar ile Balkarlar arasında sığır hırsızlıkları; Osetler ile İnguşlar arasında yoğun önyargı ve "eşkıyalık"; ve Kabardeyler ile Balkarların, Kuzey Gürcistan'ın Svanlarıyla ara sıra ölümler de dahil olmak üzere gerilimli yüksek irtifa ilişkileri. Vladikavkaz Sovyeti Kazak *stanista*ları ile Osetler arasındaki sürtüşmeyi çözme konusunda gerçekçi olmasa da samimi bir yaklaşım içinde olmuştu; Kazaklara özel temsilci isteklerinin gerçekleşemeyeceğini, çünkü artık "Rus ve Rusların olmayanlar değil, sadece bölgenin yurttaşlarının olduğunu" söylemişlerdi.[128] Komünist liderler açıkça etnik gruplar arasındaki saklı

---

126. Conquest, *Harvest of Sorrow*, s. 303, 306; D.G. Dalrmple, "The Soviet famine of 1932-1934", *Soviet Studies*, 1964, 15, s. 257-61; *Istoriya Kabardy*, s. 253; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 134, 157; *Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR*, [C. II], s. 212, 216-17.
127. Oskolkov, *Golod*, s. 80.
128. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 6-7; Bugay, "Predstavitelstva", s. 118, 120n., 123, 128, 130-1, 133-4, 136, 138-41; *Istoriya Kabardy*, s. 225.

çatışmaların ideolojik tavsiyelerle bir uyuma ulaştırılabileceği naif düşüncesine inanmaktaydı.

KP'nin "uluslar politikası"nın uygulamadaki gerçek sınırlarına dair bir örnek Kabardey-Balkar ÖSSC ve Karaçay-Çerkez ÖB'sinin oluşturulmasıydı; bu adım, Kabardeyleri "Çerkezlerden (her ikisi de Çerkez topluluğuydu) ve Balkarları da Karaçaylardan (her ikisi Türki topluluktu), onları dilsel ve kültürel yakınlıklarına göre Kabardey-Çerkez ve Karaçay-Balkar bölgeleri olarak birleştirmek varken, farklı idari bölgeler şeklinde ayırmıştı.[129] Coğrafi ve ekonomik gerçeklerden ötürü bunun uygulanabilirliği yoktu. Kabardey ve Balkarlar doğuya eğimli Terek havzasının vadilerinde yaşarken Çerkez ve Karaçaylar da batıya doğru akan Kuban havzasındaydı ve bu iki nehir sistemini Elbruz masifi ayırmaktaydı. İletişim vadiler boyunca olduğundan (sarp nehir arası setler boyunca değil), Karaçay ile Çerkez'i tek bir bölge ve Kabardeyler ile Balkarları da başka bir bölge olarak birleştirmek gerçekçiydi; böylece ortaya çıkan bölgeler, dağ yaylaları ve ova çayırlarında gerekli yaz ve kış otlakları bileşimini sağlayacaklarından ekonomik açıdan yürütülebilir olacaktı.

Daha önce gördüğümüz gibi, Osetler Kuzey Kafkasya toplulukları arasında aykırıydılar. Çünkü çoğunluk (İronlar), İslamdan ziyade (Digorlar) Hıristiyanlığı seçmişti (her ne kadar her iki inanç grubundan Osetler bazen daha eski Animist inançlara geri dönmekteyse de). Siyaseten Osetler genelde Rusya yanlısıydı. Ayrıca Kafkasya'nın iki tarafında yaşayan tek ulustular: Kuzey toplulukları (136.000 civarı) RSBSC'nin Kuzey Osetya bölgesinde ve güney toplulukları da dağların güney tarafında Gürcistan Cumhuriyeti'nin yurttaşlar olarak yaşamaktaydı (130.000'in sadece 60.000'i bir arada Güney Osetya Özerk İli'nde yaşamaktaydı ve diğerleri Tiflis ve diğer kentlere dağılmıştı).[130] Güney Osetya Özerk İli 1922'de ve Kuzey Osetya ÖB'de 1924'te yaratılmıştı. Bir dağ sınırı boyunca bu şekilde bölünmüşlük (bu ayrıca cumhuriyetler arası bir sınırdı) karışıklara yol açmıştı. Kuzey Osetya'nın Terek'teki konumu, Gürcistan'a giden Askerî Yol dolayısıyla Ruslar için muhafaza edilmesi önemli bir yerdi ve bu Hıristiyan Osetleri avantajlı kılmıştı; çünkü Ruslara her zaman karşı çıkmış Müslüman topluluklara karşı belli bir önyargı Moskova'nın politikalarında her zaman mevcut olmuştu (aynı şekilde aksi eğilim olarak, sık sık Ruslarla işbirliği yapmış Osetler ile Kabardeyleri tercih etmek gibi). Kuzey Osetler doğal olarak Rus ordu komuta merkezi ve Kuzey Kafkasya yerel aristokrasisinin başkenti Vladikavkaz çevresinde toplanmıştı.[131] Fakat Rus İç Savaşı sırasında

129. Wixman, *Language Aspects*, s. 137, 139-40.
130. Rakamlar *Census* 1897, s. 263 ve *Census*, 1926'dan hesaplanmıştır.
131. *Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR*, [C. II], s. 9-10.

Vladikavkaz sırasıyla hem Bolşevikler hem de Beyaz güçler tarafından işgal edilmiş ve yerel Osetler ve İnguşlar da hangi tarafı desteklerse desteklesinler bundan ötürü sorunlar yaşamıştı.

Gürcistan'a tabi olmak da Rus İç Savaşı sırasında Güney Osetler için karışıklıklara sebep olmuştu. Ağırlıklı olarak köylü olduklarından her şeyden önce toprak ve toprak sahiplerinin dayatmalarından kurtulmak istemişlerdi ve 1917 Yaz'ından itibaren güçlü bir yerel Rus ordu kaçakları birliğinin varlığı, özellikle Tiflis Geçici Hükümeti Mart 1918'de silahlarını bırakmalarını emrettiğinde devrimci militanlığı teşvik etmişti. Rus İç Savaşı'nın ilerlemesi ve Gürcistan'ın Menşevik liderliğinin bağımsızlık ilan etmesiyle, birtakım güney Osetya Bolşevikleri ve Sol SR'ler, V. Sanakoyev başkanlığında kendi Ulusal Konseylerini oluşturmuştu. Ardından, Gürcü hükümetinin onlara tüm devrimci faaliyetlerini durdurmayı emretmesi ve Kuzey Kafkasya'daki Beyazların da bağımsız Gürcistan'ı istila etmek için bir üs sağlamada onlarla işbirliği yapmaları talebi sonucunda iki ateş arasında kalmışlardı. Denikin'e yardım etmeyi reddeden Güney Osetya'nın Ulusal Konseyi Bolşevik liderliği altında gerilla savaşında bir üs olmuş ve 1920'nin başında partizanları kuzeyde Denikin'e karşı olan Kuzey Osetya birlikleriyle ittifak yapmıştı; bu arada Kuzey Osetya üzerinden Bolşevik girişimlerini önleme amacıyla Kafkasya geçitlerini kapatmak için gönderilmiş Gürcü kuvvetlerine karşı da bu geçitleri savunmuşlardı. Mayıs 1920'de Güney Osetya Bolşevikleri Ruk-Vaneli ilçesinde Sovyet iktidarı ve bunun Sovyet Rusya'yla birliğini ilan etmişti. Her ne kadar RSBSC ve Menşevik Gürcistan müdahale etmeme antlaşması imzalamıştıysa da, Moskova Gürcü birliklerinin Güney Osetya'dan çekilmesini talep etmiş, aynı zamanda, Gürcistan'ın seçilmiş hükümetini baltalamak olacağından Güney Osetya'nın kendi kaderini tayin etme hakkı olduğunu ileri sürmüştü. Güney Osetlerin devrimci tutkusu, Kafkas geçitlerini Gürcülere karşı tutarken bir Güney Oset tugayının kuzeye Vladikavkaz'a Beyaz Ruslarla savaşmak için gönderilmesiyle biraz daha kendisini göstermişti. Gürcistan'ın bu birliklerin ailelerine karşı misillemede bulunacağı tehdidi üzerine Güney Osetler Bolşevizm için kendi topraklarını almaları gerektiği kararına varmış ve Mayıs 1920'de Güney Oset tugayı dağları aşarak güneye ilerlemiş, Gürcüleri püskürterek Sovyet iktidarı ilan etmişti.[132]

Osetler bu Gürcülere meydan okuma girişimlerinde Rusya'dan herhangi bir şekilde yardım almadıklarından, Gürcü hükümeti, "Güney Osetya'yı bir ulusal varlık olarak yok etmeye karar vererek"[133] Ulusal Muhafızlarını buradaki Bolşeviklere saldırmaya göndermişti. Şubat

---

132. Pliyev, "Iz istorii yuzhnoy Osetii", s. 10-17; Tekhov (Der.), *Ocherki istorii Yugo-Osetinskoy*, C. I, s. 288-90; *Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR*, [C. II], s. 130.
133. Pliyev, "Iz istorii yuzhnoy Osetii", s. 17.

1921'de anakent Tshinvali'yi ele geçirip Osetyalı komünistleri idam etmiş, köyleri yakmış ve 20.000 Oset'i Kuzey Osetya'ya kaçmaya zorlamışlardı. Bolşeviklerin Gürcistan'a boyun eğdirmesi Güney Osetya'yı rahatlatmış ve Kızıl Ordu'nun koruması Gürcü saldırılarını engellemişti. Toprak reformu şimdi Gürcistan SSC olan yerde uygulamaya konan ilk tedbirlerdendi ve böylece yerlerinden atılmış Osetlerin geri dönmesi mümkün olmuştu. Bolşevik baskısı Güney Osetya özerkliğine karşı Gürcü ulusal direnişini bastırmış ve Nisan 1922'de Gürcistan'ın içinde özerk bir il ilan edilmişti.[134]

Bu arada Kuzey Kafkasya'da Rus hükümetinin eski etnik idari bölgeleri yaratması, 1922-4'te Çeçenler, İnguşlar, Kabardeyler ve diğer Çerkezler için özerk iller tanımlaması ve Kuzey Osetya'yı ÖB statüsüne terfi etmesiyle sürmekteydi.

Bolşevikler, Ekim 1917'de iktidarı ele geçirmelerinden sonra süratle özerk ulusal bölgelerin örgütlenmesine yönelmişti; çünkü ulusal kendi kaderini tayin hakkı Lenin'in ifade ettiği siyasi ilkelerden biriydi ve etnik özerklik arzusu Rus İmparatorluğu'nun tabi toplulukları arasında çok güçlüydü. Geçici hükümet yönetimi altında, Finler ve Ukraynalılar kendilerini Rus egemenliğinden özgürleştirme isteğini gösteren ilk topluluklardı ve Kasım ve Aralık 1917'de bağımsızlık ilan etmelerinin ardından, Mart ve Mayıs 1918 arasında Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan da olmak üzere çeşitli ülkeler onların örneğini izlemişti.[135] Kızıl Ordu zamanla yerel direnişi bastırdıkça, bu genç demokratik devletlerin yerini Sovyet cumhuriyetleri almış ve Aralık 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği yaratılmıştı. Etnik Rusya'nın dışındaki ilk altı Sovyet cumhuriyetinin durumunda (Ukrayna, Beyaz Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Abhazya) gönüllü olarak bir birlik kurmaya karar verdikleri ve her birinin Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti'yle karşılıklı sınırlarını belirleyen bir barış antlaşması yaptıkları şeklinde bir kurgu yaratılmıştı. SSCB Anayasası'na (1924) dahil edilmiş diğer kurgular da şunlardı: Bir kez daha imparatorluk bağlarının içine çekilmiş olmalarına rağmen, her birlik cumhuriyeti veya sovyet sosyalist cumhuriyeti (SSC) kendi anayasası ve topraksal "egemenliği" olan "bağımsız bir devlet" idi (dış ilişkiler, askerî meseleler, ekonomik planlama dışında!) ve her birinin Birlik'ten ayrılma hakkı vardı.[136] Birlik cumhuriyetlerine ek olarak, daha çok RSBSC'nin içinde

---

134. Kazemzadeh, *Struggle*, s. 192-3; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 228-9; Pliyev, "Iz istorii yuzhnoy Osetii", s. 18-19; Tekhov (Der.), *Ocherki istorii Yugo-Osetinskoy*, C. I, s. 291-3.

135. Değişen koşullardan ötürü bazı durumlarda kesin tarih belirsizdir, örneğin Başkurdistan: 17 Kasım 1917 veya 22 Aralık 1917; Tataristan: 19 Kasım 1917 veya 28 Şubat 1918 ve Litvanya: 11 Aralık 1917, 16 Şubat 1918 veya 23 Mart 1918.

136. *Fundamental Law (Constitution) of the USSR, together with the Constitution (Funda-*

olmak üzere çeşitli diğer etnik idari bölge düzeyleri de geliştirilmişti. Bunlar önem sırasına göre şunlardı:

(a) Özerk Sovyet sosyalist cumhuriyetleri (ÖSSC'ler); örneğin, Tatar, Kırım, Dağıstan ve Dağ ÖSSC'leri. Bunlar da kâğıt üzerinde "devlet" idiler ama egemen olmamaları veya RSBSC'den ayrılma "hakları" olmaması ve yabancı ülkelerle dış sınırlarının bulunmamasıyla SSC'lerden ayrılmaktaydılar.[137]
(b) SSC'ler içinde etnik açıdan homojen toplulukların özerk illeri (ÖB'ler); örneğin, Kalmuklar, Kabardeyler, Adıgeler, Karaçaylar ve Dağlık Karabağ; bunların özerkliği daha da azdı.[138]
(c) Ulusal bölgeler (UB'ler) tek bir ulustan ibaret nüfusları olan bölgelerdi; örneğin, ilk başta Kuzey Osetler için iki.
(d) Ulusal ilçeler (Uİ'ler) ufak bir ulusun, örneğin Çerkezlerin, bir arada yaşamasına dayanan daha da ufak etnik bölgelerdi; ya da "azınlıkların dilsel ve kültürel haklarını korumak ve geliştirmek" için diğer cumhuriyetlerde oluşturulan diasporalardı; örneğin, Yahudiler, Almanlar ve Polonyalılar. 1930'ların başlarında RSBSC'de 120 Uİ ve Ukrayna'da da 27 Uİ vardı.

SSCB'nin oluşumu büyük ölçüde yerel şartların kontrolünde olmuş uzun bir süreçti ve yapıtaşları kesin olarak oluşturulmamıştı: SSCB haritasında görülen cumhuriyet, il, bölge vb gibi çeşitli kategoriler 1920'ler ve 1930'larda geliştirilmişti: "ve ayrıntıları neredeyse sürekli değiştirilmekteydi."[139]

Hem yabancı gözlemciler hem de SSCB'nin tebaa topluklarının temsilcileri, Leninist uluslar politikası ve Sovyet devletinin Rus olmayan topluluklarına yönelik iyilikseverliğine, haklı olarak epeyce şüpheyle yaklaşmıştır. Çeçen araştırmacı Abdurrahman Avtorkhanov örneğin şöyle yazmıştır:

> Rusya'da iktidarı ele geçirdikten sonra Lenin... tarihte emsali olmayan iki deneyi... gerçekleştirmeyi hayatının misyonu yapmıştır: Birincisi, doğrudan şiddet vasıtasıyla sınıfsız sosyalist bir toplum kurmak (proletarya diktatörlüğü) ve ikincisi de, dolaylı şiddet vasıtasıyla (ideolojik yeniden eğitim, dilsel asimilasyon ve ırklar ile ailelerin "enternasyonalleştirilmesi") aralarında ırk,

---

mental Law) of the RSFSR, Moskova, 1932, s. 7-11; Heler ve Nekrich, *Utopiya u vlasti*, C. I, s. 159; Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 55-6; Yu.A. Polyakov, *Sovetskaya strana*, s. 50, 73-6; A.L. Unger, *Constitutional Development in the USSR: A Guide to the Soviet Constitutions*, Londra, 1981, s. 61-2, 143.
137. Pipes, *Formation*, s. 250; Polyakov, *Sovetskaya strana*, s. 64; Unger, *Constitutional Development*, s. 63-4, 91, 152.
138. Unger, *Constitutional Development*, s. 63, 91, 153.
139. Polyakov, *Sovetskaya strana*, s. 9.

dil ve din farklılıkları olan 190 topluluğu tek bir dili ve tek bir ateist inancı olan tek bir komünist ulusa dönüştürmekti.[140]

Ulusal cumhuriyetlerin ve diğer bölgelerin tanınmasına rağmen, Lenin ve Bolşevikler federalizme karşı olup üniter devlet fikrinden yanaydılar;[141] dolayısıyla, 1924 SSCB Anayasası'nın ana kaygısı *Birlik* idi. Her ne kadar bunun "eşit hakları olan toplulukların gönüllü birliği" (birlik cumhuriyetlerinin ayrılma özgürlüğü de dahil olmak üzere) olduğu söylenmiştiyse de, uygulamada Rus metropolünün yetkisi altında yeniden bir imparatorluk yaratılması anlamına gelmekteydi; sadece, "Birlik'in tüm ekonomisi için genel planı" kolaylaştırmak için öncekinden daha fazla merkezileşme. Ayrılma hakkı (üye cumhuriyetlerin "egemenliği" olarak tanımladıkları şeyin ayırıcı özelliğinin kendisi), anlaşıldığı üzere, "hiçbir zaman kullanılmayacağına inanılarak bahşedilmiş bir haktı."[142]

Buna rağmen, sadece Ukrayna ve Güney Kafkasya toplulukları ve Türkistan'a değil, genelde Rus Cumhuriyeti'nin içinde olan düzinelerce daha ufak ulusal topluluğa bir tür özerklik vermek, "tek ve bölünmez Rusya"yı (yani tüm imparatorluk) tanıyan ve etnik bölgelerin varlığını umursamayan Rus imparatorluk geleneğinden önemli bir kopuş olarak gözükmekteydi. Ama Lenin'in uluslar meselesini siyasi Bolşevik hedefler için manipüle etmesine rağmen, Rus olmayan topluluklarla görüşmeleri tamamen ilkeden yoksun olmayıp hatta belli bir ütopik idealizm içermekteydi. Bolşevik hükümeti uluslar meselesini, "çarlık baskısı ve Büyük Rus burjuvazisinin komşularımızın tüm Ruslara karşı derin bir düşmanlık ve güvensizlik beslemesine sebep olmuş" bir imparatorluktan devralmıştı "ve bu güvensizlik sözcüklerle değil eylemlerle ortadan kaldırılmalıydı".[143]

1918'den itibaren iller ve ulusal bölgeler arasında kesin sınırların çizilmesi zahmetle ve görünüşe göre de büyük bir titizlikle yürütülmüştü:

> Ulusal cumhuriyetler ve illerin yaratılması üzerine materyali çalışacak herhangi biri, bunun ne kadar karmaşık, emek isteyen ve zaman alan bir iş olduğunu görmekten başka bir şey yapamaz. Çeşitli toplulukların yaşadığı bölgeleri belirlemek için akademik bir yaklaşım şarttı ki bu çoğu durumda... bir uluslar karışımı... . söz konusu olduğundan hiç de basit değildi.[144]

140. Avtorkhanov, *Imperiya Kremlya*, s. 52.
141. Unger, *Constitutional Development*, s. 20, 47-9.
142. SSCB, *Fundamental Law*, s. 8, 11, 33; Unger, *Constitutional Development*, s. 53-4, 60-2.
143. V.I. Lenin, "K peresmotru partiynoy programmy", [Ekim 1917], *Polnoye sobraniye sochineniy*, Moskova, 1977, C. XXXIV, s. 379.
144. Polyakov, *Sovetskaya strana*, s. 77-8.

Kafkasya'da bir özel örnek, Kuban'ın güneyinde Krasnodar'ın yakınında yaşayan Adıge Çerkezlerdi; Moskova 1922'de buraya Dağ Cumhuriyeti'nden ayrı ÖB statüsünü vermişti. Toplam yaklaşık 100.000 insandan ibaret Adıgelerin kentleri veya yerel yönetimleri yoktu ve çeşitli Kazak yerleşimleri arasında parçalanmışlardı. Kuban ilinin idari yapısı Çarlık Rusyası'ndan miras kalmış olup Kazak "tümen" (otdely) ve tugaylarına dayanmaktaydı; şimdi bunun üzerine gelmiş Sovyet yürütme komitelerinin yerli topluluklar üzerinde neredeyse hiçbir etkisi olmamıştı; çünkü aralarında "proleterler" veya komünistler yoktu. Dolayısıyla, her ne kadar Kuban ile Laba nehirleri üzerindeki bölgenin verildiği 65.300 Adıge buralarda yaşayanların %51'ini oluşturuyorduysa da, Kuban-Karadeniz bölgesindeki Rus yetkililerle uzun görüşmelere girmeleri, onları Adıgelerin özerklik hakkı olduğuna ikna etmeleri gerekmişti. Onlara ilk başta verilmiş ufak bölgede Bjeduğ ve Temirgoy boyları ve Şapsığlar ile diğer ikisinden kalanlar vardı ama burayla Karadeniz arasında yaşayan Şapsığların büyük kısmı bunun dışında tutulmuştu. Kuban Adıgelerin durumunda karşılaşılmış zorluklar Bolşeviklerin ufak etnik topluluklara nasıl davrandıklarını göstermektedir: Onlara (yerel Rus yerleşimcilerin arzularını çiğneyerek) ismen bir ulusal bölge verildiğinde, bu bölgenin özerkliği il Sovyet idaresi tarafından en aza indirgenmiş ve böylece "pekiyi tanımlanmamış hakları ve kesin olarak belirlenmiş yükümlülükleri olmuştu". Moskova yönetimi, sık sık bölgeleri üzerinde idari yeniden yapılandırmalarda bulunarak ve bir gün daha üst bir statüye ulaşabilecekleri beklentisini yaratarak onlar üzerindeki yetkisini muhafaza etmişti. Böylece Adıge UB'sinin sadece ismen varolan özerkliği, Krasnodar ve Moskova'nın (ve daha sonra Rostov) onlar üzerindeki gerçek iktidarıyla güçlü bir tezat teşkil etmekteydi.[145] Bunun sonucu olarak Adıge UB'si iki kere büyütülmüştü (statüsünde herhangi bir gelişme olmadan): 1936'da petrol kenti Maykop'u kapsayacak şekilde ve kayda değer Rus nüfusla birlikte güneye doğru büyütülmüş ve bu Adıgeleri kendi bölgelerinde azınlık yapmıştı (1960 kadar geç bir tarihte Adıge bölgesinin biraz daha büyütülmesi yüksek Kafkaslar yarına kadar tüm Belaya Nehri vadisini bölgelerine katmış ama Adıgeleri Rus çoğunluğun içinde %23'lük bir azınlığa dönüştürmüştü).[146]

---

145. *Entsiklopedicheskiy slovar,* C. XVI, Kuban ilinin haritası 920-1 sayfaları arasındadır; T.P. Khlynina, "Gorskiye narody Kubanskoy oblasti: 'bolshevistskaya model' resheniya natsionalnogo voprosa", Bulgay ve Mekulov (Der.), *Severnyy Kavkaz,* s. 63-4; Mekulov, "natsionalno-gosudarstvennoye i sovetskoye stroitelstvo", s. 68-9, 71-1, 82; *Narody Kavkaza,* C. I, s. 202-3.
146. *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya,* 1926-47, C. I, harita karşı sütunlarda 623-4; SSCB, Tsentralnoye Statisticheskoye Upravleniye, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 goda,* Moskova, 1963 [bundan sonra Nüfus Sayımı 1959], s. 322; T.P. Khlynina, "Gorskiye narody Kubanskoy oblasti", s. 62; Kolarz, *Russia and Her Colonies, s. 195; Mekulov, "Natsionalno-gosudarstvennoye i sovetskoye stroitelstvo",* s. 73-4, 87; *Narody*

Her ne kadar Kuzeybatı Kafkasya'da İslamın gücü Çeçenistan ve Dağıstan'da olduğundan daha az idiyse de, yine de, özellikle Adıgeler arasında geçerliliğini koruyan bir faktördü. Adıgeler, diğer Çerkezlerin aksine, Rusların "fanatik" olarak gördüğü bir topluluktu ve komünist iktidarıyla uzlaşmaktan çok uzaktılar. Eylül 1922'deki ilçe sovyet seçimleri, çok düşük katılım yüzünden, Bolşevikleri rahatsız eden bir Adıge temsilcileri çoğunluğu yaratmıştı ve çoğu da "gelişigüzel unsurlardı", yani hem Bolşevik değillerdi hem de Müslüman'dılar. Gerçi bu sonuçlar reddedilmiş ve seçim kuralları, çeşitli yurttaş kategorilerini oy kullanmaktan mahrum edecek şekilde değiştirilmişse de, bir sonraki 533 temsilcili Adıge ilçe sovyetleri seçimleri de 318 Çerkez, 214 Rus ve sadece 18 komünist çıkartmıştı. Bolşeviklerin Bolşevik karşıtı adaylara süren bu desteğe ilişkin açıklaması, "eski geleneklerin, dinsel fanatizmin sürüyor olması, kulaklar ile mollaların aktif katılımı, kadın haklarının yokluğu ve kırsal ilçelerde KP örgütlenmesinin bulunmamasıydı." Bununla beraber, 1926'da seçim bölgesi değişiklikleri ve sistematik bir propaganda, sonunda Bolşeviklerin kabul edilebileceği sonuçlar çıkartmıştı; Adıge komünistlerinin sayısı, ildeki 756 toplam üyeliğin 176'sı olmuştu. Kuzeybatı Kafkasya'daki diğer Müslüman toplulukları arasında Karaçaylar en muhafazakârlar olarak görülmekteydi ve aynı zamanda son derece Rus karşıtıydılar. Kabardeylerin Kuzey Kafkasya'da hâlâ yüksek bir statüsü vardı ama bunu herhangi bir İslami liderlik ruhuyla birleştirmemişlerdi. Dolayısıyla, Kabardey'de Kuzeybatı Kafkasya'daki diğer yerlere göre az sayıda Sufi mürit ve seküler eğitim ile kadınların özgürleştirilmesine daha az direniş vardı.[147]

1937'de Kuzeybatı Kafkasya'nın Rus olmayan bölgelerinde etnik gruplar dengesi, ağırlıklı olarak Rus sanayi yöneticileri, işçiler ve memurların buraya gelişiyle kayda değer düzeyde değişmişti. En büyük değişiklik Kuzey Osetya'daydı; burada Osetler nüfusun %50,3'ünü ve Ruslar da %37,2'sini oluşturmaktaydı. Kabardey-Balkarya'da yerli toplulukların oranı %53,5'e düşerken Ruslar ile Ukraynalılarınki %26'ya çıkmıştı. Kuzeybatı Kafkasya'da yaşayan Rusların sayısındaki artış, büyük ölçüde endüstriyel gelişmeden dolayıydı; özellikle de Terek batısında yüksek Kafkaslardaki mineral madencilikten. Kuzey Osetya'nın Ardon Nehri üzerinde bulunan ve 19. yüzyıldan beri çalışmış (ve son zaman-

---

Kavkaza, C. I, s. 201; *Olierki istorii Adygei*, harita; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VIII, harita, s. 630-1; C. IX, harita, s. 214-15. "Özerk ilin" son aşamasında Şapsığ, Bjeduğ ve Temirgoylara ek olarak dahil edilmiş boylar, Mamkheg, bir kısım Abzeh ve Mahoşlar ve Yegerukoyların büyük kısmıydı; 1959'da ÖB'nin 66.000 Adıgei %23,2'lik bir azınlık ve Ruslar da %70'i oluşturmaktaydı (10.400 Adıge Krasnodar ilinin başka yerlerinde yaşamaktaydı).

147. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 199; Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 49; Khlynina, "Gorskiye narody Kubanskoy oblasti", s. 57-8; Kolarz, *Religion*, s. 409; Mekulov, "Natsionalno-gosudarstvennoye i sovetskoye stroitelstvo", s. 69, 75-9.

larda bir Belçika şirketinin işlettiği) Sadon madenleri hâlâ SSCB'nin en önemli kurşun, çinko, bakır ve diğer demir harici metallerin en önemli üreticisiydi. 1928'den itibaren gerçekleştirilmiş jeolojik incelemeler, Balkarya dağlarında Tırnıauz'da muazzam bir demir harici metal kaynağını (özellikle molibden ve tungsten) tekrar keşfetmiş ve bu 1940'tan itibaren kullanılmıştı; bu arada Malka Vadisi'nde krom, nikel ve altın vardı. Bu kaynakların Moskova için büyük bir askerî değeri bulunmaktaydı ama bu madenler, "tüm birlik öneminde" stratejik materyal üreticileri olarak tanımlanan bölgelerine çok az veya hiçbir kazanç getirmeyecekti. Diğer yandan, Kuzey Kafkasya'daki sanayi gelişimi bazı yerel toplulukları sanayi işçiliği ve Rus toplumsal etkisiyle tanıştırmıştı.[148]

GÜRCİSTAN, ERMENİSTAN VE "GÜNEY KAFKASYA FEDERASYONU"

Üç Güney Kafkasya cumhuriyetine boyun eğdirdikten sonra Stalin ve Orjonikidze bunların, görünürde ekonomik sebeplerden dolayı tek bir federal devlet hâlinde birleşmelerinde ısrar etmişti. Doğal olarak Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan buna şiddetle karşı çıkmıştı; çünkü her türlü federasyon onları bireysel özerkliklerinden yoksun bırakacaktı. "Güney Kafkasya Federasyonu" sorusu bazen Moskova ve Tiflis arasında eşit şartlarda yürütülmüş bir tartışma olarak sunulsa da, Lenin'in partisi merkezileştirici, diktatörcü arzusunu, sürekli Gürcistan KP'sini tartışmalarının dışında tutarak göstermiştir. Gürcistan'da ulusal duygular o kadar üst noktadaydı ki, Stalin Temmuz 1921'de Tiflis'i ziyaret ettiğinde, onu, memleketine karşı kötü duygularını artıran son dere düşmanca bir gösteri karşılamış ve bunun üzerine Gürcistan KP'sinde hemen bir temizliğe gidilmesi emri Azerbaycan ve Ermenistan'da endişeye yol açmıştı. Bundan başka, Gürcistan Cumhuriyeti içinde yerel ulusalcılık da artmaktaydı; sadece Abhazlar ve Acarlar değil (bu ikisi I. Dünya Savaşı sırasında ayrılıkçı eğilimler göstermişti), Mingrelyanlar ve Svanlar da kesin sınırlarla belirlenmiş bölgeleri ve Gürcüceden farklı dilleri için özerklik talep etmekteydi. Bununla beraber, "Güney Kafkasya Federasyonu"na direniş ağırlıklı olarak Gürcistan'ın, Ocak 1922'de cumhuriyet üzerinde mutlak yetkisi olduğunu ileri süren Bolşevik devrimci komitesinden gelmişti ve Şubat sonunda Gürcistan Sovyetler Kongresi, Gürcistan'ın, hiçbir yabancı gücün (yani Rusya) bölgesi üzerinde yetki ilan edemeyeceği egemen bir devlet olduğunu belirten bir cumhuriyet

148. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 148-50; *Atlas SSSR*, 1983, res. 183; O.M. Chashcharina, "Avtonomnye respubliki Severnogo Kavkaza: problemy izmeneniya sotsialnoy struktury", Bugay ve Mekulov (Der.), *Severnyy Kavkaz*, s. 142-56; *Istoriya Kabardy*, s. 224, 249; Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya. Yevropeyskiy Yugo-Vostok*, s. 390, 639, 670-1; *Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR*, [C. II], s. 11. Sonuncudaki rakam tahrif edilmiş 1939 nüfus kayıtlarındandır.

anayasasını kabul etmişti; bu bariz bir "ulusal komünizm" sapkınlığının ifade edilmesiydi.[149]

Böylece "Güney Kafkasya" ve özellikle de Gürcistan Moskova Bolşeviklerinin siyasi meşgaleleri arasında önemli bir yer almıştı: Lenin'in çeşitli yakın çalışma arkadaşları (Kirov, Orjonikidze ve Stalin) Kafkasya'da isim yapmış ve burayla Moskova'daki ofislerinden bile güçlü ilişkiler yürütmüşlerdi. Grigori Orjonikidze, KP'nin Kafkasya Bürosu'nun başı olarak, Lenin tarafından Güney Kafkasya'nın federalleştirilmesi fikrini yaymakla görevlendirilmiş ama kendisini "Gürcistan'ın gerçek hükümdarı" olarak görmeye başlamış ve 1922'de bir "çarcı vali" gibi hareket etmeye başlayarak Gürcistan KP Komitesi'ne yukarıdan bakmış, onları öngörülen gelişmelere ilişkin tartışmaların dışında tutmuştu. Bunu takip eden ağız dalaşında Lenin ilk önce Orjonikidze'nin tarafını tutmuş ama konuyu araştırdıktan sonra kabahatlinin Orjonikidze olduğunu görmüştü.[150] Rahatsız Lenin için yandaşları arasındaki bu anlaşmazlık, yarattığı rejimle ilgili ifade ettiği kaygılar arasında son konu olmuştu. Özellikle de, Sovyet cumhuriyetlerinden ibaret bir birlik önemli olmakla beraber, bunun sadece askerî ve diplomatik meselelerle sınırlı kalması... diğer tüm meselelerde birbirinden ayrı komiserliklerin tam bağımsızlığının verilmesi ve Rusların "kendi azınlıklarımıza kabalık veya adaletsiz davranıştan... [ve] onlara karşı emperyalist tavırlardan" kaçınması gerektiğini tavsiye etmişti.[151]

Lenin'in çalışma arkadaşlarının itaat etmeyen ulusal komünistlerle nasıl uğraşmayı arzuladıkları Mart 1922'de Gürcistan'da anlaşılmıştı; üç Güney Kafkasya cumhuriyetinin Sovyetler Kongrelerini bir federasyon antlaşması imzalamaya zorlayarak Gürcistan Komünist Partisi'nin çevresinden dolaşmış ve partinin Kafkasya Bürosu'nu bir "Güney Kafkasya Bölgesel Komitesi"ne indirgemişlerdi. Bu komploya karşı çıkan Gürcistan KP'si, Ekim 1922'de, Sovyetler Birliği'ne ayrı bir birlik cumhuriyeti olarak doğrudan girme karar almış ve federasyon projesini feshetmişti. Lenin bu meseleyi Stalin'e aktarmış ve tüm Gürcistan KP'si istifa ettiğinde Orjonikidze hemen kendi yandaşlarından ibaret yeni bir komite oluşturmuştu. Böylece SSCB'nin ilanından iki hafta önce 13 Aralık 1922'de "Güney Kafkasya Federal Cumhuriyeti" kurulmuştu.[152]

---

149. Blank, "Soviet conquest of Georgia", s. 43; Blank, "Transcaucasian Federation", s. 39-41, 45; Hewitt, "Yet a third consideration", s. 294-8; Pipes, *Formation*, s. 266-9; L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, 2. baskı, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş, Londra, 1970, s. 230-1; Suny, *Making*, s. 214-15.
150. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 114; Avtorkhanov, *Imperiya Kremlya*, s. 58-9; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 241-2; Pipes, *Formation*, s. 266-7, 281; Schapiro, *Communist Party*, 2. baskı, s. 230-2; Suny, Making, s. 216-18.
151. Pipes, *Formation*, s. 276-7, 282-9; Schapiro, *Communist Party*, 2. baskı, s. 230-2.
152. Blank, "Transcaucasian Federation", s. 46-50; ; Pipes, *Formation*, s. 268-273-5, 281-2; Suny, *Making*, s. 215-16.

Bir kez daha Rus metropolüne tabi olunması karşısında Gürcistan'da ulusal gurur şahlanmış ve isyancı yurtseverler sırasıyla G. Pağava, N. Kartsivadze ve K. Andronikaşvili başkanlıklarında bir Bağımsızlık Komitesi oluşturmuştu. Faaliyetleri, K. Apkhazi, A. Andronikaşvili V. Tsulukidze ve R. Muskhelişvili generaller de dahil olmak üzere "Askerî Merkez" liderlerinin tutuklanması ve Mayıs 1923'te idamlarıyla süratle bastırılmıştı. Bu arada, Nisan 1922'de Gürcü Ortodoks Patriği Amvrosi Cenova'daki İtilaf Kuvvetleri Konferansı'na Sovyet Rusya'nın Gürcistan'ı işgalini protesto eden bir mektup göndermişti. Amvrosi ve çeşitli piskoposlara karşı SSCB'nin bir Tiflis tiyatrosundaki ilk "göstermelik mahkemeleri" başladığında komünist yobazların Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne karşı zulmü de başlamıştı; bu sırada ayarlanmış bir kalabalık da tiyatronun dışında idamlarını istemekteydi. Patrik bir yıllık hapis cezası almış ama Moskova'nın din karşıtı kampanyası 1940'da neredeyse tüm Gürcü kiliseleri ve manastırları kapatılana ve birçoğu da yıkılana kadar sürmüştü (1926'dan itibaren Beria'nın gözetiminde).[153] Bağımsızlık Komitesi'nin uzun süredir beklenmekte olan ayaklanması Albay Kaykhosro Çoloqaşvili liderliğinde Ağustos 1924'te, genelde batı Gürcistan'da olmak üzere başlamış ama halk desteği olmadığından süratle çökmüş, isyancıların komünistler tarafından bastırılması vahşice olmuştu. Becerebilenler, bunların arasında hareketin tarihçisi Solomon Zaldastanişvili'de vardı, Batı Avrupa'ya kaçmış ama liderlerin çoğu idam edilmişti; neredeyse 4.000 diğer katılımcı öldürülmüş ve birçoğu esir ve rehin alınarak daha sonra öldürülmüş veya Komünist Parti'nin Rusya'nın kuzeyindeki toplama kamplarına gönderilmişti.[154] Böylece 1920'lerin başlarında Gürcistan komünist terörü başlamış ama daha sonra hafiflemiş ve Gürcistan KP örgütleri nispeten bağımsız ve liberal politikalar sürdürebilmişti.

Bolşevik hükümetinin Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ı kendi nüfuslarının isteğine karşı olarak bir federal yapıya dönüştürme ısrarının ardında, sadece siyasi ve ekonomik merkezileştirme meseleleri değil, uluslararası strateji de vardı. Bahar 1922'de Sovyetlerin Türkiye'yle ilişkileri bozulmuştu; başlıca nedeni, amaca uygunluğun sonuçta Kemal'in yoğun ulusalcı hedefleri ile Bolşeviklerin dünya-fetih hırsları arasındaki doğal karşıtlığı saklamasının zor olmasıydı. Kafkasya'da güçlü birleşik bir Sovyet Rusya sınır ili yaratılması, Türkiye'ye karşı inandırıcı bir engel

---

153. Kolarz, *Religion*, s. 100-1; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 241-4; D.M. Lang, "Religion and nationalism: a case study: the Caucasus", W.C. Fletcher ve M. Hayward (Der.), *Religion and the Soviet State: a Dilemma of Power*, Londra, 1969, s. 178; Melia, "The Georgian Orthodox Church", s. 229; Suny, *Making*, s. 222-4, 228, 364 n. 52. Daha önce Amvrosi'nin hapiste öldüğü söylenmekteydi.

154. Guruli and Vachnadze, *Istoriya Gruzii*, s. 130-3; S. Zaldastanishvili, *Sakartvelos 1924 tslis ambokheba*, Münih, 1956 (yeniden baskı (Der.) G. Maghularia, Tiflis, 1994).

oluşturacaktı.[155] Azerbaycan'ın "Güney Kafkasya Federal Cumhuriyeti"ni kabul etmesi, Moskova'nın Dağlık Karabağ ilini Azerbaycan SSC'sine dahil edilmesini teyit eden Kasım 1924 tarihli kararıyla ödüllendirilmişti. Ermeniler de, Karabağ'ın Ermeni nüfusuna yerel özerklik (Azerbaycan'ın içinde) verilmesiyle teskin edilmişti.[156] Her ne kadar bu ne Ermenileri (özellikle de Dağlık Karabağ'ın sınırları ilk başta kesin bir şekilde belirlenmediğinden)[157] ne de Azerileri tatmin etmiştiyse de, Kirov büyük bir gösterişle şu beyanda bulunmuştu: "Bu sorunu [Karabağ] sonunda çözdük ve çözümün adil olduğuna dair bir şüphe olamaz. Bu sorunun tekrar temelde ele alınmasına gerek kalmadığı mutlak derecede kesindir."[158] Mart 1924'te Moskova hükümeti bir de Ermenistan'ın Nahçıvan üzerindeki hak iddiası konusunu kapatacak ve burası da bir ÖSSC olarak Azerbaycan'a verilecekti.[159]

Ermenistan'ın pozisyonu, daha önceki on yıllarda yer almış korkunç olaylardan dolayı Gürcistan veya SSCB'de herhangi başka bir ulusunkinden çok farklıydı. Gürcistan ve Azerbaycan'da yaşayan Ermeni sayısı (589.000) neredeyse Ermeni cumhuriyetinde yaşayanlar kadardı (743.500); ve SSCB'de başka yerlerde de 230.000 kadar daha yaşamaktaydı. Buna karşılık, Birlik'teki toplam Gürcü sayısı 1.821.200 idi; bunların %98'i Gürcistan SSC'sinde ve sadece 32.300'ü (%1,8'i) sınırlarının ötesinde yaşamaktaydı. Benzer şekilde, tüm Sovyet Azerilerinin %84'ü cumhuriyetlerinde, 137.900'ü Gürcistan'da ve 76.600'ü Ermenistan'da ve sadece %3,2'si başka yerlerde yaşamaktaydı. Bundan başka, Ermenistan SSC'si unvan sahibi ulus yoğunluğu en yüksek olandı; cumhuriyetin nüfusunun %84'ü; oysa Gürcüler Gürcistan'ın %67'sini ve Azeriler de Azerbaycan'ın %62'sini oluşturmaktaydı. Bu yüksek Ermeni yüzdesinin içinde Bakû ve Tiflis'ten birçok mülteci ve diğer ülkelerden göçmüş olanlar da vardı. Buna ek olarak, Ermeni diasporası, Yakındoğu, Avrupa, Kuzey Amerika ve Hindistan'a dağılmış ama memleketleriyle (Türk

155. Blank, "Güney Kafkas Federasyonu", s. 34-5, 41-51; Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s. 132-5.
156. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 126-7; Guliyev, *K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy*, s. 8, 152-3.
157. Dağlık Karabağ ÖB'sinin sınırlarının belirlenmesi 1923'e kadar tamamlanmamıştı. Çok ciltli Sovyet ansiklopedisinin "Azerbaycan SSC"si ve "Ermenistan SSC"si başlıkları altındaki haritalarda Karadağ haritası son derece yaklaşıktır; bununla beraber, her iki haritada, Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 127'de ileri sürülen Karabağ sınırının Akera Nehri (Azerice "Hakari") boyunca Ermenistan'a temas ettiği sınır durumunu göstermemektedir: o zaman da şimdi olduğu gibi, Azerbaycan'ın Laçin ilçesinin sebep olduğu dar koridor Karabağ'ın Suçi ilçesini Ermenistan'ın Goris ilçesinden ayırmaktaydı: *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 1926-47, C. I, harita karşı sütunlar, 639-40; C. III, harita karşı sütunlar 415-16.
158. S.M. Kirov, [report to the sixth Congress of the Central Committee of the Azerbaijan Communist Party, Mayıs 1924], Guliyev, *K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy*, s. 9'da alıntılanmıştır.
159. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 103-5, 127-8; Polyakov, *Sovetskaya strana*, s. 67-8 n.159.

katliamlarından sonra bu sadece Ermenistan SSC'si olmuştu) bağlarını devam ettiren 600.000 kişiden oluşmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında da Gürcistan'la arasında büyük fark vardı; Gürcistan'ın dışarıdan gelip yerleşmiş nüfusu veya SSCB'nin dışındaki dünyayla diğer bağları azdı.[160]

Ermenistan'da bir de, hem baskın Havariler Kilisesi hem de azınlık ama kültürel açıdan önemli Ermeni Katolik Kilisesi'nde vücut bulan yoğun bir dinsel yaşam vardı. Havariler Kilisesi'nin patrik Katolikosu Ermenilerin büyük çoğunluğu için hem dinsel hem de dünyevi en yüce otorite olduğundan, o sırada başta olan V. Kevork'un 1923'te Sovyet rejimini tanımaması önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Moskova'nın, daha önce Rus Ortodoks Kilisesi'ne tatbik edilmiş "Yaşayan Kilise" vasıtasıyla çevresinden dolaşma girişimi olarak "Ermeni Özgür Kilisesi" etkisiz kalmıştı ve Bolşevikler Havariler Kilisesi'nin kendi amaçlarına uydurma seçeneğiyle yetinmek zorunda kalmıştı. Din adamları kiliselerinin hayatta kalma şartı olarak Sovyet devletine siyasi bağlılık duruşunu ve Moskova'nın Eçmiadzin'in etkisini SSCB içinde minimum düzeyde tutma ve Katolikosa dışarıdaki Ermenilerle ilişkilerde kayda değer bir serbestlik tanımaya dair genel stratejisini kabul etmişti. Bu politikayı yaşlı V. Kevork'un ana danışmanı olarak tatbik eden kişi, "Ermenistan'daki en güçlü din adamı ve Sovyet hükümetiyle harika ilişkileri olan" ve Ermeni gelenekleri olan az konuşma ile ince eleyip sık dokumayı komünistlerle tehlikeli anlaşmalarda başarılı şekilde kullanan "zeki bir diplomat" Khoren Muradbekyan idi. 1927'de Muradbekyan V. Kevork'u Sovyet rejimini tanımaya ve Bolşeviklerin boşanma ve diğer meselelerle ilgili yasalarına bir ödün olarak Kilise'nin evlilikle ilgili kurallarını değiştirmeye ikna etmişti.[161]

Sovyet devleti ile Ermeni Havariler Kilisesi arasındaki çatışma diasporaya da sıçramış ve diaspora süratle "Kızıllar" ve "ulusalcılar" olarak ikiye bölünmüştü. Taşnaksutyun ulusalcılar arasında kayda değer düzeyde bir rol oynadığından, Sovyet Ermenistan'ı üzerinde bir parça etkisi olmuştu. Kendilerini Ermenistan'ın özgürlüğü ve birleştirilmesi mücadelesine adamış olan Taşnaklar, yurtdışında sürgün hükümeti ve kurtuluş ordusu rollerini birleştirmiş bir komplo örgütü olarak kalmıştı ve düşmanlarına karşı terörizmi bir silah olarak kullanmaktaydılar. Suikastçılarının ilk kurbanları, 1915 soykırımını örgütlemiş Türk paşaları Talat, Enver ve diğerleri olmuştu; bundan sonra hem ulusalcı Türklere hem de Bolşevik Ruslara saldırmışlardı. Fakat tüm Ermeni sürgünleri

---

160. *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 655-6; Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 119, 120; T.B. Ryabushkin, vb (Der.), *Naseleniye soyuznykh respublik*, Moskova, 1977, s. 141, 274, 278; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 146, 222-4, 270-1, n.3.
161. Kolarz, *Religion*, s. 152, 154; M.K. Matossian, *The Impact of Soviet Policies in Armenia*, Westport, CT, 1962, s. 11, 63-9; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 144. 1920'ler ve '30'ların kaynakları Matossian, *Impact*, s. 150-1 n. 6a'da alıntılanmıştır.

Taşnaklarla aynı fikirde değildi ve SSCB'ye karşı daha yatıştırıcı bir tavır benimsemiş bir kısım "ılımlılar" (Ramgavarlar) ortaya çıkmıştı. Ermeni diasporası içindeki siyasi çatışma Aralık 1933'de, Taşnakların bir komünist sempatizanı olarak gördükleri Havariler Kilisesi'nin Kuzey Amerika Başpiskoposu Ğevond Turyan'ın öldürülmesiyle doruğa ulaşmıştı.[162]

Bu arada Bolşevik ateizmi Sovyet Ermenistan'ında da bazı gençleri kazanmayı başarmıştı. 1928'de bir *Tanrıtanımaz* dergisi çıkartılmış ve Ermeni Ateist Birliği kurulmuştu; bir sonraki yıl Erivan'da bir "din karşıtı üniversite" açılmıştı. Bu fanatizm kilise binalarına saldırıları teşvik etmiş ve birçoğu 1930'larda Komünist Gençlik örgütü tarafından yok edilmişti. Havariler Kilisesi ve Ermeni KP'si arasındaki ilişkiler, V. Kevork'un ölümünden sonra Muradbekyan'ın 1932'de Katolikos I. Khoren olarak onun yerine geçmesiyle daha da belirsizleşmişti. Bu andan itibaren kararlı bir şekilde Sovyet iktidarının Ermenistan'a getirdiği "barış ve güvenliği" ne kadar takdir ettiğini ve ayrıca KP'nin, terörünün gölgesi tüm SSCB'yi kaplamış, Ermeni Hıristiyanlar da dahil olmak üzere toplumun her kesimine uzanmakla tehdit ederken bile "tüm sorunları iyi niyetle ve karşılıklı anlayışa dayanarak çözmeye... hazır olduğunu"[163] ifade etmişti.

1917'de Ermeni toplumu son derece gelenekseldi. Ev yaşamı, çok kuşaklı büyük ailenin başına, yaşça büyüklük esasına dayanan katı kurallara ve akrabaların birbirleriyle yedinci kuşağa kadar evlenme yasağına tabiydi. Evli kadınların gözden uzak tutulması hâlâ uygulanmaktaydı, aynı şekilde erkek akrabalarla konuşmaktan sakınma ve ev dışındayken başörtüsü takma veya yüzlerinin alt kısmını örtme uygulamaları devam etmekteydi, bunların tümü Müslüman veya Hıristiyan diğer Kafkasya topluluklarıyla paylaşılan geleneklerdi. Ermeni SSC yönetimi 1920'lerde Moskova'da tasarlanmış ve başlık parasını, gelin kaçırmayı ve ailenin kan davasında ortak sorumluluğunu yasaklayan, evlilik ve boşanmayı medeni kanun meseleleri yapan ve çocuk aldırmaya izin veren yasayı yeniden ortaya çıkarmıştı. Bunun sonucu olarak, Ermeni kadınları (kâğıt üzerinde) ailenin erkek üyelerine tabi olmaktan kurtulmuştu ve özgürleşmeleri KP'nin "kadın kısımları" (ardından 1929'da Kadınların Yaşam Biçiminin Geliştirilmesi Komisyonu gelmişti) ve kulüplerle daha da teşvik edilmişti. Bazı genç Ermeni komünistlerinin "modern" ahlakı küstahça teşhir etmesine rağmen, geleneksel ahlak kuralları

---

162. Kolarz, *Religion*, s. 155; M.K. Matossian, *Impact*, s. 47-9; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 222; Y. Ternon, *La cause arménienne*, Paris, 1983, s. 119-25.
163. F. Corley, "The Armenian Church under the Soviet regime, Part 1: the leadership of Kevork [VI]", *Religion, State and Society*, 1996, 24, 1, s. 43; Kolarz, *Religion*, s. 154, 156; M.K. Krikorian, "The Armenian church in the Soviet Union 1917-1967", Marshall, vb (Der.) *Aspects of Religion*, s. 241, 245; Matossian, *Impact*, s. 149-51.

devam etmiş, erken evlilik, büyük aile, evli kadınların iş hayatından çekilmesi ve kadınların siyasi yaşamdan hariç tutulması gibi uygulamalar dayatılmıştı. Buna rağmen, kentlere göç geleneksel toplumsal yapıları zayıflatmıştı; iş bulmak için buralara gelen binlerce Ermeni, taşradaki yarı yeraltı yaşam alanlarından biraz daha iyi aşırı kalabalık ortamlarda yaşamak zorunda kalmıştı.[164]

Her üç Güney Kafkasya cumhuriyetinin de bir edebî dili olduğundan (Ermenistan ve Gürcistan'ınkiler çok eski dönemlere gitmekteydi, Rusçadan çok daha öncesine) okuryazarlığın artırılması yeni alfabelerin tasarlanmasına bağlı değildi, bir tek Azeri hükümeti Arapça alfabenin Latin alfabesiyle değiştirilmesi için bir kampanya başlatmıştı. Bununla beraber, bu yüksek kültür düzeyi herkesi kapsamamaktaydı: 1917'den önce Ermenilerin hemen hemen %90'ı okuryazar değildi; %70'lik bir oranla Gürcistan da farklı bir durumda değildi.[165] Oysa Gürcistan'da herhangi bir türden 1.500 okul ve Rus Ermenistan'ında da 458 okul vardı. 1926'da her ikisinde de sırasıyla 2.000 ve 800 okul vardı ve okuryazar olmayanların oranı %32'ye düşmüştü.

Ulusal unvanı temsil eden uluslarına rağmen, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın etnik azınlıkları da vardı. Ruslar (genelde resmî görevliler ve sanayi işçileri) her yerde mevcut ama sayısal olarak ufak bir unsurdu; Ermenistan'da nüfusun sadece %2,2'si (19.400) ve Gürcistan'da da %3,6'sı (96.000). Gürcistan ve Azerbaycan'da kayda değer ama Ermenistan'daysa az sayıda Yahudi (farklı kategoriler olarak Dağ Yahudileri ve Gürcü Yahudileri) vardı.[166] Diğer ufak ama tüm Güney Kafkasya cumhuriyetlerinde önemli unsurlar arasındaysa, 1926'da sayıları 55.500'den fazla ve çoğunluğu sığır yetiştiricileri olarak yaşayan Kürtler vardı. Kürtlerin büyük kısmı Müslüman idi (Ermenistan'da Sünni ve Azerbaycan'da Şii) ama dörtte biri de, ikilik ilkesini benimsemiş ve kötülüğün de Tanrı'nın bir parçası olduğuna ve Şeytan'ın da gönlünün alınması gerektiğine inanan bir Müslüman mezhebi olan Ezidilik inancı üyeleriydi.[167] Ermenistan ve Gürcistan ayrıca isimleri "Aturaya", Ermenice "Aysor" olan ve yanlışlıkla Antikçağ'ın Asurlularıyla ilişkilendirilmiş bir topluluğun da anayurduydu. Arami dili konuşan bu

---

164. Matossian, *Impact*, s. 3-11, 63-73; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 494, 524-5, 527, 533, 534.
165. N.S. Kruşçov'a göre, Gürcüler arasında okuryazar olmayanların oranı %78 idi: Lang, *Modern History of Georgia*, s. 266.
166. Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 119, 120; Lorimer, *Population of the Soviet Union*, s. 55; B. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union: the History of a National Minority*, Cambridge, 1988, s. 91, 265; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 383, 386.
167. Chaliand (Der.), *People without a Country*, s. 220-2; *Encyclopaedia Britannica*, 11. baskı, s. 949; Glassé, *Concise Encyclopaedia of Islam*, s. 427; Kinnane, *Kurds and Kurdistan*, s. 2; Lorimer, *Population*, s. 58 (burada 1926 Nüfus sayımı figürü Ezidiler için Kürtlerden ayrı olarak gösterilmiştir; muhtemelen Kürt kategorisi içine dahil edilmelidirler); *Narody Kavkaza*, C. I, s. 602-3.

"Asurlular", Kürtler gibi, İran, Irak, Türkiye ve Yakındoğu'nun dağlık bölgelerine dağılmıştı. Bir kısmı 1820'lerde Ermenilerle birlikte ve daha fazlası da 1920'lerde, Türklerin onlara Nasturi Hıristiyan dinlerinden ötürü uyguladığı zulümden kaçmak için Güney Kafkasya'ya göç etmişti.[168] Gürcistan ve Ermenistan'da 18. yüzyılda Türkiye'den kaçmış birçok Rum (Yunan) da vardı; Kral II. Erekle tarafından gümüş ve kurşun madenlerinde çalışmak için davet edilmiştilerse de, bir kısmı tütün üreticileri olarak uzmanlaşmıştı.[169]

En ufak SSC olarak Ermenistan, 1926'da 881.300 yaşayanıyla etnik açıdan homojen bir topluluktuysa da, bu ufak ülke bile bölünmüştü: Doğu ilçelerindekiler (Lori, İcevan-Tavuş, Zangezur ve Karabağ) anımsanmayacak kadar eski dönemlerden beri oradaydılar; diğer yandan, daha batı ilçelerindekilerse (Aragatsotn, Ararat havzası, Geğarkunik ve Vayots Dzor) buralar 1830'larda İranlılar tarafından yakıp yıldıktan sonra Türkiye'nin doğusundan gelmişti: Sovyet Ermenistanı'nda yegâne önemli etnik topluluk (nüfusun %8,7'si) Erivan civarına, Sevan Gölü'nün kuzey ve doğu kıyıları boyunca ve Ermenistan'ın çeşitli yerlerine dağılarak ufak gruplar hâlinde yerleşmiş yaklaşık 77.000 Azeri'ydi.[170]

Gürcistan'ın, %33'lük Gürcü olmayan topluluğuyla birlikte daha karışık bir nüfusu vardı. Bunların arasında Tiflis ve diğer kentlerde olmak üzere 306.700'ü (%12'si) Ermeni ve muhtemelen 190.009'u da, Marneuli'den Cavaheti'ye kadar Gürcistan-Ermeni sınırı boyunca yoğun şekilde yerleşmiş Azerilerdi. Ayrıca 87.000 Oset ve Abhaz ÖSSC'sinde de 55.900 Abhaz vardı.[171] Gürcülerin kendileri Sovyet devletinin yaratmaya çalıştığı izlenimden farklı olarak daha az homojendi; Kaklar ve Kartlilerin dışında, Gürcistan'ın batısında, çeşitli köken ve lehçeleri ve son ikisinin durumunda tamamen farklı dilleriyle İmeretiler, Gruiler, Megreller ve Svanlardan oluşmaktaydılar.[172] Batum civarında Acaristan'da

---

168. Comrie, *Languages*, s. 282-3; *Encyclopaedia Britannica*, 15. baskı, C. VIII, s. 264, 612-13; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 38, 213, 440, 603, 617-18; *Narody mira*, s. 73.
169. Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 287; Lorimer, *Population*, s. 56; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 421-5.
170. *Narody Kavkaza*, C. II, s. 440-2, 16 ve 17. sayfalar arasında etnografik harita; Ryabushkin, vb (Der.) *Naseleniye*, s. 168; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 386.
171. *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, C. XVII, s. 129, 132; C. XXXIII, s. 264; B.K. Kharebov, "Demograficheskoye razvitiye Yuzhnoy Osetii za gody Sovetskoy vlasti", Tekhov (Der.), *Yuzhnaya Osetiya v period stroitelstva sotsializma*, s. 177; Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 90.
172. 1917'den önce, bazı kaynaklar Gürcistan'ın çeşitli topluluklarının (Tiflis ve Kutaisi illeri) "tek ve aynı Gürcü dilini konuşan tek ve aynı halktan oluştuğunu ve bunların arasında ancak bazı bölgelerde ufak farklılıklar olduğunu ileri sürmüşse de (*Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, C. IX, "Gruziny", s. 792), diğerleri, açıkça, Tiflis ilinin "gerçek" (Kartli-Kaheti) Gürcüleri ile Batı Gürcistan'ın diğer Kartvelyan topluluklarını birbirinden ayırmaktaydı; örneğin, ikinci gruptaki etnik oranları "Gürcüler %1,48" ve ardından "İmeretililer %44,83, Gurlar %8,24, Megreller ve Lazlar %23,3, Svanlar %1,52, Acarlar %6,43" olarak vermekteydi; yani %84,25'lik bit toplam açıkça Gürcü

Müslüman Gürcüler vardı, toplumsal kurumları Kafkasya'nın diğer dağlık bölgelerindekiler kadar geriydi, özellikle kadınların ev için hizmetkârlığı açısından. Komünist tıp hizmetleri ve eğitimi kısmi bir özgürleşme sağlayana kadar kızlar ve kadınlar çocukluklarından itibaren tarımla ilgili neredeyse tüm ağır işleri yapmakla sorumluydu ve katı bir kapatılma, gözlerden uzak tutulma uygulamasına tabiydiler.[173] Tüm bu etnik çeşitlilik, yerel düşmanlıklarla birlikte, 60 yıl boyunca gözden uzak tutulmuş ve resmen inkâr edilmişse de, hiçbir şekilde yok olmamış ve içsel olarak varolan sorunlar 1980'lerde tekrar ortaya çıkacaktı.

Hem Ermenistan hem de Gürcistan SSC'si etnik azınlıklar için okullar sağlamıştı. 1927'de Ermenistan'da Azeriler, Ruslar, Kürtler, Rumlar, Süryaniler için okullar vardı ve Gürcistan, Abhazlar, Osetler ve Acarların kendi bölgelerindeki okullara ek olarak, Ermeniler, Azeriler, Ruslar, Rumlar, Osetler, Almanlar, Yahudiler, Süryaniler, Kürtler ve Polonyalılar için okullar sağlamıştı. Bununla beraber, 1929'da Yahudiler ile Müslümanlarınkiler de dahil olmak üzere tüm dinsel okullar kapatılmış ve Müslüman olanlar Acarlar ile Azerilerin ihtiyaçları için olduğundan bu kayda değer bir rahatsızlığa sebep olmuştu.[174]

Etnik azınlık okullarının devam eden durumu eğitimin dili ve kullanılacak alfabeler konusunda, özellikle de Moskova'nın Rusçanın tüm SSCB'de eğitim dili olacağı hükmünün ilan edildiği 1936'dan itibaren sorunlara yol açmıştı. Bu hüküm "Güney Kafkasya"da da uygulanmıştı ve öyle ki Ermenistan'da bile Ermeniceden her geçen gün daha fazla kullanılan Rusçaya bir kayma başlamıştı. Güney Kafkasya cumhuriyetleri, her ne kadar tüm etnik azınlık okulları kapatılmıştıysa da, yükseköğrenimde her üç cumhuriyetin dillerini muhafaza etmeleri açısından özeldi. 1930'larda tüm Rus olmayan uluslar o sırada kullanımda olan alfabelerinden "devrimci" Latin alfabesine geçmeye zorlandıklarında, Ermeni ve Gürcü alfabeleri tehdit altında kalmıştı ama halkın itirazı o kadar yüksekti ki her iki alfabe de kalmıştı. Birkaç yıl sonra Moskova tüm ulusların Rusça Kiril alfabesine geçmesi gerektiğine hükmettiğinde Gürcü ve Ermenicenin bir kez daha bundan bağışık tutulması ve kendi alfabelerini muhafaza etmelerine izin verilmesi de ayrıca dikkat çekiciydi. Muhtemelen bunun sebebi çok eski olmalarıydı ama daha muhtemel olan, Stalin ve Beria'nın kendi memleketlerine karşı bir tercih göstermelerinden çekinmeleri veya bir düşmanlığın ortaya

---

olmayanlar olarak tanımlanmaktaydı (*Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, "Kutaisskaya guberniya", s. 132).

173. K. Danilina, "Izucheniye truda i byta adzharok", *Sovetskaya etnografiya*, 1932, no. 5/6, s. 228-31.

174. Groshev, *Bratskoye sodruzhestvo*, s. 360, 362-5; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 547; Suny, *Making*, s. 244.

çıkacağından korkmalarıydı.[175] Stalin'in Gürcistan'ın Kafkasya'daki hegemonyasını pekiştirme niyeti 1938'de ortaya çıkmıştı; 1925'ten beri Latin alfabesini kullanan Güney Osetlerin Kiril alfabesine geçmek yerine Gürcü alfabesini benimsemeleri istenmişti ve Tiflis'e tabi olduklarını vurgulayan bu hareket, Kuzey Osetya'yla birleşme ümidini teşvik etmek bir yana, bu ikisini kesin olarak birbirlerinden ayırmıştı.[176] Benzer şekilde, 1938'de Abhazların 1928'den beri kullandıkları Latin alfabesini bırakmalarına karar verildiğinde, benimsemeye zorlandıkları alfabe Gürcü alfabesiydi.[177] Bu ve Abhazların Stalin'in ölümünden hemen sonra, Gürcistan'ın hegemonyası sona erdiğinde Kiril alfabesine dönmesi de, diktatör hayattayken Gürcistan'a uygun görülmüş özel statüye ve diğer yandan da, Abhazların Gürcüleştirilmeye direnişlerinin yoğunluğuna işaret etmektedir.[178]

Bu arada "Güney Kafkasya"ya Rus İmparatorluğu'ndan miras kalmış köylü tarımı ve küçük ev sanayi de radikal modernleşmeden geçmişti. Türk istilaları ve Rus İç Savaşının getirdiği yıkım yılları 200.000 Ermeni'yi her şeyden yoksun bırakmıştı ve Ermenistan topraklarının sadece %29'u ekilebilir durumdaydı. ABD Yakındoğu Yardım'ı sayesinde hayatta kalmış Ermenistan'ın hâlâ 744.000 yaşayanını (bunların %90'ı kırsaldı) desteklemek için çok az toprağı vardı. 1920'lerin ortasında tarım tekrar toparlanmıştıysa da, köylüler kentlere göç etmeye devam ediyor ama birçok durumda kendilerini evsiz ve işsiz buluyorlardı. Bununla beraber, savaştan önce sulanan Şirak Platosu'nun ve Erivan'ın çevresindeki Aras Ovası'nın büyük kısmı 1930'larda iki katına çıkmıştı ve ayrıca yeni kanallar elektrik üretimi için ufak türbinler çalıştırmaktaydı.[179]

---

175. C. Mouradian, "Statut des langues, statut des nationalités en URSS: le cas arménien", *Raison présente*, 1988, no. 6, s. 122. Ermeni ve Gürcü alfabelerinin müstesna durumuna dair başka ve eş derecede yetersiz bir açıklama, "[Ermeni] yazımının, her ne kadar alfabe Kirilleştirme politikasına direnmekte idiyse de, yazımın değiştirilmiş" olmasıydı: G. Dedeyan (Der.), *Histoire des arméniens*, Toulouse, 1982 [yeniden basım, 1986], s. 540. Gürcüler ile Ermenileri genel Kiril değişiminden ayrı tutmanın sebebi, elbette, onların zaten Rusça ve yazımını çok iyi bildiklerinden bu ikisine aşina kılınmalarına gerek olmadığı değildi: 1970 kadar geç bir tarihte "Güney Kafkasya", Orta Asya'yla birlikte [ve Rus cumhuriyetiyle!) SSCB'nin, biri Rusça olmak üzere çift dilli olduklarını söyleyen insanlar arasında en düşük yüzdeli bölgelerden biriydi (A.Ya, Boyarskiy, *Naseleniye SSR: spravochnik*, Moskova, 1974, s. 84, 102; SSCB, Tsentralnoye Statisticheskoye Upravleniye, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naselniya 1970 goda*, Moskova, 1973 [bundan sonra Nüfus Sayımı 1970], C. IV, s. 9; Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 232.

176. Fakat 1954'te, Stalin'in ölümünün hemen ardından, Güney Osetya da Kuzey Osetya'da kullanılan Kiril alfabesine geçmişti: Bagayev, *Sovremennyy osetinskiy yazyk*, s. 75.

177. Gerçekten de 1862'de ilk Kiril temelli alfabenin yaratılmasından itibaren Abhazların beş alfabesi olmuştur: 1862-1926 Kiril temelli; 1926-8 N.Ya. Marr'ın "analitik alfabesi"; 1928-38 Latin; 1938-54 Gürcü; 1954'ten günümüze Kiril. Bakınız Hewitt, *Abkhazians*, s. 170-1; *Yazyki narodov SSSR*, C. IV, s. 101-2.

178. Isayev, *National Languages*, s. 269; Matossian, *Impact*, s. 143-7, 163-4; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 154; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 150-2.

179. *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1953, C. I, s. 101; Matossian, *Impact*, s. 52-3, 62, Suny, *Looking toward Ararat*, s. 143-4.

Gürcistan'da da 1920'lerde topraktan kentlere göç olmuş ama köylü hanelerinin sayısı neredeyse %34 artmıştı ve kırsal nüfus yoğunluğu artmaya devam ettikçe köylü tarlalarının büyüklükleri azalmış ve kıtlık tehdidi baş göstermişti. Bolşevik fethinden hemen sonra (bu, Menşevik yönetiminin muhafaza etmeyi başardığı ekonomik kurumlardan geride kalanları yok etmişti) tüm topraklar ulusallaştırılmıştı ama KP'nin görünürdeki amacı olan mülksüzleştirilmiş toprak sahiplerinin mülklerini yoksul köylülere, onların gönüllü olacak kooperatifler hâlinde birleşecekleri temennisiyle yeniden dağıtmak işe yaramamıştı. Onun yerine, toprakların verildiği veya satıldığı köylüler, daha önce olduğu gibi, kendi aileleri için çalışmaya devam etmişti; öyle ki, daha önce üzüm, meyve, çay ve pamuk ticari üretimi için oluşturulmuş kooperatiflerin 1927'ye kadar neredeyse hepsi başarısızlığa uğramıştı. Bolşeviklerin 1924'te kapitalist uygulamalara kısmen dönüşü Gürcistan'da toprak kiraları ve işçi kiralama şeklinde karşılık bulmuş ve bu tarımsal üretimin kendisine gelmesini sağlamıştı. M.İ. Kalinin KP'nin Tiflis'te Mart 1925'te toplanmış Merkezî Komite toplantısında köylüye yaklaşımlarını yumuşatma gerekliliğinden bahsetmişti ve bu, bölgesel KP'nin köylü desteğini sağlayamamasındaki başarısızlığını kabul eden Orjonikidze de karşılığını bulmuş ve herhangi bir Güney Kafkasya köyünde komünistlerin tek elin parmaklarıyla sayılabileceğini ve yoksullaşmış köylüler arasında "kulak" gibi bir şeyin var olmadığını itiraf etmişti.[180]

1926'da Gürcü, Ermeni ve Azeri hükümetleri, Moskova'nın emirleri doğrultusunda, beş yıllık plan hedeflerini kaleme almıştı; bunların içinde, "Güney Kafkasya'nın, köylü Rusya'yla karşılaştırıldığında bile görülen geriliği sık sık vurgulanmıştı."[181] Moskova için en önemli konu bölgenin sanayisiydi: Azerbaycan'ın petrolü ve Gürcistan'ın madenleri. En önemlileri Çiatura'nın, dünya üretiminin %40'dan fazlasını sağlayan manganez madenleriydi ama Kafkasya'nın Tiflis'in batısında bulunan eteklerindeki tepelerde kömür, arsenik ve demir harici metaller ve hidroelektrik üretimi için çok fazla nehir vardı. Madenler açısından Ermenistan en yoksul olandı, sadece bakır ve molibden cevherleri ve yararlanılabilecek çok az su gücü vardı. Ayrıca deprem bölgesiydi ve ayrıca, Orjonikidze'nin ifade ettiği, Bakû petrolünün sadece Azerbaycan'ın değil, Gürcistan ile Ermenistan'ın refahına da katkıda bulunacağı varsayımına sinirlenmiş Azerbaycan'ın kinciliği de bir sorundu. Moskova'nın tarım politikası değişmişti ve 1928'de, "Güney Kafkasya" tahıl sıkıntı ayaklanmalara yol açarken, Gürcistan, köylülere karşı kuvvet kullanmakta gösterdiği gönülsüzlükten dolayı "Menşevik", "burjuva" ılımlılığı

---

180. *Istoriya Gruzii: uchebnoye posobiye* (Der.) N.V. Natmeladze ve N.I. Sturua, 3 cilt, Tiflis, 1968, C. III, s. 3-4; Suny, *Making*, s. 225-30, 239-40.
181. Suny, *Making*, s. 232-3.

için paylanmıştı. Bölgesel KP'nin burasının tahıl üreten bir bölge olmadığına dair protestolarına karşın, Moskova'nın "Güney Kafkasya"yı tahıl toplama planına dahil etmesi ve köylülüğü kolektifleştirmesi katı bir uygulamaydı ve bir KP temizliğiyle 7.500'den fazla sadık itaatsiz "liberal" üye partiden atılmıştı.[182]

1920'lerde, her ne kadar Moskova'nın "Güney Kafkasya" cumhuriyetleri üzerindeki otoritesine dair artık bir şüphe yoktuysa da, bu cumhuriyetin yönetimlerinin çifte bağlılıklarından ötürü kafaları karışıktı. Genelde, "Güney Kafkasya" hükümetinin üç ulusal cumhuriyet üzerindeki otoritesi, özellikle ekonomik planlama alanında azalmıştı; burada epeyce serbest bırakılmışlardı. Gürcü komünistlerinin daha fazla olan siyasi deneyimlerinden kaynaklanan baskınlıkları (Tiflis'in her iki hükümetin başkenti olarak çifte rolü ve her ikisinde bazı mevkilerde aynı kişinin bulunması) yüzünden "Güney Kafkasya" federal hükümetleri ile Gürcü hükümeti arasında ayrım yapmak zordu. Bundan başka, Rus olmayan cumhuriyetlerdeki mevkilere atanmış birçok kişi Moskova'daki tüm birlik organlarının üyesi olmaya devam etmişti.[183] Daha aşağı düzeylerde yerel hükümetin "yerlileştirmeden" dolayı iyi çalıştığı görülmekteydi ama bu Kafkasya'da (ve özellikle de Gürcistan'da) ulusalcılıkla ilişkilendirilmişti. Ermenistan'da (burada resmî işlerde doğu lehçesine dayanan yeni bir standart yazılı dil kullanılmaktaydı) KP'nin üst düzeyleri tamamen Ermenilerden oluştuğu gibi, üyelerinin %90'ı da Ermeni'ydi, hem KP'nin birinci sekreteri hem de hükümetin başı her zaman Ermeni'ydi. Dolayısıyla, Ermeniler "Sovyet çerçevesi sınırları içinde kendi meselelerini idare etmekteydi ve 1920'lerde bu sınırlar epeyce geniş ve esnekti". Ermenistan SSC'sinin orijinal KP sekreteri T.K. Kasyan'ın halefleri arasında A. Myasnikyan, A. Hovhannisyan, H. Kostanyan ve Stalin ile Kirov'un himayesi altındaki enerjik ve popüler Agasi Hancıyan vardı. Gürcistan KP'sinin etnik bileşimi daha karışıktı ve Gürcü üyelerin oranı 1922 ile 1925 arasında %72'den %63'e düşmüştü; bu giden Gürcülerin yerini Ruslar, özellikle de 1925'ten sonra Ermeniler almıştı; öyle ki, 1929'da Gürcü üyeliği sadece %66 ve Ermeni %13 idi. Bununla beraber, bürokrasi ve meslekler arasında, yerlileştirmenin bir sonucu olarak birçok Rus ve Ermeni bu alanlardan elenmiş ve neredeyse tüm üst düzey mevkiler Gürcülerin eline geçmişti. Bu yılların en önemli Gürcü siyasetçileri, 1924-26 arasındaki "Güney Kafkasya" KP Sekreteri Orjonikidze dışında, M. Orakhelaşvili, L. Kartvelişvili ve L. Gogoberidze idi.[184]

---

182. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 114-16; Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 231; Suny, *Making*, s. 240-3.
183. Suny, *Making*, s. 235, 243, 251.
184. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 122; Matossian, *Impact* s. 119-21; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 146-7; Suny, *Making*, s. 233-235.

Stalin'in Moskova'daki iktidar mücadelesi sırasında Troçki ve diğer hasımlarına karşı entrikaları, doğrudan 1926-8 arasında Tiflis ve Erivan'dakileri yansıtmaktaydı. Orjonikidze, Mikoyan ve Kirov, Stalin'in politbürosuna alınırken ve Orakhelaşvili, "Güney Kafkasya" KP'sinin başı olarak Orjonikidze'nin yerini alırken, Gürcistan KP'sinde L. Dumbadze ve M. Okujava da dahil olmak üzere "sol muhalefet" 1926'da partiden atılmıştı. Ermenistan'da "karşıdevrimci" ulusalcılar, Taşnaklar, Menşevikler ve yaşlı Bolşevik entelektüellere karşı 1927'de bir kampanya başlatılmış ve Troçki'nin 120 destekçisinin tutuklanmasıyla doruk noktasına ulaşmıştı. 1927 Sonbaharı'nda bastırılamamış Gürcü muhalefeti yeni bir KP seçimi talep eden bir bildiri yayınlamıştı ve Moskova'da Eylül'de Troçki'nin politika "platformu" yayınlandığında bunu imzalayan 83 kişiden 26'sı Gürcü komünistiydi; bunların desteği Gürcistan'da 200 destekçiyle pekiştirilmişti. Fakat Troçki'nin Stalin diktatörlüğüne direnişine destek zaman içinde zayıfladıkça davaları da buharlaşıp kaybolmuş ve yıl sonunda, tamamen Stalin'e bağlı kişilerden oluşan yeni Gürcü Merkezi Komitesi'nin lideri olarak Kakhiani tayin edilmişti. 1928 Bahar'ında, birinci sekreteri H. Kostanyan ve cumhuriyetin Halk Komiserleri Konseyi Başkanı da S. Ter-Gabrielyan olan benzer bir Ermeni KP liderliği atanmıştı.[185]

Moskova ve Tiflis'teki Bolşevik hiziplerinin entrikaları 1928'de ve görünürde maksimum tahıl üretiminin, köylülerin baskıyla kolektif çiftlikler hâlinde bir araya getirilmesiyle mi (bu Stalin'in görüşüydü ve bir süre sonra yasalaşacaktı) yoksa ekonomik baskıyla ikna edilerek mi sağlanacağı (bu o âna kadar şiddet kullanılmasına karşı olmuş Güney Kafkasya Federasyon komünistlerinin büyük kısmının fikriydi) görüşleri arasındaki tartışmayla doruğa ulaşmıştı. Her ne kadar un sıkıntısı zaten vardıysa ve ekmek kuyruklarında ayaklanma işaretleri gözükmekteydiyse de, Stalin "Güney Kafkasya"nın büyük miktarlarda tahıl sağlaması emrini vermişti. 1925'ten önce bölgenin komünistleri alışıldık acımasız tahıl el koyma sistemini uygulamış, köy Sovyetlerine zorbalık etmiş ve köylü görüşlerini ciddiye almamıştı; ayrıca kiliselere el koymakta ve kapatmaktaydılar ama Kalinin'in müdahalesinden sonra daha yumuşak olmuşlar ve 1924 isyanında tutuklanmış köylüler için af ilan etmişlerdi. Fakat Eylül 1928'de Moskova, "Güney Kafkasya" KP liderlerini ılımlı, "burjuva-ulusalcı" ve "Menşevik" tavırları yüzünden kınamıştı. Köylüleri daha fazla kontrol etmeyi başaramayınca, Stalin, Kafkaslardaki otorite dengesini değiştirerek "Güney Kafkasya" hükümetinin Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetlerine göre

185. *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar,* 1990, s. 1335, Matossian, *Impact* s. 52 ve n. 1a, 73-5; Schapiro, *Communist Party,* 2. baskı, s. 302-11; Suny, *Looking toward Ararat,* s. 147, 157; Suny, *Making,* s. 234-5, 239, 366 n.26.

yetkilerini, özellikle ekonomik meselelerde artırmıştı. Artık kolektifleştirme KP gündemindeki ana meseleydi ve 1929'un sonunda Moskova "Güney Kafkasya" KP'sinden 7.600 ılımlıyı atmıştı; buna, yerini Rus A.İ. Krinitskin'in aldığı KP Sekreteri Orakhelaşvili de dahildi.[186]

"Güney Kafkasya" KP komitesinin büyük kısmı artık taraf değiştirmiş ve kolektifleştirmeyi desteklemekteydi ve Kasım-Aralık 1929'da bu felaket Güney Kafkasya köylülerinin başına da gelmişti. Gürcistan'da Kakhiani, Stalin'in "kulaklar"ın yok edilmesi emrini uygulamaya koymuş, bunu, çiftçilerin şarap mahzenlerinin içeriklerine el koyma da dahil olmak üzere özellikle Gürcü bazı eklemelerle "Güney Kafkasya" KP komitesi vasıtasıyla iletmişti. Çiftçileri soyan komünist çeteleri Kızıl Ordu ve OGPU birlikleri desteklemekteydi; "seçilmiş köylere yıldırım saldırıları düzenlemekte, sözde kulakları evlerinden çıkartarak mal ve mülklerini yoksul köylülere dağıtmaktaydılar"; "daha zengin" ve "daha yoksul" köylüler arasındaki ayrım burada da her yerde olduğu gibi belirsizdi.[187]

Çeşitli ilçeler için metot, araç, tarifelerle birlikte, kurbanlarla, kurak bölgelere sürgünden kurşuna dizmeye kadar en iyi uğraşma yöntemine "Güney Kafkasya" KP'si karar vermekteydi. "Güney Kafkasya"dan tehcir edilmiş "kulak" ailelerine dair çeşitli tahmini rakamlar verilmiştir: Bölgesel KP komitesinin bir 1929 oturumunda A.H. Karayev 40.000 "kulakla" ne yapılacağını sormuştur (aileleriyle birlikte bölge nüfusunun %3,4'üne karşılık gelen 180.000 kişilik bir grup oluşturmaktaydılar), bir Ermeni göçmen Ermenistan'dan 25.000 kişinin tehcir edildiğini belirtmiştir (nüfusun %2,9'u). Gürcistan'da Gori ilçesinden en az 207 aile (910 kişi), Kutaisi'den 150 (660 kişi) ve Kaheti'den 400 (1.800 kişi) "kulak" olarak tehcir edilmiş, çıkan şiddetli çatışmada 150 asker öldürülmüştü. Yukarı Svaneti ve Hevsureti bölgeleri ve Müslüman Acaristan kolektifleştirmeye dahil edilmemişti; buralarda yeniden örgütlenme çay bahçeleriyle sınırlı kalmıştı.[188] Yukarıdaki eksik rakamlar sadece Gürcistan'dan toplam 757 "kulak" ailesinin (3.300'den fazla insan) tehcir edildiğini göstermektedir. Bununla beraber, NKVD'nin [İçişleri Halk Komiserliği] tehcir edilmiş Güney Kafkasya köylüleri istatistikleri bu tür büyük rakamlara dair bir kuşkuya yol açmaktadır: Ukrayna'dan (63.720– 280.000 civarında insan veya toplam nüfusun %1,1'i), Kuzey Kafkasya'dan (38.404–169.000 civarında insan veya nüfusun %7,2'si) veya hatta Moskova ilinden (10.813–48.000 civarında insan veya nüfusun %0,6'sı) tehcir edilmiş "kulak" ailelerinin sayısıyla karşılaştırıldığında, "Güney Kafkasya"dan

186. Suny, *Making*, s. 228, 235, 238-45, 366 n. 26.
187. Lang, *Modern History of Georgia*, s. 247-9.
188. A. Atan, "Hay Kiank", *Hayrenik Amsagir*, 1930, C. 8, no.6, s. 168-9, Matossian, *Impact*, s. 103-4'de alıntılanmıştır; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 249; Suny, *Making*, s. 246; T.I. Zhgenti, *Istoriya kolkhozgono stroitelstva v Gruzii (1921-1950 gg)*, Tiflis, 1977, s. 89-92, 105-6.

tehcir edilmiş ailelerin toplam sayısı sadece 870'dir (3.800 insan veya toplam nüfusun %0,07'si).[189] Bu, NKVD'de SSCB'deki tüm bölgeler arasında kaydedilmiş en düşük rakam veya yüzde bir kayıt hatasıdır, özellikle Gürcü köylüsüne... ayak sürümelerine ve kolektifleştirme oranını diğer cumhuriyetlerdekinden daha aşağıda tutma şansı vermiş "Güney Kafkasya"daki özel şartların ürünüdür[190] ya da Stalin ve Beria'yı mutlu etmeyi amaçlamış bir kasti yanlış raporlamadır. KP'de "Güney Kafkasya"daki yoksul köylülerin arasında "kulak"ların sayısına dair kuramsal tartışma yoğun olmakla beraber ve birçok görevliyi yerinden etmiştiyse de, kendi cumhuriyetlerini savunan "yerel ulusalcılar" ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bölgesel hükümete tabi kılınmasını tercih eden "merkezciler" arasındaki anlaşmazlıklar, bölgede köylülüğe karşı radikal tedbirlerden sakınmaya çalışmanın üzerini örten bir perde olmuş olabilir. "Güney Kafkasya" yetkilileri Moskova'nın dengesiz politika değişikliklerini, köylüleri hedeflemiş birçok tehdit ve taciz, ayaklanmalara sebep olan sert kolektifleştirme tedbirleri ve çiftçilerin hayvanlarının katledilmesiyle birlikte körü körüne takip ediyor *görünümündeydi.* Beso Lominadze önderliğindeki daha insancıl Gürcü komünistleri Moskova'nın politikalarına karşı ayaklanmıştı. Bu girişim mağlup edilmiş ama Gürcü köylüsüne karşı "savaş" sürerken bazı yerlerde kıtlık vardı; yerel direniş ve Stalin ile Gürcü yandaşlarının kendi çıkarları köylüleri kısmen korumuş olabilir.[191]

Ermenistan'da, her ne kadar köylüler "Güney Kafkasya" ortalamasından daha yoksul idiyseler de, 1930'larda Ermeni komünistlerinden oluşan güçler, sanayi işçileri ve "çeşitli Rus tugayları", köyleri işgal ederek köylüleri kolektiflere katılmaya zorlamış ve tutuklamış veya bazen de direnenleri vurmuşlardı. Cumhuriyetteki hem Ermeniler hem de Müslümanlar şiddetle direnmiş ve birçoğu Lori, Zangezur, Daralagyaz ve diğer ilçelerin dağlarına sığınmış, burada 1934'e kadar bazen havadan da olan komünist saldırılarına karşı koymuştular.[192]

Farklı sonuçların elde edilmiş olması, bu üç "Güney Kafkasya" cumhuriyetinde köylülere davranış şekillerinde önemli farklılıklar olduğuna işaret etmektedir: 1932'nin sonunda, SSCB'nin ortalama %62 rakamıyla karşılaştırıldığında, "Güney Kafkasya"daki çiftçilerin sadece %38'i kolektifleştirilmişti. Hatta 1937'de %77'lik kolektifleştirilme ora-

---

189. Nüfus büyüklüğü açısından "Güney Kafkas'la en yakından karşılaştırılabilir iller 30.933 tehcir edilmiş aileyle (155.000 insan veya nüfusun %2,7'si) Azak-Karadeniz/Don ve Aşağı Volga, 15.724 aileyle (79.000 insan veya nüfusun %1,6'sı) Beyaz Rus ve 7.308 aileyle (36.500 veya nüfusun %0,73'ü) Batı ilidir: Census 1937, [kıs. 1], s. 16-18; [kıs. 2] s. 59; Zemskov, "Spetsposelentsy", s. 3-4.
190. Suny, *Making,* s. 253.
191. Schapiro, *Communist Party,* 2. baskı, s. 395-6; Suny, *Making, s. 242-7, 250-3.*
192. Matossian, *Impact,* s. 103-6, 108-9, 116; Suny, *Making,* s. 247.

nıyla Gürcistan, Azerbaycan'ın %87, Ermenistan'ın %88 ve SSCB'nin ortalama %93 oranlarıyla karşılaştırıldığında en geride kalmış olandı.[193]

KAFKASYA'DA KOMÜNİST TERÖR

Kafkasya ve özellikle de "Güney Kafkasya", yüce lider Stalin ve gizli polisin başı Lavrenti Beria üzerinden çifte bağlantısından dolayı KP'nin terör iktidarına derinden bulaşmıştı. Abhazya'da doğmuş Megrelyalı bir köylü olan Beria 1921'de, 22 yaşındayken çoktan Çeka için Azerbaycan ve Gürcistan'da çalışmaya başlamıştı; üstü Mir Cafer Bağırov idi. 1926'da Gürcistan OGPU'sunun başına geçmiş ve Stalin, Batı Gürcistan'da tatildeyken onun güvenliğinden sorumlu kişi olarak 1929'da diktatörün dikkatini çekmişti. Orjonikidze ve diğer komünistlerin Beria'nın sevimsiz kişiliğine dair uyarılarını önemsemeyen Stalin, Beria'da, onu Kafkasya'daki durumla ilgili olarak bilgilendirebilecek kapasitede hırslı ve ona dalkavukluk edecek bir casus görmüştü.[194] Beria'nın diğer yanı ise 1930'da, tıpkı bir çarcı il valisi gibi Moskova'ya, Gürcistan'da son zamanlardaki bir köylü "karışıklığı" yüzünden verilmiş ödünün "halk tarafından hükümetin zayıflığına dair bir işaret olarak yorumlandığını... kesin tedbirler alınmadığı takdirde... ciddi sorunlarla... [veya hatta] silahlı ayaklanmalarla karşı karşıya kalacağımızı" rapor ettiğinde açığa çıkmıştı.[195] Bunun sonucunda, Moskova Merkezi Komitesi "kulaklar"ın kurbanlaştırılmasını "Güney Kafkasya" KP görevlilerinin sorumluluğundan alarak OGPU'ya devretmişti. O sırada bölgenin KP sekreteri olan Lominadze köylülerin halihazırda sert baskıya uğramasını protesto ettiğinde, Stalin bunu otoritesine bir meydan okuma olarak algılamıştı: Lominadze KP Merkezî Komitesi'ndeki üyeliğini kaybetmiş ve Beria da Gürcü Merkezi Komitesi'ne terfi etmişti. Bundan sonra Stalin onu, Orakhelaşvili, Kartvelişvili ve diğer kıdemli görevlilerin yerine "Güney Kafkasya" KP'sinin ilk sekreteri olarak atamıştı. Beria ayrıca "Güney Kafkasya" OGPU'sunun başı olmuş ve böylece tüm bölgede muazzam bir güç edinmişti; özellikle Gürcü KP'sindeki entrikalar, geride, 1921'den beri birçok parti görevlisini, onları Terör arttıkça yok edebilecek kayıtlar bıraktığından.[196]

---

193. Lang, *Modern History of Georgia*, s. 251; Matossian, *Impact*, s. 109-10; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 94-5; Suny, *Making*, s. 255-6.
194. A. Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant*, Princeton, 1993, s. 4-8, 11-14, 16-18, 20-3, 35; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 131; Suny, *Making*, s. 263; D.A. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (Der.) ve Rusçadan Çev. H. Shukman, Londra, 1991, s. 331-2.
195. P.N. Lomashvili, *Velikiy perevorot*, Tiflis, 1972, s. 312-14, Suny, *Making*, s. 249-51'de alıntılanmıştır.
196. Knight, *Beria*, s. 36-46; Suny, *Making*, s. 252-3, 263, 368n. 58; Volkogonov, *Stalin*, s. 332.

Beria'nın, mutlak güç sahibi hamisinin arzularını yerine getirmede gösterdiği şevk bir yana, görmüş geçirmiş komünistlerin üstüne atanması, "Beria'nın, tüm yaşamı boyunca Güney Kafkasya'da çalışırken ve buradaki yerel siyasi ortamı gayet iyi bilirken... Gürcistan ve Güney Kafkasya'yı 1920'lerin başından beri kontrol etmiş birbirine bağlı parti seçkinlerinin parçası olmamasına" bağlanmıştı; ayrıca Orjonikidze'nin (onu hiç sevmemiştir) koruması altında da değildi. "Beria, Güney Kafkasya'daki aile çevrelerini yıkıp geçebileceğini ve Kremlin'in buyruğunun cumhuriyette yerine getirilmesini garanti edebildiğinden seçilmiş olabilir."[197] Ve gerçekten de, "Birkaç yıl içinde, Stalin, Beria'nın Kafkasya'ya 'düzen' getirdiğini görmüştü."[198]

Beria'nın etkisi, 1930'larda Stalin'in SSCB topluluklarının gelişmekte olan "mutluluğu" üzerinde hüküm süren bir süper-insan/dâhi anlamındaki saçma kültüyle paralel olarak büyümüştü. Gürcistan'da liderin bu Tanrılaştırılması (Gürcü ailesinden biri) karakteristik abartmayla simgeselleştirilmişti. "Güney Kafkasya" cumhuriyetlerinin her bir KP lideri, başkentlerini gösterişli hükümet binaları ve yontularla donatmıştı ama Tiflis'tekiler hepsini geçmişti. Hükümet binası sütunlu yüksek cephelerden oluşmuş geniş taş bir yapı olup cepheler balkonlu avluları birleştirmekteydi ve her iki tarafında masif kaidelerden ibaret girişte kahramanlık heykelleri vardı. Benzer şekilde diğer abidesel binalar da, Marx-Engels-Lenin Enstitüsü ve Gürcistan Komünist Partisi'nin merkeziydi. Kentin yeni bir Stalin yapay dolgusu vardı ve 800 metrelik Mtatsminda doruğunda (Aziz David Zirvesi) Stalin'in muazzam heykeli kente bakmaktaydı. Tüm bunlar 1930-8 arasında, Stalin ve başveziri Beria KP'nin tüm Sovyetler Birliği üzerindeki mutlak iktidarını tesis ettiklerinde inşa edilmişti.[199]

Beria diktatörlüğünün "Güney Kafkasya"daki korkunç etkileri zamanla 1930'larda ortaya çıkmıştı: "Ulusalcılık", sadakatsizlik suçlamaları ve birçok önemli şahsiyet ve sıradan yurttaş kitlelerine sabotaj. Stalin'in 1932'de KP üzerine çalışan bir Rus tarihçisine saldırısı yeni bir tarihsel ortodoksluk başlatmıştı ve bu sadece Lenin'i her türlü soru veya eleştirinin dışında Tanrı'ya yakın bir varlığa dönüştürmekle kalmamış, aynı statüyü Stalin için de ima etmişti. "Gelecek çeyrek yüzyıl boyunca [Sovyet] tarih yazımını eleştirel analiz veya kaynaklara bağlılıktan ziyade, ortodoksluk veya uymacılık belirleyecekti"[200] ve tarihin sistematik şekilde çarpıtılması ve tam bir saçmalığa dönüştürülmesi için gerekli modeli Be-

---

197. Suny, *Making*, s. 264.
198. Volkogonov, *Stalin*, s. 332.
199. N. Janberidze ve K. Machabeli, *Tbilisi. Mtskheta*, Moskova, 1981, s. 117, 120, 134-8, 142, 145-7; G. Khutsishvili, *Tbilisi: a Guide*, Moskova, 1981, s. 61; Maclean, *Eastern Approaches*, s. 176-7.
200. Matossian, *Impact*, s. 108, 126; Suny, *Making*, s. 265-8.

ria sağlayacaktı. Ocak 1934'te, KP'nin "Muzafferlerin Kongresi"nde Merkez Komitesine üye yapılan Beria "Güney Kafkasya" ilinden Moskova'ya, ana sahneye geçmişti. Söz konusu yılın sonunda Kirov'un öldürülmesi, Komünist Parti'nin tüm SSCB'de kitlesel bir temizlikten geçirilmesi için bahane olmuş ve bu özellikle "Güney Kafkasya"da ağır olmuştu: Neredeyse 27.000 üye partiden atılmış ve güya otuzdan fazla "Sovyet karşıtı örgüt" keşfedilerek yok edilmişti. Rutin bir şekilde zanlıların sorgulanmasına eşlik eden sadistlik Lominadze'nin kendisini vurmasına sebep olmuştu.[201] Haziran 1935'te tüm bunların yardımcı kışkırtıcısı Beria, tutuklu dinleyicilerine (Tiflis'te hıncahınç doldurulmuş bir KP toplantısı) iki gün boyunca 330 sayfalık "Güney Kafkaslarda Bolşevik örgütlerin tarihi" adlı "sunumunu" okuyarak kendisine dair grotesk bir gösteride bulunmuştu. Görünürde Beria'nın yazarı olduğu bu sahte çalışma, Lenin'den ve Bolşevik basınından bir araya getirilmiş sıkıcı bir alıntılar dizisinin, komünizmin ortaya çıkması ve zaferinde Stalin'in önemini büyüten ve Lenin'den önce geldiğini ima eden bir "tarihsel" anlatıya dönüştürülmesiydi. Ayrıca İenukidze ve Orakhelaşvili gibi eski Gürcü Bolşeviklere dair, daha sonra idamlarına kadar gidecek kanıtlar olarak kullanılacak yanlış ithamlar da içermekteydi. Beria'nın kitabı, her ne kadar tarihsel ve edebî değeri yoktuysa da, İngilizce de dahil olmak üzere birçok dile çevrilmiş, defalarca yeniden basılmış ve tüm kariyer komünistleri için, en azından Kafkasya'da, okunması zorunlu bir kaynak olmuştu. Doğal olarak, bazı Ermeni komünistler dışında hiç kimse eleştirme cesareti gösterememişti; bu Ermeni komünistler sadece Beria'nın anlatısının yalancılığı ve Stalin ile Beria'yı abartılı övücülüğüne öfkelenmekle kalmamış, Ermenistan'ı ve özellikle de S. Şahumyan'ı atlamasına da sinirlenmişti. Ama bu karşıt görüşlü Ermeniler, özellikle de Erivan Marksist-Leninist Enstitüsü'nün başkanı N. Stepanyan bu cüretkârlıklarını tutuklanma, işkence ve idamla ödeyeceklerdi.[202]

Ermenistan'ıysa, "Sovyet yönetiminin başlangıcından beri... Komünist seçkinlerinin neredeyse tamamen Ermeni... parti başkanı ve hükümetin her zaman... Moskova'ya bağlılığı ispatlanmış Ermenilerden olması" gerçeği kurtaramamıştı.[203] Neredeyse 1920'den beri, ilk başbakan S. Kasyan'dan 1937'de Ermeni KP başkanlığına yeni atanmış A. Amatuni'ye kadar bir makam işgal etmiş neredeyse her siyasetçi, 1936 ve 1939 arasında uydurulmuş suçlamalarla tutuklanarak kurşuna dizilmişti.[204] Kolordu

---

201. Suny, *Making*, s. 268-71.
202. L. Beria, *On the History of the Bolshevik Organizations in Transcaucasia*, Çev. 7. Rus baskısı, Moskova, 1949; Suny, *Making*, s. 277; Volkogonov, *Stalin*, s. 212-13.
203. Suny, *Looking toward Ararat*, s. 146-7.
204. Ermenistan KP'sinin birinci sekreteri A. Khanjyan'ın hapishanede şahsen Beria tarafından vurulduğuna inanılmaktadır: A. Rybakov, *Tridtsat pyatyy i drugiye gody: roman*, C. I, Moskova, 1989, s. 193-4, 198.

komutanları Gay ve Khakhanyan ve 1935'de Moğolistan Sovyet konsolosu olan ve Ocak 1937'de Lenin Madalyası'yla ödüllendirilmiş askerî uzman Tairov (Ter-Grigoryan) da dahil olmak üzere birçok Ermeni askerî görevli de aynı yazgıyı paylaşmıştı. En üst düzeydeki Ermeni din adamı Katolikos Khoren I. Muradbekyan da 1937'de ama hapishane de değil, evinde hayatını kaybetmişti. Ermeni orta sınıfı zaten 1925-35'de yok edilmişti ve şimdi de A. Bakunts ve E. Çarents gibi yazarların da dahil olduğu aydınların büyük kısmı öldürülmüştü. Buna ek olarak, Hancıyan'ın bir "Troçkist ve ulusalcı grup" ortaya çıkarması ve Bağırov'un da Karabağ Özerk İli'nin Ermeni sekreteri K. Grigoryan'ın "SBKP politikasından saptığını tespit etmesiyle" daha başka Ermeni kurbanlar verilmişti. Ermenistan'da 1937-8 arasında öldürülmüş Ermenilerin toplam sayısı, 3.500'ten fazlası KP ve askerî liderler olmak üzere 120.000 civarında (cumhuriyetin nüfusunun %4,1'i) olmuştu.[205]

Gürcistan'da 1930 Terör'ünün ilk kurbanları ekonomide görev alanlardı: 1931-3'de Gürcistan'ın çay bahçelerinde, su şebekesi kurulunda, tarım bakanlığında ve diğer kurumlarda güya sabotaj grupları "keşfedilmişti".[206] Ardından sıra siyasetçilere gelmişti: Eski Bolşevik I. Orakhelaşvili'yi "Troçkistlikle" suçlamak için 1933'teki Gürcü KP Kongresi kullanılmış ve ardından partideki "yabancı unsurlar" temizlenmişti. Ermenistan'da tarımdaki "burjuva uzmanlar" arasında "sabotajcılar" keşfedildikten sonra bir KP temizlik hareketi gelmiş ve Gürcistan'da da "sabotajcılar" tutuklandığında, "Güney Kafkasya" OGPU'su bile protestoda bulunmuştu; çünkü bu tutuklamalara izin vermiş değildi ama bunları Beria'nın kendisinin emrettiği ortaya çıkınca çaresiz kalmıştı. 1934'te Beria'nın kurbanlarına ilişkin katalog bir "Gürcü Ulusal Merkezi"nin "ortaya çıkarılmasıyla" büyümüştü. Gürcistan'ın yönetici ekibi ağırlıklı olarak Gürcülerden oluşmaktaydı ve birçoğu Rus metropol siyasetinin parçasıydı. Moskova'da yüksek mevkilerde bulunanlar 1937-8'de tutuklanarak orada yok edilmişti; bunların arasında Merkezi Yürütme Komitesi ve KP Merkez Komitesi üyeleri Avel Enukidze, Mamia Orakhelaşvili, Şalva Eliava ve İlia Tsivtsivadze gibi

---

205. A. Avtorkhanov [Ouralov], *Staline au pouvoir*, Paris, 1952, s. 163, 170, Z.K. Brzezinski, *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*, Cambridge, MA, 1956, s. 189'da alıntılanmıştır, R. Conquest, *The Great Terror: a Reassessment*, Londra, 1992, s. 226-7, 302; Levytsky, *Stalinist Terror*, s. 125-6, 136-9, 155-9, 175-7, 198, 235-6, 255-7, 267-8, 275-9, 282-4, 327, 362-5, 382-6, 391-3, 398-402, 413, 417-18, 473, 490-3; Matossian, *Impact*, s. 128-9; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 101, 269, 551, 563, 821, 867, 1335, 1459; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 139, 147, 151-3, 155, 156-7.

206. Stalin ve Beria'nın 1968 kadar geç bir tarihte Gürcistan üzerinde devam eden etkisini, "sabotajcılarla" ilişkili olarak "sınıf düşmanlarının yıkıcı faaliyetlerin açığa çıkarılmasını kent ve kasabalardaki büyük emekçi kitlelerin siyasi uyanıklığı ve parti örgütlerinin kitlesel siyasi çalışmaları da kolaylaştırmıştı" ifadesinin bulunduğu bir Gürcü tarih dersi kitabı göstermektedir: *Istoriya Gruzii*, C. III, s. 105.

isimler vardı. Bazılarının en üst mevkilerde bulunan Gürcü liderlerin Stalin ve Orjonikidze'yle kişisel ilişkileri vardı: Örneğin, Stalin'in ilk eşinin erkek kardeş, Aleksandre Svanidze ve Lavrenti Kartveli̇şvili (parti çalışmalarında deneyimli ve Orjonikidze'nin arkadaşı ama Beria'nın düşmanı). Orjonikidze'nin kendisi de yakın arkadaşıydı ama bu onu Beria'dan kurtaramamış ve onun entrikaları, onu, erkek kardeşi NKVD tarafından öldürüldükten sonra 1937'de intihara sürüklemişti. Ayrıca 1937'de çok sayıda seçkin Gürcü kültürel şahsiyeti de ya hapse atılmış ya da öldürülmüştü; bunların arasında Tiflis Üniversitesi'nde tarihçi ve üniversitenin kurucularından İ. Cavahişvili, klasik araştırmacısı G. Tsereteli ve on başka profesör, yazarlar M. Cavahişvili ve Sh. Şarvaşidze ve şairler Titsian Tabidze (hapishanede vurularak öldürülmüştür) ve Paola İaşvili (Tabidze'nin öldürülmesinden sonra kendisini vurmuştu). Diğer kurbanların arasında orkestra kondüktörü Ye. Mikheladze, Abhaz oyun yazarı S. Çanba ve Gürcistan'ın 200 piskoposunun büyük kısmı yer almaktaydı.[207]

Kaçınılmaz olarak, Stalin'in Moskova'daki mutlak iktidarından ve komünist Terör'ün korkunç otuz yılı boyunca acılar çekmiş milyonlardan dolayı, genelde Gürcü halkı, bu olaylarla bağlantılı oldukları düşünülerek sık sık suçlanmış ve birçok Rus toplama kamplarından, işkenceden ve infazlardan kurtulduklarını varsaymıştır. Fakat bir Gürcü tarihi bunu ikna edici şekilde çürütmektedir:

> Kuzey Kafkasya ve Gürcistan parti lideri bu sırada L. Beria idi ve her şeyden önce, Stalin'in potansiyel rakiplerini ortadan kaldıran kişi ona bağlılığını ispatlamaya çalışan Beria'ydı ve ardından gerçek bir Gürcü soykırımı yapmıştır. Resmî rakamlara göre, GULAG kamplarına gönderilmiş toplam rakam içinde 830.000 Rus, 181.405 Ukraynalı, 44.485 Beyaz Rus, 24.499 Özbek, 19.758 Yahudi, 11.723 Gürcü, 11.604 Ermeni, 4.347 Tacik vd vardır. Bu insanlara ilişkin kaydedilmiş rakamlar ve bölgesel hapishanelerde infaz edilenler toplam nüfuslarıyla karşılaştırıldıklarında, nispi kurban rakamları açısından Gürcistan en büyük darbeyi almış cumhuriyetler arasındadır.[208]

Stalin'in Kafkasya'daki yakın adamlarından bir diğeri de Abhaz Bolşevik'i ve Abhaz Cumhuriyeti'nin 1922 ile 1936 arasındaki ilk başkanı Nestor Lakoba idi; son yılındaki ölümü resmen bir kalp krizine

---

207. Guruli ve Vachnadze, *Istoriya Gruzii*, s. 119, 141, 143; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 211-12, 245; Matossian, *Impact*, s. 126-8, 129, 141-3.

208. A. Surguladze ve P. Surguladze, *sakartvelos istoria: sakitkhavi tsigni*, [C. II], Tiflis, 1992, s. 278. Bu görüş geçerli gözükmektedir; bu kurbanların sayıları, 1937 SSCB Nüfus Sayımı'ndaki ait oldukları ulusların toplam sayıların yüzdeleri olarak hesaplandığında: Tüm Rusların %0,88'i, Ukraynalıların %0,69'u, Yahudilerin %0,74'ü, Gürcülerin %58'i, Ermenilerin %0,56'sı, Özbeklerin %0,43'ü ve Taciklerin %0,38'i. Census 1937, [s 1, 2 ve 3], özellikle s. 58-9, Ethnic composition of the USSR according to the 1937 Census.

atfedilmiştiyse de, muhtemelen Beria'nın emirleri doğrultusunda zehirlenmişti. Ölümünden sonra Stalin'i öldürmeye çalışan bir "Troçkist" olarak karalanmıştı ve bu canice iftira Lakoba'nın eşinin işkence edilmesi ve öldürülmesi ve genç oğlunun da vurulmasıyla doruk noktasına ulaşmıştı. Kırktan fazla başka Abhaz KP lideri de mevcut olmayan komplolar düzenlemekle suçlanmış ve vurularak öldürülmüştüler. Genel meslek kategorilerinde birçok insan da cumhuriyetin tarımını sabote etmekle suçlanmıştı. Acaristan da Terör'den kurtulamamıştı: 1937'de yalan suçlamalarla hükümetin başı Z. Lordkipanidze ve onun on çalışma arkadaşı Stalin'in onayıyla öldürülmüştü. Hepsi toplandığında, tüm kategorilerden 130.000 kadar insanın (nüfusun %3,7'si) 1937-8'de Gürcistan'daki terörün kurbanı olduğu hesaplanmaktadır; bunların arasında 4.200'ü KP liderleriydi.[209]

Azerbaycan'da aynı kişi, yani Mir Cafer Bağırov 1921'den, yandaşı Beria gizli polise ilk kez katıldığından beri hükümetin başındaydı. Bağırov Azerbaycan OGPU/NKVD başkanlığını cumhuriyet hükümetinin başkanlığı (1921-33) ve KP'sinin sekreterliğiyle (1933-53) birleştirmiş ve buna bir de Moskova'daki KP Merkez Komitesi üyeliğini (1934-53) eklemişti. Kafkasya'da bile bu tür üst düzey mevkilerin bileşimi üzerinde uzun süreli bu tür bir tekel olağandışıydı ve bu şüphesiz Azeri siyasetinin 1980'ler ve ondan sonrasına kadar izlediği yönü epeyce açıklamaktadır. Bağırov'un kişisel iktidar yozlaştırmasının adı çıkmıştı ama Stalin'in ölümüne kadar ayakta kalmayı başarmış ve bu tarihte KP'den atılarak 1956'da vurularak öldürülmüştü.

Azerbaycan'da KP iktidarına her türlü muhalefetin acımasızca yok edilmesi 1921'de, eski "burjuva" hükümetinin ve Gence'de İslami-ulusalcı direnişin yok edilmesiyle başlamıştı. 1920'nin ikinci yarısı Türki ulusal komünizmine veya Sultangaliyevciliğe ve Müsavat Partisi'nin eski üyelerine karşı bir kampanya ve 1934'te tüm SSCB'de eski Bolşeviklere ve "sabotajcılara" saldırı başlatılmasını getirmişti. Azerbaycan SSC'sinin ilk hükümetlerinin 1937-8'de öldürülmüş komünist üyeleri arasında Dadaş Buniyatzade, Ali Haydar Karayev ve Hamid Sultanov vardı. Moskova'da mevki sahibi çalışma arkadaşları da bu sürece kurban olmuştu: T. Aliyev ve M. Hüseyinov (Türkistan'da Sovyet yönetiminin tesis edilmesinin kilit kişileri), Gazanfer Musabeyov, A. Şahmuradov, S. Efendiyev ve Marx, Engels ve Lenin'i Azericeye çeviren Ruhullah Ahundov. G. Vezirov, D. Aliyev ve M. Talibzade gibi çeşitli önemli Azeri

209. Yukarıda n. 207'de verilmiş olan kayda değer derecede aşan bu rakam şu aradan gelmektedir. Brzezinski, *Permanent Purge*, s. 189; Conquest, *Great Terror*, s. 68, 224-6; *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 385, 812, 1311, 1498; Hewitt, *Abkhazians*, s. 94-6; Levytsky, *Stalinist Terror*, s. 220-8, 242-3, 285-7, 313, 326, 333-4, 436, 469-71; Suny, *Making*, s. 262-79.

komutanları da Kızıl Ordu temizliğine kurban gitmişti. Mağduriyet yaşamış sayısız yazar arasında da Yusuf Çemenzeminli, Seyid Hüseyin, C. Cabbarlı, Ahmed Cevad, Hüseyin Cavid ve Mikayıl Müşfik vardı. Azerbaycan'ın 1937-8 arasındaki toplam eğitimli, beceri sahibi insan kaybı muhtemelen 120.000 "sınıf düşmanı"na karşılık gelmişti (yukarıda Gürcistan için verilmiş aynı yaklaşımdan yola çıkılırsa, bu, toplam Azerbaycan nüfusunun %5,6'sıydı).[210]

KP terörü Kuzey Kafkasya'da da aynı kalıbı izlemişti. Dağıstan'da, M. Atayev, M. Dalgat, J. Korkmazov, K. Mamedbekov, A. Takho-Godi ve KP'nin ilk sekreteri N. Efendiyev-Samurski de dahil olmak üzere cumhuriyetin ilk hükümetinin ve komünist liderliğinin neredeyse tüm üyeleri 1937-8'de öldürülmüştü. Çoğu "burjuva ulusalcılığı" ve pantürkçülükle suçlanmıştı; Türk dilinin (aslında Azericenin) Dağıstan'ın resmî dili olarak benimsenmesinin desteklenmesi ve cumhuriyetin 1924'te Rusya'nın Güneydoğu Bölgesi'ne bağlanmasını Moskova nezdinde protesto etmeleri aranan "kanıt" olmuştu. Diğer kurbanlar arasında Dağıstan Ulusal Kültür Enstitüsü'nün başkanı Mahmudov ve yedi çalışma arkadaşı ve B. Astemirov, H. Hacıbekov, E. Kapiyev ve R. Nurov dahil olmak üzere sayısız yazarlar da vardı. Diğer birçok sıradan Dağıstanlı da, SSCB'nin diğer kısımlarında olduğu gibi aynı küçültücü davranışlar ve zalimliklerden geçmişti.[211] Bir KP görevlisi, bir Kumuk imamı olan amcası Mahomed'in nasıl köy camisi kapatıldığında işçi olmaya zorlandığını ve 1935'te eşiyle birlikte Kazakistan'a sürüldüğünü hatırlamaktadır. "İnsanların kaderlerinin KP eylemcilerinin gayriresmi siyasi toplantılarıyla belirlendiği" o dönemde, yerel yetişkinleri saman kesme eylemi için örgütleme görevi verilmiş bir grup genç komünist keyfî şekilde şu kararı almıştı: "Mahomed Umalatov Arapça biliyor, bir camide çalışmaktaydı ve babası büyük bir âlimdi, bir kolhozda çalışmak yerine burada Mahaçkalede'dir, dolayısıyla açıkça Sovyet karşıtıdır! Onun gibi insanlar çok uzağa tehcir edilmelidir." Böylece herhangi bir soruşturma yapılmadan, hiçbir zaman Sovyetlere veya kolektifleştirmeye karşı tek bir söz etmemiş bir insan yirmi iki yılını Kazakistan'da sürgünde geçirmiş ve eşiyle kızını buraya gömmüştü. Yarım yüzyıl sonra bir Kumuk; Terör sırasında onur, itibar ve kültür sahibi neredeyse tüm Kumuklar, Dağıstan'da otorite sahibi ve NKVD'yle

---

210. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 131-9, 141-50, 276n.4; Brzezinski, *Permanent Purge*, s. 189; Conquest, *Great Terror*, s. 222; *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 92, 96, 821, 859, 1583; A. Djavadi, "'Glasnost' and Soviet Azerbaijani literature", *Central Asian Survey*, 1990, 9i no. 1, s. 98-101; Levytskyy, *Stalinist Terror*, s. 229-31, 239-42, 327-30, 416, 423-5, 463-5; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 168; Tekiner, "Azerbaijan", s. 55-60.
211. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 291; Agayev, "Bezzakoniya 30-kh godov"; *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 765; Gökburi, "Yazyk i kultura", s. 14-15; *Istoriya Dagestana*, C. III, s. 193, 299.

işbirliği yapmış hemşerileri tarafından vurulmuş, sürülmüş veya "manevi anlamda paramparça edilmiştir" diye yazmıştır. [212]

Çeçenistan-İnguşya'da da Terör 1937'den çok önce başlamıştı: "1922'den 1943'e kadar Çeçenistan ve Dağıstan'ın tarihi neredeyse kesintisiz ayaklanmalar, karşı seferler ve 'siyasi eşkıyalık' dönemiydi."[213] Özellikle, İnguşya'da KP askerî misillemesine maruz kalmış büyük ayaklanmalar 1926-30'da Rusların siyasi ve dinsel hayata müdahalesi ve 1929-30'da da kolektifleştirme nedeniyle gerçekleşmişti. KP sekreteri İdris Zyazikov'un bir "ulusal komünist" olarak "sınıflar ve sınıf mücadelesi, tutuklamalar ve mahkemeler olmadan, yerel şeyhler, müritler ve mollalarla tam bir uyum içinde faaliyet göstermesi nedeniyle görevden alınmasından sonra 1926-30'da İnguş liderler ile OGPU ajanları arasında dramatik bir çatışma yer almıştı". [214] Rusya'dan gelip yerini alan Çernoglaz hemen bir Müslüman karşıtı kampanya başlatmış ve bu süreç sırasında bir camiye tahıl deposu olarak el koymak isteyen yerel bir OGPU şefi, Kunta Hacı fanatiği tarafından öldürülmüştü. Buna misilleme olarak beş İnguş vurulmuş ve otuzu da Sibirya'ya sürülmüştü. Bundan sonra, daha fazla insanı itham etmek için OGPU, bir "Japon casusun" (aslında Moğol) yaklaşan savaş ve bir Rus karşıtı isyan dedikodularıyla birlikte İnguşya'da belirmesi üzerine hayali bir saçmalık icat etmişti (daha sonra epey kullanılmıştı). Bu "İnguş komplosu" bahanesiyle Çernoglaz birçok köylüyü tutuklatmış, 21'ini vurdurmuş ve 400'ünü de Sibirya'ya sürgün etmişti. Fakat tüm Kunta Hacı yandaşlarının tutuklanmasını emrederek Çernoglaz fazla ileriye gitmişti: Arabasında tuzağa düşürülüp ilk önce vurulmuş sonra da başı kesilmişti.[215]

Rusların bu tür eylemlerinden ötürü "Çeçenistan dağlarında sanki önceden titizlikle planlanmış gibi her bahar köylü isyanları kopmuş... gerilla savaşı... daimi bir duruma dönüşmüştü". Özerklik ve İslami kurumlara bir saldırı olarak algılanan kolektifleştirmeye karşı Çeçen-İnguş protestoları, Moskova ve Vladikavkaz'ın alışıldık aldatma ve şiddetiyle karşılaşmıştı. Çeçenler Şali'de 150 OGPU askerini öldürüp gazavat ilan ederek karşılık verdiklerinde, komünistler onları ezmek için muazzam güçler toplamıştı. Böylece, köylülerin Rusya ve Ukrayna'dan daha az itaatkâr oldukları Çeçenistan-İnguşya'da "kulak" karşıtı kampanya, 35.000 kişinin tutuklandığı ve birçoğunun infaz edildiği geniş ölçekli bir askerî operasyona dönüşmüştü.[216]

---

212. Adzhiyev, "I snova kumyk o kumykakh", s. 102; A. Umalatov, *Ot Stalina do nashikh dney*, Mahaçkale, 1993, s. 8-9, 35-9.
213. Broxup, "Last *ghazawat*", s. 143.
214. Avtorkhanov, *Memuary*, s. 209.
215. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 161-5; Avtorkhanov, *Memuary*, s. 209-16; Totoyev, vb (Der.) *Ocherki*, C. II, s. 152.
216. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 157-61, 165.

Kolektifleştirmeden sonra da Çeçenler ile İnguşların terörist operasyonlara maruz kalması sürmüştü. 1932'de 3.000 meslek insanının mevcut olmayan ama güya tüm Kafkasya'da bir karşıdevrimci isyan planlayan ve uluslararası bağlantıları olan bir "Çeçen-İnguş ulusal merkezi" üyesi olarak tutuklanmasına yol açan kötü niyetli bir "soruşturmanın" hedefi olmuşlardı. Bu Çeçen ve İnguş aydınlarının ilk defa mağdur olması değildi; İç Savaş'tan sonra Bolşeviklerle araları bozulduğundan bazı önemli siyasetçiler Türkiye ve Orta Avrupa'da Kuzey Kafkasya mültecilerine katılmak zorunda kalmıştı. Kariyerlerinde ilerleme sağlamak için NKVD subayları, sık sık, 1934'te öldürülmüş Geldegenli İbrahim gibi itaat etmeyen bireylere ve "Sovyet karşıtı çetelere" karşı daha ufak düzeyde cezalandırıcı operasyonlar düzenlemişti. Kitlesel tutuklamaların ikinci kısmı Temmuz 1937 ile Kasım 1938'de gerçekleşmiş ve Ekim 1917'den önce bir hükümet makamında bulunmuş neredeyse tüm Çeçen ve İnguşlar (yani vahşi boy üyeleri değil), ilk Çeçen ve İnguş hükümetlerinin üyeleri de dahil olmak üzere eski kamu görevlileri, işadamları, avukatlar, biliminsanları, petrol uzmanları, subaylar, vb ve cumhuriyetin o sıradaki merkezî ve yerel yönetimlerin (sadık KP ve Sovyet memurları) neredeyse tüm üyeleri sorgulama için NKVD hücrelerine atılmıştı. Bir "Çeçenistan-İnguşya burjuva-ulusalcı merkezi"nin güya 137 üyesinin dahil edildiği uzun bir dava tertiplenmiş ve dayak ve işkence yoluyla elde edilmiş "itiraflar" ve karşılıklı ithamlardan, Britanya ve diğer Batı hükümetlerinin, "Türkiye ve İngiltere'nin koruması altında Kuzey Kafkasya federal cumhuriyetini" yeniden oluşturulmasını içeren gülünç amaç için finanse ettiği sözde karşıdevrimci komplodaki suç ortaklılarını gösteren bir "kanıt" titizlikle uydurulmuştu. Süreç 1941'de sona erdiğinde en azından "liderlerin" altısı infaz edilmiş, birçoğu uzun yıllar sürecek toplama kampı cezaları almış ve birkaçının da cezası ertelenmişti. 1930'larda Çeçenistan-İnguşya'daki Terör kurbanlarının toplam sayısı yaklaşık 14.000 olarak hesaplanmıştır.[217] Birçok yerde olduğu gibi, komünist Terör'ün binlerce masum kurbanı arasında, Said Baduyev, Şemseddin Ayskhanov, Ahmed Nacayev ve Abdi Dudayev gibi ilk nesil Çeçen yazarlar da vardı. Bunlar ve binlerce diğer sıradan, yasalara bağlı yurttaş Grozni'nin NKVD merkezinde veya kent dışındaki tepelerde vurulup öldürülerek toplu mezarlara gömülmüştü.[218]

Bu kötülükler Çeçenler ile İnguşların cesaretini kırmamış, aksine binlercesi intikam talebiyle evlerini terk ederek Rus karşıtı partizanlara katılmak için ormanlar ve dağlara gitmişti. Özellikle 1940'da, bu sırada Finlilerin Rus istilasında verdikleri kahramanca eşit olmayan

---

217. Toplam nüfusun %3,2'si kadar.
218. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 155, 174-9; Avtorkhanov, *Memuary*, s. 507, 525-6; Bugay, Kudyukina ve Khlynina, "Natsionalnye problemy v istoriografii", s. 14.

direnişten esinlenmiş Hasan İsrailov önderliğindeki operasyonlarda NKVD subayları öldürülmüş ve trenler yollarından çıkartılmıştı.[219] Bu olaylar dikkate alındığında, Çeçenlerin II. Dünya Savaşı yaklaşırken Sovyet Rus zalimlerine karşı derin bir nefret beslemiş olmaları hiç de şaşırtıcı değildir.

Her ne kadar KP'nin siyasi polisi ve yargıçları Kuzey Kafkasya'daki tüm Rus olmayan toplulukların kitlesel ayaklanma içinde olduklarına dair bir tehdit icat etmişlerdiyse de, aslında yönetimlerine karşı etkin bir muhalefet ağırlıklı olarak İnguşya, Çeçenistan ve Dağıstan'la sınırlıydı, Vladikavkaz'ın batısındaki topluluklar epey pasif kalmışlardı. Örneğin Kabardey-Balkarya'da 1936'da ÖB'nin varlığının 15. yılının ve ÖSSC olarak yeni statüsünün kutlaması vardı ve hem Kalinin hem de Moskova hükümeti burayı özel övgü için SSCB'nin önde gelen illerinden biri olarak seçmişti, güya partinin uluslarla ilgili politikasının başarısını göstermekteydi. Her şeye rağmen Temmuz 1937'de Ye.G. Yevdokimov, Oset, Kabardey, Balkar, Karaçay ve Çerkez komünist liderlerin doğudakilerle aynı yazgıyı paylaştıkları geniş bir temizlik hareketinden sonra Kuzey Kafkasya Bölgesi liderliğini kısa bir bilgilendirme için toplamıştı. Örneğin, Betal Kalmıkov (İç Savaş sırasında Bolşevik komutanı, 1920'de Kuzey Kafkas Yürütme Komitesi başkanı, ardından Kabardey-Balkar KP komitesi sekreteri ve Moskova'da SSCB Merkez Yürütme Komitesi üyesi) 1940'da alışıldık uydurma "suçlar" nedeniyle infaz edilmişti.[220] KP liderleri tek başlarına öldürülmediklerinden, Kalmıkov'un meslektaşlarının ve de Kabardey ulusal aydınları ve diğer yurttaşlarının da öldürüldükleri veya hapse atıldıkları varsayılmıştır. Daha önce gördüğümüz gibi, bir resmî *Kabardey Tarihi* hiçbir şekilde Terör'den bahsetmemektedir[221] ama başka birisi de zamanın teşvik edilmiş ruh hâlinden bahsederek "faşizmin ajanları ve anavatana ihanet eden burjuva-ulusalcı hainlerin", "halk düşmanlarının" inşaat alanları, kolektif çiftlikler, fabrikalar ve okullarda ve de KP'nin içinde yaygın sabotajlarda bulunduğunu, onlar olmasaydı bölgenin başarılarının daha da büyük olabileceğini ima

---

219. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 175, 181-2; L. Usmanov, *Nepokorennaya Chechnya*, Moskova, 1997, s. 82.
220. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 284-5; Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 155, 159, 177; Avtorkhanov, *Memuary*, s. 45-6, 390; *olshaya Sovetskaya entsiklopediya*, 1926-47, C. XXX, süt. 416; Conquest, *Great Terror*, s. 389; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 534. *Istoriya Kabardy* (1957), s. 285-6, 367, Terör'den hiç bahsetmemektedir ama Anisimov, *Kabardino-Balkariya* (1937), s. 6-7, 155, 179 dönemin propagandasını yansıtmakta, zamanın teşvik edilmiş ruh hâlinden bahsederek "faşizmin ajanları ve anavatana ihanet eden burjuva-ulusalcı hainlerin", "halk düşmanlarının" inşaat alanları, kolektif çiftlikler, fabrikalar ve okullarda ve de KP'nin içinde yaygın sabotajlarda bulunduğunu, onlar olmasaydı bölgenin başarılarının daha da büyük olabileceğini ima etmektedir. Yazar veya bir SBKP editörü, "partinin ve halkın düşmanlarının, Japon-Alman, Troçkici-Buharinci ajanların, burjuva-ulusalcı sabotajcılar ile katillerin acımasızca yok edilmesini" talep eden keskin sesli koroya kendi sesini dahil etmektedir.
221. *Istoriya Kabardy* (1957), s. 285-6, 367.

etmektedir. Yazar veya bir SBKP editörü, "partinin ve halkın düşmanlarının, Japon-Alman, Troçkici-Buharinci ajanların, burjuva-ulusalcı sabotajcılar ile katillerin acımasızca yok edilmesini" talep eden keskin sesli koroya kendi sesini de dahil etmektedir.[222]

Ufak Balkar ulusu da unutulmamıştı: Kurbanlar arasında Balkarya, Çeçenistan ve Dağıstan'da Sovyet rejimini tesis etmek için savaşmış Bolşevikler Mahomed ve Nezir Katkanov, Kirov'un Birleşik Dağ Toplulukları Kongresi'ni örgütleme sırasındaki çalışma arkadaşı yazar Basiat Şahanov ve "SR ulusalcıları", "Şeriatçılar", vb sebeplerle öldürülmüş diğer yazarlar ve öğretmenler vardı.[223]

Ruslarla birlikte, Komünist parti'nin gizli polisine köylüler ve idarecilerden kurbanlar vermiş, Kuzey Kafkasya'daki en büyük etnik grup Terek ve Kuban Kazakları idi. 1920'de bir askerî kast olarak varlıkları sona ermişti ama karşılaştıkları sert zulme rağmen hepsi "yok edilmemişti"; hatta çiftçilerin büyük kısmı Kazak kökenliydi ve köyleri hâlâ *stanista*lardı. Genelde SSCB'nin kırsal sakinleri için kolektifleştirme özünde bir terör biçimiydi ve özellikle de Kazaklar, geçmiş tarihleri ve güçlü geleneklerinden ve de Stalin'in yönetici grubunun sindirilmiş sıradan kitlelerden ayrılarak kendini gösteren herkese uyguladıkları kinden dolayı bariz bir hedeftiler. Kuban'da yerli nüfus (Adıge ÖB'de Ruslar ile Ukraynalılar karşısında dörde bir ve tüm Kuban veya Azak-Karadeniz bölgesinde 110'a 1 azınlıkta) 51.000 Adıge ve daha az sayıda diğer Çerkezlerden ibaretti. Bunların arasında 760'ı 1937-40 zulmünün mağdurları olmuş ve aralarından 200'ü de vurulmuştu. Kuban bölgesinde toplam kurban sayısı, vurulan 10.800 de dahil olmak üzere 40.000'den fazlaydı; bunların çoğu muhtemelen Kazak kökenli Rus ve Ukraynalılar olacaktıysa da, bölgede terör kurbanı olmuş çeşitli etnik kökenlerden başka göçmen gruplar da vardı. Bölgeye tütün üreticileri olarak yerleşmiş Rumlar 1.137 kurban vermiş ve bir kısmı vurularak öldürülmüştü; bir Alman koloniciler topluluğu Yeysk ilçesinde model kolektif çiftlik "Neuweg"i (Yeni Yol) çalıştırmaktaydı; 1938'de otuz üyeleri öldürülmüş ve tutuklanmış toplam "Rus" Alman sayısı 905'i bulmuştu. Kuban bölgesinde yaşayan Estonyalıların 1938'de "sabotajcılar" olarak otuz beşi tutuklanarak vurulmuştu; Krasnodar'ın cam sanayisini ağırlıklı olarak Polonyalılar götürmekteydi; Abhazya'da tatil yapan Stalin ve Voroşilov'a terörist saldırılar planlamakla suçlanmışlardı. Bu her etnik topluluk için, olmayan bir karşıdevrimci örgüt tanımlanmıştır; örneğin "Polonya Askerî Örgütü" ve "Alman-Faşist Ulusalcı İsyan Örgütü" ve bunların sözde üyeleri gaddarca "cezalandırılmıştı".[224] Bu ufak toplulukların

222. Anisimov, *Kabardino-Balkariya*, s. 6-7, 155, 179.
223. F. Urusbiyeva, "Drama na fone gor", *Druzhba narodov*, 1989, no.5, s. 171.
224. Alekseyenko, *Repressii na Kubani*, s. 13, 88-91, 94.

kurbanlaştırılmaları, Komünist Partisi'nin baskı organlarının zulümlerinin ne kadar yaygın olduklarını ve titiz çalıştıklarını göstermektedir. Kurbanları arasında en büyük gruplar Ruslar, Ukraynalılar, Gürcüler ve diğer kalabalık uluslarken, hiçbir etnik grup veya ilçe onların dikkatlerinden kaçacak kadar ufak veya masum değildi; hiçbiri, "büyük Rus halkının" ve "insanlık tarihindeki ilk sosyalist devletin" komünist liderliği tarafından adalet adına tatbik edilen terör değirmeninde öğütülmekten kurtulamamıştır.

14
II. Dünya Savaşı, Beria ve Stalin

RUSYA'NIN "BÜYÜK ANAVATAN SAVAŞI"

Adolf Hitler'in orduları 22 Haziran 1941'de saldırdığında Sovyet Rusya savaşa hazırlıksız yakalanmıştı. Sovyet diktatörü, Hitler'in açıkça kendisini adadığı Sovyetler Birliği'nin eli kulağında işgalini önemsememiş, birçok güvenilir istihbarat raporunu sistematik şekilde reddetmiş ve bunlara Stalin'in dikkatini çekme cüretini gösteren tüm danışmanlar da cezalandırılmıştı.[1] Bir Çeçen tarihçisinin sözleriyle,

> [Hitler'in] Rusya'nın işgalini amaçlayan "Barbarossa Planı"nın genel çizgileri, ... [Hitler-Stalin] paktı sırasında Hitler'in kafasında şekillenmeye başlamıştı. Tüm bunlar... demokratik ülkelerde açık açık yazılmaktaydı... ve Berlin'deki onbaşının şeytani amaçlarını görmekten aciz olanlar sadece [bizim] "zeki lider ve öğretmenimiz" ve de ekibiydi. Bu, 22 Haziran 1941'de Sovyet birliklerinin geniş bir hat boyunca Sovyet petrolünün çalıştırdığı Alman uçaklarının saldırısına uğramasının ve bunun ardından yine Sovyet petrolüyle çalışan Alman tankları ve Sovyet tahılıyla beslenen Alman piyadesinin gelmesinin ana sebebiydi.[2]

Kızıl Ordu'nun hazırlıksız olması ve yetersiz örgütlenmesinin bir sonucu olarak, "Yıldırım Harekâtı"nın ilk aşamaları Almanlar için iyi geçmiş, bir ordusu Baltık cumhuriyetlerini geçip Ağustos sonunda Leningrad'a 80 km yaklaşırken başka bir ordusu da Polonya'dan doğuya doğru ilerlemiş Beyaz Rus'u ezip geçerek Ekim ayında Moskova'ya 650 km yaklaşmıştı. Güneyde üçüncü bir ordu Ağustos sonunda Batı Ukrayna'yı işgal etmiş, 20 Eylül'de Kiev düşmüş ve her ne kadar Almanlar doğuya ilerledikçe daha sert bir direnişle karşılaşmışsa da, Kasım'da Harkov'u ve 1942'nin ortasında da Kırım'ı almıştılar.[3] Haziran 1942'de

---

1. V.P. Ostrovskiy, vb, *Istoriya Otechestva 1939-1991: uchebnik dlya odinnadtsatogo klassa sredney shkoly*, Moskova, 1992, s. 12-16: Bu feci askerî yenilginin bir okul ders kitabındaki genel özeti Batı'da yayınlanmış olanların birçoğundan daha mahkûm edicidir. Ayrıca bakınız: Volkogonov, *Stalin*, s. 390-402.
2. Avtorkhanov, *Imperiya Kremlya*, s. 206-7.
3. J. Erickson, *The Road to Stalingrad*, Londra, 1975, s. 120-2; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 178.

Don'a ilerlemiş ve Eylül'de de Volga'da Stalingrad'a ana saldırılarını başlatmışlardı. Bu arada daha ufak bir kuvvet de Don'u geçerek güneye ilerlemiş, Kuban'ı işgal etmiş ve Kafkasya'ya doğru ilerleyerek Stavropol, Krasnodar, Maykop ve Pyatigorsk'ı almış, Terek'te, işgalin en uzak noktası Mozdok'a ulaşmıştı. Naziler Elbruz Doruğu'na ulaşmış ama nihai hedefleri olan Çeçenistan'daki önemli Grozni petrol yataklarına veya Bakû'daki daha büyük Hazar petrol yatağına ulaşamamışlardı; Hitler bu sonsuz yakıt kaynaklarını ele geçirmeyi ümit etmekteydi.

1941'de tüm Sovyet orduları kuşatılmış ve çok fazla sayıda Rus askeri esir düşmüştü: Beyaz Rusya'da 300.000, Smolensk'te 300.000, Güney Ukrayna'da 100.000, Kiev'de 600.000'den fazla ve Moskova cephesinde de 600.000. Savaşın sonunda Almanların elinde 3,8 milyon Sovyet esiri vardı ve bunların büyük kısmı, barınak, yiyecek veya sağlık koşullarının son derece yetersiz olduğu, dikenli tellerle çevrilmiş yerlere doldurulmuştu; bu yüzden, infaz edilmiş olanlar hariç, çok sayıda esir açlık, soğuk ve hastalıklardan ölmüştü.[4]

NAZİ IRKÇILIĞI VE SOVYET İŞBİRLİKÇİLİĞİ

Hitler, Orta ve Doğu Avrupa'da mevcut olan ırkçı klişe ve önyargıları büyük bir titizlikle uygulamaya koymuştu. Nasyonal Sosyalizmin [Ulusal Sosyalizm ç.n.] tesis edilmesinde özellikle Rus İç Savaşı mültecisi Baltık Almanı Alfred Rosenberg tarafından yardım görmüştü. Onun vasıtasıyla Hitler en kendini adamış sosyalizm ve Yahudi karşıtı mültecilerle tanışmıştı; bunlarına arasında Sovyet Rusya'ya son derece düşman, Varşova, Prag ve Almanya'da toplanmış, birçok Kafkasyalı ve diğer sürgüne odak noktası olmuş Prometheus Derneği de dahil olmak üzere çeşitli siyasi örgütler oluşturmuş Ruslara ek olarak, imparatorluğun eski Rus olmayan uyrukları da vardı. Rosenberg'in hamiliğiyle Nazi Almanya'sı Prometheus'u ele almış ve bu derneğin üyeleri 1939'dan sonra yalan yanlış "etnik araştırmalar" yürütmek için Berlin'e getirilmişti.[5] Polonyalılar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar ve Ruslar, Nazi ırkçı öğretisinin Alman işgali sırasında sadece Yahudiler ile Romanları değil, onları da kapsadığını süratle öğrenmişti. Slavlar aşağı düzeyde bir "karışım"

---

4. A. Dallin, *German Rule in Russia 1941-1945: a Study of Occupation Policies*, Londra, 1957, s. 69, 409, 414-15; A.V. Kuznetsov, *Babiy Yar: roman-dokument*, Frankfurt am Main, 1970, s. 195; Ponomarev (Der.), *Istoriya SSSR*, C. X, s. 228-9.
5. Avtorkhanov, *Memuary*, s. 642-4; A. Bullock, *Hitler: a Study in Tyranny*, değiştirilmiş baskı, Harmondsworth, 1952, s. 79; N. Cohn, *Warrant for Genocide: the Myth of the Jewish World Conspiracy and the "Protocols of the Elders of Zion"*, Londra, 1967, s. 112, 127-9, 141, 167; Dallin, *German Rule*, s. 111, 117-18, 258 n. 2; G. Fischer (Der.), *Russian Emigré Politics*, 2. sınırlı baskı, New York, 1951; W. Laqueur, *Russia and Germany a Century of Conflict*, Londra, 1965, s. 51-3, 83-7, 90-2, 109-17, 122-5; J. Toland, *Adolf Hitler*, New York, 1976, s. 136-7; Tolstoy, *Victims of Yalta*, s. 321, 595 n. 4.

idi; diğer yandan, ırksal ve kültürel "üstünlükleriyle" Almanların Doğu Avrupa'yı sömürgeleştirme ve sakinlerini medenileştirme gibi "kutsal" bir hedefi vardı. Bu özet, İşgal Edilmiş Doğu'nun Alman Bakanı olmuş Rosenberg'in tercih ettiği nispeten *liberal* görüşü temsil etmekteydi. Uygulamada daha da kaba bir öğreti söz konusuydu: Hitler için "Ruslar" "insan altı" olarak tanımlanmış "hayvanlar"dı.[6]

Her ne kadar Batı SSCB'de binlerce insan Almanlar gelmeden önce kaçtıysa da, birçoğu Almanları, Sovyet rejiminden kurtarıcıları olarak karşılamıştı.[7] Benzer şekilde, birçok Sovyet askeri (dış görünüşlerinden hiçbir şekilde faşist gözükmeyen) ilk fırsatta düşmana teslim olmuş ve onlarla birlikte Sovyetler Birliği'ne karşı isteyerek çalışmıştı.[8] Bazı Sovyet memurları kendilerini esir alanlardan, asker kaçakları ve savaş esirlerinin komünizm karşıtı potansiyellerini kullanarak Rus askerî birimler oluşturmalarında ısrar etmişti. Bu öneri her şeyden önce Slavların cephe birlikleri olarak kullanılmalarını şahsen reddeden Hitler tarafından engellenmiş ve ancak Kasım 1944'te, Almanya'nın durumu kritik bir düzeye geldiğinde, Kızıl Ordu'nun en iyi generallerinden olmuş A.A. Vlasov komutası altında bir "Rus Özgürlük Ordusu" kurulmasına izin verilmişti. Bununla beraber Hitler, Kazaklar, Kalmuklar, Kırım Tatarları ve diğer "Türki" toplulukları bunun dışında tutmuştu.[9] Müslüman savaş esirlerinin yedek birlikler olarak örgütlenmesi Ekim 1941 kadar erken bir tarihte başlamış ve Ağustos 1942'de, birçok ulustan gelen, elli beş saha taburunu geçmeyen toplam 60.000 kişiden meydana gelen altı "Doğu Lejyonu" oluşturulmuştu. Bunların arasındaki "Kafkasya-Müslüman Lejyonu" Azerilerden oluşmaktaydı; "Gürcü Lejyonu"nda Güney Osetler vardı; "Ermeni Lejyonu" büyük oranda Karabağlı barındırmaktaydı ve "Kuzey Kafkasya Lejyonu"nda Çerkezler, Abhazlar, Kuzey Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Kumuklar, Nogaylar ve Dağıstanlılar vardı.[10]

6. R. Cecil, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*, Londra, 1972, s. 164-5, 677; Dallin, *German Rule*, s. 8-9, 68-70; A. Hitler, *Mein Kampf*, Münih, 1933, s. 742; G. Paul, *Grundzüge der Rassen- und Raumgeschicte des deutschen Volkes*, 4. baskı, Münih ve Berlin, 1943, s. 162, 170, 181, 213-14, 225.
7. S. Horak, *Poland and Her National Minorities*, New York, 1961, s. 162.
8. NKVD, 1941-3'te SSCB'de Kızıl Ordu'dan 1.210.224 kişi kaçtığını ve 456.667 kişinin de hizmet etmeyi reddettiğini rapor etmiştir; toplam 1,7 milyon kişi: Bugay ve Mekulov (Der.) *Severnyy Kavkaz*, s. 15-16.
9. C. Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Relaity and Emigré Theories*, Cambridge, 1987, s. 29-36, 46-7, 52-5, 60-3, 216-23; Dallin, *German Rule*, s. 527-32, 535; C.C. Jurado ve K. Lyles, *Foreign Volunteers of the Wehrmacht 1941-1945*, Londra, 1983, s. 13-16, 20, 23-4, 26-9; B. Nikolayevskiy, "Porazhenchestvo 1941-1945 godov i General A.A. Vlasov (materialy dlya istorii)" *Novyy zhurnal*, 1948, C. 18, s. 209-34; C. 19, s. 211-47; Rauch, *History*, s. 343-7.
10. Dallin, *German Rule*, s. 270-3; J. Hoffmann, *Die Ostlegionen 1941-1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen in deutschen Heer*, Freiburg, 1976, s. 39-50.

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA KAZAKLAR

Hitler, Kazakların durumunda da ikinci bir istisna yapmıştı; çünkü Don ve Kuban Kazaklarının Slav değil, "Aryan" ırkına ait olduğunu düşünmekteydi.[11] Birçok eski Kazak lideri İç Savaş'tan sonra ya Fransa ya da Almanya'ya yerleşmiş ve Sovyet rejimine karşı nefretlerini canlı tutarak tekrar ona karşı savaşma fırsatı beklemekteydiler. Bunların arasında en nüfuzlusu, Don'un eski atamanı 71 yaşındaki P. Krasnov idi; bir gün Rusya'dan Tanrı'nın intikamını alacak "Mesih'in Ortodoks savaşçılardan" ibaret bir Rus ordusunun hayalini kurmaktaydı.[12] Rus sürgünleri arasında bu tür faşist inançların varlığı Nazi öğretileriyle çakışmaktaydı ve gerçekten de Krasnov ve aynı şekilde Kuban'ın eski atamanı V. Naumenko ve eski General A. Şkuro da, Hitler'i "Kazak ulusunun en yüce diktatörü" olarak kabul etmiştiler.[13]

SSCB'de Rus yurtseverliğinin genel yeniden canlanışının ortasında, Kazak askerî birimleri 1936'da yeniden oluşturulmuş ve Alman işgal başladığında savaş alanına 100.000 asker yerleştirebilmişlerdi. L.M. Dovator gibi komutanların komutası altındaki süvarileri, her ne kadar süvariliğin artık modern tank savaşında yeri kalmamış ve büyük kayıplar vermiştilerse de, birçok gözü kara kahramanlık örnekleri sergilemiştiler.[14] Ağustos 1941'de Alman tarafına bir alay şeklindeki ilk büyük ölçekli ilticayı gerçekleştiren de bir Kazak subayı İ.N. Kononov olmuştu. O yıl Alman Yüksek Komutanlığı Kazak birimlerinin oluşturulması kararı almıştı. Savaş esirleri arasında asker toplama süreci o kadar başarılıydı ki, 1942 Yaz'ında Sovyet karşıtı Kazak birliklerinin sayısı 20.000'e ulaşmıştı.[15] Almanlar Kuban ve Don'un bir kısmını işgal ettiklerinde, Kazak nüfusunun büyük kısmı onları ekmek ve tuzla karşılamış ve *stanista*lar bir bütün hâlinde Almanların tarafına geçmişti.[16]

Yerel nüfusa dostça davranılmasını tercih eden Alman subayları bunu Kuban'da denemiş, Albay C.S. von Stauffenberg, Hitler'den Kuzey Kafkasya'yı askerî yönetim altında tutma iznini alarak Rosenberg'i önlemişti. Zorunlu çalışma için insan toplama olmadığı gibi, askerî yönetim, Çerkezlere bir tür özerklik vermeye ek olarak, Kuban Kazak ilçesine özyönetim hakkı vermişti. Burada yaşayan nüfusun en çok istediği şey, başka yerlerde olduğu gibi, kolektif çiftliklerin kaldırılarak bireysel çift-

---

11. Dallin, *German Rule*, s. 298-9, 301; Longworth, *Cossacks*, s. 332.
12. P. Krasnov, *The Unforgiven*, Londra, 1928, s. 39, 59-60, 92, 96, 98, 107, 425, 440, vd.
13. Longworth, *Cossacks*, s. 329, 332.
14. *Entsiklopedicheskiy slovar*, C. I, s. 566; C. II, s. 13; Longworth, *Cossacks*, s. 329-30. Modern savaşta yerleri kalmadığından, Sovyet süvari birimlerinin büyük kısmı 1942'ye doğru dağıtılmıştı.
15. Dalinn, *German Rule*, s. 299; Jurado ve Lyles, *Foreign Volunteers*, s. 13, 16, 18-19, 21-5, 30, 34-5, 37, renkli res. D; Tolstoy, *Victims of Yalta*, s. 51-2, 293-4.
16. Longworth, *Cossacks*, s. 331; Solzhenitsyn, *Gulag Archipelago*, C. III, s. 25, 29-30.

çiliğe geri dönüştü ama Almanlar, kendi hedefleri için bunu ertelemiş ve Ukrayna'da olduğu gibi burada da tahıl ürününü sömürmüşlerdi.[17]

Bununla beraber, Almanların Kafkasya'yı işgali uzun sürmemişti: 1943'ün başlarında Stalingrad'daki durumlarının kritik bir boyut kazanmasıyla süratle geri çekilmişlerdi. Geri çekilen Almanlarla birlikte bir milyon Kazak mülteci de batıya, Ukrayna'ya kaçmıştı. Beyaz Rusya'ta birkaç bin Kazak'tan ibaret bir yerleşim birimi vardı. Ukrayna'da da başka Kazak alayları oluşturulmuş, Almanlar savaştan sonra Kazak devletinin kurulacağını ilan etmiş ve Krasnov Kazak sürgün hükümeti kurmaya girişmişti.[18]

Almanların diğer "Doğu birlikleri" gibi Kazaklar da 1944'te doğu cephesinden çekilmişti. Bir tümen Tito'nun komünistlerine karşı savaşmak için Yugoslavya'ya gönderilirken, General Vlasov'un ordusunun 20.000 kişilik Kazak tümeni de Kuzey İtalya'ya gitmişti. Savaşın son ayları, Kazak topluluğunda, Almanlarla işbirliği yaparak oynadıkları kumarın getireceği sonuçlardan ötürü büyük bir endişeye yol açmış ve SSCB'ye karşı sürecek bir savaşta Britanya'nın onları müttefik olarak göreceği beklentisiyle kuzeye Avusturya'ya geçmişlerdi. Her ne kadar Kazak askerlerinin büyük kısmı Sovyet yurttaşı idiyse de, subayların üçte ikisi İç Savaş'ta Bolşeviklere karşı savaşmış mültecilerdi ve bu yüzden de en kötü ihtimalde Britanya'nın onları savaş esiri olarak kabul edeceğini düşünmekteydiler. Fakat zafer coşkusu içinde Britanya hükümeti Moskova ve Yalta konferanslarında yapılmış antlaşmalara uyarak Stalin'i memnun etme isteği içindeydi; bu antlaşmalara göre, iltica istesin veya istemesin tüm Sovyet esirleri Ruslara teslim edilecekti. Britanya Ordusu hemen hemen tüm Kazakları NKVD'ye teslim etmiş ve bunlar da son derece tahmin edilebilir yazgılarına gönderilmişti: Kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere herkes dosdoğru Sovyet toplama kamplarına gönderilirken, Krasnov da dahil olmak üzere liderleri de Moskova'da asılmıştı.[19] Nazi Almanya'sının yenilgisinin ardından, kalan Kazak birimlerinin dağıtılması gelmiş ve böylece Kazaklar bir askerî ve etnik grup olarak tarihten tamamen kaybolmuştu.

KALMUKLAR

1942 Yaz'ında, Stalingrad kuşatmasından önce, Hitler, Ukrayna'nın henüz ele geçirilmemiş tahıl üreticisi ilçe ve kömür yataklarının ele geçirilmesi için güneydoğuya ilerlenmesi ve Kuzey Kafkasya'dan geçerek

17. Dalinn, *German Rule*, s. 239-44, 247, 299-301, 351.
18. *A.g.e.*, s. 300-1; Longworth, *Cossacks*, s. 333-6; Tolstoy, *Victims of Yalta*, s. 50-1, 189-90, 206-7, 280-1, 284, 324, 490-1, vd.
19. Longworth, *Cossacks*, s. 336-7; Solzhenitsyn, *Gulag Archipelago*, C. I, s. 259-60; Tolstoy, *Victims of Yalta*, s. 28-9, 91-4, 122-3, 158, 191, 194-203, 234, 282-4, 367-76, 514-16.

Maykop, Grozni ve en sonunda da Bakû petrol kuyularına ulaşılması emrini vermişti. 30 Temmuz'da Alman orduları aşağı Don'u geçerek Sal Bozkırı'na yayılmıştı. Burası ile Mozdok arasında neredeyse hiçbir Sovyet gücü olmadığından, Stavropol'a doğru güneydoğuya giden 515 km'lik yol açıktı ve burası 5 Ağustos'ta ele geçirilecekti. Burada Almanların solunda Kalmuk ÖSSC'sinin bozkırları Hazar kıyısına doğru uzanmaktaydı; ne Stalingrad cephesi ne de Astrahan garnizonu burayı savunmaktaydı. Başkenti Elista'yı ele geçirmek ve Kalmukya'nın tüm askerî sorumluluğunu üzerine almak için bir Nazi motorlu piyade tümeni yeterliydi. Buradan Almanlar kuzeydoğuya, Volga Deltası'ndaki Astrahan'a doğru saldırmışsa da hiçbir zaman Hazar'a ulaşamamışlardı. Astrahan'a varmadan 130 km önce Khulkhuta'da (burası Almanların tüm cephelerde ulaştıkları en doğudaki noktaydı), Astrahan-Terek demiryolunu muhafaza eden Sovyet birlikleri tarafından durdurulmuşlardı (Kalmuk işçileri bu demiryolunu daha yeni tamamlamıştı).[20] İstila Elista'daki SBKP görevlilerini felce uğratmış, insanlar ve hayvanların Volga üzerinden tahliye edilmelerini engellemiş ve böylece Almanlar onları bekleyen bol miktarda tahıl ve 670.000 sığır bulmuştu. Alman yanlısı dedikodulara rağmen, işgal ciddiydi: Direniş gösterdikleri için 2.000 sivil ve Sovyet esiri vurulmuş ve Yahudiler sistematik şekilde öldürülmüştü.[21]

Almanlar SSCB'yi istila etmeden çok önce, Kalmukların Sovyet Rusya rejiminden nefret etmek için sebepleri vardı; bu rejim, sınıf çatışması teşvik ederek ve kolektifleştirmeyi dayatarak yaşam tarzları olan göçebeliği ve dinleri Budizm'i yok etmişti. Ayrıca 1927'ye kadar onlara askerliği de yasaklamış, bu tarihten itibaren tekrar askere alınmışlardı.[22] 1937'de düzenli orduda yaklaşık 1.700 Kalmuk vardı ve 1941'de Kızıl Ordu'daki sayıları, her ne kadar savaşa gönderilen Kalmuk birimleri NKVD'nin özellikle gözetimi altındaydıysa da, 5.000'den fazlaydı. Buna rağmen, Alman hattı Don'a doğru ilerledikçe bazı Kalmuklar kaçarak Sovyet karşıtı partizanlara katılmaya başlamıştı; Alman birliklerinin onlara karşı dostça bir tavır içinde olduklarına dair söylentiler bu kaçışları teşvik etmekteydi. Gerçekten de, Alman ordu birimleri Kafkasya'daki yerel nüfusa "doğru" davranma konusunda talimat almışlardı; yani Polonya ve Rusya'da gösterilmiş zalimliğe izin verilmemişti. Belgeler,

---

20. Hoffmann, *Deutsche und Kalmyken*, s. 9, 15-16; *Istoriya Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskogo Soyuza 1941-1945*; (Der.) P.N. Pospelov, vb, 6 cilt, Moskova, 1960-5, C. II, s. 456'nın karşısında harita; V. Ubushayev, *Kalmyki: vyseleniye i vozvrashsheniye 1943-1957 gg.*, Elista, 1991, s. 33, 49; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 68-9; Westwood, *Russian Railways*, s. 242-5, 283, 303.
21. Hoffmann, *Deutsche und Kalmyken*, s. 40-3; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 36-7, 70-1, 75.
22. D.A. Chugayev, vb (Der.), *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR*, [C. II], *Epokha sotsializma*, Moskova, 1970, s. 106-7, 118-25, 152-85, 198-203.

Kalmukların büyük kısmının Almanları iyi karşıladıklarına dair şüphe bırakmamaktadır; Almanlar da istila eden birimlere bilimsel uzmanlar (B. von Richthofen ve Dr. O. Doll) ve ayrıca da Berlin'den Kalmuk göçmenler dahil etmişti. Bu aracılar Nazilerin görünürdeki bir "özgür Kalmuk devleti" kurma isteğini iletmiş, bir Kalmuk "Ulusal Komitesi" oluşturmuş ve yerli belediye başkanları ve polisler atamıştı. Söz verdikleri kazançlar arasında, hayvanların kişisel sahipliği, kolektif çiftliklerin kaldırılması ve göçebeliğe geri dönüş vardı. Zulümden kurtulmuş lamalar da Almanları iyi karşılamış ve insanlarla ilişkilerinde (buna Özgür Topraklar adı altında bir Rusça gazete yayınlamak da dahildi) Doll'la memnuniyetle işbirliği yapmıştılar. Alman "dostluğuna" karşılık vermiş Kalmukya sakinlerinin sayısı (Rus ve Kalmuk) 2.200 ile "nüfusun yarısı" (muhtemelen 63.000) arasında değişmekteydi.[23]

Kalmuk işbirliğinin en önemli kısmı 3.200 kişiden oluşan bir süvari birliğinin oluşturulmasıydı. Bu Kalmuk süvarileri, Kızıl Ordu, Rusların Stalingrad'a ilerlemesinin arifesinde Kalmukya'yı kuzeyden işgale başladığında devreye girmişti. Sovyet birlikleri Elista'yı tekrar ele geçirdiklerinde (1 Ocak 1943) hemen işbirlikçilerini cezalandırmaya girişmişler, Kalmuk süvarilerine Alman ordusuyla birlikte geri çekilmekten başka bir çare bırakmamışlardı. Aşağı Don'da artçı faaliyetinden sonra Ukrayna'yı geçerek batıya ilerlemiş, burada Kryvyi Rih'te Sovyet gerillalarıyla çatışmış ve oradan da Kalmukların büyük kısmının Ocak 1945'te öldürüldüğü Polonya'ya geçmişlerdi. Bunlardan, Yugoslavya'daki Rus Topluluklarının Özgürleştirilmesi Komitesi altında General Vlasov'un birliklerine dahil edilmiş olan geride kalanlar, Sırp komünistleri tarafından katledilmiş olanların veya Britanyalıların NKVD'ye teslim ettiklerinin arasındaydı; SSCB'ye "iade" ve infaz veya esir kamplarına gönderilme kaçınılmaz sonları olmuştu.[24]

Bu arada SSCB'de kalmış çok daha fazla sayıdaki Kalmuk da aynı yazgıyı paylaşmıştı. İşin garip yanı, Kalmuk işbirlikçileriyle aynı halktan olmaktan ötürü ilk cezalandırılanlar, sadakatle SSCB için savaşanlar olmuştu ve buna 1942 Yazı'nda Rostov'un doğusundaki Don'un savunulmasına katılmış Özel Kalmuk Süvari Tümeni de dahildi. Bu tümenin bir ihanet hazırlığında olduğuna dair söylentilere dayanarak Ruslar Ocak 1943'te bu birimi dağıtmış ve üyelerini amele taburlarına göndermişti. Kalmuk ÖSSC'sinin sivil sakinleri de mağduriyet yaşamıştı: Şubat 1943'te SBKP'sinin tamamı "temizlikten" geçirilmiş ve birçok sıradan

---

23. Arbakov, "Kalmyks", s. 34; Hoffmann, *Deutsche und Kalmyken*, s. 18-25, 28-9, 56-7, 77-81; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 67-9, 72-5.
24. Chugayev, *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR*, [C. II], s. 303; Hoffmann, *Deutsche und Kalmyken*, s. 78, 80, 83-6, 112-16, 118-23, 135-6, 142-3, 148-9, 153-4, 161-2; *Istoriya Velikoy Otechestvennoy Voyny*, C. III, s. 73, 76-8; Tolstoy, *Victims of Yatla*, s. 54-61, 315, 381.

üyesi "cezalandırılmış" ve bazı KP liderleri tüm Kalmuk halkından şüphe duymaya başlamıştı. Stalin bu cumhuriyetin çocuklarını tanklar ve uçaklar için topladıkları 8 milyon ruble için tebrik ederken, Beria tüm "güvenilmez" Kalmuk halkını Sibirya'ya tehcir etmeleri için Devlet Savunma Komitesini ikna etmişti.[25] Stalin de, Beria'nın tüm bir ulusa dair düzmece suçlamalarına göz atmaya bile gerek duymadan söyledik-lerini kabul ederek on binlerce Kalmuk'un tehcirine onay vermişti.[26] 27 Aralık 1943'te gizli kararın Kalinin tarafından imzalanmasıyla Kalmuk ÖSSC'sinin varlığı sona ermişti.[27] Diğer tüm tehcir edilmiş toplulukların durumunda olduğu gibi Kalmuklar için de bu karar büyük bir şaşkınlı-ğa yol açmıştı: 28 Aralık'ın şafağında başlamış bir askerî operasyonla, Komünist Parti ve Genç Komünist Ligi üyeleri, Sovyet görevlileri ve Rus kocalarla evli Kalmuk kadınları hariç tüm aileler kamyonlara (ABD'nin Sovyetlerin savaş çabasına yardım olarak son günlerde gönderdikle-ri) ve yük trenlerine doldurularak kuzey ve doğudaki uzak noktalara gönderilmişti. Buralarda Kalmuk halkı "özel yerleşimciler" olarak Urallardan Sahalin'e Özbekistan'dan Taymır'a kadar uzanan yerlerdeki toplama kamplarına dağıtılmış ve çocukları, yetersiz Rusçaları ve kış kıyafetlerinin olmamasından dolayı eğitimden yoksun bırakılmıştı.[28] Bu tehcir üç gün içinde gerçekleştirilmişti ama daha da kötüsü vardı. Ocak 1944'te Kızıl Ordu'ya tüm Kalmuk askerlerini görevden alarak NKVD'ye teslim etme emri verilmişti. Subaylar Novosibirsk ve Altay illerinde hapsedilirken askerlerin hepsi Perm yakınındaki hidroelektrik santral inşasına gönderilmişti. Ardından sıra, Rostov ve Stalingrad illerinde yaşayan 10.000 Kalmuk Kazak'ının Sibirya esir kamplarına gönderil-mesine gelmişti. Kalmukya bölgesi komşu iller arasında paylaştırılmış, Elisa "Stepnoy" olarak yeniden adlandırılmış ve "Kalmuk" adı, sanki daha önce Kalmuklar hiç var olmamış gibi tüm referans kitaplarından silinmişti. Ancak 13 yıl geçtikten sonra Kalmukların memleketlerine dönmelerine izin verilmiş ve özerk illeri Şubat 1957'de yeniden tesis edilmişti; ama ekonomi ve kurumlarının daha önceki düzeye gelmeleri için yıllar geçmesi gerekecekti.[29]

---

25. Hoffmann, *Deutsche und Kalmyken*, s. 84, 87-90; *Istoriya Velikoy Otechestvennoy Voyny*, C. II, s. 456'nın karşısındaki harita; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 78-81; Ubushayev, *Kalmyki*, s. 8-9, 46-7.
26. Ubushayev, *Kalmyki*, s. 6-7.
27. *A.g.e.*, s. 5-6, 8-10, 27-8, 51, 88-90.
28. Chugayev, *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR*, [C. II], s. 317-18, 329, 332, Zemskov, "Spetsposelentsy", s. 8, 10-13.
29. Arbakov, "Kalmyks", s. 34-5; Chugayev, *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR*, [C. II], s. 352-3, 360; Nekrich, Punished *Peoples*, s. 80-1, 83, 84; Ubushayev, *Kalmyki*, s. 28-37, 44, 47-8, 50-8, 62-7, 89-90.

ALMANLARIN KUZEY KAFKASYA'YI İŞGALİ

Temmuz 1942'de Rostov'u ele geçirdikten sonra Alman ordusu Kuban ve Çerkezistan üzerinden güneye doğru ilerlemiş ve Ağustos'un ortasında Krasnodar, Maykop ve Stavropol'a (Harita 23'e bakınız) ulaşmışlardı. Gürcistan'a doğru Kafkasya'yı geçmeyi amaçlayan dağ tümenleri vadilerden ana geçitlere ilerlemiş ve 21 Ağustos'ta Alman bayrağı Balkar bölgesinde Elburz'un doruğuna çekilmişti. Bu muzafferane tavra rağmen, Karaçay'ın komşu dağlarında, kendilerinden sayıca üstün güçlere karşı Aralık ayına kadar çaresizce savaşan NKVD birlikleri, yerel gerillalar ve Kafkasya birliklerinin direnişiyle karşılaşmışlardı. Bu arada Almanlar Stavropol'dan bozkır boyunca süratle doğuya doğru ilerlemeye devam etmiş, 24 Ağustos'ta Mozdok'u kuşatmış ama kararlı bir Rus savunması karşısında Grozni'ye ulaşamadan durdurulmuşlardı. Kafkasya tepeleri arasındaki ilerleyişleri daha yavaştı ama 2 Kasım'da Nalçik'i ele geçirmiş ve Orjonikidze (1931'den beri Vladikavkaz'ın resmî adı) ve Gürcistan'a giden dağ yoluna doğru ilerlemişlerdi. Burada yoğun şekilde mevzilenmiş Sovyet birlikleri Aralık ayına kadar saldırılarına dayanmış ve bu tarihte Sovyet karşı saldırısı başlamıştı. Böylece Almanlar hiçbir zaman İnguşya'nın kuzeybatı sınırının ötesindeki Çeçenistan-İnguşya ÖSSC'sine nüfuz edememişti.[30]

Sovyet anlatılarına göre, Almanların Kuzey Kafkasya'yı işgali sırasında yerel nüfus diğer bölgelerdekine benzer zorluklar yaşamış; herhangi bir silahlı direniş veya sabotaj durumunda rehinlerin kitlesel kurşuna dizilmeleriyle karşılaşmıştı. Diğer yerlerde olduğu gibi, Almanlar işgal edilmiş bölgeyi yerel belediye başkanları ve polisler aracılığıyla yönetmiş ve onların yardımıyla hem ufak Yahudi yerleşimleri hem de komünistler tespit edilerek öldürülmüş ve dört buçuk aylık işgalin sonuna doğru da bazı genç insanlar köle işçi olarak Almanya'ya götürülmüştü.[31] Fakat aslında burası muhtemelen SSCB'de sivil sakinlerin işgal sırasında en az zulüm gördüğü yerdi. Berlin'de karar verilmiş politikalar doğrultusunda Alman birlikleri yerel nüfusa dostça davranmıştı. Almanların gelecekleri beklentisiyle Müslüman bölgelerinde, özellikle Karaçay ÖB'si ve Çeçenistan-İnguşya ÖSSC'sinde komünizm karşıtı isyanlar baş göstermişti. Karaçay İli'nin başkentinde Almanları belediye başkanı olarak atanmış bir okul öğretmeni başkanlığında bir yerel komite karşılamış ve daha sonra Kadi Bayramukov başkanlığındaki Karaçay Ulusal Komitesi yerli hükümet olarak tanınmıştı. Benzer şekilde Nalçik'te de Almanlar bir

30. *Istoriya Gruzii*, C. III, s. 227-30; *Istoriya Kabardy*, s. 321-3; *Istoriya Severo-Osetinskoy*, C. II, s. 285-93; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I I, s. 239-53, 1942-3'deki askerî operasyonların haritası.
31. *Istoriya Kabardy*, s. 322-3; *Istoriya Severo-Osetinskoy*, C. II, s. 286-7; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 39-42, 61-2, 68-9, 71-3; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 253-6.

avukat olan Selim Şadov önderliğinde bir Kabardey-Balkarya yönetimi tesis etmişlerdi. Krasnodar Adıgeleri arasında da benzer bir işbirliğinin söz konusu olduğu belli değildir: Kuban Nehri'nin güneyindeki anayurtları altı ay boyunca işgal edilmiş ve bu sürenin büyük kısmında burada, özellikle Maykop civarında ağır çatışmalar yer almıştı.[32]

Harita 23: Almanların Kuzey Kafkasları işgali, Temmuz 1942-Mart 1943.

32. R. Conquest, *The Nation Killers*, Londra, 1970, s. 77; Dallin, *German Rule*, s. 235-8, 248-9; *Istoriya Velikoy Otechestvennoy Voyny*, C. II, s. 459-60, s. 456'nın karşısında harita; C. III, s. 88, 94-5, s. 84'ün karşısında harita.

Nazilerin Kafkasya planları diğer yerlerde olduğu gibi korkunçtu ama Kafkasya topluluklarına davranışları nispeten daha iyiydi; çünkü burada ordu kontroldeydi (Rosenberg'in "Doğu Bakanlığı" veya SS'ler değil) ve komutanlarının arasında von Stauffenberg ve F.W. von der Schulenberg gibi en az Nazileşmiş subaylar vardı.[33] Kuzey Kuban'da, Tikhoretskaya'nın batısında bir deneysel özyönetimsel Kazak bölgesi oluşturmuşlardı; yöneticisi Albay Tarasenko bunu özgür bir Kazak devletine dönüştürmeyi düşünmekteydi. Balkarya ve Karaçay'ın sakinlerine kültürel ve ekonomik özerklik verilmiş ve aynı dili paylaşan tek bir halk olarak sonunda birleşik Karaçay-Balkar yönetimi oluşturmalarına izin verilmişti. İşgalcilerin müdahalesi en düşük düzeydeydi; çünkü kendilerini geçici görmekteydiler; Kuzey Kafkasya bağımsız olduktan sonra rolleri sona erecekti. Camiler ve kiliseler yeniden açılmış ve dağlık hayvancılık alanlarında kolektifleştirmenin sona erdirilmesine izin verilmişti; ama aynı uygulamaya tahıl üretimi yapılan Kabardey-Çerkezistan ve Stavropol'da izin verilmemişti. Müslüman bayramlarını kutlama izni, Alman komutanlara Ekim ve Aralık'ta Uraza (Ramazan-Şeker) Bayramı ve Kurban Bayramına katılma fırsatı vermişti; karşılıklı hediyeler verilmiş ve Almanlar kolektif çiftliklerin sona ereceklerini ilan etmişti; bu arada bir Karaçay süvari birliği oluşturulmuştu. İşbirliği açısından bakıldığında, örneğin, dağ rehberi olarak hizmetleri kendisine subay statüsü kazandırmış bir Balkar olarak İsak Halayev Yukarı Çegem Vadisi'nde bir çiftçi mollanın oğluydu; babası, ağabeysi ve yedi başka akrabası "sınıf düşmanları" olarak Bolşevikler tarafından vurulmuş ve ayrıca üç yakını da toplama kamplarına gönderilmişti. 1920'lerde Balkar gizli direnişine katılmış ve 1938'de Nalçik'te on yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Ağustos 1942'de kaçıp dağlarda bir komünizm karşıtı partizan grubuna katılmıştı. "Dolayısıyla Almanları kurtarıcı olarak görüp" yetenekli bir lider olarak "tüm kalbiyle Wehrmacht'ın hizmetine girmesi hiç şaşırtıcı değildi". Karakteristik olarak, Balkarlarla karşılaştırıldıklarında Kabardeyler "kısmen mesafeliydi" ve her neyse, Aralık ayında Alman işgalinin bitmesine iki haftadan biraz daha fazla bir süre kaldığından, von Stauffenberg'in "Doğu birlikleri" tasarısının etkinliğini gösterme amaçlı planlarını hayata geçirecek zamanı yoktu. Sovyet Rusya rejimine duydukları nefretten ötürü Almanların tarafına geçen Kuzey Kafkasya askerlerinin toplam sayısı 28.000 civarında asker ve 175 subaydı.[34]

Diğer yandan, savaşın ilk günlerinden itibaren Sovyet yetkilileri saflarına Karaçay ve Çerkez gönüllülerini almayı başarmış ve bu gönül-

---

33. Dallin, *German Rule*, s. 237-9.
34. *A.g.e.*, s. 245-8; Hoffmann, *Deutsche und Kalmyken*, s. 74-6 ve n.197; J. Hoffmann, *Kaukasien 1942/43: das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion*, Freiburg, 1991, s. 191, 335-6; Hoffmann, *Ostlegionen*, s. 51-2.

lülerin büyük kısmı gerilla birimleri hâlinde dağ geçitlerinde savaşmış ve 200'den fazlası Almanlara karşı savaşırken ölmüştü. Alman istilası başladığında Kızıl Ordu'da bulunan diğer Çerkez ve Karaçaylar, Beyaz Rus ve Ukrayna'da tutulan binlerce savaş esirinin arasındaydı. 200 kadarı kaçmış ve ormanlardaki Alman karşıtı partizanlara katılmış, burada gösterdikleri cesaretten ötürü madalyalarla taltif edilmiştiler.[35]

GÜRCİSTAN, ERMENİSTAN, AZERBAYCAN VE STALİNGRAD SAVAŞI

Almanların Kuzey Kafkasya'da Malgobek ve Elkhotovo'da açmazla karşılaşarak durdurulana kadar petrol peşinde hızlı ilerleyişi, genellikle savaşın geri kalanından tecrit edilmiş kendi başına bir askerî sefer olarak gösterilir ama öyle değildir. Her ne kadar Stalingrad savaş alanı 565 km kuzeyde, Kalmukya'nın büyük ölçüde boş çayırlık ve yarı çölünün ötesindeydiyse ve Kalmuk bölgesinin sadece en uzak kuzey kısmı Stalingrad cephesinin parçası olup burada başka cephe oluşturulmadıysa da, aslında "Stalingrad Savaşı ve Kafkasya seferi... aynı anda yer almıştı ve hem operasyon hem de strateji açılarından birbirleriyle yakından bağlantılıydı".[36] Gerçekten de, bu iki cephe çevresindeki savaş faaliyeti çok büyük bir ölçekte yürütülmüştü.

Kasım 1942'de Alman cephesi Orjonikidze'nin dış mahallelerine ulaştığında, Gürcistan Rusya'yla karadan iletişimini yitirmişti ve kuzeyden Kafkasya geçitleri üzerinden istila tehdidiyle karşı karşıyaydı. Tüm Rus olmayan cumhuriyetlerde olduğu gibi, Moskova'nın karışık personel adına etnik-bölgesel birimlerden vazgeçmeye dayanan zamansız politikası yüzünden, Gürcistan 1938'de tayin edilmiş Kızıl Ordu birimlerini kaybetmişti ama üç yıl sonra "çok az Rusça bilen kişileri eğitmenin... getirdiği zorluklar karşısında" bu birimler her yerde yeniden tesis edilmiş ve Gürcüler tekrar "kendi" alaylarına ve subaylarına kavuşmuştu. Hepsi birlikte, silahlı kuvvetlere alınmış yurttaşların sayısı Gürcistan nüfusunun %16'sından fazlaydı ve savaştan dolayı yaşadığı toplam nüfus kaybı %9 idi. Sadece düzenli birlikler yoktu, bir de bir kısmı Türkiye'nin durumdan yararlanarak toprak elde etme girişimini engellemek için Türk sınırına yerleştirilmiş gerilla grupları vardı. "Diğerleri Kuzey Kafkasya ve Kırım'da savaşmaya gönderilmişti ki, burada kayıplar sarsıcıydı; örneğin, 224. Gürcü piyade tümeninin büyük kısmı Kırım'da hayatlarını kaybetmişti."[37] Mamison ve diğer yüksek geçitleri koruyarak Almanların kuzeyden gelmesini engelleyenler Gürcü bir-

35. *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 224, 233-4, 240-53, 260-9.
36. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 346.
37. Suny, *Making*, s. 283.

likleriydi. Gürcistan denizde de meşguldü: Batum ve Poti'den kargo gemileri Karadeniz kıyısında bulunan Kerç, Gelencik ve Novorossiysk gibi Sovyet garnizonlarına materyal naklederken, Ukrayna ve Kırım arasında asker taşırken, Sivastopol ve Odessa'da kuşatılmış birliklerin ulaşımını sağlarken veya Gürcistan'a kurtarılmış insanları ve sanayi teçhizatını getirirken yaptıkları bu sık yolculuklarda birçok tehlikeyle karşılaşmaktaydı. Gürcistan'ın Alman istilacılara karşı savaşa katkısı arasında mühendislik işlerinin savaş üretimine dönüştürülmesi ve yiyecek tedarikini muhafaza etmek için tarımın yoğun şekilde geliştirilmesi vardı; bu tarım büyük ölçüde kadın ve çocuk emeğine dayanmaktaydı.

Ermenistan'ın savaş çabasındaki fedakârlığı da benzer şekildeydi: 450.000 Ermeni askere çağrılmıştı. Ermeni birlikleri, Gürcistan'dakiler gibi, 1942'den itibaren Türkiye sınırını korumakla görevlendirilmiş ve 1943'ten itibaren de Ermeni tümenleri Almanlara karşı Mozdok-Grozni hattını tutmada önemli rol oynamıştı. Ayrıca kendilerini Tuapse, Novorossiysk ve Taman'da Karadeniz kıyısının geri alınmasında da göstermişler ve Stalingrad'da ve ardından gelen Ukrayna'dan ilerleyerek Doğu Avrupa'nın kurtarılmasında savaşmışlardı. 70.000'den fazla Ermeni asker gösterdikleri cesaretten dolayı madalyalarla taltif edilmişler, aralarında 103'ü, en yüksek şeref olan Sovyetler Birliği Kahramanı madalyasını almıştı. Ermenistan ayrıca olağanüstü çok sayıda kara generali de çıkartmış, bunların birçoğu SSCB'nin batı bölgelerinin kurtarılmasında operasyonlara komuta etmişti; aralarında Hovhannes Bağramyan, Sovyetler Birliği Mareşali rütbesine erişmişti. Ermenistan sanayi silah üretimine dönüştürülmüş ve işgücü kadınlarla desteklenmişti; 1945'te sanayi işçilerinin %55'ini oluşturmaktaydılar. Tarımda da "kadınlar ve ergenler savaş zamanı üretiminin tüm yükünü omuzlarında taşımaktaydı". Ermenistan'daki bilimsel araştırmanın gücünü yansıtan önemli bir gelişme 1943'de SSCB Bilimler Akademisi'nin kendi şubesini kurmasıydı.[38]

Azerbaycan (SSCB'nin ana petrol kaynağı olarak toplam miktarın dörtte üçünü ve yüksek oktanlı uçak yakıtının %90'ını), süratle, silah ve cephane üretimine uyarlanmış mühendislik çalışmaları ve fabrikalar gibi, savaş materyallerine de muazzam bir katkıda bulunmuştu. Burada da erkek işgücünün Sovyet silahlı güçleri tarafından tüketilmesi iş alanlarının ve eğitiminin kadınlara açılması anlamına gelmişti; 70.000 kadın süratle petrol üretimi de dahil (burada sonunda toplam çalışanların %33'ünü oluşturmuşlardı) sanayinin tüm dallarında çalışmaya başlamıştı. Bir Müslüman ülke için bu son derece önemli bir toplumsal gelişmeydi. Azerbaycan'ın tarımında da, cephede tahıl ve et talebi arttık-

---

38. Hoffmann, *Kaukasien*, s. 423; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 347-56.

ça kadınların rolü da genişlemişti. Azerbaycan'ın askerî hizmete erkek katkısı muhtemelen 500.000 kadar olmuş ve bunun 45.000'i Kafkasya cephesinde savaşmıştı. Birçoğu, Stalingrad cephesinde olduğu gibi Moskova ve Leningrad cephelerinde de gösterdikleri yararlılıklardan dolayı taltif edilmişti. Stalingrad'da, Azeri Albay Aziz Aslanov komutasındaki tank alayı ile Gürcü Albay M. Diasamidze komutasındaki tüfek alayı arasında olağanüstü etkinlikte bir ortaklık oluşturulmuştu.[39] Azerilerin savaş sicilinin kafa karıştırıcı bir yanı, 1987'den önce yayınlanmış Sovyet kaynaklarının, savaştaki önemli paylarına rağmen, Azeri birliklerinin diğer uluslarla karşılaştırıldıklarında daha az madalya aldığını ve hiçbirinin Sovyetler Birliği Kahramanları olmadığını ileri sürmesidir; bununla beraber, daha sonra yayımlanmış bir tarih eserinde, 121 Azeri'nin bu en yüksek düzeydeki madalyayı aldığını belirtmiştir. Bundan başka, 25.000 ile 35.000 arasında Azeri de Alman tarafına iltica etmiştir.[40]

Azerbaycan'ın gaz ve petrolü sadece Kafkasya cephesi için değil, Sovyetler Birliği'nin tüm savaş çabaları için son derece önemli olduğundan, Bakû, demiryolları ağı ve Hazar'daki deniz nakliyatında çok önemliydi. Deniz kuvvetlerinin refakat ettiği ticari gemiler Astrahan'dan Mahaçkale, Derbent ve Bakû'ya erzak taşımaktaydı ama Stalingrad Kuşatması'nın Astrahan'ın kuzeyindeki Volga'nın kullanılmasını olanaksızlaştırması, Hazar'ın doğu kıyısında Türkmenistan'daki Krasnovodsk Limanı'nı, Kafkasya'yı, SSCB'nin geri kalanıyla birleştiren tek liman yapmıştı; burada "Gemilerin gece gündüz boşaltılması ve yüklenilmesi sırasında anlık bir duraklama bile yoktu". Buradan Orta Asya demiryolu büyük miktarlarda petrol, gaz ve askerî malzemeyi Kafkasya'dan batıdaki Sovyet cephelerine taşımakta ve ayrıca da hem birlikleri hem de tahliye edilenleri uzun bir yolculukla Taşkent ve Kazakistan'dan Rusya'ya nakletmekteydi.[41] Volga'nın doğusunda, Stalingrad ve Saratov illeri ile Batı Kazakistan arasındaki sınır boyunca uzanan bir demiryolu Orta Rusya'dan Saratov üzerinden kuşatılmış kente son derece gerekli erzak ve takviye kuvvetler taşımakta ve trenler bu yolculukları hava saldırıları arasında yapmak zorunda kalmaktaydı. Batı Kazakistan'ı savaş temposunun parçası yapmak için Astrahan, Kuybişev, Orenburg ve diğer kentler arasındaki telefon iletişimi Uralsk'ta yeni bir merkezle geliştirilmiş ve Hazar ile Volga filoları için Guryev'de yeni bir deniz üssü oluşturulmuştu.[42] Fabrikalar ve sanayiler işçileriyle birlikte trenlerle Batı SSCB'den Kazakistan'a nakledilmişti ve burada, demiryol-

39. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 152-3; Guliyev, *Istoriya Azerbaidzhana*, s. 176-80; Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 154-5.
40. Hoffmann, *Kaukasien*, s. 220.
41. *Istoriya Velikoy Otechestvennoy Voyny*, C. II, s. 461; P. Skosyrev, *Soviet Turkmenistan*, Moskova, 1956, s. 32.
42. *Istoriya Kazakhstana*, s. 328.

ları ağındaki büyümeyle birlikte madencilik, petrol çıkarma ve demir çelik üretiminde büyük bir genişleme kaydedilmişti.[43] Yeni 338 km'lik Astrahan-Kızlar demiryolu önemli bir rol oynamış, Almanlar 1942'de Rostov-Grozni demiryolu hattını kestikten sonra Kuzey Kafkasya'ya malzeme gönderilmesini sağlamıştı.[44]

SOVYETLERİN KUZEY KAFKASYA TOPLULUKLARINI YENİDEN FETHİ VE TEHCİRİ

Kafkasya'da Sovyet karşı saldırısı bir kez başlayınca, Kuzey Osetya ve Kabardey-Balkarya Ocak 1943'ün başında Almanlardan temizlenmiş ama Rusların Çerkessk'i tekrar ele geçirmesi Alman birliklerinin dağlarda kuşatılmış hâlde kalmalarına sebep olmuş, bu birlikler burada bir süre direnmişti. 1 Şubat'ta artık Karaçay, Çerkezistan ve Adıge de dahil olmak üzere Krasnodar ili kurtarılmış, bir tek Taman Yarımadası'nda Almanların, Kerç Boğazı'ndan Kırım'a geri çekilmeden önce 1943 Sonbaharı'na kadar dayandıkları ufak bir bölge kalmıştı.[45]

Daha önce gördüğümüz gibi, Almanlar, Rus olmayan savaş esirlerini "Doğu Lejyonları" için askerî eğitimden geçirmeye başlamış ve Kafkasya seferi başlamadan önce böyle otuz altı tabur (yaklaşık 36.000 asker) savaş alanına dahil olmuştu. Kuzey Kafkasya Lejyonu'nu askerleri ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluşmaktaydı; Adıgeler, Çerkezler, Kabardeyler, Balkarlar, Nogaylar, İnguşlar, Çeçenler, Kuzey Osetler (Digorlar), Abhazlar ve Dağıstan toplulukları. Kafkasya savaş esirlerinin Alman ordusuna katılma fırsatını kaçırmaması şaşırtıcı değildi; çünkü esir kamplarındaki ölüm oranları son derece yüksekti: 150.000 Azeri esirinden 100.000'inin açlık ve hastalıktan öldüğü söylenmektedir ve bir Alman görevlisi "Türki" esirlerin ölüm oranının genelde %90 olduğunu belirtmektedir. 1944'te Doğu Lejyonları 170.000 kişiye ulaşmıştı ve aralarında 9.000 Kuzey Kafkasyalı, 15.000 Azeri, 13.000 Gürcü ve 12.000 Ermeni de vardı; eğitilmiş ve tam anlamıyla silahlandırılmış küçümsenmeyecek bir kuvvet.[46]

Almanları 1943'te Stalingrad ve Kafkasya cephesinde yenerek batıdaki toprakların yeniden alınmasını sağlayacak uzun ve zorlu sürece başlamak için Sovyetler Birliği halkının muazzam bir çaba göstermesi, bu iş için tüm kaynakların ve insan gücünün seferber edilmesi gerekmişti.

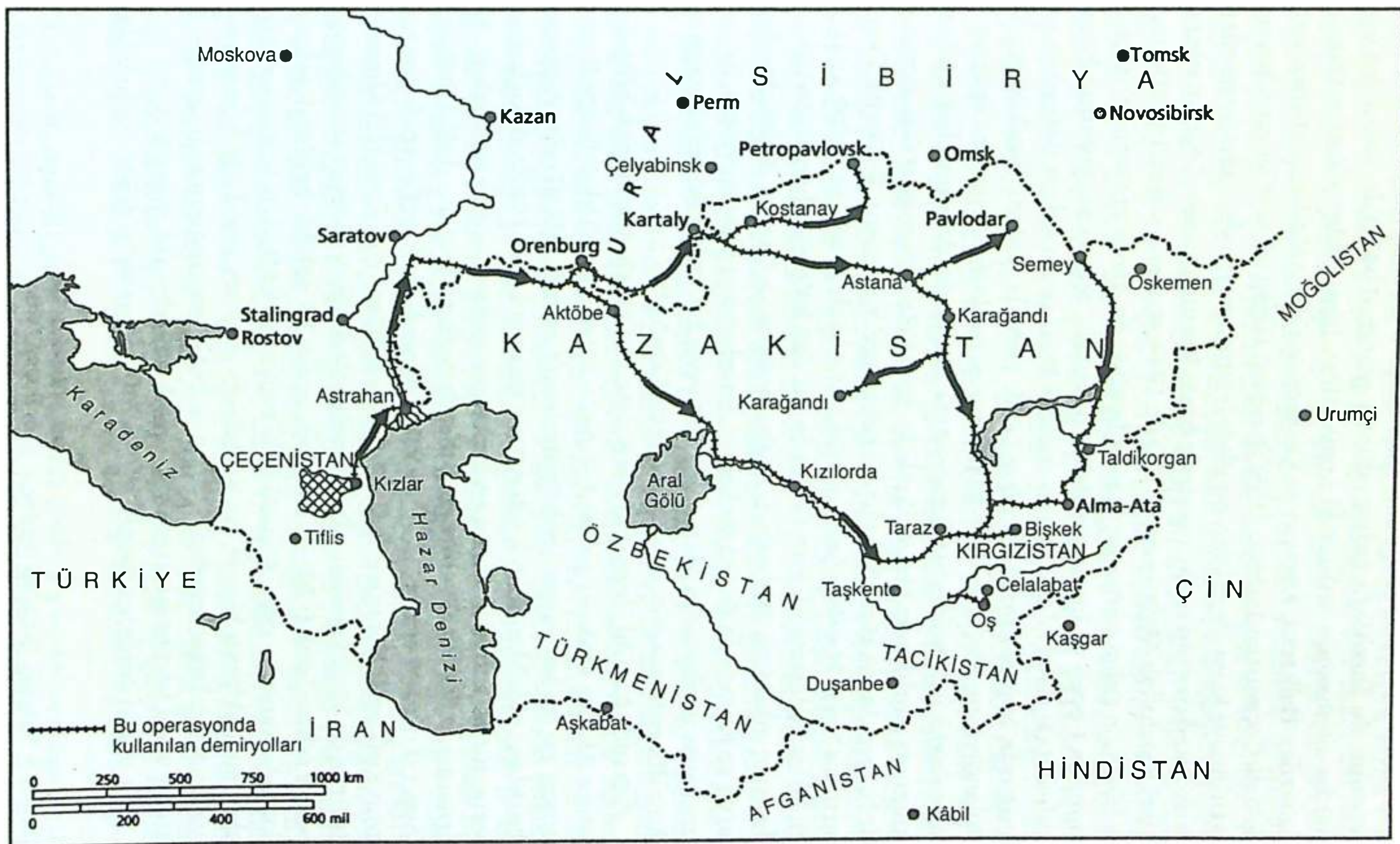
---

43. A.N. Nusupbekov, *Voprosy istorii Kazakhstana (Izbrannye trudy)*, Alma-Ata, 1989, s. 132-6.
44. *Istoriya Velikoy Otechestvennoy Voyny*, C. II, s. 456-9, Westwood, *Russian Railways*, s. 245.
45. *Istoriya Kabardy*, s. 324; *Istoriya Severo-Osetinskoy*, C. II, s. 294; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 256-9.
46. Hoffmann, *Ostlegionen*, s. 12, 33, 38-9, 62-3, 76, 81-2, 171-3.

Tuhaf bir şekilde SSCB'nin güvenlik birimleri de, aynı anda, Sovyet yurttaşlarından oluşan topluluklara karşı bir dizi kitlesel tehcir operasyonları başlatmış, yerli Kuzey Kafkasya toplulukları keyfî şekilde "hain uluslar" olarak damgalanmıştı (bakınız Harita 24). Kasım 1943'de Sovyetler Birliği hükümeti Karaçay halkının tamamını (69.000 kişi: Erkek, kadın ve çocuklar)[47] Kafkasya Dağlarından Kazakistan ile Kırgızistan'ın kurak düzlüklerine tehcir etmişti. Bunun ardından Kalmuklar gelmiş (93.000'den fazla) ve bu operasyon tamamlanırken NKVD, tüm Çeçenler ile İnguşların kendi bölgelerinde ve komşu bölgelerden (478.479 kişi) toparlanarak Kazakistan'a gönderilmelerini içeren daha büyük bir operasyona girişmişti.[48] Kuzey Kafkasya'dan topyekûn sürülmüş son etnik grup Balkarlar idi (yaklaşık 38.000); Karaçaylar gibi onlar da Mart 1944'te evlerinden atılarak yanlarında çok az eşyayla trenlerle Orta Asya'ya gönderilmişti. Yerinden edilmiş bu beş ulusun toplam nüfusu ki hepsi Kızıl Ordu'ya küçümsenmeyecek miktarlarda asker sağlamıştı, neredeyse 679.000 idi.[49] Krasnodar ili Çerkezleri Adıgelerin bu tehcire dahil edilmemiş olması ihtimal dışıdır ama bununla ilgili bilgi azdır.[50] Her ne kadar Kabardeylerin çoğunluğu (150.000 civarı) cumhuriyetlerinde bırakılmıştıysa da, Mayıs 1944'te 1.700 kadarı Tacikistan'a tehcir edilmişti.[51] Ruslara en sadık ulus olan Osetler arasında da yegâne tehcir kurbanları Müslüman Digorlar idi.[52] Moskova'da en yüksek düzeyde, Stalin'in Politbürosu tarafından tartışılmış ve yetkilendirilmiş bu eylemleri NKVD'nin başı Beria örgütlemişti.[53]

---

47. NKVD'nin anayurtlarından Orta Asya'daki son duraklarına canlı olarak tehcir edilen Karaçaylara dair verdiği kesin rakamlar şöyleydi: (a) ayrılan 68.938, (b) varan 64.624, (a)'nın yüzdesi olarak (b) %93,7: N.F. Bugay, "V bessrochnuyu ssylku: tayny 'osoboy papki Stalina': kak vyselyali narody", *Moskovskiye novosti*, no. 41, 14 Ekim 1990, s. 11; Zemskov, "Spetsposelentsy", s. 8, burada belirtilmiş %5'lik genel hata payına göre ayarlanmıştır.
48. Çeçenler: 387.229 tehcir edilmiş - 342.655 civarında varmış (%88.5); İnguş - 91.250 tehcir edilmiş - 126.909 civarında varmış: kaynaklar 34. notta belirtildiği gibi ama burada alıntılanmış NKVD mektubu açıkça geçicidir ve N.F. Bugay, "varvarskaya aktsiya: dokumenty publikuyutsya vpervy", *Otechestvo: krayevedcheskiy almanakh*, Moskova, 1992, s. 65'e göre 91.250'lik tehcir edilmiş İnguş sayısı açıkça Zemskov'un varanlar sayısıyla çelişki içindedir.
49. Örneğin, 16.000 Balkar'ın veya Balkar nüfusunun üçte birini dahil ederek: Babich, *Etnopoliticheskaya situatsiya v Kabardino-Balkarii*, 1944, C. II, s. 17, 293. Çeçen, İnguş, Kalmuk ve Karaçay'a tehcir edilenlerin toplam sayısını (Balkarlar hariç) Beria Stalin'e 650.000 olarak rapor etmişti: Volkogonov, *Stalin*, s. 445.
50. Buna dair bir Adıge tarafından kişisel bir kanıt Wixman, *Language Aspects*, s. 133, n. 2'de alıntılanmıştır.
51. N.F. Bugay, "Deportatsionnye protsessy na Kubani i ikh posledsviya", Bugay ve Mekulov (Der.), *Severnyy Kavkaz*, s. 164; V.N. Zemskov, [bir okurun mektubuna yansır], *Argumenty i fakty*, 30 Eylül - 6 Ekim, s. 8 (çeviri, *CDSP*, 1989, C. 41, no. 48, s. 14).
52. Wixman, *Language Aspects*, s. 133, n.2.
53. Bugay, "Deportatsionnye protsessy", s. 163, 164, 167; N.F. Bugay, "K voprosu o deportatsii narodov SSSR v 30-40-kh godakh", *Istoriya SSSR*, 1989, no. 6, s. 135-44; Bugay, "Varvarskaya aktsiya", s. 53-4, 60-6; Bugay, "V bessrochnuyu ssylku"; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 36-7, 42, 57-60, 62-4, 78-9, 82-3, 108-9, 114-16.

Harita 24: Rusya'nın 1943'de Çeçen ve İnguş topluluklarını tehciri.

En büyük tehcir (düşman işgali altında olmamış uluslar arasında) Çeçenler ile İnguşlara tatbik edilmiş olandı. 1942-3'de Mozdok-Orjonikidze cephesinin ardındaki anayurtları, işgal edilmiş Kuzey Osetya, Kabardey-Balkarya, Karaçay ve Çerkezistan'dan yalıtılmış durumdaydı. 1936'da Çeçenistan-İnguşya ÖSSC'si olarak birleştirilmiştiler ama Sovyetleştirilmeye karşı direnişleri bu idari "rütbe artırımıyla" sona ermemişti; ne de Moskova'nın onlar üzerinde baskı kurma arzusu. Çeçen partizan lideri Saadullah Mahomayev 1930 ile 1944 arasında sürekli aktifti; başka bir önde gelen yurtsever Hasan İsrailov da, terörün etkisi 1930'ların sonunda Çeçen ve İnguş gerillaları arasında, ana demiryolunun harap edilmesi de dahil olmak üzere yeni bir Rus karşıtı eylem dalgasına yol açtığında hapsedilmişti. İsrailov Ocak 1940'da serbest bırakıldığında, Finlandiya'nın SSCB'ye 1939-40 Kış Savaşı'ndaki direnişinden etkilenerek bağımsızlık mücadelesine devam etme niyetinde olduğunu ilan etmişti. Şubat ayı vardığında birkaç ilçede kontrolü ele geçirmiş ve Galançozh'ta bir "Çeçen-İnguş Halkı Devrimci Hükümeti" kurmuştu. Başka bir Çeçen partizan lideri Mairbek Şeripov, Şatoy ilçesinde aktifti ve Aralık 1941'de güçlerini birleştirerek tüm Çeçen-İnguş dağ bölgesini kontrolleri altına almışlar, etkilerini Dağıstan'a doğru doğuya ve Osetya, Kabardey-Balkarya ve Karaçay'a doğru da batıya genişletmeyi planlıyorlardı. Sovyet Rus savaş uçaklarının Mart 1942'de Çeçen köylerine iki bombardıman akını düzenlemesinin sebebi şüphesiz buydu.[54]

Görüldüğü gibi, İnguşya, Çeçenistan ve ötesindeki dağlık bölgeleri henüz Alman Ordusu gelmeden önce zaten karışıklık içindeydi ama bunun ne kadar yaygın olduğunu tespit etmek, NKVD'nin raporları abartılmış olduklarından zordur. Avtorkhanov'a göre 1942'nin başlarında Beria, tüm cumhuriyetlerin en üst düzey memurlarının bulunduğu bir toplantıya başkanlık etmiş ve "gelecek haftaya kadar... dağlık bölgede Sovyet iktidarı yeniden oluşturulmadığı takdirde tüm Çeçen-İnguş halkının Kafkasya'dan sonsuza kadar kovulacağını" ilan etmişti.[55] Almanlar Haziran'da Terek'e yaklaşırken, İsrailov ve Şeripov (Sovyet anlatılarında sadece eşkıya) onları hiç de kollarını açmış bir şekilde beklemiyorlardı, aksine insanları, eğer Almanlar kendilerini Kafkasya bağımsızlığına adamayacaklarsa hiç de iyi karşılanmamaları gerektiği konusunda uyarmıştılar. Diğer yandan, işgalin eli kulağında olduğu anlaşıldığında, birçok yerel komünist mevkilerini terk ederek saklanmışlardı.[56]

Bu arada binlerce İnguş ve Çeçen, "ülkemizin diğer toplulukları

---

54. Avtorkhanov, *Memuary,* s. 600-2, 619, 623; Broxup, *North Caucasus Barrier,* s. 173, 175, 181-4; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 52-4.
55. Avtorkhanov, *Memuary,* s. 609, 619-22; Bugay, Kudyukina ve Khlynina, "natsionalnye problemy", s. 14-16.
56. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 183; Bugay, Kudyukina ve Khlynina, "Natsionalnye problemy", s. 16-17.

kadar kalabalık oranlarda"[57] Kızıl Ordu'da savaşmaktaydı; buna Haziran-Temmuz 1941'de Brest Kalesi savunmasında kendilerini feda etmiş askerler arasında birkaç yüz kişi de dahildi. SSCB'nin 1938'de etnik birimlerden vazgeçmesi, dilsel ve yemeksel zorluklar çıkartmış ve bu birçok gayrihıristiyan'ın kaçmasına sebep olmuş ve Çeçenler ile İnguşlar kendilerini askere alma sürecinin dışında bulmuşlardı. Fakat 1942'de Kuzey Kafkasya subaylarının dayatmaları sonucunda bu yasa değiştirilmişti. Ardından Çeçen ve İnguşların askere alınma süreçleri gelmişti ama askere çağrılan 45.000'den sadece 18.000'i birliklerine katılmıştı. Diğer yandan, gönüllüler kabul edilmiş ve 1942'de Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde gönüllü askere katılım bir süvari alayı ile bir piyade tümeninin oluşturulmasını sağlamıştı. Bunlar ilk önce Mozdok cephesine yerleştirilmiş ve ardından bu birimler tam anlamıyla Kızıl Ordu'ya dahil edilerek Ukrayna ve Almanya'daki operasyonlarda bulunmuştular. Batıda savaşın sona ermesinden sonra, piyade tümeni Japonya'yla savaşın son safhaları için Uzakdoğu'ya transfer edilmişti. Savaş sırasında kendilerini öne çıkartmış otuz dört Çeçenistan-İnguşya Cumhuriyeti askerinden oluşan bir listede en az on sekiz Müslüman adı vardır ve bunların arasında dördü Sovyetler Birliği Kahramanları'dır. Dolayısıyla, İnguşlar ile Çeçenlerin savaş sicilinde bir bozukluk yoktu.[58]

Buna rağmen, Beria, Stalin'in verdiği yetkiyle, Çeçen ve İnguşları evlerinden çıkartmak amacıyla yerel birliklere destek sağlamaları için 1.000 NKVD askeri göndermişti. Volga Almanları, tehcir edilen Karaçaylar ve Kalmuklara karşı operasyonlardan sonra bunlar iyi örgütlenmiş cezalandırıcı birliklerdi ve köylerde askerlik yaşında çok az erkek kaldığından, neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmamışlardı. Buna rağmen vahşet vardı, özellikle bir Gürcü albayı komutası altındaki bir NKVD kıtası dağ köyü Khaybakh'ta bir ahırda 700 köy sakinini canlı canlı yakmıştı. Albayın Beria'ya raporu şöyleydi: "Sadece senin görmen için. Nakledilemez olmaları dikkate alınarak ve 'Dağlar' operasyonunu plana göre uygulamak için Haybah Köyü'nün 700 sakinini yok etmek zorunda kaldım. Devlet Güvenliği Albayı Gvişiani." Yanıt şöyleydi: "Haybah ilçesi Çeçenlerini tehcir ederken gösterdiğiniz kararlılıktan dolayı devlet ödülü ve terfi için teklif edildiniz. Tebrikler. İçişleri Bakanı Beria." "Nakledilemezler" yaşlılar, hamile kadınlar, çocuklar ve hastalardı. Bunlara ek olarak, bu ve diğer dağ ilçelerindeki birçok insan da vurulmuştu.[59] 23 Şubat ile Mart 1944'ün başları arasında, 387.229 Çeçen

57. Nekrich, *Punished Peoples*, s. 93.
58. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 147, 180, 186; Bugay, Kudyukina ve Khlynina, "Natsionalnye problemy", s. 14-15; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 56-7; Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 224, 246-50.
59. C. Gall ve T. de Waal, *Chechnya: a Small Victorious War*, Londra, 1997, s. 64-70; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 20; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 58-9; I. Prelovskaya,

ve 91.250 İnguş Çeçenistan-İnguşya ÖSSC'sinde ve Dağıstan ÖSSC'sinin komşu ilçelerindeki evlerinden zorla atılmıştı. Bir NKVD lojistik subayı gururla, kurbanları gereğinden daha az sayıda trene doldurarak ve tüm bagaj ve ev eşyalarını geride bırakarak ulaşım giderlerinden kayda değer düzeyde ekonomik kazanım elde edildiğini rapor etmişti; Kazakistan ve Kırgızistan'a yolculuk sırasındaki ölümler %50'ye ulaşmıştı.[60]

7 Mart 1944'te Çeçenistan-İnguşya ÖSSC'si feshedilmişti, her ne kadar bununla ilgili yasa Ocak 1946'ya kadar halka ilan edilmemiştiyse de. Toprakları paylaştırılmış, İnguşya topraklarının büyük kısmı Kuzey Osetya ÖSSC'sine eklenirken, Çeçenistan'ın büyük kısmı yeni yaratılmış Grozni ilinin parçası olmuş ve geri kalanı da Dağıstan ile Kuzey Gürcistan'a dahil edilmişti. Sivil halka ek olarak, tüm Karaçay, İnguş ve Çeçen askerleri de Kızıl Ordu birliklerinden (toplam 156.843 asker ve subay) alınarak NKVD'nin Orta Asya'daki cezaevi yerleşimlerine gönderilmişti. Bu, operasyonun nihai safhası da değildi: 1945'in başında Kafkasya'daki tüm NKVD yetkilileri geride kalmış Çeçen, İnguş, Karaçay ve Balkarları bulup hepsini Orta Asya'ya gönderme emri almıştı. Anayurtlarından Orta Asya veya Sibirya'daki yabancı ortamlara tehcir edilmiş yerli Kuzey Kafkasyalıların toplam sayısı 3,2 milyondan fazlaydı.[61]

SBKP'nin Kuzey Kafkasya topluklarını, Kırımlıları ve Kalmukları tehcir için verdiği sebep, işgal sırasında Nazilerle işbirliği yapmış olmalarıydı. Bu bazı bireyler için doğruydu ama bu "ihanet" ancak çarpıtılmış ve Rus merkezli bir bakış açısından bakıldığında, Nazilerle işbirliğinin bu eylemin onları eş derecede korkunç komünist rejimden kurtaracağı beklentisiyle yapılmış olduğuna dair ahlaksal gerekçelendirmeye ağır basabilirdi. Bu toplulukların (ve birçok Rus da) arasında düşman tarafına kaçışların yer aldığı yerlerde bile, bu eylemler bir bütün olarak bu ulusların kitlesel sürgünlerini hemen hemen hiçbir şekilde haklı gösteremez. Seçkin Rus tarihçisi D.A. Volkogonov'un belirttiği gibi, [Stalin] bu mantığı sonuna kadar izleseydi, Rus Özgürlük Ordusu'nun [Vlasov'un ROA'sı] oluşmasından sonra Ruslar ile Ukraynalıların tamamını, yani SSCB'nin tüm uluslarını tehcir etmeliydi![62]

"'NKVD troops' crimes in exiling the Chechens and Ingush in the winter of 1944: new documents", *Izvestiya*, 12 Mart 1992, *CDSP*, C. 44, no. 12, s. 17-18; Usmanov, *Nepokoryonnaya Chechnya*, s. 93.

60. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 184-6; Bugay, "Varvarskaya aktsiya", s. 64-6; Bugay, "V bessrochnuyu ssylku", Gall ve de Waal, *Chechnya*, s. 58-64; Zemskov, "Spetsposelentsy", s. 10.

61. N.F. Bugay, "Pravda o deportatsii chechenskogo i ingushskogo narodov", *Voprosy istorii*, 1990, no. 7, s. 41-2, 44; Bugay, "Varvarskaya aktsiya", s. 69-72; M.R.-A. Ibrahimov, "Narody Dagestana v XX v. (etnodemograficheskiye problemy)", *Rasy i narody: yezhegodnik*, 21, Moskova, 1991, s. 115.

62. Volkogonov, *Stalin*, s. 445.

SAVAŞ SIRASINDA GÜNEY KAFKASYA VE DAĞISTAN

Savaş sırasında, her ne kadar Gürcistan'ın hiçbir parçası Almanlar tarafından işgal edilmemiştiyse de, SSCB'de her yerde olduğu gibi burada da tüm nüfus savaş çabaları için harekete geçirilmişti; sanayileri askerî üretime göre ayarlanmalıydı ve dağ geçitlerini korumak için kuvvetler harekete geçirilmeliydi; Gürcü birliklerinin çeşitli cephelerde yaşadıkları kayıplar önemli düzeyde olmuştur.[63] Bununla beraber, Gürcüler sadece Alman ordusuna karşı değil ama kendi saflarında da savaşmaktaydı. Naziler Doğu Lejyonları'na insan kaynağı sağlama konusunda ilk başta Gürcülerden ve daha da fazla olarak Ermenilerden kuşku duymuş ama 1942 Yazı'nda Hitler'in kuşkuları ortadan kalkmış ve hem bir Gürcü hem de bir Ermeni lejyonu oluşturulmuştu. Diğer yandan, Hitler'in "saf" Müslümanların ve özellikle de "Türklerin" "savaşçı niteliklerinin" güvenilirliğine dair sığ inancından dolayı, Azeriler, 1941'de var olmuş Lejyon'u oluştururken en çok tercih ettiği ulus olmuştu. 1942 ve 1945 arasında Almanların hizmetine girmiş Azerilerin sayısı 25.000 ile 39.000 arasındaydı (Kafkasya'da 6.000); Dağıstan ve Kuzey Kafkasya 28.000 kişi sağlamıştı (Kafkasya'da 2.820); Gürcüler 12.500 civarında (Kafkasya'da 3.900) ve Ermeniler 18.000 ile 28.000 arasında (Kafkasya'da 1.900).[64]

Kafkasya seferinde Almanlar, Azerileri "eyleme son derece hevesli... diğer Ruslardan [İşte!] daha canlı, dikkatli ve Kuzey Kafkasyalılar ve Dağıstanlılarla birlikte en güvenilir birlikler" olarak görmüştü. Azerilere verilmiş çok sayıdaki Alman madalyası "çok değerli hizmetlerde bulunmuş olduklarını göstermektedir".[65] Bu yüzden, mantıksal açıdan bakıldığında, onların da 1944'te tehcir edilmiş olmaları gerekmekteydi!

Kuzey Kafkasya'nın Çeçenistan'dan batıya doğru yerli toplulukları kapsamlı bir tehcire maruz kalırken, Dağıstan halkı da (hiçbir zaman Alman işgali altında olmamışlardı) bu süreçten tamamen hariç tutulmamıştı. Nisan 1944'te, örneğin, 62.000 Lak, Dargan, Avar ve diğer daha ufak uluslar da, tartışmaya yer bırakmayacak şekilde, dağlardaki evlerinden çıkartılarak Çeçenistan'ın insanlardan arındırılmış ve şimdi Dağıstan'a verilmiş en doğudaki ilçelerine yerleşmeye zorlanmıştı. Bu alçakta bulunan toprakların iklim ve yapısına alışkın olmayan buraya zorla yerleştirilmiş binlerce Dağıstanlı süratle sıtmaya yakalanmıştı. Fakat zorunlu yerleştirilmelerinin en insanlık dışı özelliği komünist yetkililerin dağlara her türlü geri dönüş ihtimallerini engellemede göstermiş olduğu kararlılıktı: Dağıstanlıların köyleri yok edilmiş, eski köylerine ulaşmaya çalışanlar tutuklanarak kuzeye gönderilmişti. Daha ufak etnik grupların Avarlar ve Darganlar arasında asimile edilmesinin

---

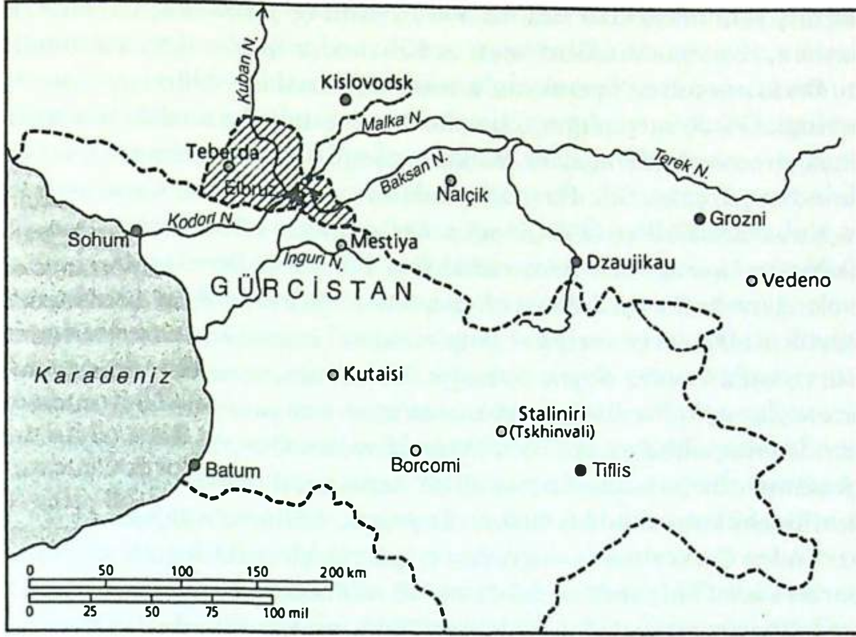
63. Suny, *Making*, s. 283.
64. Hoffmann, *Ostlegionen*, s. 24-5, 31, 33, 38-9, 172.
65. Hoffmann, *Kaukasien*, s. 184, 234-5.

getirdiği sonuçlardan memnun kalmış Dağıstan Cumhuriyeti hükümeti 1952'de, güneydoğudaki dağlarda bulunan Lezgi, Tabasaran, Rutul ve Agul ilçelerinden, ağırlıklı olarak Derbent kıyı düzlüğüne daha fazla tehcir emri vermişti. Dağıstan'ın dağlık bölgelerinin bu planlı insansızlaştırılması diğer tehcirler kadar acımasızdı ve 1944'te Gürcistan'ın Kvareli ilçesinden 3.000 Avar ve Ginuh sakininin Dağıstan'a atılması ve burada eski Çeçen topraklarına zorla yeniden yerleştirilmeleri bir kez daha Gürcü yetkililerinin bu keyfî eylemlerdeki aktif rollerini göstermişti.[66]

Stalin ve Beria'nın yüz binlerce Kuzey Kafkasyalıyı Orta Asya ve Sibirya'ya veya Kafkasya'nın bir bölgesinden diğerine zorla göndermesinin sebebi bu insanların "ihaneti" değildi; bu insanların tehcirlerine dair en inandırıcı açıklama tamamen yerel ve "azınlık" karşıtı gibidir: Kuzey Kafkasya'yı neredeyse tüm yerli topluluklarından, özellikle de Müslümanlardan temizleme, batıda sadece "sadık" Osetler ile Kabardeyleri ve Dağıstan'da da Avarları bırakma ve tüm bölgeyi tamamen Ruslar ile Gürcülere, bu iki topluluğun çıkarları doğrultusunda bırakma arzusu. Fakat Azerbaycan SBKP liderliğinin çevirdiği gizli oyun da gözden kaçırılmamalı. Azerilerin tehcirinin söz konusu bile olmaması her şeyden önce Bakû'nun petrol kaynaklarının önemine ve ayrıca da muhtemelen Azerbaycan KP'sinin (otuz yıl boyunca M.J. Bağırov başkanlığındaydı) Gürcü ve Rus meslektaşlarıyla birlikte kendi iktidar payını sahiplenmesiydi. Azerbaycan'ın Lezgistan'ın güney yarısını işgal etmeyi sürdürmesi onun bu ganimette, Rusya'nın Bakû petrolünü sömürme hakkına karşılık daimi payı olacaktı. Böyle bir senaryonun ışığında Kuzey Kafkasya ve Dağıstan dağ topluluklarının topyekûn tehciri, komünist Rus-Gürcü-Azeri etnik temizliğinin kötücül bir parçası olarak kendisini göstermektedir.

Gürcü NKVD'si Kuzey Kafkasya topluluklarının tehcirinde önemli bir rol oynamıştı ve Beria NKVD genel merkezinin başı olduğundan genel merkezle yakın işbirliği baştan beri söz konusuydu. Yakında yaşayan Osetler, Dağıstanlılar ve Ruslar gibi, Gürcülerin de Çeçen ve İnguşların dağlardan kaçış noktalarını bloke etme potansiyeli vardı.[67] "Etnik temizlik" sadece Kuzey Kafkasya'yla sınırlı da değildi. Burası yerli topluluklarının büyük kısmından arındırıldıktan sonra Beria dikkatini Güney Kafkasya'ya ve özellikle de Gürcistan'a çevirmişti. Burada Kasım 1944'te, "SSCB sınırlarının güvenliğini geliştirme" bahanesiyle Güneydoğu Gürcistan'ın Müslümanları da (Türk gizli servisine çalışmaya

66. V. Dzidzoyev ve A. Kadalayev, "Minnye poyla perestroyki i natsionalnoye vozrozhdeniye narodov", *Nash Dagestan*, 1993, no. 165/6, s. 20; Ibrahimov, "Narody Dagestana", s. 109, 114-16.
67. Bugay, "Deportatsionnye protsessy", s. 171, 173; Bugay, "V bessrochnuyu ssylku".

Harita 25: 1944'te Gürcistan'a transfer edilmiş Karaçay Özerk Bölgesi'nin toprakları.

eğilimli sözde kaçakçılar ve yaklaşık 95.000 kişi) topyekûn tehcir edilmişti. Kurbanlar arasında Meshetyalılar veya "Meshetya/Ahıska Türkleri", Hemşinliler (Müslüman olmuş Ermeniler), Gürcistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Kürtler ve bir kısım Lazlar vardı. Kuzey Kafkasya'nın tehcir edilmiş toplulukları gibi onlar da evlerinden çıkartılarak Orta Asya'ya nakledilmişti. Lazlar diğerlerinden daha şanslıydı; oraya götürüldükten kısa süre sonra, SSCB'nin şimdi Türkiye'de olan eski Ermeni bölgesi ve Lazistan üzerinde 1945'de hak iddia etme girişimini güçlendirmek için Beria'nın isteği doğrultusunda geri getirilmişlerdi.[68] Fakat Meshetyalıların geri dönüşünü, 1957'deki resmî "aftan" sonra bile Gürcü hükümeti aktif bir şekilde engellemişti.[69] Çeşitli tehcir dalgalarının hedefi olmuş başka bir ulus da Rumlardı. Krasnodar ve Rostov illerinden 1.400 civarında insanı kapsamış ilk tehcir 1942'de olmuştu; 1944'te 8.300 "yurttaşlığı olmayan yabancının – Rum'un" tehciri olan ikincisi, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan 16.400 Rum'un yerlerinden edilmesiyle desteklenmişti. Kafkasya'dan tehcir (görünürde stratejik) 1949'da da sürmüştü; 37.400 Rum (aralarında Yunanistan'daki 1944-49 iç savaşından

68. Suny, *Making*, s. 284-5.
69. Akhaltaksi, "Report from Georgia: on the Meshetians", s. 303-4.

kaçmış yeni mülteciler de), 15.500 Ermeni ve 1.800 Meshetyalı Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Krasnodar ilinden gönderilmişti.[70]

Beria'nın tehcir operasyonlarının nadiren ifade edilmiş çarpıcı bir özelliği, Gürcü satraplığına, sınırlarının ötesinde kuzeydeki toprakları ilhak etmesiydi: Karaçaylar, Balkarlar, İnguşlar ve Çeçenlerin anayurtlarından parçalar (25. Harita'ya bakınız). Gürcistan'ın Karaçay ÖB'si ve Kabardey-Balkar ÖSSC'sinden kazanımları 4.900 km²'ye ulaşmış, Kuban'ın kaynağı ve yukarı vadisini ve Elbruz ve Dombay da dahil olmak üzere Kafkasya'daki en olağanüstü dağlık bölgeleri kucaklamıştı. Büyük Kafkasların merkezi olup simgesel önemlerine ek olarak, bu Gürcistan'a kuzeye doğru stratejik bir konum, spor ve turizm fırsatları sağlamıştı. Bu alanlar artık neredeyse tamamen yerli nüfusundan arındırılmış olduğundan, Gürcistan buralara Gürcüleri yerleştirmeye girişmişti. Bu yayılmanın başka bir sonucu da Gürcistan'ın Abhazya üzerindeki kontrolünü artırmış olmasıydı, Abhazya'nın Kluhor Geçiti üzerinden Çerkezistan'a doğrudan erişimi kesilmişti. Doğuda Gürcistan Darial Vadisi'nin ötesinde 2.300 km²'lik, daha önce İnguş Galgay ve Kist boylarının yaşadığı dağlık bir bölgeyi ilhak etmişti. Burada da Gürcistan, Çeçenistan-Dağıstan sınırının Argun ve Terek'in diğer kollarının yukarı vadilerinde dağların kuzey yüzünde bir stratejik konum edinmişti.[71]

Sanki Gürcistan'ın Kafkasya'da belirmekte olan hegemonyasını gerekçelendiriliyormuşçasına, tam bu sırada Gürcü tarihçileri, ortaçağ Gürcistan'ının, batıda Abhazlardan doğuda Çeçenlere kadar Kuzey Kafkasya toplulukları üzerindeki etkisine dair tarihsel kanıtları en yüksek düzeye çıkartmıştı. Böylece N.A. Berdzenişvili "feodal Gürcistan'ın Kafkasya'nın dağ topluluklarını feodal ilişkilere soktuğunu vurgulamıştı"; "geri" kuzeyliler buna direnememişti; 12. ve 13. yüzyıllarda,

> Gürcistan, çevresindeki tüm Kafkasya'nın birleştirilmesine çalışmaktaydı... Çerkezler, Osetler, İnguşlar ve Çeçenler... Gürcistan liderliğinde... birleşik bir büyük Kafkasya feodal dünyasının oluşturulmasına dahil olmaktaydı. Kraliçe Tamar'ın hükümdarlığının sonunda tüm Kuzey Kafkasya toplulukları Gürcistan kralının bağımlılarıydı ve onun sadece siyasi değil, kültürel etkisinin de altındaydı.

Diğer Gürcü araştırmacılar, birçok dağlık bölgede bulunan yerel hükümdarlar tarafından inşa edilmiş Hıristiyan kiliselerinin, buraların Gürcü feodal topluluğuna bağlılığını gösterdiğini ileri sürmüştü.[72]

Kuzey Osetlerin cumhuriyeti de tehcir edilmiş İnguş ve Çeçenlerin

---

70. Bugay, "Deportatsionnye protsessy", s. 164-5, 170, 171-9; Bugay, "V bessrochnuyu ssylku", Bugay, "varvarskaya aktsiya", s. 68; Zemskov, [okur mektubuna yanıt].
71. *Entsiklopedicheskiy slovar,* 1953-5, C. I, s. 484.
72. Togoshvili, "Voprosy", s. 37.

aleyhine bir şekilde genişletilmiş, Vladikavkaz'ın doğusundaki Prigorodnyi (Rusçada varoş) İlçesi, Terek Ovası'ndaki Malgobek ve Mozdok ve Grozni petrol kenti de dahil olmak üzere Rus cumhuriyetinin "Grozni İli" olarak yeniden adlandırılmış Çeçenistan'ın büyük kısmı bu cumhuriyete eklenmişti.[73] Moskova'nın Kafkasya uluslarının çoğuna sert davranışının aksine, Osetler, Rusya'ya uzun sadakat geleneği olan halk olarak iltimas görmüştü. Ayrıca savaş sırasında Kızıl Ordu'nun kıdemli subaylarına özellikle büyük katkıda bulunmuş ve sayısız Sovyetler Birliği Kahramanları çıkartmışlardı (Daha önce gördüğümüz gibi, Moskova tüm Osetleri "sadık" olarak kabul etmemiş ve Müslüman Digorları İnguşların maruz kaldığı aynı koşullarla tehcir etmişti; oysa aslında Osetya'nın savaş kahramanlarının birçoğu Digorlardan çıkmıştı). Müslüman İnguşların Osetlere karşı öfkesi Digor bölgelerinin Kuzey Osetya'ya bırakılmasıyla artmıştı; özellikle de bu eylem Stalin ve Beria tarafından örgütlendiği için; çünkü her ikisi de halk arasında Gürcü değil, Oset olarak bilinmekteydi.[74]

Kuzeybatı Kafkasya'daki Gürcü olmayan "azınlıkların" temizlenmesi, eğer Beria'nın planlanmış Abhaz tehciri de gerçekleşseydi (1945'te 60.000 civarında) tam kapsamlı olacaktı. Her ne kadar bundan sakınılmışsa da, ÖSSC'lerindeki konumlarını sekteye uğratmak için çeşitli stratejiler benimsenmişti. Bunlardan biri okullarda yerli dilde eğitime son verilmesi ve bunun yerini Rusçanın değil, Gürcücenin almasıydı. Gürcü personelden oluşan yerel KGB buna karşı çıkan tüm öğrencilerin ve yetişkinlerin, sanki "karşıdevrimci burjuva ulusalcılara" karşı kanıt topluyormuşçasına isimlerini toplamıştı ve her ne kadar kitlesel tutuklamalar ve tehcirler gerçekleşmediyse de, bu tehdit birçok akademisyenin başında, özellikle Abhaz Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'ndekilerin başında 40 yıl boyunca asılı kalmıştı. Bundan başka, on binlerce Megrelin 1945-6'da Abhazya'da kendileri için özel inşa edilmiş köylere yerleştirilmeleri Gürcülerin Abhazya'yı tamamen ilhak etme amaçlarını ortaya çıkarmıştı (Diğer cumhuriyetlerin güvenilir yurttaşları tatil evleri de edinebilmekteydi). Buna, Abhazlara kendi kadim anayurtlarında ve hâlâ "kendi" cumhuriyetlerinde sürekli ayırımcılık yapılması da eşlik etmişti. Buna ek olarak, yetkililer zaman içinde Abhaz yer isimlerini Gürcüleştirmişti; örneğin Abhazca "Sohum"un yerine (devrimden önce

---

73. Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VIII, harita s. 630'un karşısında.
74. Knight, *Beria*, s. 14; J. Ormrod, "North Caucasus: fragmentation or federation", I. Bremmer ve R. Taras (Der.), *Nation and Politics in the Soviet Successor States*, Cambridge, 1993, s. 460; Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. I I, s. 304-13. "ülkelerinin ününü sürdürmek isteyen endişeli Gürcüler için [Stalin'in] büyükbabasının Gürcü olmadığını... ama Dzhugayev olan ismini değiştirmiş bir Oset göçmeni olduğunu iddia etmek olağandı... Her halükârda Gürcüler bu fikri... inandırıcı bulmuştu. Osetler çarlık zamanında en sert polis kadrolarını sağlamalarıyla ünlenmişti. Ve Stalin'in tabiatı bir Gürcü için fazla sertti": Conquest, *Stalin*, s. 3.

Rusçada sürekli kullanılmaktaydı) Gürcüce "Sohumi" veya Rusça "Suhum" almıştı.[75]

Gürcistan'ın "Büyük Anayurt Savaşı" sırasındaki tehcirlerdeki rolü son derece belirgindi; aynı şekilde Beria'nın SSCB'de (Stalin'e yakınlığından dolayı) ama özellikle de Kafkasya'daki rolü de eş derecede belirgindi; Kafkasya "Beria'nın özel tımarı" olarak isim yapmıştı. Stalin'in yaşamının son on yılı kesinlikle Gürcistan'ın yükseltilmesiyle çakışmıştı. Kafkasya topluluklarının tehcirinin onları "cezalandırmak" için tasarlanmış olması ihtimal dışıdır; çünkü iddia edilen ihanetleri ne kanıtlanmış, ne sadece onlara özgü, ne de topyekûn bir ulusun kurban edilmesini gerekçelendirecek nitelikteydi. Türkiye'nin Almanya'yla muhtemel askerî ittifakına dair stratejik kaygılar veya Rusya'nın savaştan sonra Türkiye üzerine tasarılarının da önemi olamazdı.[76] Bununla beraber, Rumlar ve Kalmuklar dışında, Kırım, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'dan tehcir edilmiş tüm toplulukların Müslüman olmuş olması önemlidir. Gürcistan SSC'sinin cumhuriyetin ana "azınlık" topluluklarına (Abhazlar, Osetler, Acarlar ve Meskiler) ayrımcılığı dikkate alındığında, bu eylemlerin etnik açıdan homojen ve Hıristiyan bir Gürcistan yaratma amacıyla tasarlanmış bir "etnik temizlik" ve Karaçay, Balkarya, Osetya ve İnguşya'nın insansızlaştırılmış kısımlarının ilhakının Gürcistan emperyalist projesinin başka bir yüzü olduğu açıktır.

Burada Alman işgalcilerinin tavrı da konuyla ilgilidir. Von Schulenburg'un, tüm Kafkasya topluluklarına bir tür bağımsız devlet statüsü verilmesi gerektiği fikri, Rosenberg'in karşı çıkmasına rağmen ordu komutanlığında hâkim idiyse de, onun Gürcülere dair ırkçı görüşü bir Gürcü göçmeni Alexander Nikuradze'nin[77] Gürcülerin "Aryan" oldukları ve bu yüzden de "üstün bir halk" oldukları görüşünden etkilenmişti. Bu nedenle Rosenberg Kafkasya'nın Alman efendilerinin yönetiminde Gürcüler tarafından kontrol edilen bir konfederasyon olmasını önermişti.[78] Gürcistan'ın Berlin'deki "Prometheus" sürgünlerinin oluşturduğu ufak grubun da paylaştığı bu ırkçı görüşler Gürcistan'da da biliniyor olmalıydı. 1941 Yazı'nda Beria, Stalin ve Molotov'la, Hitler'e teslim olarak barış için bir kısım toprakların verilmesinin tartışıldığı bir toplantı düzenlemişti.[79] Savaşın sonucunun ortada olduğu her durumda Beria, bu iki fikri, Sovyetler Birliği mağlup edildiği takdirde kendisi için bir kaçış planı olarak birleştirecekti.

---

75. R. Clogg (Der.) ve Çev., "Documents from the KGB archive in Sohum: Abkhazia in the Stalin years", *Central Asian Survey*, 1995, 14, 1, s. 155-89; B.G. Hewitt (Der.) ve Çev., "Appendix to "Documents from the KGB archive in Sukhum. Abkhazia in the Stalin years", *Central Asian Survey*, 1996, 15, 2, s. 259-66; Suny, *Making*, s. 289.
76. Wixman, *Language Aspects*, s. 132-4.
77. Hoffmann, *Kaukasien*, s. 256'da Alexander Nikuradze A. Sanders'le özdeşleşmiştir.
78. Cecil, *Myth*, s. 163-4, 192; Dallin, *German Rule*, s. 228-31, 237.
79. Volkogonov, *Stalin*, s. 412-13.

Başka bir konuyla ilgili soru da Stalin'in ne ölçüde bir Gürcü yurtseveri olduğuydu. Kızı Svetlana'nın görüşü, "tamamen Ruslaştırılmış" olduğu ve Rusya'yı sevdiği yönündeydi; "Gürcü şeylerin özendirilmediği" ama yine de Gürcistan'ın "canlı bir anayurt" olarak hissedildiği bir ailede Stalin doğup büyüdüğü topraklar için pek ateşli değildi.[80] Svetlana'nın ağabeyi Vasiliy'in sözcükleriyle: "Biliyorsun ki, babamız bir zamanlar Gürcü'ydü."[81] Ortalıkta dolaşan aynı anlayışta sayısız anekdottan birinde, 1945'de Kremlin'deki zafer resepsiyonunda şöyle bir olay geçtiği söylenmiştir: "Feldmareşal Rybalko'nun 'Rus halkına ne kadar harika bir şeref önerdiniz! Bir Gürcü olarak Rus halkını nasıl bu kadar derinden anlayabiliyorsunuz?' sözlerine Stalin sinirli bir şekilde 'Ben Gürcü değilim. Gürcü kökenli bir Rus'um.' Ve bunun üzerine Rybalko gözden düşmüştür."[82] Biyografi yazarlarının keşfettiği üzere Stalin'in kökenleri belli değildi[83] ve şöyle denmiştir:

> Köksüz veya köklerinden kopartılmış biriydi, onun için kökenlerinin pek önemi yoktu... geçmişi arzularını tatmin etmemekteydi ve epeyce yeniden yazılmalıydı. Çünkü büyük bir güvensizlik yaşamaktaydı... itibarına karşı kabalıklara her zaman duyarlıydı ve sıradan insanlığın çok üstünde bir kişilik izlenimi vermeye çalışıyordu. Bu iki tavır birbiriyle çelişmekteydi; ama her ikisi de bir belirsizlik, hatta gerçekdışılık duygusu taşımaktaydı.

Conquest'in Stalin'in yaşamının ilk evrelerine dair analizi şöyle sonuçlanmaktadır: "Dolayısıyla Stalin annesini ya sevmiş ya da ondan nefret etmiştir ve babasına ya hayrandır ya da ondan nefret etmiştir!"[84] Gürcistan için duygularının da aynı şekilde çelişkili olduğunu varsaymak son derece makuldür. Polonya Başbakanı W. Sikorski'ye göre, "Stalin Ruslardan nefret etmiştir ama aynı zamanda bir Rus imparatoru olmayı isteyecek kadar Rus ulusalcısıydı."[85] Ayrıca belgesel roman yazarı Anatoli Rybakov'un Stalin'e atfettiği düşünceler de konuyla ilgilidir: "Büyük Rus şovenizmine karşı amansız bir savaş *ilan etmesi* gerekmişti, çünkü bu, yerel ulusalcılığı harekete geçirmekteydi. Ama bir dakika için bile ana birleştirici gücün Rus halkı olduğunu unutmamalıydı. Tıpkı Fransızlar için Korsikalı Napolyon Bonapart'ın bir Fransız olması gibi, o da Rus halkı için bir Rus olmalıydı."[86]

---

80. S. Alliluyeva, *Dvadtsat pisem k drugu*, Londra, 1967, s. 35, 69.
81. *A.g.e.*, s. 35.
82. Yu. Borev, *Kratkiy kurs istorii XX veka v anekdotakh, chastushkakh, baykakh, memuarakh po chuzhim vospominaniyam, legendakh, predaniyakh i t.d.*, Moskova, 1995, s. 228.
83. I. Deutscher, *Stalin: a Čolitica Biography*, gözden geçirilmiş baskı, Harmondsworth, 1966 [*Stalin: Bir Devrimcinin Hayatı 1,2*, Çev. Selahattin Hilav, Ağaoğlu Yay., 1969], s. 21-4; L. Trotsky, *Stalin: an Appraisal of the Man and His Influence*, New York, 1941 [Lev Troçki, *Stalin*, Çev. Ülkü Öztürk, Yazın Yay., 2006], s. 3-6; Volkogonov, *Stalin*, s. 5-6.
84. Conquest, *Stalin*, s. xvii, 5, 11.
85. Borev, *Kratskiy kurs*, s. 229.
86. A. Rybakov, *Deti Abrata: roman*, Moskova, 1987, s. 193.

Stalin'in bir Gürcü olmadığı iddiasını reddetmeyi gerektirecek birçok nedenin arasında dil vardı: "İstisnai derecede iyi Gürcüce konuşuyordu" ama Rusça konuşurken hiçbir zaman kendisini güvende hissetmemiştir ki, ayrıca ağır Gürcü aksanını da hiçbir zaman kaybetmemiştir. Gürcüceden başka bir dilin konuşulmadığı bir ailede doğan Stalin, Rusçayı 8 yaşında okulda öğrenmeye başlamıştır ama daha sonra iddia ettiği gibi, hiçbir zaman Gürcüceyi unutması mümkün olmamıştır.[87] Kızı, Stalin'in annesinin Lezginka'yla dans etmesini, Gürcü halk müziklerinin gramofon kayıtlarını dinlemeyi ve "harika bir kulağı ve temiz tenor bir sesi olduğundan", tipik Kafkasya yemeklerinde konuklarıyla, saatlerce masada oturup yüksek sesle tartışırken, kadeh kaldırıp Gürcü ve Rus şarkıları söylemeyi sevdiğini hatırlamaktadır.[88] [89] Bundan başka, her yurtsever Gürcü gibi Stalin de Rustaveli'nin *Kaplan Postunda İnsan*'ı biliyordu; öyle ki, bu kitabın yeni Rus çevirisinin yazarını, kendisiyle metni tartışmak için 1937'de hapisten çıkarmıştı.[90] Gerçekten de Stalin'in Gürcülere ilişkin yegâne sözde olumsuz duygusu, Gürcistan'a gittiğinde onu karşılarken veya o, onları Moskova'da karşıladığında gösterdikleri taşkınlıkları, ona sundukları "feodal şeref payeleri" ve müsrif hediyelerdi.[91]

Lev Troçki, 1920'lerde Gürcistan'da özel mülke toprak transferinin, "kendi tarımsal kökleri ve... derin Gürcü ulusalcılığından" dolayı kendi memleketinin köylülerini kayırmak için gizlice Stalin tarafından örgütlendiğini söylemiştir.[92] Başka bir biyografi yazarı, Stalin'in Gürcü serf kökenini vurgulayarak ona, onun, paradoksal bir şekilde, "sadece zalimler, toprak sahipleri, kapitalistlere, [vb] değil, ... aynı zamanda davalarını kucakladığı mazlumlar, işçiler ve... köylülere de kuşkucu bir güvensizlikle yaklaşmasına yol açmış" derin bir toplumsal aşağılık duygusu atfetmektedir.[93] Onu harekete geçiren, köylü sınıfa sempatisinden ziyade, "mülk sahibi ve hükmeden sınıflara karşı nefreti" idiyse de, Rus halkına büyük hayranlığına rağmen, kendisini yanlarında en çok evindeymiş gibi hissettikleri hâlâ Beria da dahil olmak üzere Gürcü "proleterler" idi. Bu muhtemelen Stalin'in Gürcüler ve diğer Kafkasya'dan korkmaya başladığı son yıllarındaki paranoyasını açıklamaktadır. Stalin'in 1921'den itibaren Gürcistan'da başlattığı şiddete

87. Conquest, *Stalin*, s. 1, 2.
88. Kızı ayrıca Stalin'in Gürcü mutfağını ve "hafif, kokulu Gürcü şarabını" tercih ettiğinden bahsetmektedir: Alliluyeva, *Dvadtsat pisem*, s. 17, 35, 37, 72, 109, 129.
89. Borev, *Kratkiy kurs*, s. 121.
90. Çevirinin yayınlanmasına izin verilmiş ve yazarı Şalva Nutsubiddze kurtulmuş ve 1969'a kadar yaşamıştır: Conquest, *Stalin*, s. 18, 187, 209; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 916; L. Trotsky, *Stalin: an Appraisal of the Man and His Influence*, New York, 1941, s. 16.
91. Alliluyeva, *Dvadtsat pisem*, s. 69, 192-3.
92. Trotsky, *Stalin*, s. 397, Suny, *Making*, s. 229, 362 n. 3, 364 n. 55'de alıntılanmıştır.
93. Deutscher, *Stalin*, s. 21, 43-4.

karşı ortaya çıkmış öfke kesinlikle bunun tohumlarını atmış olmalıydı. 1930'larda hemşerilerinden biri Avtorkhanov'a şöyle demişti: Stalin'in yakın çalışma arkadaşı Orjonikidze,

> Gerçek bir Kafkasyalı olup hiç kimseden korkmamaktadır. Tiflis'e geldiğinde... yanında hiçbir koruma olmadan dolaşır ve yanına gidip ondan Moskova'dan bir sigara isteyebilirsiniz ve size çıkartıp bir tane verecektir. Ama Stalin'in Tiflis'te olduğunu ancak Moskova'ya döndükten sonra duyardık. Stalin Kremlin'de bir kahramandır ama ne zaman oradan ayrılırsa bir kadındır. O yüzden Kremlin'i kapatmış, SSCB'yi kapatmış ve de tüm dünyayı kapatmak istemektedir. ... Bir Gürcü olmasından utanmanıza yol açar.

Stalin hemşerilerine güvenmemiş, onları Moskova'da takip ettirmiş ve Gürcü restoranlarına casuslar yerleştirmiştir; çünkü eğer bir gün suikasta kurban giderse katillerin Kafkasyalı olacağına inanmıştı.[94]

Stalin kültünün 1930'larda başlattığı Rusya kültünden çıkmış olması mümkündür. Rusya Komünist Partisi, içinde birçok Polonyalı, Yahudi, Letonyalı ve diğerleriyle birlikte etnik açıdan son derece karışıktı. İdeolojik açıdan bakıldığında bu enternasyonalizmle, M.N. Pokrovski'nin tarihi, yüzü olmayan tarihsel kitleler açısından sunmasıyla ve K. Marx'ın soyutlamalarıyla uyum içindeydi. Bununla birlikte 1930'lar Avrupa'sında yükselen faşist ulusalcılık dalgaları arasında tarihin "büyük adamları" ve "büyük ulusları"nın reddi, SSCB'yi tarihsel açıdan yavan göstermekteydi. SBKP'nin yurtseverlik üretmesi gerekmekteydi ve bu kaçınılmaz olarak çoğunluk topluluğu Rus ulusunun kahramanları üzerine odaklanmak zorundaydı. Fakat Stalin'in Rus tarihi ve ulusal kahramanlarını yeniden yapılandırması, yaşayan bir lider, bir *Führer* veya bir *Duçe* gerektirmekteydi. Rusya'nın mevcut lideri (Gürcü ve bir ayakkabıcı-serfin oğlu) bu rol için yetersiz olduğundan, Rus halkına ve imparatorluğuna liderlik edebilmek için Stalin kendisini bir Rus'a dönüştürmek zorundaydı. Bu amaç doğrultusunda, "Sovyet halkının" sert ama bazen cana yakın babası mesajını veren sevecen ve sahte bir imajın ardına sığınarak kitlelerden uzaklaşmış ve böylece kendisini "Büyük Rusya"nın vücut bulmuş hâline dönüştürmüştü; ama aslında sadece doğuştan neyse o, yani bir Gürcü olabilirdi. Bu rol, Stalin'in, Orjonikidze'nin Şubat 1937'deki ölümünden sonra konuşabildiği tek Gürcü olan Beria tarafından desteklenmişti. Orjonikidze'nin ölümü, onun, "eninde sonunda Stalin'le arasında bir çatışmaya yol açacak insani zayıflık(lar)ından" birinden kaynaklanmış bir intihardı: Orjonikidze, Stalin'in kin besleme ve öç alma yeteneğinden kesinlikle yoksundu. Orjonikidze pişman "muhalifleri" affettiğinden ve onları kendi sanayi bakanlığında barındırdığından, Stalin'in eski

94. Avtorkhanov, *Memuary*, s. 132-4, 306-8.

yoldaşını, ailesi üzerinden bir "sabotajcı" olarak tuzağa düşürerek yok etmesi kolaydı. Stalin, bu görevi Beria'ya vermiş ve böylece "Stalin'in 'Büyük Temizlik' planına açıkça karşı gelmeye cesaret edebilecek... Merkezî Komite'deki tek insandan" kurtulmuştu.[95] Beria'nın böyle bir Don Kişotluğu yoktu: Moskova'daki görevleri ve Güney Kafkasya'daki sınırsız güç koltuğu arasında kolaylıkla gidip gelebilen Beria, 1937 Yazı'nda Gürcistan'ın KP'si ve NKVD'sinde acımasız bir temizlik yapmıştı; ardından Sonbahar'da, G. Malenkov ve Mikoyan'la birlikte dikkatini Ermenistan ve Azerbaycan'a çevirmiş ve burada, Beria'yla ilişkisi sayesinde sadece Bağırov kurtulmuş ve bölgesel şef olarak kalmıştı.[96]

Her ne kadar Gürcistan, Stalin ile Beria'nın memleketleri idiyse de, burada terörü tatbik ederken daha az şiddetli davranmamışlardı. 1935'lerin sonundan itibaren Beria, Ermenistan (A. Bakunts, E. Çarents ve diğerleri) ve Gürcistan'daki (T. Tabidze ve P. İaşvili de dahil) yazarlara saldırmaya başlamıştı; Bağırov da Azerbaycan'da bir cinayet kampanyası başlatmıştı. 1936'da Ermenistan KP Sekreteri Hancıyan, Tiflis'te ölmüş (muhtemelen Beria'nın kendisi vurmuştu) ve ardından birçok komünist, güya Bakû, Erivan ve Tiflis'te keşfedilmiş "Zinovyev-Troçkist gruplar"a karşı kampanyanın kurbanları olmuştu.[97] Gerçekten de "Gürcistan ve Güney Kafkasya'da [terör kurbanlarının] sayısı son derece yüksekti" ve (tipik bir şekilde) bölgenin ilk komünistlerinin topyekûn ortadan kaldırılmasından sonra Stalin ve Beria'ya daha da sadık yeni bir parti görevlileri grubu [onların] yerini almıştı.[98] Bu arada SBKP devlet ayininin değersiz "olayları" devam etmişti: 1936'da Gürcistan Cumhuriyeti'ne "sosyalizmi kurmada gösterdiği başarılardan" dolayı "Birinci Lenin Nişanı verilmişti"; "Güney Kafkasya Federasyonu" tekrar üç ayrı cumhuriyete bölünmüştü ve bir 1968 tarih ders kitabına göre, her ne kadar "Gürcistan'da... sosyalist hukuksallık ihlalleri özellikle feci idiyse de... çünkü o sırada en üst mevkideki kişi olan Beria halkın düşmanıydı, suç ortaklarıyla birlikte birçok dürüst KP ve Sovyet işçi, araştırmacı ve sanatçısını yok etmişti",[99] Beria'nın kendisi mevkiyle birlikte öncekinden daha da güçlüydü. Ocak 1938'de kendi adamı Bakradze'yi Gürcistan hükümetinin başı olarak yerleştirilmiş ve ardından Beria, infaz edilmiş Yezhov'un yerine geçmesi için Güney Kafkasya'dan Moskova'ya, SSCB NKVD'sinin başına getirilmişti. Bu adım, daha yüksek bir güce ulaşma

---

95. *A.g.e.*, s. 454-8; ayrıca bakınız: Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 230-1; Volkogonov, *Stalin*, s. 281-2.
96. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 142-6; Knight, *Beria*, s. 50, 64-5, 85; Matossian, *Impact*, s. 130-2; Suny, *Making*, s. 275-7.
97. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 141-50; Brzezinski, *Permanent Purge*, s. 184-5; Knight, *Beria*, s. 78-86; Matossian, *Impact*, s. 130-2, 155-62; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 156-7; Suny, *Making*, s. 272-4, 276-8.
98. Suny, *Making*, s. 276-7, 279-80; krş. Matossian, *Impact*, s. 151.
99. *Istoriya Gruzii*, C. III, s. 127-8.

hırsı için muazzam bir fırsat sağlamıştı; bunu Gürcistan OGPU'sunun başına tayininden itibaren zamanla geliştirmişti. Moskova'da işe, kendisiyle birlikte getirdiği Gürcü çalışma arkadaşlarını yerleştirerek başlamış, bir yandan da K. Çarkviani'yi halefi olarak eski mevkine yerleştirerek Tiflis'teki etkisini de muhafaza etmişti.[100]

Beria'nın başarı yolundaki ana niteliği "son derece ahlakdışı" olmasıydı; acımasız bir entrikacı ve yağcı, sadist bir sorgulayıcı, soğuk bir infazcı ve utanmaz bir genç kadın avcısıydı. Bununla birlikte, Volkogonov'un belirttiği gibi, Beria aynı zamanda "kesinlikle apolitik" idi: Ne Marx'ı ne de Lenin'i okumuş veya anlamıştı ve her ne kadar bu onun başlıca faaliyetleri için öncelikli bir gereklilik değildiyse de, ideolojik açıdan usta komünistlere karşı siyasi komplo düzenlemede dezavantajlı konumda bulunduğunun kısmen farkında olmamış olabilir.[101] Buna rağmen Beria, 1938'den 1953'e kadar SSCB'de Stalin'den sonra en güçlü kişiydi. Diktatörün siyasi çevresinin kabul edilmiş bir üyesi ve akşam yemeklerinin sabit bir konuğu olmuştu ama onu her gün gören ve ölümüne kadar onun odalarına çağrılmadan girebilmeye yetkili yegâne kişi olarak Stalin'le özgün bir yakınlık ilişkisi içinde olmuştu. Beria'nın en düzenli işlevi, Stalin'e SSCB'nin her bölgesinden tutuklanmak ve sorgulanmak için "casus" ve "terörist" listeleri ve raporları getirmesiydi; tüm bunları Stalin teker teker incelemeden veya çok az inceleyerek imzalamaktaydı. Ayrıca Stalin'in kişisel güvenlik personeli hakkında raporlar vererek ve zaman zaman aralarında casuslar ve teröristler "keşfederek" onun her geçen gün artan paranoyasından da yararlanmaktaydı.[102]

Bu ikisi, SSCB'de hayatı otuz yıl boyunca biçimlendirmiş iki Gürcü'ydü. 1930'ların ortasından itibaren Stalin'in megalomanisi tamamen serbest kalmış ve gücü de neredeyse sınırsız olmuştu; SBKP onun kişisel direktiflerini Merkezî Komite'den resmî onay gerektirmeyen hükümler olarak görmekteydi. Yegâne danışmanları onun gece yemeklerine davet edilmiş seçilmiş yakın adamlarıydı; bu yemeklerde "parti ve devlet meseleleri ve askerî sorunlar tartışılır ve Stalin sonunda konuyu toplardı". Malenkov... Politbüro tutanakları olarak tartışmaları kaydederdi. Tartışma çıkmazdı. Yoldaşlar Stalin'in fikrini önceden tahmin etme konusunda ellerinden geleni yapar ve doğru zamanda evet derlerdi ve onlar üzerindeki sınırsız gücünü göstermek için ara sıra şakşakçı adamlarıyla dalga geçer ve onların kafalarını karıştırırdı. Komplimandan son derece hoşlanırdı (ve bu konuda Beria çok iyiydi)

---

100. Alliluyeva, *Dvadtsat pisem*, s. 13, 59; Suny, *Making*, s. 262-3, 276-80; Volkogonov, *Stalin*, s. 331-5.
101. Alliluyeva, *Dvadtsat pisem*, s. 136-7; Volkogonov, *Stalin*, s. 333-4.
102. Alliluyeva, *Dvadtsat pisem*, s. 13, 59; Conquest, *Stalin*, s. 216; Volkogonov, *Stalin*, s. 219-20, 319-11, 318, 550.

ve "Yazıları insanların zihinlerinde ölümsüzleştiğine inandığını gösteren çok sayıda kanıt içermektedir." Özeleştirinin bu yokluğunu şu olaylar göstermektedir: Stalin'in kendisini övdüğü ve en azından bir kısmı kendisi tarafından yazılmış ünlü *History of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks): Short Course* (1938) [Sovyetler Birliği Komünist Partisinin Tarihi (Bolşevikler): Kısa Ders]; 1943'te ulusalcılık karşıtı "Enternasyonal"in yerini almış yeni ulusal marş "Sovyetler Birliği Ulusal Marşı"nın sözcüklerinin bestelenmesindeki aktif rolü.[103] Ayrıca 1951'de Stalingrad yakınında muazzam bir heykelinin dikilmesine hükmeden SSCB Bakanlar Konseyi kararını yazan da kendisiydi. Yerel halkın hâlâ savaştan sonra oluşturulmuş kerpiç evlerde yaşadığı bir dönemde, bu heykel için 33 ton tunç dökülmüştü.[104] Stalin'in megalomanisi ve Beria'nın yağcılığının birbirlerini karşılıklı beslemesine dair başka bir etkileyici örnek, Cugaşvili'nin Gori'deki küçük evinin çevresinde mermerden Stalin Müzesi'nin yaratılmasıydı; bunu Beria tasarlamış ve Stalin onaylamıştı.[105]

1930'larda Stalin'in SSCB'yi yöneten yakın çalışma arkadaşlarının ortalama kültürel ve ahlaksal kalibresi o kadar düşüktü ki, Beria bu sıradanlığın içinde daha kötü olmadığı gibi, hatta nispeten öne çıkmaktaydı. Almanya'nın SSCB'ye karşı savaşa gitmesinin başında SSCB'nin askerî çöküşüyle bağlantılı olarak şuna işaret edilmiştir: "Herhangi bir ülkede bu fiyaskolar ve felaketlerden sorumlu bir lider iktidarı yitirirdi. Ama Stalin işini o kadar tam yapmıştı ki, ortada gerçek güvenilirliği olan alternatif bir lider kalmamıştı. Şu anda meselelerle ilgilenenler [Stalin'in Politbürosu]... uzun süredir kuklalardan başka bir şey değildiler."[106]

Beria'nın Sovyet hiyerarşisindeki yükselişi savaş sırasında da sürmüştü. 1940'ta Troçki'nin Meksika'da suikastının gecikmiş olmasından ötürü Stalin tarafından azarlanan Beria bunu 21 Ağustos'ta başarmış ve süratle Devlet Güvenliği Genel Komiserliği ve hükümette başkan vekilliğine terfi ettirilerek ödüllendirilmişti; bu arada NKVD Komiseri olarak mevkini de korumuştu.[107] Stalin'in 1941 Yazı'ndaki toplantılarında Beria büyük bir görev duygusuyla Hitler'in hazırlıkları hakkında hoş karşılanmayan ama geçerli uyarılar yapmış Sovyet ajanlarının "yok edilmesini" emretmiş ve Stalin'e Hitler'in saldırmayacağına dair güvence vermeye devam etmişti. G. Zhukov hariç Kızıl Ordu generalleri

103. Volkogonov, *Stalin*, s. 219-24.
104. N.S. Khrushchov, *Doklad na zakrytom zasedanii XX S'yezda KPSS: o kulte lichnosti i yego posledstviyakh*, Moskova, 1959, s. 48-52; İngilizcede onun "Gizli Konuşması" olarak bilinmektedir.
105. Alliluyeva, *Dvadtsat pisem*, s. 193-4; Lang, *Modern History of Georgia*, res. 27.
106. Conquest, *Stalin*, s. 238.
107. Volkogonov, *Stalin*, s. 378-83.

bile Alman istilasına dair kaygılarını seslendirmeye korkmaktaydı ve Beria savaş cephelerini ziyaret ederek sefer planlarına deneyimsizce karıştığında hiçbir general onu eleştirecek cesareti gösterememişti. Kafkasya cephesine müdahalesi özellikle sorundu ama orada komutayı İ. Maslennikov'un alması gerektiği tavsiyesi daha sonra generallerin, askerî operasyonların başarısında Beria'nın göze çarpan katkısı olarak açıklanan coşkulu övgüsüyle karşılık bulmuştu. Rus konser repertuarına "Lenin hakkında şarkılar" ve "Stalin hakkında şarkılar" gibi çeşitli dalkavukluk şarkıları girmişti ve şimdi Gürcistan'da bir de "Beria hakkında şarkı" (Savunucumuz Beria uzun yıllar yaşasın) çıkmıştı.[108] Bir rapor, Beria'nın, Kafkasya cephesinin diktatörü rolüyle Kuzey Kafkasya topluluklarının kitlesel tehcirinden doğrudan sorumlu olduğunu açığa çıkarmaktadır. Şubat 1944'te Kabardey-Balkarya ÖSSC'sinin en üst düzey memurlarına en sert şekilde küfretmiş, "Elbruz Dağı'nı Almanlara teslim ettiği için" cumhuriyete lanet okumuştu; bunun için Kabardey-Balkarya nüfusunun tehcir edileceğini söylemişti.[109] Savaş sona erdiğinde, Stalin'in zafer ödülleri arasında Beria'nın uygunsuz bir şekilde Sovyetler Birliği Mareşali yapılması ve Beria'nın tavsiyeleri doğrultusunda, NKVD ve KGB'deki yardımcılarının yedisinin kıdemli orgeneral rütbesine terfileri de vardı.[110]

Moskova'ya transferinden sonra Beria, Kafkasya'daki destekçilerini, oradaki mevkiler arasında ve merkezi NKVD'ye kaydırarak "Güney Kafkasya"daki güç merkezini korumuştu ve Gürcistan'a özel ilgisi kesindi.[111] 1945'de ABD Japonya'ya karşı atom bombası kullandıktan sonra Beria'ya yeni bir sorumluluk verilmişti: Stalin, onu, süreci hızlandırmak için Sovyet nükleer araştırmalarının materyal ve personel tedarikinden sorumlu yapmıştı. Bu 37.000 işçi bulunmasını ve birçok "özel yer" hazırlanmasını gerektirmekteydi; örneğin, toplama kamplarında biliminsanlarının hapis hükümlüsü olarak çalışacakları laboratuarlar. Aralık 1946'da Beria ilk zincirleme reaksiyonun gerçekleştiğini rapor etmiş ve ilk bomba 1949'da test edilmişti.[112] Fakat Batı'da siyasi gücünün azaltıldığından kuşkulanılmıştı; çünkü muhtemelen Stalin'in paranoyası ve kendini yalnızlaştırmasından dolayı merkezî NKVD ve KGB mevkilerini kaybetmişti.[113]

---

108. Knight, *Beria*, s. 142.
109. Bugay, "K. voprosu o deportatsii", s. 139.
110. Conquest, *Stalin*, s. 234; Volkogonov, *Stalin*, s. 334, 397-402, 472, 479-80, 550. Beria "silah üretimindeki başarılarından dolayı" Sovyet Emeği Kahramanı da yapılmıştı; yani savaş üretimi için NKVD toplama kamplarında köle emeği kullanmadaki başarısından dolayı: Suny, *Making*, s. 285; Volkogonov, *Stalin*, s. 532-3.
111. R. Conquest, *Power and Policy in the USSR: the Study of Soviet Dynastics*, Londra, 1961, s. 136.
112. Volkogonov, *Stalin*, s. 334, 498, 531-3.
113. Conquest, *Power and Policy*, s. 87-8, 152; Conquest, *Stalin*, s. 274, 305; Suny, Making, s. 284-6.

1951-2'de Gürcistan'da kafa karıştırıcı olaylar olmuştu; bunlar Stalin ve Beria'nın çevresindeki bulanık atmosferin belirtileriydi. Gürcistan uzun süredir tek bir homojen ülke olarak görülmekteydi ama bir yanda Kartli-Kaheti ve diğer yanda da Megrelya ile diğer Batı Gürcistan bölgeleri aralarındaki eski karşıtlıklar hâlâ varlıklarını sürdürmekteydi. Kasım 1951'de Gürcistan Merkezî Komitesi ikinci sekreteri, adalet bakanı ve savcısını ve de Gürcistan Komsomolu'nun başını yolsuzlukla ve bir ulusalcı örgüte üye olmakla suçlamıştı. Baramia, Rapava, Şonia ve Zodelava olan isimleri Beria'nınki gibi Megrelya kökenliydi[114] ve bu çarpıtılmış vaka (anlaşılan esin kaynağı Stalin idi) birçok Megrelyalı memurun tutuklandığı ve sorgulandığı bir tür Megrelya karşıtı temizlikti; ardındaki sebep, Gürcistan'ın Birinci Sekreteri V. Mgeladze'ye göre, "Gürcistan'ı bölmek ve farklı illerde şeflikler oluşturmak için uğraşıyor" olmalarıydı. Beria gerçekten de Megrelyalı adamlarını Gürcistan SSC'sinde çeşitli mevkilere yerleştirdiğinden, ana hedef olması muhtemeldi.[115] Buna rağmen, Beria Stalin'in evindeki ayrıcalıklı konumunu muhafaza etmeyi başarmış ve Ekim 1952'de Stalin Politbüro'yu küçülttüğünde Beria hâlâ iç halkadaki yerini korumaktaydı; bu arada Gürcistan'da "[Beria'nın] adı hâlâ çeşitli kamusal mekân ve girişimlerde görülüyordu... [ve] kendi cumhuriyetinde gerçek bir kişilik kültüne sahip olmayı sürdürüyordu".[116]

Deneyimli bir vakanüvisin, "Sovyetler Birliği'ndeki siyasi olayların şartları, geleneksel ağırbaşlı bir araştırmacının bakış açısından, kaba ve sansasyoneldir"[117] yorumu Stalin'in 5 Mart 1953'de ölümüyle onaylanmıştı. Lider ölü hâlde yatarken, Beria'nın "geniş bir imparatorluğun tüm yurttaşları üzerinde yaşam veya ölüm gücünü tutan yeliaht prens gibi" davranmaktaydı. "Onun için, Stalin çoktan geçmişte kalmıştı."[118] Beria tahta eli kulağında yükselişi beklentisi karşısındaki heyecanını pek gizlememekteydi[119] ve muhtemelen kıdemli ordu subayları arasında güven oluşturmadığından veya etkisi olmadığından Moskova'da hemen bir darbeye girişmemişti.[120] Buna rağmen, "Stalin'in ölümü ilan edildiğinde Moskova'nın caddelerinin MVD [gizli polis] birlikleriyle dolu olmuş olması, Beria'nın zaferine hazırlık olarak çoktan polis nezaretlerinin

---

114. -ia, -ava, -aya ve -ua sonekleri tipik olarak Megrelyan soyadlarında görülür; Kartli-Kaheti soyadlarıysa -shvili, -dze, -eli, -ani, vb'yle biter: Unbegaun, *Russian Surnames*, s. 382-5.

115. Conquest, *Power and Policy*, s. 130-3, 137-44, 153; Conquest, *Stalin*, s. 306; Fairbanks, "Clientelism", s. 352-60; *Istoriya Gruzii*, C. III, s. 274-5; Knight, *Beria*, s. 159-64; Suny, *Making*, s. 286-7. Ayrıca bakınız: Khrushchov, *Doklad*, s. 42-3.

116. Conquest, *Power and Policy*, s. 143-5; Conquest, *Stalin*, s. 206, 308-11; Knight, *Beria*, s. 159; Volkogonov, *Stalin*, s. 569-77.

117. Conquest, *Power and Policy*, s. 8.

118. Volkogonov, *Stalin*, s. 573-4.

119. Alliluyeva, *Dvadtsat pisem*, s. 12-14; Conquest, *Stalin*, s. 311-12.

120. Volkogonov, *Stalin*, s. 333, 472.

kontrolünü ele geçirdiğini göstermektedir."[121] Bir sonraki gün hükümet sorumlulukları paylaştırılmış, Malenkov Bakanlıklar Konseyi'nin başı, Beria dört başkan yardımcısından biri olmuş ve Devlet Güvenliği Bakanlığı ile MVD birleştirilerek tek bir İçişleri Bakanlığı'na dönüştürülmüş ve başına Beria getirilmişti; elindeki güçlerinin teyit edildiği ve biraz daha genişletildiği görülmekteydi. Yönetimdeki üçler erkinden, Malenkov ve Molotov'la birlikte biri olarak Beria ünlü "Yahudi Doktorlar Komplosu"nu reddederek aydınlar arasında ve daha fazla özerklik ve daha az Ruslaşma sözü vererek de Rus olmayan SSC'ler arasında geçici bir popülerlik kazanmıştı.[122]

Beria'nın zaferi Tiflis'e kadar uzanmış, burada Nisan'da darbeye yakın bir şey gerçekleşmişti. Mgeladze görevden alınmış, Megrelyalıların sayısının neredeyse Kartvelyanlara eşit olduğu yeni bir büro atanmıştı; Baramia, Zodelava ve Rapava (1951-2'de görevlerinden alınmış kıdemli Megrelyalı memurlar) görevlerine geri dönmüş ve Bakradze başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuştu; onun Beria'yı "Gürcistan'ın en iyi oğlu, Lenin'in yetenekli öğrencisi, Stalin'in mücadele yoldaşı ve Komünist Parti ile büyük Sovyet devletinin seçkin emekçisi" şeklinde övmesi "sesli ve uzun alkışlarla" karşılanmıştı.[123]

Bununla beraber, Beria'nın başarısı kısa sürmüştü. 26 Haziran 1953'de Moskova'da, SBKP Başkanlık Heyeti, Bakanlar Kurulu ve Sovyet Ordusu komutanlarının birleşik bir toplantısında 10 Temmuz'a kadar ilan edilmemiş bir darbeyle görevden alınarak tutuklanmıştı. Hemen ardından Tiflis'te başka bir darbe gerçekleştirilmiş ve Beria'nın Gürcü MV'deki yandaşları tutuklanmıştı. Her ne kadar Bakradze, Beria'yı kamu önünde kınadıysa da, o da görevden alınmış ve yerine birinci sekreter olarak V. Mzhavanadze getirilmişti. Bundan sonra Gürcü KP bürosunda bir yerin, daimi olarak Güney Kafkasya Askerî Bölgesi'nin Sovyet Ordusu Komutanı'na ayrılması, Moskova'nın gelecek kırk yıl boyunca Gürcistan'a güvenmeyeceğini göstermişti.[124]

Beria'nın Moskova ve Tiflis'teki güç merkezlerinden kolaylıkla yoksun bırakılmış olması ve Kruşçev başkanlığındaki SBKP liderlerinin ona boyun eğmemiş ve ordunun onu silahsızlandırmak için güvenilir

---

121. Conquest, *Power and Policy*, s. 200-1; Knight, *Beria*, s. 183-4.
122. Conquest, *Power and Policy*, s. 195-6; Heler ve Nekrich, *Utopiya u vlasti*, s. 513-18; Knight, *Beria*, s. 184-91; V.P. Naumov, "Byl li zagovor Beri? Novye dokumenty o sobytiyakh 1953 g.", *Novaya i noveyshaya istoriya*, 1998, no. 5, s. 17-39; Volkogonov, *Stalin*, s. 574-5.
123. Conquest, *Power and Policy*, s. 136-7, 145, 150; Knight, *Beria*, s. 186-8.
124. Conquest, *Power and Policy*, s. 146-8, 150, 217-20, 222-3, 226-7, 440-7; Heller ve Nekrich, *Utopiya u vlasti*, s. 523; J. Keep, *Last of the Empires: a History of the Soviet Union 1945-1991*, Oxford, 1996, s. 44; Knight, *Beria*, s. 194-200, 213-15; Naumov, "Byl li zagovor Beri?", s. 33-7; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 131; Volkogonov, *Stalin*, s. 332-3, 576-7.

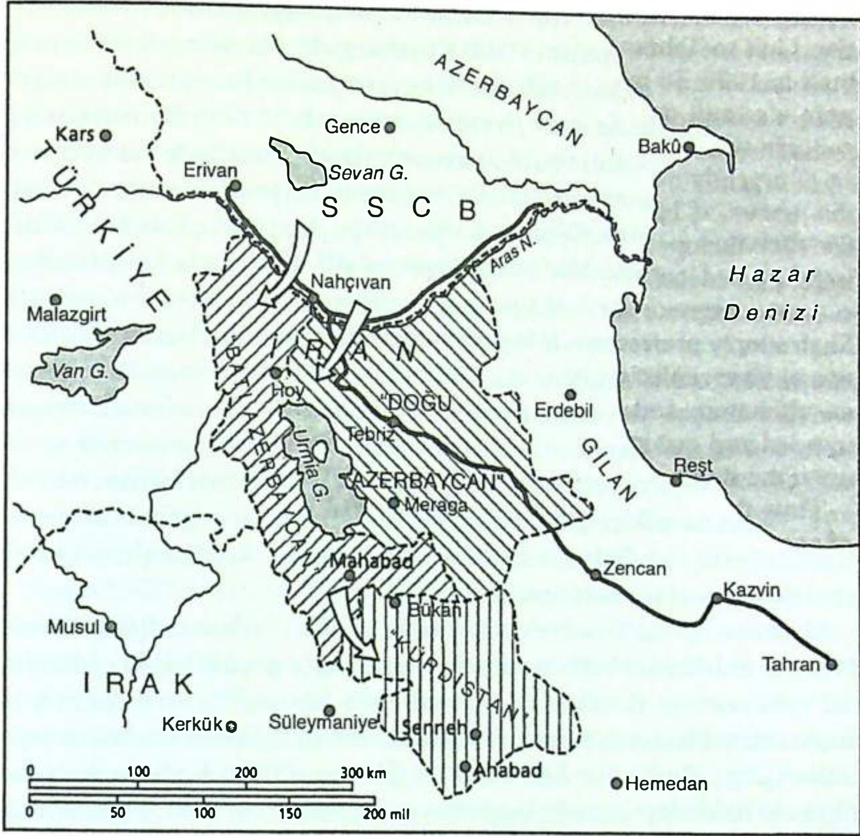
birlikler sağlamış olması, gücünün inanıldığından daha zayıf olduğunu göstermektedir. Eğer Beria'nın hayali gerçekten de tüm SSCB'yi ele geçirmek idiyse, Gürcistan'ın, Beria'nın kendi tarafına çektiği ulusalcı siyasetçilerin yönetimi altındaki SSC'lerle birlikte bile, tüm SSCB'ye boyun eğdirecek yeterli güce sahip olacağını düşünmüş olması çok büyük yanılgıydı.

SOVYET SAVAŞ SONRASI YAYILMACILIĞI: İRAN AZERBAYCANI VE KÜRDİSTAN

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden kısa süre sonra, tıpkı Beria'nın Gürcistanı'nın Stalinizme hizmetlerinden dolayı daha fazla toprakla "ödüllendirilmesi" gibi, Bakû-Azerbaycan'ın toprakları da, Rusya'nın İran ili Tebriz veya "İran Azerbaycanı"nı ilhak etmesiyle artacak gibi olduğunda (bakınız Harita 26), Kafkasya ve Ortadoğu'da uluslararası barış da potansiyel olarak tehdit altına girmişti. Bu durum dolaylı olarak Almanya'nın Haziran 1941'de SSCB'yi istilasından kaynaklanmıştı: O sırada Almanların İran'da yüksek bir itibarları vardı; hükümetleri 1926'dan beri hava taşımacılığı, deniz nakliyatı, yol yapımı, ağır sanayi ve İran'ın modernleşmekte olan ekonomisinin diğer sektörlerinin gelişimi için Alman firmalarıyla sözleşmeler yapmaktaydı. Almanya'nın düşmanları için savaş sırasında özellikle önemli olan, Almanların planladığı ama 1926-38'de İsveçli ve diğer mühendislerin inşa ettiği, İran Körfezi'nde Abadan'dan Tahran'a giden İran Trans Demiryolu'ydu.[125] Britanya ve Rusya da hâlâ derin bir şekilde İran'la ilgiliydi ve "ilk başta Rus-Britanya ilgisi, Amerikalıların teknik yardımıyla, Hitler'in orduları tarafından kuşatılmış Sovyetler Birliği'ne acilen gerekli savaş ihtiyaçlarının ulaştırılmasını kolaylaştırmaktı"; gerçi "Sovyetler daha sonra elde ettikleri yerleri serbest girişe kapatıp 'sovyetleştirmeye' başlayarak işgalden kazançlı çıkmaya çalışmıştı".[126] Bu arada, Nazi Almanya'sına karşı müttefikler olarak, orada ortak düşmanlarıyla birlikte bir var olmaya hoşgörü gösteremezdi. Şah Rıza tarafsız olduğunu ilan ederek Almanları atmayı reddettiğinde, İran sahnesinin iki eski emperyalist rakipleri olarak İran'a ültimatom vermişler ve buna uymayınca da 29 Eylül 1941'de İran'daki eski etki alanlarını istila ederek işgal etmişlerdi. Bunun üzerine şah tahttan çekilmiş ve Kraliyet Donanması'yla ülke dışına çıkartılmıştı.[127]

Böylece II. Dünya Savaşı boyunca Ruslar, Urmiye Gölü'nden Kuzey Horasan'daki Yezd'e kadar tüm Kuzeybatı İran'ı işgal etmiş, Britanya da

125. Hambly, "The Pahlavi autocracy: Rıza Shah", s. 229-30, 241-2.
126. Saikal, "Iranian foreign policy", s. 436.
127. Atabaki, *Azerbaijan*, s. 65, 85-8; Hambly, "The Pahlavi autocracy: Rıza Shah", s. 240-2.

Harita 26: Rusya'nın Mayıs 1945'te İran (güney) Azerbaycanı'nı "Sovyet Azerbaycanı"na ilhak etme ve Urmiye Gölü'nün güneyinde İran Kürdistan'ında bir komünist rejim oluşturma girişimi. İran, ABD, Birleşik Krallık ve SSCB arasındaki daha önceki uluslararası antlaşma doğrultusunda, istemeyerek de olsa, Sovyet ve Müttefik kuvvetleri Mart 1946'da İran'ı terk etmiştir.

güneyde Bender Abbas'tan Afgan sınırına, doğuda Hindistan'a kadar ufak bir kısmı elinde tutmuştu. Bu ikisi arasında İran Körfezi'nin kuzeyinde, Huzistan ve Fars'ı içeren ufak bir bağımsız İran bölgesi vardı. İran Ordusu, Rus istilasının kaba hızı karşısında tam bir kargaşa içinde kalmıştı; Ruslar ülkeye bir ay içinde 40.000 asker getirerek "Azerbaycan'ın modern tarihinde en önemli dönem" olarak şekillenecek beş yıllık işgali başlatmıştı.[128] İran'da savaş sırasında önemli bir siyasi gelişme 1941'de "Halk partisi" Tudeh'in kurulmasıydı. Demokratik ve Ulusalcı partilerden üyelerin bulunduğu bu partinin "örgütleyici

---

128. Atabaki, *Azerbaijan*, s. 85, 211 n. 78; F. Kazemzadeh, "Iranian relations with Russia and the Soviet Union, to 1921", *Cambridge History of Iran*, C. VII, harita s. 344; Saikal, "Iranian foreign policy", s. 435-7.

çekirdeği" Moskova'nın teşvik ettiği "... genç, eğitimli Komünistlerden [oluşmaktaydı]". Rusya'nın 1943'te Stalingrad'daki zaferinden sonra bu parti, Tahran'da, "giderek tek taraflı bir Rus yanlısı partiye dönüşmüştü" ve ayrıca Tebriz'de de epey destekleyeni vardı.[129] 1945 Sonbaharı'nda Azeri Türkçesi meselesi ve Azerbaycan'ın İran siyasetinde yetersiz temsili Tahran'daki bazı siyasetçilerin hırslarını açığa çıkarmıştı; bunların arasında en etkili olan, Tebriz sol siyasetinin duayeni ve kendini adamış bir Marksist-Leninist Mir Cafer Pişevari'ydi. Rusya'nın komünistleri, Bakû-Azerbaycan'daki üsleriyle, İran Azerbaycan'ının Moskova'nın etkisi alanına sokma konusunda önlerine gelmiş fırsatı kaçırmak niyetinde değildi. Tebriz'de, örneğin, altı Azeri okul kitabı seti *Vatan Dili*'nde paniranci yurtseverlik yerine dar bir Azericilik öne çıkartılmıştı; burada her ne kadar Azerbaycan tarih ve kültürü üzerine çok şey vardıysa da, İran'ın tarihi veya Azerbaycan'la toplumsal veya kültürel bağları üzerine hiçbir referans yoktu. Bu arada, SSCB devlet yayıncılarının himayesi altında, Tebriz ve Tahran'da 1941'den itibaren Azerice propaganda gazeteleri yayınlanmaya başlamıştı.[130]

Moskova ayrıca Türkiye üzerinde de 1944'ten itibaren, hangi ülkelerin savaş gemilerinin Akdeniz'den Karadeniz'e geçme hakkı olduğuna dair eski soruyu yeniden açarak ve 1925 Sovyet-Türkiye dostluk ve tarafsızlık antlaşmasını iptal ederek bir etkide bulunmaya başlamıştı. Kafkasya'da, Rusya bir kez daha eski Ermeni illeri Kars ve Ardahan üzerinde hak talep etmeye başlamış ve Gürcistan'ın Türk yönetiminde olan Karadeniz kıyı ili Lazistan üzerindeki hak iddiasını da yenilemişti.[131] Bundan başka, İran Azerbaycanı'nı 1 Aralık 1945'te özerk devlet ilanından bile önce, Rusya'nın entrikaları Azerbaycan'ın batı komşularına da uzanmıştı; İran'ın, Urmiye Gölü'nün batı ve güneyindeki Türk ve Irak sınırlarındaki dağlık ilçelerde bulunan Kürtleri, Ağustos 1945'te Kürt lider Molla Barzani liderliğinde ve Mahabad'ı başkentleri yaparak "Kürdistan Demokratik Partisi" kurmaya ve "Kürdistan Cumhuriyeti" olarak özerkliklerini ilan etmeye teşvik etmişti.[132]

---

129. Atabaki, *Azerbaijan*, s. 66-7, 72, 75-6; G.R.G. Hambly, "The Pahlavi autocracy: Muhammad Rıza Shah, 1941-1979", *Cambridge History of Iran*, C. VII, s. 246.
130. Atabaki, *Azerbaijan*, s. 89, 166-7. Bunlar muhtemelen Farsça-Arapça alfabeyle yayınlanacaktı; Tebriz Azerileri 1945 yılında hâlâ bu alfabeyi kullanmaktaydı (bakınız: bir Demokratik Parti genel kurulu üyelerinin portre fotoğraflarından ibaret bir sayfa, Atabaki, *Azerbaijan*, s. 111'in karşısı); burada bahsedilen kaynakların hiçbiri Rus Azerbaycan'ında bu alfabenin 1929'da kaldırıldığını ve yerine 1940'a kadar "devrimci" Latin alfabesinin getirildiğini (İran'da *Azerbaijan* gazetesinin ilk sayısının yayınlanmasından bir yıl önce) söylememektedir; bu tarihte Rus Kiril alfabesine geçilmiştir. Bakû'da Rus alfabesine aşinalık varken, bu Tebriz'de daha azdı.
131. M.E. Yapp, *The Near East since the First World War: a History to 1995*, 2. baskı, Harlow, 1996, s. 394-5.
132. Hambly, "The Pahlavi autocracy: Muhammad Rıza Shah", s. 245; haritaya bakınız, Atabaki, *Azerbaijan*, s. 128.

"Özerk Kürdistan" Eylül 1945'te İran'ın Tudeh Partisi ile Azerbaycan'ın Demokratik Partisi'nin birleşmelerine dair kutlamalar için Tebriz'e bir delege göndermişti. Tebriz Azerileri kendi illeri olmuş Tebriz ilinin sahiplenilmesinde belirmiş bu yeni rakipten pek hoşlanmamışlardı ama Sovyet "aracılığıyla" birbirinden kopuk iki topluluk müzakere etmeye ikna edilmiş ve Tahran'la, Başbakan Mir Cafer Pişevari önderliğinde yürütülecek daha fazla müzakerede bulunmak için yakın işbirliği yaparak Tahran'ın her türlü "böl ve yönet" girişiminden sakınmaya karar vermişlerdi.[133]

"Özerk" Azerbaycan ve Kürdistan'daki durum tüm komşuları için ciddi bir meseleydi; çünkü devam eden mevcudiyetleri ve Sovyetleştirilmeleri Batı İran ile ülkenin geri kalan kısmı arasında ağırlıklı olarak Türkçe konuşan Türki veya Türk hayranı 6 milyon insanın yaşadığı 500 kilometrelik bir takoz anlamına gelecekti.[134] Ayrıca bu yeni SSCB uydusunun etkili sınırını, Irak ve İran'ın petrol yataklarına çok yaklaştıracaktı ki, bu da çok ciddi stratejik sonuçlar anlamına gelmekteydi.

Mayıs 1945'te Avrupa'da savaşın sonu dikkatleri Sovyet birliklerinin İran'dan çekilmesi üzerinde yoğunlaştırmıştı. İran topraklarında Sovyet Rusya (ve de Britanya) askerlerinin varlığı 1921 tarihli İran-Sovyet antlaşmasına tabiydi; buna göre, İran'da Rusya'ya karşı herhangi bir üçüncü devletin silahlı güçlerinin olmasına izin verilmeyecekti; buna ek olarak ayrıca Ocak 1942'de imzalanmış, Britanya ve Sovyet güçlerinin düşmanlıkları sona erdikten altı ay sonra ayrılacaklarını belirten üçlü ittifaka da tabiydi. Eylül 1945'te düzenlenmiş ve nihai çekilme tarihini Mart 1946 olarak belirtmiş Müttefik Dışişleri Bakanları Konferansı da bunu pekiştirmişti. Fakat Britanya askerlerini geri çekerken SSCB çekmemiş ve aksine takviye kuvvetleri getirerek İran birliklerinin Tebriz-Azerbaycan'daki garnizonlara ulaşmasını engellemişti; bu İran'ın Sovyetler tarafından işgaline eşitti. Ancak Ocak 1946'dan, yani İran yeni kurulmuş Birleşmiş Milletler Örgütü'ne şikâyette bulunduktan sonra, Sovyetler Birliği sonunda 4 Nisan'da İran'la, Sovyet birliklerinin İran'ın Ruslara bir petrol imtiyazı bahşetmesi karşılığında çekileceğini belirten bir antlaşma imzalamıştı. SSCB şikâyette bulunmuşsa da, İran Başbakanı Ahmad Kavam'ın manevralarıyla hiçbir zaman petrol imtiyazına kavuşamayacaktı.[135]

---

133. Atabaki, *Azerbaijan*, s. 152-4; Hambly, "The Pahlavi autocracy: Muhammad Rıza Shah", s. 245-9.

134. Sovyet Azerbaycan'ında yaklaşık 2,9 milyon ve İran Azerbaycan'ında 3,2 milyon: N.Z. Hajjiev [Rusça "Gadzhiyev"], "Azerbaydzhanskiy yazyk", *Yazyki narodov SSSR*, C. II, *Tyurkskiye yazyki*, s. 66.

135. Atabaki, *Azerbaijan*, s. 69-72, 112; R. Ferrier, "The Iranian oil industry", *Cambridge History of Iran*, C. VII, s. 652-4; Kazemzadeh, "Iranian relations with Russia", s. 344-9; Keddia ve Amanat, "Iran under the later Qajars", s. 210; Saikal, "Iranian foreign policy", s. 436-9; Yapp, *Near East*, s. 395-6.

SSCB'nin kukla devletleri Azerbaycan ve Kürdistan Aralık 1946'ya kadar var olmayı sürdürmüş ve bu tarihte Muhammed Rıza Şah şiddet kullanarak varlıklarına son vermiş ve liderleri kaçmıştı: Pişevari Moskova'ya ve Molla Barzani de Irak'a; Barzani 1950'ler ve 1960'lardaki Kürt isyanlarında öne çıkacaktı. "O sırada ve şimdi çok az kişi Kavam'ın ne başardığını anlayabilmiştir. Azerbaycan, Soğuk Savaş sırasında Sovyetlere geçen ve sonra geri verilen yegâne toprak örneğidir... onun, ulusun bütünlüğüne üstü kapalı bir tehdit olarak Azerbaycan krizini idaresi, Kavam'ı muhtemelen 20. yüzyılın yapıcı İran devlet adamlarından biri olarak öne çıkarmıştır."[136]

136. Hambly, "The Pahlavi autocracy: Muhammad Rıza Shah", s. 248-51.

15
Stalin'in Ölümünden 1980'lere Kadar Kafkasya (1)

RUSYA'NIN GÜNEYDEKİ DEMİR PERDESİ

1953'de SSCB'nin Kafkasya toprakları üç büyük bölgeden oluşmaktaydı. Kuzey düzlükleri ve Don ile Volga'nın güneyindeki yükseklikler, Rostov, Astrahan, Krasnodar, Stavropol ve Grozni illerini kapsamakta ve bunlar "Rus" (Rossiyskaya) Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kalmakta, Ruslar tarafından "Rus illeri" olarak görülmekteydi. Bunların güneyinde, Büyük Kafkaslara doğru yükselen tepeler ve vadilerde, Rus olmayan yerli topluluklara ait "özerk" topraklar uzanmaktaydı ve bunların arasında sadece Çerkezler, Kabardeyler, Osetler ve Dağıstanlılar hâlâ kendi topraklarında yaşamakta ama 1843-4'te tehcir edilmiş Karaçaylar, Balkarlar, İnguşlar ve Çeçenler artık Orta Asya, Kazakistan ve Sibirya'da daimi sürgündeydiler. Dağların öte tarafında, Rusların "Transkafkasya" [Güney Kafkasya] olarak adlandırdıkları yer, Ermenistan, Azerbaycan (Ermeni Dağlık Karabağ'ı da kapsamaktaydı) ve Gürcistan (etnik Acaristan, Abhazya ve Güney Osetya bölgeleri de dahil) birlik cumhuriyetlerinden ibaretti. 1960'lara kadar Kafkasya Rusya'yla esasen Don üzerinde Rostov'dan, Çeçenistan ve Dağıstan'dan geçerek Azerbaycan ve oradan da Gürcistan'a giden demiryoluyla bağlanırken, bu tarihten sonra Bakû, Tiflis ve Erivan Moskova'yla jet uçak rotalarıyla bağlanmıştı. Büyük Kafkasların iki tarafındaki dağlık bölgeler uzak, ulaşılmaz, kısmen vahşi kalmış ve temaslar ancak çok az sayıdaki kışların büyük bölümünde kapalı geçitlerle sağlanmıştı. Tüm bölgeler Rusya'nın gizli polisi, MVD ve KGB'nin gözetimi altındaydı; özellikle de Türkiye ve İran'la uluslararası sınırlarından dolayı "Güney Kafkasya". Emperyal Moskova'nın gözünde Kafkasya'nın yerli toplulukları tamamen "güvenilir" değildi ve bu yüzden de Kızıl Ordu'nun içinde ve dışındaki birlikler ve sınır kuvvetleri tarafından herhangi bir sorun çıkmamaları için ağır kontrol altındaydılar; bunların toplamı 1980'lerde, yarısı Gürcistan'da

olmak üzere 300.000'e ulaşmıştı ki bu Kafkasya'yı "SSCB'de en ağır askerileştirilmiş bölgelerden biri" yapmaktaydı.[1]

1953'ten sonra, Stalin-Beria despotluğunun gevşemesi "Güney Kafkasya" cumhuriyetlerinde doğrudan hissedilmişti. Burada sadece kendiliğinden belirmiş ulusal hareketler değil, bazı Sovyet memurları da daha fazla özerklik arzusu göstermeye başlamış, Moskova'nın tüm bölge üzerinde ortak bir politika dayatarak sıkı bir kontrol sürdürme kararlılığına meydan okumuştular. Beria'nın adamları görevden alındıktan sonra SBKP'nin Birinci Sekreteri Kruşçev (1953-64), Stalin'in Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı SBKP'nin "Güney Kafkasya" Bürosu adı altında tek bir siyasi ve ekonomik varlık olarak birleştirme girişimini yeniden canlandırmıştı. Bu 1964'e kadar sürmüş ve bu tarihte L. Brejnev, Kruşçev'in tüm politikalarını tersine çevirmişti (bu daha fazla yerel özerklik teşvik ederek her bir cumhuriyetin KP liderinin konumunun pekiştirmesini sağlamıştı). Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bir konuda özellikle başarılı olmuştu: Bunlar yerel dillerinin anayasalarında resmî devlet dilleri olarak belirtildiği yegâne birlik cumhuriyetleriydi ve Gürcistan ile Ermenistan kendilerine özgü alfabelerini korumayı başarmıştı.[2]

Kafkasya'nın çevresindeki uluslararası ilişkilerdeki gerginlik, Stalin'in ölümünden sonra SSCB'nin, Türkiye'nin, daha önce Gürcü ve Ermeni nüfuslarının bulunduğu Lazistan ve Kars ilçeleri üzerindeki hak taleplerini (bu talepler 1945'te görünürde Gürcistan ve Ermenistan tarafından yapılmıştı)[3] geri çekmesiyle düşmüştü ve 1946'da Moskova, düzmece komünist rejimleriyle İran Azerbaycanı'nı ve Kürdistanı'nı terk etmişti.[4]

1956'da tüm SSCB'de Kruşçev'in Stalin'inin suçlarını kabul etmesiyle ortaya çıkmış ideolojik kriz, hiçbir yerde Gürcistan'daki kadar yoğun hissedilmemiş, burada birçok insan bu kınamayı uluslarına hakaret olarak almıştı. Gürcü KP'sinin Stalin'in suçluluğunun ulusalcı reddini geliştirme kararlılığı, Gürcü kitaplarında 1968'e kadar ifade edilmiş, Stalin yönetimi zamanındaki komünist despotluk ve Kruşçev'in "Gizli Konuşması"ndan son derece üstü kapalı şekilde bahsedilmişti.

---

1. S.F. Jones, "Adventurers or commanders? Civil-military relations in Georgia since independence", C.D. Danopoulos ve D. Zirker (Der.), *Civil-Military Relations in the Soviet and Yugoslav Successor States*, Londra, 1996, s. 37, 50, n. 12.
2. Diğer her yerde (Letonya, Litvanya ve Estonya hariç; buralarda Latin alfabesi kullanılmaktaydı) bazı yerel değişikliklerle Rus alfabesi dayatılmıştı: Matossian, *Impact*, s. 200; Suny, *Making*, s. 305.
3. Suny, *Looking toward Ararat*, s. 165-77; Suny, *Making*, s. 285. Laz topluluğu, Türk ve Gürcü ulusalcılarının onlara dair önyargılı tarih versiyonlarına dair bakınız: Bellér-Hann, "Myth and history".
4. *Cambridge History of Iran*, C. V.II, s. 245-9; J. Ememi-Yeganeh, "Iran vs Azerbaijan (1945-1946): divorce, separation or reconciliation?", *Central Asian Survey*, 1984, 3, 2, s. 1-27; Kinnane, *Kurds and Kurdistan*, s. 45-58; A. Roosevelt, "The Kurdish Republic of Mahabad", Chaliand (Der.), *People Without a Country*, s. 135-53.

Gürcistan'da (ve komşu Kuzey Osetya'da) Stalin'in heykel ve portreleri onlarca yıl daha varlığını sürdürmüş ve Stalin'in ölümünden sonra atanmış Gürcistan KP sekreteri Vasili Mzhavanadze 1972'ye kadar daha ziyade Stalinist olan bir rejimi muhafaza etmişti.[5]

Ermenistan'da Stalin'in aşırı övülmesinin sona ermesinden dolayı bir üzüntü yoktu. G. Harutyunyan ve Ermeni Merkez Komitesi'nin büyük kısmının 1953'te görevden alınmasından sonra, Ermeni halkı bir ulus olarak hayatta kalma sorunuyla uğraşırken KP'de de birbiri ardı sıra yeni başkanlar gelmişti.[6] Buna rağmen, Ermenistan'ın KP liderleri "Moskova'ya sadakat ve birbirini koruma [garanti eden]... sıkı arkadaş, meslektaş [ve]... akraba... ağlarıyla" ayrıcalıklı konumlarını muhafaza etmişti.[7]

Azerbaycan'da Stalin-Beria geçmişine aldırış edilmemesi daha zor olmuştu; buranın diktatörü M. Bağırov, Beria'nın yakın işbirlikçisi olmuştu. Bağırov 1953'de görevden alınarak tutuklanmış ve ardılı İ. Mustafayev yalakalıktan kötülemeye ani bir geçiş yapmıştı; özellikle Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin "akademik oturumunda" Bağırov'un Azerbaycan KP'sinin tarihi üzerine "kötü küçük kitabı" (Beria'nın tarihçi çabasını taklit eden) ittifakla kınanmıştı. 1956'da Bağırov, Stalin kültünü desteklemeye ek olarak "terörizm" ve "karşıdevrimci örgüt yaratma" suçlamalarıyla mahkemeye çıkartılmış ve birçok çalışma arkadaşıyla birlikte kurşuna dizilmişti. Üç yıl sonra Mustafayev'in kendisi görevden alınmış ve Veli Ahundov 1969'a kadar Azerbaycan'ın birinci sekreteri olmuş, bu tarihten itibaren saygı duyulan ve korkulan Haydar Aliyev Azerbaycan'ın hâkimi olmuştu.[8]

EKONOMİ VE ÇEVRE

Azerbaycan'ın Hazar'daki petrol yatakları Kafkasya'daki başlıca ekonomik kaynak olmaya devam etmiş ve (her ne kadar Volga-Ural bölgesi 1940'lardan itibaren ona yetişmiştiyse de) SSCB'nin ekonomisi için hâlâ büyük önemi vardı. Ekonomik ademimerkeziyetçiliği tercih eden Kruşçev, Bakû'da bir Petrol Sanayi Bakanlığı yaratmış ve 1947'de Sumgayt'ta sentetik kauçuk ve alüminyum üretmek için yeni bir sanayi

---

5. Conquest, *Power and Policy*, s. 144-53; R.B. Dobson, "Georgia and the Georgians", Z. Katz (Der.), *Handbook of Major Soviet Nationalities*, New York ve Londra, 1975, s. 186; *Istoriya Gruzii*, C. III, s. 329; E. Shevardnadze, *The Future Belongs to Freedom*, Çev. C.A. Fitzpatrick, Londra, 1991, s. 201; Suny, *Making*, s. 301.
6. Matossian, *Impact*, s. 199; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 180, 182.
7. Suny, *Looking toward Ararat*, s. 182
8. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 161-7; M.A. Ismailov, "Nauchnaya sessiya v Institute Istorii i Filosofii Akademi Nauk Azerbaydzhanskoy SSR", Azerbaijan SSR, Akademiya Nauk, *Trudy Instituta Istorii i Filosofii*, C. IV, Baku, s. 247-50; Knight, *Beria*, s. 18-19, 51, 64-5, 223.

kenti kurulmuştu. Fakat Azerbaycan tarımı kötü durumdaydı ve yetersiz sayıda konut inşa edilmişti, bu yüzden, "büyük bir gecekondu" olarak nam salmış Sumgayt'ta 1965'te Bakû'da olduğu gibi ciddi ayaklanmalar olmuştu. O sırada çok geniş bir alandan 1964'te ilk kez petrol çıkartılmaya başlamış Batı Sibirya Azerbaycan'ın refahını zorlamaya başlamıştı. Buradaki üretim kısa süre içinde, eski teknolojiden ötürü petrol kuyularının kurumaya başladığı Hazar'dakini geçmişti. Dolayısıyla Bakû, petrolünün müstesna kalitesine rağmen, tekel konumunu ve cömert devlet yatırımını kaybetmişti (Bu arada, petrol sanayinin fonlanması rekabetinde, Sibirya'daki gelişmenin ana taraftarının Ermeni ekonomist Abel Ağanbegyan olması Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki düşmanlığı da artırmıştı). Haydar Aliyev[9] 1969'da Azerbaycan'da KP'nin birinci sekreteri olduğunda, ağır toplumsal ve ekonomik sorunlar vardı; sanayi ile tarımı yeniden canlandıracağına dair verdiği söze rağmen huzursuzluk yaygındı. Bununla beraber, 1981'de Azerbaycan'ın sanayi üretimi SSCB'de en hızlı büyüme oranını yakalamıştı ve Aliyev pamuk, üzüm ve buğday üretimlerindeki büyümenin cumhuriyetin ekonomik sorunlarını çözdüğünü ileri sürmüştü. Fakat et ve süt ürünleri üretimi yetersiz kalmış ve 1984'te karneyle dağıtım gerekli olmuştu. Bu sıkıntıların etkilerini azaltmak için Azerbaycan tahıl, tereyağı ve tekstil üretimini diğer cumhuriyetlerle takas etmeye başlamış ama cumhuriyetin kredisi, petrol ve gaz üretiminin düşmesiyle azalmıştı; üretim artık SSCB toplamının %2'sini temsil etmekteydi.[10]

Gürcistan'da 1953'ten sonraki ekonomik gelişme aşırı yapmacık terimlerle açıklanmaya devam etmiş, her beş yıllık plan, daha önceki dönemi büyük ölçüde geçen üretim rakamlarıyla bir başarı olarak gösterilmişti. Bu sürekli artış, tarım alanları yerine kentlerde yaşayan ve çalışan nüfus oranında artışlarla birlikte, komünist toplumun nihai amacına doğru biraz daha ilerleme olarak gösterilmişti.[11] Örneğin, 1959-66'da Gürcistan'ın dönüşümü sürmüştü:

> 139 yeni sanayi girişimi üretime geçmişti... Çiatura Manganes Tröst'ün merkezi bitirme fabrikası... ikinci Khrami hidroelektrik istasyonu ve Çiatura [manganez] zenginleştirme tesisi... Rustavi sentetik fiber atölyesi de [bunlara

---

9. İlk isminin ilk harfi onu ayırt etmek için gereklidir; çünkü Şii Azerbaycanı'nda, şehit Ali'den türetilmiş Aliyev soyadı son derece yaygındır.
10. A. Aghanbegyan ve Z. İbrahimova, *Sibir ne ponaslyshke*, 2. baskı, Moskova, 1984, s. 45-8, 113, 148, 160; Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 164, 165, 166-9, 182-3; E. Fuller, "The Transcaucasian republics during the Brezhnev era", *RFE/RL*, 1983, no. 13, s. 2-3; A.V. Maleshenko ve Yu.N. Zinin, "Azerbaijan", M. Meshabi (Der.), *Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union: Domestic and International Dynamics*, Gainesville, Fl, 1994, s. 102; K. Stroyev, vb, *Ekonomicheskaya geografiya SSSR*, 8. baskı, 1986, s. 198; I. Zemtsov, *Partiya ili mafiya? Razvorovannaya respublika*, Paris, 1976, s. 5-6, 10, 58-66, 100, 102.
11. Örneğin bakınız: Suny, *Making*, s. 280-1, 296-7.

dahildi]... Doğalgazı Azerbaycan ve Krasnodar'dan Gürcistan'a getirmek için ana boru hatları döşenmiş... böylece tesislerin gaz kullanımına geçmesi mümkün olmuştu.[12]

Bunların bir kısmı savaş zamanı projeleriydi: Rustavi'deki çelik fabrikası kurulmaya 1944'te başlamış ve ilk çeliğini, Azerbaycan cevherini ve Batı Gürcistan ile Abhazya'nın kömürünü kullanarak 1950'de üretmişti. Rustavi'nin inşası için gerekli emeğin Beria'nın toplama kampı tutuklularından geldiği varsayılabilir. Aynı durum 1945'te açılmış ve Batı Gürcistan'da Samtredia'yı Tuapse ve Krasnodar'la birleştiren, böylece Tiflis'ten Moskova'ya yolculuğu epeyce kısaltan yeni Karadeniz sahili demiryolu için de geçerlidir. Batı Gürcistan'da 1950'lerin başında başka bir proje, Guria'da Poti ile Abhazya'da Oçamçire arasındaki sıtma bataklıklarının çay ve narenciye üretimi için kurutulmasıydı; bu da Gulag tutuklularının kullanıldığı bir işti. 1960'ların sonunda Gürcistan sanayisi son derece gelişmiş, Rustavi ve Tiflis'teki Doğu Gürcistan mühendislik tesisleri Doğu Gürcistan'daki manganez madenleri ve Çiatura ve Zestafoni'deki metalurji fabrikaları ve de Orjonikidze otomobil tesisleri de dahil olmak üzere Tkibuli-Kutaisi bölgesinin birçok fabrikasıyla birleştirilmişti.[13]

Gürcistan, istisnai şekilde bol doktor sayısıyla, "Gürcistan'ı SSCB'de üçüncü yapan kentli kişi başına düşen yararlı yaşam alanı arzıyla" ve sadece Estonya ve Ermenistan'ın geride bıraktığı özel banka hesaplarıyla ve birçok SSC'den daha yüksek yaşam standardından dolayı Rusların gözdesi olmuştu. Bundan başka, orta ve yükseköğrenime erişim konusunda Gürcistan birinci sıradaydı. Komünist bakış açısından daha az itibar gören başka bir gerçek de, "yasadışı villa ve bireysel ev inşası da [dahil] özel mülkiyetin cumhuriyette yaygın olmasıydı."[14] Ayrıca Tiflis'te herhangi bir Rus kentinden çok daha fazla özel araba olduğu ziyaretçilerin gözünden kaçmamaktaydı. Bunlar Kruşçev'in ademimerkeziyetçiliğinden kaynaklanmıştı:

> Gürcistan'da Mzhavanadze'nin uzun süre görevde kalmış olması, merkezdeki yetkililerle "müzakerede" bulunmalarını sağlayacak kendi etnik siyasi merkezlerini oluşturacak yerini sağlamlaştırmış yerel yetkililerin belirmesine olanak sağlamıştı.... Gürcistan'daki birçok sanayi firması her yeri kapsayan sendikalardan çıkıp cumhuriyetin kontrolüne geçmişti; 1958'de Gürcistan'ın sanayi üretiminin %98'i cumhuriyetin idaresi altındaki girişimler tarafın-

12. *Istoriya Gruzii*, C. I II, s. 350.
13. *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1953-5, C. I, s. 484; *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1963, C. I, s. 295; Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Gruziya*, s. 107, 110, 113, 115, 117-19, 125, 204, 217-19; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, s. 685; Westwood, *Russian Railways*, s. 283, 303.
14. Dobson, "Georgia and the Georgians", s. 162, 163, 166-7, 182.

dan gerçekleştirilmekteydi... Gürcistan parti seçkinleri siyasi, ekonomik ve kültürel kurumlar üzerindeki kontrolünü artırmıştı... ve Moskova adına yönetirken aslında Gürcüleri ekonomik gelişim ve kültürel asimilasyonda çok hızlı hareket etmeye zorlayan merkezden gelen politikalara düşük düzey direniş sunmaktaydılar.[15]

Diğer yandan, Gürcistan'ın düşük düzey savaş sanayi Sovyet silah üretiminde paydan yoksun bırakmış ve kendisini askerî anlamda Rus metropolünün karşısına koyma imkânından yoksun kalmıştı.[16]

Gürcistan'da tarım dezavantajlı bir konumdaydı; çünkü tarım yapılabilir alanı az olup tarımda makineleştirmeyi engelleyen çok dağlık bir yerdi; bu arada, batıdaki kıyı bölgesi hariç tarım alanları sulama gerektiriyordu. Fakat sahip olduğu topraklar son derece değerliydi; çünkü iklimi, onu, SSCB'de üzüm, limon, mandalina, çay ve diğer yarı tropikal ürünlerin yetiştirilebileceği özel bir yer yapmaktaydı.[17] Bu ürünlerin yüksek ticari değeri özel teşebbüsü teşvik etmişti: 1975'te "Ufak bahçeler... Gürcistan'ın 1,2 milyar dolarlık tarımsal üretiminin %40 kadarını üretmekteydi... Gürcistan'da üretilen üzümlerin sadece %68'i (Azerbaycan'ın %88'i ve Ermenistan'ın %97'siyle karşılaştırıldığında)... devlet tedarik acentelerine satılmaktaydı".[18] Üretimin büyük kısmı gayriresmi dükkânlar aracılığıyla perakende satılmak için Rusya'ya gönderilmekteydi. Bu tür "suistimaller" yüzünden 1972'de Şevardnadze burada kontrolü almaya ve tarımsal uygulamaları yeniden örgütleyerek Gürcistan'ın resmî üretimini artırmaya gönderilmişti.[19]

1987'den itibaren Gürcistan'da ekolojik amaçları olan gayriresmi gruplar belirmişti. İlk kampanyaları tipik bir devasa SSCB projesi üzerinde yoğunlaşmıştı: Tiflis'i Büyük Kafkas Sıradağları üzerinden Orjonikidze'yle birleştiren bir demiryolu; ama yol açacağı çevresel, kültürel ve ekonomik olumsuz sonuçlardan (ve hükümetin yürüttüğü gizlilikten) ötürü karşılaştığı protestolar sonucunda Ağustos 1988'de rafa kaldırılmıştı.[20] Bu projenin bu sayede sakınılmış bir yanı da, yeni

15. Suny, *Making*, s. 301-2, 304.
16. Diğer bölgelerdeki sanayinin büyük kısmının askerî-sanayi komplekse ait olduğu ve bu yüzden de "tüm birliği ilgilendiren önemde" bulunduğu bir dönemde sanayilerinin Moskova'ya bağlılığını sona erdirmek ve onları Gürcistan'ın kontrolüne aktarmak önemliydi. Hem Gürcistan hem Azerbaycan (sırasıyla %8,5 ve %7,7) hem de Baltık cumhuriyetleri ve başka bazı cumhuriyetlerde bu kategoride çalışanların düşük oranlarda olduklarını gösteren rakamlar bunu teyit ediyor gibidir; ama Ermenistan'da epey yüksek bir rakam söz konusuydu (%17,8): B.Horrigan, "How many people worked in the Soviet defense industry?", *RFE/RL Research Report*, 1992, no. 33, s. 35.
17. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Gruziya*, s. 104, 113-14, 116-25.
18. Dobson, "Georgia and the Georgians", s. 162-3.
19. Fuller, "Transcaucasian republics", s. 3-4; Shevardnadze, *Future*, s. 24-5; Suny, *Making*, s. 306, 312.
20. *RFE/RL*, 1988, no. 527; 1989, no. 14, s. 17; S.F. Jones, "The Caucasian mountain railway Project: a victory for *glasnost*?", *Central Asian Survey*, 1989, 8, 2, s. 49-55.

demiryolunun Gürcistan ve öbür taraftaki Terek toprakları arasında mal ve yolcu taşımacılığını artırırken, Rus birliklerinin Moskova'nın Tiflis'teki Güney Kafkasya Askerî Bölgesi karargâhına süratle transferini de kolaylaştıracağıydı.

Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin en ufağı olarak Ermenistan, ekonomisinin gelişimi için çaresiz daha büyük komşularıyla işbirliğine bağımlıdır ve bu da çoğu kez, örneğin Erivan'ı Tiflis-Bakû'ya bağlayacak demiryolunun sık sık Akstafa'da ertelenmesinde olduğu gibi yetersizdir. Bunun için para 1930'larda sağlanmıştıysa da Gürcistan'ın çıkarlarına uygun olmadığından Beria tarafından ertelenmişti. Yapımı tekrar Stalin'in ölümüne kadar başlamamış ve Erivan-Akstafa ana hattı 1988'lerde tamamlanmıştı.[21] Sovyetlerin muazzam boyutlarda "doğa dönüştürülmesi" tercihinin yarattığı yeni bir sorun da, Hrazdan Nehri'ni desteklemek için 1930'larda Sevan Gölü'nün suyuna el atma ve böylece Erivan'ın hidroelektrik gücünü olduğu kadar, içme ve sulama suyu miktarını da artırmak amacıyla yapılmış girişimde ortaya çıkmıştı. Fakat boruların 1949'da açılmasıyla Sevan Gölü'nün su düzeyi 22 metre düşmüş ve bunun da çevre üzerinde son derece olumsuz sonuçları olmuştu. Sonunda uzun bir tünel inşa ederek başka bir nehirden göle su getirmek zorunda kalınmıştı. Erivan'ın nüfusunun artmasıyla yeterli elektrik sağlama sorunu, Bakû-Tiflis boru hattından alınan doğalgazla çalışan bir santral inşa edilerek çözülmüştü; bu, Azerbaycan ile Ermenistan arasında büyük ümitlerle "Dostluk" adı verilmiş bir işbirliği örneğiydi.[22]

1960'lar ve 1970'lerde yeni elektrik santrallarına enerji sağlamak için Erivan ve çevresine doğalgaz boru hatları getirerek ve cumhuriyetin güneydoğusunda Vorotan Nehri üzerinde hidroelektrik santralları kurarak Ermenistan'ın enerji arzında büyük ilerlemeler kaydedilmişti. Bu gelişmelerin birleşik etkisi, elektik gücünde üç kat artış olmuştu.[23]

1960'lardan itibaren Ermenistan kendi kimya sanayi, metal işleme tesisleri, makine mühendisliği ve bir de otomobil tesislerini geliştirmişti. Fakat ülkenin teknolojik gelişimde en önemli alanı, molibden, altın, gümüş ve nadir yarı iletken metalleri selenyum ve tellüryum da dahil olmak üzere genelde yaygın olmayan cevherlerde nispeten zengin olmasından kaynaklanmaktaydı. Böylece 1970'lerde Erivan, hesap makineleri,

---

21. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Armeniya*, s. 167; Matossian, *Impact*, s. 123-5. Matossian, s. 125 n.1a'da 1958'e kadar açılmadığına dair bilgi ihtimal dışıdır; *Atlas SSSR*, 1983, s. 42'de çok dolaşarak giden bir yol göstermektedir; ufak *Atlas SSSR*, 1988, s. 112'de Hrazdan, Dilican ve İcevan üzerinden doğrudan Erivan'dan Akstafa'ya gittiğini göstermektedir.
22. G.I. Anokhin, *Malyy Kavkaz*, Moskova, 1981, s. 21, 123, 124; *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1953-5, C. III, s. 64; L.F. Grigorova, *Sevanskiy unikalnyy variant*, Erivan, 1983, s. 3-4, 7-8, 15-16, 20-3, 91-2; Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Armeniya*, s. 115-17; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 369, 397.
23. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo naroda*, s. 397

bilgisayarlar ve bunlarla ilişkili elektronik aletlerde SSCB'nin bilimsel araştırma enstitüleri ve ticari üretimlerinde en önemli merkezlerinden biri olmuştu ve entelektüel çalışmalarda RSBSC'den sonra en fazla insanın çalıştığı yer Ermenistan idi.[24] Bilimsel başarıları, özellikle astrofizik araştırmalarında, 1943'te Ermeni Bilimler Akademisi'nin kurumasıyla kabul edilmişti ve artık Ermenistan SSCB'nin sibernetik, elektronik ve programlama alanlarındaki gelişmelerde başı çekmekteydi.[25]

Bu endüstriyel gelişimin bir sonucu son derece yüksek kentleşme düzeyiydi ve bu, çok sayıda genç insanı Erivan'a çekerek yeni sorunlar getirmiş, Erivan'ın nüfusu 1959-1979 arasında iki kat artarak 1.119.000'a çıkarken dağ ilçelerindeki köylerin nüfusu düşmüştü. 1980'lerde ekolojik sorunlara ilişkin farkındalık kimyasal tesislerden kaynaklanan hava kirliliğine ve Sevan Gölü'nün suyunun azalmasına karşı halk protestolarına yol açmıştı. 1986'dan sonra Ukrayna'daki Çernobil felaketi, 1979'da Medzamor'da açılmış nükleer santrale dair benzer kaygılar protestolara sebep olmuş, Aralık 1988'deki sert depremden sonra kapanması uzun süreli elektrik sıkıntıları doğurmuştu.[26]

"İKİNCİ EKONOMİ"

Bu on yıllar boyunca her üç Güney Kafkasya cumhuriyetinde endüstriyel büyüme, yaşam standartları, sağlık ve eğitim hizmetlerinde, özellikle güneydeki komşuları Türkiye, İran ve Irak'la karşılaştırıldıklarında kayda değer gelişmeler olmuştu.[27] Fakat SSCB'de her yerde olduğu gibi bu refah büyük ölçüde resmî ekonomiyle birbirine dolaşmış ve SBKP'nin en yüksek halkalarına kadar yolsuzluklarla delik deşik olmuş "ikinci ekonomi"ye dayanmaktaydı.

Gürcistan'da her yere yayılmış "ikinci ekonomi" nüfusun bir kısmında o kadar büyük miktarlarda özel zenginliğin oluşmasına izin vermişti ki, Batı kaynaklı bir çalışmaya göre, yolsuzluk, verimsizlik ve azınlıklara karşı ayırımcılık Gürcistan'ın ekonomik ve siyasi yaşamını ele geçirmişti. Onlarca yıl aynı mevkiyi korumuş olmak cumhuriyetteki Stalin sonrası bürokratik grubu dizginlenemeyen bir oligarşiye dönüştürmüş ve bu, Kafkaslıların yaşamın tüm alanlarındaki faaliyetlerinde yakın aile ilişkileri ve kişisel bağlara dayanan, alışkanlıklarıyla birleşince, karşılıklı yardım, koruma ve sistemin dışında olanları tanımamaya

24. Katz (Der.), *Handbook*, s. 144; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 399-400.
25. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 367, 375, 378-9, 407-9; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 184.
26. R. Adams, "Millions at risk from Armenian Chernobyl", *Sunday Times*, 26 Kasım 1995, s. 22; *RFE/RL*, 1988, no. 454; no. 538, s. 11; no. 552, s. 12-16; 1989, no. 1, s. 21-2; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 196.
27. G.F. Schroeder, "Transcaucasia since Stalin: the economic dimension", Suny (Der.), *Transcaucasia*, s. 397-416.

dayanan, içine nüfuz edilemeyen bir sisteme yol açmıştı.[28] 1965-72'de Gürcistan İçişleri Bakanı ve ardından da KP birinci sekreteri olarak Şevardnadze'nin yasallığı yeniden oluşturmak için girişimde bulunduğunu söylemesi bunu teyit etmiştir:

> Merkezî ekonomik yönetimin kusurları ile bürokratik yolsuzluk arasındaki bağlantıyı hemen göremedim.... Yolsuzlukları kamufle etmek için en el üstünde tutulan kavramlar kullanılmıştı. Benim için kamu yaşamının en tepe noktalarını kapsayan yolsuzluğa... ve masa altı anlaşmalara... karşı mücadele temel ulusal varlıklarımızı koruma meselesine dönüşmüştü. Kansere dönüşmüş rüşvet sorunuyla çürümüş bir ulusun yazgısı, ... yüksek yerlerdekilerin korumasından yararlanan az sayıda suç klanının çürütücü etkileriyle yozlaşmaktı... Ayrıca [Moskova hükümetinin], cumhuriyeti her türlü özerklikten yoksun bırakan aşırı diktatörlüğünü zayıflatmak [ve] komuta dayanan yönetim sisteminin kontrolüne meydan okumak için yollar aradım.[29]

Gürcistan'da yozlaşmanın en kötü namlı ustaları arasında Mzhavanadze ve Çurkin'in (Gürcistan KP'sinin daha önceki birinci sekreteri), rüşvet kazançlarıyla imparatoriçeler gibi yaşayan eşleri vardı.[30]

"İkinci ekonomi" ve yolsuzluk SSCB'de her yerdeydi ama Gürcistan'da "Gürcistan kültürünün ana değerlerinden", Gürcü erkeğinin takip etmek zorunda olduğu davranış kalıplarından kaynaklandıkları ileri sürülmüştür; bu, neden "tüm Sovyet Cumhuriyetleri arasında Gürcistan'ın en dinamik ve kökleri en derinde, ... bazı araştırmacılara göre Cumhuriyet'in GSMH'sinin %28'inden daha büyük ikinci ekonomisi olduğunu" açıklamaktadır. Bu davranış kalıpları arasında şunlar vardır: "'erkeklik' gösterisi ve eldeki malların teşhir ve tüketimini gerektiren" aile şerefi anlayışı; çarpıcı şekilde teşhir ve risk almayı gerektiren rekabetçilik ve "[bir insanın] kişisel olarak ilişkileri bulunan ve onlar aracılığıyla" potansiyel olarak kendisine yararlı "diğerleriyle ilişkiler oluşturabileceği insan grubundan" oluşan ağlar. Arzu edilen nesnelerin daimi eksikliğinin bulunduğu bir ortamda bu toplumsal değerlere bağlılık, "insanların neden düzenli ikinci ekonomi faaliyetlerinde günlük risk almayı kabul ettiklerini ve girişimcilik ruhunun, Moskova'nın kontrol etmek için ısrarlı girişimlerine rağmen Sovyet Gürcistan'ında bu kadar belirgin olmasını açıklamaktadır." Muhtemelen bu Gürcü ulusal özelliklerini de yansıtmaktadır: Gürcü ikinci ekonomi operatörleri, tutumluluk ve... ertelenmiş haz içeren, geleneksel olarak Batı kapitalizmiyle

28. Suny, *Making*, s. 304-7.
29. Shevardnadze, *Future*, s. 27-30.
30. K.M. Simis, *USSR: Secrets of a Corrupt Society*, Çev. J. Edwards and Schneider, Londra, Melbourne ve Toronto, 1982, s. 36-9.

ilişkilendirilenlerden farklı bir kalıptandılar; oysa Gürcüler "harcama ve gösterişe meraklı kumarbaz girişimcilerdi". Gürcü ekonomisinin kurumsallaştırılmış "iş bitirici"den (Rusça *tolkaç*, "fırsatçı") yoksun olması, "ekonominin çalışma şekli olduğu varsayılan resmî, bürokratik biçim ile Gürcü ekonomisinin akraba ve yakınlarını kayıran, son derece kişiselleşmiş girişimci doğası arasındaki" derin ayrımı göstermektedir: Gürcülerin "iş bitirici"ye ihtiyaçları yoktur; çünkü "Her Gürcü kendi çıkarları veya kendi ağının çıkarları için bir potansiyel *tolkaç*'tır. Dolayısıyla, Gürcistan'da 'bir [memuru] başka biriyle değiştirmek aslında hiçbir şey değiştirmez ...[çünkü] bir kişi değiştirilebilirse de, ağlar var olmaya devam eder'. Bu yüzden, Rusya'nın ikinci ekonomisi ile Gürcistan'ınki arasındaki farklılık sadece derece [farkı değildir]... temel bir kültürel farklılığa dayanmasıdır".[31]

Şevardnadze'nin kayırmacılığı, bölgesel yandaşçılığı, kıdem suistimalini, kamu mevkilerinin satılmasını, korumacılık ve rüşveti kınamasına rağmen, bunların hiçbiri kaybolmamış ve "özel iş imparatorlukları" kârı için suç işleme oranı büyümeye devam etmiş; bu suçlara Gürcistan'ın Rusya'da çalışan meyve satıcısı için bahçe ve bağlardan silahlı saldırılarla ürün çalma da dahildi; bu girişimler olmadan Rusya'da hiç kimsenin limon alma şansı yoktu![32]

Ermenistan da bu konuda daha iyi değildi. Şevardnadze düzeyinde gelecek vaat eden bir reformcunun olmadığı Ermenistan'da, tespit edilmekten karşılıklı koruma sağlayan "sıkı arkadaş ve meslektaş ağı", üst düzey liderliğin bariz zarar görmezliğini güvence altına almaktaydı.[33] Ara sıra dürüst bir memur üstlerinin görevi kötüye kullanmalarını açığa çıkarmaya girişse de, bir bireyin bu ağdan kurtulması neredeyse olanaksızdı; Ermeni CID'inin Lideri S. Kurinyan üst düzey memurların suçlarına dair bir dosya hazırladığında bunun bedelini komploya kurban giderek hapsedilmek olarak ödemişti. 1960'lar ve 1980'lerde Ermenistan'da gelişmiş ikinci ekonomi inisiyatifinin bir yanı, devlet idaresindeki belediye ulaşım depolarından "kiralamış" şoförlerin kişisel kâr için kullandıkları otobüslerdi. 1984'te SSCB bürokrasisi Ermenistan'la ilgili başka bir önerge vererek "rüşvet, spekülasyon, paragözlük ve korumacılığın" yaygınlığı üzerine şikâyette bulunmuştu. Üç yıl sonra, Gorbaçov'un, SBKP'nin kendisini temizlemesinin SSCB'de bir ahlaksal yenilenmeye yol açacağı ümitlerinin yarattığı ruh hâli içinde,

---

31. G. Mars ve Y. Altman, "The cultural bases of Soviet Georgia's second economy", *Soviet Studies*, 1983, 35, 4, s. 546-60.
32. Dobson, "Georgia and the Georgians", s. 182-4; Fuller, "Transcaucasian republics", s. 6-8; lebanidze, "Echo of gunshots", *Pravda*, 16 Ağustos 1986, s. 6, *CDSP*, C. 38, no. 1, s. 18; J.W.R. Parsons, "national integration in Soviet Georgia", *Soviet Studies*, 1982, 34, 4, s. 558-9; Simis, *USSR*, s. 34-40, 117-19.
33. Suny, *Looking toward Ararat*, s. 197.

Ermenistan'ın kıdemli KP yöneticilerinden H. Kotanciyan Ermeni partisinin tamamını benzer suçlar dolayısıyla eleştirmiş ve birinci sekreteri Demirciyan'ın istifasını talep etmişti. Ardından, cumhuriyet liderliğini sadece yeniden yapılanmaya dair tüm girişimlere karşı çıkmakla değil, hatta yerel basını mevcut durumu açığa çıkaran haber yapmaktan engellemekle suçlama sürecinde Kotanciyan'a S. Khaçataryan da katılmıştı. Bulundukları pozisyonda inat eden ve Gorbaçov tarafından Karabağ'daki mevcut durumu kabul ettiklerinden rahatsız edilmeyen Demirciyan ve adamları Mayıs 1988'e kadar hiçbir eleştiriyi önemsememişlerse de, o tarihin sonunda Moskova'nın emirleriyle görevden alınmışlardı.[34]

Azerbaycan, 1976'da yayınlanmış *Parti veya Mafya? Yağmalanmış bir Cumhuriyet* adlı kitaba göre bu konuda Gürcistan veya Ermenistan'dan daha kötü durumda olmuş olabilirdi. Yazarı baskın sınıf *nomenklatura* arasındaki genel bozukluklardan bahsetmişti; *nomenklatura*, bireylerin, her ne kadar basın tarafından rezil edilse ve "ayinsel gözden düşmeyle" karşılaşsalar bile, bu halkadan nadiren atılmalarını sağlamaktaydı.[35] Bir istisna, 1958'te yolsuzluktan mevkini kaybetmiş, Azerbaycan KP'sinin birinci sekreteri Mustafayev'di. Gizli polisle hayat boyu ilişkisi olan Haydar Aliyev 1967'de Azerbaycan KGB'sinin başkanı olmuştu. Enerjisinin büyük kısmını Mustafayev'in, 1969'da mevkini kaybetmiş ardılı V. Ahundov'a karşı yolsuzluk kanıtı toplamaya ayırmıştı. Aliyev (Şevardnadze gibi) rüşveti, entrikaları ve yakın kayırmacılığını ortadan kaldıracağına yemin etmiş, Ahundov'un meslektaşlarına karşı bir temizlik hareketi başlatmış ve sonunda tüm bunlar için Başkan Brejnev tarafından onurlandırılmıştı. Fakat Aliyev'in kendisi de cumhuriyet bürokrasisini KGB'den meslektaşları ve kendi bölgesi Nahçıvan'dan akraba ve adamlarıyla doldurmuştu; sonunda Aliyev'in KGB kökenli "dürüst" öğrencileri rüşvet ve yolsuzlukla suçlanarak yirmi dokuzu görevden alınmıştı.[36]

Birçok açıdan Azerbaycan, başkenti Bakû'nun Avrupalı yanına rağmen, Özbekistan gibi bir Orta Asya cumhuriyetine benzer şekilde faaliyet göstermiştir, geleneksel yerli toplumsal örgütlenmesinin KGB tarafından bile nüfuz edilemez olduğu söylenmiştir.[37] Burada toplumsal ilişkiler

---

34. Fuller, "Transcaucasian republics", s. 8; *RFE/RL*, 1984, no. 434, s. 4; Simis, *USSR*, s. 185-6; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 182-3, 196-7, 200.
35. Simis, *USSR*, s. 172; Zemtsov, *Partiya ili Mafia?*, s. 11-20, 26-30, 33, 41-2, 68-9, 76-7, 98.
36. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 166, 168-9, 177-81; Fuller, "Transcaucasian republics", s. 1; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 38; *The Times*, 12 Ağustos 1969, s. 4; 22 Ekim 1987, s. 8; Zemtsov, *Partiya ili Mafia?*, s. 70, 72-6, 83-93.
37. USSR, Statisticheskiy Komitet Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv, *Itogi vsesoyuznoy prepisi naseleniya 1989 goda*, C. V II, *Natsionalnyy sostav naseleniya SSSR*, Minneapolis, 1993 (mikrofiş baskısı) (bundan sonra Census 1989, Minneapolis), res. 2, tablo 16; Lemercier-Quelquejay, "Islam and identity", s. 42. 1970'de Azerbaycan'daki Rusların oranı %28 kadar yüksekti.

kişinin doğup büyüdüğü mahallesindeki ilişkilerine dayanmaktaydı ve burada "Sovyet devletinin siyasi mekanizma ve entrikaları değil, aile yakınları ile aşiret ve klan bağları daimi ve en üstün gerçeklıklerdi".[38] Aile ve arkadaşlık ilişkileri daimi olduğundan ve karşılıklı yardım zorunluluğunu dayattığından, kayırmacılık "yolsuzluk" olarak görülmemekteydi: Her Müslüman memur, ahlaksal olarak kendi mahallesinden akraba ve insanlara iş vermek zorundaydı. Bu toplumsal sistemin geç Sovyet versiyonu "mafya" idi; "tek ve çözülmez bir bütün oluşturmak için geleneksel aşiret yapısı ile... parti yapısının kaynaşması." Öyle ki hükümet memurları SBKP'ye dahil olabilirdi ama aynı zamanda "Moskova'nın asimilasyoncu politikalarına doğal, kendiliğinden bir direniş biçimi" şeklinde klanlarına bağlı kalmalıydılar.[39] Azerbaycan'ın geleneksel sisteminde, kayırmacılık, bakanlık mevkileri veya en yüksek hukuk pozisyonlarına "seçilmek" de dahil olmak üzere en üst seviyelere kadar çıkmaktaydı. Günlük yaşamda rüşvetler yükseköğrenime kabul edilmek, iyi notlar almak, sınavları geçmek ve hatta akademik pozisyonlara ulaşmak için de kullanılmaktaydı.

İslamın önemli bir toplumsal yanı olduğundan, Azeri komünist memurlar dinsel cenazelere ve diğer ayinlere de katılmakta ve SSCB yasalarının yasaklamış olmasına rağmen, "başlık parası" (*kalım*) ve kızları sadece evlilik için hazırlamak üstü kapalı bir şekilde sürmekteydi. İçten Müslüman tavırları sürdürürken dışta bu tavırlarla çatışan toplumsal normlara uyuyormuş gibi gözükmeyi savunan İslami takiye ilkesi bu ikiliği şüphesiz teşvik etmekteydi. Bu ilke özellikle Şii İslamla ilişkili olduğundan, İslamın Azerbaycan'da komünist rejim altında "varlığını mı sürdürdüğü" yoksa "yeniden mi canlandığını" bilmek epey zordu. Fakat orta sınıf ve entelektüellere bakıldığında, Sovyet seküler eğitimi modern, Avrupa fikirlerini aşılamıştı ve bu Azerbaycan'a ve 1980'lerin sonunda gelişmiş ulusalcılığa bağlılığın temeli olmuştu.[40]

İki Güney Kafkasya cumhuriyetinde en üst idari mevkiler KGB görevlileri Haydar Aliyev ve Eduard Şevardnadze'ye verilmişti. Her ikisinin de, yolsuzluklarla uğraşırken "bir tür idealist tavır içinde olmuş" reformcu olarak tanımlanmış olması çelişkilidir. Çıkarcı uygulamaları veya yolsuzluk pratiklerini yok etme iddiaları kuşkuya yol açmaktadır; çünkü kendilerini son derece yaygın karşılıklı yükümlükler ağının dı-

38. D.S. Carlisle, "Uzbekistan and the Uzbeks", *Problems of Communism*, 40, Eylül-Ekim 1991, s. 30.
39. B.Z. Rumer, *Soviet Central Asia*, Boston, 1989, s. 145-50, Carlisle, "Uzbekistan", s. 31-2'de alıntılanmıştır.
40. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 141, Carlisle, "Uzbekistan", s. 32; E. Fuller, "Democratization threatened by ethnic violence", *RFE/RL*, 1989, no. 34, s. 34-5; 1990, no. 41, s. 29; no. 48, s. 22; 1991, no. 1, s. 42; no. 2, s. 24; no. 38, s. 29; no. 39, s. 32, Simis, *USSR*, s. 35, 78, 109, 113, 167, 172.

şında tutmaları neredeyse olanaksızdı.[41] Bir savunucusu Aliyev'e ilişkin şöyle demektedir: SBKP içindeki doğasından gelen despotluğu reform etme arzusu olmamakla beraber, "açgözlülük.ve rüşvet onun, katı bir emir-komuta ve kör bir itaatten" oluşan subay ahlakına hakaretti; bu yüzden, Azerbaycan KP'sini ve yönetimi güvenilebilecek kişilerle doldurmuştu; sadık ve önderlik edilmeye hazır KGB subayları/memurları.[42] Fakat onların elleri bile temiz kalamamış, zimmete para geçirme, rüşvet vb Güney Kafkasya cumhuriyetlerinde "şaşırtıcı bir düzeyde" devam etmişti.[43]

SEKÜLER KÜLTÜR, DİL VE ULUSALCILIK

Güney Kafkasya topluluklarının ulusal kültürleri ve gelenekleri Stalin-Beria diktatörlüğünün en kötü özellikleri sona erdikten sonra tekrar canlanmıştıysa da, kendini etnik açıdan ifade etmeye dair en ufak bir işaret, "'burjuva' ulusalcılık belirtisi" olarak resmî kınama ve baskılara yol açmaktaydı. Aslında bunlar Rus "büyük ulus" ulusalcılarının koloni mülklerindeki yerli yurtseverliğe hoşgörüsüzlüklerine doğal tepkiler ve yabancı yetkililerin geçmiş baskılarına dair öfkeydi. SSCB'de her yerde olduğu gibi, bu her şeyden önce komünist terör zamanında akrabalar ve arkadaşların keyfî yok edilmesi anlamına gelmişti. Kruşçev'in 1956'da başlattığı mağdurların "itibarlarının iadesi" en sonunda insanların bu olaylardan bahsetmesine ve kimin suçlu olduğunu bilme talebiyle ortaya çıkmalarına fırsat vermişti. En kamusal şekilde yassı tutulan kurbanlar arasında aniden öldürülmüş ve ardından üstünkörü bir biçimde "itibarları iade edilmiş" akademisyenler, yazarlar, müzisyenler ve sanatçılar vardı.

Azerbaycan

Ulusal kültürlere SBKP saldırılarının bir saçma yanı, geleneklerin muhafaza ettiği ve daha sonra yayınlanmış sözel halk destanlarının bile çoğu kez "zararlı" (genelde Rus karşıtı duygular) içeriklerinden ötürü kınanmış ve yasaklanmış veya baştan yazılmış olmasıdır. Bu, Kalmuk destanı *Janhr*'ın 1934'te "eleştirisiyle" başlamıştı; bundan sonra Türki destanları bu uygulamanın kurbanları olmuştu: Azerbaycan ve Türkmenistan'da Dede Korkut, Özbekistan'da Alpamış ve Kazakistan'da Koblandı Batır. Bu cumhuriyetlerde yerli KP liderleri ülkelerinin destanlarını, sahte bir tavırla "feodal", "antidemokratik", "dinsel", "pantürkçü", vb şekillerde suçlamıştı. Stalin gittikten sonra bu destanların çekingen

41. Suny, *Making*, s. 311.
42. Zemtsov, *Partiya ili Mafia?*, s. 87-92.
43. Fuller, "Transcaucasian republics", s. 6-7.

bir şekilde itibarlarının geri verilmesi başlamış ve insanlar komünistlerin bunları ve çoktan ölmüş isimsiz yazarlarını suçlamasının anlamsız bir saçmalık olduğunu ilan etmişti.[44]

Azerbaycan'da Dede Korkut'un suçlanmasının başını Birinci Sekreter Bağırov çekmiş, coşkulu bir şekilde "Sovyet halklarının dostluğu"nu teşvik etmiş ve Azeri tarihçilerinin ülkelerinin Ruslara tabi kılınmasına direndiklerini yazmalarını kınamıştı; oysa "doğru" görüş, onların gönüllü bir şekilde bu ayrıcalığı kucakladıkları ve Rusya'nın "medenileştirici misyonunu" kabul ettikleriydi. 1953'ten sonra gelmiş genel rahatlama daha rasyonel bir yaklaşıma izin vermiş gibiydi ve ilk Azerice kapsamlı Azerbaycan tarihi çalışması başlamıştı. Fakat bu projenin amacı sonunda ulusalcı ve siyasi çıkmıştı: Antikçağ Yunanlarının Albanyalılar olarak bildiği topluluğun Azerilerin ataları olduğunu ilan ederek büyük ölçüde Azerilerin Doğu Kafkasya'da tarihsel olarak ilk olduklarını ileri sürmekteydi. Bu varsayımın amacı Ermenilerin, yaygın bir şekilde Türkçe adı Karabağ olarak bilinen bölgenin ilk başta Ermeni anayurdunun bir parçası olduğu görüşünü çürütmekti.[45] Azeri edebiyatı da toparlanmaya başlamıştı. Bazı terör kurbanı yazarların, örneğin, M. Müşfik ve H. Cavid gibi, itibarları iade edilmiş ve "Buzların erimesi"nin getirdiği ruh hâli doğrultusunda İ. Hüseynov, A. Veliyev ve diğerleri yeni çalışmalar yayınlamıştı.[46] Bununla beraber, bu "itibar iadelerinin", gerçekleştikçe kamuya ilan edilmemiş ve yazarların çalışmalarının yeniden yayınlanmasıyla birlikte olmamış olması, Azerbaycan'ın bu konuda esrarlı davrandığına işaret etmektedir; sanki bir özgürlük konuşmasının yine de baskıya uğrayabileceği ima edilmeye çalışılıyordu.[47]

1958'de Mustafayev, cumhuriyetin anayasasında yapılan bir değişiklik sonucu Azericenin resmî dil olarak ilan edilmesiyle ulusal kültürün aracı olarak Azeri dilinin önemini kabul etmişti. Ayrıca Kruşçev'in ailelere çocukları için ya Rusça ya da yerli dilde eğitim veren bir okul seçmeye izin veren kararının uygulanmasına da direnmiş ve onun yerine Rusçayı Azeri okullarında ve Azericeyi de cumhuriyetin Rusça eğitim

---

44. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 169-72; A. Bennigsen, "The crisis of the Turkic national epics, 1951-1952: local nationalism or internationalism?", *Canadian Slavonic Papers*, 17, 2-3, Ottawa, 1975, s. 463-74; Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 215-17; Forsyth, *Peoples of Siberia*, s. 377; Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 38-9, 85; Tillett, *Great Friendship*, s. 104-5, 158.
45. Tillett, *Great Friendship*, s. 4-8, 10-11, 15-16, 21, 30-3, 45-9, 145-7, 165-70, 331-5, 387-402. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 2-3, 159, 172-4'te sunulmuş "Azeri Türk" ulusalcı davasının Ermeni davasının bahsini bile açmaması (bakınız "Arşak", "Uttik" ve "Albanya", s. 112'nin karşısındaki harita, Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*) ve dizinlerinde "Ermenistan"ı tamamen atlaması bu görüşe dair kuşku uyanmasına yol açmıştır. Genelde Azerilerin Kafkasya Albanyası'na ilişkin Antikçağ'ın nadir kanıtları yeniden işlemesi, C. Toumanoff, *Studies* gibi çalışmaların titiz araştırmacılığının bu konudaki otorite vasfını sarsamamaktadır.
46. Tekiner, "Azerbaijan", s. 61.
47. A. Djavadi, "Glasnost", s. 98.

veren okullarında zorunlu ders yapan bir eğitim yasası çıkartmış ve böylece Rusçayı tüm Rusça eğitim vermeyen okullarda zorunlu ders yapan 1938 yasasının yerli dillere karşı yarattığı önyargıyı kaldırmıştı. Bunun bir örneği, her ne kadar Bakû Üniversitesi'ndeki öğrencilerin %85'i Azeri idiyse de, önemli Petrol-Gaz Enstitüsünde tüm derslerin Rusça veriliyor olmasıydı. Hükümetin okullarda Rusça öğretmesinin SSCB'nin Rus dili ortamında öğrencilere çok yararlı bir araç sağladığı, ulusal onur için bir teselli değildi; çünkü bu hâlâ Azeri öğrenciler ve kültürüne karşı bir ayrımcılık olarak görülmekteydi. Ne olursa olsun, 1960'lar ve '70'lerde Azerbaycan'ın eğitim düzeyi düşük, okuma yazma bilmeyenlerin, ders asanların oranı yüksekti ve yükseköğrenime erişim için rüşvet sistemi epeyce bozmuştu.[48] Azerilerin yeni dil yasası, ulusal onur meselelerinde çarpıcı tavırlarıyla bilinmeyen (1960'ların genç şairlerinden Halil Rıza, "Anadil" şiirinde Azericeyi yüceltmiş ve Rusçanın egemenliğini kınamıştı) bir cumhuriyet için olağanüstüydü.

En büyük üç Güney Kafkasya ulusundan, bu âna kadar en zayıf ulusal kimlik bilinci bulunan ve ulusalcılığı en azgelişmiş olan Azerilerdi. Fakat 1960'larda Azeri eğitim kurumu "Albanya" kökenini dayatmaya ve esasen Ermeni karşıtı bir ulusalcı öğreti oluşturmaya başlamıştı. Ermeni karşıtıydı, çünkü bir yazara göre, Azeriler hâlâ "bir toplumsal aşağılık kompleksi" içindeydi ve Ermenileri (çok zulme uğramış ve neredeyse evsiz) "Azeri toprakları üzerinde emperyal tasarıları olan Sovyet gücü merkezlerine yakın güçlü ve etkili insanlar olarak algılamayı seçmişlerdi".[49] Dolayısıyla, Azerbaycan'da da, başka yerlerde olduğu gibi, 1970'lerde resmen hoş görülmüş bir yurtseverlik dalgası belirmişti; yazarlar ve tarihçiler, son 30 yıldır fazlasıyla bastırılmış "geçmişe yeniden ulaşmaya çalışıyordu". Yurtseverce sempatiler (ve hatta Azeri ulusal kimliğinin öne sürülmesine doğru eğilim), birçok insan için Brejnevci siyasi tepkinin vücut bulmuş hâlini temsil eden Birinci Sekreter Haydar Aliyev'e atfedilmekteydi.[50]

Azerbaycan kökenlerine dair Türk görüşünün diğer yanı İran karşıtlığıydı. Buna ait bir örnek, 1978'de yayınlanmış *Azerbaycan Tarih ve Kültürünün Burjuva Yanıltıcılarına Karşı* sempozyumunda "Çağdaş İran tarihçiliğinde Safevi tarihine ilişkin belli sorunlara yani bir bakış açısı" sunan bir makaledir. Burada "İranlı tarihçilerin hakikati çarpıtmada sık sık başvurdukları yollardan biri, Azerilerin farklı bir yerli topluluk

48. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 165-6, 175-6, 186; Yu.V. Bromley, vb, *Sovremennye etnicheskiye protsessy v SSSR*, 2. baskı, Moskova, 1977, s. 266-7; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 247-8; Ekiner, "Azerbaijan", s. 63; Zemtsov, *Partiya ili Mafia?*, s. 10, 49.
49. Suny, *Looking toward Ararat*, s. 199. Ayrıca bakınız: Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 2-3, 172-4; V.B. Harutyunyan, *Sobytiya v Nagornom Karabakhe: khronika*, kıs. I, Şub. 1988-OC. 1989, Erivan, 1990, s. 21; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 8, 52-3, 60, 70.
50. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 190-1.

olduğu gerçeğini, onların tarih, kültür ve dilini İran ve 'İranlılar' tarihinin altında sınıflandırarak görmezden geldikleri" ileri sürülmüştü. Yazar "günümüze kadarki İran tarihçiliğinde" Safevi hanedanının, ulusal dini Şiilik olan bir İran, "Aryan" ulusu olarak sunulduğu, "oysa aslında bir Azerbaycan devleti olduğunu" iddia etmişti.[51] Burada "Azerbaycan" nasıl anlaşılırsa anlaşılsın, Safevi hanedanının kurucusu İsmail'in etnik ve İslami kökeni sorusu böyle yüzeysel şekilde iddia edilemeyecek kadar karışık ve ihtilaflıdır.[52]

Etnik ve dinsel görüşlerden kaynaklanan herhangi yerel önyargıya ek olarak, Azerbaycan tarihçiliği Rus komünist rejiminin, saf bir şekilde Rus militarizmini gerekçelendirmek için tasarlanmış ve sayısız Azeri (ve diğer Kafkasya) yayınlarında belirmiş Batı karşıtı retoriği tarafından da çarpıtılmıştı. Buna dair bir örnek, Rusya'nın Kafkasya'daki savaşları üzerine öncü çalışmalarından birine gecikmiş bir saldırıydı: Baddeley'in *The Russian Conquest of the Caucasus* [Rusların Kafkasya'yı Fethi]. İlk kez 1908'de yayınlanmış, iyi bir araştırmanın sonucu olan bu mütevazı kitap, her ne kadar Britanya ile Rusya'nın arasındaki emperyal rekabetin doruğunda yazılmıştıysa da, yerli topluluklara karşı savaştaki Rus komutanlarını eleştiren kısımlar sınırlı ve dengeli olup Rus kaynaklarına dayandırılmıştı. Ayrıca Baddeley yerli direnişin lideri Şamil'i eleştirmeyi de unutmamıştı. Fakat Rus tarihine artan ilgi bu kitabın 1969'da Batı'da yeniden yayınlanmasına yol açtığında kitap (dokuz yıl sonra!) Azeri akademisyenler tarafından yerden yere vurulmuştu. Resmî paranoyaya uymuş bir eleştirmen kitabın yeniden yayınlanmasını, Rusya'nın Azerbaycan tarihinde askerî bir fetih olan rolünü yanlış göstermeye çalışan kapitalist komplonun bir parçası olarak ifade etmişti. Oysa görünürde hakiki resmî versiyon şöyleydi:

> Rus birliklerinin Hazar illerine gelişi [1622'de], çok eski zamanlardan beri[!] Rus kentleriyle ekonomik ilişkileri olmuş... [ve] Rusları iyi bir şekilde tanıyacak ve onların insani niteliklerini takdir edecek kadar bol zamanları olmuş ["Azeri"] kitlelerin hayallerini gerçekleştirmişti. Bu, Rus birliklerinin ülkelerine geldiklerini öğrendiklerinde yerel nüfusun gösterdiği sevinci açıklamaktadır.

---

51. O.A. Efendiyev, "K osveshcheniyu nekotorykh voprosov istorii Sefevidov v sovremennoy iranskoy istoriografii", S. Sumbatzade (Der.), *Protiv burzhuaznykh falsifikatorov*, s. 125-7; Aslında bahsi geçen "günümüz" yayınlarının hepsi 1922 ile 1931 arasında yayınlanmıştı ve 1957 çalışmasına gönderme yapılan "Türk" yazar Zeki Velidi Togan (Rusçada Zaki Validov) Türk değil, Başkurt idi.
52. Bakınız *Cambridge History of Iran*, C. V I: Roemer, "Safavid period", s. 198-200, 340-2; B.S. Amoretti, "Religion in the Timurid and Safavid periods", s. 619; R. Hillenbrand, "Safavid architecture", s. 762-3.

Bu iğrenç abartı bir yana, bu makalenin en çarpıcı özelliği Azeri ulusalcılığının temel temasıdır: Baddeley ve yayıncıları "Arran, Karabağ ve Barda kentinin İran'da değil, Azerbaycan'da bulunduğunu ve Barda sakinlerinin en eski dönemlerden beri Azeri olduklarını biliyor olmalıydılar".[53] Kabul edilmelidir ki, Azerbaycan olarak adlandırılan bir yerin sakinlerinin Azeri olmaları beklenmelidir ama yukarıdaki ifade birçok soru sorulmasına yol açmaktadır: Tarihsel Albanya'nın bir kısmının ismi "Arran" (Arapça "ar-Ran/Arran" değil) ve bunun kökeninin muhtemelen Kafkasya dili (Türki değil) olduğuna dair; daha önce Atropatena Media'sı olarak adlandırılmış (hakikaten "çok eski zamanlardan beri"!) Azerbaycan ve Şirvan'ın eyaletleri olduğu büyük Pers İmparatorluğu'na dair; sadece Azerbaycan'ı değil, aynı zamanda İran, Kafkasya ve Küçük Asya'yı istila etmiş Türki toplulukları akınlarına dair. Bazı Azeri tarihçilerinin yaptığı gibi, Azerilerin veya en azından daha önce "Rus Azerbaycanı" olarak adlandırılan yerdekilerin (yani Şirvan) 18. yüzyılda "her zaman" orada yaşamış (yani "yerli")[54] farklı bir topluluk olduklarını ileri sürmek saçmaydı. Azerbaycan (tıpkı Gürcistan gibi) yüzyıllarca İran İmparatorluğu'nun parçasıydı ve İran İmparatorluğu'nun kendisi sık sık istikrarsızlık ve parçalanma dönemlerinden geçmiş bir devletti.[55] Kavgacı ama reddedilmez şekilde eski hanedanı ve güçlü Hıristiyan birliğiyle (bazı prenslerinin kendilerini korumak için taktiksel nedenlerle İslamı kabul etmelerinin dışında) Gürcistan gibi nispeten homojen bir ülkenin bile birleşmesi engellenmiş ve ciddi şekilde parçalanmış olarak kalmıştı. Diğer yandan, zaptolunamaz ve yurtsever Gürcü halkının ve ulusal anayurtlarının uzun süreler boyunca İran'a tabi olduğu tarihsel gerçeği onlar tarafından hiçbir mahcubiyet duymadan rahatlıkla kabul edilmektedir.

Gerçek hayatta Azeri şovenizmi Şeki'nin kuzeybatısında Gah-Balakan (eskiden Zakatala) bölgesinde ifade edilmişti. Burası, nüfusun %5'i Azeri ve tarihsel olarak Gürcistan'a ait olmasına rağmen 1921'de Gürcistan'dan Azerbaycan'a aktarılmıştı. Kısmen Hıristiyan kısmen Müslüman ve İngilo olarak bilinen yerel Gürcü topluluğu (nüfusun %35'i), Gürcü kiliselerinin sistematik yıkılması ve Gürcü çiftçilerin atılarak yerlerine Azerilerin yerleştirilmesi uygulamaları da dahil olmak üzere zorunlu asimilasyon ve dağıtma sonucunda 1950'lerden beri büyük ölçüde Azerileştirilmişti. Burada, Azerbaycan'da her yerde olduğu gibi, tüm Müslümanların, etnik kimliklerine bakmaksızın "Azeriler" olarak kay-

53. F.M. Aliyev, "Ob iskazhenii istoricheskoy deystvitelnoti v knige F. Bedli", S. Sumbatzade (Der.), *Protiv burzhuaznykh falsifakatorov*, s. 58-62.
54. I.G. Aliyev (Der.), *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 79-81; A.S. Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 237.
55. Roemer, "Successors of Timur", s. 107-8.

dedilmesi nüfusun %90'ının Azeri olduğunu gösteren bir resmî rakama yol açmıştı; öyle ki, 1959 nüfus sayımı bu bölgede tek bir Gürcü, İngilo veya Dağıstanlı göstermemişti.[56] Eğitimde, Gürcü okullarının kapalı ve Gürcü ders kitaplarının da yasak olmasından dolayı İngilolara karşı bir ayırımcılık bulunduğundan birçok Hıristiyan İngilo çocuklarını Gürcü hükümet burslarıyla eğitim almaları için Tiflis'e göndermekteydi. Azerbaycan yetkilileri, İngilo öğrencilerinin Azerbaycan'a dönmeyeceklerini düşünerek bunu gönüllü kabul etmiş ve böylece bölgenin etnik homojenliğini biraz daha artırmıştılar; Diğer yandan, Müslüman İngiloların Gürcistan'a gitmeleri engellenmişti. Azeriler bu şekilde iş hayatında İngilolara karşı ayırımcılık uyguladıklarından, onlara kültürel tesisler oluşturma izni vermediklerinden ve Gürcü isimleri kullanmalarını yasakladıklarından 1982'de Gürcistan'ın her yerinde protestolar düzenlenmişti. 1988'de Moskova hükümeti öğrenci değişimleri düzenleyerek gerilimi (ve Gürcistan'daki Azeri topluluğuna karşı Gürcü misillemesini) azaltmaya çalışmış ama bunun yararı olmamıştı.[57] Azeri hükümeti İngilo bölgesinin "her zaman" Azeri olduğunu savunulamaz bir şekilde ileri sürerek Gürcü kültürünün kendi sınırları içindeki tüm izlerini silme girişimlerini gerekçelendirmeye çalışmış, bu iddiasını Kafkasya Albanyası'nın belirsiz tarihine, onunla 20. yüzyıl Azerbaycan'ı arasında süreklilik olduğuna dair "kanıt" manipülasyonuna dayandırmıştı. Bu arada Lezgiler de doğrudan Kafkasya Albanyası'ndan gelen benzer bir köken iddiasında (en azından eş gerekçelendirmeyle) bulunurken Gürcü tarihçiler de İngilo bölgesi ve Şeki'nin Şirvan ili de dahil olmak üzere daha önce Albanya'nın parçası olmuş Hereti'nin meşru bir şekilde Gürcistan'ın parçası olduğunu iddia etmişti.[58]

Birinci Sekreter Aliyev'in Azerilerin etnik kökenlerine dair görüşü her ne idiyse, KGB'si tetikteydi ve Azerbaycan demokratik hareketinin ilk liderlerinden Abdulfez Aliyev (Elçibey olarak tanınmıştır) "ulusalcılık" nedeniyle 1975-6'da hapsedilmişti. Elçibey'in fikirlerini paylaşan birçok Azeri, Moskova'nın önerdiği, Azericenin resmî dil olarak statüsünü

---

56. V. Chalidze, *Natsionalnye problemy i perestroyka*, Benson, 1988, s. 191, 193-4, 196-8; E. Fuller, "Azerbaijan's relations with Russia and the CIS", *RFE/RL*, 1992, no. 43, s. 54; H. Hamzatov, "Perestroyka and national consciousness: humanitarian and social aspects", *Sovetskiy Dagestan*, 1988, no. 6 ve A.K. Balammahomedov, "Our roots are our languages", *a.g.e.*, 1989, no. 3, her ikisi de *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, C. 8, no. 5, s. 7-8'de alıntılanmıştır.
57. *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, C. 8, no. 3, s. 10; Chalidze, *Natsionalnye problemy*, s. 199-205; E. Fuller, "Nationalist protest in Georgia", *RFE/RL*, 1982, no. 28, s. 3.
58. Chalidze, *Natsionalnye problemy*, s. 205; E. Fuller, "The Azeris in Georgia and the Ingilos: ethnic minorities in the limelight", *Central Asian Survey*, 1984, 3, 2, s. 80; Guliyev, *Istoriya Azerbaydzhana*, s. 34; *Letopis Kartli*, s. 82-3; M.D. Lordkipanidze ve D.L. Muskhelishvili (Der.), *Ocherki istorii Gruzii*, 8 cilt, Tiflis, 1988, C. I I, *Gruziya v IV-X vekakh*, s. 269, 271, 273-4; Rizvanov ve Rizvanov, *Istoriya lezgin*, s. 5; Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 51-6, 60, 124.

iptal edecek anayasal değişikliğe karşı 1978 gösterilerine katılmıştı.[59] O sırada Azerbaycan SSC'sinin nüfusu 6.000.000'dan fazlaydı ve bunların %78,1'inin Azeri, %8'inin Ermeni, %8'inin Rus ve %2,6'sının da Lezgi olduğu ve kentsel nüfusun ilk kez kırsal nüfusu geçtiği söylenmiştir.[60] Dil açısından bakıldığında, Azerbaycan'da yaşayan Azeriler ile Ermenilerin %43'ü çok iyi Rusça konuşabilirken, çok az Rus Azerice konuşmasını öğrenmişti. Daha farklı bir şekilde söylenecek olursa: Azerilerin %57'sinin Rusçası iyi değildi ve bu, Afganistan'da (burada SSCB 1978-89'da bir kukla rejim oluşturmuş ve iç savaşa dahil olmuştu) savaşan askere çağrılmış Rus erlerin Azerilere önyargıyla yaklaşmasına ve fiziksel tacizde bulunmasına yol açmıştı.[61]

Yüzeysel "yolsuzluk karşıtı kampanyalara" rağmen, 1980'lerde Azerbaycan'daki günlük ahlak gelişme göstermemişti. Bu tarihlerde bir Moskova komisyonu, şişirilmiş giriş sınavı sonuçları gibi "normal" yolsuzluk uygulamalarından dolayı sadece öğrencilerinin bilgisizliğinden değil, aynı zamanda kadrosunun da cehaletinden ve bazı öğretmenlerin, yükseköğrenim tezlerini parayla yazdırmış olmalarından kaynaklanan "uzmanlık" alanlarındaki bilgisizliklerinden ötürü Azerbaycan'ın Ekonomi Enstitüsü'nün kapatılmasını istemişti. Bu tür yolsuzlukları rapor etmiş ve daha sonra hem Bakû hem de Moskova'da *nomenklatura* saflarının kendilerine genel anlamda kapatılmasıyla susturulmuş bazı profesörlerin keşfettikleri gibi, aile bağları ve karşılıklı korumacılık bağları hâlâ faaliyetteydi.[62]

1970'lerin sonlarında Rus karşıtlığı sınırına yaklaşmakta olan yurtseverlik duyguları Azeri edebiyatında belirmeye başlamıştı, örneğin, Azerbaycan'ın Rusya'nın dostluğuna ve üstün kültürüne borcuna dair "doğru" tarihsel görüşü hicveden bir masal gibi.[63] Bununla beraber, bir

59. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 105, 205, 297 n. 92.
60. 1959, 1970, 1979, 1989 Nüfus Sayımlarında Azerbaycan'la ilgili nüfus rakamları:

	1959	1970	1979	1989
Toplam	3.697.717	5.117.081	6.026.515	7.021.178
Azeriler	2.494.381	3.776.778	4.708.832	5.804.980
	%67,5	%73,8	%78,1	%82,7
Ermeniler	442.089	483.520	475.586	390.505
	%12	%9,5	%7,9	%5,6
Ruslar	501.282	510.059	475.255	392.304
	%13,6	%10	%7,9	%5,6
Diğerleri	%6,9	%6,7	%6,1	%6,1

61. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 108, 184-5, 187; Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 126; *CDSP*, 1988, C. 40, no. 9, s. 15.
62. Chalidze, *Natsionalnyye problemy*, s. 19-21.
63. Altstadt; *Azerbaijani Turks*, s. 188-90; M Mikailov, "Azeri journal publishes fable satirizing Russo-Azeri friendship", *RFE/RL*, 1984, no. 182.

Azeri muhalif hareketi belirmemiş ve ilk başta Gorbaçov'un "yeniden yapılandırma" ve "açıklık" politikasına kamu desteği az olmuştu; bu muhtemelen Haydar Aliyev'in Gorbaçov'un reformlarına dair haberlerin Azerbaycan medyasında belirmesini önlemesinden dolayıydı. 1982'de Brejnev'in ölümünden kısa süre sonra Aliyev, Yuri Andropov'un kısa sürmüş SSCB hükümetinde birinci başbakan yardımcısı ve Politbüro üyesi olmuştu. Bundan sonra Aliyev, Gorbaçov'un SBKP liderleri arasında varolan "arsızlığın" kınanmasını önemsemeyerek ve memleketi Nahçıvan'da bir tunç büstünün dikilmesine izin vererek gösterişli bir biçimde Stalinci yöntemlere bağlılığını ilan etmişti. Aliyev'in Azerbaycan'daki 13 yıllık despotluğu sırasında yolsuzluk artmış, bu sırada ara sıra Tanrı'nın vücut bulmuş hâli olarak övülmüş veya 1981'de Karabağ'da bir resepsiyonda bir şair tarafından "peygamber Ali" olarak selamlanmıştı.[64] Aliyev'in despotluğunun bir kötü vakası, Azerbaycan'ın başsavcısı Gambar Mamedov'un, dairesinin suç teşkil eden yolsuzluğunu açığa çıkararak cezalandırma girişiminde bulunduğundan bir "sorun çıkarıcı" olarak zulme uğramasıydı. Mamedov (infaz edilmiş baş soruşturmacı Babayev'den daha şanslıydı) sahte suçlamalarla mevkini kaybetmiş ve yedi yıllığına Leningrad'a sığınmak zorunda kalmıştı.[65] Aliyev'inse, hem Moskova hükümetindeki mevkilerinden hem de Azerbaycan KP başkanlığı görevinden Ekim 1987'de alınması (resmen sağlık nedenlerinden) karanlık uzun siyasi kariyeri için hafif bir bedel olmuştu. Ardından kamu sahnesinden bazılarına göre sonsuza kadar çekilmişti.[66]

Azerbaycan'da II. Dünya Savaşı sırasında bazı camiler yeniden açılmıştı ve Moskova'nın kurduğu Müslüman dinsel kurullardan biri, başında 1917 Şeyhülislam Hacı Molla Ağalizade'yle Bakû'daki Şii kuruluydu. İslama devlet hoşgörüsü Stalin'in ölümünden sonra artmıştı ve SSCB'nin Ortadoğu'da nüfuz edinmek için yürüttüğü "barış kampanyası"nın parçası olarak, Azeriler de dahil az sayıda Müslüman'ın uzun süredir yasak

---

64. V.B. Harutyunyan, *Sobytiya v Nagornom Karabakhe*, kısım I, s. 19. H. Aliyev'in ölçüsüz dalkavuklukla ele alınması Guliyev, *Istoriya Azerbaijana*, s. 198-231, 283-303'de ifade edilmektedir. Burada Aliyev'den 30 sayfada 32 kez (artı eklenmiş kronolojide de 35 kez) ve çoğu kez tam adı ve unvanıyla birlikte bahsedilmektedir: "Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu aday üyesi, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi birinci sekreter yoldaş Aliyev Haydar Ali Rıza oğlu." Burada sık ve bu kadar uzun şekilde adı geçen diğer yegâne çağdaş KP lideri patronu ve yakın dostu Brejnev'dir; ana metinde 35 ve kronolojide de 17 kez belirmiştir. Bu aşırı dalkavukluğun aksine, kitabın yazarları Aliyev'in Azerbaycan'daki seleflerinden ve Brejnev'in SSCB lideri olarak selefi Nikita Kruşçev'den bahsetmemektedir; hatta Stalin'in adı dahi bir kez bile belirmemekte, ne de KPSS Terör'ünden bahsedilmektedir.
65. A. Vaksberg, "Ethics and the law: STORMY APPLAUSE", *Literaturnaya gazeta*, 21 Eylül 1988, *CDSP*, 1988, C. 40, no. 47, s. 19-20.
66. Altstadt; *Azerbaijani Turks*, s. 180, 192, 194, 197; *The Times*, 22 Ekim 1987, s. 8; S.E. Wimbush, "Why Geider Aliev?", *Central Asian Survey*, 1983, 1, 4, s. 1-7; Maleshenko ve Zinin, "Azerbaijan", s. 102.

hac görevlerini yerine getirmelerine izin verilmişti.[67] Fakat İslam karşıtı propaganda, ana hedefi Şamil'in Rusya'ya karşı cihadı olarak sürmüş ve Kruşçev, ateizmi Sovyet basınında İslamın aşırı kötülenmesiyle birlikte yeniden canlandırdığında Azerbaycan'da birçok cami tekrar kapanmıştı. 1959'da söz konusu politika tekrar değişmişti: İslam karşıtı kampanyanın ters teptiğine karar verilmiş ve basında dinsel liderlere saldırılara son verilmişti. 1970'lerde sadece resmen izin verilmiş dinsel pratikler sürmekle kalmamış, "faal camilerin dışında her türlü dinsel faaliyetin yasadışı gören ve kesinlikle yasaklayan"[68] yasaya rağmen, gayriresmi ve paralel İslam da, Müslüman evliyalarla ilişkili "kutsal yerlere" (mezarlara) hac ziyaretleriyle sürmüş ve bunlar "dinsel yaşamın, az sayıdaki faal camiden daha önemli gerçek merkezlerine" dönüşmüştü.[69] İslamın iki ana dalı arasındaki bölünme dikkate alındığında, "Rus Azerbaycanı"nda azınlık Sünniler ile çoğunluk Şiiler çoğu kez aynı camileri paylaşmaktaydı ama mezarlıkları ayrıydı.[70] Genelde, "yapılandırılmış, hiyerarşik şekilde örgütlenmiş bir kurum" olarak Şii mezhebi dış baskıya daha açıktı ve epeyce merkezsizleştirilmiş Sünni İslamdan daha fazla zarar görebilmekteydi ama her ne kadar Azerbaycan'ın Şii imamları Moskova'ya daha çok boyun eğmeye meyilli gözükmekteydiyse de, "yoğun duygusal cazibesi ve Özveri Kültü'yle Şiilik... Sünnicilikten daha fazla popüler duyarlılıkta kök salmıştı."[71] Her ne kadar SBKP'nin kaba din karşıtı tedbirlerinin etkisi azdıysa da, yetkililer belirlenmiş din karşıtı ayinlere devam etmişti; örneğin, 1985'te Azerbaycan'daki bir din karşıtı kampanyayı Muharrem ayında Aşure bayramına denk getirmişlerdi. Aynı zamanda Şii din adamlarının günlük dua sayısını ve bazı belli ayinlerin sürelerini azaltarak dini "modernleştirdikleri" rapor edilmişti; böylece daha az iş saati kaybedilecekti. Rusya'nın Afganistan'la savaşının 7. yılında Moskova dünyadaki Müslüman görüşünü karşısına almamak için dikkat etmekteydi ama Ekim 1986'da Bakû'da düzenlenmiş "Barış mücadelesinde Müslümanlar konferansı" birçok Müslüman ülkesi tarafından boykot edilmişti.[72]

---

67. Altstadt; *Azerbaijani Turks*, s. 155, 163; B. Wilhelm, "Moslems in the Soviet Union 1948-1954", Marshall, vb (Der.), *Aspects of Religion*, s. 265, 269-71.
68. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 12, 16, 17.
69. Lemercier-Quelquejay, "Islam and identity", s. 45-9.
70. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 140-3; Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 116, 126-9; Lemercier-Quelquejay, "Islam and identity", s. 39; Wilhelm, "Moslems", s. 273-5, 280-1.
71. Lemercier-Quelquejay, "Islam and identity", s. 48.
72. *Central Asian Newsletter*, 1986, C. 5, no. 1, s. 7; 1987, C. 6, no. 2, s. 15; C. 6, no. 5, s. 12-13; *RFE/RL*, 1985, no. 303, 334.

Gürcistan

Gürcistan'da yurtseverlik Azerbaycan'dakinden daha az sessiz idiyse de, bazı Gürcülerin Stalin'e dair yanlış yönlendirilmiş sevgileri bu yurtseverliğe kötü tonlar katmaktaydı. Örneğin 5 Mart 1956'da, Kruşçev'in Stalin'i kınamasından bir hafta sonra, Tiflis'teki Stalin abidesinde tüm Rusya'yı yönetmiş "büyük Gürcü"nün anısına törenler düzenlenmeye başlamıştı. Her ne kadar Mzhavanadze hükümeti buna göz yummuştuysa da, caddelerde bir öğrenci yürüyüşünün isyan anlamına geldiğine karar vermiş ve düzeni sağlamak için güvenlik güçleri ateş açarak birçok göstericinin ölmesine veya yararlanmasına sebep olmuşlardı. 30 yıl sonra bile bu olaya dair çok az kanıta erişilebildiğinden tam olarak olayın sebeplerini ve önemini anlamak mümkün değildir.[73] İnsanlara Stalin-Beria SBKP'sinin terör ve toplama kamplarındaki sorumluluğunu anlatacak bir Gürcü Soljenistin çıkmadığından, ulusalcıların Stalin'i idolleştirmesi ve portresini teşhir etmesi mümkün olabilmiştir. Kruşçev'in "gizli" kınamasının pekiştirildiği, bunun üzerine Stalin'in cesedinin Kızıl Meydan mozolesinden çıkartılması ve isminin, eklendiği kent isimlerinden silinmesiyle sonuçlanmış 1961 tarihli SBKP Kongresi'nden sonra Stalin'in muazzam heykeli Tiflis'in üzerindeki tepeden indirilmişti. Burada 1968'de yayınlanmış bir Gürcistan tarihi terörden kısaca bahsetmiş ama Stalin'i değil, tamamen Beria ve "aşağılık pigmelerini" suçlamış ve Moskova'da yayınlanmış SSCB tarihleri kadar Stalin'e göndermelerden yoksun değildiyse de, onu eleştirmekten de tamamen kaçınmıştı.[74] 1980'lere kadar Tiflis'in Stalin Parkı ve Stalin Kaldırımı isimlerini korumuştu ve Gori'deki Stalin Müzesi hâlâ turist turlarının parçası olarak sunulmaktaydı.[75]

Stalin'in yaşamının son yılında, Rus merkezli Sovyet ulusalcılığı Rus olmayan topluluklar arasındaki boğucu yurtseverlikle birleştiğinde Gürcü KP'si hâlâ yazarlar ile sanatçıları hedeflemekteydi. Birinci Sekreter Mgeladze özellikle Megrel yazar Konstantin Gamsakhurdia'nın "geçmişi burjuva-ulusalcı şekilde idealleştirmesini" eleştirmişti. Benzer şekilde, Gürcü yurtseverliği, 1972'de Tiflis'te birinci sekreter olduğunda Şevardnadze'nin ilk hedeflerindendi: Tarihçiler Rus İç Savaşı ve demokratik Gürcü cumhuriyeti hakkında yayınlar yaptıklarından ötürü sert bir şekilde eleştirilmişti; çünkü "KP'nin" Menşevik lider Zhordania'yı "kemikleşmiş bir ulusalcı şovenist ve Sovyet Gürcistan'ının kronik düşmanı" olarak "değerlendirmesinden sapmışlar" ve Gürcistan'ın 1918'deki bağımsızlık ilanını "ilerici bir eylem" olarak ifade etmeye cüret

73. Guruli ve Vachnadze, *Istoriya Gruzii*, s. 156.
74. *Istoriya Gruzii*, C. III, s. 126, 276.
75. Khutsishvili, *Tbilisi*, s. 62, 86 ve eşlik eden harita; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 264-5, 275; Suny, *Making*, s. 302-3.

etmişlerdi.[76] Gürcistan'ın muhalefet hareketi 1960'larda ihmal edilmiş tarihsel binalar ve Gürcü Ortodoks Kilisesi hazinelerinin örgütlü şekilde çalınmasına karşı protestolarla ilk belirtilerini göstermeye başlamıştı.[77]

1980'lerde İngilizce Edebiyatı bölümünde eğitmen olan Gamsakhurdia'nın oğlu Zviad ve Merab Kostava (her ikisi de Megrel) Gürcü muhalefet hareketinin liderleri olmuştu. Z. Gamsakhurdia ve Valentina Pailodze'nin (1974'te "dinsel faaliyet" nedeniyle hapsedilmişti) önderliğindeki gösterilerin odak noktası insan haklarıydı. Gürcü KGB'sinin siyasi tutuklulara davranışı, NKVD'nin dayak ve işkence uygulamalarını devam ettirmekle nam saldığından Ocak 1977'de Tiflis'te Helsinki Antlaşması ruhu doğrultusunda, liderleri arasında Zviad Gamsakhurdia ve Kostava'nın da bulunduğu bir Gürcü "İzleme Grubu" oluşturulmuştu. İnsan haklarını savunan makaleleri ve Moskova muhalifleri ve Batılı gazetecilerle temaslarından dolayı her ikisi de taciz edilmiş, ardından tutuklanmış ve bir yıl Tiflis'te hapsedilmişlerdi ve bu süreç sırasında psikiyatrik işkenceye maruz kalmışlardı. Ondan sonra her ikisi de beş yıllığına çalışma kampı ve sürgüne mahkûm edilmişlerdi. Zviad Gamsakhurdia'nın mahkemesine kötü bir olay eşlik etmişti: Gürcü televizyonuna çıkıp "yanlışlarını itiraf etmeye" ve yandaş muhaliflerini ifşa etmeye ikna edilmişti. Bir yıl sonra, neredeyse diğer tüm Gürcü muhalifler hâlâ çalışma kamplarındayken "affedilmiş" ve eski faaliyetlerine dönmesine izin verilmişti.[78]

O sırada artık Gürcü ulusalcılığının ardında geniş bir halk desteği vardı. Okullarda ve yükseköğrenim de giderek Gürcüceden çok Rusça kullanımı Gürcü yazarların 1973 ile 1976 arasında tutkulu protestolarına sebep olmuştu; her ne kadar aslında,

> 1979 Sovyet nüfus sayımı Gürcü, Ermeni veya Azeri dillerinin konumlarının zayıflamasına ilişkin çok az kanıt sunduysa da... her bir cumhuriyetin isim hakkını taşıyan ulusu nüfusun üçte ikisinden fazlasını oluştururken, Ruslar sadece %8'den biraz azını meydana getirmekteydi... Tüm bu üç cumhuriyette isim hakkı ulusunun %95'ten fazlası uluslarının dilini yerli dilleri olarak görmekteydi... [ve] ancak üçte biri ile dörtte biri ikinci bir dil olarak iyi Rusça bilgisine sahipti.[79]

---

76. Dobson, "Georgia and the Georgians", s. 184.
77. J.B. Dunlop, *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*, Princeton, 1983, s. 66-7; Suny, *Making*, s. 258, 282, 289-90, 308-9.
78. S. Bloch ve P. Reddaway, *Russia's Political Hospitals: the Abuse of Psychiatry in the Soviet Union*, Londra, 1977; *Chronicle of Human Rights*, 1974, no. 15, s. 27; 1975, no. 17/18, s. 26, 40, 45, 46; 1976, no. 19, s. 26; 1977, no. 26, s. 5, 22; no. 28, s. 7; Fuller, "Transcaucasian republics", s. 9; *RFE/RL*, 1984, no. 129, s. 3; J. Rubenstein, *Soviet Dissidents: Their Struggle for Human Rights*, Londra, 1981, s. 242; Suny, *Making*, s. 309; *The Times*, 6 Ocak 1994, s. 10.
79. Fuller, "Transcaucasian republics", s. 10.

1978'de Moskova ve Tiflis hükümetleri Gürcistan'ın anayasasından Gürcü dilinin onun yegâne resmî dili olduğu hükmünü çıkarmayı teklif ettiklerinde, binlerce insan görülmemiş gösteriler şeklinde sokaklara dökülmüş ve sonunda yetkilileri kamu görüşüne teslim olarak bu önemli ifadeyi tutmaya karar vermişlerdi. Gürcü dilini savunma amaçlı gösteriler yıllarca sürmüş[80] ve sadece Konstantin Gamsakhurdia'dan değil, Ortodoks Katolikos İlia'dan da destek görmüşlerdi. Gürcü entelektüellerin yurtseverliğinin artık açık bir tarihsel ve dinsel boyutu vardı: Kadim başkent Mtsheta gösterilerin merkezi olmuş, katedrali giderek daha fazla düğünler için seçilmeye başlamış ve papaz okulu yeni öğrenciler kazanmıştı; bu arada genel olarak kilise üyeliği ve vaftiz ve düğün kutlamaları da kayda değer düzeyde artış göstermişti.[81]

Cumhuriyetlerinde açık demografik ve dilsel üstünlüklerine ek olarak, daha yüksek bir Gürcü yüzdesi yükseköğrenim görmekte ve/veya herhangi başka bir SSC'sinin isim hakkı ulusundan daha fazla sayıda SBKP üyesi çıkartmaktaydılar. Bununla birlikte, Gürcü toplumu, aile ilişkileri ve evlilikleri idare eden güçlü âdetleriyle son derece geleneksel kalmıştı. Evlilikler genelde Gürcü ile Gürcü arasındaydı, dolayısıyla Gürcü halkının sürekliliği güvence altına alınmış gibiydi.[82] Buna rağmen, birçok Gürcü komşu Müslüman toplulukların bir sel baskınına benzer akınıyla karşı karşıya kalacaklarından korkmaktaydı. Bu toplulukların nüfusları 1959 ile 1989 arasında ikiye katlanırken (örneğin Azeriler %131, Çeçenler %130, Avarlar %124 artmıştı) Gürcülerin büyümesi %48'de Ermenilerinki de %66'da kalmıştı; bu artışlar Avrupa standartlarına göre yüksek idiyse de, nispeten mütevazı gözükmekteydiler.[83] Bunun sonucunda, Şevardnadze gibi nüfuzlu Gürcüler, hemşerilerini cumhuriyetlerindeki doğum oranını artırmaya,

---

80. *Chronicle of Human Rights*, 1978, no. 30, s. 25; 1980, no. 40, s. 28; Fuller, "Transcaucasian republics", s. 9; E. Fuller, "Ideological alienation of youth in Georgia", *RFE/RL*, 1983, no. 453, s. 2; Guruli ve Vachnadze, *Istoriya Gruzii*, s. 157-8; B.G. Hewitt, "Aspects of language planning in Georgia (Georgian and Abkhaz)", Kirkwood (Der.), *Language Planning*, s. 133; Parsons, "National integration", s. 556-7; *RFE/RL*, 1982, no. 13; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 331-2; Suny, *Making*, s. 309-10.
81. E. Fuller, "Georgian officials condemn recent nationalist demonstration", *RFE/RL*, 1982, no. 13, s. 1; E. Fuller, "Georgian Komsomol congress calls for more effective ideologial work with youth", *RFE/RL*, 1982, no. 188, s. 2, 4; Fuller, "Ideological alienation", s. 4; S.F. Jones, "Religion and nationalism in Soviet Georgia and Armenia", P. Ramet (Der.), *Religion and Nationalism in the USSR and Eastern Europe*, 2. baskı, Durham, NC, 1989, s. 186-7.
82. Dobson, "Georgia and the Georgians", s. 182; T. Dragadze, "Family life in Georgia", *New Society*, 19 Ağustos 1976, s. 393-5; Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 97; Parsons, "National integration", s. 556-7; Suny, *Making*, s. 300, 304. 1979'da Gürcistan'daki diğer azınlıklar arasında %5 Azeriler ve %9 Ermeniler ve de kendi "özerk" bölgeleriyle Osetler ile Abhazlar vardı: S.F. Jones, "Georgia: a failed democratic transition", Bremmer ve Taras (Der.), *Nations and Politics*, s. 289.
83. 1959 ve 1989 nüfus sayımlarına göre Kafkasya topluluklarının büyüme yüzdeleri:

genç Gürcüleri erken evlenerek ve on ikiye kadar giden sayıda çocuk yaparak güçlü, sağlıklı bir Gürcistan yaratmanın yurtseverlik görevleri olduğuna teşvik ederek ulusalcı bir tavır sergilemeye başlamıştı. Buna verdiği sebep "Çok sayıda çocuğun çok sayıda çiftlik çalışanı, birçok mühendis... birçok biliminsanı ve yaratıcı sanatçı, birçok asker ve general..." olurken, çıkardığı sonuçsa yurtseverceydi: "Çok sayıda çocuk Gürcistan'ın ölümsüzlüğü demektir."[84]

Gürcülerin uzun bir ulusal geleneği vardı ve modern medeniyet ve teknoloji açılarından bakıldığında Rusya'ya epey borçlu idiyseler de, özsaygıdan yoksun değildiler; gerçekten de Ruslar ve Azerilerle karşılaştırıldıklarında, "kültürlerinin ve başarılarının üstünlüğüne dair bir görüşe dayanan onurlu, çoğu kez gösterişli duruşlarıyla ayrılmaktaydılar."[85] Gürcüler 1980'lerde toplumsal ve siyasi sorunlarını ele alırken, gençlerin Sovyet sisteminden yabancılaşmasına, din, ulusalcılık ve Afganistan'daki savaş uzadıkça barışseverliğe/savaş karşıtlığına yönelmelerine dair epeyce tartışma vardı. Rus karşıtı duygular 1983'de Şevardnadze Gürcistan'ı Rusya'ya bağlamış Georgiyevsk Antlaşması'nın 200. yılı kutlamalarını teşvik ettiğinde farkında olmadan onun tarafından da kışkırtılmıştı;

	SSCB'de toplam sayıları		% büyüme
	1959	1989	1959-1989
Gürcüler	2.691.950	3.983.115	48
Osetler	412.592	541.893	31,3
Abhazlar	65.430	102.938	57,3
Ermeniler	2.786.912	4.627.227	66
Azeriler	2.939.728	6.791.106	131
Kabardeyler	203.620	394.651	93,8
İnguşlar	105.980	237.577	124,2
Çeçenler	418.756	958.309	128,9
Dağıstanlılar	944.213	2.072.071	119,4
yani			
Kumuklar	134.967	282.178	109,1
Lezgiler	223.129	466.833	109,2
Avarlar	270.394	604.202	123,5
Dargolar	158.149	365.797	131,3

84. Fuller, "Georgian Komsomol congress", s. 5; E. Fuller, "Popular Georgian writer advocates minimum of six children per family", *RFE/RL*, 1982, no. 349, s. 1-3; E. Fuller, "Why the bouquet for the Georgian Party organization?", *RFE/RL*, 1982, no. 331, s. 4. Her 1.000 içinde 17,7 doğumla Gürcistan'ın oranı gerçekten de SSCB'nin 18,3'lük ortalamasından düşüktü ve Kazakistan'ın 23,8 veya Tacikistan'ın 37'siyle karşılaştırıldığında düşüktü ama diğerlerinin epeyce üstündeydi, örneğin Latvia 14, Estonya 15 ve Ukrayna 14,8: USSR, Gosudarstvennyy Komitet po Statistike, *Naseleniye SSSR 1987: statisticheskiy sbornik*, Moskova, 1988, s. 127-43.
85. D.M. Lang, *The Georgians*, Londra, 1966, s. 27-8.

ama yerel sadakatini Moskova'nın emirleriyle dengelemeye çalışan Şevardnadze'nin çok az seçeneği vardı.[86]

Her ne kadar II. Dünya Savaşı sırasında Gürcü Ortodoks Kilisesi (diğer dinler gibi) büyüyüp gelişmiş ve Rusya patrikliğinin onun bağımsızlığını tanıması sağlanmışsa da, 1964'e kadar o kadar az Gürcü din adamı vardı ki, kilise zorlukla ayakta kalabilmiş, hizmetlerini nadiren Gürcü dilinde yapılabilmiş ve sadece beş piskoposluğu faaliyette bulunabilmişti. 1960'ta tayin olmuş yeni Gürcü Katolikosu II. Eprem'in devletin kilisenin varlığına hoşgörüyle yaklaşmasının bedeli olarak SBKP'yle işbirliği yapmaktan başka çok az seçeneği vardı ve Moskova'yla ne olduğu belirsiz ilişkisi 1962'de üyelik için başvurduğunda Dünya Kiliseler Konseyi tarafından reddedilmesine sebep olmuştu. Fakat o sırada yeniden canlanmış kilisenin 7 piskoposu, 105 papazı ve 80 kilise bölgesi vardı ve 1964'te Mtsheta'da bir papaz okulu açılmıştı. 1970'lerde ulusal kimliğe ilginin yeniden canlanması hem Gürcistan hem de Ermenistan'ı etkilemişti. SSCB'nin birçok kısmında olduğu gibi, tarihsel binaların korunması ve restore edilmesi için dernekler kurulmuş ve Gürcistan'ın tarihinde Ortodoksluğun kültürel öneminin tartışılması kadar (bunu 1977'de seçilen Katolikos II. İlia biraz daha pekiştirmişti) halk gelenekleri yeniden canlandırılmıştı. Bundan sonra Dünya Kiliseler Konseyi Gürcistan Ortodoks Kilisesi'nin reddedilmesini geri çekmiş ve hatta İlia'yı başkanı olarak seçmişti. Gürcistan'ın ulusal özgürlük hareketinin büyümesinde önemli bir olay, 1907'de "ruhsal babaları" İlia Çavçavadze'nin ölümünden ötürü "Bolşevik teröristlerin" suçlamalarıydı. 1987'de Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin bir azizi ilan edilmiş ve "Erdemli İlia Derneği"nin kurulması siyasi grupların ortaya çıkışına esin kaynağı olmuştu. Gürcistan'ın tarihsel ve dinsel mirasının bu yeniden canlanışı ilerledikçe, Şevardnadze'nin yönetimi altındaki devlet yetkililerinin tepkileri de, komünist öğretinin yeniden vurgulanması, insanların "dinsel faaliyet" yüzünden tutuklanması ve gizli polisi kullanarak bazı din adamlarının suçlarının yayınlanarak kilisenin itibarına zarar verilmesi olmuştu.[87]

---

86. Fuller, "Ideological alienation"; Fuller, "Georgian Komsomol congress", s. 1-4; E.Fuller, "The good, the bad, and the ugly: religious survivals and popular tradition in Georgia", *RFE/RL,* 1982, no. 316; E. Fuller, "Ten Georgians sentenced for protesting against celebrating bicentennial of Russian-Georgian Treaty", *RFE/RL,* 1984, no. 129, s. 1-4; Jones, "Religion and nationalism", s. 192; S.F. Jones, "Statement by M.Bagdadze", *RFE/RL,* 1982, no. 312, s. 6.

87. *Chronicle of Human Rights,* 1974, no. 15; 1976, no. 25; T. Gudava ve E. Gudava, "Georgia: a historical survey of the Georgian national liberation movements", *Nationalities Papers,* 1989, C. 17, no. 2, s. 230-1; Jones, "Religion and nationalism", s. 177, 178, 180, 183-4; Lang, "Religion and nationalism", s. 179; Melia, "Georgian Orthodox Church", s. 229-30, 232-6; Parsons, "National integration", s. 563, 569.

Ermenistan

Kafkasya Hıristiyanları arasında en karışık dinsel durum, Ermeni Apostolik (Havarisel/Gregoryan) Kilisesi'nin ulusun yaşamındaki son derece büyük önemi ve çok büyük bir diasporanın varlığından dolayı Ermenistan'daydı: 1970'de Ermenistan SSC'sinde 2,5 milyon Ermeni yaşamaktaydı; ayrıca SSCB'nin diğer kısımlarında 1,1 milyon ve dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış 2 milyon daha vardı. 1941'den önce diaspora, Sovyetler Birliği'nin sosyalist ideallerine sempati gösterenler ve bunları tamamen reddedenler şeklinde ikiye ayrılmıştı; ama savaş sırasında bu ikinci grup bile, yurtseverlik duygusu doğrultusunda SSCB'nin savaş çabalarını desteklemek için katkılarda bulunmuştu. Bazı Ermeni kiliseleri yeniden açılmış, hapsedilmiş din adamlarının Ermenistan'a dönmesine izin verilmiş ve Batı'dan sempati görmek için Moskova Eçmiadzin'de bir papaz okulunun ve yayınevinin açılmasına izin vermişti. 1945'te Stalin, Apostolik Kilisesi'ne biraz daha taviz vererek VI. Kevork'un vekil Katolikos olarak "seçim"ine izin vermişti. Buna dayanarak binlerce Ermeni göçmeni SSCB'deki "anayurtlarına" dönüş davetine cevap vermişse de (ülkede çok az yiyecek veya barınacak yer olduğu bir zamanda) Stalin-Beria despotluğu esir kamplarına göndermek için onları beklemekteydi. Göçmenlerin büyük kısmı süratle hayal kırıklığına uğrayarak Batı'ya geri dönmüştü (becerebilenler). Moskova'nın gösterdiği iyi niyete karşılık Katolikos Kevork da, Stalin'in 1945'te Türkiye'den SSCB'nin eski Ermeni bölgesi Kars-Ardahan'ın "iade edilmesi" talebinin itibari başlatıcısı olmuştu. Sovyet dış ilişkilerinin Kevork'un desteklediği başka bir yanı da, Moskova'nın Roma Katolik Kilisesi'ne karşı monoton sövüp saymasıydı.[88]

VI. Kevork'un 1955'te ölümünden sonra Gregoryan Kilisesi, komünist Romanya'dan, İ. Vazgen adını alacak bir papaz seçmişti. Bu diasporadaki birçok kişiyi kızdırmıştı; özellikle de birçoğu 1920'de Türkiye'den kaçmış mültecilerin soyundan gelen, Kilikya Katolikos'unun (Suriye'de Antilias'ta) yetki alanı içinde olanları. Eçmiadzin ile Antilias arasındaki siyasi entrikalar karışıktı. Antilias yeni, komünizm karşıtı bir Kilikya Katolikosu seçmeye hazırlanırken, Vazgen'in temsil ettiği SSCB de bunu engellemeye çalışmaktaydı. Buna rağmen, Taşnak taraftarı Zareh Payaslıyan gereken şekilde seçilmişti. Böylece Apostolik Kilisesi onlarca yıl bölünmüş olarak kalacaktı.[89]

---

88. Corley, "Armenian Church", kıs. 1, s. 14-24, 34-6, 45; Kolarz, *Religion*, s. 160-2; s. 248-53; Matossian, *Impact*, s. 166-7; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 359, 365-6, 417-21; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 159, 167-71, 224, 226; C.J. Walker (Der.), *Armenia and Karabagh: the Struggle for Unity*, Londra, 1991, s. 10-11.
89. Corley, "Armenian Church", kıs. 2, s. 289-98; Kolarz, *Religion*, s. 168-70; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 288-9; Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 12-13.

Bu arada Ermenistan SSC'sinde Vazgen çeşitli kiliselerin ve manastırların kilisenin kullanımına verilmesi için Moskova'daki etkisini kullanmaktaydı ve her ne kadar KP 1969'da yedi kilise kapatmıştıysa da, Ermenistan'da SSCB'nin diğer kısımlarından daha fazla dinsel özgürlük vardı. Eçmiadzin ve diğer mabetlere hac ziyaretleri artarken Ermeni Kilisesi de büyüyüp gelişmişti. Ermeniler ayinlerinde hâlâ Hıristiyanlık öncesi gelenekleri takip etmekteydiler; Eçmiadzin katedralinin çevresinde bile tavuk veya koyun kurban etmekte, çalıları adak çaputlarıyla donatmaktaydılar.[90] Vazgen ayrıca Ermeni diasporasıyla, özellikle ABD'dekilerle temaslar geliştirmiş, petrolcü C. Gülbenkyan gibi üyelerden Eçmiadzin ve Apostolik Kilisesi için yardım toplamıştı. Birçok kilise ve manastır yenilenmiş ve SSCB'de hiçbir yerde *İncil* almak mümkün değilken dışarıdan *İncil* ithal etmişti. 1962'den itibaren Vazgen'in diasporaya kur yapması SSCB'ye özgü bir harekete de sebep olmuştu: Dışarıdan yaşayan Ermenilerin ikinci geri dönüş dalgasına. Bu daha önceki göçten daha iyi örgütlenmiş ama buna karşılık Batı ülkelerine kısmi bir göçle de dengelenmişti.

Eçmiadzin'in dünya Ermeni topluluğu arasında sahip olduğu en üst derecedeki statüsüne dair bir gösterge, 1985 yılında bir diaspora yardım fonundan 230.000 dolar almış olmasıydı; bu Kilikya Katolikosluğu'nun aldığı miktardan çok fazlaydı. Bundan başka, Vazgen'in komünist bir devletteki kilisenin başı olarak konumunun muğlaklığına rağmen, Kilikyalıların muhalefetinin üstesinden gelmeyi başarmış ve Kilikyalılar 1980'de Eçmiadzin'le yeniden ilişkiye geçmişti (Fakat bu yakınlaşmanın ardında, kısmen, Kilikya kilisesinin Taşnak liderliğine yavaş yavaş girmiş Rus KGB'si de vardı).[91]

Vazgen'in, Moskova'yla çatışmaya girmekten sakınma yaklaşımıyla birleşmiş diktatörce yönetimi Ermenistan SSC'sinin tümü tarafından onaylanmamaktaydı; çünkü komünist hükümete karşı çıkan siyasi muhalifler veya aşırı istekli kilise görevlileri Ermeni halkının dinsel başı olarak ondan destek alamamaktaydı. 1979'da Eduard Harutyunyan'ın, Helsinki İzleme Grubu'nun siyasi tutukluların serbest bırakılması isteği için destek arama amacıyla Vazgen'e gitmesi, liderlerinin tutuklanması dışında hiçbir şey getirmemişti. Ondan çok daha önce, başdiyakoz Garnik Çarukyan (ailesi 1948'de Yunanistan'dan göç etmişti), Katolikosa, Rusya'nın Gulag'ında yok olmuş Ermeni papazlarının aziz mertebesine yükseltilmelerini teklif etmişti. Hiçbir yanıt almayan Çarukyan açlık grevine başlamış ve sonunda bir KGB psikiyatrik "hastanesine" kaldı-

---

90. Corley, "Armenian Church", kıs. 2, s. 294-5; Kolarz, *Religion*, s. 168, 173-4; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 226-7; Josephine Forsyth'ın kişisel gözlemi.
91. *Chronicle of Human Rights*, 1980, no. 39, s. 6; no. 40, s. 19; Corley, "Armenian Church", kıs. 2, s. 313, 315, 318, 321-2, 335.

rılmıştı. Tekrar göç etmesine izin verilmemiş ve 1984'te Ermeni Kilisesi liderlerinin KGB'yle işbirliği yaptığını söyleyene kadar baskı görmüştü. Bir kez daha Çarukyan üç yıllığına Erivan'ın psikiyatrik hastanesine kapatılmıştı. Yabancılarla temaslarında Vazgen "sürekli halkı arasında coşkulu bir dinsel inanç tablosu sunmuş ve hiçbir şekilde eleştirmeden Sovyet iktidarını desteklemiş", Ermeni Apostolik Kilisesi'ni kontrolünde KGB'yle işbirliği yaptığı konusunda çok az şüpheye sebep olmuştu.[92]

Stalin'in yaşamının son yıllarında SBKP'nin Ermeni yazarları ile tarihçilerini, uluslarının tarihini yazarken "tek bir yaklaşım" sapkınlığı (yani Ermenileri yüzyıllar boyunca, aynı dili, toplumsal kural, gelenek ve anayurdu paylaşan üst ve altsınıfların, Leninist öğretinin güya evrensel "sınıf savaşı"na göre bölünmüş olmayıp birlikte ortak bir motivasyon doğrultusunda hareket ettikleri birleşik bir topluluk olarak gösterme) benimsedikleri eleştirisi Ermenistan'da ulusalcılığın büyüyeceğinin habercisi olmuştu. Ermeni araştırmacıların Lenin'in bu öğretisini sürdürmemeleri "geçmişin idealleştirilmesi" ve "burjuva ulusalcılığı" suçlamasıyla karşılaşmıştı. 1952'de ideolojik cezalandırma musibeti, 19. yüzyıl yazarı Raffi'nin yeniden yayınlanmış romanı, M. Nersisyan ve diğer mevcut araştırmacıların tarihsel çalışmalarını ve Aram Khaçaturyan'ın "burjuva" müziği kompozisyonlarını hedef almıştı.[93]

Bununla beraber, 1953'ten sonra Moskova hükümetinin ulusal duygulara karşı tavrı kısmen gevşemiş ve Ermenistan doğumlu eski komünist bürokratlardan Anastas Mikoyan daha liberal bir Ermeni yurtseverliği yaklaşımını savunmuştu. Katolikos Vazgen'in Eçmiadzin'de tahta oturması ve diasporayla kültürel temasların genişletilmesi Ermenileri kültürlerine değer vermeye teşvik etmişti. Ardından 1956'da Kruşçev'in Stalin'i kınamasının ardından ve tekrar 1961'de cesedi Moskova mozolesinden çıkartıldığında komünizm karşıtı gösterilerin gerçekleşmesiyle, Erivan'da Erivan Dünya Savaşı Müzesi'nin tepesindeki muazzam Stalin heykeli (SSCB'deki en büyük Stalin heykeli) devrilmişti. Bu "Stalin'den arındırma" ifadeleri sırasında, komünist terörün kurbanları Çarents, Bakunts ve diğer Ermeni yazarların ve de 19. yüzyılın Raffi ve Patkanyan gibi yazarlarının itibarları iade edilmişti.[94]

1965'de Sovyet Ermenistan'ında 1915 katliamlarının ellinci yıldönümü anıldığında, Ermeni ulusalcılığı ifadeleri açıkça Türk karşıtı bir

---

92. Bloch and Reddaway, *Russia's Political Hospitals; Chronicle of Human Rights*, 1979, no. 35; 1980, no. 38; Corley, "Armenian Church", s. 2, s. 309-10, 321-2, 325-7, 329-31.
93. Matossian, *Impact*, s. 167-8; L. Mikirtitchyan, "Armenian literature", G.N. Luckyj (Der.), *Discordant Voices: the Non-Russian Soviet Literatures, 1953-1973*, Oakville, Ontario, 1975, s. 13; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 373; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 159-60, 180.
94. Kolarz, *Religion*, s. 168, 183-4; Matossian, *Impact*, s. 201-2; Nersisyan, *Istoriya armyanskogo*, s. 383; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 181, 226-7.

görünüm almış (SSCB ile Türkiye arasındaki diplomatik yakınlaşmaya rağmen), bu arada Türk hükümeti de suçsuz olduğuna ve hatta soykırımı utanmazca reddine ilişkin protestolarına devam etmişti.[95] 1967'de Erivan'ın tepelerinden birinde sade ve süssüz bir soykırım abidesi tamamlanmıştı; ayrıca devasa bir Ermeni Anayurdu abidesi de (Ana Gürcistan'la yarışan) azman Stalin heykelinin yerini almıştı. Bundan sonra soykırım abidesi Ermeni halkının yıllık kitlesel anmalarının yeri olacaktı.[96]

Aynı zamanda bir parça Ermeni ulusalcılığı ve ayrıca da Ermenileri kayıran bir ayırımcılık da cumhuriyette gayriresmi şekilde kabul edilmişti. Erivan'ın diasporaya kur yapması başarılı bir şekilde sürmüş, Ermeni sürgünleri Ermenistan'da okuma amaçlı burslar almış ve anayurt kültürel gelişmeler için diasporadan parasal yardım sağlamıştı; öyle ki, Ermenistan diğer herhangi bir SSC'den kısmen daha liberal bir atmosfere kavuşmuştu. Fakat cumhuriyetlerindeki bu nispeten entelektüel özgürlük genç Ermenileri tatmin etmemişti; 1966'da Nahçıvan ile Karabağ'ı Azerbaycan'dan ve Kars da dahil Ermenistan'ın batı illerini Türkiye'den geri almayı amaçlayan gizli Ulusal Birleşik Parti'yi (NUP) kurmuşlardı. 1968'de NUP liderliği 1976'da tutuklanarak hapsedilene kadar bir Taşnaksutyun sempatizanı olan Paryur Hayrikyan'a geçmişti. NUP liderlerinden biri Stepan Zatikyan'ın sert Sovyet karşıtı görüşleri vardı ve dışarıdaki Türk hedeflerine saldıran Ermeni diaspora örgütleri gibi, NUP da Ermeni bağımsızlığını başarmak için terörist tedbirlere başvurmaktaydı (tek parça Sovyet Rusya imparatorluğu içinde ufak bir ülke için daha çok gerçekdışı bir hedef). 1965 ile 1974 yılları arasında SSCB'de yaklaşık seksen Ermeni, NUP üyeleri olarak ceza almış ve 1979'da bir Moskova yeraltı treninde bombayla sekiz kişinin öldürülmesi üç Ermeni öğrenciye atfedilmiş ve üçü de infaz edilmişti.[97]

Nisan 1977'de Erivan'da bir Helsinki İzleme Grubu'nun oluşturulmasıyla Ermeni siyasi faaliyetinde yeni bir yön belirmişti. Aralık'ta beş üyesi tutuklanmış ve grubun faaliyetleri, Ermeni siyasi tutuklularının serbest bırakılmasını sağlamak için Vazgen'e başarısız bir başvuruyla sürerken, yıllarca KGB tarafından taciz edilmiş ve psikiyatrik şekilde işkence edilmiş başkanı Eduard Harutyunyan "Sovyet sistemini karalamak"tan tutuklanarak bir çalışma kampına gönderilmişti. 1978'de, Stalin'in

95. Balakian, *Buring Tigris*, s. 373-85.
96. R. Ananikian, *Yerevan: a Guide*, Moskova, 1982, s. 64-5, s. 48 ile 49 arasında resimler; Fuller, "Transcaucasian republics", s. 13; Hotham, *The Turks*, s. 112-13; Grigoryan ve Stepanyan, *Yerevan*, s. 91-5, 119; M.K. Matossian, "Armenia and the Armenians", Katz (Der.), *Handbook*, s. 158; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 181, 186, 195, 228.
97. *Chronicle of Human Rights*, 1974, no. 11/12, s. 47; 1977, no. 25, s. 32; no. 28, s. 24; 1980, no. 38, s. 31; Fuler, "Transcaucasian republics", s. 10; Matossian, "Armenia and the Armenians", s. 158-9; Mikirtitchyan, "Armenian literature", s. 25; *RFE/RL*, 1983, no. 13, s. 10; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 187, 226-8.

ölümünün yıldönümünde, Moskova'nın cumhuriyet anayasalarındaki ulusal dil maddesini ortadan kaldırma girişimine karşı Ermenistan'daki halk protestoları doruk noktasına ulaşmış (Gürcistan ve Azerbaycan'da da) ve başarılı bir şekilde Ermenicenin resmî statüsünün geri gelmesini sağlamışlardı. Ermenistan'ın nüfusu 1979'da 3.037.000'di ve bunun %90'ı Ermeni'ydi (bir birlik cumhuriyetinde en yüksek isim haklı ulus oranı).[98] Her ne kadar bazı Ermeniler okullarda ve yükseköğrenimde Rusçanın artan kullanımının ulusal kültürlerini zaman içinde çökerteceğinden korkuyorduysa da,[99] gerçek şuydu ki, "70 yıllık Sovyet iktidarından sonra daha fazla Ermeni Ermenice konuşuyor, okuyor, yazıyor, tartışıyor ve icat ediyordu."[100]

Bu sıradaki Ermeni ulusalcılığının hâlâ Rusları seven bir ulusalcılık olduğu söylenmiştir ama bu sorgusuz sadakat varsayımı, Moskova SBKP merkezine bağlı kariyer bürokratları hariç şüphelidir. Şüphesiz Rus hükümeti Ermenistan'da ve genelde de Kafkaslardaki mevcut durumu, yerli sakinleri kendisinden yabancılaştırma riskini bile göze alarak korumaya kararlıydı. Ermeni muhaliflere zulüm, tarihçi Manuçaryan'ın "Sovyet karşıtı propaganda" yüzünden yargılanması, Genç Ermeniler Birliği üyelerinin mahkemeleri sürerken, vahşice dövülmüş Marzpet Harutyunyan Perm Gulag'ında uzun yolculuğu sırasında tıbbi yardım görmezken, Ermenilerin SSCB'den göç etmesine de izin verilmiş ve 1980'lerde binlercesi, genelde ABD'ye olmak üzere ayrılmıştı.[101]

Karabağ

Ermenistan ve Azerbaycan arasında Moskova'nın pek fazla ilgisini çekmeyen bir anlaşmazlık konusu vardı: Nahçıvan ÖSSC ve Dağlık Karabağ ÖB'si. Ermeniler için ilk tarihçilerin sundukları kanıtlar, her ikisinin de antikçağlarda, Türk akınlarından çok önce Ermeni toprakları olduğuna dair çok az şüphe bırakmaktaydı. Fakat 1923'ten beri buraları kontrol eden Azerbaycan ÖSSC yetkilileri, "Albanya" olarak adlandırılmış ve güya günümüz Dağlık Karabağ ve Nahçıvan bölgelerini de kapsayan topraklara ilk yerleşenlerin Azerilerin ataları olduğuna dair kendi ulusalcı görüşlerini kanıtlamak için uğraşmaktaydılar. Tarihsel kaynaklar pek bu iddiayı desteklememektedir; çünkü Ermeniler sadece Kura'nın kuzeyindeki bölgeyi Albanya olarak kabul etmekte ama Azeriler

---

98. Ermenistan'ın nüfusu %5,3 Azeri, %2,3 Rus ve %0,7 diğer uluslar da içermekteydi; bunlara 50.000 Kürt de dahildi: Kozlov, *Natsionalnosti SSR*, s. 127.
99. *Chronicle of Human Rights*, 1979, no. 35, s. 21; 1980, no. 38, s. 5-6; E. Fuller, "Armenian writer deplores preference shown for Russian language in republican education", *RFE/RL*, 1982, no. 230; Rubenstein, *Soviet Dissidents*, s. 228; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 184, 187.
100. Suny, *Looking toward Ararat*, s. 190.
101. *Chronicle of Human Rights*, 1980, no. 39, s. 6; no. 40, s. 19, 1981, no. 42, s. 14; 1982-3, no. 48, s. 41; *RFE/RL*, 1982, no. 192, s. 3.

bu ismi veya "Arran"ı Kura ve Aras nehirleri arasındaki Ermeni illeri Arşak, Utik ve Paytakaran'ı da kapsayacak şekilde genişletmekteydi.[102]

Nüfus olarak Dağlık Karabağ hâlâ ağırlıklı olarak Ermeni'ydi (aynı şekilde Azerbaycan sınırları içinde, Dağlık Karabağ'ın kuzey sınırından neredeyse Berd'deki Ermeni SSC'sine kadar üç ufak Ermeni bölgesi de dahil)[103] ama Dağlık Karabağ'da Ermenilerin oranı 1926'da %89,6'dan (%10 Azeri) 1989'da %76,9'a (%21,5 Azeri) düşmüştü. Diğer yandan, Nahçıvan neredeyse tamamen Ermenilerden temizlenmişti; nüfustaki oranları 1890'da %42'den 1926'da %11'e ve 1989'da da sadece %0,6'ya düşmüş, Azerilerin oranı da buna karşılık gelecek şekilde artmıştı.[104] 1920'den beri Sovyet hükümeti Ermenistan'la ikili oynamış, Karabağ ve Nahçıvan'ı vererek ve Karabağ Ermenileri üzerinde Ermenistan SSC'sinin her türlü hakkını reddederek petrol üreticisi Azerbaycan'ın gönlünü almıştı. Aynı zamanda Moskova, Ermenilerin 1920'de Türkiye'ye verilmiş topraklarını geri alma arzularını hem doğrudan 1945'te Türkiye'ye yönelik tehdit edici davranışı hem de Ermeni bayrağı üzerindeki imayla beslemekteydi: "Hiçbir Rus veya Ermeni komünist Türk Ermenistan'ı sorunundan bahsetmemişti... ama... Ermenistan SSC'nin arması sürekli bunu hatırlatmaktaydı... [çünkü] arma bugün Türkiye'nin sınırları içindeki Ağrı Dağı'nı göstermekteydi."[105]

1950'lere kadar Karabağ'daki duruma dair hiçbir protestoya izin verilmemekteydi. Fakat her ne kadar Nahçıvan'ın Ermenistan'a geri verilmesi konusunda pek fazla demografik argüman mümkün değildiyse de, birbiri ardı sıra gelen nüfus sayımları Ermenilerin Dağlık Karabağ'da çoğunluk olma durumlarını koruduklarını göstermekteydi: 1959'da %86, 1970'de %82, 1979 ve 1989'da %77. Karabağ üzerine Ermeni Azeri çatışmasının ilk işaretleri 1963'te 2.500 Ermeni, Bakû hükümetinin Karabağ'daki KP sekreteri ve ismen Ermeni B.S. Kevorkov[106] aracılığıyla hem ekonomik açıdan hem de siyaseten Ermenilere karşı ayırımcılık yaptığını iddia ettikleri Kruşçev'e gönderdikleri bir dilekçeyi imzaladıklarında belirmişti. Şiddet baş göstermiş 18 Ermeni ölmüştü ve bu arada Erivan'da da çeşitli Ermenilerin tutuklandığı bir gösteri olmuştu.[107] Dağlık Karabağ

---

102. *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, C. I, s. 660; Lanf, *Armenia*, s. 23; Nersisyan, *Istoriya anyanskogo*, s. 42-3, 50, s. 112'nin karşısındaki harita; Sumbatzade, *Azerbaydzhantsy*, s. 51-5. Bu sorular üzerine araştırmacılar arasında önemli düzeyde bir anlaşmazlık vardır: bakınız N. Dudwick, "The case of the Caucasian Albanians: ethno history and ethnic politics", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 1990, C. 31, no. 2/3, s. 377-84.
103. *Narody Kavkaza*, C. I I, s. 16'nın karşısındaki harita.
104. Census 1989, Minneapolis, C. VII, kıs. 2, s. 484; N. Dudwick, "Armenia: the nation awakes", Bremmer ve Taras (Der.), *Nations and Politics*, s. 274; *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, C. XXII, s. 705.
105. Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 217.
106. Kevorkov soyadı "George'un Ermenicesinden türemiştir: Lehçeye göre Kevork veya Gevorg.
107. Census 1989, Minneapolis, s. 498; Dudwick, "Armenia", s. 274; Suny, *Looking toward*

ÖB'sine yönelik ayrımcılığa dair nesnel kanıt arasında Azerbaycan'ın o topraklardaki yatırımını gösteren istatistikler de vardı: 1970'de Dağlık Karabağ'ın kişi başı fonlaması Azerbaycan SSC'sinin ortalamasının çok altındaydı ve Haydar Aliyev'in memleketi Nahçıvan'ın temin ettiğinden %47 daha azdı. 1986'da bu farklılık daha da artmış ve Karabağ Azerbaycan'ın ortalamasının yarısından daha az almaktaydı.[108]

Ermeni Kilisesi'nden nefret eden Kevorkov Bakû hükümetinin istekli temsilcisiydi. Karabağ'da hiçbir şekilde Ermeni yurtseverliğine izin vermemekte, Ermeni komünisti Khanzadyan'ın Karabağ'ın bazı sınır değişiklikleriyle doğrudan Ermenistan SSC'sine bağlanması gerektiğine dair makul fikrini "Taşnak propagandası" olarak reddetmişti. Kevorkov ayrıca yerel aydınlar arasından bir kısmını da tehcir etmişti. Böylece Dağlık Karabağ üzerine Ermenistan-Azerbaycan çatışması 1988'den çok önce belirmeye başlamış ve Moskova hükümetinin Ermeni çağrılarını umursamaması bir Azeri yanlısı eğilime işaret etmişti; bu elbette Brejnev'in Aliyev'le yakın ilişkisi ve Azerbaycan petrolünün önemi dikkate alındığında 1982'ye kadar hiç de şaşırtıcı değildi.[109] Açıkça her türlü Ermeni siyasi talebi hem Bakû hükümeti hem de Gorbaçov'un Moskova'daki "reformcu" hükümetinden aynı katı muhalefetle karşılaşmaktaydı.

KİTLESEL TEHCİRLERDEN SONRA KUZEY KAFKASYA

Büyük Kafkas Sıradağlarının kuzeyinde Stalin sonrası çağ nüfus kaybetmiş ve mutsuz toprakların üzerine ağarmıştı. 1937'de batıda Karaçay ve Çerkez'den doğuda Çeçenistan'a (Krasnodar ilinde Adıge ve Dağıstan'ı atlayarak) uzanan dağlık bölgede 1.522.626 kişi yaşamaktaydı ama 1945'te bu nüfusun yarısı bulundukları yerden zorla çıkartılmıştı. Savaştan sonra kalmış 777.000 yerli sakin eşit olmayan bir şekilde dağıtılmıştı. Merkezde, Rusların ana yeri Vladikavkaz'da (1944'ten beri resmen Osetçe adı Dzaudjiko olarak bilinmesine rağmen)[110] Kuzey Osetler KP'nin soykırımsal tehcirlerinden neredeyse hiç etkilenmemişti; batıda Kabardeyler ve Çerkezler insanlarının %1'ini kaybetmişti; daha doğuda Dağıstan'daysa, her ne kadar az sayıda insan Türkistan veya Sibirya'ya tehcir edilmiştiyse de, birçok Dağıstanlı dağ köylerinden kovularak ovalara yerleşmeye zorlanmıştı. Daha kuzeyde Volga-Maniç bozkırlarındaki Kalmuk anayurdu nüfusunun üçte birini kaybetmişti; 127.300

Ararat, s. 195; Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 118.

108. Harutyunyan, *Sobytiya v Nagornom Karabakhe*, kıs. 1, s. 21-2.

109. *Chronicle of Human Rights*, 1977, no. 28, s. 24; Corley, "Armenian Church", kıs. 2, s. 323-4; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 188-9, 195; Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 120.

110. Minorsky'e göre, "Dzawag'ın köyü", *Turks*, VI. madde, *Caucasica* III, "The Alan capital" magas and the Mongol campaigns", s. 237.

sürülmüş Kalmuk. Böylece Kuzey Kafkasya topraklarının 839.000 Rus olmayan sakini NKVD'nin Hazar'ın ötesinde Orta Asya'daki "özel yerleşimcileri" olarak sert koşullarda hayatta kalmaya çalışmaktaydı. Ama bunlar hepsi değildi. 1950'lerde bile kuzeydoğu Kafkasya'da daha başka kitlesel tehcirler sürmüştü. Tarımsal işgücünü görünürde devlet planlamanın çıkarları doğrultusunda yeniden dağıtmayı amaçlayan bir girişimde yaklaşık 50.000 insan (ağırlıklı olarak Lezgiler, Tabarsanlar, Rutullar ve Agular) güney Dağıstan'daki dağ köylerinden çıkartılmış ve Derbent ve Azerbaycan sınırı yakınındaki ovalara "yeniden yerleştirilmişti". Bir istisna en uç güney noktasındaki dağlık Kuruş ilçesinin Lezgileri idi. Onlar yeni bir yaşama başlamak için kuzeye Hasavyurt çevresindeki kurak bozkıra yerleştirilmişti ve 1956'da da Kuruş'un kendisi Azerbaycan'a verilmişti.1957'de Çeçenlerin cumhuriyetlerine geri dönmeleri Avar, Dargo ve Andi-Didoy topluluklarının doğu ilçelerinden atılmalarına yol açtığında daha başka "yeniden yerleştirmelere" gerek olmuştu. Bu topluluklar (50.000 civarında) buraya 13 yıl önce yerleştirilmişti ve şimdi ya dağ ilçelerine geri dönecekler ya da Lezgiler gibi buradan çıkıp Terek düzlüklerine yerleşeceklerdi. Fakat daha önce Hasavyurt ilçesinde Auh'da (Akka) yaşayan Çeçenlerin köylerini geri almalarına izin verilmemiş (şimdi Laklar ile Avarların yaşamakta olduğu) ama bu bölgeye yerleşmeleri gerekmişti.[111]

Çeçen ve İnguşlar için 1946'da geriye dönük olarak yayınlamış tehcir hükmünün dışında, basın ve radyoda onlara dair tüm referanslar SBKP'nin sansürcüleri tarafından Kruşçev'in "Gizli Konuşması"nı yayınladığı 1956'ya kadar sansür edilmişti.[112] Az sayıda Çeçen seyahat etme üzerindeki sınırlamaların azaltıldığı 1954'ten beri izinsiz bir şekilde yavaş yavaş geri gelmekteydi ve 1955'te "1941-1945'te işgal güçleriyle işbirliği yapan Sovyet yurttaşları için af üzerine" hükmü çıkmış ama bu, "cezalandırılmış topluluklar"ın itibarını iade etmek için hiçbir şey yapmamıştı. Bununla beraber, Kasım 1956'da "Kalmuk, Karaçay, Balkar, Çeçen ve İnguş topluluklarının ulusal özerkliklerinin yenilenmesi üzerine" hükmü uygulamaya konmuş ve ardından iki yıl içinde yeniden oluşturulmuş ulusal anayurtlarına resmî geri dönüş sağlanmıştı.[113]

Kuzey Kafkasya topluluklarının tehcirinin en kötü yanlarından biri, onurlarının lekelenmesinin (bu uluslar topyekûn düşmanla işbirliği yapmış gösterilmişti) onlarca yıl boyunca komünist basın ve "akademik"

---

111. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 324-5; Ibrahimov, "Narody Dagestana", s. 116-17.
112. Broxup, *North Caucasus Barrier*, s. 147; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 87-8.
113. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 188; I.L. Babich, *Etnopoliticheskya situatsiya*, C. II, s. 297; Bugay ve Mekulov, *Severnyy Kavkaz*, s. 167-8; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 135-6; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, s.I, s. 341-2; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 241-2; Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 284.

yayınlarda sürmüş olmasıydı.[114] Yetkililere haklarının ve mülklerinin iadesi iddialarıyla meydan okuyan Çeçenlere eziyet, Çeçen avukat ve KP üyesi Ziyauddin Malsagov'un 1959'da sahte suçlamalarla tutuklanarak beş yıllığına çalışma kampına, ardından da psikiyatrik hapishaneye mahkûm edilmesiyle başlamıştı.[115] Rus yetkililerin kendilerinde bu sözde işbirliğinden dolayı ulusları kötüleme hakkını görmelerinin periyodik hatırlatıcılarından biri, Çeçen-İnguş KP liderlerinden bir Rus'un, 1988 kadar geç bir tarihte Çeçen ve İnguşlardan "Kızıl Ordu'yu sırtından bıçaklamış düşmanlar[ımız]" olarak bahsetmesidir.[116] Balkarların durumunda da (tüm ulusun üçte biri olan 16.000'ini 1941'de Kızıl Ordu'ya katılmıştı) NKVD ve Kabardey-Balkarya ÖSSC'sinin komünist liderlerinin 1941'de yaptıkları Sovyet karşıtı "eşkıya" olduklarına dair iftira niteliğindeki suçlama 1980'lerde utanmazca tekrarlanmıştı. Bu zulmün insafsızlığı, liderlerinden birinin 1991'de Balkarlar için "soykırımın hâlâ sürüyor" diye yazmasına sebep olmuştu.[117] En çok iftiraya uğramış ulus muhtemelen Karaçaylar idi; birçok Sovyetler Birliği Kahramanı içeren onurlu savaş sicillerine rağmen 1958 ile 1983 arasında kitaplar, gazeteler ve resmî SBKP konuşmalarında sık sık ihanet ve hiçbir kanıtın gösterilemediği mezalimle suçlanmışlardı. Burada da iftiracılar il yönetimindeki Rus ve yerli komünistlerdi.[118]

1944'ten 1956'ya kadar Kuzey Kafkasların harita üzerindeki yegâne "özerk" bölgeleri Adıge ve Çerkez ÖB'si ve Kabardey, Kuzey Osetya ve Dağıstan ÖSSC'leriydi (27 no'lu haritaya bakınız). 1957'de sürgün edilmiş toplulukların topraklarının yeniden yaratılması bir kez daha haritadaki ayrıntıları değiştirmişti ama tehlikede olan, sadece toprakları değil, geri dönen toplulukların yurttaşlık haklarının da iadesi ve 13 yıllık dayatılmış yokluktan sonra evlerinin yeniden sahiplenilmesiydi. Moskova yetkililerinin bu bölgeleri diğer cumhuriyetlere verdiği yerlerde sınırlar yeniden belirlenmek zorundaydı. Örneğin Güney İnguşya ve Çeçenistan'da 1943-4'te Gürcistan SSC'sine verilmiş geniş bölgeler şimdi haklı sahiplerine verilecekti. Keyfî bir şekilde Gürcistan'a verilmiş çok miktardaki toprağın geri verilmesi başka sorunlar da çıkartmıştı: Gürcü yerleşimciler buralardan çıkartılması ve Karaçay ile Balkarlar için yüksek vadilerde kalacakları yerler bulunması zorunluydu. Karaçay-Çerkez ÖB'sine dair bir resmî tarih şöyle demektedir: "Karaçayların yüzlerce

114. Nekrich, *Punished Peoples*, s. 166-72, 185-8.
115. Gall ve de Waal, *Chechnya*, s. 64-7.
116. *Groznenskiy rabochnyy*, 26 Ocak 1988, R.I. Khasbulatov, *Komsomolskya Pravda*, 17 Haziran 1988'de alıntılanmıştır. Bu, hiçbir zaman Çeçenistan'da yaşamamış sadık Leninist ve Ruslaşmış Çeçen bile, insanlarının Sovyet karşıtı "eşkıya" olarak herkesi kapsayan suçlamasından rahatsız olmuştu: Bakınız Avtorkhanov, *Imperiya Kremlya*, s. 338, 345.
117. Babich, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, C. I I, s. 175, 294-5, 296-7, 302.
118. A. Sheehy, "Justice at last for the Karachai?", *RFE/RL*, 1990, no. 52, s. 17-18.

yıl yan yana yaşadıkları Ruslar, Çerkezler, Abazalar, Nogaylar, Osetler ve diğer topluluklar onları kardeşleri gibi karşılamıştı"[119] ama gerçekler bu boş sözcüklerle çelişmekteydi, evlerin ve toprağın sahipliği üzerine çatışma çıkmıştı. Tehcir edilmiş insanların geri dönüşü, hükümet planının öngördüğü gibi yıllara yayılmıştı ama konut, iş ve mali kredinin hazır olduğu "düzenli, iyi örgütlenmiş ve tedrici bir kendi topraklarına geri dönüş" değildi. Yeniden konut edinmeleri ve yerleşmeleri için sağlanmış devlet kaynaklarının büyük kısmına Kabardey ÖSSC'sinin KP liderleri el koymuş ve Balkarlar büyük ölçüde kendi imkânlarıyla baş başa kalmıştı.

Harita 27: Kuzeydoğu Kafkasya'da sınırlar, 1920'ler-1950'ler.

Sürgünden dönen tüm uluslar toprakları ile köylerini, komşu bölgelerden gelmiş Kabardeyler, Osetler, Dağıstanlılar, Gürcüler veya Rus Kazaklar tarafından işgal edilmiş hâlde bulmuştu ama sorun İnguşlar

119. *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii,* C. II, s. 343.

için daha da kötüydü; çünkü komünist hükümetlerin Kuzey Osetya'nın sınırlarında yaptığı keyfî değişiklikler Kuzey Kafkasya'da en zorlu çatışmalardan birini yaratmıştı. Geleneksel olarak Ruslara sadık Osetler 1944'ten beri İnguşların ayrılmasından çok kazançlı çıkmış, toprakları onlara verilmiş, çeşitli sınır değişiklikleri Kuzey Osetya'nın şeklini radikal biçimde değiştirmişti. 1944'ten önce Terek'in kuzeyindeki düzlükte hiç toprağı yoktu ama şimdi Mozdok çevresindeki tarım yapılabilir topraklara giden bir koridor kazanmıştı; Mozdok, Kuzey Osetya ÖSSC'deki ikinci büyük kent olmuştu. Kabardey-Balkarya'yla batı sınırı değişmeden kalmıştıysa da, doğudaki sınır, İnguşya topraklarının çeyrekten biraz fazlà toprağına mal olacak şekilde değişmişti. Batıda, Rusçada Prigorodnyi (Varoş) olarak bilinen, Orjonikidze'ye bitişik ilçe (orijinal olarak 39 İnguş köyünü kapsayan) Kuzey Osetya'ya verilmiş ve Orjonikidze'nin kendisi, karışık Oset ve İnguş nüfusuyla, tamamen Oset kontrolü altına girmişti. Toprak olarak, İnguşya'nın bu kaybı doğu tarafında bulunan benzer boyutlardaki Çeçen toprağının ona verilmesiyle telafi edilmiş ve Çeçenistan da Terek'in kuzeyindeki düzlüğe doğru yayılmıştı.[120] Buna rağmen, İnguşlar hem Osetler ile Rusların düşmanlığı hem de Orjonikidze'ye yakınlığın ve eğitim tesisleri ile iş fırsatlarına doğrudan erişimin kaybedilmesi karşısında umutsuzluğa düşmüştüler. Sadece İnguşlar ile Osetler arasında sert bir gerilim belirmemiş, 1973'te Varoş ilçesinin İnguşlara geri verilmesini talep eden bir İnguş gösterisi de hem İnguşlar hem de Çeçenlere karşı şovenist patlamalara yol açmıştı. 1981'de Orjonikidze'de bir Oset taksi şoförünün bir İnguş tarafından öldürülmesinden sonra daha kötü ayaklanmalar çıkmıştı: 20.000 Oset cenazeyi bir ırk isyanına dönüştürmüş, bunun üzerine sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş, Moskova soruşturmacılar göndermiş ve Kuzey Oset KP sekreterliği "etnik gruplar arası başarısızlıkların" günah keçisi olmuştu.[121]

Geri geldiklerinde Çeçenler "görünüşe göre artık Çeçen topraklarının daimi sahipleri olduklarına karar veren Rusların silahlı direnişiyle" karşılaşmıştı; "çoğu kez Çeçenler kendi evlerini geri satın almak zorunda kalmıştı... ama kişisel eşyalarını geri almak gibi bir şey söz konusu değildi."[122] Ukrayna hükümetine ulaşmış bir rapora göre, Temmuz 1958'de Grozni'de Rus güruhları "Çeçenlere ölüm! Kahrolsun Çeçen-

---

120. A.B. Dzadziyev ve L.K. Gostiyeva, derleyenler, *Severnaya Osetiya: etnopoliticheskiye protsessy 1990-1994 gg.: ocherki, dokumenty, khronika*, C. I, Moskova, 1995, s. 21-2. Şunlardaki haritalara bakınız: Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya. Yevropeyskiy Yugo-Vostok*, s. 662; Lorimer, *Population*, harita XVI, s. 151'in karşısında; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 119; Ponomarev, *Istoriya SSSR*, C. VIII, s. 630; C. IX, s. 214, 490.
121. J. Birch, "Ossetia: a Caucasian Bosnia in microcosm", *Central Asian Survey*, 1995, 14, 1, s. 52-3; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 149-61, 181-6; "Soldiers quell riot in Russia", *Observer*, 20 Kasım 1981, s. 51.
122. Usmanov, *Nepokoryonnaya Chechnya*, s. 84.

İnguş ÖSSC'si!" sloganları atmış ve geride caddelerde birçok ölü ve yaralı kalmıştı.[123]

Kuzey Kafkasya'nın tehcir edilmemiş topluluklarının (Çerkezler, Kabardeyler, Osetler ve Dağıstanlılar) resmî SBKP grupları kendi anayurtlarında "sadık" topluluklar olarak kalarak kazançlı çıkmıştılar ve Moskova'dan gelen iyilikler onların sürgünden dönen zavallı komşuları karşısında üstünlük varsayımlarını (yansıyan güç açısından) onaylamıştı. Görünüşe göre sonsuza kadar gitmiş komşularını dikkate almaya gerek duymadan geçirdikleri 13 yıl Sovyet yaşamında kritik bir dönem olmuştu. Tehcir edilmemiş olanlar geç Stalinci değerler sisteminin gemi azıya almış yolsuzluk ve gizli polis baskısıyla bütünleşirken, sürgünler, Orta Asya'daki zor yaşamları sırasında, acılara dayanıklı bir tavır geliştirmiş ve onları Beria'nın boyunduruğu altında her türlü ilkeden ödün veren diğerlerinden daha güçlü kılan bir ahlaksal bütünlüğü muhafaza etmeyi başarmışlardı. Şimdi tehcire gönderilmiş olanların Ruslara (veya Gürcülere) saygı duymaları için öncekinden de az sebepleri vardı ve birçoğu onlara karşı onurlu ve kibirli bir tavır benimsemişti.

Bazı Batılı kuramcılar Kuzey Kafkasya uluslarının, dilsel veya coğrafi bir farkındalığın ötesinde herhangi bir ulusal kimlik duygusu veya genelde Kuzey Kafkasya'da veya İslamla "ulus üstü" özdeşleşmelerinin olup olmadığını sorgulamıştır. Adıgeler ve Çerkezlerin boylarına bağlılıkları olduğu ama bir ulusa (Çerkez) ait olma farkındalıklarının olmadığı, bu arada İslamın onları Müslüman dünyasıyla bir yakınlık oluşturabilecekleri kadar etkilediği, öyle ki tek ortak odak noktalarının Rus karşıtı duyguları olduğu söylenmiştir. Benzer bir görüş Karaçay ve Balkarlar için de ileri sürülmüştür ama onlar klan bağlılıklarına ek olarak "dağların insanları" (Türkçe tavlu/dağlı, Rusça *gortsy*) olma farkındalığı paylaşmakta olabilirler. Bununla birlikte, Kabardeylerin durumunda hiç kimsenin onların kendilerini bir ulus olarak algılıyor olmasından kuşkusu yoktu ve aralarında, her ne kadar boy bağlılıkları kaybolmuş ve İslam o kadar belirgin değildiyse de, güçlü bir geleneksel kültür ve onların kendilerini Ruslar da dahil olmak üzere diğer uluslardan daha uzakta görmelerine sebep olmuş ve dolayısıyla asimile edilmelerini ihtimal dışı kılmış bir kendi değerlerini farkında (ve hatta komşularına üstün) olma duygusu vardı. Daha da ufak bir Çerkez topluluğu olan Abazalar da bariz bir şekilde Sovyet dönemi boyunca ulusal farklılıklarını muhafaza etmiş, sayıları artmış ve Karaçay komşuları tarafından asimile edilmemişler ve neredeyse sadece kendi dillerini kullanmaya devam etmişlerdi. Diğer yandan, Osetlere gelince, onlar ağırlıklı olarak

---

123. Yaklaşık 2.500 isyancının bu zulümlerdeki paylarından ötürü hapsedildikleri söylenmiştir: *Ferment in the Ukraine: Documents by V. Chornovil, I. Kandyba, L. Lukyanenko, V. Moroz*, vb (Der.) Michael Brown, New York ve Washington, DC, 1971, s. 104.

iki yüzyıldır Ortodoks Hıristiyan ve Rus taraftarıydı; onlar ve Müslüman komşuları arasında karşılıklı güvensizlik duygusu mevcuttu. Eğer bu, Hıristiyanlar arasında bir topluluk duygusu geliştirdiyse, Digorya'nın Müslüman Osetleri de, diğer yandan, "kendilerini Hıristiyan akrabaları İronlar veya Tuallerden daha çok Müslüman Kabardeylere yakın hissediyorlardı."[124]

Hiç kimse Çeçenler ile İnguşlar arasında bir ulus olma duygusu bulunduğunu veya onları aşağılayıcı bir kovma ve Orta Asya'da esaret sürecine maruz bırakmış Ruslara karşı belirgin bir antipatilerinin olduğunu reddedemezdi. Onların aralarında, güçlü klan ilişkileri ve ulusal gelenekler ve ayrıca da İslamın Sufi tarikatları biçiminde kuvvetli bir birleştirici güç söz konusuydu. En karışık durum Dağıstan'ın sayısız dil toplulukları arasındaydı; her ne kadar birçok ortak kültürel özellik paylaşmakta idiyseler de, 20. yüzyılın sonunda etnik farklılıklarını hâlâ korumaktaydılar. Bir görüş şöyleydi: "Dağıstanlılar tek bir ulus hâlinde bütünleşmemişlerdir; ne de 1970 ve 1979 nüfus sayımlarında sıralanmış 10 resmî grup farklı uluslar olarak bütünleşmiştir. Her biri boy, klan, özgür toplum ve köy toplulukları şeklinde ayrılmıştır" ve bunların önemi, bir Avar veya bir Tabasaran olmak gibi, "herhangi bir üst kapsayıcı ulus kavramından daha fazladır." Mevcut olan, Ruslara karşı (Çeçen ve İnguşlar birinci sıradaydı) bir tür yabancı düşmanlığıyla birlikte bir ulus üstü ulusal kimlik olarak dağ insanı ve Müslüman olmaydı. Bunun bir sonucu olarak, "Dağıstan ulusalcılığının olumlu değil, olumsuz bir yapıcı karakteri vardı... Bu... neredeyse tamamen sadece dine dayanan... bir Müslüman–Kâfir karşıtlığıydı."[125] Fakat her şeye rağmen, Dağıstan'ın birçok etnik topluluğunun farklı kolektif karakterleri söz konusuydu. Örneğin, "siyasi ve kültürel prestij... bugün bile onların kutsal savaşta oynadıkları role dayandığından" ve Şamil bir Avar olduğundan, "en önemli Dağıstan ulusu; daha öncenin en savaşçısı" olarak "Avarlar birinci sıradadır". Bundan başka, Avarlar, Avaristan'da birbirleriyle ilişkili Andi-Didoy dilleri konuşan diğer on üç ufak toplulukla birlikte, ortak bir Avar standart dili olan tek bir etnik topluluk oluşturmuştu (tabii tüm Andi-Didoy konuşanları bu fikre katılmamaktaydı).[126]

Kumuklar (üçüncü büyük Dağıstan ulusu) iki ana topluluk oluşturmuştu: Terek delta ovasında yaşayan kuzeyliler Şamil'in davasında

---

124. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 160, 195, 200, 203, 206. Abazaların sayısı, çeşitli kaynaklara göre, 1922-41 dönemi için daha ziyade belirsizdir: 1926'da 13.800 (Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 286), 1937'de 13.802 (*Census*, 1937), 1939'da 15.300 (Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 286; bu rakam çarpıtılmış 1939 nüfus sayımındandır). Bundan sonra *Census* rakamları şöyledir: 1959'da 19.600; 1970'de 25.448; 1979'da 29.497; 1989'da 33.801.
125. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 166, 180-1.
126. Atayev, *Avartsy*, s. 9-14; Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 166-7; Comrie, *Languages*, s. 197, 199.

savaşmış olma ayrıcalığını paylaşmaktaydı; tepelerde ve Buynaksk (daha önce Temir Han Şura) çevresindeki kıyı hattında yaşayanlar da, Şamil'e karşı Ruslarla birleşmiş daha önceki Tarki Şamhallığı'nın çekirdeği olmuştu. Neredeye tüm klan ilişkilerine dayanan farkındalıklarını yitirmiş, büyük kısmı kentli (%50 civarı) ve sağlam bir edebi dili olan Kumuklar muhtemelen Dağıstan'daki en sofistike ulustu.[127]

Dargoların payına daha az prestij düşmekteydi; çünkü ne Şamil hareketine ne de 1920-1'de Bolşevik fethine direnişe katılmışlardı ve bir halk olarak birleşmeleri çok ilerlememişti. Fakat bazı Lezgilere göre, Dargolar (veya "Dargo-Avar-Kumuk güç ittifakı") Dağıstan'daki siyasi gücün büyük kısmını gaspetmişti.[128] Bu daha büyük topluluklarla karşılaştırıldığında, Dağıstan'da İslamın ilk taraftarları olan Lakların, kısmen müziksel kısmen de sanatsal beceriler şeklinde yansıyan "özel bir kültürel ve dinsel prestiji" vardı ve tüm diğer Dağıstan topluluklarından daha fazla ulusal bağlılık oluşturmuşlardı.[129]

1991'de bir Kumuk'un yayınladığı bir hatırat (büyük dedesi Rus İmparatorluğu'nda mühendis olmaya hak kazanmış ilk Dağıstanlıydı) Dağıstan topluluklarına 20. yüzyılda yaşatılan felaketleri anımsatmaktadır. Orta Rusya'da bazı büyük kentlerde Kumuk topluluklarıyla karşılaştığında çok şaşırmış ve ancak daha sonra 1945'ten beri Kuzey Kafkasya topluluklarının, etnik bütünlükleri ve kültürlerine zarar verecek şekilde nasıl durmak bilmeden bir yerden başka bir yere gittiğini keşfetmişti. Her ne kadar Kumuklar kitlesel tehcirden kurtulmuştuysa da, Rus yetkilileri, gençleri gerçek ulusal kimliklerine göre değil de "Dağıstanlı" olarak kaydederek Kumukları bir ulus olarak "silmeye" çalışmıştı. Bir Türki dili konuşanları olarak, "pantürkçülüğe karşı mücadelede", "modern engizisyoncuların" eski kitapları yakması (Arap alfabesiyle yazılmış olanları), Kumukların tarihini çarpıtmaları, aralarında İslamın etkisini kırmaya çalışmaları ve ayinlerini yerine getirenleri hapsetmeleri gibi çeşitli mağduriyetler yaşamışlar ve bunun sonucunda "Kumukların son derece medeni toplumu manevi anlamda parçalanmış [ve] derin bir taşralılık/küçük birimlere bölünme hastalığı yerleşmişti" (bu bir bakıma devrimden sonra Rusya'da da ne olduğunu açıklamaktadır). Kültürel köklerini kaybetmişlerdi. Kumuk kültürü üzerine hiçbir şey öğrenmeyip sadece "tarihleri" olarak Stalin'in *SBKP'nin Tarihi*'nde yazılanları öğreniyorlardı. Bu arada birçok Kumuk, tarlaları ve otlakları yeni gelenlere verildikçe yerleşimlerini terk ediyordu. Sonunda eski anayurtları Terek Deltası'nda tek bir Kumuk köyü kalmamış ve Dağıstan'da tamamen Kumuklardan oluşan bir köy kalmıştı. Dağlarda yaşayanlar

127. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 169-70; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 421-2.
128. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 342-51, 369, 374.
129. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 167-8; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 502.

(ağırlıklı olarak istekleri dışında Avarlar olarak kaydedilmiş Andiler) sürekli bir akış hâlinde Terek Ovası'na yerleşmeye zorlanmışlardı ve burada onlara "sanki birilerinin amacı etnik gruplar arası gerilim ve çatışmayı artırmak için bir anlaşmazlık sebebi yaratmakmış gibi" Kumuk toprakları verilmişti. Bu yerlerinden edilmiş insanların yaşamları altüst olmuş ve Kumuk köylerinde Kumuklarınkiyle karşılaştırıldığında derme çatma evler inşa etmişlerdi. Yazarın vardığı sonuç, önceki 70 yıl boyunca Dağıstan (SSCB'nin geri kalan kısmında olduğu gibi), çeşitli meseleler için kampanyalardan ve aşırı tatmin edici planlardan başka bir şey bilmemişti. Halk kalmamıştı, yalnızca halk üzerine konuşma vardı. Sadece 1917 öncesi kitaplarda Dağıstan toplulukları/halkları ve onların inanç ve gelenekleri, yani normal yaşam hakkında bir şeyler bulabilmiştim.[130]

Dördüncü en büyük Dağıstan ulusu Lezgiler, Dağıstan-Azerbaycan sınırı tarafından ikiye bölündüklerinden kendilerine özgü bir memnuniyetsizlik durumdaydılar. Daha önce Dağıstan'ın en kalabalık ulusu olan Lezgilerin sayısı 1946 ile 1956 arasında Moskova, güneydeki Lezgi otlaklarından bazı alanları Azerbaycan'a aktardığında ve böylece Avarlar hâkim topluluk olduğunda epey düşmüştü. Lezgilerin bir ulus olarak birleşme ihtimalini Azeri hükümeti aktif şekilde engelledikçe, Dağıstan'da yaşayanlar bile, klanları da dahil olmak üzere toplumsal kurumlarının birçoğunu kaybetmişler ve anayurtlarında iş bulamadıklarından Bakû sanayine işgücü havuzu olarak hizmet etmeye başlamışlardı. Buna rağmen, sınırlar arası bir Lezgi entelijensiyası vardı ve bu 1990'da hem Dağıstan hem de Azerbaycan'da aktif bir ulusalcı hareket örgütlemişti. Lezgilerin özerklik için ana tarihsel iddiası, kökenlerinin, MÖ 1. yüzyılda Lezgice konuşan topluluklar tarafından yaratılmış Albanya devletine gittiğiydi.[131]

1960'lardan itibaren Sovyet yetkililerinin Dağıstan toplulukları için tek arzuları farklı kimliklerini kaybederek homojenleştirilmiş "işgücü kaynakları"nın bir parçası olarak "Sovyet halkı" içine özümsenmeleri gerektiğiydi. Bu hedefe ulaşmak için, Brejnev'in (ve Lenin'in) ulusları "birleştirme" düşüncesi altında gerçeklerin yerini kendini aldatma almış ve Dağıstan'da ulus sayısının "58'ten 11'e düşürüldüğü" ileri sürülmüştü.[132]

---

130. Adzhiyev, "I snova 'kumyk o kumykakh'", s. 90, 93-6, 102-3.
131. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 27-36, 58-64, vs; Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 168, Rizvanov ve Rizvanov, *Istoriya lezgin*.
132. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 324, 325; Adzhiyev, "I snova 'kumyk o kumykakh'", s. 94; Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 160; Bryan, "Internationalism", s. 210, 218; *Central Asian Newsletter*, 1986, C. 5, no. 5, s. 4-5.

16

Stalin'in Ölümünden 1980'lere Kadar Kafkasya (2)

GÜNEY KAFKASYA'DAKİ ETNİK AZINLIKLAR

Ermeniler Azerbaycan'daki en büyük etnik azınlıktı ama Güney Kafkasya cumhuriyetlerinde çok sayıda daha ufak başka azınlık grupları da vardı. Ermenistan'da, %93'lük Ermeni çoğunluğun dışında, çok sayıda Azeri, Kürt ve Rus ve ayrıca da daha ufak Süryani ve Rum toplulukları vardı.[1]

Azerbaycan'da azınlık olarak çok daha fazla sayıda ulus mevcuttu. En büyük topluluk Ermenilerdi (nüfusun %7,9'u) ama 1989'a kadar etnik açıdan homojen ulus devlet izlenimini muhafaza etmek için genelde yetkililer tarafından "gizlenmişlerdi". Bir Ermeni yazarın rapor ettiği üzere, 1970'lerden beri Azeri KP liderliği,

> cumhuriyetteki pantürkçü ve panislamcı... dışavurumlara karşı çıkmayı tamamen durdurmuştu. Ulusalcılık, özellikle aydınlar arasında yoğunlaşmış ve etnik gruplar arası ilişkilerde de şiddet baskındı. Asimilasyon (Talış, Kürt, Tat ve diğer etnik azınlıkların Azerileştirilmeleri) tam yol sürmekteydi... Ruslar ile Ermeniler cumhuriyetten ayrılmaya başlamıştı. [Ve] bu olumsuz eğilimler, propagandanın, ... [ulusların] "ilerleme" ve "birleşme"sine dair ideolojik klişeler... ilan etmesiyle gelişmekteydi.[2]

1979 Nüfus sayımında, Ruslar, Ermeniler ve az sayıdaki Yahudi, Tatar ve Ukraynalılar dışında, Azerbaycan'da bulunan yegâne diğer Kafkasya ulusları Dağıstanlılar (Lezgiler, Avarlar ve Sahurlar), Tatlar ve Udinler idi. Bununla birlikte, 1989 nüfus sayımı Talış, Türk, Gürcü, Kürt ve Laklar dahil çeşitli başka Kafkasya azınlık grupları da kabul etmiş ve bu arada Azerbaycan'daki Azerilerin sayısı 5,8 milyona (%83'e) çıkmıştı.[3]

---

1. Rakamlar şöyleydi: 84.860 Azeri (toplam nüfusun %2,6'sı), 56.127 Kürt ((%1,7), 59.896 Rus ve Ukraynalı (%1,85), 5.963 Süryani (%0,2) ve 4.650 Rum (%0,14): Census 1989, Minneapolis, s. 636-41. Ayrıca bakınız Simon, *Nationalism and Policy,* s. 386.
2. Harutyunyan, *Sobytiya v e Nagornom Karabakhe,* kıs. 1, s. 18.
3. Azerbaycan'ın azınlıkları şöyleydi: Lezgiler 171.395 (%2,4), Avarlar 44.072 (%0,6), Gür-

Gürcistan'ın da, kayda değer sayıda Ermeni, Rus, Azeri ve Rum'la birlikte benzer çeşitlilikte bir nüfusu vardı; yerli Oset ve Abhaz toplulukları ve daha ufak Kürt, Yahudi (büyük ölçüde Gürcüleşmiş "Gürcü Yahudi"ler de dahil), Süryani grupları ve diğerleri;[4] sadece Meshet/Ahıska "Türkleri" Orta Asya'da sürgünde sürünmekteydi.[5] Şevardnadze, Gürcistan Etnik Gruplar Arası Bağları Koordine Etme ve Geliştirme Konseyi kurmuştu; bu konseyin sorumluluklarından biri, Gürcistan'ın azınlık grupları, özellikle de Rumlar ve Azeriler için kültürel kurumlar yaratmaktı. Fakat 1983'de Marneuli ilçesinde yaşayan büyük bir Azeri azınlık grubu kültürel kurumlarının yetersizliğinden şikâyet etmekteydi.[6] Gürcistan'ın daha büyük üç azınlığıysa kendi adlarını taşıyan bölgelerde ismi bir özerklik altında yaşamaktaydı, her ne kadar söz konusu bölgelerin nüfuslarında artık çoğunluğu oluşturmuyor idiyseler de. Bunlar: Batum civarında Acaristan ÖSSC'si, burada Acarlar nüfusun %39'unu ve Gürcüler de %44'ünü oluşturmaktaydı ve Abhaz ÖSSC'si, burada 93.300 Abhaz 1989'da nüfusun sadece %18'ini oluşturan bir azınlığa dönüşmüş, Gürcülerse 239.900'lik nüfuslarıyla 2'ye 1 onlara baskın olmuştu; bu arada Ermeniler ve Rusların her biri %14'ten faz-

---

cüler 14.197 (%0,2), Talış 21.169 (%0,3), Sahurlar 13.318 (%0,2), Kürtler 12.226, Tatlar 10.239, Laklar 1.878. Bakınız Census 1989, Minneapolis, s. 484; E. Fuller, "Azerbaijan rediscovers its "vanished" minorities", *RFE/RL*, 1990, no. 52, s. 20-2.

4. Gürcistan SSC'sinin nüfus sayımı rakamları şöyleydi:

	1959	1970	1979	1989
Toplam	4.044.045	4.686.358	4.993.192	5.400.841
Gürcüler	2.600.588	3.130.741	3.433.071	3.787.393
%	64,3	66,8	68,8	70,1
Ermeniler	442.916	452.309	448.000	437.211
%	11	9,7	9	8,1
Azeriler	153.600	217.758	255.678	307.556
%	3,8	4,6	5,1	5,7
Osetler	141.178	150.185	160.497	164.055
%	3,5	3,2	3,2	3
Abhazlar	62.878	79.449	85.285	95.000
%	1,6	1,7	1,7	1,8
Ruslar	407.886	396.694	371.608	341.172
%	10,1	8,5	7,4	6,3
Diğerleri	5,7	5,5	4,7	5

5. Bunların büyük kısmı Sovyet Orta Asya'sının çeşitli yerlerine yerleşmişti ama onlara ilişkin yasak 1989'da kaldırıldığında bir kısmı Azerbaycan'a gelip yerleşmişti. Diğerleri tekrar güney Gürcistan'a, ağırlıklı olarak Samtshe-Cavaheti bölgesinin Ermeni nüfusu arasına yerleşmişti. Bakınız Wikipedia, "Meshetian Turks". Ayrıca son derece titiz bir analiz olarak, özellikle Rus motivasyonuna dair şu kaynağa bakınız: S.E. Wimbush ve R. Wixman, "The Meshetian Turks: a new voce in Central Asia", *Canadian Slavonic Papers*, C. 17, no. 2 ve 3, 1975, s. 320-39.

6. E. Fuller, "Expert on nationality relations appointed Georgian minister of culture", *RFE/REL*, 1984, no. 65, s. 1-3.

laydı.[7] 1980'lerde Abhazlar, Abhaz nüfusu içinde sürekli artan Gürcü göçmenlerden dolayı huzursuzluk işaretleri göstermekteydi.

Gürcülerin kendileri SSC'lerinin nüfusunun %70'ini oluşturmaktaydı ama "Gürcü", *kartveli,* adının münasip basitliği yanıltıcıydı. 1939 Nüfus sayımından beri bu kolektif isim altında kaydedilmişlerdi ama Moskova (ve Tiflis) hükümetinin etnik homojenlik sağlamak için yaptığı çabalara rağmen bölgesel ve dilsel ayırım ve bağlılıklar sürmüştü. 1989'da cumhuriyetteki 3.800.000 "Gürcü"nün %82'si doğu bölgelerinin Kartli-Kahetilerinden oluşmaktaydı ama batıda %13 Megrel, %4 Acar ve %0,7 Svan da vardı.[8] Megreller ile Svanların Gürcü dilinden ayrılan kendi dilleri ve farklı gelenekleri vardı; Acarların ise dilleri esasen Kartli-Kaheti dili idiyse de, Sünni Müslümanlar olarak dinleri farklıydı.[9] Brejnev rejiminin katılığı sürerken, bu Güney Kafkasya etnik farklılık ve kinleri bastırılmıştı ama SBKP despotluğunun ölü eli kalkar kalkmaz kendilerini göstermeye hazırdılar.

TARİH VE ULUSAL KÜLTÜRLER; ŞAMİL

1980'lerde Kuzey Kafkasya bölgesi etkileyici bir öğrenim kurumları ağı oluşturmuştu. Don üzerindeki Rostov'da 1915'te açılmış bir üniversite vardı ve 1918'de Vladikavkaz Politeknik Enstitüsü ve 1920'de de Grozni Petrol Enstitüsü açılmıştı. II. Dünya Savaşı'ndan önce öğretmen eğitimi ve yerel sanayiler için başka üniversiteler de oluşturulmuş ve 1957 ile 1972 arasında Mahaçkale, Nalçik, Orjonikidze, Krasnodar ve Grozni üniversiteleri açılmıştı.[10] Tüm bu kurumlar Komünist Parti'nin Türki destanlarına karşı savaşından sonra düzenlenmiş ideolojik saldırılarda araştırmaların çarpıtılmasında rol oynayacaktı. Kuzeybatı Kafkasya'da, gökten bir ateşle yok edilene kadar Tanrı ve meleklere karşı çıkan dev savaşçı Nart'ın fantastik kahramanlıklarını anlatan efsaneleri batıda Abhazlar ile Adıgelerden doğuda İnguşlara kadar tüm yerli toplulukla-

7. Census 1989, Minneapolis, s. 452-69.
8. Bu kaba yüzdeler 1926 ve 1937 SSCB nüfus sayımlarında bu etnik gruplara dair kanıtlardan türetilmiştir; bunlardan kaynaklanan yaklaşık rakamlar şöyledir: Kartli-Kahetiler 3.106.000; Megreller 492.350; Acarlar 151.500 ve Svanlar 26.500. Krş. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims,* s. 207; Census 1926, s. 57; Census 1937, [kıs. 2], s. 58. 1897 Nüfus sayımında Gürcülerin arasındaki ayırımlar çok daha ayrıntılıydı: "Gürcüler" 823.968, İmeretiler 273.186, Megreller 239.625, Svanlar 15.756, toplam 1.352.535 "Kartveli veya İber"; ama bir isim olarak Acarlardan bahsedilmemişti. Bakınız Census 1897, s. xiii.
9. A.S. Chikobava, "Kartvelskiye yazyki: vvedeniye", *Yazyki narodov SSSR,* C. IV, *Iberiysko-kavkazskiye yazyki,* s. 15-21; A.N. Kiziria, "Zanskiy [Megrelo-chanskiy] yazyk", *a.g.e.,* s. 62-76; V.T. Topuria, "Svanskiy yazyk", *a.g.e.,* s. 77-94; Hewitt, *Georgian,* s. 1.
10. *Entsiklopedicheskiy slovar,* 1953-5, C. I, s. 546; C. II, s. 174, 351, 459; C. III, s. 51, 306; *Istoriya Severo-Osetinskoy,* C. II, s. 125, 180-1; Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya. Yevropeyskiy Yugo-Vostok,* s. 697-8; *Narody Kavkaza,* C. I, s. 167, 193; *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar,* 1990, s. 346, 358, 523, 654, 672, 785, 948, 1152, 1197, 1511.

rın sözlü geleneklerinin bir kısmını oluşturmuştu;[11] bunlar 19. yüzyıldan itibaren toplanarak yayınlanmıştı. 1940'larda hem Kuzey hem de Güney Osetya'da metinlerin kaydedilmesi en resmî teşviki görmüştü. Yayımlanmaları için "siyasi doğruluk" ruhu doğrultusunda, "halkın" despotlara yönelik kınamalarını ve kitlelerin onların yönetimine karşı haklı isyanlarını ifade etmek için yarattıkları öyküler olarak derlenmiş veya yeniden yazılmışlardı. Nart destanlarının Oset versiyonları *İliad, Odyssey* ve *Kalevala*'ya eşdeğer ve nasıl birçok kuşağın "mutlu bir gelecek ve özgürlük aşkı için daimi bir mücadele sürdürdüklerini" anlatan ulusal destanlar olarak sunulmuştu. Tamamen fantastik olayları bir yana, Nart destanlarının "gerçekçi" ve hatta "tarihsel" oldukları, görünürde Osetlerin varsayılan atalarının (Alanlar ve İskitler), dağlara yerleşmeden önce bozkırlardaki yaşam tarzlarını yansıttıkları söylenmiştir. Karaçaylar ile diğerlerinin de Alanları ataları ve Nartları destansı kahramanları olarak kabul etmelerine rağmen, bu halk imgelemesinin ifadeleri "erken Oset yaşamının bir ansiklopedisi"[12] olarak adlandırılmıştı. Ancak çok sonra, Kabardey-Balkarya ve başka yerlerde tekrar Nart metinlerine dair gerçek araştırma sonuçları yayınlanmaya başlamıştı.[13]

Bu arada kuzeybatı Kafkasya topluluklarının tarihi, Sovyet Rusya siyasi öğretisi tarafından çarpıtılmaktaydı; öyle ki, kökenlerinin tartışılması son derece çetrefilli bir hâl almış, 1950'lerden, yani SBKP kongreleri güya "tarihsel araştırmaları ezbercilik ve dogmacılıktan özgürleştirdikten ve yaratıcı düşüncenin gelişimini kolaylaştırdıktan" sonra bile Sovyet tarihçilerinin yaratıcılıklarını zorlamaya başlamıştı.[14] Bu sırada açıkça belirtilmemiş mevcut alışkanlıkların arasında Kafkasya dillerinin, özellikle de Gürcücenin (N. Ya Marr'ın *Eski Ahit* sınıflandırmasına göre ne Hami ne de Sami ama "Yafes" olduğu) ve de onları konuşanların iyi olduğuna dair bir genel kabul vardı. Ruslar ve dilleri en iyisiyken, Türki (artık genelde İslami) topluluklar da olumsuz bir şekilde yıkıcı göçebe sürüler ve "Asyalı" görülmekteydi. Bu tür tarihsel varsayımları desteklemek için, belli bir dönemin belli bir topluluğunun yer ve kültürel düzeyini (Marksist "gelişim evreleri" bakış açısına göre) kanıtlama amaçlı olarak arkeolojiden epey yararlanılmıştı. Böylece tarihsel "gerçeklere", etnik ilişkilere ve kökenlere dayanarak (ki bunlar çoğu kez son derece sınırlıydı) örneğin Çerkezler, Karaçay-Balkarlar ve Osetlerin şu anki yerleri ile birbirine rakip öncelik iddialarını uzlaştırma girişimleri yapılmıştı. En azından göstermelik bir ilgi gerektiren

11. *Narody Kavkaza,* C. I, s. 198, 214, 242, 268, 294, 337-8, 371-2, 388; C. II, s. 415.
12. *Narty: epos osetinskogo naroda* (Der.) V.I. Abayev, vb, Moskova, 1957, s. 370, 372-3, 375, 379-80, 383; ekhov (Der.), *Ocherki istorii Yugo-Osetinskoy,* s. 61-2.
13. Örneğin N.A. Tsagov, *Iz adygskogo narodnogo eposa: materialy arkhiva N.A. Tsagova,* Nalçik, 1987.
14. *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii,* C. I, s. 13.

başka bir siyasi dogma da son derece yaygın SSCB, topluluklarının dostluğuydu (Rusya'ya savaş sırasında ihanetten suçlu oldukları ilan edilmiş topluluklara otomatik olarak uygun görülen aşağılık statüsü atfedilmiş olanlar hariç).

Bu önermeler üzerinde Kuzeybatı Kafkasya ve Kuban Bozkırı topluluklarının kökenlerine dair şu açıklama var olabilmişti: (1) Çerkezler MS 10. yüzyıla kadar Karadeniz ile Kuban arasındaki bölgede yaşamış yerli bir topluluktu; (2) bozkırlardan gelmiş İran dili konuşan Alanların bir kısmı (Osetler), o sırada Laba'nın doğusundaki ova ve vadilere yerleşmişti; (3) Türki göçebe dalgaları da (6. ve 7. yüzyıllarda Bulgarlar; 11. yüzyılda Kıpçaklar) Çerkezlerin doğusuna yerleşmişti; (4) 13. yüzyılda Moğollar gelmiş ve hem Alanları hem de Kıpçakları dağlara itmiş ve burada en yüksek vadilerde Alanlar, dil olarak Kıpçaklaşarak Balkar-Karaçay topluluğunu oluşturmuştu.[15] Daha önce gördüğümüz gibi, bu anlatıda Türklere atfedilmiş ikincil rol, Azerbaycan'da rakip bir etnik oluşum kuramını kışkırtmıştı.

Komünist sansür Kuzey Kafkasya'da 20. yüzyılın en dikkat çekici olayından bahsedilmesini önlemişti: Yerli yurttaşlarının 800.000'inin yerlerinden çıkartılarak tehcir edilmesi. Bu toplulukların 1950'ler ile 1980'ler arasında yazılmış tarihlerinde ne olduğuna dair olgusal ayrıntılar çok azdı veya yoktu ve kitlesel tehcirlerin sebep olduğu insani acıları değerlendirmek veya bunun muazzam bir adaletsizlik olduğunu itiraf etmek bir yana, SBKP ideologlarının sunduğu karmakarışık tablo dört yavan doktrinsel ifadeye indirgenmişti: "Uluslar politikasına dair Leninist ilkeler ihlal edilmiş" (1843-4) veya "restore edilmişti" (1956); "20. SBKP Kongresi'nin [1956] kararları uygulamaya konmuştu; bu toplulukların özerklikleri iade edilmişti (1957-8) ve SBKP ile Sovyet hükümeti yeniden inşaya muazzam yardımda bulunmuştu."[16] Hiç kimse "Leninist ilkelerin" ne olduğu, bunların neden ve nasıl "ihlal edildikleri" veya neyin bunların yeniden inşasını gerektirdiğini açıkça ifade etmediğinden, bu atıflar anlamsızdı. Çeçen-İnguş, Balkar ve Karaçay tarihlerinde bu tür bir tehcirin ismine bile rastlamak mümkün değildi.[17] Hiçbir zaman devletin eylemlerine dair ahlaksal bir yargı sunulmamış ve kitlelerce Sovyet yurttaşına karşı işlenmiş bu suçlar için kimin (Stalin, Beria veya belki de Komünist Parti?) suçlanması gerektiği sorusu titizlikle görmezden gelinmişti. Suçsuz insanların vahşice suistimal edilmesine dair birçok açıklama, tüm uluslardan askerlerin

---

15. *Narody Kavkaza*, C. I, s. 70-6; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I, s. 72-4, 106-7, 112-13, 115, 117-19.
16. *Istoriya Kabardy*, s. 367; *Ocherki, istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 260, 282, 340-2; Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 282, 284, 260.
17. *Ocherki, istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 282-3, 315-24.

(bu askerlerin aileleri evlerinden çıkartılarak tehcir edilirken) katkıda bulunduğu Sovyet savaş çabasından ve özellikle de bu askerlere gösterdikleri kahramanlıklardan dolayı verilmiş çok sayıdaki madalyadan bahsederek telafide bulunmaya çalışmıştı.[18] Sadece Kabardey-Balkarya tarihi bunu dahil etmede başarısız olmuş ama diğer yandan, (Karaçaylar gibi) "burjuva-ulusalcı unsurların" Alman işgalcilerle sözde işbirliğinden kötü bir tavırla bahsetmişti.[19] Bu kaçamakça çarpıtılmış yazılar katalogunda onurlu bir istisna, *Kalmuk ÖSSC'sinin Özet Tarihi* idi; bu çalışma, Sibirya ve Kazakistan'ın Kalmukların dağıtıldıkları çeşitli bölgeleri, karşı karşıya kaldıkları son derece zor koşulları ve bunun, eğitimleri ve genelde yaşamlarını ciddi şekilde sekteye uğratmış olması da dahil tüm ana konuları kapsamlı bir şekilde ele almıştı.[20]

Kuzey Kafkasya'da tarihsel uydurma veya "yeniden değerlendirme"nin en büyük teması epeyce eskiydi: Rusya'nın 19. yüzyıldaki fetih seferi. Sovyetler Birliğindeki etnik ilişkilere dair SBKP propagandası üzerine bir araştırmanın yazarı, partinin tarihçilere verdiği buyrukların ana amaçlarından birinin, "Rus İmparatorluğu tarihini barındırdığı topluluklar arasındaki sürtüşme ve şiddeti azaltacak... ve Rus imparatorluk inşasının olumlu sonuçlarını vurgulayacak şekilde yeniden yazarak" Leninist uluslar politikasını teşvik etmek olduğunu ileri sürmüştü. Ulaştığı sonuç şuydu: "Ortaya çıkan, tarihin, sonunda Ekim Devrimi zaferiyle sonuçlanacak şekilde ortak bir mücadeleye götürdüğü bir tür tarihsel uluslar topluluğuydu" ve bunun sonucu da "ayrıntılı bir tarihsel mitti".[21] Bu açıklama uygunsa da, altında yatan motifler Rus Komünist Partisi için muhtemelen fazla zekiceydi. Tarihi yeniden yazmasının ardındaki ana istek, tebaa toplulukların mevcut tarihsel bilincini, yurtseverlik ilhamı ulusal kahramanlarını itibarsızlaştırarak ve yerlerini Marksist-Leninist mitler ve "yüce Rus halkı" kültüyle doldurarak yok etmekti.

Kuzey Kafkasya'yı birçok topluluğu arasında en büyük kahraman İmam Şamil idi. II. Dünya Savaşı sırasında komünist itibarsızlaştırmasının hedefi olmuştu; ilk başta açık bir saldırıdan ziyade göz ardı edilerek: Rus tarihsel kahramanları (ve hatta Ukrayna'nın Bohdan Khmeknytskyi'si) kitlesel yayınlarda alkışlanırken, "Rus olmayan yazarların kahramanları hakkındaki çalışmalar az sayıda basılıyor ve yeniden basılmıyorlardı" ve bunların arasında en dikkati çekecek şekilde göz ardı edilen Şamil idi. Savaştan sonra, Şamil'in bir halk kahramanı olarak çok sınırlı şekilde kabulünün ardından doğrudan karalanması

18. *A.g.e.*, C. I, s. 224-5, 232-5, 246-51, 266-70; Totoyev, vb (Der.), *Ocherki*, C. II, s. 224, 246-50.
19. *Istoriya Kabardy*, s. 322-3, 369; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. II, s. 254.
20. Chugayev, vb (Der.) *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR*, s. 276-303, 309-33, 352-4, 359-61, 389-90.
21. Tillett, *Great Friendship*, s. 3-4.

gelmişti. İtibarına ideolojik saldırı (tarihler arasında anlaşmazlık olarak kurgulanmıştı), M. Pokrovskiy'in kişiler üstü sınıf temelli tarihi 1930'ların ortasında itibardan düştükten sonra tarihin *Rus* yurtseverliği ruhu doğrultusunda yeniden yazılması sürecinin bir parçasıydı. Savaş soluk aldıracak bir süre tanımıştı ama 1945'te SBKP tarih üzerine yeni bir teori geliştirmişti; bu teorinin dogmaları arasında "Rusya'nın toprakları ilhakının, şartlar ne olursa olsun, tarihsel olarak ilerici bir fenomen olarak algılanması gerektiğiydi" ve SSCB'yi oluşturan "toplulukların dostluğu"nun Rus olmayan toplulukların tarihlerinde baskın motif olması şartıydı. Bu ideolojik dogma ışığında tüm mevcut tarihler gözden geçirilmiş ve "enternasyonalist" ruh doğrultusuna "düzeltilmiş" versiyonlar üretilmişti. Bu özellikle Ukrayna, Kazakistan ve Kuzey Kafkasya'nın tarihlerini etkilemişti. Şamil'in durumunda, sadece daha önceki kahramanın sınıf ilişkisi değil, aynı zamanda temsil ettiği İslam da karalanmıştı; öyle ki, "yetenekli ve enerjik bir kahraman... bir kahraman ve kahramanlar yapıcı", "yeni [ve] devrimci müritçiliğin... devrimci küçük burjuvanın öncüsünün" vücut bulmuş hâliyken, Şamil aniden popüler olmayan "gerici" olmuştu ve müritçiliği, diğer kötü özelliklerinin yanında, naif bir şekilde "Britanya kapitalizmi ve Türk sultanının hizmetindeydi".[22]

Bu Şamil'e karşı kaba itibarsızlaştırma kampanyası, M. Bağırov'un Azerbaycan'ın birinci sekreteri olarak son yıllarındaki özel alanı olmuş ve 1950'de *Bolşevik*'te kaleme aldığı bir makaledeki klişe "yeniden yorumlamalar" "hemen kemikleşmiş kesin formüllere dönüşmüş ve yeni tarihlerde [Rus olmayan topluluklarınkiler] yüzlerce kez tekrarlanmıştı".[23] Moskova'da sıkıcı klişelerini teşhir ettikten sonra Bağırov bunları Bakû'ya getirmiş ve burada yerel aydınların önündeki sunumu, orada bulunan herkesin yalakaca bir "özeleştiri"de bulunmasına yol açmıştı (Heydar Huseynov hariç; çünkü onun için talihsiz bir durumdu ki, son zamanlara bir yurtsever ve "halkını seven biri" olarak Şamil'i ve de müritçiliği bir "kurtuluş hareketi" olarak öven bir kitap yayınlamıştı). Dağıstan ve Kabardey'deki komünist liderler de benzer şekilde Şamil'in kınanması korosuna katılmıştı.[24] Stalin'in ölümünden sonra entelektüel alanda Buzların Erimesi tarihçilere bir

22. *A.g.e.*, s. 78-83, 87-90, 92-7, 131, 133, 138-9, 158-9. Dış tehdit teması, 1953'te Tiflis'te yayınlanmış *Shamil, Henchman of the Turkish Sultanate and the British Colonizers* adlı kitapla doruğa ulaşmıştı; *a.g.e.*, s. 167.
23. *A.g.e.*, s. 140-1.
24. *A.g.e.*, s. 137-8, 142-4. Huseynov muhtemelen Bağırov'un tehditleri üzerine intihar etmiştir; *a.g.e.*, s. 147. Kazakistan'da da benzer bir kampanya başlatılmış ve ulusal kahraman Kasım Kenesarı'nın (1802-46) ve "anti-sömürgeci hareketinin" tarihte o zamana kadarki "ilerici" rolünün tersine çevrilmesine çalışılmıştır; *a.g.e.*, s. 110-15, 143, 148-52, 160. Kenesarı ve hareketinin "itibarları daha sonra iade edilmişti"; bakınız *Istoriya Kazakhstana*, s. 214-21.

süre belli bir esneklik sağlamış ama SBKP ideologları 1957'de süratle ortodoks görüşü yeniden dayatmıştı ve Şamil hakkında 1966'ya kadar neredeyse yeni yayın olmayacaktı. Gerçekten de Dağıstan'da 1966-9 arasında "[Mahaçkale'den] tarih üzerine tek bir kitap bildirilmemiştir" ve Dağıstan'dan sızan bu tür haberler (bilgi alma açısından Kafkasya'nın en az ulaşılabilen kısmı), "Dağıstan tarihçilerinin olağandışı koordinasyon tedbirlerine tabi tutulduklarını" ileri sürmekteydi (bir tür örtmece şeklinde).[25] Moskova'nın Şamil'i karalamasının Çeçenistan-İnguşya'da gizli Sufi tarikatlarının büyümesi ve bunların Dağıstan'a yayılmasıyla çakışması bir tesadüf değildi; bu bir yandan Şamil'in savunduğu ilkelerin içsel şekilde yeniden pekiştirilmesini, bir yandan da, Rus kâfirlerin, ideolojik müdahaleleriyle birlikte, dışlanmaları eğilimini getirmekteydi.

Bu arada SSCB'nin çeşitli Tarih Enstitüleri'nde "akademik", komünist esinleme etkisi altında yeniden değerlendirmeler sürmekteydi ve 1970'ler-1980'lerde yeniden ortaya çıkmış yeni saldırı hattının bir Oset tarihçisi M. Bliyev tarafından başlatılmış olması önemlidir. Tarihçilerin Kuzey Kafkasya ülkelerinin Rus İmparatorluğu'na asimile edilmesiyle ilgili birbirinden farklı tarihlere bir düzen sağlamaya girişmiş Bliyev, iki safhalı bir "süreç" formüle etmişti. 16. yüzyıldan itibaren bu topluluklar güya Rusya İmparatorluğu'yla "barışçıl temaslarla" "siyaseten birleştirilmiş" ve ardından çarın tebaası olmayı istemiş ve bağlılık yeminleri etmişlerdi. Bu imparatorluğa "gönüllü iltihak" veya "onunla birleşmelerini" sağlamıştı.[26] İkinci safha, 1820'lerin sonundan itibaren Rus hükümetinin askerî-idari sistemini tüm Kuzey Kafkasya'da silahlı güç kullanarak dayatmaya, daha önce "gönüllü olarak" katılmış bölgeleri boyunduruğu altına almaya ve bunları sömürgelere dönüştürmeye başladığında gerçekleşmişti (bu tarih Rusya'nın 1783'te başlamış Çerkez karşıtı savaşının ilk yarım yüzyılını dikkate almamaktadır).[27] Buna dayanarak Bliyev, İnguş ve Çeçenlerin sırasıyla 1762 ve 1781 tarihlerinde imparatorluğa "gönüllü katıldıklarını" (genelde kabul edilenden bir yüzyıl önce) ve nihayet 1859'da Kafkasya Savaşı'nın sonunda idari anlamda "tebaası" olduklarını ileri sürmüştü. Bu fikirleri 1989'da Dağıstan'da bir tarihçi de tekrarlamıştı: "Rusya'nın, birçoğu zaten gönüllü olarak Rus tebaası olmuş bölgeleri idari birimler olarak 18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın ortasına kadar uzanan süre içinde asimile etmeye çalıştığı

25. Tillett, *Great Friendship*, s. 196-221, 421.
26. Daha önce gördüğümüz gibi, bağlılık yeminlerine her iki taraf da daimi olarak bakmamış ve bunlar sık sık bozulmuş ve yeniden yapılmıştı. Rus sözcüğü *prisoyedineniye* "ona katmak ve onunla birleşmek" anlam olarak son derece genel ve muğlaktır, her ne kadar çoğu kez "ilhak etmek" olarak çevrilmişse de; benzer şekilde kelimenin tam anlamıyla, "kendisinin yapması, asimilasyon" anlamına gelen *osvoyeniye*, Rus tarih yazımında, kullanılmayan bölgenin "kullanıma açılması" gibi çeşitli anlamlar almıştır.
27. Böl.7'ye bakınız.

Kuzey Kafkasya'daki varlığı hakkında konuşurken 'sömürgecilik'ten bahsetmek doğru mudur?"[28] Kuzey Kafkasya topluluklarının Rus zalimlerinin elinden kurtuluşunu amaçlayan bir halk hareketi şeklinde Şamil'in liderliği altındaki mücadelesini kabul etmek bir yana, Rusya tarafından "asimilasyonun" otomatik bir "ilerici" gelişme olduğu fikrine kendini kaptırmış bu tür tarihçiler, öğretmenlerin "*sözde* Kafkasya Savaşı" hakkında konuşması gerektiğini bile tavsiye etmişti. Kuzey Kafkasya tarihinin yeniden yorumlanmasının dayanağı olarak Rusya'dan resmî destek almış bu görüş, utanıp sıkılmadan, "yayılmacı, saldırgan eylemleri" ve "gerici politikaları" Rus hükümeti ve onun emperyal ordusuna değil, ufacık İnguş, Çeçen ve Dağıstan uluslarına atfetmekteydi; bu uluslar güya Gürcistan ve Osetya'ya akınlarıyla bu savaşa yol açmışlardı. Dağıstan, Çeçen ve İnguş araştırmacıları ancak 1980'lerin sonunda bu saçma kurguyu çürütme ve Şamil ile direniş hareketini aklama fırsatı bulacaklardı.[29]

Rus komünist yetkilileri, beğenilsin beğenilmesin, İslam ve özellikle de Suficiliğin Kuzeydoğu Kafkasya toplulukları üzerinde derin bir etkide bulunduğu ve Şamil'in takdis ettiği inançların hâlâ onların dünya görüşünün merkezinde olduğu gerçeğini kasten görmezden gelmişti. 1944 Tehcirinden sonra Çeçenistan-İnguşya'daki tüm camiler kapatılmış veya başka kullanımlara açılmış ve hatta 1958'de sürgünler geri döndükten sonra bile hiçbiri 20 yıl boyunca tekrar açılmamıştı. Bununla beraber, birçok gizli gayriresmi ibadethaneler açılmış ve birçok Müslüman Rus karşıtı savaşların kahramanlarının mezarlarını dua etmek için toplanılan yerler olarak kullanmıştı.[30] SBKP bu sert deneyimlerin ve bol miktarda din karşıtı propagandanın İnguş ve Çeçenlerin inancını yok edeceğini düşünmüş olabilir ama bu onların inatçılık, dürüstlük ve kültürlerini koruma kararlılığını hesaba katmadıklarını göstermektedir. Sürgündeyken inançları (ve Ruslara duydukları nefret) daha da güçlenmişti: "Sufi tarikatlarının yok olması bir yana, tehcir aslında bu tarikatların yayılmasını sağlamıştı"; hatta Orta Asya'nın Kazaklarına da

28. T.S. Mahomadova, "Nachalo 'blistatelnoy epokhi Shamilya' (vosstaniye 1840 g. v Chechne)", *Narodno-osvoboditelnaya dvizheniye gortsev Dagestana i Chechni v 20-50kh godakh XIX v. Vsesoyuznaya nauchnaya konferentsiya 20-22 iyunya 1989 g.*, Mahaçkale, 1989, s. 52, H.-M. İbrahimbeyli, "Narodno-osvoboditelnaya borba gortsev Severnogo Kavkaza pod rukovodstvom Shamilya protiv tsarizma i mestnykh feodalov", *Voprosy istorii*, 1990, no. 6, s. 158'de alıntılanmıştır.
29. M.M. Bliyev, "K voprosu o vremeni prisoyedineniya narodov Severnogo Kavkaza k Rossii", *Voprosy istorii*, 1970, no. 7, s. 51-4; Bryan, "Internationalism", s. 207-9; İbrahimbeyli, "Narodno-osvoboditelnaya borba", s. 152, 158-9, A. Sheehy, "Yet another rewrite of the history of the Caucasian War?", *RFE/REL*, 1984, no. 39; V.B. Vinogradov ve S.Ts. Umarov, *Vmeste k velikoy tseli*, s. 9, İbrahimbeyli, "Narodno-osvoboditelnaya borba", s. 153'te alıntılanmıştır.
30. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 187; *Central Asian Newsletter*, 1983, C. 2, no. 1, s. 4; 1984, C. 3, no. 1, s. 4; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 348-9.

yayılmışlardı. Kruşçev'in 1960'lardaki din karşıtı kampanyası da onları fazla etkilememişti; çünkü camiler Suficiliğin hayatta kalması için şart değildi: Müminler ailelere dayanan ufak dinsel topluluklar oluşturmuş, erkekler (bazen yerel Sovyet memurları da dahil olmak üzere) geleneksel şarkılarını Arapça söylemek için bir köy evinin misafir odasında toplanmış, yerel olayları tartışarak dua etmişlerdi. Dağıstanlılar, Çeçenler ve İnguşlar arasında yaygın olan bu tür gayriresmi toplantılar ve özel aile meseleleri, Sovyet yetkililerinin gözetiminin dışında olduklarından, klan ve mürit topluluğu bağlarıyla geleneklerini pekiştirmiş ve ruhani yaşamın tüm yanlarını düzenlemişti. Böylece bu toplumlarda başlık parası, çokeşli evlilik ve kan davası gibi geleneklerle birlikte (uzun süredir Rus yasalarının yasakladığı) hâlâ ayakta olan klan (*taip*) ve boy (*tukhum*) kurumlarını yansıtan gayriresmi ama sıkı toplumsal bir ağ mevcut olmuştu.[31]

Bu yasadışı "paralel İslam"ın Kuzey Kafkasya'da 1960'ların ortalarından itibaren sık sık rapor edilmiş dışavurumları sadece özel toplantıları değil, baskın bir şekilde dinsel olmayı sürdürmüş cenazeler gibi kamusal törenleri de kapsamıştı. Bazen bunlar kayda değer gösterilere dönüşmüştü; Battal Hacı tarikatının saygın bir Çeçen mürşidinin cenazesine 1.000'den fazla insan katılmıştı.[32] 1980'lerde Suficiliğin bu dalı İnguşya'da özellikle popülerdi; buradan Dağıstan, Digor Osetlerine ve Kabardey-Balkarya'ya yayılacaktı. Ayrıca Sovyet yönetimine karşı savaşmış Türk ve Arap askerlerininki de dahil olmak üzere giderek artan sayıda Sufi veli ve şehit mezarı hac mekânlarına dönüşmekteydi.[33]

Suficilik Dağıstan'da da yaygındı, yetmişten fazla veli mezarı epeyce popülerdi. Burada 1970'lerde İslamın yeniden canlanması giderek Sovyet ideolojisiyle çatışmaya başlamıştı; özellikle gençler ve aydınlar arasında. Sovyet varsayımı olan, devletin eğittiği teknik ve profesyonel aydınların büyük bir minnetle kendilerini velinimetlerinin hedeflerine hizmet

---

31. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 12, 17, 166-9, 171-2, 180, 184-5; Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 30; A.A. Mahomedov, "Natsionalnye traditsii: "konservatsiya" ili predaniya zabveniyu?", B.D. Ivannikov (Der.), *Problemy mezhetnicheskikh otnosheniy na Severnom Kavkaze: sbornik statey uchastnikov Vserossiyskoy nauchnoprakticheskoy konferentsii*, Stavropol, 1994, s. 68; S. Umarov, "Myuridizm s blizkogo rasstoyaniya", *Nauka i religiya*, 1979, no. 10, s. 30-2; *CDSP*, 1980, C. 32, no. 1, s. 9-10. Krş. F.E.B. Bryan, "Anti-religious activity in the Chechen-Ingush Republic of the USSR and the survival of Islam", *Central Asian Survey*, 1984, C. 3, no. 2, s. 111-12. 1970'lerde yapılmış bir araştırma Çeçenlerin %53'ünün mümin ve bunları 62.000'inin de mürit olduklarını göstermişti; İnguşya'da %43'ü Müslüman ve 11.000'i mürit idi: Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 51-2.
32. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 1; Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 54; Bryan, "Internationalism", s. 197, 204, 206, 216; S. Murtuzaliyeva, "Uchityvaya mestnye osobennosti", *Sovetskiy Dagestan*, 1982, no. 5, s. 46-50.
33. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 188; Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 10, 23-4, 116-25; *Central Asian Newsletter*, 1987, C. 6, no. 12/13, s. 6-7; Bryan, "Internationalism", s. 209, 218.

etmeye adayacakları fikri burada ve başka yerlerde hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştı. 1980'lerin sonunda Dağıstan nüfusunun %50'den fazlası İslam inanç ve ayinlerine bağlanmıştı ve Sovyet yaşamının "normlarının" yol açtığı genel hayal kırıklığı, giderek artan "dinsel ve ulusalcı eğilimlerle" birlikte (özellikle SSCB-Afganistan savaşı sırasında askerlik hizmetinin reddi şeklinde [1979-89]) Sufi tarikatlarına atfedilebilir.[34]

Dağıstan'ın resmî basını bile güncel eğilimleri tanımaya başlamıştı. Cumhuriyetin *Kommunist* adlı süreli yayını 1987'ye kadar din karşıtı makaleler yayınlamaya devam ettiyse de, daha popüler *Soviet Dağestan* dergisi (1988'den itibaren *Bizim Dağestan* olarak adlandırılacaktı) cumhuriyetin tarih ve mevcut durumu üzerine birçok samimi makale ve İslamın kötülüklerini itham eden makaleler yerine dinsel inançlar ve tarih hakkında nesnel bilgiler içermiştir.[35] Dağıstan'da, çeşitli tarikatlar arasında değişen popülerliğe göre 95.000 civarında mürit olduğu söylenmiştir. Çeçenistan-İnguşya'da olduğu gibi, birçok Sufi merkezinde, hatta Mahaçkale ve Derbent gibi merkezlerde bile gayriresmi Müslüman okulları vardı ve daha ufak kasaba ve köylerde de daha mütevazı kurumlar bulunmaktaydı. Bu yarı gizli okullar Dağıstan hayatının önemli bir parçasıydı ki, 1980'lerin sonunda çeşitli resmî camiler açıldığında bile bu böyleydi. Dağıstan'ın müstesna bir özelliği Arapça bilgisinin burada hayatta kalmayı başarmış veya yeniden canlandırılmış olmasıydı; öyle ki, camilerde birçok erkeğin hâlâ *Kuran*'daki metinleri takip edebildiği görülmekteydi. Arapçanın bu son zamanlardaki kullanımı mezarlarda da belirgindi; birçok mezar taşı Arapça yazılmaktaydı.[36] 1987'de, bazı gözlemcilere göre, Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşya'da İslamın işaretleri o kadar her yerdeydi ki, komünist yetkililer kendilerini "şaşkın ve çaresiz" hissetmişlerdi;[37] özellikle de Moskova'nın Afganistan Savaşı'ndaki sürekli yenilgileri ve İslam ateşinin Asya'daki genel büyümesi karşısında.

İnguşya'nın batısında Suficilik ve Müslüman saldırganlığının yayılmasına dair Batılıların tahminlerinin kısmen abartılmış olduğu anlaşılmaktaydı. Doğu ve Batı Kafkasya Müslümanlarının arasında bulunan Orjonikidze Rus ve Hıristiyan kurumlarının kalesiydi. Diğer yandan, Müslüman olan Osetlerin (Digorlar) %30'u bir zamanlar efendileri olmuş Kabardeylere yönelme eğilimindeydi. Buradan batıya Çerkezistan ve dağlık Karaçay-Balkarya'ya doğru nispeten az Sufi tarikat faaliyeti

34. Murtuzaliyeva, "Uchityvaya mestnye osobennosti", s. 46-7.
35. Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 117; Bryan, "Internationalism", s. 196-7; *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, C. 8, no. 1, s. 1-2; *Central Asian Newsletter*, 1988, C. 7, no. 1, s. 10-12; *RFE/RL*, 1989, no. 11, s. 27; *Sovetskiy Dagestan*, *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, C. 8, no. 1, s. 1; no. 4, s. 5-7'de alıntılanmış.
36. Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 56; Bryan, "Internationalism", s. 203, 205, 211, 217 nn. 30, 31; *Central Asian Newsletter*, 1984, C. 3, no. 1, s. 4.
37. Bryan, "Internationalism", s. 198; *Central Asian Newsletter*, 1987, C. 6, no. 3, s. 7-8;

ve az sayıda hac yeri vardı.[38] 1950'lerin sonunda bazı Kabardeyler ve Çerkezlerin İslamla ilişkili eski toplumsal geleneklerini muhafaza ettikleri bilinmekteydi; Ramazan'ı takip ediyor, başlık parası ve çokeşlilik uygulamalarını sürdürüyor, kız kaçırıyor ve kadınlarını örtüyorlardı. Fakat daha sonraki on yıllarda bu gelenekler zaman içinde yerlerini Sovyet Rusya toplumunun normlarına bırakmıştı. Yine de yaşlılara saygı, ağırbaşlılık ve her şeyden öte, baskın üstünlük duygusunun Kabardeyleri Rusların her türlü kültürel ve biyolojik asimilasyonundan korumuş olduğu düşünülmektedir.[39] 1980'lerin başında Kabardey, Çerkezistan ve Adıge'de sadece bir düzine işlevsel cami vardı ama son derece karışık nüfusuyla (42.300 Çerkez, 30.400 Abaza, 6.500 Kabardey, 142.700 Karaçay, 28.600 Nogay ve 6.100 Kumuk dahil) "Rus" Stavropol ilinde 20 adet yeni ve pek çok eski cami vardı. İslam, dağların Karaçay-Balkarları arasında da güçlüydü; burada daha az cami ama Kadiriye tarikatının gelişmekte olan bir ağı vardı.[40]

KOMÜNİST YÖNETİM VE YERLİ MUHALEFET

SBKP'nin "Leninist uluslar politikası"nın görünürde başarılı bir yanı, Rus olmayan topluluklarının belirlenmiş bölgelerinde dillerinin korunmuş olmasıydı. 1980'lerin sonunda Kafkaslar, yerli dilleri korumada gösterdiği yüksek başarıdan dolayı Orta Asya'dan sonra ikinciydi; Rus olmayan bölgelerinde yaşayanların yaklaşık %99'u anadilleri olarak ulusal dillerini kullandıklarını iddia etmekteydi. En yüksek oranlar Ermenice, Gürcüce, Azerice, çeşitli Dağıstan dilleri, İnguşça ve Çeçenceydi. Bununla birlikte, ulusal dillerin korunmasında yerliler arasındaki bu yüksek oranlar tek başına bir dilin korunmasının garantisi değildi. Etnik hayatta kalmanın başka bir göstergesi açısından (yerli yaşayanların Ruslara oranı) "Güney Kafkasya" SSC'lerinde istisnai düzeyde yüksek oranlar mevcuttu; hatta Orta Asya'daki oranları geçmekteydiler: Ermenistan'da 58 Ermeni'ye karşılık 1 Rus vardı ve bu oran Azerbaycan'da 15'e 1, Gürcistan'da da 11'e 1 idi. Kuzey Kafkasya topluluklarının daha düşük yerli Rus oranları vardı; Dağıstan'da 8'e 1'den Karaçay-Balkarya'da 1'e 1'e doğru bir çeşitlilik göstermekteydi. En düşük yerli ulus oranları Abhazya ÖSSC ve Adıge ÖB'sinde idi: Abhazya'nın yerli sakinleri Gürcüler karşısında 2,5'e 1 azınlıkta kalırken (burada sorun Ruslar değildi), Krasnodar ilinin bir deniz misali Rus-

38. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 154, 159, 199, 204-6; Bennigsen ve Wimbush, *Mystics and Commissars*, s. 117.
39. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 195; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 187-8.
40. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 199, 203; Census 1989, Minneapolis, kıs. 1, s. 280; *Central Asian Newsletter*, 1982, C. 1, no. 3, s. 2; 1983, C. 2, no. 1, s. 4; 1984, C. 3, no. 1, s. 4; *RFE/RL*, 1989, no. 11, s. 27.

Ukraynalılarının ortasında tecrit edilmiş Adıgelerde her bir Adıge'e 3,3 Rus düşmekteydi; her iki bölgede de yüksek ulusal dil koruma oranları vardı; Adıgelerde %98,4 ve Abhazlarda %97,3.[41]

Sayısal güç ve yüksek yerli dil muhafazası Ruslaştırılmaya direnişin bir garantisi de değildi; çünkü tüm Rus olmayanlara tatbik edilen, eğitim dilinin ebeveynsel tercihi üzerine yasa ve resmî bağlamlarda yerel dilin kullanımı gibi siyasi faktörler tarafından zayıflatılabilirlerdi. Beria'nın Gürcistan'daki diktatörlüğü döneminde, Abhaz ÖSSC ve Güney Osetya ÖB'sindekiler de dahil tüm Gürcü olmayan okullar kapatılmıştı. 1953'de her iki dilin de öğretilmesi uygulaması geri gelmişti ama bir sonraki yıl Abhazlar ile Güney Osetler (Ruslaştırılma riskini Gürcüleştirilmeye tercih ederek) alfabelerini Gürcüceden Kiril'e çevirmişti. Bu Güney Osetya'yı Kuzey Osetya'yla aynı çizgiye getirmiş ama Abhazya'da, Gürcü alfabesiyle karşılaştırıldığında Abhazcanın seslerine daha az uyumlu 47 harflik bir alfabe yaratmıştı.[42]

1960'larda Moskova'nın birçok Rus olmayan bölgede yerli kültürlerin düzeyini düşürecek tedbirleri Kuzey Osetya'da coşkuyla kabul edilmiş, burada Rusça, kırsal ilkokullarda birinci sınıftan itibaren öğrenim dili olmuş ve böylece yerli dillerini ve kültürlerini bilmeyen bir kuşak Oset yetişmişti. Osetçe tüm gazetelerin yayını sona ermiş ve resmî işler tüm düzeylerde tamamen Rusça yürütülür olmuştu. Dağıstan'da bile yerel dillerin düzeyi, özellikle kentlerde düşürülmüştü; kentlerde Rusçanın daha fazla prestiji vardı; öyle ki, Mahaçkale'de Avar, Dargo veya Lak dillerinde öğrenim yoktu. Bu arada, Adıge'de 1979'da Adıge dilinin sunulduğu tek bir okul veya ders yoktu.[43] Kabardey-Balkarya'da da bir Balkar şöyle yazmıştır:

> Yerel okullarda... değil, cumhuriyetin Eğitim Bakanlığının kırsal okullarda "bir deney olarak" tavsiye ettiği öğrenim dili olarak, bir ders konusu olarak bile kendi yerel dillerini reddeden... öğrenciler gördük. İki nesil içinde kendi yerel dilleriyle ilişkilerinin kopmuş olması, hesaba katmamız gereken bir faktördü. Bu köksüz insanları yetiştirenler bizdik.[44]

Yerli dillerin okullarda bu kasti ihmaline ve Rusçaya yoğun ilgiye rağmen, 1980'lerin başında Rusça sadece okul ve işte kullanılan bir dildi

---

41. Census 1989; bakınız R.J. Kaiser, *The Geography of Nationalism in Russia and he USSR*, Princeton, 1994, s. 174-5, 273-5.
42. Hewitt, "Aspects", s. 136, 139-40, 143 n. 4; D. Slider, "Crises and response in Soviet nationality policy: the case of Abkhazia", *Central Asian Survey*, 1985, C. 4, no. 4, s. 53-4.
43. Avtorkhanov, "Chechens and Ingush", s. 193-4, n. 17; Avtorkhanov, *Imperiya Kremlya*, s. 351-2; M.B. Bedzhanov ve A. Sh. Buzarov, "Vozrozhdeniye etnicheskogo samosoznaniya narodov Severnogo Kavkaza", Bugay ve Mekulov (Der.), *Severnyy Kavkaz*, s. 284-5; Dzadziyev ve Gostiyeva (Der.), *Etnopoliticheskaya situatsiya*, s. 11-12; N. Kuyok, "Grimasy rodnogo slova", *Druzhba narodov*, 1989, no. 5, s. 172; "Osetian problems", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, C. 8, no. 3, s. 10.
44. Urusbiyeva, "Drama", s. 170.

ve Osetler dışında çok az yerli Kuzey Kafkasyalı akıcı biçimde konuşabilmekteydi. Bu tavrın, Müslümanların, Rusların, teknik becerileri ve edebî kültürleri bir yana, Kuzey Kafkasya'daki davranışlarından ötürü esasen barbar olduklarını gösterdiklerine dair kanatlarıyla ilgili olduğu ikna edici şekilde açıklanmıştır ve yerli topluluklar, kendilerini, "üstün dinlerinden dolayı kültürel açıdan...[ve] yoksul olmalarına rağmen ahlaki açıdan Ruslara üstün hissetmekteydiler ve bu yüzden de onlara yukarıdan bakmaktaydılar."[45]

Dağıstan'da 1980'lerde durum yerli dillerin lehine değişmiş, aydınlar arasında, kültürel varlıklarının son yılların ekonomik ve siyasi gelişmelerinden ve Rusların baskısı tarafından tehdit edildiğine dair genel bir farkındalık gelişmişti. Dağıstanlıların dil durumlarının özel bir boyutu, Arapça kullanımının sona erdirilmesiyle sadece dinsel inançlarından değil, çok etnik gruplu yurtlarında yararlı ortak bir dilden yoksun kaldıklarını anlamaları olmuştu.[46] Benzer şekilde, Kuzey Osetler bile Ruslara bağlılıklarını artık kendi dillerinin yeniden canlandırılmasıyla birleştirmişlerdi: 1980'de haftada 2-3 saatlik ders konusu olarak öğretilmeye başlamıştı; ardından 1989'da ilkokullarda eğitim dili ve tüm ortaokullarda da ders konusu olmuştu.[47]

Kuzey Kafkasya'da 1980'lerin sonunda belirmiş siyasi farkındalık ve eylem, yerlerini sağlamlaştırmış komünist memurlardan ibaret eyalet hükümetlerine meydan okumak zorundaydı; bunların hiçbiri yerel seçimlerle başa gelmemiş, doğrudan Moskova tarafından tayin edilmişlerdi. Bir Dağıstan siyasetçisi, "birçok yasadışılık örneklerinden" biri olarak nasıl 1945'te cumhuriyetinin liderliğinin bir ilçenin yerel hükümeti ve kolektif çiftliklerinden birindeki SBKP memurlarının yolsuzluğunu kınadığını hatırlamıştır. Bunun sonucunda, tüm KP ilçe komitesi, birinci sekreter, sovyet komitesi başkanı, vekil ve NKVD şefiyle birlikte görevden alınmıştı. Fakat "ilçemize Mahaçkale'den yeni liderler gönderildiğinde... hiçbir seçim yapılmadan [mevkilerine yerleştirilmişler] ... [aynı şekilde yeni] yürütme komitesi başkanı da... doğal olarak, ilçe vekillerimizden biri değil, Mahaçkale'den gönderilmiş biriydi. Bu SBKP kurallarının ve Dağıstan ÖSSC Anayasası'nın tam anlamıyla ihlaliydi" ama komünist sistemdeki bu tür keyfilik Dağıstan'da olduğu kadar her yerde son derece olağandı.[48]

Ekonomik başarısızlıkların sebebi tamamen yolsuzluk da değildi: Dağıstan'da ekonomik planlamada çok fazla beceriksizlik vardı; çünkü

45. R. Wixman, "Ethnic nationalism in the Caucasus", *Nationalities Papers*, 1982, 10, 2, s. 137-56.
46. Bryan, "Internationalism", s. 210; Ibrahimov, "Narody Daghestana".
47. Dzadziyev ve Gostiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, s. 12.
48. Umalatov, *Ot Stalina*, s. 13-14, 16-17, 20, 76-7.

"idari komuta sistemi" sık sık saçma tasarımlar dayatmaktaydı. Örneğin, 1945'ten sonra Stalin'in hükümeti Dağıstan ovalarının pamuk üreten bir yer olmasına karar verdiğinde, "pamuk, iklim... [veya] cumhuriyetin... gelişmiş bir sulama sistemi... olmadığı... [gerçeği] dikkate alınmadan cumhuriyetimize tepeden dayatılmıştı." Dolayısıyla, pamuk hasatları düşük olmuş veya yağmursuzluktan ötürü yok olup gitmişti. "Fakat yukarıdan gelen her emir uygulanmak zorundaydı, bu yüzden [pamuk] tüm çiftliklerin, memurların ve yönetimin dikkatlerini tekeline almıştı... [ve bu arada] tahıl ve hayvan üretimi... ihmal edilmiş... bırakılmıştı." Kolektif çiftlik maliyesinde ve köylülerin yaşamlarında büyük zarar yarattıktan sonra, yanlış yönlendirilmiş pamuk üretimi deneyimi o kadar büyük bir başarısızlığa dönüşmüştü ki, 1952'de Dağıstan liderleri SBKP Merkez Komitesini bundan vazgeçmeye ikna etmişti.[49]

SBKP kuralının (beraberinde gelen muhalif seslerin boğulmasıyla birlikte) Dağıstan'da özellikle sağlam bir şekilde yerleştiği görülmektedir; yerleşmiş çıkarları "yerel boy (*tukhum*) gücünün" içine (bilhassa Avar, Dargo ve Kumukların arasına) özellikle Dağıstan sızmasıyla pekiştirilmişti,[50] Bu nedenle, 1977'de bazı mollalar ve aydınlar tarafından ifade edilmiş daha fazla özerklik ve dinsel özgürlük arzusu gibi muhalefet karışıklıklarının kolaylıkla bastırılmış olması şaşırtıcı değildir.[51]

Bununla beraber, o sırada, çeşitli ekonomik ve demografik gelişmeler sonucunda Kuzey Kafkasya'da değişiklikler gerçekleşmeye başlamıştı. Örneğin, Kuzey Osetya'da 1959'da bir elektronik endüstrisinin yaratılması ve mevcut demir içeren metaller sanayinin büyütülmesi, bunların, Yukarı Fiagdon Vadisi'ni ziyaret etmiş herkesin görebileceği gibi, yaratmış oldukları çevresel gecekondulardan ve yerel cevher kaynakları biter bitmez ithal hammaddeye bağımlılıktan ötürü eleştirilmelerine yol açmıştı; bu arada madencilik sanayi de sebep olduğu "kitlesel işgücü ithalinden" ötürü öfkeye neden olmaktaydı.[52] Fakat cumhuriyetteki Osetlerin sayısı 1959 ile 1989 arasında yarıdan fazla artar ve nüfustaki oranları %48'ten %53'e tırmanırken, Rusların sayısı da, toplam nüfustaki oranları olarak 1970'ten sonra istikrarlı bir şekilde düşerken (%40'tan %30'a), etnik dengedeki değişimden Rus işçiler sorumlu değildi. Osetler ve Ruslar 1989'da cumhuriyetin nüfusunun hâlâ %80'ini oluştururken,

---

49. *A.g.e.*, s. 26-8. *Narody Kavkaza*, s. 1, s. 129-30, vs. Kuzey Kafkasya'da pamuk üretimine dair bir referans içermemekte ama 1953-8'de geniş bahçe ve bağ alanlarının planlandığından bahsetmektedir.
50. R. Chenciner, "The 1990 elections in Daghestan", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1990, 9, 4, s. 4.
51. *Sovetskiy Dagestan*, 1977, no. 2, s. 51, Bryan, "Internationalism", s. 214'te alıntılanmıştır.
52. A.Ch. Kasayev, A.B. Dzadziyev eleştirisi, *Sotsialno-etnicheskaya struktura Severnoy Osetii*, *Sovetskaya etnografiya* içinde, 1991, no. 5, s. 145-8.

büyük bir artış gösteren tek ulus İnguşlar idi; 1959'dan beri sayıları beş kat (6.100'den 32.800) ve nüfustaki oranları dört kat artmıştı: %1,3'ten %5,2'ye.[53] Artık SSCB'de Rus olmayan cumhuriyetler arasında en yüksek nüfus yoğunluğu Kuzey Osetya'daydı (kilometre başına 77 kişi) ve Kafkasya'da, Rostov ilinden sonra en kentleşmiş bölgeydi. Ayrıca son derece sanayileşmiş bir bölgeydi ve Kuzey Kafkasya'da doğrudan Moskova'ya bağlı askerî sanayide çalışan en yüksek işçi oranı buradaydı.[54] Sanayide nispeten az sayıda Oset çalışmaktaydı; işçilerin büyük kısmı Rus idi; ticaretteyse daha fazla Oset olduğu gibi, yönetim ve idarede en üst mevkilerde en yüksek oran onlardaydı. Her ne kadar en yüksek mevki olan KP sekreterliği, Oset yurtseverlerinin şikâyet ettiği üzere, her zaman Rusların elinde olduysa da, yardımcısı her zaman ya bir Oset ya da başka bir Rus olmayan ulustandı ve beraberindekilerse tamamen Osetlerden oluşmaktaydı.[55]

Osetya'dan farklı olarak Çeçen ve İnguşlar (Dağıstanlılarla birlikte) Kuzey Kafkasya'nın en az kentleşmiş toplulukları olup kırsal, geleneksel ve son derece Müslüman idiler. Çeçenistan-İnguşya aynı zamanda potansiyel olarak en isyancı cumhuriyetti; bir yanda 19. yüzyılda boyun eğdirilmiş olmadan ötürü son derece öfkeli bir yerli nüfus ve diğer yanda da, Çeçenlerin "eşkıya" olduklarına ve Rus devleri için vazgeçilmez petrol kaynakları içeren Çeçenistan'ın Rus bölgesi konumunda bulunduğuna inanan yerel Rus yönetimi arasındaki her an bozulabilecek denge bu duruma yol açmaktaydı. Volga-Ural kaynaklarının gelişiminden önce, Grozni petrol üretimi Bakû'dan sonra ikinciydi ve her ne kadar küçük idiyse de, uçak yakıtı uygunluğundaki yüksek kaliteli hafif hammaddeden dolayı önemli olmaya devam etmişti. Moskova için bu nokta, uyumlu etnik ilişkiler de dahil olmak üzere diğer her şeyden önce gelmekteydi. Yerel yöneticilerin sürgün Çeçen ve İnguşların cumhuriyetin toplumuyla yeniden bütünleştirilmesini güya kolaylaştırmak için aldıkları tedbirler en iyi ihtimalle yetersizdi ve buna eşlik eden "halkların dostluğu" iddiasında bulunan gayrisamimi propaganda iticiydi. Tehcirden kaynaklanan başka bir etnik değişiklik, sürgünlerin terk ettikleri köylere yerleşmeleri için Çeçenistan'a getirilmiş Dağıstanlılar ile Osetlerdi; Çeçenler geri geldiklerinde bunları çıkartmanın hiç de kolay olmadığı anlaşılmıştı. Benzer şekilde, Orjonikidze'nin Varoş ilçesine geri dönen İnguşlar da şimdi Osetlerin yaşadığı evlerini geri almak için boşuna uğraşacaktı.

---

53. *Census*, 1959, 1970, 1979, 1989.
54. Horrigan, "How many people", s. 36. Kuzey Osetya'nın askerî sanayiyle ilişkili sanayi işgücü oranı %33,1'di ; Karaçay-Çerkez ÖB'nde de %25,1 oranıyla yüksekti ve %35,1'le SSCB'deki en yüksek oran Dağıstan'daydı.
55. Dzadziyev ve Gostiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, s. 4-7.

Zaman içinde Çeçenler ve İnguşlar Grozni'nin sanayi işgücüne dahil edilmişti ama sürgündeyken eğitimleri ihmal edildiğinden çok az terfi edebilecektiler. Kültürel alandaysa, bir Çeçen yazarına göre, Brejnev yönetiminin kuralı olan "Sömürgeci baskı yoğunlaştırılmış ve Ruslaştırma politikası... hızlandırılmıştı. Tüm camiler ve etnik okullar kapatılmış ve Çeçen ile İnguş kültürel topluluklarının faaliyetleri son derece kısıtlanmıştı... cumhuriyetlerinin başkenti [Grozni'de] konut edinmelerine karşı yasal engeller bile çıkartılmıştı".[56] 1970'ler ve 1980'lerde Varoş ilçesinin kaybedilmesine karşı burada ve Orjonikidze'de İnguş gösterileri yer almış ve 1985'te Astrahan'da asker adayları (esasen Çeçenler) askerî eğitimden geçerken Müslümanları öldürmek zorunda kalacakları Afganistan'a gönderileceklerini duyduklarında farklı bir tür protesto gerçekleşmiş ve silahlı kuvvetler bu savaş karşıtı protestoyu bastırmıştı.[57] Çeçen akademisyenlere göre, Rus komünistleri Çeçen ve İnguşların Şamil'in özgürlük savaşına katılmaya hazır olmalarını, her ne kadar bu bir yüzyıl önce olduysa da, hiçbir zaman affetmemişti. Bu olayların anısının Rus şovenistlerinde uyandırdığı kötülük ve kuşku bir sonraki yerel komünist kuşağına aktarılmıştı; bu kuşak İnguş ve Çeçenlerin sürgünden dönmesinden hiç hoşlanmamış ve hatta kendi dillerinde konuşmalarından bile nefret etmişti. Bu yüzden, bir Çeçen yazarın sözleriyle, "burada tüm iktidarı ellerinde tutan" yerel Rus veya Ruslaşmış yerli liderler Çeçen ve İnguşlara verilecek her türlü imtiyazı engellemeye kararlıydılar:

> Çeçenistan-İnguşya özerkliğinin iadesi... sadece bir formaliteydi. Gerçekteyse burası hâlâ daha önce ipleri ellerinde tutan aynı insanlarla birlikte Rusya'nın "Grozni eyaletiydi". Bu Çeçenler ile İnguşlar için hiçbir zaman bir sır olmamıştı ve böyle devam edemeyeceği gayet barizdi. Burası Vaynahların topraklarıydı ve tarihsel bir hak olarak sahibi olanlar tarafından yönetilmeliydi.[58]

İnguşlar ve Çeçenler arasında 1980'lerin sonunda şaşırtıcı sonuçlara yol açacak yeni bir gelişme, onların "Kazakistan'daki sürgünleri sırasında ticari ve girişimci insanlara dönüşmüş olmalarıydı... [çünkü] Sovyet yetkilileri onlara belli bir ekonomik özgürlük sağlamış... ve... toprak, ev ve sığır şeklinde özel mülk edinme izni vermişti". Bu fırsatları ve de klanlar ve müritçilik üzerinden "Çeçen ve İnguş toplumunun son derece örgütlenmiş yapısı" onların sonradan, birçok Rus kentine

---

56. Usmanov, *Nepokoryonnaya Chechnya*, s. 84-5.
57. S. Khovanskiy, "Afghanistan. the bleeding wound", *D'etente*, Spring 1986, Broxup, *North Caucasus Barrier*, s. 13'te alıntılanmıştır; Nekrich, *Punished Peoples*, s. 156-61, 184-6.
58. I.Yu. Aliroyev ve D.D. Mezhidov, *Chechentsy: obychai, traditsii, nravy. Sotsialno-filosofskiy aspekt*, Grozni, 1992, s. 175-6.

yayılmış ağlarla SSCB'nin "ikinci ekonomisinde" önemli operatörler olmalarını mümkün kılmıştı.[59]

DEMOGRAFİ VE ULUSAL HAREKETLER: DAĞISTAN

1953'ten itibaren, yerli topluluklar büyür ve Ruslar da hem mutlak sayıları hem de nüfusa oranları olarak küçülürken tüm Kuzey Kafkasya'da etnik kalıp da değişmişti. Örneğin, Çeçenler ile İnguşların nüfusu kendi cumhuriyetlerinde üç kat artmış ve nüfustaki oranları %41'den %71'e çıkmıştı; bu arada Rusların sayısı da, binlercesinin 1970'lerden itibaren "yerli nüfusun yabancı düşmanlığından ötürü" göç etmesiyle[60] toplamın %49'undan %23'üne inmişti.[61]

Dağıstan'da bu yıllar ekonominin epey geliştiği bir dönem olmuş, elliden fazla yeni sanayi girişimi açılmış, hidroelektrik santralları inşa edilmiş ve yollar elden geçirilmişti. Bu yararlı çalışmaların bir kısmını 1960'larda güneyde dağlık bölgelerdeki depremler ortadan kaldırmıştı. Bu depremler ayrıca nüfusun daha fazla bir kısmının Terek Ovası'na ve Derbent'e aktarılmasının da sebebi olmuştu.[62] Dağıstan'ın sanayi çalışanlarının yüksek bir oranı (%35,1) doğrudan Moskova'ya bağlı askerî sektörde çalışmaktaydı ve bunların çoğu Rus'tu.[63] 1924'ten itibaren dağlardan ovalara çok sayıdaki transfer Dağıstan'da karmakarışık bir etnik dağılımın ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Bu hareketlerin görünürdeki niyeti dağlık bölgelerin sınırlı kaynakları üzerindeki baskıyı azaltmak ve topraksız insanları, özellikle de verimsiz Aşağı Terek Bozkırı'ndakileri topraklandırmaktı.[64] Böylece 1980'lerde "Dağlar nüfuslarını kaybetmiş ve ovalar da giderek aşırı kalabalıklaşmış", orijinal ova toplulukları Nogaylar ile Kumukların kaynakları üzerinde istenmeyen bir baskı yaratmış ve "sadece demografik değil, ... aynı zamanda ekonomik,

---

59. A. Zelkina, "Islam and politics in the North Caucasus", *Religion, State and Society*, 1993, C. 21, no. 1, s. 119.
60. Çeçenistan-İnguşya için Nüfus Sayımı rakamları:

	1959	1970	1979	1989
Toplam nüfus	710.427	1.064.471	1.155.805	1.270.429
Çeçen	243.974	508.898	611.405	734.501
İnguş	48.273	113.675	134.744	163.711
Birleşik %:	41,1	58,5	64,6	70,7
Ruslar	348.343	366.959	336.044	293.771
%	49	34,5	29,1	23,1
Diğerleri	9,9	7	6,3	6,2

61. Broxup, *North Caucasus Barrier*, s. 15.
62. Ibrahimov, "Narody Dagestana", s. 119-19; Umalatov, *Ot Stalina*, s. 79, 83-4.
63. Horrigan, "How many people?", s. 36, 38; Ibrahimov, "Narody Dagestana", s. 117.
64. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya. Yevropeyskiy Yugo-Vostok*, s. 710-14.

ekolojik ve diğer toplumsal sorunları da şiddetlendirmişti".[65] Nogaylar göçebe ve Stavropol'un eyalet yönetimi altında neredeyse özerkken (1917'den önce oldukları gibi), "Nogay Bozkırı"nın tüm otlakları onların kullanımındaydı. Fakat Moskova hükümetinin uygulamaya koyduğu sayısız toprak değişikliği bozkırı, etnik farklılıkları veya gelenekleri dikkate almadan Stavropol ve Astrahan eyaletleri, Çeçenistan ve Dağıstan arasında bölmüştü. 1989'da sadece Dağıstan'da kalmış Nogayların bir ulusal ilçesi vardı; başka yerlerde topraklarının büyük kısmı Ruslar ve Dargo yerleşimciler tarafından alınmıştı. Bu yeni gelenlerin Nogaylardan daha iyi iş fırsatları olduğundan ve onlara aşağılayıcı bir tavırla yaklaştıklarından (bu arada daha önce suç denen bir şeyin olmadığı bir bölgeye suç ithal ederken), Nogaylar 1980'lerin sonunda, özerk bir ulusal bölge ve Nogay din ve kültürünün yeniden canlandırılması için kampanyaya başlamıştı.[66]

Diğer Dağıstan toplulukları arasında kendi varlığını kabul ettirme arayışında olanlardan biri de Avarlar idi. 1988'de ulusal tiyatroları L.N. Tolstoy'un *Hacı Murat* adlı öyküsüne dayanan bir oyun planlamış ama bu ulusal tutkuları harekete geçirebileceği endişesiyle yasaklanmıştı. Yurtsever birlikleri oluşturan ilk Dağıstan topluluğu Kumuklar idi: 1988'de Vatan ve 1989'da Tenglik (Denklik/Eşitlik). Lezgiler, 1989'daki *Sadval*'la (Birlik) ikinci olmuşlardı.[67] Burada, Çeçenistan-İnguşya'dan farklı olarak, demografik denge zaten Rusların aleyhine değişmişti, her ne kadar Dağıstan topluluklarının çokluğu birliği zorlaştırmaktaydıysa da. Dağıstan'ın yerli toplulukları hep birlikte 1959'da nüfusun %69'unu oluştururken 1989'da %81'e ulaşmış ve mutlak sayıları 736.000'den neredeyse iki katına, 1.461.000'e çıkmıştı. Bu arada Rus unsuru da 214.000'den 166.000'e %22'lik bir düşüş yaşamış ve bu göç son yıllarda kayda değer miktarda artmıştı.[68]

---

65. Ibrahimov, "Narody Dagestana", s. 109, 114-22, 126.
66. A.V. Avksentyev, "Geopoliticheskoye polozheniye Stavropolya i etnicheskiye problemy kraya", Ivannikov (Der.), *Problemy mezhetnicheskikh otnosheniy,* s. 8-10; Ibrahimov, "Narody Dagestana", s. 120; K.P. Kalinovskaya ve G.E. Markov, "Nogaytsy - problemy natsionalnykh otnosheniy i kultury", *Sovetskaya etnografiya,* 1990, no. 2, *Central Asia and Caucasus Chronicle,* 1990, 9, 4, s. 10-11'de alıntılanmıştır.
67. E.F. Kisriyev, *Etnopoliticheskaya situatsiya v Respublike Dagestan,* Moskova, 1994, s. 23-4, 25.
68. Dağıstan'ın Nüfus Sayımı rakamları:

	1959	1970	1979	1989
Toplam	1.062.472	1.428.540	1.628.159	1.802.188
Yerli topluluklar	736.201	1.060.815	1.279.177	1.461.027
%	69,3	74,3	78,6	81,1
Ruslar	213.754	209.570	189.474	165.940
%	20,1	14,7	11,6	9,2
Diğerleri %	10,6	11	9,8	9,7

20. yüzyılın ikinci yarısında belli bir ulusun üzerinde baskı oluşturmaya dair en sürekli ve ısrarlı vaka Lezgiler idi. Dağıstan'ın en güney ucunda yaşayan Lezgiler ve yakın diller konuşan komşu gruplar 316.500 kişilik tek parça bir topluluk oluşturmuştu. Fakat daha önce gördüğümüz gibi, Dağıstan'ın geri kalan kısmından farklıydılar; çünkü Lezgi ulusunun sadece yarısını temsil etmekteydiler; diğer 300.000 (veya bazılarının iddia ettiği üzere 670.000)[69] Azerbaycan'da yaşamaktaydı. Bölünme 1860'da Rus hükümeti keyfî bir şekilde Küra, Kuba ve Şeki hanlıklarının yerine iki eyalet yaratıp Dağıstan ile Bakû eyaletleri arasındaki sınırını Samur Nehri olarak belirlediğinde (bu sınır Lezgi bölgesini ikiye ayırmıştı) gerçekleşmişti. Bu değişiklik Dağıstan'ın ve özellikle de Lezgilerin aleyhine olmuştu; çünkü etnik bölgeleri, Azerbaycan hükümetinin çok istediği ve birkaç bin Azeri'nin yaşadığı kuzeye Derbent'e uzanmaktaydı. Bolşevik hükümetinin Lezgileri tekrar tek bir "özerk" bölge olarak birleştirmeme amaçlı 1920'deki kararı onların tüm uluslara kendi kaderini tayin hakkı verme politikasıyla son derece uyumsuz olduğundan, Azerbaycan'ın bu talebini kabul etme, Bakû'nun Ermeni toprakları üzerindeki iddialarına karşılık veya Stalin, Orjonikidze ve Beria[70] tarafından "Lekilere" (Lezgilere) yönelik geleneksel Gürcü antipatisi yüzünden yapılmış benzer kayırmalarla karşılaştırılabilir niteliktedir. Azerbaycan SSC'si içinde özellikle Lezgi bölgesinin nüfusu 1936'dan itibaren bilhassa eğitim alanında ve Lezgi dilinin resmî statüsünün kaldırılması aracılığıyla sorun yaşamıştı. Azerbaycan ÖSSC'sinin, burada doğmuş Lezgiler de dahil tüm Azeri olmayan sakinlerinin 1960'lara kadar Azeri yetkililere bir "yerleşim vergisi" ödemesi ve yükseköğrenim almak isteyenlerin de ya "Lezgi parası" adı altında tek bir ödeme yapması ya da kendilerini Azeri olarak yeniden kaydettirmeleri gerekmekteydi. Dolayısıyla, Azerbaycan'ın küçük emperyalist hak iddiaları yüzünden birçok Lezgi asimilasyona uğramış ve Azerbaycan'da bir ulus olarak hakları olmamıştı.[71]

Lezgistan'da Antikçağ tarih soruları, 1950'lerin sonlarında Azerbaycan ulusalcıları Albanya'nın Lezgistan'ın önceli olduğuna dair tarihsel kanıtı görmezden gelerek erken Kafkasya Albanyası üzerinde hak iddia ettiklerinde siyasi önem kazanmıştı. Lezgilerin durumu, en azından Azerilerinki kadar sağlamdı; çünkü Lezgiler kayıtlı tarih döneminde en bariz şekilde burada yaşamışlardı. Albanya'nın Lezgiler veya en azından aralarında Lezgilerin de bulunduğu bir Dağıstan topluluğu tarafından (ama Ermeniler veya Azeriler değil) kurulduğu iddiasını Çeçen tarihçi İbrahim Aliroyev de desteklemektedir. Lezgilerin bu meseledeki meydan

---

69. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 558.
70. *A.g.e.*, s. 273, 339-40, 563-7; Pipes, *Formation*, s. 223, 229, 230; Rizvanov ve Rizvanov, *Istoriya lezgin*, s. 30.
71. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 288-9, 476-7.

okuması Azeri ulusalcılarla ilişkilerini gerginleştirmişti ama Moskova'da, Bakû petrolünden dolayı Azeri görüşünün değeri çok daha fazlaydı.[72]

Lezgiler 1920'lerden itibaren pratik sebeplerle Samur sınırının kaldırılmasını ve bölgelerinin tekrar birleştirilmesini talep etmekteydi. Geleneksel olarak, "mevcut Azerbaycan"ın kuzey ilçeleri ve Dağıstan'ın güney ilçeleri tek bir ekonomik bölge oluşturmaktaydı: Bir milyon hayvandan [koyunlar ve keçiler] oluşan bir hayvancılık kompleksi. Dağıstanlıların şimdi Azerbaycan'ın içinde olan Şahdağ dağlık bölgesindeki kışlık otlaklara erişimi vardı ve Azerbaycan sakinleri de yerel halkla güney Dağıstan'daki yazlık otlakları paylaşmaktaydı.[73] Bu durumu 1945'te bir SSCB kararı da teyit etmişti ama 1950'de Beria ve Azeri mevkidaşı M. Bağırov'un yozlaşmış rejimleri sırasında Moskova aniden Dağıstan hayvan yetiştiricilerinin sadece 65 km mesafedeki Azerbaycan'da yaylaya çıkma haklarını sona erdirmişti. Onun yerine, Lezgiler 680 km ötede, Kalmukya'nın "kara topraklarında" Terek'in kuzeyindeki kışlık otlaklara tayin edilmişti (bu tek yönde iki aylık bir seyahat gerektirmekteydi). Bu hayvanların dönemsel üreme kalıplarını karmakarışık etmiş ve sayılarında süratle azalmaya, büyük bir ekonomik kayba yol açmıştı. Dağıstan otlaklarına bu tür siyasi müdahaleler Lezgilerle sınırlı değildiyse de en çok onları cezalandırmıştı; özellikle 1955'te güney ilçelerinde yaşayanlar kış otlaklarını Gürcü çobanlara teslim etmek zorunda kalmış ve bunun karşılığında kendilerine 320 km güneyde Azerbaycan'ın Muğan Bozkırı'nda Gürcülerin kazançlı bulmayarak reddettikleri topraklar verilmişti. Güney dağlarındaki Kuruş Lezgilerinin yazgısı özellikle dayanılmazdı; 1950'de kuzeye Hasavyurt bölgesine taşınmaya zorlanmışlar ve toprakları Azerbaycan'a verilmişti.[74]

Lezgiler, SSCB'nin son on yıllarında en yüksek devlet otoritelerinin elinde etnik zulme uğramış en kötü vakalardan biri olmuştu. Sorunlarının yeniden gözden geçirilmesine dair tüm istekler Azerbaycan hükümeti ve Sovyet yetkilileri tarafından göz ardı edildiğinden, 1960'ta hakları için mücadele etme amacıyla bir sınırlar ötesi dernek oluşturmuşlardı. Liderleri, Azerbaycan KP'sinden, cumhuriyetin Lezgi sakinlerine Lezgi dilinde eğitim hakkı ve bir gazete veren bir karar çıkarttırmayı başarmış ama hükümet bunu uygulamaya koymak için hiçbir şey yapmadığından Lezgi ulusal kültürü erozyona uğramaya devam etmişti.[75] Dağıstan'da bile Lezgi eylemciler fazla bir rahatlık bulamamıştı. 1960'lar ile '80'lerde yazar İskender Kaziyev önderliğindeki liderleri KGB'nin olağan zulmüyle karşılaşmıştı: 1968'de Nadir Abdulcamalov görü-

---

72. *A.g.e.*, s. 25-126, 372-3, 377-97, vs; Aliroyev, *Yazyk*, s. 28-30.
73. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 269, 288-9, 339-41, 430-1, 436-7, 478.
74. *A.g.e.*, s. 320-3, 436-7.
75. *A.g.e.*, s. 341, 356-7; Rizvanov ve Rizvanov, *Istoriya lezgin*, s. 30, 44-9.

nürde mali spekülasyon suçlamasıyla tutuklanmış, Mavlud Ahmedov psikiyatrik hapishane de geçireceği birkaç cezanın ilkine çarptırılmış ve Kaziyev'in (20 yıldan uzun bir süre boyunca Dağıstan ÖSSC'sinin başkanı ve ardından birinci sekreteri olmuştu) kendisi, A.D. Daniyalov'u Lezgi karşıtı politikası yüzünden eleştirdikten sonra iftira etmekle suçlanarak bir yazar olarak yaşamını sürdürmekten yoksun bırakılmış ve Ukrayna'da bir maden köyüne sürülmüştü. 1981'de Moskova ve Bakû yetkilileri arasında bir gizli anlaşma sonucunda Kaziyev ve ailesi, hiçbir şekilde yaşamını sürdürme yolu olmayan Sumgayt'a sürülmüş ve bir süre sonra da ölmüştü.[76] SBKP liderliği ile KGB arasında 1970'lerde Dağıstan'da bazı Lezgi öğrencileri Haydar Aliyev'e yazarak Lezgilerin Azerbaycan'da yaşadıkları ayrımcılığa, Lezgilerin okullarda dillerinin öğretilmesi ve cumhuriyetin medyasında Lezgi dilinde programların bulunması gerektiğine işaret ettiklerinde başka kötü amaçlı gizli anlaşmalar olmuştu. KGB tarafından Aliyev'e iletilen bu mektup Dağıstan KGB'sine gönderilmiş ve öğrenciler (R. Rizvanov, M. Sadıkov ve G. Ahmedov) "ulusal egoizm" ve "sağlıksız konuşmalar" yüzünden Mahaçkale Üniversitesi'nden atılmışlardı.[77] Komünist Parti'nin Orta Rusya'nın kentlerinden uzakta gizli polis faaliyetlerine dair başka bir örnek, Lezgi matematikçi Vazif Meylanov'du; ifade özgürlüğünü savunan bir yazı kaleme aldığı, "yasak kitaplar" dağıttığı ve Andrey Saharov'un zulüm görmesine karşı protestoda bulunduğu için 1980'de tutuklanmıştı. Meylanov yedi yıl ağır çalışma ve iki yıl sürgünle cezalandırılmış ve "iyileştirici çalışma" yapmayı reddettiğinden 500 günlük hücre cezasına çarptırılmıştı.[78] Bu tür bir zulme rağmen, Azerbaycan'daki Lezgiler Bakû ve Moskova hükümetlerine özerklik ve bölünmüş topluluklarının birleştirilmesi için karşılıksız kalacak başvurularda bulunmaya devam etmiş ve bu arada Dağıstan'daki ulusal hareketleri 1989'da Sadval adı altında örgütlenmişti.[79]

DEMOGRAFİ VE ULUSAL HAREKETLER: KUZEY KAFKASYA

Kabardey-Balkarya'da, Kuzey Osetya'da olduğu gibi, başlıca çekici sanayi yüksek Kafkaslardaydı; burada Balkar bölgesinde Baksan Nehri'nin 3.000 km yukarısında Tırnıauz'daki molibden ve tungsten cevherleri madenciliği dağ yüzeylerini oymuş ve tepeleri vadileri tıkayan kötü kokulu cürufla doldurmuştu. Terek Ovası'nda bu maden sanayine

---

76. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 357-61.
77. *A.g.e.*, s. 341-2.
78. *A.g.e.*, s. 374-6; *Chronicle of Human Rights*, 1980, no. 40, s. 8; no. 41, s. 5. Gulag sisteminin diğer kurbanları gibi V. Meylanov da anılarını topladığı bir kitap yazmıştı: *Iz pervykh ruk*, Mahaçkale, 1990.
79. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 342-59, 411-28, 448, 461-603 (belgeler).

Kabardey başkenti Nalçik'te elektronik fabrikaları ve mühendislik işletmeleri eklenmişti; burada ayrıca et işleme tesisleri ve Kuzey Kafkasya'nın en büyük şekerleme fabrikası da bulunmaktaydı.[80] Bu arada hayvan sürüleri II. Dünya Savaşı'ndaki düşüşten (Bolşevik darbesinden sonra üçüncü kırım) sonra eski düzeyine geri dönmüş ve sığır çiftlikleri ve damızlık atlar Kabardey'in aşağı vadilerinde ve dağ eteklerindeki tepelerde bulunan verimli çayırlarda büyümüştü.

Bununla beraber, Balkar çobanları için sürgünden dağlardaki çayırlarına döndükten sonraki yaşam zor olmuştu. Otuz yıl boyunca Balkar ekonomisine hiçbir devlet yatırımı olmamıştı ve gerçekten de sınırlı geçimlerine, yünlü kıyafetler yapıp satarak destekleme girişiminde bulunduklarında (Karaçaylılar gibi), Nalçik bürokratlarının müdahale ve engellemesiyle karşılaşmışlardı. Balkarlar Orta Asya'da sürgündeyken Elbruz Dağı'nın yakınlarında, KP liderleri ve diğer ayrıcalıklı grupların kullanımı için yeni yollarıyla birlikte kayak ve turist tesislerinin kurulmuş olması, diğer yandan Balkarların dağ köylerinin bozuk yollar dışında erişilmez olması özelikle sinir edici bir durumdu. Ovalardaki kolektif çiftliklerin içine çekilmeyi reddeden geri dönmüş Balkarlar (ve Karaçaylar) Ruslar ve diğer işgalcilerden dağ evlerini geri talep etmişti ve ardından SSCB'de hiçbir zaman ek konut olmadığından sorun yaşamışlardı.[81] Fakat Bolşeviklerin 1920'lerde sorumsuzca mülk ve yasayı feshinden geriye giden önceki arazi hakları yürürlüğe sokulmuştu. Sürgüne gönderilmiş toplulukların eski hâllerinin kazandırılmasına dair bir 1991 yasası, 1944'ten önce yaşadıkları yerlerin onlara geri verilmesini şart koşmuş ama Kabardeyler (devrimden önce çok büyük arazileri vardı) 1922'de Balkarlar ile Karaçaylara tayin edilmiş toprakların geri verilmesini talep etmişti.[82] 1989'da Kabardeyler ile Balkarlar ÖSSC nüfusunun sırasıyla %48 ile %9'unu oluşturmaktaydı ve ikinci büyük etnik grup Ruslardı.[83]

Benzer ulusal farkındalık kıpırdanmaları 1980'lerde Karaçay-Çerkezistan ÖB'sinin Karaçayları arasında da belirmiş ve Sovyet Rusya devletinin onlara dayattığı acı tehcir deneyimi bir ulus olarak haklarını talep etmelerine yol açmıştı (ve bu aynı eyaleti paylaştıkları ve kendilerini daha demokratik koşullara adapte etmekte olan komşuları Çer-

---

80. Elberd, *Nash dom*, s. 32-3; Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya, Yevropeyskiy Yugo-Vostok*, s. 646-7; *Narody kavkaza*, C. I, s. 167; Urusbiyeva, "Drama", s. 170.
81. S.A. Arutyunov, Ya. S. Smirnova ve G.A. Sergeyeva, "Etnokulturnaya situatsiya v Karachayevo-Cherkesskoy Avtonomnoy Oblasti", *Sovetskaya etnografiya*, 1990, no. 2, s. 27; Babich, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, C. I I, s. 290, 297-9; *Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii*, C. I I, s. 341, Simon, *Nationalism and Policy*, s. 242-3.
82. Dzidzoyev ve Kadalayev, "Minnye poyla perestroyki", s. 21.
83. Kabardey-Balkarya'nın nüfus sayımı rakamları:

kezler, Abhazlar, Nogaylar ve Rusların da benzer haklar ileri sürmeleri sorununa sebep olmuştu). 1988'de Karaçaylar, onlara karşı onur kırıcı karalamaların durdurulması, savaştaki hizmetlerine ve haksız tehcire karşılık tam bir iyileştirilmenin yapılması, kendi ulusal bölgelerinde özerklik ve Karaçay diline eğitimde daha geniş bir alan tanınması talepleriyle Cemaat örgütünü yaratmıştı.[84]

Çerkez toplulukları (Abazalar, Abhazlar, Adıgeler, Çerkezler ve Kabardeyler) ulusal bilincin genel yeniden doğuşunda bugüne kadarki suskunluğun belirttiğinden daha fazla aktif bir rol oynamıştı. Ulusal kültürün ve tarihin yeniden doğuşu için ilk ulusal örgüt olan Adıge Hase (Adıge Toplanması) 1988'de Adıgeler tarafından oluşturulmuştu; o sırada Krasnodar eyaletindeki ÖB'lerinde sayıları, nüfusun %22'sine karşılık gelen 95.000'di; Ruslar ve Ukraynalılar ise nüfusun %71'ini oluşturmaktaydılar. Fakat burada da yerlilere karşı bir Rus düşmanlığı potansiyel olarak vardı ve yerliler bir yüzyıl önce yapılmış mezalimi, Adıge yazar N. Kuyok'un Rus süreli yayını *Halkların Dostluğu*'nda ifşa etmesinin gösterdiği gibi unutmamışlardı. Zalimlikleri ve Çerkez kafaları toplamakla nam salmış General Zass'ın adının mevcut bir Kazak *stanista*'sına verilmiş olmasına sinirlenmiştiler. Adıgeler ayrıca Krasnodar örgütlerinin tatil merkezleri kurmak için bölgelerindeki arazilere el koymalarını da protesto etmekteydiler. Her ne kadar Adıgeler çoğu kez "sadece 100.000 kişilik bir topluluk" olarak ciddiye alınmamışlarsa da, Kuyok onlarınki kadar az insandan oluşan bir ulusun bile saygıyı hak ettiğini ve Kabardey ve Çerkezlerle birlikte yarım milyona ulaşan tek bir Çerkez ulusu oluşturduklarına işaret etmekteydi; bölünmemeli, tek bir ulus olarak birleşmeliydiler. Bu Adıge bölgesinin Rusları arasında popüler bir fikir değildi. Bir kısmı, her ne kadar Adıgeler etnik gruplar arası gerilimleri engellemek için Kuban Kazak Radası da dahil olmak üzere tüm ilgili birimlere

	1959	1970	1979	1989
Toplam	420.115	588.203	666.546	753.531
Kabardeyler	190.284	264.675	303.604	363.315
%	45,3	45	45,5	48,2
Balkarlar	34.088	51.356	59.710	70.571
%	8,1	8,7	9	9,4
Ruslar	162.586	218.595	234.137	240.721
%	38,7	37,2	35,1	31,9
Diğerleri	7,9	9,1	10,4	10,4

84. Bedzhanov ve Buzarov, "Vozrozhdeniye etnicheskogo samosoznaniya", s. 280-1; Sheehy, "Justice", s. 19; V.P. Svechnikov ve D.T. Totorkulov, "Politika i osnovnye tendentsii novogo myshleniya v natsionalnom soznanii", Ivannikov (Der.), *Problemy mezhetnicheskikh otnosheniy*, s. 104-5.

başvurmuşlarsa da, ulusal aktivizmin Kuban'da siyasi durumu istikrarsızlaştıracağını ileri sürmekteydi.[85]

Kuzey Kafkasya'daki etnik dağılım kalıpları sadece doğal nüfus değişikliklerinden ve Rus devletinin toplulukları keyfî yeniden yerleştirmesinden değil, aynı zamanda çeşitli bölgeler arasında özellikle 1980'lerdeki kayda değer ölçekteki kontrolsüz göçten de etkilenmişti. Bu göçlerin bir kısmı Kuzey Kafkasya'dan tehcir edilmiş toplulukların sürgün yerlerini terk ederek evlerine dönmelerine veya başka yerlere gitmelerine izin verildiğinde başlamıştı. Gürcistan kovduğu etnik gruplara karşı özellikle kindarca bir yaklaşım içindeydi ve Meshet/Ahıska Türkleri, Ermeni Müslümanlar (Hemşinliler), Kürt, Azeriler ve Rumların büyük kısmının Gürcistan'daki eski evlerine dönmelerini reddetmekteydi; bunlar şimdi Kafkasya ve çevresinde hareketli bir topluluk oluşturmuştu. Kuzey Kafkasya'da diğer bir kalabalık kategori de, aşırı nüfus artışı ve toprak üzerinde nüfus yoğunluğu baskısıyla karşılaşmış Çeçenler ve Dağıstanlılar da dahil ekonomik göçmenlerdi. Çeçenler ile Dağıstanlılar "Giderek artan sayılarda... sezonluk işçi olarak cumhuriyetlerinin sınırlarının ötesine göç etmekte ve bir kısmı geri gelmemekteydi".[86] Bunun sonucunda, 1989'da Kalmukya'nın itici ortamında bile Dargo, Avar, Kumuk, Rutul, Lezgi ve diğerlerinden oluşmuş 20.000 Dağıstanlı yaşamaktaydı (Kalmukya'nın nüfusunun %6,4'ü); bu arada Kabardey-Balkarya cumhuriyetinde de çok sayıda Alman, Kırım Tatarı ve Meshet mültecisi vardı.[87]

Böylece keyfî tehcir ve tekrar topraklarına iade Gorbaçov döneminden önce toplulukların dağılımında önemli değişikliklere yol açmıştı. Bundan sonra, 1988'de Dağlık Karabağ için Azeri-Ermeni savaşı başladığında, 160.000 Azeri mülteci Ermenistan'ı ve benzer sayıda Ermeni de Azerbaycan'ı terk etmiş, birçoğu, iltica edebilecekleri yer arayışında Kuzey Kafkasya da dahil daha uzaklara gitmişti. Kuzey Kafkasya'nın yerli bölgelerindeki Rus nüfus açısından bakıldığında, genel eğilim, hem sayı hem de her bir cumhuriyetin nüfusundaki yüzde olarak 1960'lardan beri Kuzey Osetya, Çeçenistan-İnguşya ve Dağıstan'da açıkça aşağıya doğruydu ama batıda, Kabardey-Balkarya ve Karaçay-Çerkezistan'da Rusların sayısı artarken nüfustaki yüzdeleri küçülmekteydi. Adıge'de, her ne kadar Rusların sayısı istikrarlı bir şekilde artmışsa da, %72 civarında kalmıştı. Üç doğu bölgesinde Rus

---

85. Bedzhanov ve Buzarov, "Vozrozhdeniye etnicheskogo samosoznaniya", s. 244-9, 251-2; A.M. Tlekhuch ve R.A. Khanakhu, "O formirovanii interesa molodyozhi k traditsionnomu narodnomu tvorchestvu adygov", A.A. Khagurov, R.A. Khanakhu ve A.I Kuyev (Der.), *Sotsialnye problemy molodyozhi*, Maykop, 1993, s. 68; Kuyok, "Grimasy rodnogo slova", s. 172-3.
86. Ibrahimov, "Narody Dagestana", s. 122.
87. *Pravda*, 20 Eylül 1989, KPSS Plenum.

sayısındaki toplam 115.594'lük düşüş, batı bölgelerindeki 221.819'luk artışla fazlasıyla dengelenmişti.[88]

Kuzey Kafkasya'nın yerli bölgeleri dışında, "Rus" eyaletleri Stavropol, Kuban ve Rostov da nüfus hareketlerinden etkilenmişti: SSCB'de 1959 ile 1989 arasındaki genel nüfus artışının ortasında Rusların büyüme yüzdesi ortalamanın altındaydı. Artış Rus olmayan topluluklarda olduğundan, birçok Rus bundan abartılı ırkçı sonuçlar çıkartmış, Dargo, Çeçen, Nogay, Rum ve Ermenilerin ulusal bölgelerinden artmış göçlerinin Kuzeybatı Kafkasya eyaletlerinin istikrarını ve bu bölgelerin nüfuslarındaki Rusların güvenliğini tehdit ettiğini ileri sürmüştü. Fakat Rus olmayan toplulukların büyüklükleri baskın Rus nüfusuyla karşılaştırıldığında epeyce ufak olduğundan, bu iddiayı ciddiye almak mümkün değildi. 1989'da Krasnodar eyaletinin nüfusu 5 milyondu; bunun %85'i Rus'tu (eğer Ukraynalılar ile Belarusları eklersek neredeyse %90); Rostov eyaletinin nüfusu 4,3 milyondu ve bunun neredeyse %90'ı Rus'tu (ve %5 Ukraynalı ve Belarusla birlikte); bu Slavlara yerliler üzerinde ezici bir çoğunluk vermekteydi. Stavropol biraz farklıydı; çünkü 2.800.000'luk nüfusunda Ruslar ile diğer Slavların sayısı kısmen daha ufak, %81 idi

88. V.A. Avksentyev, "Etnodemograficheskiye protsessy na Stavropolye i ikh rol v razvitii klimata mezhnatsionalnykh otnosheniy", Ivannikov (Der.), *Problemy mezhetnicheskikh otnosheniy*, s. 12; Dudwick, "Armenia", s. 277; S. Hunter, "Azerbaijan: search for identity and new partners", Bremmer ve Taras (Der.), *Nations and Politics*, s. 249; Simon, *Nationalism and Policy*, s. 241. Karaçay-Çerkezistan ve Adıge için nüfus sayımı rakamları:

(a) Karaçay-Çerkezistan				
	1959	1970	1979	1989
Toplam	277.959	344.651	494.390	432.046
Karaçaylar	67.830	97.104	109.196	128.746
Çerkezler	24.145	31.190	34.430	40.230
Abazalar	18.159	22.896	24.245	27.475
Birleşik %	39,6	43,8	41,5	45,5
Ruslar	141.843	162.442	165.604	175.923
%	51	47,1	41	40,7
Diğerleri	9,4	9	17,5	13,8
Toplam	284.690	385.644	404.390	432.046

(b) Adıgeler				
Adıgeler	65.908	81.478	86.388	95.439
%	23,2	21,1	21,4	22,1
Ruslar	200.492	276.537	299.948	310.096
%	70,4	71,7	74,2	71,8
Diğerleri %	6,4	7,2	4,4	6,1

ve ataları Rus istilasından önce buranın yerlisi olan önemli sayıda Rus olmayan vardı: 142.700 Karaçay, 42.300 Çerkez, 30.400 Abaza, 28.600 Nogay ve 6.500 Kabardey; ama bunların hepsini topladığımızda bile toplam sayı eyaletin nüfusunun sadece %9'u olmaktaydı. Diğer yandan, Krasnodar ve Stavropol eyaletlerinde yerli nüfusun büyüme hızı 1959 ile 1989 arasında Slavlarınkinden daha fazlaydı, Adıgelerde %52'den Karaçaylarda %106'ya doğru değişmekteydi; Ermeni rakamlarındaki artış daha da büyüktü, %133 ve %183; bu arada Stavropol eyaletinde Çeçenlerse %240 artmıştı ve Dağıstanlılar neredeyse yedi kat artmıştı (özellikle Dargoların artışı beş kat idi). Ama bu durumlardaki rakamlar nispeten ufaktı. Örneğin, 1989'da yaklaşık 33.000 Dargo, 15.000 Çeçen ve 72.500 Ermeni ama bunların toplam etkisi, bu üç eyaletteki çok milyonluk Slav çoğunluğun algısına göre, olduğundan daha fazlaydı.[89]

ABHAZYA

20. yüzyıl Abhazya'sının Güney Kafkasya toplulukları arasında değil (özellikle Gürcistan'ın astı olarak değil), Kuzey Kafkasya'nın parçası olduğu, Gorbaçov'un reformlarından çok önce, Abhazlar komşuları Çerkezlerle yeniden etnik bağlarını oluşturmaya başladıklarında ileri sürülmüştü. Bununla beraber, Ruslara dair algıları birçok Adıge, Çerkez ve Kabardey'inkinden daha az olumsuzdu. Abhazların özerklik anıları, Stalin onları Tiflis'in egemenliğine dahil etmeden önce 1921'da ayrı bir Sovyet cumhuriyeti oldukları döneme kadar uzanmaktaydı. Ayrıca Stalin ve Beria gibi Gürcülerin Kafkasya'da "etnik temizlik" planlarına 1944'te tehcir edilmiş topluluklar listesine Abhazları da dahil etmeyi düşündüklerine inanmaktaydılar. Din dikkate alındığında, Moskova, Abhaz Müslümanlarını saçma bir şekilde merkezi Mahaçkale'de bulunan Kuzey Kafkasya ve Dağıstan İslam Müdürlüğüne değil de, Bakû'da bulunan büyük ölçüde Şii Güney Kafkasya Müdürlüğüne dahil ederek Abhazya'nın Kuzey Kafkasya'dan ayrı ve Gürcistan'a bağlı olduğunu tekrar ileri sürmüştü.[90] Bu arada Abhazya'nın ekonomisi de Gürcü SSC'sine bağlı kılınmıştı. Sanayisi II. Dünya Savaşı'nda büyük darbe almış ama 1948'de ilk hidroelektrik santralı devreye girerek Sohum'un ihtiyaçlarını karşılamıştı. 1965'te Tkvarçeli'deki Abhaz madenleri Gürcistan'ın kömür ihtiyacının %45'ini sağlarken çay ve narenciye bahçeleri de Gürcistan'ın SSCB'nin diğer kısımlarına olan ihracatına büyük katkıda bulunmaktaydı. Bundan başka, Abhazya'nın Rusya ve dışarıdan turist-

89. V.S. Belozerov ve P.P. Turun, "inamika rasseleniya narodov po territorii Severnogo Kavkaza" ve V.S. Belozerov ve P.P. Turun, "Dinamika migratsionnykh protsessov na Stavropolye", her ikisi de Ivannikov (Der.), *Problemy mezhetnicheskikh otnosheniy*, s. 20-2, 114-16.
90. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 15; Suny, *Muslims*, s. 289.

leri cezbedecek büyük doğal güzelliği de 1950'lerin sonunda Pitsun'da tatil kompleksi çalışmalarıyla birlikte kullanılmaya başlamıştı. O sırada başkent Sohum'un nüfusu 64.700 idi.[91]

Abhaz bölgesinin etnik bileşimi 1921'den itibaren köklü bir değişim yaşamıştı: Rus sayısı 1926'da 12.500'den (%6) 1939'un güvenilmez nüfus sayımında 60.000 civarına (%19) ulaşmıştı. Bundan sonra Rus unsurunun artışı yavaşlarken bu sefer de Gürcülerin (genelde Megrelya'dan) Abhazya'daki sayısı 1939'da 92.000 civarından (%30) 1989'da neredeyse 240.000'e (%45) çıkmıştı. Gürcü unsurundaki bu büyük artış Beria ve Stalin'in başlattığı göç politikasını yansıtmaktaydı. Bu eğilime karşılık Abhazların kendi cumhuriyetlerindeki nüfusu da yavaş yavaş (diğer Kafkasya ve Müslüman bölgelerindeki yüksek yüzde artışlarıyla karşılaştırıldığında) artmaya başlamıştı; 1926'da yaklaşık 56.000'den 1989'da neredeyse 94.000'e; ama toplam nüfus içindeki payları 1926'da %28'den 1989'da %18'e düşmüştü.[92]

Gürcü hükümetinin Gürcistan cumhuriyetindeki etnik azınlıklara tavrı 1953'ten sonra iyileşme göstermemiş ve 1970'lerin sonunda Gürcü olmayan yurttaşların bulunduğu her bölgede etnik gruplar arası sürtüşmeler çıkmıştı.[93] Abhaz ulusalcılığını harekete geçiren en güçlü faktör Gürcü şovenizmiydi. P. İngorokva adında bir Megrelin, Abhazya'ya sonradan gelenlerin Gürcüler değil, Megrelleri (görünüşte bölgenin orijinal sakinleri) 17. yüzyıl kadar yakın bir dönemde buradan kovan Abhazlar olduğunu ileri süren 19. yüzyıl fikrini yeniden canlandırdığı 1949'dan itibaren giderek utanmaz bir tavır takınmıştı. Stalin'in ölümünden sonra İngorokva'nın "teorisi" bir süre gözden düşmüş ama Abhazlara karşı ayrımcılık sürmüştü. Bu yüzden, 1957, 1964 ve 1967'de Abhazlar, gerçek özerklik veya ayrılma talepleriyle Gürcü efendilerine karşı kitlesel protestolarda bulunmuştu. Abhaz-Gürcü ilişkileri üzerine nesnel araştırmalar bile, Tiflis'in resmî çizgisinden ayrıldıkları sürece baskıya uğramıştı. Örneğin, 1966'da yazıları SBKP Merkez Komitesi tarafından yasaklanmış Yu. Voronov ve 1976'da KGB'nin kişisel itibarsızlaştırma yöntemlerine karşılık kapalı bir toplantıda meslektaşlarının Merkez Komitesine bir mektupla akademik dürüstlüğünü savundukları Abhaz Profesör İnal-Apa.[94] 1980'lerde Gürcü ve özellikle de Abhaz tarihini yeniden yazmaya

---

91. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Gruziya*, s. 249-51, 254, 257, 260; V.L. Mote, "Abkhaz Autonomous Soviet Socialist Republic", *Modern Encyclopedia of Russian, Soviet and Eurasian History*, Ek, C. I, s. 14.
92. Hewitt, "Abkhazia", s. 281-2; R.K. Klimiashvili, "What happened in Abkhazia. a Georgian viewpoint", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, 8, 5, s. 10; Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 120; S.Z. Lakoba, "On the political problems of Abkhazia", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1990, 9, 1, s. 16; *Pravda*, 19 Eylül 1948, Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 254'te alıntılanmıştır.
93. Shevardnadze, *Future*, s. 35; Suny, *Making*, s. 305.
94. Hewitt, "Abkhazia", s. 320 n. 66; Hewitt (Der.), *Abkhazians*, s. 17-18; Hewitt (Der.) ve

yönelik başka bir "akademik" kampanya tam yol almış gitmekteydi; İ. Cavahişvili'nin spekülatif görüşünü geliştirmiş bu kampanyaya göre, tüm Kuzey Kafkasya dilleri Gürcü diliyle akrabaydı ve *tüm* Kuzey Kafkasya toplulukları 12. yüzyıldan beri Gürcü monarşisinin bağımlıları olmuştu. Ortaçağ Abhazya'sının ağırlıklı olarak Kartlilerin yaşadığı bir "Gürcü krallığı" ve asıl Abhazların tanımlanabilir hükümdarları olmayan ve MS 4. yüzyıl kadar erken bir tarihte Gürcistan'ın bağımlısı olmuş ilkel bir topluluk olduğu iddiası, 1980'lerde yayınlanmış sekiz ciltlik Gürcistan tarihinin gözden geçirilmiş bir baskısında savunulmuştu.[95] Sonuç olarak, Cavahişvili'nin fikrine ilişkin tam bir tarihsel kanıt yokluğu olmasına rağmen, "yine de Gürcü tarih yazımında hâlâ herhangi bir itirazla karşılaşmadan hüküm sürmektedir".[96] Bu şüpheli tez ayrıca Kafkasya dilleri konusunda Gürcü uzmanları tarafından da sistematik biçimde desteklenmişti; öyle ki, her ne kadar Kafkasya'nın çeşitli grupları arasındaki ilişkiler, özellikle de Güney Kafkasya (Kartvelyan) ile Kuzey Kafkas dilleri arasında herhangi bir bağa dair bir kanıt yoksa da, "birtakım Sovyet araştırmacılar, özellikle de Gürcistan'da olanlar, tüm Kafkasya dillerinin ortak bir kökeni olduğu fikrini tartışılmaz bir doğru olarak kabul etmektedir ve bu, araştırmaların dayandığı mevcut varsayım olmuştur."[97]

1977'de Moskova hükümeti, 130 Abhaz aydınının imzaladığı, Abhaz ÖSSC'sinin özerklik haklarının iade edilmesini ve Gürcistan yerine doğrudan Moskova'ya bağlanmasını rica eden bir mektup almıştı. Bunun hiçbir sonuç getirmemiş olması gerçeği (tüm imza verenlerin mevkilerinden cezalandırma amaçlı olarak azledilmeleri dışında), Moskova'nın Genel Sekreteri Brejnev ile birlik cumhuriyetlerinin SBKP patronları (bu durumda Şevardnadze) arasında, mevcut durumu muhafaza etmek için varolan karşılıklı destek sisteminin varlığını göstermişti. Bununla beraber, Moskova yetkilileri tüm SSCB'de "azınlık dillerine" karşı ayrımcılık yaparken ve Gürcüler Moskova'nın Rusçayı cumhuriyetlerinin resmî dili olarak yerleştirme girişimine karşı şiddetle karşı çıkarken, Gürcistan SSC'sinde Şevardnadze hükümeti Abhazya'ya karşı buna yakın bir saldırı başlatmıştı. Bu bölgeye Gürcü dilini dayatma planı Abhazya'daki rahatsızlığı artırmış ama Abhazların bütünlüklerine bu müdahaleye karşı gösterdikleri direnişte en az Gürcüler kadar tutkulu oldukları görülmüştü. Tam bu sırada, olayların Gürcülere olan güvensizliklerini teyit ettiği Abhazlar, Moskova hükümetinden cumhuriyetlerinin

---

Çev., "Appendix", s. 267-82; S. Lakoba, "History:1917-1989", Hewitt (Der.), *Abkhazians*, s. 97-99; Mote, "Abkhaz Autonomous Soviet Socialist Republic", s. 14.
95. *Ocherki istorii Gruzii*,C. 2; s. 113, 117-18, 250, 280-6. Ayrıca bakınız Berdzenishvili, vb (Der.), *Istoriya Gruzii, C. I, s. 127-8.*
96. Togoshvili, "Voprosy", s. 35.
97. Comrie, *Languages*, s. 198.

Gürcistan SSC'sinden ayrılarak Rus Federasyonu'na dahil edilmesine dair ilk ama başarısız isteklerinde bulunmuştu.[98]

Abhazların kültürel ayrımcılık şikâyetlerinin dayanakları olduğunu kabul etmek Brejnev'in hükümetine bile uygun gelmiş ve çeşitli reformlar yapılmasına hükmetmişti; bunun sonucunda Abhazların yükseköğrenime erişimini geliştirmek için Sohum'da bir üniversite açılmıştı. Dillerinde yeni televizyon ve radyo programları başlamış, daha fazla Abhaz kitap ve dergisi yayınlanmış, cumhuriyetin sanayi ve yolları daha fazla geliştirilmiş ve ormanlarının topyekûn kesilmesine son verilmişti. Bu arada Abhazya Fazıl İskender adında bir yazar ortaya çıkarmış ve onun, "Sovyet" Abhazya'da, şimdi seksenlerine ulaşmış Çegemli Sandro adında bir sakininin çevresinde geçen yaşam üzerine Rusça yayınlanmış vakayinameleri, hafif dokunuşları ve ciddi mizah anlayışıyla SSCB'deki (Rus ve Rus olmayan) çağdaşları arasında öne çıkmıştı. Abhaz cumhuriyetinin yönetiminde olumlu ayrımcılık uygulanmıştı; öyle ki, nüfusta Gürcüler ağır basmasına rağmen, Yüce Sovyet, KP komitesi ve kamu hizmetinde Abhazların lehine ufak bir sayısal üstünlük ve bakanlar kurulunda da Abhazların neredeyse üçe bir çoğunluğu söz konusuydu.[99] Buna ek olarak, cumhuriyetin KP'sinin birinci sekreteri Abhaz idi ve Gürcülere göre, MVD'nin Rus başkanı sadece Gürcü olmayan subayları terfi ettiriyordu. Abhazların pozisyonu, yeni Gürcü yerleşimcilerin Abhazya'da toprak veya konut sahibi olmasını yasaklayan bir kanunla da güçlendirilmişti.[100] Buna rağmen, 19. yüzyılda Rus imparatorluk devletinin yaptığı zulümden beri hissettikleri adaletsizlik duygusuna ek olarak, Abhazlar şimdi de Gürcülerin elinde sistematik ayrımcılık yaşamakta ve ülkeleri onlar tarafından istila edilmekteydi. 1985'te üç Abhaz yazarın SBKP Kongresi'ne yazdığı bir mektupla tekrar protestoda bulunmuş, Gürcü hükümetinin Abhaz kültürel tesislerini kısıtladığı engellere, Abhazca sözlük ve ders kitabı bile temin etmemesine ve dillerinin, Gürcücenin her yerde baskın olmasıyla karşılaştırıldığında Abhazcanın öğretilmesi ve günlük kullanımında devam eden azalmaya işaret etmişlerdi.[101]

---

98. Fuller, "Expert on nationality relations", s. 3; Fuller, "Nationalist protest"; Lakoba, "History: 1917-1989", s. 97-8; Parsons, "National integration", s. 554.
99. 1989'da 140 Yüce Sovyet vekilinin 57'si Abhaz, 53'ü Gürcü ve 14'ü Rus idi; KP eyalet komitesinin %43,7'si Abhaz, %41,4'ü Gürcü idi; Kamu hizmetindekilerin %51,8'i Abhaz ve %37,8'i Gürcü'ydü; 12 hükümet bakanlığından 8'i Abhaz, 3'ü Gürcü ve 1'i Rus idi ama kent konseylerinden Abhazlar Gürcülere 4:1 baskındı. Bakınız Klimiashvili, "What happened", s. 9-10. 1991 tarihli yeni Abhaz seçim yasasına göre, parlamentodaki 65 koltuğun 28'i Abhazlar ve 26'sı Gürcüler içindi: N. Cherkezishvili vb,*On Ethnic Composition of Population of the Georgian Republic (Information Material)*, Tiflis, 1993, s. 18.
100. Slider, "Crisis and response", s. 61, 62-3,67.
101. Hewitt, "Appendix", s. 283-93.

SONUÇ

1980'lerin sonunda Kafkasya'nın SSCB'nin en karmaşık etnik gruplar arası sorun kompleksinin bulunduğu bir bölgeydi. Diğer yerlerde olduğu gibi, SSCB'nin komünist hükümeti bu sorunları (her biri farklı bir Kafkasya ulusunun tüm tarihsel deneyimi ve çağdaş durumunu temsil etmekteydi; toplam en az 24) büyük ölçüde göz ardı etmişti. Bunun bir sebebi birçok Rus'un imparatorluğun Rus olmayan topluluklarını önemsememeleri ve çoğu kez küçümsemeleriydi. Bu tavır Brejnev zamanında "ulusların kaynaşması ve birleşmesi"ne dair resmî doktrinle onaylanmış ve güçlendirilmişti; bir kısmının yazgısı hayatta kalmaktı, diğerleri ise daha büyük, daha önemli bir ulus tarafından, özellikle de Ruslar tarafından asimile olacaktı. Bu, yönetici SBKP grubunun, SSCB'de etnik gruplar arası sorunlar olduğunu reddederken uygulamaya koyduğu ideolojik kendi kendini kandırmanın bir parçasıydı. Doktrinlerinde, tüm etnik farkındalık ve ulusal arzular kompleksi (Ruslarınki hariç), geçmişten kalmış ilgisiz ve zararlı kalıntılar olarak reddedilmişti. Maalesef bu tür "teorik" önyargılar Rus kitlelerinin yaygın inançlarıyla uyum içindeydi; Ruslar, Rus halkının "ruhsal cömertliğine" olan basit kanaatlarına rağmen, ırksal önyargıya son derece eğilimliydiler. Rusya'nın şansızlıklarının geleneksel günah keçileri (ideolojik canavarlar "kapitalizm", "burjuva", "Batı", vb dışında) Yahudiler ve Tatarlar (eşittir Moğollar) idi. Giderek artan bir şekilde düzensizliğe yol açmakla suçlananlar artık Rusya'da mal satan Kafkasya ülkelerinden tüccarlar olmuş ve gelişmiş ırksal önyargıya dayanarak yeni bir mit belirmişti. Ruslar imparatorluğun Rus olmayan toplulukları için her zaman aşağılayıcı takma isimler kullanmıştır: Ukraynalılar için "püsküller" (*khokhly* veya *çuby*), Müslümanlar için "dazlaklar" (*gololobye*) ve şimdi Kafkasyalılar veya genelde güneyliler için "kara kıçlılar" (*çernozhopye*) veya sadece "siyahlar" (*çornye*).[102] 19. yüzyıldan itibaren bu tür önyargılar Rus nüfusunun büyük kısmı için aşikâr bir hâl almış, uzun süredir acı çeken "kutsal Rusya"nın bu tür istenmeyen uyruklarına güvenilmemesi, onların taciz edilmesi, baskıcı "sakinleştirmeye" ve gerekirse imhaya tabi tutulmalarının otomatik gerekçelendirmesini sağlamıştı. Bu genel önyargı şimdi özellikle Kafkasya toplulukları arasında en az boyun eğen Çeçenlere tatbik edilmekteydi. Böylece 1990'larda Kafkasyalılar genel günah keçileri olmuştu; doğaları itibarıyla sahtekâr, kurnaz ve sadece uyuşturucu satabilen ve kavgacı kişiler olarak sunulmaktaydılar.[103]

---

102. Avtorkhanov, *Memuary*, s. 80; A. Flegon, *Za predelani russkikh slovary*, 3. baskı, Londra, 1973, s. 386.
103. A. Grannes, " "Persons of Caucasian nationality" - Russian negative streotypes", O. Hojiris ve S.M. Yürkükel (Der.), *Contrasts and Solutions in the Caucasus*, Aarhus, 1998, s. 18-25.

17
Kafkasya ve Sovyetler Birliği'nin Sonu

SOVYET EMPERYALİZMİNDE KRİZ: AĞUSTOS 1991 DARBESİ

Kafkasya, Sovyetler Birliği'nde, Rus siyasi egemenliğine öfkenin ve uzun süre Komünist Parti tarafından bastırılmış yerel etnik gruplar arası düşmanlıkların bağımsızlık talepleri olarak patlak verdiği ilk yerdi. 1980'lere kadar SSCB'nin mevcut biçiminde sonsuza kadar kalacağı düşünülmekteydi ve hiç kimse SBKP'nin yeni genel sekreteri Mihail Gorbaçov'un 1985'te iktidara geldiğinde başlattığı türden radikal değişikliklerin bu kadar yakın olduğunu beklememişti. Fakat bir Ermeni yazarın 1990'da SSCB'deki çağdaşlarına hitap ederken ifade ettiği sözcüklerle:

> Gorbaçov, *perestroyka*'ya, ülkeyi kaçınılmaz ekonomik ve siyasi yıkımdan kurtarmaya çalışma ihtiyacından girişmişti. Fakat *perestroyka*'yı başlatan Gorbaçov değil, burada bizim yaşadığımız gibi yaşamanın olanaksız olduğunu anlayan sizin kuşağınız ve benimkiydi. Bizim kuşağımız bunun Kruşçev'in zamanında anlamıştı ama herhangi bir şey başarması mümkün değildi.[1]

Mart 1990'da Başkan Gorbaçov ülkenin ekonomik sistemi radikal şekilde değiştirilmediği takdirde SSCB'nin MS 2000'de "üçüncü dünya"nın azgelişmiş ülkeleri arasında olma ihtimalinin bulunduğunun farkına varmıştı (sansüre uğramamış bir hükümet uzmanının raporundan).[2] Bu nedenle, "açıklık" veya "kamuya açma" (*glasnost*) ve "yeniden yapılanma" (*perestroyka*) başlıkları altında reformlar programına girişmişti. Durumun gerçekleriyle yüzleşiyor ama hâlâ sayısız temel sorunu sadece onlara yol açmış devlet mekanizmalarını tamir etmeye çalışarak çözmeye uğraşıyordu. Bundan önce buna benzer birçok "yeniden yapılandırma" ilan edildiğinden (örneğin Kruşçev'in yönetimin merkezsizleştirmesi ve Brejnev'in merkezsizleştirmeyi süratle tersine çevirmesi), süren SBKP

1. Z. Balayan, [E. Oganesyan tarafından röportaj], *RFE/RL*, 1990, no. 26, s. 12.
2. 1984'te Alexander Yakovlev'in Dünya Ekonomi Enstitüsü tarafından hazırlanmış bir inceleme olan A. Roxburgh, *The Second Russian Revolution: the Struggle for Power in the Kremlin*, Londra, 1991, s. 19-20'den alıntılanmıştır.

yönetimindeki mevcut sisteme başka bir idari ayarlama tatbik etmenin başarı şansı muhtemelen öncekilerden daha fazla değildi.

Batı ekonomileriyle Sovyet ekonomik rekabetinin olanaksız olmasının bir sebebi, ekonomide her şeyin, her girişimin yerine getirmesi gereken veya "aşırı yerine getirdiği" hedefler şeklinde tasarlanmış "plan" tarafından yönetiliyor olmasıydı. Bu planlar Moskova'daki muazzam genişlikteki merkez planlama dairesi "Devlet Planlama" (Gosplan) tarafından hazırlanmaktaydı ve bu daire 9 milyondan fazla kalemin bulunduğu bir listedeki fiyatları da belirlemekteydi. Bu sistemin dayattığı katılık, pazarın sunduğu fırsatlar veya taleplere tepki, yeni teknolojinin uygulamaya konması veya araştırma ve geliştirme gibi dikkate alınacak tüm ticari faktörleri engellemekteydi. Sonuç olarak, 1980'lerden sonra "büyük Sovyet sanayi tesislerine" baktığımızda,

> insan gerçek bir aşırı kendini beğenmişlik ve ezeli düşman hissiyle, despotluğun anlamsız ve yıkıcı yollarla muazzam insan çabasının yolundan saptırıldığı ve sonunda kendi ağırlığı altında ezildiği duygusuyla karşılaşıyordu. Sovyet sanayileşmesinin imajı, nasıl yoksul bir ülkenin acımasız bir liderlik altında gelişme göstereceğinin ve güce kısa yoldan ulaşacağının bir modeli olarak dünyayı bir uçta bir uca katetmişti. Bugün Rusya komünizmden önceki hâlinden daha kötü bir konumdaydı.[3]

Sovyet tüketicisi için, "planlamanın" vahim etkileri, bunun *nomenklatura* sistemiyle bağlantısıyla daha da şiddetlenmişti: Üst mevkilere erişim, mallara erişim kişinin, kıdem anlamında nerede olduğuna bağlıydı; bu kıdem sıralamasına göre, Moskova 1. kategoriyi, Leningrad ve Tiflis, Bakû, Erivan gibi SSC başkentleri 2. kategoriyi, nüfusu 500.000'den fazla olan kentler 3. kategoriyi oluşturuyor ve bu böyle, sakinleri materyal ve fırsatlar anlamında son derece mahrum durumdaki köyler ile kolektif çiftliklere kadar gidiyordu.[4]

Bu arada, hem kentsel hem de kırsal alanlarda birçok derin toplumsal sorun ortaya çıkmıştı. Bunların arasında en yaygın olanı, Gorbaçov hükümetinin ilk kampanyasının konusu olmuş alkoliklikti. Maalesef, bu "reform" kamu görüşüne geleneksel Sovyet umursamazlığıyla dayatılmış ve Gürcistan'da özellikle zararlı etkileri olmuştu; burada, diğer üzüm yetiştiren cumhuriyetlerde olduğu gibi, çiftçilerin bağlarını sürmeleri emredilmiş ve bunun yerel ekonomiye vahim sonuçları olmuştu (bu ifade edilmiş tedbirler gerçekten de uygulanmıştı).[5] Fakat alttan alta

---

3. A. Lieven, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, New Haven, 1993, s. 329.
4. "Plan"a dair genel bir açıklama için bakınız: Hosking, *History*, s. 149-54, 363-6, 374-7.
5. Bakınız *a.g.e.*, s. 400-2, Roxburgh, *Second Russian Revolution*, s. 27-9, 116-17; Shevardnadze, *Future*, s. 3-4.

en çok zarar veren, komünist rejimin yarattığı ahlaksal ikilikti. Kronik korku ve belirsizlik ile komünist propagandanın yalan ve aşırı basitleştirmeleri insanları George Orwell'in "çifte düşünce" olarak adlandırdığı, yani "kişinin aynı anda iki zıt düşünceye inanma ve her ikisini de kabul etmesi" olarak açıklanabilecek duruma sürüklemişti. Sözcük ve eylem arasında her yerde görülebilen bu çatışmayı Orjonikidze 1930'larda çoktan net bir şekilde görmüştü ve tüm nüfusun, çifte davranış standartları, bağımsız siyasi görülerden sakınma, yukarıdan gelen talimatlara körü körüne itaat ve kişisel sorumluluk korkusu "toplumda, topyekûn nesilleri ve toplumsal grupları etkileyen bölünmüş kişilik" durumuna benzer bir şey yaratmıştı.[6]

Ütopyanın neredeyse 70 yıllık hayal ürünü başarısından sonra geride bunaltıcı bir fantezi hüküm sürmekteydi. Tüm çocuklar ve öğrenciler, cahillerin, gençliğe özgü saflıkta olanların ve az sayıda tam anlamıyla beyni yıkanmış, bağımsız düşünce üretmekten yoksun veya bundan korkan SBKP üyeleri dışında hiç kimsenin inanmadığı, ideolojik açıdan çarpıtılmış tarihi ve Marksist-Leninist "felsefe"yi öğrenmek zorundaydı. SSCB'de para enflasyonu olduğu gerçeği sansür edilmişti. Aydınlar arasında son derece etkileyici kültür düzeyine rağmen, Sovyet nüfusu eksik bilgilendirilmişti, birçok yerdeki farkındalığı propaganda ve dış dünyaya ilişkin bilgiye erişim yoksunluğu tarafından engellenmişti. 1917'den itibaren Sovyet rejiminin suç işlemeye eğilimi, normal koşullarda dürüst insanları hayatta kalmak için sahtekârlığa başvurmaya zorlamıştı. Günlük yaşamın evrensel gerçeklerinden biri, kısıtlı miktardaki ürünlere, daha iyi yaşam koşullarına, daha iyi tıbbi hizmete, öğretim birimlerine kabul edilmeye, polisin Moskova'da veya diğer üst kategori kentlerde yaşamaya izin vermesine, hatta sınavlarda geçer not almaya veya tatmin edici dava sonuçlarına ulaşmanın rüşvet yoluyla satın alınabileceğiydi. Bunun sebebi, sürekli tüketim mallarının kısıtlı ve hizmetlerin yetersiz olmasıydı; bu aynı zamanda, yasaklayıcı yasalara rağmen, özel ticaretin 1917'den beri hiç sona ermemesine ve 1980'lerde geniş, her yere yayılmış ama gizli ağlar oluşturmasına neden olmuştu. Daha önce gördüğümüz gibi, bu sistemde Kafkasya topluluklarının kendi özel rolleri vardı.[7]

Yolsuzluk karaborsadan öteye geçmiş, ilçe komitesinden Merkez Komitesine kadar tüm düzeyleriyle Komünist Partisi'nin kendisine bulaşmış ve içinden çıkılmayacak biçimde iktidar ve *nomenklatura*'nın ayrıcalıklarıyla iç içe geçmişti. Parti eşitlikçi ilkbaharından o kadar uzaklaşmıştı ki, yönetici seçkinler genel halka kapalı özel dükkân,

6. L.A. Gordon ve E.V. Klopov, *Chto eto bylo? Razmyshleniya o predposylkakh i itogakh togo, chto sluchilos s nami v 30-40-ye gody*, Moskova, 1989, s. 225-40.
7. Simis, *USSR*, s. 187.

restoran ve hizmetlere erişim şeklinde muazzam ayrıcalıklardan yararlanmaktaydı ve buralarda ödeme normal para birimiyle değil, nominal değerinin üçte birine temin edilebilen özel fişlerle yapılmaktaydı ve bu arada en üst düzeydeki üyeler, yani Politbüro hiçbir şey ödemiyordu. Bu özel insanların özel hastanelere, çok kaliteli evlere ve mükemmel donanımlı sanatoryum ve tatil villalarına erişimleri de vardı. Herhangi bir yasallık ilkesinin bulunmadığı bir toplumda SBKP'nin çeşitli düzeylerdeki sekreterlerinin bölgelerinde muazzam güçleri vardı; piramidin en tepesinde, yolsuzluğun merkezi olan genel sekreterin neredeyse mutlak gücü vardı.[8] Siyasi ayrıcalık ve ekonomik nüfuzun bileşimi "mafya" adı verilen kapalı gruplar yaratmıştı. 1986'da fikirlerin bastırılması sona erdirildiğinde, Sovyet toplumunun çatışma kaynaklarıyla delik deşik olduğu apaçık ortaya çıkmıştı ve dinin kabaca sessizleştirilmesine benzer şekilde, 1918'de mevcut ve "çözülmüş" her toplumsal ve etnik sorun da aslında sadece sessizleştirilmiş ama koşullar değiştiğinde yeniden belirmeye hazır bir uyku hâline geçerek hayatta kalmıştılar.

Gorbaçov'un radikal reforma dönmesi 1986-8'de SBKP Kongreleri ve Konferansları'nın tehlikeli sularında dikkatlice ilerlemiş, bu sırada demokratikleşme ve ayrıcalıklı sınıfın kontrolünü sona erdirme amacına doğru ilerlemişti. SSCB Anayasası yeni bir parlamentonun yaratılmasına izin verecek şekilde değiştirilmişti: Üçte ikisi doğrudan yurttaşların gizli oyuyla seçilen, içinden Yüce Konsey'in de seçileceği 5.000 kişilik Halk Temsilcileri Kongresi. Aralık 1988 ile Mart 1989 arasındaki seçim öncesi kampanyaya, daha önce görülmemiş siyasi tartışmalar şeklinde milyonlarca yurttaş katılmış ve SSCB'nin Mayıs 1989'da başlayan ilk oturumu kitlesel katılımın heyecan uyandıran bir gösterisiydi.[9] Burada, daha önceki tüm SBKP Kongrelerinden farklı olarak, toplumun tüm kesimlerinden konuşkan ve zeki temsilciler düşüncelerini özgürce, herhangi bir sansüre uğramadan Sovyetler Birliği topluluklarını rahatsız eden her konuda ifade etmişti. Kongre'deki görüşmeleri televizyonları başında izleyen milyonlar için, birçok insanın "olağanüstü süratle siyasi beceriler edinmeleri", "insanların henüz demokrasiye hazır olmadıkları şeklindeki kaygılara... rağmen... birçoğu kesinlikle hazırdı", büyük bir ümit vaat etmekteydi.[10] Maalesef, bu, hâlâ komünist sistemin kontrolünde bir ülkede parlamenter demokrasi yaratma girişimi karşıt bir sonuca gitmişti: Reformun en yetenekli ve aktif savunucularının hariç tutulduğu gerici, büyük ölçüde komünist bir Yüce Sovyet.[11]

---

8. *A.g.e.*, s. 17-21, 24-30.
9. Keep, *Last of the Empires*, s. 351-9; Roxburgh, *Second Russian Revolution*, s. 37-9, 55-8, 91-102, 118-19, 125-30, 135, 138-42.
10. O. Glebov ve J. Crowfoot (Der.), *The Soviet Empire: Its Nations Speak Out. The First Congress of People's Deputies, 25 May to 10 June 1989*, Chur, 1989, s. viii-ix.
11. Roxburgh, *Second Russian Revolution*, s. 138-9.

Öze teşebbüsün (verimsiz ve savurgan bir ekonomik sistemin sorunları için öne sürülen çözüm) açıkça gelişimi hâlâ engellenmekteydi; öyle ki, ticari ve sanayi girişimler üzerindeki mevcut hantal idari kontrol çok az etkilenmişti ve üretim de düşmeye devam etmişti. Maalesef, 1990'lara kadar her şey, görünürde kendisini ekonomik reforma adamış olmasına rağmen, Gorbaçov'un kendisini ilkesel olarak komünizmi kurtarmaya, SSCB'yi muhafaza etmeye ve mevcut kolektif ve devlet çiftliklerini sürdürmeye adamış olduğuna işaret etmekteydi.[12] Mart 1990'da Gorbaçov SSCB başkanı seçilmiş ama belirsizliği ve kararsızlığı Boris Yeltsin'in açıksözlü eleştirisiyle karşılaşmıştı ve bu ikisi arasında keskin bir karşılaşma belirmişti. Gorbaçov, reformu daha ileriye götürmede yetersiz olduğunu gösterdikçe, Yeltsin'in bir halk desteği dalgası üzerinde iktidara yükselişi sürmüştü. Mayıs'ta Rus Cumhuriyeti kendi Halk Temsilcileri Kongresi'ni toplamış ve Yeltsin, Yüce Sovyet (bu, SSCB'ninki gibi, büyük oranda komünist, reform karşıtı temsilcilerden oluşmaktaydı) başkanlığına seçilerek etkin anlamda Rus başkanı seçilmişti. Bu arada 1988'den itibaren Rus olmayan cumhuriyetlerde isyan da büyümüştü. Ermenistan ve Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ üzerine savaş çıkmış; Estonya egemenliğini ilan ederek emsal oluşturmuş ve ardından Letonya ve Litvanya gelmişti; Letonya Mart 1990'da tam bağımsızlığını ilan etmişti.

Komünistler ve SBKP'nin 70 yıllık siyasi iktidarından yararlananlardan oluşan dar görüşlü kitle için bu olaylar hoş değildi ve Gorbaçov ile Yeltsin'in komünist buyruk ekonomisinden serbest pazara bir geçiş sağlama girişimlerine karşı gerici bir muhalefet oluşturmuştular. Böylece 1990-1'de Yeltsin'i destekleyen büyük halk gösterileri olurken, diğer insanlar da eski sistemi tekrar yerleştirmeye çalışmaktaydı. 19 Ağustos 1991'de SBKP, ordu ve gizli polisin bazı en gerici unsurları, başbakan, bakan yardımcısı ve savunma ve güvenlik bakanları bir darbe girişiminde bulunmuş ve Kırım'da tatilde bulunan Başkan Gorbaçov silahlı darbeciler tarafından ele geçirilmişti. Muhtemelen 1918'den beri ilk kez askerler Moskova caddelerinde sivil göstericilerle karşılaşmış ve RSBSC Parlamento Binası (Beyaz Saray) komplocuların örgütlediği silahlı araçlara karşı Yeltsin ve demokratik reforma bağlı birlikler tarafından savunulmuştu. Darbe başarısızlığa uğramış ve liderleri tutuklanmıştı ama ihanet suçlamalarından cömertçe affedilmişlerdi.[13]

Bu olaylar, "halkın partisi" olarak itibarını yok etmiş SBKP'nin felaketlerle dolu yaşamının son eylemi gibiydi: Ekim 1991'de askıya alınmış ve ardından da lağvedilmişti. İktidarın Sovyetler Birliği yönetimleri

12. *A.g.e.*, s. 39, 95-101, 144, 199.
13. Keep, *Last of the Empires*, s. 400-4; Roxburgh, *Second Russian Revolution*, s. 69, 83-7.

ve Rus Federal Cumhuriyeti arasında bölünmesi anlamsız olmuştu ve Başkan Yeltsin Sovyetler Birliği yönetimlerinin organları ile mali işlevlerini yavaş yavaş kendi RSBSC yönetimine bağlamıştı. Bu arada, Başkan Gorbaçov (emperyal birliği ne pahasına olursa olsun koruma çaresizliği içinde) başarısız bir şekilde yeni Birlik Antlaşması'nın eski sovyet sosyalist cumhuriyetleri tarafından kabul edilmesini sağlamaya çalışmaktaydı. 8 Aralık 1991'de Gorbaçov'un çabaları, Yeltsin'in, diğer eski SSC'lerin de katılabileceği bir "Bağımsız Devletler Topluluğu" (BDT) oluşturmak için Ukrayna ve Belarus başkanlarıyla bir anlaşma sonuçlandırması ve her üç başkanın SSCB'nin artık var olmadığını ilan etmesiyle boşa çıkartılmıştı. Gorbaçov'un kaçınılmaza boyun eğmekten başka çaresi kalmamış ve Sovyetler Birliği başkanı olarak varlığı sona ermişti. Aralık 1991'de "RSBSC" adı "Rusya Federasyonu" (Rossiyskaya Federatsiya) veya basitçe "Rusya"ya değiştirilmiş ve Başkan Yeltsin de eski SSCB'nin bu en büyük unsurunda siyasi ve ekonomik reformun sorumluluğunu üstlenmişti.

SSCB'NİN RUS OLMAYAN TOPLULUKLARININ KENDİ KİMLİKLERİNİ ÖNE SÜRMESİ

Sovyetler Birliği'nin ekonomik çöküşü ne kadar beklenmedik olmuş idiyse de, uzun süredir bastırılmış birçok etnik grup arası sorun da şartlardaki herhangi bir değişiklikte patlamaya hazır hâldeydi. Neredeyse hiç kimse Rus imparatorluğunun parçalanacağını beklememişti; çünkü "uluslar sorunu"nun çözüldüğü herkes tarafından ilan edilmiş ve buna çoğu kez inanılmıştı:[14] "Çokuluslu ülkelerde ulusalcılığın feci etkilerini sınırlamak komünist rejimlerin büyük başarısıydı";[15] ortodoks Marksist varsayımı yansıtan bu fikre göre "feci" olan ulusalcılık idi (komünizm değil!). Uluslar ve ulusalcılık üzerine yazılar yığınından, ideolojik kuramsallaştırmayla dolu bu tür görüşler çıkmıştı; bunlar 1960'lardan beri (sadece SSCB'de değil!) konu üzerine akademik ortodoksluk olarak üretilmiş ve karşılıklı olarak ifade edilmişti. Bu öğretinin ana dogması, ulusalcılığın insanlık tarihinde nispeten yeni bir gelişme (18. yüzyıl), tamamen "burjuva" veya liberal ideologların "icadı" ulus-devlet fikriyle ilişkili olduğuydu.[16]

---

14. Böylece Gorbaçov Kasım 1987'de bir konuşmada iddia etmişti: T.H. Friedgut, "Nations of the USSR: from mobilized participation to autonomous diversity", A.J. Motyl (Der.), *The Post-Soviet Nations: Perspectives on the Demise of the USSR*, New York, 1992, s. 207.
15. E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Relaity*, Cambridge, 1990 [*Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçekçilik"*, Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yay., 1993], s. 172-3: E.H. Carr, *Nationalism and After*, Londra, 1945 (yeni basım, 1968) [*Milliyetçilik ve Sonrası*, Çev. Osman Akınhay, İletişim Yay., 1990], s. 64-5 yansıtan.
16. Bu dogmanın sayısız ifadelerinden birkaç tanesi şunlardır: Hobsbawm, *Nations and*

Dolayısıyla, "enternasyonalizm"in doğası itibarıyla ve şüphesiz ulusalcılıktan daha iyi olduğuna son derece yaygın şekilde inanılmaktaydı. Fakat sayısız ülkede birçok makul insan siyasi kuramcıların iddialarını önemsememekte, kendi ulusal bilinçlerine değer vermekte ve güya modası geçmiş ulus-devletlerini başarma veya muhafaza etmeye çalışmaktaydılar. H. Seton-Watson'un yazdığı üzere:

> Ulusalcılığı paylamanın insan ırkına pek yararı yoktur... Uluslar tarihlerinden kaçamaz ve bireyler uluslarından vazgeçemezler... uzun veya kısa sürelerde yaratılmış uluslar, kendi dil ve kültürleri ve inanç ve kurumlarıyla neredeyse yıkılmazdırlar; zulüm ve katliam çoğu kez ulusal duygularını ortadan kaldırmaktan çok yoğunlaştırmaktadır.[17]

Toplulukların daha büyük siyasi birimlere asimilasyonunun en dogmatik peygamberleri, ulusal bilincin yanlış yönlendirilmiş, zararlı ve gerici olduğunu ve bu yüzden de yasaklanması gerektiğini vaaz etmiş Rus komünistleriydi. Ama Moskova'nın tebaa toplulukları arasında her türlü ulusalcılık ifadesini bastırmak ve ütopik bir fikir olan sınıfsız enternasyonalizmin sorgusuz kabulünü talep etmekle beraber, kendileri, Sovyet *Rus* ulusalcılığını geliştirmekteydi. 1986'dan sonraki olaylar Sovyet çözümünün ne kadar yüzeysel olduğunu göstermişti; çünkü SSCB'nin her yerinde etnik çatışmalar patlak vermişti. Bunlar muhtemelen son 70 yılda özgürce ulaşılacak bir çözümden daha yoğun ve daha az rasyonel çözüm ümidiyle belirmişti; çünkü "reddedilmiş ve aşağılanmış ulusal bilinç öldürücü bir gücün patlayıcı enerjisine dönüşür".[18]

SSCB'de "ulusalcılığın yükselişi" (yani *Rus olmayan* ulusalcılık veya yurtseverliğin) "Sovyet Çalışmaları"ndaki birçok Batılı uzmana bir sürpriz olmuştu; birçoğu Sovyetler Birliğine dair şu tek görüşü savunmaktaydı: 15 birlik cumhuriyeti (SSC) ve SSCB nüfusunun 100'den fazla yerli ulusu kapsadığına dair muğlak bir farkındalık dışında, bu "azınlıkları" (veya "ulus unvanı taşımayan uluslara") bir siyasi veya insani gerçeklik olarak neredeyse önemsememiş ve ÖSSC'ler, özerk iller ve özerk bölgelere çok az önem vermişlerdi. Fakat diğerleri için, SSCB'nin toplulukları arasında emperyal "merkeze" tabi olmaya karşı öfke ve siyasi bağımsızlık arzusu 1980'lerden çok önce mevcuttu. Örneğin, son zamanlarda Gürcüler (1956, 1978), Çeçenler ve İnguşlar

---

Nationalism, s. 3-5, 9-11, 14, 17-18, 23-34, 37-43; *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1953-6, C. II, "Natsionalizm" and "Natsiya", s. 471, 475; *Kratkiy slovar po filosifii*, 4. baskı, Moskova, 1982, s. 206; R. Krickus, "Lithuania: nationalism in the modern era", Bremmer ve Taras, *Nations and Politics in*, s. 157, 159; A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986, s. 8-11, 129-34.

17. H. Seton-Watson, *Nations and States: an Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Londra, 1977, s. xii, 482.

18. *A.g.e.*, s. 470.

(1958), Ukraynalılar (1961, 1964), Letonyalılar (1962), Almanlar (1964, 1974), Kırımlılar (1964, 1968, 1969), Meshet/Ahıska "Türkler" (1965), Litvanyalılar (1972), Ermeniler (1979) ve Estonyalıları (1980) kapsayan etnik gruplar arası karışıklıklar olmuştu. Bu tür olaylar, herhangi bir imparatorluğun sömürgelerinde olduğu gibi, SSCB'de de mevcut emperyal güce karşı yaygın bir antipatinin olduğunu göstermekteydi. Britanya ve diğer imparatorlukların tarihi, dış bir gücün egemenliğine duyulan öfkenin (örneğin Hindistan), ulusal bir tepkinin en bariz sebebi olduğunu uzun süredir göstermişti: Bir ulusun kendi bireyselliğini öne sürme ve kendi refahından sorumlu olma arzusu.

Gorbaçov'un Mart 1985'te SBKP Genel Sekreteri olmasından beri, ulusal kültürler ve etnik gruplar arası ilişkiler, her ne kadar "uluslar sorunu" onun ilk önceliği değildiyse de, Sovyet basınında geniş yer bulmuştu. Bununla beraber, eski etnik gruplar arası garezler ve haklı sebepler yeniden yüzeye çıktıkça bu sorunların ele alınması kaçınılmaz olmuştu ve 1988'in ortasında siyasi merkezsizleştirme ve demokratikleşme üzerine SBKP Konferansı'nda Gorbaçov'un ana konuşması tamamen etnik sorunlar üzerinde odaklanmıştı. Kasım 1988'de Estonya, Moskova'nın sert biçimde tekrarlanmış uyarılarına rağmen egemenliğini ilan etmişti. 6 Ocak 1989'da, SSCB'nin yeni bir nüfus sayımının arifesinde, akademisyenler ve yaratıcı sanatçıların bir toplantısında konuşan Gorbaçov SBKP'nin en ufak bir ulusun bile yok olmasına izin vermeyeceğini ve Brejnevci doktrin olan ulusların "bir araya gelme ve birleşmesi"nin "tehlikeli ve artık kabul edilemez" olduğunu ilan etmişti.[19]

SSCB'nin istikrarını tehdit eden ve çöküşünü getirmiş olan elbette "uluslar sorusu veya etnik gruplar arası çatışma" değildi. Aslında bunu, siyasi-ekonomik sisteminin doğasında bulunan "iç çelişkileri" önceden tayin etmişti (eğer yerleşmiş bir Marksist kavram kullanacaksak); ama *glasnost* Sovyet siyasetine güçlü bir emperyal karşıtı akım katmış... yanlışlıkla ulusal duyguların ifade edilmesini cesaretlendirmiş ve imparatorluğun esasına meydan okuyan siyasi katılım ve gösterileri teşvik etmişti.[20] Bir kez ifade özgürlüğü ve kamusal tartışmaya izin verildikten sonra, insanların içlerine hapsettikleri Moskova rejimine karşı öfke (ve diğer uluslara karşı geleneksel düşmanlıklar yüzeye çıkarak protestolara ve bazen de şiddete yol açmıştı. 1991'de SSCB'nin 15 SSC'sine, 6

19. V.V. Karpov, "Improving nationality relations", *Literaturnaya gazeta,* 9 Mart 1988, s. 2-3, *CDSP,* C. 40, no. 11, s. 5-7, 28; N. Mishina, "S. tochnostyu do cheloveka", *Pravda,* 6 Aralık 1988; *Pravda,* 8 Ocak 1989, B. Nahaylo, "Gorbachev disavows merging of nations", *RFE/RL,* 1989, no. 5, s. 23, 24; A. Sheehy, "Ethnic Muslims account for half of Soviet population increase", *RFE/RL,* 1990, C. 2, no. 3, s. 15-16.
20. M. Beissinger ve L Hajda, "Nationalism and reform in Soviet politics", Beissinger ve Hajda, *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society,* Boulder, 1990, s. 313-14.

ÖSSC'sinden her birine ve bir özerk iline karşı ulusal toprak hak iddiaları yapılmaktaydı.[21]

Dolayısıyla, SSCB idari bölümlerinin bir zamanlar sabit görülen haritası sayısız ihtilaflı bölgeler hâlinde parçalanma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. Her zamanki gibi, yabancı hükümetler arasında en çok dikkat çeken SSC'ler, Batı'da basitçe "cumhuriyetler" olarak (sanki "daha az" etnik bölgeler pek sayılmamaktaydı) adlandırılan oluşumlardı; bu yüzden, ÖSSC'lerde, ÖB ve UB'lerdeki "daha az önemli" ulusların sorun ve özgürlük hareketlerine ilgi gösterilmemişti. Tüm hükümetler ve diğer resmî organlar kendi iç "azınlık sorunlarından" hoşlanmamakta ve dış ilişkilerde büyük, tek parça birimlerle ilişkiye geçmeyi daha basit ve daha uygun buluyorlar ve daha ufak uluslarla zaman kaybetmek istemiyorlardı. Sonuç olarak, SSCB'deki ulusal, Rus karşıtı hareketlerin doğru ve yanlışları ne olmuş olursa olsun, birçok Batılı siyasetçi ve akademisyene, komünist bile olsa bir rejimin birbirinden ayrı, bağımsız daha ufak devletlere bölünmesini görmek rahatsız edici veya hatta "tehlikeli" bir durum olarak görünmüştü. Bu yüzden, Batı yönetimlerinin, özgürlüklerini kazanmak için verdikleri kahramanca mücadelede Baltık cumhuriyetlerine uzun süre destek vermekten çekinmiş olması (moral desteğinin Gorbaçov'un görünüşte reformdan geçmiş komünist yönetimi tarafından bir saldırı olarak algılanmasından korktuklarından) onların ayıbı olmuştur ki Kafkasya cumhuriyetleri ve daha ufak etnik varlıkların kaygıları onlara çok daha uzaktı.[22]

Bu tür ülkelerin yazgılarına, 1943-5'te Tahran, Moskova ve Yatla konferanslarında Churchill ve Roosevelt, Stalin'in Baltık devletleri, Polonya ve Doğu Avrupa'nın, savaştan sonra Sovyet Rusya'nın tamamen kendisine ait bir etki alanı oluşturmaları gerektiği talebine boyun eğmeleriyle boş verilmişti.[23] SSCB'nin Rus olmayan tebaa topluluklarının yükselen özgürlük hareketlerinin üzerindeki etkisi açısından muğlak kalmış daha yeni bir uluslararası anlaşma, 1975'te Helsinki'de toplanmış Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği üzerine Nihai Eylem Konferansı (CSCE) idi. Bu, egemenlik, topraksal bütünlük ve "birlik", sınırların dokunulmazlığı, birbirlerinin içişlerine karışmama ve terörist ve başka devletler tarafından yıkıcı faaliyetlere yardımdan sakınma gibi kısımlarla katılımcı devletler arasında ilişkileri yöneten "ilkeleri" teyit etmişti. Bu ilkeler genelde doğru idiyse de (her ne kadar gerçekten uluslararası genel temelleriyle bağdaşmıyorduysa da) "devletlere" dair yetmiş referansın bulunduğu belgede "*topluluklara*" sadece bir düzine ve "ulusal azınlıklara" iki referans vardır. Fakat "topluluklara" referanslar "toplu-

21. "Samaya politicheskaya karta SSSR", *Moskovskiye novosti*, 1991, no. 11, 17 Mart, s. 8-9.
22. SSCB'nin etnik bölgelerinin oluşumu için bakınız Böl. 13.
23. Rauch, *History*, s. 340-1, 351-7, 363-4, 375-9, 381-2.

lukların eşit hakları ve kendi kaderlerini tayin hakları" olduğunu ileri sürmekteydi: "Tüm toplulukların, her zaman, tam bir özgürlük içinde, iç ve dış siyasi statülerini, dışarıdan müdahale olmadan arzuladıkları zaman ve biçimde belirleme hakları vardır."[24] *Toplulukların* bu açıkça ilan edilmiş hakları ile *devletlerin* çok daha ayrıntılı ifadelendirilmiş egemenlik hakları arasındaki ilişki Nihai Eylem'de açıklanmamıştı. Sovyetler Birliği, ismen yerli topluluklarına adanmış ve görünürde özerk etnik bölgeleriyle, kendinden menkul ama aynı zamanda kayda değer 20. yüzyıl fetih ve ilhakları da dahil olmak üzere uzun bir Rus imparatorluk inşası sicili ve insan hakları ve toplulukların kaderlerini belirleme hakkı gibi ilkelere çok az saygısıyla bir "çokuluslu devlet" idi. Bu yüzden, metropolün, Rus olmayan uyruklarının egemenlik haklarını öne sürmelerine, Sovyet Rus devletinin "egemenliği", "topraksal bütünlüğü" ve "birliği" adına şiddetle karşılık vereceği ve "iç meseleler" olarak seçeceği her türlü oluşuma her türlü dış müdahaleyi reddedeceği tahmin edilebilir bir durumdu. 1970'lerde dünya genelde SSCB'nin tebaa topluluklarının durumuyla çok az ilgilendiğinden, gerçekleri göz ardı etmek uygundu ama 1980'lerin sonunda bile Moskova sadece SSCB ile komünist yönetim altındaki (II. Dünya Savaşı'ndan sonra Stalin dayatmıştı) Doğu Avrupa devletlerinin sınırlarını değil, aynı zamanda Rus sömürgelerinin, Sovyetler Birliği'ni oluşturan etnik bölgelerin iç sınırlarını da dokunulmaz kabul etmekteydi.[25]

Böylece Moskova devletlerin "sınırları ve topraksal bütünlüklerinin dokunulmazlığı" doktrinine SSCB sadece Avrupa'daki uydu sömürgelerini kaybetmeye başladığında değil, Rus imparatorluğunun tebaa toplulukları çevrelerinde Rus İmparatorluğu'nun tarihi ve özellikle de 1920'lerden itibaren SSCB'nin oluşumu sırasında oluşturulmuş sınırlar içinde ulusal özgürlüklerini talep etmeye başladıklarında da başvurmuştu. Sonuç olarak, Sovyet ve Rus hükümetleri Rus olmayan toplulukların en ufak bir kendi kaderini belirleme girişimini gördüklerinde Helsinki Nihai Yasası'nda biçimlendirilmiş "devlet" ilkelerini amirane bir şekilde öne sürmüşlerdir. Bundan başka, 1990'da (kendi kaderini tayin hareketi tam bir sele dönüştüğünde (Baltık cumhuriyetleri, Ukrayna ve Ermeni Karabağ'ında 1988'den itibaren halk cepheleriyle) ve aynı şekilde Sovyet Rusya ordusu ve milislerin "karışıklıkları" şiddetli şekilde bastırması sırasında bile) CSCE'nin başka bir toplantısı "Paris Sözleşmesi"ndeki Helsinki Nihai Yasası'nın, birbirleriyle çelişen ilkeleri olan *toplulukların* kaderlerini tayin ve *devletlerin* topraksal bütünlükleri de dahil olmak

---

24. *European Security Conference: Third and Final Stage in Helsinki, September 1-7, 1975. Conference's Final Act*, Cmnd. 6198, *Keesing's Contemporary Archives*, 1975, s. 27301-7.
25. Heler ve Nekrich, *Utopiya v vlasti*, s. 641, 651.

üzere "On İlkesi"ni belli bir rahatlıkla kutlamış ve onaylamıştı.[26] Bu yeni belgede de tebaa topluluklardan sadece "ulusal azınlıklar" olarak bahsedilmişti ama Ağustos 1991'de CSCE eski Sovyetler Birliği'nin kopmuş tebaa topluluklarına dair (bu durumda üç Baltık devleti) ilk onayını vermişti. Bununla beraber, Moskova, Abhazlar, Güney Osetler veya Çeçenler gibi Helsinki Nihai Yasası'nın hepsinin hakkı olduğunu ilan ettiği kendi kaderini tayin hakkını elde etmek için çalışan tebaa topluluklarından herhangi birine uluslararası desteği engellemek için içişlere müdahale edilmemesi gerektiği ilkesini hatırlatmaya devam etmişti.

BİR KEZ DAHA UYGULAMADA KENDİ KADERİNİ TAYİN HAKKI

Artık komünist hükümet ciddi anlamda reform ihtiyacını tanımak zorunda kalmış ve kamu görüşlerinin ifadesine izin vermiş, bunu birbiri ardı sıra Rus olmayan toplulukların daha fazla özgürlük için gösteri ve talepleri izlemişti. 1991'in sonunda ikisi hariç tüm birlik cumhuriyetleri Moskova'dan bağımsızlıklarını ilan etmişti: Mart-Nisan 1990'da Litvanya, Letonya ve Estonya, Nisan 1991'de Kafkasya cumhuriyetlerinin ilki Gürcistan; Ağustos 1991'de Ukrayna, Belarus, Moldavya, Azerbaycan ve Kırgızistan (başarısız olmuş Moskova'daki darbeden sadece iki hafta sonra); Eylül'de Tacikistan ve Ermenistan ve Ekim'de de Türkmenistan; sadece Özbekistan ve Kazakistan bağımsızlık ilanlarını Ağustos ve Aralık 1992'ye ertelemişti. Kasım 1988'de Estonya'yla başlayarak tüm SSC'ler (Haziran 1990'da Rus Cumhuriyeti de dahil) daha önce kendilerini egemen devletler olarak ilan etme aşamasından geçmişti. Egemenlik genellikle cumhuriyetin toprakları sınırları içindeki doğal kaynakları üzerinde özel hakları, cumhuriyetin kendi yasalarının SSCB yasalarına üstünlüğü (anayasal olarak tersi doğruydu) ve yerli ulusun dilinin cumhuriyetin resmî dili olması temelleri bağlamında ileri sürülmekteydi.[27]

Ağustos 1990'dan itibaren Karelya, Abhazya, Komi toprağı ve Tataristan'ın egemenlik ilanlarıyla ÖSSC'ler de birlik cumhuriyetlerindeki siyasi gelişmeleri izlemeye başlamış, Çeçenistan-İnguşya ÖSSC'si Kasım 1990'da tam bağımsızlığını ilan eden ilk ÖSSC olmuştu. O sırada RSBSC'deki neredeyse tüm ÖSSC'ler egemenliklerini ilan etmiş (genellikle RSBSC ve SSCB'de kalmak istedikleri güvencesini vererek) ve Aralık 1990'da RSBSC'deki ÖSSC'lerin resmen vasıflandırılmamış "cumhuriyetler" statüsüne yükseltilmeleriyle gönülsüz bir şekilde olsa

26. Birleşik Krallık, Dışişleri ve Ulusalar Topluluğu Dairesi, *Charter of Paris for a new Europe, Done at Paris on 21 November 1990, Done at Paris on 21 November 1990, with Statement by... Margaret Thatcher... on 19 November 1990*, Londra, 1990.
27. A. Sheehy, "Fact sheet on declarations of sovereignty", *RFE/RL*, 1990, no. 45, s. 23-5.

da bu değişiklikler kabul edilmişti.[28] Özerk cumhuriyetlerin de büyük kısmı 1990'da egemenliklerini ilan etmişti; Eylül'de Güney Osetya'yla başlamış (Gürcistan'a bağlanmıştı) ardından Ekim'de Altay ve Adıge gelmiş ve Kasım'da tek taraflı ayrı Karaçay egemenliği ilanına (şüphesiz SBKP'nin teşvikiyle) bir tepki olarak Aralık'ta birleşik Karaçay-Çerkezistan ÖB'sinin egemenlik ilanı Kuzey Kafkasya'da daha fazla anlaşmazlığın çıkacağı işaretini vermişti. Temmuz 1991'de Kafkasya ÖB'lerinin ikisi daha (Adıge ve Karaçay-Çerkezistan) cumhuriyet statüsüne yükseltilmiş ve sırasıyla Rus illeri Krasnodar ve Stavropol'a bağımlılıkları sona erdirilmişti.[29] Ardından, yeni Rusya Federasyonu Anayasası'nda tüm bu etnik bölgeler cumhuriyetlerle eşit değerde "Federasyon tebaaları" olarak tanımlanmıştı.

Bu pratik kendi kaderini tayin olaylarını SSCB hükümeti teşvik etmemişti. Tam tersine, birliğin içinde bir güç olarak kaldığı sürece Gorbaçov liderliğindeki Komünist Parti ulusal özerkliğe doğru her harekete itiraz etmişti. SSCB Anayasası her zaman sadece birlik cumhuriyetlerine birlikten "ayrılma hakkı" vermiş ama aslında bu hiçbir zaman gerçek bir seçenek olmadığından bunu uygulamaya koyacak bir prosedür olmamıştı. Gorbaçov ve SBKP'nin Rusya imparatorluğundaki sömürgelerin sömürge statülerini sona erdirme sürecine bakışındaki esnekliği, kullandıkları sözlü klişeler de yansıtmaktaydı: "Ulusalcı" ve "ulusalcılık" ("burjuva" etiketi olmadan bile), "ayrılıkçı" kelimesiyle birlikte, esas itibarıyla, tehlikeli sapkınlıklar olarak "aşırı uççuluk/fanatiklikle" ilişkilendirilmiş aşağılayıcı sloganlardı. SSCB'nin mevcut devlet yapısında özgürlük mücadelesi veren ulusların arzuları, "maceracılar" ile "demogogların" serbest bıraktıkları "yıkıcı güçler" olarak adlandırılmıştı ve Sovyet Rusya imparatorluğunun parçalanması, tüm dünyayı etkileyen bir ekonomik parçalanma ve siyasi istikrarsızlaşma felaketi olarak sunulmuştu. Gorbaçov, çok geniş bir kabul gören, Lenin'in uluslar politikası da dahil Bolşevik-Sovyet döneminin mirasının tamamen olumsuz olduğu ve 1917'den önce Rusya'daki yaşamın genelde komünist propagandanın iddia ettiğinden daha az kötü olduğu görüşüne saldırmıştı. Sovyet karşıtı görüşü, "ulusal tutkuları" ve "her türlü aşırı uç talebini" kışkırtmak için gerçeklerin çarpıtılması olarak takdim etmişti.[30]

İmparatorluğun ortaya çıkmakta veya tekrar çıkmakta olan ulus-devletlere yönelik şu âna kadarki tavırları açısından bakıldığında, Gorbaçov

---

28. RSFSR constitutional amendments of 15 December 1990 and 3 July 1991, *RFE/RL,* 1992, C. 1, no. 24, s. 14.
29. RSFSR constitutional amendments of 3 July 1991, *RFE/RL,* 1992, C. 1, no. 24, s. 14.
30. M.S. Gorbachov, "O natsionalnoy politike parti v sovremennykh usloviyakh: doklad na Plenume TsK KPSS", *Pravda,* 20 Eylül 1989; A. Sheehy, "Gorbachov addresses Central Committee Plenum on nationalities questions", *RFE/RL,* 1989, no. 39, s. 1-4.

ve çalışma arkadaşları, daha ziyade 1917'nin Rus Geçici Hükümeti gibi davranmakta, bu ulusları sabırlı olmaya ve ayrılma kararlarını ertelemeye davet etmekten ve "acele" verilmiş kararların olumsuz olabilecek sonuçlarına karşı uyarmaktan başka bir şey yapmamaktaydılar. İtaatsizlik, tehdit ve ültimatomlar ve sonunda daha dik kafalı toplulukları korkutarak tekrar Rus gücüne boyun eğdirmek için çıplak güç kullanımına başvurulmayı getirmişti ve bu net bir şekilde bunun gerçekten de ulusalcılıklar arasında bir çatışma olduğunu göstermekteydi: Emperyal "merkezin" saldırgan ulusalcılığına karşı baskı altına alınmış sömürgelerin savunma amaçlı ulusalcılığı. Rus olmayan cumhuriyetler birbiri ardı sıra ayrılırken, Gorbaçov, ayrılanların imzalamaya ikna edilebilecekleri yeni bir birlik antlaşması yapmaya uğraşmaktaydı. Bariz bir şekilde gerçekliği anlamaktan uzaktı: Emperyal Rusya'nın entelektüel ve sanatsal kültürü bir yana ve onunla ilişkiden dolayı gerçekleşmiş ekonomik ve siyasi avantaja rağmen, eski birliğin tebaa topluluklarının neredeyse hiçbiri Rusya'ya, onun kanatları altında (bir kez daha Bizans'ın iki başlı kartalınınkiler) kalmayı kabul edecek kadar saygı duymuyor veya güvenmiyordu.

Yeltsin de, Rus olmayan topluluklarla ilişkisi gerektirdiğinde, uygulamada emperyalist eğilimler göstermişti. Aralık 1993'te açıkladığı Rusya Federasyonu Anayasası verdiği tüm güvencelerden geri dönmüş, Rus olmayan cumhuriyetler için acı bir hayal kırıklığı olmuştu. Onlarla 1992-3'te uzun müzakerelere rağmen (egemenliklerinin tanınması ve Federal Antlaşma'nın "Rusya"daki ilk demokratik ve [Yeltsin'e göre] dünyadaki en iyi anayasalardan biri şeklinde hazırlanması sözüyle sonuçlanmıştı), nihai taslak hazırlandığında bu güvene ihanet edildiği görülmüştü. Yeltsin, ordunun desteğini almak için Rus komünist-ulusalcılara ödün vererek Anayasa'dan Rus olmayan toplulukların temel kaygılarına tüm referansları çıkartmıştı.

İki yüzyıl boyunca Kafkasya topluluklarının hiçbirinin bağımsız ulus devlet olarak yaşamadıkları daha önce belirtilmişti. Çeçenistan ve Dağıstan'da Şamil yönetimi altında İslam devleti kısa sürmüş bir teokratik proje olmuş ve Ruslar buna acımasızca son vermişlerdi. Kafkasya topluluklarının Rus İmparatorluğu'ndan kurtuluşu, kısa ve aldatıcı bağımsızlıkları ve bunun sert bir şekilde bastırılması ve ardından gelen terör ve yolsuzluk dönemini hâlâ canlı ve acı anılara yol açmaktaydı. Daha geniş bir ölçekten baktığımızda, Rus İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği'ne tabi olmak Kafkasya topluluklarının sorunlarını azaltmak için hiçbir şey yapmamıştı; içsel dinsel ve etnik karşıtlıklar ve eski önyargılar her zamanki gibi yoğun ve kontrolsüzdü. Sonuç olarak, bir kez SBKP baskısının bağları kaldırılınca, Kafkasya'da neredeyse her yerde etnik-siyasi durum 1917'deki duruma geri dönmüş ve 1986'dan itibaren

bir düzine çatışma çıkmış, Sovyet uluslar politikasının boş olduğunu teyit etmişti; çünkü açıkça 70 yıllık komünist yönetim sırasında etnik gruplar arasındaki hiçbir sorun çözülmemişti. Uluslar arasında gerçek anlamda uzlaşmaya yönelik o kadar az şey başarılmıştı ki, basit Bolşevik kavramlar olan baskı, sınıf karşıtlığı ve "bilimsel ateizm" geleneksel davranış ve ahlak kalıplarını tam anlamıyla zayıflatırken, ortaya çıkan çatışmalar her zamankinden daha şiddetliydi.

Yöreye özgü etnik gruplar arasında bulunan ve her zaman yüzeye epeyce yakın olmuş kinler, Gorbaçov'un kamu tartışmalarının üzerindeki baskıyı gevşetmesinden sonra bir kez daha gelişigüzel şekilde patlamaya başlamıştı. Daha önce gördüğümüz gibi, 1970'lerde Gürcistan'ın dilsel Ruslaştırılmaya direnişi R. Japaridze'nin gözü pek konuşmasına ve Tiflis'te bir gösteriye yol açmıştı.[31] Etnik düşmanlık Sadece Ruslara yöneltilmemişti: Abhazların Gürcülere bağlı olmaya öfkeleri de çeşitli protestolar ve dilekçeler şeklinde kendisini göstermişti.[32] Komünist rejimin belli topluluklara 1942-3'de Almanlarla işbirliği suçlamasıyla zulüm etmesi etnik gruplar arası çatışmalar için yeni sebepler yaratmıştı; çünkü Çeçen, İnguş, Balkar, Karaçay ve Kalmukların ulusal bölgeleri komşu illere ve cumhuriyetlere verilmişti; özellikle Gürcistan'ın toprakları %10 büyümüş ve Kuzey Osetya da İnguşya'nın aleyhine %15 genişlemişti.[33] Bu mağduriyetler yaşamış toplulukların sürgünden dönmelerine izin verildiğinde, evlerinde yabancı insanlarla karşılaşmışlar ve bölgeleri de her zaman tam olarak iade edilmemişti. Özellikle, İnguşya'nın, Vladikavkaz'la sınırı olan ama şimdi Kuzey Osetya'nın içinde bulunan Varoş ilçesi, öfke ve bazen de ayaklanmaya yol açan bir ihtilaf konusu olmuştu. Kafkasya'da yer alan çatışmaları bazen kan davası geleneklerini kızıştırmış ve özellikle Baltık cumhuriyetlerinden farklı olarak da, burada birbirleriyle savaşan grupların kolaylıkla silah edinebilmeleri ve bunları çok kolaylıkla kullanabilmeleri Kafkasya'da yaşamanın "normal" tehlikelerini artırmıştır.

---

31. Fuller, "Nationalist protest", no. 28, s. 1-3.
32. G. Amkuab ve T. Ilarionova, derleyenler, *Abkhaziya: khronika neob"yavlennoy voyny*, 2 cilt, Moskova, 1992, C. I, s. 7-8; Fuller, "Nationalist protest", s. 2; A. Gogua, "Nasha trevoga", *Druzhba narodov*, 1989, no. 5, s. 158.
33. *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1953-5, C. I, s. 484; C. III, s. 186; *Entsiklopedicheskiy slovar*, 1990, s. 348, 1197; Lang, *Modern History of Georgia*, s. 277.

18
Ermenistan, Karabağ, Azerbaycan

DAĞLIK KARABAĞ ÜZERİNE SAVAŞ

1980'lere kadar Ermeniler genelde Rusya'nın en sadık uyrukları olarak kabul edilmişti; çünkü bir ulus olarak hayatta kalmalarını ona borçluydular. Savunucularının tasvir ettiği kadar tamamen kurbanlaştırılmış, pasif bir ulus olmayan Ermeni sürgünleri, esasen Türklere karşı olmak üzere terörist eylemler düzenlemiş ve 1980'lerde üç Ermeni, Moskova metrosuna bomba yerleştirmek iddiasıyla infaz edilmişti.[1] Sovyet Ermenileri Ruslara karşı özellikle güçlü bir tarihsel kin beslemekteydi. Rus hükümetinin 1920'lerde Azerbaycan SSC'sine verdiği toprakları tarihsel olarak Ermeni toprakları olarak kabul etmekteydiler: Dağlık Karabağ ÖB'si ve Nahçıvan ÖSSC'si; ilki Azerbaycan'a verilmiş, Ermenistan'dan kopuk bir yerdi, ikincisiyse Azerbaycan'a bağlanmış ama ondan ince bir Ermenistan şeridiyle (Zangezur) ayrılmıştı. Sovyet hükümetinin Ermenistan ve Azerbaycan bölgelerini sınırlandırması, Güney Kafkasya'nın idari-bölgesel ve etnik haritalarında büyük uyumsuzluklar yaratmıştı. Gürcüler neredeyse tamamen kendi cumhuriyetlerinde yaşarken, 1989'da Gürcistan nüfusunun %8'i Ermeni ve %6'sı Azeri'ydi ve ağırlıklı olarak Gürcistan'ın güney bölgelerinde yaşamaktaydılar. Ufak Ermeni toplulukları her yere dağılmıştı ama özellikle Azerbaycan'da kalabalıktılar; nüfusun %6'sını oluşturdukları burada sadece Bakû ve Dağlık Karabağ'da değil, buradan kuzeybatıya Sevan Gölü'ndeki Ermenistan sınırına doğru olan kısımda da yaşamaktaydılar. Nahçıvan ÖSSC'sinde çok az Ermeni yerleşimi kalmıştı; burada nüfusun sadece %1,5'unu oluşturmaktaydılar ama Dağlık Karabağ'da yaşayanların %77'si Ermeni idi. Ermenistan'ın kendisinde yaşayanların %3'ünden fazlası Azeri'ydi ve ağırlıklı olarak Sevan Gölü'nün kuzeyinde yaşamaktaydılar. Dağlık Karabağ'da Azeriler nüfusun %22'sini oluşturmaktaydılar.[2]

---

1. Ternon, *La cause arménienne*, s. 213-14, 225-7; Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 41-3.
2. Dudwick, "Armenia", s. 274 tab. 11.3, 559; E. Fuller, "What lies behind the current Armenian-Azerbaijani tensions?", *RFE/RL*, 1991, no.21, s. 12-15; Kozlov, *Natsionalnosti SSSR*, s. 126; Census 1989, Bremmer ve Tara, *Nations and Politics*, s. 558, 560'da alıntılanmış.

Rus olmayan uluslar arasında ilk büyük çatışma 1987'de Azerbaycan ile Ermenistan'ın Dağlık Karabağ üzerine rakip iddialarından çıkmıştı. Azeriler, bir kez daha Antikçağ Kafkas Albanyası'nın haklı vârisinin Ermenistan değil, Azerbaycan olduğu görüşünü yeniden ifade etmiş bir tarihçiyi desteklemekteydi. Bu, eski metinlerde dağınık şekilde bulunan çeşitli yorumlara dayanan anlaşılması güç bir ihtilaftı ve bu sırada Andrey Saharov'un Ermenistan yanlısı müdahalede bulunması Azerbaycan'da son derece sert tepkilere yol açmıştı.[3] Karabağ'daki Ermenileri temsil eden il konseyinin Ermenistan'la birleşme kararını oylamayla kabul edip Azerbaycan, Ermenistan ve SSCB hükümetlerinden de bunu onaylamalarını istemesinin ardından 20 Şubat 1988'de şiddet çıkmıştı.[4] Bu karar birçok Karabağ Ermeni'sinin 1960'lar ile 1987 arasında Moskova'ya başvurularının sonucuydu.[5] Ermenilerin Dağlık Karabağ'da yönetimi devralma önerileri Azerbaycan'da ulusal tutkuları karıştırmış ve Ağdam'lı genç Azeriler Karabağ'daki Ermeni köylerini yağmalayarak iki kişinin ölmesine ve birçoğunun da yaralanmasına sebep olmuştu. Bunun ardından gelmiş Karabağ üzerine mücadele her iki topluluğun ve de Moskova hükümetinin algı ve önyargılarını yansıtacaktı.

Azerbaycan'ın, kimyasal, metalurjik ve mühendislik çalışmalarının baskın olduğu ve bazı Azerilere göre, "hızlı ve düşüncesiz sanayileşmenin tüm olumsuz sonuçlarının görüldüğü"[6] yeni sanayi kenti Sumgayt'ta Ermenilere karşı kitlesel şiddet kısmen kırsal ilçelerden gelip sanayi gecekondu mahallerinde yaşamak zorunda kalmış insanların içinde bulundukları toplumsal koşulların sonucuydu;[7] bu insanlar kolaylıkla Ermenilere karşı kışkırtılmıştı: 32 Ermeni öldürülmüş, diğerleri de tecavüze uğramış, yüzlercesi yaralanmıştı.[8]

---

3. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 2-3, 195; R. Chafibekov ve E. Dailey, "Eminent scholar [T. Swietochowski] interprets Nagorno-Karabakh dispute" [from a mildly pro-Azerbaijani viewpoint], *RFE/RL*, 1989, no. 34, s. 26-7; *Chernyy yanvar. Baku - 1990. Dokumenty i materialy*, Baku, 1990, s. 250; Dudwick, "Caucasian Albanians"; *RFE/RL*, 1989, no. 22, s. 27-8; Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 120-1. Ardından, Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 195'te Ağanbegyan tarafından güçlü bir Ermeni yanlısı argüman yayınlanmıştı.
4. Rusça *Nagornyy Karabakh* veya *Nagorno-Karabakhskaya AO;* "Nagorno-Karabakh *değil;* bu imla olarak yanlıştır. Bu "dağ(lık)" Karabağ olarak çevrilebilir ama Karabağ "Yaylası" daha uygundur; çünkü bu orijinal olarak birçok sıradağ ve bozkırı kapsayan çok daha büyük Karabağ bölgesinin bir parçasıdır.
5. *Chernyy yanvar*, s. 248; H.R. Huttenbach, "In support of Nagorno-Karabakh: social components of the Armenian nationalist movement", *Nationalities Papers*, 1990, C. 18, no. 2, s. 8-11; Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 118-21.
6. *Central Asian Newsletter*, 1988, C. 7, no. 4, s. 4.
7. "200.000 live in Baku 'shantytowns'", *Sotsialisticheskaya industriya*, 26 Mart 1987, *CDSP*, 1987, C. 39, no. 14, s. 5-6.
8. Sovyet resmî basını, isyancıların, kurbanları gibi "çeşitli uluslardan" çocuklar olduğunu söyleyerek şahsiyetsiz örtbas etme girişiminde bulunmuştu: "Armenia-Azerbaidzhan crisis coverage - II, III, IV", *CDSP*, 1988, C. 40, no. 9, s. 7-9; no. 10, s. 17-19, 32; no. 11, s. 8-9; no. 12, s. 11; E. Fuller, "Nagorno-Karabakh: the death and casualty toll to date", *RFE/*

Azerilerin büyük kısmı bu cinayetleri kınamış veya çok azı "bunlardan utanmış veya ortak bir sorumluluk hissetmiş" ve hatta bir kısmı Ermenileri, davalarına destek bulmak amacıyla bunları örgütlemiş olmakla suçlamış olsun,[9] Ermeniler, sistematik bir Azeri baskısından ve Bakû'nun Dağlık Karabağ'daki Ermeniler için toplumsal ve kültürel tesisler sağlamamasından şikâyetçi olmuştu; Rus siyasetçilerinden biri burayı SSCB'nin bugüne kadar görülmüş "en ihmal edilmiş bölgelerinden biri" olarak tanımlamıştı.[10]

Azeriler, Dağlık Karabağ'ı verimli toprağı, yaprak döken ormanları, hoş iklimi ve doğu düzlüklerinin kuru sıcağının etkilerinden rahatlatan sağlık tesisleri için istemekteydi. Bu yüzden Ermenilerin Karabağ ve Nahçıvan'daki tarihsel yerlerini önemsizleştirmeye çalışmaktaydılar: 1914'te Ermeniler, Nahçıvan nüfusunun %40'ını (ve 1926'da da sadece %11'ini) oluşturmaktaydı ama bu gerçek artık genelde göz ardı edilmekteydi.[11] Ermenilerin söz konusu bölge üzerinde tarihsel haklarıyla ilgili duygusal iddialarını karşılamak için Azeri ulusalcıları da "bölünmez ve çözülmez bir bütünlük olarak" "Azeri şiir, müzik ve şarkısının beşiği" tüm Karabağ "hatırlanamayacak kadar eski bir dönemden sonsuza kadar ülkemizdir" demekteydiler.[12] Bununla beraber, retorik ve Azerbaycan ekonomisiyle mevcut bütünleşmesi gerçeği bir yana, Azeriler iddialarını desteklemek için çok az kanıt sunabilmekteydiler. Diğer yandan, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a vermeye dair tarihsel gerekçelendirme güçlüydü ve Britanya subaylarının 1918-21'de anında uydurdukları kararlar son derece keyfî olduklarından, eğer ayrı Nahçıvan Bölgesi, Azerbaycan'a bağlandıysa, büyük ölçüde Ermeni olan Dağlık Karabağ'ın neden Ermenistan'a bağlanmaması gerektiği en azından sorgulamaya açıktı.[13] Fakat Moskova kardeşçe uyum propagandasında Azeri-Ermeni çatışmalarına her türlü tarihsel referansı kaldırmıştı; öyle ki, örneğin, yetkilendirilmiş *History of the Armenian People* bile 1918-21 müzakerelerini tamamen göz ardı etmişti.[14] Sonuç olarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan SSC'siyle birleşme kararını Gorbaçov reddetmişti. Mart

---

RL, 1988, no. 531; "Chas razuma i trezvykh resheniy", *Pravda*, 5 Mart 1988; *RFE/RL*, 1988, no. 461, 472, 485, 518.

9. F. Agamaliyev, "Between the crescent and the cross", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1990, C. 9, no. 2, s. 3; G. Alibekova, *Bakinsky robochiy*, 9 Ekim 1988'in içinde, Fuller, "Nagorno-Karabakh", s. 4'te alıntılanmış. Saroyan, "The 'Karabakh syndrome' and Azerbaijani politics", *Problems of Communism*, 1990, Eylül/Ekim, s. 18, n. 17.

10. *RFE/RL*, 1988, no. 422; 1989, no. 52, s. 16-17, M. Gorbaçov'un yetkilendirmesiyle SSCB Yüce Sovyetinin kurduğu bir Özel İdari Komite'nin başkanı Arkadiy Volskiy alıntılanmıştı.

11. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Azerbaydzhan*, s. 251, 256, 258. Bu Sovyet ansiklopedik çalışmada Nahcivan'la ilgili olarak Ermenilerden hiçbir şekilde bahsedilmemektedir.

12. M. Ibrahimov, "Zemlyu ne daryat", *Chernyy yanvar*, s. 268.

13. F. Field, "Nagorno-Karabagh: a constitutional conundrum", *RFE/RL*, 1988, no. 313.

14. Nersisyan, *Istoriya armyanskogo;* burada Karabağ'a en geç referans 1826 (s. 191, 199) ve Nahcivan'a 1905'tir (s. 251).

1988'de SSCB Yüce Konseyi mevcut idari sınırlarda her türlü değişikliği reddetmekte ve "uluslar politikasında Leninist ilkeler" ve özellikle de "SSCB halkları arasında dostluk ve birlik" gibi basmakalıp ifadelere başvurmaktaydı; oysa Güney Kafkasya'daki olaylar tam da bunların var olmadığını canlı bir şekilde göstermekteydi.[15] Gorbaçov, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ üzerinde hakkı olmadığı, buranın Azerbaycan'a ait olduğunu tekrarlamaktan başka bir şey yapmamaktaydı ve Ermeni Yüce Sovyeti de anlaşılır bir şekilde bunu kabul etmeyi reddetmiş ve Temmuz 1988'de, Erivan parlamento binasının çevresindeki kalabalığın desteğiyle Dağlık Karabağ'ı Ermeni ismi "Arşak" adı altında Ermenistan SSC'siyle birleştirmeyi oylamış ve kabul etmişti.[16]

Azerbaycan'ın daha büyük nüfusu ve önemli bir petrol sanayinin burada bulunmasından dolayı siyasi önem açısından Ermenistan'ın üstünde bulunmasının dışında, SSCB yöneticileri, Helsinki Mutabakatı'nı kullanarak, tartışmaya açık iç sınırların ve bölgelerin bağlılık ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesinde herhangi bir emsal teşkil etmekten sakınmaya kararlıydılar; çünkü örneğin, keyfî Polonya sınırının veya Königsberg-Tilsit Bölgesi'nin illegal bir şekilde Rusya Cumhuriyeti'nin Kaliningrad iline dahil edilmesinin tartışmaya açılmasından korkmaktaydılar. Moskova'nın araştırma komisyonları esneklik veya uzlaşma reddetmiş, Ermeni iddialarının "kamu görüşü ifadesi özgürlüğünün suistimali" ve mevcut Azerbaycan ve Ermenistan sınırlarının dokunulmaz olduklarını ileri sürmüştü; bu, Ermeni tutkularını alevlendirecek ve silahlı çatışmaya yol açacak katı bir tutumdu. Belki de Gorbaçov düşmanca tutkuların basit bir "azınlık" yurtseverliğiyle kışkırtılabileceklerini anlamaktan gerçekten de uzaktı.[17]

Eğer Ermeniler kültürel miraslarına (Gregoryan Apostolik Kilisesi de dahil) sadakatlerini tekrar ileri sürerek daha cüretkâr bir tavır sergiliyor idiyseler, Azerilerin de benzer şekilde İslam ilgileri yeniden canlanmış, İran'da radikal Şiiliğin yeni çağdaş canlanmasını yansıtmaktaydılar. Camiler yeniden açılmış ve 1989'da *Kuran*'ın Arapça ve Azerice baskıları (Azerbaycan Komünist Partisi yayınevi tarafından!) yayınlanmıştı. Böylece eski Hıristiyan ve Müslüman önyargıları, durumu şüphesiz ağırlaştırmıştı;[18] aynı şekilde, Ermeniler kaçınılmaz olarak Azerileri,

---

15. "Resolution of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR refusing the reattachment of Mountainous Karabagh to Armenia (23 March 1988)", Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 131-2. Bu 18 Temmuz'da teyit edilmişti: E. Fuller, "Supreme Soviet Presidium debate Nagorno-Karabakh", *RFE/RL*, 1988, no. 314.
16. R.G. Hovannisian, "nationalist ferment in Armenia", *Freedom at Issue*, 1988, Kasım-Aralık, no. 34, s. 34; *RFE/RE*, 1988, no. 323, 445, 461, 538; 1989, no. 13, 20, 25, 27; P. Rutland, "Democracy and nationalism in Armenia", *Europe-Asia Studies*, 1994, C. 46, no. 5, s. 843.
17. Fuller, "Supreme Soviet Presidium debate", s. 4-6; *RFE/RL*, 1988, no. 312, 314, 538, 552.
18. Y. Aslan, "Mosques reopened in Azerbaijan", *RFE/RL*, 1989, no. 6, s. 16-17; *Central*

geçmişte Ermenileri katletmiş Türklerle ilişkilendirdiklerinden tarihsel etnik düşmanlık anıları da durumu zorlaştırmaktaydı.[19]

Moskova'nın Karabağ sorununda herhangi bir uzlaşma dikkate almada gösterdiği başarısızlıktan sonra karışıklıklar sürmüş ve "düzeni sağlamak için" buraya SSCB birlikleri gönderilmişti.[20] Mart 1988'de Ermenistan SSC'sinde Ulusal Kaderini Tayin Hakkı için Birlik örgütünün deneyimli muhalifi Paryur Hayrikyan tutuklanmış ve ABD'ye sürgün edilmişti, bu arada Karabağ Komitesi (S. Kaputikyan, İ. Muradyan ve diğerleri tarafından son zamanlarda kurulmuştu) o kadar destek sağlamıştı ki, sonunda Ermenistan KP'sinin iktidar üzerindeki tekelini tehdit etmiş ve tüm liderleri Aralık'ta tutuklanmıştı. O sırada Ermeniler Ermenistan SSC'sinden 20.000 Azeri sakinini atmıştı.[21]

Dağlık Karabağ'da Azeri ve Ermeni köyleri arasında çatışmalar sürmüş ve Kasım'da, Ermenistan SSC'sinin Karabağ'a rapor edilmiş girişinin bir sonucu olarak gösteriler başlamıştı. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'ın özerk statüsünün geri alınmasını talep etmesinden sonra ruh hâli o kadar çirkinleşmişti ki, Ermeni sakinlerini korumak için MVD birlikleri çağrılmıştı. Gence (Kirovabad) ve Nahçıvan'da da Ermeniler ile Azeriler arasında çatışmalar patlak vermişti.[22]

Azeriler Temmuz 1989'a kadar herhangi bir siyasi örgüt yaratmamıştı ve "sonunda Azerbaycan'daki ilgisizliği sona erdirerek popüler ve ulusalcı grupların gelişmesini sağlayan", komünizm karşıtı hareketten ziyade Ermenilerin Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmeleri olmuştu.[23] Siyasi faaliyetin ana odağı hâline gelmiş Elçibey (Ebulfez Aliyev) lider-

---

Asia and Caucasus Chronicle, 1989, C. 8, no. 6, s. 7-8; *Central Asian Newsletter*, 1982, C. 1, no. 4, s. 3; 1985, C. 4, no. 12/13, s. 6-7; V. Guroian, "Faith, church and nationalism in Armenia", *Nationalities Papers*, 1992, C. 20, no. 1, s. 33, Hunter, "Azerbaijan", s. 238-9; W. Reese, "The role of the religious revival and nationalism in Transcaucasia", *RFE/RL*, 1988, no. 535; *RFE/RL*, 1988, no. 454, Rorlich, "Not by history alone", s. 91-6.

19. Hunter, "Azerbaijan", s. 249; Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 31-2, 34, 63, 65, 69, 70-2, 77, 81, 84-90, 92, 100, 114, 117. İkinci çalışmanın Azerileri "Türk-Tatarlar", "Azeri Türkler" ve özellikle de "Tatarlar" olarak adlandırmada gösterdiği istikrar (eski ve yanlış Rusça terim), Azerileri olumsuz şekilde gösterme niyetine işaret etmektedir. Özellikle Azerbaycan'ın Türkiye'yle yakınlaştığı 1922'de popüler olan bunun tersi niyet, Azerilerin, Azeri/ce yerine tercih edilen *olumlu* kimlikler olarak "Azeri Türk", "Türk" ve "Türkçe"yi benimsemeleridir: Bakınız Altstadt, *Azerbaijani Turks, passim.*

20. E. Fuller, "Recent developments in the Nagorno-Karabakh dispute", *RFE/RL*, 1988, no. 312; E. Fuller, "Further fatality reported as new violence flares up in Nagorno-Karabakh", *RFE/RL*, 1988, no. 428; *RFE/RL*, 1988, no. 323, 422, 434, 445, 507, 518.

21. *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, C. (no. 3, s. 7-8; 1990, C. 9, no. 2, s. 2-3; *RFE/RL*, 1988, no. 314, 323; 1989, no. 3; 1990, no. 42, Rutland, "Democracy and nationalism", s. 844; Walker, *Armenia and Karabagh, s. 123-8.*

22. T. Dragadze, "Interview with Neimat Panakhov", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, C. 8, no. 5, s. 1-3; E. Fuller, "Nagorno-Karabakh: an Ulster in the Caucasus?", *RFE/RL*, 1988, no. 534; E. Fuller, "The Nemat Panakhov phenomenon - as reflected in the Azerbaijani press", *RFE/RL*, 1989, no. 7, s. 3-5; *RFE/RL*, 1988, no. 518, 529, 535; 1989, no. 2, 27.

23. Hunter, "Azerbaijan", s. 247.

liğindeki Azeri Halk Cephesi son derece ulusalcı ve Türkçüydü ve birçok Ermeni karşıtı eylem örgütlemişti, özellikle de Karabağ ile Ermenistan Cumhuriyeti'nin ekonomik abluka altına alınmasını.[24] Bununla beraber, sonunda Ermeni Azeri çatışmasını ağırlaştıran, Moskova'nın "1988 krizinin ilk başlarındaki kararsızlık ve kafa karışıklığı ve Gorbaçov'un, parçalanmakta olan birliği bir arada tutmak için yaptığı çaresiz ve beceriksiz çabaları olmuştu".[25]

1989'dan itibaren Ermenistan ve Azerbaycan arasında ilan edilmemiş bu savaş Dağlık Karabağ ve Ermeni nüfusları olan Khanlar, Şamhor (Şemkir), Artsvaşen (Başkent), Kazakh (Gazah), Ağdam, Laçin ve Şaumyanovsk (1928'e kadar Dağlık Karabağ parçası olmuş ve Ağustos 1989'da da ona tekrar katılmak için oy vermişti) gibi komşu ilçeleri etkilemişti. Her iki topluluk da polis ve askerî araçları taşlama, köylere gerilla saldırıları düzenleme, tarlalarında köylüleri öldürme, iç su kaynaklarına zarar verme ve evleri harap etme yöntemlerine başvurmuştu. Köyler arasında tüfeklerle savaşılmış, birlik konvoylarına ve kamu taşıtlarına pusular ve bomba saldırıları düzenlenmiş, silah çalma amacıyla polis karakolları ve askerî üslere saldırılmış ve yollar ile köprülere mayın döşenmişti. Rus Ordusu, MVD ve KGB birlikleri "düzen sağlamaya" devam etmişti; yani bölgeler arasındaki mevcut durumu. Keyfî infazlar ve intikam cinayetleri yaygınlaşmış, rehineler alınmış ve ele geçirilmiş kentler ile köylerin sakinleri öldürülmüş veya kovulmuştu. Birbirlerinin kent ve köylerden ibaret müstahkem mevkilerine saldıran Azeriler ve Ermeniler sonunda ağır toplar, atak helikopterleri ve tanklar kullanmaya başlamıştı.[26] Bu arada boru hatlarını kontrol eden Azeriler Ermenileri petrolsüz ve gazsız bırakmış, yol ve demiryolu barikatlarıyla diğer malzemelerden de yoksun etmişti. Diğer yandan, Ermeniler, Azerbaycan bölgesindeki tecrit edilmiş Ermeni bölgelerini ele geçirmek veya Karabağ'daki milis kuvvetlere silah ve personel kaçırmak için sınır ötesi saldırılar düzenlemekteydi.[27]

Şubat 1989'da Karabağ üzerine savaşta 90'dan fazla insan öldürülmüş ve 1.650 insan da yaralanmış ve kısa süre sonra da yaklaşık 500.000 mülteci belirmişti: Azerbaycan'dan Ermenistan'a kaçan Ermeniler ve Dağlık Karabağ ile Ermenistan SSC'sinde Ermenilerin düşmanlığından

24. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 204-6; E. Fuller, "Nagorno-Karabakh and the rail blockade", *RFE/RL*, 1989, no. 41, s. 23-5; E. Fuller, "Nagorno-Karabakh", *RFE/RL*, 1989, no. 52, s. 17; L. Iunusova, "The end of the Ice *A.g.e.*: Azerbaijan August-September 1989", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989-90, C. 8, no. 6, s. 9-13; M. Michaeli ve W. Reese, "The Popular Front in Azerbaijan and its program", *RFE/RL*, 1989, no. 34, s. 29-32.
25. Hunter, "Azerbaijan", s. 249.
26. *RFE/RL*, 1988, no. 323, 422, 428, 445, 461, 507, 531; 1989, no. 19-21, 28-34, 37, 41-2; 1990, no. 2-4, 6, 8-9, 13-14, 16-19, 29-30, 32, 35-7, 39, 43-4; 1991, no. 1, 3, 5, 10-12, 15, 18, 20-2, 27, 30, 32, 34, 45-6; 1992, no. 6-8, 11-13, 18, 21, 23, 26, 31, 38, 47; vs.
27. *RFE/RL*, 1989, no. 33, 39, 41, 49; 1990, no. 3, 7, 10, 13-14, 16-17, 19, 30, 35-7, 39, 42; 1991, no. 12, 15; 1992, no. 3, 7-8, 11, vs.

kaçan Azeriler.[28] Her iki cumhuriyetteki mevcut barınma ve yiyecek sorunları ağırlaşmış ve Rus kökenliler de dahil olmak üzere günlük hayat herkes için sekteye uğramıştı.[29] Azerbaycan'ın ulaşım sistemini kontrolünden ötürü Ermeni Cumhuriyeti ve özellikle de Dağlık Karabağ, Azerbaycan'ının insafında kalmıştı. Ana gaz boru hattı, Ermenistan'a ayrılan yan hatlarla birlikte Bakû'dan batıya, Gürcistan'a gitmekteydi; bunlardan biri Gürcistan'ın ağırlıklı olarak Azerilerin yaşadığı Marneuli ilçesinden geçmekteydi ve bu Azeriler sürekli hattı havaya uçurmakta trenleri raydan çıkarmaktaydı.[30] Dağlık Karabağ bu tür saldırılara özellikle açıktı; çünkü gaz hattı ve Stepanakert'e giden demiryolu bloke edilebilmekteydi ve güneyde, Ermenistan'dan geçen otoyol Laçin'de Azerbaycan bölgesinden geçmekteydi. Ermeni tedarik hatları üzerindeki bu engellemeler 1992'ye kadar Ermenistan'da sert ekonomik zorluklara yol açmıştı; bu tarihte Ermeni askerî başarıları Laçin'in ele geçirilmesini sağlamış ve böylece Ermenistan ile Karabağ arasında bir koridor oluşturulmuştu.[31]

Bu arada dış güçler de kendi şartlarını dikte etmeye başlamıştı. Ocak 1989'da Dağlık Karabağ, 5.000 Rus askeri daha gönderilerek Moskova Yüce Konseyi'nin doğrudan kontrolüne alınmıştı.[32] Bu iki tarafı da memnun etmemişti: Ağustos 1989'da Karabağ Ermenileri bağımsız bir ÖSSC olarak Azerbaycan'dan ayrıldıklarını ilan etmiş ve Azerbaycan da tekrar kendi iktidarını dayatarak Moskova'nın "müdahalesinin" sonlandırmasını talep etmişti. 1 Aralık 1989'da Ermeni Yüce Sovyet'i biraz daha ileri giderek Dağlık Karabağ'ın "Birleşik Ermenistan Cumhuriyeti"ne ilhak edildiğini ilan etmişti; bunun üzerine Azeriler de Karabağ'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'yle "çözülmez bağı" olduğunu ileri sürmüştü. Azeriler ve Ermeniler sonuçsuz bir savaşa kilitlendiklerinde, Bakû hükümeti de 1992'de Dağlık Karabağ'ın özerk statüsünü sona erdirmiş ve onu Azerbaycan'ın bir ili olarak ilan etmişti.[33]

Çatışmayı müzakerelerle çözme çabaları iki tarafın cumhuriyetlerinin resmî olmayan siyasi grupları tarafından Riga, Tiflis ve Leningrad'da

---

28. Iunusova, "End of the Ice Age", s. 9-10; M. Jacobs, "USSR faces mounting refugee problem", *RFE/RL*, 1990, no. 38, s. 14-18; W. Reese, "Refugee problem in Transcaucasus assumes alarming proportions", *RFE/RL*, 1988, no. 530; *RFE/RL*, 1989, no. 3, 7, 9.
29. *RFE/RL*, 1990, no. 10.
30. E. Fuller, "The year [1989] in review: Georgia", *RFE/RL*, 1989, no. 52, s. 19; *RFE/RL*, 1988, no. 454; 1989, no. 28, 43; 1990, no. 5, 11.
31. Fuller, "Democratization threatened", 1991, no. 1, s. 44; E. Fuller, "Transcaucasia: ethnic strife threatens democratization", *RFE/RL*, 1993, no. 1, s. 21; *RFE/RL*, 1992, no. 3, 15, 16, 22, 36.
32. E. Fuller, "The year [1989] in review: Nagorno-Karabakh", *RFE/RL*, 1989, no. 52, s. 17; *RFE/RL*, 1989, no. 4; Rutland, "Democracy and nationalism", s. 844, 846-7.
33. "Azerbaijan - background", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989-90, C. 8, no. 6, s. 7-8; Fuller, "Year in review: Nagorno-Karabakh", s. 17; *RFE/RL*, 1989, no. 29-30, 33, 35-8, 41, 47, 49-50; 1992, no. 1.

örgütlenmeye çalışılmıştı ve 1991'de Karabağ Ermenilerinin yetkilileri diyaloga açık olduklarını gösterdiklerinde, Yeltsin ve Kazakistan Başkanı N. Nazarbayev tartışmaları başlatmıştı.[34] SSCB'nin çökmesinden sonra, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı da dahil olmak üzere birçok dış organ girişimlerde bulunmuş, bazen geçici ateşkesler sağlamış ama Dağlık Karabağ sorunu çözümsüzlüğünü sürdürmüştü.[35]

YENİDEN YAPILANMADAN BAĞIMSIZLIĞA AZERBAYCAN

Azerbaycan siyasi hareketsizlikten çıktığını, Eylül 1989'da, beklenmedik bir şekilde bir Halk Cephesi'nin örgütlenmesinden hemen sonra, o güne kadar "en zengin ve barışçıl Sovyet cumhuriyetlerinden" egemenliğini ilan eden ilk SSC olduğunda göstermişti.[36] Halk Cephesi'nin amaçları arasında sadece demokrasi, insan hakları ve siyasi egemenlik değil, aynı zamanda toprakların köylülere dağıtılması da vardı. Bununla beraber, Azerbaycan Halk Cephesi, Baltık cumhuriyetleri veya Ukrayna'dan farklı olarak, mevcut grupların toplanmasından değil, "Bakû aydınlarından belli belirsiz destek alan ve omuzlarında yükseldiği halk hareketinin üzerinde nispeten az kontrolü olan bir bireyler topluluğundan" kaynaklanmıştı.[37] Kitlesel olarak Azerilerin siyasi duyguları dar bir şekilde toprak egemenliği ve Ermenilere düşmanlıkla sınırlı kalmıştı,[38] SSCB'den ayrılma isteği çok az ifade edilmiş ve ülke sadece çok az liberalleşmiş SBKP bürokratları tarafından idare edilmeye devam etmişti ve bunlar, Azerbaycan'ın *perestroyka*'da erken sahne almış olmasına rağmen, gerçek siyasi değişimden kaçınmışlardı. Buna rağmen, KP ve yeni siyasileşmiş kitleler arasındaki açıklık büyümekteydi ve 1989 Sonbahar'ında Halk Cephesi, Azerbaycan Yüce Sovyet'i ile Russever birinci sekreteri Abdurrahman Vezirov'u egemenlik, ekonomik bağımsızlık ve demokratik seçim konularındaki anayasal değişiklikleri kabul etmeye ve Moskova'nın Dağlık Karabağ için idari komitesini lağvetmeye zorlamıştı.[39]

---

34. *RFE/RL*, 1989, no. 36; 1990, no. 6-8, 11, 13, 24, 37; 1991, no. 20, 24, 44.
35. E. Fuller, "Nagorno-Karabakh: internal conflict becomes international", *RFE/RL*, 1992, no. 11, s. 1-5; *RFE/RL*, 1992, no. 2, 7, 8-16, 18-21, 24-5, 29, 30, 32-3, 36, 38, 40, 42; *RFE/RL News Briefs*, 1993, 25 Mayıs; vs.
36. Iunusova, "End of the Ice Age", s. 9, 12-13.
37. Saroyan, "Karabakh syndrome", s. 22, 26.
38. Azerbaycan'da çeşitli siyasi gruplar bulunmaktaydı ve daha sonra, ulusalcı Yeni Müsavat ve Yurt da dahil olmak üzere demokrasi, egemenlik, ulusal dil ve kültür ve İran'la ilişkiler oluşturulmasını isteyen partiler ve de Azerbaycan SD'leri, Yeşiller ve SSCB'den ayrılarak İran Azerbaycanı'yla birleşmeyi savunan üç grup: Birlik, Diriliş ve Kızılbaş: Hunter, "Azerbaijan", s. 230-1, 257 n. 14; *RFE/RL*, 1989, no. 10, 12, 29-30, 33, 37, 41; Saroyan, "Karabakh syndrome", s. 23.
39. Hunter, "Azerbaijan", s. 231; Iunusova, "End of the Ice Age", s. 11; Saroyan, "Karabakh syndrome", s. 14, 16, 20, 22-4, 26.

Moskova'nın Azerbaycan'ı bariz şekilde kayırmasını Ocak 1990'daki askerî müdahale hükümsüz kılmış, Moskova'nın ancak hem Ermenistan hem de Azerbaycan'ın siyasi yazgılarına eş derecede kayıtsız kalarak tarafsız olduğunu göstermişti. 1989'un Sonbahar ve Kış'ında Azerbaycan'da büyük karışıklıklar vardı ve bunlar sadece Dağlık Karabağ'ı değil, Bakû'dan güneybatıda Nahçıvan'a ve Kirovabad/Gence'de güneydoğuda Lankaran'a kadar birçok yeri etkilemişti; tüm bu yerlerde LP patronlarına karşı Azeri ulusalcı gösteriler gerçekleşmişti. Sınırın kaldırılarak uzun süredir birbirinden ayrı iki Azerbaycan'ın birleştirilmesinin arzulandığı, Aras Nehri boyunca uzanan İran sınırındaki Nahçıvan'da özel bir coşku belirmiş ve bu SBKP güvenlik kuvvetlerini paniğe sürükleyen daha önce görülmemiş olaylara sebep olmuştu: Sevinç içindeki kalabalıklar sınırı ihlal etmiş, tel örgüler ve muhafız kulübeleri sökülmüş ve 70 yıldır ilk kez insanlar Aras'ın üzerindeki köprülerden özgürce geçmişlerdi. Tahmin edilir bir şekilde, Rusya basını katılımcıları, Demir Perde'nin öbür tarafındaki yaşamı görmek isteyen her yaştan insanlar olarak tanımlamak yerine, alkol ve haplarla kendilerini kaybetmiş "aşırı uçlar" veya Nahçıvan'dan İran'a silah taşıyan casuslar olarak tanımlamıştı. MVD sınır muhafızları "düzeni" ancak haftalar sonra sağlayabilmiş ve dikenli telleri yenileriyle değiştirerek durumun "normal"e döndüğü konusunda Moskova'ya güvence vermişti.[40]

Bu arada Bakû'da Azerbaycan için daha geniş bir bağımsızlık ve Karabağ üzerinde daha fazla kontrol isteyen kitlesel gösteriler, çatışmalara ve en az 60 Ermeni'nin ölümüne yol açmıştı. Bu şiddetten ötürü 15 Ocak 1990'da SSCB Yüce Sovyet'i Azerbaycan'da olağanüstü hâl ilan ederek Bakû'ya sayısı 17.000 civarında bir güvenlik kuvveti göndermişti. Burada Halk Cephesi'nin barikatlarıyla karşılaşmış ve dört gün sonra bir gece saldırısında tankları kullanarak kent merkezine doğru barikatları yarmış ve bu arada Sovyet garnizon birlikleri de barakalarından çıkmıştı. Çatışmalarda 139 Azeri yurttaşı ölmüş ve 498'i yaralanmıştı.[41]

Bu sert müdahalesini Moskova hükümeti olağanüstü hâlin Ermenileri korumak için ilan edildiğini (birçoğu denizyoluyla Bakû'dan Türkmenistan'a tahliye edilmişti) ve Sovyet birliklerinin Azerbaycan ile Ermenistan arasında savaş çıkmasını engellediklerini söyleyerek gerekçelendirmişti. SSCB Savunma Bakanlığı Gorbaçovcu retoriğe başvurmuştu: Birlikler Halk Cephesi'nin "suçlu ve aşırı uçlardan oluşan

---

40. Hunter, "Azerbaijan", s. 233; *RFE/RL*, 1990, no. 1-4, 7, 10; Saroyan, "Karabakh syndrome", s. 28; Suny, *Looking toward Ararat*, s. 212, 236.
41. E. Fuller, "Moscow rejects Azerbaijani law on sovereignty: a moral victory for Armenia?", *RFE/RL*, 1989, no. 48, s. 16-18; A. Kruzhilin, "Baku: do i posle prikaza", *Literaturnaya gazeta*, 7 Şubat 1990, s. 12; *RFE/RL*, 1989, no. 33-8, 40, 50; 1990, no. 4-6.

güçlerinin" (güya aşırı silahlandırılmış 40.000 "militan") "kişisel hırs ve iktidar düşkünlüğünün" Azerbaycan'da iktidarı ele geçirme planlarını bozmuştu. Daha sonra, Haydar Aliyev'in Sovyet Rusya istilasını kınamasının ardından, Gorbaçov suçu, olayların altındaki sinsi güçlerin üzerine yıkmıştı: H. Aliyev'in kışkırttığı, "gölge ekonominin" saklı eli ve cumhuriyetçi "mafya".[42]

Azerbaycan'ın komünist ileri gelenleri (yeni liderleri A. Mutalibov'un yönetiminde) Rusya'nın silahlı müdahalesini, Ermenilerin Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmeleri ve Azerbaycan'ın "samimi barışçıl uzlaşma arzusu"nu reddetmelerinden ötürü suçlayarak gerekçelendirmişti. Ayrıca Karabağ sorununu Azerbaycan'ın bir "iç meselesi" olarak görmekten vazgeçerek orijinal katılığını yumuşattığı için Moskova'yı da suçlamıştılar.[43] Her ne kadar Rus istilası Azerbaycan komünistlerinin üçte birinin SBKP üyeliklerinden vazgeçmelerine sebep olduysa da,[44] cumhuriyetin, şimdi çok sayıdaki Sovyet birliğinin desteğindeki KP'si kısmen "ulusalcı bir görünüme bürünerek" baskın etkisini korumayı başarmıştı. Böylece Azerbaycan KP'si varlığını sürdürmeyi başarmış ve "bu yeni retoriğin altında eski zihniyetler ve tavırların birçoğu", H. Aliyev ve K. Bağırov yönetimindeki cumhuriyetçi hükümetin beslediği (daha önce gördüğümüz gibi, bu hükümet Azerbaycan tarihini ulusalcı [ve Aliyevci] bir ruhla yeniden yazmıştı)[45] Azerbaycan'ın Ermenilere düşmanlığı da dahil olmak üzere bakış açısı ve politikaları yıllarca etkilemeye devam edecekti.[46]

Haydar Aliyev'in zorla dayatılmış emekliliğinden 1990'da 67 yaşında geri gelişi, onun, iktidarı yeniden elde etmek için siyasi ortamdaki değişimlere uyum sağlamaya hünerli bir baş fırsatçı olduğunu göstermişti. Bu anlamda, görünürde demokratikleşmeye liderlik eden ama aslında SBKP liderlerinin Yeltsin'in deyimiyle "milyoner rüşvetçilere" dönüştüğü eski, yoz yönetim sisteminin sürmesini sağlayan Orta Asya cumhuriyetlerindeki denklerine benzemekteydi.[47]

"Yolsuzluk ve adam kayırmanın... onlarca yıl... siyasi yaşamın başıca özellikleri olduğu"[48] Azerbaycan, resmî demokratikleşmenin bu döneminde, Dağlık Karabağ trajedisini bile kendi çıkarları için mani-

---

42. *RFE/RL,* 1990, no. 4-5, 7; T. Swietochowski, "Events in Azerbaijan", *ASN Analysis of Current Events,* Şubat 1990, s. 1-2.
43. *Chernyy yanvar,* s. 8-10, 15, 247-8, 252-3, vs; *Konflikt v Nagornom Karabakhe. Sbornik statey,* Baku, 1990, *passim.*
44. E. Fuller, "Gorbachev's dilemma in Azerbaijan", *RFE/RL,* 1990, no. 5, s. 16.
45. V.B. Harutyunyan, *Sobytiya v Nagornom Karabakhe,* böl. 1, s. 18-23.
46. V.B. Harutyunyan, *Sobytiya v Nagornom Karabakhe,* böl. 1, s. 18-23.
47. *XIX konferentsiya Kommunisticheskoy parti Sovetskogo Soyuza, 28 iyunya-1 iyulya 1988g.: stenograficheskiy otchet,* 2 cilt, Moskova, 1988, Roxburgh, *Second Russian Revolution,* s. 99'da alıntılanmıştır.
48. Fuller, Fuller, "Gorbachev's dilemma", s. 14-15, 23-4.

püle etmiş olabilecek KP patronları arasında demokrasinin yokluğuyla ortaya çıkmıştı.[49]

Azerbaycan KP'sinin Birinci Sekreterleri, 1982'de Aliyev'in Moskova için ayrılmasının ardından süratli bir şekilde birbirlerini izlemişti; her biri bir öncekinin rüşvetçiliğini kınamış ama aynı hatayı tekrarlamaktan da geri kalmamıştı. Bağırov'un 1990'da görevden alınması, Gorbaçov'un SBKP'yi içeriden reform etme ve yerleşik bürokrasisinin gücünü kırma girişiminin parçası olmuş ve Gorbaçov'un toplumsal sorunlardaki eylemsizliklerini "yozlaşmış klanlara" ve gölge ekonomiye atfettiği "yeniden yapılandırma düşmanlarının" üstesinden gelmek için Vezirov'u atamıştı. Fakat Vezirov da Halk Cephesi siyasetçilerine karşı komünist "mafya"nın çıkarlarını temsil etmiş ve Moskova'ya bağlılığı, Ocak 1990'da Bakû'ya Rus müdahalesinden sonra istifasını zorunlu kılmıştı.[50] Ardılı Mutalibov (aynı anda cumhuriyetin Yüce Sovyet'inin başkanı), her ne kadar bir Rus karşıtı ve SBKP'den kitlesel ayrılma dalgası sırasında seçilmiştiyse de, tıpkı Gorbaçov gibi kendisini hâlâ partinin otoritesini kurtarmaya ve Halk Cephesi'nin özerklik taleplerini etkisiz hâle getirmeye adamıştı. Azerbaycan Yüce Sovyeti'nin ilk çok partili seçimi, bir parça şiddet ve resmî manipülasyonla birlikte Eylül 1990'da yer almış ve 15 Demokratik Forum üyesi seçilirken KP 350 koltuğun 240'ını ele geçirdiğinden bir demokrasi zaferi çıkmamıştı. Eğer demokrasi Azerbaycan'ın eski komünist ileri gelenlerine uymadıysa da, Moskova'dan bağımsız hareket edebilmeye başlamak uymuştu; dolayısıyla Aralık 1990'da, "Azerbaycan SSC'si" yerine Azerbaycan Cumhuriyeti adı benimsenmiş ve Yüce Sovyeti bundan sonra Dağlık Karabağ'la ilgili tüm meselelerin Moskova'nın değil, tamamen Azerbaycan'ın işi olduğunu ilan etmişti.[51]

Ağustos 1991'de Mutalibov, Moskova komplosu girişimini ilk olarak desteklemiş ardından, demokratik hareketin üyelerini tutuklattırmış olmasına rağmen bunu yaptığını reddetmişti. Buna rağmen, Azerbaycan Yüce Sovyeti, cumhuriyetin bağımsızlığını ilan etmiş ve birkaç gün içinde, tek adaylı bir seçimden sonra Mutalibov ilk cumhurbaşkanı olmuştu. Şaibeli kariyeri Karabağ'da Azerilerin katliamının gerçekleştirildiği Mart 1992'de zorla dayatılmış istifasına kadar sürmüş ve Mayıs'ta kendi grubu Halk Cephesi için artan desteğini püskürtmesiyle sonuçlanan darbede kısa süreliğine yeniden başa geçmiş ama cephe onu süratle tekrar ik-

---

49. Hunter, "Azerbaijan", s. 249, 252.
50. Fuller, "Supreme Soviet Presidium debates", s. 5; Fuller, "Gorbachev's dilemma", s. 14; *RFE/RL*, 1988, no. 472; Roxburgh, *Second Russian Revolution*, s. 88-9; Saroyan, "Karabakh syndrome", s. 19; "Vystupleniye tovarischcha Vezirova A. Kh.", *Pravda*, 30 Haziran 1988, s. 7.
51. Fuller, "Gorbachev's dilemma", s. 16; *RFE/RL*, 1990, no. 24, 37, 40-1, 48, 50; 1991, no. 8.

tidardan düşürmüştü.[52] Cephe'nin adayı olan demokratik entelektüel Elçibey'in Haziran 1992'de cumhurbaşkanı seçilmesi Azerbaycan'da komünist iktidarın sonu gibi gözükmüş ama ekonomik sorunlar ve siyasi bölünmelerle baş etmeyi beceremediğinden ona verilen destek azalmıştı. Bir yıl sonra Elçibey bir darbeyle devrilerek Nahçıvan'a kaçmış ve cumhurbaşkanı olarak yerini Haydar Aliyev almıştı. Aliyev'in 1987'den beri attığı adımlar düşünüldüğünde, cumhuriyetin siyasi koltuklarının bu sonucu hiç de sürpriz değildi. İki yıl boyunca hareketsiz kaldıktan sonra Ocak 1990'da Rus askerî müdahalesini kınamak ve Mutalibov'a karşı saldırıya geçmek için ortaya çıkmıştı. Eylül'de büyük bir çoğunlukla Nahçıvan'daki memleketi olan ilçesini temsilen Azerbaycan Yüce Sovyeti'ne seçilmiş ve Temmuz 1991'de, Moskova darbesinden önce, tam zamanında SBKP'den istifa ederek onu 50 yıl boyunca gayet iyi beslemiş bir organı göstermelik şekilde kınamıştı. Sosyalist deneyimin başarısızlığa uğradığına ve Azerbaycan'daki KP'nin iktidar üzerindeki tekelini terk etmesi gerektiğine dair açıklaması, her ne kadar doğru idiyse de, eski meslektaşları tarafından ikiyüzlü bir tavır olarak sonunda reddedilmişti. Eylül 1991'de Haydar Aliyev, Nahçıvan parlamentosu başkanı olarak seçilmiş ve Haziran 1993 darbesini bu iktidar merkezinden planlayarak düzenlemiş ve Darbe Lideri Albay Suret Hüseynov'u başbakanı seçerek kendisini Azerbaycan cumhurbaşkanı yapmıştı.[53]

AZERBAYCAN'DA ETNİK AZINLIKLAR

1989'da Azerbaycan nüfusunun neredeyse %83'ü Azeri olarak kaydedilmişti ama kayda değer sayılarda başka uluslar da vardı. 390.505 Ermeni'nin dışında (toplam nüfusun %5,6'sı ve ağırlıklı olarak Karabağ'da), genelde Bakû'da yaşayan ve burada nüfusun %18'ini oluşturan Ruslar (toplamın %5,6'sı) vardı. Yerli Kafkasya toplukları arasında birçoğu 1926 ve 1989 arasındaki nüfus sayımlarına dahil edilmemişti. İran dili konuşan, sayıları 21.000 civarında ve güneydoğuda İran sınırı yakınında yaşayan Talışlar (İran'da 100.000 hemşerileri yaşamaktaydı) bir "Talış-Muğan cumhuriyeti" hedefleyen bir ulusal hareket oluşturmuşlardı. Ama Azeri olmayan nüfusun büyük kısmı, örneğin 10.000 kişi civarındaki Tatlar (Talışlar gibi bir İran dili konuşan

---

52. E. Fuller, "The ongoing political power struggle in Azerbaijan", *RFE/RL*, 1992, no. 26, s. 1-3; *RFE/RL*, 1991, no. 35-8, 43.
53. Fuller, "The ongoing political power struggle in Azerbaijan", *RFE/RL*, 1992, no. 18, s. 11; "Azerbaijan after the presidential elections", s. 5-7; Fuller, "Azerbaijan's relations", s. 53-5; Fuller, "Democratization threatened", s. 42; Fuller, "Transcaucasia: ethnic strife threatens", s. 20; A. Lieven, "Renegade colonel's revolt threaten wider Caucasian conflict", *The Times*, 9 Haziran 1993, s. 9; A. Lieven, ""Turks' dream fades as rebel colonel lays claim to Baku", *The Times*, 22 Haziran 1993, s. 13; *RFE/RL*, 1991, no. 6, s. 1-2; no. 30-1, 36-7, 41; 1992, no. 22; T. Swietochowski, "Azerbaijan after the coup", *ASN Analysis of Current Events*, 1993, C. 5, no. 6, s. 1-2.

bir topluluktu) Bakû'nun güneydoğusunda, özellikle de Dağıstan sınırı çevresinde yaşamaktaydı.[54]

"Güney Kafkasya"nın güneyinde, tanımlanmış bir bölgesi olmayan başka bir "kayıp" etnik topluluk da Kürtlerdi ve her ne kadar Azerbaycan'da nüfusları 12.000'diyse de, 1923'ten 1929'a kadar Aras'tan kuzeye Laçin'e, Karabağ'ın batı sınırında Kelbecer ve ötesine kadar (bu, Karabağ'ın Ermeni sakinlerinin Ermenistan'la değerli bağlantılarını korumalarında yararlı olabilirdi) en azından kâğıt üzerinde özerk bir Kürt İlçesi var olmuş olması, dikkatlerin bunun üzerinde odaklanmasına sebep olmuştu. 1988'de hakları için tartışmaya başlamış ve 1990'da da bir Tüm Birlik Kürtleri Birliği (Yekbun) Komitesi Moskova'da, SSCB'deki tüm Kürtlerin yerleşebileceği bir ulusal bölge talep eden bir ulusal birlik toplamıştı. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra Mayıs 1992'de Kürtler Moskova'da, Azerbaycan'da Kürt özerk ilçesinin yeniden canlandırılması için gösteri yapmıştı. Maalesef, bu azınlık bağımsızlık hareketi, Kürtlerin, I. Dünya Savaşı sonrası yapılan sınır antlaşmalarıyla Türkiye, Suriye, Irak ve İran'a bağlanmış bölgelerde tanınmış bir anayurt edinmeye ilişkin genel sorunlarına dahil olmuştu. Azerbaycan, bir Kürt anayurdu oluşturma fikrine bu ülkelerden daha sempatik yaklaşmamaktaydı.[55]

Lezgiler en büyük azınlık grubunu oluşturmaktaydı; Azerbaycan'da yaşayan Lezgi sayısı (171.400) neredeyse Dağıstan'daki kadardı (204.000). Gorbaçov reformları görünürde bir Lezgi Birliği (Sadval) hareketine yol açmıştı ve Aralık 1991'de bir Ulusal Kongre her iki topluluğun tek bir özerk Lezgistan cumhuriyeti altında birleşmesini talep etmişti. Fakat bunun, Azerbaycan ulusalcılığının gücü karşısında başarılı olma şansı çok düşüktü. Lezgilerin sınırlarının yeniden çizilmesi ümitlerini, Yeltsin'in eski SSCB'nin cumhuriyetleri arasındaki sınırlarını (bu durumda Dağıstan ile Azerbaycan arasındaki) Rusya Federasyonu'nun devlet sınırları yapması da sekteye uğratmıştı. Azerbaycan'daki diğer Dağıstan azınlıkları arasında 44.000 Avar ve 13.000 Çakur vardı; bunlar 1921'de Gürcistan'dan Azerbaycan'a transfer edilmiş (her ne kadar Azeri nüfusu çok ufak ve tarihsel olarak Gürcü idiyseler de) kuzeybatı ilçeleri Zakatala ve Gah'ın nüfusunun %50'sini oluşturmaktaydı.[56]

---

54. Fuller, "Azerbaijan rediscovers"; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 22 ile 23 arasında Kafkasların etnik haritası; C. II, s. 16 ile 17 arasında Güney Kafkasların etnik haritası; *Narody mira*, s. 430; Swietochowski, "Azerbaijan after the coup", s. 3; Census 1989, Minneapolis, böl. 2, s. 484, 502, 504.
55. E. Fuller, "Kurdish demands for autonomy complicate Karabakh equation", *RFE/RL*, 1992, no. 23, s. 12-14; *The Kurds: Caught between Nations* (Understanding Global Issues Briefing no. 94/3), Cheltenham, 1994.
56. Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya*, s. 411-20, 462-605; Chalidze, *Natsionalnye problemy*, s. 193-4 n.; E. Fuller, "Caucasus: the Lezgin campaign for autonomy", *RFE/RL*, 1992, no. 41, s. 30-2; Census 1989, Minneapolis, böl. 2, s. 13, 484.

BAĞIMSIZ AZERBAYCAN

Azerbaycan'daki bu karışıklık yılları sırasında Dağlık Karabağ'ın ayrılmasına izin verilmesini talep eden Ermeni davasının ulusalcı reddi ülkenin enerjisini yararlı yeniden yapılandırmadan aldıysa da, yine de birçok önemli değişiklik gerçekleşmişti. Başka yerlerde olduğu gibi burada da Gorbaçov'un reformları ulusal tarihin bastırılmış yanlarının yeniden keşfedilmesine izin vermişti. 1988'de 1918-20 döneminin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve liberal devlet adamlarını, özellikle de diğerleri gibi "Azerbaycan ulusunun da kendi sınırları içinde özgürce yaşama hakkı olduğuna" dair mesajıyla Resulzade'yi öven yazılar belirmeye başlamıştı.[57] Rus yer isimleri orijinal Azeri yer isimleriyle değiştirilmişti; özellikle "Kirovabad'ın yerini Gence almıştı".[58] Azeri ulusal kimliğinin giderek artan yeniden öne sürülmesi Azeri diline de yeni bir canlılık getirmişti: Statüsü, öğretilmesi ve öğretmenleri (cumhuriyetteki Rusça öğreten öğretmenlerden daha düşük ücret almaktaydılar) 1988'in kitlesel gösterileri ve basın protestolarının temalarından birini oluşturmaktaydı. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da "durgunluk yıllarında" yerli dilin resmî şekilde ihmal edilmesinin vahim sonuçları olmuş olduğundan, Azeri dilini iyi veya hiç bilmeyen ve Rusça kullanmayı tercih eden (Vezirov gibi) kıdemli memurlara karşı tedbirler alınacağı ilan edilmişti.[59]

Sovyet yönetiminin okullarda Azeri dilinin çalışılmasını ve Sovyet öncesi kitaplara ve arşivlere akademik erişimi engellemiş başka bir yanı, 1920'den itibaren, pantürki ve Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi, alfabeyi iki kez değiştirmiş olmasıydı. 1937'den itibaren dayatılmış Kiril alfabesinin az destekçisi vardı; bu özellikle bir Türki dilinden diğerine farklılık gösterdiği içindi; muhtemelen karşılıklı anlaşılabilirliği engelleme amacı da söz konusuydu. Bu Rusça temelli alfabenin Türkiye'de olduğu gibi Latin alfabesi veya daha önceki Arap alfabesiyle değiştirilmesine dair tartışmalar 1987'de Özbekistan'da başlamış, süratle Tataristan, Azerbaycan ve diğer cumhuriyetlere yayılmıştı. Her ne kadar Arap alfabesi İslam çalışmaları ve tarihsel çalışmalar için arzu edilirdiyse de (ve özellikle de onları kuzenlerine daha çok yaklaştıracak İran Azerbaycanı'yla birleşmeye dair güçlü bir arzu besleyenler için),

---

57. Azeri dili dergileri *Adabiyyat* ve *injasanat*"tan makaleler, 1988, Temmuz ve Kasım; *Kommunist* (Baku), 1988, Aralık ve *Azarbaijan*, 1989, Mart; A.L. Altstadt, "Azerbaijanis reasses their history", *RFE/RL*, 1989, no. 33, s. 18-19'da alıntılanmıştır; Y. Aslan ve E. Fuller, "Founder of independent Azerbaijani Republic rehabilitated", *RFE/RL*, 1989, no. 26, s. 20-1.
58. *RFE/RL*, 1990, no. 50.
59. Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 197; Altstadt, "Azerbaijanis reasses", s. 19; Y. Aslan ve E. Fuller, "Azerbaijani intellectuals express concern over native language", *RFE/RL*, 1989, no. 9, s. 22-3.

böyle bir değişimi haklı göstermek epeyce zordu; çünkü çok az insan artık Arap alfabesini biliyordu. Dolayısıyla, 1990'da Azeri entelektüelleri Rusça alfabenin Latin alfabesiyle değiştirilmesini önermiş[60] ve Aralık 1992'de Elçibey hükümeti tüm amaçlar için (yeni Azerbaycan banknotları için de) Latin alfabesinin Türkçedeki versiyonuna yakından benzeyen bir versiyonunun benimsenmesine dair bir kanun çıkartmıştı.[61] Türkiye'nin taklit edilmesi alfabeden ileri gitmişti: Elçibey Azeri dilinin "Türki" olarak adlandırılması gerektiğine karar vermişti.[62] Benzer şekilde, birçok Azeri artık kendilerini "Türkler" veya "Azeri Türkleri" olarak adlandırmak istiyordu; bunlar daha önce kullanılmış ama siyasi sebeplerle 1937'den beri yasaklanmıştı.[63]

1990'lerin başında Azerbaycan hem Türkiye hem de İran'la ilişkiler oluşturarak uluslararası arenaya çıkmıştı. Aralık 1991'de Mutalibov Tahran'ı ziyaret ederek siyasi, ekonomik, kültürel ve bilimsel işbirliği antlaşması imzalamış ve bu arada Başbakan Hasan Hasanov Eylül 1990'da Ankara'yı ziyaretiyle bağımsız Azerbaycan ile Türkiye arasında ilk ilişkileri oluşturmuş ve iletişim ve diplomatik temsil konularında bir antlaşma imzalamıştı.[64] Elçibey'in cumhurbaşkanı olarak yılı, demokrasi, Türkçülük ve İslama dayanan politikalarıyla 'Türk yanlısı coşku'nun doruğa ulaştığı dönemdi; bu sırada eski pantürki ideal olan "Turan" yeniden belirmiş ama Aliyev'in atanması Rusya'yla taktiksel anlayışın geri gelmesine sebep olmuştu.[65]

O tarihte Azerbaycan hükümeti en yakın komşuları olan ötesindeki daha geniş Asya ekonomik gruplarına bakmaya başlamış ve İran, Türkiye ve Pakistan arasında bir antlaşma önermişti. Türkiye dışındaki yabancı ülkeler Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımada ilk başta yavaştılar ama Mart 1992'de BM'ye üye olacaktı.[66]

---

60. A.L. Altstadt, "Azerbaijani moves towards alphabet", *RFE/RL*, 1990, no. 29, s. 24-5; Altstadt, *Azerbaijani Turks*, s. 208-9; Y. Aslan, "Azerbaijani intellectuals discuss legacy of alphabet reforms", *RFE/RL*, 1989, no. 7, s. 7; *RFE/RL*, 1990, no. 21; A.-A. Rorlich, "The return of the Arabic alphabet", *RFE/RL*, 1989, no. 18, s. 21.
61. *Whitaker's Almanack*, 1995, s. 812. 1993'te Ankara'da bir konferansta Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerinin temsilcileri ortak bir Latin alfabesi benimsemeye karar vermişti: *RFE/RL News Briefs*, 1993, no. 12, s. 7; no. 16, s. 8.
62. *RFE/RL News Briefs*, 1993, no. 3, s. 8. Standart yazılı Azeri dili sesler, dilbilgisi ve sözcükler olarak Türkçeye yakındır ama hiçbir şekilde aynısı değildir: Bakınız Comrie, *Languages*, s. 61-5, 74 ve Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Islam*, s. 38-9.
63. Altstadt, "Azerbaijani moves", s. 24. Azerbaycan, kişi adları, soyadları ve takma isimlerdeki standart Rus biçimlerini (ör. Afrand Firidunovich Daşdemirov'u Daşdemirov Afrand Firidun oğlu'yla)Türkçe biçimleriyle değiştirerek kısa süre içinde yeni kültürel yönünü ifade etmişti.
64. *RFE/RL*, 1990, no. 2-5, 13, 38-9, 43; 1991, no. 9, 11-12, 25, 35-6, 50; *RFE/RL News Briefs*, 1993, no. 2, s. 11.
65. Fuller, "Azerbaijan after the presidential elections", s. 4-5; *RFE/RL*, 1992, no. 47, s. 56-7; Swietochowski, "Azerbaijan after the coup", s. 1-2.
66. *RFE/RL*, 1991, no. 25, 31; 1992, no. 1; *Whitaker's Almanack*, 1995, s. 812.

1987'DEN SONRA ERMENİSTAN

Sovyet Rusya'nın çökmesi sırasında Ermenistan Cumhuriyeti, siyasi girişimler konusunda Azerbaycan veya Gürcistan'dan çok daha uyumlu bir tablo çizmişti. Etnik açından Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında en homojen olandı; 1989 nüfusunun %90'ı Ermeni idi ve %71'i doğumlarından beri aynı yerde yaşamaktaydı. Ruslar nüfusun sadece %2,3'ünü ve Azeriler de %5,3'ünü oluşturmaktaydı. On yıl sonra, Dağlık Karabağ sorunu başladıktan sonra, Ermeni nüfusunun %93'ü Ermeni iken, Azerilerin sayısı %2,6'ya düşmüştü.[67]

Ermeni KP'sinin 1988'de atanmış yeni Birinci Sekreteri Suren Harutyunyan, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesini desteklemesiyle süratle popüler olmuştu.[68] Temmuz 1988'deki SBKP Konferansı'nda önceki Ermenistan SSC hükümetini ekonomik durgunluk, toplumsal yoksunluk, liderlik yokluğu, korumacılık, yüksek mevkilerde kayırmacılık ve yolsuzlukla suçlaması ve yeniden yapılandırma rolüne soyunmuş gözükmesi[69] muhtemelen tahmin edilebilir bir ayindi ama kısa süre sonra Harutyunyan Ermeni Yüce Sovyeti başkanı Hrant Voskanyan'ın kanaatleriyle ilgilenmeye başlamıştı. Voskanyan, Temmuz 1988'de SSCB Yüce Sovyeti'nin özel bir toplantısında Gorbaçov'un Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'daki pozisyonunun "aşırıcılık" olduğuna dair göstermelik görüşünü reddetmiş ve Ermenistan'ın toprak iddialarında bulunduğuna karşı çıkmıştı: Sadece SSCB uluslarının kendi kaderlerini tayin etmeye dair anayasal haklarını öne sürmekteydi.[70] Eylül'de SBKP'nin uluslar politikası üzerine genel kurulunda Harutyunyan bu duyguları yansıtmış, "halkımızın birbirlerine doğru yaklaşan parçalara bölünmüş olması" tarihin bir kaprisidir demişti. "Uluslar politikasında *glasnost* ve *perestroyka*'nın açığa çıkardığı göz kamaştıran çarpıklıklar" üzerine basmakalıp sözler arasında Harutyunyan, Güney Kafkasya'da mülteci yığınlarının olması, yaygın şekilde kan dökülmesi ve bir cumhuriyetin diğer cumhuriyeti ekonomik ablukaya almasının sorumlusu olarak Moskova yetkililerini suçladığını açıkça ima etmişti; bu yetkililer, olayları doğru şekilde nakleden basını sansürlerken sorunu çözmek için yapıcı hiçbir şey yapmıyorlardı.[71] Ermenistan'daki bu iki üst düzey komünist yetkili Moskova'ya karşı tavırlarında birleştiklerinden ve Ermenistan'ın ulusal demokratik hareketini de genel anlamda desteklediklerinden, Ermenistan KP'si ve siyasi muhalefet arasında sürtüşme diğer cumhuriyetlerdekinden daha az şiddetliydi.[72] Fakat Harutyunyan'ın, Dağlık

67. Census 1979, s. 138, 139, 141, 362; Census 1989, Minneapolis, böl. 2, s. 636.
68. *RFE/RL*, 1988, no. 312.
69. Dudwick, "Armenia", s. 276; *Pravda*, 1 Temmuz 1988, s. 3.
70. *RFE/RL*, 1988, no. 314, 323.
71. *Pravda*, 21 Eylül 1989.
72. Rutland, "Democracy and nationalism", s. 845, 848.

Karabağ'a, Azerbaycan'a değil Moskova'ya bağlı bir özerk bölge statüsü verilmesine dair "uzlaşma" önerisi ulusalcıları da memnun etmemişti; ulusalcılar, hatta çok daha önce Türkiye'nin ilhak ettiği bölgeler de dahil olmak üzere "daha büyük bir Ermenistan" istiyorlardı. Daha da belirsiz olan, Ermenistan'ın bir sonraki hükümetinin pozisyonuydu; bir yandan Dağlık Karabağ'daki savaşa katılmadığını ileri sürerken bir yandan da Karabağ'ın, Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'la birleşmeye yönelik davasının genel tezinin haklılığını desteklemeyi sürdürmesi gerekecekti. Bu arada Nisan 1990'da Gorbaçov, Harutyunyan'ı Birinci Sekreter mevkinden almış ve yerine daha az bağımsız tavırlı Vladimir Movsisyan'ı getirmişti.[73]

Ermeni halk hareketi ile SBKP arasında, "Sovyet karşıtı" görüşlerin Ermeni Helsinki İzleme Grubu'nun hapsedilmesiyle susturulduğu 1978'de siyasi muhaliflere nasıl davranılacağı konusunda çoktan bir ihtilaf belirmişti. Düzen karşıtlığı tekrar 1987'de kendisini öne çıkarmıştı; ilk başta, diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi, çevre meseleleri hakkında: Sanayi kirliliği, Nairit Kimya Tesisleri ve Metsamor Nükleer Santralı.[74] Bununla beraber, başlangıçtan itibaren Dağlık Karabağ meselesi her gösteride ortaya atılmıştı ve Karabağ'ın oylama yaparak Ermenistan'a katılmaya karar verdiği Şubat 1988'den itibaren bu Erivan'daki gösterilerin baskın teması hâline gelmişti. Önemli bir olay, Temmuz 1988'de, Karabağ Komitesi'nin örgütlediği genel grev ve Erivan'ın Zvartnots Havaalanı'nın işgaliydi. Göstericilere saldırmak için MVD birliklerinin kullanılması alevleri azdırmaktan başka bir işe yaramamış ve açık komünizm karşıtı, Rus karşıtı duyguların ifade edilmesine yol açmış ve bu da karşılığında demokratik hareketin içinde bir bölünmenin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Birçok ılımlı entelektüel Karabağ Komitesi'nin aşırılığa kaçan çizgisini kınayarak desteklemeyi bırakmıştı.[75] Hâlâ Moskova'ya bağlı Ermeni hükümeti bu arada bazı tutuklamalar yapmak zorunda kalmıştı. Temmuz 1988'de Ermeni Kaderini Tayin Hakkı Birliği'nin lideri Paryur Hayrikyan SSCB'den atılmış ve Erivan'da gösteri ve grevler gündelik gerçekleşirken tekrar Sovyet tarzı bir düzen yerleştirmek için adımlar atılmıştı. Kasım'ın sonunda süreli yayın *Konuşma Özgürlüğü*'nün editörü Sergey Grigoryants sokağa çıkma yasağını ihlal ederek bir gösteriyi bastıran Sovyet birliklerini filme çektiğinden hapse atılmış ve Aralık'ta Karabağ Komitesi'nin tamamı tutuklanarak Moskova'da hapsedilmişti.[76] Altı ay boyunca tutuklulukları "Ermenistan'daki yaşamın en göze çarpan yanı" olmuştu; öyle ki, Mayıs 1989'da serbest bırakıldıklarında "Ermeni-

---

73. E. Fuller, "Armenian First Secretary replaced", *RFE/RL*, 1990, no. 16, s. 24.
74. Dudwick, "Armenia", s. 273, 275-6; *RFE/RL*, 1988, no. 454; 1989, no. 1, 14.
75. Dudwick, "Armenia", s. 275-6; *RFE/RL*, 1988, no. 312, 323, 531; 1989, no. 5.
76. *RFE/RL*, 1988, no. 314, 323, 422, 507, 518, 529, 534, 538; 1989, no. 3-4, 14.

lerin büyük kısmı için neredeyse kutsallaştırılmışlardı".[77] Göstericilerin yurtsever, bağımsızlık yanlısı tonları daha da belirgin bir hâl almıştı. Bir tema, yani Rus komünist yönetimine muhalefet ilk başta olumsuz şekilde belirginleştirilmişti; örneğin, çeşitli cumhuriyetlerde olduğu gibi, 1989 veya bundan sonra Erivan'da 1 Mayıs geçit töreni yapılmamıştı. Diğer yandan, Ermenistan'ın Mayıs 1918'deki bağımsızlık ilanı ilk kez açık bir şekilde kutlanmıştı. Aralık 1989'dan itibaren SBKP'nin "yönetme hakkı" varsayımı Ermeni hareketinin özel hedefi olmuş ve Ağustos 1990'da SSCB'den ayrılma talepler duyulmaya başlamıştı.[78] Bu dönemde belirmiş başka bir icat, Türk soykırımı kurbanlarının kitlesel şekilde anılması ve bunun için Nisan 1989'da yıllık bir anma gününün belirlenmesi olmuştu. Bu olay 1990'da Erivan'ın Çiçernakaberd (Kırlangıçlar Kalesi) Parkı'nda 200.000 kişinin toplanmasına yol açmıştı.[79]

Bu yurtseverlik ifadeleri Ermeni hükümetinin, ilk olarak cumhuriyetin Mayıs 1990'da yapılacak Yüce Sovyet seçimlerine odaklandığı demokratik kurumlar oluşturma girişimlerine eşlik etmişti. Adayların üçte birinin yaşayanların tabandan gelen toplantılarından çıkmış olması cesaret verici görülmüş idiyse de (Estonya dışındaki cumhuriyetler arasında en yüksek oran),[80] hâlâ epeyce ilgisizlik ve bazı düzensizlikler vardı ama bir dizi oy verme sürecinden sonra Temmuz'da komünist olmayan temsilciler yeni parlamentoda çoğunluğu oluşturmuştu.[81] Bununla beraber, komünizm karşıtı Ermeni hareketinin birleşmesine daha çok vardı: 1989'da serbest kalmış Karabağ Komitesi üyelerinin liderlik ettiği çeşitli Ermeni siyasi grupları Ermeni Pan Ulusal Hareketi'ni (APNM) oluşturmak için birleşmiş ama Ağustos'ta Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) yeniden canlanmış ve Kasım'da P. Hayrikyan liderliğinde daha radikal olan Ulusal Kaderini Tayin Hakkı Birliği (UNSD) kurulmuştu. APNM yerel KP'yle bir koalisyon hükümeti oluşturmaya karar vermiş ve lideri Levon Ter-Petrosyan Ermeni Yüce Sovyeti'nin başkanı seçilmişti.[82]

Maalesef, 1990'da Dağlık Karabağ ve çevresindeki şiddetli çatışma biraz daha sertleşince, Ermenistan SSC'deki kanunsuzluk da aynı şekilde artmıştı. Aşırı ulusalcı milisler araç ve silahlarını ele geçirmek için Sovyet güvenlik birliği askerlerini pusuya düşürerek kaçırdıktan sonra sadece sınıra yakın Azeri köylerine saldırmakla kalmamış, Erivan'da Ermeni

77. Dudwick, "Armenia", s. 276.
78. *RFE/RL*, 1989, no. 19, 23, 50; 1990, no. 23, 33.
79. Ananikian, *Yerevan*, s. 64-5; *RFE/RL*, 1989, no. 13, 18.
80. Rutland, "Democracy and nationalism", s. 851.
81. E. Fuller, "Democratization threatened", *RFE/RL*, 1991, no. 1, s. 41; *RFE/RL*, 1990, no. 24.
82. Dudwick, "Armenia", s. 276; Fuller, "Transcaucasus: democratization threatened", s. 41; *RFE/RL*, 1989, no. 46. Bazen APNM İngilizcede ANM veya APM olarak ifade edilmiştir.

Yüce Sovyet binasına da saldırmış, başkanı yaralamış, ana KP binasını kuşatmış ve çok partili sistem kurulana kadar seçimlerin ertelenmesini talep etmişlerdi. Sovyet güvenlik kuvvetlerinin Yüce Sovyet'in işgalini engelleyememesine karşı protesto olarak Erivan'ın KGB karargâhına bir kalabalık saldırmış,[83] çeşitli rakip milis örgütleri birbirleriyle çatışacak duruma gelmişlerdi: 30 Haziran 1990'da iki grup arasında bir çatışma ardında bir ölü ve iki yaralı bırakmış ve Ağustos'ta "Ermeni Ulusal Ordusu" (ANA) ile APNM arasındaki sokak kavgalarında en azından yedi kişi hayatını kaybetmişti.[84]

Ermeni hükümeti bu şiddeti engellemede bir açmazla karşılaşmıştı. Silahlı gruplar üzerinde çok az kontrolü vardı ve yardıma çağırabileceği yegâne birlikler Sovyet MVD'leriydi ve bunlar da kendilerini, cumhuriyetlerin demokrasi ve egemenliğe doğru kendi yollarını izlemelerine değil, isyancı yurttaşlar üzerinde yeniden Moskova'nın kontrolünü dayatmaya adamıştı. Böylece Haziran 1990'da Ermeni hükümeti, MVD komutanının müdahale etme teklifinden haklı olarak şüphelenerek Sovyet ordu ve MVD birliklerinin özellikle Yüce Sovyet tarafından talep edilmediği sürece Ermenistan'da faaliyet göstermesini yasaklayacaktı. Bundan başka, Gorbaçov, SSCB'deki tüm milis örgütlerinin kendilerini silahsızlandırmalarına, aksi takdirde yasadışı ilan edilmelerine karar verdiğinde, Ermeni Yüce Sovyeti oylama yaparak Ermeni anayasasının ihlali olarak buna karşı çıkmaya karar vermişti.[85] Yeni parlamentonun kurulmasından sonra Başbakan V. Manukyan ana amaçlarının silahlı suç, eşkıyalık ve yolsuzlukla mücadele etmek olduğunu ifade etmiş ve başkanı Ter-Petrosyan silahların teslim edilmesi için iki aylık bir erteleme sağlamak için Moskova'ya uçmuştu. Ancak iki grup arasında Ağustos'un sonundaki bir çatışmadan sonra parlamento olağanüstü hâl ilan etmiş ve ana suçlu ANA kendisini lağvetmek ve silahlarını bırakmak zorunda kalmıştı. Bundan sonra Ter-Petrosyan birçok milis grubunun parlamentoya bağlılık yemini ettiklerini ve Ermenistan ulusal ordusunun temelini oluşturacaklarını ilan etmişti.[86]

Her ne kadar Erivan caddeleri nispeten sakinleşmiştiyse de, eşkıyalık eylemleri hâlâ devam etmekteydi. Özellikle UNSD, kenti, Azerilere karşı, bilhassa Dağlık Karabağ'ı destekleme amacıyla açık ve gizli operasyonlar için karargâhı olarak kullanmaya devam etmekteydi. Bununla beraber, Rusların şiddetin tüm suçunu Ermeni gerilla birliklerine yükleme girişimleri ve Rus ordusunun Ermeni köylerine saldırılarda açıkça Azerilerin

83. E. Fuller, "Paramilitary formations in Armenia", *RFE/RL*, 1990, no. 31, s. 20-1; Fuller, "Democratization threatened", s. 41; *RFE/RL*, 1990, no. 16-18, 20, 22-4, 28, 31-3, 35, 37.
84. *RFE/RL*, 1990, no. 28, 36.
85. *RFE/RL*, 1990, no. 23, 31-32.
86. Fuller, "What lies behind", s. 14; *Pravda*, 30 Ağustos 1990, s. 2, 31 Ağustos 1990, s. 3; *RFE/RL*, 1990, no. 33-6; 1991, no. 1; Rutland, "Democracy and nationalism", s. 853.

yanında yer alma politikası karşısında (çoğu kez sivillere karşı ayırım gözetmeyen bir vahşetle), Ter-Petrosyan, Rusya'yı, Ermeni hükümetini devirme girişimi komplosuna dahil olmakla suçlamıştı. Moskova'nın kampanyası, bir yandan, Nisan 1991'de Ermeni milislerinin Don üzerindeki Rostov'da bir MVD albayını öldürmelerinin intikamını almaya çalıştığı izlenimini verirken, diğer yandan da, iktidarı üzerindeki kontrolü giderek zayıflayan Gorbaçov, SBKP'deki gerici aşırı gruplar ve askerî örgüt tarafından yaratılan baskı sonucunda Dağlık Karabağ'da Ermenilere karşı şiddete göz yummaya zorlanmaktaydı. Ağustos 1991'deki darbe girişimi Gorbaçov'un bu pozisyonuna dair görüşünü teyit edecekti.[87] Bu olaya tepki konusunda Ter-Petrosyan, ani bir kınamanın yerel Sovyet Rusya kuvvetlerinden hızlı bir tepkiye yol açmasından korktuğundan dikkatli hareket etmiş ama ondan sonra Yüce Sovyet SBKP'nin bu komplo içindeki rolüne hızla tepki göstererek partinin tüm malvarlığını ulusallaştırmış ve Ermeni KP'si de bir süre sonra kendisini lağvetmişti. 21 Eylül 1991'de yer almış bir ulusal referandumda, Ermeni halkının %94'ü Sovyetler Birliği'nden ayrılmak için oy vermiş ve iki gün sonra da Yüce Sovyet oybirliğiyle bağımsızlığını ilan etmişti.[88]

SSCB'de birçok diğer "halef devletin" deneyimlerinin gösterdiği üzere, Ermenistan'ın resmî bağımsızlığını elde etmesi yönetmesini kolaylaştırmamıştı. Her yandan sorunlar Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ı rahat bırakmamaktaydı. Her ne kadar Ermeni Yüce Sovyeti (diğer SSC'deki karşılıkları arasında yalnız) Mart 1991'de Sovyetler Birliği'nden ayrılma çabasını Gorbaçov'un icat ettiği uzun süreçlere göre başarma işine giriştiyse de,[89] oyunu kurallara göre oynamak Moskova'nın beğenisini kazanmasını sağlamamıştı ve zaten Mayıs'ta Ter-Petrosyan "Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, Sovyetler Birliği Ermenistan'a savaş ilan etmiştir" demişti.[90] Ağustos komplosundan sonra Gorbaçov'un yeni bir birlik antlaşması için tüm planları kaldırılmış ve Yeltsin Ermenistan'a daha iltimas geçer bir eğilim sergilemişti. Ter-Petrosyan Moskova'yla dostluk ve işbirliği antlaşması imzalamış ama Karabağ'daki BDT birliklerinin rolü daha Ermeni yanlısı değil, daha Azeri yanlısı olmaya devam etmişti. Uluslararası arenada Ermenistan, demokrasi ve pazar ekonomisi yönünde gösterdiği ilerlemeden dolayı Aralık 1992'de Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) tarafından yardım başvurusu adayı için kabul edilebilir (Güney Kafkasya'daki siyasi istikrara bağlı

87. Fuller, "What lies behind"; E. Fuller, "The Transcaucasus: real independence remains elusive", *RFE/RL,* 1992, no. 1, s. 46; *RFE/RL,* 1991, no. 35.
88. E. Fuller, "Armenia votes overwhelmingly for secession", *RFE/RL,* 1991, no. 39, s. 18-21; *RFE/RL,* 1991, no. 40; Rutland, "Democracy and nationalism", s. 854.
89. A. Sheehy, "Armenia invokes Law on the Mechanics of Secession", *RFE/RL,* 1991, no. 11, s. 21.
90. Suny, *Looking toward Ararat,* s. 243.

olarak!) bulunmasıyla cesaretlendirilmişti. Azerbaycan'ın Karabağ ve Ermenistan'a, gaz boru hattının sabote edilmesiyle birlikte uyguladığı demiryolu ve karayolu ablukası yıllarca sürmüş, son derece ciddi yakıt, inşaat malzemesi ve yiyecek sıkıntılarına yol açmıştı (Ermenistan'ın ikmal maddelerinin %87'si Azerbaycan üzerinden gelmekteydi); öyle ki, Şubat 1993'te yaşam koşulları çok kötü ve Erivan hükümeti iflasın eşiğindeydi; göstericiler Ter-Petrosyan'ın istifasını talep etmekteydi. Kasım 1995'te çaresizlik içindeki Ermeni yetkilileri, sanayi ve nüfusa enerji sağlamak için kapatılmış Metsamor Nükleer Santralını çalıştıracaktı.[91]

Azerbaycan'la savaşı sona erdirmek için Moskova, BM, İran, Türkiye ve en önemlisi CSCE (daha sonra Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) aracılığıyla çeşitli girişimler yapılmış ama karşılıklı saldırı veya suçlamalar ve Azerbaycan ile Türkiye'nin, Ermenistan'ın, özerkliğini savunmaya kararlı olduğu Dağlık Karabağ'ı tanımayı reddetmesi, ateşkes sağlamanın önkoşullarını sekteye uğratmıştı.[92] Bu soru aynı zamanda Ter-Petrosyan'ı da siyasi rakipleri karşısında zor durumda bırakmıştı; çünkü anlaşılır bir şekilde, Ermenistan cumhuriyetinin, yabancı ülkeler Dağlık Karabağ'ı bağımsız bir cumhuriyet olarak resmen tanımadan tanımasını reddetmişti. Daha aşırı uç Ermeni partileri onu bu "Karabağ konusundaki güya uzlaşmacı tavrından" dolayı, her ne kadar Dağlık Karabağ hükümetinin kabul edebileceği her türlü barış planını onaylayacağı son derece açık idiyse de, kınamıştı. 1992'de Ter-Petrosyan'a bir suikast girişimi olmuş ve bundan sonra, özellikle, Ermenistan'ın sadece Karabağ üzerinde değil, şu anda Türkiye'ye ait olan bölge üzerinde de hak iddia etmesini isteyen Taşnakların (ANSD) diktatörsel eğilimler suçlamasıyla karşılaşmıştı. Her ne kadar 1993'te Taşnak partisi Ermenistan'ın en popüler partisi olarak görülmekteydiyse de, Ter-Petrosyan aşırılığından ötürü bu partinin Aralık 1994'te geçici olarak faaliyetini durdurmuştu. Dört yıl daha mevkini korumayı başarmışsa da, savaştaki dramatik gelişmelerden ötürü istifa etmek zorunda kalmıştı.[93] Karabağ Ermenileri, 1992'den beri anayurtlarını, Karabağ ile Zangezur Sıradağları arasındaki dağlık bölgeyi işgal ederek Ermenistan cumhuriyetiyle birleştirme gayreti içindeydiler. 1994'te Ermeniler, büyük ölçüde üst komutasının istikrarsızlığından ötürü (Eylül 1991 ile Mart 1992 arasında dört farklı savaş bakanı olmuştu) Azerbaycan ordusuna üstün gelmişti; öyle ki, ateşkes ilan edildiğinde, bu, daha zorlu savaşçılar olduklarını göstermiş Ermenilerin değil, Azerilerin isteği sonucunda

91. Adams, "Millions at risk"; *RFE/RL*, 1989, no. 38-9, 1990, no. 17; 1991, no. 2; 1992, no. 12, 14, 16, 47, 50; 1993, no. 1, 5, 7,9.
92. *RFE/RL*, 1992, no. 13, 15-16, 19-21, 23, 29, 32-3, 36, 38, 40, 50; 1993, no. 3, 7, 10.
93. *The Economist*, 21 Eylül 1996, s. 50-1; A. Higgins, "Where true democracy is the first casualty", *Independent*, 12 Haziran 1995, s. 12; *RFE/RL*, 1992, no. 24-6, 29, 34-5; 1993, no. 7-10.

gerçekleşmişti. Böylece 1996'nın sonunda Dağlık Karabağ'a Ermenistan Cumhuriyeti'nden yeni bir yolla birlikte Laçin'in aradaki ilçelerini ele geçirmişlerdi; altın madenleriyle Kelbecer; güneyde Cebrayıl ve Füzuli ve Karabağ'ın Stepanakert'in doğusundaki topraklarını dolduran Ağdam. Şimdilik Ermeniler galipti.[94]

---

94. R. Beeston, "Election win threatens stability in Caucasus", *The Times*, 1 Nisan 1998; *The Economist*, 21 Eylül 1996, s. 51; 1 Kasım 1997, s. 44-5; 7 Eylül 1998, s. 48-9; *RFE/RL*, 1992, no. 22; 1993, no. 1, 15, 16, 17, 18, 22.

19
Gürcistan, 1987-1993

GÜRCİSTAN VE REFORM

1992 Gürcü krizi ve Dağlık Karabağ'daki yenişememezlik Rus Ordusu'na devletteki konumları ile Yeltsin üzerindeki nüfuzlarını yeniden kazanma şansı vermiş ve Gürcü-Abhaz Savaşı Rus davranışını tamamen stratejik kaygıların yönlendirdiğini göstermişti: Her şeyden önce Rostov-Krasnodar-Tuapse-Tiflis demiryolu (direkt Moskova-Tiflis hattı) üzerinde kontrol. Açlık çeken Ermenistan'a ilişkin insani kaygılar sebep olarak gösterilmişse de, Moskova için önemli olan, "Güney Kafkasya" üzerinde süren kontrolü ve hem Türkiye hem de İran sınırlarıydı. Şevardnadze, Türkiye de dahil olmak üzere Karadeniz çevresindeki ülkeler arasında bölgesel bir antlaşma arzulayabilirdi ama Rusya'nın generallerini sadece Güney Kafkasya cumhuriyetlerindeki askerî üsleri ilgilendirmekteydi; hem Güney Kafkasya'yı kontrol etmek hem de *Rusya*'nın Ortadoğu sınırını korumaya devam etmek için. Hazar'daki petrol son derece önemliydi ve 1991'den itibaren Azerbaycan'ın yabancı yatırımcıların peşinden koşması ve Rusya Federasyonu topraklarını atlayarak petrolü çıkartma yolları arayışı Moskova'nın protestolarına yol açmıştı.[1] Stratejik hesaplarında Moskova Güney Kafkasya'ya Abhazya, Osetya ve Dağıstan'dan çok az sayıda karayoluyla gerçekleşen ulaşımı kontrol etmek istemekteydi.

1972-85 arasında Gürcistan KP'sinin Birinci Sekreteri olan Eduard Şevardnadze, Gürcistan'ın Sovyet idari sistemine ilişkin bağımsız yerel reformlara Moskova'dan önce giriştiğini, "yeniden yapılanmanın" aslında Gürcistan'da başladığını ve tarım ve ulaşımda özel girişimi teşvik ederek "Durgunluğu içeriden önledik" iddialarında bulunmuştu.[2] Fakat bu ekonomik denemelere dair başka bir görüş de şu olabilirdi: Herhangi bir resmî teşvike ihtiyaç duymadan, başarılı, hatta Orta Asya cumhuriyetlerindekileri bile geçen bir "ikinci ekonomi" yaratan, sadece

---

1. Amkuab ve Ilarionova, *Abkhaziya*, s. 109, 214, 219, 220-2, 226-7, 229, 232, 233, 244-5, vs; *The Economist*, "Oil pipelines - no way out", s. 92-3; *RFE/RL*, 1991, no. 27; 1992, no. 28.
2. Shevardnadze, *Future*, s. 30-2.

Gürcülerin, bir kişisel yükümlülükler ağı içinde varolan rekabetçi gösteriş geleneğiydi.[3] 1985'ten sonra Şevardnadze, SSCB dışişleri bakanı olması için Moskova'ya geri çağrıldığında ve Gürcistan liderliği daha düşük kalibrede insanların eline geçtiğinde, ekonomi (hem resmî hem de yeraltı) ve yozlaşmış bürokrasi gelişmeye devam etmişti. Gorbaçov'un "yeni düşüncesi"ne dair çok az işaret vardı; bunun yegâne istisnası, komünist rejimin kınanmasına dair son derece güçlü sanatsal bir çalışma olarak Gürcü filmi *Repentance*'ın[4] (1984'te çekilmiş ve hemen yasaklanmıştı) Şevardnadze'nin 1987'de araya girmesiyle halka açık gösterime girmesi olmuştu. Tengiz Abuladze'nin hicivsel, kısmen fantastik tarzda, Hitler, Stalin ve Beria'nın bir bileşimini canlandıran genelleştirilmiş bir diktatör karakterinin bulunduğu bu olağanüstü film tüm Sovyet yurttaşları ama bilhassa SBKP terörü sırasında Ruslardan daha az acı çekmemiş Gürcüler ve Kafkasya toplulukları için özel çağrışımlar içeren bir filmdi.[5]

Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerinde olduğu gibi, 1988'den itibaren Gürcü entelektüelleri Gorbaçov'un basın ve kamusal tartışmalarda, özellikle de resmî komünist tarihin sansürlediği 20. yüzyıl tarihinin çeşitli yanlarıyla ilgili tartışmalarda "açıklık" ilanını hemen benimsemişti ve Abuladze'nin *Repentance*'ı bu sürece çok uyan bir girişti. Böylece yeniden açılmış kilit meseleler arasında şunlar vardı: 1918'de başbakanı Noe Zhordania'yla birlikte kurulmuş bağımsız Gürcü demokrasisi, 1921'de demokratik Gürcistan'ın bastırılması ve askerin işgaliyle ihlal edilmiş Lenin'in Rusyası'yla antlaşma ve 1924'te Bolşeviklere karşı başarısız ayaklanma. Gürcü medyasında yeniden canlandırılmış daha sonraki olaylar da şunları içermekteydi: Stalin'in 1930'lar ve '40'lardaki terör dönemi; Meshetler ile diğerlerinin 1940'larda tehciri ve 1950'lerin Megrelya meselesi. Bunlara ek olarak, daimi meseleler de coşkuyla ele alınmıştı; özellikle de Gürcü dilinin savunulması ve Ruslaştırılmanın reddedilmesi.[6] Bir dil uzmanına göre,

---

3. Grossman, "The 'second economy'", s. 34-5; Mars ve Altman, "Cultural bases", s. 548-50, 559.
4. Başlığın Rusça *Pokayaniye*'den genelde kabul edilmiş *Repentance* [*Pişmanlık*] çevirisi, filmin Gürcüce adının, "itiraf", "kefaret" ve "gönül alma" gibi ifade edilebilecek "monanieba" anlamını tam olarak aktarmamaktadır; bu filmin temasına daha iyi uyan bir çeviri *Penance* [kefaret] veya *Retribution* [karşılık, öç] idi: V. Dal, *Tolkovyy slovar zhivago velikorusskogo yazyka*, 2. baskı, St. Petersburg, 1880-2, 4 cilt (yeni baskı 1955), C. III, s. 238; T. Gvarjaladze ve I. Gvarjaladze, *English-Georgian Dictionary*, Tiflis, 1975.
5. G. Blankoff-Scarr, "Tengiz Abulaje and the flowering of Georgian film art", *Central Asian Survey*, 1989, C. 8, no. 3, s. 61-86; "A Georgian film exhumes Stalinist past", CDSP, 1987, C. 35, no. 5, s. 1-7, 23; Shevardnadze, *Future*, s. 32, 172-3.
6. E. Fuller, "Filling in the 'blank spots' in Georgian history: Noe Zhordania and Joseph Stalin", *RFE/RL*, 1989, no. 13, s. 19-22; E. Fuller, "The republics in 1989: Georgia", *RFE/RL*, no. 52, s. 18-19; Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 294; Shevardnadze, *Future*, s. 32, 172-3, 200; S. Zaldastanishvili, *sakartvelos 1924 tslis amboKheba* (Münih baskısından yeni baskı, 1956), Tiflis, 1994.

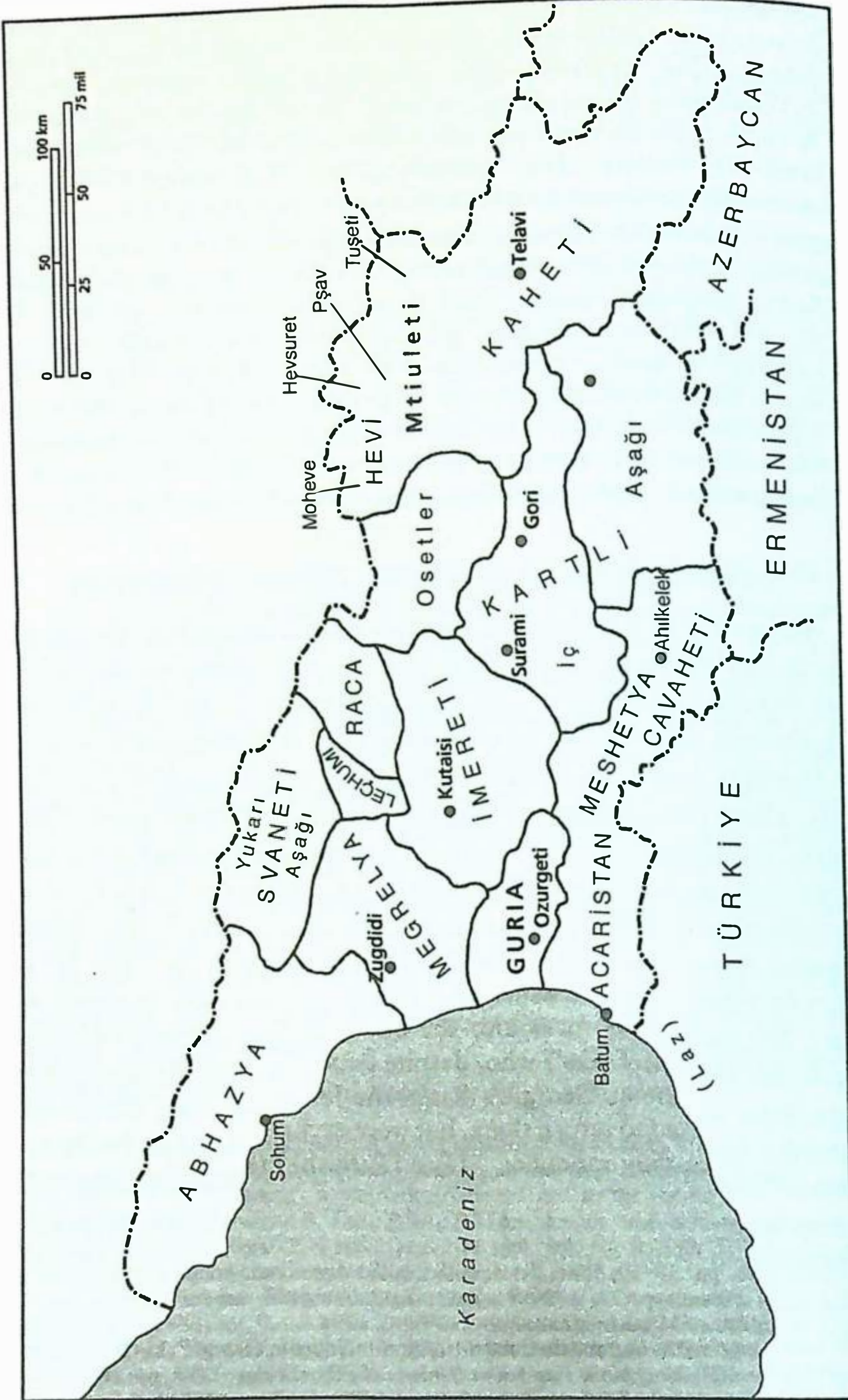
Gürcistan'a gelmiş bir ziyaretçinin dikkatini hemen, hem günlük işlevlerde hem de kültürel bağlamlarda Gürcü dilinin merkeziliği çeker... Sözlü iletişim, toplumun faaliyetlerinde İngilizce konuşulan çağdaş ülkelerden daha fazla ayinleştirilmiş bir rol oynar. Gürcüler... birçok telefon konuşması bekler ve yapar, geniş bir akrabalar, arkadaşlar ve tanıdıklar ağıyla günlük bazda temaslarda bulunur. Dış ülkelerden gelmiş akademisyenler ve iş amaçlı ziyaretçiler, sadece ilişki hedefli iletişimler amacıyla sürekli artan sayıda sosyal ziyaretlerde bulunmalarının beklendiğini görürler... öyle ki, zamanı sınırlı Batılıların herhangi bir iş yapabileceklerine dair umutları kalmaz... Gürcü gazeteleri sık sık dille ilgili makaleler yayınlar; ... özellikle 1989 ve 1993 yılları arasında dille ilgili çeşitli konularda çok sayıda makaleyle karşılaşılmaktaydı... Gerçekten de, *Gürcü Dili için Devlet Programı (1989)* Gürcü dili kullanımını teşvik etme programları arasına Gürcü dilinin tarihi, çağdaş yaşamdaki işlevi ve yazılı dilin saflığının savunulması üzerine gazete makalelerinin yayınlanmasını da dahil etmişti... Bu yüzden Gürcistan dil farkındalığı son derece yüksek bir toplum olarak nitelendirilebilirdi.[7]

GÜRCİSTAN'IN ETNİK ÇEŞİTLİLİĞİ VE ULUSALCILIĞI

Her ne kadar Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ savaşına katılmadıysa da, 1917'nin çok öncesine giden iç düşmanlıklarıyla Gürcistan'ın kendisi bir "ufak imparatorluk" idi.[8] Esasen Gürcü bölgelerinin dışında (doğuda Kartli-Kaheti ve Gürcistan'ın batısında da Mesheti, Guria, Megrelya ve Svaneti) Gürcistan SSC'si üç farklı etnik bölgeyi kapsamaktaydı: Acar Gürcülerinin (Müslüman) ÖSSC'si, Abhaz topluluğunun ÖSSC'si ve Büyük Kafkas Sıradağlarının güneyinde yaşayan Osetlerin ÖB'si (Harita 28'e bakınız). Buna ek olarak, ağırlıklı olarak Tiflis'in güneyinde Ermenistan sınırındaki ilçelerde yaşayan Azeri azınlıklar (cumhuriyetin nüfusunun %5,7'si), Tiflis ve diğer kentlerde yaşayan Ermeniler (%8,1) ve daha ufak sayılarda Avar, Kürt, Süryani, Rum ve diğerleri. Ayrıca sürgün edilmiş Müslüman Meshetler (Meshetya veya Ahıska Türkleri) topluluğu da vardı; 1944'te Orta Asya'ya tehcir edilmiş olmalarına rağmen, hâlâ Gürcistan'ın Samtshe-Cavaheti bölgesini anayurtları olarak kabul etmekte ve oraya dönmek istemekteydiler ama "Türk" kimliklerini reddetmedikleri sürece Gürcistan hükümeti tarafından dışlanmaktaydılar ki, bu Orta Asya'ya sürgünleriyle pekiştirilmişti.[9]

---

7. V. Law, "Language myths and the discourse of nation-building in Georgia", G. Smith, vb (Der.), *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands*, Cambridge, 1998, s. 168-9.
8. A. Sakharov, "Stepen svobody" (röportaj), *Ogonyok*, 1989, no. 31, s. 26-7.
9. Akhaltaksi, "Report from Georgia: On the Meshetians", s. 304-5; Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 217-18; E. Fuller, "'What are the Meshetians' chances of returning to Georgia?", *RFE/RL*, 1989, no. 26, s. 17-18; Cherkezishvili, vb, *On Ethnic Composition*, s. 10-11; E.Kh. Panesh ve L.B. Yermolov, "Turki-Meshetintsy (istoriko-etnograficheskiy analiz problemy)", *Sovetskaya etnografiya*, 1990, no. 1, s. 16-20, 23; *RFE/RL*, 1989, no. 24-6; 1991, no. 30, 32.

Harita 28: Modern Gürcistan'ın, tarihsel bölgelere veya prensliklere, Kartli'den farklı yerel dillere (Megrel, Svan, Laz, Abhaz) dayanan "toplumsal bölgeleri"; ve Gürcistan'ın kayda değer ölçüde Osetçe, Azerice ve Ermenice konuşan azınlıkları (R. Gachechiladze, *The New Georgia: Space, Society, Politics*, Londra, 1995, s.1-9, 14-26, 79-90).

Bundan başka, olayların kanıtlayacağı üzere, 170 yıllık Rus iktidarına rağmen, doğu (İran) ve batı (Türk) Gürcistan (esasen Kartvelyalılar ve Megrelyalılar arasında) eski farklılıklar ölmüş olmaktan uzaktı.[10] Gürcistan'da yaşayan Ruslar, emekli askerler ve hükümet görevlileri, Güney Kafkasya Askerî Bölgesi'nin birçok personeli ve sürgün edilmiş Duhoborların uzun süredir yerleşmiş toplulukları da dahil 341.000 civarındaydı (toplam nüfusun %6,3'ü).[11]

Böylece Gürcistan Cumhuriyeti'nde etnik huzursuzluk kaynağı birçok potansiyel sebep vardı ve Gürcülerin büyük kısmı, sadece Ruslar tarafından asimilasyona karşı çıkma değil, Gürcü kültürünü komşularına dayatma eğilimiyle birlikte aşırı derecede ulusalcı olduklarından,[12] Gorbaçov reformlarının harekete geçirdiği ayrılıkçı eğilimler fazlasıyla tedirginlik yaratmaktaydı. Bu, ulusal özkoruma açısından bakıldığında anlaşılır bir durumdu: Türk ve İran komşularının ellerinde yüzlerce yıl yaşadıkları hasarlardan sonra Gürcüler bölge ve nüfus olarak mümkün en büyük potansiyeli muhafaza etmenin çok önemli olduğunu düşünmekteydiler (Eğer Gürcü olmayan Abhazya ve Güney Osetya bölgeleri ayrılacak olurlarsa, Gürcistan cumhuriyeti topraklarının %18'ini kaybedecekti; diğer yandan Acaristan'ın daha az muhtemel ayrılması Gürcülerin kendi toprakları olarak gördükleri bölgenin beşte birinin kaybedilmesi anlamına gelecekti). Komünist memurlar Gürcistan'ın etnik azınlıklarına gösterdiği ilgiyi övmekteydi: Sekiz dilde eğitim ve yedi dilde hizmet veren medya programları.[13] Fakat Gürcüler, Müslümanların daha yüksek doğum oranının, kısa süre sonra onları kendi cumhuriyetlerinde geçmelerine sebep olabileceğinden korktuklarından, Ekim 1988'deki ilk gösterilerin bir kısmı Azerbaycan azınlık okullarını kapatılmasını talep etmişti.[14] Aslında Azerilerin 1926'dan beri Gürcistan'daki oranı, Gürcülerin kendilerininkinden fazla artmamıştı[15] ama bu Gürcülerin etnik azınlıkları zorunlu doğum kontrolüne tabi tutmaya dair seviyesiz konuşmalarını engellememekteydi.[16] Acaristan'ın başkenti

---

10. *Entsiklopedicheskiy slovar,* 1890-1907, C. XXXII, s. 150 ve *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya,* 1926-47, C. I, s. 113, Gürcü ve Megrellerin farklı uluslar olduğunu göstermişti.
11. Census 1989, Minneapolis, s. 444.
12. Ocak 1988'de Gürcü dilinde yayınlanan *Komunisti* gazetesi genç Gürcülere, diğer uluslarla ilişkili olarak "aldatıcı-yurtseverlik fikirleri... ulusal topluculuk, kendini övücü ve beğenmiş tavırlar" aşılandığını yazmıştı: S. Jones, "Georgian national identity in the 1980s", British Association for Slavonic and East European Studies Conference'da okunmuş bir sunum, Mart 1988, s. 16.
13. *Pravda,* 1 Temmuz 1988, s. 7; SBKP genel kurulunda G. Gumbaridze'nin konuşması, 20-1 Eylül 1989.
14. E. Fuller, "Marneuli: Georgia's potential Nagorno-Karabakh?", *RFE/RL,* 1988, no. 477; *RFE/RL,* 1988, no. 454.
15. 1926'da Azeriler Gürcistan nüfusunun %5,4'üydü ve 1989'da %5,7'si; aynı dönemde cumhuriyetteki Gürcülerin sayısı %66,8'den %70,1'e %3,3 artmıştı: Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 289.
16. Panesh ve Yermolov, "Turki-Meshetintsy", s. 21-3.

Batum'da, Ortodoks Hıristiyanların kiliselerinin dinsel kullanıma iade edilmesi için gösterileri ve Müslümanların Beria'nın sürgün ettiği Acarların ülkelerine geri dönmelerine izin verilmesi talepleriyle birlikte etnik gruplar arasında başka gizli eğilimler ortaya çıkmıştı. Bundan başka, 1985'ten beri mevcut dinsel hoşgörü Gürcüler tarafından Ortodoks Kilisesi'nin özgürlüğü olarak anlaşılmakta, İslama karşı ayırımcılık, özellikle Gamsakhurdia'nın destekçilerinin "saldırganca Hıristiyanlık yanlısı din değiştirme faaliyeti" yürüttüğü Acaristan'da sürmekteydi ve bazı Gürcü ulusalcıları "Bağımsız *Hıristiyan* Gürcistan çok yaşa!" sloganını benimsemişti.[17] Aralık 1988'de "Gürcü dili için devlet programı"nın yayılması da gerilimi artırmıştı; bu, cumhuriyetteki diğer uluslar için muhtemelen Gürcüleştirilme anlamına gelmekteydi.[18]

Sovyet Rusya'nın baskı organlarının Nisan 1989'da Gürcü göstericilere saldırıları sırasındaki vahşetlerinden sonra, cumhuriyette siyasi faaliyetlerde bir yükseliş olmuş, birçok yeni parti açılmış ve yeni siyasetçiler belirmişti. Bu, liderler, partiler ve sonunda Gürcistan'ın topyekûn bölgeleri arasında son derece kafa karıştırıcı bir sürekli değişim ve kavgalar dönemine yol açmış ve bu 1990 ve ötesine kadar sürmüştü.[19] Birçok Gürcü için yurtseverlik duyguları sıkı sıkıya Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne ve özellikle de 1907'de bilinmeyen kişiler tarafından öldürülmüş büyük âlim, yazar ve sosyal reformcu İlia Çavçavadze'ye bağlıydı.[20] 1987'de aziz mertebesine yükseltilmiş Çavçavadze birçok çağdaş grup ve partinin "Anayurt, Dil ve İnanç" adına konum almasına esin kaynağı olmuştu; bunlara "İlia Çavçavadze Gürcü Halkının Siyasi Gelişimi ve Eğitimi Derneği (1988)", Gamsakhurdia, Giorgi Çanturia, Merab Kostava ve İrakli Tsereteli'nin kurdukları rakip "İlia Çavçavadze Derneği: Dördüncü Grup" ve "Erdemli İlia Derneği" (1990) de dahildi. Ayrıca "aydın kesiminin siyaseten aynı fikirde, ılımlı" 30.000 kadar üyesi bulunan (herhangi bir gayriresmi kuruluştan çok daha kalabalık), SBKP esin kaynaklı "Rustaveli Derneği" vardı. Gürcü Halk Cephesi, ulusal Bağımsızlık Partisi, Ulusal Demokratik Parti, Yeşiller Partisi ve diğer birçoğuyla birlikte en azından toplam otuz üç parti ve grup vardı. Siyasi partilerin bu şekilde çoğalmasına karşılık, genelde çok az üyeleri vardı (bu Gürcülerin "partilere katılım konusundaki isteksizliklerini" göstermekteydi) ve dolayısıyla aşağıdaki yazar şöyle bir sonuca ulaşmaktadır:

---

17. E. Fuller, "Georgia's Adzhar crisis", *RFE/RL,* 1991, no. 32, s. 12; *RFE/RL,* 1988, no. 405.
18. Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 294; *RFE/RL,* 1988, no. 559. Bu program Ağustos 1989'da yasalaşmıştır: Hewitt, "Abkhazia", s. 277.
19. Gürcistan'da kaotik dönemin ilk safhalarının karmaşıklıkları J. Aves, *Paths to National Independence in Georgia, 1987-1990,* School of Slavonic and East European Studies Occasional Papers, No. 15, 1991'de kısa, öz ve açık bir şekilde açığa dökülmüştür.
20. Lang, *Modern History of Georgia,* s. 170-1, 176, 189, 195-6.

> Uygun şekilde oluşturulmuş kitlesel siyasi örgütlenmeler yaratma yetersizliği, sadece Gürcü toplumunda toplumsal iç bağlılık eksikliğini değil, ayrıca Muhafazakâr, Liberal, Sosyal Demokrat, [vs] gibi siyasi etiketlerin, bağımsızlık meselesi ele alınana kadar Gürcü kamuoyunun ilgisini çekmediğini göstermekteydi. Bu şartlar altında Gürcü siyaseti giderek kişilerin, özellikle de Gamsakhurdia'nın baskın olduğu bir alana dönüşmüştü; Gamsakhurdia, kuşku duyulamayacak kişisel karizması ve muhalif geçmişine ek olarak... istikrarlı bir çizgi izleyen az sayıdaki siyasi figürlerden biri izlenimi bırakmaktaydı.

Mart 1989'da Gürcüler, Sohum'da Abhazların, kültürel baskı ve ülkenin Gürcü yerleşimcilerin akınına uğramış olmasından dolayı Abhazya'nın doğrudan SSCB hükümetine bağlı bir SSC olması gerektiğine dair Moskova'ya ikinci kez yineledikleri isteklerine karşı bir gösteri düzenlemişti. Benzer gösteriler Tiflis'te de düzenlenmiş ve Temmuz ayında Abhazya'da şiddetli çatışmalar yer almıştı.[21] Bu pozisyonu gerekçelendirmek için Gürcüler Ruslarınkine benzer argümanlar kullanmıştı: Abhazya, tüm SSCB gibi, çok etnik gruplu bir yapı sergilediğinden, orada şimdi çoğunluğu oluşturmakta olan Gürcülerin de en az Abhazlar kadar yaşama hakkı vardı. Dolayısıyla, Gürcistan'ın bağımsızlığını isteyen Gürcü ulusalcıları, Gürcistan'ın "bölünmez" olduğunu ilan ederek ve Gorbaçov'un derinliği olmayan, aşağılayıcı "ayrılıkçı", "aşırı uççu" ve "bencilce amaç ve hırslar" gibi sözcüklerini, bağımsızlık talebiyle Gürcistan'ın "topraksal bütünlüğünü ihlal etmeye" çalışan her azınlık grubuna tatbik ederek paradoksal şekilde Rus emperyalistleriyle aynı yerde durmuş olmaktaydı.[22]

Gürcüler 1978 kadar erken bir tarihte cumhuriyetin anayasasında Gürcü dilinin itibarını alçaltan teklife karşı gösteriler düzenleyerek yoğun bir yurtseverlik sergilemişti. SSCB Anayasası'nda Kasım 1988'de yapılmış ve daha fazla merkezileşme ve Ruslaştırılma anlamına gelen değişiklikler Gürcistan'da, kendisini kitlesel siyasi gösterilerde ifade eden daha fazla öfkeye sebep olmuştu. Burada "yeniden yapılandırmaya" karşı ilk dikkat çeken tepki, Gorbaçov'un Rusya'nın ülkeye özgü alkolikliğiyle mücadele etmek için Gürcülere meşhur bağlarını sürmelerini emretmesi şeklindeki aşırıya kaçan girişimi yüzünden ortaya çıkmıştı. Büyük bir öfke belirmişti ve Eylül'de bariz şekilde Rus karşıtı gösteriler vardı.[23] Gürcistan'ın komünist geçmişini reddetmesi ve giderek artan

---

21. E. Fuller, "Abkhaz-Georgian relations remain strained", *RFE/RL*, 1989, no. 10, s. 25-7; E. Fuller, "Personnel changes in Abkhazia", *RFE/RL*, 1989, no. 32, s. 31-2; Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 296; *RFE/RL*, 1988, no. 14; 1989, no. 14-15, 30-1, 34, 36.
22. *Pravda*, 20 Eylül 1989, s. 20; Cherkezishvili, vb, *On Ethnic Composition*, s. 16, 20, 25, 31.
23. *RFE/RL*, 1988, no. 507, 518, 529; Roxburgh, *Second Russian Revolution*, s. 28-9; Shevardnadze, *Future*, s. 175.

bağımsızlık talebi burayı, "yeniden yapılandırma" başladığından beri Moskova'nın baskı kuvvetlerinin cezalandırıcı şiddetiyle karşı karşıya kalan ilk SSR yapmıştı; Litvanya ve Letonya'da kendini göstermesinden bir yıl önce. 1989 Baharı'nda, önerilmiş SSCB anayasal değişikliklerine karşı protestolar, ekonomik sorunlar ve Abhazya'nın ayrılma taleplerinden beş ay sonra (buna Gürcü KP liderliği, "kudurmuş düşmanlık ve siyasi etkisizlik" dışında bir tepki gösterememişti)[24] Tiflis'te kitlesel gösteriler ve bir açlık grevi başlamıştı. Gorbaçov'un buna tepkisi aynı zamanda, onun Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşme arzusunu tereddütsüz reddetmesi, Rus olmayan topluluklarla ilişkilere geçmede gösterdiği beceriksizlikten beri ilk gösteriydi. 9 Nisan sabahının erken saatlerinde kent merkezinde nöbet tutma eylemi düzenleyen binlerce Gürcüye kürekler sallayan ve gözyaşı gazı sıkan Rus Ordusu ve MVD birlikleri saldırmış ve saldırı ardında 20 ölü, binlerce yaralı veya gazdan etkilenmiş insan bırakmıştı. Bu saldırıya dair sempatik anlatısında Şevardnadze ilerleyen bir tankın karşında duran bir genç kadını, "iktidar patolojisi karşısında özgürlük arayışındaki ruhun kendiliğinden protestosunun" simgesi olarak anlatmıştı.[25] Askerî komutanlar bu suçtaki sorumluluklarını reddetmişlerse de, saldırı emrinin Moskova'ya danışan Gürcü KP liderliği tarafından verildiği açıktı.[26]

SBKP hükümeti saldırıyı kınamayı reddetmiş, bazı subaylar garip bir şekilde asıl suçun göstericilerin kendilerinde olduğunu ifade etmiş ve hiç kimse adalet karşısına çıkartılmamıştı;[27] bu olay zaten kritik olan durumu daha fazla ciddileştirmişti. Birçok Gürcü siyasi grubu, bazen ortak düşman Rus emperyalizmine kaşı değil de, kendi aralarında çatışmalara yol açmış farklı amaçlarla aktif hâle gelmişti ama sonuçta büyük kısmı iki görüşü paylaşmaktaydı: Gürcü olmayan ulusların nüfus artışı ve cumhuriyetin yönetim ve kültürünü Gürcüleştirme ihtiyacı.[28]

Muhtemelen Gürcü bireyciliğinden dolayı, belirmekte olan siyasi hareketler, Ermenistan ve Azerbaycan'dakinden daha çok, kişisel bir şekilde liderlerinin tuhaflıklarını yansıtmıştı. İlk etkili örgütler, bir yanda, Giorgia Çanturia önderliğindeki Ulusal Demokratik Parti ve İrakli Tsereteli önderliğindeki Gürcü Ulusal Bağımsızlık Partisi idiler;

---

24. Fuller, "The year [1989] in review: Georgia", s. 18.
25. Shevardnadze, *Future*, s. 193.
26. E. Fuller, "Official and unofficial investigations into Tbilisi massacre yield contradictory results", *RFE/RL*, 1989, no. 44, s. 26-9; Gudava ve Gudava, "Historical survey", s. 231-3; *RFE/RL*, 1989, no. 18-20, 22-3, 38, 42; Roxburgh, *Second Russian Revolution*, s. 131-2, 135.
27. *RFE/RL*, 1990, no. 15-16; 1991, no. 11; J. Wishnevsky, "Shevardnadze said to have threatened to resign in dispute over Tbilisi commission", *RFE/RL*, 1990, no. 5, s. 1-3; Shevardnadze, *Future*, s. 195.
28. E. Fuller, "Georgia's alternative election results announced", *RFE/RL*, 1990, no. 43, s. 24; Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 294.

her ikisi birlikte Ulusal Forum Bloğu'nu kontrol etmekteydi.[29] Diğer yanda da, Zviad Gamsakhurdia'nın kontrol ettiği Yuvarlak Masa / Özgür Gürcistan Bloğu vardı. Bu ikincisi, meşhur bir romancı olan babasının konumu ve bir ulusal muhalif olarak kendisinin daha önceki faaliyetlerinden dolayı son derece popülerdi; özellikle de memleketi Megrelya bölgesinde. Bir Gürcü uzamana göre,

> [Gamsakhurdia'nın] eylemleri Gürcü bağımsızlığına fanatik bir adanmışlık bağlamı içinde ele alınmalıdır. Onun... dinsel duyguları... Gürcü kilisesinin Gürcü devlet olma durumunun vücut bulmuş hâli olarak gören ulusal bir ideolojinin parçasıdır... Yazıları ve konuşmaları Gürcistan'ın geleceğine dair Mesihsel bir vizyonla birleşmişti. Onun en popüler çalışması olan *Sakartvelos sulieri missia* (Gürcistan'ın ruhani misyonu), Gürcü Hıristiyanlığını ulusun savunmasında bir militan ideoloji, ... Gürcistan'ın Doğu ile Batı arasında aracılık yapmak için "özel ruhani amacını"nın bir kaynağı olarak tanımlamıştı... Gürcistan'ı "antik ruhani bilgeliğin" vücut bulması ve tüm antikçağ dünyasına yayılmış güçlü bir "Ön İberya kültürün" kaynağı olarak tanımlayan, gerçek olarak kabul edilmiş mitolojik teorilerin düzensiz bir karışımıydı... Ulusalcı zihnin tipik bir yansıması ve geçmiş görkem ve farklılığa dair arayış olan bu kitapçık, tehlikeli derecede saf ve irrasyonel bir kişiliği açığa çıkarmaktadır. Çalışmada en ufak bir kuşkuculuk izi yoktur. Gürcistan üstün bir kültürdür. Bu derin etnik merkezciliğin sonucu, Gürcistan'ın tarihsel topraklarını paylaşan daha ufak ve aşağı kültürleri sınırlandıran bir politika olmuştu. Gamsakhurdia'nın diğer özellikleri... paranoya, komplocu bir düşünce yapısı, düşmanca bir komünizm karşıtlığı ve kendini yüceltme eğilimiydi... Gamsakhurdia'dan ayrılan meslektaşları hain olmuş ve eleştirel entelektüeller Moskova'nın maşaları ilan edilmişti... Gamsakhurdia kendisini, yine kendi sözcükleriyle, "anayurt sunağındaki fedakârlıklarıyla" Gürcü ulusal kahramanlarının uzun silsilesinde sonuncu kahraman olarak görmekteydi. Gamsakhurdia'nın mücadelesi "iyi" ile "kötü" arasındaydı.[30]

Aktif (ve silahlı) bir destekçiler kitlesi (kendisi gibi sofistike siyasi düşünceyle öne çıkmayan)[31] onun Gürcü bağımsızlığı kampanyası ve Gürcistan'ın "tüm dünyada ahlaki büyüklüğün bir örneği" olarak "yazgısı"na dair naif inancını zorlanmadan takip etmişti.[32] Gamsakhurdia'nın diktatörsel tavrı ve paranoyası Gürcistan'ı büyük bir karışıklık ve şiddet içine atmıştı; özellikle özel halklar olarak tanım-

---

29. E. Fuller, "Georgia edges towards secession", *RFE/RL*, 1990, no. 22, s. 14-18; *RFE/RL*, 1989, no. 36; 1990, no. 43.
30. S.F. Jones, "Georgia: the trauma of statehood", I. Bremmer ve R. Taras (Der.), *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge, 1997, s. 521-2.
31. E. Fuller, "Round Table coalition wins resounding victory in Georgian Supreme Soviet elections", *RFE/RL*, 1990, no. 46, s. 13-16; Fuller, "Democratization threatened", s. 43. Hâlihazırda alıntılanmış yazarın işaret ettiği gibi, Gamsakhurdia "cumhurbaşkanlığı seçiminde oy kullananların oylarının %87'siyle seçildiğinden... Onun "diktatörvari eğilimlerini" Gürcülerin büyük kısmı bir tehdit olarak algılamamıştı".
32. E. Fuller, "Gamsakhurdia's first 100 days", *RFE/RL*, 1991, no. 10, s. 10.

lanmayan Abhazlar ve Osetler kendilerini bu karışıklığın içinde bulmuştu.[33] 1990'nın sonunda, birleşik bir Gürcü ordusu yaratmaya yeterli bir merkezî otoriteden yoksun bir ortamda, cumhuriyetin 20.000 MVD'si, çeşitli milis kuvvetleri, Gorbaçov'un silahsızlanma emrine rağmen muhafaza edilmiş düzensiz birliklerle desteklenmişti. Gamsakhurdia, Tengiz Kitovani komutasında 12.000 kişilik bir "Ulusal Muhafız" birliği yaratmıştı. "Demokratik" hasımları da bir milis kuvveti yaratmıştı: Jaba İoseliani komutasında, 5.000 kişilik "Gürcistan Şövalyeleri" (*sakartvelos mkhedrioni*). Bu özel ordular Tiflis'in caddelerinde birbirleriyle çatışmış ve siyasi içerikli suçları arasında Çanturia'ya suikast girişimi de olmuştu.[34]

Nisan 1989 katliamının ardından Gürcistan'da 1 Mayıs törenleri düzenlenmemiş ama 26 Mayıs günü 1918'deki bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu kutlayan büyük gösteriler düzenlenmişti. 1990'a kadar başka gösteriler, özellikle de genç Gürcülerin Sovyet ordusuna alınmalarını protesto eden gösteriler yapılmış, bunlar beş kentte Lenin heykellerinin yıkılmasıyla doruk noktasına ulaşmıştı.[35] 1989 katliamının yıldönümü yaklaşırken, gelişmekte olan bir siyasi iktidar mücadelesinin meşum işaretleri vardı; bu iktidar mücadelesinde, ılımlı entelektüel Mamardaşvili'ye göre, "yeni hareketlerin liderlerinin bir kısmı bir kez daha komiserler gibi davranıyordu... bir kez daha yeni totaliter despotçuluğun elinde oyuncaklara dönüşmüşlerdi."[36]

GAMSAKHURDİA VE KAOS

Komünistlerin kontrolündeki mevcut Gürcü hükümetine güvenmeyen birçok siyasi grup 1990 Sovyet seçimlerinin boykot edilmesini istemiş ve bunların bir kısmı muhalif bir Ulusal Kongre için seçimler düzenlemişti. Bu baskıya ve Moskova demiryolunun Batı Gürcistan'da Samtredia kavşağındaki Gamsakhurdiacı ablukasına yanıt olarak Gürcü Yüce Sovyeti Ekim-Kasım'da çok partili seçim yapma kararı almıştı. Bu seçim Gamsakhurdia için büyük bir zaferle sonuçlanmış, onun Yuvarlak Masa koalisyonu 250 koltuğun 155'ini kazanırken Gürcistan KP'si 64 ve başlıca rakibi kabul edilen Demokratik Blok'sa sadece 4 koltuk kazanmıştı. Gamsakhurdia Sovyet'in başkanı seçilmiş ve cumhuriyetin

33. E. Fuller, "How strong is the Georgian opposition?", *RFE/RL*, 1991, no. 42, s. 27.
34. Fuller, "Democratization threatened", s. 43; E. Fuller, "Georgia's National Guard", *RFE/RL*, 1991, no. 7, s. 19; Fuller, "Gamsakhurdia's first 100 days", s. 11; Jones, "Adventurers or commanders?", s. 36-7, 42; *RFE/RL*, 1990, no. 39, 41, 51.
35. *RFE/RL*, 1989, no. 19, 21-2, 45-6; 1990, no. 3-4, 11, 15-16.
36. D. Imedashvili, vb, "Vesna v Tbilisi", M. Mamardaşvili'den bir yorumla birlikte, *Moskovskiye novosti*, 8 Nisan 1990, s. 5. Mamardaşvili sonunda radikal komünizm karşıtı Yuvarlak Masa / Özgür Gürcistan partisinin zorbaları tarafından öldürülmüştür: Bakınız, Fuller, "Gamsakhurdia's first 100 days", s. 10; Gachechiladze, *New Georgia*, s. 38.

adından "Sovyet Sosyalist" ifadesi çıkartılmış, bağımsız Gürcistan'ın (1918-22) eski bayrak ve ulusal marşına geri dönülmüş, yeni cumhuriyet hem insan haklarını koruyacağını hem de yasa ve düzeni sağlayacağını ilan etmiş ve ayrıca da Gürcü asker adaylarının Gürcistan'ın dışında askerlik yapmayacaklarına karar vermişti.[37]

Bu görünürde liberal tedbirlere rağmen, despotçuluk süratle Gamsakhurdia rejiminin ayırıcı özelliğine dönüşmüştü; özellikle Gürcü olmayan uluslarla ilişkisinde. Muhalif grupların medyaya erişim hakkını reddetmiş, sert bir sansür uygulamış,[38] yerel konseyleri sadece kendisine bağlı valilerle değiştirmiş ve süratle "Ulusal Muhafızları", Ulusal Kongre'nin "Şövalyeleri" ve liderleri İoseliani'ye karşı görevlendirmişti.[39] Gamsakhurdia'nın Gürcistan ve kendisi için şan ve şeref arayışı, bağımsızlığın ilan edildiği 9 Nisan 1991'e kadar sürmüştü. Yüce Sovyet tarafından cumhurbaşkanı seçilmesi Mayıs'ta, seçmenlerin %72'sinden fazlası diğer altı aday (bir kısmı kuşkulu yollarla seçimlerden çıkartılmıştı) yerine onu seçtiklerinde teyit edilmişti. Böylece Gürcistan'ın başına, demokrasiyi açıkça küçümsemesine rağmen potansiyel bir faşist despot geçmişti. Gürcü olmayan azınlıklardan nefreti son derece açıktı: Temmuz'da, ataları 1801'den önce Gürcistan'da yaşamış olanlar hariç herkesi dışlayan bir yurttaşlık yasası taslağı hazırlatmış ama reddedilmişti; nihai versiyon, ülkede son on yıldır yaşayan, Gürcü dilini bilen ve cumhuriyetin anayasasını tanıyan herkesi yurttaşlığa kabul etmişti.[40]

Beklenildiği gibi, Gamsakhurdia'nın siyasi sert konuşmalarında Rus ve komünist her şeye karşı son derece büyük nefretini sergilemekten sakınmıştı. Buna rağmen, Ağustos 1991'de, Moskova darbesini süratle kınamaktan epey uzak kalarak "Ulusal Muhafızlar"ın komplocuların şart koştuğu gibi Gürcü MVD'lerine bağlanmalarını kaçamaklı konuşarak istemiş ve hatta emretmişti.[41] Bu bir isyana ve Kitovani'nin Muhafızları Tiflis'ten çekmesine yol açmıştı. Eylül'de Gamsakhurdia'ya karşı geniş protestolar yer almış ve buna karşı birliklerinin göstericilere ateş

---

37. Fuller, "Democratization threatened", s. 43; Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 298-9; *RFE/RL*, 1990, no. 12, 22-3, 31-2, 35, 45, 47.
38. Bu tedbirlerin George Orwell'in "düşünce kontrolüne" benzerliği belirtilmiştir; etkilerinden biri, Gürcistan'daki olaylar hakkında basın raporları üretmek olmuştu; bunlar o kadar taraflı, eksik ve çelişkiliydi ki, haklarında yorum yapmak imkânsızdı: Fuller, "Georgia's Adzhar crisis", s. 9, 10.
39. Fuller, "Gamsakhurdia's first 100 days", s. 10-13; Fuller, "Georgia's National Guard"; E. Fuller, "Georgia threatens to expel journalists", *RFE/RL*, 1991, no. 7, s. 18-20; Fuller, "Real independence", s. 50; Jones, "Adventurers or commanders?", s. 39; Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 294-5; *RFE/RL*, 1989, no. 47-8; 1990, no. 32, 51.
40. E. Fuller, "How wholehearted is support in Georgia for independence?", *RFE/RL*, 1991, no. 15, s. 19-20; E. Fuller, "Georgia declares independence", *RFE/RL*, 1991, no. 16, s. 11-12; E. Fuller, "The Georgian presidential elections", *RFE/RL*, 1991, no. 23, s. 20-3; *RFE/RL*, 1991, no. 27.
41. E. Fuller, "The Transcaucasian republics equivocate", *RFE/RL*, 1991, no. 36, s. 40-2; Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 300-1; *RFE/RL*, 1991, 0 35-6.

açmasını emretmişti. Olağanüstü hâl ilan edilmiş, Tiflis'e, görünürde Gamsakhurdia'nın hükümetini korumak için Megrel destekçilerden ibaret kalabalıklar çağrılmış ve Kasım'da, demokrasi görüntüsünden vazgeçmiş ve kişisel olarak gizli polisin komutasını üstlenmiş Gamsakhurdia Gürcistan diktatörü olmuştu.[42] Artan şiddet, Gamsakhurdia'nın birlikleri ile Ulusal Muhafızlar arasında Aralık'taki sokak çatışmalarının habercisi olmuş ve sonunda Tiflis'in Yüce Sovyet binasında kuşatılarak nefret duyduğunu iddia ettiği Moskova'dan yardım istemek zorunda kalmıştı. Gamsukhardia'nın kısa despotluğu, Ermenistan'a ve oradan da Batı Gürcistan'a kaçtığı 6 Ocak 1992'de sona ermişti.[43] Burada, abartılı bir şekilde Megrel-Abhaz cumhuriyetinin kurulduğunu ilan etmiş ve 16 Ocak'ta Zugdidi'deki karargâhından Tiflis'e savaş ilan ederek 5.000 kişinin başında ilerlemeye başlamıştı. Ardından kaotik bir dizi ilerleme ve gerileme gelmiş, Batı Gürcistan'ı yağmalayan Gamsakhurdia'nın birlikleri köprüleri havaya uçurur ve görevlileri kaçırırken, Tiflis'teki destekçileri de Haziran'da başarısız bir darbe yapmıştı. Bundan sonra Gamsakhurdia Çeçenistan'a kaçmış, destekçilerinin nafile kampanyaları, sonunda Ocak 1994'teki intiharına kadar sürmüştü.[44] Bu arada muhalefet partileri Tiflis'te, iç savaş sona erene kadar kontrolü ele geçirmek için bir Askerî Konsey oluşturmuştu. Konseyin daveti üzerine Şevardnadze Mart 1992'de Gürcistan'a gelmiş ve geçici Devlet Konseyi'nin başı tayin edilmişti. Ekim'deki seçimler, otuzdan fazla partinin temsil edildiği bir parlamentoyla sonuçlanmış ve Şevardnadze açık bir oyla (seçmenlerin %59'u) başkanı seçilmişti. Bununla beraber, Gürcistan'ın iç bölünmesi ve hukuksuzluk sürmüş ve her ne kadar Kitovani'nin Ulusal Muhafızları ve İoseliani'nin Şövalyeleri ismen Askerî Konsey'e bağlanmıştıysa da, aralarındaki rekabet devam etmişti. Milisler, Şevardnadze'nin dağılmalarını isteyen emirlerine itaat etmemiş ve o da böylece kendisini gücü olmayan, "buyruklarının etkisi Tiflis'i aşmayan" ve 1994'e kadar merkezî bir ulusal ordu oluşturması mümkün olmamış bir hükümetin başında bulmuştu.[45]

Gürcistan, dört yıllık karışıklıktan sonra bir araya gelmeye büyük ihtiyaç duymaktaydı. Bu dönem sırasında ekonomi feci şekilde ihmal

---

42. Fuller, "How strong is the Georgian opposition?"; *RFE/RL*, 1991, no. 37-40, 46, 48; J. Russell, "The two-edged sword of independence", J. Amodia (Der.), *The Resurgence of Nationalist Movements in Europe*, Bradford, n.d., s. 88.
43. E. Fuller, "Georgian president flees after opposition seizes power", *RFE/RL*, 1992, no. 3, s. 4-7; *RFE/RL*, 1992, no. 2.
44. M. Binyon, "Trapped Georgian national leader commits suicide, says wife", *The Times*, 6 Ocak 1994, s. 10; Fuller, "Georgian president flees", s. 7; A. Lieven, "Ousted Georgian leader refuses to compromise", *The Times*, 6 Ekim 1993; *RFE/RL*, 1992, no. 3-5, 7, 15-16, 29-30, 33, 38; *The Times*, "Zviad Gamsakhurdia" (ölüm ilanı), 6 Ocak 1994.
45. E. Fuller, "The Georgian parliamentary elections", *RFE/RL*, 1992, no. 47, s. 2-3; Jones, "Adventurers or commanders?", s. 36, 42-6; *RFE/RL*, 1992, no. 10, 12, 42.

edilmiş ve aynı zamanda Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaştan da etkilenmişti. SSCB'nin "Güney Kafkasya" ekonomik bölgesinde Gürcistan'ın ağır sanayiye başlıca katkısı, Batı Gürcistan'da Kutaisi yakınında demir dışı metaller ile kömür çıkartılması ve Tiflis yakınındaki Rustavi'de Azerbaycan'dan gelen demir cevherinin işlendiği demirhane olmuştu. Fakat 1988'de Rustavi demirhanesi iflas etmiş ve bu tarihten sonra Karabağ çatışması enerji kaynaklarını etkilemişti. Çünkü Gürcistan sık sık sekteye uğrayan Azerbaycan'dan gelen gaz ve petrol boru hatlarına ve 1991'de kapatılmış olan Ermenistan'ın Metsamor Nükleer Santralı'na bağlıydı. Batı Gürcistan'da Zestafoni Demir Dökümhanesi'nin sebep olduğu yoğun hava kirliliği 1970'lerden itibaren protestolara yol açmış ama Moskova Devlet Planı için olan önemi kapatılmasını engellemişti. Bundan başka, Gürcistan, Ermenistan gibi, ulusal kaynaklarını biraz daha tüketen doğal felaketler yaşamıştı. 1987'de Svanetyan dağlarında daha aşağıdaki ilçeleri hedeflemiş büyük çığ felaketleri ve 1991 depremleri, Güney Osetya da dahil olmak üzere Tiflis'in doğusunda geniş bir alanı harap etmişti. Bu yüzden, Gürcistan ekonomisi kaotik Gamsakhurdia olayı başlamadan önce bile büyük zorluklar içindeydi; bu tarihten sonra daha da kötüleşerek "tam bir afete" dönüşmüştü.[46]

Gamsakhurdia'nın ayrılmasından sonra Şevardnadze, dürüstlüğüyle meşhur becerikli bir devlet adamı olarak kendisini, parçalanmış ekonomiyi yeniden eski hâline getirmeye, demokratik kurumları geliştirmeye ve Rusya'yla ilişkilerde bir diplomatik uzlaşmaya adayabilirdi, eğer Gürcüler kendilerini en yakın komşularıyla bir çatışmalar ağı içinde bulmasalardı.

GÜNEY OSETYA

Gamsakhurdia'nın kışkırttığı savaşlar (bir Gürcü yazarın "siyasi kültürün ve demokratik kurumların olmamasının doğal sonucu" olarak açıkladığı)[47] etnik sorunları son derece ağırlaştırmıştı; sadece cumhuriyetteki Gürcü olmayan toplulukları değil, özellikle Osetler ile Abhazları ve onlar aracılığıyla da Kuzey Kafkasya topluluklarını da kapsamaya başlamıştı: Çerkezler, Balkarlar, Karaçaylar, Kuzey Osetler, Çeçenler ve Rus Kazakları da dahil olmak üzere diğerleri.

Gamsakhurdia'nın etnik saldırganlığıyla ilk karşılaşan topluluk Osetler idi; Gürcistan'ın Tshinvali çevresindeki Güney Osetya Özerk

---

46. Fuller, "Transcaucasia: ethnic strife threatens democratization", s. 23; V. Kadjaya, "The pain of Svanetia", *Soviet Weekly,* 13 Şubat 1988, s. 15; *RFE/RL,* 1988, no. 461, 477; 1989, no. 43; 1991, no. 5, 7, 19, 26; Shevardnadze, *Future,* s. 175.
47. Gachechiladze, *New Georgia,* s. 39.

İli'nde yaklaşık 65.000 Oset yaşamaktaydı (nüfusun %66'sını oluşturmaktaydılar). Buna ek olarak, Orta Gürcistan'da Gori ile Tiflis arasında ve daha doğuda dağılmış paketler hâlinde 66.300 Oset yaşamaktaydı.[48] "Özerk" ilde, Oset Halkının Sözcüğü (Ademon Nikhas) Partisi gerçek bir özerklik, daha fazla ekonomik ve toplumsal gelişim, Osetçenin ilin resmî dili olarak tanınma, ÖSSC statüsüne yükseltilme ve (en kışkırtıcı olanı) Rus Cumhuriyeti'ne ait olan Kuzey Osetya'yla birleşmeyi talep etmekteydi. Eylül 1989'dan itibaren birçok gösteri ve siyasi toplantıyla dayatılmış ve şüphesiz Kuzey Osetya'nın desteklediği bu talepler,[49] anlaşılır bir şekilde Gürcü hükümeti tarafından "istikrarsızlık" tehdidi yaratan "saçma toprak iddiaları" olarak reddedilmişti (gerçekten de bunların sonucu, Gürcistan'ın bölünmez bir parçası Güney Osetya'yı kopartarak açık bir delik oluşturmaktı ve bu, Gürcistan için olanaksız bir duruma yol açacaktı). Genç Gürcülerden oluşan çetelerin Kasım'da Tshinvali'ye giderek Osetya karşısı gösteriler düzenlemesi durumu daha iyi bir hâle getirmemiş, şiddetli çatışmalara ve MVD birliklerinin müdahalesine yol açmıştı. İki tarafta silahlı kişilerin insanları gelişigüzel öldürmelerinden sonra Ocak 1990'da Moskova bir kez daha Güney Osetya'da "düzeni sağlamak" için MVD birlikleri göndermeye karar vermişti.[50] Gösteriler her iki tarafta da, Tiflis Yüce Sovyeti'nin bir sonraki çok partili seçimden sadece tek bir etnik bölgede faaliyet gösteren, Oset Halkının Sözcüğü gibi örgütleri yasaklayan bir yasa geçirmesiyle gerilimin yükseldiği Ağustos'a kadar sürmüştü. Buna karşı çıkan Osetler 20 Eylül 1990'da Tshinvali'de "Güney Oset Demokratik Sosyalist Cumhuriyeti"nin egemenliğini ilan etmiş ve bunun ardından, tahmin edilebildiği gibi Tiflis ve Moskova'nın bunu reddetmesi ve iki yıllık iç savaş gelmişti.[51]

Gamsakhurdia'nın Kasım 1990'da iktidarı ele geçirmesi, beraberinde, onun yeni Gürcü hükümetinin şovenist görüşlerinin ilan edilmesini de getirmişti. Destekçileri, Osetleri "suçlular", "tavşanlar gibi üreyen" ve "Gürcüleri nüfus anlamında boğan" "cahil, vahşi insanla" olarak adlandırmaktaydı.[52] Osetlerin, tıpkı Azeriler gibi, Gürcistan'da yaşamalarını sağlayan devredilemez hakları olmadığı ilan edilmişti; çünkü görünürde son zamanlarda göç etmişlerdi (Gürcü ulusalcıları bunu en

---

48. N. Marr ve M. Briere, *La langue géorgienne*, Paris, 1931, s. 8 ve 9 arasında harita; *Narody Kavkaza*, C. II, s. 16'nın karşısında Güney Kafkasların etnik haritası.
49. E. Fuller, "The South Ossetian campaign for unification", *RFE/RL*, 1989, no. 49, s. 17-20; *RFE/RL*, 1989, no. 48; 1990, no. 35.
50. Fuller, "South Ossetian campaign", s. 19; E. Fuller, "Georgian parliament votes to abolish Ossetian autonomy", *RFE/RL*, 1990, no. 51, s. 8; *Pravda*, 20 Eylül 1989; *RFE/RL*, 1989, no. 41, 49; 1990, no. 3.
51. Fuller, "Georgian parliament votes", s. 9; Gachechiladze, *New Georgia*, s. 182; Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 295-6; *RFE/RL*, 1990, no. 35, 39, 51.
52. S. Richards, "All hell let loose", *The Times Saturday Review*, 14 Aralık 1991, s. 14.

geç 19. yüzyıl olarak belirlemekteydi) ve bu yüzden de Gamsakhurdia topyekûn Kuzey Osetya'ya atılmalarını talep etmişti. Bunu dayatmak için, 11 Aralık'ta hükümeti Güney Osetya Özerk İli'ni lağvetmiş ve bu bölgede olağanüstü hâl ilan etmişti. Osetlerin Gorbaçov'a başvuruları Gamsakhurdia'nın eyleminin anayasal olmadığı kararı ve Ocak 1991'de Gürcü polisi ve KGB'nin Güney Osetya'dan ayrılmasını emreden bir hükümle sonuçlanmıştı. Gamsakhurdia, burası Gürcü toprağı olduğu için bunu reddetmiş ve bunu haklı göstermek için Moskova'nın o sırada Litvanya'ya yaptığı askerî müdahaleye işaret etmişti.[53] Bu arada Gorbaçov, etnik çatışmaların potansiyel sebebi olarak mevcut sınırların değiştirilmesini yasaklayan politikasıyla uyumlu bir şekilde, bir kez daha Güney Osetlerin egemenlik ilanını reddetmiş ve bu onları Gürcü ulusalcı militanların insafına bırakmıştı. Gürcistan'ın buna yanıtı "Güney Osetya"yı lağvedip yurttaşlarına özyönetimsiz "kültürel özerklik" sunmak olmuş ve Nisan'da Tshinvali ve Znauri ilçeleri Orta Gürcistan'a ilhak edilmişti.[54]

Bu süre içinde "Güney Osetler" barikatlar kurarak Gürcü birlikleriyle karşılıklı silah atışlarında bulunmuş, Gürcü ulusalcı milisleri de yolları kapatarak Tshinvali ve Java'ya erzak tedarikini engellemişti. Birçok Güney Osetyalı mülteci, dağlardaki tehlikeli geçitleri kullanarak Kuzey Osetya'ya kaçmış ve Nisan 1991'in sonunda burada 25.000 mülteci toplanmıştı. Bundan başka, Güney Osetya'daki olaylar, daha büyük Kuzey Osetya ÖSSC'sinin halkından destek gelmesine yol açmış ve bu sadece güneyli hemşerilerine yiyecek temini şeklinde değil, Gürcülere karşı savaşa katılacak gönüllüler şeklinde de olmuştu.[55]

Ocak'ta yoğun bir savaş baş göstermiş, "Güney Osetya hükümeti"nin isteği üzerine, iki tarafı ayırmak için SSCB MVD birlikleri ve bir Ordu garnizonu gönderilmişti. Gamsakhurdia, Gorbaçov'un Gürcü birliklerini çekme emrine uymayı reddetmişti; bu birlikler zaten Osetleri, Tshinvali'de ve çevresindeki Gürcü milislerinden korumamaktaydı. Tam tersine, Gamsakhurdia'ya göre, SSCB MVD birlikleri gelir gelmez "ayrılıkçılara" yardım etmeye başlamıştı. Ateşkesler yapılmış ve bozulmuştu, Oset özsavunma gücü silah temin etmek için polis karakollarını yağmalamış ve keyfi silah atışları, yağmalar ve evlerin yakılmasıyla birlikte Gürcü etnik terörü yayılmıştı; öyle ki, Nisan'ın ortasında elliden fazla Oset köyü yok edilmiş ve sakinleri kovulmuştu; bu da Tshinvali veya Kuzey Osetya'ya sığınan mültecilerin sayısını artırmıştı. Böylece,

---

53. Fuller, "Georgian parliament votes", s. 8-9; Fuller, "Democracy threatened", s. 43; Jonse, "Georgia: a failed democratic transition", s. 295-6; *RFE/RL*, 1990, no. 51-2; 1991, no. 3-5.
54. *RFE/RL*, 1991, no. 9, 11, 15, 19-20.
55. E. Fuller, "South Ossetia: analysis of a permanent crisis", *RFE/RL*, 1991, no. 7, s. 22; *RFE/RL*, 1991, no. 1, 3-4, 7-8, 12, 16, 19.

"Yuvarlak Masa" hükümeti Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ederek Rus baskısından şikâyetçi olurken, kendileri de aktif bir şekilde "Güney Osetyalılara" baskı uygulamaktaydı. Bir yol ablukası Osetlerin kontrolündeki ilçelere yiyecek ulaşmasını engellerken Gürcistan'ın elektrik kaynaklarını kesmesi Güney Osetya'da daha fazla zorluklara sebep olmuştu. SSCB MVD'nin görevi ulusalcı gerillaları silahsızlandırarak dağıtmak olduğundan, birlikleri sürekli Gürcülerle ve bazen de Osetlerle silahlı çatışmaya girmekteydi. Rus birlikleri Gürcistan ablukasını ancak Nisan'da delmeyi başarmış, Tshinvali'nin aç nüfusuna erzak ulaşmasını sağlamıştı.[56]

Her ne kadar yoğun çatışmalar ve Tshinvali'nin bombalanması Mart ve Nisan'a kadar sürmüştüyse de, Tiflis bir ateşkes sağlanmış gibi hareket etmekte ve bu tür çatışma haberlerini Kuzey Osetya'nın iftiraları olarak kabul etmekteydi. Gamsakhurdia'nın başvurduğu başka bir argüman da Güney Osetya'yı birbirine katanın Gürcü değil, Gürcistan'ı istikrarsızlaştırmak ve bağımsızlığını sekteye uğratmak isteyen (ki bu epeyce muhtemeldi) Rus birlikleri olduğuydu. Ardından Moskova'nın kontrolündeki ulaşım ağını ve fabrikaları etkileyen bir grev kışkırtmış, SSCB Yüce Sovyeti'ndeki bazı fraksiyonların, kan dökülmesini önlemenin tek yolu olarak Güney Osetya'ya doğrudan cumhurbaşkanı tarafından yönetilme uygulamasının dayatılmasını talep etmesine sebep olmuştu.[57] Bu arada Gamsakhurdia çatışmayı Gürcü Osetlerinin kendilerinin başlattığını ilan etmiş ve artık Güney Osetya var olmadığından, Kuzey Osetya'nın kendisini "Osetya" olarak yeniden adlandırılmasını tavsiye etmişti.[58]

Bölgede Nisan-Haziran 1991'deki depremler biraz daha yıkıma sebep olmuş, Tshinvali ve Java'nın büyük kısmı harap olmuştu. Aynı zamanda, Tshinvali'nin Gürcü sakinlerinin tamamı yerlerinden atılmış, kent Osetlerin eline geçmişti; Gamsakhurdia bunları "eşkıya" olarak önemsizleştirmişti.[59] Ancak Ağustos 1991'deki Moskova darbesinden sonra SSCB'nin halefi Rus Federasyonu, Gamsakhurdia'nın Gürcistanı'nı insan haklarını ihlal etmekle suçlamış ve çatışmayı sona erdirmediği takdirde ekonomik ambargoyla tehdit etmişti. Bu arada Güney Osetya'daki Rus kadınları Gürcistan'ın "soykırımsal" politikası nedeniyle BM ve Batılı devletlere başvurmuştu. Kasım 1991'de "Tshinvali'de neredeyse hiç Gürcü kalmamıştı ve komşu köylerin büyük kısmı ya yakılmış ya da terk edilmişti". Buna rağmen, Gürcistan, 17.000 asker, zırhlı araç

---

56. Fuller, "South Ossetia: analysis", s. 21; *RFE/RL*, 1990, no. 52; 1991, no. 3-8, 10-19, 21, 24.
57. *RFE/RL*, 1991, no. 8, 14-16, 18.
58. Güney Osetya'daki Osetlerin sayısı, Kuzey Osetya OSSC'sinin 335.000'ine karşılık 65.000 idi: Census 1989, Minneapolis, böl. 2, s. 444; Moskova, böl. 2, s. 24; *RFE/RL*, 1991, no. 34, 41, 44.
59. *RFE/RL*, 1991, no. 19, 21, 24, 26, 36.

ve tankla Tshinvali'ye tekrar saldırarak kente yiyecek maddelerinin ve tıbbi malzemelerin girmesini engellemişti. Bu arada Rus MVD'si şiddeti önlemek için orada birlikler bulundurma isteğini bir kez daha tekrarlamış ve Moskova, durum "istikrar" kazanıncaya kadar Gürcistan'la ekonomik antlaşma yapmayı reddetmişti.[60]

Bu arada Gürcüler arasındaki karışıklık, Gamsakhurdia'nın yandaşları ve Kitovani'nin Ulusal Muhafızları arasındaki çatışmalarla Aralık 1991'de bir kademe daha yükselirken, "Güney Osetya hükümeti" anayurdun savunması için tüm erkek ve kadınları askere çağırmıştı. Ama Gürcü hükümetinin Tshinvali'ye son saldırısı, kendi içinde Gamsakhurdia'ya karşı savaş ve sonunda Ocak 1992'de iktidardan düşürülmesi yüzünden hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti. Bu arada, "Güney Osetler" bağımsızlık ilanını bir referandumla teyit etmişti. Bu ilan Kuzey Osetya nüfusu arasında büyük coşku yaratmıştıysa da, Rusya'nın sadık uyrukları olan liderleri, yerel etnik ilişkilere dair düşüncelere kayıtsız kalmış ve Gürcistan'la ilişkileri karmaşıklaştırmaktan kaçınmışlardı.[61]

Şevardnadze'nin Mart 1992'de Tiflis'e varışı "Güney Osetlere" az teselli getirmişti; çünkü Rusya'nın onları kendi kanadı altına alma ihtimali SSCB'nin çökmesiyle kaybolmuştu. Şevardnadze süratle Rus birliklerinin büyük kısmının Gürcü topraklarından ayrılmasını ayarlamıştı ve Güney Osetya da buna dahildi. Gürcü ılımlıları şimdi barış hamlelerine girişmişti ve Mayıs'ta Güney Osetya Lideri Torez Kulumbegov, Şevardnadze'yle görüşmelere girişmişti. Daha mucizevi olan, Haziran ayında Soçi'de Şevardnadze ile Yeltsin arasındaki görüşmeydi; burada bir ateşkes ve Rus, Gürcü ve Oset birliklerinden oluşmuş bir "barış gücü" ayarlanmıştı. Rusya ile Gürcistan arasındaki bu düzenleme Gürcistan'ın "Güney Osetya" üzerinde süren egemenliği anlamına geldiğinden ve Kuzey ile Güney Osetya arasında önerilmiş birliği önemsemediğinden, bazı Tshinvali Osetleri, Gürcistan'a satıldıklarını ileri sürerek protestoda bulunmuşlardı.[62] En azından bu, Şevardnadze'nin "anlamsız ve düşüncesiz" olarak adlandırdığı savaşın sonunu getirmiş ve mültecilerin savaştan geri kalmış evlerine geri dönmelerine izin vermişti. Ateşkes Gürcülere, ülkelerinin güvenlik ve bütünlüğünün (şu an için) Rus etkisi, entrika ve silahlı gücünün doğrudan müdahalesi karşısında güvende olduğuna dair bir kez daha güvence vermiş ama Gürcistan'ın Osetlerinin topraklarının siyasi statüsünü hâlâ tanımsız bırakmıştı.[63]

---

60. Birch, "Ossetia: a Caucasian Bosnia", *RFE/RL,* 1991, no. 35, 44, 51/2.
61. A.S. Barsenkov, V.A. Koretskiy ve A.I. Ostapenko, *Politicheskaya Rossiya segodnya,* 2 cilt, Moskova, 1993, [2. kısım], s. 215-17, 256-7; *RFE/RL,* 1991, no. 49-50; 1992, no. 2, 5.
62. *Nezavisimiya gazeta,* 14 Temmuz 1992, s. 1, 3; 17 Temmuz 1992, s. 1, 3; *RFE/RL,* 1992, no. 18-20, 22, 28-9.
63. *Nezavisimiya gazeta,* 17 Temmuz 1992, s. 3; 18 Temmuz, s. 3; *RFE/RL News Briefs,* 1993, no. 9, s. 7.

Bir Gürcünün gözlemlediği üzere, her iki tarafa da uyan nihai barışçıl çözümü başarmak, "Gürcistan"daki popüler duygu bu bölgenin özerkliğinin, özellikle de "Güney Osetya" adı altında iade edilmesine karşı çıktığından zordu; çünkü bu, bir kez daha "iki Osetya'nın birleşmesi" anlamına gelecekti. Diğer yandan, Tshinvali'deki fiili hükümet hâlâ Kuzey Osetya'yla birleşmekte ısrar etmekteydi; bu, Gürcistan'ın büyük kısmının Rusya'ya ilhakı anlamına gelecekti.'[64] Rusya KP'sinin alışıldık olmayan (ama belki de hiçbir zaman önceden tasarlanmamış) uygulamasından kaynaklanan bu karmaşık bölgeler ve sınırlar sorusu, gerçekten de Gürcistan'ın geleceğine dair sorunlarla yüklüydü.

ABHAZYA

Ağustos 1990'da, Gürcistan'ın yeni seçim yasasının "Gürcistan'ın bütünlüğünün ihlalini" öneren her türlü siyasi partiyi yasaklamasına rağmen[65] (örneğin daha fazla etnik özerklik veya ayrılma), Abhaz Yüce Sovyeti devlet egemenliği ilan etmiş ve Ekim'de Gürcü olmayan yurttaşların büyük kısmı ya Gürcü Cumhuriyet seçimlerini tamamen boykot etmiş ya da komünistlere oy vermişti. Gürcü seçmenler Gürcü olmayan yurttaşları tercih eden partileri topyekûn boykot ettiklerinden, yöreye özgü ulusalcılık Gamsakhurdia'nın, Gürcü olmayan toplulukların neredeyse hiç söz hakkı olmadığı hükümetini tercih etmişti. Ulusal seçkinlik, Abhazya ve Acaristan'a dair kısa ve haklarının belirtilmesinden ziyade bunları sınırlamayı amaçlayan sadece on adet referansın olduğu yeni bir Gürcü anayasasında kutsallaştırılmıştı.[66]

Abhaz mutsuzluğuna dair kaba bir gösteri Kasım 1990'da, ziyareti sırasında Gürcü Ortodoks patriğini ve onun maiyetini taşıyan araçlara bir saldırı gerçekleştiğinde gelmişti.[67] Abhazlar Gürcü egemenliğini tanımadıklarını tekrar Mart 1991'de Gürcistan'ın birliğin korunması üzerine SSCB referandumunu boykot etmesini reddederek göstermişler ve büyük kısmı birliğin muhafazası için oy vermişti.[68] Abhaz hükümeti daha da ileri giderek Ocak 1992'de bağımsız bir devlet olarak Gürcistan'dan ayrılma ihtimalini ortaya atmıştı.[69] Fakat Gürcüler Abhazya üzerindeki hak iddialarını her şeyden önce mevcut nüfus rakamlarına dayandırmaktaydı ve bunlara göre 1989'da Gürcüler, Abhazya ÖSSC'sinde çoğun-

---

64. Gachechiladze, *New Georgia*, s. 182.
65. Jones, "Georgia. a failed democratic transition", s. 295-6; *RFE/RL*, 1990, no. 35, 45.
66. Gürcü Cumhuriyeti, *Constitution [sakartvelos respublikis konstitutsia]*, Ekim 1991, Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 295-7, 309 n. 30'da alıntılanmış; *RFE/RL*, 1990, no. 36, 45.
67. *RFE/RL*, 1990, no. 49.
68. *RFE/RL*, 1991, no. 11, 13. Oy kullanmış olanların %98'ten fazlası (oy kullanma hakkı olanların %51'i) lehine kullanmıştı.
69. *RFE/RL*, 1992, no. 7.

luğu oluştururken (%45,7) Abhazlar cumhuriyetin 525.061 sakininden 93.267'si olarak %17,8'de kalmaktaydı; onlara denk sayıda Ermeniler (%14,6) ve Ruslar (%14,3) da vardı. Ama Abhazlar şu andaki "azınlık" durumlarına, topraklarının Ruslarla 200 yıl önceki savaş ve onlar tarafından istilası, nüfuslarının Türkiye'ye kitlesel tehcirlerle ciddi şekilde azalması, 1921'deki kısa süreli özerklikleri, ardından gelen Gürcistan Cumhuriyeti'ne bağlanma ve bunun ardından Rusya ve Gürcistan'dan, Abhazya'nın tarım, turizm, sağlık tesisleri, tatil köyleri (diğer birlik cumhuriyetlerindeki ayrıcalıklı kişilere) için uygun çevresinden yararlanma amacıyla gelmiş yabancılar açısından bakmaktaydı.[70]

Abhazların bariz avantajları bir yana, birçoğu Tiflis hükümeti ve Abhazya'nın Gürcü sakinlerinin ayrımcılığıyla karşılaşmakta ve özerkliklerinin sahte olduğuna inanmaktaydı; çünkü "Abhazlar hükümette önemli göstermelik pozisyonlarda olsalar da, tüm kritik kararlar Tiflis'te ve Kartvelyalıların lehine olacak şekilde alınmaktaydı".[71] Abhaz ayrılmasına karşı istatistiksel argümana ek olarak, 1989'da Gürcü gazeteci ve siyasetçileri P. İngorokva'nın, uzun süre önce Gürcistan'da bile çürütülmüş düzmece fikri olan, Abhazya'nın en erken dönemlerden itibaren Gürcistan'a ait olduğu ve Abhazların buranın orijinal sakinleri değil, kuzeydeki dağlardan muhtemelen 200 yıl önce gelmiş oldukları ve "hiçbir zaman kendi devletleri olmadığı" iddiasını yeniden canlandırmıştı. Her ne kadar Abhazların akrabaları Abazaların 300 yıl önce dağların *kuzeyinden* Çerkezistan'a göç ettikleri bilinmekteydiyse de, en yüksek düzeyde, sadece Gamsakhurdia değil (Abhazya'nın aslında Megrellere ait olduğunu ileri sürmüştü), Şevardnadze hükümeti tarafından da bunun tersi görüş benimsenmişti.[72] Gürcülerin Abhazya'nın kendisi üzerinde hak iddia eden kibirli tavrı, "Abhazların kendi bölgeleri üzerindeki iddialarına dair tarihsel gerekçelendirme... tartışmasızdır" sonucuna doğru eğilim göstermektedir.[73]

Gorbaçov'un reformlarının başlaması Abhazları bir kez daha davalarını öne sürme konusunda cesaretlendirmiş ve Haziran 1988'de 60 Abhaz entelektüeli Gorbaçov'a bir mektup göndererek halklarının tarihini özetlemiş ve Abhazya'nın 1921'deki statüsünün Moskova'ya bağlı ama ikili bir antlaşmayla Gürcistan'la özel bağları olan bir birlik cumhuriyeti olarak iade edilmesi isteğinde bulunmuştu.[74] Bu, kendi

---

70. *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya*, 1926-47, C. I, s. 110-11; Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Gruziya*, s. 246, 249-54, 259-61.
71. *Abkhazian Letter*, 1988, Hewitt, "Abkhazia", s. 282'de alıntılanmıştır.
72. E. Fuller, "Georgia, Abkhazia and Checheno-Ingushetia", *RFE/RL*, 1992, no. 6, s. 6; Hewitt, "Abkhazia", s. 271-5; Lakoba, "On the political problems", s. 17; Cherkezishvili, vb, *On Ethnic Composition*, s. 12-13.
73. Hewitt, "Abkhazia", s. 286; Hewitt (Der.), *Abkhazians*, s. 18-19.
74. Lakoba, "History: 1917-1989", Hewitt, *Abkhazians*, s. 101.

kaderini tayin hakkı talep eden ve güçlü bir destek bulan Abhaz siyasi örgütlerinin belirmesiyle çakışmıştı: Adigelere (Birlik) ve Abhaz Halk Cephesi. Halk hareketi Mart 1989'da Lıhnı'da büyük bir toplantıyla doruk noktasına ulaşmış, burada tekrarlanmış Gürcistan'dan ayrı bir SSC statüsü isteği, Abhazya'nın Ermeni, Rus, Rum ve hatta Gürcü sakinlerinden oluşan 5.000 kişinin de dahil olduğu 37.000 kişi tarafından imzalanmıştı. Bu dilekçe (her zamanki gibi Moskova tarafından tanınmamış) Gürcistan'ın, Gürcü hükümetinin resmen desteklediği bir protesto kampanyası hâlinde, SSCB'den ayrılmaya dair kendi ulusalcı gösterilerini harekete geçirmişti. Nisan'da Gürcistan bağımsızlığı için açlık grevcileri Tiflis'te Sovyet birliklerinin saldırısına uğradıklarında, diğer Gürcüler de, Abhaz Üniversitesi'nin Gürcü kısmının Tiflis Üniversitesi'yle birleştirilmesini talep ederek Sohum'da açlık grevine gitmişti. Bunun sonucunda, Temmuz'da Sohum ve Oçamçira'da, ardında 18 ölü ve 450 yaralı bırakan çatışmalar çıkmıştı. Abhazya'da günlerce süren şiddetten sonra Moskova olağanüstü hâl ilan etmiş, tatilcileri buradan çıkartmış ve birkaç ay sürecek bir sokağa çıkma yasağı ilan etmişti. Bu arada, Abhaz sınırı yakınında Zugdidi'de bir MVD binası yağmalanmış ve Megrel milisleri silahları çalmıştı.[75]

25 Ağustos 1990'da, Gürcistan da dahil birçok Sovyet cumhuriyeti egemenlik ilan ederken, Sohum Yüce Sovyeti'nin Gürcü olmayan yarısını ayrı bir SSC olarak Abhazya'nın egemenliğinin iadesi için (bu SSC'nin yasaları hem SSCB'nin hem de Gürcü SSC'sinin yasalarını hükümsüz kılacaktı) oy kullanmaya kışkırtan sadece Gürcistan'ın ayırımcı seçim yasası benimsemesiydi.[76] Tiflis hemen bunu iptal etmişti, aynı şekilde 31 Ağustos'ta temsilciler toplantısında Abhaz Yüce Sovyeti'nin Gürcü yarısı da.[77] Gamsakhurdia güçleri 1991-2'de Tshinvali Osetleriyle savaşırken ve Gürcistan Ağustos 1991'de Rusya'dan bağımsızlığını ilan ettiğinde, Abhazlar Rusya'ya yönelmeye devam etmiş, Mart 1991 referandumunda ezici şekilde Sovyetler Birliği'nin devamı için oy kullanmış ve Ağustos darbe girişiminde Moskova komplocularının arzularına uymuşlardı. En son olarak da Temmuz 1992'de, çoktan iktidardan indirilmiş Gamsakhurdia, Çeçenistan'da sığındığı yerden Megrel kuvvetlerinin çıkışını yönetirken ve Şevardnadze, Gürcü devletinin başı olmuşken, Abhaz parlamentosu cumhuriyetin Gürcistan'a bağlılığını tanımadığını

75. E. Fuller, "Georgian prosecutor accused of inciting interethnic hatred", *RFE/RL*, 1990, no. 17, s. 12; Fulle, "Personnel changes in Abkhazia"; Hewitt, "Abkhazia", s. 277, 282-3; V. Popkov, "Soviet Abkhazia, 1989", Fuller, "Georgian prosecutor accused", s. 13 ve Hewitt, "Abkhazia", s. 283'de alıntılanmıştır; *RFE/RL*, 1989, no. 14-15, 30-1, 34, 36.
76. Amkuab ve Ilarionova, *Abkhaziya*, s. 13.
77. Abhaz Yüce Sovyeti'nin 25 Ağustos oturumunda, orada bulunan 72 temsilcinin (toplam 140) 70'i ayrılmak için oy kullanmıştı; 31 Ağustos toplantısında karşı oy kullanmak için 71'i oradaydı: *RFE/RL*, 1990, no. 36.

ilan etmiş ve cumhuriyetin 1925 anayasasındaki statüsüne döndüğünü ilan etmişti. Bu, Gürcistan'ın pek kınayamayacağı bir hamleydi; çünkü Gürcistan'ın kendisi Moskova'nın Şubat 1921'den beri yarattığı tüm devlet yapılarını "yasadışı ve geçersiz" ilan etmiş (bunların arasında Abhazya'nın Gürcistan'a bağlanması da vardı), Mart 1921'nin kendi kaderini tayin etmiş Abhaz SSC'sini onun anayasal selefi olarak benimsemişti. Ama Abhazya bunun üzerine bir antlaşma vasıtasıyla Gürcistan'la federal ilişkisini yeniden oluşturmayı önerdiğinde, Şevardnadze'nin güç düşkünü savunma bakanı Kitovani, tekrar boyunduruğu altına alma amacıyla Gürcü Ulusal Muhafızları'na Abhazya'yı işgal emri vermişti.[78]

Bu arada Abhaz-Gürcistan çatışması daha geniş bir Kuzey Kafkasya boyutuna sebep olmuştu. Ağustos 1989'da bir Kafkasya Dağ Toplulukları Kongresi toplayanlar Abhazlardı ve bu kongrede, 1917-19 olaylarını anımsayarak, bir Kafkasya Meclisi oluşturmak ve bölgelerini tek bir Kuzey Kafkasya Federal Cumhuriyeti kurmak için birleştirme amacıyla Abaza, Adıge, Çerkez, Kabardey, Balkar, Karaçay, Çeçen ve İnguş topluluklarının siyasetçileriyle bir araya gelmişlerdi. SSCB hâlâ varken, böyle bir birleşmenin muhtemel yararları, yerel liderlerin ayrı ayrı bağımsızlıklarını ileri sürme arzularından daha az önemliydi; ama SSCB'nin çöküşü sırasında Dağ Topluluklarının Kasım 1991'de Sohum'da düzenlenmiş Üçüncü Kongresi bir konfederasyon antlaşması onaylamış ve bir Kafkasya parlamentosu yaratmıştı. Bu potansiyel birlik gösterisinden ne Gürcü ne de Rus ulusal hükümetleri hoşnut kalmıştı; çünkü Abhazya ile Çerkez toplulukları arasındaki etnik yakınlığı yansıtmakta ve ulusal bölgelerin imparatorluk ürünü oluşturulmuş ve 1920'lerden beri, şartlara ve nüfuslarının arzularına bakılmadan SBKP tarafından zalimce muhafaza edilmiş statü ve sınırlarını reddetmekteydi. Abhazya da dahil Kuzey Kafkasya topluluklarının bağımsızlığı için oy kullanma ve Cahar Dudayev'in Çeçen devrimini desteklemenin yanında, Kongre, Gürcistan'a karşı Abhaz ve Güney Osetlere yardım için gönüllü birlikler örgütlemeye de karar vermişti.[79]

Abhazya'nın bu tür takviye birliklerine ihtiyacı, 1992'de Gamsakhurdia'nın Batı Gürcü destekçilerinin onun iç savaş çağrısına cevap vermesi ve Abhazya'da onlar ile Tiflis Askerî Konseyi'ne bağlı Gürcüler arasında patlak vermiş çatışmalarla belli olmuştu. Megrel

---

78. Amkuab ve Ilarionova, *Abkhaziya*, s. 17, 19, 20-1, vs; E. Fuller, "Abkhazia on the brink of civil war?", *RFE/RL*, 1992, no. 35, s. 4; Hewitt, "Abkhazia", s. 291; *RFE/RL*, 1991, no. 11, 13, 15, 35; 1992, no. 32.

79. Yu. Anchabadze, "History: the modern period", Hewitt, der, *Abkhazians*, s. 132-5; Bedzhanov ve Buzarov, "Vozrozhdeniye etnicheskogo samosoznaniya", s. 245; Fuller, "Georgian prosecutor accused", s. 12, n. 6; Fuler, "Georgia, Abkhazia and Checheno-Ingushetia", s. 5; Hewitt, "Abkhazia", s. 277, 282-3, 288; Lakoba, "History: 1917-1989", s. 101; *Nedelya*, 1990, no. 7, *CDSP*, 1990, C. 42, no. 8, s. 5-6'nın içinde; Ormrod, "North Caucasus", s. 470; *RFE/RL*, 1991, no. 46, s. 33.

birlikleri Rusya'dan gelen demiryoluna akınlar düzenlemiş, çeşitli Gürcü memurları kaçırmışlardı. Abhaz liderleri, bu ahlaklı bulmadıkları Gürcü iç savaşına doğrudan katılmaktan kaçınmış ama kendi durumlarını güçlendirmek için bu karışıklıktan yararlanmayı da ihmal etmemişlerdi. Mayıs'ta cumhuriyetin Gürcü MVD şefini mevkinden etmeyi başarısızca denemişler ve Temmuz'da Abhaz Yüce Sovyeti mevcut anayasayı tanımadıklarını ve 1925'in özerk Abhazya anayasasına döndüklerini ilan etmişlerdi.[80]

14 Ağustos 1992'de Gürcistan (şimdi Şevardnadze'nin liderliğinde) Abhazya'yla savaşına kaldığı yerden devam etmeye başlamıştı; buna hemen o anda sunulmuş bahane, Abhaz içişleri bakanının, Megreller tarafından kaçırılmış Gürcü güvenlik memurlarının serbest bırakılmalarına aracılık etme teklifiydi. Kitovani'nin Ulusal Muhafızları, görünürde rehineleri aramak için Abhaz sınırını geçmiş ve Sohum'da, bunu bir istila hareketi olarak gören Abhaz Ulusal Muhafızları'nın ateşiyle karşılaşmışlardı. Bu arada Abhazya'da yaşayan 1.700 Rus yurttaşı Rus paraşütçü kıyafetleriyle denizden tahliye edilmişti. Tiflis hükümeti Abhazya'nın "kaderini tayin hakkının" *Gürcistan içinde* olması şeklinde açıkça kabul edilmez bir teklif yaparken, Kitovani de Abhaz başbakanı Vladislav Ardzinba'nın istifasını isteyen bir ültimatom göndermiş ve ültimatomun süresinin dolmasıyla Gürcü birlikleri Sohum'a girerek Abhaz parlamento binasına saldırmış, beş kişiyi öldürmüştü.[81] Bazı Gürcülerin misyonları olarak gördükleri aşırı ulusalcı ruh, güçleri teslim olmadığı ve Ardzinba istifa etmediği takdirde tüm Abhaz halkının yok edileceği tehdidi içeren başka bir ültimatomda kendisini göstermişti.[82] Gürcü birlikleri geri çekilene kadar müzakere etmeyi reddeden Abhaz hükümeti Gudauta'ya kaçmış ve burada da kuşatılmıştı. Bu sırada Dağ Toplulukları Konfederasyonu'nun Gürcistan'a verdiği ültimatomun süresi bitmiş ve üyeler, "Gürcistan saldırganlara direnmeli" diyerek Abhazya'ya gönüllü birlikler göndermişti. Şevardnadze Abhazya'yla herhangi bir müzakereden önce bu gönüllülerin çekilmesini talep etmiş ve Yeltsin, Kuzey Kafkasyalıların (onları Rusya'nın uyrukları olarak görmekteydi) katılımını kınama hakkını üstlenmiş ve çatışmalar durmadığı takdirde Rus müdahalesiyle tehdit etmişti. Bu durum, bir Abhaz taarruzu Eylül 1993'te Sohum'u alarak savaşı sona erdirene kadar çeşitli ültimatomlar, ateşkesler ve artan kayıplarla sürecekti.[83]

---

80. H.-M. İbrahimbeyli, Röportaj, *Izvestiya*, 21 Eylül 1992, s. 12, *CDSP*, C. 44, no. 38, s. 12'nin içinde; *RFE/RL*, 1992, no. 10, 13, 15-16, 21, 32.
81. Amkuab ve Ilarionova, *Abkhaziya*, s. 4; *RFE/RL*, 1992, no. 30, 33-5.
82. General Karkarashvili, Gürcü gazetesi *Shvidi dghe*, 4-10 Eylül 1992, s. 3'de; Hewitt, "Abkhazia", s. 322, n. 102'de alıntılanmış.
83. D. Billingsley, "Military aspects of the war: the turning point", Hewitt (Der.), *Abkhazians*, s. 139-56; *RFE/RL*, 1992, no. 35-6.

GÜRCİSTAN'IN ACAR VE DİĞER MÜSLÜMANLARI

Gürcülerin elinde sadece Abhazlar ile Güney Osetler değil, aynı zamanda daha ufak azınlıklar da mağdur olmuştu (Dikkat çekici şekilde, Gürcistan'ın en büyük Gürcü olmayan topluluğu Ermeniler, Gürcülerle uzun ortak yaşamlarından dolayı ve Hıristiyan kiliseleri arasındaki teolojik ayrıma rağmen fazla ayırımcılık yaşamamıştı). Gürcülerin dinsel önyargılarının şiddetini sadece Mesheti'nin sürülmüş Gürcü Müslümanlarının kendi memleketlerine geri gelmelerine izin vermemeleri değil, aynı zamanda Acaristan ÖSSC'sinin Gürcü Müslüman topluluğuna kinci tavırları da göstermekteydi. 1990'da Gamsakhurdia hükümeti aptalca bir şekilde Acaristan ve Mesheti'nin komşu Ahıska ilçesinde Ortodoks Hıristiyanlığa kitlesel din değiştirme girişiminde bulunmuş, kışkırtıcı bir şekilde bir Ortodoks papazı hükümet valisi olarak atamıştı. Acaristan'da bazı eski camiler kiliselere dönüştürülmüş ve bu protestoya yol açtığında, Gamsakhurdia (hatta Güney Osetya'ya benzer hareketinden önce) Acaristan özerkliğinin kaldırılmasını önermişti. 1988'de Batum'un güneyinden Türkiye'ye sınır geçişinin resmen açılması, Acarları bir parça rahatlatmıştı ama paranoyak Gamsakhurdia bu yeni kendilerini ortaya koyma yaklaşımlarını (uzun süre Rus komünizmi tarafından bastırılmıştı) süratle "Türkçü, İslamcı/Ümmetçi duygular" olarak yorumlamıştı.[84]

Gamsakhurdia'nın özerkliklerini sekteye uğratma girişimleri karşısında öfkelenmiş Acaristan Yüce Sovyeti Ocak 1991'de, adaylıkları Acaristan'da daimi ikamete bağlayacak bir seçim yasası tasarlamışsa da, Gamsakhurdia bunu reddetmişti. Arzusunu dayatmak için ardından tüm Acaristan'a ilçe "yöneticileri" atamış ve bunlar nüfusun Acaristan ÖSSC'sine ait olmak istemediğini ilan etmişti. Batum'a yeni bir MVD başkanı atanmış ve Acaristan Yüce Sovyeti'nin Başkanı Tengiz Khakhva istifa etmeye zorlanmıştı. Mart'ta Tiflis'ten memurlar, askerî koruma eşliğinde, Acar Aslan Abaşidze'yi usule uygun olarak başkanı ve Gamsakhurdia'nın Yuvarlak Masası'ndan Nodar İmnadze'yi de yardımcısı olarak yerleştirmiş Yüce Sovyet toplantısına başkanlık etmişti. Acaristan'ın özerkliğinin kaldırılmasına dair bir referandumun sonucu olacak seçimlerin biraz daha ertelenmesi Nisan'da protestolara yol açmış ve bu sırada göstericiler, dayatılmış liderliği yerinden etmek amacıyla zorla Hükümet Sarayı'na girmişti. Tipik bir şekilde, Gamsakhurdia'nın partisi bu "darbe girişimi"nin suçunu "İslamcı/Ümmetçi sempatiler besleyen eski SBKP görevlilerine, askerî personele ve insanlara" yüklemişti. Bu gangstercilik doruk noktasına, 30 Nisan'da saat sabaha karşı 2'de,

84. Gachechiladze, *New Georgia*, s. 3; E. Fuller, "Zviad Gamsakhurdia proposes abolition of Adzhar autonomy", *RFE/RL*, 1990, no. 48, s. 13-14; Fuller, "Georgia's Adzhar crisis", s. 8-11; Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 296, 304.

başkan yardımcısı vekili İmnadze'nin Yüce Sovyet binasında Başkan Abaşidze'ye suikastta bulunmaya çalışırken vurularak öldürülmesiyle ulaşmıştı. Haziran'ı izleyen seçimler, kırsal ilçelerde son derece düşük katılımlarla bir fiyasko olmuş ama Yuvarlak Masa zafer ilan etmişti. Ne olursa olsun, Acaristan Yüce Sovyeti'nin özerkliği Gamsakhurdia'nın, ona, Acaristan Yüce Sovyeti veya Gürcistan anayasasıyla çatışan Abhazya'nın geçirdiği her yasayı iptal etme hakkı veren hükmüyle uygulamada lağvedilmişti. Acaristan, Gamsakhurdia'nın Batı Gürcistan savaşına dahil olmamış ve Mart 1992'den sonra Şevardnadze'nin, Acaristan Müslümanlarının sadık Gürcüler olabileceğini kabul eden daha diplomatik yaklaşımı çatışmanın sona ermesini sağlamıştı.[85]

Gürcistan'ın diğer ucunda Kvareli yakınında dağlarda yaşayan 4.000 Avar'ın durumu, Gamsakhurdia'nın tamamen Gürcüleştirme uğraşısına dair başka bir kanıt sağlamıştı. Dağıstanlılar (Avarlar ve Ginuhlar) daha 1944 ve geç 1960'larda Gürcistan'dan kovulmuştu; ama Gürcü basınında daha fazla "etnik temizliğe" dair ilk işaret, tipik bir şekilde, 1991'de Dağıstanlıların kovuluyor olduklarının inkârıydı; kısa süre içinde, Gürcistan ile Dağıstan arasında Gürcistan'da yaşayan Avarlar ile Dağıstan'da yaşayan Gürcülerin "mübadelesi" amaçlı bir antlaşmanın imzalanmış olduğunun ilanı bunu yalanlamıştı. Aslında bu, çoktan başlamış tehcir programının meşrulaştırılmasıydı: 1989'dan beri Gürcü zorbaları, resmî destekle, Avar köylülerinin hayatlarını dayanılmaz hâle getirmekteydi; bir kısmı ailelerinin 150 yıldır yaşamakta olduğu ilçeleri terk ederek sığınmak için dağları aşarak Dağıstan'a geçmek zorunda kalmıştı. Planlı tehcirlerinin resmî güzergâhı Terek Deltası'nda Kızlar yakınındaki yarı çöl çayırlıktı.[86]

1992'DEN İTİBAREN ABHAZYA, GÜRCİSTAN VE RUSYA

Tüm Kafkasya çatışmalarında olduğu gibi, Moskova'nın Abhazya'daki Rus birliklerinin rolü yine belirsizdi. Doğrudan katılımları Eylül 1992'de Gürcü askerleri bir Rus üssünden ateşlenmiş füzelerle öldürüldüklerinde başlamıştı. Yeltsin herhangi bir sorumluluk kabul etmemiş ama Rus militarizmin baş bürokratı General P.İ. Graçov, Gürcistan'ı, (Moskova'nın, Rusya'nın dışında diğer eski SSCB cumhuriyetlerinde yaşayan Rusları korumak için müdahale hakkı olduğuna dair resmî politika doğrultusunda) Rusya'nın Abhazya'da yaşayan "Rusların yaz-

---

85. Fuller, "Georgia's Adzhar crisis", s. 10-11; A. Mikadze, "Strelba v vysokom kabinete", *Moskovskiye novosti*, 1991, no. 19, s. 4; Cherkezishvili, vb, *On Ethnic Composition*, s. 10; *RFE/RL*, 1991, no. 19, 32.
86. Dzidzoyev ve Kadalayev, "Minne poyla perestroyki", s. 19; Jones, "Georgia: a failed democratic transition", s. 296; L. Leontyeva, "Avartsy ukhodyat iz Gruzii", *Moskovskiye novosti*, 26 Mayıs 1991, s. 4; *RFE/RL*, 1991, no. 11.

gısına kayıtsız kalamayacağı" konusunda uyarmıştı.[87] Başkan Yeltsin'in, Moskova'da Şevardnadze, Ardzinba ve Kuzey Kafkasya cumhuriyetleri hükümetlerinin temsilcilerinin de katıldığı bir toplantıda sergilediği tavrı, tarafsız bir aracınınkine değil, isyancı küçük kolonisini, terbiye eden imparatorluk valisininkine benzemekteydi. Rusya'nın toprak bütünlüğü ve mevcut sınırlarının ihlal edilemezliği dogmasına başvurmuştu; Helsinki Nihai Antlaşması'yla şekil almış ve CSCE'nin 1990 "Yeni bir Avrupa için Paris Sözleşmesi"nde, etnik gruplar arası adalet gözetilmeden saf bir şekilde yeniden onaylanmış mevcut durumun sürdürülmesinin düşünceden yoksun biçimde gerekçelendirilmesi.[88] Buna ek olarak, Abhazya'nın Gürcistan'ın bir "iç meselesi" olduğuna dair münasip formülü ifade etmiş ve bu önyargılı görüşünü, sık sık "Abhazya"yı kapsayan Gürcistan'dan bahsederek netleştirmişti.[89] Yeltsin'in gerçek kaygısı, "Güney Kafkasya"da Rus birlikleri bulundurmak ve Tiflis'e giden demiryolu üzerindeki Rus kontrolünü muhafaza etmekti. Şevardnadze Rus başkanına daha ziyade dalkavukça hitap ederken, Ardzinba'nın ısrarla tekrarladığı Abhazya'nın ayrı bir cumhuriyet olarak tanınması, Gürcü birliklerinin çekilmesi gerektiği görüşü bir kenara atılmış ve ancak en sonunda, baskı altında, Abhazya'yı kesin olarak Gürcistan'a bağlayan bir ateşkes belgesini imzalamıştı.[90] Fakat Başkan Yeltsin'le arası bozuk olan Rus parlamentosu Abhazya'daki Gürcü politikasını kınayarak tepki göstermiş ve askerî operasyonların sona ererek Gürcü birliklerinin çekilmesini talep etmişti; bu "Gürcistan'ın meselelerine müdahaleydi" ki, Şevardnadze'yi çıldırtmıştı.[91]

Ekim 1992'de Gürcü birlikleri Gudauta'ya tekrar saldırdığında Kuzey Kafkasya Konfederasyonu üzerinde anlaşılmış olan Abhazya'dan gönüllülerin çekilmesi kararını durdurmuş ve onların yardımıyla Abhazlar (Rus tankları ve füzeleri kullanarak) düzenli bir şekilde Sohum'a doğru ilerlemeye başlamıştı; Ardzinba'nın Moskova'da şimdi daha iyi karşılanması morallerini yükseltmişti. Rusya'nın bir sonraki yıl oynadığı rolün tam olarak ne olduğu açık değildi (ikiyüzlüydü); çünkü Rusya her iki tarafı da diğerine yardım ettiğine inandırmayı başarmıştı. Fakat Şubat 1993'te Gürcüler bir Rus birimini bombaladıklarında Ruslar buna Sohum'a bir hava saldırısı düzenleyerek karşılık vermiş ve Mart'ta Rusların Abhazların yanında çatışmaya katılmaları, Moskova'nın itirazlarına rağmen doğrulanmıştı. İşte tam bu sırada Gamsukhurdia'nın

---

87. *RFE/RL*, 1992, no. 36-8, 40.
88. UK, Foreign and Commonwealth Office, *Charter of Paris*, s. 1-3.
89. Amkuab ve Ilarionova, *Abkhaziya*, s. 234.
90. Kafkas bölgesi cumhuriyetlerinin liderlerinin Moskova'daki buluşmasının kelimesi kelimesine raporu (Rusça), Amkuab ve Ilarionova, *Abkhaziya*, s. 208, 210-11, 216-17, 232-4, 244-6.
91. *RFE/RL*, 1992, no. 40.

fraksiyonu, Batı Gürcistan'daki parçalanmayı tekrarlamak için Gürcistan hükümetinin zorluklarından yararlanmıştı.[92]

1992'nin sonu ve 1993'ün başında Birleşmiş Milletler ve CSCE, sorunlarını çözmelerine yardım etmeleri için tüm taraflardan çağrı almış ama ilan edilmemiş Rus-Gürcü savaşı, Abhaz ve Rus birliklerinin Haziran 1993'te başka bir başarılı saldırısı ve Gürcülerin Sohum'u ellerinde tutmak için son bir çaresiz girişimiyle sürmüştü. Eylül'de Şevardnadze buraya gönüllü olarak gitmeleri için sadece yurtsever Gürcülere çağrıda bulunmakla kalmamış, kendisi de kenti savunanlara katılmış ve kent Abhazlara kaybedilmeden önce son dakikada kentten bir uçakla çıkarılmıştı. Böylece, bir gözlemcinin görüşüne göre, Rus Ordusu, Abhazların yardımıyla, çifte bir başarı sağlamış ve hem Gürcistan'ı BDT'ye katılmadığı için hem de Şevardnadze'yi Rus imparatorluğunu parçalamadaki rolünden ötürü cezalandırmıştı.[93] Bir albay, Ruslara tipik kendini haklı çıkartan bir tavırla olayı şöyle açıklamıştı: "Rus subayları Şevardnadze'yi Sovyetler Birliği'nin ulusal çıkarlarına karşı bir hain olarak görmüştü; çünkü birleşik devletin planlı parçalanmasını başlatmıştı. O iktidarda kaldığı sürece, Abhaz tarafında benim gibi birçok 'paralı asker' olacak."[94] Bu arada Gürcistan bağımsızlığının ilk günlerindeki gururlu ulusalcılıktan geri adım atmak ve Kafkasya'da bir Rus rolü kabul etmek zorunda kalmıştı; bir yandan bunun "kararlılık" sağlama amacıyla hayırlı bir Rus müdahalesi anlamına geleceğinden ümitliydi ama bir yandan da, Rus egemenliğinin tekrar canlanmasından korkmaktaydı.[95]

Rus Ordusu'nun 1992'de yeniden doğuşuna başladığı yer, eski Rus İmparatorluğu'nun güney sınırlarında Gürcistan olmuştu. Gamsakhurdia'nın kendisini yok etmesi ve Şevardnadze'nin Tiflis'te iktidara yükselmesi bunda etkili olmuştu; çünkü Abhazya'ya karşı savaşın tırmanması, Rusların, stratejik açıdan kritik kabul ettikleri bir bölgede kendilerini öne çıkartmaları için aradıkları ek bahane olmuştu. Savaşın yarattığı karışıklıktan (bu karışıklık sırasında Rus Ordu komutanlığı katılımı hakkında göz göre göre yalan söylemiş ve Kitovani'nin Gürcü ordusu Rusya'nın "Güney Kafkasya" Askerî Bölgesine Gürcistan'daki

92. A. Lieven, "Cavalier attitudes", *Times Magazine*, 13 Kasım 1993, s. 25-6, 30; *RFE/RL*, 1992, no. 41-2, 46; *RFE/RL News Briefs*, 1993, no. 10, 11, 12, 18, 19, 20, 22.
93. Lieven, "Cavalier attitudes"; *RFE/RL*, 1992, no. 42; *RFE/RL News Brief*, 1993, no. 15, 20, 22.
94. A. Zhilin, "Nayomniki: za pravoye delo?", *Moskovskiye novosti*, 18 Temmuz 1993, s. A4. Fakat başka bir kaynak şöyle açıklamaktadır: "Bazı Gürcü liderler hem Oset hem de Abhaz savaşlarının SBKP Merkez Komitesi tarafından çıkartıldığını düşünmektedir": D. Makarov, "Mezhdu lyubovyu i nenavistyu", *Argumenty i fakty*, 1992, no. 34, s. 4.
95. G. Charkviani, "Current political situation in Georgia: questions of independence and stability", *ACRECES: Bulletin of the Aberdeen Centre for Russian, East and Central European Studies*, Aralık 1994, s. 6-7 ve yazarın kelimesi kelimesine notları.

Rus silahları atık alanları üzerinden meydan okurken, Şevardnadze ile Yeltsin arasında da sık sık anlaşmazlıklar çıkmıştı) her şeye rağmen Rus Ordusu'nun 1995'e kadar burada kalmasını (Haziran 1992'de Gürcistan'dan çekilmesi planlanmaktaydı) sağlayan bir anlaşma zorla çıkartılmıştı.[96] Şevardnadze, Sohum'u Don Kişot tarzı kişisel savunması başarısızlığa uğradıktan sonra teslim olmuştu. Gürcistan'ın zorluklarla elde edilmiş bağımsızlığını riske atarak Kasım 1993'te Gürcistan'ın yeniden Rusya'yla ilişki oluşturmaktan başka seçeneği olmadığı sonucuna vararak Rusya'ya Gürcistan'da üç askerî üs ve "Gürcü ekonomik politikasında belirleyici bir söz hakkı veren" bir on yıllık "dostluk ve işbirliği" antlaşması imzalamıştı.[97]

Rusların Sovyet sonrası Kafkasya'daki entrikaları ne kadar kötü idiyse de, Abhazya ve Güney Osetya'nın kararlı ayrılıkçı hareketlerinin suçlusu Gürcülerin kendilerinin olduğu açıktı; çünkü Gürcistan'da yaşayan Ermeniler bile farklı düşünmemekteydi: "Gürcüler kontroldeyken, bize hayvan muamelesi yapmışlardır. Şimdi artık kontrolde değiller ve bizden 'Siz bizim kardeşimizsiniz' diyerek bizden yardım istemektedirler."[98] Başka bir gözlemciye göre, Gürcistan'ın çöküşü gerekli olmayacaktı, eğer,

> Sovyet düzeni geriledikçe yüce gönüllülük mantığı ve ruhu hüküm sürseydi; [öyle ki] Abhazya ve Güney Osetya'yı Tiflis'in yörüngesinde tutacak ve Gamsakhurdia'nın... Güney Osetya'da kızıştırdığı gereksiz kan dökmesinden ve halefinin de benzer şekilde basiretsiz ve trajik politikalarından sakınmayı sağlayacak uygulanabilir bir federal yapı kurmak mümkün olabilecekti.[99]

Aynısı bir bütün olarak Sovyetler Birliği için de söylenebilirdi ama akıl ve yüce gönüllülük 70 yıllık komünist yönetimin az beslemiş olduğu erdemlerdendi.

---

96. *RFE/RL*, 1992, no. 41, s. 54; no. 44, s. 58; no. 45, s. 69; no. 46, s. 48; *RFE/RL News Briefs* 1993, no. 4, s. 3-4.
97. S. Sebag-Montefiori, "Shevvy stakes all", *Observer Colour Supplement*, Ekim/Kasım 1991, s. 24; *Whitaker's* Almanack, 1995, s. 886.
98. Lieven, "Cavalier attitudes", s. 26. Bu yazar, Gürcülerin "harika tarzda ve tiksindirici siyasetlerini... bencilce kibirleri ve kendilerini yücelten retoriklerini... düzenli ve örgütlü çalışmaya gönülsüzlükleri[yle birleşmiş]... anlık şiddete eğilimlerini" açıklamak için onların ulusal kültürleri olan gösterişli tüketiminin küçük seçkin/eşraf kökenlerine başvurmaktadır: *A.g.e.*, s. 30.
99. Hewitt, "Yet a third consideration", s. 306-7.

20
Kuzey Kafkasya, 1987-1993

ETNİK HUZURSUZLUK VE RUS HÜKÜMETİ

70 Yıllık SBKP yönetiminden sonra Kuzey Kafkasya yerli ülkeleri, SSCB'nin genel ekonomik sorunlarını paylaşmaktaydı. Örneğin, Kabardey-Balkarya ÖSSC'si KP sekreterliğinin 1980'deki Moskova Genel Kurulu'na raporu, belli sorunlardan bahsetmeden sadece merkezî planlamayı daha güçsüzleştirilmiş bir finansal yönetimle birleştirmeye dair klişeleri tekrarlanmakla yetinmişti. Bununla beraber, 1992'de cumhuriyetin yeni sekreterliği ekonominin tüm dallarında (madencilik, mühendislik, elektrik, ulaşım, vb) "istikrar sağlamaya" gidilmesi ve o güne kadar doğrudan Moskova'ya bağlı olan stratejik sanayiler de dahil tüm girişimleri cumhuriyetin sorumluluğuna aktarmanın gerekliliğinden bahsetmişti. İşsizlik, özellikle etnik Kabardeyler arasında yüksekti.[1]

Kuzey Kafkasya yerli topluluklarının Rusya'nın merkezî kontrolünden çıkmak için birçok sebebi olduğundan, bölgenin ağırlıklı olarak Ruslardan ibaret illeri Krasnodar, Stavropol ve Don üzerinde Rostov, esasen Rus olmayan özerk iller Çerkezistan, Karaçay ve Adıge (idari açıdan Stavropol ve Krasnodar'a bağlı) ve "özerk cumhuriyetler" Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşya, Kuzey Osetya, Kabardey ve Balkarya arasında kayda değer derecede gerilim vardı. Bundan başka, her ne kadar Abhazların ÖSSC'si dağların güneyinde ve Gürcistan'a bağlı idiyse de, kültürel açıdan Abaza, Adıge, Şapsığ, Çerkez ve Kabardeylerin akrabaları olarak Çerkez Kuzey Kafkaslara aittiler. Benzer şekilde, Gürcü yönetimi altındaki birçok Güney Osetya'nın Kuzey Kafkasya'daki benzerleriyle bağları vardı ve onlarla birleşmek istiyorlardı. Kültürel ve toplumsal koşullara bakıldığında Kuzey Kafkasya Rusları Hıristiyan, komşularının büyük kısmıysa Müslümandı ve güçlü tarihsel çağrışımlarıyla bu dinsel bölünme etnik farklılıkları pekiştirmekteydi ki, bunların, komünist propagandaya göre, geçersizleşmiş olması gerekmekteydi. İslamın Kuzey Kafkasya'dan silinmiş olması bir yana, hem resmî kabul

1. S.I. Akkiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya v Kabardino-Balkarskoy respublike*, Moskova, 1994, s. 5; Babich, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, C. I, s. 28; C. II, s. 167, 298-9.

edilebilir biçiminde hem de Sufizm ile "paralel İslamın gizli biçimleri hâlinde hâlâ varlığını sürdürmekteydi ve 1989'dan itibaren süratle yeniden öne çıkmıştı".[2]

Güney Kafkasya'da Abhazya ve Çeçenistan'da savaşın kızıştırdığı ikinci derecede bir sorun, güneyden "Rus" illerine, özellikle de Stavropol'a göçmen akınıydı ve her ne kadar sayıları nispeten az idiyse de, yerel Rus yerleşimcilerinin endişesi ve ırksal önyargısı, yüksek doğum oranlarıyla kayıtsız Rus olmayan mülteci akınına karşı bir öfkeye sebep olmuştu. Bununla beraber, aslında Stavropol ilindeki ana nüfus artışının asıl sebebi sayıları 1989'da 2,2 milyon olan (toplamın %77'si, artı 85.000 Ukraynalı ve Belarus) Rus sakinleriydi;[3] ildeki tüm diğer Slav olmayan, yerli Kafkas ulusların toplam nüfusu 540.000 (%19,1) idi. Açık çatışma yaygın değildi ama birçok sakin tehdit edildiği takdirde kendisini ulusunun haklarını savunmaya hazır hissetmekteydi. Bu tür bir rahatsızlık 1989'dan sonra yerli topluluklar arasında daimi idiyse de, Ruslar, özellikle de Kazaklar arasında da artmıştı.[4]

DAĞISTAN

Her yerde olduğu gibi, Gorbaçov'un reformları Dağıstan basınında da yer bulmuştu. 1988'e kadar aylık *Soviet Dağestan* dergisi ağırlıklı olarak komünizmin başarılarına, İslam ve Batı'da Kafkas tarihinin "burjuvaca çarpıtılmasına" dair tahmin edilir görüşler yayınlamaktaydı. 1989'da bu radikal şekilde değişmiş, İslam ve Şamil'in Rus emperyalizmine direnişine karşı bilgilendirici makaleler ve tarafsız tartışmalar yayınlamaya başlamıştı. Bu tür temalar 1989'da Mahaçkale'de Kafkasya dağ topluluklarının o güne kadar yasak olan 19. yüzyıl özgürlük mücadelesi üzerine bir konferansta halka açık bir şekilde yayınlanmıştı. Aynı zamanda, Dağıstan ve Çeçenistan-İnguşya'da (İslami faaliyetlerin en güçlü olduğu bölgeler) Sufizm yandaşlarının yeni özgüveni Mahaçkale'nin ana meydanında, dinsel memurların yolsuzluklarını protesto ve bir ana cami talep etme amacıyla düzenlenmiş bir kitlesel zikir ayiniyle halka açık şekilde teşhir edilmişti. Bu iki açıdan yararlı olmuştu: Ocak 1990'da Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın resmî müftüsü, Moskova'nın maşası, görevden alınmış ve yerine bir Kumuk imamı atanmış ve yeni

2. Bryan, "Internationalism", s. 195-206.
3. Stavropol Ruslarının %36,9'luk artışı 1959 ile 1989 arasında SSCB'de bir bütün olarak Rusların artışından (%27,1) fazlaydı.
4. Aksentyev, "Etnodemograficheskiye protsessy na Stavropolye", s. 12-14; Belozerov ve Turun, "Dinamika rasseleniya", s. 20-2; Belozerov ve Turun, "Dinamika migratsionnykh protsessov", s. 114-16; I.V. Ladod, "Sostoyaniye mezhetnicheskikh otnosheniy v Ross v otsenkakh massovogo soznaniya", Ivannikov (Der.), *Problemy mezhetnicheskikh otnosheniy*, s. 62-3; O.S. Novikova, "O nekotorykh osobennostyakh razvitiya etnicheskoy kultury Yuga Ross", *a.g.e.* s. 84-6.

cami için bir yer ayrılmıştı. Böylece 1989-91'de Dağıstan'da 300'den fazla cami ve mescit dinsel kullanıma iade edilmişti.[5]

Bununla beraber, siyasi açıdan Dağıstan büyük ölçüde reformdan yoksun kalmıştı. 1989'da seküler gösteriler her yerde gerçekleşirken, Dağıstan daha ziyade sessiz kalmıştı; kısmen alışılagelmiş tedbirden dolayı. Cumhuriyetin SBKP patronlarının, bir il *nomenklatura*sı olarak, Moskova'da, yurtseverlik veya dinsel duygular için terk etmek istemedikleri ayrıcalıkları vardı. Bu, Mart 1990'da düzenlenmiş Halk Temsilcileri Kongrelerine ilk çok partili seçimde gösterilmişti. Tipik Asya (veya Rus komünist) sistemi varlığını sürdürmüş ve bu sayede "Seçilmiş temsilciler, işler için iltimas sağlama ve yerel boy (*tuhum*) iktidarını güçlendirme şansı yakalamış", bu arada muhalif adayların seçilme ümidi SBKP düzeninin yerel etnik farklılıklarını sömürmesi dolayısıyla engellenmişti. Her Kuzey Kafkasya cumhuriyetinde olduğu gibi, KP'nin fonlar, medya ilgisi ve oyları ayarlama üzerindeki tekeli sayesinde, tüm ilçe Birinci Sekreterleri herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan seçilmişti. Yegâne muhalefet partileri, son zamanlarda oluşturulmuş Dağıstan Sosyal Demokratik Partisi ve Dağıstan Halk Cephesi'ydi; her ikisi de eş derecede komünizm karşıtı olup Dağıstan'ın bir SSC olarak egemen olmasını arzulamaktaydı ama pratikte demokrasi deneyiminden tam anlamıyla yoksun olmalarından ötürü engellenmekteydiler.[6]

Dağıstan, burada ve komşu Çeçenistan-İnguşya'da ekonomik ve toplumsal koşullar son derece yoksul ve Mahaçkale'de yaşam standartları SSCB'deki en düşükler arasında olmasına rağmen RSBSC'de Mayıs 1991'de egemenliğini ilan eden en son cumhuriyetti. Dağıstan'ın hâlinden memnun yetkililerinin eylemde bulunmasına sebep olmuş az sayıdaki olaylardan biri Haziran 1991'de, artık izin verilmekte olan Hac görevini yerine getirmek isteyenler için Mekke'ye ucuzlatılmış hava yolculukları için iki haftalık gösteriydi. Dağıstan hükümetinin (10.000 civarındaki hacıyı destekleyecek kadar para ayıramamasından ötürü) olağanüstü hâl ilanı ve polisin göstericilere ateş etmiş olmasından dolayı duygular doruk noktasındaydı. Hacı krizi Suudi Arabistan'ın SSCB'den gelen hacılara yardım teklifiyle yatıştırılmadan önce, Kuzey Kafkasya'nın diğer kısımlarında, Haziran 1990'da Ahmad Kadı Ahtayev adlı bir Avar'ın

5. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 15; Bryan, "Internationalism", s. 208-9; M.B. Broxup, "Islam in Dagestan under Gorbachev", *Religion in Communist Lands*, 1990, C. 18, s. 212-25; "Focus on *Sovetskiy Dagestan*", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, C. 8, no. 1, s. 1-3; *RFE/RL*, 1989, no. 11; 1990, no. 6; 1991, no. 32; "Religion and atheism in Daghestan", *Central Asian Newsletter*, 1988, C. 7, no. 3, s. 8-10.

6. Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, *Politicheskaya Rossiya segodnya*, [2. kısım], s. 232, 234-5; Chenciner, "1990 elections", s. 4-7; D. Mann, "The RSFSR elections: the Congress of People's Deputies", *RFE/RL*, 1990, no. 15, s. 13-13; V. Meilanov, Röportaj, *Nash Dagestan*, 1992, no. 1, s. 2'nin karşısında; A. Sheehy, "Power struggle in Checheno-Ingushetia", *RFE/RL*, no. 46, s. 21.

Astrahan'da kurduğu İslami Yeniden Canlanma Partisi'nin etkisiyle benzer gösteriler olmuştu. Bu parti, her ne kadar Tacikistan ve Özbekistan'da yasaklandıysa da, Sovyetler Birliği'nin diğer kısımlarına yayılmıştı ve özellikle Kuzey Kafkaslarda aktifti. Ayrıca bir de Dağıstan'da kurulmuş İslami Demokratik Partisi ve kaçınılmaz Rus "Stalin Hareketi" vardı. Bu arada, Rus hükümetinin 1920'lerde oluşturduğu etnik bölgeler ve idari sınırlara ilişkin tatminsizlik de, çokdilli Dağıstan'ın otuz üç yerli topluluğu arasında varolan uyuma dair gerilimler yaratmaktaydı. Aslında, üç büyük topluluğun (Avarlar, Dargolar ve Kumuklar) egemenliği kadar, özel etnik grup farkındalığı da her zaman önemli olmuştu. Bu üç büyük grubun liderleri her zaman birleşmiş değildi ama üst düzey hükümet mevkilerini aralarında paylaşmakta ve yeni müftü seçiminde her birinden bir aday çıkmaktaydı. Kuzey Kafkasya'nın diğer yerlerinde İslami birlik zayıftı: 1989'da Çeçenistan-İnguşya, Kuzey Osetya, Kabardey-Balkarya ve Karaçay-Çerkezistan Mahaçkale'deki Kuzey Kafkasya Din Kurulu'ndan ayrılarak Kuzey Kafkasya İslamında Dağıstan'ın geleneksel otoritesine itibar etmeyen kendi ayrı kadılıklarını oluşturmuştular.[7]

Dağıstan, Sovyet sonrası dönemde özel ulusal kimlik sorunlarıyla karşılaşmıştı. Birçok kişi Müslüman inancı korumakla gurur duyarken, aynı zamanda, Dağıstan'ın birçok etnik topluluğunun kültür ve dili açısından bakıldığında kötü hâldeydiler. Maruz kaldıkları birçok keyfi yeniden yerleştirmelerin ve SBKP'nin "ulusların birleştirilmesi" politikasının bir sonucu olarak yerli dillerin büyük kısmı, özellikle Rusçanın etkisinin güçlü olduğu ve birçok genç insanın yerli dillerin Rusçayla karışmış lehçelerini konuştukları kentlerde gerileme sürecine girmişti. Eğer Dağıstan biçimsiz hâle gelmekten sakınmak ve iç uyum sağlamış bir kimlik muhafaza etmek istiyorduysa, ortak bir dili olması gerekiyordu ama bunun "hangisi" olacağına karar vermek zor bir soruydu. 1920'den beri çeşitli dillerin sırayla ortak dil olduğu bir süreçten geçmişlerdi: İlk önce Türkçe, ardından 1928'den itibaren Rusça ve Azericenin de dahil olduğu dokuz devlet dili ve 1936'dan beri de sadece Rusça. Rusçanın kültürel ve pratik yararlılığı birçok Dağıstanlının başka bir seçeneği reddetmesine sebep olmuştu. İslami bakış açısından Arapça daha arzu edilebilir olabilirdi ama her ne kadar bazı Müslümanlar hâlâ Arapça biliyorduysa da, artık bunu öğretecek neredeyse hiç öğretmen kalmadığından bu seçenek uygulanabilir değildi. Diğerleri bir Türki dilinin, muhtemelen Latin alfabesi kullanan Türkçenin benimsenmesi için baskı

7. B. Brown, "The Islamic Renaissance Party in Central Asia", *RFE/RL*, 1991, no. 19, s. 12-13; Broxup, "Islam in Dagestan", s. 215; A. Mineyev, "Zelyonye otlivy dagestanskikh kumachey", *Moskovskiye novosti*, 8 Nisan 1990, s. 7; *RFE/RL*, 1990, no. 36, 47; 1991, no. 21, 25, 26; A. Sheehy, "dagestani Muslims protest against cost of pilgrimage to Mecca", *RFE/RL*, 1991, no. 26, s. 26-8; no. 28, s. 31. Kadılık bir kadının yetkisi altındaki ilçedir; bir İslam mahkemesine şeriata göre başkanlık etmeye yetkili yargıç.

yapmaktaydı. Ama yine bir kısım diğerleri de herhangi bir dilin ithal edilmesine (özellikle de, geçmişi kendi azınlıklarına kötü davranışlarla dolu Türkçenin) karşıydı ve yerli Kafkasya dillerinin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktaydılar ama bunlar arasında sadece bir Türki dili olan Kumukça ortak dil statüsündeydi.[8]

Ortaya çıkmış olan şuydu: Dağıstan'da tüm ulusların, hatta en ufağının bile, 70 yıldır SBKP tarafından yönetilmiş olması, aynı zamanda güçlü bir Dağıstan ulusu bilinci geliştirmiş olmasına rağmen, bu ulusların kendilerine özgü ulusal farkındalıklarını da artırmıştı. 1989'da yükseklerde yaşayan toplulukların alçak doğu sahili ve kuzey düzlüklerine kitlesel "yeniden yerleştirilmesini", komünistlerin yarattığı başka bir felaket olarak kınamak mümkün hâle gelmişti. Totaliter kuramlar Dağıstan'daki etnik dağılımı büyük ölçüde değiştirmişti: "Planlı" tehcirler yüzünden yükseklerdeki vadiler artık neredeyse tamamen insansızdı ama kuzeydeki Terek Deltası ve Hazar kıyısı düzlükleri (daha önce sadece Kumuklar, Nogaylar, Çeçenler ve Kazakların yaşadığı bu yerler) etnik açıdan son derece karışık hâle gelmiş ve aşırı kalabalık olmuştu; bu, toprak erozyonu, tuzlanma ve aşırı tarım ilacı kullanımının yarattığı çevresel zarara ek olarak, orijinal sakinler üzerinde haksız bir baskı ve daha güçlü bir etnik çatışma riski yaratmaktaydı. Birçok ulusun orijinal bölgeleri hâlâ dağ vadilerinde hâkimdi (daha yüksek nehir yatakları ve doruklarda) ama burada, bozkırda olduğu gibi, nüfus baskısı ve yoksulluk birçok yerlinin daha başka yerlerde iş aramak için buraları terk etmesine sebep oluyordu ve bu iş bulmuş olanlar artık kayda değer diasporalar yaratmaya başlamıştı.[9]

Kırda yaşayan Nogayların ana sorunu, 13.000'i Karaçay-Çerkezistan'da yaşarken, büyük kısmının (yaklaşık 64.000) Terek'in kuzeyindeki kurak bozkırda yaşamasıydı. Bunların 28.000'den fazlası Dağıstan'da yaşamaktaydı ama sayısız sınır değişikliklerinden dolayı idari açıdan diğer Nogay topluluklarından ayrıydılar; şimdi komşu Çeçenistan-İnguşya ÖSSC'si (6.900) ve Stavropol İli (28.600) bölgelerinde yaşamaktaydılar. Bu bölgelerdeki politikalar farklılık göstermekteydi ama hepsinde Nogaylar (onlar da birçok ufak ulus gibi ulusal kültürlerini kaybetmekten korkmaktaydı) yeni göçmenlerin, özellikle de Dargolar

8. A. Agayev, "daghestanis: a people, a nation, or some other kind of community?", *Sovetskiy Dagestan*, 1985, no. 3, s. 8-14, *Central Asian Newsletter*, 1986, C. 5, no. 5, s. 4-5'de alıntılanmış; Z. Arukhov, "Yazyk i kultura", *Nash Dagestan*, 1992, no. 1, s. 16-17; Balammahomedov, "Our roots", s. 8; Z.Z. Bammatov (Der.), *Kumukcha-ruscha sözlük/Kumyksko-russkiy slovar*, Moskova, 1969, s. 5-6; Bryan, "Internationalism", s. 210-11; Comrie, *Languages*, s. 199; A.Ya. Dagestani, "Yazyk i kultura", *Nash Dagestan*, 1992, no. 1, s. 13-15; Hamzatov, "Perestroyka and national consciousness".
9. Birch, "Border disputes", s. 49; Ibrahimov, "Narody Dagestana", s. 115-16, 120-6. 1989'da Dağıstan diasporası, 1989 Nüfus Sayımı'ndan yapılmış hesaba göre, cumhuriyetin toplam nüfusunun neredeyse dörtte birine eşitti.

ile Rusların baskısı altındaydılar. Sonuç olarak, bozkır Nogayları ayrı bir özerk bölge talep etmekteydiler.[10] Komşuları Kumuklar da (onların, Dağıstan'daki en büyük ve en etkili topluluklardan biri olarak kimlikleri tehdit altında değildi), diğer Türki dilleri konuşan topluluklarla birleşme ve kendi atalarından kalma bölgelerine daha fazla göçü engelleme düşüncesiyle ayrı bir ulusal özerklik talep etmekteydiler ve onlar da kendi İslami Kurullarını oluşturmuşlardı.[11]

Çeçenistan'da değil, Dağıstan'ın Hasavyurt ve Auh ilçelerinde yaşamış Çeçenlerin 1944 tehcirinden farklı bir sorun kaynaklanmaktaydı. İkinci ilçeye zorla 7.000 Lak ve 3.000 Avar yerleştirildiğinden (Avarların büyük kısmı Gürcistan'dan atılmıştı), Dağıstan'a geri dönen Çeçenlerin çok azı evlerine yeniden sahiplenebilmiş ve çoğu tekrar Hasavyurt yakınındaki Kumuk bölgesine yerleşmişti. 1989'da bu Çeçenler atalarından kalma Auh ilçesine (şimdi "Yeni Lak" olarak adlandırılmıştı) geri dönebilmek için kampanya başlatmış ama bazı Laklar onların yerlerinden çıkmayı kabul etmiştiyse de, Avarlar reddetmişti. Bu yeniden düzenleme başka bir çatışmaya yol açmıştı; çünkü Kumuklar yerlerinden çıkartılmış Lakların "çok eski Kumuk bölgesine" yerleştirilmelerine şiddetle karşı çıkmıştı.[12] 1991'de Gürcistan'dan atılmış Avarlar ise Avar dağlık bölgesine yerleştirilememiş, onlara Gürcistan'ın yıllarca kış otlakları kiraladıkları Kızlar yakınındaki Terek Deltası'ndan toprak verilmişti. Bu tür olaylar Kafkasya'da varolan türlü türlü karşılıklı bağlantıları ve "ovadaki her toprak parçası üzerine sürekli topluluk çekişmelerinin olduğu toprak yoksunu Dağıstan'a" yeniden yerleştirmenin giderek azalan ihtimallerini açığa çıkartmıştı; buranın şimdiki sakinleri buraları saldırgan bir şekilde sadece kendilerine ait görmekteydi.[13] En zorlu sorunlarla, Dağıstan'da işsizlik oranının en yüksek olduğu Lezgiler karşılaşmaktaydı. Anayurtları güneydeydi ve neredeyse en az o kadarı da Azerbaycan'da Samur Nehri'nin ötesinde yaşamaktaydı ve benzer şekilde bölünmüş Sahurlar ve Avarlar gibi Azeriler tarafından asimilasyona uğrama baskısı altındaydılar. Azerbaycan'daki Dağıstanlılara ayırımcılık şikâyetleri 1980'lerde çıkmış ve sınır üzerinden karşılıklı temaslarla Lezgi ulusal hareketi Sadval (Birlik) sınırın gözden geçirilerek düzeltilmesi ve tüm

---

10. Dzidzoyev ve Kadilayev, "Minnye poyla perestroyki", s. 19; Census 1989, Minneapolis, kıs. 2, s. 280; Moskova, kıs. 2, s. 32, 43; K.P. Kalinovskaya ve G.Ye. Markov, "Nogaytsy - problemy natsionalnykh otnosheniy i kultury", *Sovetskaya etnografiya*, 1990, no. 2, s. 15-23; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 391.
11. *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1990, C. 9, no. 4, s. 17; A. Mirzajanzade, Röportaj, *Nash Dagestan*, 1992, no. 165/6, s. 4; Ormrod, "North Caucasus", s. 465; *RFE/RL*, 1990, no. 31, s. 23.
12. Ibrahimov, "Narody Dagestana", s. 115; [Dağıstan Çeçenleri şöyle yazmaktadır:] "Kogda zhe vostorzhestvuyet spravedlivost? Pismo iz Dagestana", *Druzhba narodov*, 1989, no. 10, s. 227-8; *RFE/RL*, 1992, no. 20; A. Sheehy, "Gorbachev proposes commission to examine Ingush demands", *RFE/RL*, 1990, no. 12, s. 17-19.
13. Leontyeva, "Avartsy ukhodyat iz Gruzii", s. 4.

Lezgi topluluğunun yeniden birleştirilmesini talep etmek için gösteriler düzenlemişti. Fakat sadece Azerbaycan Dağıstan'la sınırı kapatmamış, MVD birlikleri de 1992'de gelerek aynısını "Rus" tarafı için yapmıştı ki, bu yüzden bu isteğe izin verilme ihtimalinin çok az olduğu görülmekteydi.[14]

ÇERKEZİSTAN

Kuzey Kafkasya'nın batı bölgelerinde de Gorbaçov'un reformları sadece İslamın alttan alta etkilerini değil, aynı zamanda bastırılmış ulusal duyguları da açığa çıkarmıştı. Örneğin, Kabardey-Balkarya ÖSSC'sinin 759.600'lük nüfusu %48,2 Kabardey, %9,4 Balkar ve %32 Rus'tan oluşmaktaydı. Ruslar, her ne kadar azınlıktıysalar da, sanayiyi kontrol ettikleri gibi, KP liderliği de büyük ölçüde Ruslaşmış Kabardeylerden oluşmaktaydı; böylece Moskova'ya bağlılık güvence altına alınmıştı. Kabardey-Balkarya'daki Ruslar (her yerde olduğu gibi) neredeyse tamamen yerli diller konusunda cahil olduklarından ve Balkarlar ile Kabardeylerin %80'i de iyi Rusça konuştuklarından, sömürge durumu belirgindi. Ayrıca cumhuriyetteki Rusların %83,1'i kentlerde yaşarken, kırsal Rusların geleneksel Kazak ilçelerinde oldukları da teyit edilmişti. Yerlilerin büyük kısmı da kentliydi ama Balkarların %51,3'ü ve Kabardeylerin %56,9'u toprak üzerinde yaşıyor ve çalışıyordu.[15]

Çerkezistan'da Rus karşıtı duygular en çok Karaçaylar ile Balkarlar arasında baskındı; çünkü uzun süre Sovyet rejimi tarafından sürgünde tutulmuşlar ve ardından da yetkililerin önlemek için hiçbir şey yapmadıkları iftira ve ayrımcılıklara maruz kalmışlardı. Kasım 1989'da SSCB Yüce Sovyeti sonunda Karaçay, Balkar, Çeçen, İnguş ve Kalmukların (ayrıca Almanlar, Kırım Tatarları ve Meskiler) zorla tehcirini kınamış ama sahte suçlamaların nihai geri alınması 1991'e kadar gerçekleşmemişti; söz konusu olaydan neredeyse 50 yıl sonra yasalarla "tam bir itibar iadesi" gerçekleşmişti.[16]

Karaçaylarla tek bir ÖSSC altında birleştirilmiş Çerkez halkı (%31 Karaçay, %17 Çerkez, Abaza ve Kabardeyler [ayrıca %42 Rus]) bu suçlamaya dahil edilmediklerinden ve aslında komşularının zulüm görmesine yardımcı olduklarından, 1988'de, partileri Cemaat aracılığıyla itibarların

---

14. Balammahomedov, "Our roots"; R. Batyrshin, "Moscow sends troops into Daghestan", *Nezavisimaya gazeta,* 9 Eylül 1992, s. 3; *CDSP,* C. 44, no. 36, s. 27; Hamzatov, "Perestroyka and national consciousness"; M. Karpov, "Between Azerbaijan and Chechnya", *Nezavisimaya gazeta,* 17 Haziran 1992, s. 1, 3.
15. Akkiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya,* s. 5-9; Census 1989, Moskova, kıs. 2, s. 15-16.
16. Bugay, "K voprosu o deportatsii"; *RFE/RL,* 1989, no. 47; 1991, no. 11, 20-1, 28; SSCB Yüce Sovyeti, "Declaration on recognizing as illegal and criminal the repressive acts against peoples who were subjected to forcible resettlements, and ensuring their rights", *Izvestiya,* 24 Kasım 1989, s. 1, *CDSP,* 1989, C. 41, no. 48, s. 13.

iadesi ve özerklik için ilk kampanyaya başlayanlar Karaçaylar olmuştu. Karaçaylar sorumlu idari mevkilerin dışında tutulmaları ve yerli dillere karşı okullarda ayrımcılık olmasından dolayı şikâyette bulunmuş ve 1988-9'da birçok okul tekrar Karaçay, Çerkez, Abaza ve Nogay dillerini öğretmeye başlamıştı. Ağustos 1989'da bir Karaçay delegasyonu, ayrı bir özerk cumhuriyet olarak Çerkezlerden ayrılma talebiyle Moskova'ya gitmişti. Bu talep sağlandığı takdirde, bir sonraki mantıklı adım Balkarya'yı Kabardey'den ayırarak (dağlık araziye rağmen) Türki dili konuşan bu iki topluluğu bir Karaçay-Balkarya cumhuriyeti olarak birleştirmek olabilirdi. Fakat bir yandan Dağ Toplulukları Konfederasyonu ve bir yandan da Türki Toplulukları Meclisi'nin ilham verdiği böyle bir kontrolsüz etnik faaliyet, Moskova'nın emperyalistlerini ve Kuzey Kafkasya idari birimlerindeki itaatkâr müttefiklerini alarma geçirmişti. Böylece, Kasım 1990'da bir Karaçay temsilcileri kongresi tek taraflı olarak ayrı bir "Karaçay SSC"si egemenlik ilanı yaptığında, resmî Karaçay-Çerkez Yüce Sovyeti, bir egemen Karaçay-Çerkez cumhuriyeti ilan ederek karşılık vermiş ve RSBSC bunu, Temmuz 1991'de Karaçay-Çerkez ÖB'sini SSC statüsüne yükselterek teyit etmişti; Stavropol İli'ne bağlılığının sona erdirilmesiyle özerkliği artmıştı.[17]

Benzer şekilde, Balkarlar da (Karaçaylarla aynı dili konuşmaktaydılar ama bir ÖSSC olarak Kabardeylerle birleştirilmişlerdi) Töre[18] adını verdikleri bir ulusal demokratik hareketi yaratmışlar ve tehcirlerinden dolayı itibar ve haklarının iadesini ve tazminat talep etmekteydiler. Tehcir, "tarihsel ölüme karşılık gelmiş... bizi daha önceki sayımızın üçte birine indirmiş [ve] bizi sadece 'karı ve evden değil', mezar taşından da yoksun bırakmıştır"; bu, tehcirleri sırasında Balkar anayurdundaki mezar taşlarının da yok edildiği ve geri döndüklerinde cumhuriyetin güneyindeki eski dağlık bölgelerinin dışında tutuldukları ve Kabardey kolektif çiftlikleri arasında dağıtıldıkları gerçeğine bir referanstı.[19] Burada alıntılanmış Balkar yazar, "yerli sakinlerin doğal kaynakların kullanımını kontrol... cumhuriyetin sınırları içinde ve ötesinde yerleşme ve hareket etme özgürlüğü, eğitim almış gençlerimiz için iş imkânı ve ev sahibi olma haklarını" ileri sürmüştü. Şimdi bu haklar, büyük kısmı emekli ve belli bir refahı yakalamış ve konforlu emekli evleri inşa ettirebilecek Rus memur ve ordu subayı olan dışarıdan akın akın gelenlerden ötürü reddedilirken, Balkarlar sefalet içinde yaşamaktaydı. Bu arada, devlet sanayi (tungsten ve molibden madenciliği ve işlenmesi) zehirli

17. Census 1989, Moskova, kıs. 2, s. 42-3; *RFE/RL*, 1990, no. 48, 50; 1991, no. 24; Ormrod, "North Caucasus", s. 461; Sheehy, "Justice?", s. 19; Svechnikov ve Totorkulov, "Politika i osnovnye tendentsii".
18. Dzizzoyev ve kadilayev, "Minnye poyla perestroyki", s. 20.
19. Ormrod, "North Caucasus", s. 459-60.

atıklarla çevreyi kirletmeye devam etmekteydi. Buna ek olarak, Balkar ulusal kültür ve dili de 40 yıllık resmî politikadan zarar görmüş ve iki kuşak, daha "itibarlı" Rusçanın lehine kendi dillerinden kaçınmıştı. Kültürel tesislere gelince, cumhuriyetin sayısal açıdan ufak bir unsuru olarak Balkarlar (toplam nüfusun, %48'lik Balkarlar ve %32'lik Ruslarla karşılaştırıldığında %9,4'ü) fonların dağıtılmasında sürekli haksızlığa uğramışlar ve bu onları kendi topraklarında temel sosyal haklardan yoksun bir sınıf yapmıştı.[20] Bu protestolar belirdiğinde, Kabardey-Balkarya Cumhuriyeti'nin KP sekreteri ikiyüzlü bir şekilde "Sovyet iktidarı yılları boyunca cumhuriyetin nüfusunun mutlu bir aile olarak yaşayıp çalıştığından" ama şimdi etnik gruplar arasındaki gerilimin etkisi altında kaldığından yakınmıştı. İhmal edilmiş ulusal dil, tarih ve kültürlerin her alana yayılmış sorunları dışında, henüz çözülmemiş itibar ve hakların iadesi sorusu da gerilime yol açmıştı: 30 Mart 1991'de ilk Balkar Halkı Kongresi medeni ve ekonomik haklarının tam olarak iadesinde ısrar etmişti. M. Kuçmezov, "Soykırım ve sonuçları" adlı bir konuşmada sadece 1944 tehciri değil, daha önce Sovyet güçlerinin Kasım-Aralık 1942'de Çerek Nehri'nin yatağında Balkar köylülerini katletmesi hakkında da konuşmuştu. Devlet gizliliği gerçeği saklamıştı ama Kuçmezov, Balkarların (çok sayıda Balkar Alman işgalcilere karşı cesaretle savaşmış olmasına rağmen) SBKP liderliği tarafından Almanların Ağustos 1942'de Elbruz'a bayrak çekmelerinin bedeli olarak ve NKVD'nin, Kızıl Ordu'nun yenilgilerinin suçlusunun Kafkasya'da Ruslara karşı aktif yerel "çeteler" olduğuna dair propagandasına dayanak sağlamak için günah keçilerine dönüştürüldüklerine inanmıştı.[21] Kuçmezov, Balkarların savaş sırasında yaşadıkları acılar telafi edilmediği ve anayurtlarında yaşamaları reddedildiğinden, "onlara karşı soykırımın hâlâ sürdüğünü" ilan etmişti.[22]

Aralık 1991'de Balkarlar Ulusal Kongrelerine devam ederek Kabardeylerle siyasi eşitlik ve eğitim ve kültür fonlarında ayırımcılığın sona erdirilmesini talep etmiş ve Balkar egemenliği ve ayrı bir cumhuriyet için yapılacak referanduma hazırlık amacıyla bir Ulusal Konsey oluşturulmuştu. Her ne kadar Kabardey-Balkarya Yüce Sovyeti Balkar Ulusal Konseyi'ni reddetmiştiyse de, Konsey (şüphesiz Kafkas Dağ Toplulukları Konfederasyonu ve Mahaçkale'de Türki Toplulukları Meclisi'nin kurulmasından cesaret alarak), Şubat 1992'de referandumunu yapmış ve egemen bir Balkar cumhuriyeti kurulması için %94'lük bir destek

20. Urusbiyeva, "Drama", s. 169-71.
21. Babich, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, C. II, s. 291, 293-6; Heler ve Nekrich, *Utopiya u vlasti*, C. II, s. 106-8.
22. Babich, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, C. I, s. 18-20; C. II, s. 175-8, 303; Ye.A. Yeliseyev, SBKP genel kurulunda uluslar politikası üzerine konuşma, *Pravda*, 21 Eylül 1989.

sağlamıştı. Bunu Türki Toplulukları Meclisi de desteklemişti ve pek de gerçekçi olmayan bir tarzda, Kafkas-Karadeniz Uluslar Topluluğu'nun yaratıldığını ilan etmişti.[23]

Rus hükümetinin sınırların yeniden çizilmesini reddetmesi, 1990'da Kabardey-Balkarya ÖSSC'sinin Birinci Sekreteri V.M. Kokov "tek ve bölünmez" olduğunu ilan ettiğinde bir kez daha vurgulanmış ve Şubat 1991'de buranın Yüce Sovyeti, statüsünün ÖSSC'den SSC'ye yükseltilmesi şeklindeki oyalayıcı adımı kabul etmişti. Bununla beraber, 1922'den beri bazı Kabardeylerin de Balkarlarla aynı cumhuriyette olmaya içerlendikleri ve özellikle genel bir Çerkez birliğine doğru bir adım olarak ayrılmak istedikleri ortaya çıkmıştı. SSCB'nin çökmesiyle, Ocak 1992'de Birinci Kabardey Halkı Kongresi, Balkarların olmadığı ayrı bir Kabardey Cumhuriyeti'nin yeniden canlandırılmasını talep etmiş ve Kabardeyler zaten Nalçik'i yönettiklerinden, Mayıs'taki İkinci Kabardey Kongresi'nin hamlelerine karşı çıkmamak Balkarlara uygun gelmişti. Fakat burada da Moskova dahil olmuş ve cumhuriyetin KP'si ve Yüce Sovyeti şimdi "istikrarlaştırma" ve mevcut bölgelerin sınırlarının değiştirilmesinin "etnik felakete kayılmasını" getirme "tehlikesinden" bahsetmeye başlamıştı. Gayriresmi ulusal kongrelerin ve Kabardey-Balkar'ın "bölgesel bütünlüğünün ihlalinin" anayasal olmadığını ilan eden Moskova hükümeti Eylül 1992'de Rus birliklerine Kabardey Ulusal Kongresi başkanı ve Dağ Toplulukları Konfederasyonu başkanı Yura Şanibov'u tutuklama emri vermişti.[24]

Ekim 1990'da bir ÖSSC olarak egemenliğini ilan ederek Çerkezlerin kendi kaderlerini belirlemesinde, sovyet başkanı ve daha sonra cumhurbaşkanı Aslan Carimov yönetiminde liderliği ele alan, Kuzey Kafkasya ulusal bölgelerinin en küçüğü olan Adıge ÖB'siydi. Rus Yüce Sovyeti'nin bu bir üst seviyeye yükseltilmeyi teyit ederek Adıge Cumhuriyeti'ni Krasnodar İli'nin yetki alanından çıkartması Moskova'nın burada belirmekte olan "etnik felaketin" ufak bir tehlike olduğunu düşündüğüne işaret etmektedir. Her ne kadar Krasnodar'ın birçok Rus sakini, kendilerini "Adıge Slavlarının Birliği" adı altında örgütleyerek bu gelişmeye karşı çıktıysa da, Ukrayna Kuban Kazakları (Maykop bölümü) kabul etmişti ve Adıge liderliğinin bölgelerindeki %68'lik Slav çoğunluğuna ilişkin esneklik ve ılımlılığı, diğer Kuzey Kafkasya cumhuriyetleriyle karşılaştırıldığında örnek bir denge ve istikrar göstermekteydi.[25]

---

23. Babich, *Etnopoliticheskaya situatsiya,* C. I, s. 18-19; C. II, s. 48, 175-6, 291.
24. *A.g.e.,* C. I, s. 15, 20-2; C. II, s. 13-51; Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, *Politicheskaya Rossiya segodnya,*[kıs. 2], s. 225-6; *Izvestiya,* 1 Şubat 1991, *CDSP,* C. 43, no. 5, s. 23.
25. L.P. Martemyanova, "O natsionalno-gosudarstvennom stroitelstve v Adygeye", Ivannikov (Der.), *Problemy mezhetnicheskikh otnosheniy,* s. 72-5; *RFE/RL,* 1990, no. 42, s. 35; Sheehy, "Fact sheet on declarations of sovereignty", s. 24; A. Sheehy, "The republics of the Russian Federation", 1992, no. 24, s. 14.

SSCB haritası üzerinde Adıge halkının bölgesi, toplam 95.439'luk Adıge nüfusuyla epeyce önemsiz gözükmekteydi ama Krasnodar İli, komşu Kabardey-Balkar ÖSSC ve Karaçay-Çerkez ÖB'sinde neredeyse 21.900'le birlikte Çerkezistan'ın batı kısmında toplam 117.339 Adıge vardı. Buna diğer 469.600 Adıge/Çerkez'i (Kabardeyler, Çerkezler, Abazalar ve bilinmeyen sayıda Şapsığ) eklediğimizde, kendisini Çerkez olarak bilenlerin toplam sayısı 600.000'e yaklaşmakta ve bu Çerkezleri Kuzey Kafkasya'da Çeçenlerden sonraki ikinci büyük yerli ulus yapmaktaydı. Krasnodar ve Stavropol illerinde toplam 2.000.000 Rus'la karşılaştırıldığında, bu rakam ufak kalmaktaydıysa da, Çerkezler kendi üç ulusal bölgelerinde, sayıları toplam 710.000 civarında olan Ruslara neredeyse eşit olmaktaydılar. Dolayısıyla, 20. yüzyılın sonunda bile, daha önceki 220 yıl boyunca yaşadıkları korkunç değişikliklere rağmen, Çerkezler hâlâ son derece parçalanmış anayurtlarında önemli bir varlık oluşturmaktaydılar. Daha önce gördüğümüz üzere, Adıge'de 1988'de bir Çerkez Meclisi (Adıge Hase) kurulmuştu. Diğer Kuzey Kafkasya ulusal kurtuluş hareketleri gibi onlar da, Abhazya'da birinci Dağ Toplulukları Kongresi toplandığından son derece cesaretlenmişler ve Eylül 1990'da Adıge Hase, Kabardey, Çerkez, Adıge ve Abhaz anayurtlarından temsilcilerle bir kez daha toplanmıştı. Rusçada kullanılan birçok isimden dolayı, çoğu kez Adıge kelimesinin özellikle Kuban Adıgeleri mi yoksa genelde Adıge (Çerkez) anlamına mı geldiği açık değildir. Bunu açıklığa kavuşturmak için, Adıge, Kabardey, Çerkez ve Şapsığ temsilcileri, 1991'de Maykop'ta Adıge Araştırma Enstitüsü'nde toplanarak bundan sonra ortak etnik adlarının kendi dillerinde "Adıge" ve diğer dillerde "Çerkez" (Rusça '"Çerkesi") olmasına karar vermişlerdir. Adıge Hase, Çerkez birliğini savunmaktaydı: "Kabardeyler, Çerkez ve Adıgeler tek bir etnik grup olup tek bir dili olan tek bir halktan ibarettirler."[26] Ama herkes aynı fikirde değildi: Kabardey-Balkarya'da yayınlanmış bir kitap Adıge Hase'nin bir *Kabardey* örgütü olduğunu iddia etmekteydi ve her ne kadar amacı "Adıge topluluklarının bir federasyonu ve Adıge kültürünün yeniden canlandırılması" idiyse de, Adıge'den bahsetmemişti bile; anlaşılan bu çalışma Kabardeyler arasında devam eden üstünlük varsayımını sergilemekteydi.[27]

Çerkez halkının artık tükenmiş ve 1989 nüfus sayımında kaydedilmemiş bile olduğu görülen bir başka kalıntısı da unutulmuşluktan tekrar geri gelmişti. 19. yüzyılda Şapsığlar Batı Çerkezler arasında, Yekaterinodar'ın batısında, Aşağı Kuban boyunca ve dağlardan denize Soçi'ye doğru uzanan 80 kilometrelik bir şeritte yaşayan en kalabalık

---

26. Bedzhanov ve Buzarov, "Vozrozhdeniye etnicheskogo samosoznaniya", s. 245-7, 266-8; Kuyok, "Grimasy rodnogo slova", s. 173.
27. Babich, *Etnopoliticheskaya situatsiya,* C. I, s. 19-20.

boydu (muhtemelen 300.000 kişi). Göç ve Rus İç Savaşı'ndan sonra hayatta kalanlar sadece iki ufak ilçedeydi: Kuban yakınında Adıge ÖB'sinin batı ucunda ve diğeri de Tuapse ile Soçi arasında Karadeniz kıyısında.[28] Burada 1925 civarı ile 1939 arasında bir Şapsığ Ulusal İlçesi var olmuş ve bu tarihte, ufak ulusalar için neredeyse tüm ilçelerde olduğu gibi feshedilmişti.[29] Geleneksel kültürlerinin birçok özelliğini kaybetmelerine rağmen, Şapsığlar konukseverlik, karşılıklı yardım, düğünler ve klan mezarlıkları gibi konulara dair geleneklerini muhafaza etmişlerdi. Camileri 1930'lardan beri kapalı olmuş ve İslami ayinlerini pek tatbik edememişlerdiyse de, anıtsal höyüklerine dans ayinlerini gerçekleştirdikleri mekânlar olarak saygı göstermek de dahil olmak üzere İslam öncesi inançlarını hâlâ yaygın şekilde sürdürmekteydiler. Çerkezistan'ın geri kalanı gibi, Karadeniz kıyısı da tarım ve hayvancılıkla ilgili eski uğraşılarını yitirmişti; ormanlarından geride bir tek arıcılık, fındık ve cevizcilik kalmıştı. İş fırsatlarının büyük kısmı, turizm ve sağlık tesisleriyle ilişkiliydi ve çeşitli Kuzey Kafkasya topluluklarında olduğu gibi, birçok Şapsığ kariyer askeri olmuştu. Her ne kadar Şapsığlar modern yaşama dair birçok konforun tadını çıkarmaktaydılarsa da, aynı zamanda dağ nehirleri ile Karadeniz'deki kirlilikten, kadim yaprak döken ormanların yok edilmesi ve toprağın daha fazla karayolu için tüketilmesine kadar uzanan geniş bir yelpazedeki yerel çevre sorunlarının da farkındaydılar.[30]

Şu âna kadarki "etnik gruplar arası uyum" açısından bakıldığında, Şapsığlar ile Ruslar arasındaki temaslar, çok az sayıda karışık evlilikle sınırlı kalmıştı. Şapsığlar 1991'de Tuapse yakınındaki ulusal ilçelerinin iadesi için kampanyaya başladıklarında, Rus komşuları büyük bir küstahlıkla tipik Kuzey Kafkasya tarzı olmuş bir tepkide bulunmuşlardı: Yerel atanmış Soçi Kazak örgütü oluşturmuşlardı; gerekçeleri çünkü "günümüz anarşisi bizi düzen sağlamaya zorluyor" idi;[31] böylece Şapsığların yurtseverlik duygularını biraz daha kızıştırmışlardı. Şapsığlar ayrıca tarihlerinde bulunan, Rus yetkililerin çok sıkı şekilde muhafaza ettikleri, özellikle de 1930'lar ile 1950'le arasındaki SBKP terörüyle ilgili olan "boşluklar"dan ötürü de sinirlenmekteydiler ve Brejnev dönemindeki kasti resmî ihmalle ulusal kültürlerine verilmiş zararın da farkındaydılar. Karadeniz Şapsığların saldırganca buldukları özel Rus eylemleri arasında ilçenin adının 1951'de "Şapsığ"dan "Lazarev"e değiştirilmesi ve böylece Rusların Kafkasya'ya boyun eğdirmesi sürecinin en

---

28. B.A. Dmitriyev, "Etnokulturnaya situatsiya v Chernomoskoy Shapsugii letom 1988 g.", *Sovetskaya etnografiya*, 1991, no. 6, s. 92-7; *Narody Kavkaza*, C. I, s. 201-2.
29. Dmitriyev, "Etnokulturnaya situatsiya", s. 97, Simon, *Nationalism and Policy*, s. 61.
30. Dmitriyev, "Etnokulturnaya situatsiya", s. 94-7.
31. *A.g.e.*, s. 96-7; *Nezavisimaya gazeta*, 17 Eylül 1992, s. 1, 3; *CDSP*, 1992, C. 44, no. 37, s. 26-7.

ateşli imparatorluk generallerinden birinin şereflendirilmesi de vardı. Rusların ufak ulusların duygularını umursamamalarına dair başka bir örneğe, 1988'de Rusya'nın Soçi ve Tuapse'yi kurmasının 150. yılı anma törenlerinde de karşılaşılmıştı; şimdi Ruslar için son derece popüler tatil merkezleri olan bu yerler adına yapılan törenler Şapsığların büyük öfkesine sebep olmuştu. Kaleler olarak kurulmuş bu kentler Çerkezler için Rus emperyalizmi ve baskısının simgeleri olmuştu ama buna rağmen, "törenler" sırasında uzun Rus-Çerkez Savaşı'ndan hiç bahsedilmemiş ve böylece bu Rus kentlerinden önce burada hiç yerleşim olmadığı, "Krasnodar bölgesinin" Ruslar tarafından sömürgeleştirilmesinden önce bir tarihi bulunmadığı ve Şapsığların hiçbir zaman var olmadığı ima edilmişti.[32] Burada da Hase hareketi, Şapsığ yer isimlerinin iadesinden ulusal özerk ilçenin tekrar oluşturulmasına kadar uzanan çeşitli meseleler için kampanyalar yürütmüştü. Fakat Rusların ildeki üstünlüğü dikkate alındığında, çok az başarı şansları vardı.[33]

Komünizm sonrası Rusya'da Çerkezler, atalarının 19. yüzyılda kovulmuş olmalarından dolayı, büyük bir göçmen topluluğuna sahip olma konusunda Ermenilere benzeyen tek ulustu. Ağırlıklı olarak Türkiye (2.000.000 civarında) Suriye, Mısır, Filistin, Ürdün, Lübnan ve Suudi Arabistan'da yaşayan bu diaspora arasında, SSCB'deki kardeşlerine Çerkez kültürünü yeniden canlandırmada yardımcı olma amacıyla 1952'de ABD'de bir Adıge Hase hareketi kurulmuştu. Her ne kadar bu 1991'de Nalçik'te Dünya Çapında Çerkez Kongresi'ne yol açmıştıysa da, birçok Çerkez'in anayurtlarına dönmesi, burası Rus Federasyonu tarafından yönetildiği sürece mümkün gözükmemekteydi.[34]

1988-91'de Çerkez bölgelerinde yavaş yavaş değişiklikler olmaktaysa da, tüm Kuzey Kafkasya'yı kapsayan daha geniş ve daha az tahmin edilebilir gelişmeler SBKP rejiminden bağımsız olarak gerçekleşmekteydi. Ağustos 1989'da Abhaz örneği karşısında Sohum'da düzenlenmiş Dağ Toplulukları Kongresi ve ardından sonuçlanan Dağ Toplulukları Meclisi, İslami Rönesans Partisi'nin belirmesiyle birlikte, siyasi farkındalıkta bir artış ve sonunda, 1918 ile 1921 arasında var olmuş Dağ Cumhuriyeti modelinde bir Kafkasya Federal Cumhuriyeti[35] oluşturma amacıyla Karadeniz'den Hazar'a kadar tüm bölgeyi kapsayan birleşik bir topluluğa doğru bölük pörçük değişikliklerin ötesine geçme arzusu göstermişti.

---

32. Dmitriyev, "Etnokulturnaya situatsiya", s. 93, 87; *Nezavisimaya gazeta*, 17 Eylül 1992, s. 1, 3.
33. *Nezavisimaya gazeta*, 17 Eylül 1992, s. 1,3; *CDSP*, 1992, no. 37, s. 26-7; *RFE/RL*, 1992, no. 13.
34. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 160; Bedzhanov ve Buzarov, "Vozrozhdeniye etnicheskogo samosoznaniya", s. 259-66; Traho, *Cherkesy*, s. 118-22, 128-9.
35. Sheehy, "Power struggle in Checheno-Ingushetia", s. 21.

ÇEÇENLER VE İNGUŞLAR

Kuzey Kafkasya toplulukları arasındaki gerçek kopukluğu, Çeçenistan-İnguşya ÖSSC'si bile göstermişti; burada 1988'de belirmiş siyasi kurumlar arasında sadece Çeçen ve İnguş üyeliklerini birleştiren Kafkasya Derneği ve Vaynah Demokratik Partisi değil, aynı zamanda ayrı İnguş ve Çeçen Halk Cepheleri de vardı. İnguşya'nın büyük kısmı sürgünden döndükten sonra onlara iade edilmediğinden, Şubat 1989'da İnguşlar orijinal olarak 1934'te tayin edilmiş kendi ayrı ÖB'lerin iadesi için Moskova'ya başvurmuşlardı. O tarihte İnguşya ÖB'sinin Kuzey Osetya'yla Orjonikidze ile Beslan arasındaki sınırı Terek'in 13 km içindeydi ve buradan İnguşya 48 km doğuya uzanmaktaydı. İnguşya-Çeçenistan'ın ortadan kaldırılmasından sonra İnguşya bölgesinin büyük kısmı Kuzey Osetya'ya eklenmiş[36] ama 15. Bölümde gördüğümüz gibi, 1957'de İnguşya bölgesi iade edildiğinde, eskiden Orjonikidze'nin dış mahallelerinin doğusuna uzanan İnguş bölgesi (bu yüzden "Varoş ilçesi" olarak adlandırılmaktaydı), daha önce İnguşlara ait olan yaklaşık kırk köyle birlikte, onlara iade edilmemiş ama Kuzey Osetya ÖSSC'sinde kalmıştı. SSCB hükümetinin tehcirlerin yasal olmadıklarını kabul etmesinden ve Mart 1990'da Orjonikidze'de İnguşlar ile Osetler arasında şiddetli bir çatışmadan sonra, İnguşlar idari merkezleri Nazran'da günlerce topraklarının geri verilmesini talep eden kitlesel toplantılar düzenlemişti. Tüm Kuzey Kafkasya Müslüman cumhuriyetleri İnguşları desteklerken, Kuzey Osetya'da Rusların desteğini arkalarına almış Hıristiyanlar onlara karşı gösteriler düzenlemişti. İnguş halkının eski köylerini geri almak için Varoş İlçesi'ne gelmeye başlaması üzerine, Kuzey Osetya, cumhuriyetlerinin yurttaşları olmayan insanların ülkelerine göç etmesini ve çalışmasını yasaklamıştı. Fakat Mart 1991'de tehcirleri hükümsüz kılan yasanın çıkmasından ve Yeltsin'in Varoş İlçesi'nin onlara verilmesi gerektiğine dair beyanından cesaretlenmiş İnguşlar gelmeye devam etmiş ve onlar ile evlerini almış Osetler arasındaki şiddet sürmüştü. Bu arada SSCB Yüce Sovyeti ÖSSC'lerin Gorbaçov'un Birlik Antlaşması'nı imzalayarak RSBSC'ye bağlılıklarını tekrar onaylamalarını talep etmiş ama Çeçenistan-İnguşya hükümeti, İnguşya'nın Varoş İlçesi üzerindeki hak iddiası çözülene kadar bunu yapmayı reddetmiş ve Ağustos 1991'deki Moskova darbesinden önce herhangi bir başarı sağlanamamıştı. Bundan sonra, bu hak iddiası tanınmadığından, İnguşlar Aralık 1991'de bir referandum yapmış ve bu referandumda geçerli oyların %68'i Varoş

36. 1943'te Kuzey Osetya bölgesi 23.828 km² olmuştu; 1957'den sonra tekrar 20.720 km² inmişti: *Entsiklopedicheskiy slovar,* 1953-5, C. III, s. 186; *Sovetskiy Entsiklopedicheskiy slovar,* 1990, s. 1197.

İlçesi'nin de dahil olduğu ve Terek'in doğusunda Vladikavkaz İlçesi'nin başkenti olduğu ayrı bir İnguş cumhuriyeti talep etmişti.[37]

Karışıklıklar, onlarca yıl geçmişlerine dair neredeyse her şeyin karalanması (tehcirleri gerekçelendirilmede kullanılmış hainler ve eşkıya olarak kitlesel düzeyde karalanmalar da dahil etnik önyargılar), Rusların din ve toplumsal geleneklerini fanatiklik ve geri kalmışlık olarak reddetmesi, 19. yüzyıl Kafkasya Savaşı'nın resmî versiyonlarında ulusal kahramanlarının itibarsızlaştırılmasına (ki bunlar aslında atalarının Rus emperyalizmine karşı mücadelesiydi) hoşgörü göstermek zorunda kalmış Çeçenlere de yayılmıştı. Bir Çeçen öğretmen şöyle yazmıştı: "Atalarımızın lanetlenmiş geçmişi, vahşi tarzları ve gelenekleri üzerine o kadar çok şey duyduk ki, tüm tarihimiz bize sonsuz bir kâbuslar dizisi olarak geliyor."[38] 1988'de Çeçen halkının tarihine olumlu şekilde yaklaşmaya cesaret edenler bir komünist süreli yayınında, bu yayının liderlerinden biri tarafından kıyasıya eleştirilmişti; bu kişi, kendisinden beklenildiği şekilde, hemşerilerinin "ulusal kibri" ve gelenek ve inançlarını korumaya yönelik sürekli muhalif kararlılığının, Ekim Devrimi'nin onlara sağladığı yararlara nankörlük olduğunu ve sürgündeki Çeçenlerin tehcirlerine dair bir öfke beslemediğini, aksine Sovyet rejiminin "derin insancıllığını" ve "büyük ağabeyleri" Rusya'nın "insani nazikliğini" övdüklerini yazmıştı.[39] Cahar Dudayev'se farklı bir tablo sunmaktadır; onun Kazakistan'daki deneyiminde konukseverlik değil, sadece yoksulluk ve Rus komşuların kindarca davranışları vardı.[40] Çeçenler arasında, Sufi tarikatları biçiminde İslamın gücü iyi bilinmekteydiyse de,[41] Şubat 1990'da Çeçenistan-İnguşya Cumhuriyeti'nde ilk gösterilerin esin kaynağı dinsel değil, toplumsal ve ekolojik sorunlardı (kimyasal tesislerden kaynaklanan hava kirliliği, yollar ile kamu hizmetlerinin yetersizliği ve toplumsal adaletsizlik).[42] Beş ilçedeki protestolar bunların KP sekreterlerinin azledilmesiyle sonuçlanmış ama bu Çeçen demokratlarını özerklik isteklerinin herhangi bir değişiklik yaratacağına ikna etmemişti. Rus yetkililerin tehcirlere dair gerçeklerin bastırılmasını sürdürmede gösterdikleri küstahlık, bir Çeçen gazetesinin Haybah katliamına dair,

---

37. Dzadziyev ve Gostiyeva (Der.), *Severnaya Osetiya*, C. I, s. 21; Yu. Jibladze, "Spotlight on Ingushetiya. The tragedy of Ingushetia. when history teaches us nothing", *Surviving Together*, Bahar 1994, s. 27; *RFE/RL*, 1989, no. 47; 1990, no. 11-12, 14; 1991, no. 1, 18, 36, 42-3, 48; Sheehy, "Gorbachev proposes commission to examine Ingush demands", s. 18; Sheehy, "Power struggle in Checheno-Ingushetia", s. 21.
38. Kh. Bokov, "Formirovat internatsionalnye ubezhdeniya", *Kommunist*, 1988, no. 3, s. 95.
39. *A.g.e.*, s. 89-90.
40. Zaynullin, "Duday Batyr", *Idel*, 1993, no. 2, s. 54.
41. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 186-9; M. Rywkin, "The Communist Party and the Sufi *tariqat* in the Checheno-Ingush Republic", *Central Asian Survey*, 1991, C. 10, no. ½, s. 133-6.
42. *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1990, C. 9, no. 2, s. 5.

bu katliamdan sağ çıkmış Ziyauddin Malsagov'un tanıklığının da dahil olduğu bir rapor göz önüne sermesine yol açmıştı: KGB bu gazeteyi kapatmış ama 1990'da Malsagov ve diğerleri gidip bu bahsedilen yerde kazı yapmıştı.[43] Eylül 1990'da ikinci Dağ Toplulukları Kongresi'nde, gerici SBKP liderliği tüm Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerinden tamamen atılmadığı sürece gerçek egemenliğin sağlanamayacağını ilan eden, bir Çeçen akademisyeni olan Said Hasan Ebumuslimov idi.[44]

Bu arada bir Estonya kenti Tartu'da Sovyet hava generali ve garnizon komutanı olan Cahar Dudayev, Çeçenistan'a gelmişti. Dudayev, Kazakistan'a tehcirden hemen önce 1944'te doğmuş bir Çeçen'di; ailesi 1957'ye kadar burada yaşamak zorunda kalmıştı. Kararlı bir şekilde, onu tümgeneralliğe kadar götürecek bir eğitim ve askerî kariyer süreci izlemiş olan Dudayev, Baltık devriminde gördüklerinden sonra Çeçen özgürlüğü için benzer bir kampanya yürütmesi gerektiğine ikna olmuştu. Kasım 1990'da Birinci Çeçen Ulusal Kongresi'ne katılımı siyasi potansiyelinin hemen görülmesini sağlamıştı. Bu kurumun başkanı olarak seçilmiş ve aynı kurumun egemenlik ilanına başkanlık etmişti. Mart 1991'de hava kuvvetlerinden istifa eden Dudayev, Estonya'dan Çeçenistan-İnguşya'ya geçerek başkent Grozni'ye yerleşmiş ve burada (Kuzey Kafkasya'daki en yüksek rütbeli yerli lider olarak) Çeçen isyancılar tarafından Grozni'deki Rus sömürgeci hükümetini devirme mücadelelerinde liderleri olarak kabul edilmişti; isyancılar, Rusya'nın, Çeçen devletiyle geriye dönük bir barış antlaşması imzalayarak Kafkasya Savaşı'nı resmen sona erdirmesini talep etmekteydi.[45]

1987'de Grozni, 404.000 yaşayanıyla orta büyüklükte epeyce tipik bir Rus kentiydi. Eğitim ve estetik tesisleri arasında bir petrol enstitüsü, bir üniversite ve bir pedagoji enstitüsü vardı ve üç adet profesyonel tiyatro, bir konser salonu, bir senfoni orkestrası ve bir sirk bulunmaktaydı. Petrol sanayinin her yerde görülen işaret ve alınan kokuları bir yana, yaşamak için kötü bir kent değildi. Bir hediyelik kartpostalda şöyle yazmaktaydı:

> Her geçen yılla Grozni daha da güzel bir kente dönüşmektedir. Mükemmel donanımlı daireleriyle yeni mahalleler belirmektedir. Merkez caddeler ve bulvarlar tam bir dönüşümden geçmiştir. Yeni yapılaşma arasında, havaalanı, sinemalar, spor salonu, çocuk yuvaları ve okullar bulunmaktadır. Kentin, Kuzey Kafkasya'nın en yeşil kentlerinden biri olduğunu haklı çıkaran geniş parkları ve ağaçların sıralandığı daha ufak birçok meydanı vardır.[46]

---

43. Gall ve de Waal, *Chechnya*, s. 64-8.
44. Sheehy, "Power struggle in Checheno-Ingushetia", s. 21. Ayrıca Dağ Toplulukları Konfederasyonu parlamenter Ulusal Uyum Komitesi başkanının görüşüne de bakınız: İbrahimbeyli, "Interview".
45. Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, *Politicheskaya Rossiya segodnya*, [kıs. 2], s. 220; Broxup, *North Caucasus Barrier*, s. ix; Zaynullin, "Duday Batyr", s. 60-3.
46. *Groznyy*, Moskova, 1985.

KUZEY OSETYA

Rusya'nın "sadık" Kuzey Osetya'sı bile kendi kaderini tayin hakkı ruhundan etkilenmişti ama buradaki gelişmeler, Kuzey Osetya ÖSSC'sinin kendi içindeki etnik bölünmeler ve komşularıyla (Çeçenistan-İnguşya, Vladikavkaz İlçesi ve Gürcistan'la ilişkili olanlar) ilişkilerinden dolayı daha karışıktı. 1989'dan itibaren Gürcistan'ın Güney Osetya'ya tacizde bulunması Kuzey Osetya'da, 59.000 Güney Osetyalı mülteci ve buna ek olarak İnguşlarla Varoş İlçesi üzerine olan çatışmanın yol açtığı 5.000 "iç" mülteci için kalacak yer ve yiyecek bulunmasını gerekli kılmıştı.[47]

Diğer Rus olmayan topluluklarda olduğu gibi, "bir kuşak Oset anadilini kullanmada ya zayıftı ya da kullanamıyordu ve uluslarının tarih ve kültürü hakkındaki bilgi düzeyleri daha da kötüydü."[48] 1980'lerden itibaren Oset dili tekrar Kuzey Osetya okullarında kullanılmaya başlamıştı ama haftada dokuz ile on iki saat ayrılmış Rusçayla karşılaştırıldığında, Osetçeye iki veya üç saat ayrılmıştı. Ancak 1989'da Osetçe Oset çoğunluğun yaşadığı ilçelerdeki ilkokullarda öğrenim dili olmuştu ama Vladikavkaz'da bu tek bir okul anlamına gelmekteydi. Digor Müslümanlarının yaşadığı iki ilçede ilkokullarda onların lehçesi kullanılmaktaydı. Hatta Osetya hükümeti cumhuriyetin resmî dilleri üzerine bir yasa çıkarttığında, Digor dilinin Osetçeden (İron) ayrı bir dil olarak tanınması için epeyce baskı olmuştu. Yerel radyo ve televizyonlarda Oset dili programlarına ayrılan zaman hâlâ en düşük düzeydeydi.[49]

Temmuz 1990'da Kuzey Osetya egemenliğini ilan etmiş ve yurtseverler Gürcistan'daki özerk Güney Osetya iliyle birleşmek için baskıda bulunmaya başlamıştı. Diğer yandan, bölgesel başkenti sahiplenme iddiaları da, Ruslaştırılmış Gürcü ismi "Orjonikidze"den "Vladikavkaz-Dzaudjiko"ya[50] (buranın 1944-54'te kullanılmış Rus-Oset bileşik ismi) geri dönerek vurgulanmıştı. Birçok insan cumhuriyetin adını Ruslaştırılmış Gürcü biçimindeki "Osetya"dan "Alanya"ya değiştirmek de istiyordu; ataları olarak varsayılan, 14. yüzyıla kadar Alanlar olarak bilinmiş İran kökenli grubun adı olan bu topluluğu Osetler de, tüm ulusalcılar gibi, "büyük" ve güçlü düşünmekteydi. Kuzey Kafkasya bozkırının "onların" "her zaman" yaşamış oldukları (gerçi Vaynahlar da burası üzerinde en az Alanlar kadar iyi bir hak iddiasında bulunmaktaydılar) anayurdu olduğu varsayılmıştı. "Alanomya" aydınlar arasında o kadar yayılmıştı ki, yeni bir siyasi parti kendisini "Alanya'nın Yeniden Canlandırılması

---

47. Dzadziyev ve Gostiyeva (Der.), *Severnaya Osetiya*, C. I, s. 14-15, 20-1, 23.
48. Dzadziyev ve Gostiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, s. 12.
49. *A.g.e.*, s. 12-13.
50. Dzauji-kau adı muhtemelen "Dzawag'ın kenti" anlamına gelmekteydi: Minorskiy, *Turks*, yeniden baskı VI, *Caucasica III*, "The Alan capital Magas and the Mongol campaigns", s. 237.

için Birlik" olarak adlandırmış ve gerçekten de 1944'te ülke resmen "Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyeti" olarak yeniden adlandırılmıştı. Bu karar Osetlerin komşuları Balkarlar, Karaçaylar ve İnguşlar düşünülmeden alınmıştı; bunların her biri kökenlerinin Alanlara gittiğini iddia etmekteydi; daha da talihsiz bir durum, bazı Oset ulusalcılarının sözüm ona "saf Aryan" kökenlerinden dolayı ırksal "üstünlük" iddiasında bulunmalarıydı.[51]

Kuzey Osetya ulusalcı varsayımları kendilerini cumhuriyetin Mart 1990'daki Yüce Sovyet seçimlerinde de göstermişti. Toplam nüfusta %53'lük paylarıyla karşılaştırıldığında Oset adayları 150 koltuğun 105'ini (%70) almıştı (Ruslar 35 koltukla ikinci sıradaydı). Her ne kadar Osetler yüksek maaşlı mevkilerde aslan payını almışlardıysa da, bir kısmı cumhuriyetteki tüm noksanlıklar için toplumsal açıdan itibarlı pozisyonları ve iktidarı gaspetmiş Rusları suçlamaktaydı.[52] Bu görüşün ardındaki tarihsel gerekçelendirme barizdir ama bir sosyal araştırma "şu âna kadarki toplumsal roller açısından bakıldığında, Rusların imparatorluk ulusu olarak algılanması bir mittir", çünkü "Kuzey Osetya'da yaşayan Rus nüfusun büyük kısmı idari ve 'itibarlı' mesleklerde değil, maddi malların, her şeyden önce de cumhuriyette faaliyet gösteren ana sanayi dallarında çalışmaktadır" sonucuna varmıştı. Kamu hizmeti ve cumhuriyetin idaresinde bile Osetler üst düzey mevkilerde yüksek orandaydı.[53] Dolayısıyla, Kuzey Osetlerin Moskova'ya yönelik genel sadık tavırları dikkate alındığında, önemli düzeyde bir siyasi öz güven sergilemekteydiler; öyle ki, şaşırtıcı bir şekilde, Kuzey Osetya, Sovyetler Birliği'nde egemenliğini ilan eden ilk ÖSSC olmuştu (20 Temmuz 1990) ve Aralık 1991'de kendisini RSBSC'de bir "birlik cumhuriyeti" olarak ilan etmişti. Ulusal bilinci ve ulusun iki yarısının birleştirilme arzusunu, "Tel dil, tek halk, tek cumhuriyet" ulusalcı sloganı altında harekete geçiren, Zviad Gamsakhurdia'nın Gürcistan'ın Güney Osetlerine baskı yapması olmuştu. Halk Birliği (Ademon Tsadis) bu hedefi benimsemiş ve her ne kadar Yeltsin tarafından reddedilmiştiyse de, Oset birliğinin "yeniden oluşturulmasına" dair bir bildiri yayınlayarak hem Moskova hem de Tiflis'e doğrudan meydan okumada birinci Oset Halkı Kongresi'ne (Aralık 1991'de hem Kuzey hem de Güney Osetya'dan delegelerle Vladikavkaz'da toplanmıştı) esin kaynağı olmuştu.[54]

---

51. Dzadziyev ve Gostiyeva (Der.), *Severnaya Osetiya*, C. I, s. 8, 14, 21, 56-9; Burada "Aryan" terimi herhalde "İranlı" olarak gerekçelendirilmişti.
52. Census 1989, Moskova, kıs. 2, s. 24; Dzadziyev ve Gostiyeva (Der.), *Severnaya Osetiya*, C. I, s. 18-19, 59.
53. Dzadziyev ve Gostiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, s. 6-7.
54. *A.g.e.*, s. 14; Dzadziyev ve Gostiyeva (Der.), *Severnaya Osetiya*, s. 14; *RFE/RL*, 1991, no. 1, 41.

Bu arada Kuzey Osetler ve komşuları İnguşlar arasındaki ilişkiler, İnguşlar Varoş İlçesi üzerindeki hak iddialarını Mart 1990'da Nazran'da kitlesel toplantılarla desteklediklerinde şiddete dönüşmüştü. İnguşlar burada yaşayan Osetleri atmak istediklerinden, Orjonikidze'de bir karşı gösteri düzenlenmişti ve bu karşıtlık Nisan 1991'de bir İnguş ile bir Oset arasındaki kavganın, polis ile askerlerin müdahale edeceği, birçok insanın yaralanacağı aylarca sürecek silahlı çatışmalarla doruk noktasına ulaşacaktı. Ağustos 1991'de Yeltsin'in RSBSC hükümeti Varoş İlçesi'nin Çeçenistan-İnguşya Cumhuriyeti'ne bırakılmasını önerdikten ve bu Kuzey Osetya Yüce Sovyeti tarafından reddedildikten sonra ve devam eden İnguş talepleri dolayısıyla, 1991'in sonunda Kuzey Osetya bir cumhuriyeti muhafaza ve savunma komitesi kurmuş ve yurttaşlara silah taşıma izni vermişti. Kendisini Aralık 1991'de RSBSC birlik cumhuriyeti olarak ilan ettikten sonra, Kuzey Osetya olağanüstü hâl ilan etmiş ve Moskova'dan daha fazla çatışma çıkmasını önlemesi için daha fazla birlik göndermesini istemişti. İnguşlar, takip eden olayların onların Osetya'dan "etnik açıdan temizlenmesine" karşılık geldiğini ileri sürmüş ve bu arada Vladikavkaz hükümeti de "aşırı uç grupların Kuzey Osetya'daki haince saldırganlıklarını" suçlamış ve ihtilaf 1994'e kadar sürmüştü. Moskova'ysa, muhtemelen iki ufak ülkenin dikkatlerini kendi özel çatışmalarına vermiş olmalarından mutlu olarak bu iki durumdan herhangi birinin yasallığı hakkında bir görüş bildirmekten kaçınmıştı.[55] 1994'te Kuzey Osetya'da, siyasi yaşamını harekete geçirmeyi başaramayan, "demokratik güçlerini pekiştiremeyen" veya Moskova'daki 1991 SBKP Darbesi'nden sonra bile hükümet mevkilerinde kalmayı başarmış, yerleşik KP Rus yanlısı bürokratlara karşı gerçek bir muhalefet yaratamayan 30'dan fazla siyasi parti ve 100 dernek vardı.[56]

KAZAKLAR

Bu sırada SSCB'nin çeşitli bölgelerinde ama özellikle de Kuzey Kafkasya'da "yeni" bir etnik unsur tekrar belirmeye başlamıştı; devrimden beri resmen iki kez yok edilmiş Kazaklar: İlk kez 1920'lerde ve ardından, 1936'da yeniden oluşturulmalarından sonra tekrar 1945'te. Sovyet devletinin elinde o kadar çok Kazak yok olmuştu ki, Kazakçılığın Rus halk belleğinde ancak çok silik izlerinin kalmış olması gerekmekteydi ama aniden, Kazaklar olarak adlandırılan farklı bir topluluğa aitlik şeklinde güçlü bir farkındalığın sürdüğü ortaya çıkmıştı:

---

55. Dzadziyev ve Gostiyeva (Der.), *Severnaya Osetiya*, C. I, s. 22-4; *Nezavisimiya gazeta*, 7 Temmuz 1992, s. 3; *RFE/RL*, 1990, no. 11, 16, 41; 1991, no. 18, 21, 41-2, 46, 48.
56. Dzadziyev ve Gostiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, s. 9-11, 23-5; Dzadziyev ve Gostiyeva (Der.), *Severnaya Osetiya*, C. I, s. 24-5.

> Hiç kimse Sovyet topraklarının harabeleri arasından kendiliğinden, en "geleneksel" kıyafetleri, çarlık zamanından madalyaları ve deri kırbaçları [*nagayka*lar]... ve kılıçlarıyla, modern devleti Yermak'ın zamanına yakışır yöntemlerle idare etmeyi teklif eden, her yaştan yüz binlerce Kazak'ın çıkacağını düşünmemişti. Tek başına bu fenomen, Rus kültürünün, ekonomi ve siyaset de dahil olmak üzere tüm yanlarıyla bir türlü kaybolmayan çağdışı geçmiş tavırlara nasıl müsait olduğunu düşündürmektedir.[57]

Her ne kadar kültürel ve biyolojik açılardan özünde Rus idiyseler de, Kazakların, onları bir "halk" yapan yeterli özel nitelikleri vardı ve diğer etnik topluluklarda olduğu gibi, kültürel yeniden canlanışları, kendi tarih ve geleneklerini yeniden keşfetmeye çalışan kulüplerin oluşturulmasıyla başlamıştı.[58] Don Kazakları ilk derneklerini 1990'nın başında oluşturmuştu, bir halk müzesi yaratmak ve eski zanaatlar, şarkılar, danslar ve at binme becerilerini canlandırmak istemekteydiler. Fakat bu kısa süre içinde daha da ileri gitmişti: Kazakların torunları, askerî ideolojisi de dahil Kazak yaşam tarzını tam anlamıyla yeniden yaratma amacıyla tüm Kazak bölgelerinde köylerden illere kadar tüm düzeylerde örgütler oluşturmuştu. Bu gelenek esasen Rus ulusalcı ve Ortodoks'tu, Kazak ruhu, azizlik noktasına kadar idealleştirilebilirdi: "İnsanın yaşamını kendini feda etmeye dayanan kahramanlık eylemine dönüştürmek, halka ve Tanrı'ya hizmet etmek." Ayrıca "Kazak halkı" genlerinde öyle değerler taşımaktadır ki, Kazaklık, Rusya'nın ruhani yeniden doğuşunun temel unsuru vs demek de moda olmuştu.[59] Bu durum Rus olmayan topluluklar, özellikle de Kuzey Kafkasya'dakiler için iyi bir haber değildi.

Kazak hareketi o kadar kendiliğinden belirmişti ki, Mart 1990'da çeşitli Yerleşim Birimlerinden temsilcilerin oluşturduğu bir kongre Don üzerinde Rostov'da toplanmış ve ardından Haziran'da Moskova'da, Don, Terek, Kuban, Urallar ve Sibirya'dan gelen delegelerle bir "Büyük Çember" (Bolşoy krug) düzenlenmiş ve bu, bir otomobil fabrikası yöneticisi olan A.G. Martinov adında bir yüce (*nakaznoy*) ataman yönetimi altında Rus Kazakları Birliği oluşturmuştu. Bu girişim, resmî kanallardan biraz destek almıştı; çünkü Kazaklar (eski Rus Ortodoks geleneklerin yeniden canlandırılmasına ek olarak) giderek anarşist bir yapıya dönü-

---

57. B. Chiclo, "sibérie: mode de colonization - mode de production", Chiclo (Der.), *Sibérie II*, s. 114; bir 16. yüzyıl Kazak atamanı olan Yermak, Sibirya'ya, "sadece [orada] bol miktarda bulunan kürklerle kendisini zenginleştirme amacıyla" ilk Rus seferine önderlik etmişti; *a.g.e.*, s. 99.
58. B. Skinner, "Identity formation in the Russian Cossack revival", *Europe-Asia Studies*, 1994, C. 46, s. 1018, 1019, 1024, 1026-7.
59. *Izvestiya*, 9 Mart 1990, *CDSP*, C. 42, no. 10, s. 32; G. Rezanov ve T. Khoroshilova, "Lyubo, brattsy ...", *Komsomolskaya pravda*, 3 Temmuz 1990; Skinner, "Identity formation", s. 1018-21.

şen bir toplumda yerel yetkililere, sadece Kazak bölgelerinde değil, St. Petersburg ve Yekaterinburg gibi kentlerde de gönüllü polislik yaparak yardım etmeyi teklif etmişlerdi. Kaçınılmaz olarak karşılıklı anlaşmazlık ihtimalleri söz konusuydu ve Temmuz 1991'de SBKP'ye daha az yakınlık gösterenler tarafından bir rakip Rusya Kazak Yerleşim Birimleri Birliği kurulmuş ve öyle ki, İç Savaş'ın "Kızıl" ve "Beyaz" Kazakları bölünmesi kısmen yeniden belirmişti.[60]

Başka bir sorun Kazakların kendilerini, haklı olarak, en az Çeçenler ve Karaçaylar kadar, "cezalandırılmış topluluklardan" biri olarak görmeleriydi ama diğerlerini ihanet suçlamalarından temize çıkartan yasada kapsanmamışlardı. Bununla beraber, Şubat 1991'de, kayda değer bir muhalefete rağmen, RSBSC'nin itibar ve hakların iadesi yasasına dahil edilmişlerdi.[61] Kazak ulusal bölgesi ve özyönetimi sorusu daha zordu; çünkü sadece Kazak yerleşimlerinin topraklarındaki Rus olmayan topluluklar arasında değil, 1917'den önceki devlette Kazakların yürüttüğü baskıcı faaliyetleri anımsayan Ruslar arasında da çeşitli korkulara yol açmaktaydılar. Bir kısmı bu kaygıyı, Dağ Toplulukları Birliği'ne meydan okumak için bir Kazak ulus devletinin (1918'de olduğu gibi) veya bir Güney Rusya Kazak Cumhuriyetleri Birliği'nin yeniden yaratılmasını talep ederek gerekçelendirmekteydi. Karşı olanlar, Kazak yerleşim birimlerine toprak verilmesi ve onlara askerî hizmet şartı getirmenin (örneğin, sınır birlikleri), ayrıcalıklı babadan oğla geçen bir kast yaratılması anlamına geldiğine ve bunun da hukuk kurallarıyla yönetilen bir devlete uygun olmadığına işaret etmekteydi.[62] Kazakların askerî potansiyeli elbette göz ardı edilmemekteydi: Rus hükümetinin onlara, bölgesel hakları, askerî yükümlülükleri ve özyönetimleri olan bir "kültürel-etnik topluluk" olarak itibarlarını iade etme amaçlı yasalar çıkartması romantik bir duygudan kaynaklanmıyordu. Savunma Bakanlığı Sovyet ordusunda Kazak birimlerinin oluşturulmasını onaylamış ve aynı şekilde 1993'de Başkan Yeltsin de Kazak örgütlerinin varlığını mühürüyle onaylamıştı.[63] Böylece Kazaklara resmî polis gücü rolü verilmiş ama maalesef Rusların (illa Kazak kökenli değil: Sık sık iş arayan eski askerler veya sadece savaşın heyecanını arayan saldırgan erkekler) Kazak birliklerine katılma istekliliği de, kuşkulu "Ortodoks" davalar için Moldavya

---

60. Barsenkov Koretskiy ve Ostapenko, *Politicheskaya Rossiya seodnya*, [kıs. 2], s. 372-3; M. Kryukov, "Ne speshi krichat" "Lyubo!", *Pravda*, 1 Eylül 1993, s. 4; *Moskovskiye novosti*, "Prezidentskaya sotnya", 11 Nisan 1993, s. 1-3; *RFE/RL*, 1990, no. 28; 1991, no. 42; Rezanov ve Khoroshilova, "Lyubo, brattsy ..."; Skinner, "Identity formation", s. 1018.
61. *RFE/RL*, 1992, no. 14.
62. "Prezidentskaya sotnya", *Moskovskiye novosti*, s. 3; *RFE/RL*, 1991, no. 39.
63. Mart 1993 yasası "Rus Federasyonu"nun Kuzey Kafkas bölgesinde askerî yapıların yeniden oluşturulması ve Kazaklara devlet desteğiydi: "Prezidentskaya sotnya", s. 2; Skinner, "Identity formation", s. 1018.

karşıtı Dinyester Cumhuriyeti veya Bosna'da Müslüman karşıtı Sırp güçleri gibi savaşmaya istekli paralı asker gruplarının oluşturulması için bahane sağlamıştı.[64]

Kazakların Kuzey Kafkasya'da, Şamil'in anısını yücelten yerli topluluklar arasında bağımsızlık hareketleriyle birlikte tekrar belirmesi, özellikle hassas sorulara yol açmıştı; çünkü Kazak faaliyetinin ilk odaklandığı yer, kendilerinin de diğerleri kadar hak iddia ettikleri Sunja ve Terek'teki topraklar olduğundan İnguşya ve Çeçenistan idi; benzer çatışmalar Kuban ve Karaçay Dağlarında da çıkmıştı. Genelde Ruslar arasında ulusalcılığın yoğunluğu düşünüldüğünde, 19. yüzyıldaki gibi geniş bir Kafkas savaşının çıkma ihtimali korkusu vardı.[65]

KALMUKLAR

Tehcir edilmiş bir ulus ile bir Kazak topluluğunun özelliklerinin birleştiği Kalmukların durumunda ulusal yeniden canlanış, kültürleri, Sibirya'ya tehcir edilerek dağıtılmaları yüzünden büyük darbe aldığından ve az sayıda genç Kalmuk dilini iyi şekilde konuştuğundan geç kalmıştı. Kalmukların büyük kısmı o derece çift dilliydi ki, Kalmukçayı iyi konuşanlar bile konuşmalarında birçok Rusça sözcük kullanmaktaydı ve her ne kadar 1970'lerde bile Kalmukça birçok kitap basılıyorduysa da, giderek daha fazla Rusça okuma, radyo dinleme ve televizyon izlemeye alışmışlardı Buna rağmen, ulusal kültürlerine saygı göstermiş, çocuklarına daha çok Kalmuk isimleri vermiş ve onların Kalmukça öğrenmelerini istemişlerdi. Kalmuk ÖSSC'sinde yerli dilin yeniden canlandırılması adımları epeyce erken başlamıştı: Cumhuriyetin KP komitesi 1983'te okullarda yerli dil öğretiminin geliştirilmesine hükmetmişti; bunun için öğretmenler yetiştirilmiş ve medyada "Kalmukça Öğren!" programları hayata geçirilmişti.[66] Kalmukların sürülmesinin geri alınması ve 1957'de ÖSSC'lerinin yeniden oluşturulmasından beri etnik bileşimleri kayda değer derecede değişmişti. 1959'da 185.000'lik nüfusunun sadece %35'i Kalmuk'tu; %56'lık oranlarıyla Ruslar onlara baskındı ama 1989'da Kalmukların sayısı 323.000'e çıkarak oranları %45'e ulaşmış ve Ruslarınki de %37'ye düşmüştü. Diğer yandan, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'dan

64. Kryukov, "Ne speshi krichat" "Lyubo!" "; A. Lieven, "Cossacks sign up as mercenaries in new wars of conquest", *The Times*, 28 Mart 1992.
65. R. Abdulatipov, "Ukaz obizhayet vsekh", *Moskovskiye novosti*, 11 Nisan 1993, s. 2; L. Leontyeva, "Bezhentsev ne budet", *Moskovskiye novosti*, 4 Kasım 1990, s. 5; *RFE/RL*, 1991, no. 7, 14, 19-20.
66. Census 1989, Moskova, kıs. 2, s. 17; M. Kozhevnikova, Rus, Doğu ve Orta Avrupa Çalışmaları için Aberdeen Merkezi'nde düzenlenmiş eski Sovyetler Birliği'nde ulus ve din üzerine bir konferanstaki sunum, Nisan 1994; A.B. Nasunov, "nekotorye etnokulturnye kharakteristiki gorodskikh rebochikh Kalmykii", A.G. Mitirov (Der.), *Problemy sovremennykh etnicheskikh protsessov v Kalmykii*, Elista, 1985, s. 62-6.

göçmenlerin sayısı çok azdan 1959'da %9'a çıkmıştı; bunların çoğunluğu Dargolardı, ikinci sırada da Çeçenler vardı.[67]

Kalmukya'da ilk halk gösterilerine yol açan çevre meselesi, Volga'dan Maniç çöküntüsünün güney ucundaki Çogray Barajı'na su taşıması için tasarlanmış kanaldı; böylece "cumhuriyetin her yanında mavi kanallar akacak, çöl bozkırın susuzluğunu giderecek ve iç denizin kıyılarında meyve bahçeleri, bağlar ve sulanmış tarlalarıyla yeni yerleşimler belirecekti".[68] Moskova'daki Su İdaresi Bakanlığı bu muazzam projeyi, kısmen Kalmuk Bozkırı Ekolojik Derneği'nden kaynaklanan kamu baskısıyla, çevre üzerindeki feci etkilerinin artık reddedilemez boyutlara ulaştığı 1990'da terk edilmesini dayatana kadar 20 yıldan uzun bir süre yürütmüştü.[69] Kalmukya'nın komünistlerin kötü idaresinden dolayı yok edilmiş başka bir bölgesi de Astrahan'ın batısında pastoral Kara Topraklar idi; geleneksel olarak sadece kış otlatması için kullanılmaktaydıysa da, 1960'ların yanlış tarımsal yoğunlaşma çalışmaları burayı aşırı otlatma sonucu çöle çevirmişti.[70]

1988'de Kalmukların 1944'teki kitlesel tehcirleri üzerindeki sansür nihayet kaldırılmış ve 1937 Terörü'nün kurbanları hakkında bilgi edinmek için bir "Anma" grubu oluşturulmuş ve böylece itibar ve haklarının iadesi için bir kampanya başlatılmıştı.[71] 1989'da kurulmuş Kalmuk Halk Cephesi, Kalmuklu olmayan sakinlere karşı ulusalcı bir çizgi benimsemiş,[72] 1992'de yurttaşlığın, aileleri 1943'ten önce Kalmukya'da yaşamış olanlarla sınırlandırılmasını önermişti; ama komünist yetkililer

---

67. Kalmukya nüfusunda ayrıca az sayıda Ukraynalı, Belarus ve Almanlar da vardı:

	1959	1970	1979	1989
Kalmuklar	64.900	110.300	122.200	146.300
	%35,1	%41,1	%41,5	%45,3
Ruslar	103.300	122.800	125.500	121.500
	%55,9	%45,8	%42,6	%37,3
Dağıstanlılar	1.500	6.700	12.600	20.600
	%0,8	%2,5	%4,3	%6,4
Dargolar dahil	?	5.000	8.600	12.900
Çeçenler	?	4.800	8.100	8.300

68. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya. Yevropeyskiy Yugo-Vostok*, s. 329-30.
69. *Soviet Weekly*, "Plug pulled on Volga [-Chogray] canal scheme", 11 Şubat 1989; *RFE/RL*, 1989, no. 6, 8; V. Tolz, "Russia's Kalmyk republic follows its own course", *RFE/RL*, 1993, no. 23, s. 40; "Two billion rubles down the drain", *Pravda*, 29 Mart 1988, *CDSP*, C. 40, no. 13, s. 18-19.
70. T. Sayko ve I. Zonn, "Europe's first desert", *Geographical*, Nisan, 1995, s. 24-6.
71. *Izvestiya*, 15 Kasım 1989, *CDSP*, 1989, no. 46, s. 9-10; *RFE/RL*, 1988, no. 457.
72. Nispeten zor koşulların hüküm sürdüğü Kalmuk OSSC'sinde bile bulunan 43 ulus arasında, özellikle Daranlar, Çeçenler ve Avarlar olmak üzere çok sayıda Kuzey Kafkas toplulukları da vardı (30.525); ayrıca biraz Kazak ve Alman da vardı. Toplam nüfus 322.579 idi: Census 1989, Moskova, kıs. 2, s. 17-18.

önerilerini dikkate almadıklarından çıkarlarının üzerindeki tehdidin az olduğunu anladıklarında bundan vazgeçeceklerdi. Kalmuk ÖSSC'sinin egemenliği Eylül 1990'da ilan edilmiş ve 28 Aralık tehcir kurbanlarının anma günü olarak belirlenmişti.[73] Kalmuk kültürel kimliği, Don Kalmuk Kazaklarının Birliği'nin yaratılması, Kalmuk destanı *Janhr*'ın 550. yıldönümü kutlamaları, Kalmuk Budist Cemiyeti'nin kurulması ve Elista'da bir manastır-tapınak inşa edilmesi kararıyla biraz daha öne çıkmıştı. Bu, SSCB'de Sibirya Buryatlarının önderliğindeki genel bir Budist yeniden canlanmasının bir parçasıydı; 1991'den itibaren buradan bazı Kalmuklar lamalar olarak eğitilmeye gidecekti. Ayrıca 1992'de St. Petersburg Üniversitesi'nde Dr. A.A. Terentyev'in çabalarıyla örgütlenmiş Budist Kültür Üniversitesi de yardımda bulunmuştu.[74] Tarihsel bir dönüm noktası, Temmuz 1991'de Dalai Lama'nın II. Katerina'nın Rusya'da Budizm'e hoşgörü gösterilmesini sağlayan yasasının 250. yıl kutlamalarına katılmak için Kalmukya'ya gelmesiydi. [75]

Kalmukya'daki bu siyasi gelişmelerin hiçbiri, ne de Kalmukya'nın Volga koridorlarına erişimin yeniden sağlanması isteği (bu erişim hakkı tehcirden sonra Astrahan ili tarafından alınmıştı) saldırgan bir ruhla sunulmamıştı ve Kalmukya'da 1991 Moskova komplosundan sonra cumhurbaşkanı seçmek için gerekli oyları toplamada gösterilen birbirini tekrarlayan başarısızlıklar, kayıtsızlık veya siyasi kavrayışa işaret etmekteydi; çünkü her iki cumhurbaşkanlığı adayı da (cumhuriyetin başbakanı ve Yüce Sovyet'in başkanı) yolsuzluk yüzünden 1992'de istifa etmek zorunda kalmışlardı. Ekonomik açıdan en büyük varlıkları sığır, koyun, petrol ve gaz yatakları olan bu yarı çöl cumhuriyet azgelişmişti ve yaşam standardı Rusya'da en düşük olandı. Başkan Yeltsin 1992'de Kalmukya'ya ziyareti sırasında bunu görmüş ve özel bir mali yardım yasası çıkartmış ve ayrıca da cumhuriyeti, deri, yün ve petrol üretiminin yarısını kendi kârı için kullanmaya yetkilendirmişti.[76]

Kalmukya'daki (artık "Khalmg Tangç", "Kalmuk devleti") siyasi durgunluk ve yoksulluk dikkate alındığında, 1990'da yeni Sovyet milyoner girişimciler sınıfının yeni belirmiş bir temsilcisi olan 30 yaşındaki Kirsan Ülmzhinov'un (Rusça İlyumzhinov) Kalmuk Kazak kökenli olduğu öğrenildiğinde büyük bir şaşkınlık olmuştu. Bir Japon-Sovyet firmasında kısa bir idari kariyerin ardından Rus Girişimciler Odası'nın başkanlığını yürütmüş ve Kalmuk parlamenter temsilcisi olarak iki yıllık bir siyasi deneyimden sonra 1993'te büyük bir çoğunlukla Kalmuk Cumhuriyeti'nin

---

73. *RFE/RL*, 1990, no. 43; Tolz, "Russia's Kalmyk republic", s. 40.
74. *Nartang Byulleten*, St. Petersburg, 1993, no. 2 (8), s. 15.
75. O. Antic, "Revival of Buddhism in the Soviet Union", *RFE/RL*, 1991, no. 39, s. 10-12; *RFE/RL*, 1991, no. 11; Tolz, "Russia's Kalmyk republic", s. 40-1.
76. *RFE/RL*, 1991, no. 26, 44, 46; Tolz, "Russia's Kalmyk republic", s. 38-41.

cumhurbaşkanı seçilmişti. Ülmzhinov'un moda kapitalist fikirlere dayanan programı düşüncesizce hazırlanmıştı: Devlet yönetiminde sert bir azalma, kendisi için geniş cumhurbaşkanlığı yetkileri ve Kalmukya'yı vergiden bağışık bir bölge ve bir Budizm merkezine dönüştürmek için "ekonomik diktatörlük". Seçim öncesi kampanyasında hayırsever rolünü oynayarak Elista'nın tüm yurttaşlarına bedava ekmek ve süt, polis ve Ortodoks Kilisesi'ne de motorlu taşıtlar ve para vermişti. Budizm'in dışında Ülmzhinov, Sun Myung Moon'un Birleşme Kilisesi'ni de himayesine almış ve kendisinin bu dünyaya Tanrı'dan misyonu olan biri olarak gönderildiğinden bahsetmişti. Ülmzhinov'un siyasi davranışının keyfiliği dikkate alındığında (Kalmuk parlamentosunu 25 temsilciye indirmesi, cumhuriyeti Rusya Federasyonu'yla tamamen birleştirmek için anayasasını kaldırması ve medyada eleştirilmesini engellemesi), yeni tarz Kalmuk cumhurbaşkanının, geleneksel yurtseverler ve demokratlar arasında kızgınlığa yol açmış olması şaşırtıcı görülmemelidir.[77]

---

77. S. Atayev, "Ne vsyo to zoloto ...", *Sovetskaya Kalmykiya,* 26 Şubat 1994, s. 2; Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, *Politicheskaya Rossiya segodnya,* [kıs. 2], s. 224-5; "Politicheskoye zayavleniye predstaviteley partiy, dvizheniy i organizatsiy Respubliki Kalmykiya-Khalmg Tangch", *Sovetskaya Kalmykiya,* 15 Mart 1994; L. Yudina, "Prezident Kalmykii ob'yavil rozysk avtorov nashey gazety", *Sovetskaya Kalmykia,* 15 Mart 1994; Tolz, "Russia's Kalmyk republic", s. 42.

21
Kafkasya 21. Yüzyıla Giriyor

RUSYA'NIN 1991 DARBESİ'NDEN SONRA KUZEY KAFKASYA

Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerindeki hükümet görevlilerinin 19 Ağustos 1991 Moskova darbe girişimine tepkileri tipikti. Kuzey Osetya Sovyeti'nin liderleri Moskova komplocuları için samimi bir destek ifade etmekle kalmamış, komünist *apparatçik* yönetiminin sürekliliğini muhafaza edebilecek kadar yara almadan çıkmışlardı. Daha önce hem Yüce Sovyet'in başı hem de KP'nin birinci sekreteri olan A.H. Galazov cumhurbaşkanı olurken, S.V. Ketagurov da başbakan olarak kalmıştı. Kabardey-Balkarya'da daha fazla heyecan vardı; Nalçik'teki Lenin anıtı yıkılmış ve popüler baskı hükümetin başı V.M. Kokov ve yardımcısı H.M. Karmokov'u istifaya zorlamıştı. Bununla birlikte, Eylül'de Yüce Sovyet toplandığında her ikisi de görevlerine iade edilmiş ve Ocak 1992'de Kokov cumhuriyetin cumhurbaşkanı ve Karmokov da başbakanı olmuştu. Adıge'de yetkililer darbeyi görmezden gelmiş, insanlara sadece SSCB yasalarına itaat etmelerini ve hasatla ilgilenmelerini söylemişlerdi.[1]

Çeçenistan-İnguşya ÖSSC'sinde Moskova'dan tayin olmuş memurlar Ağustos 1991 darbe girişimini desteklemişti: Çeçen komünist lider Doku Zavgayev Moskova'da olduğundan, yardımcısı durum düzelene kadar kendisini pek göstermemişti. Bununla beraber, Cahar Dudayev'in Çeçen Ulusal Kongresi'yse komployu Moskova'da "hükümetteki suçluların ve cumhuriyetteki yozlaşmış komünist yanlısı grubun" ürünü olarak kınamış ve Rus ordusunun temsil ettiği tehdidin farkına varınca, Grozni'de bir ihtilal yapmıştı. Bu KGB birliklerinin Ulusal Kongre'nin genel merkezine saldırmasına yol açarken, Çeçenler de bu sırada Rusların Grozni'ye ilerlemesine direnmek için hazırlık yapmaktaydı ki, bu sırada komplonun başarısızlığa uğradığı haberi gelmişti.[2] Böy-

---

1. Akkiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya,* s. 11; Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, *Politicheskaya Rossiya egodnya,* [kıs. 2], s. 216, 219, 226, 228, 256; *Pravda,* 4 Eylül 1991, s. 4, *CDSP,* 1991, C. 43, no. 36, s. 37.
2. M.B. Broxup, "After the putsch, 1991", Broxup (Der.) *North Caucasus Barrier,* s. 219-22; *RFE/RL,* 1991, no. 36.

lece Dudayev'in rolü, Moskova'da Yeltsin'in gerici komploculara karşı reformların savunucusu rolüne paralel olmuştu; bu noktada Dağıstan ve Dağ Toplulukları Konfederasyonu'nun desteğini almıştı.[3] Çeçen Ulusal Kongresi ile Zavgayev'in sömürge yönetimi arasındaki ihtilaf sürmüş ve Ekim-Kasım 1991'de Moskova, Dudayev'i vazgeçirmek için Grozni'ye yirmiden fazla delege göndermiş, Zagayev'in kukla "Yüce Sovyet"inin yegâne yasal organ olduğunu ilan etmiş ve Çeçen Ulusal Muhafızlarının teslim olmasını emretmişti. Dudayev'e göre, "bir siyasi provokasyonlar izi" vardı ve Çeçenistan'la ilgili Moskova basın raporları giderek çarpıtılmaktaydı.[4] Dudayev'in "suç kaynağı rejimi"ni 200-300 genç haydudun desteklediği yönündeki resmî propagandasına karşı tepkisi, Çeçenlerin cumhuriyetteki tüm erkekler için genel askerlik ilanı ve Grozni'deki ana hükümet binasının işgali olmuştu. Moskova'nın Çeçen Halkının Ulusal Konseyi'ni tanımayı reddetmesi ve bu sırada bir işgal için Dağıstan ve Kuzey Osetya'ya asker yığmasına yanıt olarak Dudayev, Çeçenlerin savaşa hazır oldukları uyarısı yapmıştı. 19 Ekim 1991'de Yeltsin'den gelen bir ültimatom önemsenmemiş ve 27 Ekim seçimleri sonunda %65 destek sağlayan Dudayev Çeçenistan'ın ilk cumhurbaşkanı olmuştu.[5]

Yeltsin'in Rus hükümetinin 1991 darbe girişiminin ardından gelen eylemleri, yeni başlangıç ve demokrasi konuşmalarına rağmen, daha önceki Rus hükümetleri gibi, geçmiş adaletsizlikleri onarma veya sömürge bölgeler üzerindeki kontrolünü gevşetmeye pek eğilimi olmadığını ve bağlılık sağlamak için zorbalığa başvurmaya hazır olduğunu göstermişti. Rus Yüce Sovyeti'yse, kendi adına, barışçıl yollarda ısrar etme rolünü oynamakta ve Yeltsin'in Çeçenistan'da olağanüstü hâl ilan etmesini onaylamayı reddetmekteydi. Yüce Sovyet'in başkan yardımcısı Albay A.V. Rutskoy ("en kutsal ulusal değerlerin ayaklar altına alındığına" dair klişeler okuyan fanatik bir Rus şovenisti ve "aşırı liberalizm" düşmanı) Çeçen ulusal hareketini "bir devrim değil, bir eşkıyalık" olarak reddetmişti.[6] Moskova hükümeti başkanı Ruslaşmış Çeçen Ruslan Hasbulatov da eş derecede gururluydu, hatta RSBSC'deki

---

3. *RFE/RL*, 1991, no. 46; Sheehy, "Power struggle in Checheno-Ingushetia", s. 23.
4. Broxup, "After the putsch", s. 219-22; G. Zhukovets, "Dzhokhar Dudayev: "Vlast my mogli vzyat v techeniye chasa"", *Ogonyok*, 1881, no. 49, s. 3-5.
5. Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, "Inter-ethnic relations in Russia in 1992", *Russia and the Successor States Briefing Service*, 1993, 1, 3, s. 12, seçmenlerin %55'inin oy kullandığını ve bunlardan %90'ının Dudayev'e oy verdiğini söylemektedir; yani toplam seçmenin %49,5'u onu tercih etmiştir. Ayrıca bakınız *RFE/RL*, 1991, no. 37-9, 42-4; Sheehy, "Power struggle in Checheno-Ingushetia", s. 23, Zhukovets, "Dzhokhar Dudayev", s. 4.
6. Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, "Inter-ethnic relations", s. 12; Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, *Politicheskaya Rossiya segodnya*, [kıs. 2], s. 11-12; *RFE/RL*, 1991, no. 47, s. 28; Sheehy, "Power struggle in Checheno-Ingushetia", s. 23; V. Tolz, "The burden of the imperial legacy", *RFE/RL*, 1993, no. 20, s. 44-5.

ufak ulusların "bağımsızlık hakkı olmadığını" ilan etmişti.[7] Böylece, Sovyet İmparatorluğu'nun çözülmesinin bu evresinde bile Moskova, Rus ulusalcı sloganlarını açıklanması gerekmeyen doğrular olarak kabul eden siyasetçiler üretmekteydi; özellikle de çarcı dogma "Rusya tek ve bölünmezdir"in üstünkörü yansımaları olanları: "Rusya'nın topraksal bütünlüğünü koruma ihtiyacı" aslında "imparatorluk sömürgelerinin hiçbirini hiçbir zaman bırakmayız" anlamına gelmekteydi. Rus Başsavcılığı bile, bu ilkeye tecavüzde bulunan her partinin (*yani kendi kaderini tayin hakkını savunan*!) yasaklanacağı kararını almıştı.[8] Moskova'nın gerici basınında bu zorba tavrı, onların "düzensizlik" veya "ayrılıkçılık" "korkusu" ve "durumu istikrarlı hâle getirme ihtiyacı" gibi basmakalıp ifadelerle düşüncesizce tekrarlanmaktaydı. Bu tür ifadeler Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki imparatorluk yönetimini haklı gösterme amacıyla kullanılırken, özerklik arzusu, herkesi etkileyen "bağımsızlık humması" olarak küçümsenmekteydi.[9]

Bazı diğer Kuzey Kafkasya liderleri bu Ağustos komplosuna karşı durmuşlardı. Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti'nin başbakanı Vladimir Hubiyev kendisini komplocularla ilişkilendirmekten uzak durarak Yeltsin'in bu girişimi kınamasına katılmış ve başbakan olarak konumunu korumuştu. Dağıstan'da Muhammed Ali Mahomedov'un Yüce Konseyi olağanüstü hâl ilan etmenin dayanağı olmadığını ilan etmiş ve böylece o da mevkini korumuştu. Bununla birlikte, Dağıstan'ın resmî düzeni 1992'de saldırıya uğramış, güvenlik birimi "İmam Şamil Halk Cephesi" üyelerini tutuklamış ve ardından çıkan karışıklıklarda cumhuriyet savcısı rehin alınarak yetkililer tutukluları bırakmaya söz verinceye kadar bırakılmamıştı. Dağıstan hükümeti Moskova'ya Çeçenistan'ı istila etmesi için kendi bölgesini bir üs olarak kullanmaya "izin verdiğinden" Çeçenistan'la ilişkiler de gerilmişti.[10]

Bu noktada Dudayev'in Rusya'ya tavrı bile düşmanca değildi ve Sovyetler Birliği'nin parçalanma ihtimali olduğuna inanmamaktaydı. Bunu rapor eden Azeri yorumcunun görüşüne göre, eğer Moskova SSCB topluluklarına siyasi yenilenme yönünde, her birinin kendi seçtiği yolda özgürce çalışmasına izin vermiş olsaydı, federasyon yaşayabilirdi.[11]

---

7. Leontyeva, "Bezhentsev ne budet", s. 5; *Moskovskiye novosti*, 1990, no. 44, s. 4, Sheehy, "Power struggle in Checheno-Ingushetia", s. 21'de alıntılanmıştır.
8. A. Meerovich, "Soviet draft law on public associations makes slow progress", *RFE/RL*, 1990, no. 28, s. 6-8; *RFE/RL*, 1991, no. 44; V. Tolz, "The law on public associations: legalization of the multiparty system", *RFE/RL*, 1990, no. 46, s. 1-3.
9. *Izvestiya*, 11 Ekim 1991, *CDSP*, 1991, C. 43, no. 42, s. 13.
10. Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, *Politicheskaya Rossiya segodnya*, [kıs. 2], s. 233, 258; "Between Azerbaijan and Chechnya", *Nezavisimaya gazeta*, 17 Haziran 1992, s. 1, *RFE/RL*, 1991, no. 39; *CDSP*, C. 44, no. 24, s. 25; A. Kazikhanov, "State of emergency imposed in Makhachkala", *Izvestiya*, 21 Mayıs 1992, s. 3, *CDSP*, C. 44, no. 20, s. 22-3.
11. Mirzajanzade, Röportaj, s. 4.

Bununla beraber, Dudayev "Büyük Rusya'nın Çeçenistan'la medeni şartlarda müzakere etme lütfü göstereceği konusunda aşırı iyimserdi":[12] Her türlü ayrılma iması lanetlenme sebebiydi ve Yeltsin'in masaya getirdiği teklif, Çeçenistan-İnguşya'ya bir "İl Yüce Konseyi" dayatmaktan ibaret kalmıştı; uygulamada bu cumhuriyetin eski kukla Yüce Sovyeti'ydi ki, Dudayev doğal olarak buna boyun eğmeyi reddetmişti.[13] Grozni'deki bu "kriz"in (Mart 1991 – Yaz 1994) nasıl geliştiği eski Rus uluslar bakanının "Hırs ve iktidar küstahlığı: Çeçen Savaşı" makalesinde bulunabilir. Makale iki net gerçekle sonuçlanmaktadır: Çeçen ayaklanması sonucunda "Rusya'nın topraksal bütünlüğüne ölümcül bir tehdit söz konusu değildi" ve "kişisel küstahlık" tamamen Yeltsin'den kaynaklanmaktaydı; muhtemelen onun Rusya'yı yönetecek kişi olmasını engelleyen yetersizliğin kaynağı olan aynı psikolojik kendine güvensizlik kompleksi Çeçen cumhurbaşkanıyla buluşmayı reddetmesine yol açmıştı.[14]

DAĞ TOPLULUKLARI KONFEDERASYONU

Kafkasya toplulukları üzerine Sovyetler Birliği'nin dağılmasından itibaren yazılmış birçok yazı, Kuzey Kafkasya'yla, muhtemelen yerli toplulukları nispeten ufak ve ilgilenmeyi gerektirecek değerde bulunmadıkları için çok az ilgilenmiştir. Fakat bu ufak ülkelerde yer alan olaylar yurttaşları için eski "birlik cumhuriyetleri"ndekinden daha az önemli değildi ve siyasi faaliyetler en az onlarda olduğu kadar yoğundu. Dağlık bölgelerde yaşayan Çeçenler ve diğer ulusların, kayda değer derecede özyönetim ve 1917-19'da, komünistler tarafından bastırılana kadar Kafkasya Dağ Toplulukları Konfederasyonu'ndaki komşularıyla işbirliği deneyimleri vardı.[15] Yetmiş yıl sonra Kuzey Kafkasya toplulukları arasında işbirliği ve birlik sağlamaya yönelik benzer bir girişim vardı. Abhazların girişimiyle Ağustos 1989'da Sohum'da Kafkasya Dağ Toplulukları Birinci Kongresi toplanmış ve bir Meclis oluşturmuşlardı. İkinci Kongre (1990) Kabardey-Balkarya'nın başkenti Nalçik'te toplanmıştı, Kabardey Musa Şenibe (Rusça "Şanibov") cumhurbaşkanı ve Çeçen Yusuf Soslambekov da parlamento başkanıydı;[16] 1991'deki Üçüncü Kongre, Dağ Toplulukları Konfederasyonu'nu (DTK) oluşturan antlaşmayı onaylamış ve Ocak 1992'de Kuzey Kafkasya Parlamentosu, Dağıstan Mahaçkale'de toplanarak bir daha bir imparatorluğun uyrukları

---

12. "Dzhokhar Dudayev: krizisia vlastey u nas net", *Severnyy Kavkaz*, 3 Nisan 1993, s. 1, *RFE/RL Russia and CIS Today: Pres Survey*, 23 Nisan 1993, no. 282, s. 44'te alıntılanmıştır.
13. Sheehy, "Power struggle in Checheno-Ingushetia", s. 23.
14. V.A. Tishkov, "Ambition and the arrogance of power: the Chechen War" [kıs. 1 ve 1], onun *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union: the Mind Aflame*, Londra, 1997, s. 183-227.
15. 10-11. Bölümlere bakınız.
16. Hewitt (Der.), *Abkhazians*, s. 133-4; Jaimoukha, *Circassians*, s. 81-2.

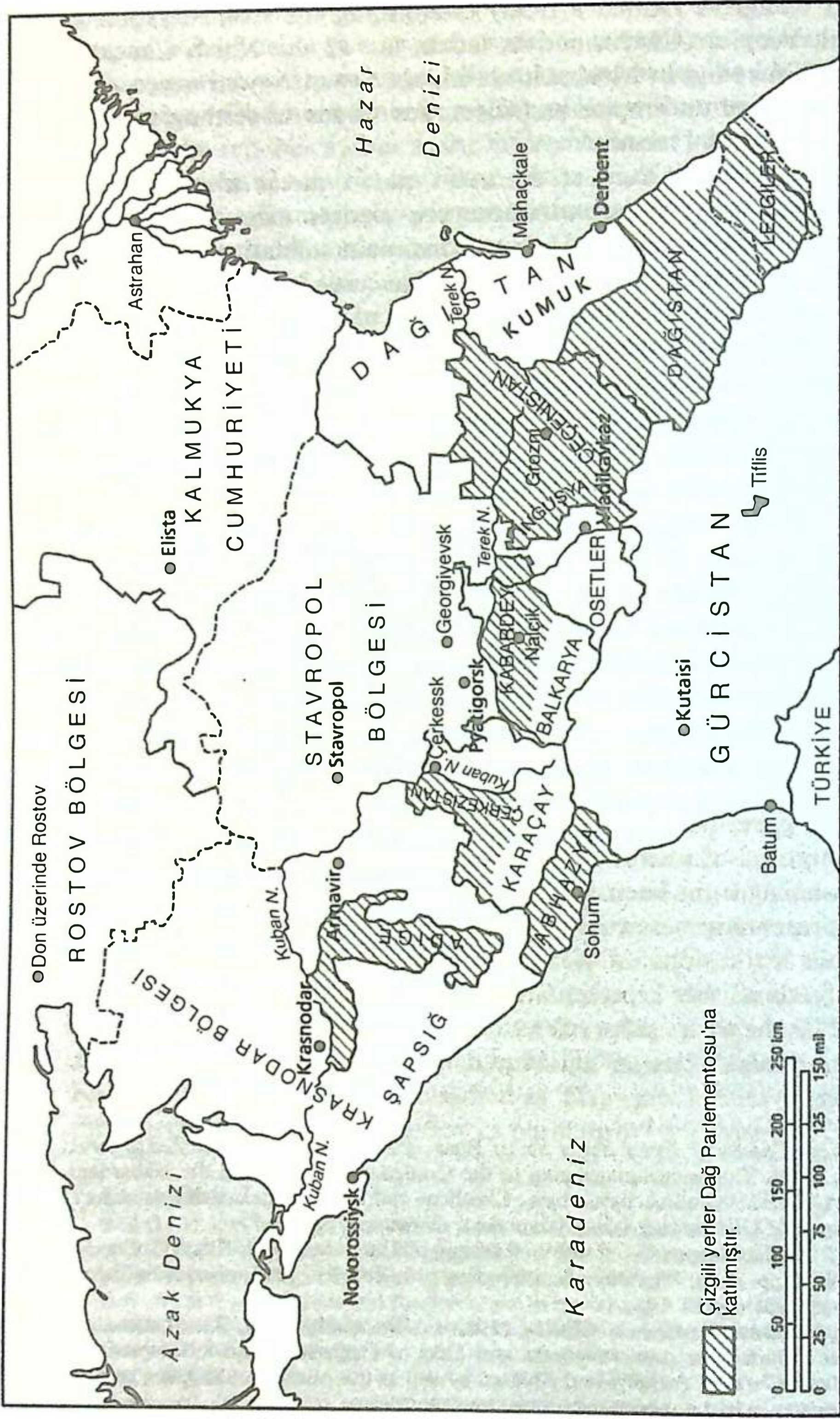
olmayacaklarına dair ant içmiş ve bölgesel çatışmaları barışçıl yollarla çözmenin yollarını tartışmıştı.[17]

Bu arada, her zaman varlığını sürdüren Moskova tehdidi karşısında Dudayev ve bağımsız düşünceli diğer liderler, eski Sovyetler Birliği'nin tüm ufak uluslarının kendilerini savunmada dayanış içinde olmalarını tavsiye etmişti. Dudayev, bir Kafkasya Bağımsızlık Partisi fikrini teşvik etmiş ve 3 Kasım 1991'de Sohum'da 16 ulustan temsilcilerle (Harita 29'a bakınız) toplanmış Üçüncü Dağ Toplulukları Kongresi (o sırada hâlâ Gürcistan'ın parçasıydı) bir konfederasyon birliği antlaşması onaylamış ve Yusuf Soslambekov'un meclis başkanı ve Musa Şenibe'nin de cumhurbaşkanı olduğu bir Kafkasya Parlamentosu oluşturmuştu. Parlamento Kuzey Kafkasya toplulukları ve Abhazya'nın bağımsızlığını oylayarak kabul etmiş ve Çeçen devrimine desteğini açıklamıştı ve Rus egemenliğine karşı tüm Kafkasya bölgesinin birliğiyle uluslararası destek ve zafer kazanmayı ümit etmekteydi.[18]

Kuzey Kafkasya Parlamentosu 15 yerli ulusu temsil etmekteydi: Abhazya'nın da dahil olduğu altı Çerkez topluluğu; Güney ve Kuzey Osetler; İnguşlar ve Çeçenler; Dağıstan'ın birçok ulusundan dördü. Fakat Türki topluluklar Karaçaylar, Balkarlar ve Kumuklar destek vermemişlerdi, aynı şekilde Lezgiler de.[19] Başkan Şenibe KKDTP'nin cumhuriyetlerin resmî hükümetleriyle rekabet içinde olmadığını ileri sürerken, resmen seçilmemiş çeşitli Halk Cepheleri ve ulusalcı partilerinin üyelerinden oluşan bir organa dair bir belirsizlik vardı ve daha demokratik temsil edebilirliğinin "yasal" eski komünist kurumlar karşısında pek geçerliliği yoktu; her ne kadar bu kurumlar da (Rusya'nın kendisinde olduğu gibi) aslında ne temsili ne de demokratik idiyseler ve Moskova'ya bağlı oldukları için "ulusal" da olamamaktaydılarsa da. Konfederasyonunu liderlerinden Hacı Murat İbrahimbeyli'nin sözleriyle: "Kuzey Osetya, Kabardey-Balkarya, Karaçay-Çerkezistan ve Dağıstan'da beş ile yedi yıl önce iktidarda olan aynı insanlar iktidardaydı. Sadece makamların adları değişmişti... Telefon rehberine bakın ve eski savcılar, KGB, MVD başkanları... vs de dahil aynı isimleri bulacaksınız."[20]

---

17. A. Lieven, *Chechnya: Tombstone of Soviet Power*, Yale, 1998, s. 101; *RFE/RL*, 1991, no. 46, s. 33. Konfederasyona dahil uluslar arasında Kabardeyler, Adıgeler, Çerkezler, Balkarlar, Karaçaylar, Çeçenler ve İnguşlar vardı; Osetler veya Dağıstan toplulukları yoktu; bakınız örneğin, Jaimoukha, *Circassians*, s. 85-7.
18. Hewitt, "Abkhazia", s. 288, 304-9; Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 33-4; Mirzajanzade, Röportaj, s. 4; *RFE/RL*, 1991, no. 45-6; Sheehy, "Power struggle", s. 25.
19. Hewitt, "Abkhazia", s. 288; *RFE/RL*, 1991, no. 46; 1992, no. 5. Uluslar arasında Dağıstan'ın Avar, Darga ve Lakları vardı; Çerkezistan'da da Kabardeyler, Çerkezler, Adıgeler ve Abhazlar ve ayrıca da varlıklarından yıllardır bahsedilen Abaza ve Şapsığ toplulukları vardı.
20. İbrahimbeyli, Röportaj, s. 13. Rakamları 1991 darbesi öncesi ve sonrasında komünist liderliği içinde sürekliliğin derecesini göstermektedir: Karaçay-Çerkezistan'da 52 yöneticinin 46'sı, Kabardey-Balkarya'da parlamento temsilcilerinin %80'i.

Harita 29: Kuzey Kafkasya bölgesi. Çizgili alanlar 1917-19 yıllarında bağımsız demokratik Dağ Cumhuriyeti hükümeti yaratma girişimlerinde Kafkaslar Dağ Toplulukları ve Da-

ğıstan Konfederasyonu'nu desteklemiş yerli toplulukların anayurtlarını göstermektedir. Sovyetler Birliği'nin 1989'da çökmesinden sonra yaratılmış, yaklaşık aynı grupla bir birlik oluşturma amaçlı benzer bir girişim de Rusya'nın acımasız muhalefeti karşısında yaşayamamıştı. Dolayısıyla Dağ Toplulukları Konfederasyonu, Rusya'nın yetkilendirdiği mevcut resmî yetkililerden ayrı ama onlara paralel, dağ topluluklarının hükümeti olarak faaliyette bulunmaya çalışmaktaydı ve bu diğerleri devrilmedikçe herhangi bir gerçek gücü veya bağımsızlığı olamazdı.[21]

Şubat 1992'de, Gürcistan'ın şovenist Cumhurbaşkanı Gamsakhurdia'nın Abhazya'da aşırı bir duruma yol açmasından dolayı ve Abhazya'nın Ekim'de Çeçen Ulusal Kongresi'ne yardımcı gönüllüler göndermiş olmasının karşılığını verme amacıyla Abhazlara kurtuluş mücadelelerinde yardım etmeleri için (böylece Temmuz'da bağımsızlıklarını ilan edebilmişlerdi) bir gönüllü birliği örgütlediğinde KKDTP açıkça askerî bir yan geliştirmiş olmaktaydı.[22] Şubat 1992'de DTK Grozni'de toplanarak Dudayev'in Çeçenistan'ına destek vermiş, burada Rusya Federasyonu'nun anayasa taslağını resmen reddetmiş ve Hazar'dan Karadeniz'e kadar uzanan bir konfederasyon kurma kararı vermişti. Bu müdahale (Gürcistan ve Rusya'nın haksız şekilde sahiplendikleri etki alanlarına, zayıf da olsa üçüncü bir güç olarak) her iki hükümeti de öfkelendirmiş ve Rusya (her ne kadar Rusya İmparatorluğu ve Bolşevik rejimin talancı fetihlerinin bariz şekilde vârisiydiyse de) sömürgecilik karşıtı hareketlerin yeni bağımsız devletler ilanı girişimlerinin (yani kendi kaderini tayin hakkı) "anayasal olmadıklarını" ileri sürerek kınamıştı. Sonuç olarak, Mart 1992'de Dağ Konfederasyonu parlamentosu Vladikavkaz'da toplanarak etnik gruplar arasındaki çatışmalarda kullanmak üzere bir savunma komitesi ve birleşik silahlı kuvvetler kurma kararı almıştı. O sırada Konfederasyon artık yeni Rus Federasyonu (RF) anayasa taslağını, gönülsüz etnik özerklik maddeleriyle birlikte reddetmiş ve bu Moskova'da kabul edildiği takdirde, KKDTP'nin Abhazya ile Dağıstan arasındaki tüm yerli toplulukları kapsayacak bir bağımsız Kuzey Kafkas devleti oluşturacağını ilan etmişti. Rusya hükümetine itaatsizlik ilanı anlamına gelen bu hırslı projelere Moskova, sadece RF "Güvenlik Konseyi"ne (gizli polisi kontrol eden!) bağlı bir "Kuzey Kafkasya Komisyonu" yaratarak cevap vermişti, bu görünürde bölgedeki etnik çatışmaları engelleme ama aslında ayrılmaları durdurma amaçlı bir hamleydi.[23]

Fakat zaman uygun değildi. Mayıs 1992'de Rus hükümeti yeni Askerî Doktrin'ini veya ulusal "güvenlik" politikasını yayınlamıştı. Çerçevesini,

---

21. Kakagasanov ve Musayev, "Istoriya Gorskoy Respubliki", s. 33-4.
22. Amkuab ve Illarionova, *Abkhaziya*, s. 311; *RFE/RL*, 1992, no. 10, s. 72; no. 11, s. 77; no. 13, s. 82; no. 14, s. 75.
23. *RFE/RL*, 1991, no. 39; 1992, no. 8, 11, 14, 36.

Rusların sınırları hakkında düşmanca siyasi-propagandacı iddialarında alışıldık bir şekilde kullandıkları klişeler, özellikle de silahlı kuvvetlerin "Rusya'nın egemenliğini ve topraksal bütünlüğünü savunma" yükümlülüğü iddiası oluşturmaktaydı.[24] Elbette Rusya'da bunun Kafkaslarda belirmekte olan küçük devletlerin egemenlik ve topraklarından çok daha önemli olduğu varsayılmaktaydı. Bu belgenin belirmesinin hemen ardından Moskova Kuzey Kafkasya için komisyonunu oluşturmuş ve Ağustos 1992'de DTK'ye karşı "suç kovuşturması" başlatmıştı. Rusların Kuzey Kafkasya meselelerine teklifsizce müdahalesi, Abhazya'daki DTK birliklerinin terörist eylemlerde bulunduğu ve her ne kadar bu Kuzey Kafkasya Parlamentosu tarafından ısrarla reddedildiyse de, Rusya'nın "topraksal bütünlüğüne" olan kibirli inancı kısa süre içinde Gürcistan'ın Abhazya ve Güney Osetya'sında küstahça müdahalesinin ve Çeçenistan'a karşı şiddetli bir savaş başlatmasının bahanesi olmuştu.

Dağ Konfederasyonu, Şevardnadze Ağustos 1992'de Gürcistan'ın Abhazya'ya müdahalesini başlattıktan sonra buraya desteğini artırmış, Tiflis'e askerlerini geri çekmesi için bir ültimatom göndermiş ve tüm Kuzey Kafkasya topluluklarını Abhazya için savaşma amaçlı birleşik bir eylem oluşturmaya çağırmış ve Rus-Gürcü saldırganlığına karşı durmak için BDT ve yabancı hükümet ve örgütlere başvurmuştu.[25] Bu dayanışmayı bozan ve bu yüzden aşağılanmaya uğrayan yegâne DTK üyeleri, Abhazya'yı desteklemeyi reddeden Karaçay-Çerkezistan ve Kabardey-Balkarya kukla hükümetleriydi.[26] Kuzey Oset lideri Galazov da, "mevcut ulusal bölgelerin bütünlüğü" hakkında tanıdık Rus ifadeleri kullanmış bir "Kuzey Kafkasya'da etnik gruplar arası ilişkilerin ilkelerinin ilanı"yla işbirliği yaparak[27] Moskova'ya olan alışıldık bağlılığını göstermişti. Bu arada Moskova'da bir Uluslar Komisyonu hem "Gürcistan'ın Abhazya'ya karşı saldırganlığını" hem de Rus hükümetinin Gürcistan'a silah sağlamasını, Kuzey Kafkasya'daki "durumu kızıştırdıkları" için kınamıştı.[28]

23 Eylül 1992'de ilgi Kabardey-Balkar'a kaymış, Nalçik'te Rus polisi KKDTP Başkanı Musa Şenibe'yi tutuklamış, terörizm ve etnik karışıklık çıkarma suçlamalarını yöneltmiş ve RF Anayasası'nın ihlal edildiği gerekçesiyle suç kovuşturması yapmakla tehdit etmişti. Konfederasyonun liderleri haklı olarak KKDTP'nin varlığının, "BDT veya amacı

---

24. S. Mc Michael, "Russia's new Military Doctrine", *RFE/RL*, 1990, no. 23, s. 45-50.
25. Amkuab ve Illarionova, *Abkhaziya*, s. 55, 87-9, 97-9, 106-7 (benzer bir başvuru, Uluslararası Çerkez Birliği başkanı, bir Çerkez ve Rusya'nın baş hukuk uzmanlarından biri olan Yu. Kalmıkov adına yapılmış olandı: *A.g.e.*, s. 71-2), *Izvestiya*, "The Caucasus region is on the brink of a large-scale war", 5 Ekim 1992, s. 1-2, *CDSP*, C. 44, n. 41, s. 12-13.
26. Amkuab ve Illarionova, *Abkhaziya*, s. 52-4, 71-2, 98-9; *RFE/RL*, 1992, no. 43.
27. Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, *Politicheskaya Rossiya segodnya*, [kıs. 2], s. 217.
28. Amkuab ve Illarionova, *Abkhaziya*, s. 257-9: Kuzey Kafkasların istikrarsızlaştırılmasından en sorumlu olanların komisyonu: Rus Dışişleri Bakanı A.V. Kozirev, Savunma Bakanı P.İ. Grachov ve Uluslar Politikası Komitesi Başkanı V.A. Tişkov.

insan hakları... ve toplumsal adalet temellerine dayanarak özkoruma olan herhangi bir halkların birliğinden" daha az anayasaya aykırı olmadığını savunmuştu.[29] Fakat Moskova'nın suçlaması, ayrılmayı ne pahasına olursa olsun engelleme kararlığında olduğunu ve Kuzey Kafkasya gönüllülerinin (tahmin edilir bir şekilde Rus basını onları "paralı askerler" olarak adlandırmıştı) Gürcistan'a karşı Abhazya'nın yanında yer almalarına karşı öfkesini göstermişti.

Rusya'nın Rus olmayan toplulukların kendi kaderlerini tayin hakkına göz yummayı ne kadar katı bir şekilde reddettiğini, Eylül-Ekim 1992'de Kabardey'deki olayları, geleneksel Rus komünist retoriği doğrultusunda sunan, Rusya Bilimler Akademisi Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü tarafından basılmış son derece taraflı bir anlatı göstermektedir. Bu anlatı, Kabardey hükümetinin yerel çatışmaları engelleme tedbirlerine rağmen, ne pahasına olursa olsun iktidarı ele geçirmek isteyen ulusal hareket ve örgütlerin... siyasi ve kamu yaşamını istikrarsızlaştırmış kitlesel bir siyasi gösteri düzenlemiş olduklarını ileri sürmektedir. Durum, Kokov ve Karmokov'un bilgelikle sunduğu "mevcut durumun doğasına dair açıklaması" sayesinde "normalleştirilmiş", bunun üzerine hükümet yanlısı kamu toplantıları ve yerel sovyet oturumları düzenlenmiş ve "neredeyse tüm ulusalcı hareket, örgüt ve siyasi partiler" hükümetin tarafına geçmişti. 4 Ekim 1992'de, "darbe"nin başarıya ulaşmayacağını anlayan ulusal örgütleyiciler gösteriyi iptal etmiş ve "siyasi durum normale dönmüş... etnik sorunlar arka planda kaybolmuş... [ve] Bazı ulusal liderler devlet yapılarına dahil edilmişti".[30] Bu yavan resmî özet, birçok temel gerçeği anlatmayı unutmuştu:

(1) Dağ Toplulukları Konfederasyonu'nun varlığı;

(2) bunun başkanı Musa Şenibe'nin tutuklanmış olması;

(3) bunun tamamen bir Kabardey gösterisi olduğu, çünkü Balkarlar çoktan ayrı bir Balkar cumhuriyeti oluşturma kararı almıştı;

(4) İslamın Kabardey Ulusal Kongresi'nin bazı üyeleri için önemli bir faktör olduğu ve

(5) barışçıl Kafkasya göstericilerine karşı Rus MVD birliklerinin kullanıldığı.

Yerel basın anlatılarından olayların daha farklı bir versiyonu belirmektedir: Dağ Konfederasyonu'nun binlerce destekçisi 27 Ağustos 1992'de Nalçik'te protesto gösterilerine katıldıklarında, Rus yetkilileri Kabardey-Balkarya'da süratle bir olağanüstü hâl ilan etmiş ve Başkan Şenibe'yi tutuklamıştı. Fakat o kaçmış ve 28 Eylül'de, Kuzey Osetya, Çeçenistan-İnguşya ve Karaçay-Çerkezistan'dan delegasyonlar da dahil

29. İbrahimbeyli, Röportaj, s. 12.
30. Akkiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, s. 11-12.

30.000 göstericiye seslenmek için geri dönmüştü. Kuzey Kafkasya bağımsızlığı için savaşmaya devam edeceklerine yemin eden meclis, Rus birliklerinin geri çekilmesini ve Cumhurbaşkanı Kokov'un istifasını talep etmişti. 30 Eylül'de aracı rolü oynayan Kabardey Halk Kongresi, Kabardey-Balkar kukla hükümetinin yollardaki barikatların kaldırılmakta olduğu ve MVD birliklerinin geri çekildiğine, göstericilerin televizyonda gösterim zamanı talebinin karşılanacağı ve Abhazya'da savaşmış Kabardeylerin yargılanmalarının sona ereceğine dair verdiği güvencelere inanmıştı. Ama tüm bunlar bir hileydi: Kokov istifa etmemiş ve cumhuriyetin Yüce Sovyeti Kabardey Kongresi'ni kriz sırasında "anayasaya aykırı davranmakla" ve Kongre de resmî (eski komünist) liderleri göstericilerle her türlü diyalogu reddetmelerinden dolayı öngörüsüzlükle suçlamıştı. Abhazya için gönüllüler örgütlemeyi sona erdirmekten çok uzak olan Kabardey Kongresi, aksine, yardımın Gürcü birlikleri tamamen çekilene kadar süreceğini söylemişti. Moskova'nın müdahalesinin bir sonucu olarak Konfederasyon (artık sadece "Kafkasya Toplulukları Konfederasyonu" olarak yeniden adlandırılmıştı, "Dağ" kelimesinin çıkartılmasının Kazakları da katılmaya teşvik edeceği ümit edilmişti) Abhazya için gönüllü toplama faaliyetine tekrar başlamıştı ve "Kafkasya dayanışması" adına ve muhtemelen genel bir Kuzey Kafkasya ayaklanması beklentisiyle 1993'e kadar orada hizmet etmeye devam etmişlerdi.[31] Kazakların bu çatışmada yer almış olmaları ama bir kısmının, ağırlıklı olarak Don'dan gelenlerin, Abhaz tarafında savaşırken, Kuban Kazaklarının Abhazlara karşı "Rusya sınırını korumaya" yardım etmeleri Gürcü-Abhaz Savaşı'nın etrafındaki kafa karışıklığına işaret etmektedir.[32]

KUZEY KAFKASYA'YA DAİR RUS PANİK PROPAGANDASI

1991-2'nin siyasi gelişmeleri, etnik Rus propaganda değirmeninde öğütülmüş tahıldı; bu propaganda tüm Kafkasya'nın her an patlayabilecek bir "barut fıçısı" olduğunu ve güya bu patlamanın güçlü Rus güvenlik ve çıkarları üzerinde felaketle sonuçlanacak etkilerde bulunabileceğini ileri sürmekteydi. Albay Rutskoy, Çeçenistan'ın bir Karabağ olacağı kehanetinde bulunmuş ama bu tahmini, eğer Ruslar değilse kimin gerçek yapacağını açıklamamıştı. Şevardnadze ve ayrıca da Rus siyasetçiler "İslami köktencilik" veya "aşırılık" iddiasına da hâliyle başvurmuş ve bunun etkisine dair ucuz ifadeler Batı basınında sık sık tekrarlanmıştı; oysa çeşitli İslam vaizlerinin işaret ettikleri gibi, o sırada

31. Amkuab ve Illarionova, *Abkhaziya*, s. 187; Babich, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, C. I, s. 21-2; Lieven, "Cavalier attitudes", s. 26; *RFE/RL*, 1992, no. 36, 40-1, 43.
32. *Nezavisimiya gazeta*, 10 Ekim 1992, s. 3, *CDSP*, C. 44, no. 41, s. 15.

Kuzey Kafkasya'da dinsel köktenciliğe dair belirtiler azdı.[33] Diğer yandan, belli düzeyde bir *Hıristiyan* köktenciliği görülmekteydi. Örneğin bir Kuban Kazak papazı, Kazakların büyük kısmının Abhazya'da savaşan Kazakları onaylamadığını, çünkü "Gürcülerin, bizim gibi, Ortodoks bir halk olduğu, oysa Abhazların büyük kısmının Müslüman olduklarını, bölgemizin artık Hıristiyan medeniyetinin bir sınır karakolu ve maalesef iki dünya arasında bir çatışmanın kaçınılmaz olduğunu" söylemişti.[34] Moskova'nın *İzvestiya*'sı Kuzey Kafkasya'daki olayların geniş ölçekli bir Rus-Kafkas savaşına yol açabileceği konusunda hemfikirdi (bunu, dikkat çekmek gerekir ki, sanki en azından üç ülke değil de, tek bir ülke, yani Rusya söz konusuymuş gibi bir "iç savaş" olarak adlandırmaktaydılar), diğer yandan bağımsız bir Dağ Cumhuriyeti'nin Rusya'yı "güney"den (burada muhtemelen "Güney Kafkasya" anlatılmak istenmekte ve bunun ve de Kuzey Kafkasya'nın *Rusya'nın* güneyi olduğu kastedilmekteydi) ayıracak, Rusya'yı "kendi bölgesinde güçlü bir Müslüman etkisi yayma kapasitesi" olan bir komşuyla baş başa bırakacaktı.[35] Çerkez ulusal hareketi ve özellikle de Adıge Cumhuriyeti'nin egemenliğiyle ilgili olarak da benzer suni korkular yaratılmaya çalışılmaktaydı. "Rusya'nın sınırının Türkiye'ye biraz daha yakınlaştığı" Adıge bölgesinin "Türkiye'nin kucağına düşeceği", Türkiye'nin Kafkasya'daki durum üzerinde "muazzam etkide" bulunduğu söylenmişti. Gerçekten de Türkiye'nin Kuzey Kafkasya'daki olaylara ilgi göstermemesini beklemek pek mümkün değildiyse de (burası 400 yıl boyunca sınırları ve onun etki alanı içinde kalmıştı) ama ufak Adıge Cumhuriyeti'nin Rusya'yla olan birçok bağını koparması, Cumhurbaşkanı Carimov'un Yeltsin'e güvence verdiği üzere, ne mümkündü ne de arzu edilebilir bir seçenekti.[36]

Bu sırada "Çeçen mafyasıyla" ilgili başka bir kötü propaganda öyküsü yayılmıştı. Rusya'da suç olayı alıp yürümüştü; binlerce Rus yeraltı suç örgütleriyle derin ilişkiler içindeydi.[37] Bununla beraber, medya haberlerinin beslediği dedikodu, "siyahların" (*çornye*), yani güney cumhuriyetlerinden gelen siyah saçlı insanların özellikle sinsi ve her zaman hazır

---

33. *Izvestiya,* 11 Ekim 1991, *CDSP,* C. 43, no. 42, s. 13; J. Kampfner, "Russia avoids break-up", *Guardian,* 1992, s. 12; *RFE/RL,* 1991, no. 42; 1992, no. 36; E. Shevardnadze, Hewitt, "Abkhazi", s. 295'te alıntılanmış; *Izvestiya,* "Under the green banner", 8 Ocak 1991, s. 4, *CDSP,* C. 43, no. 1, s. 17; *Komsomolskaya Pravda,* "We are the party of Allah", 8 Aralık 1990, s. 1, *CDSP,* C. 43, no. 1, s. 17, 32.
34. I. Rotar, "Civil war in southern Russia is a real possibility", *Nezavisimiya gazeta,* 10 Ekim 1992, s. 3, *CDSP,* 1992, C. 44, no. 41, s. 15.
35. *Izvestiya,* "Caucasus region is on the brink of a large-scale war", s. 13.
36. *Rossiyskaya gazeta,* 4 Şubat 1992, *CDSP,* C. 44, no. 8, s. 6.
37. "Is CIS becoming a major drug power?", "Organized export of prostitutes from CIS is flourishing", "Why the mounting wave of teenage crime?" ve "Crime and safetyin the public consciousness", *CDSP,* 1993, C. 45, no. 18, s. 15-19, 26; "Izvestiya series surveys crime in Russia", *CDSP,* 1994, C. 46, no. 43, s. 13-15; no. 47; A. Mc Elvoy, "Russia's violent export", *The Times,* 4 Mart 1993, s. 18; vs.

suçlular olduğuna dair ırkçı fobiyi beslemişti. Onlarca yıl Rus pazarlarına gayriresmi şekilde narenciye ve diğer tarım ürünlerini sağlamakta olan Gürcü ve Azeri tüccarlar (bazen "yoksul bir ülke" olarak Rusya'yı küçümseyici bir tavırla), kıskanç Rusların hıncının hedefiydi. Rusya'nın koşullarının kötüye gitmesi, yasa ve düzenin bozulmasıyla, burada faaliyet gösteren gangsterlerin, her ne kadar büyük kısmı Rus idiyse de, bir kısmı muhtemelen Çeçenistan, Kuzey Osetya ve Azerbaycan'dan gelmişti.[38] Fakat tıpkı çarlık Rusya'sındaki Yahudiler gibi, güneyliler genelde Rusya'nın başarısızlıklarının günah keçileri olmuştu. Örneğin 1988'de Tyumen'de pogromlar olmuş, burada ve ardından Sibirya'nın diğer kısımlarında gençler Azeri ve Gürcü işçilere saldırmıştı; 1991'de Moskova'nın kuzeyinde Kaşin'de yerel halk ile görünüşe göre daha varlıklı Kafkaslılar arasında kavga patlak vermişti; Don ve Kuban bölgelerinde Kazaklar Kafkasyalı tüccarları zararına satış yapmaya zorlamıştı; St. Petersburg'da, Azeri "vurguncular" mağduriyet yaşatanlar OMON (KGB'nin devamı) güvenlik birlikleriydi ve Moskova'da genelde organize suçtaki artıştan endişelenen Rus taksi şoförleri, özellikle iki meslektaşlarının öldürülmesinden sonra grev yapmış ve "Güney Kafkasyalılara" saldırmıştı.[39] Onlara yöneltilmiş sözlü taciz, Rus halkı arasındaki etnik önyargının derinliklerini göstermekteydi; Ruslara göre Kafkasyalılar, Romanlar, Moğollar, Tatarlar veya Yahudiler, ayrım gözetilmeksizin alışıldık ırkçı klişeleri kullanan Rus yurtseverlerin nefretini hak eden "Asyalıları" temsil etmekteydiler. Bu Rus ırkçılığının doruk noktası, Ekim 1993'de Çeçen, Azeri, Ermeni, Gürcü, Tacik ve Romanların, Moskova'dan, 1891'de yine Moskova'dan atılmalarına benzer bir "etnik temizlik" vakası şeklinde kitlesel kovulması olmuştu.[40]

Artık Rusya'da işlenen suçların büyük kısmı için Çeçenler suçlanmaktaydı ve dedikodu yoluyla "Çeçen mafyasına" atfedilen güç sınırsız gibiydi.[41] Güya Moskova'dan Pasifik Okyanusu'na kadar suç dünyasını kontrol etmekteydiler ve insanlar Çeçen çetelerinin Doğu Sibirya kadar uzak noktalarda trenleri yağmaladıklarını ve Uzakdoğu'daki Rus yetkili-

38. Bununla beraber, Çeçenlerin hiç de yanık tenli ve siyah saçlı olmadıkları, aksine dikkat çekici derecede Avrupalı görünüşleri olduğunu söylemek gerekiyor: Fyodorov, *Istoricheskaya etnografiya*, s. 17-18.
39. I. Dementyeva, "Roundup", *Izvestiya*, 19 Mart 1992, *CDSP*, C. 44, no. 18, s. 21; "After the roundup", *Izvestiya*, 7 Mayıs 1992, s. 3, *CDSP*, C. 44, no. 18, s. 21-2; *Izvestiya*, 7 Mart 1988, s. 6, *CDSP*, C. 40, no. 13, s. 17-18; *Komsomolskaya pravda*, 9 Şubat 1988, *CDSP*, C. 40, no. 8, s. 7, 31; *RFE/RL*, 1990, no. 33; 1991, no. 29, 45; Skinner, "Identity formation", s. 1031; Ye. Solomenko, "The 'Caucasian syndrome' in Petersburg", *Izvestiya*, 12 Ağustos 1992, s. 3, *CDSP*, C. 44, no. 32, s. 28-9.
40. Dubnov, *History of the Jews in Russia and Poland*, C. II, s. 400-12; H. Huttenbach, "Counter-revolutionary 'ethnic cleansing': ethnic 'sweeping' in post-October Moscow", *ASN: Analysis of Current Events*, 1993, yıl 5, no. 9; *Izvestiya*, C. 44, no. 18, s. 21-2.
41. Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, "Inter-ethnic relations", s. 12-13; *RFE/RL*, 1992, no. 32; Zhukovets, "Dzhokhar Dudayev", s. 3. Çeçenistan'da "özgür ekonomi" ve suça dair makul bir çalışma için bakınız: Gall ve de Waal, *Chechnya*, s. 124-36.

lerini milyonlarca ruble dolandırdıklarına inanmaktaydılar. "Her suç, nerede ve kimin tarafından işlenirse işlensin, Çeçenlere yüklenmekteydi."[42] Fakat daha analitik basın raporları aslında bir "'siyahlar' komplosunun olmadığını açıkça ortaya koymaktaydı. Daha ziyade bir suç grupları çeşitliliği vardı... kendi (etnik gruplar arası) yasa tanımazlıklarını... oluşturmaktaydılar".[43] Daha sonra bir yorumcunun dediği gibi, "düzenin sağlanması ve gangsterlerin silahsızlandırılması Grozni'den değil, Moskova'dan başlamalıydı."[44] "Çeçen mafyası" dedikodularını bir perspektife oturtmak gerekiyorsa: SSCB'de Çeçenlerin toplam nüfusu 958.000 idi (734.500'ü Çeçenistan-İnguşya Cumhuriyeti'nde yaşıyordu); bu rakam Rus Cumhuriyeti'ndeki 120 *milyon* Rus'u fidye karşılığı rehin tutmak için kesinlikle yeterli değildi; özellikle de Çeçenlerin büyük kısmı yoksul ve çalışkan yurttaşlarken. Aslında Kuzey Kafkasya Bölgesi'nin tüm yerli toplulukları (en fazla 5,2 milyon ve hiç de birlik hâlinde değildiler) Rusya'nın büyük silah kapasitesi, her yere yayılmış gizli polisi ve ayaklanmaları bastırmada gösterdiği acımasızlık geleneği karşısında Rusya'ya karşı bir tehdit olamazdı.

RUSYA'NIN KUZEY KAFKASYA'YI ASKERİLEŞTİRMESİ

Yeltsin ve askerî desteği Savunma Bakanı P.İ. Graçov, Rusya'nın bölgeyi kendi elinde tutmasını pekiştirmek için abartılmış bir Kuzey Kafkas belası bahanesi yaratmış, Gürcistan'a *karşı* saklı katılımcı ve onun adına bir ateşkeste açık aracı olarak belirsiz bir rol oynama amacıyla 1992 Gürcü-Abhaz savaşından yararlanmıştı. Eylül 1992'de Yeltsin, Şevardnadze'ye Rusya ile Gürcistan arasındaki sınırın (aslında Çerkezistan ile Abhazya arasındaki) bloke edileceğine dair güvence vermişti ki böylece Kuzey Kafkasyalı gönüllüler artık Abhazya'ya ulaşamayacaktı.[45]

Daha önce gördüğümüz gibi, 20. yüzyılın başında Terek bölgesinde etnik gruplar arasında karmaşık gerginlikler belirmişti; burada Volga'dan 300 yıllık Kazak sızması Terek-Dağıstan sınırının yerli toplulukları arasında rahatsız ilişkiler yaratmıştı. Ocak 1918'de RSBSC'nin ilanı bu durumu ağırlaştırmıştı; çünkü yaratılacak en ilk Sovyet cumhuriyetleri Kuzey Kafkaslardaydı; ama yerli Kafkasya topluluklarının anayurtla-

---

42. S. Baranov, "Southern mafia on the eastern front". *Trud*, 20 Mayıs 1993, *CDSP*, C. 45, no. 22, s. 19-20; Dementyeva, "Roundup", s. 18. Maalesef, Londra'da iki Çeçen mafyası elemanı ve bir Ermeni'nin katıldığı bir cinayet, Batı'da Çeçenlerin suça özel eğilimlerine dair bir kanının oluşmasına yetmiştir: *The Times*, "Doorstep killer may have shot wrong sister", "KGB assassins linked to suburban murder", 2 Mayıs 1994, s. 1, 3.
43. Solomenko, "Caucasian syndrome", s. 29. Ayrıca bakınız *Izvestiya*, "Criminal Russia: 4. The 'nationality' column on a survey about gangs", 21 Ekim 1994, *CDSP*, C. 46, no. 45, s. 14-15.
44. M. Leontyev, "What the hell do we need Chechnya for?", *Segodnya*, 15 Aralık 1994, *CDSP*, C. 56, no. 50, s. 9.
45. Amkuab ve Illarionova, *Abkhaziya*, s. 219, 223, 229, 246.

rında değil, Stavropol, Terek, Karadeniz ve Kuban Kazaklarının Yerleşim Birimlerindeydiler; hepsi 1918'in başında Sovyet cumhuriyetleri olarak adlandırılmıştı. Bu "cumhuriyetlerin" Çeçenistan da dahil yerli bölgelere jandarmalık yapacak sınır muhafızları olarak düşünüldükleri barizdi. Yetmiş yıl sonra 1991'de Kuzey Kafkasya'nın askerileştirilmesi sadece Sovyet ordusunu değil, yeniden canlandırılmış Kazak yerleşim birimlerini kapsadığında buna dair anılar hâlâ varlığını sürdürmekteydi. Hayatta kalmış Kazak bölgeleri ve Kuzey Kafkasya toplulukları arasında, 1958'te tehcir edilmiş toplulukların itibar ve haklarının iadesinden sonra sürtüşmeler başlamıştı; çünkü Karaçay, Balkar, İnguş ve Çeçenlerin eski topraklarını geri alma kararlılıkları sadece Çerkez ve Kuzey Oset komşularıyla değil, yerel Rus eski Kazak topluluklarıyla da çatışmıştı. Karaçay-Çerkezistan bölgesindeki etnik ilişkiler nispeten uyum içindeyken, 1990'da birbirlerinden ayrı egemenlik ilanları Kazakları (bu ilanlar Zelençuk-Urup ilçesindeki yerleşim birimlerini bölecekti) kendi özerk illerini oluşturmak için harekete geçirmişti. Atamanlar Konseyi Kasım 1990'da Krasnodar'da toplanmış Kuban Kazakları da kendilerine Kuzey Kafkasların yerli cumhuriyetlerinden ayrı bir bölge tayin edilmesi için baskı yapmaya başlamıştı.[46]

Doğuda ilişkiler daha kötüydü; burada 1991'de kendi ayrı ilçelerinin yeniden oluşturulmasını talep etmekte olan yeniden canlandırılmış Terek Kazakları Sunja Nehri'nde İnguşlarla ihtilaf içindeydi. Çeçenistan-İnguşya Cumhuriyeti'nde yaşayan bazı Kazaklar Stavropol ilindeki yeni bölgeye aktarılmalarını isterken, diğerleri de Çeçen ve İnguşları yerel Ruslarla birleştiren bir "Vaynah-Terek Cumhuriyeti" yaratılmasını önermişti.[47]

Bu arada Kazak toplulukları polis devriyeleri olarak resmî devlet işlevi edinme arayışındaydı ve merkezî hükümet tarafından askerî birlikler olarak daha geniş kullanımlarına yönelik adım, Kuzey Kafkasların yerli toplulukları arasında giderek artan birliği dengelemek için Mayıs 1992'de "Güney Rusya" Kazak Yerleşim Birimleri Birliği'ni oluşturmak olmuştu. Bunun hemen ardından Moskova düzenli Kazak alaylarının kurulmasına ve toprak sahibi Kazak topluluklarının yeniden oluşturulmasına karar verilmişti; İçişleri Bakanlığı, Kazakların İnguşya'da polislik görevinde kullanılabileceği konusunda Kazak Yerleşim Birimleri Birliği'yle hemfikir olmuş ve 1992'den itibaren Kazak devriyelerinin Stavropol ilinde silah taşımalarına izin verilmişti. Beklenildiği gibi, bazı Kazak grupları yabancı düşmanı ve disiplinsizdi ve Krasnodar ile Stavropol illerinde

46. Lieven, "Cossacks sign up"; Ormrod, "North Caucasus", s. 454-5; *RFE/RL*, 1991, no. 7; 1992, no. 14; Sheehy, "Justice", s. 19.
47. Lieven, "Cossacks sign up"; *RFE/RL*, 1991, no. 14, 19-20, 39, 48; 1992, no. 14; Skinner, "Identity formation", s. 1033.

Güney Kafkasya'dan gelmiş Ermeni mültecilere saldırmışlardı. Aralık 1992'de on iki Kazak ordusunun temsilcileri, birliklerinin, özellikle de çarlık günlerinde olduğu gibi eğer devletin başının (şimdi Cumhurbaşkanı Yeltsin) doğrudan komutası altındaysalar, "Rusya"nın tarihsel sınırlarını koruyabilecek ve "tek ve bölünmez Rusya"yı savunabilecek yeterlikte olduklarını, kaygı verici bir şekilde ilan etmişlerdi. Bu statü gerçekten de Yeltsin'in Mart 1993 kararıyla kısmen verilmiş, Rus ordusu, MVD ve KGB'ye bağlı Kazak sınır muhafızı birimleri oluşturulmuştu. Don Kazaklarının özerklik ilan etmesine izin verildiğinde Kazak özsaygısı biraz daha artmış ve Terek ve Stavropol Kazakları da yeniden Hat Yerleşim Birimi oluşturmak için birleşmişti.[48]

Hafif silahlı, yarı düzenli Kazak birlikleri teşvik edilmesi Yeltsin'in hükümetinin yerel polis görevleri için kısmen değerliyken, bu, General Graçov'un Kuzey Kafkasya'nın "istikrarlaştırılmasını" (19. yüzyıl terimiyle "pasifleştirme") veya "Güney Kafkaslar"da Rus otoritesinin yeniden oluşturulmasını emanet etmek istediği türden bir kuvvet değildi. "Bağımsız Devletler Topluluğu" henüz gerçeklik kazanmamıştıysa da, 1992'nin başında Yeltsin, SSCB'dekilerin yerini almaları için yeni Rusya Savunma Bakanlığı ve bir Rus Ordusu'nun oluşturulmasına karar vermişti. Yıl sonunda silahlı kuvvetler kendilerini başkandan bağımsız olarak yeniden öne sürmeye başlamış ve geliştirilmiş Askerî Doktrinleri, Sovyetlerin "sınıf mücadelesi" retoriğini terk ederken Batı karşıtı ve açıkça Rus ulusalcısı bir tavra bağlı kalmaya devam etmişti.[49] Her ne kadar silahlı kuvvetler hâlâ yeterince asker alınamaması, düşük moral ve subayların kitlesel istifalarından ötürü düzensizlik içindeydiyse de,[50] Kuzey Kafkasya'daki tek ciddi başkaldırma merkezi Çeçenistan Cumhuriyeti gibi noktaları yok edecek türden kısa ve sınırlı bir savaş yapabilecek yeterli asker ve silah vardı.[51]

Grachov'un Rus ordusunun aşırı uç düşüncesine dair açıklaması, tüm Kafkasya'nın Rusya'nın ayrılmaz bir parçası ve Rusya'nın kontrolünde olduğu varsayımını bir kez daha göz önüne sermişti. Eğer herhangi bir tehlike vardıysa, bu "İslam" idi ve "güneyden gelmekteydi"; ve Rusya "bölgede güvenliğin ana garantörü" olmalıydı (bunu "savunmak" için

---

48. L. Leontyeva, "Novaya politicheskaya liniya", *Moskovskiye novosti*, 18 Temmuz 1993, s. 5; *Moskovskiye novosti*, "Prezidentskaya sotnya"; *RFE/RL*, 1991, no. 13, 20, 42, 48, 50; 1992, no. 21, s. 76; no. 22, s. 66; no. 23, s. 75; no. 37, s. 77; *RFE/RL News Briefs*, 1993, no. 2, s. 3; no. 5, s. 3, 6, 7; no. 13, s. 4; no. 14, s. 5-6; Skinner, "Identity formation", s. 1018, 1029.
49. S. Foye, "Post-Soviet Russia: politics and the new Russian Army", *RFE/RL*, 1992, no. 33, s. 5-12; S. Mc Michael, "Russia's new military doctrine", *RFE/RL*, 1992, no. 40, s. 45-7.
50. S. Foye, "Rebuilding the Russian military: some problems and prospects", *RFE/RL*, 1992, no. 44, s. 51-6.
51. "Russian forces in North Caucasus detailed", *RFE/RL Research Report*, C. I, no. 46, 20 Kasım 1992, s. 49.

eğer gerekirse nükleer silahlar kullanılmalıydı!). Sonuç olarak, bu sırada Kuzey Kafkasya Rusya'nın en önemli Askerî Bölgesi'ydi ve bu gerçek "Aralık 1995"ten önce burada bir savaş bölgesi yaratacaktı ve söz konusu tarih de, Şubat 1993'te yapılmış antlaşmaya göre Rus birliklerinin sonunda Gürcistan'dan ayrılacakları tarihti. Başka bir adım, MVD'nin bir bütün olarak Kafkaslardaki Sınır Birlikleri Bölgesi'nin yerine Kuzey Kafkasya'da merkezi Stavropol'da olan benzer bir komuta merkezi getirmek ve Kazaklar da dahil hareketli, "süratli tepki" birlikleri oluşturmaktı.[52] Tüm bunlar doğal olarak Kafkasya toplulukları arasında dehşete yol açmıştı; çünkü bu askerî planlar Moskova'nın, Kafkasya'da ve komşu Orta Asya'da olması yakın muazzam petrol ve gaz kaynaklarıyla ilişkili kaygı verici amaçlarına ve bunların uluslararası muhtemel etkilerine işaret etmekteydi.

KAPİTALİST GİRİŞİM VE HAZAR PETROLÜ

Gorbaçov'un *perestroyka,* "yeniden yapılandırma" ve *glasnost,* "halka açılma" sloganları, devletin idaresini, mevcut sistemleri, bunlara sürekli başarısız ayarlamalar yapmayı bırakarak ve radikal değişiklikler devreye sokarak reform etmeyi amaçladığını göstermişti; buna, görevlilerin gizli oyla seçilmesi, Halk Temsilcileri Kongresi yaratma ve yurttaşların gayriresmi dernekler kurmasına izin verme gibi yenilikleri kabul etmiş bir SBKP Özel Konferansı'yla başlamıştı. Gönüllü yurttaş girişim gruplarının, sadece doğal çevre ve tarihsel anıtlarda değil, hatta bir pazar ekonomisinin oluşturulması gibi toplumsal-siyasi meselelerde de yararlı olabileceğine dair yaygın popüler bir algı vardı. Pazar ekonomisi önemliydi; çünkü birçok Sovyet yurttaşı için, yetersiz iç üretim ve tüketim mallarının azlığından (çoğu [ayrıcalıklı fiyatlarla] halka kapalı ayrıcalıklı antrepolar aracılığıyla sadece devletin üst kesimlerinin erişimine açıktı) dolayı yaşam kalitesi kötüydü. İmalat ve mal sağlanmasının geliştirilmesinin önündeki en büyük engel, SSCB'nin tamamında tüm fiyatların merkezden belirlenmesiydi. Gorbaçov, komuta sisteminin geleneksel mekanizmalarla bir şeyleri düzeltmeye çalışmasıyla bir şey başarılamayacağını görmüş ve büyük ölçüde perakende ve hizmet sektörleri (restoranlar, kuaförler, meyve ve sebze satıcıları, araba tamirhaneleri, vb) özel işletme "kooperatiflerinden" çok ümitliydi; bunlar, daha yüksek fiyatlarla olsa bile, devlet işletmelerinden daha güvenilir hizmet verdiklerinden yayılmıştı. Komünizm döneminde bile, "planlı ekonominin yürümesini sağlamak için" özel anlaşmalar "her zaman

52. *Moskovskiye novosti,* "Prezidentskaya sotnya", s. 3; *RFE/RL News Brief,* C. 2, 1993, no. 4, s. 3; No. 8, s. 8; no. 10, s. 7; no. 12, s. 2; no. 13, s. 4,8; no. 15, s. 5-6; no. 16, s. 8, 9; no. 17, s. 2.

gerekli olmuştu" ve bu yeni koşullar altında "bazı kooperatifler, yasal konumà geçerek ama eski [suç dünyasına ait] bağlantılarını koruyarak gün ışığına çıkan eski yeraltı girişimleriydi".[53] Başka bir yazar şöyle bir yorumda bulunmuştu: "kayıtlı tarihte daha önce rastlanmamış, özel ticaret, mülk ve kârı tamamen bastırmayı hedefleyen Sovyet komünist girişimi, ... insan doğasına o kadar aykırıydı ki ancak kitlesel terörle dayatılabilirdi ve bu terör sona erdirildiğinde de önünde sonunda sekteye uğramaya mahkûmdu."[54]

Kirli gerçek şuydu ki, en yüksek düzeyden en alt düzeye kadar, ekonominin bir şekilde yürüyor olması, hükümetin üstü kapalı şekilde rüşvet ve yolsuzluğa göz yummasıydı. "Bazı iş anlaşmaları karaborsada profesyonel suçlular tarafından yapılmaktaydı ve en kötü durumlarda, büyük imalat girişimleri polis ve yerel parti yetkililerinin suç ortaklığı olan çeteler tarafından yürütülmekteydi." Tüketim malları düzeyinde, artık saklanamayan gerçek şuydu ki, "Neredeyse her yerde yüksek kaliteli mallar dükkân çalışanları tarafından raflardan alınıp tezgâh altı satılmaktaydı."[55] Buna dair bir örnek, "temelde Rusya'nın her kentinde her dükkânda faal olan ve satıcı kızlardan partideki kıdemli şahsiyetlere ve devlete kadar herkesin dahil olduğu aynı sistemin çalıştığı" yiyecek tedarik ve dağıtım düzeniydi.[56] Gorbaçov'un gördüğü temel ihtiyaç ekonominin özelleştirilmesiydi ama Yeltsin'in 1991'de dediği gibi, siyasetçiler özel mülkü tartışırken, gayriresmi, "vahşi, kendiliğinden ve çoğu kez suç bağlantıları olan" bir özelleştirme mütevazı hizmet firmalarının çok ötesinde bir düzeyde ilerlemekteydi.[57] Bir kez sanayi girişimleri üzerindeki hükümet kontrolü merkezden alınınca, muazzam ölçekteki değerli varlıkların bu girişimlerden alınması da başlamıştı. Kötü bir vaka Dış Ticaret Bakanlığı'nda yüksek düzeyde görevli bir bürokrat olan V. Potanin'kiydi; "devlet yöneticileri arasındaki temaslarıyla metal ticaretinde faal bir kooperatif oluşturmuş, tahminen bu kişilerin madenlerinin ürünlerini kendi kazançları için yasadışı yollarla satarak zenginleşmelerine yardımcı olmuştu." Kendi bankasını kurduktan sonra Potanin "devasa Norilsk Nikel-Kobalt Tesisi"nin [Kuzey Sibirya'da] kontrolünü "pay karşılığı krediler" anlaşmasıyla 1995'te ele geçirmiş ve Rusya'nın en zengin yatırımcılarından biri olmuştu. Diğerleriyse B. Berezovski, M. Fridman, M. Hodorkovski ve V. Gusinski idi; büyük düşünen ve hızlı hareket eden, yöneticilere önem vermeyen, yeni, son derece zeki girişimci sınıfı (çoğu kez "oligarklar" olarak adlandırılmış-

53. Hosking, *History*, s. 455-9, 466-9, 484-8.
54. Lieven, *Chechnya*, s. 157.
55. A. Service, *Russia: Experiment with a people, from 1991 to the Present*, Londra, 2002, s. 86.
56. Lieven, *Chechnya*, s. 158.
57. *A.g.e.*, s. 161.

lardı). Putin'in başa gelmesinden sonra, bu başarılı girişimcilerin bir kısmı suçlu bulunarak hapsedilmişti.[58]

Bundan çok önce, Kafkasya (halkları... ve aile yapılarının, sınırlı ticari ve suç ağları geliştirmelerine ve bu arada KGB'nin sızma girişimlerine direnmelerine izin vermiş olan bir yiyecek fazlası üretimi bölgesi) özel girişimin gelişmesine uygun koşullar sağlamıştı; bu girişim "her şeyden önce Moskova'da ve diğer... Rus ve Ukrayna kentlerindeki karaborsalara gıda ürünleri [özellikle de limon ve diğer meyveler] sağlamakla ilgilenmekteydi". Burada da "[yerel] 'mafyaların' gelişmesi doğaldı ve ayrılmaz bir şekilde devlet yolsuzluklarıyla... [ve] devlet aygıtının kısımlarının bunları yürüten memurlar tarafından üstü kapalı özelleştirilmesiyle iç içeydiler. Başka ödül ve rüşvetler de, Karadeniz-Kafkasya Bölgesi'nin devlet turizm endüstrisi tarafından sağlanmaktaydı".[59]

Rusya'nın eski sömürgelerinde 20. yüzyılın son yıllarında yeni bir gelişme de, Kafkasya ve Orta Asya'da, yabancı şirketlerin katılımıyla petrol ve gaz sanayinin yükselmesiydi. Daha önce gördüğümüz gibi, SSCB Batı teknolojisinin gerisinde kaldığından, Hazar Denizi'nin altında uzun süredir varolan petrol yatağının 1970'ler ve '80'lerde, kuruduğuna inanıldığından ekonomik olmadığı düşünülmekteydi. Fakat Britanya'nın kuzey petrol yataklarında çalışan, Aberdeen'de üslenmiş Amerikalı bir petrolcü bunun jeolojik durumla ilgili olmadığını düşünmüştü. Steven Remp, Hazar'da petrol çıkartma potansiyelinin hâlâ inanılandan çok daha yüksek olduğunu doğru bir şekilde tahmin etmiş ve ardından Bakû'nun "bay yüzde iki"si olarak zengin olacaktı.[60]

Bağımsızlıkla beraber Azeriler Batı'nın ileri petrol çıkartma teknolojisi ve iş becerilerinden yararlanma fırsatı yakalamıştı ve bu sadece tükendiği farz edilen kaynaklardan daha fazla petrol çıkarmak değil, yeni kazançlı kaynaklar bulmak anlamına da gelmekteydi ve 1994'te Hazar Denizi'ndeki kaynaklar (şimdi 200 milyar varil olduğu düşünülmekteydi) ABD, İran, Türkiye ve Birleşik Krallık'ın ilgisini çekmekteydi ve bir süre Azerbaycan'ın "yeni Kuveyt" olduğu söylenecekti. Fakat Azerbaycan ve Batı'daki bu fazla coşkuya rağmen, Rusya'nın zorbalıkları ve mülk sahibi tavrı (buna karşılık Avrupa ülkeleri ve Birleşik Devletler, Moskova'ya hem Kafkaslar hem de bağımsız Türkmenistan ve Kazakistan'da petrol ve gaz kaynaklarına ulaşmada tekel konumu vermemekte kararlıydılar) bu petrolün çıkartılması ve pazarlanmasıyla ilgili planların ertelenmesine sebep olmuştu. Petrol çıkarma operasyonlarının örgütlenmesinin

58. *A.g.e.*, s. 166-8; Service, *Russia: Experiment*, s. 25-7; 114-15, 137-47.
59. Lieven, *Chechnya*, s. 157-8.
60. S:S: Montefiore, "Mark on the make", *The Sunday Times Colour Supplement*, 24 Eylül 1995, s. 44; ayrıca aynı yazarın "Flashpoint looms in the Great Game", *The Sunday Times*, *8 Ekim 1995, s. 25'ine bakınız.*

dışında, petrolü Bakû'nun tecrit edilmiş konumundan dünya pazarlarına ulaştırmak yeni bir boru hattının yapılmasını gerektirmiş ve Rusya'yla ihtilafa yol açmıştı. Bir Amerikalı diplomat şöyle demişti: "Bu... II. Dünya Savaşı'ndan beri en zengin petrol antlaşmasıdır. Gelecek yüzyılın en önemli enerji kaynağı için uğraşıyoruz. Bunu kaybetmeyi göze alamayız." Bu arada Britanyalı bir yorumcu da şuna inanmaktaydı: "Buradaki yüksek miktarları abartmak olanaksızdır; Rusya bu petrolün veya en azından boru hatlarının kontrolünü ele geçirmek için elinden gelen her şeyi yapacaktır."[61]

Yegâne uygun mevcut boru hattı olan Grozni'den Kuzey Kafkasya'yı geçerek Novorossiysk'e giden hat Rus-Çeçen savaşında zarar görmüştü ama tamir edilebilir ve Bakû'dan gelen yeni bir hatla birleştirilebilirdi; fakat Novorossiysk'ten petrolün Karadeniz üzerinden İstanbul'a transfer edilmesi ve kalabalık İstanbul Boğazı'ndan Akdeniz ve ötesine geçirilmesi gerekmekteydi.[62] Dış müteahhitlerin inşa ettiği ilk yeni boru hattı Bakû'yu Poti'nin güneyindeki Gürcü limanı Supsa'yla birleştirmiş ve buradan petrol 1998'de, tankerlerle ihraç edilmesi için Ukrayna'ya taşınmaya başlamıştı.[63] Bununla beraber, Akdeniz'e yeni bir boru hattı yaparak Rus bölgesini tamamen atlamak daha tercih edilir bir seçenekti; böylece Azerbaycan ve Kazakistan gibi diğer ülkelerin, Rusya'nın baskısından bağımsız petrol ve gaz hattı garanti olacaktı. Bu Bakû'dan çıkacak ve Gürcistan ve Türkiye'de Erzurum üzerinden Türkiye'nin Akdeniz'deki limanlarından Ceyhan'a ulaşacaktı. Bu diplomasiyle ve Rusya'ya satışlardan pay vererek yapılabilecek bir projeydi. Bu boru hattını kurmak için 1997'de British Petroleum önderliğinde on iki uluslararası şirketten ibaret bir konsorsiyum oluşturulmuş ve her ne kadar Rusya, "düşmanı Ermenistan'ı destekleyerek ve [Azerbaycan'da] darbeler düzenleyerek Azerbaycan üzerinde... muazzam bir baskı oluşturarak" ilerlemeyi aksattıysa da,[64] sonunda 2003'te boruların döşenmesi başlamıştı. Her ne kadar operasyonun tam olarak başlaması 2009'dan önce beklenmemekteydiyse de, her şey yolunda gitmiş ve 1.760 km uzunluğundaki Bakû-Tiflis-Ceyhan (BTC) büyük kalibre boru hattı (muazzam bir mühendislik başarısı) 1.500 nehirden, 3.000 metre yüksekliğinde dağlardan ve yedi jeolojik fay hattından geçirilerek Mayıs 2005'te rekor bir sürede Ceyhan'a ulaşmıştı.[65]

---

61. Montefiore, "Flashpoint looms".
62. M. Clark, "The Bosporus bottleneck", *Petroleum Economist*, Haziran 2004, s. 28-9.
63. *The Economist*, 17 Nisan 1999, s. 57, 60; ayrıca bakınız, *The Sunday Times*, 8 Ekim 1995; *The Times*, 4 Eylül 1997, s. 12; *The Economist*, 1 Ağustos 1998, s. 31; 28 Kasım 1998, s. 52.
64. Montefiore, "Flashpoint looms".
65. "black gold brings hope of return to the glorious days of a century ago", *The Times*, 25 Mayıs 2005, s. 38; "Caspian pipedreams no longer", *The Economist*, 10 Mart 2001, s. 84; "Focus on the Caspian: the pipeline war", *ASN Analysis of Current Events*, 1994, no. 4, s.

Petrolde Gorbaçov'un iyi niyetle hazırlanmış reformlarının yarattığı muğlak mali koşullar sayesinde yaşanmış bu büyük büyüme bunu ortaya çıkaranlar için bir nimet ve Sovyet sonrası serbest yatırımcılar için geniş bir zenginlik kaynağıydı; servetler yapmalarını sağlamıştı. Gürcistan'da bu yatırımcılar arasında en zengini Bedri Patarkatsişvili'ydi; Tiflis'in siluetine, "evlenme salonu" ve diğer binalarıyla çarpıcı ama tartışmalı bir yapı kazandırmıştı ve bir tanesi İngiltere'de olmak üzere çeşitli evleri olmasıyla da tipikti.[66] Azerbaycan'dan da Hazar petrol zenginleşmesinde büyük kazananlar (genelde eski kıdemli komünist yöneticiler) çıkmıştı: "Uygun bir şekilde Güney Kafkasya'nın merkezinde yer alan, Avrupa ile Asya'yı birleştiren bu yer... eski Sovyetler Birliği'nin en zengin devletlerinden biri olmuştu... geniş petrol ve gaz rezervleri... gelecek 50 yıl boyunca muazzam gelirler kazandıracak boyuttaydı."[67] Azerbaycan'da ticaret ve sanayinin bu hızlı genişlemesi kayda değer düzeyde siyasi ayarlamalar gerektirmişti. Genceli Albay Suret Hüseynov'un darbesinden sonra başa gelmiş, Türk yanlısı ve kısmen İslamcı cumhurbaşkanı Elçibey cumhurbaşkanlığı bırakıp emekli olmak zorunda kalmıştı. Bir kez daha 1993'te 71 yaşındaki Haydar Aliyev, güvenebileceği sayısız eski gizli polisin desteğiyle iktidara gelmişti.

Bu arada Bakû, ziyaret eden yabancı diplomatlar, işadamları, petrol yöneticileri ve siyasetçiler için tesislerinin kalitesini yükseltmekteydi. Kentin, 1885-1915 arasındaki ilk petrol zenginleşmesinden kalmış mevcut Avrupa tarzı otel ve restoranları ve de Sovyet Rus tarzında inşa edilmiş diğerleri dönemin gereksinmelerini karşılayamadıklarından yeni uluslararası oteller ve yüksek güvenlikli siteler inşa edilmişti.[68] Artık petrolcü barları ve sadece zengin ziyaretçilerin ama aynı zamanda Batılı yöneticilerin ceplerinden daha yüksek bahislerle oynayan Azeri plutokratların da ihtiyaçlarını karşılayan gazinolar vardı. Daha önce olduğu gibi, Azeri toplumu, Haydar Aliyev'in 2003'de ölümünden sonra halefi oğlu İlham ve gelini Mihriban'ın kişiliklerinde vücut bulmuş yolsuzluklarıyla bilinmekteydi; bu ikisi 1960'lar ile 1970'ler-

---

1-3; "The Great Game is revived by pipeline politics", *The Times*, 17 Eylül 2005, s. 66; A. Lieven, "Baku coup threat wanes as rebels swear loyalty", *The Times*, 6 Ekim 1994, s. 12; "Of pipedreams and Hubble-bubbles", *The Economist*, 25 Mart 1995, s. 59; "Oil over troubled waters", *The Economist*, 28 Mayıs 2005, s. 50; "Oil pipelines: no way out", *The Economist*, 28 Mayıs 1994, s. 92-3; *Petroleum Economist*, Temmuz 2005, s. 22, Ekim 2005, s. 24; *RFE/RL*, 1991, no. 27; *RFE/RL News Briefs*, 1993, no 3, s. 10; C.S. Scott, "Spy stories keep Baku on the jump", *The Sunday Times*, 9 Ekim 1994, s. 23.

66. M. Franchetti, "Tycoon vows to topple Georgia's "despot", *The Sunday Times*, 11 Kasım 2007, s. 28; S. Marsden, "Georgian billionaire who feared assassination found dead at home", *Pres and Journal*, 14 Şubat 2008, s. 5

67. *Azerbaijan: New oil deal opens flood-gates, The Observer*'da yayınlanması için Images, Words, Ltd, 4 Haziran 1995, s. ii'nin yaptığı tetkik.

68. N. Wilson, B. Potter ve K. Japaridze, *Georgia, Armenia and Azerbaijan*, Londra, 2000, s. 266-72.

de Güney Kafkasya'daki yozlaşmış en üst kişileri anımsatmaktaydı. Bir Azeri siyasetçisi şöyle yazmıştı: "Ülke bir aile klanının elindedir ve cumhurbaşkanı eşinin şimdi siyasete girmek üzere oluşu, devleti özelleştirme arayışlarındaki en son örnektir." 2005'te iyi tanınmış bir gazeteci olan Elmar Hüseynov, Mihriban'ın Azerbaycan'ın yaygın yoksulluğu ortasındaki savurgan yaşam tarzını eleştirdiği için suikasta kurban gitmişti.[69]

Rusya'da Putin uluslararası petrol konsorsiyumunun planlarını çeşitli şekillerde sabote etme girişiminde bulunmaktaydı; bu girişimler arasında, Hazar'ın bir deniz değil (1982 tarihli Deniz Yasası Sözleşmesi'ne tabi olması gerekmekteydi), bir göl olduğu ve dolayısıyla kıyılarındaki tüm ülkelerin (Rusya da dahil) eşit sahibi olduğu ve havyar üreten mersinbalığı için aşırı kirlenmiş sularını temizlemeyi eşit şekilde paylaşması gerektiğine dair suni argüman da vardı. Bir Azeri diplomatı, o takdirde "Rusya, Volga'dan her yıl" Hazar'ın güney sahillerinde yaşayan herkese rahatsızlık veren "12 milyon ton lağım göndermemekle başlasın" diyerek sert bir yanıt vermişti.[70]

KOMÜNİZM SONRASI RUSYA VE ESKİ SÖMÜRGELERİ

1990'ların başında Rusya'nın dünyada özel bir misyonu veya yazgısı olduğuna dair kendisini kandırmasının, gerçek demokrasi ve toplumsal iyilikseverliğin bunun yerini almasıyla arka plana doğru kaybolmuş gibiydi,[71] oysa o sırada bile, Gürcü sanatçısı Zurab Tsereteli'nin 1997'de Moskova Nehri'ne diktiği 100 küsur metrelik grotesk Büyük Petro heykeli ulusal tarihsel kahramanlar saplantısını gözler önüne sermekteydi.[72] Temmuz 1998'de, bir tür pişmanlık eylemi gibi daha önemli bir tarihsel anma düzenlenmiş ve buna Yeltsin de katılmıştı: St. Petersburg'da 1918'de Yekaterinburg bölge komünistlerinin öldürdüğü Romanov kraliyet ailesinin kemiklerinin yeniden gömülmesi.[73]

Bu arada SSCB'nin parçalanması, birçok Rus olmayan ülkenin siyasi bağımsızlıklarının yeniden belirmesi ve yeniden öne sürülmesinin olağanüstü bir gösterisi olmuş, Rus imparatorluğunun RSBSC sınırları şeklinde kısmi küçülmesine yol açmış ve daha önceki yüzyıllarda ele geçirdiği sömürgelerinin birçoğunu kaybetmişti. Ukrayna, Baltık

---

69. M. Franchetti, "First lady of oil is power in land", *The Sunday Times*, 6 Kasım 2005, s. 26; ayrıca bakınız "Backing Baku", *Petroleum Economist*, Ekim 2005, s. 24.
70. "The combustible Caspian", *The Economist*, 11 Ocak 1997, s. 37.
71. Bakınız örneğin Hosking, *History*, s. 446-501; Service, *Russia: Experiment*, s. 13-16 vd.
72. Bu Gürcü sanatçı Zurab Tsereteli tarafından ilk olarak bir Kristof Kolomb heykeli olarak yaratılmış, ardından Büyük Petro'ya dönüştürülmüştü: Service, *Russia: Experiment*, s. 134 ile 135 arasında res. 7 ve s. 203-4.
73. Bakınız *age*, s. 202-3.

devletleri, Kafkasya ve daha başka birçoğu, Rus devletine herhangi bir meşruiyetle değil, sadece fethetme hakkıyla dahil edilmişti; bu, Lenin'in yasayı küçümsemesi ve Maksim Gorki'nin *Küçük Burjuva* adlı oyunundaki bir karakterinin "Haklar verilmez, alınır!" ifadesine uymaktaydı.[74] Şimdi, 1989'dan itibaren, imparatorluğun tebaa ulusları, kendi kaderini belirleme hakkı ruhu doğrultusunda, kendi egemen topraklarında Rusya'dan bağımsız olarak yaşama ve bunları idare etmeye dair meşru haklarını ortaya koymaktaydılar (Ancak sadece üç yıl sonra, Tataristan ve Çeçenistan hariç tüm 31 Rus olmayan bölge[75] 1992'deki Rus Federasyonu Antlaşması'nı imzalamaya "ikna" edilecekti).

Britanya'dan farklı olarak (ne kadar isteksizce de olsa yerli siyasetçilerin güçlü baskısı karşısında 1947'de Hindistan'dan çekilmişti), Rus hükümeti Rus olmayan sömürge cumhuriyetlerine güç teslim etmemiş ama her türlü bağımsızlık hareketini gaddarca yasaklamıştı. "Yeni" devlet için (Rossiyskaya Federatsiya) "Rus halkı" anlamına gelen *russkiy* sıfatının değil de, eski Rus İmparatorluğu'nda (Rossiyskaya İmperiya) olduğu gibi *rossiyskiy* sıfatının tercih edilmesi, Rusların çeşitli cumhuriyetler üzerinde süren egemenliklerini vurgulamıştı; bunları hâlâ sömürgeleri olarak görmekteydiler. Özellikle Rusya'nın Duma'sında bu, "kızıl-kahverengi muhalefet" engelinin benimsediği köklü görüştü;[76] "eski iyi günleri" özlemle anan komünistler ile generaller Rusya'nın sahte demokrasisinde hâlâ önemli bir oynamaktaydılar.

1991'de SSCB'nin bürokratik yapılarının yerinde düzgün bir ekonominin o kadar az temel unsuru gelişebilmişti ki, güvenilir mali veya hukuksal kurumlar henüz yoktu. Daha da önemlisi, Rus kitlelerinin zihinleri Komünist Parti'nin, onlara 1918'den beri zorla dayatılmış boğucu ideolojisinden arındırılmamıştı. Bazı ebeveynler şüphesiz medeni, insani davranışın temel ilkelerini benimsetmenin yolunu bulmuştu; tıpkı birçok büyük annenin torunlarının vaftiz edilmesini ve onlara Ortodoks Kilisesi'nde benimsenmiş kaidelerini aktarmayı başarmış olduğu gibi. Karşılıklı şüphe, "beyin yıkama" ve duyarsızlık atmosferi, SBKP polis devletinin uysallık sağlamak için muhafaza ettiği sistemin en kötü yanlarıydı. Buna rağmen, Ağustos 1999'da tutarsız Cumhurbaşkanı Yeltsin, bütün Rusya'yı şaşırtarak, Federal Güvenlik Bürosu'nun başına (FSB – eski NKVD, KGB, vs) "yeni" devletin "güvenlik organlarından" 47 yaşındaki V. Putin'i getirmişti. Dört ay sonra sağlık sebepleri Yeltsin'in istifasını getirmiş ve o da bu yüce makamı basit bir şekilde Putin'e bı-

---

74. M. Gorkiy, *Meşçane*, IV. Sahne
75. Bunlar arasında, resmi statülerin azalan şekilde sıralanmış hâliyle, 16 özerk sovyet sosyalist cumhuriyeti (OSSC'ler), 5 özerk il (ÖB'ler) ve 10 özerk yerleşkeydi.
76. E. Teague ve V. Tolz, "The Civic Union: the birth of a new opposition in Russia?", *RFE/RL Research Report*, C. I, no. 30, 24 Temmuz 1992, s. 8-9.

rakmıştı; Mayıs 2000'de Rusya Federasyonu'nun usulünce "seçilmiş" cumhurbaşkanı olacaktı.[77]

Bu, Gorbaçov ve Yeltsin zamanındaki nispeten coşkun ve kaotik konuşma özgürlüğü ve iş girişimciliği döneminin sonuna işaret etmiş ve her ne kadar yeni ticaret anlayışının çekicilikleri ve daha zengin bir yaşam ortaya çıktıysa da, uyum ve baskı rejimine geri dönüş hissiz Putin (onun diktatörce ve demokratik olmayan yöntemlerinin haberini Yeltsin'in kendisi iktidarının son yıllarında vermişti) rejiminin karakteri olmuştu.[78] Ara sıra yaptığı konuşmalarda Putin, genelde, Rusya'nın kaybolmuş "büyüklüğü" ve itibar ve uluslararası etkisini tekrar ileri sürme "ihtiyacında" olmasıyla ulusalcı bir yaklaşım içinde ilgilendiğini göstermişti. Rusya'nın "ulusal güvenliği" üzerine ifadeleri ve yenilenmiş Askerî Doktrini geleneksel olarak ABD'nin hedefinin dünya egemenliği olduğu varsayımına dayanan Amerika karşıtlığıydı.[79] Rusya açısından bakıldığında, silahlı kuvvetlerin kurulması ihtiyacı olduğunu ifade etmiş ve kaygı verici bir şekilde, Rusya'nın "düzen sağlamak" ve "barışı korumak" için askerî güçle müdahale etmeye hakkı olduğunu ilan etmişti. Bu hak sadece Rusya Federasyonu'nun sınırları içinde değil, bir Rus azınlığın rahatsız edildiği, Putin ve diğer ulusalcıların "Rusya'nın yakın dışı" (yani imparatorluğun şimdi son zamanlarda Rus yönetiminden yeniden geri aldıkları bağımsızlık ve özgürlüklerinin tadını çıkartan Ukrayna ve Gürcistan gibi eski sömürgeleri) olarak adlandırdığı her yerde geçerli olacaktı.

2000'den itibaren Kafkasya'da etnik gruplar arasındaki durum ihtilaf ve açık şiddete geri dönmüştü. Daha önce olduğu gibi olayların tonunun, uluslararası ve etnik gruplar arası ilişkiler satrancının gizemli ve acımasız manipülatörü Moskova hükümeti Rus şovenizmi ruhuyla belirlemişti. Ruhani anlamda çağdaş (ama pek modern olmayan) Rus hükümetinin topluma, geçmiş Rus zaferlerinin (özellikle de Müttefik güçlerinin Nazi Almanya'yı yenmesine Sovyetler Birliği'nin katkısı) monotonca kutlanmasından ve Sovyetler Birliği'nin günün şartlarını karşılamayan ütopik (ama güya "bilimsel") ve şimdi ulusalcı Rus Ortodoks Kilisesi'nin dindarlık ilişkisi içinde birleştirilmiş Marksist ideolojisinden başka sunabileceği hiçbir şey yoktu. Uluslararası ilişkilerde Moskova'nın dünyaya bakışı, kurnaz "Batı"nın (veya "kapitalizm") görünürde Rusya'yı bir "hammadde üreten sömürge"ye dönüştürme komplosu içinde olduğuna dair eski basmakalıp Sovyet yargılarına geri dönmüştü. Bu tür basit ve kaba mitler Komünist Partisi ve onun gizli polisinin, Rus kitleleri üzerindeki iktidarını muhafaza etmesini sağlamıştı.

---

77. Service, *Russia: Experiment*, s. 131-5, 339-41.
78. *A.g.e.*, s. 102-7.
79. *A.g.e.*, s. 148-9, 175-7.

1991'DEN SONRA INGUŞLAR VE RUSYA

Kuzey Kafkasya toplulukları arasındaki siyasi faaliyetlerin büyük kısmı, İnguş ve Çeçen topluluklarının bağımsızlık hareketlerinin gelişmesine paralel olarak Vladikavkaz'ın doğusunda yer almıştı. Cumhurbaşkanı Dudayev'in Grozni'de komutayı ele geçirmesiyle Çeçenistan Rusya'nın sömürgeci yönetiminden bağımsız olma yoluna girmiş ama Haziran 1990'da İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin kurulmuş olmasına rağmen, Kuzey Kafkasya Müslümanları arasında Mayıs 2004'e kadar İslam adına örgütlü şiddet yoktu; bu tarihte, tahminen Grozni stadyumunda yıldönümsel II. Dünya Savaşı zafer gösterileri sırasında atılan bir Çeçen bombasıyla Rusya'nın resmî Çeçen Müftüsü Ahmed Kadirov öldürülmüş ve birçok insan yaralanmıştı (Kuzey Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin komutanı da dahil).[80]

1990'larda şartlar İnguş halkını geçmiş olaylar ve komşuları Osetlerin Kuzeydoğu Kafkasya siyasetindeki rolleri üzerinde yoğunlaşmaya zorlamıştı. Daha önce gördüğümüz gibi, her ne kadar İnguşlar daha önceki bölgelerinin büyük kısmına kavuşmuştularsa da, anayurtlarıyla tamamen bütünleşmelerini, Vladikavkaz'la bitişik ve bu yüzden "Varoş İlçesi" olarak adlandırılan (İnguşların kültür ve tarihlerinin beşiği gördükleri ama İnguşların Orta Asya'ya sürülmeleri sırasında Osetlerin ele geçirdiği bölge) güneybatı kısmını almalarını reddeden Kuzey Osetler tarafından engellenmişti. İkamet izinleri uygun bulunmamış ve İnguş ailelerinin birçoğunun evlerinin olduğu hoş köylere yerleşmeleri ve kentin kültürel tesislerine erişimleri yasaklanmıştı. Birçok İnguş ailesinin bunu göz ardı etme ve eski evlerini tekrar geri alma kararı vermesiyle öfkeli çatışmalar yer almıştı.[81] Kasım 1990'da Birinci Çeçen Halkı Kongresi ve egemenlik ilanları gelmişti; bunda İnguşlar bir rol oynamamıştı ama Mart 1991'de Gorbaçov hükümeti 1944 ve daha sonraki yıllarda çıkmış hükümleri iptal ederek tehcir edilmiş topluluklar üzerindeki kısıtlamaları kaldırdığında ve RSBSC Parlamentosu İnguşların daha önceki resmî statülerini geri almalarını kabul eden geçmiş itibar ve hakların iadesi üzerine bir yasa geçirdiğinde olaylar onları sürüklemeye başlamıştı. İnguşlar bu tedbirleri, Varoş İlçesi'ndekiler de dahil eski evlerini geri almalarını sağlayan hükümler olarak yorumlamıştı. Bununla beraber, Osetler farklı bir yorum ilan etmiş ve Osetlerin yerleştikleri yerlerde İnguşlarla çatışmaları bahane eden Cumhurbaşkanı Galazov'un, Kuzey Oset Parlamentosu 17 Nisan 1991'de olağanüstü hâl ilan ederek sistematik şekilde buradaki silahlı kuvvetleri güçlendirmeye başlamış, polis sayısını iki katına çıkarmış

80. *Keesing's New Digest*, Mayıs 2004, s. 46027.
81. Jibladze, "Spotlight", s. 27-8; *RFE/RL*, 1991, no. 18, s. 28-9; 1992, no. 14, s. 74-5.

ve OMON güvenlik birimleri yerleştirmişti.[82] Fakat 26 Nisan 1991'de SSCB Yüce Sovyeti Baskıya Uğramış Toplulukların İtibar ve Haklarının İadesi Yasası'nı çıkarttığında İnguşların ümitleri bir kez daha canlanmış, bunun ardından bir de Çeçenistan-İnguşya Yüce Sovyet'inin, 14 Mayıs'ta 26 Nisan'ı "Adalet Günü" ilan eden yasayı çıkartması gelmişti; İnguşlar, Varoş İlçesi'ni geri alma ümitlerini tamamen yitirmemek için bu yasadan uzak durmuşlardı. Fakat Osetler, 21 Mayıs 1991'de SSCB Halk Temsilcileri Kongresi'nde, Kuzey Oset parlamentosunun, son zamanlarda çıkartılmış Baskıya Uğramış Toplulukların İtibar ve Haklarının İadesi Yasası'nın anayasal olmadığına dair ilanını önemsemesini talep ederek ve bu reddedildiğinde de burayı terk ederek İnguşlara verilecek her tavizle mücadele etmeyi sürdürmüştü.[83] İnguşya ile Kuzey Osetya arasında Varoş ilçesi üzerine savaş sürmüş ve Çeçenistan'dan ayrılma arzularının peşinden giden İnguşlar Temmuz 1992'de Moskova'nın ayrı cumhuriyet olma haklarını tanımasını sağlamıştı. Fakat daha fazla gerilim getiren çarpıcı ama pek rastlantısal olmayan bir sebep de, Rus Parlamentosu'nun yeni İnguş cumhuriyetinin hem başkentini hem de sınırlarını belirtmekten sakınan kararıydı! İnguşlar için daha da sinir bozucu olan, Rus parlamentosunun gelecek beş yıl boyunca kurucu cumhuriyetlerinin herhangi birinde mevcut sınırların değiştirilmesine izin vermeyeceği kararıydı.

1992 Sonbaharı'nda 70.000 kadar İnguş'un Vladikavkaz ve Varoş İlçesi'ne "yasal olmayan" şekilde yerleştiklerine inanılmaktaydı ve her iki tarafta kan davası cinayetleriyle ciddi bir savaş başlamıştı ama bu "açıkça ümitsiz bir eylemdi, yetersizce silahlanmış birkaç yüz İnguş Kuzey ve Güney Osetya'nın çok daha iyi silahlanmış ve eğitilmiş birlikleriyle karşı karşıya kalmış ve kardeşleri Vaynahlara, yani Çeçenlerle karşılaştırılabilecek bir cesaretle direnmekteydiler". Diğer yandan, Osetler, II. Dünya Savaşı'nın sadık askerleri olarak ünleriyle daha az sıkıntılı bir ulustu; öyle ki Yeltsin ve askerî adamları Vladikavkaz hükümeti tarafından İnguşların tüm kenti ele geçirmek için plan yaptıklarına ikna olmuş ve bunun üzerine bu muhtemel tehlikeyi engellemek için birlikler göndermişlerdi. "Birçok İnguş... Kuzey Osetya liderliğinin uzun süredir başarmaya çalıştıkları şeyi başardıklarına inanmaktalar: İnguşları, bu "eşkıya ulusu" "yasal" yolla yerinden etmek için bahane yaratma amacıyla silahlı çatışmalara kışkırtmak."[84] 2 Kasım 1992'de İnguşlar

---

82. 1988-90'da iç güvenlik paramiliter polisinin "kötü şöhretli OMON birlikleri" birçok kamu düzeni ve baskı yaratma durumları için yaratılmış ve Grozni kuşatması da dahil buralarda kullanılmıştı; V. Yasman, "Law on the KGB published", *RFE/RL*, 1991, C. 3, no. 31, s. 15.
83. Jibladze, "Spotlight", s. 27-8; *RFE/RL*, 1990, no. 49, s. 23; 1991, no. 18, s. 28-9; no. 21, s. 36; no. 22, s. 30; 1992, no. 14, s. 74.
84. Jibladze, "Spotlight", s. 27-8; *RFE/RL*, 1992, no. 14, s. 74-5.

gerçekten de Varoş İlçesi'nin bir kısmını ele geçirmeye giriştiklerinde, Yeltsin İnguşya ve Kuzey Osetya'da bir aylık olağanüstü hâl ilan etmiş ve yeni oluşturulmuş Kuzey Kafkasya Askerî Bölgesi'nin Stavropol'daki karargâhından 30.000 kişilik Rus "barış gücü" birlikleri Osetya'yı tercih eden şekilde mevcut durumu korumak için gönderilmişti.[85] Rus birlikleri Vladikavkaz'da "düzeni sağlamış" ve bunu fırsat bilerek Kuzey Osetya'da, görünürde Galazov'un Osetya hükümeti İnguşlarla her türlü uzlaşmayı reddettiği için bir Rus geçici idaresi oluşturmuştu. Fakat "Rus birliklerinin... bir barış gücü eylemi yerine... karışık köylerde, ihtilaflı bölgeden tüm İnguşları çıkartma girişimiyle İnguş köy ve evlerine saldırdığı" bildirilmişti. Dolayısıyla, barış getirmekten çok uzak bir anlayışla İnguşları silahlı çatışmalara kışkırtmışlardı. Aynı yazar iki taraftaki genel siyasi gruplaştırmaları da karşılaştırmıştı: "Son zamanlardaki federal seçimler ve referandumlarda, İnguşya nüfusu ezici bir çoğunlukla Boris Yeltsin ve reformcu partilere oy verirken, Kuzey Osetya halkı çoğunlukla komünist ve muhafazakâr partilere oy vermişti."[86]

Her ne kadar Çeçenistan bu çatışmada tarafsız kalmıştıysa da, Rus birlikleri İnguşya'ya girdiğinde ve İnguşya-Çeçenistan sınırını kontrol altına aldıklarında, Dudayev olağanüstü hâl ilan ederek orduyu harekete geçirmiş, herhangi bir ihlal olduğunda Çeçen topraklarını savunacağı konusunda Rusya'yı uyarmıştı. Bu noktada, Yeltsin'in kıdemli danışmanlarından biri olan Galina Starovoytova, bu gerilimli durum için Rusya hükümetini kınayarak ve Kuzey Kafkasya'daki görevlileri açık açık Çeçen karşıtı ve Oset yanlısı olmakla suçlayarak çizgiyi aşmıştı. Yeltsin Kuzey Kafkasya'daki karışıklıktan dolayı son derece mahcup olmuş ama Starovoytova'yı görevden almaktan başka bir şey yapmamış ve 9 Aralık 1992'de yaklaşan savaşla ilgili olayların her türlü şekilde basına yansımasını kontrol etmek için geri adım atarak Rusya medyasına yayın öncesi sansür uygulamasını getirmişti.[87]

Bunun sonucunda, çatışma çözümünde uzman olan (yukarıda alıntılanmış) Yuri Cibladze şu soruları yöneltmişti: "Rusya 1992'de Varoş İlçesi'nde yer alan olayların ardındaki gerçeği itiraf edecek cesareti bulabilecek miydi?" ve "Rusya gerçekten de kendi topraklarında bir 'etnik temizlik' gerçekleştirmiş miydi?" Gösterdiği kanıtlar arasında, Aralık 1993'te Yeltsin'in İnguş mültecilerinin Mart 1994'te Varoş İlçesi'ndeki dört köye dönmesine hükmetmesi ama bunun gerçekleşmemiş olması vardı ve muhtemelen hiçbir İnguş mültecisinin dönmesine hiçbir zaman izin verilmeyecek gibiydi. Bunun sebebi, bölgenin "Rus

---

85. *RFE/RL Research Report*, C. 1, no. 45, s. 76.
86. Jibladze, "Spotlight", s. 27-8.
87. *A.g.e.*, s. 29; *RFE/RL*, 1992, no. 45, s. 76; no. 46, s. 70; no. 47, s. 57-8; *RFE/RL News Briefs*, 1993, no. 2; Zaynullin, "Duday Batyr", s. 67-8.

Kriz Yönetimi"nin (REA) Moskova'da kurulmuş olması, ısrarla kendi siyasetini güden Kuzey Osetya hükümeti üzerinde "neredeyse hiçbir gücü" olmamasıydı. Dolayısıyla, İnguşlar REA'yı Oset taraftarı olarak görmüş ve İnguş cumhurbaşkanı Ruslan Auşev bu kuruma hiçbir şekilde güvenmediğini ilan etmişti. Kuzey Osetya hükümeti bu arada kendi İnguş karşıtı propagandasını başlatmıştı; buna göre, İnguşlar Varoş İlçesi'ne hiçbir zaman kabul edilmeyecek "kanun kaçakları" ve "fanatikler" idi.[88]

ÇEÇEN HALKIN ŞAHADETİ

Çeçenistan'ın başkenti Grozni'de Cumhurbaşkanı Dudayev ve meslektaşları egemenlik ve bağımsızlıklarını sessizce savunmaktaydılarsa da, hâlâ Rusya'yla yakın bağlarını muhafaza ediyor ve siyasi ayrılma amaçlamıyorlardı. Dudayev, "Eğer Rusya bizi tanırsa, hiçbir zaman daha samimi ve güvenilir bir dost bulamayacaktır" beyanında bulunmuştuysa da, Çeçenler Rusya'nın uyrukları olmayı reddetmişti; çünkü Musa Temişev'in sözleriyle, "bir uluslar topluluğu ancak eşitler arasında mümkündür."[89] Fakat "Rusya"yı ayrılmaz *tabi* parçaların bir birliği (yani bir imparatorluk) olarak gören Yeltsin hükümeti, Çeçenistan'ı eşiti olarak görme esnekliğinden yoksundu. Çeçenistan'ın, bir federasyon içinde bile olsa, bağımsızlığının tanınmasının Rusya'nın Sovyetler Birliği'ndekine benzer çizgide parçalanmasına sebep olacak "tehlikeli" bir emsal olacağı fantezisinden de vazgeçemiyordu.[90] Rusya'nın imparatorluğun güçle bir arada tutulmasının şart olduğuna dair isterik görüşüyle karşı karşıya kalan Dudayev muhalif olmayı sürdürmüştü. Şubat 1992'de Dudayev, Moskova geç kalmış petrol ödemelerini Çeçenistan'a hemen aktarmadığı takdirde Rusya'ya petrol tedarikini keseceği tehdidinde bulunduğunda Rusların gözünde çatışmanın özü anlaşılmıştı. Makul önerilerine aldırılmaması üzerine, Dudayev, Tataristan hariç diğer tüm cumhuriyetlerin imzaladığı Federal Antlaşma'yı reddetmiş ve Çeçenistan bağımsız seküler (Moskova'nın sık sık yöneltti̇ği "İslami köktencilik" suçlamasına rağmen açıkça *İslami Olmayan*) bir devlet olarak kendi anayasasını benimsemişti. Azerbaycan dışında hiçbir yabancı ülke Dudayev'e çok ufak da olsa herhangi bir destekte bulunmak için müdahale etmemişti;[91] Azerbaycan, Elçibey'in kısa cumhurbaşkanlığı sırasında Çeçenistan'la onun yabancı ülkelerle temas ve ticaretini, Dağlık Karabağ'da savaşacak Çeçen gönüllüler karşılığında kolaylaştıracağına

88. Jibladze, "Spotlight", s. 30.
89. Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, "Inter-ethnic relations", s. 13-14'te alıntılar.
90. *A.g.e.*, s. 14.
91. A. Lieven, "Anxious Chechens defy Russia with threat of guerilla war", *The Times*, 1 Aralık 1994, s. 15.

dair gizlice anlaşmıştı.[92] Mart 1992'de Çeçenistan'ın Moskova'ya bağlı kukla parlamentosu Grozni'de Dudayev hükümetini devirmek için ilk başarısız girişimi yapmış ve bu tür "isyanlar", komplolar ve suikast girişimleri Dudayev'e karşı 1994'e, Yeltsin bir kez daha açık ültimatomlara geri dönene kadar tasarlanacaktı.[93]

Çeçenlerin Rusya'ya güvenmemeleri için yeterli tarihsel sebepleri vardı ve Dudayev, ulusuna yenilenmiş bir boyun eğdirme girişimine karşı durma kararlılığını temsil ediyordu ama onun direnişi, muhtemelen, Rusya gibi bir düşmanla ilişkili yeterli ihtiyatla güçlendirilmemişti. O sırada güya demokratik ve medenileşmiş Moskova'nın ufak ülkesine karşı acımasız savaş makinesini harekete geçireceğini Dudayev bile tahmin edemeyebilirdi ama Ekim 1993'de Moskova parlamento binasının kuşatılması, Rusya'nın ulusalcı-komünist çılgınları ve Yeltsin'in askerî komutanlarının bir iç savaşa gitmek için her yolu deneyeceklerini gösterdikten sonra, Moskova'nın Çeçenlere bir saldırı başlatmaya hazır olması şaşırtıcı değildi.[94]

Yeltsin'in Çeçenlere saldırısının ahlaksal savunulamazlığı barizdi ama Britanya basınında bile Rus hükümetinin eylemleri için geleneksel bahaneler bulunmuştu: "Uluslar kendi aralarında silahlı muhalefete hoşgörü gösteremez";[95] sanki emperyal Rusya Federasyonu *Rus* ulusuydu ve sanki Rusya "parlamentosu" kadar şüphe götüren bir otoriteye "karşı çıkmak," şu âna kadar epeyce tacize uğramış ufak bir ulusun tüm nüfusuna canice saldırmak için haklı nedenler olabilirmiş gibi. Fakat bazı Batılı gazeteciler bu genel görüşü destekleme amacıyla, Rus basınında yer alan Çeçenleri aşağılamak için kullanılan basmakalıp ifadeleri safça benimsemişlerdi: Bu "gangster devletin" insanları "kavgacı", "yasa tanımaz", "başa çıkılmaz" ve "sorunlu"ydu ve "korkusuz... hatta zalim olduklarına dair kötü bir ünleri" vardı;[96] sanki son Rus hükümetleri bırakalım Kafkasya'yı, Moskova'da hukukun egemenliğini hayata geçirebilmişti! Bir sert eleştirinin vardığı şaşırtıcı sonuç "Çeçenistan'ın bağımsızlık iddiasının yasal geçerliliği olmadığıyla" kalmamış, "ahlaksal olarak iddiasının daha da geçersiz olduğunu" ileri sürmüştü;[97] bunu söylerken Leninist-Stalinist iktidarın ortaya çıktığı andan itibaren açıkça

---

92. H. Gafarly, "Revenge for betrayal?", *Segodnya,* 7 Aralık 1993, s. 5, *CDSP,* C. 45, no. 49, s. 15.
93. *The Times,* "Moscow stirs Chechen feud", 4 Ağustos 1994, s. 13; *RFE/RL,* 1992, no. 10, s. 72, 75; no. 13, s. 82; no. 14, s. 74-5; no. 23, s. 75.
94. J. Adams, "Moscow wins right to police its neighbours", *The Sunday Times,* 25 Eylül 1994.
95. *The Times,* 13 Aralık 1994, s. 21.
96. A. Lieven, "Russia poised to invade Chechenia", *The Times,* 6 Aralık 1994, s. 13; A. McElvoy, "Kremlin conjures up a disaster", *The Times,* 4 Ocak 1995, s. 8; *The Times,* 2 Aralık 1994, s. 21.
97. *The Times,* 13 Aralık 1994.

ve utanmazca hukuk karşıtı olduğu (hukuksallık bir "burjuva" kavramı olarak bir kenara atılmıştı) ve SBKP'nin, Rus yurttaşlarına despotça davranışının hiçbir standarda göre yasal olmadığını göz ardı etmekteydi. Eğer yüzyıllarca sürmüş acımasız emperyal fetih, Bolşeviklerin tekrarladığı boyun eğdirme ve Sovyet rejiminin tehcir ve baskıları ahlaksal bir vakaya yol açmıyorduysa, başka neyin açabileceğini düşünmek epeyce zordur. Kafkasya'nın kan davası buyruğu bile (ki şüphesiz Çeçenlerin özgürlük mücadelesinin belirlenmesine katkıda bulunmuştu)[98] kısa süre içinde Rusya adına tabi olacakları, önceden planlanmış barbarlıktan daha saygıdeğer idi.

Avrupa'nın, Rus-Çeçen savaşına, "Rusya'nın iç meselesi" olarak aldırmama yönündeki yüzeysel istekliliğinin aksine, Çeçenistan'a en güçlü destek Litvanya, Letonya ve Estonya'dan gelmişti; bu ülkelerde basın Batılı hükümetleri suçlamış, onların "bekle ve gör politikalarının bir kez daha yanlış çıktığını" ileri sürmüştü, çünkü bu "Kremlin'in yanlış tasarlanmış saldırı planlarını... cesaretlendirmişti".[99]

Kasti şekilde kör Rus yanlısı görüşe bir düzeltme daha olarak Dudayev'in fikri de önemlidir: Rus zorbalığı ve entrikalarıyla deneyim onu, "Ruslarla dürüstçe konuşmak ancak tek bir dille mümkündür"e ikna etmişti ve Yeltsin'in daha sonra Çeçen liderlerle müzakereler sırasındaki kabadayılık ve üçkâğıtçılık taktikleri bunu doğrulamıştı.[100] Bundan başka, bazı Ruslar Çeçenlerin zulme uğramasına kayıtsız kalırken, birçoğu da bundan son derece rahatsız olmuştu. Örneğin bir grup Rus parlamento temsilcisi Yeltsin'i, "barışçıl demokratik gelişme" yerine daha fazla kan dökmeye başvurmasının getireceği vahim sorumluluk konusunda uyarmıştı.[101] 1995'in soğuk Ocak ayında binlerce Rus yurttaşı Moskova'da savaşa karşı gösteri yapmış ve kamuoyu yoklamaları Rusların çoğunun Çeçenistan'ın bağımsızlığının tanınması gerektiğini düşündüğünü göstermişti.[102] Bir yorumcu şöyle yazmıştı:

---

98. Bu "vahşi yasayı" anlamak için bakınız Solzhenitsyn, *Gulag Archipelago*, C. III, s. 402-5

99. Başmakale, *Baltic Independent*, 6-12 Ocak 1995, no. 245, s. 6. Aynı gazetenin diğer nüshalarına bakınız: 1994, 16-22 Aralık, s. 1; 1995, no. 246, 13-19 Ocak, s. 1, 2; no. 247, 20-6 Ocak, s. 2; no. 248, 27 Ocak - 2 Şubat, s. 2; no. 251, 17 - 23 Şubat, s. 1, 8; no. 2, 24 Şubat - 2 Mart, s. 2.

100. R. Beeston ve A. Lieven, "Chechens fight on after Yeltsin deadline expires", *The Times*, 2 Aralık 1994, s. 14; Gall ve de Waal, *Chechnya*, s. 326-9.

101. R. Beeston, "Afghan nightmare haunts Russia's Chechen invasion", *The Times*, 12 Aralık 1994, s. 11; Beeston ve Lieven, "Chechens fight on"; ayrıca bakınız "Intelligentsia scored for disloyal stance on Chechnya", *CDSP*, 1994, C. 46, no. 50, s. 13-15; "Most political leaders oppose Yeltsin on Chechnya", *CDSP*, 1994, C. 46, no. 50, s. 9-13.

102. R. Beeston ve A. Lieven, "Chechens fire rockets at advancing Russians", *The Times*, 13 Aralık 1994, s. 14; Leontyev, "What the hell do we need Chechnya for?", s. 9. Aralık 1994'te Moskova'da yapılmış bir anket %74'ten fazla kişinin Rusya'nın Çeçenistan'ın bağımsızlığını tanıması ve sadece %5,5'un karşı olduğunu ortaya çıkarmıştı: A. Lieven, "Kremlin blamed by Moscow MPs for Chechen raids", *The Times*, 3 Aralık 1994, s. 16. Daha sonraki bir anket savaşa karşı çok güçlü bir muhalefetin olduğunu saptamıştı: L.

"Büyük güç partizanlarının... Rusya Federasyonu'nun çökmesinin az miktarda kan dökmeyle engellenebileceğine dair sabit bir fikri vardır... [ama] Kan ve insan acısı üzerine barış değil, sadece bir imparatorluk inşa edilebilir."[103] Cahar Dudayev'in 1992'deki kendine aşırı güvenen üzücü meydan okumasını haber yapan bir Kazan Tatar dergisi bunu şu terimlerle gerekçelendirmişti:

> Rus hükümeti Rusya halklarını endişelendiren sorunlardan bir tekini bile çözecek yetenekte değildir. Bugün Moskova'da her arka bahçede ellerini uzatmış bir dilenci bulunmaktadır ve hükümetin bunun ellerine koyacak hiçbir şeyi yoktur. Sonsuz felaketlerle çıldırmış, aç ve yoksul Rusya, Kafkasya'da bir savaşa itilmektedir. İlk önce özgür Çeçen cumhuriyetini o kadar sert bir şekilde boğma ve cezalandırmayı amaçlamaktadırlar ki, böylece eski Rus İmparatorluğu'nun diğer toplulukları pes etsinler... Kafkasya'nın tüm oğullarına sesleniyorum: Özgürlük için ayaklanın ve savaşın![104]

Moskova'nın Çeçenleri açıkça tehdit etmesinin ardındaki motiflerin, onların güçlü Rusya'ya açık bir tehdit oluşturmasıyla ilgisi yoktu ama Rusya'nın doğasında varolan "büyüklük" yanılgılarıyla gelen emperyalist bir strateji ile ezici üstünlükteki bir askerî güçle utanmazca zorbalık yapma eğilimiyle birleşmiş bir karışımı ifade etmekteydi. Strateji, Rusya'nın, Türkiye ile İran ve onların temsil ettiği İslami "tehdide" karşı güçlü sınırlar oluşturmayı amaçlayan eski saplantı üzerinde odaklanmıştı ve bu arada Tiflis'i geçici olarak Abhazya ve Güney Osetya'ya karşı destekleyerek Rusya'nın Güney Kafkasya'daki ana üssü olarak Gürcistan'ı tercih etmekteydi. Her şeyden öte, Rusya sadece Grozni'nin çevresindeki petrol yatağı üzerinde değil, Hazar yatağı üzerinde de sahiplik iddiasında bulunuyordu; bunu sömürmek için Bakû'dan çıkıp Dağıstan ve Çeçenistan'dan geçen boru hattını kontrol etmek ve böylece Azerbaycan'ın kendi petrolünü dağıtma hakkını çiğnemek gerekmekteydi. Aslında Rusya hükümetinin, sertliğiyle birlik cumhuriyetlerini bağımsızlıklarını talep etmeye zorladıktan sonra, Rusya Federasyonu'nun hiçbir bileşeni üzerindeki kontrolünü bırakma niyeti olmadığı gibi, aksine küçülen imparatorluğunun Moskova'nın otoritesine meydan okuyan her parçasına boyun eğdirmek için terör estirmek istemekteydi.

Çeçen yaşamının Moskova'nın baskısı yüzünden 1990'larda ortaya çıkmış başka bir yanı, Rusya'nın karaborsasına katılımı olmuştu. Bunun

---

Gudkov, "The authorities and the Chechen War in Russian public opinion", *Segodnya*, 23 Şubat 1995, s. 3, *CDSP*, C. 47, no. 8, s. 11-12.
103. İbrahimbeyli, Röportaj, s. 13.
104. Zaynullin, "Duday Batyr", s. 69.

için çoğu kez Çeçenler kınanmıştı[105] ama ticaretleri tecrit edilmiş bir fenomen değildi ve bu, başarılarını daha önceki komünist hükümetlerin yarattığı koşulların yozlaşmasına borçlu Rusya'daki çevrelerle temasa geçmeden gelişemezdi:

> Eski Sovyetler Birliği'nin her yerinde buyruk ekonomisi parçalanmaktaydı... ve yeni elit ekonomik oyunun kurallarını belirlemekteydi... Başbakan Yardımcısı Sergey Şahray... sık sık Çeçenlerin "özgür ekonomik bölgesini" kontrol etmenin olanaksız olduğundan şikâyetçiydi. Bu bölgenin Moskova'da ne kadar büyütüldüğü sorulduğunda, Şahray tereddütsüz bir şekilde, "Yüzde yüz" demişti. Bu bazen epeyce aleniydi; bakanlıklar Çeçenistan'dan ayrıldıktan çok sonra bile, Rus Dış Ticaret Bakanlığı Grozni'de bir temsilcilik bulundurmuştur.[106] Bu ilişkinin gerçek doğası muhtemelen hiçbir zaman açığa çıkmayacaktır... Çeçenistan, merkezî banka sisteminin dışında tutulmuştu. Fakat cumhuriyet hâlâ tamamen erişilebilirdi: Rusya'nın geri kalan kısmıyla sınırları hiçbir zaman kapatılmamış ve Grozni havaalanı Bakû ve Ortadoğu'ya uçuşları kontrol etmişti. Bunun etkisi, Grozni'yi kirli anlaşmaların geçtiği mükemmel bir yer yapması olacaktı... girişimci tüccarlar Çeçenistan'dan birçok mal almış ve bunları sınırlarının dışında satmışlardı.[107]

SSCB'nin bağımsız cumhuriyetler şeklinde parçalanmasına rağmen, Kafkasya topluluklarının geleceğinin hâlâ büyük ölçüde eski Rus imparatorluk 'merkezi'nin davranışına bağlı olduğu hemen anlaşılmıştı. 1994'te bir Azeri memur Bakû'da Britanyalı bir gazeteciye şöyle demişti: "Rusya burada, o her yerdedir... bakanlıkta, orduda insanları var. KGB hâlâ burada."[108]

Son zamanlarda Rusların yarattığı en yıkıcı olaylar dizisi on yıl boyunca Çeçenlere karşı çok eski dönemden beri yaşadıkları anayurtlarında sürdürdükleri savaşlardır (veya terör dönemi).[109] Bu, Rusya'nın Afganistan'daki savaşı ve ardından gelen rejim değişikliğiyle (1978-1992) başlayarak dünya olaylarından ibaret bir bağlamda yer almıştı; Afganistan'daki süreç burada 1980'lerde militan İslami mücahit (kutsal savaşçılar) hareketini kışkırtmış ve yok edilen Afganlar kadar Rus birlikleri de yok etmiş uzun bir iç savaş ve çaresiz bir Rus askerî seferine sebep olmuştu. 1979'da İran'da bir Batı karşıtı İslam cumhuriyeti kurulmuştu; Mekke'de 1987'de Suudi önderliğindeki Sünni hacıların

105. Birçok yorumcu, Dudayev'in Çeçenistan'ını anlatmak için basitçe kolaycılığa kaçan "suç devleti" ifadesini kullanmıştı.
106. Moskova'daki insanlar Çeçenistan'ı bir "suç kaynağı devlet" olarak adlandırırken, Belarus Halk Cephesi'nin lideri Zianon Pozniak Rusya'yı "bir suç kaynağı, bürokratik devlet" olarak adlandırmaktaydı: *The Times*, 4 Şubat 1995, s. 15.
107. Gall ve de Waal, *Chechnya*, s. 124-6.
108. Scott, "Spy stories keep Baku on the jump".
109. Arkeologlar Çeçenistan, İnguşya ve Dağıstan'da erken tarıma dair MÖ 4000 yılına giden çok fazla kanıt bulmuştur; bu kanıtlar bu toplulukları gerçek anlamda "yerli" yapmaktadır: Fyodorov, *Istoricheskaya etnografya*, s. 60-5, 84-8, 110-12.

İranlı hacıları katletmesiyle sonuçlanmış bir İslam içi katliam olmuştu ve uluslararası fanatik İslamcı terörist örgütler olan *el-kaide*, yani "Temel, Kural, model" (Sünni) 1988'de ve *taliban*, yani "Arayıcılar" (Şii) da 1994'te kurulmuştu.[110] İntihar bombacılarının Ağustos 1998'de Dar es Selam ve Nairobi'de Amerikan konsolosluklarına ve Ekim 2000'de de Aden'de bir ABD savaş gemisine saldırmaları da dahil Batı karşıtı kampanyaları, Eylül 2001'de binlerce masum insanın kitlesel şekilde öldürüldüğü New York Dünya Ticaret Merkezi'nin yok edilmesiyle doruk noktasına ulaşmıştı.

Bu olayların Kafkasya'da doğrudan çok az bağlantısı vardı ama Rusya'da Müslümanlara ve özellikle de Çeçenlere karşı isterik bir tavrın ortaya çıkmasına sebep olmuşlardı; oysa Çeçenler genelde kendilerini "dinler, klanlar ve ulusal bağlılıklar arasında mutlak bir kafa karışıklığı" içinde Sufi tarikatlarına adamış, alçakgönüllü, disiplinli Müslümanlar olup dinsel yaklaşımları, kadınlar ile çocukların dinsel yaşama dahil olmalarına izin verecek derecede alışılmadık şekilde moderndi.[111] Rusların Çeçenleri hemen fanatik Müslüman intihar bombacılarına katılmakla suçlamaları yanlıştı; gerçi kadınlar da dahil bir kısmı uzun provokasyon altında bu uygulamayı benimsemiştiyse de. Buna rağmen, Kabardey-Balkarya müftüsü Şefik Pşihaçev'in sözleriyle, resmî söylemde "Kafkas... sakinleri... Rus kamuoyuna saldırganlar, barbarlar ve medeni olmayan insanlar olarak sunulmaktadır", öyle ki, bir Moskova siyasetçisine göre, "bugün 'Kafkas ulusundan' bir yurttaş neredeyse ikinci sınıf insan ilan edilmiştir."[112] Bir Rus ulusalcısı gazete bu önyargının kaba bir teyidini sağlamaktadır: "O hâlde, en iyi oldukları alanlar uyuşturucu ve savaşmak olduğuna göre, onlarla ne yapacağız? Nobel almış tek bir Çeçen söyleyebilir misiniz? Elbette hayır, öyle bir şey yoktur. Ne fizik ne de edebiyat ne de herhangi başka bir alanda. Buna rağmen, bunun kabahatini onlarda görmememiz gerekiyor: Maalesef onlar böyledir."[113] Bununla beraber, Çeçenleri fark gözetmeyen bir (cehalete dayanan) kınamaya tabi tutanlar sadece gazeteciler değildi (ayrıca Çeçenler Rusların cahil vahşiler ve "eşkıya" olarak aşağılamayı seçtiği yegâne Kafkasya ulusu da değildi); aynı şekilde 19. yüzyıl Rus çarları ve generalleri tarafından da kalleş ve kana susamış olarak aşağılanmışlardı.[114]

Birçok Rus muhtemelen Çeçenler tarafından yazılmış hiçbir şey okumamıştı ki böyle bir eylem Çeçenlerin de normal, zeki insanlar

---

110. "Greater Game of death: forgotten Afghanistan lies in ruins", *The Times*, 9 Şubat 1994; L. Taplinskiy, "Afganskaya tragediya", *Nezavisimaya gazeta*, 17 Temmuz 1992, s. 4.
111. Bennigsen ve Wimbush, *Muslims*, s. 186-8.
112. "'Kruglyy stol' na temu "Mirotvorcheskaya missiya religioznykh konfessiy na Kavkaze", *Chechnya. tragediya Rossi*, Moskova, 1996, s. 106; *Ekspres khronika*, 25, 21 Haziran 1996, Grannes, "Persons of Caucasian nationality", s. 18-19'da alıntılanmıştır.
113. *Moskovskiy komsomolets*, 13 Ağustos 1996.
114. Grannes, "Persons of Caucasian nationality", s. 22-31.

olduğunu gösterebilirdi. Çeçen ve İnguşların kendi kültürleri hakkında yazdıkları, saygı sebebi olmaktadır; aşağıda iki Çeçen akademisyenin yazdığı bir kitaptan bir parça bunu göstermektedir:

> Birçok insan Vaynahların özelliklerinden birinin tez canlılık olduğunu düşünmektedir ki bu reddedilemez. Fakat belki de tam olarak bu yüzden Çeçenler ve İnguşlar sabır, sebat ve özkontrol gibi özelliklere her zaman hayran olmuşlardır... Çeçenler ile İnguşların tutkularında ölçüsüz, en ufak bir kışkırtma karşısında veya herhangi bir sebep olmadan alevlenmeye ve ortalığı kırıp dökmeye hazır vahşi karakterler olduklarını söylemek yanlış olacaktır. Vaynah toplumunda kolay öfkelenmek ve özkontrol yoksunu olmak, kendisine saygısı olan biri için yakışıksız bulunarak her zaman kınanmıştır. Zor şartlar, dayanıklı olmamak, rahatına aşırı düşkünlük ve açgözlülük Çeçenler tarafından iyi yetiştirilmemiş insan özellikleri olarak görülmüştür... diğer yandan, konfor ve yiyeceğe karşı talepkâr olmamak, azla yetinmek, irade sahibi olmak ve zorluklara katlanmak... yüksek niteliklerdir... Bir Çeçen veya İnguş birisini "sabırlı bir insan" (*sobare stag*) olarak adlandırdığında bu büyük bir övgüdür.[115]

Vaynah davranış normları (kibarlık, düşencili olmak, alçakgönüllülük, kısıtlama, karşılıklı saygı, terbiyeli olma ve adaba uygun davranma) "soyluluğu", eskiden Kabardey prenslerine ait düşünülmüş en yüksek modelleri temsil etmiştir; gerçi Çeçenlerin bunun için kullandığı sözcük *nohçalla*, "Çeçenlik" idiyse de.[116]

"Onur", aileler, klanlar ve boylara dayanan Çeçen toplumunda hiçbir zaman boş bir sözcük değildi: "Bireyin kendisini ailesi, ata klanı [*teip*] ve köy komününden bağımsız düşünmesi mümkün değildi... bunların itibarlarını koruması gerekmekteydi. Bunun karşılığında aile ve klanı da, onur, itibar ve yaşamları tehdit edildiğinde üyelerini korumak zorundaydı." Bu Kafkasya ahlak kuralı karşılıklı hoşgörü, disiplin ve irade gücü erdemlerine bağlıydı; "bunlardan uzaklaşmak... bireyin sorumluluğunun ötesine geçerek tüm klanın onur ve itibarı sorusuna dönüşebilecek aceleyle tasarlanmış eylemlere ve önceden düşünülmemiş çatışmalara yol açabilir... [ve] bunların trajik sonuçları çoğu kez bir kan davası olabilirdi." Bundan çıkartılabilecek sonuç, (Vaynah yaşamının, Çeçenler ile İnguşların kendi devletlerinin olmadığı, [kana kan] geleneğinin, bir saldırı gerçekleştiğinde nesnel karşılık verme yasası olduğu 1917'den önceki şartları dikkate alındığında) bu katı yükümlülüğü hemen bir kenara atmanın basit bir şekilde yanlış olacağıydı; çünkü "bir dereceye

---

115. D.D. Mezhidov ve İ.Yu. Aliroyev, *Chechentsy: obychai, traditsii, nravy: sotsialno-filofskiy aspekt*, Grozni, 1992, s. 88-9.
116. *A.g.e.*, s. 68-9.

kadar bir toplumsal düzen, adalet ve eşitliği koruyarak toplumu kısmen anarşi ve keyfî şiddetten kurtaran bir faktördü".[117]

Çeçenlerin karakterini analiz etmeye yönelik dürüst bir girişim, 1994-6 Rus savaşı sırasında Çeçenistan'a yaptığı çeşitli ziyaretlerde, Cumhurbaşkanı Cahar Dudayev ve gerilla lideri Şamil Basayev de dahil sayısız Çeçenle tanışmış Anatol Lieven tarafından yapılmıştı. Rusya'nın Çeçenleri "eşkıya" ve "suçlular" olarak topyekûn gözden çıkarmasını reddedenler, Lieven'in, "bir bütün olarak Rus ordusunu ufak ve yetersiz silahlanmış gerilla çeteleri tarafından küçük düşüren" yiğitliğe hayranlığını takdirle karşılayacaktır. Kabul edilmelidir ki, Çeçenlerin neyin suç olduğu neyin de olmadığının değerlendirilmesi (özellikle cüretkâr akınlar ve sivillerin rehin alınması bağlamında) muğlak gözükebilir ama hatırlanmalıdır ki onlar öyle bir ulustur ki,

> içinde yaşadıkları [Rus] devlet ve toplumuyla bir özdeşlikleri ve onun yasalarına uyma motivasyonları yoktur; "aydınlanmış"... ve "ilerici" liberalizmin ilkeleriyle çelişki içinde olan kadim geleneklerle donatılmışlardır... ve yetersiz bir şekilde kurumlaşmış "demokrasi", toplumsal parçalanma, devlet zayıflığı ve devlet yolsuzlukları karışımı, ... organize suç eylemleri için... muazzam fırsatlara kapıyı açmıştır.[118]

Lieven onu ağırlamış Çeçenler hakkında şöyle yazmaktadır: Onları çoğu kez "rahatsız edici ve korkutucu" bulmuşsa da, "... Çeçenler arasına gitmenin... soğuk ve fırtınalı ama aydınlık ve bir bakıma normal varoluşu aşan bir sabaha gitmek olduğu... anlamına geldiğini hiçbir zaman yitirmedim... Çeçen halkına, neredeyse sanki cesaretin kendisine bakıyormuş gibi bakmaya alıştım; herhangi bir şekilde adalet veya ahlaka gerekli ilişki olmadan ama sadece görmek güzel olduğundan."[119]

Siyaseten, bağımsız Çeçen Cumhuriyeti hayal gibi bir şey olmuştur; çünkü Cumhurbaşkanı Dudayev, "Çeçenistan"ı bağımsız olarak adlandırma fikriyle, bu fikri hayata geçirmenin uygulanabilirliğiyle çok daha fazla ilgilenmekteydi. İlk andan itibaren uygun bir hükümet yaratmayı veya zeki bir ekonomik politika tasarlamayı başaramamıştı. Bir hukuk mesleği de yoktu; ama büyük anlaşmalar (büyük ölçüde dürüst olmayan yollarla edinilmiş petrol ve silahlar gibi metalarda) yapılmaktaydı.[120] Bununla birlikte, bu yetersizlikler Çeçenistan'ı, az sayıda kurumun makul bir verimlilikle çalıştığı, yolsuzluğun yaygın olduğu, karaborsanın geliştiği ve yurttaşların ailenin ötesinde çok az güvenlik ve kişisel

117. *A.g.e.*, s. 30, 91.
118. Lieven, *Chechnya*, s. x-xi, 4-5, 353-4; ayrıca bakınız, örneğin, s. 324-5, 355-68.
119. *A.g.e.*, s. 22.
120. Gall ve de Waal, *Chechnya*, 106-7.

sorumluluk duygularının olduğu Rusya'nın kendisinden önemli ölçüde farklı kılmamıştı.

Yeltsin 1993'te Dudayev'in varlığını kabul etmiş olsaydı ve uzaktan şartlar dayamak yerine onunla yüz yüze gelseydi, bir savaş çıkmamış olabilirdi. Fakat Rus şovenistlerinin karşı çıkmaya, özellikle ufak toplulukların karşı çıkmasına tepkileri kötü olmuştur. Kasım 1994'ün sonunda, Grozni'ye bir tank saldırısı fiyaskoyla sonuçlandıktan sonra, İnguşya cumhurbaşkanı Ruslan Auşev ve Rusya Güvenlik Konseyi'nin adalet bakanı Yuri Kalmıkov'un protestolarını ciddiye almayan Yeltsin kente büyük bir saldırı başlatılması emrini vermişti. 15 Aralık 1994'te Yeltsin Çeçenlere "yasadışı" güçlerinin silahlarını bırakarak Rusya Federasyonu birliklerine teslim olmaları için verdiği süreyi biraz daha uzatmıştı; bu aslında onların "önden herhangi bir şart dayatmadan", yani emperyal başkente teslim olarak Moskova hükümetiyle müzakere etmelerini şart koşan bir ültimatomdu.[121] Rus efendileri tarafından 1944'ten beri (ve ondan çok önce) çok kötü davranılmış Çeçenler gibi onurlu ve kararlı ve ayrıca da güçlü topluluk ve doğru davranış kanatları olan bir halk için bu bir seçenek değildi. Dolayısıyla, 1994'ten itibaren Çeçenlerin büyük kısmı kendi topraklarında Rus işgalcileri dışarı çıkartarak kendileri için adalet sağlamak için savaşmayı seçecek, böylece kendilerini altı yıldan fazla zorlu bir çatışma ve acı çekmeye adayacaklardı;[122] bu sırada Ruslar onlara 1994-6 ve 1999-2000 tarihleri arasında özellikle vahşi iki adet total savaş yaşatacaktı. Rus devletinin savaş sırasında Çeçenleri acımasızca kitlesel olarak öldürmesinin iğrenç kötülüğü (ve kendi iyi eğitilmemiş ve yetersiz subayların komutasındaki oğlan çocuğu düzeyindeki askerlerini önemsememesi), onun 1939 selefinin Çeçenleri resmen övmesinden dağlar kadar uzaktı; Çeçen muhacir Profesör Abdurrahman Avtorhanov şöyle alıntılamıştı bu övgüyü: "Çeçenistan-Balkarya'nın tarihi, özgürlük âşığı bir ulusun [Rus] sömürgecilere karşı onlarca yıl sürmüş kanlı bir mücadeledir."[123]

Rus-Çeçen savaşı dünya terimleriyle epeyce küçüktü ama Rus tarafı Çeçenistan'ın yerli sakinlerine (ve Ruslar da dahil, işlerine karışan diğerlerine de) karşı o kadar acımasız bir bütünlükte yürütmüştü ki,

121. Yu.A. Aydayeva (Der.), *Chechentsy: istoriya i sovremennost*, Moskova, 1996, s. 5, 9-11; Gall ve de Waal, *Chechnya*, s. 155-61; Tishkov, *Ethnicity, Nationalism and Conflict*, s. xii.
122. Muhtemelen Rusya Federasyonu'nun kendi kaderini tayin hakkı talep eden Çeçenistan ve diğer Rus sömürgeleriyle ilişkili durumuna dair kaba bir benzetme, dünya çapındaki Britanya, Fransa ve diğer imparatorluklar değil, Birleşik Krallık içindeki İrlanda'dır; burada, büyük ölçüde "Britanyalılaşmış" kuzeydoğunun aksine, "güney" esasen Katolik idi ve kısmen bir Kelt dili konuşmaktaydı. Çeçenler gibi, birçok güney İrlandalı Büyük Britanya'nın imparatorluk "merkezi"nin asimilasyonuna direnmiş ve 1850'lerden itibaren, Britanyalı otoritelere karşı 20. yüzyıl boyunca açıkça veya terörist yöntemlerle savaşmış ulusalcı örgütler oluşturmuştu.
123. *Izvestiya*, "Pyatiletiye Checheno-Ingushetii", 15 Ocak 1939, Avtorkhanov, *Memuary*, s. 655-6'da alıntılanmıştır.

Avrupa'nın II. Dünya Savaşı'ndan beri en kötü bombardıman kampanyası unvanını almış ve omurgasız Avrupa Konseyi'nin bile korkunç insan hakları sicilinden dolayı Rusya'nın üyeliğini reddetmesine sebep olmuştu.[124] Lieven'in kitabı, savaşçı olmayanlara saldırmayı reddeden ve genelde hiçbir zaman yazılı onay göndermemiş Moskova'daki askerî bürokratların telefonla gönderdikleri emirleri küçümsemiş General A. Lebed de dahil kıdemli Rus ordusu subaylarının Grozni'ye ilk saldırı sırasındaki ilginç görüşlerini de içermektedir. İlk Çeçen savaşının daha önce bahsedilmiş iyi anlatılarına ek olarak, ikinci savaş için de Anna Politkovskaya'nınkiler şarttır.[125]

Çeçen savaşlarının Kafkasya ve Rus tarihi için büyük önemi vardır; bir yandan, anayurtlarının kurtuluşu için Çeçenlerin soğukkanlı ve disiplini savaşması nedeniyle ve diğer yandan da, bu savaşlar Rusya'nın mevcut ulusalcı yöneticilerinin kötü yönetimi, saldırganlığı ve şiddetini teşhir ettiği için. Kremlin'deki savaş beyleri medeni dünyanın görüşlerine o kadar duyarsızdı ki, Birinci Çeçen Savaşı sırasında, diğer ülkelerden gözlemcilerin Çeçenistan'ı ziyaret etmelerine ve dünya medyasına, çoğu kez uyuşturucu almış Rus askerlerinin, Çeçenistan'ın yoksullaşmış köylüleri ve diğer yurttaşlarına karşı, birey veya topluluk olarak, münferit eylemler hâlinde işledikleri cinayetler ve korkunç zulüm sırasındaki ahlaksız vahşetin tam bir tablosunu sunmalarına izin verecek kadar utanma duygusundan yoksundular. Ailelerin sığındığı mahzenlere el bombası atılması sık rastlanan bir görüntüydü. Özellikle vahşi örnekler, Nisan 1995'te ufak Samaşki kentinin, Alhanyurt ve Goragorsk köylerinin[126] birer harabe ve neredeyse tüm sakinlerinin öldürüldüğü ceset yığınına çevrilmesi ve 1999-2000'de Grozni'nin güney yamaçlarında bulunan Novye Aldı mezrasının aynı yazgıyı paylaşmasıydı; ikinci olaydaki öldürmeler St. Petersburg ve Riazan'dan gelmiş OMON birimleri tarafından yapılmıştı.[127]

Eylül 1999'un sonunda yaklaşık 100.000 Rus askeri Grozni'yi bir kez daha ve ne kadar insanlık dışı olursa olsun hiçbir silahı kullanmaktan çekinmedikleri bir şekilde kuşatmıştı.[128] Bu cephesi olmayan bir savaştı: Çeçenler açıkça kendilerine ait ülkelerinde yaşamaktaydılar

---

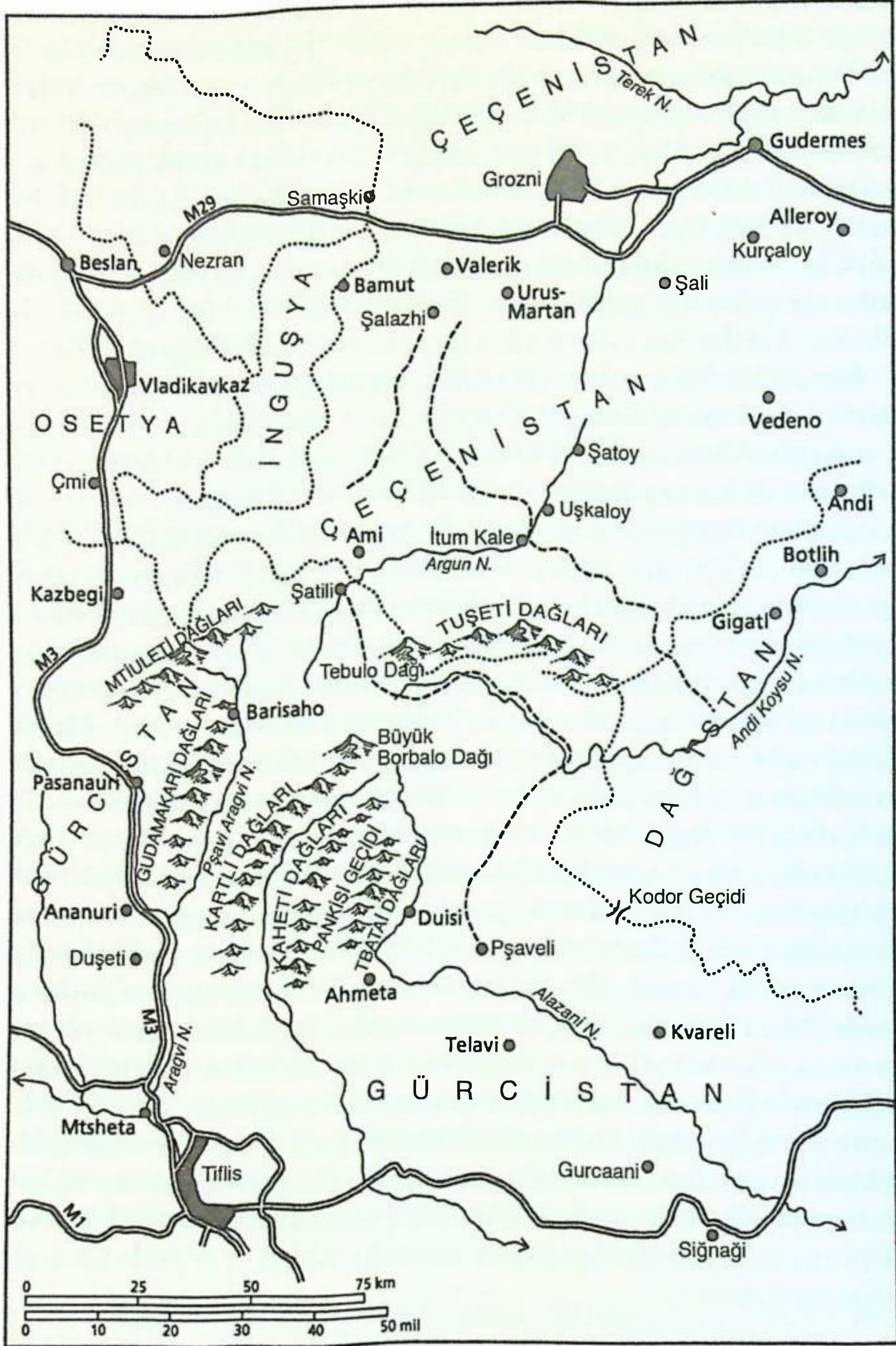
124. *The Economist*, 2 Mart 1996, s. 47; M. Franchetti, *The Sunday Times*, 27 Kasım 2005, s. 24.
125. Politkovskaya: *A Dirty War* ve *Putin's Russia*, her ikisi de Çev. A. Tait, Londra, 2004 ve *A Russian Diary*, Rusçadan Çev. Arch Tait, giriş, Jon Snow, Londra, 2007.
126. T. Goltz, "Slaughter of the innocents: drug-taking Russian troops massacre women and children in Chechen town" [Samashki], *The Sunday Times*, 16 Nisan 1995, s. 16; Lieven, *Chechnya*, s. 102-46, 269-99; A. Meier, *Black Earth: Russia after the Fall*, Londra, 2004, s. 60-2, 101-24; Politkovskaya, *A Dirty War*, 116-19, 181, 308-15 ve muhtelif; Politkovskaya, *Putin's Russia*, s. 1-268.
127. Meier, *Black Earth*, s. 389-97.
128. *A.g.e.*, s. 95.

(Ruslarsa yabacı işgalcilerden başka bir şey değildi). Grozni'yle birlikte birkaç diğer kentin çevresini oluşturan ülkenin kuzey yarısı, aşağı Terek Ovası'nı oluşturmaktadır; bunun güneyi yoğun ağaçlıkken, kuzeyi genelde kurak olan çayırlık bozkırdır (Harita 30'a bakınız). Güneyde Kafkasya dağ etekleri 4.000 metre veya daha yüksek sıradağlara doğru uzanmaktadır. Burada Çeçenlerin, Şali, Urus, Martan, Şatoy, Uşkaloy, Vedeno, İtum-Kale, Kenhi ve diğerleri de dahil birçok köyü vardı; Terek'in, bazen yoğun ormanlardan Dağıstan veya Gürcistan'daki dağ yollarına giden vadilerdeki doğu kollarındaydılar.[129] Bu yoksul köyler bile Rus akınlarının vahşetinden kurtulamayıp yok edileceklerdi.

Grozni kentinin çevresiyle içinde, bazen Çeçen gerillalarının yaya akınları ama özellikle de zırhlı taşıyıcılar ve tanklarıyla birlikte, hepsi otomatik tüfekler, makineli tüfekler, havan topları ve çok atışlı roketatarlarla silahlanmış Rusların saldırıları da dahil olmak üzere sürekli çatışmalar olmuştu. Rus tarafında birçoğu yaşına veya cinsiyetine bakmaksızın herkesi taciz etmeye veya vurmaya hazırdı; ırza geçme yaygın bir tehdit ve çoğu kez de bir gerçeklikti. "Rus birliklerinin Çeçenistan'da tatbik ettikleri rastlantısal şiddetin onlara *normal* geldiğini belirtmek önemlidir; genelde buradaki asker yaşamının dayaklar, zorbalıklar ve temel güvenliği önemsememesiyle (savaşta ölen her askere karşılık dikkatsizlik veya diğer sebeplerden de beş asker ölmüştür) günlük vahşiliğinin sadece daha aşırı bir biçimi olduğu anlaşılmaktadır."[130] Gerçekten de Rus Ordusu hakkındaki bu durum uzun süredir bilinmekteydi ve bu yüzden de sadece nüfuz veya rüşvet yoluyla askerlikten kurtulamayan yoksul ailelerin gençleri askere alınmaktaydı. T. de Waal, Çeçenistan'daki askerlerin büyük kısmının bir "temel sosyal haklardan yoksun ve suça teşvik edilmiş grup" oluşturdukları sonucuna vardıktan sonra, "nasıl normalde 'çete formasyonlarını silahsızlandırmak' için gönderilmiş askerlerin Çeçen savaşçılarını onlara kendi silahlarını satarak silahlandırdıklarına, nasıl güya Çeçen sivillerini Dudayev rejiminden korumak için gönderilmiş askerlerin onların evlerini soyduklarına ve sakinlerine tacizde bulunduklarına tanık olduğunu" söylemektedir.[131] Dolayısıyla Çeçenler de Rus zalimlerine karşı aynı Çerkezleri harekete geçirmiş nefret tarafından motive edilmekteydiler; 1830'larda Çerkezler şöyle yazmıştı:[132]

---

129. *Atlas SSSR*, 1983, s. 42, 104, 108; *Kaukasus/Caucasus*, [Harita] 1:650.000, 2. baskı, *World Map Project, Bielefeld, 2007.*
130. T. de Waal, "Chechnya: the breaking point", R. Sakwa (Der.), *Chechnya: from Past to Future*, Londra, 2005, s. 191.
131. *A.g.e.*, s. 191.
132. Bağımsızlık İlanı, bakınız, Jaimoukha, *Circassians*, s. 64.

Harita 30: Gürcistan'la dağ yolları ve Pankisi Nehri'nin yatağı üzerinden Çeçen ve Dağıstan temasları.

> [Rusya'nın] generalleri kalleş ve askerleri zalim... Britanya ve Fransa'nın dünyanın önde gelen ülkeleri olduğunu ve Azak Denizi'nde balık tutma amacıyla Ruslar ufak bir tekneyle bizim iznimizi almak için geldikleri zaman bu iki ülkenin büyük ve güçlü olduklarını biliyorduk... Bu zeki insanların bizim Rus olmadığımızı anlayacaklarından şüphe duymuyoruz ve her ne kadar... toplarımız, generallerimiz ve katı askerî örgütlenmemiz yoksa da... yine de onurlu ve barışsever bir halkız ve davamız haklı olduğu için Ruslardan nefret ediyoruz... Avrupa'da basılmış haritalarda ülkemizin Rusya'nın parçası olarak gösterildiğini öğrenmiş olmak bizim için korkunç bir aşağılanmadır... Rusya, Batı'da, Çerkezlerin onun köleleri olduğunu ve iyilikle medenileştirilemeyecek veya hukuk düzeniyle kontrol altına alınamayacak vahşi hırsızlar veya yabaniler olduklarını ileri sürmektedir. Bu tür yalanları Tanrı adına protesto ediyoruz... Gözlerimizi Britanya'ya çeviriyor ve ellerimizi uzatıyoruz; adaletsizlik yaşadığımızda bize o yardım edebilir. Rusların Çerkezlerin kendilerini savunmasını boğma girişimi sırasındaki yalanlarına kulaklarının kapalı olmasını diliyoruz.[133]

Bu çaresiz çağrı 19. yüzyılda az karşılık bulmuştu ama bugün neredeyse tüm Kuzey Kafkasya ülkelerinde yankılanmaktadır. Fakat maalesef Batı hükümetlerinin büyük kısmının Rusya'nın 1994-6 savaşını idaresi sırasındaki vahşiliğine kamusal tepkileri sessiz kalmak olmuştu: Rusya'yla zaten gerilmiş ilişkilerin biraz daha bozulmaması için Çeçenistan krizinde belirgin bir sessizlik sürdürmüşlerdi. "Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı"nın Budapeşte buluşmasından sonra, Rusya'nın NATO'nun genişleme girişimlerini veto etmesinden ötürü ilişkiler biraz daha bozulmuştu... Çeçenistan krizinin ilk kısmında Batılı bir diplomat şöyle demişti: "Hâlâ Yeltsin'e bir şans vermek istiyoruz. Bu ülkenin sınırlarında kendinden menkul zor bir cumhuriyet yüzünden onunla kavga etmeyeceğiz." Batılı liderler... "Çeçen çatışmasının Rusya'nın 'iç meselesi' olduğunu tekrarlamıştı."[134] Avrupalı gönüllü Médecins Sans Frontieres (Sınır Tanımayan) doktorlarının savaş sırasında ayrım gözetilmeden yaralanmış asker ve sivillere yardım etmeye çalışırken karşılaştıkları feci koşulların ilk elden üzücü tanıklığı bir doktor tarafından yazılmış, "kamuoyunun ve demokratik ülkelerin dikkatini, uluslararası insancıl hukukun çatışma sırasında alenen ihlalleri üzerinde yoğunlaştırmaya çalışmıştı. Maalesef bunu çok az başarabildik... Halifax'taki G7 zirvesinin atmosferi, Çeçenlerin kaderine genel kayıtsızlığın kolaylıkla Rus liderlere ödünlere ve hatta onlarla suç ortaklığına dönüşebileceğini göstermişti."[135]

---

133. Traho, *Cherkesy*, s. 50-1; ayrıca bakınız, İngilizce versiyonu, Traho, "Circassians", s. 14-15.
134. T. Kuzio, "International reaction to the Chechen crisis", *Central Asian Survey*, 1996, C. 15, no. 1, s. 97-109; ayrıca bakınız T. Dragadze, "Report on Chechnya", *Central Asian Survey*, 1995, C. 14, no. 3, s. 463-71.
135. F. Jean, "The problems of medical relief in the Chechen war zone", *Central Asian Survey*, 1996, C. 15, no. 2, s. 255-8.

Rus halkının kendisi de hükümetlerinin Çeçenistan'daki duyarsızlığından ötürü acı çekmişti; çünkü kötü şöhretli OMON'un "profesyonel" askerleri ve diğer "özel güvenlik" kuvvetleri dışında, savaşa gönderilen birliklerin büyük kısmı tamamen eğitimsiz, dehşete düşmüş delikanlılık çağında gençlerdi. Bunların bir kısmı Grozni'nin mahzenlerinde mahsur kalmıştı. Tehlikeye rağmen, bir kısmının Rusya'nın uzak bölgelerinden anneleri onlara ulaşmış ve Çeçenlerin yardımıyla onları kurtarmayı başarmıştı. Bir kez daha, savaş alanına dönmüş kentteki koşulların korkunçluğuna rağmen, Çeçenlerin onurlu davranış kuralı, Volgodonsk'ta bir okulun başöğretmeni olan ve oğlunu kurtarmak için kuşatılmış Grozni'deki dehşetlere göğüs geren Rus anne Valentine Krayeva'ya verdikleri yardımda devreye girmişti. Basayev'in karargâhını bulmuş ve Dudayev'in huzuruna çıkartılmış, o da karşılığında oğlunun serbest bırakılmasını sağlamıştı. Kent içindeki tehlikeli yolculuğu sırasında bir sığınaktan diğer sığınağa geçerken, ona oğlunu bir sedyede taşıyan Çeçen erkekleri yardım etmiş ve onunla birlikte Basayev'in üssüne geri dönmüşlerdi. Yardımlar muhtemelen Dudayev'in, Rusları vicdanıyla etkileme tasarısının parçasıydı ama bu Krayeva'nın herhangi bir Rus teşkilatında bulduğu yardımdan daha fazlaydı.[136]

Elbette tüm Çeçenler kendilerini Cumhurbaşkanı Dudayev'e adamış veya onun liderliğinde birleşmiş değildi. Birçoğu onun Rus egemenliğinden tamamen özgür bir Çeçen devleti yaratma hedefinden ayrılmaz adamışlığını paylaşmamaktaydı; bir kısmı bu hedefin bu devleti ciddi şekilde şeriatla yönetilen bir "İslam devleti"ne dönüştürmek isteyenlerin eline düşmesinden korkmaktaydı. Diğer yandan, bazı Çeçenler, ciddi bir özerklik verildiği takdirde Rus imparatorluğuna üye olmayı reddetmeyecek durumdaydı. Ama bununla beraber, Rus hükümetinin Çeçenistan'ı, vahşi misket bombaları da dahil en öldürücü ve ayrım gözetmeyen silahlarla bariz şekilde bir deney alanı olarak kullanıyor olması bile Çeçenlerin cesaretini kıramamıştı. 1995-6 savaşının en iyi kısa sunumlarından biri *Islamic World Report* tarafından yayınlanmıştı; bu rapor sadece olayların iyi belgelenmiş bir sıralamasını vermekle kalmamış ama bu çatışmanın İslami boyutunu, özellikle de "İslami fanatizmin" değil, Çeçenler ve diğer Kuzey Kafkasya Müslümanları arasında büyük etkisi olan militan Sufizm'in (gazi veya "kutsal savaş" kavramı da dahil) bunun altındaki rolüne dair ikna edici bir açıklama da içermişti.[137]

Savaşın başlangıcından itibaren Grozni'ye giden yolların savaşçı olmayan kesim için açık bir ulaşım sağlaması sona ermişti. Çünkü

---

136. Gall ve de Waal, *Chechnya*, s. 214-17; Politkovskaya, *A Dirty War*.
137. Gall ve de Waal, *Chechnya*, s. 222; Reza Shah-Kazemi, *Crisis in Chechenia: Russian Imperialism, Chechen Nationalism, Militant Sufism*, Londra, 1995; Rywkin, "The Communist Party and the Sufi *tariqat* in the Checheno-Ingush Republic", s. 133-45.

Rus askerlerinin kontrolünde çok sayıda barikatlı kontrol noktaları oluşturulmuş ve hiç kimsenin resmî belgeleri olmadan geçmesine izin verilmemişti. Uygulamada, belgelerin doğruluğundan ziyade nöbetçilere verilen rüşvetler önemli olmuştu. Savaş sürdükçe ve Çeçenler boyun eğmedikçe, Rus askerleri ve subayları giderek disiplinlerini yitirmişler ve bu kontrol noktalarındaki karşılaşmalar daha da fazla haraç ve şiddet üretmişti. Ruslar alıkoydukları Çeçenlere, özellikle de erkeklere, aşırı sadistçe davranmaya başlamış, işi çok sayıda şiddetli yaralamalara kadar götürmüştüler.[138] Gerçekten de, başkanlık emirleri doğrultusunda eski demiryolu vagonlarından Çervlyonnaya ve ardından da Mozdok ve Grozni'nin kendisinde özel toplama kampları yapılmış ve bunlar güya "İslamcı teröristleri" tespit etmek için "filtreleme kampları" olarak adlandırılmıştı ama aslında bunları uygulamada Çeçen erkeklerini soykırımsal amaç doğrultusunda dayak ve işkenceyle etkisizleştirmek veya öldürmek ve bedenlerini gelişigüzel çöplüklere atmakta kullanıyorlardı. Çeçen kadınlarının büyük kısmı (ve bazı erkekler de) tecavüze uğramıştı. Bu arada Britanya, Avrupa Parlamentosuna, Rus birliklerinin Çeçenistan'daki 500 adet insan hakları ihlali iddialarından sadece 10'unun mahkemeye gelmesinden dolayı şikâyette bulunmuştu. ABD'de yeni seçilmiş Başkan Bush "Başkan Putin"in isyancı komutanlarla hemen görüşmelere başlaması konusunda meydan okumuştu... ve birliklerin süratle geri çekilecekleri sözleri karşısında alaycı bir tavır içindeydi; bu arada Dışişleri Bakanı Colin Powell "Rusya"nın, Çeçenistan'ın, yabancı güçlerin meşru çıkarı olmayan bir "iç mesele" olduğu iddialarını reddetmişti.[139]

Rusların Ağustos 1999'da başlattığı İkinci Çeçen Savaşı, Çeçenistan'a, kuzey sınırından başlayarak Eylül'ün sonunda Grozni'nin dış mahallelerine ulaşan hava saldırıları, roket ve top bombardımanlarıyla 1995 soykırımının ötesine geçmişti. "Birinci Çeçen savaşından dersler çıkartmış Rus generalleri doğrudan saldırılar ve göğüs göğse çatışmadan kaçınmakta, Rus askerleri ve subaylarının kayıplarını en aza indirmek ve düşmana en son askerî taktik ve donanımı kullanarak en fazla zararı vermek için hava saldırıları ve top atışı hücumlarını [artlarında saklanmayı] tercih etmekteydiler... Gereğinden fazla güç kullanımları... birçok sivil ölümüne ve İnguşya'ya sığınan kitlesel göçe [200.000 kadar

---

138. Meier, *Black Earth*, s. 57-62.

139. M. Franchetti, "Chechens beaten on torture train", *The Sunday Times*, 16 Temmuz 2000, s. 22; Gall ve de Waal, *Chechnya*, s. 229; L. Leontyeva, "Filtratsionnyy GULAG"; "Mesyats v podvale: Chechnya: svidetelstvo iz pervykh ruk", Avdayeva (Der.), *Chechentsy*, s. 41-49; Politkovskaya, *Russian Diary*, s. 242-5, 252-3; C. Scott, "Chechen men die in Russian torture trains", *The Sunday Times*, 5 Şubat 1995, s. 17; G. Whitehead, "Bush warning on Chechnya alarms Moscow", *The Times*, 26 Ocak 2001, s. 23.

mülteci]... sebep olmuştu. Çektikleri acılar inanılmazdı."[140] Aynı Çeçen yazar, tarafsız kalmaya çalışarak, savaş sonrasını, Putin'in bir kutlama meselesi olarak dayattığı şartları saklamaya dair zayıf bir girişimle özetlemektedir: "23 Mart 2003'te Çeçenistan'ın tarihinde ilk kez bir anayasal referandum yapılmıştı. İnsanlar [Çeçen] cumhuriyeti için bir anayasa taslağı ve [parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimleri kurallarını] oylamıştı." Fakat seçim sonuçlarını bildiren görevliler, utanmazca SSCB "seçimlerinde norm olmuş açık çarpıtmaya başvurmuştu: [Katılmış] seçmenlerin %89,48'inin %97'si olumlu oy kullanmıştı". Yazar, bu sonuçların hem Moskova hem de Grozni'deki siyasetçiler ve gözlemciler için büyük bir sürpriz olduğuna dair yorumlar alıntılamıştı (alaycı bir şekilde?). "'Tüm beklentilerimizi geçtiler' yorumunda bulunan Putin [şöyle devam etmişti]... 'Çeçenistan halkı bunu doğrudan ve en demokratik tarzda yapmıştır... Rusya'nın topraksal bütünlüğüyle bağlantılı son ciddi sorunu da halletmiş olduk'"(!).[141] Bu yazarın inanılırlığını kısmen onun, "herkes yetkililerin referandumun sonucuna dair iyimserliğini paylaşmamaktadır" itirafıyla kurtulmuştu; bir gazetenin "gerçek katılımın epeyce düşük olduğunu ve seçim komisyonuyla çalışan işçilerin bunu nasıl yükselteceklerini bildiklerini" yazdığını belirtmiştir.[142] Aynı kuşkuculuğun, rüşvetle kandırılmış Dudayev karşıtı küçük grubun Mayıs 2004'te Grozni stadyumunda bir bomba sonucunda suikasta kurban gidene kadar Putin'in seçtiği lideri Çeçenistan Müftüsü Ahmed Hacı Kadirov'un oğlu Ramzan Kadirov'la ilgili olarak da doğru olduğu görülmektedir. Kadirov'un muhtemel katilleri Anna Polikovskaya'nın inandırıcı şekilde tespit ettiği gibi, Putin ve destekçilerinin "Bizim insanlarımız" (Rusça "naşi") olarak adlandırdığı ve aralarında sayısız "güvenlik" birimlerinin de bulunduğu kişilerdir.[143]

Bazı Batılı akademisyen yorumcular, baskı altındaki Çeçenlerin siyasi durumunu analiz etmek yerine, savaşın Rus tarafıyla, özellikle Putin iktidara geldikten sonra, daha fazla ilgilenmişti. Örneğin biri, "Çok az ulus, Rus imparatorluğu ve Sovyet halefinin ellerinde Çeçenistan kadar acı çekmiştir" demiş olmasına rağmen, sömürge savaşına dair Rus yanlısı bir anlatı sunmaktadır: Her ne kadar Rusya'nın Eylül 1999'da Çeçenistan'a müdahalesi [Rus generali Lebed'in] 1996 Hasavyurt ve [ardından gelen antlaşmayı] ihlal ettiyse de, "bir tür düzenin muhafaza

140. Jabrail Gakayev, "Chechnya in Russia and Russia in Chechnya", Sakwa (Der.), *Chechnya*, s. 35-6; Politkovskaya, *A Dirty War*, Kronoloji, s. 325-9.
141. *Nezavisimiya gazeta*, 25 Mart 2003, Gakayev, "Chechnya in Russia", s. 36'da alıntılanmıştır.
142. Gakayev, "Chechnya in Russia", s. 37'de alıntılanmış *Vedomosti*, 24 Mart 2003 "seçmen kütüklerinde olan seçmen sayısından dikkat çekici derecede daha fazla oy kullanılmıştır" ifadesini eklemiştir.
143. Politkovskaya, *Russian Diary*, s. 115-16.

edilmesi", bazısına göre, "sadece Rusya'nın hakkı değil, göreviydi de."[144] Eylül 1999'da Moskova ve Volgodonsk'ta apartman bloklarında bir dizi patlama bir korku atmosferi ve Çeçenlere karşı bir öfke yaratmıştı; her ne kadar Çeçen sorumluluğu varsayılmıştıysa da, "bunun hâlâ tartışmalı bir soru" olduğu da kabul edilmişti. Şunu söylemek daha doğru olabilir: Ryazan'da 22 Eylül'de bir apartmanlar bloğunu havaya uçurma girişimi varsayılmış bir eylemin ilk önce "FSB tarafından önlendiği" söylendiği ve ardından iki gün sonra da FSB direktörü tarafından inandırıcı olmayan bir şekilde sadece bir "eğitim egzersizi" olarak izah edildiği dikkate alındığında, bu "en azından şüpheli bir durumdu!" Bu mesele, alıntılanmış ilk kaynağın gösterdiği gibi giderek bulanık ve vahim bir hâl almıştı.[145] Moskova'nın Çeçenleri kurbanlaştırmasında kullanılan gerekçelendirme kalıbını, Rusya'da çeşitli şovenist konuşmalarında Putin oluşturmuştu: "Bugün... çok büyük bir devletin parçalanmasının ertesinde... yaşıyoruz. Fakat... tüm zorluklara rağmen bir zamanlar Sovyetler Birliği olan devin özünü muhafaza etmeyi başardık" (Burada "biz" tahminen "biz gerçek Rus yurtseverleri", "*bizim* halkımız" anlamlarını ima etmektedir). Yazar devam eder: Putin "Rusya'nın varlığının kendisinin tehlikede olduğundan ve ülkenin sonsuz... çatışmalar... içinde kaybolacağından korkmuştu" ve (Rusya'nın parçalanmasının ihtimal dışı olduğunu itiraf etmesine rağmen) Putin'den alıntılamaya devam eder:

> Mesele ayrılmak değildir... Çeçenistan kendi bağımsızlığını alınca durmayacaktır. Burası Rusya'ya daha fazla saldırmak için kullanılacak bir hazırlık alanı olacaktır... Amaç daha fazla toprak ele geçirmektir. Dağıstan'ı istila edeceklerdi. Ardından da tüm Kafkasya: Dağıstan, İnguşya ve Volga boyunca yukarıya, Başkurdistan, Tataristan ve ülkenin daha derinlerine [tahminen Orta Rusya]... Şimdi orada ne olduğunu, böyle bir durumda karşılaşacağımız muhtemel trajedinin boyutlarıyla karşılaştırmaya başladığımda, şu anda hareket ettiğimiz gibi hareket etmemiz gerektiğinden şüphem kalmamaktadır; belki hatta biraz daha kesin bir tavırla.[146]

Çeçenlerin toplam nüfusu dikkate alındığında (hiç de tarihsel Moğollar kadar değildi!), Putin'in, sayısız Çeçen istila grupları olduğuna dair paranoyak imasıyla birlikte kendisini haklı göstermeye ve korku yaratmaya çalışan sözleri saçmaydı.[147] Bu cahil ve kolay etkilenebilenleri hedefleyen tamamen ulusalcı bir propagandaydı. Buna rağmen aynı yo-

---

144. Sakwa, "Introduction: Why Chechnya?", Sakwa (Der.), *Chechnya*, s. 16.
145. A. Litvinenko ve Yu. Felshtinskiy, *Blowing Up Russia: the Secret Polt to Bring Back KGB Terror*, Londra, 2007, s. ix-xix, xxvii, 50-68, 71, 74-81, vs; Sakwa, "Why Chechnya?", s. 16, 18-19.
146. Sakwa, "Why Chechnya?", s. 16, 18-19.
147. SSCB'nin 1989 Nüfus Sayımı'ndaki rakam 958.309 idi: Pskov ilinin nüfusundan daha fazla ama Perm kentininkinden daha az.

rumcu sadece Putin'in Rusların hatalı davranışlarını haklı göstermesini kabul etmekle kalmamakta, suçu bir kez daha asıl suçlulardan Çeçenlerin kendilerine aktaran daha da kıyametsel bir senaryo eklemektedir:

> Tüm ulusal topluluklar özerklik arzularsa da, bu arzular müzakere edilmiş bir sürece tabi kılınmadığı sürece dünya siyasetini bir daimi savaş durumuna indirgeyebilirler. 1991'den sonraki Çeçen liderliğinin büyük kısmı için bağımsızlık müzakereye açık değildi... Rusya'nın cumhuriyetlerinin birbirinden farklı taleplerini birleştiren bir mekanizma bulma girişimleri... Çeçen liderliği tarafından geri çevrilmiştir.[148]

Bu garip bir argümandır, çünkü (her ne kadar 1991'de Yeltsin hükümeti sadece eski ÖSSC'lere değil, özerk illere bile daha fazla özerklik vermiştiyse de) eski birlik cumhuriyetlerinin bağımsızlık veya ayrılma talepleri Moskova hükümeti için kesinlikle "müzakere edilemez" olarak kalmış ve birlik cumhuriyetleriyle antlaşmalarda uzlaşmaya izin veren hiçbir "girişim" gözükmemekteydi.

Lenin bile ulusların SSCB içinde kendi sembolik cumhuriyetlerine sahip olma haklarını tanımaya daha açıktı. 1923'te Rus memurlarına özgü imparatorluğun Rus olmayan uyruklarına yönelik kibirli tavırlarını kınamıştı; bu 70 yıl sonra hâlâ varlığını sürdürüyordu. "Küçük ulus ulusalcılığı" ile büyük ulus şovenizmi arasında ayrım yapmış, "Rusya'nın yerli topluluklarını gerçek Rus'tan, Büyük Rus şovenistinden (esasen kötü ve zorba), tipik Rus bürokratından savunmak" için "baskıcı bir ulusun ulusalcılığı ile baskı altındaki bir ulusun ulusalcılığını, büyük bir ulusun ulusalcılığı ile küçük bir ulusun ulusalcılığını birbirinden ayırmanın önemli olduğu"nda ısrar etmişti.[149] Lenin'in Rus bürokrasisine dair olumsuz fikri komünist dönem sırasında geniş bir yayın alanı bulmamışsa da Rus Federasyonu ile onun 21. yüzyıldaki kurucu Rus olmayan ulusları arasındaki ilişkiler için tamamen uygun olmayı sürdürmektedir.

SSCB'nin çok sayıdaki etnik topluluğu arasında süren sözde birlik ve uyum, ulusal marşta da ilan edilmişti: "Özgür cumhuriyetlerin yıkılmaz bir birliği / Sonsuza kadar kurulmuştu Büyük Rus tarafından / Yaşasın birleşik ve güçlü Sovyetler Birliği / Yaratılmış halklarının isteği tarafından!" 1987-91'de tüm Rus olmayan bölgelerin bağımsız devletler olarak egemenlik ve bağımsızlıklarını öne sürmelerindeki aceleleri, bu duyguların yalan olduğunu açıkça göstermişti. 80 yıllık sözde "eşitlik ve kardeşliğe" rağmen, devlet hâlâ Rus liderlerin emperyal kibrinin egemenliği altındaydı; bu, Çeçen karşıtı savaşlar ve bunun

---

148. Sakwa, "Why Chechnya?", s. 15.
149. V.I. Lenin, *Polnoye sobraniye sochineniy,* 5. baskı, Moskova, 1978, C. XLV, s. 357-60.

ürünü olan acımasızca yok edilmiş Grozni kentinde son derece vahşice ileri sürülmüştü. Mart 2000'de Vladimir Putin, onun Rusya'nın "topraksal bütünlüğü" olarak ifade ettiği tek ilkesiyle ifade edilmiş bu yeni emperyalizmin vücut bulmuş hâli olmuştu.[150]

Bu arada Grozni ve Çeçen halkının şahadeti Ağustos 1999'da tekrarlanmış ve 2001'in başında Putin "Federal Güvenlik Bürosu"nu (FSB – eski KGB) Rusya'nın Çeçenistan'daki operasyonlarının idaresinden sorumlu yapmış, "sessizleştirilmiş ve sinsi bir terör tesis etmişti; yani gizli ve sessiz bir yavaş yok etme düzenlemesi." Bu düzenleme, karanlık saatlerde Grozni ve çevresinde Çeçen erkeklerini alıp "filtreleme kamplarına" götüren işaretsiz arabalar kullanmaktaydı ve bu kişiler buralarda tacize uğruyor, işkence görüyor, aşağılanıyor ve çoğu kez de öldürülüyordu. Bunu yapan Rus katiller zaten herhangi bir cezalandırmadan muaftı ama bu andan itibaren, herhangi bir suç yükleme ihtimali içermeyen bir koruyucu anonimlik de olacaktı. Bu arada Putin de kendisini Batılı hükümetlere, "terörizme" karşı mücadelede bir müttefik olarak sunmaktaydı. Fakat Çeçenler için, insanlığın gözlerinde suçlu bir terörist ulus olarak görülmeleri, hissettikleri "tamamen tecrit edilmişlik duygusunu" artırmıştı.[151]

Grozni'nin yok edilmesi ve diğer gaddarlıklar sırasında komuta mevkinde olan bir Rus generalin bir gazeteciye söyledikleri, Putin'in, "ayrılıkçılık", "fanatizm" ve "İslamcı teröre" karşı savaşında riyakârca veya cahilce kendini tutmasıyla çakışmaktadır: "Ben Avrupa'nın bunu neden yaptığımızı bilmesini istiyorum... Bunu fanatizmin tüm kıtaya yayılmasını önlemek için yapıyoruz. Bunu burada sürekli barış olması için yapıyoruz. Neden siz [gazeteciler] bunu açıklama gereği duymuyorsunuz?"[152]

Putin türü insanlar Rusya'nın eski imparatorluğu SSCB'nin son zamanlardaki kısmi parçalanmasını bir aşağılanma olarak görmeyi tercih etmişti ve bu sadece Rusya'nın "büyük güç" statüsü kazanması, yani tabi kılınmış sömürgelere emretmek ve diğer ülkelere korku salmakla geri alınabilirdi. Bu görüşün kökü 19. yüzyıla ve İmparator I. Nikola'nın özdeyişine gitmekteydi: "Bir kere bir yere Rus bayrağı çekildiyse, o hiçbir zaman indirilmemelidir."[153] Aynı tavır çarlık Rusya'sının Asya sömürgelerinin 20. yüzyılın başında yapılmış tetkikinde de ifade

---

150. A. Sheehy, "Russia's republics: a threat to its territorial integrity?", *RFE/RL*, C. 2, no. 20, 14 Mayıs 1993, s. 34-46; V. Tolz, "The burden of the imperial legacy in Russia", *a.g.e.*, s. 41-6.
151. Comité Tchétchénie, *chétchénie: dix clés pour comprendre*, giriş Sophie Shihab ve yeni ek, Paris, 2005, s. 18-19.
152. *The Times*, 3 Şubat 2000, s. 1.
153. M. Hauner, *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today*, Boston, MA, 1990, s. 14.

edilmişti: "Asya Rusya'sının toprakları devletimizin ayrılmaz ve devredilemez parçasıdır... Onlara ve onların elde edilmesinin şanlı öyküsüyle aşinalık, Rusya'nın büyüklüğünün onurlu ve neşeli farkındalığının şaşmaz kaynağıdır."[154] Putin'in Rusya'sında Rusya'nın "büyüklüğüne" dair zorbaca görüş, "Bizim Halkımız"ı, başkanın caddelerdeki politikalarının aktif propagandacılarını harekete geçirmişti.

"Bizim Halkımız"ı veya Putin'in kendisini eleştirmek tehlikeliydi; Çeçen tarih öğretmeni Natalya Estemirova ve insan hakları avukatı Stanislav Markelov da dahil, Anna Politkovskaya ve Anma derneğindeki çalışma arkadaşlarının korkusuzca ayrıntılandırdıkları birçok yasadışı tutuklama, dövme ve işkence ve de adaletle alay anlamına gelen kapalı mahkeme vakaları neler olabileceğini göstermişti.[155] Politkovskaya İkinci Rus-Çeçen Savaşı, özellikle de tecavüzcü-katil Albay Budanov da dahil Rus Anaları ve Rus askerî ve güvenlik birimlerinin diğer kadın kurbanları hakkında çeşitli Rus gazetelerinde yazılar yazmıştı. Politkovskaya 7 Ekim 2006'da evinin kapısının önünde vurularak susturulmuştu; ölümü, şüphesiz, Putin'e yönelttiği, onu Nikolay Gogol'un *Palto* adlı öyküsünde herhangi bir kişilikten yoksun devlet memuruyla karşılaştırması da dahil çeşitli küçük düşürücü aşağılamalarla ilgilidir.[156] Politkovskaya'nın en etkileyici haberlerinin bir kısmı İnguşya'da yazılmıştı. Beslan okul felaketinin ardındaki faillerin bir kısmının İnguş olduğuna ama ayrıca Kuzey Osetya Cumhurbaşkanı A. Dzasohov'un ölümler için tüm sorumluluğu taşıması ve "mahkemeye çıkartılması gerektiğine inanmaktaydı. Fakat Putin müttefiklerini mahkemeye çıkartmaz".[157]

Putin'in Ağustos 1999'da başlattığı İkinci Çeçen Savaşı birçok açıdan Birinci'den farklıydı. Her şeyden önce, basın haberleri sansürlendiğinden ve olaylar ve koşullarla ilgili ilk elden haberlerin gelişi engellendiğinden, Rus ve uluslararası kamuoyu bunun "terör karşıtı bir operasyon" olduğuna inanmıştı ve bu operasyonda sadece "paspas işi kalmıştı". "Çeçen tarafından habercilik yapmak düşmanı desteklemek anlamına gelmekteydi. Yerel basın büyük ölçüde bu görüşe uymuş, sivil katliamları ve Çeçen direnişi haberlerini geçiştirmekteydi." Mülteci sayısı 300.000'e ulaşmaktaydı: "Birçoğu İnguşya'ya gitmiştiyse de, bir kısmı yürüyerek dağları aşıp güneye Gürcistan'a gitmişti. Ekim 1999'da Gürcistan sınırının öbür tarafında Pankisi yatağının ağzında Duysi adında

---

154. *Aziatskaya Rossiya*, C. I, s. viii, 39, 43, 45-59. Yeri gelmişken, bu kitap Kafkasların Avrupa veya Asya'ya ait olması gerektiği konusunda muğlaktır ama uygulamada "Asya Rusya"sının dışında tutmaktadır.
155. "War and peace through the bravest eyes", *The Economist*, 25 Temmuz 2009, s. 23-4.
156. Politkovskaya, *A Russian Diary*, s. 33-4; Politkovskaya, *Putin's Russia*, s. vii, 269-85. Sekiz yıl önce de lafını esirgemeyen kadın siyasetçi Galina Starovoytova benzer şekilde öldürülmüştü, şüphesiz bir hükümet görevlisi tarafından: Meier, *Black Earth*, s. 316-22.
157. Politkovskaya, *A Russian Diary*, s. 157-8, 239.

bir köyde, terk edilmiş bir hastanede kalabalık hâlde yüzlerce Çeçen mülteci bulmuştum"; bu rahatsız sığınağa, karlarla kaplı yüksek dağ patikalarını geçerek gelmiş ve bu sırada bile Rusların kötülüğü peşlerini bırakmamıştı; patikaların bir kısmını mayınlamış ve çoğu kadın ve çocuk olan kaçış hâlindeki Çeçenleri bombalaması için uçak göndermişlerdi.[158] Burada alıntılanmış yazar, durumu, Samaşki'den Hasan adında bir köy yaşlısına özetletmektedir. Hasan yeni bir gaddarlık düzeyinden bahsetmektedir: "Hiçbir zaman bir savaşın daha önce gördüğümüzden daha kötü olabileceğini düşünmemiştim. Ama bu savaş değildi. Devlet düzeyinde cinayet, kitlesel cinayetti."

Ocak 2000'in sonunda kuşatılmış Grozni'nin son savunucularının geri çekilmesi aynı Rus vahşetini sergilemişti. Geceleyin güneybatıya geçerken, mayınların, basmanın imkânsız olduğu bir sıklıkta döşendiği bir alandan geçmek zorunda kalmışlar ve birçok Çeçen askeri ya ölmüş ya da sakat kalmıştı; hayatta kalanlarsa geçtikleri her köyde ağır bombardımana maruz kalmışlardı.[159]

Rusların Çeçenleri neredeyse tamamen yok etmeleri, Kafkasya'nın açıkça en yerli topluluklarından biri olan bu halkın gördüğü 200 yıllık zulmün doruk noktasıydı. Bu, Rus emperyalist kurumunun en şoven üyelerinin bir kısmının uzun süredir arzuladığı bir şeydi. Örneğin, 19. yüzyıl tarihçi, romancı ve Kafkasya uzmanı Platon Zubov Kuzey Kafkasya'yı tetkiki sırasında "Kafkasya'yı pasifleştirmenin en iyi yöntemi üzerine ayrıntılı tavsiyeler yapmış" ama bunları "çarlık yönetiminden ziyade... onların Sovyet halefleri dikkate almıştı". Gerçek bir "Eldorado" olan, "son derece tembel" ve "entelektüel açıdan sınırlı" nüfusuna rağmen mutlu Güney Kafkasya'nın aksine, sürekli Gürcistan'ın tehdidi altında ve "ulaşılmaz dağ sığınaklarında neredeyse fethedilmez" bu dağ toplulukları "vahşiydiler" (Rusça *dikari*). Bir kısmı "fazla vahşi, fazla fanatik ve medeniyetin her biçimine muhalif" olduklarından, "iç Rusya'nın illerine gönderilmeleri ve yerlerini de Rus yerleşimcilerin alması gerekmekteydi." Zubov'a göre, özellikle Çeçen halkı, "yağma, hırsızlık ve cinayete tutkunlukları, yalana eğimli ruhları, cesaretleri, pervasızlıkları, kararlılıkları, zalimlikleri, korkusuzlukları, kontrol edilemez saygısızlıkları ve sınırsız kibirleriyle (yani Rus kibrine karşı durma cüreti göstermişlerdi!) olağanüstüydüler." "Bu kötü niyetli halktan kurtulmanın yegâne yolu onları tamamen yok etmekti." Bunun yazarı "Zubov'un tavsiyelerinin kesinlikle dikkate alındığını söylemektedir"; özellikle de Rusya'nın Şamil'in yandaşlarına karşı acımasız kampanyası

158. Pankisi yatağının yararlı bir açıklaması için bakınız, Meier, *Black Earth*, s. 96-7, 456-7.
159. *A.g.e.*, s. 97-8.

sırasında.[160] Bu, "nihai çözüm"e (Nazi Almanya'sının Yahudileri yok etme girişiminden daha ufak düzeyde ama insancıl olmayan niyeti, kaçık propagandası ve gaddarca başarısı açılarından ondan daha az korkunç olmayan) benzer bir şeye 1991-2005 arasında Rusya Federasyonu tarafından girişildiği de eş derecede kesindir.

ERMENİSTAN: KÜLTÜR, SAVAŞ VE SİYASET, 1991-2008

Rusya'nın komünist rejiminin sebep olduğu sıkıntılara rağmen, Ermeniler, dayatılmış "modernleştirilme" altında, çarlar zamanındaki yaşamlarının aksine, "daha kentli, daha endüstriyel, ... daha okuryazar, daha hareketli ve Ermeni kadını da kayda değer derecede daha özgür olmuştu."[161] 1920'lerde Ermenilerin %80'den fazlası köylüyken, 60 yıl sonra %20'si kırsaldı ve "Ermenistan'daki Ermenilerin büyük çoğunluğu kent ve kasabalarda yaşamaktaydı". Kentlerin kendileri daha önce,

> İran veya Türk taşra kentlerine benzemekteydi; şimdi daha modern, batılı görünmekteydiler. 1980'de Ermeni nüfusunun neredeyse dörtte üçü orta veya yüksek eğitim düzeyindeydi... kadınlar... şimdi cumhuriyetin işçi ve çalışanlarının %46'sını oluşturmaktaydı. Doktorların rahatlıkla üçte ikiden ve öğretmenlerin de yarıdan fazlası... kadındı. Geleneksel Ermeni erkeğinin ataerkil tavırlarına sürekli meydan okunmaktaydı ama henüz tamamen ortadan kalkmış değildiler.[162]

Tüm baskı ve terörü bir kenara bırakırsak, Bolşevik Devrim,

> gelişmiş Batı ülkelerindekilere benzer bir yeni toplum yaratmıştı... Ermeniler için yaşamda daha öncekinden daha fazla fırsat belirmişti... 70 yıllık Sovyet iktidarından sonra, daha fazla Ermeni öncekinden daha fazla Ermenice konuşuyor, okuyor, yazıyor, tartışıyor ve icat ediyordu. Yarım yüzyıl öncenin "aç Ermenilerinden... yeni bir ulus çıkmış ve bu yeni ulusla birlikte yeni bir bilinç ve ulusal çıkar duygusu belirmişti."

Yeniden canlanmış Ermeni ulusunun bu arzuları ile Sovyet Rusya'nın katı ideolojik uyumculuğu arasındaki çatışmaya rağmen,

> Toplumsal ve ekonomik modernleşme, gelecekte nasıl yaşamak ve yönetilmek üzerine beklentileri, demokratik olmayan bir rejimin dayattığı kısıtlamalarla

160. M. Broxup ve D. Jamison (Der.), "The North Caucasus: Russians ve Chechens: two centuries of relations", *Central Asian Newsletter*, C. 5, no. 6, Londra, Ağustos 1988, s. 7-9; P. Zubov'un kitabı *Kartina Kavkazskogo kraya prinadlezhashchego Rossii i sopredelnykh yemu zemel*, 2 cilt, St. Petersburg, 1834 idi (yani *A Picture of the Caucasus belonging to Russia, and Neighbouring Lands*).
161. Suny, *Looking toward Ararat*, s. 153.
162. *A.g.e.*, s. 183-5.

giderek daha fazla çatışan canlı ve eğitimli bir halk ortaya çıkarmıştı... 20. yüzyıldaki yazgısı acımasızca... Sovyet imparatorluğuna bağlanmıştı.[163]

Her ne kadar yukarıda alıntılanmış Ermeni akademisyen, Ermenilerin, SSCB'nin yıkılmasına ve yeni bir ulusal demokrasi kurma yönündeki adımlarına katkıda bulunan eylemlerini sıralamaktaysa da, Ermenistan'ın bir yanda eğitim, teknoloji ve genel kültür düzeyine dair saygın ünü ile diğer yanda daha az etkileyici siyasi gelişimi arasında talihsiz bir zıtlık vardı. 1996'da bir gazeteci Erivan'a yaptığı yeni ziyaretini şöyle anlatmıştı:

> Banyo musluğundan su ancak damla damla akıyor ve ışıklar hava karardıktan sonra yanıyor. Kur değerini koruyor. Caddelerse sakin ve emniyetlidir. Ermenistan'da bu tür şeyler mucize gibi görülmekte. Çünkü gözler hâlâ Ermenistan'ı birbiri ardı sıra yoksulluk ve umutsuzluğun kucağına atmış acıların anılarıyla kapkara: Azerbaycan'la [Dağlık Karabağ] üzerine sekiz yıllık savaş... 1986'da başlamış ve Mayıs 1994'ten beri bir ateşkesle ara vermiş durumdadır... Aralık 1988'in korkunç depremi, Sovyetler Birliği'nin 1991'de parçalanmasından sonra gelen ekonomik çöküş... Hayatta kalmak bir başarı olmuştur. Nadir rastlanan nispi bir normallik yaşayan Ermenilerin yeni riskler almaya eğilimli olmaması pek şaşırtıcı değildir. 22 Eylül'de [1996] yapılacak bir cumhurbaşkanlığı seçimini muhtemelen şu anda başta olan, Ermenistan'ı beş yıl önce bağımsızlığa taşımış ve o günden beri de ülkeyi sıkı bir kontrol altında tutan otokrat entelektüel Levon Ter-Petrosyan kazanacaktır.[164]

Gerçekten de Ter-Petrosyan 1996'da şüpheli bir seçimin ilk turunda geri gelmiş ve her ne kadar ismi lekelenmiştiyse de, bir beş yıl için daha cumhurbaşkanlığını kazanmış Ter-Petrosyan seçimden sonra Erivan'ın caddelerine tankları çıkarmıştı.[165]

Başka bir ciddi sorun da, Ter-Petrosyan'ın 1991-6'da bir Ermeni yorumcunun "Ermenistan'ın boşalması"na, "Savaş ve yoksulluğun... Ermenileri acımasızca Ermenistan'ı terk etmeye zorlamasına" başkanlık etmesi olmuştu. 700.000 civarında Ermeni (nüfusun %18'i; çoğunluğu erkek teknokrat entelijensiya mezunlarıydı ama Dağlık Karabağ'dan mülteciler de vardı) ülkeyi terk etmiş, nüfus 3 milyonun altına inmişti ve bu ekonomiyi neredeyse durma noktasına getirmişti. "Göçü kırmak ve tereddüt içinde ülkeyi terk etmiş olanları geri gelmeye teşvik etmek için... yerinde politikalara" gerek vardı ama Ermenistan'daki demokrasi karşıtı siyasi iklim dikkate alındığında, Ter-Petrosyan hükümetinin böyle bir süreci harekete geçirme yeterliliği ihtimal dışı gözükmekteydi:

---

163. *A.g.e.*, s. 153, 160, 189-91.
164. *The Economist*, 21 Eylül 1996, s. 50.
165. *The Economist*, 1 Kasım 1997, s. 45; 7 Şubat 1998, s. 48.

"Ermenistan'ın yasamayla ilgili yeniden canlanmasını sağlayacak kişiler... ya dışarıda sürgünde ya hapiste ya da bir kenara atılmışlardı."[166] Bu felcin bir belirtisi, Kasım 1997'de cumhurbaşkanının beş yıl içindeki ilk basın konferansında, ... [Karabağ'daki] mevcut durumun sürdürülemez olduğunu ve Ermenistan'ı zor durumda bıraktığını... itiraf etmiş olmasıydı; buna rakibinin ânında tepkisi, onu, kuşku ifade ettiği için hainlikle suçlamak olmuştu.[167] Ter-Petrosyan'ın "taktiksel hatası" şuydu ki,

> Ermenistan'ın Karabağ durumunda daha esnek olması gerektiğini önermiş ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (OSEC) öne sürdüğü bir barış planını onaylamıştı. Ermeni birlikler... görüşmeler başlamadan önce Azerbaycan'ın diğer işgal edilmiş parçalarından Karabağ'ın doğusuna çekileceklerdi. Sayın Ter-Petrosyan böyle bir ödünün Ermenistan'ın ekonomik tecridini sona erdireceğini düşünmüştü: Türkiye ve Azerbaycan sınırlarını kapattıklarından, Rusya'ya... yegâne demiryolu... Gürcistan ile Abhazya arasındaki etnik çatışma yüzünde ... bloke olmuştu. Karabağ'daki yerel Ermeni liderler ve başka yerlerdeki birçok Ermeni... Ter-Petrosyan'ın ihaneti... olarak gördükleri bu durum karşısında çok öfkelenmişlerdi.[168]

Dağlık Karabağ üzerine böyle bir anlaşmazlık yeni değildi; Ermenistan 1991'de bağımsızlığını kazandığından (ve Ter-Petrosyan ilk cumhurbaşkanı olduğundan) beri vardı.[169] Şimdi, Şubat 1998'deki nihai oylamada ona başbakanı ve hem Karabağ'ın yerlisi hem de aktif savaşçısı Robert Koçaryan meydan okumuştu. Burası hâlâ resmen Azerbaycan olduğundan, Koçaryan bir Azeri yurttaşıydı ama (her ne kadar şakayla bir *Albanatsi*, Antikçağ Albanyalısı olduğunu ileri sürmekteyse de)[170] Koçaryan Ermenistan Cumhuriyeti yurttaşı olmak istiyordu; bu onu, Mart-Nisan 1998'deki seçimlerde cumhurbaşkanlığı için adaylığını koymaya teşvik etmişti.

Bir gazeteci şöyle bir yorumda bulunmuştu: "Levon Ter-Petrosyan'ın... düşüşü hızlı, dramatik ve kansızdı ama tartışılır şekilde... Kafkasya'nın en sabit ülkesinde... bir boşluk bırakmıştı."[171] Koçaryan, Ermeni silahlı kuvvetlerini inşa etme ve Karabağ'ı Ermenistan'a kazanma amacıyla savaş sürecindeki kayda değer deneyiminin ardından cumhurbaşkanlığını devraldığında 43 yaşındaydı; ama ülke acilen barış ihtiyacındaydı. Ama Ermenistan'ın bölgesel tecridini sona erdirmeyi başaramadığı takdirde buna ulaşamayacaktı: "Ermenistan'ın iki sınırı ve dışarıya

---

166. H.R. Huttenbach, "The emptying of Armenia", Association for the study of nationalities: *Analysis of Current Events*, yıl 7, no. 8, Nisan 1996, s. 3.
167. *The Economist*, 1 Kasım 1997, s. 45.
168. *The Economist*, 7 Kasım 1998, s. 48
169. E.H. Herzig, "Armenia and the Armenians", G. Smith (Der.), *The Nationalities Question in the Post-Soviet States*, Londra, 1996, s. 262-3.
170. Wikipedia, "Levon Ter-Petrossian".
171. *The Economist*, 7 Şubat 1998, s. 48.

giden ana demiryollarının üçü kapalıydı. Karabağ sorunu barışçıl şekilde çözüldüğünde tüm Kafkasya daha güvenli (ve daha zengin) bir yer olacaktı."[172] Anlaşılan Koçaryan çoktan bu sürece başlamıştı ve "kendisini yeterli bir idareci ve istekli bir reformcu" olarak görüyordu; bunlar, sadece Sovyet sonrası karışıklıktan değil, Azerbaycan ve Türkiye'nin koyduğu on yıllık ambargodan ötürü de mağdur olmuş Ermenistan'ın ekonomisini geliştirmek için acilen gereken özelliklerdi. Buna rağmen, oy sayımı bazı kuşkular yaratmıştı: Koçaryan oyların %60'ını almış ama rakibi olan Ermenistan'ın eski SBKP'nin birinci sekreteri Karen Demirciyan neredeyse %40'ını almıştı; bazıları, "eğer seçim daha temiz olsaydı... Demirciyan'ın daha iyi bir sonuç alabileceğini, [çünkü] birçok Ermeni'nin Sovyet geçmişin kesinliklerinin özlemi içinde olduğunu" düşünmüştü.[173] On sekiz ay sonra 27 Ekim 1999'da bir terör saldırısı Ermeni siyasetindeki şiddet potansiyelini göstermişti; makineli tüfeklerle ateş ederek parlamento binasından içeri giren kişiler başbakan Vazgen Sarkisyan, meclis başkanı Karen Demirciyan ve iki diğer kişiyi öldürmüştü. Cumhurbaşkanı Koçaryan o sırada orada değildi ve hükümetin başka bir üyesi hedeflenmemişti. Kimlikleri tespit edilememiş suikastçılar kaçmış ama bir Azeri siyasetçisi "bölgede barışa karşı olan... [dış] güçleri" temsil ettiklerini düşünmüştü; bu, Rusya ve onun kuşkulanılan Kafkasya'yı istikrarsızlaştırma ve Ermenistan ile Azerbaycan arasında bir barış antlaşmasının gerçekleşmesini engelleme girişimlerine atıfta bulunan ama bunu bir bakıma üzerini örterek yapan bir ifadelendirmeydi.[174]

19 Şubat 2003'deki bir sonraki cumhurbaşkanlığı seçiminde, Koçaryan'ın ana rakibi Karen'in oğlu Stepan Demirciyan'dı. Koçaryan ilk turda zafer ilan etmek için gerekli %50'nin altında oy aldığından (%49,5), ikinci bir tur yapılmış ve bu sefer Demirciyan oylarını %28,2'den %32,5'a çıkartmış ama Koçaryan oyların %67,5'unu alarak kazanmıştı. Ermeni hükümetinin Merkez Seçim Komisyonu oy verme işleminin "sakin ve şeffaf" olduğunu söylerken, "Avrupa Konseyi ve... OSCE'den gözlemciler seçimin yürütülüş tarzının uluslararası standartların altında kaldığını tespit etmiş", bu arada bir ABD hükümet sözcüsü Ermeni liderliğinin "itibarlı bir seçim düzenleyerek demokratikleşmeyi ilerletme yönünde önemli bir fırsat kaçırdığını" ifade etmişti. 25 Mayıs 2003'ün parlamento seçimleri de daha iyi değildi; Koçaryan'ın en çok desteklediği parti 31 ve diğer üç esas rakibi de 11 ile 19 arasında koltuk kazanmıştı. Yeni

172. *The Economist*, 4 Nisan 1998, s. 43.
173. R. Beeston, "Election win threatens stability in Caucasus", *The Times*, 1 Nisan 1998; *The Economist*, 4 Nisan 1998, s. 43.
174. "Armenia plunged into crisis", *The Times*, 28 Ekim 1999, s. 21.

"Adalet" partisi, "seçim yasasının büyük ölçüde tahrif ve ihlal edilmiş olmasından" ötürü sonuçları geçersiz ilan etmişti.[175]

Mayıs 2007'de bir kez daha parlamento seçimleri yapıldığında, *The Times* haberinin giriş bölümünde şöyle ilan etmişti: "Fazla oy atılması ve oy yolsuzluğu geçmiş seçimlerin itibarını zedelemiştir. Bu sefer Ermenistan bu işi doğru yapması gerektiğinin farkında" ve dürüstlüğün sağlanabilmesi için Ermenistan'ın iyiliğini isteyen ülke dışındakiler hem mali teşvikler sunmuş (ABD'den 235 milyon ABD doları) ve tehditlerde bulunmuştu (Avrupa Birliği'nin "Komşuluk Politikası"ndan dışlanma). "Ve buna rağmen muhalefet partileri bu seçimlerdeki yolsuzluk, her ne kadar öncekinden daha güç algılanmakta idiyse de, yine o seferki kadar yaygın olduğunu söylemektedir." Bu seçimler ayrıca, gizli servis ve silahlı kuvvetlerdeki kariyerinden dolayı güçlü bir şahsiyet olarak görülmüş ve hâlihazırda cumhurbaşkanı olarak Koçaryan'ın yerine geçmeyi amaçlayan başbakan Serj Sarkisyan (veya Serzh Sargsyan) için de bir sınavdı. Bunun "bağımsız Ermenistan'ın tarihindeki en iyi" seçim olacağını ilan etmişti ama yine çeşitli ihlaller olmuş, televizyon programları resmî adaylara eğilim göstermiş ve öğretmenler ile kamu çalışanları iktidardaki partiye oy vermedikleri takdirde işlerine son verilmekle tehdit edilmişti.[176] Bu yüzden, Şubat 2008'de cumhurbaşkanlığı seçiminin "her zamanki gibi gitmiş olması..." şaşırtıcı olmamıştı. "İktidardaki kazanmış, muhalefet adaletsizliğe tepki göstermiş ve caddelere inmişti." Serj Sarkisyan oyların %53'ünü almış, rakibi eski cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan sadece %21'ini alabilmişti. Sarkisyan'a fazla oy atılması ve yıldırma suçlamaları yöneltilmiş ve OSCE'nin "ilk başta seçimin 'genelde ülkenin uluslararası taahhütleriyle uyumlu şekilde gittiği' fikrinde olan" gözlemcileri daha sonra seçim ihlallerinin olduğunu kabul eden bir rapor hazırlamıştı. Bu sırada, seçimlerin tekrarlanmasını talep eden Ter-Petrosyan'ın merkezde olduğu kitlesel protestolar yer almıştı. Gösteriler barış içinde gerçekleşmişse de, on bir gün sonra Koçaryan-Sarkisyan hükümeti bazı protestocuların silahlı oldukları bahanesiyle polisi göndererek kalabalığı dağıtmış ve Ter-Petrosyan'ı ev hapsine almıştı. Protestocular tekrar toplandıklarında, askerî birlikler belirmiş ve kalabalığa ateş açmış, sekiz kişiyi öldürerek kalabalığın, yağma ve arabaların ateşe verilmesi de dahil olmak üzere şiddete yönelmesine sebep olmuştu.[177]

1997'de Karabağ Ermenistan Cumhuriyeti'yle tamamen birleşmiş gibiydi; aynı para birimini paylaşıyordular ve karayolları tek bir sistem

---

175. 22 Şubat 2003 tarihli *The Economist* bunun Ermenilerin hatırlayabildiği en kirli seçim olarak adlandırmıştı: *Keesing's Record of World Events*, 2003, s. 45255, 45301, 45427.
176. T. Halpin, "Armenian elections", *The Times*, 12 Mayıs 2007, s. 52-3.
177. *The Economist*, 23 Şubat 2008, s. 46; 8 Mart 2008, s. 51; *The Times, 25 Mart 2008*, s. 37.

hâlinde birleştirilmişti. "Ermenistan'ın diğer yerlerinde olduğu gibi, Karabağ'da da yirmi dört saat elektrik vardı ve dükkânlar genelde İran'dan olmak üzere malla doluydu." Bununla beraber, hâlâ herhangi bir Ermeni ili değildi; geleneksel olarak daha sert ve farklı bir lehçe konuşan sakinlerinin kendi siyasi kurumları (Ermenistan'da yasaklanmış Taşnak Partisi de dahil) ve kendi orduları vardı: "Karabağlıların Erivan'daki kuzenleri tarafından kolaylıkla itilip kakılmaları mümkün değildi."[178] Aynı yorumcu, Karabağ lideri Arkadi Ğukasyan'ın, Orta Karabağ'ın doğusunda Azerbaycan'dan yeni alınmış Ağdam ilçesine "günü geldiğinde değerli bir pazarlık kozu olarak" bakmakta olduğunu, zamanı geldiğinde, Ermenilerin Karabağ'ın hukuken Azerbaycan'ın parçası olduğunu kabul etmelerine karşılık, tamamen özerk Ermeni iç bölgesi özel statüsünün verilmesi için kullanılabileceğini düşündüğünü belirtmektedir.[179]

Ermenistan'ın süren bağımsızlığı açısından bakıldığında, onun en önemli değeri gelişmekte olan ekonomisiydi. 2008'de "her ne kadar ekonomik büyümeyi inşaat patlaması ve Amerika ve Ermeni diasporasından yardım yığınları harekete geçirmiştiyse de, son zamanlardaki zenginliğin büyük kısmı oligarkların ellerinde toplanmıştı. Rusya'nın ekonomide büyük çıkarı vardı" ve genelde "Rusya epeyce göze çarpmaktaydı ve Rus birlikleri sınırlarının bir kısmını korumaktaydılar". Örneğin, 1996'da "Ermenistan'ın güvenliğinin anahtarının Rusya'da olduğu, Rusya'nın Ermeni topraklarında 12.000 asker tuttuğu, sınırlarını korumasına yardımcı olduğu ve komşuları karşısında gözünü dört açmakta" olduğu rapor edilmişti. Diğer bir deyişle, Ermenistan (ve Kafkasya'daki diğer yerli ülkeler), "ulusal bağımsızlık" üzerine ateşli sözlerine rağmen, Moskova tarafından Kremlin'in sanki Ermenistan hâlâ bir Rus sömürgesiymiş gibi eylemde bulunabildiği (veya Ermenistan'ın onu eylemde bulunmaktan alıkoyamadığı) çevresi olarak görülmekteydi.[180] Aslında bazen bu varsayım Ermenistan için yararlıydı; örneğin 2003'te Rusya, 1988 depreminden beri faal olmayan Metsamor Nükleer Santralı'nın idaresini, Ermenistan'ın Moskova'ya olan 40 milyon ABD doları değerindeki borcuna karşılık üstlenmişti (Diğer yandan, Ermenistan'a 2007'de, tehlikeli Çernobil Nükleer Santralı modeli yerine yeni bir nükleer santral için destekleyen de ABD olmuştu; 2017'de tamamlanması beklenmektedir).[181]

Türkiye'nin Ermenistan'la sınırı 1990'lardan beri kapalıydı: Bunun bir sebebi Türkiye'nin bağımsız Azerbaycan'a verdiği destek iken, diğeri de

---

178. *The Economist*, 1 Kasım 1997, s. 45.
179. *The Economist*, 21 Eylül 1996, s. 52; 1 Kasım 1997, s. 44-5.
180. *The Economist*, 21 Eylül 1996, s. 50-2; *The Times*, 25 Mart 2008, s. 46.
181. *The Times*, 22 Kasım 2007, s. 51.

Ermenistan'ın Türkiye'nin Ermeni halkına karşı 1915'te işlediği soykırım suçunu kabul etmesi ısrarıydı. Bunu anmak yönünde Erivan'da 1995'te mevcut anıtın yakınında bir Soykırım Müzesi açılmıştı. Müzenin sergileri arasında, Talat Paşa'nın Türk eyalet valilerine gönderdiği, Ermenilerin yok edilmesinde katı olunması gerektiğine dair (erkek, kadın ve çocuklar) 1915-16 telgraflarından çarpıcı alıntılar bulunmaktadır; buradaki duygusuz üslup Hitler'in Yahudi Soykırımı'nı anımsatmaktadır.[182] Türk yetkililerin şiddetle her türlü suçu reddetmeleri kendisini bir kez daha Ocak 2007'de, İstanbul'da bir Ermeni gazetesinin editörü olan, sık sık soykırım üzerine yazan ve bu yüzden de yerel polisin üzerinde durmadığı birçok tehdit alan Hrant Dink'in genç bir Türk tarafından cadde ortasında vurulmasıyla göstermişti. Cenazesine, hükümet bakanları ve parlamenterler de dahil yaslı ve birçoğu Türk yaklaşık 100.000 kişi eşlik etmişti ama cumhurbaşkanı ve başbakan yoktular.[183] Daha sonra aynı yıl içinde, ABD Temsilciler Meclisi soykırımın gerçekten de Türklerin 1,5 milyon Ermeni yurttaşını öldürmesinin doğru bir açıklaması olduğuna karar verince, Türk hükümeti, "Türk ulusunun hiçbir zaman yer almamış bir şey yüzünden suçlandığı" protestosuyla Washington elçisini geri çağırmıştı.[184]

Ermenistan'ın yaşam standardı yolsuzluk, sanayinin yetersizliği ve Azerbaycan ile Türkiye'nin Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı işgallerindeki başarılarından ötürü intikam amaçlı ekonomik ambargoları yüzünden düşüktü. 2008'de yeni petrol gelişmelerinden dolayı zengin Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev savaşı tekrar başlatmış ve Karabağ'ı geri alma amacıyla yapılacak askerî sefer için silahlar aldığını gururla ifade etmişti.[185] Bu arada Ermeni ekonomisi büyük ölçüde Birleşik Devletlerden gelen mali yardıma dayanmaktaydı; 1992'den beri almış olduğu 1,6 milyar ABD doları, onu etkili diaspora sayesinde, İsrail'den sonra kişi başına en büyük Amerikan devlet yardımı alan ülke yapmıştı. Bir eski bakana göre, yurtdışında, hem Rusya hem de Birleşik Devletlerdeki etnik Ermenilerden gelen dolarlar Ermenistan'ın devlet bütçesinin iki katına ulaşmaktaydı;[186] "gerçi nüfusun üçte birine yakını günde 1

182. Ermeni Soykırımı Müzesi-Enstitüsü internet sitesi, www.genocide-muesum.am/eng/turkish.php.
183. "Editor hated by Turkish right gunned down", *The Sunday Times*, 21 Ocak 2007, s. 26; "Murdered journalist's funeral is a silent rally of defiance", *The Times*, 24 Ocak 2007, s. 34.
184. "Ambassador recalled from US amid fury at genocide claims", *The Times* 12 Ekim 2007. Devlete bağlılıklarından dolayı 1918'de Kemal Atatürk tarafından kendi illerinin ve tüm hakların söz verildiği ama 1924'te tüm haklarından yoksun bırakılmış ve hatta çocuklarına Kürtçe isimler vermeleri bile yasaklanmış, Türkiye'de yaşayan 12 milyon Kürde karşı resmi Türk tavrı da eş derecede anlamsız ve insanlık dışıdır: *A.g.e.* ve "Desperate Kurdish cry of protest rises from prison cell", *The Times*, 7 Eylül 1994, s. 10.
185. *The Economist*, 8 Mart 2008, s. 51.
186. *The Economist*, 4 Nisan 1998, s. 43.

sterline yaşamaktaydı." Türk ambargosundan ötürü Ermenistan diğer pazarlara ulaşmak için Gürcistan ve İran'a güvenmek zorundaydı ve bu yüzden de Ermenistan Batı'nın nükleer çalışmalarını bırakması için İran üzerinde oluşturduğu baskının daha da fazla tecrit edilmesine yol açacağından korkmaktaydı.[187] İran'ın geniş petrol ve gaz yataklarıyla bağlantılı olarak, Ermenistan, hâlihazırda, Tebriz'den Megri ve Aras üzerinden güney Ermenistan'a gelen ve buradan muhtemelen Türkiye, Bulgaristan, Romanya ve Macaristan üzerinden Batı Avrupa'ya gidecek, Austrian Petroleum Administration (OMW) tarafından tasarlanmış Nabucco (Nebukhadnezzar) adındaki yeni bir boru hattı için Rusya'nın Gazprom şirketiyle (uluslararası nüfuz sağlama silahı olarak kötü bir ün yapmıştı) ilişkiye girmişti. Ermenistan'ın bu projeye katılımı yarı fiyatına petrol almalarını sağlayacaktı ama Kasım 2006'da Gazprom hâlihazırda kontrol ettiği %45'lik payını %58'e çıkartarak bu yeni boru hattı üzerinde bir Rus kontrolü oluşturmuştu.[188]

Bundan üç yıl önce, 1992'de Türkiye cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın teşvikiyle kurulmuş Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (BSEC: Black Sea Economic Cooperation, Türkçede KEİ), Rusların kışkırtmasıyla, ABD'nin gözlemci statüsüyle üyelik isteğini reddetmişti; Kafkas-Karadeniz bölgesinde ekonomi ve güç politikalarının potansiyel beklenmedik sonuçlarına dair çarpıcı bir örnek. Bununla beraber, bir yorumcu büyük güç siyasetlerinin altındaki mütevazı ama önemli gerçekliklere dair aklı başında bir hatırlatmada bulunmakta, görünürde katı resmî pozisyonlarla ters düşerken bölgedeki günlük yaşamın gerçekliklerini yansıtmaktadır:

> 6 Haziran'da KEİ üyeleri... ilişkili oldukları bankanın toplantısı için... Erivan'da bir araya gelecekler. Türk verilerine göre, Ermenistan ile Türkiye arasındaki ticaret tam anlamıyla sıfırdır; Azerbaycan'la dayanışma için sınır kapatılmıştır. Delegelerin gözleyebileceği gibi, Erivan'daki her dükkân ağzına kadar Türk mallarıyla doludur.[189]

Şartlardaki bu çelişki resmî "gerçek" ile tüccarların özel girişimiyle yerel müşterilerinin ve kendilerinin ihtiyaç duydukları işletmeleri yaratmalarıyla ortaya çıkan, mevcut gerçekliği karşılaştırmaktadır. Benzer

187. Halpin, "Armenian elections".
188. N.J. Watson, "To boldly go", *Petroleum Economist*, Ekim 2005, s. 21-2; "Backing Baku", *a.g.e.*, Ekim 2005, s. 24; "OMW takes over Borealis, pushes Nabucco", *a.g.e.*, Ağustos 2005, s. 37; "Azerbaijan: West Azeri starts to flow", *a.g.e.*, Şubat 2006, s. 35; "World gas: EU eyes Caspian for security", *a.g.e.*, Mayıs 2006, s. 10; "BTC spurs cooperation", *a.g.e.*, Temmuz 2005, s. 22-4; "Gazprom pipeline deal points to alliance with Iran", *The Times*, 8 Kasım 2006, s. 57.
189. "Oil over troubled waters", *The Economist*, 28 Mayıs 2005, s. 50.

şekilde, 1994'ten beri Gürcü, Ermeni ve Azeri sınırlarının buluştuğu ufak Gürcü kasabası Sadakhlo'da bir toptancı pazarı var olmuştur:

> İki kara bıyıklı adam... antika... Sovyet dönemi arabalarından oluşmuş bir denizin önünde ayakta duruyorlar ve sürekli hareket hâlinde bir tüccarlar kalabalığı... hükümetler arasındaki eski düşmanlıklar... terk edildiğinde... tüm Kafkasya'da ticaretin nasıl harekete geçeceğini göstermektedir... Sadakhlo Kafkasya'da en büyük pazardır... [Bu] sadece yerel tüccarların en temel malları en ucuz fiyatlarla elde etme becerisinin kanıtı değildir. Bu ayrıca konu siyasetten ziyade ticaret olunca sıradan Ermeni ve Azerilerin genelde epey iyi anlaştıklarını göstermektedir... Bakû'dan... Ermenistan'dan ve hatta Dağlık Karabağ'dan otobüsler köyün girişinde sıraya girmektedir... Mevsimler arasındaki zaman farkları her iki tarafa da yardımcı olmaktadır: 'Bir süre sonra Ermenistan'dan yeni havuçlar gelecek, ardından bizimkileri alacaklar" diyerek açıklamakta Aşot. "Yazın domateslerimizi satıyoruz. Sonbaharda bizimkiler bittiğinde bol bol kendilerininkini getiriyorlar"... Gürcüler gümrük vergilerini minimumda tutmaktan mutlu gözüküyorlar. "Bu ticaret merkezi, serbest ticaret bölgesi değil" diyor pazarın Gürcü direktörü Camal Bediev; "Yine de birçok devletler arası sorunu çözüyor. Burada herkes BDT yurttaşı... İnsanlar burada kendilerini özgür ve koruma altında hissediyor."

Pazar çok yoksul ve en uzun sınırı kapalı olan bir bölgenin ihtiyaçlarını tatmin etmektedir. "Muhtemelen Erivan nüfusunun yarısı Sadakhlo'dan alınmış Türk kıyafetlerini giyiyordur. Karabağ cumhuriyetindeki... isyancı Ermeniler... mutlu bir şekilde... sözde düşmanlarının ürettiği Azeri çayını içmektedir."[190]

---

190. "An uncommon market in the Caucasus", *The Economist*, 3 Haziran 2000, s. 55.

22
Rusya'nın Keyfî Siyaseti ve Gürcistan'ın Yeniden Dirilmesi

ORTA KAFKASYA: ESKİ SINIRLAR VE YENİLENMİŞ RUS EMPERYALİZMİ

Kuzey Kafkasya'nın Rus İç Savaşı sırasında uzun vadeli karışıklıkları ve bunun ardından 1918-36'da Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan ulusal bölgelerin oluşması, daha sonraki kuşaklara etnik gruplar arası sürtüşmeler yaratmış birbirine rakip toprak ve sınır hak iddiaları bırakmıştı. Örneğin, Harita 27 Kuzey Osetya ve İnguşya'nın sınırlarının 1990'larda ne kadar eğri büğrü bir hâl aldığını göstermektedir. Kuzey Osetya, Kabardey ve İnguşya arasında bir boyun gibi iyice daralmakla beraber, bu aynı zamanda Osetlere Terek çayırlarına erişim sağlayan önemli bir koridor sağlamaktadır. Bu koridorun doğusunda yapboz biçimindeki ulusal bölgelerde, İnguşya'nın dağınık biçimi sanki batı kısmından bir ısırık alınmış gibidir ve bu aslında İnguşlar Kazakistan'a sürüldüklerinde tam da olmuş olandır. Vladikavkaz'ın dış mahallelerinden kuzeye doğru uzanan Varoş İlçesi'nde o zamana kadar kırk İnguş köyü varken, 1944'te tüm ilçe Kuzey Osetya'ya aktarılmış ve Rus devleti İnguşlara Orta Asya'dan dönüşlerinden sonra hiçbir zaman eski yerleşimlerini geri vermemiş olduğundan, bu kaçınılmaz olarak Osetler ile onlar arasında şiddetli bir ihtilafın kaynağı olmuştu. Başka yerde de, İnguşya ile Çeçenistan ayrı cumhuriyetlere dönüştükten sonra bile sınır uzun yıllar sabitlenmemiş olarak kalmıştı. Böylece, örneğin, güneybatıda Çeçenistan-İnguşya'nın Kuzey Osetya'ya giren bir "kuyruğu" vardı ve ayrılmalarından uzun süre sonra hangisinin, Rusya'nın Vladikavkaz'dan Gürcistan'a giden Kafkasya Askerî Karayolu'nun geçtiği dar boğaz Daryal Geçidi'nin doğu duvarını oluşturan bu yüksek dağların arasındaki bu uzak köşenin sahibi olduğu belirlenmeden kalmıştı.[1]

---

1. *The Times*, 19 Haziran 1995, s. 11. Rus-Çeçen Savaşı'ndan beri bazı Batı karayolu haritaları Kafkas Karayolu'nun "yabancılara kapalı" olduğunu belirtmekteyse de, Sivil Gürcistan internet sitesi 9 Haziran 2009'da rasgele, şüphesiz Rus yetkililerin kaprislerine bağlı olarak açıldığını söylemektedir: www.civil.ge.

İnguşya'nın sınırları, Osetya'yla dezavantajlı ilişkilerinden kaynaklanan ve de Çeçenler ile komşularıyla olan birtakım potansiyel parlama noktalarının ortasındadır. Her ne kadar Çeçen-Rus savaşlarına katılmadıysa da, İnguşya, Rus hükümeti ve onun diğer Kafkasya topluluklarıı üzerindeki kontrolünü sürdürmede uzun süredir müttefiki Kuzey Osetya'nın saldırgan politikaları tarafından bir savunma pozisyonuna zorlanmıştı. Daha önce gördüğümüz gibi, Osetlerin İnguşya'nın güneybatı parçasını alması ve Osetlerin Varoş ilçesini sahiplenmesini teyit etmesi (bu İnguşların öfkesine yol açmıştı) özellikle Moskova'nın onları kayırmasından dolayıydı.[2] 1989'da 51.000 İnguş ülkenin 1935 sınırlarının geri verilmesi için bir dilekçeye imza atmıştı ve Mart 1990'da İnguşların gayriresmi başkenti Nazran'da sonunda sayıları 70.000'e ulaşacak kitlelerce İnguş barışçıl bir protestoya başlamıştı.[3] Ekim 1992'de, Varoş İlçesi'nde bir gaz boru hattı patladıktan sonra İnguş ve Osetler birbirleriyle savaşa tutuşmuştu. Vladikavkaz'da bir çocuğun bir Oset MVD polis aracı tarafından öldürülmesini protesto eden yüzlerce İnguş isyan ederek iki polis memurunu öldürmüş ve bu arada birçok İnguş ya öldürülmüş ya da yaralanmışken, MVD polis karargâhına silahlı bir İnguş saldırısı birçok silah ve çeşitli zırhlı araçlar ele geçirmiş ve 80 askeri Nazran'a kaçırmıştı. Ciddi çatışmalar Varoş ilçesinde de yer alınca, İnguşlar Dudayev'in Çeçenistanı'ndan yardım istemişse de bir yanıt alamamışlar ve 2 Kasım'da Cumhurbaşkanı Yeltsin, İnguşya ve Kuzey Osetya'da olağanüstü hâl ilan etmiş ve Rus "barış gücü" birlikleri göndermiş ama bunlar savaşan tarafları birbirlerinden ayırmada başarılı olamamıştı.[4] Bu arada, avukat Sergey Şahray'ın Uluslar Politikası Devlet Komitesi başkanı olarak atanması, Moskova tarafında Rusya'nın tebaa topluluklarının siyasi hareketlerine yönelik daha olumlu bir tavır belireceğine dair ümitleri cesaretlendirmişti; Şahray, Rus parlamentosunun Çeçenistan'ı görmezden gelmeye devam edemeyeceği ve eylemde bulunmasının şart olduğunda ısrar ederek 1991'de

---

2. Varoş ilçesinin tarihi karışık olmakla beraber İnguşların iddiası güçlüydü. Osetlerin, burasının 14. yüzyıla kadar ataları Alanlara ait olduğu görüşü gerçek değildi, çünkü mevcut hiçbir tarihsel kanıt bunu desteklememekteydi. Mevcut açıklamada belirtilmiş bir sonraki dönem "18. yüzyılın sonundan veya 19. yüzyılın başından 1850'lerin sonuna", İnguş anayurdunun daha sonra Varoş İlçesi olmuş olan yere dahil edildiği zamandır. Bundan sonra 1922'ye kadar sadece Kazaklardan bahsedilmektedir (İnguşların nerede olduğu açıklanmamaktadır); 1922'den 1944 tehcirine kadar burası Çeçenistan-İnguşya ÖSSC'si içinde İnguşya ÖB'si olmuştur; bundan sonra da Kuzey Osetya ÖSSC'sine eklenmiştir. Osetya'nın devam eden Varoş işgalinin yegâne gerekçelendirilmesi, İnguşların sürgünden dönüşlerinde, Varoş İlçesi'nin kaybını telafi etmek için Terek'in kuzeyindeki kurak bozkırın üç ilçesinin (açıkça Vladikavkaz çevresindeki topraktan daha az verimli) Çeçenistan-İnguşya'ya dahil edilmiş olmasıydı: Dzadziyev ve Gostiyeva, *Etnopoliticheskaya situatsiya*, s. 8.
3. Sheehy, "Gorbachev proposes commission", s. 17-18.
4. *Izvestiya*, 2 Kasım 1992, s. 1; *Nezavisimay a gazeta*, 29 Ekim 1992, s. 3, her ikisi de *CDSP*, C. 14, no. 44, s. 16-18'in içinde; Jibladze, "Spotlight on Ingushetia", s. 27-30.

Çeçenistan'da Yeltsin'in olağanüstü hâlinden sonuçlanmış açmazı çözmüştü. Fakat Şahray'ın, Nazran'da büyük bir istekle beklenen ayrı bir İnguşya Cumhuriyeti üzerine kendi yasa tasarısı en önemli sorun olan Varoş İlçesi'ne erişimden bahsetmeyerek bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Başka bir önde gelen Rus siyasetçisi ekonomist Yegor Gaydar da bu adil olmayan durumu çözmek için yararlı öneriler yapmış ama bunlar da benzer şekilde sonuçsuz kalmıştı.[5]

Her ne kadar İnguşlar Çeçenlerin devam eden Kurtuluş Savaşı'nda onlarla ittifak oluşturmamıştıysa da, yakınlıklarından ve Rusların Vaynahların ayrım gözetmeden hedef almalarından dolayı bunun ikincil sonuçlarından kaçamamıştılar. Bu yüzden, Çeçen partizanlarının (en kötü ünlü rehine saldırılarını gerçekleştirmeye hazırlananlar da dahil) eğitimlerini İnguşya'da almış olmaları şaşırtıcı değildir.[6] Son yıllarda Çeçen komutanı Şamil Basayev bu türden çeşitli cüretkâr operasyonlar gerçekleştirmişti. Bunlardan Haziran 1995'teki biri, Rus garnizon bölgesinden kuzeye Budyonnovsk'tan 195 km'lik bir ilerlemeyle bir polis karakoluna saldırı ve yerel halktan 1.000 kişinin rehin alınarak bir hastaneye doldurulması ve Ruslar Çeçenistan'dan çekilmedikleri takdirde bunların öldürüleceğinin ilan edilmesini içermişti. Çeçenler bazı askerleri öldürdükten sonra Ruslar hastaneyi ele geçirmek için burada hasta, kadın ve çocukların bulunduğunu göz ardı ederek iki "kurtarma operasyonu" düzenlemiş ve "duygusuz bir vahşilikle" hareket ederek burayı ayrım gözetmeyen bir yoğun makineli tüfek ve roket bombardımanına tabi tutmuştu. Sonunda, rehinelerin bırakılması karşısında Basayev'in savaşçılarını Çeçenistan'a geri götürmesi için otobüs kullanmasına izin verilmiş ama Ruslarla ulaşılmış antlaşma Grozni'ye saldırılarda herhangi bir hafiflemeye yol açmamıştı.[7] Ocak 1996'da Kuzey Dağıstan'da Kızlar'a benzer bir saldırıya Dudayev'in damadı Salman Raduyev önderlik etmişti. 100 Rehineyi komşu Pervomayskoye köyündeki bir okul ve bir hastaneye kaçırdıktan sonra Rus birliklerinin Çeçenistan'dan çekilmesini talep etmişlerdi ama karşılık olarak sadece, kadın ve çocuklar da dahil birçok sivil rehinenin öldürüldüğü sınırsız kurşun, top mermisi ve bomba barajıyla karşılaşmışlardı. Olaya katılmış Rus komutanlar arasındaki koordinasyon yokluğundan ötürü her iki taraftaki yaralıların sayısı güvenilmezdir: İki Rus "özel" saldırı birliğinin hastaneyi ele geçirmek için aynı anda yer almış ama koordine edilmemiş saldırı girişimleri (biri FSB ve diğeri MVD tarafından) tahmin edilir

---

5. Barsenkov, Koretskiy ve Ostapenko, *Politcheskaya Rossiya segodnya*, [kıs. 2], s. 17-19, 110-12; Birch, "Osetia: a Caucasian Bosnia", s. 64-5; "There is an Ingush Republic", *CDSP*, 1992, C. 44, no. 50, s. 28.
6. D.J. Smith, vb, "Beslan: the aftermath", *The Sunday Times Magazine*, 5 Aralık 2004, s. 33-4.
7. *Daily Telegraph*, 19 Haziran 1995, s. xi, 1, 14, 22, 25; *The Times*, 19 Haziran 1995, s. 11.

bir karışıklık ve yıkım yaratmıştı.[8] Bu arada Batı Avrupa'da, her ne kadar Avrupa Konseyi Çeçenistan'daki insan hakları ihlalleri yüzünden 1995'te Rusya'nın üyelik girişimini reddettiyse de, Mart 1996'da sanki Avrupa Rusya'yı saygın bir aday olarak kabul etmişçesine "Rusya ilk defa Konsey Meclisi'nde yerini almıştı".[9]

Eylül 2004'te Kuzey Osetya'nın hassas bir bölgesinde, İnguşya'nın Nazran'a 30 km kadar mesafede olan bir köşesindeki Beslan kasabasında en kötü Çeçen rehin alma saldırısı gerçekleşmişti; yüzlerce okul öğrencisi, ebeveynleri ve öğretmenlerinin dahil olduğu bir felaket. Çeçenlerin Bağımsızlık Savaşı 13. yılına doğru ilerlerken, liderleri yavaş yavaş General Dudayev'in seküler politikasından uzaklaşarak gazilik benzeri, kendini şehit etmeyi içeren, sık sık "Allahuekber" yazan saç bantlarıyla ifade edilmiş, açıkça İslami bir ruh kazanmıştı. Şamil Basayev bu modern gazilerin en cesur ve muzaffer olanıydı ama maalesef Rus karşıtı yiğitliği, gözlerini insani kaygılara köreltmişti.

1 Eylül 2004 sabahı öğrenciler, öğretmenler ve anneleri Beslan Ortaokulu No. 1'in dışında, okul yılı başlangıcı törenleri için toplandıklarında, Çeçen silahlı erkekleri ve az sayıda siyah giyinmiş kadın intihar bombacılarıyla dolu iki Rus ordu kamyonu oyun alanına girmiş ve bunu protesto eden bir kadın öğretmeni vurduktan sonra herkesi okulun içine doldurmuştu. 1.000'den fazla çocuk, kadın ve erkek spor salonuna sıkıştırılmış ve yemek ve su olmadan, odanın çevresine asılmış patlayıcılarla birlikte dört gün boyunca burada yerde oturmaya zorlanmıştı. Oda sıcaklığı o kadar artmıştı ki, birçok çocuk iç çamaşırlarına kadar soyunmuştu; silahlılar sadece en küçüklerin arasından birkaçını anneleriyle birlikte serbest bırakmıştı. Nihai amaçlarının ne olduğu bilinmemektedir ama beşinci günü büyük bir patlama burayı kuşatmış devlet birliklerinin binaya bir saldırı başlatmasına sebep olmuş ve bu saldırı sırasında az sayıda çocuk kurşunlardan kaçmayı başarmış ama çoğu patlayan bombalar ve spor salonunun tavanının çökmesi sonucunda ölmüştü. "Disiplinli bir askerî operasyon olması gereken hareket, yerel erkeklerin av tüfekleri ve diğer silahlarla yanmakta olan okula", okulu oda oda boşaltmaya çalışan "Rus komandolarla birlikte ve çoğu kez onları engelleyerek girmesi sonucunda bir kaosa dönüşmüştü". Toplam kurban sayısı 330 ölü ve 500 yaralı idi.[10] Çeçen silahlılarından sadece biri kurtulmuş ve o da müebbet hapis cezasına çarptırılmıştı.[11]

---

8. *International Herald Tribune,* 10 Ocak 1996, s. 7; *The Times,* 16 Ocak 1996, s. 1, 10; 17 Ocak 1996, s. 10.
9. Gall ve de Waal, *Chechnya,* s. 363-71; *The Economist,* 2 Mart 1996, s. 47.
10. Comité Tchétchénie, *Tchétchénie,* s. 127-8; "Death of mercy: massacre at School No. 1", *The Sunday Times,* 5 Eylül 2004, s. 1, 15-18; S. Smith, "Caucasus caught in cycle of violence", *The Times,* 6 Eylül 2004, s. 9; D.J. Smith, "Beslan: the aftermath".
11. T. Halpin, "Botched raid led to Beslan deaths", *The Times,* 31 Temmuz 2007, s. 33; J. Page, "Still they seek the victims of Beslan", *The Times,* 17 Eylül 2004, s. 17.

Beslan Baskını'ndan kurtulan ebeveynler ile öğretmenler için anlaşılmaz olan, Basayev'in gerillalarının nasıl gündüz vakti Rus devleti "özel" birlikleriyle dolu Kuzey Osetya Cumhuriyeti'nden geçerek okulu işgal ettikleriydi. Rus komutanlığının işgal edilmiş okula tüm kuvvetlerle bir saldırı planladıklarını reddetmesine rağmen, yerel dedikodular yine de onları suçlamaktaydı (ve ayrıca görevlerini yapmış ve diğer rehinelerle aynı yazgıyı paylaşmış bazı öğretmenler de karalanmaktaydı). Çocukları ölmüş veya hiçbir iz bırakmadan kaybolmuş ebeveynler yıkılmıştı ve yerel halk bir açıklama veya sorumluluk itirafı beklemekteydi; ama devlet yetkilileri, felaketin yıldönümünde bile böyle bir çabada bulunmayacaktı.[12] Beslan halkına bir çarpıcı sempati ifadesi, okulun öğrencilerinden on birinin, kötü niyetle hapsedilmiş petrol milyoneri Fyodor Hodorkovski'nin yetimler ve diğer ihtiyacı olan çocuklar için açtırdığı iyi donanımlı bir özel okul olan Moskova Lisesi'ne kabul edilmesiydi. Bununla birlikte, birkaç ay içinde Kuzey Osetya hükümeti, Eylül 2005'te Beslan'da açılacak iki yeni okul için "Moskova'ya şükranlarını sunmaktaydı". Diğer yandan, Mart 2006'da Putin'in savcıları devreye girerek Hodorkovskiy'inin mallarını dondurmuş ve bunun Beslan öğrencileri üzerinde olumsuz sonuçları olmuştu.[13]

Bu arada, felaketi uzaktan idare etmiş Başkan Putin, Çeçen halkını sonunda bir "terörizme karşı savaşla" ezmeyi kafasına takmıştı;[14] bu, ona göre, demokratik kurumlara ve hukukun egemenliğine karşı daha fazla yasa çıkartılmasını gerektirmekteydi; özellikle de, yolsuzluk veya terörizm durumunda, suçlu olduğundan kuşkulanılan kişinin suçlu olduğu kanıtlana kadar suçsuz kabul edilmesi gerektiği ilkesi. Anna Politkovskaya'nın belirtmiş olduğu gibi, bunun "basit bir doğal sonucu vardı: Hiç kimsenin artık suçsuz olmaması. Bugünün Rusya'sında bu, güvenlik birimlerinin suç yüklemek istedikleri herkesin suçlu bulunması anlamına gelecekti. Hükümet bir 'terörist karşıtı' engizisyon, Beslan trajedisinden yararlanmaya çalışan Putin'in siyasi azgınlığı için bir terörist karşıtı terör hazırlamaktaydı."[15] Ölmüş çocukların anneleri Putin'in tarafsız bir soruşturma olacağı sözüne güvenmişti: Bir yıl sonra hâlâ bir soruşturma yoktu ama okula saldırmaktan sorumlu tüm görevliler temize çıkarılmıştı ve şimdi sadece bazı yerel kadınlar,

---

12. Page, "Still they seek the victims of Beslan"; "Putin overture angers Beslan mothers", *The Times*, 30 Ağustos 2005, s. 27; Halpin, "Botched raid led to Beslan deaths".
13. "Beslan welcomes two new schools", BBC News Channel, 17 Ağustos 2005, news.bbC.co.uk/1/hi/world/europe/4158622.stm; M. Franchetti, "Beslan pupils fall victim to Putin vendetta", *The Sunday Times*, 26 Mart 2006.
14. "Death of mercy", s. 18.
15. A. Politkovskaya, "Beslan ushers in Putin's new age of terror", *The Sunday Times*, 17 Ekim 2004; ayrıca bakınız Politkovskaya, *A Russian Diary*, s. 154-64, 168-82, 255.

son bir protesto çabasıyla kendilerini sağ kalmış Beslan saldırganının davasının görüldüğü mahkeme binasına kilitlemişti.[16]

Baskından bir hafta sonra 7 Eylül 2004'te Putin, Moskova banliyösündeki konutunda, "Rusya üzerine uzun deneyimi olan yabancı gazeteci ve akademisyenlerden" oluşan seçilmiş bir davetli kitlesiyle bir "soru cevap oturumu" düzenlemiş, bu oturum sırasında Rusya ve Kafkasya'daki etnik gruplar arası ilişkiler üzerine düşüncelerini ifade etmişti. Acımasız Beslan "çocuk katillerini" kınarken, ikiyüzlüce bir şekilde, Çeçenlerin aksine, Rus birliklerinin acımasız çocuk katliamlarından suçlu olmadıklarını iddia etmiş, Rusya'nın hem ardı arkası kesilmeyen Grozni bombardımanı hem de Çeçen köylerindeki canice "temizleme" operasyonlarını göz ardı etmişti. Birleşik Devletlere karşı beceriksizce kısasa kısas imasıyla Rusların Çeçenistan'da "insan hakları ihlalleri" gerçekleştirdiklerini "ama ABD askerlerinin... Irak'ta Ebu Garib'teki... işkenceleri gibi... bunların da tepeden emredilmediklerini" kabul etmişti. En şaşırıcı olan, "Çeçenistan'daki Rus politikaları ile Beslan'daki olaylar arasında bir bağlantı olmadığını" ileri sürmesiydi; bu sadece insanın kendi halkına karşı yapılmış zulümlerin intikamını almaya dair evrensel insan dürtüsünü reddetmek değil, genelde Kafkasya erkeklerinin toplumsal gelenek olarak takip etmek zorunda oldukları kan davası ahlak kuralını dikkate almamak anlamına gelmekteydi.[17] Bu hâlâ bir yabancının, bir Kafkasyalı veya onun klanının derin bir rahatsızlık verdiğinde göze alması gereken bir şeydi; ama Putin türü bir Rus 18. ve 19. yüzyıl Ortodoks Rus generallerinin şoven kodunu takip edecek ve dolayısıyla, Rusya'nın Çeçenler ve diğer bağımsız Kafkasya uluslarına ait toprakları sömürgeler olarak sahiplenme "hakkı"nı ileri sürerken tüm yerli gelenekleri göz ardı edecek ama bu arada kendisi, en azından herhangi bir "ilkel" dağ topluluğu kadar körce şiddete başvuracaktır.

INGUŞYA VE KUZEY OSETYA, 2002-2008

Rus-Çeçen savaşı, tüm insanlık dışılığı ve vahşetiyle İnguşya'ya sıçramış ve burayı 1994'ten beri Çeçenistan'da olduğu kadar bir cehenneme çevirmişti. Grozni ve diğer kasaba ve köylerdeki evler bombalanmış ve herhangi bir destek ve paradan yoksun kalmış binlerce evsiz Çeçen 1999 Kış'ında Vaynah komşularına sığınmaya çalışmıştı.[18] Onlara bir tür barınma seçeneği sağlanmıştı: "Mülteci kamplarında (tavuk ve eski hayvan yetiştirme çiftlikleri, mahzenler, çadırlar ve açıkta kamp ateşleri

---

16. Politkovskaya, *A Russian Diary*, s. 287, 289-90.
17. J. Steele, "Angry Putin rejects public Beslan inquiry", www.guardian.co.uk/world/2004/spe/07/russia.chechnya.
18. Politkovskaya, *A Dirty War*, s. 287, 290.

etrafında) geçirdikleri bir ay içinde, düzenli yemekleri veya yıkanacakları yerleri, herhangi bir işleri olmayan... çaresizce sadece sağ kalmaya çalışan binlerce insan hayata derinden küsmüştüler." Politkovskaya ziyaret ettiği ilk kampı "İnguşlar: Yeni bir toplama kampı" olarak adlandırmıştı. İnguşya'nın kuzeyinde Karabulak yakınındaki bu yer, evsiz insanlara, Vladikavkaz ve Mozdok'tan fırlatılan, göğü yırtarak geçen ve günlük hedefleri olan Grozni'nin harap cadde ve kalabalık pazarlarında patlayan düzenli roket ve "Dolu" füzelerini seyretmelerini sağlamaktaydı. Füze atışlarının yeri sarsan gürültüleri ve tepeden geçen balistik roketlerin yüksek ıslık sesleri bazı hamile kadınların çocuklarını düşürmelerine sebep olmuş ve bebekleri olanların da süt üretimleri durmuştu ve hiçbir yerde bebek maması, kıyafeti veya diğer temel ihtiyaçları alabilecek bir dükkân yoktu. Moskova'da Politkovskaya kıdemli kara subaylarına, askerî açıdan mültecilere bu kadar sert davranmanın bir anlamı olmadığını söylediğinde, şu alaycı yanıtla karşılaşmıştı: "Hayır, çok anlamı var; bu Çeçen savaşçılarını yumuşatmak için yapılıyor. Bir kez ailelerinin, esir kampı gardiyanlarının ellerinde olduğunu öğrendiklerinde kesinlikle daha uyumlu olacaklardır." Politkovskaya şunu ekler: "Bunun adı toplama kampı. Şimdi tüm yapmaları gereken gaz odalarını tasarlamaya başlamak."[19]

Toplama kampları gardiyanlarından bahsedilmesi, 1998'de Yeltsin zamanında uygulamaya konmuş bir "reform"a gönderme yapmaktadır; Avrupa Konseyi'nin ısrarıyla (Rusya buraya üye olmaya çalışmaktaydı), Devlet Hapishaneler Müdürlüğünün (Rusça Gulag) İçişleri Bakanlığının (MVD) parçası olması sona ermiş ve Adalet Bakanlığına bağlanmıştı. Böylece bir milyon suçlu ve 300.000 hapishane gardiyanı (veya toplama kampı gardiyanı) bu bakanlığın kontrolüne geçmişti; artık gereksiz olan birçoğunun "sözleşmeli asker" olarak gönüllü olmasına izin verilmiş ve hem para için hem de "sadece eğlence olsun diye" katılmışlardı. Bazı "Adalet Bakanlığı" birlikleri mülteci kamplarında gardiyan olmuş ve bu kampların sakinleri onları basitçe "suçlular" olarak adlandırılmıştı. "Mülteciler 'temizlik operasyonları' sırasında en vahşilerin onlar olduğunu söylemektedir, onlara yalvarmak boşunadır, merhametin anlamını bilmezler." Politkovskaya kendisiyle buluşmayı kabul etmiş bir Adalet Bakanlığı görevlisine şunu sormuştu: "'Kafkasya kontrol noktası'nın ve size anlatmaya çalıştığımız olayların hepsinin İnguşya bölgesinde olmasından rahatsızlık duymuyor musunuz? Burada, her ne kadar bir çatışma yoksa da, sizin adamlarınız kontrolde. Bu İnguşya'yı yeni bir savaş alanı olarak gördüğünüz anlamına mı geliyor?" Şöyle bir sıradan yanıtla karşılık almıştı: "Eğer General Kazantsev bizim adamlarımızın

---

19. *A.g.e.*, s. 59-64, 74-5, 147-62.

ordu ile mülteciler arasında durmasını istemişse, iyi bir nedeni olmuş olmalı." Aslında modern Gulag Adalet Bakanlığını yutmuştu ve kötü şöhretli "Kafkasya" kontrol noktasında ve diğer yerlerdeki askerlerin birçoğu buradan gelmiş "özel birlik" üyeleriydi. [Eşarplar ve] kamuflaj kıyafetleri içinde, herhangi bir hizmet, rütbe veya birim işareti taşımayan, kontrol noktasında mültecileri tutan, "erkek ve kadınları benzer şekilde bozuk bir ağız ve hakaretler ve de kaburgalarına dayanmış bir makineli tüfekle karşılayan adamlar."[20]

İnguş erkekleri cumhuriyetlerindeki Rus ve Oset güvenlik birimlerinin düşmanca faaliyetlerinden rahatsız olmaktaydılar. Bu faaliyetlere, sayısız genç İnguş erkeğinin iz bırakmadan kaybolması ama Oset hapishaneleri veya Rus "filtreleme kamplarında" belirmeleri ve buralarda muhbir veya casus olarak düşmana katılmalarını sağlama amaçlı taciz ve işkenceye uğramaları ama çoğu kez rutin bir şekilde cinayete kurban gitmeleri de dahildi. Beş yıl boyunca (2002-6) 400 kadar İnguş erkeği bu şekilde iz bırakmadan "kaybolmuştu".[21] Putin'in Rus hükümetinin dayattığı böyle alçakça bir yazgıyla karşılaşmamak için genç İnguşlar dağa çıkmışlardı; burada, karşılaşacakları herhangi bir Rus karşıtı gerilla grubuna katılmak için hazırdılar. Bir İnguş siyasetçisinin Britanyalı bir gazeteciye açıkladığı üzere:

> [Başka yerlerde olduğu gibi, burada da] militan isyancılar vardır... ama ironik olan şudur ki, bunları baskı radikal hâle getirmiştir... aslında genç erkekleri silahlanmaya iten başlıca faktörler iş olmaması, sürekli yolsuzluk, Müslümanlara karşı kaba önyargı ve (her şeyden önemlisi) güvenlik birimlerinin aşırı gaddarlığıdır. Gece maskeli bir hâlde gelip erkek kardeşini, babanı veya amcanı alıp götürdüklerinde ve onu hiçbir zaman görmediğinizde bu doğal bir tepkidir... Özsaygınızı muhafaza etmek için karşılık vereceksinizdir.[22]

21 Haziran 2004'te Basayev, Nazran'daki Rus yanlısı yetkililere koordine edilmiş çeşitli saldırılar gerçekleştirdiğinde İnguşlara intikam alma fırsatı doğmuştu. Akşam 11'de 200'ün üzerinde Çeçen ve İnguş savaşçısı kenti ele geçirmiş, yollarda barikatlar oluşturmuş, kimlik kontrolü yaparak 98 sivil ve siyasi polis çalışanını öldürmüştü.[23] Bu

---

20. *A.g.e.*, s. 68-73, 132-5; fotoğraflar *The Times*, 23 Haziran 2004, s. 32.
21. L. Fuller, "Ingushetia: militant attacks increase as cracks emerge within the leadership", *RFE/RL*, 1 Ağustos 2007, www.rferl.org/content/article/1077922.html, s. 1.
22. T. Parfitt, "Moscow's secret war in Ingushetia", *Spectator*, 13 Eylül 2008, s. 19; bu makale, "güvenlik birimleri" tarafından çeşitli gizli tertip ve vahşice cinayetlerin açıklamalarını içermektedir.
23. Normalde sivil polisler asker olmadıkları için meşru hedefler değildiler. Fakat burası Rusya'ydı ve bu sırada Kuzey Osetya'daki "Rus kuvvetlerinin" sayısına dair bir resmî rapor (toplam 11.000'den fazla asker) bunların arasında 5.954 Savunma Bakanlığı askeri,

çok iyi örgütlenmiş bir gerilla operasyonuydu; ne Kadirov'un[24] dönmüş Çeçen birlikleri, "ne Hankala"daki [Grozni yakınında bir üs] binlerce Rus askeri, ne de Mozdok'ta yedekteki binlerce askerle karşılaşmıştılar; hatta bazı savaşçıların geldikleri Osetya'da üslenmiş 58. Orduyla bile karşılaşmamıştılar. Politkovskaya'ya göre bu kapsamlı savunma güçleri kapsamlı bir illüzyondan başka bir şey değildiler. "Savaşçılar elbette bu ölümlerden, suç işlemiş olma anlamında tamamen sorumluydular ama aynı şekilde... yalan söylemiş ve hiçbir şey yapmamış, tek dertleri sadece iktidarda kalmak olmuş... devlet yetkilileri de sorumluydular."[25]

İnguşların Osetya'yla ilişkileri sürgünden geldiklerinden beri gergin olmuştuysa da, 2002'de Putin popüler İnguş generali ve Afganistan savaşı gazisi Ruslan Auşev'i görevden alıp ayarlanmış bir seçim aracılığıyla İnguşya cumhurbaşkanı olarak işbirlikçi FSB'den General Murad Zyazikov'u yerleştirdiğinde durum daha da kötüleşmişti; Zyazikov "süratle akraba ve müttefiklerini önemli konumlara getirmiş ve bu arada İnguşya'nın ekonomisi çökmüş, yolsuzluklar her yere yayılmıştı. 2007'de İnguşya yıllık bütçesinin %88'i için Moskova'dan gönderilen yardımlara bağlıydı ve işsizlik %65-70'e ulaşmıştı. Bu yüzden Zyazikov ve rejimi hemşerileri arasında sadece nefrete yol açmıştı."[26] Ruslan Auşev'e popüler destek artmıştı ama şunu biliyordu ki, "Dikey iktidar [Moskova tarafından] nüfusun yakınmaları için yaratılmamıştı", öyle ki, "hiç kimse beni veya göstericileri dinlemeyecekti" ve "federal merkez sadece yerinde gördüğünde düzeni sağlamak için müdahalede bulunacaktı". Moskova'da bir konuşma sırasında Zyazikov'u eleştirdiğine dair dedikodular İnguşya'nın Putinci yetkililerinin Auşev'i karalayan broşürler ortalığa sürmesine sebep olmuş ve bu arada iki Zyazikov karşıtı siyasi eylemci Makşerip Auşev ve Magomed Yevloyev Ocak 2008'de Nazran'da bir kitlesel protesto sırasında tutuklanmış ve mahkemeye çıkarılmadan Kabardey'de birkaç ay hapsedilmişti. Ruslan Auşev'in İnguşya cumhurbaşkanı olarak makamına iade edilmesi amacıyla 6 Haziran 2008'de aynı anda Nazran, Malgobek, Karabulak, Magas ve Orjonikidzevskaya'da düzenlenmek için gösteriler planlanmıştıysa da, herhangi birinin bile uygulamaya konmuş olması ihtimal dışıdır.[27]

4.536 İçişleri [MVD] askeri ve 745 Rus ve Kuzey Oset polisi olduğunu belirtmişti; bu, Rus yetkililerin sivil polisi bir askerî örgüt olarak algıladıklarına işaret etmektedir; *RFE/RL Research Report*, 1992, no. 46, s. 49.

24. Politkovskaya tarafından "kalın kafalı" olarak adlandırılmış Ramdhan/Ramzan (yani "Ramazan", bakınız Ahmed, *Dictionary of Muslim Names*, s. 169) Kadirov, Çeçenistan'ı Mayıs 2004'te bir suikasta kurban gidene kadar Putin adına ismen yönetmiş müftü Ahmed Hacı Kadirov'un oğludur: Politkovskaya, *Russian Diary*, s. 115-16, 122.

25. "And they call it peace", *The Economist*, 1 Mart 2008, s. 43; Politkovskaya, *A Dirty War*, s. 255; Politkovskaya, *Russian Diary*, s. 122-3.

26. Fuller, "Ingushetia: militant attacks", s. 1.

27. L. Fuller, "Is Russian Aushev the answer to Ingushetia's problems?", *RFE/RL*, 30 Mayıs 2008, www.rferl.org/content/article/1144524.html.

"Medyanın kamu protestolarına ilişkin haber yapmasını engellemek için, ... yetkililer [İnguşya'da] on altı gazeteci ve insan hakları eylemcisini çeşitli şekillerde alıkoymuş, kaçırmış, kovmuş, dövmüş ve onlara karşı ölüm tehditlerinde bulunmuştu. Konuşma özgürlüğünü [engellemiş] yetkililer, sevdikleri için yas tutan ve... muhalefette bulunmak isteyenler için başvuracak hiçbir şey bırakmamıştı."[28] Moskova'nın baskı organlarına bilgi dağıtarak karşı çıkmayı sürdüren bir İnguş da, eski devlet savcısı ve Rusya'nın İnguşya'daki zalim yönetiminin sözünü esirgemeyen eleştirmenlerinden biri olan, yerel bir internet sitesi kurmuş Magomed Yevloyev idi. Günlük olaylara dair sansürsüz bilgi sağladığından, Zyazikov'un memurları burayı kapatmaya çalışmış ama binlerce insan okumanın bir yolunu bulmuştu. Fakat 31 Ağustos 2008'de Yevloyev Moskova'ya bir ziyaretten sonra Nazran havaalanına vardığında, çevresi silahlı polisler tarafından sarılarak bir aracın içine sokulmuş ve 20 dakika sonra başından vurulmuş bir şekilde ölmesi için bir hastanenin önüne atılmış olarak bulunmuştu; bu, "Rusya'nın cumhuriyet üzerinde cinayetlerle dolu kıskacının en son örneği"ydi. Burada alıntılanmış gazeteci, Çeçenlerle "seçkin bir onur ve konukseverlik anlayışını" paylaşan ve onlar gibi Sufi Müslüman olan İnguş halkının, Moskova "bir zamanlar en sadık illerinden birini bir felaket bölgesine dönüştürmemiş" olsaydı, "özgür ve modernleşme sürecinde mükemmel bir cumhuriyet örneği" olmuş olabileceğini ileri sürmektedir.[29]

İnsan hakları grubu Memorial'in Nazran'daki ofisi, İnguşya'da polisin tam bir dokunulmazlıkla sürekli insanları kaçırması, dövmesi ve öldürmesinin, Moskova'nın Kafkasya'da istikrarın güvencesi olduğu iddiasını çürüttüğünü belirtmişti. Örneğin, Yevloyev'in ailesi, onun ölümünden ötürü suçladıkları hükümet üyelerinden intikam alacaklarını ilan etmişlerdi. Bu arada. Zyazikov, bu tür ölümlerden "İslamcı ayrılıkçıların" sorumlu olduklarını iddia etmiş, bunu, maskeli gizli polis ekiplerini, gelişigüzel bir şekilde İslamcı teröristler olarak adlandırdıkları insanları "yok etmeye" göndermenin bahanesi olarak utanmazca kullanmıştı: "Sadece 2007'de hukuk dışı şekillerde öldürülen kişilerin sayısı en az 40'ı bulmuştu... [B]u sözde teröristlerin birçoğu evlerinde veya caddede vurulmuş silahsız gençlerdi ve insan hakları grupları, Zyazikov 2002'de yönetime geldikten sonra buna ek olarak 158 kişinin daha iz bırakmadan kaybolduğunu belirtmektedir." Genç bir İnguş'un öyküsü, yaygın bir hâl almış bu durumu gözler önüne sermektedir. Ayda 35 sterline denk bir maaşla postanede ağır kutuları taşıma işine girmeden önce, hastane güvenlik görevlisi olarak bunun üç katı para kazanmaktaydı.

28. T. Lokshina, "How Chechnya came to Ingushetia", *Guardian Online*, 8 Temmuz 2008, www.hrw.org/legacy/english/docs/2008/07/08/russia19288.txt.htm.
29. Parfitt, "Moscow's secret war", s. 18.

Sorun, her gece polisin morga ölü Müslüman savaşçıları getirip atması, her yerin kan içinde kalması ve Müslümanlar kendilerinden olanı terk etmediklerinden, daha sonra ellerinde silahlarla bu cesetleri almaya gelmeleriydi. "Ölü insanların başında elimde silah olmadan ayda 100 sterline nöbet mi tutacaktım?"[30] Rusya Başkanı Dmitri Medvedev ve İnguşya Cumhurbaşkanı Zyazikov'un sürekli ifade ettikleri, İnguşya'nın kusursuz bir istikrar ve büyüme örneği olduğuna dair iddiaları tam bir fanteziydi; aynı şekilde Zyazikov'un günlük yaşamı da:

> Zyazikov, Magas (Güneş Kent) olarak adlandırılmış müstahkem bir komplekste tecrit edilmiş şekilde yaşamaktadır ama düzenli bir şekilde devlet televizyonuna çıkarak cumhuriyetindeki "gazlaştırma" ve konut inşaatı üzerine parlak raporlar sunmaktadır. Gerçek şudur ki, İnguşya... yoksul ve terör estirilen bir yerdir. Sınırdan beş altı kilometre ötede Kuzey Osetya'nın başkenti Vladikavkaz'da alışverişe çıkmış insanlar mağazaları dolaşmakta ve Vogue Café'de ara vermektedirler. Nazran ise, karşılaştırıldığında, sökülmüş kaldırımları, delik deşik yollarıyla toz içinde büyük bir köydür... ve büyümekte olan pazarı, az sayıdaki barış içinde çalışma kaynaklarından biridir.[31]

Medvedev ve Zyazikov'un İnguşya'nın başarısı fantezileri konusundaki danışıklı işbirliklerinin başlıca sebeplerinden biri, "Zyazikov'un çarpıcı seçim sonuçları sağlamasıydı." Aralık 2007'deki Rusya Parlamentosu seçimlerinde "İnguşya'dan Kremlin yanlısı Birleşik Rusya Partisi için saçma %99 oy çıkmıştı. Ölümünden önce Magomed Yevloyev bu sonuçlarla dalga geçmiş ve oy bile kullanmadıklarını söyleyen 80.000 İnguş'un (seçmenlerin yarısı) bir dilekçe örgütlemelerine yardımcı olmuştu".[32]

OSETLER, GÜRCÜLER VE RUSYA

Osetlerin, bir bütün olarak, 21. yüzyılın başında, hâlâ, Rusya'nın metropolüne tavsiye edilecek şekilde işlevde bulunmaya devam ediyor, herhangi bir ast idari birim gibi sadık şekilde davranıyor oldukları dikkate alındığında, bu yüzyılın başında Kuzey Osetler hakkında yazacak az şey olduğu düşünülebilir. Hırslı insanlar Moskova'nın çizgisini takip etmekteydi; artık Komünist Parti toplantılarına katılmıyor ama pozisyonlarını korumak veya geliştirmek için hükümet politikasına uyum sağlıyorlardı. Daha önce gördüğümüz gibi, "Çeçenler ve Osetler yerel Kafkasya topluluklarının Ruslara tavrı konusunda iki ayrı aşırı ucu temsil etmektedir: Çeçenlerin durumunda en uzlaşmaz direnişi ve Kuzey Osetlerin durumunda da en kapsamlı gönül alma."[33] Dolayısıyla,

30. *A.g.e.*, s. 19.
31. *A.g.e.*
32. *A.g.e.*
33. Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 193.

büyük ölçüde Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki emperyal otorite, yönetim ve "güvenlik" sorumluluğunu paylaşmaya dahil edildiklerinden, Kuzey Osetler "Ruslara yakın" ve güvenilir müttefikler olarak düşünülebilir. Bu bağlılıklarının ödülleri arasında Moskova'nın onları kayırması ve İnguşları Varoş İlçesi'nden hariç tutma suçuna ortak edilmelerini sayabiliriz (her ne kadar Rusların çok daha sert isteği olan, hem İnguşları hem de Çeçenleri tamamen yok etmek artık mümkün gözükmekteydiyse de).

Genelde Osetler Rus yetkililerle etkili şekilde işbirliği yapmış ve ismen Ortodoks Hıristiyanlar idiyseler de, Ruslarla eş tutulamazlardı ve klan kardeşliklerine (*teips*) bağlılıkları ve kan davasının Hıristiyanlık öncesi geleneklerine sıkı sıkıya uymaları sebebiyle son derece sağlam Kuzey Kafkasyalıydılar. Kötü bir 2002 vakası bu durumu teyit etmektedir:

> Vitali Kaloyev adında bir Kuzey Osetyalı mimar Almanya üzerinde bir uçak ile bir kargo uçağının çarpışması sonucunda karısını ve iki çocuğunu kaybetmişti... bitmiş bir insandı. Kariyerini terk etmiş, sakal uzatmış, münzevi olmuştu ve her türlü havada ailesinin... Vladikavkaz'daki... mezarlarının başında yas tutarken görülmekteydi. Ama Kaloyev... tamamen bitmemişti...

Biraz Almanca öğrenmiş ve kaza sırasında görevde olan (ama kasti bir cinayetle pek suçlanamayacak) hava kontrolörünün adını ve İsviçre'deki adresini bulmuştu; Kaloyev iki yıl sonra onu görmek için Zürih'e gitmiş ve kısa bir tartışmadan sonra bıçağını çıkartarak kontrolörü öldürmüştü. Beslan okul felaketinden sonra aynı ruh hâli içindeki Oset bir baba şöyle bir beyanda bulunmuştu: "İlk önce yas tutacağız. Ardından bunu kimlerin yaptığını bulacağız ve hepsini öldüreceğiz."[34] Kaloyev Osetya'ya döndüğünde bir ulusal kahraman olmuştu; hatta resmî düzeyde de: Kuzey Osetya hükümeti ona "kabine"sinde bir koltuk vermişti, ardından Rusların ele geçirmesi ve bağımsızlık ilanından sonra Güney Osetya'ya gitmiş ve "tüm geçici hükümet onunla kucaklaşmak için gelmiş"[35] ve bu, Gürcistan'daki Osetler ile Kuzey Osetya'dakiler arasında varolan akrabalık duygusunu göstermişti.

Bununla beraber, bir Oset olmak kolay değil, muğlak bir durumdu. Çünkü Kuzey ve Güney Osetya olarak adlandırılan iki ayrı ve yapısal olarak da farklı siyasi varlık coğrafi açıdan bitişik ama göz ardı edilemeyecek veya Gürcistan ve Rus hükümetleri arasında eşitler olarak yapılacak medeni bir müzakere olmadan yasal anlamda değiştirilemeyecek son derece temel bir siyasi ayırım içinde var olmaktaydı:

> Günümüz Osetleri Kafkas Sıradağları ve eteklerinin merkez kısmının kuzey ve güney yamaçlarında yaşamaktadırlar... [Bu sıradağ] bölgeyi iki kısma

34. S. Smith, "Caucasus caught in cycle of violence", *The Times*, 6 Eylül 2004, s. 9.
35. R. Boyes, "Revenge killer hailed as hero", *The Times*, 29 Ağustos 2008, s. 37.

ayırmaktadır: Kuzey kısmı, bugün Kuzey Osetya SSC olarak adlandırılan yeri oluştururken, güney kısmı da [GÜRCİSTAN SSC'SİNİN] Güney Osetya özerk ilini oluşturmaktadır.[36]

Büyük harflerle yazılmış ifade önemlidir ve bunun alıntıdaki (SSCB Bilimler Akademisi tarafından basılmış bir çalışma) yokluğu, "bölgeyi iki kısma ayırmaktadır" şeklindeki muğlak ifadeyle birlikte (*hangi* bölgeyi?), çalışmada hâkim olan saklama ve Gürcü karşıtı eğilimi ele vermektedir. Bir sonraki paragraf bu önemli gerçeği açıkça ifade etmektedir: "Kuzey Osetya ÖSSC"sinin güneyinde *Gürcistan SSC*'si (italikler eklenmiştir) vardır. Kuzey bölgesi (eski Oset ÖSSC'si) açıkça Rusya Federasyonu içinde etnik bir kurucu cumhuriyettir; oysa güney benzeri "Güney Osetya" (daha alt ÖB sıralamasıyla daha ufak bir bölge) Bolşevik Devrimi'nden beri olduğu gibi Gürcistan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Gürcistan, SSCB'nin 1993'te parçalanarak dönüştüğü uluslararası düzeyde tanınmış bağımsız devletlerden biridir. Çeşitli büyüklüklerdeki etnik bölgelerin 1918-36 arasında Stalin'in yönetimi altında gerçekleşmiş karışık adlandırılması, bir yandan Rus imparatorluğunun çok sayıdaki küçük nüfuslu topluluklarına adil bir tanınma sağlarken, bir yandan da saklı sorunlara dair özellikle etkili bir miras bırakmıştı. Bunların arasında en "yüklü" olanlardan biri, Gürcistan'ın Gori'nin kuzeyindeki dağlardaki bu alanın (burada tecrit edilmiş Oset paketleri yüzyıllardır var olmuştu) "Güney Osetya Özerk İli" olarak tanımlanmasıydı; Gürcistan'ın Tiflis'teki Gürcistan SSR hükümeti tarafından yönetilen ayrılmaz bir parçası ama aynı zamanda kendi yerel yönetimi olan ve Moskova'daki Yüce Sovyet'e beş temsilci gönderen bir yer. Diğer yandan, dağların kuzeyindeki daha büyük Oset topluluğuysa ilk başta 1921'de RSBSC içinde iki farklı "Etnik Bölge" olarak belirlendikten daha sonra, Moskova'ya on bir temsilci gönderen tek bir ÖB şeklinde (1936'da ÖSSC statüsüne "yükseltilmişti") birleştirilmişti.[37]

Nispi büyüklüklerinden, Kuzey Osetya'nın (1989'da 53.664 km² ve 634.428 kişi) Oset halkının daha önemli anayurdu olduğunu ve daha küçük Güney Osetya'nın (26.161 km² ve 98.527 kişi) Gürcistan Cumhuriyeti içinde garip bir topluluk paketi olarak daha ilsel oluğunu düşünebilir. Bununla beraber, güney bölgesinde yaşayan "Gürcü" Osetlerin hepsi orada kalmamıştı: Gürcistan nüfusundaki payları, birçoğu göçmenler olarak tüm Gürcistan'a dağıldıkları için 1926'da %53'ten 1989'da %39'a inmişti. Genelde kentlere yerleşmişlerdi; en büyük yoğunluk Tiflis'teydiyse de, yerleştikleri hiçbir yerde ne farklılıklarını öne çıkarmışlar ne de herhangi bir ayırımcılıkla karşılaşmışlardı ve Gürcüler tarafından

36. *Istoriya Severo-Osetinskoy*, [C. I], s. 9.
37. Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 183.

iyi komşular olarak bilinmişlerdi. Gürcistan'ın her yerinde Osetler için okullar açılmış ve birçoğu yükseköğrenim görmüş, iyi işler edinmişti. Osetler sadece her iki dili iyi konuşmakla kalmamış ama birçoğu Gürcü dilini anadilleri olarak görmüş ve Gürcülerle evlenmişti.

Diğer yandan, Gürcistan'ın kendi "özerk illerindeki" "Güney Osetler" kendilerini Kuzey Osetya'daki hemşerileri kadar iyi Osetler olarak görmekteydi; çünkü orada Rus dilinin çok yaygın olduğunu, "1988'e kadar tek bir Oset okulu olmadığını", oysa Güney Osetya'da "1990'da... Osetçe öğreten doksan okul olduğunu" ve "başkenti" Tshinvali'de bir öğretmen meslek okulu, Gürcü Bilimler Akademisi'nde bir dal, bir devlet kütüphanesi ve diğer kültürel kurumlar bulunduğunu ve Gürcistan'da kişi başına Kuzey Osetya'dakinden daha fazla Osetçe kitap yayınlandığını biliyorlardı. "Tüm bunlar Gürcistan'daki özerk bölgede yaşayan Osetler arasında daha yüksek bir ulusal özkimlik olduğunu göstermekteydi."[38]

"Güney Osetlerin", bir tür sürgünler olarak, ulusal kültürlerine özellikle daha fazla önem vermeleri anlaşılır bir durumdu, her ne kadar Vladikavkaz'a 110 km'den daha yakın bir mesafedeydilerse de. Gürcistan'ın tamamında 164.055 Oset vardı ve nüfusun %3'ünü oluşturmaktaydılar; ama Güney Osetya ÖB'sinde (daha önce Gürcistan'ın Cava ili) her bir Gürcü'ye karşılık iki Oset vardı[39] ve 43.000 kişilik nüfusuyla Tshinvali'de Osetlerin nüfusu 31.500 (%75) idi.[40] Açıkça bu güneyliler özellikle yurtsever, hatta ulusalcı, özel bir Oset kategori oluşturmaktaydı; oysa Gürcistan'ın Oset ilinin kuzey sınırı açısından bakıldığında, "Oset akademisyenleri hiçbir zaman Gürcistan ile Osetya arasında, Büyük Kafkas Sıradağı ve Daryal Geçidi'ni izleyen doğal sınırı tartışmaya açmamıştı."[41] Diğer bir deyişle, Gürcüler gibi Osetler de (ve hem tarihsel hem de idari gerçekleri bilmek isteyen herkes) "Güney Osetya"nın Gürcistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve Gürcistan'ın "Rusya" Kuzey Kafkasyası'yla sınırının Büyük Kafkas Sıradağı'ndaki doruk ve tepelerden geçtiğini (kesinlikle "Güney Osetya"nın güney sınırından geçmediğini) biliyordu.

Kuzey ve Güney Osetya'yla ilgili başka bir basit gerçek de, "Stalin'in federal yapısı tarafından suni bir şekilde" *değil,*[42] doğa tarafından bölündüğüydü; Kafkas Sıradağı, yazları karsız olan geçitler seviyesinde 2.800 ile 5.000 metreye yükselmektedir ve 5.300 ile 6.200 metre arasında birçok doruk vardır. Bu doğal ayrımı bir eşeğin geçeceği büyüklükteki

---

38. Gachechiladze, *New Georgia,* s. 86-8.
39. Toplam nüfus, 65,232 (%66.2) Oset ve 28.544 (%29,0) Gürcü dahil 98.527 idi: Census 1989, Minneapolis, kıs. 1, Tablo 14, s. 444, 466; *Pravda,* 29 Nisan 1989, s. 2.
40. Gachechiladze, *New Georgia,* s. 88.
41. V. Abayev, "The tragedy of South Osetia: the way to agreement", *Nezavisimaya gazeta,* 22 Şubat 1992, Gachechiladze, *New Georgia,* s. 86-7'de alıntılanmıştır.
42. Birch, "Ossetia: a Caucasian Bosnia", s. 44.

bir geçitten geçmek her zaman bir tür kahramanlık girişimiydi ve bu, 20. yüzyılın sonuna kadar birinin diğerinden ayrıldığı bir tecrit duygusu yaratmıştı. Bu iki Oset topluluğu "tekrar birleşme" de talep edemezdi; çünkü hiçbir zaman tek bir topluluk veya resmî bir bölge oluşturmamışlardı. Fakat 1921'de kurulmuş Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile 1921'de yaratılmış "Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti" arasındaki sınır tartışmasız anayasal bir gerçeklikti.[43]

Heybetli dağ engeline rağmen, iki ayrı Oset bölgesi arasındaki iklim ve ekonomi farklılıkları azdı ve temel yüksek irtifa ve düşük sıcaklık faktörleri her iki taraftaki dağlık ve ormanlık kısımlarda ortaktı. İklimde Güney Osetya güneyli konumundan dolayı biraz avantajlıydı ama topraklarının sadece %10'u tarıma uygundu; diğer yandan, kuzeyde verimli Terek Ovası'na uzanan iki kat daha büyük bölgesiyle Kuzey Osetya'da birçok tahıl, meyve ve sebze yetiştiriliyordu ve fazlaca sanayi ve epeyce yüksek bir kent nüfusu yoğunluğu vardı.[44]

GÜRCİSTAN: KUZEY KAFKASYA TEMASLARI VE PUTİNCİ SALDIRGANLIK

Osetler, Gürcistan'ın uzun süredir bağlantısı olan tek Kuzey Kafkasya topluluğu değildi. 21. yüzyılın ilk on yılının olayları gelişirken kendisini tekrar öne sürmüş bir gerçek, Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya (bu çoğu kez Rus terimi Transkafkasya şeklinde yanlış adlandırılmıştır) şeklindeki coğrafi ayrımın geçerliliğine rağmen, bu bölünmenin mutlak olmamasıydı. Mtkvari Vadisi'nin Kartvellilerinin her zaman kuzeydoğu ilçelerinin (Tuşeti, Hevsureti, Pşavi, Moheve ve Mtiuli boyları) geçit ve vadilerinde yaşayan dağlık Gürcülerle temasları olmuştu ama bunların ilerisiyle bile, Aragvi Vadisi'nin doğusunda yaşayan İnguş ve Çeçenlerle (Gürcülerin daha önce Kistler olarak bildikleri) uzun süre öncesine dayanan bir ilişkileri vardı. Bir Gürcü Bilimler Akademisi sempozyumu, Vaynahlar ile Doğu Gürcistan dağ boyları arasında, yükseklerde bulunan patikalar ağı sayesinde ekonomik, siyasi ve kültürel düzeylerde var olmuş iyi komşuluk ilişkilerini anlatmaktadır. Vaynahlar arasındaki Gürcü Hıristiyan etkisi, misyonerlik faaliyeti ve okuryazarlıkla tanışma da dahil 11. yüzyıla gitmektedir.[45]

---

43. Benzer şekilde tekboyutlu olan, daha önceki bir yazarın "İki Oset bölgesi birbirlerine bitişiktir ve bu ikisini tek bir Özerk Cumhuriyet hâlinde birleştirmek mantıklı olacaktır" görüşüdür; bu görüş, bu yazarın bölgeleri düz bir harita üzerinde gördüğünü ve topografik kabartma konusunda ve bu durumun dayattığı gerçek hareket zorluklarıyla ilgili bilgisinin olmadığını göstermektedir: Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 191.
44. Kalesnik (Der.), *Sovetskiy Soyuz. Rossiyskaya Federatsiya. Yevropeyskiy Yugo-Vostok*, s. 665-6, 675-6; Kalesnik, *Sovetskiy Soyuz. Gruziya*, s. 273.
45. A.I. Shavkhelishvili, "Iz istorii vzaimootnosheniy mezhdu gruzinskim i checheno-ingushskimi narodami s XVI v. po pervuyu polovinu XIX v.", Togoshvili (Der.), *Gruzino-Seve-*

Zorlu araziye rağmen, her iki bölge de sadece Aragvi ve Terek vadilerinin batısındaki iyi bilinen geçitlerle değil, aynı zamanda Gürcistan'ın uzak köşesinde, Alazani Nehri'nin yukarı kısımlarının ötesine uzanan boğazın bulunduğu yüksek dağlar arasında (5.000 metreye kadar yükselen) Şatili ve Argun Vadisi üzerinden Çeçenistan'a giden kaba ama önemli bir yoldan da birbiriyle bağlantı sağlamaktaydı. 20. yüzyılın sonunda Rusya'nın Çeçen halkına karşı ilk savaşı geçici olarak durduğunda, Çeçenler sınıra giden yolun en yüksek ve en kaba kısımlarını geliştirmeye girişmişti; Gürcü hükümetinin bu geliştirilmiş yolu Şatili ve ötesine, Pankisi'ye doğru sürdüreceğini ümit etmişlerdi. Böylece Gürcistan'ın, Çeçenistan ile Pankisi Boğazı barınağı arasındaki bu kaçış yolunu (ve diğer gayriresmi, çoğu kez kaçak mal veya siyasi şüpheli trafiğini de) açık tutma çabasına cesur ama dikkatli katılımı başlamıştı; Pankisi Boğazı sığınağında, evsiz mülteciler veya gezgin Müslüman propagandacılar barınak, sınırlı yemek, yatak, tıbbi yardım veya yeni üye bulabilmekteydi:

> Rusya, 1993'te Gürcistan'dan kopmaya çalışmış Abhazya çevresindeki gönülsüz ablukasının karşılığında Gürcistan'dan Çeçenistan'la olan sınırını kapatmasını istiyordu. Gürcistan büyük kuzey komşusunu sinirlendirmek ile zorlu Çeçenleri kızdırmak arasında kalmıştı... [Fakat] Gürcülerin Çeçenlerin Rusya'ya karşı yürüttüğü kahramanca savaşa saygısı vardı. Ve Gürcistan'ın liderleri Çeçenistan'ın bölgenin güvenliğinde çok önemli olduğunu görüyorlardı.[46]

Moskova ayrıca "İslamcı teröristlerin" Çeçenistan ve Gürcistan'a yerleştikleri söylentilerine de önem vermekteydi; örneğin bir 1999 raporu, Suudi el-Kaide lideri Ebu Havs'ın, Pankisi Boğazı'nda olduğunu, burada talim kampları, kurduğunu, bir hastane açtığını ve bir cami inşa ettirdiğini bildirmekteydi.[47] Fanatik İslamcıların bir bakıma boğaza yerleştikleri bilgisinin teyidi, Tiflis'teyken "kadınların Pankisi Boğazı'nda başörtüsü takması ve uzun kıyafetler giymesi gerektiğini" ve "aşırı Vahabi grubunun komşu köy Duysi'de bir camisi olduğunu" öğrenmiş bir Ermeni gazeteciden gelmişti.[48] Bu arada Gürcüler Tiflis'te bir gayriresmi Çeçen konsolosluğunun varlığına da hoşgörü göstermekteydi:

---

rokavkazskiye vzaimootnosheniya, s. 66-7, 74-5, 83-91; ayrıca bakınız, Togoshvili, "Voprosy"; L. Yu. Margoshvili, "K voprosu o pereselenii vaynakhov na territoriyu Gruzii", *a.g.e.*, s. 121-133; M.V. Kantaria, "Iz istorii khozyaystvennogo osvoyeniya Pankisskogo ushcheliya kistami", *Kavkazskiy etnograficheskiy sbornik*, VII, Tiflis, 1988, s. 25-41; L.K. Khutsishvili, "Svyatilishche sv. Georgiya v sele Birkiani (Pankisskoye ushcheliye)", *a.g.e.*, s. 60-5.
46. "On the Chechen road, to Georgia", *The Economist*, 24 Ekim 1998, s. 56; "Action replay in Chechnya?", *The Economist*, 9 Ekim 1999, s. 26.
47. "Chaos in the Caucasus: Russia and Islam", *The Economist*, 9 Ekim 1999, s. 25-32; M. Franchetti, "Saudi killer spearheads Chechen war", *The Sunday Times*, 13 Mart 2005, s. 27.
48. Vahan Ishkhanyan, "A world away from Europe: Pankisi gorge shows another face of Georgia", armenianow.com, 19 Mayıs 2009.

> Muhtemelen dünyadaki en ufak konsolosluktu... İki oda, eskici dükkânından mobilyalar ve büyük bir bayrak... savaş hâlindeki Çeçenistan'ın dış dünyayla resmî olmaya en yakın bağıydı. Çeçenistan elçisi Hızır Aldamov diplomatik belirsizlik içindeydi: Gürcü yetkililer onu resmen tanımamakla beraber sık sık kendisine danışmaktaydı... Sayın Aldamov'un... Gürcistan'la... sadece... 87 km uzunluğundaki... Çeçenistan sınırını açık tutmak gibi... dikkate alması gereken önemli meseleler vardı. Şu âna kadar Çeçenler hâlâ buradan istedikleri zaman iyi kötü geçebilmekteydi; tabii karlı dağlardan geçen patikalardan geçebilecek kadar formda olduklarını ve Rus hava kuvvetlerini atlattıklarını varsayarsak.[49]

Çeçenleri avlama ve yok etme çabalarında amansız olan Ruslar gerçekten de Pankisi Boğazı'na dehşet salmak, buraya sığınmaya çalışan bulabildikleri savaşçıları (veya kadın ve çocukları) öldürmek için Gürcistan topraklarının derinliklerine bombardıman uçağı göndermeye başlamıştı (sadece Temmuz-Ağustos 2002'de 6 kez). "Karalar içinde bir dul olan ve büyük bir kek getiren Zia" tarafından burada bir düğüne götürülmüş bir *The Economist* muhabiri, Pankisi Boğazı'nda tehlike ve günlük yaşamın iç içe geçmişliğine dair izlenimlerini aktarmıştır. Her ne kadar Rusya burada yüzlerce Çeçen savaşçısının olduğunu iddia etmiştiyse de, muhabir sadece mülteciler görmüş ve Gürcü polisiyle karşılaşmamıştı.[50]

YENİ GÜRCİSTAN VE ESKİ SORUNLAR

Ocak 2004'te Cumhurbaşkanı Şevardnadze'nin halefi 37 yaşındaki Mihail Saakaşvili'nin seçimleri kazanmasıyla Gürcistan yeni bir yaşam hakkı kazanmıştı. Saakaşvili Gürcistan tarihinin dramatik bir döneminde büyümüştü: Rus KP'sinin baskıcı rejiminin gerileme ve çöküşü, Zviad Gamsakhurdia'nın Gürcü bağımsızlığını ilanı ve iç savaş başlatan ulusalcı bir diktatör olarak 1989-92'deki düşüşüne kadarki yönetimi. Saakaşvili, 20. yüzyıl Batı Avrupa ve Amerika medeniyetinde cisimleşen liberal değerlere yönelmiş özgürleştirilmiş bir kuşağa aitti. Yeni bağımsız olmuş Sovyet sonrası Ukrayna'da Kiev Üniversitesi'nde 1992'de hukuk bölümünden mezun olmuş olan Saakaşvili, bir Amerikan yardımseverlik vakfının eski SSCB'nin "öne çıkan yurttaşları"na, kendi ülkelerinde "demokratikleşme ve pazar ekonomisine geçişi" geliştirme amaçlı verdiği ABD'de yüksek lisans öğrenimi fırsatından yararlanmıştı.[51] Bu onun 1993-5'te Columbia ve George Washington

---

49. "Chechnya's war frightens the Caucasus", *The Economist*, 30 Ekim 1999, s. 49-50.
50. "A Chechen machine-gun wedding", *The Economist*, 22 Haziran 2000, s. 49; A. Lagnado, "Georgia raids strain Bush-Putin ties", *The Times*, 26 Ağustos 2002, s. 13.
51. Edmund S. Muskie Foundation, Burs programı, www.Muskiefoundaion.org/fellowships.html.

üniversitelerinde okuyarak hukuk doktorasıyla mezun olmasını sağlamıştı. Saakaşvili'nin Gürcistan'ın en yüksek makamına yükselmesi hemen olmamıştı; çünkü Sovyet Rusya'dan miras alınmış geleneksel kaygı ve idari uygulamaları temsil eden Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze hâlâ bu makamdaydı.

Saakaşvili'nin bu sıradaki en yakın ilişkileri arasında, Tiflis Üniversitesi biyoloji mezunu ve Gorbaçov hükümetinin özgürleştirici yıllarında kurulmuş Gürcistan'ın Yeşil Partisi'nin kurucu üyelerinden Zurab Zhvania (Gürcistan'ın en kentli, zeki, kurnaz ve deneyimli siyasetçilerinden) vardı. 1995'te 32 yaşında, parlamento seçimlerini mutlak çoğunlukla kazanmış Gürcistan Yurttaşları Birliği'nin lideriydi. Şevardnadze onu meclis başkanı olarak atamış ama kısa süre sonra hükümetin özellikle yolsuzluğa karşı radikal reformlar gerçekleştirmede başarısızlığa uğraması sonucunda Zhvania makamını Saakaşvili'ye teslim etmiş ve kendisi de 2005'teki zamansız ölümüne kadar yeni Birleşik Demokratlar Partisi'nin başına geçmişti.[52]

Bu sırada önemli bir ilerleme erkek egemen Gürcistan'da kadınların siyasete girmesiydi. Şevardnadze ile Saakaşvili arasındaki dönemde geçici cumhurbaşkanı, iki çocuk annesi ve hem Tiflis hem de Moskova üniversitelerinden uluslararası siyasetten mezun, Batı değerleri savunucusu ve Gürcistan'ı Avrupa Birliği ve NATO örgütünün bir üyesi olarak öngörmüş Nino Burcanadze'ydi. Gürcistan siyasetinde, sonunda Saakaşvili'ye muhalif olarak önemli bir rol oynamaya devam edecekti.[53]

Bu komünizm sonrası yeni Gürcü kuşağının Şevardnadze'nin cumhurbaşkanı olarak sekiz yıllık dönemini ele geçirerek sona erdirmesine izin veren Kasım 2003'deki olaylar "Gül Devrimi" olarak bilinir: Şevardnadze, büyük ölçüde kendi lehine "fena şekilde ayarlandığı" düşünülen bir seçimden sonra 22 Kasım'da göreve başlama töreni için parlamento binasına gitmişti. Fakat Mihail Saakaşvili, yanında muhalefet partilerinden üyelerle birlikte (ellerinde, Ukrayna'daki son "Turuncu Devrim"den esinlendiklerini ilan ettikleri güllerle birlikte) salona dalarak işlemleri durdurmuşlardı. Şevardnadze ve korumaları kaçmış, bunun hemen ardından olağanüstü hâl ilan etme girişimi başarılı olmamış ve Ocak 2004'te tekrarlanan seçimde Saakaşvili ezici bir çoğunlukla seçimleri kazanarak Gürcistan cumhurbaşkanı olmuştu. İlan ettiği hedefler arasında, ücret ve yaşlılık aylıklarını iyileştirme, yoksullara sosyal hizmetler sağlama, devlet gelirini artırma ve yolsuzluğu sona erdirme vardı. Fakat Gürcistan'ın demokratik hevesine rağmen, uzun süredir varolan fazla

52. L. Fuller, "Georgia: a look back at Zurab Zhvania's career", *RFE/RL*, 3 Şubat 2005, rferl.org/content/article/1057252.html; "Zurab Zhvania", Wikipedia.
53. "Nino Burjanadze", Wikipedia.

oy atma geleneği ortadan kalkmamış ve Saakaşvili'nin verilmiş oyların %96'sını aldığı belirtilmişti.[54]

2008'de bir sonraki seçimler yapıldığında, oy rakamları daha normal idi; Saakaşvili oyların %52'sini ve rakibi L. Gaçeçiladze %25'ini almıştı ve yolsuzluk oranının genelde "ciddi bir düzeyde düştüğü" söylenmişti. Ayrıca Dünya Bankası Grubu da (azgelişmiş ülkelere kredi ve diğer yardımlar sağlayan sorumlu bir uluslararası kurum) aşırı yapmacık bir şekilde, Gürcistan'ın "dünyada bir numaralı ekonomik reformcu" ve "iş yapma kolaylığı" açısından komşu ülkeler arasında yüksek bir düzeyde olduğunu rapor etmişti.[55] Bununla beraber, her ne kadar Gürcistan siyasi açıdan Batı tarafından kayırılıyor ve ABD'yle ilişkileri iyi idiyse de, Cumhurbaşkanı Saakaşvili'ye dair algılar değişkenliğinden ötürü (muhtemelen sık rastlanan bir Gürcü eğilimi) tedbirliydi. "Çoğu kez ABD'yi hazırlıksız yakalamış... 'diplomatik açıdan korunmasız'" bırakmış riskli hareketlerde bulunma eğilimiyle "idaresinin zor olduğu" düşünülmekteydi.[56] Bu Birleşik Devletlerle bağlantılı değil, Gürcistan'ın kendi içindeki eylemlerinin birçoğuyla ilgili olarak olmuştu.

Saakaşvili'nin kamu desteğini sağlamaya çalıştığı ilk tedbirler arasında, onun Gürcü yurtseverlik simgelerinin kutlanması olmuştu. 26 Ocak 2004'te başkanlık görevini kabul töreninin hemen ardından, Gürcistan'ın Haçlılarla ilişkisini ima eden, beyaz zemin üzerine beş kırmızı haçlı yeni bir ulusal bayrak kabul edilmişti.[57] Bir sonraki gün, Kvaşveti Aziz George Kilisesi'nde Gürcistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Zviad Gamsakhurdia'nın itibarını, onun "büyük bir devlet adamı ve yurtsever" olduğunu ilan ederek iade etmişti ve "onun devrilmesinin hâlâ varlığını sürdüren siyasi etkilerini çözmek" ve "[Gürcü] toplumundaki bölünmüşlüğü sona erdirmek" için, bedeninin, Tiflis'e gömülmesi amacıyla Çeçenistan'dan getirilmesi ve Tiflis'in merkezî caddelerinden birinin yeniden adlandırılmasına hükmedilmişti.[58]

Daha önce gördüğümüz gibi, 20. yüzyılın sonunda yerleşik SSCB düzeninin yıkılması dikkate değer düzeyde özgürlük getirmiş ama

---

54. BBC News, "Georgia remembers Rose Revolution", newsvote.bbC.co.uk; "Eduard Shevardnadze", Wikipedia, Mayıs 2009, "Rose Revolution", Wikipedia.
55. "Mikheil Saakashvili", Wikipedia; *Whitaker's Almanack,* 2007, s. 742.
56. M. Champion, "US ally proves volatile amid dispute with Russia", *Wall Street Journal,* 9 Eylül 2008, "Mikheil Saakashvili", Wikipedia'dan alıntılanmış.
57. Beyaz arka planının üzerine sade bir kırmızı haç ve köşelerde dört kırmızı haç şeklindeki Gürcü bayrağı genelde Malta ve Sen Jan Şövalyeleri'nin (basitçe kırmızı arka plan üzerine beyaz bir haç) veya Kudüs Şövalyeleri'nin (beyaz bir arka plan üzerine altın rengi haç "arma" ve köşelerde de dört altın rengi haç) armalarını hatırlatır. Şövalyelik ve bununla ilişkili arkaikleştirici kavramların, Zviad Gamsakhurdia ve yandaşları tarafından tercih edildiği anlaşılmaktadır: "Flag of Georgia", 27 Mart 2009, www.crwflags.com/FOTW/FLAGS/ge.html; S. Slater, *The Illustrated Book of Heraldry: an International of Heraldry and Its Contemporary Uses,* Londra, 2002, 2003, 2006, s. 73, 76-7, 146-7, 152-3.
58. "Mikheil Saakashvili", Wikipedia; L. Urushadze, "Zviad Gamsakhurdia", www.wikinfo.org, 6 Haziran 2009.

aynı zamanda Gürcistan Cumhuriyeti'nde bastırılmış etnik kinlerin de belirmesine sebep olmuş, komşu topluluklar arasında çatışmalara ve karşılıklı olarak birbirlerini suçladıkları hırsızlıklara yol açmıştı. 1990'ların başlarında başlamış Abhazya'daki iç savaş, Rus kuvvetlerinin, "barış gücü" kisvesi altında Gürcistan'a girmesini getirmişti; Rus kuvvetlerinin, Gürcülere topyekûn boyun eğmeye karşı Abhaz direnişini artırmış olma ihtimali varsa da, esasen onların kendi bağımsız anayurtlarını oluşturmalarını önlemiştiler.

Cumhurbaşkanı Saakaşvili'nin makamının ilk ayları sırasında iç diplomasideki başlıca bir başarısı, Acaristan'ı Gürcistan'la yeniden birleştirmesi olmuştu. Bu güneybatı ilinde durum, 1990'larda bir tanığın anlattığı gibi özgün ve şaşırtıcıydı:

> Yeni Kafkasya'nın en zengin nüfuzlu kişilerinin, Karadeniz'in yanında garip ama muhteşem bir soyluluk teşhiri içinde bir İtalyan operası gecesi düzenlediklerinde, bu, dünyanın bu köşesinin Rus Devrimi'nden beri gördüğü muhtemelen en iyi giyinilmiş geceydi. Tüm elçiler ve generaller... zengin ve yozlaşmış olanlar eski Tiflis'in kibar balkonlarını ve Bakû'nun kodaman saraylarını terk ederek uçakla sera başkenti Batum'a, yarı bağımsız Acaristan tımarına gelmişlerdi. Gösteri, firavunların Mısır'ında geçen Verdi'nin Aida'sıydı; ama bir süre sonra asıl firavunun, Acaristan Özerk Yüce Konseyi başkanı Aslan Abaşidze olduğu anlaşılmıştı. Şık diktatör bu yeşil, buğulu ve verimli toprakları Sovyetler Birliği 1991'de dağıldığından beri yönetmekteydi. Fakat bu parıltılı gecenin amacı, konuklara onun burayı 1453'ten 1878'e kadar yönetmiş bir Beyler ailesinin, yerel küçük prenslerin oğlu olduğunu anımsatmaktı. Bir anda onları silmek ve tekrar geriye uçakla göndermek, bir doğu hükümdarının gerçek tarzını gösteren bir hareketti...
> Opera saat 5'te başlayacaktı. Abaşidze içeri girdiğinde bir anda sessizlik olmuştu. Korumalarıyla kuşatılmış bir hâlde konukların ortasına oturmuştu. Bir suikast düzenlemenin tek yolu konukların yarısını da öldürmekti. Abaşidze şu âna kadar zaten, boyundan vurulduğu zaman da dahil olmak üzere on girişimden sağ çıkmıştı.
> "Burada benim amacım serbest limanımız Batum'da Avrupa kapitalizmi yaratmak. Biz konuşmuyoruz. Biz yapıyoruz" diye iddia etmişti. Sadece trenler zamanında hareket etmekle kalmıyor, operalar da uyum içinde ve oyuncular parıltılı firavun kostümleri içinde kusursuzca hareket ediyorlar... Perdeler kapanırken konuklar çılgınca alkışlamaktaydı... ama Abaşidze çoktan parlak Mercedes'inin içinde, ardında korumalarını taşıyan iki ciple birlikte, aşırı bir süratle başka bir ziyafet için Intourist oteline doğru yola koyulmuştu.[59]

1938'de doğumlu Abaşidze 1995'e geldiğinde sadece Acaristan Yüce Sovyeti'nin başkanı ve Gürcü Parlamentosu'nun başkan yardımcısı olmakla kalmamış, üyelerinin bir kısmı Kasım 1995 seçimlerinde koltuk

---

59. S.S. Montefiore, "Black Sea pharaoh builds a pyramid of power", *The Times*, 19 Mart 1995, s. 18.

kazanmış, "Acaristan Tüm Gürcistan'ın Yeniden Canlanmasının Birliği" adında bir siyasi parti kurmuştu.[60] Ayrıca bir sanayi girişimcisiydi. Britanyalı başka bir gazetecinin sözleriyle,

> Komünizm sonrası çocuk yuvalarında parlak beyaz mermer alışılmamış bir görüntüdür. Norm, dökülen betondur. O hâlde Acaristan... alışılmamış bir yerdir. Gariplik kendisini, yavaş yavaş, başkent Batum hakkında yabancılara özel bir resmî turda göstermektedir... spor salonu... bilgisayar salonu ve yüzme havuzuyla dolu bir satranç sarayı ve olağanüstü yeni bir çocuk yuvası. Gözlerinizi İtalyan mermerinden kaçırmayın ve kaotik, yoksul Gürcistan'ın (veya en azından onun bu parçasının) bir gün, ifade ettiği AB'ye katılma arzusunu gerçekleştireceğini düşünmek tamamen hayalcilik olarak görülmemeli. Bu yapboz saraylarını inşa eden şirketin sahibi cumhurbaşkanının oğludur. Gerçekten de Acaristan'ın en göze çarpan özelliği cumhurbaşkanı ve ailesinin her yerde olmasıdır.[61]

Ayrıca pahalı sürat motorlarını da seven Abaşidze, 2000'de güvertesinde bir makineli tüfekle ve cumhurbaşkanının favori beyaz derisinden yapılmış havalı mutfak artı kokteyl salonuyla bir bahriye kotrası da yaptırmaktaydı. Bu saatte 68 mil yapacak ve maliyeti 1,2 milyon ABD doları olacaktı. Fakat Abaşidze müsrif olmadığını iddia ediyordu: "İnsanlara gelecekte nasıl yaşayacaklarını göstermek istiyorum" diyordu. "Acarlar, Gürcistan'da onların yaşadıkları kısmı 1990'larda Kafkasları sarsmış iç savaşların dışında tutmuş olduğu için ona kesinlikle minnettardı. Ve bölgenin geri kalanının acınası standartlarına göre, işler nispeten iyi gidiyordu: Ücretler zamanından ödeniyor; elektrik ve ısıtma epeyce sık vardı." Siyasete gelince,

> "Bazı muhalefet partilerimiz oldu ama bunun bir yere varmadığını görerek vazgeçtiler" diyor şakşakçı yerel medyadan bir gazeteci. Cumhuriyet, cumhurbaşkanlığı sarayının çevresindeki muhafızların, bir ziyaretçi ana girişe nasıl gidileceğini sorduğunda sinir yaptıkları bir polis devletidir. Sayın Abaşidze'nin, Gürcü hükümetinin aksine, kapatma gereği görmediği bir Rus askerî üssü başka bir güvenlik katmanı sunar ... [Onun] gözü Gürcistan cumhurbaşkanlığının kendisindedir... Bu biraz zorlamak olabilir. 400.000 Acarı sorunsuz idare etmektedir ama harap Gürcistan'da 5,3 milyondan fazla insan mutlu olmak için birkaç yeni bina ve bir kişilik kültünden daha fazlasına ihtiyaç duyacaktır.[62]

Bu, Azerbaycan'ın Hazar petrol yataklarında üretimin çok arttığı ve Bakû petrolünü Rusya'dan geçmeyen bir yolla dış dünyaya aktaracak

---

60. Uluslararası Kriz Grubu, "Saakashvili's Ajara success: repeatable elsewhere in Georgia?", 6 Şubat 2004, www.crisisgroup.org.
61. "Ajaria: nuttily naughty", *The Economist*, 28 Ekim 2000, s. 53-4.
62. *A.g.e.*

bir boru hattı döşeme ihtiyacının olduğu bir dönemdi. Bir süre en tercih edilen güzergâh Bakû'dan başlayıp Gürcistan üzerinden geçerek ulaşılan Acaristan'daki Poti yakınındaki Supsa'da yeni inşa edilmiş terminaldi (buna British Petroleum da dahildi) ve buna yeni bir yolcu demiryolu da hizmet edecekti. Hem petrol hem de yolcular buradan denizyoluyla Karadeniz üzerinden Ukrayna'da İliçevsk'e ve oradan da karadan Batı Avrupa'ya geçirilecekti. Fakat Rusya'yla ilişkilerin hoş olmamasından ötürü bu tasarı terk edilmiş ve onun yerine Tiflis ve Kuzeydoğu Türkiye üzerinden Akdeniz'de birçok Avrupa ülkesine erişimi mümkün kılan bir liman olan Ceyhan'a kadar bir kara boru hattı tercih edilmişti.[63]

Abaşidze, Tiflis'in hoşgörü göstermesi gereken basit bir eksantrik yerel despot değildi; çünkü "büyük ölçüde merkezî Gürcü hükümetini önemsememiş ve birçok kişi tarafından Rus yanlısı bir siyasetçi olarak görülmüştü". Her ne kadar Acaristan görünüşte renkli idiyse de, Abaşidze'nin sözünün yasa olduğu "bir azgın suç alanıydı". Nisan 2000'de Gürcü parlamentosu Acaristan ÖSSC'sine özerk cumhuriyet statüsünü vermiştiyse de, bağımsız Gürcistan'ın geri kalanıyla ilişkisi tanımlanmamış bir hâlde kalmıştı. Abaşidze rejimi yerel yasaların merkezî Gürcü hükümetinin yasalarından önce geleceğini ileri sürmüş ama Gürcü hükümeti, Acaristan yetkililerinin yasal olmayan ve demokrasi karşıtı faaliyetine meydan okumaya, söylenene göre, açık ayrılıkçılıktan kaçınmaya çalıştığı için çekinmişti. Bunun sonucunda, Kasım 2003'de Acaristan'daki seçimlerde yolsuzluk, alışılageldiği üzere yaygın olmuş ve Abaşidze'nin "Demokratik Yeniden Canlanma Birliği" bir kez daha oyların %95'ini almıştı.

Bu arada Tiflis'te Şevardnadze cumhurbaşkanlığından feragat etmiş ve 4 Ocak 2004'te Mihail Saakaşvili, onu kısa süre sonra Gürcistan cumhurbaşkanı yapmış seçimleri kazanmıştı. İlk girişimlerinden biri, yolsuzluk yapan memurları el koydukları vergi ve gümrük harçlarını geri vermeye zorlayarak ve yasadışı Abaşidze yanlısı milisleri silahsızlandırarak Acaristan'daki durumu düzene sokmak olmuştu.[64] Fakat milisler Gül Devrimi'nin Acaristan'a ithal edilmesine direnmeye kararlıydı; Saakaşvili bunu, Mart'ta bir seçim kampanyası için Abaşidze Moskova'dayken bu ili ziyaret etmeye kalkıştığında Çoloki Nehri'nden erişiminin bloke edildiğini gördüğünde anlamıştı; sınır muhafızları geçmesine izin vermeyi reddetmiş ve onu dışarıda tutmak için üç köprünün havaya uçurulduğunu söylemişti. Bu Gürcistan'ı iç savaşın eşiğine getirdiğinden,[65] Saakaşvili Acaristan'a ekonomik ambargo koya-

63. *The Times*, 10 Ekim 1995, s. 13; *The Economist*, 17 Nisan 1999, s. 57, 60.
64. Global Security, "Ajaran Autonomous Republic", 27 Nisan 2005, www.globalsecurity.org/military/world/war/ajara; "Mikheil Saakashvili", Wikipedia.
65. G. Gogia, "Georgia's woes are far from over", *The Guardian*, 26 Mart 2004, guardian.

rak karşılık vermişti. 16 Mart'ta bir toplantı düzenlendiğinde Abaşidze, Saakaşvili'nin ekonomik yaptırımları kaldırması karşılığında özgür ve adil seçimlere izin vermeyi ve milis gruplarını silahsızlandırmayı kabul etmiş ama kısa süre sonra her ikisi de "karşılıklı suçlamalar ve ültimatomlara" geri dönmüştü. Anlamlı bir biçimde, Abaşidze Moskova hükümetiyle yakın temaslarını sürdürmüştü ve sonunda onu Mayıs 2004'te istifa ederek Rus başkentine gelmeye ikna eden Putin'in Güvenlik Konseyi'nin sekreterinin müdahalesi gelmişti. Bu arada Rusya dışişleri bakanı Saakaşvili'yi tehdit ederek onu, Abaşidze'ye karşı güç kullanmanın "felaketlerle sonuçlanacağı" konusunda uyarmıştı. Gürcü cumhurbaşkanı elbette sert tehdidi anlamıştı ve Rusya'nın gelecekte Gürcistan üzerinde kontrol oluşturma, bunun ima ettiği Abhazya ilhakı ve Güney Osetya'ya dair pek de gizlemediği benzer arzusuna dair planlarında Acaristan için tasarlanmış önemli rolünden özellikle kaygılıydı.[66]

Putin'in seleflerinin gelecekteki Rus hükümdarlarına hazır tesisler sağlamak için 1994'te "Güney Kafkasya"da bilerek geride bıraktıkları bir değer, tanklar, zırhlı asker taşıyıcıları ve toplar da dahil olmak üzere, Ermenistan'da Gümrü ve Gürcistan'da Vaziani, Batum, Ahılkelek, Cavaheti ve Gudauta'da bulunan askerî üslerdi. 8.000 Kişilik personelin içinde birçok Gürcü ve Ermeni ama yeni bir unsur da vardı: Güya Gürcistan'ın "ayrılıkçı" Abhazya'ya karşı savaşında iki tarafı kontrol etmek için Rus "barış gücü".[67] Fakat Rusya'nın gerçek istekleri ve de "Rusya'nın Ermenistan ve Azerbaycan'ı manipüle ettiği gibi, Gürcistan'ı manipüle etmede 'akıllı ve yüzsüz' olmayı sürdürüyor olduğu" gerçeği gayet açıktı. Her ne kadar Abhazya'da "barış gücü" olarak sınır muhafızlığı görevi yapan birkaç bin Rus askeri, Abhazlara, karşılaştıkları Gürcü baskısına karşı "yardımcı" olmak için gönderilmiştiyse de, bu aslında Abhazya'yı ilk başta bağımsızlık için mücadeleye etmeye kışkırtmış üstü kapalı bir Rus yardımıydı; böylece Rus müdahalesi için bir bahane sağlanmıştı.[68]

Bu sırada Moskova, Sovyetler Birliğinin halef devletlerinin meselelerine karışmak için, bu devletlerin çoğunda Rusların anayurtlarına dönmeyip burada yabancı göçmenler olarak yaşamaya devam etmeyi seçmiş olmalarına dayanan sahte kuramsal bir gerekçelendirme benimsemişti. 1992 civarında Rusya eskiden Rusya İmparatorluğu'na tabi Ukrayna, Baltık cumhuriyetleri, "Güney Kafkas" devletleri ve Orta

co.uk; Global Security, "Ajaran Autonomous Republic", "2004 Adjara crisis", Wikipedia; "Choloki River", Wikipedia, 5 Temmuz 2009.
66. Global Security, "Ajaran Autonomous Republic"; Gogia, "Georgia's woes".
67. "Russian military bases to appear in Georgia", *Kommersant*, 5 Şubat 1994, s. 7; Global Security "Operational Group of Russian Forces in the Transcaucasus", 14 Ağustos 2008, globalsecurity.org/military/world/russia/ogrv-transcaucasus.htm.
68. *The Economist*, 27 Mayıs 1995.

Asya'dakiler gibi tüm devletler için muğlak "yakın-dış" terimini icat etmişti.[69] Bu aynı zamanda Moskova'nın uluslararası ilişkilerde ilk kez 2001'de Batılı "barış eylemcileri" tarafından popüler kılınmış "koruma sorumluluğu" kavramını benimseme hedeflerine de uymuştu.[70] Bu Ana Rusya'nın daha önce işgal ettiği şimdi bağımsız herhangi bir ülkenin sınırını, "buralarda yaşayan Rus yurttaşlarını" yerli toplulukların tacizlerinden "koruma" gerekçesiyle ezmesini sağlayan sözde hakkı ve hatta görevi olacaktı.

Kafkas Sıradağlarını aşan modern bir ulaşım yolu için ilk proje 19. yüzyılda öne sürülmüş ama sarp yüksek doruklar arasında bir demiryolu hattı inşa etmenin zorluğundan ötürü sonuçsuz kalmıştı. Ama 1980'lerde modern teknoloji demiryolu inşasını daha uygulanabilir yapmış, iki hatlı bir demiryolunu vadiler ve boğazlar ve de yetmiş iki köprüden geçirerek yaklaşık 1.300 metre yüksekliğe çıkarmayı ve burada en yüksek sıradağın altından 23 km'lik bir tünelden geçirmeyi içeren görkemli bir proje tasarlanmış ve bazı yerlerde başlamıştı da. Bu tasarı da terk edilmişti; sebep muhtemelen teknik zorluklardan ziyade bu hattın neredeyse tamamen Gürcistan'dan geçeceği ve bu ülkeye birçok yarar sağlayacağıydı.[71] Bu arada Moskova Vladikavkaz'dan güneye, Gürcü bağımsızlığını baltalayan başka bir hesaplı hamle olarak yeni bir yol inşa etmişti.

Kafkasya'da meşum Rus icatları arasında Ocak 1993'te Kuzey Kafkasya Askerî Bölgesi'nin Rusya Cumhuriyeti'nin bir sınır alanı olarak yeniden oluşturulması[72] ve güney dağ ilçelerine hızlı sızmayı sağlayacak yolun yapılması vardı. 2008'de Don üzerindeki Rostov'dan başlayıp Tihoretsk ve Nevinnomıssk üzerinden Pyatigorsk'a ve oradan da Nalçik, Vladikavkaz ve Grozni üzerinden Hazar'a giden, Kuzey Kafkasya düzlüğünü geçen M29 yolunu Batılı gazeteciler "Avrupa'nın İnsan Kaçırma Otoyolu" olarak biliyordu; bunun sebebi, Kuzey Osetya'da süren şiddetti; "burada yollar geceleri yerel hırsız baronlarının kontrolüne geçmekteydi." Rusların Çeçenlere saldırmasından beri,

> Rusya'nın bu güney kenar bölgesi neredeyse kanunsuzdu. Devlet motorlu konvoyları tuzağa düşürülüyor, Rus askerleri vuruluyor veya kaçırılıyor, kan davaları her kuruma sıçrıyor, zayıf bakanlar klan liderlerinden destek satın alıyorlardı. Evlere yangın bombaları atılıyordu. Seyyar Rus güvenlik polisi

69. W. Safire, "On language: The Near Abroad", *New York Times*, 22 Mayıs 1994.
70. G. Evans, "Russia and the "responsibility to protect"", *Los Angeles Times*, 31 Ağustos 2008.
71. "Railway to be built across Caucasus mountain range", *Soviet Weekly*, 1986; Jones, "Caucasian mountain railway project".
72. *RFE/RL Research Report*, C. 1, no. 49, 11 Aralık 1992, s. 61; *RFE/RL News Briefs*, C. 2, no. 4, s. 3.

çeteleri şüphelileri kaçırıyor ve işkence ediyordu. Genç İslamcı zorbalar da aynı şekilde cevap veriyordu. Burası imparatorluğun dağıldığı yerdi.[73]

M29'un Moskova emperyal hükümeti için, askerî güç tehdidinin Kafkasya ülkelerine götürüleceği yol olarak büyük bir stratejik önemi vardı; Çeçenistan'ın durumunda olduğu gibi.

Rusya'nın kötü casusluk eğilimi 2006'da Gürcü yetkilileri yedi Gürcü'yü ihanet ve dört Rus istihbarat subayını casus olarak tutukladıklarında kendini göstermişti. Abartılmış bir mukabeleyle Putin Tiflis konsolosunu geri çağırmış ve seksen dört Rus diplomatı ve ailelerini uçakla aldırmıştı. Ayrıca Rusya'nın Gürcistan'la tüm ulaşım bağlantılarını askıya almış, popüler Gürcü madensuyu Borjomi'nin ithalini yasaklamış, 150 Gürcü'yü yasadışı göçmenler olarak sınır dışı etmiş, Rusya'daki pazar tüccarlarını hedef almış ve hatta Gürcü isimleri olan okul öğrencilerinin bulunması emri vermişti.[74] Britanyalı bir gazetecinin yorumladığı gibi, "Gürcistan'a uygulanmış yaptırımların zamanlama ve kapsamının büyük ölçüde dikkatten kaçmış olması, Rusya'ya yönelik beklentilerimizin ne kadar düştüğünün bir ölçüsüdür. Rus casuslarının bir yıldan uzun bir süredir Gürcistan'da bir darbe tasarlamaya çalıştıklarını hatırlamak bu noktada değerlidir."[75] Saakaşvili suçlamaların yöneltildiği Rus subaylarını bir iyi niyet jesti olarak Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na (OSCE [AGİT]) teslim etmiş ve şu beyanatta bulunmuştu: "Gürcistan'ın büyük komşumuz Rusya'ya mesajı şudur: Yeter yeterdir. Biz iyi ilişkiler kurmak... bir diyalog oluşmasını istiyoruz ama bize bir tür yeniden belirmekte olan bir imparatorluğun bir tür ikinci sınıf bahçesi olarak davranılmasını kabul edemeyiz... Biz... bir gözdağı, şantaj, zorbalık ve baskı dünyasının değil, bir medeni diyalog dünyasının parçası olmak istiyoruz."[76]

2007'de Saakaşvili'nin kendisi eski Savunma Bakanı İrakli Okruaşvili ve medya baronu Bedri Patarkatsişvili tarafından kötü çevrelerle temasları olması ve hem yolsuzluk hem de cinayete karışmakla suçlanmıştı. Bu iftiralar Ekim-Kasım'da Saakaşvili'ye karşı gösterilere yol açmış, cumhurbaşkanının olağanüstü hâl ilan etmesi ve çevik kuvveti göreve çağırması aşırı güç kullanımı suçlamalarını ve "otoriter rejim" öngörüsünü getirmişti. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra sadece büyük

73. R. Boyers, "Down Kidnap Highway on the feuding, fraying fringe of Russia's empire", *The Times*, 3 Ekim 2008, s. 46-7.
74. *The Times* haberi: "Water is banned as goodwill dries up", 8 Mayıs 2006, s. 38; "Russia and Georgia trade threats", 30 Eylül 2006, s. 39; "Russia spurns 'spies' olive branch", 3 Ekim 2006; "Putin raises the stakes in spying row", 20 Ekim 2006, s. 27; "Police hunt Georgians in schools as spy row intensifies", 15 Kasım 2006, s. 48.
75. E. Lucas, "Why the West needs stand by Georgia", *The Times*, 13 Ekim 2006, s. 25.
76. T. Halpin, "Russia spurns 'spies' olive branch", *The Times*, 3 Ekim 2006.

Kafkasya ülkeleri (Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan) ayrı bağımsız devletler statüsü talep etmiş, Kuzey Kafkaslardaki daha ufak olanların ayrılmaları engellenmiş ve Rusya Federasyonu'nun içinde kalmışlardı. Başkenti Moskova'da olan "Rusya"nın bu halefi, sömürge bölgelerinde, "devredilemez" sahiplik hakkını savunmak için silahlı kuvvetler bulundurmaya devam etmişti. Buna rağmen, 20. yüzyılın sonunda Rusya bile istemeye istemeye Birleşmiş Milletler ile saldırganlık ve savaşı önleme amacıyla kurulmuş diğer uluslararası kurumların rollerini kabul etmek zorunda kalmış ve kendi askerî potansiyelini, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın Nihai Senedi'nin (CSCE) 1975'te ilan ettiği uluslararası yasanın yönetimine (kâğıt üzerinde) teslim etmişti. Fakat 1999'dan itibaren Rus diktatörlüğü bu tür şirinliklere saygı göstermeyi bırakmış ve küstahça tavırları siyasete ve ayrıca da hem etnik gruplar arası hem de uluslararası ilişkilere sızmıştı. Rusya'nın ulusalcı yöneticileri hâlâ Rusya'nın sadece büyük değil, aynı zamanda "muhteşem" olduğuna ve bu "muhteşemlik" mantığından dolayı da sürmekte olan imparatorluğun büyük kısmını oluşturan Rus olmayan topluluklar üzerindeki kontrolünün haklı olduğuna inanmaktaydı. Fakat sorun şuydu ki, "büyük Rusya" fikrine katı bir şekilde saplantılı Kremlin'deki yönetici grubun çok güçlü ve önemli olduklarına inanılmaktaydı ve bu yüzden de kötü davranışlardan, burunlarını diğer ülkelerin ve uluslararası hukukun işlerine sokmaktan kurtulmaktaydılar. Bir Amerikalı yorumcunun ifade ettiği gibi: "Putin, çevredeki camları kıran bahçedeki serseridir"; buna Saakaşvili'nin yanıtıysa şöyle olmuştu: "Bu serseriyi 'kışkırtmak' için yapabileceğimiz hiçbir şey yok: O kurbanını çoktan seçmiş."[77] Gerçekten de Ukrayna ve Gürcistan gibi diğer Sovyet sonrası, eski "Rus" devletlerine karşı eylemleri emperyal Rus kalıplarına uymaktaydı.

Putin'in tavırlarını burada tartışırken başvurulmuş terimler ılımlı olmuş ve Kremlin'in kalbinde ciddi bir değişiklik gerçekleşeceği ümidi içermiştir. Bununla beraber, Şubat 2007'de Münih'te düzenlenmiş, Güvenlik Politikası üzerine bir Avrupa Konferansı'na Putin, Batı'ya yöneltilmiş ama açıkça Birleşik Devletleri hedefleyen çalışılmış bir düşmanlık yaklaşımıyla, o ve maiyetinin Rusya'nın diğer uluslarla ilişkilerini nasıl gördüklerine dair terimlerle ifade edilmiş bir ilanla gelmişti ki bu ilan ve ardındaki içerik on sekiz ay sonra Gürcistan'daki olaylar açısından bakıldığında son derece geçerliydiler. Putin'in patavatsız, retoriksel açıdan emek harcanmış söylevine göre, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden dünya siyasetinin "tek kutuplu" olacağı, yani, yine Putin'in açıklamasına göre, ABD'nin "tek otorite merkezi, tek güç merkezi... karar verme [merkezi] ... tek efendi, tek egemen" olacağı

77. O. Matthews, "Why McCain loves Misha", *Newsweek*, 29 Eylül 2008, s. 42-4.

ve "demokrasiyle ortak hiçbir yanının olmayacağı" beklenmekteydi. Buradan "tek yanlı ve sık sık yasal olmayan eylemlere" sıçrayan Putin, bugünlerde, "bağımsız hukuk normları... giderek... bir devletin hukuk sistemine... yaklaştığından" (Birleşik Devletler her anlamda ulusal sınırlarının dışına çıkmıştır), ki bu "diğer uluslara dayattığı ekonomik, siyasi, kültürel ve eğitimsel politikalarda görülmektedir", bu yüzden "uluslararası hukukun temel ilkelerine dair daha büyük bir küçümseme" var olduğunu ileri sürmüştü (Örnek verilmemişti). "Putin başka bir dünya savaşının başlangıcında olduğumuzu... Amerika saldırgan ülkedir... gezegenin güvenliğine ana tehdittir... diyor, [o] bu sözcükleri Amerika veya Avrupa'ya değil, ... Arap dünyasına, Afrika, Asya ve Latin Amerika'ya söylemektedir. Onlara Amerika'nın "demokrasiye aykırı olarak" gezegene terör saçmak istediğini söylüyor.'[78] Bu anla ilgili önde gelen Rus gazetesi *Kommersant*'ta çıkmış başka bir açıklamaya göre de: "Putin tüm siyasi yaşamı boyunca bu âna hazırlanmış gibiydi... ve ağzını açıp gözünü yummak... Batı dünyasıyla geliştirdiği ilişkiyi ifade etmek istedi. Şüphesiz ne yaptığını gayet iyi biliyordu." "Cumhurbaşkanının konuşması zayıf bir alkışla sona erdi... Rusya'daki insan haklarına dair bir soru cevapsız kaldı."[79]

Gürcistan Nisan 1991'de bağımsız bir devlet olduğundan beri ufkunu genişletmiş ve Rusya devletine bağlı olmanın olanaksız kıldığı biçimlerde dünya ulusları arasında yerini almıştı. Gürcistan'ı süratle birçok ülke tanımış ve Mart 1992'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na üye olması beklenmekteydi. Böylece Gürcistan, daha eski haritalarda, tıpkı bir bütün olarak Kafkasya'nın durumunda olduğu gibi, "Asya"da kabul edilmişken, şimdi Avrupa ülkelerinden biri olarak belirmeye başlamıştı (Avrupa Birliği'ne katılma arzusu besleyen Türkiye gibi). 1992 yılında Gürcistan aynı zamanda Birleşmiş Milletlere üye olmuş ve NATO'ya katıldığı için onun Barış Ortaklığı programını imzalamıştı.[80]

Putin hükümetinin Gürcistan'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü baltalama komplosu, ülkenin devlet yapısının farklı yanlarını hedef alan, coğrafi sınırlar ve hükümet sistemi de dahil çeşitli tedbirler içermekteydi. İşleri sekteye uğratma amaçlı bir taktik, Güney Osetya ve Abhazya yurttaşlarına, bağımsız Gürcistan yurttaşları olmalarına rağmen, Rus iç pasaportları sunmak olmuştu. Bunun resmî bahanesi, Rus Dışişleri Bakanı S.V. Lavrov'a göre şuydu:

---

78. J.R. Nyquist, "Putin's Munich speech", *Geopolitical Global Analysis*, 16 Şubat 2007, s. 2, www.financial sensearchive.com/stormwatch/geo/pastanalysis/2007/0216.html.
79. A. Kolesnikov, "The Munich speech: Vladimir Putin tells off United States", www.kommersant.com/p741749/r_527/Munich_Speech_Valdimit_Putin/.
80. "Georgia-NATO relations", Wikipedia; G.Nodia, "Why Georgia dare not risk declaring neutrality", 2 Nisan 2009, s. 1; www.rfel.org/Why_Georgia_Dare_Not_Risk_Declaring_Neutrality/1600767.html; Guruli ve Vachnadze, *Istoriya Gruzii*, s. 173, 181.

> Sovyetler Birliği çöktüğünde Rusya kendisini çok garip bir durumda bulmuştu. Sovyetler Birliği yurttaşları olmaya alışmış 25 milyon kadar insan bir gece içinde kendilerini yabancı bir ülkede yaşarken buldular. [Dolayısıyla] Rusya Federasyonu Parlamentosu 1991'de, elinde Sovyet pasaportu olan herkesin Rus yurttaşı olma hakkı olduğunu söyleyen bir yasa benimsemişti. Ve yaklaşık aynı zamanda o sıradaki Gürcistan Cumhurbaşkanı Sayın Gamsakhurdia "Gürcistan Gürcüler içindir" kampanyasına başlayarak Osetler, Acarlar ve Abhazları düşmanlaştırdığından, onlar da pasaport için, yurttaşlık için Rusya'ya koştular.[81]

Buna bir Arap yazar şöyle paradoksal bir yorumda bulunmuştu: "Rusya böylece yeni tip bir devlet icat etmiş oldu: Toprakları güya bağımsız ama sakinleri başka bir ülkenin yurttaşları... Abhazya'da Rus pasaportu olanlar, tahmini 200.000 sakininin %90'ını oluşturmaktadır. Diğer %5'i Gürcülerdir... Diğer bir deyişle, yeni bağımsız olmuş Abhazya Cumhuriyeti'nde Abhaz yoktur. Benzer bir durum Güney Osetya'da da söz konusudur." Yazar, Rusya'nın bu komployu, "Kafkasya'yı kendi tahkimatlarının parçası olarak gören bir büyük güç olarak geri döndüğünü göstermek" ve Irak'a 3.000 asker göndererek ABD'yle özel bir ilişki arayışına girmesi, NATO'ya üyelik başvurusunda bulunması, bir Amerikan askerî heyetine ev sahipliği yapması ve Avrupa Birliği üyeliğine başvurması yüzünden Gürcistan'ı cezalandırmak için tasarlamıştı. Gürcistan'ı ayrıca "Rusya'nın Avrupa'ya giden tüm boru hatlarını kontrol etme stratejisini hiçe sayarak Hazar havzası kaynaklarını Karadeniz üzerinden dünya pazarlarına açma amacıyla alternatif bir boru hattı olanağı sağladığı için de cezalandırmak istiyordu".[82]

Ekim 2007'de Gürcistan'da, Saakaşvili'ye karşı eski dostu ve çalışma arkadaşı İrakli Okruaşvili'den, cumhurbaşkanının yolsuzluk ve cinayete katılmış olduğu iddiasıyla yöneltilmiş suçlamalar sonucunda hükümet karşıtı gösteriler olmuştu. 2 Kasım'da bu, 50.000 kişilik bir kalabalık Tiflis'te parlamento binasının önünde toplandığında siyasi krize yol açmıştı. Bunların bir kısmı açıkça Rus karşıtıydı ve Saakaşvili "Rus güvenlik birimlerinin üst düzey görevlilerinin" bir devlet darbesi tasarladıklarından bahsetmekteydi. Altı gergin günden sonra cumhurbaşkanı olağanüstü hâl ilan ederek Gürcistan güvenlik polisine gözyaşartıcı gaz ve plastik mermilerle kalabalığı dağıtma emri vermişti. Bu krize karışmış başka bir isim de, Boris Berezovski'nin yakın iş ortağı (yabancı araba ithalatçısı olarak birlikte işe başlamışlardı) Gürcü Yahudi milyoner Bedri Patarkatsişvili'ydi. Londra'dan, gösteri-

---

81. S.V. Lavrov, "Interview to BBC, Moskova, Ağustos 9, 2008", www.un.int/russia/new/MainRoot/docs/warfare/statement090808en.html.
82. Amir Taheri, "Russia's colonial aspirations", 9 Eylül 2008, asharq-e.cm/news.asp?secion=2/id=14002.

cilerin bir kahramana yakışır karşılama törenine uçmuş Patarkatsişvili, Saakaşvili'nin barışçıl göstericileri diktatörce dağıtmasına büyük tepki göstermiş ve cumhurbaşkanlığına adaylığını koyarak Saakaşvili'ye meydan okumayı düşünmüştü. Fakat Ocak 2008'de tekrar cumhurbaşkanı seçilen Saakaşvili olmuştu.[83] Okruaşvili (kendi Saakaşvili karşıtı partisini kurmuştu) rüşvet, gasp, para aklama ve görevini kötüye kullanmadan tutuklanmıştı. Ardından Saakaşvili'ye yönelttiği suçlamaları geri almış ve (kefalet için 10.000.000 Gürcü larisi ve teminat için de 6.000.000 ABD doları ödedikten sonra) kaçıp Fransa'dan siyasi sığınma talep etmişti.[84] Patarkatsişvili de milyonlarca doları bulan kirli mali ilişkiler ve "Rusya ile Gürcistan'da çeşitli kötü namlı cinayetlere" karışma suçlamalarıyla karşılaşmıştı. Şubat 2008'de Surrey'deki İngiliz malikânesinde aniden öldüğü için (görünüşe bakılırsa doğal nedenlerle) gerçekler hiçbir zaman bilinmeyebilir.[85]

2008'de Putin hükümeti, *Gürcistan*'ın "Güney Oset Özerk İli"nin, Rus pasaportları aldıklarından şimdi görünürde "Rus yurttaşları" olan Oset sakinleri Gürcüler'in terörüne maruz kaldıkları gerekçesiyle Gürcistan'ı işgal etmeye karar vermişti. "Güney Osetler" ve Tshinvali ilçesindeki Gürcü komşuları bir süredir aralıklı köy çatışmaları içindeydi. Aralık 1990'da Gamsakhurdia'nın Gürcü hükümeti, Rusya'nın "Güney Osetya"yı Rusya Federal Cumhuriyeti'ne ilhak niyetini algılayarak Güney Osetya Özerk İli'nin (Gürcistan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz parçası) özerkliğini feshettiği ve ardından da kaldırdığından beri sık sık şiddet olmuş, bu, Rus güvenlik birimlerinin de katılımıyla bir iç savaşa yol açmıştı. Aralık 1993'te Gamsakhurdia Gürcistan'ın Abhazya'yla ilişkilerini de bir savaş durumuna dönüştürmüş ve bu bir sonraki on yıla sarkmıştı. Anatol Lieven'e göre, "Sadece Abhazya'da değil... Güney Osetya'da da ayrılıkçı hareketleri teşvik eden, büyük ölçüde Abhazlar ve diğer azınlıklara yönelik Gürcü tavırlarının kaba şovenizmiydi; sonunda bu ikisi kısa ama sert bir savaştan sonra etkin bir şekilde Gürcistan'dan kopmuşlardı."[86] İki Oset yazarın bir Dağıstan dergisine yazdıkları bir makale "Gürcü Nazilerin kendilerine karşı iki kez soykırımsal politika başlattığı Güney Osetlerin trajik tarihine" dair duygusal bir anlatı sunmaktadır. "Bun-

---

83. T. Halpin, "End of the Rose Revolution as riot police are sent in to quell protests", *The Times*, 8 Kasım 2007, s. 35; M. Franchetti, "Tycoon vows to topple Georgia's 'despot'", *The Times*, 11 Kasım 2007, s. 28; D. Leppard ve A. Mikhaykova, "Tycoon tells of plot to kill him in London", *Sunday Times*, 23 Aralık 2007, s. 3; "Mikheil Saakashvili", Wikipedia, 6 Haziran 2009.
84. "Irakli Saakashvili", Wikipedia, 6 Haziran 2009.
85. Franchetti, "Tycoon vows"; D. Leppard ve A. Mikhaykova, "Tycoon tells of plot"; A. Fresco ve D. Kennedy, "Fatal collapse of exiled oligarch who lived in the shadow of death", *The Times*, 14 Şubat 2008, s. 13; S. Asatiani, "Georgia: tycoon with murky past at center of political drama", *RFE/RL*, 12 Ekim 2007, rferl.org/content/article/1078940.html; "Badri Patarkatsishvili", Wikipedia, 25 Şubat 2009.
86. Lieven, "Cavalier attitudes", s. 26.

lardan ilki 70.000'den fazla Osetyalının... Kuzey Osetya'ya kaçtığı ve binlercesinin de öldüğü 1920, ikincisiyse, yüzlerce Osetyalının öldüğü, binlercesinin... yaralandığı ve 105.000'den fazlasının Kuzey Osetya'ya sığındığı 1990'dan beri gerçekleşmekte olandı."[87]

Osetlere Gürcistan'ın onlara tayin ettiği özerk illerinde son derece kötü davranmış Gürcülerin, eski dost komşularının güven ve saygısını yeniden kazanmak için epey fazla çalışması gerekecekti, eğer bu yönde bir eğilimleri olsaydı; ama maalesef birçok Gürcü Gamsakhurdia veya onun politikalarının eleştirilmesi gerektiğini düşünmemekteydi. Bu muhtemelen Rus komünist rejiminin ulusalcılığa karşı kampanyasını hiçe sayarak Gürcü yurtseverliğini teşvik ettiğinden dolayı Gürcü halkının Gamsakhurdia'nın kendi Gürcü ulusalcı (ve sık sık da ırkçı) propagandasına saygı göstermesinden kaynaklanmaktaydı. Rusların (genelde imparatorluğun Rus olmayan topluluklarıyla pek ilgilenmeyen Rusların) Osetler ve onların sorunlarıyla, Gürcülere baskıda bulunmak için kullanabilecekleri siyasi bir faktör olarak yararlanmanın dışında ilgi göstermeleri olası değildi.

SSCB'nin son yıllarında ve komünizm sonrası özgürleşmenin ilk on yıllarında benzer birçok etnik karşıtlık ve kin yüzeye çıktığından, Gürcü Cumhuriyeti'nde Gürcü toplulukları ve onların Gürcü olmayan komşuları arasında çatışmalar çıkmaya başlamıştı; bunlar çoğu kez ölümler ve birbirlerinin mallarının rastlantısal yağmalanmalarını da içermekteydi. 1990'ların başında ciddi bir iç savaş başlamadan önce Abhazya'daki durumu bir Rus tanık şöyle anlatmaktadır: "[Rus] askerî 'barış gücünün' ana amacı her silahın teslim edilmesiydi. Ama silahlı Kartvel grupları serbest bir şekilde dolaşırken nasıl teslim edilebilirlerdi?... [Bununla beraber] askeriyenin varlığı... bu büyüklükte grupların direnişle karşılaşmadan saldırılarda bulunmasını olanaksız kılmıştı."[88] Yazar, kırsal Gürcüler arasında köyleri üslenmiş, Abhazlar arasında korkuya sebep olacak ciddilikte tek tük ama askerleri harekete geçirmeyecek küçüklükte saldırılar düzenleyen ufak silahlı grupların oluşturulmasından başlayarak "suça kaymanın" aşamalarını takip etmiştir. Abhaz ve Gürcü yerleşimlerinin satranç tahtasına benzer dağılımı buna yardımcı olmuştu. Serbest bırakılmış suçlular gibi toplumsal uyumsuzlar, aniden Abhaz evlerine saldıran, sakinlerini döven ama çoğu kez tehdit eden bu tür çetelere ideal materyal sağlamaktaydı. Popkov devam etmektedir: "Yerel halkın ruh hâlleri ve düşüncelerine dair bir görüş oluşturabileceğimi

---

87. Kadilayev ve Dzidzoyev, "Minnye poyla perestroyki", s. 18-19; E.W. Walker, "Chronology of events affecting ethnic minorities in the Soviet Union (4 Mayıs 1990 - 1 Mayıs 1991)", *Nationalities Papers*, İlkbahar 1991, C. 19, no. 1, s. 122-3, 131.
88. V. Popkov, "Soviet Abkhazia 1989: a personal account", Hewitt (Der.) *Abkhazians*, s. 119.

hissediyorum, 'barış içinde yaşamak istiyoruz' iddiasındadırlar. 'Olanlar çılgınlıktı... Biz birbirimize sadece komşuluk değil, kan... bağlarıyla da bağlıydık... Biz sıradan insanlar toprakla uğraşmalı ve ekmeğimizi kazanmalıyız... Tüm bunları yetkililer kışkırttı.' Fakat aynı zamanda Abhazlar, kim ne derse desin, bunları başlatanların Kartveller olduğuna ikna olmuşlardı; onların yardımıyla 'SSCB'nin dışında tek ve bölünmez bir Gürcistan kurmaya yönelik Sovyet karşıtı hırslarını hayata geçirmeyi ümit edenlerin maşaları olmuşlardı'; ... [diğer yandan] Kartveller de Abhazların suçlanması gerektiğine ikna olmuştu."[89]

RUS-GÜRCÜ SAVAŞI

Güney Osetya'da da Osetler ve Gürcüler savaşın başlaması yüzünden birbirlerini suçlamışlardı. Fakat asıl sorumlu, olayları, propaganda amaçları doğrultusunda yaratma ve çarpıtmaya eğilimli adı kötüye çıkmış olan Rus hükümetiydi. Rusya'nın egemen Gürcistan devletine karşı Güney Osetya parçası aracılığıyla savaş başlatmasının ardındaki gerçekleri ve tam olarak zamansal sıralamasını anlaşılmaz hâle getirmişti ve suçu Gürcistan'a yükleme propagandası epeyce sesli olup Batı medyası tarafından son derece yaygın bir şekilde tekrarlanmıştı (bakınız Harita 31).

7-8 Ağustos 2008 gecesi (sabaha karşı 1-2 arası gibi) "Rus tankları", zırhlı personel taşıyıcıları ve toplardan "ibaret uzun bir grup" Kuzey Osetya'yı Güney Osetya'ya bağlayan Roki Tüneli'nden geçtiğinde Rusların buraya el koymaya başladığı ayan beyan ortaya çıkmıştı. Şafaktan biraz önce yerel halk çok sayıda Katyuşa ve Grad (Dolu) roketlerinin patlamalarıyla uyanmıştı; hangi hedeflere ve kimin tarafından ateşlendikleri bilinmiyordu. Rusların ilan ettiği ve başka yerlerde de yansımasını bulmuş varsayım Gürcülerin Oset köylerini bombaladığıydı.[90] 22 Ağustos'ta bir Amerikalı yorumcu şöyle yazmıştı: "Jüri bu çatışmayı kimin başlattığı konusunda hâlâ düşünüyor... Kimin başlattığı açık değildir... [ama] Rus Ordusu'nun cevap vermesi 12 saat sürmüştür."[91] Bundan sonra, sözde Gürcü saldırısına bir Rus "cevabı" fikri popüler olmuştu; örneğin, "8 Ağustos'tan önceki gece Gürcü kuvvetleri Güney Osetya'ya sürpriz bir saldırı başlattıklarında... üç top mermisi... [Valentina'nın] evinin... çatısını... uçurmuş ... Moskova Güney Osetlerin yardımına gelmişti. Yoğunlaştırılmış askerî güçleriyle Ruslar, Tshinvali'deki Gür-

---

89. *A.g.e.*, s. 120-1.
90. M. Franchetti, "The disputed Georgian enclaves reflect much bigger tensions between Russia and the West", *Sunday Times*, 10 Ağustos 2008, s. 3.
91. D.R. Herspring, "Comment on the Felgenhauer article", www.russialist.com/2008-156-4.php.

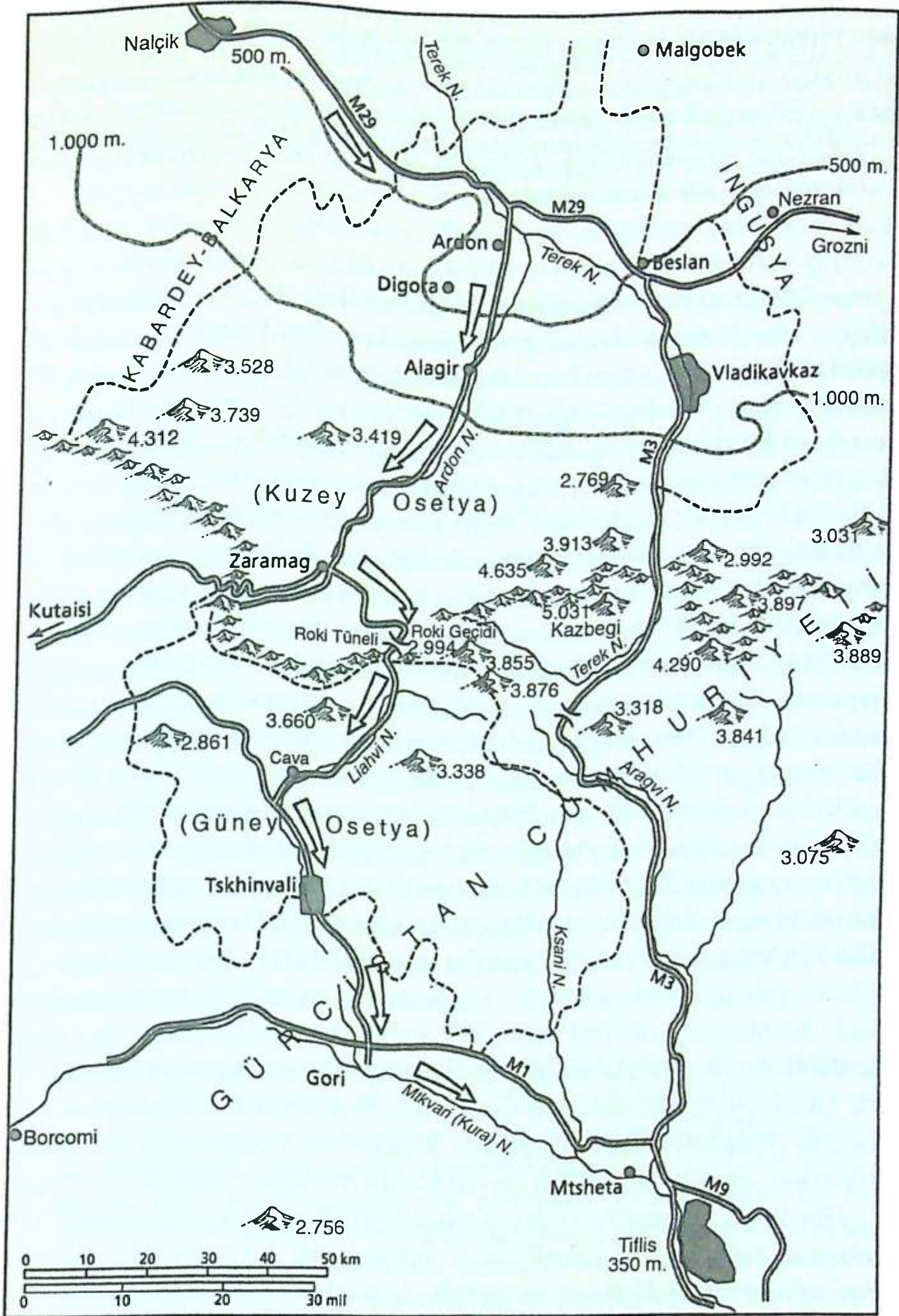
cü birliklerini püskürtmüştü."[92] Benzer şekilde, 8 Ağustos Cuma günü "şafaktan biraz önce, Gürcüler Tshinvali'ye saldırırken gerçekleşen patlamalarla uyanmışlardı... Rusya'nın krize cevabı hızlıydı. 58. Ordu'nun tank birlikleri sınırı geçerek Güney Osetya'ya girmişti".[93] Fakat Rus tanklarının şafak vaktinde Güney Osetya'ya girerek korumasız Osetlerin yardımına koştuğuna dair dramatik senaryo tamamen gerçekdışıydı; çünkü Rus-Gürcü sınırını hemen gece yarısından sonra geçmişlerdi. Bu kadar hızlı "cevap" tasviri "Bu tankların nereden geldikleri?" sorusuna yol açmaktadır ve bu soru, Terek Ovası'ndan tünel girişine ulaşan geçide giden yolun doğasının dikkate alınmasını gerektirmektedir; bu hızlı bir öğleden sonra keyif gezisi değildir. Alagir'den doruklara giden yol 88 km içinde 2.100 metreye yükseldiğinden, yolculuk, en azından Simplon veya St. Gotthard gibi İsviçre Alpleri geçitlerine çıkmak kadar zorludur (bunlar da Milano'dan doruğa 145 km'lik yolculuk sırasında 2.200 metreye çıkmayı gerektirmektedir). Bir ordu konvoyu için bu kısa sürede başarılacak bir faaliyet olmayıp hazırlık ve başarılması için kayda değer bir süre gerekmektedir.

Aslında birliklerin tünelden Güney Osetya'ya parça parça gerçekleşmiş hareketleri bundan çok daha önce gerçekleşmişti: 3 Ağustos'ta bir istihbarat taburu gelmiş; 5'indeyse kırk adet kendinden tahrikli toplar ve bir piyade tugayı gelmişti. Bu arada, toplanan askerî araçlara alan sağlamak için 2 Ağustos'ta Tshinvali'nin boşaltılması başlamıştı.[94] Planlama ve istilanın son aşaması gerçekten de *3 Ağustos* kadar erken bir tarihte ufak, epey bombalanmış Tshinvali kentinde (50.000'den az) "[Oset] ayrılıkçıların lideri" Kokoyty, Rusya Federasyonu Savunma Bakanı Yardımcısı M. Pankov, 58. Ordu komutanı, askerî istihbarat başkan yardımcısı ve "diğer kıdemli kişiler"in katıldığı gizli bir toplantı olmuştu. "Buna ek olarak konferans Gürcü köylerine bir sonraki saldırının planını gözden geçirmişti ve buna göre, bir Oset ayrılıkçı geri çekilmesi durumunda, Rus 58. Ordu birimleri Tshinvali'ye ilerleyecekti."[95]

Güney Osetya'yla ilgili birçok muhabirin göz ardı ettiği başka önemli bir gerçek de, "Perşembe gecesi [7 Ağustos] Britanya ve ABD'nin Rusya'nın desteklediği, Gürcistan-Güney Osetya'da kan dökülmesinin hemen durdurulmasını isteyen bir BM kararını engellemiş olmalarıydı. [Batılı] diplomatlar, önerinin Güney Osetya karşısında Gürcistan'ın

---

92. *Der Spiegel*, 24 Aralık 2008, spiegel.de/international/world/0,1518,598311,00.
93. Franchetti, "The disputed Georgian enclaves", s. 2; K.O'Flynn ve M. Fletcher, "Georgian president banked on Russia not having will to fight", *The Times*, 9 Ağustos, 2008, s. 8.
94. A. Illarionov, "Rossiysko-gruzinskaya voyna: dokumenty i materialy", *Kontinenet: Literaturnyy, publitsisticheskiy i religioznyy zhu[illegible]* [illegible] Moskova, no. 140, Nisan-Haziran 2009, s. 272-3.
95. *A.g.e.*, s. 269.

Harita 31: Rusya'nın Ağustos 2008'de Gürcistan'a saldırısı, Rusya'nın Kuzey Kafkasya ve "Güney Kafkasya" sömürgelerini ayıran dağ sınırının kuzey ve güney tarafındaki arazi ve yollar. Bu coğrafi bölünme Rusya Cumhuriyeti Başkanı Putin'e, Cumhurbaşkanı Saakaşvili yönetimindeki Gürcistan Cumhuriyeti'ni işgal etme bahanesi sağlamıştı. Rusya (Rossiyan) devleti içindeki anayurtlarında yaşayan Osetler "özerk cumhuriyet" statüsünde olup yaygın şekilde "Kuzey Osetya" olarak bilinirken, yeniden oluşturulmuş egemen Gürcü devletinin içinde de komünizm zamanında "Güney Osetya Özerk İli" olarak bilinmiş bir bölge vardı; buraya kuzeyden gelen Osetler uzun süredir yerleşimci olarak kabul edil-

mişti (Gürcistan'ın ulusalcı yöneticisi Zviad Gamsakhurdia 1990-2'de bunlara karşı bir saldırı başlatana kadar). Bu "Güney Osetya" 800 tank ve diğer zırhlı araçların dahil olduğu acımasız bir işgalle Putin tarafından "Rusya Cumhuriyeti" için ele geçirilmişti. Bu büyük bir askerî konvoyun M29 otoyolu üzerinde güneyden doğal bir engel olan ve Terek Ovası'nda 500 metreden Roki Tüneli'nde 2.995 metreye kadar yükselen Büyük Kafkas Sıradağlarına hareketinin ciddi şekilde planlanmasını talep eden bir operasyondu. Bunun batı ve doğusunda da 4.000 metreyi geçen dağlar vardı: 140 km batıda Elbruz (6.169 m) ve 47 km doğuda da Kazbegi (5.502 m).

egemenliğinin zarara uğradığına ve Güney Osetya'yı 'Gürcistan'ın bir bölgesi' olarak tanımlaması gerektiğine işaret etmişti";[96] bu, çok az yorumcunun kabul ettiği bir durumda temel bir gerçekti. Başka bir gazeteye göre, "Savaş 7 Ağustos'ta Gürcistan Tshinvali'de Rusların desteklediği ayrılıkçılara saldırdığı zaman başlamış... Rusya Güney Osetya'ya birlikler göndererek cevap vermiş... ve ardından Gürcistan'a daha derin şekilde ilerlemişti."[97] Bu anlamsızdır, çünkü yukarıda gördüğümüz gibi, Ruslar çoktan *planladıkları* gibi, Roki Tüneli ve Tshinvali yolundan ilerlemeye başlayarak Gürcistan'ın egemenliğini ihlal etmede kararlıydılar. Eş derecede yüzeysel başka bir yaklaşım da, Putin'i, Gürcistan'ı hareketsiz kılan "dâhice" gaddarlığıyla usta bir satranç oyuncusu olarak öven ve Saakaşvili'yi hiçbir şeyi doğru yapamadığı ve sadece ufak bir ülkeyi (Çeçen halkını acımasızca yok etme kapasitesi olan muazzam bir ülkeyi değil) yöneten biri olarak küçümseyen düşüncesizce yazılmış bir anlatıydı.[98] Rus istilasıyla ilgili aşırı önemli ama sık sık göz ardı edilen başka bir gerçek de, 15 Temmuz - 2 Ağustos 2008'de muazzam askerî kuvvetlerin katıldığı Kuzey Kafkasya Askerî Bölgesi manevralarının hemen ardından gelmiş olmasıydı; bu kuvvetler manevralar bittikten sonra üslerine dağılmak yerine Kuzey Osetya'da kalarak gelecek emirleri beklemiştiler.[99] 5 Ağustos'ta, tünelin 19 km kuzeyinde Aşağı Zaramag'da, 11.700 asker, 891 zırhlı araç ve 138 parça ağır silah da dahil Rus kuvvetlerinin büyük bir yoğunlaşması gerçekleşmişti.[100] Bir hafta içinde gerçek savaş Gürcistan devletinin Güney Osetya parçasında, tesadüfen değil, tamamen Moskova'nın planı doğrultusunda başlarken, bu Rus kuvvetleri de *Gürcistan devletinin sınırını* geçmişti.

Olayların acımasızca savaşa doğru gittiğini gören Saakaşvili'nin çatışma çözümü özel temsilcisi T. Yakobaşvili 2 Ağustos'ta, çatışma alanında gerilimi düşürme amacıyla, doğrudan Gürcistan-Osetya müzakerelerinde işbirliği yapmaları için uluslararası örgütler ile Rusya'ya

96. O"Flynn ve Fletcher, "Georgian president banked".
97. *New York Times*, 3 Temmuz 2009, s. 12.
98. M. Binyon, "Putin's mastery checkmates the West", *The Times*, 14 Ağustos 2008, s. 24.
99. Illarionov, "Rossiysko-gruzinskaya voyna", s. 213-18.
100. *A.g.e.*, s. 224.

başvurmuş ve yetkililerle buluşmak için Güney Osetya'ya gitmişti ama Güney Osetya liderleri onunla görüşmeyi reddetmişti. Bir sonraki gün daha da kötüydü: Rus medyası Gürcistan'la savaşın kaçınılmazlığından bahsetmeye başlamış ve Güney Osetya, Rusları desteklemek isteyen Kazak ve diğer gönüllülerin Kuzey Osetya'da toplandıklarını bildirmişti.[101]

Birçok Batılı yorumcunun Kuzey Osetya ve Rusya'nın Gürcistan'ı istilasını mümkün kılmış Roki Tüneli'nin coğrafyası hakkında çok az bilgisi vardı. Rusya tanklarını Gürcistan'ın kuzey sınırından geçirmiş yol, Rusya'nın M29 anayolunun bir yan yoluydu; Nalçik'ten başlıyor, buradan alternatif yollar, Beslan üzerinden Grozni ve Hazar'a doğru doğuya veya Vladikavkaz ve Rus Askerî Otoyolu üzerinden Tiflis'e gidiyordu (Tiflis'e giden Haziran 2006'da Moskova tarafından keyfî bir şekilde kapatılmıştı).[102] Nalçik'ten ikinci bir yol dağlardan güneye, Ardon, Alagir ve Mizur üzerinden Mamison Geçidi'ne (araçların geçemediği) gidiyordu. Bu ikinci yol 1985'te 3.200 metre yükseklikteki Roki Tüneli'nden geçirilerek Gürcistan'a gidecek şekilde uzatılmış (hâliyle, Moskova'nın KGB'sinin yakın gözetimi altında) ve açılmıştı. Burada Zviad Gamsakhurdia'nın sezgisi doğru çıkmıştı: Bu çalışmayı Gürcistan'ın bağımsızlığı için o kadar büyük bir tehdit olarak görmüştü ki, 1991'de tüneli havaya uçurtmaya çalışmış ama başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Tünelden geçiş, ücreti hükümetleri adına toplayan Kuzey Osetyalı yetkililer tarafından kontrol edildiğinden, devlet bütçelerine büyük katkı sağlamıştı. Burası süratle ticaret (büyük ölçüde yasadışı, özellikle de mücevher ve çalıntı arabalar) yolu olmuştu ve Oset mafyasının elinde gelişen bir narkotik işi vardı.[103] Fakat tüneli Moskova'da planlamış olanlar bunu kısa süre sonra asıl amacı için kullanacaktı: Gürcistan'ın istilası.

İstilaya dair iyi bir kısa çağdaş açıklama Gürcistan'ın eğitim ve bilim bakanı Gia Nodia'dan gelmektedir:

> Savaş hem beklenmedik hem de beklenen bir durumdu... aylarca diplomatlar ve analistler, Gürcistan'ın bir veya iki... "donmuş çatışması" Abhazya ve Güney Osetya... çevresinde büyük bir Rus-Gürcü çatışması tehlikesi hakkında konuşmaktaydı... Rus tarafında genelde Güney Osetya [ve] özel olarak da burada yaşayan Rus yurttaşlarının "korunması" meselesi sadece bir bahaneydi... [Fakat] Gürcü hükümeti de Tshinvali'yi işgal etmek için 8 Ağustos 2008 sabahının erken saatlerinde bir askerî hareket emredildiğinde karar vermede gösterdiği sözde başarısızlığı yüzünden eleştiriyle karşılaşmıştı.

---

101. *A.g.e.*, s. 218-19.
102. Ruslar, Temmuz 2006'da Gürcistan sınırında Yukarı Larsi'deki (Gürcüce "zemo larsi") bu tarihî yolu kapatmıştır, "Tbilisi waits for Moscow's response on Larsi border crossing", *Civil Georgia*, 8 Haziran 2009, www.civil.ge/eng/article.php?id=21069.
103. Gachechiladze, *New Georgia*, s. 151-2, 181; M. Kakhadze, "Roki - tunnel of misfortune", *Georgian Times*, 19 Ağustos 2008, geotimes.ge/index.php?m=home/newsid=12020; "Roki Tunnel", Wikipedia.

> Anlaşılan Gürcistan hükümeti bir Rus tuzağına düşerek siyaseten toyca davranmıştır.[104]

Eylül'de Tiflis'te Britanyalı bir gazeteci "Sayın Saakaşvili savaşı onun başlatmadığında ısrarcıdır. Gürcüler, çok sayıda Rus askerinin, onlar... Tshinvali'yi... bombalamaya başlamadan çok önce, 7 Ağustos günü Roki Tüneli'nden Güney Osetya'ya girdiklerini gösteren, telefon dinlemeleri de dahil kanıtlar sunmaktadır. Saakaşvili, savaşın nasıl başladığı hakkında bir soruşturmayı büyük bir hoşnutlukla karşılayacağını söylemektedir."[105] Nodia'ya göre,

> Şiddetin 8 Ağustos'tan önceki günlerde artması, Rusya'nın kafasında, Güney Osetya'daki Gürcü yanlısı parçayı yok etme fikri olduğunu göstermektedir; böylece ciddi bir insanlık felaketine yol açacaktı. 8 Ağustos gece yarısı büyük bir Rus tank [ve diğer araçlardan oluşan] grubunun kuzeyden Güney Osetya'ya girdiğine dair haberler bardağı taşıran son damlaydı: [Gürcistan'ın] Tshinvali'de kontrolü ele geçirme kararı, büyük ölçekli Rus saldırısını önceden önlemeyi hedefleyen çaresiz bir girişimdi.

Nodia'nın gözleminde daha da ilginç olan şuydu:

> Rusların Gürcistan'da ne yaptıklarının en çarpıcı tasviri, ... Gürcü hava savunmasının düşürdüğü bir Rus havacısının cebinden çıkmıştı: Rus birliklerinin NATO askerlerini küçük düşürmesine dair... müstehcen bir dize. İnsancıl retorik ne olursa olsun, Rusya'nın asıl yaptığı NATO'ya karşı önleyici bir saldırıdır... Moskova, Tiflis'in açıkça ve hiçe sayarak Batı'nın parçası olma arzusuna karşılık Gürcistan'a ders vermek... [ve ona] onun etki alanına daha fazla tecavüzü kabul etmeyeceğini [göstermek] ... istemektedir; komşu ülkelere [her şeyden önce Ukrayna] Rusya'nın arka bahçesinde olduklarını ve ona göre davranmaları gerektiğini açıkça göstermek niyetindedir... Bu savaş, Gürcistan'ın ruh ve kimliği içindir. Toprak kontrolü veya askerî-siyasi düzenlemeler açısından sonucu ne olursa olsun, bu savaş Gürcistan'ın kaybetmeyi göze alamayacağı bir savaştır ve Batı da bunu önemsememeyi göze alamaz.[106]

Rus zırhlı araçlarının Kuzey Osetya'dan gelen ilk grubu Roki Tüneli'nden 7 Ağustos 2008'de gece saat 10.55'te çıkmıştı; sabaha karşı 2'de bu tür beş grup daha geçmiş ve güneye Tshinvali'ye doğru devam etmişti. Tanklar ile diğer araçların toplam sayısı çeşitli kaynaklar tarafından 3.000 veya 5.500 olarak verilmiş ve personelin sayısı da 40.000

---

104. G. Nodia, "The war for Georgia: Russia, the west, the future", *Open Democracy,* 15 Ağustos 2008, opendemocracy.net/article/Georgia-under-fire-the-power-of-Russian-resentment.
105. *The Economist*, 27 Eylül 2008, s. 53.
106. Nodia, "The war for Georgia".

ile 80.000 arasında tahmin edilmişti; Gürcistan'da böyle bir istila İran'ın Şah Ağa Muhammed zamanından beri görülmemişti (1742-57).[107]

Gürcistan'ın ilk saldırının ardından gelmiş işgali, Rus yöneticilerinin kötü niyetini biraz daha açığa çıkarmıştı; birlikleri, birkaç saat önce Fransız cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy'nin müzakere ettiği ateşkesin (saf bir şekilde Rusların buna uyacağını düşünmüştü) şartlarını açıkça ihlal etmişti.[108] 13 Ağustos Çarşamba günü tank, zırhlı araç ve personel taşıyıcılarından oluşan bir grup ana Tiflis-Kutaisi yolunda belirmiş ve Gori'ye (nüfusu 1987'de 62.000) doğru bir kontrol noktası oluşturmuştu. Bariyeri, Kadirov'un kukla devletine ait dönmüş Çeçenler korumaktaydı; bu hareket şüphesiz Gürcülerin yüreklerine korku salmak içindi. Bu, ateşkes "anlaşmasını" anlamsızlaştırmıştı. Gürcü birlikleri Gori'yi Pazartesi akşamı süratle terk etmişti ama şimdi kentin içinde "uzun ateş sesleri" vardı. "Ardından, birden, ... askerler ve [Güney Oset] milislerle dolu... 70 Rus askerî taşıtından oluşan bir konvoy... Gori'den çıkarak Tiflis'e doğru gitmeye başlamıştı"; Tiflis 64 km doğudaydı. 16 km gittikten sonra anayoldan çıkıp durmuşlardı; diğer yandan, 10 km ileride Gürcü askerleri de "bu ilerleyişi durdurmak için süratle top mevzileri oluşturuyordu".[109] Bu arada Ruslar Gori'yi, en fazla hasar ve ölümü sağlamak için yasadışı parça tesirli mermiler de dahil vahşice bombalamaya başlamıştı. Tehlikeyi hiçe sayan Cumhurbaşkanı Saakaşvili kenti ziyaret etmiş ve bir Rus savaş uçağının tehdit edici alçak uçuşuna maruz kalmıştı.[110]

Putin'in Saakaşvili'ye karşı gösterişli ama yasadışı kaba kuvvet gösterisi, Kuzey Atlantik ülkelerinin düşünmeleri için epey sebep yaratmıştı: "Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından beri bir yabancı ülkeyi ilk kez işgal eden Rusya, dünya sahnesinde rasyonel bir aktör statüsünü tehlikeye sokmuştu."[111] Bir raporun gösterdiği gibi, Putin, siyasetçinin belge fotoğraf fırsatına kanarak saflığını veya ikiyüzlülüğünü göstermişti: Annesinin kollarında salladığı bir Güney Oset erkek çocuğunun başını okşarken (sanki mültecilerin yaratılması, Çeçen savaşının son aşamalarına başkanlık etmiş bir Rus için rutin bir mesele değilmiş gibi). Aynı

---

107. Illarionov, "Rossiysko-gruzinskaya voyna", s. 272-3, 311-13.
108. G. Baker, "Europe wins a gold medal for defeatism: Sarkozy's 'peace in our time'", *The Times*, 15 Ağustos 2008, s. 26.
109. T. Halpin, "Refugees flee after Russian military breaches ceasefire", *The Times*, 14 Ağustos 2008, s. 7.
110. T. Halpin, "Georgians cut and run from Russian advance", *The Times*, 12 Ağustos 2008, s. 1; T. Reid, "All the president's men scramble to protect him", *The Times*, 12 Ağustos 2008, s. 6-7; T. Halpin, "Shells rain down on Stalin Square after Georgians flee ghost town", *The Times*, 13 Ağustos 2008, s. 6; "Armed stand-off at the checkpoint as Russian troops refuse to withdraw", *The Times*, 15 Ağustos 2008, s. 34; Baker, "Europe wins a gold medal for defeatism".
111. "Pause for thought", *The Times*, 13 Ağustos 2008, s. 2. Fakat yazar ardından aşina Rus yanlısı ifadelere kaymaktadır.

anda Putin, sadece Kafkasya'nın "Rusya'nın arka bahçesi" olduğunu göstermek için Gürcistan'a karşı ciddi bir savaşa girmekteydi; "bir süredir zevkle beklediği bir savaşa." Ayrıca ABD'nin NATO'yu genişletme amacının (örneğin, Gürcistan'ı üyeliğe kabul ederek) "Rusya'yı kuşatmak" olduğuna da inanmaktaydı; oysa bunun coğrafi açıdan saçma bir hedef olduğu ortadaydı.[112]

Rus-Gürcü Savaşı'na dair çağdaş Batılı yorumcuların sunduğu sayısız görüşün arasında birçoğu bilgiden ziyade aceleci fikirler sunmuş ve Kafkasya ülkeleriyle bu ülkelerin kendi iyilikleri açısından çok az ilgilenirken, Rusya'ya, bu ülkenin son rejimlerinin savaş suçlarını dikkate almaksızın geleneksel bir sempati ve saygı göstermekten kaçınmamışlardı. Örneğin, "Saakaşvili'nin başarısız olmuş askerî saldırısının sunduğu fırsatı yakalayan... Moskova... Gürcü liderin istifasında ısrar etmişti." Bu, çatışmanın arkasındaki kişinin Gürcü cumhurbaşkanı olduğunu ima etmektedir; her ne kadar Güney Osetya'ya bir saldırıda bulunması, burası, Saakaşvili'nin memleketi ve şimdi de başı olduğu Gürcistan devletinin ayrılmaz parçası olduğu için kelimenin tam anlamıyla olanaksızdı. Bundan başka: "Bu krizin başına geçmiş olan Rusya başbakanı Vladimir Putin... Vladikavkaz hastanelerinde mültecileri ziyaret etmiş ve 22.000'inin Rusya'ya geçtiğini söylemişti." Krize yol açan, "Rusya Federasyonu" Ordusu'nun uyarıda bulunmadan(!) bağımsız Gürcistan devletini istila etmesini sağlayacak büyük bir siyasi kriz yol açma amacıyla Güney Osetyalı ayrılıkçılarla gizlice bir oyun hazırlayan (istila yolu olarak toprakları kullanılmış Kuzey Osetya "hükümetini" de unutmamak gerek) Putin'in kendisi olduğundan, onun sürece dahil olarak "krizin başına geçtiği" pek söylenemez. Daha da iğrenç olan ordusunun amacıydı: Gürcistan'ı, kendi sınırları içindeki Oset parçasının "ayrılıkçılarına" teslim olmaya zorlamaktı ve bu ayrılma Gürcistan için siyasi açıdan ayrı bir parçası olması gibi olanaksız bir durum yaratacaktı; bu parça uzun süredir olduğu gibi Gürcistan'a doğru değil, hemen kuzeyindeki Oset "kardeş ülkeye" ve açıkça dost olmayan Rusya'ya doğru yönelmiş olacaktı. Son olarak da, Rusya'nın dolduruşuna gelmiş Abhazya'nın meşru siyasi efendisi Gürcistan'la yıllardır savaş hâlinde olduğunu dikkate alırsak, nasıl "Rus yetkilileri, Moskova'nın çatışmayı Gürcistan'ın diğer ayrılan bölgesi Abhazya'ya doğru genişlettiği iddialarını reddedebilirdi?" Rus başkenti bunu uzun süre önce başarmıştı![113]

112. M. Franchetti, "Putin leads from the front to send US a bullish message", *The Times*, 11 Ağustos 2008, s. 9.
113. T. Parfitt, J. Steele ve H. Womack, "Russia brushes aside ceasefire after Georgia withdraws", *Guardian*, 11 Ağustos 2008, s. 1-2.

GÜRCİSTAN VE ÇEVRESİNDEKİ DÜNYA

Putin'in 2008'de Gürcistan'ı istilası, Gürcistan ile Rusya arasında Aralık 1991'de SSCB'nin çözülmesinden sonra Yeltsin'in onun yerine hemen eski Sovyet cumhuriyetlerinden 12'sinin oluşturduğu Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) geçirme girişimiyle başlamış kronik sürtüşmede en sonuncu olaydı. Gürcistan sonunda 1993'te bu yeni oluşuma katılmıştı; çünkü Şevardnadze Moskova'nın, Abhaz çatışmasının onun Gürcistan Cumhuriyeti'nde kalmaya ikna edildiği bir uzlaşmayla çözülmesinde işbirliği yapacağını ümit etmekteydi. Fakat Abhazlar, onları medeniyetsiz bir boy statüsüne indirmeye çalışmış bir Gürcistan'a "geri gelmeye" ikna edilseydi bile, Rusya'nın bu konuyu tartışmaya açmak gibi bir niyeti yoktu. Her neyse, Rusya, Kafkasya'da birleşmeyi engelleme ve bir bütün olarak bölgeyi imparatorlukta tutma planının parçası olarak Abhazya ayrılıkçılığını kışkırtmıştı. Bu arada Gürcistan'ın kendisi, Gamsakhurdia'nın çatışmaya çok yol açmasından sonra Ocak 1992'de görevden alınmasıyla şiddetli bir dönüşüm safhasına girmişti. Mart 1992'de bir geçici Gürcistan hükümeti yaratılmış ve Şevardnadze bunun Devlet Konseyi'nin geçici başkanı olmasına rağmen bir iç savaş kopmuştu. Gürcistan Rus imparatorluğundan kurtuluşuna bu bağlamda başlamış, Temmuz'da Birleşmiş Milletler Örgütü ve de NATO'ya kabul edilmişti. Buna ek olarak, Gürcistan, Birleşik Devletler ve diğer uluslararası kaynaklardan yardım olarak 10 milyon ABD doları almış ve daha sonra NATO'nun Barış Ortaklığı programına katılmıştı; bu ikincisine, yeni Gürcistan Anayasası yönetimi altında ve cumhurbaşkanı olarak Şevardnadze'yle birlikte kendi Bireysel Ortaklık Planı'nı sunmuştu. Gürcistan'ın Batı uluslararası topluluğuna yavaş yavaş girişi 1997'ye kadar sürmüş ve kısa süre içinde 110 yabancı ülkeyle ilişkiler oluşturulmuştu (BDT'nin, kendi adlarına uluslararası ilişkiler yürütmelerine izin verilmiş, Rusya dışındaki çok az cumhuriyetiyle arasındaki çarpıcı bir farklılık). Gürcistan'ın önünde, birleşik bir panavrupa taşımacılık bölgesi ve özellikle de, yeni bir "ipek yolu" veya Avrupa-Kafkasya-Asya taşımacılık koridoru önerileri de dahil farklı perspektifler açılmıştı.[114]

Maalesef, Gürcistan diğer Avrupa ülkeleri arasında yerini almaya ne kadar hevesliydiyse de, Gia Nodia'ya göre:

> Gürcistan'ın Karadeniz'deki jeopolitik stratejik konumuna (Rusya, Azerbaycan ve Türkiye'yle sınırlar ve Avrupa Birliği, İran, Rusya ve Orta Asya arasında kilit ticari yol) rağmen, Avrupa, ülkenin, ... askerî güvenlik ve enerji güvenliği ve Kremlin'in desteklediği kopmuş Abhazya ve Güney Osetya böl-

114. "Georgia-NATO relations", *Wikipedia;* N. Tarashvili, "Is NATO ready for Georgia?", 1 Aralık 2006, www.a1plus.am/en/politics/2006/12/01/5312; Nodia, "Why Georgia dare not risk declaring neutrality"; Guruli ve Vachnadze, *Istoriya Gruzii*, s. 173-4.

geleri de [dahil] ... en sürekli siyasi sorunları karşısında işi yavaştan almıştı... Gürcistan, Kasım 2006'da bir AB-Gürcistan Avrupa Komşuluk Politikası Eylem Planı'nda (ENP) bir antlaşma imzalamıştı... [bu] Gürcistan ile AB arasındaki ilişkileri daha üst düzeye koymaktadır ama sonuçlanan beklentilerin karşılanma şansları nedir? ENP, Gürcistan'ın önceliğinin NATO'yla işbirliği olmasının ardından düşük ikinci sıradadır; bu kısmen Gürcülerin kendilerini Rusya'nın tehdidi altında hissetmeleri ve bu yüzden de her şeyden önce güvenlik açlığı içinde olmalarındandır.[115]

Nodia şunu kabul etmektedir (ülkesinin Rus istilasına uğramasından sadece yedi ay önce): "Gürcü hükümetinin sabırsız olduğunu ve çözülmemiş [Abhazya ve Güney Osetya] çatışmalarını güvenliğine başlıca tehditler ve gelişiminin önündeki engel olarak düşünmektedir. AB'den daha cesur siyasi hareketler beklemektedir." Nodia, (birleşmiş olmaktan epey uzak) Avrupa Birliği'nin tepkisinin zayıflığının altındaki sebebi doğru algılamaktadır: "AB bu tür bir jestten, Rusya'yla başka bir çatışma kaynağı yaratmaktan kaçınmıştır." 2007'nin sonunda, Saakaşvili hükümetinin, kitlesel cadde protestolarının karşısında sadece polis eylemine başvurmadığı, Patarkatsişvili'ye (güya hükümeti devirmek için komplo kurmaktaydı) ait popüler televizyon şirketi İmedi'yi (Ümit) de kapattığı bir dönemde Nodia şöyle yazmıştı: "Gürcistan'daki mevcut kriz Gürcistan demokrasisinin yapısal sorunlarını açığa çıkartmıştı ve bu, 2003 'Pembe Devrim'inden abartılı beklentileri olan birçok kişiyi şoke etmiştir."[116]

Her neyse Gürcistan NATO üyeliğini bastırmayı sürdürmüştü. Resmî ilişkiler 1998'de Gürcistan'ın Washington'da bir diplomatik misyon açması ve bir elçi sunmasıyla başlamıştı. 2001'de Poti'de ilk birleşik ABD-Gürcistan manevraları düzenlenmiş ve Tiflis'e ABD danışmanları gönderildikten sonra, 2003'te Gürcistan, 850 askerlik bir güçle, Irak'ta "polis hizmeti"ndeki uluslararası koalisyon birliklerine asker desteği vermeye başlamıştı. Bu sayı 2007'de 1.200'e yükseltildiğinde Gürcistan birliği böylece koalisyon ordusundaki üçüncü büyük birlik olmuştu.[117] Rusya'nın Ağustos 2008'de Gürcistan'ı istilası, Gürcistan'ın uluslararası askerî meselelere bağımsız katılımı ve Washington'la NATO üyeliği konusunda müzakereler yapmasına kaba bir tepkiydi.[118]

---

115. G. Nodia, "Reviving Georgia's Western dream", 2-6 Ocak 2008'de yayınlanmış, *Die Welt*, vs.
116. *A.g.e.*
117. "Georgia to more than double troops in Iraq", Associated Pres, 8 Mart 2007, www.msnbC.msn.com; "parliament endorses increase in trop level in Iraq", *Civil Georgia*, 8 Haziran 2007, www.civil.ge/eng/article.php?id=15242; L. Allnutt, "The country of Georgia becomes 3rd largest contributor of troops in Iraq", 24 Ekim 2007.
118. 3 Eylül 2008'de internette belirmiş "Briefing on US Economic Support Package for Georgia" başlıklı ilginç bir ABD Dışişleri Bakanlığı belgesi bu tartışmayı kelimesi kelimesine vermekte ve ABD hükümeti ve uluslararası kaynakların Gürcistan hükümetine in-

Son yıllarda İngilizce basını Rus hükümetinin Gürcistan ve genelde Kafkasya'daki kötü davranışını açıklamak veya gerekçelendirmek için yüzeysel bir klişe benimsemişti: Rusya Kafkaslara "kendi arka bahçesi" olarak bakmaktadır. Bu hoşgörülü ifade epeyce tehlikelidir; çünkü Moskova'nın, Bolşevikler ve Beyaz Ruslardan miras alınmış ve bariz şekilde Vladimir Putin'in de inandığı, Rusya'nın, askerî güç ve bunu tatbik ederken başvurduğu acımasızlıkla Kafkasya'ya müdahale etme veya burayı işgal etme hakkına sahip olduğu varsayımını teşvik etmektedir. Bu ifade ayrıca bölgeyi ve buranın, çok daha geniş Ortadoğu bölgesindeki tarihsel olaylarda bir savaş alanı olarak belirleyici rolünü küçümsemektedir.

Rusya'ya Kafkaslar üzerinde güç kazandırmış olan savaşçılık üstünlüğü değildi, Rusya ve Gürcistan–Ortodoks Kilisesi arasında sinsice yüzeysel ilişkiler geliştirilmesi, Kuzey Kafkasya'da Çerkezistan'da yönetici ailelerle, 16. yüzyılda Korkunç İvan ve Maria Temryuk arasında hanedansal evlilik de dahil az sayıda uzak bağlantılar oluşturmasıydı. Aksi takdirde, Rusya 18. yüzyıldan itibaren Gürcistan'a istediği zaman basitçe girmiş, Gürcü krallarıyla birkaç antlaşma yapacak kadar diplomatik davranmış ve ardından, 19. yüzyılda yol açık gözüktüğünde, kaba kuvvet ve acımasız boyun eğdirmeye dönmüş ve bunu sadece kardeş Hıristiyanlara değil, ayrıca Dağıstan ve Çeçenistan'ın Müslüman topluluklarına da tatbik etmişti. Bir tek Ermenistan Rusya'nın sömürge yönetiminin sertliğini hissetmemişti; çünkü St. Petersburg Ermenistan'ın açık ve tecrit edilmiş pozisyonundan (Gürcistan hiçbir zaman bu en yakınındaki ve ayrıca da Hıristiyan olan toplulukla ortak bir davada buluşmamıştır) yararlanabilmiş, onu, "koruma sağlayarak Rusya'nın etki alanı" içine çekmiştir. Bununla beraber, Türkiye 20. yüzyılın başında ulusalcı yürüyüşüne geçtiğinde bu korumanın Ermenistan'a maalesef az yararı olmuştuysa da, Rusya, bu ülkenin imparatorluğuna bağlılığını güvence altına almak için bunu sürdürmüştür.

Bu arada, 2009'da Ruslar, Gürcistan'ı işgal ettikten bir yıl sonra, Güney Kafkasya'daki askerî üslerini kapatmayı ve askerlerini çekmeyi hâlâ reddetmekteydi; Güney Osetya ayrılıkçı hareketini, Gürcistan içinde ve ona bağlı ufak etnik bir bölge olmaktan, hâlâ Gürcistan içinde aynı sınırlarda ama şimdi daha yüksek statülü ve pratikte Gürcistan'a değil, Rusya'ya bağlı bir bölge olacak şekilde anayasal konumunu yeniden tanımlamaya teşvik ederek yarattığı açmazı da çözmemiştiler. En önemlisi de Rusya birliklerini Gürcü topraklarından hâlâ çekmemişti. Çekmesi, Gürcistan ve diğer Kafkasya topraklarına Rus müdahalesinden bağımsız

---

sancıl yardım olarak verdiği milyarlarca dolarlık miktarlara gönderme yapmakta ve de bir "gelişen demokrasi" olarak Gürcistan hakkında son derece olumlu ifadelerde bulunmaktadır: http://2001-2009.state.gov/e/rm/2008/109132.htm.

gelişme şansı vererek, Batı modernleşmesi ve iklim ve doğa gibi turist endüstrisi için büyük değerler olabilecek doğal avantajları değerlendirmelerini sağlayarak medeni dünya için önemli bir kazanım olacaktı.

Kafkasya'nın daha önce yakalamış olduğu bu tür bir siyasi uyum 18. yüzyıldan itibaren Rus yönetimi tarafından tamamen bozulmuştur. Kuban Ovası ve Büyük Kafkasların eteklerinin yerli Çerkez (Adıge) sakinleri ancak gittikçe artan (özellikle Stavropol ilinde) bir kentleşmiş Rus göçmen nüfus kitlesi içinde Müslüman kalıntılar olarak varlığını sürdürmektedir. Doğuya doğru Terek Nehri civarındaki orijinal komşuları, Grozni ve petrol sanayinin getirdiği Rus göçmenlerinin akını karşısında azınlıkta kalmış, son on yıllarda Moskova'nın acımasız militarizmi tarafından katledilmiş İnguşlar ile Çeçenler de Vladikavkaz'daki Rus emperyal iktidarının "sadık" Oset çırakları karşısında kaybetmiştir.

Dağlık Dağıstan çok etnik gruplu çeşitliliğini korumaktaydıysa da, Rusya'nın 19. yüzyılda Avar ve Çeçenleri soykırıma tabi tutmasından beri kendine özgü yerli kültürü ve bireyselliğinin önemli bir kısmını da kaybetmiş ve yoksul bir ülkeye dönüşmüştür. Güneydeki topluluklar, Bakû petrolüne yönelik uluslararası iştahın fazlaca şiddet ve yolsuzlukla beslediği Azeri komşularının kısmen kontrolü altındadır. Azeri Türkler ve Ermeniler arasındaki barış, özellikle sıkı savaşan Ermenilerin elindeki Dağlık Karabağ'da kırılgandır. Ermeniler batıda Türklerle her şeye ve Türkiye'nin atalarının payının getirdiği sorumluluğu kabul etmeyi reddettikleri 20. yüzyılın başındaki soykırımın gölgesine rağmen geçici bir anlaşmaya ulaşmıştır.

Kısmen benzer şekilde, Moskova hükümeti Rusya'nın Kafkasya'nın herhangi bir kısmına sahip veya egemen olmaya dair kutsal anlamda bir hakkının olmadığını kabul etmemektedir; aynı şekilde Orta Asya, Ukrayna veya eski Rus İmparatorluğu/Sovyetler Birliği'nin birçok diğer kısmını da bu kategoriye dahil etmek gerekmektedir; çünkü bunlar da son 300 yıl içindeki sömürge savaşları fetihlerinin sonucudurlar. Rus ulusalcıları için, Astrahan (1556) ve Kırım (1783) hanlıklarının elimine edilmesi ve Korkunç İvan ile Büyük Petro'nun Volga ve Don'daki fetihleri, böylece bu iki nehrin birleştikleri noktada Rusya'nın Çariçin/Volgograd Kalesi'ni (1589) koruyan bir sınır oluşturulması neredeyse kutsaldır ve ikinci görüşlere açık değildir; özellikle bunlar Rusya'nın Kafkasya'yı fethine yol açtığından. Buradaki Yekaterinodar, Vladikavkaz, Stavropol, Georgiyevsk ve Kutsal Haç (daha sonra "Budyonnovsk") gibi ilk Rus kentleri 1784 ile 1799 arasında kurulmuştur. İki yüzyıl sonra Kafkasya'da yabancı bir gücün göze çarpan temsili olarak Rusya'nın, emperyalist selefler tarafından ele geçirilmiş Volgograd ile Krasnodar arasındaki tüm sömürgelerini tutmaya kararlı olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar geçen zaman Rusların Kuzey Kafkasya'daki iddialarına

bir gerekçe sağlamış gibiyse de, Don-Volga hattının güneydoğusunda yaşayanlar açıkça son zamanlara ait mütecavizlerdir. Fakat Kuzey Kafkasya düzlüğünün Don'dan Stavropol'a kadar uzanan bereketli kara topraklarını o kadar hızlı sahiplenmişler ve Rus ve Ukraynalı yerleşimcilerle buranın nüfusunu artırmışlardır ki, bozkırlar Rusya tarımının, özellikle Ukrayna'nın 1991'de bağımsızlığının ilanının Rusya'yı Ukrayna gibi bir "ekmek sepetinden" yoksun bırakmasından sonra önemli bir kısmı olmuştur. Teorik açıdan, Rusların Don-Volga hattının kuzeyine geçmesi ve burada Kalmuk-Moğol Cumhuriyeti'yle (Kafkasya öncesi dönemin şimdi Rusya Cumhuriyeti'nin parçası olarak özerkliği olan geniş bir kısmı) komşu olmaları uygun olacak ve bu durumda bu Don-Volga hattı bağımsız Kafkasya'nın bariz kuzey sınırı olacaktır.

Bununla beraber, 19. yüzyıl emperyalistlerinin siyasi düzeyinde olan Rus yöneticiler, bir zamanlar Rus bayrağının olduğu bir bölgenin kaybedilmesine öfkelenmektedir ve fırsat olduğunda bayraklarını tekrar çekmeye hazırdırlar. Dolayısıyla, Moskova'nın hiçbir zaman Azak Denizi'nden Kuzey Çeçenistan'a kadar uzanan Kuzey Kafkasya düzlüğü üzerindeki kontrolünü teslim edip etmeyeceği kuşkuludur.

Son yıllarda dünyanın dikkati tekrar Gürcülere yönelmiştir; onların ABD'yle istekli temasları ve Ortadoğu ile Afganistan'da Batı kuvvetlerine aktif destek verme arzuları (buralarda atalarının birçoğu geçmişte İran şahlarının askerleri olarak savaşmıştı) Amerika ve Avrupa Birliği'yle yakın ilişkiye yol açabilir. Kuzey Amerika ve Avrupa'nın, Kafkasların Rusya'nın "arka bahçesi" olduğuna ilişkin tembelce tasarlanmış kavramını yarım ağızla kabul etmesinden dolayı, Rusların 2008'de Gürcistan'ı istilası karşısında ilk önce sessiz kalınmış ama ardından Cumhurbaşkanı Saakaşvili'nin liderliği ortaya çıkınca ve Rus zulmüne dair haberler belirince bu değişmişti. ABD destek ve erzaklarının cömertliği ve Putin yanlılarıyla sert diplomatik bağları da, Batı'yla daha fazla işbirliği olacağına dair belirtilerle epeyce rahatlama getirmişti.

Gürcistan da, Irak'taki koalisyon kuvvetlerine yaptığı katkının ölçeği ve daha geniş NATO/BM taahhütlerine katkıda bulunma istekliliğiyle bu cömertliğin altında kalmamıştı. Gürcü birlikleri Ağustos 2003'ten beri, ilk önce Bağdat ve Ba'qubah'ta muhariplik dışı rollerde, ardından İran sınırında el-Kut'ta silah kaçakçılığıyla mücadele etmek amacıyla Irak'ta olmuştur (ilk başta sadece 79 asker; 2004'te 800; ardından Haziran 2007'de 2.000).[119] Mart 2008'de Tiflis, koalisyonun Afganistan'daki bunalmış çokuluslu kuvvetlerini desteklemek için NATO'ya 500 veya daha fazla asker teklif etmişti.[120] Fakat Ağustos'ta Rusya'nın Gürcistan'ı

---

119. K. Liklikadze, "Iraq: as third largest contingent, Georgia hopes to show its worth", 10 Eylül 2007, rferl.org/content/article/1078614.html; Allnutt, "The country of Georgia".
120. "Georgia offers 500 troops to NATO Afghan force", Reuters, 31 Mart 2008, dev-bd.

istilası Irak'taki Gürcü birliklerini, ABD Hava Kuvvetleri'nin sağladığı taşıma hizmetiyle Irak'tan geri getirmeyi gerektirmişti.[121]

Bu, Putin'in tarafında şaşırtıcı bir acemilik gösterisine yol açmıştı: "Birleşik Devletleri Irak'ta hizmet eden birlikleri havayoluyla getirerek Gürcistan'daki kaosa katkıda bulunmakla suçlamıştır. Sayın Putin, ABD hamlesinin Güney Osetya çatışmasını çözme çabalarını engelleyeceğini söylemiştir." Safça suçlamasına devam etmiş, Amerikalılardan tipik mahcup Rus üstünü kapatmasıyla dolaylı olarak bahsetmişti: "Bazı ortaklarımızın, yardım etmek yerine, ayakaltında dolaşmaya çalışmaları zavallıca bir harekettir... Birleşik Devletlerin Irak'tan Gürcü birliklerini etkili bir şekilde havadan çatışma bölgesine taşımasını... kastediyorum." Hatta çocukça aynen-karşılık şeklinde suçlamaya başvurmuştur: "Sinizmlerinin boyutu sürprize yol açmaktadır... beyazı siyah ve siyahı beyaz gösterme becerileri... saldırganı mağdur olarak gösterme ve sonuçlar için mağdurları suçlama becerileri şaşırtmaktadır." Putin'in kendisinin usta olduğu bu uygulamaya başvurması, Rus/Güney Oset–Gürcü savaşında "ilk kimin ateş ettiği ve ilk zulümleri yaptığı" (basit olmaktan uzak) sorusuna göndermede bulunuyor olmalı.[122]

KAFKASYA VE ORTADOĞU

Bu kitapta, Aras ve dağlık Kafkasya topraklarının güneyi, Fırat-Dicle nehirlerinin muazzam düzlüğü ve ötesindeki çöllerde bulunan Ortadoğu ülkelerinden pek doğrudan bahsetmeye gerek olmadı. Kafkasyalılar ile Arapça konuşulan ülkeler arasındaki (Suriye, Lübnan, Irak, Ürdün ve Arabistan) kadim kültürel ve ticari temaslar artık Kafkas yaşamı ve ekonomisinde önemli bir rol oynamamaktadır; bir zamanlar her yerde görülen deve kervanları artık Bizans ve Doğu Avrupa yolları boyunca dizilmiş kervansarayları kullanmamaktadır. 20. yüzyılda Kafkaslar Ortadoğu'yla temaslardan iki yönden kopmuştu: İlk başta, Sovyet Rusya tarafından bir zamanlar çok iyi korunmuş, batıda Gürcistan ve Ermenistan'ın dağlarından Aras Nehri boyunca ve bunun ötesinde Hazar'ın kıyısında Talış bölgesinin uzak düzlükleri ve dağlarına kadar uzanan 1.800 km'lik Türkiye ve İran sınırları. Türkiye ve İran'ın ötesinde güneyde Suriye çölü ve Irak düzlüğü 900 km boyunca Mısır ve Arabistan'a doğru uzanmaktaydı (ve neredeyse yollardan yoksun); burası İslamın egemen olduğu bir dünyaydı ve Arap ülkeleri 1940'lardan

---

bdnews24.com/details.php?id=98808/cid=1; J. Garamore, "Chairman discusses Iraq, Afghanistan, Georgia", 28 Ağustos 2008, www.defenselink.mil.

121. AFP, "Georgia to withdraw all of its troops from Iraq" 9 Ağustos 2008; afp.google.com/article/ALeqM5hAZ4s0zJThk3POsYjjP0ZieJyNaw.

122. "Putin complains over US Georgia troops lift", 8 Ağustos 2008, www.breakingnews.ie/world/putin-complains-over-us-georgia-troops-lift-373229.html.

itibaren Britanya ve Fransa yönetimlerini başlarından attıkları bir dizi savaş ve iç savaşla bağımsızlıklarını kazanmıştı.

En radikal yenilik, "Britanya" Filistin'ini Orta Avrupa'da Nazi Alman despotluğundan kaçan Yahudilerin ele geçirmesi ve 1948'de, dünyanın birçok yerinden göçmenleri çekmiş yeni İsrail devletini kurmaları olmuştu. Rus komünist diktatörlüğü altındaki Kafkasya bu Ortadoğu birleşmeleri, çatışmaları ve yeniden gruplaşmalarından büyük ölçüde uzak kalırken, Suriye, Lübnan, Ürdün, Irak, İran ve Mısır ise SSCB topluluklarının sıkıntı ve güçlüklerine pek ilgi göstermemişti. Bununla beraber, Sovyet Rusya devleti Ortadoğu'yu görmezden gelmemişti: Diplomatları ve ajanları 1950'lerde Soğuk Savaş ortaya çıkarken İran ve Türkiye üzerindeki nüfuzlarını artırmaya çalışmıştı. Sovyet politikasının Ortadoğu hükümetlerinin savunduğu bir yanı, "İsrail'e karşı Arap davası"ydı ve bu "karşılığında ABD'nin İsrail'le yeni ve yakın bir stratejik ilişkiye girmesine yol açmış ve İsrail'in başlıca diplomatik, stratejik kaynağı ve zamanla da mali desteği olmuştu".[123]

Bu arada köktenci İslam ve Batı karşıtlığının öldürücü gücü[124] bir ölçüde kuzeye sızmış ve Dağıstanlılar ile Çeçenler arasında müritler bulmuştu; bunların arasından bir kısmı antientelektüel kanaatleri ve intiharsal nefretlerini düşmanlarının kuzeydeki metropolü Moskova'ya taşımış ve Ruslar arasında süratle güneyden gelen siyah saçlı erkeklere karşı ayırım gözetmeyen bir nefret ve şiddet ortaya çıkarmıştı. Diğer yandan, bazı Avrupalıların Yahudi düşmanlığından uzak Gürcistan Cumhurbaşkanı Saakaşvili, İsrail'le bir ortak zemin bulmuş (aralarında Sovyet Gürcistan'ından 1980'lerde İsrail'e göç etmiş binlerce Yahudi vardı) ve 2004'te Kudüs'ü ziyaret ederek resmî temaslar oluşturmuştu.[125]

Eski Rus İmparatorluğu/Sovyetler Birliği'nin herhangi bir kısmının tarihi, birçok tebaa topluluğu kendi kaderlerini belirleme haklarını ifade ettikten yirmi yıl sonra bile iki görüş arasında bir seçim sunmaktadır: Hâlâ hükümetleri ne yaparsa yapsın "Rusları" destekleyen Rus yanlısı bakış açısı veya Rus olmayan toplulukları, onların da en az, onlara uzun süre egemen olmuş ve baskıda bulunmuş "büyük" Rus ulusu kadar saygı hak ettikleri ve onların da bu tür ("büyük"?) uluslardan daha az olmayan kendilerini yönetme hakkı olduğu fikrine dayanan emperyalizm karşıtı bir görüş. Bu ilkeye alışıldık alternatif genelde Rus halkının

---

123. Bakınız örneğin Lewis, *Middle East*, s. 357-367.
124. Bakınız B. Lewis, *The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror*, Londra, 2003, s. 59-65, 130-40.
125. Amerika'nın Sesi, "Georgian President on good will visit to Israel", 29 Temmuz 2004, voanews.com/content/a-13-1-2004-07-29-7-georgian/391150.html; Federation of Jewish Communities of the CIS, "Georgian president meets Jewish leaders for Georgian-Jewish Friendship Week", 12 Ekim 2004, fjC.ru/newsArticle.asp?AID=212105; M. von Koenig ve N. Taktakishvili, "Jewish community helps Georgia and Israel draw closer", eurasianet.org/departments/insight/articles/eav030907.shtml.

istisnai bir durum olarak görünürdeki zor durumunun duygusal şekilde dramlaştırılmasıdır. Örneğin:

> Sovyetler Birliği parçalanmıştı... Bir kez kaybolunca, bir arada tuttuğu uluslar ve bölgeler karışımının onları birleştirecek olan hepsinin kurtulmakta acele ettiği tarihsel mirastan başka bir şeyi kalmamıştı. Asıl trajedi, son 400 yıldır fethettikleri ve yönettikleri bir imparatorluğun her yanına dağılmış Rus halkınınkiydi. Yirmi beş milyondan fazla Rus kendilerini anayurtları olarak görmeye alıştıkları topraklarda yabancı konumunda bulmuş, yeni serbest kalmış komşularından öfke, ayırımcılı ve hatta şiddetle karşılaşmıştı.[126]

Maalesef bu görüş ve onun doğal sonucu olan Rus devletinin haklı ve şimdi moda olmuş, Rusya'nın "yakın-dış" olarak tanımladığı yerlerdeki eski göçmenlerini ve yerli müttefiklerini (Osetler gibi) "korumak" için müdahale hakkı olduğu fikri, eski Rus İmparatorluğu'yla ilgili ve Putin'in planlarına tam olarak uyan bir siyasi pozisyondur.

Bu arada Putin hükümeti Rusya'nın en dik duran bazı insanlarını soğukkanlılıkla ezmeye devam etmektedir; insan hakları eylemcileri ve Çeçenlere karşı savaşta travmaya uğramış çocukların iyileştirilmesi için uğraşan eylemciler veya kendilerini siyasi yolsuzlukları ve ayarlanmış seçimlerle demokrasinin çarpıtılmasını, yeni siyasi hareketlerin engellenmelerini ve kendileri gibi eylemcilerin öldürülmelerini açığa çıkartmaya adamış kişiler. Eş derecede iğrenç olan, yılların hesaplanmış stratejilerini kullanarak, özellikle de Abhazya ve Güney Osetya'nın sahte hükümetlerinin Gürcü savunmalarını bertaraf etmek için piyonlar olarak baştan çıkartılarak Rus istilasını gerekçelendirme ve Gürcü devletini sekteye uğratma çabalarıydı. Kuzey Kafkasya ulusları bu tür oyunlar karşısında o kadar zayıf konumdaydılar ki, Putin'in "birleşik Rusya" rejimi tüm bölgenin geleceğini tehdit etmişti.

1990'ların başında (SSCB'deki tüm Rus olmayan ülkelerin Rus imparatorluğunun zincirlerinden kurtulmaları başladığında) Rusya'nın serbest pazarı, etkili modernleştirilmiş endüstriyel yönetim ve adil parlamento seçimleri de dahil güvenilir sivil kurumlarıyla bir demokratik ve askerî kontrolden arındırılmış açık bir topluma dönüştürmesinin ne kadar süreceğine dair spekülasyon vardı. On yıl sonra, her ne kadar günlük yaşam yurttaşların büyük kısmı için daha özgür ve daha müreffeh olmuştuysa da, komünist alışkanlıkların süren direnişinden ötürü bu radikal kurumsal değişikliklerin hiçbiri gerçekleşmemişti. Cumhurbaşkanı Yeltsin tarafından halefi olarak keyfî şekilde seçilmiş Vladimir Putin, gizli polisin en son versiyonunun başı olarak seçilmiş ve 2000'de Yeltsin'in emekli olması üzerine Aralık 1993'teki yeni Rus

---

126. Hosking, *History,* s. 500-1.

Federasyonu Anayasası'na uygun olarak (seçim sahtekârlığı içeren yöntemlerle... dayatılmış)[127] bir seçim yapılmadan hemen, cumhurbaşkanlığı tahtına yükselmişti.[128]

Bu demokrasi karşıtı yeniden düzenlemelerin Kafkasya toplulukları için sert sonuçları olmuştu. Moskova'nın özsavunma stratejisinin sahte dayanakları doğrultusunda, Ukrayna 1991'de bağımsızlığını ilan edene kadar, Karadeniz bir Rus gölü olarak kabul edilmişti. Bundan sonra bile, Rusya, Kırım limanı Sivastopol'u da işgal ederek (şimdi Ukrayna sınırları içindedir) Rostov'dan Taman'a kadar Azak Denizi'nin doğusunda ve Karadeniz boyunca 320 km'lik bir mesafede Novorossiysk, Tuapse ve Soçi'ye kadar bir deniz kuvvetleri varlığını korumuştu. Buradan güneydoğuya 320 km boyunca, Karadeniz'in Psou Nehri'nden Batum'a kadar olan kısmı resmen Gürcistan'a aittir ama 1989'da Lıhnı'daki Abhaz Ulusal Toplantısı'ndan beri (Rusya'nın entrikaları ve yarım gizli askerî müdahalesi başladığında), güya Abhazlar adına Moskova tarafından gaspedilmiştir. Abhazların Rusya ile Gürcistan arasındaki konumları tehlikelidir; çünkü ne kadar ulusalcı olurlarsa olsunlar Gürcülerin komşularıyla ilişkileri vardı; oysa Ruslar, Ağustos 2008'de Gürcistan'ı işgallerinin gösterdiği gibi çok daha vicdansız olabiliyordu.

Ekim 2009'da Gürcistan'ın hâlâ önemli bir kısmını işgal eden Putin'in birlikleri ve saldırganların çekilmeye hazırlandıklarına dair hiçbir işaretin görülmemesiyle birlikte, barışçıl bir sonuç ve Gürcistan'ın Rus işgal ordusunun saygısızlığından kurtulması uzak görülüyor. Kafkasların kuzeyden karşılaştığı tehdide karşı yegâne ümit ışığı, beklenmedik şekilde, Ekim 2009'da Moskova'dan, siyasette Rusya'nın 1980'lerdeki yenilenme girişiminin kahramanı Mihail Gorbaçov'dan gelmiştir. Ekim 2009'da Moskova'nın etkili *Novaya gazeta*'sında bir röportajda Sovyetler Birliği'nin eski başkanı, mevcut siyasi duruma yönelik Rusya'da egemen tavrı teşhir etmiş, Rusya'nın son seçimlerini demokrasiyle dalga geçilmek olarak kınamıştı; çünkü başkanın partisinin Birleşik Rusya'nın 450 koltuğundan 300'ünü kontrol ettiği Rus parlamentosu "tamamen Sayın Putin'in kontrolü"deydi ve bu son bölgesel seçim sonuçlarını tahrif etme amaçlı oyunun parçasıydı; öyle ki Birleşik Rusya "bölgesel seçimlerde koltukların neredeyse %80'ini kazanmış ve Moskova Kent Konseyi'nde de 35 yerin 32'sini almıştır"[129] (Birleşik Rusya Partisi'nin her zaman kazandığı Rusya seçimleri, yozlaşmış yapısından dolayı 2000'de Yeltsin'in göreve başlama töreninden beri değişmediğinden, bu hiç de yeni bir haber değildi).

---

127. Service, *Russia: Experiment*, s. 104-7, 133.
128. *A.g.e.*, s. 132-6.
129. T. Halpin, "Gorbachev urges democracy drive to counter Kremlin 'ballot rigging'", *The Times*, 20 Ekim 2009, s. 40.

Putin'in "Rusya'ya istikrar getirdiğini" ve "nüfusun %80"i tarafından desteklendiğini belirten seksenlik Gorbaçov'un mevcut rejime karşı açık bir ayaklanma harekete geçirmesi muhtemelen olası değildir. Kuzey Kafkasya kökeni (Stavropol İli'nde Kazak köylü çiftçilerinin soyundandır[130] ve 1970'de SBKP'nin Stavropol Bölgesel Komitesi'nin Birinci Sekreteri olmuştur) ve bölgesel Komünist Parti'sindeki güvenli kariyeriyle, Rusya'nın Gürcistan'ı işgalini protesto etmesi de pek mümkün değildir. Fakat Kremlin liderliğini eleştirisinde yalnız da değildir. Eylül 2009'da *The Times*'da bir röportajda Gorbaçov Moskova Duması'nda Komünist, Liberal Demokrat ve "Adil Bir Rusya" (Spravedlivaya Rossiya) partilerinin 150 temsilcisinin düzenlediği bir protestodan bahsetmişti; bu temsilciler Ekim 2009'da Birleşik Rusya'nın oyların %90'ını aldığı son seçimleri protesto etme amacıyla meclis salonunu terk etmişti. *The Times*'a göre, "Duma protestosu Başkan Medvedev'in [Putin'in sahte halefi] başa geçtiğinden beri karşılaştığı en ciddi meydan okumaydı... Kremlin, Rusların küresel ekonomik krizin etkilerini hissetmesiyle ortaya çıkacak potansiyel halk karışıklığı karşısında tedirgindir." Bu arada Gorbaçov, "bürokratlar partisi" ve "Sovyet Komünist Partisi'nin en kötü versiyonu" olarak Birleşik Rusya'ya saldırmış ve Rus parlamento ve mahkemelerinin "bağımsızlıktan yoksun olduklarını" söylemişti.[131]

Gürcistan'ın gerçek bir bağımsızlık yerleştirme çabalarına saygı gösteren ve Rusya'nın mevcut yöneticilerinin küstahça varsayımları ve zorbalıklarının engelleyemediği insanlar, onun kendisini Batı ülkeleriyle, ABD ve NATO üzerinden aynı çizgiye getirmeyi seçmiş olmasının, işgal kuvvetlerinin, Rusya'nın hem ait olmadığı hem de demokratik hükümete olumlu katkıda bulunma yeteneğinin bulunmadığı bir durumdan barışçıl şekilde çekilmesine yol açacağını ümit etmekten başka çaresi yoktur.

---

130. D.A. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire*, Londra, 1999, s. 438.
131. Halpin, "Gorbachev urges democracy drive".

Kaynakça

KISALTMALAR

AN SSSR Akademiya Nauk SSSR (SSCB Bilimler Akademisi)
ASN Association for the Study of Nationalities
CDSP Current Digest of the Soviet Press
RA Rossiyskaya Akademiya Nauk (Rossiyan Bilimler Akademisi)
RFE/RL Radio Free Europe/Radio Liberty: weekly news reports called successively *Research Bulletin* (1988'e kadar), *Radio Liberty Research*(1989-91), *Report on the USSR, Research Report, News Briefs*(1992-3)

SÜRELİ YAYIN

Argumenty i fakty
Avan-i (Çuvaş ulusal hareketi gazetesi, Cheboksary)
Central Asia and Caucasus Chronicle, 1989-90
Central Asia File, 1988-94
Central Asian Newsletter, 1981-9
A Chronicle of Human Rights in the USSR, 1974-83
The Estonian Independent, 1990-May 1991; continued as *The Baltic Independent*
June 1991-March 1995; *The Baltic Times*, March 1995-
Idel (Tatarstan's youth magazine)
Krasnyy arkhiv
Moskovskiye novosti
Nash Dagestan, 1992- (eski *Sovetskiy Dagestan*)
Religion in Communist Lands, 1973-91, devamında *Religion, State and Society*
Soviet Studies 1949-92; 1993'den itibaren *Europe-Asia Studies*
Tatarstan (Sosyo-politik ve teorik dergi)

KİTAPLAR VE MAKALELER

A.A.A., "Yeshcho iz pechalnogo proshlogo: proiskhozdeniye Azerbaydzhanskogo parlamenta", *Kavkaz* (Munich), 1935, no. 12/24, s. 28-30.
Abdurahimov, G.A., *Kavkazskaya Albaniya-Lezgistan: istoriya i sovremennost*, St Petersburg, 1995.
Abovyan, Kh., *Rany Armenii*, Erivan, 1984.
Abrahamian, E., *Iran between Two Revolutions*, Princeton, 1982.
Abramov, B.A., "Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva v RSFSR", içinde Danilov, comp., *Ocherki istorii kollektivizatsii selskogo khozyaystva*, s. 69-150.
ᶜAbu Muhammad ᶜAhmad ibn Aᶜsam al-Kufi, *Kitāb al-futukh: Kniga zavoye-*

vaniy (izvlecheniya po istorii Azerbaydzhana VII-IX vv.), translated from Arabic by Z.M. Buniyatov, Bakû, 1981.
Adams, R., "Millions at risk from Armenian Chernobyl", *Sunday Times*, 26 November 1995, s. 22.
Adighe, R. [Ramazan Traho'nun takma adı], "Cherkess cultural life", *Caucasian Review*,1956, no. 2, s. 85-104.
Adzhiyev [Hajjiev], M., "I snova "kumyk o kumykakh"", *Otechestvo: krayevedcheskiy almanakh*, 1991, no. 2, s. 88-104.
Agamaliyev, F., "Between the crescent and the cross", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1990, c. 9, no. 2, s. 2-3.
Agayev, A., "Bezzakoniya 30-kh godov: istoki, mekhanizmy, posledstviya", *Sovetskiy Dagestan*, 1988, no. 2, s. 19-28 (içinde *Central Asian Newsletter*,1988-9, c. 7, no. 5-6, s. 9-11).
Aghanbegyan, A. ve Ibrahimova, Z., *Sibir ne ponaslyshke*, 2. baskı, Moskova, 1984.
Ahmed, Salahuddin, *A Dictionary of Muslim Names*, Londra, 1999.
Aini, S., *Bukhara (vospominaniya)*, Tacik dilinden çeviri, Dushanbe, 1980.
Akademiya Nauk SSSR, Bashkirskiy filial, *Podgotovka i provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii v Bashkirii: sbornik dokumentov i materialov*, der. S.A. Amineva, R.G. Kuzeyeva ve V.P. Chemeris,Ufa, 1957.
Akhaltaksi, E., "Report from Georgia: on the Meskhetians", *Nationalities papers*,1996, 24, 2, s. 303-5.
Akiner, S., *Islamic Peoples of the Soviet Union*, Londra, 1983.
Akkiyeva, S.I., *Etnopoliticheskaya situatsiya v Kabardino-Balkarskoy Respublike(Issledovaniya po prikladnoy i neotlozhnoy etnologii No.68)*, Moskova, 1994.
Alekseyenko, I.I., *Repressii na Kubani i Severnom Kavkaze v 30-e gg. XX veka*, Krasnodar, 1993.
Aliroyev, I.Yu., *Yazyk, istoriya i kultura vaynakhov*, Groznyy, 1990.
Aliroyev, I.Yu. ve Mezhidov, D.D., *Chechentsy: obychai, traditsii, nravy. Sotsialno-filosofskiy aspekt*, Groznyy, 1992.
Aliyev, H.A., "Iz istorii kollektivizatsii selskogo khozyaystva Azerbaydzhana", içinde Danilov, comp., *Ocherki istorii kollektivizatsii selskogo khozyaystva*, s. 309-35.
Aliyev, I.G., der., *Istoriya Azerbaydzhana s drevneyshikh vremyon do nachala XX veka*, Bakû, 1995.
Allen, W.E.D., *A History of the Georgian People, from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Londra, 1932.
der., *Russian Embassies to the Georgian Kings (1589-1605)* (Hakluyt Society Second Series, no. CXXXVIII-CXXXIX), 2 cilt, Cambridge, 1970.
The Ukraine: a History, Cambridge, 1940.
Allen, W.E.D. ve Muratoff, P., *Caucasian Battlefields: a History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge, 1953.
Alliluyeva, S., *Dvadtsat pisem k drugu*, Londra, 1967.
Altstadt, A.L., *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford, 1992.
Amkuab, G. ve Ilarionova, T., comps., *Abkhaziya: khronika neob"yavlennoy voyny*, 2 cilt, Moskova, 1992.

Amoretti, B.S., "Religion in the Timurid and Safavid periods", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VI, s. 610-55.
"Sects and heresies", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 481-519.
Ananikyan, R., *Yerevan: a Guide*, Moskova, 1982.
Anchabadze, Z.V., *Iz istorii srednevekovoy Abkhazii (VI-XVII vv.)*, Sukhumi, 1959.
Andreyev, C., *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigr'e Theories*, Cambridge, 1987.
Andronik ashvili, M., *nark vevebi iranur-kartuli enobrivi urtiertobidan*, 2 cilt, Tiflis, 1966-96.
Anisimov, S.S. *Kabardino-Balkariya*, Moskova, 1937.
Anokhin, G.I., *Malyy Kavkaz* (dizi Po rodnym prostoram), Moskova, 1981.
Apollonius of Rhodes, *The Voyage of the Argo: the Argonautica* çeviri ve önsöz E.V. Rieu, Harmondsworth, 1959.
Arapov, D.Yu., "A.P. Yermolov i musulmanskiy mir Kavkaza", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, ser. 8, *Istoriya*, 2001, no. 6, s. 51-60.
Arbakov, D., "The Kalmyks", (Institute for the Study of the USSR, *Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction*, Seri I, no. 40), Munich, 1958.
Arkas, M., *Istoriya Ukraïny-Rusi: z 210 malyunkamy i portretamy ta 9 kartamy*, StPetersburg, 1908.
Arkheologiya SSSR: Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomorya, der. V.S. Dolgorukov, G.A. Koshelenko ve I.T. Kruglikova, Moskova, 1984.
Arlen, M.J., *Passage to Ararat*, Londra, 1976.
Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926), Istanbul, 1984.
Aronson, A.I., *Georgian: a Reading Grammar*, Columbus, 1982.
Artemiy Araratskiy, *Zhizn Artemiya Araratskogo*, der. K.N. Grigoryan ve R.R. Orbeli, Leningrad, 1980.
Arutyunov, S.A., Smirnova, Ya.S. ve Sergeyeva,G.A., "Etnokulturnaya situatsiya v Karachayevo-Cherkesskoy Avtonomnoy Oblasti", *Sovetskaya etnografiya*, 1990, no. 2.
Arutyunyan, V., *Kamennaya letopis armyanskogo naroda*, Erivan, 1985.
Ashurbeyli, S., *Gosudarstvo Shirvanshakhov (VI-XVI vv.)*, Bakû, 1983.
Atabaki, T., *Azerbaijan: Ethnicity and the Struggle for Power in Iran* (gözden geçirilmiş baskı),Londra, 2000.
Atayev, B.M., *Avartsy: istoriya, yazyk, pismennost*, Mahaçkale, 1996.
Atlas narodov mira, Moskova, 1964.
Atlas SSSR, Moskova, 1928.
Atlas SSSR, Moskova, 1983.
Al-atlas ul-ᶜarabī, göz. geç. ve genişletilmiş baskı, Beyrut, 1401/1981.
Aves, J., *Paths to National Independence in Georgia, 1987-1990*, School of Slavonic and East European Studies Occasional Papers no. 15, 1991.
Avitabile, P., *Relazione sulla Georgia/tsnobebi sakartveloze (XVII saukune)*, önsöz, çeviri ve yorumlar B. Giorgadze, Tiflis, 1977.
Avtorkhanov, A., "The Chechens and the Ingush during the Soviet period and its antecedents", içinde Broxup, der., *North Caucasus Barrier*, s. 146-94.
Imperiya Kremlya: sovetskiy tip kolonializma, Garmisch-Partenkirchen, 1988.
Memuary, Frankfurt am Main, 1983.

Azärbäyjan SSR atlasy, der. H.A. Aliyev, vb, Moskova, 1979.
Azerbaijan SSR, Akademiya Nauk, *Trudy Instituta Istorii i Filosofii*, c. VI, Bakû,1955.
Aziatskaya Rossiya: lyudi i poryadki za Uralom. Izdaniye pereselencheskogo *upravleniya*, 3 cilt, 1914.
Babich, I.L., *Etnopoliticheskaya situatsiya v Kabardino-Balkarii*, 2 cilt, 1994.
Baddeley, J.F., *The Rugged Flanks of Caucasus*, 2 cilt, Londra, 1940.
The Russian Conquest of the Caucasus, harita, plan ve çizimler ile birlikte, Londra, 1908.
Baedeker, K., *Russia, with Teheran, Port Arthur, and Peking: Handbook for Travellers*,Leipzig, 1914 [yeniden baskı, Londra, 1971].
Bagayev, N.K., *Sovremennyy osetinskiy yazyk. Chast I (fonetika i morfologiya)*, Ordzhonikidze, 1965.
Bagrationi, D., *Istoriya Gruzii*, dizinler ve önsöz ile birlikte derleyen A.A. Rogava, Tiflis, 1971.
Bakayev, Ch. Kh., "Kurdskiy yazyk", içinde *Yazyki narodov SSSR*, c. I, *Indoyevropeyskiye yazyki*, s. 257-80.
Balakian, P., *The Burning Tigris: a History of the Armenian Genocide*, Londra, 2004.
Balammahomedov, A.K., "Our roots are our languages", *Sovetskiy Dagestan*, 1989, no. 3, alıntılanan Central Asia and Caucasus Chronicle, 1989, c. 8,no. 5.
Bammat, H., "The Caucasus and the Russian Revolution (from a political viewpoint)",Central Asian Survey, 1991, c. 10, no. 4, s. 1-29.
Baramidze, A., Radiani, Sh. ve Zhgenti, B., *Istoriya gruzinskoy literatury: kratkiy ocherk*, Tiflis, 1958.
Barsenkov, A., Koretskiy, V. ve Ostapenko, A., "Inter-ethnic relations in Russia in 1992", *Russia and the Successor States Briefing Service*, 1993, 1, 3,s. 12.
Politicheskaya Rossiya segodnya, 2 cilt, Moskova, 1993.
Barthold, V.V., "Dāghistān", *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, c. II, 1965, s. 85-9.
Turkestan down to the Mongol Invasion, 4. baskı, Londra, 1977.
Bates, J.H., ve French, R.A., der., *Studies in Russian Historical Geography*, c. I, Londra, 1983.
Batuyev, B.B., der., *Natsionalnoye dvizheniye v Buryatii v 1917-1919 gg.: dokumenty i materialy*, Ulan-Ude, 1994.
Bawden, C.R., *The Modern History of Mongolia*, Londra, 1968.
"Some aspects of the development of the vocabulary of the Mongolian language in the twentieth century", University of Londra (SOAS), Nisan , 1987
de Londra Üniversitesindeki, "Second European Seminar on Central Asian
Studies" toplantısında sunulan tebliğ.,
Baynes, N.H., *The Byzantine Empire*, Oxford, 1925.
Baytugan, B., "The North Caucasus", *Studies on the Soviet Union (ns)*, 1971, 2, 1, s. 1, 12, 20.
Bedzhanov, M.B. ve Buzarov, A. Sh., "Vozrozhdeniye etnicheskogo samosoznaniya narodov Severnogo Kavkaza", içinde Bugay ve Mekulov, der., *Severnyy Kavkaz*, s. 237-91.

Bellér-Hann, I., "Myth and history on the eastern Black Sea coast", *Central Asian Survey*, 1995, 14, 4, s. 487-508.
Bennigsen, A., "The crisis of the Turkic national epics, 1951-1952: local nationalism or internationalism?", *Canadian Slavonic Papers*, 17, 2-3, Ottawa, 1975,s. 463-74.
"Muslim guerrilla warfare in the Caucasus (1918-1928)", *Central Asian Survey*, 1993, 2, 1, s. 45-56.
Bennigsen, A. ve Lemercier-Quelquejay, C., *Islam in the Soviet Union*, Londra, 1967.
"Musulmans et missions orthodoxes en Russie avant 1917: essai de bibliographie critique", *Cahiers du monde russe et sovi´etique*, 1972, c. 13, s. 57-113.
La presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920, Paris,1964.
Bennigsen, A.A. ve Wimbush, S.E., *Muslim National Communism in the Soviet Union: a Revolutionary Strategy for the Colonial World*, Chicago, 1979.
Muslims of the Soviet Empire: a Guide, Bloomington, 1986.
Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union, Berkeley, 1985.
Berdzenishvili, N.A., vb, der., *Istoriya Gruzii: uchebnoye posobiye*, c. I, *S drevneyshikh vremyon do 60-kh godov XIX veka*, Tiflis, 1962.
Berdzenishvili, N. ve Janashia, S., der., *sakartvelos ist.oria: sak. itkhavi tsigni*, Tiflis, 1980.
Berezgov, B.N., "Sovremennoye polozheniye severokavkazskikh mukhadzhirov v stranakh mira", içinde Gugov, vb, der., *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 68-85.
Beria, L., *On the History of the Bolshevik Organizations in Transcaucasia: a Lecture delivered at a Meeting of Active Workers of the Tbilisi Party Organization July 21-22, 1935*, 7. Rusça basımından çevrilen, Moskova, 1949.
Beridze, V., vb, *The Treasures of Georgia*, Londra, 1984.
Bernshtam, M.S., *Narodnoye soprotivleniye kommunizmu v Rossii: Ural i Prikamye,noyabr 1917-yanvar 1919: dokumenty i materialy*, Paris, 1982.
Beslaneyev, V.S., *Malaya Kabarda (XIII-nachalo XX veka)*, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. baskı, Nalchik, 1995.
Bgazhba, O., "History: first to eighteenth centuries", içinde Hewitt, der., *Abkhazians*, s. 59-66.
Bihl, W., *Die Kaukasus-Politik der Mittelm¨achte*, 2 cilt, Viyana, 1975.
Bilmanis, A., *A History of Latvia*, Princeton, 1951.
Birch, J., "Ossetia: a Caucasian Bosnia in microcosm", *Central Asian Survey*, 1995,14, 1, s. 43-74.
Bizhev, A. Kh., "Borba severo-kavkazskikh adygov protiv voyennokolonizatsionnoy politiki tsarizma (1774-1864 gg.)", içinde Gugov, vb, der., *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 86-109.
Blank, S., "The formation of the Soviet North Caucasus 1918-1924", *Central Asian Survey*, 1993, 12, 1, s. 13-32.
"The Soviet conquest of Georgia", *Central Asian Survey*, 1993, 12, 1, s. 33- 46.
"The struggle for Soviet Bashkiria 1917-1923", *Nationalities Papers*, 1983, 11, 1, s. 1-26.

"The Transcaucasian Federation and the origins of the Soviet Union, 1921- 1922", *Central Asian Survey*, 1990, 9, 4, s. 29-58.
Bliyev, M.M., "K voprosu o vremeni prisoyedineniya narodov Severnogo Kavkaza k Rossii", *Voprosy istorii*, 1970, no. 7, s. 51-4. Bloch, S. ve Reddaway, P., *Russia's Political Hospitals: the Abuse of Psychiatry in the Soviet Union*, Londra, 1977.
Bobrovnikov, V.O., "Abrechestvo na poreformennom Kavkaze: istoki, osobennosti, posledstviya", *Istoricheskiye zapiski*, 2001, no. 4 (122), s. 158-91.
Bogdanov, M.S., *Razgrom zapadnosibirskogo kulatsko-eserovskogo myatezha 1921g.*, Tyumen, 1961.
Bois, T., *The Kurds*, Fransıcadan çeviren M.W.M. Welland, Beyrut, 1966.
'Kurds, Kurdistān", içinde *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, c. V, s. 439-47, 464-79, 480-6.
Bolshaya Sovetskaya entsiklopediya, 1. baskı, 65 cilt, Moskova, 1926-47.
Borawski, P., *Tatarzy w dawnej Rzeczpospolitej*, Varşova, 1986.
Borev, Yu., *Kratkiy kurs istorii XX veka v anekdotakh, chastushkakh, baykakh, menuarakh po chuzhim vospominaniyam, legendakh, predaniyakh i t.d.*, Moskova, 1995.
Borisenko, I., "Skolko bylo khurulov?", *Izvestiya Kalmykii*, 15 Mart 1994.
'Svyatogo sudili bezbozhniki", *Izvestiya Kalmykii*, Şubat 1994, s. 2.
Bormanshinov, A., "Kalmyk pilgrims to Tibet and Mongolia", *Central Asiatic Journal*, 1998, 42, 1, s. 1-2.
Bosworth, C.E., "The early Ghaznavids", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 162-97.
"The Ghaznavids", içinde *History of Civilizations of Central Asia*, c. IV, böl. 1, s. 95-118.
The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994-1040, Edinburgh, 1963.
"The historical background of Islamic civilization", içinde Savory, der., *Introduction to Islamic Civilization*, s. 15-31.
"The political and dynastic history of the Iranian world (AD 1000-1217)", içinde *Cambridge History of Iran*, c. V, s. 1-202.
"Saldjukids", içinde *Encyclopaedia of Islam*, new edn, c. VIII, 1995, s. 936-78.
"TheTahirids and Saffārids", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 90-135.
Botsvadze, T.D., *Narody Severnogo Kavkaza v gruzino-russkikh politicheskikh vzaimootnosheniyakh XVI-XVIII vekov*, Tiflis, 1974.
Boyarskiy, A. Ya., *Naseleniye SSSR: spravochnik*, Moskova, 1974.
Boyle, J.A., "Dynastic and political history of the Īl-Khāns", içinde *Cambridge History of Iran*, c. V, s. 303-421.
"The journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the court of the Great Khan M¨ongke"[reprint from *Central Asiatic Journal*, 9, 1964], içinde Boyle, der., *The Mongol World-Empire 1206-1370*, s. 175-89.
der., *The Mongol World-Empire 1206-1370*, O. Lattimore önsözü ile, Londra, 1977.
Bremmer, I. ve Taras, R., der., *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, Cambridge, 1993.
Brinkley, G.A., *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917-1921*, Notre Dame, 1966.

Bromley, Yu. V., vb, *Sovremennye etnicheskiye protsessy v SSSR*, 2. Baskı, Moskova, 1977.
Broxup, M.B., "After the putsch, 1991", içinde Broxup, der., *North Caucasus Barrier*.
"The Basmachi", *Central Asian Survey*, 1983, 2, 1, s. 57-81.
"The last *ghazawat*: the 1920-1921 uprising", içinde Broxup, der., *North Caucasus Barrier*, s. 112-45.
der., *The North Caucasus Barrier: the Russian Advance towards the Muslim World*, Londra, 1992.
Brunner, C., "Geographical and administrative divisions: settlements and economy", içinde *Cambridge History of Iran*, c. III, böl. 2, s. 747-77.
Bryan, F.E.B., "Internationalism, nationalism and Islam", içinde Broxup, der., *North Caucasus Barrier*, s. 195-218.
Bryusov, V., *Letopis istoricheskikh sudeb armyanskogo naroda* [1940 yılının yeniden basımı],Erivan, 1989.
Brzezinski, Z.K., *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*, Cambridge, MA, 1956.
Budagova, Z., *Azerbaydzhanskiy yazyk (kratkiy ocherk)*, Bakû, 1982.
Bugay, N.F., "Deportatsionnye protsessy na Kubani i ikh posledstviya", Bugay ve Mekulov, der., *Severnyy Kavkaz*.
K voprosu o deportatsii narodov SSSR v 30-40-kh godakh", *Istoriya SSSR*, 1989, no. 6, s. 135-44.
"Pravda o deportatsii chechenskogo i ingushskogo narodov", *Voprosy istorii*, 1990, no. 7, s. 32-44.
"V bessrochnuyu ssylku: tayny "osoboy papki Stalina": kak vyselyali narody", *Moskovskiye novosti*, no. 41, 14 Ekim 1990, s. 11.
"Varvarskaya aktsiya: dokumenty publikuyutsya vpervye", içinde *Otechestvo: krayevedcheskiy almanakh*, Moskova, 1992, s. 53-73.
Bugay, N.F., Kudyukina, M.M. ve Khlynina, T.P., "Natsionalnye problemy istoriografii rossiyskikh avtonomiy 1988-1990 gg.", Bugay ve Mekulov, der., *Severnyy Kavkaz*, s. 6-43.
Bugay, N.F. ve Mekulov, D. Kh., der., *Severnyy Kavkaz: natsionalnye otnosheniya (istoriografiya, problemy)*, Maykop, 1992.
Bullock, A., *Hitler: a Study in Tyranny*, gözden geçirilmiş baskı, Harmondsworth, 1952.
Buniyatov, Z.M., *Gosudarstvo atabekov Azerbaydzhana (1136-1225 gody)*, Bakû, 1978.
Burchinova, L.S., "Kalmykiya v sisteme gosudarstvennogo upravleniya Rossii", içinde U.E. Erdniyev, der., *Dobrovolnoye vkhozhdeniye kalmytskogo naroda v sostav Rossii*, s. 48-55.
Burnaby, F., *A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia*, Londra, 1877 [E. Newby önsözü ile yeniden baskı 1983].
Burney C. ve Lang, D.M., *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Londra, 1971.
Busse, H., "Iran under the Būyids", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 250- 304.
Butbay, M., *Vospominaniya o Kavkaze*, Türkçeden çeviren Z.M. Buniyatov, Mahaçkale, 1993.
Buxton, D.R., *Russian Mediaeval Architecture, with an Account of the Transcaucasian Styles and Their Influence in the West*, Cambridge, 1934.

Cahen, C., "Arminiya", içinde *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, c. I, s. 634-40.
"Buwayhids or Buyids", *Encyclopaedia of Islam*, new edn, c. I, s. 1350-7.
"Ikt.āᶜ", içinde *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, c. V, s. 1088-91.
"Tribes, cities and social organization", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, böl. 1, s. 305-28.
Cambridge History of China, c. X, *Late Ch'ing, 1800-1911*, Böl. 1, der. D. Twitchett ve J.K. Fairbank, Cambridge, 1978.
Cambridge History of Iran, c. II, *The Median and Achaemenian Periods*, der. I. Gerschevitch, Cambridge, 1985.
c. III, *The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods*, böl. 1 ve 2, der. E. Yarshater, Cambridge, 1983.
c. IV, *The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs*, der. R.N. Frye, Cambridge, 1975.
c. V, *The Saljuq and Mongol Periods*, der. J.A. Boyle, Cambridge, 1968.
c. VI, *The Timurid and Safavid Periods*, der. s. Jackson ve L. Lockhart, Cambridge, 1986.
c. VII, *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, der. s. Avery, G. Hambly ve C. Melville, Cambridge, 1991.
The Cambridge History of Islam, 2 cilt, c. I, *The Central Islamic Lands*, der. s. M. Holt, A.K.S. Lambton ve B. Lewis, Cambridge, 1970.
The Cambridge Medieval History, c. IV, *The Byzantine Empire*, böl. 1, *Byzantium and Its Neighbours*, der. J.M. Hussey, Cambridge, 1966.
Canard, M., "Byzantium and the Muslim world to the middle of the eleventh century", içinde *Cambridge Medieval History*, c. IV, böl. 1, s. 696-736.
Capo, S. ve Stellingwerff, I.F., *Trajan's Column*, Terni, 2000.
Carlisle, D.S., "Uzbekistan and the Uzbeks", *Problems of Communism*, 40, Eylül-Ekim 1991, s. 23-44.
Caroe, O., *Soviet Empire: the Turks of Central Asia and Stalinism*, Londra, 1953.
Carr, E.H., *A History of Soviet Russia: The Bolshevik Revolution 1917-1923*, Harmondsworth, 1966, c. I [*Bolşevik Devrimi 1*, Çev. Orhan Suda, Metis Yay., 1989].
A History of Soviet Russia: Socialism in One Country 1924-1926, c. II, Londra, 1959 [*Bolşevik Devrimi 2*, Çev. Orhan Suda, Metis Yay., 1998].
de Castelli, C., *Relazione e album dei schizzi sulla Giorgia del secolo XVII/ tsnobebi da albomi sakartvelos shesakheb*, der. B. Giorgadze, Tiflis, 1976.
Cecil, R., *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*, Londra, 1972.
Census 1897: *bkz. Entsiklopedicheskiy slovar*, 1890-1907, *Dopolnitelnyy tom* II, *Rossiya*: *Perepis naseleniya* 1897, s. i-xxii.
Census 1926: *bkz.* Lorimer, *Population of the Soviet Union*.
Census 1937: *bkz.* Polyakov, Zhiromskaya and kiselev, "Polveka molchaniya".
Census 1959: *bkz.* USSR. Tsentralnoye Statisticheskoye Upravleniye. *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 goda*.
Census 1970: *bkz.* SSCB, Tsentralnoye Statisticheskoye Upravleniye, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda*.
Census 1989 Moskova: *bkz.* USSR, Gosudarstvennyy Komitet SSSR po Statistike, *Natsionalnyy sostav naseleniya*.

Census 1989 Minneapolis: CIS. Statisticheskiy komitet, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 goda*, c. VII, *Natsionalnyy sostav naseleniya SSSR*, Minneapolis, 1993 (mikrofiş).
Chachin, M., *The Kingdom of Armenia*, Londra, 1987.
Chafibekov, R. ve Dailey, E., "Eminent scholar interprets Nagorno-Karabakh dispute", *RFE/RL*, 1989, no. 34, s. 26-7.
Chaliand, G., der., *People without a Country: The Kurds and Kurdistan*, Londra,1980.
Chalidze, V., *Natsionalnye problemy i perestroyka*, Benson, 1988.
Chamberlin, W.H., *The Russian Revolution 1917-1921*, 2 cilt, Londra, 1935.
Chashcharina, O.M., "Avtonomnye respubliki Severnogo Kavkaza: problemy izmeneniya sotsialnoy struktury", içinde Bugay ve Mekulov, der., *Severnyy Kavkaz*, s. 142-56.
Chavchavadze, I., *Stikhi, poemy, povesti, rasskazy*, Tiflis, 1987.
Chenciner, R., "The 1990 elections in Daghestan", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1990, 9, 4.
Cheng, Tien-fong, *History of Sino-Soviet Relations*, Washington, DC, 1957.
Cherkezishvili, N., vb, *On Ethnic Composition of Population of the Georgian Republic (Information material)*, Tiflis, 1993.
Chernyy yanvar: Baku-1990. Dokumenty materialy, Bakû, 1990.
Chikobava, A.S., "Kartvelskiye in yazyki: vvedeniye", içinde *Yazyki narodov SSSR*, c. IV, *Iberisko-kavkazskiye yazyki*, s. 15-21.
Chugayev, D.A., vb, der., *Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR*, c. II, *Epokha sotsializma*, Moskova, 1970.
Churchill, W.S., *The World Crisis: the Aftermath*, Londra, 1929.
Clogg, R., der. ve çev., "Documents from the KGB archive in Sukhum: Abkhazia in the Stalin years", *Central Asian Survey*, 1995, 14, 1, s. 155-89.
"Religion", içinde Hewitt, der., *Abkhazians*, s. 205-17.
Cobban, A., *National Self-Determination*, Londra, 1944.
Cohn, N., *Warrant for Genocide: the Myth of the Jewish World Conspiracy and the "Protocols of the Elders of Zion"*, Londra, 1967.
Comité Tchétchénie, *Tch'etchénie: dix clés pour comprendre*, Sophie Shihab önsözü ile, an new postface, Paris, 2005.
Comrie, B., *The Languages of the Soviet Union*, Cambridge, 1981.
Conquest, R., *The Great Terror: a Reassessment*, Londra, 1992.
The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine, Londra, 1986.
The Nation Killers, Londra, 1970.
Power and Policy in the USSR: the Study of Soviet Dynastics, Londra, 1961.
Stalin, Breaker of Nations, Londra, 1998.
Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, c. I, Greek text der. Gy. Moravcsik, İngilizceye çeviren R.J.H. Jenkins, Budapeşte, 1949.
De administrando imperio, c. II, Commentary, der. R.J.H. Jenkins, Londra, 1962.
Cook, J.M., "The rise of the Achaemenids and e stablishment of their empire", içinde *Cambridge History of Iran*, c. II.
Corbin, H., "Nāsir-i Khusrau and Iranian Ismā'īlism", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 520-42.

Corley, F., "The Armenian Church under the Soviet regime: Böl. 1: the leadership of Kevork [VI]", *Religion, State and Society*, 1996, 24, 1, s. 9-53; "The Armenian Church under the Soviet regime: Böl. 2: the Leadership of Vazgen", *Religion, State and Society* 1996, 24, 4, s. 289-343.

Crisp, S., "Soviet language planning 1917-1953", içinde Kirkwood, der., *Language Planning*, s. 23-45.

Curtis, J.E. ve Tallis, N., der., *Forgotten Empire: the World of Ancient Persia* (catalogue of an Exhibition at the British Museum), Londra, 2005.

Curtis, V.S., *Persian Myths* (British Museum Legendary Past series), Londra, 1993.

Curzon, Lord Nathaniel, *Russia in Central Asia*, Londra, 1889.

Dallin, A., *German Rule in Russia 1941-1945: a Study of Occupation Policies*, Londra, 1957.

Dalrymple, D.G., "The Soviet famine of 1932-1934", *Soviet Studies*, 1964, 15, s. 250-65.

Danilevskiy, N.Ya., *Rossiya i Yevropa: vzglyad na kulturnya i politicheskiya otnosheniya slavyanskogo mira k germano-romanskomu*, 5. baskı, St Petersburg,1889.

Danilina, K., "Izucheniye truda i byta adzharok", *Sovetskaya etnografiya*, 1932, no. 5/6, s. 228-31.

Danilov, V.P., compiler, *Ocherki istorii kollektivizatsii selskogo khozyaystva v soyuznykh respublikakh: sbornik statey*, Moskova, 1963.

Daniyalov, G.D., *Stroitelstvo sotsializma v Dagestane, 1918-1937*, Moskova, 1988.

Danner, V., "Arabic literature in Iran", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 566-94.

Davidson, H.R.E., *The Viking Road to Byzantium*, Londra, 1976.

Davies, N. *The Isles: a History*, Londra, 1999.

Davies, R.E.G., *Aeroflot: an Airline and Its Aircraft*, Shrewsbury, 1992.

Davies, R.W., *The Socialist Offensive: The Collectivisation of Soviet Agriculture 1929-1930*, Londra, 1980.

Davletshin,T., *Sovetskiy Tatarstan: teoriya i praktika Leninskoy natsionalnoy politiki*, Londra, 1974.

Dawson, R., *Imperial China*, Harmondsworth, 1976.

Dawtak Kertoł, *Voghek. i mahn Jeunshiri mets. i ishkhanin* L. Mkrtchian önsözü ile[metin eski Ermenice (Grabar) ve modern Ermenice Rusça,İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca ve Lehçe'ye çeviri], Erivan, 1986.

De Menasce, J., "Zoroastrian literature after the Muslim conquest", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 543-65.

Dedeyan, G., der., *Histoire des arm´eniens*, Toulouse, 1982 [yeniden basım 1986].

Deny, J., vb, der., *Philologiae Turkicae Fundamenta*, 2 cilt, Wiesbaden, 1959.

Deutscher, I., *Stalin: a Political Biography*, göz. geç. baskı Harmondsworth, 1966 [*Stalin: Bir Devrimcinin Hayatı 1,2*, Çev. Selahattin Hilav, Ağaoğlu Yay., 1969].

Didebulidze, Z. Sh., "Iz istorii srednevekovoy kultury narodov Severnogo Kavkaza", içinde Togoshvili, der., *Gruzino-Severokavkazskiye vzaimootnosheniya*,s. 105-20.

Dimanshteyn, S.M., *Revolyutsiya i natsionalnyy vopros: dokumenty i materialy po istorii natsionalnogo voprosa v Rossii i SSSR v XX veke*, 4 cilt, Moskova, 1930.
Djavadi, A., "Glasnost"and Soviet Azerbaijani literature", *Central Asian Survey*, 1990, 9, 1, s. 97-103.
Dobson, R.B., "Georgia and the Georgians", içinde Katz, der., *Handbook of Major Soviet Nationalities*, s. 161-88.
Doroshenko, D., *History of the Ukraine*, Edmonton, Canada, 1939.
Dostoyevskiy, F.M., *The Diary of a Writer*, çeviren B. Brasol, 2 cilt [paging continuous], New York, 1949.
Dotsenko, P., *The Struggle for a Democracy in Siberia, 1917-1920*, Stanford, 1983.
Dragadze, T., "Family life in Georgia", *New Society*, 19 August 1976, s. 393-5.
"Interview with Neimat Panakhov", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, c. 8, no. 5, s. 1-3.
"Report on Chechnya", *Central Asian Survey*, 1995, c. 14, no. 3, s. 463-71.
Driver, G.R., "The dispersion of the Kurds in ancient times", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1921, s. 563-72.
"The name Kurd and its philological connexions", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1923, s. 393-403.
Dudwick, N., "Armenia: the nation awakes", Bremmer ve Taras, der., *Nations and Politics*, s. 261-87.
"The case of the Caucasian Albanians: ethnohistory and ethnic politics", *Cahiers du monde russe et sovi´etique*, 1990, c. 31, no. 2/3, s. 377-84.
Dukes, P., *October and the World: Perspectives on the Russian Revolution*, Londra,1979.
Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954.
Dunlop, J.B., *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*, Princeton, 1983.
Dunsterville, L.C., *The Adventures of Dunsterforce*, Londra, 1920.
Dzadziyev, A.B. ve Gostiyeva, L.K., *Etnopoliticheskaya situatsiya v Severnoy Osetii* (Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Etnologii i Antropologii. Issledovaniya po prikladnoy i neotlozhnoy etnologii, no. 76), Moskova, 1994.
Dzadziyev, A.B. ve Gostiyeva, L.K., der., *Severnaya Osetiya: etnopoliticheskiye protsessy 1990-1994 gg. Ocherki, dokumenty, khronika*, 2 cilt, Moskova, 1995.
Dzamikhov, K.F., "Natsionalno-osvoboditelnaya borba Kabardy v kontse XVIII- pervoy polovine XIX veka", içinde Gugov, vb, der., *Natsionalno- osvoboditelnaya borba*, s. 110-22.
Dzhimbinov, B., *Sovetskaya Kalmykiya*, Moskova, 1960.
Dzidzoyev, V. ve Kadilayev, A., "Minnye polya perestroyki i natsionalnoye vozrozhdeniye narodov", *Nash Dagestan*, 1993, no. 165/6, s. 18-22.
Efendiyev, O.A., *Azerbaydzhanskoye gosudarstvo Sefevidov*, Bakû, 1981.
Eilers, W., "Iran and Mesopotamia", içinde *Cambridge History of Iran*, c. III, böl. 1, s. 500-1.
Elberd, M., *Nash dom-Kabardino-Balkaria*, Nalchik, 1978.
Eliade, M., der., *Encyclopedia of Religion*, 17 cilt, Londra, 1987.

Ememi-Yeganeh, J., "Iran vs Azerbaijan (1945-1946): divorce, separation or reconciliation?", *Central Asian Survey*, 1984, 3, 2, s. 1-27.
Emin, A., *Turkey in the World War (Economic and Social History of the World War)*, New Haven, 1930.
Encyclopaedia Judaica, 16 cilt, Kudüs, 1972.
The Encyclopaedia of Islam, yeni baskı, 11 cilt, Leiden, 1954-2008.
The Encyclopedia of Religion, der. M. Eliade, 17 cilt, Londra, 1987.
Entsiklopedicheskiy slovar, der. I. Ye. Andreyevskiy, vb, 41 cilt in 82 böl. (*Dopolnitelnye toma*, 2 cilt in 4 böl. dahil), St Petersburg, 1890-1907.
Entsiklopedicheskiy slovar, 3 cilt, Moskova, 1953-5.
Erdniyev, U.E., der., *Dobrovolnoye vkhozhdeniye kalmytskogo naroda v sostav Rossii: istoricheskiye korni i znacheniye*, Elista, 1985.
Erickson, J., *The Road to Stalingrad*, Londra, 1975.
European Security Conference: Third and Final Stage in Helsinki, September 1-7, 1975. Conference's Final Act, Cmnd. 6198, Keesings Contemporary Archives, 1975, s. 27301-7.
Evliya Chelebi [Çelebi], *Kniga puteshestviya (izvlecheniya iz sochineniya turetskogo puteshestvennika XVII veka). Perevod i kommentarii*, 3 cilt, Moskova, 1961-83.
Fairbanks, C.H., "Clientelism and higher politics in Georgia, 1949-1953", içinde Suny, der., *Transcaucasia*, s. 339-68.
Farrokh, K., *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, Oxford, 2007.
Faulmann, C., *Das Buch der Schrift, enthaltend die Schriftzeichen und Alphabete aller Zeiten und aller V¨olker des Erdkreises*, birleştirilmiş ve genişletilmiş 2. baskı, Viyana, 1880.
Ferment in the Ukraine, belgeler; V. Chornovil, I. Kandyba, L. Lukyanenko, V. Moroz, vb, der. Michael Brown, New York ve Washington, DC, 1971.
Ferrier, R., "The Iranian oil industry", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VII, s. 639-701.
"Trade from the mid-fourteenth century to the end of the Safavid period", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VI, s. 412-90.
Fischer, F., *Germany's Aims in the First World War*, Londra, 1967.
Fischer, G., der., *Russian E´migre´ Politics*, 2. baskı, New York, 1951.
Fisher, A.W., *The Russian Annexation of the Crimea*, Cambridge, 1970.
Fitzlyon, K. ve Browning, T., *Before the Revolution: a View of Russia under the Last Tsar*, Harmondsworth, 1982.
Flegon, A., *Za predelami russkikh slovarey*, 3. baskı, Londra, 1973.
Fleischhauer, I. ve Pinkus, B., *The Soviet Germans Past and Present*, Londra, 1986.
Florinsky, M.T., *Russia: a History and an Interpretation*, 2 cilt, New York, 1953.
Forsyth, J., *A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581-1990*, Cambridge, 1992.
Franklin, S. ve Shepard, J., *The Emergence of Rus 750-1200*, Londra, 1996.
Fraser, G., "Basmachi", *Central Asian Survey*, 1987, 6, 1, s. 1-73; 2, s. 7-42.
Freshfield, D.W., *Travels in the Central Caucasus and Bashan, including visits to Ararat and Tabreez, and Ascents of Kazbek and Elbruz*, Londra, 1869.
Friedgut, T.H., "Nations of the USSR: from mobilized participation to autonomous diversity", içinde A.J. Motyl, der., *The Post-Soviet Nations: Perspectives on the Demise of the USSR*, New York, 1992.

From the Land of the Golden Fleece: Tomb Treasures of Ancient Georgia: Brief Guide [to the exhibition at the Fitzwilliam Museum, Cambridge, 20 Ekim 2008-4 Ocak 2009].
Frumkin, Ya.G., vb, *Kniga o russkom yevreystve 1917-1967*, New York, 1968.
Frye, R.N., *The Heritage of Persia*, Londra, 1962.
The History of Ancient Iran (Handbuch der Altertumswissenschaft, 3, 7), Munich, 1984.
'The Samanids", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 136-61. Fu Lo-shu, *A Documentary Chronicle of Sino-Western Relations*, 2 cilt, Tucson, 1966.
Fuchs, K., *Kazanskiye tatary v statisticheskom i etnograficheskom otnosheniyakh; Kratkaya istoriya goroda Kazani* [Kazan, 1844'ün yeniden baskısı], Kazan, 1991.
Fuller, E., "Armenian writer deplores preference shown for Russian language in republican education", *RFE/RL*, 1982, no. 230.
Fuller, E., "Azerbaijan rediscovers its "vanished" minorities", *RFE/RL*, 1990, no. 52, s. 20-2.
"Azerbaijan's relations with Russia and the CIS", *RFE/RL*, 1992, no. 43, s. 52-5.
"The Azeris in Georgia and the Ingilos: ethnic minorities in the limelight", *Central Asian Survey*, 1984, 3, 2, s. 80.
"Democratization threatened by ethnic violence", *RFE/RL*, 1991, no. 1, s. 41-4; 1989, no. 34, s. 34-5.
"Georgia, Abkhazia, and Checheno-Ingushetia", *RFE/RL*, 1992, no. 6, s. 3-7.
"Georgian Komsomol congress calls for more effective ideological work with youth", *RFE/RL*, 1982, no. 188.
"Georgian officials condemn recent nationalist demonstration", *RFE/RL*, 1982, no. 13, s. 1.
"The good, the bad, and the ugly: religious survivals and popular tradition in Georgia", *RFE/RL*, 1982, no. 316.
"Ideological alienation of youth in Georgia", *RFE/RL*, 1983, no. 453, s. 1-8.
"Nationalist protest in Georgia", *RFE/RL*, 1982, no. 28.
"Popular Georgian writer advocates minimum of six children per family", *RFE/RL*, 1982, no. 349, s. 1-3.
"Ten Georgians sentenced for protesting against celebrating bicentennial of Russian-Georgian treaty", *RFE/RL*, 1984, no. 129, s. 1-4.
"The Transcaucasian republics during the Brezhnev era", *RFE/RL*, 1983, no. 13, s. 2-9.
"Why the bouquet for the Georgian Party organization?", *RFE/RL*, 1982, no. 331, s. 4.
Fyodorov, Ya. A., *Istoricheskaya etnografiya Severnogo Kavkaza*, Moskova, 1983.
Fyodorov-Huseynov, H.S., *Istoriya proiskhozhdeniya kumykov*, Mahaçkale, 1996.
Gabrielyan, R.A., *Armyano-alanskiye otnosheniya (I-X vv.)*, Erivan, 1989.
Gachechiladze, R., *The New Georgia: Space, Society, Politics*, Londra, 1995.
Gall, C. ve de Waal, T., *Chechnya: a Small Victorious War*, Londra, 1997.

Garibyan, A.S., *Russko-armyanskiy slovar v odnom tome*, 2. baskı, Erivan, 1977.
Garsoïan, N.G., "Iran and Caucasia", içinde Suny, der., *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*, s. 7-23.
Gasprinskiy, I.B., *Russkoye musulmanstvo: mysli, zametki i nablyudeniya musulmanina*, Simferopol, 1881, Society for Central Asian Studies. Reprintseries no. 6, Oxford, 1985.
Gaynullin, M., *Tatarskaya literatura i publitsistika nachala XX veka*, genişletilmiş 2. baskı, Kazan, 1983.
Ghirshman, R., *Persia: from the Origins to Alexander the Great*, Londra, 1964.
Gieysztor, A., vb, *History of Poland*, 2nd edn, Varşova, 1979.
Gilbert, M., *Soviet History Atlas*, Londra, 1979.
Gink, K. ve Tur'anszky, I., *Azerbaijan:Mosques, Turrets, Palaces*, Budapeşte, 1979.
Glassé, C., *The Concise Encyclopaedia of Islam*, Londra, 1991.
Glebov, O. ve Crowfoot, J., der., *The Soviet Empire: Its Nations Speak Out. the First Congress of People's Deputies, Moscow, 25 May to 10 June 1989*, Chur, 1989.
Gökburi, M.A., "Yazyk i kultura", *Nash Dagestan*, 1992, no. 1, s. 13-15.
Golb, N. ve Pritsak, O., *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca, NY, 1982.
Golden, P.B., *Khazar Studies: an Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars* (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXV/1), Budapeşte, 1980.
Goldenberg, S., Schofield, R. ve Wright, J.F.R., *Transcaucasian Boundaries*, Londra, 1996.
Gorbachov, M.S., "O natsionalnoy politike partii v sovremennykh usloviakh: doklad na Plenume TsK KPSS", içinde *Pravda*, 20 September 1989.
Gordon, E.V., *An Introduction to Old Norse*, 2nd edn, Oxford, 1957.
Gordon, L.A. ve Klopov, Ye.V., *Chto eto bylo? Razmyshleniya o predposylkakh i itogakh togo, chto sluchilos s nami v 30-40-ye gody*, Moskova, 1989.
Grannes, A., ""Persons of Caucasian nationality"-Russian negative stereotypes", içinde Høijris ve Yürküukel, der., *Contrasts and Solutions in the Caucasus*.
Graves, R., *The Greek Myths*, revised edn, 2 cilt, Harmondsworth, 1960.
Gray, B., *Persian Painting* (Treasures of Asia series), Geneva, 1961.
Grigorova, L.F., *Sevanskiy unikalnyy variant*, Erivan, 1983.
Grigoryan, A. ve Stepanyan, N., *Yerevan, Garni, Gegard, Echmiadzin, Ashtarak* (Arkhitekturno-khudozhestvennye pamyatniki), Moskova, 1985.
Groshev, I.I., der., *Bratskoye sodruzhestvo narodov SSSR 1922-1936: sbornik dokumentov i materialov*, Moskova, 1964.
Grossman, G., "The "second economy" of the USSR", *Problems of Communism*, 1977, September/October, s. 25-40.
Grousset, R., *The Empire of the Steppes: a History of Central Asia*, Fransızca'dan çeviri translated from French, New Brunswick, NJ, 1970.
Gudava,T. ve Gudava, E., "Georgia: a historical survey of the Georgian national liberation movements", *Nationalities Papers*, 1989, 17, 2.
Gugov, R.H., vb, der., *Natsionalno-osvoboditelnaya borba narodov SevernogoKavkaza i problemy mukhadzirstva: materialy Vsesoyuznoy nauchnoprakticheskoy konferentsii 24-26 oktyabrya 1990 g.*, Nalchik, 1994.

Guillaume, A., *Islam*, Harmondsworth, 1954.
Guliyev, A.N., "Azerbaidzhantsy: istoricheskiy ocherk", içinde *Narody Kavkaza*, c. II, s. 42-60.
Guliyev, D.P., der., *K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabakhskoy avtonomnoy oblasti Azerbaydzhanskogo SSR: dokumenty i materialy*, Bakû, 1989.
Guliyev, J.B., *Istoriya Azerbaydzhana*, Bakû, 1979.
Gurevich, B.P., *Mezhdunarodnyye otnosheniya v Tsentralnoy Azii v XVII-pervoy polovine XIXv.*, Moskova, 1979.
Guruli, V. ve Vachnadze, M., *Istoriya Gruzii (XIX-XX veka): uchebnik dlya IX klassa*, Tiflis, 2001.
Gvosdev, N.K., "The Russian Empire and the Georgian Orthodox Church in the first decades of imperial rule, 1801-1830", *Central Asian Survey*, 1995, 14, s. 410-19.
Hajjiev Gadzhiyev, N.Z., "Azerbaydzhanskiy yazyk", içinde *Yazyki narodov SSSR*, c. II, *Tyurkskiye yazyki*, s. 66-90.
Halász, Z., *A Short History of Hungary*, Budapeşte, 1975.
Halliday, F., *Iran: Dictatorship and Development*, 2nd edn, Harmondsworth, 1979.
Hambly, G.R.G., "Âghā Muhammad Khān and the establishment of the Qājār dynasty", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VII, s. 104-43.
"Iran during the reigns of Fath "Alī Shāh and Muhammad Shāh", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VII,.s. 144-73.
"The Pahlavi autocracy: Muhammad Riž¯a Sh¯ah, 1941-1979", içinde *Cambridge*
History of Iran, c. VII, s. 244-95.
'The Pahlavi autocracy: Ri˙zā Shāh, 1921-1941", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VII, s. 213-42.
Hammond, T.T., "The communist takeover of Outer Mongolia: model for Eastern Europe?", içinde *Studies on the Soviet Union*, ns, 11, 4, *The Anatomy of Communist Takeovers*, Munich, 1971.
Hamzatov, H., "Perestroyka and national consciousness: humanitarian and social aspects", *Sovetskiy Dagestan*, 1988, no. 6, quoted in *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, c. 8, no. 5.
Harley, A.H., *Colloquial Hindustani*, Londra, 1944.
Harutyunyan, B.A., "Administrativnoye deleniye zakavkazskikh vladeniy Sasanidskogo Irana soglasno trudu Yelishe", içinde Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, Institut Vostokovedeniya, *Kovkas yev Byuzandia; Kavkaz i Vizantiya*, böl. 1, Erivan, 1979.
Harutyunyan [*Arutyunyan*] V., *Kamennaya letopis armyanskogo naroda*, Erivan, 1985.
Harutyunyan, V.B., *Sobytiya v Nagornom Karabakhe: khronika*, pt. I, Şubat 1988-Ocak 1989, Erivan, 1990.
Hasanova, A.I., *Raskreposhcheniye zhenshchiny-goryanki v Dagestane (1920-1940 gg.)*, Mahaçkale, 1963.
Haxthausen-Abbenburg, A.F.L. M., *Transcaucasia: Sketches of the Nations andRaces between the Black Sea and the Caspian*, Almanca'dan Çeviren translated from German by J.E. Taylor, Londra, 1854.
Heissig, W., "Mongol religions", içinde Eliade, der., *Encyclopedia of Religion*, c. X, s. 54-7.

Heller, M. ve Nekrich, A., *Utopiya u vlasti: istoriya Sovetskogo Soyuza s 1917 do nashikh dney*, 2 cilt, Londra, 1982.
Herrmann, A., *An Historical Atlas of China*, new edn, der. N. Ginsburg, Edinburgh, 1966.
Hewitt, B.G., "Abkhazia: a problem of identity and ownership", *Central Asian Survey*, 1993, 12, 3, s. 267-323.
der., *The Abkhazians: a Handbook*, Richmond, 1999.
der. ve çev., "Appendix to "Documents from the KGB archive in Sukhum: Abkhazia in the Stalin years", *Central Asian Survey*, 1996, 15, 2, s. 259-97.
"Aspects of language planning in Georgia (Georgian and Abkhaz)"in Kirkwood, der., *Language Planning*.
Georgian: a Learner's Grammar, Londra, 1996.
"Yet a third consideration of *V¨olker, Sprachen und Kulturen des s ¨udlichen Kaukasus* or *sinte muoti gok'o utile rek da?* "Why do you want light, if you are blind?"",
Central Asian Survey, 1995, 14, 2, s. 285-310.
Hisamutdinov, G.M. ve Vorobyov, N.I., der., *Tatary srednego Povolzhya*, Moskova, 1967.
History of Civilizations of Central Asia, Paris, çeşitli der. c. III, *The Crossroads of Civilizations: AD 250 to 750*, der. B.A. Litvinsky, 1996.
c. IV, *The Age of Achievement: AD. 750 to the End of the Fifteenth Century*, böl. 1, *The Historical, Social and Economic Setting*, der. M.S. Asimov and C.E. Bosworth, 1998.
Hitler, A., *Mein Kampf*, Munich, 1933.
Hodgson, M.G.S., "The Ismācīlī state"in *Cambridge History of Iran*, c. V, s. 422-82.
Hoffmann, J., *Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945 (Einzelschriften zur milit¨arischen Geschichte des Zweiten Weltkriegs, 14)*, Freiburg, 1974.
Kaukasien 1942/43: das deutsche Heer und die Orientv¨olker der Sowjetunion,Freiburg, 1991.
Die Ostlegionen 1941-1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer, Freiburg, 1976.
Høijris, O. ve Yürkükel, S.M., der., *Contrasts and Solutions in the Caucasus*, Aarhus, 1998.
Hoodbhoy, P.A.A., "Islamic failure", *Prospect*, 71, 2002, s. 10-11.
Horak, S., *Poland and Her National Minorities*, New York, 1961.
Horrigan, B., "Howmany people worked in the Soviet defense industry?", *RFE/RL Research Report*, 1992, no. 33, s. 33-9.
Hosking, G., *A History of the Soviet Union*, final edn, Londra, 1992.
Hostler, C.W., *Turkism and the Soviets: the Turks of the World and Their Political Objectives*, Londra, 1957.
Hotham, D., *The Turks*, Londra, 1972.
Hovannisian, R.G., *Armenia on the Road to Independence: 1918*, Berkeley, 1969.
"Nationalist ferment in Armenia", *Freedom at Issue*, 1988, November-December, no. 34.
The Republic of Armenia, 4 cilt, Berkeley, 1971-96.
Hrushevskyy, M., *A History of Ukraine*, Yale, 1941.

Hübschmann, H., "Die altarmenischen Ortsnamen", *Indogermanische Forschungen*, 16, 1904, s. 197-490.
Hughes, L., *Russia in the Age of Peter the Great*, Newhaven ve Londra, 1998.
Human Rights Watch, "Justice for Chechnya: the European Court of Human Rights rules against Russia", July 2007, www.hrw.org.
Hunt, R.N.C., *The Theory and Practice of Communism: an Introduction*, 5th edn, Harmondsworth, 1963.
Hussey, J.M., "The later Macedonians, the Comneni and the Angeli", içinde *Cambridge Medieval History*, c. IV, böl. 1, s. 193-250.
Huttenbach, H.R., "In support of Nagorno-Karabakh: social components of the Armenian nationalist movement", *Nationalities Papers*, 1990, 18, 2, s. 8-11.
Ibrahimbeyli, H.-M., "Interview", *Izvestiya*, 21 September 1992, içinde *CDSP*, c. 44, no. 38, s. 12-14.
Ibrahimov, M.R.-A., "Narody Dagestana v XX v. (etnodemograficheskiye problemy)", içinde *Rasy i narody: yezhegodnik*, 21, Moskova, 1991, s. 100-27.
Inal-ipa, Sh. D., "Abkhazy", içinde *Narody Kavkaza*, c. II, s. 371-420.
"Ob izmenenii etnicheskoy situatsii v Abkhazii v XIX-nachale XX v.", *Sovetskaya etnografiya*, 1990, no. 1, s. 38-49.
Inaljik, Halil, "The emergence of the Ottomans", içinde *Cambridge History of Islam*, c. I, s. 263-91.
Ioffe, G.Z., *Kolchakovskaya avantyura i yeyo krakh*, Moskova, 1983.
Isayev, M.I., *National Languages in the USSR: Problems and Solutions*, Moskova, 1977.
Isayev, M.I. ve Zak, L.M., "Problemy pismennosti narodov SSSR v kulturnoy revolyutsii", *Voprosy istorii*, 1966, pt. 2, s. 3-20.
Ish.haki, M.A., *Idel-Ural*, Paris, 1933 [reprint, Londra, 1988].
Iskander, F., *Sandro iz Chegema: roman*, 2 cilt, Moskova, 1991.
Islam: kratkiy spravochnik, der. Ye. M. Primakov, vb, Moskova, 1983.
Islam: slovar ateista, Moskova, 1988.
Istoriya Dagestana, der. G.D. Daniyalov, vb, 3 cilt, Moskova, 1967-8.
Istoriya Gruzii: uchebnoye posobiye, der. N.V. Natmeladze ve N.I. Sturua, 3 cilt, Tiflis, 1968.
Istoriya Kabardy s drevneyshikh vremyon do nashikh dney, der. N.A. Smirnov, *vd.*, Moskova, 1957.
Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremyon do nashikh dney (ocherk), edited by M.K. Kozybayev, vb, Almaty, 1993.
Istoriya Mongolskoy Narodnoy Respubliki, 3rd, göz. geç ve genişletilmiş baskı, ed. A.P. Okladnikov, vb, Moskova, 1983.
Istoriya narodov Severnogo Kavkaza, der. A.L. Narochnitskiy, vb, 4 cilt (planlanmış), [c. I], *Sdrevneyshikh vremyon do kontsa XVIII v.*, Moskova,1988-.
Istoriya Severo-Osetinskoy ASSR, der. S.K. Bushuyev, M.S. Totoyev, *et al.*, 2 cilt, Moskova, 1959-66.
Istoriya Sibiri, der. A.P. Okladnikov, vb, 5 cilt, Leningrad, 1968.
Istoriya Tatarskogo ASSR, 2 cilt, Kazan, 1955-6.
Istoriya Velikoy Otechestvennoy Voyny Sovetskogo Soyuza 1941-1945, der. s. N. Pospelov, vb, 6 cilt, Moskova, 1960-5.

Ivannikov, B.D., der., *Problemy mezhetnicheskikh otnosheniy na Severnom Kavkaze:sbornik statey uchastnikov Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*, Stavropol, 1994.

Ivanov, A., der., "Gorskaya kontrrevolyutsiya i interventy", *Krasnyy arkhiv*, c. 68, 1935, s. 125-53.

Jaimoukha, A., *The Circassians: a Handbook*, Londra, 2001.

Janberidze, N. ve Machabeli, K., *Tiflis: Mtskheta*, (Khudozhestvennye pamyatniki series), Moskova, 1981.

Jean, G., *Writing: the Story of Alphabets and Scripts*, Londra, 1992.

Jibladze, Yu., "Spotlight on Ingushetiya. The Tragedy of Ingushetia: When history teaches us nothing", *Surviving Together*, Spring 1994.

Jones, S.F., "Adventurers or commanders? Civil-military relations in Georgia since independence", C.D. Danopoulos ve D. Zirker, der., *Civil-Military Relations in the Soviet and Yugoslav Successor States*, Londra, 1996, s. 35-52.

"The Caucasian mountain railway project: a victory for *Glasnost'?*", *Central Asian Survey*, 1989, 8, 2, s. 47-55.

"Georgia: a failed democratic transition", Bremmer ve Taras, der., *Nations and Politics*, s. 288-310.

"Georgian Social Democracy in 1917", E.R. Frankel, J. Frankel ve B. Knei-Paz, der., *Revolution in Russian: Reassessments of 1917*, Cambridge, 1992, s. 247-73.

"Religion and nationalism in Soviet Georgia and Armenia", içinde Ramet, der., *Religion and Nationalism*, s. 171-95.

"Statement by M. Bagdavadze", *RFE/RL*, 1982, no. 312, s. 6.

Jurado, C.C. ve Lyles, K., *Foreign Volunteers of the Wehrmacht 1941-1945* (Osprey Men-at-Arms Series 147), Londra, 1983.

Juvaini, cAla"ad-Din cAta Malik, *The History of the World Conqueror*, translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini'nin metninden çeviren J.A. Boyle, 2 cilt,Manchester, 1958.

Kabuzan, V.M., *Narody Rossii v pervoy polovine XIX v.*, Moskova, 1992.

Kacharava, D. ve Kvirkvelia, G., *Wine, Worship, and Sacrifice: the Golden Graves of Ancient Vani*, der. J.Y. Chi, New York, 2008.

Kaiser, R.J., *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*, Princeton, 1994.

Kakagasanov, G.I. ve Musayev, I.M., "Istoriya Gorskoy Respubliki i popytki yeyo vozrozhdeniya", *Nash Dagestan*, 1993, no. 165-6, s. 28-34. Kalashnikova, N.M., ve Pluzhnikova, G.A., *National Costumes of the Soviet Peoples*, Moskova, 1990.

Kalesnik, S.V., der., *Sovetskiy Soyuz: geograficheskoye opisaniye v 22-kh tomakh: Armeniya*, Moskova, 1966.

Azerbaydzhan, Moskova, 1971.

Gruziya, Moskova, 1967.

Rossiyskaya Federatsiya: Severnyy Kavkaz, Moskova, 1971.

Rossiyskaya Federatsiya: Yevropeyskiy Yugo-Vostok: Povolzhye; Severnyy Kavkaz, Moskova, 1968.

Kalmytskiy Nauchno-issledovatelskiy Institut Istorii, Filologii i Ekonomiki, *Problemy sovremennykh etnicheskikh protsessov v Kalmykii*, der. A.G. Mitirov, vb, Elista, 1985.

Kaloyev, B.A., *Zemledeliye narodov Severnogo Kavkaza*, Moskova, 1981.
Kantaria, M.V., "Iz istorii khozyaystvennogo osvoyeniya Pankisskogo ushchelya kistami", içinde *Kavkazskiy etnograficheskiy sbornik VII*, Tiflis, 1988, s. 25-41.
Kappeler, A., *Russland als Vielv¨olkerreich*, 2nd, revised edn ikinci ve gözden geçirilmiş baskı, Munich, 1993.
Karcha, R., "Genocide in the Northern Caucasus", *Caucasian Review*, 1956, c. 2, s. 74-84.
Karimullin, A., "Sadri Maksudi Arsal", *Idel*, 1991, no. 10/11, s. 88-96.
Karimullin, A.G., *U istokov tatarskoy knigi (ot nachala vozniknoveniya do 60- kh godov XIX veka)*, Kazan, 1971.
Kasimenko, A.K., *Istoriya Ukrainskoy SSR: populyarnyy ocherk*, Kiev, 1965.
Kasumov, A.H., "Severnyy Kavkaz v sisteme mezhdunarodnykh otnosheniy v 30- 60-kh gg. XIX veka", içinde Gugov, *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 29-36.
Kasumov, A.H. ve Kasumov, H.A., *Genotsid adygov: iz istorii borby adygov za nezavisimost v XIX veke*, Nalchik, 1992.
Katkov, G., vb, der., *Russia Enters the Twentieth Century, 1894-1917*, Londra, 1971.
Katz, Z., der., *Handbook of Major Soviet Nationalities*, New York ve Londra, 1975.
Kavkazskiy etnograficheskiy sbornik IX, der. N.G. Volkova ve V.K. Gardanov, Moskova, 1989.
Kazemzadeh, F., "Iranian relations with Russia and the Soviet Union, to 1921", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VII, s. 314-49.
Russia and Britain in Persia, 1864-1914, New Haven, 1968.
The Struggle for Transcaucasia (1917-1921), Oxford, 1951.
Keddie, N. ve Amanat, M., "Iran under the later Qajars, 1848-1922", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VII, s. 174-212.
Keep, J.L.H., *Last of the Empires: a History of the Soviet Union 1945-1991*, Oxford, 1996.
Kenez, P., *Civil War in South Russia, 1918: the First Year of the Volunteer Army*, Berkeley, 1971.
Kennedy, E.S., "The exact sciences", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 378-95.
Kettle, M., *Russia and the Allies 1917-1920*, c. II, *The Road to Intervention, March-November 1918*, Londra, 1988.
Khachatryan, A.N., *Armyanskoye voysko v XVIII v.: iz istorii armyano-russkogo voyennogo sodruzhestva: issledovaniya i dokumenty*, Erivan, 1968.
Khagurov, A.A., Khanakhu, R.A. ve Kuyev, A.I., der., *Sotsialnye problemy molodyozhi*, Maykop, 1993.
Khalikov, A.H., *500 russkikh familiy bulgarotatarskogo proiskhozhdeniya/ Bolgartatar chyghyshly 500 rus familiyase*, Kazan,
Khansuvarov, I., *Latinizatsiya-orudiye Leninskoy natsionalnoy politiki*, Moskova,1932.
Khaptayev, P.T., vb, der., *Istoriya Buryatskoy ASSR*, 2 cilt, Ulan-U¨ de, 1959.
Kharebov, B.K., "Demograficheskoye razvitiye Yuzhnoy Osetii za gody Sovetskoyvlasti", içinde Tekhov, der., *Yuzhnaya Osetiya v period stroitelstva sotsializma*, s. 175-202.

Khazanov, A.M., *Nomads and the Outside World*, translated from Russian-Rusçadan çeviren J. Crookenden, with a foreword by E. Gellner ön sözü ile, Cambridge, 1984.

Khetagurov, K., *Proza: rasskaz, etnografichesliy ocherk, statyi*, Moskova, 1987.

Khlynina, T.P., "Gorskiye narody Kubanskoy oblasti: "bolshevistskaya model" resheniya natsionalnogo voprosa", Bugay ve Mekulov, der., *Severnyy Kavkaz*, s. 52-65.

Khodarkovsky, M., "Kalmyk-Russian relations 1670-1697: development of a pattern of relations between nomadic and sedentary societies", *Central Asian Survey*, 1983, 2, 3, s. 5-35.

"Of Russian governors and Kalmyk chiefs, or the politics of the steppe frontier in the 1720s-1730s", *Central Asian Survey*, 1992, 11, 2, s. 1-26.

Russia's Steppe Frontier: the Making of a Colonial Empire, 1500-1800, Bloomington ve Indianapolis, 2002.

Khozhayev, D.A.-A., "Starshiy naib Shamilya Muhammad-Mirza Anzorov (k voprosu o kabardinskikh mukhadzhirakh v Chechne v 40-50-kh gg. XIX v.)", içinde Gugov, *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*.

Khrushchov, N.S., *Doklad na zakrytom zasedanii XX S"yezda KPSS: o kulte lichnosti i yego posledstviyakh*, Moskova, 1959.

Khutsishvili, G., *Tiflis: a Guide*, Moskova, 1981.

Khutsishvili, L.K., "Svyatilishche Sv. Georgiya v sele Birkianai (Pankisskoye ushchelie)", içinde *Kavkazskiy etnograficheskiy sbornik VII*, Tiflis, 1988, s. 60-5.

Kinnane, D., *The Kurds and Kurdistan*, Oxford, 1964.

Kirkwood, M., der., *Language Planning in the Soviet Union*, Londra, 1989.

Kisriyev, E.F., *Etnopoliticheskaya situatsiya v Respublike Dagestan*, Moskova, 1994.

Der Kleine Brockhaus, 2 cilt, Wiesbaden, 1950.

Klimiashvili, R., "What happened in Abkhazia: a Georgian viewpoint", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1989, 8, 5, s. 8-11.

Klyuchevskiy, V.O., *Sochineniya v vosmi tomakh*, Moscow, 1956-9 [*Kurs russkoy istori dahil* (1904-10) cilt I-V].

Knight, A., *Beria: Stalin's First Lieutenant*, Princeton, 1993.

Kobychev, V.P., "Nekotorye voprosy etnogeneza i ranney etnicheskoy istorii narodov Kavkaza: finno-ugry na Kavkaze", içinde *Kavkazskiy etnograficheskiy sbornik IX*, der. N.G. Volkova ve V.K. Gardanov, Moskova, 1989.

Poseleniye i zhilishche narodov Severnogo Kavkaza v XIX-XX vv., Moskova, 1982.

Koch, C., *The Crimea and Odessa*, Londra, 1855.

Kochan, L., *Russia in Revolution 1890-1918*, Londra, 1967.

Kochan, L. ve Abraham, R., *The Making of Modern Russia*, 2nd edn, Harmondsworth, 1983.

Kocharly, F.G. ve Sattarov, M.M., "Razvitiye ateizma v Sovetskom Azerbaidzhane", içinde *Voprosy nauchnogo ateizma*, Moskova, 1968, s. 46-59.

Kochekayev, B.-A.B., *Nogaysko-russkiye otnosheniya v XV-XVIII vv.*, Alma-Ata, 1988.

Koestler, A., *The Thirteenth Tribe: the Khazar Empire and Its Heritage*, Londra, 1977 [*On Üçüncü Kabile: Orta Asya'nın Yahudi Türkleri Hazarlar*, Çev. Belkıs Dişbudak, Alfa Yay., 2015].

Kolarz, W., *The Peoples of the Soviet Far East*, Londra, 1954.
Religion in the Soviet Union, Londra, 1961.
Russia and Her Colonies, Londra, 1953.
The Koran, translated with notes by notlarla çeviren N.J. Dawud, 4th revised edn, 4. Gözden geçirilmiş baskı Harmondsworth, 1974.
Kortepeter, C.M., *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York, 1972.
Kosok, P., "Revolution and sovietization in the North Caucasus", *Caucasian Review*, 1955, 1, s. 47-54; 2, s. 45-53.
Kotoshikhin, G.K., *O Rossii v carstvovanie Alekseja Mixajlovi˘ca: Text and Commentary*, çev. ve der. A.E. Pennington, Oxford, 1980.
Kozlov, V.I., *Natsionalnosti SSSR: etnodemograficheskiy obzor*, göz. geç. ve genişletilmiş 2. baskı, 1982.
Krasnov, P., *The Unforgiven*, Londra, 1928.
Kratkaya istoriya SSSR, der. I.I. Smirnov, vb, 2 cilt,Moskova, 1963.
Krausse, A., *Russia in Asia: a Record and a Study, 1558-1899*, 2. Baskı 2nd edn, Londra, 1900.
Krikorian, M.K., "The Armenian Church in the Soviet Union 1917-1967", içinde Marshall, vb, der., *Aspects of Religion*, s. 239-56.
Kudryavtsev, A.A., *Drevniy Derbent*, Moskova, 1982.
Kumykov, T. Kh., "Mukhadzhirstvo v istorii gorskikh narodov Severnogo Kavkaza", içinde Gugov, vb, der., *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 15-26.
Kurdian, H., "The newly discovered alphabet of the Caucasian Albanians", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1956, s. 80-3.
Kuzeyev, R.G., der., *Narody Povolzhya i Priuralya: istoriko-etnograficheskiye ocherki*, Moskova, 1985.
Kuznetsov, A.V., *Babiy Yar: roman-dokument*, Frankfurt am Main, 1970.
Lakoba, S., "History: eighteenth century-1917", içinde Hewitt, der., *Abkhazians*, s. 67-88.
"History: 1917-1989", içinde Hewitt, der., *Abkhazians*, s. 89-131.
"On the political problems of Abkhazia", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, 1990, 9, 1, s. 16-18.
Lambton, A.K.S., "Internal structure of the Saljuq empire", içinde *Cambridge History of Iran*, c. V, s. 203-82.
Lane, E.W., *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt During the Years 1833-1835*, 1842 tarihli 3. Baskının yeniden basımı, Londra, 1890.
Lang, D.M., *Armenia: Cradle of Civilization*, Londra, 1970.
The Armenians: a People in Exile, Londra, 1981.
"British policy in Transcaucasia, 1918-1919", içinde *Gorski vijenac: a Garland Offered to Professor Elizabeth Mary Hill*, der. R. Auty, L.R. Lewitter ve A.P. Vlasto, Cambridge, 1970, s. 203-14.
The Georgians, Londra, 1966.
The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832, New York, 1957.
A Modern History of Georgia, Londra, 1962.
"Religion and nationalism: a case study: the Caucasus", W.C. Fletcher ve M. Hayward, der., *Religion and the Soviet State: a Dilemma of Power*, Londra, 1969.

Laqueur, W., *Russia and Germany, a Century of Conflict*, Londra, 1965.
Law, V., "Language myths and the discourse of nation-building in Georgia", Smith, vb, der., *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands*, s. 167-96.
Lazard, G., "The rise of the New Persian Language", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 595-632.
Lazzerini, E.J., "Congress of Peoples of the East", içinde *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, 60 cilt, 1976-2000, c. VIII, s. 1-3.
"Muslims in Russia and the Soviet Union", içinde *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, 60 vols, 1976-2000, c. XXIV, s. 4-17.
"*Tatarovedeniye* and the "new historiography" in the Soviet Union: revising the interpretation of the Tatar-Russian relationship", *Slavic Review*, 1981, 40, s. 625-35.
Lebanidze, P., "Echo of gunshots", *Pravda*, 16 August 1986, s. 6, *CDSP*, c. 38, no. 1, s. 18.
Lemercier-Quelquejay, C., "ᶜAbdul Kayum al-Nasyri: a Tatar reformer of the nineteenth century", *Central Asian Survey*, 1983, c. 1, no. 4, s. 109-32.
"Islam and identity in Azerbaijan", *Central Asian Survey*, 1984, 3, 2, s. 29-55.
Lenin, V.I., "K peresmotru partiynoy programmy"[October 1917], *Polnoye sobraniye sochineniy*, Moskova, 1977, c. XXXIV.
Sochineniya, 2. baskı, der. N.I. Bukharin, vb, Moskova, 1928-37.
Letopis Kartli (ma.iane kartlisi), Rusça çeviri, G.V. Tsulaya'nın önsözü ve notlarıyla, (Pamyatniki gruzinskoy istoricheskoy literatury, IV), Tiflis, 1982.
Levchenko, V., "Chernye doski", içinde Merkulov, *Rus mnogolikaya*, s. 224-30.
Levytskyy, B., *The Stalinist Terror in the Thirties: Documentation from the Soviet Press*, Stanford, 1974.
Lewicki, A., *Zarys historii Polski*, yeni basım, göz. geç. ve der. J. Jasnowski ve F. Lenczowski, Londra, 1943.
Lewis, B., "Egypt and Syria", içinde *Cambridge History of Islam*, vol. I, s. 175-230.
"Government, society and economic life under the Abbasids and Fatimids", içinde *Cambridge Medieval History*, c. IV, böl. 1, s. 638-61.
The Middle East: 2000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day, Londra, 1995, karton kapak baskı, 2000.
Lewis, B. ve Holt, P.M., der., *Historians of the Middle East*, Londra, 1962.
Lias, G., *Kazak Exodus*, Londra, 1956.
Lieven, A., *Chechnya: Tombstone of Russian Power*, fotoğraflar Heidi Bradner, New Haven, 1998.
Litvin, A.L., *Kazan: vremya grazhdanskoy voyny*, Kazan, 1991.
Krasnyy i belyy terror v Rossii 1918-1922 gg., Kazan, 1995.
Zapret na zhizn, Kazan, 1993.
Longhurst, H., *Adventures in Oil: the Story of British Petroleum*, Londra, 1959.
Longworth, P., *The Cossacks*, Londra, 1969.
Lordkipanidze, M., *Georgia in the XI-XII Centuries*, Rusçadan çeviren D. Skvirsky, Tiflis, 1987.
Lordkipanidze, M.D., ve Muskhelishvili, D.L., der., *Ocherki istorii Gruzii*, 8 cilt, Tiflis, 1988.

Lorimer, F., *The Population of the Soviet Union: History and Prospects*, Geneva, 1946.
Luckyj, G.N., der., *Discordant Voices: the Non-Russian Soviet Literatures, 1953-1973*, Oakville, 1975.
Lynch, H.F.B., *Armenia: Travels and Studies*, 2 cilt, Londra, 1901.
Mace, J., *Modern Persian*, Londra, 1971.
McEvedy, C., *The Penguin Atlas of Ancient History*, Harmondsworth, 1967.
The Penguin Atlas of Medieval History, Harmondsworth, 1961.
McEvedy, C. ve Jones, R., *Atlas of World Population History*, Harmondsworth, 1978.
MacKenzie,D.N., "The origins ofKurdish", *Transactions of the Philological Society*, 1961, s. 68-86.
Mackie, J.D., *A History of Scotland*, Harmondsworth, 1969.
Maclean, F., *Eastern Approaches*, Londra, 1949.
Madelung, W., "The minor dynasties of northern Iran", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 198-249.
Mahomedov, M.G., *Obrazovaniye khazarskogo kaganata*, Moskova, 1983.
Mahomedov, M.Z., "Pochemu ne sostoyalos Severokavkazskoye emirstvo", *Nash Dagestan*, 1993, no. 165-6, s. 46-52.
Makareyev, M.P. ve Tumendelger, Ch., der., *Mongoliya: 100 voprosov i otvetov*, Moskova, 1989.
Malcolm, J., *The History of Persia from the Most Early Period to the Present Time*, 2 cilt, Londra, 1829.
Maleshenko, A.V. ve Zinin, Yu. N., "Azerbaijan", içinde Mesbahi, der., *Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union.*
Malyy atlas mira, Moskova, 1966.
Mamedova, G., *Russkiye konsuly ob Azerbaydzhane (20-60-e gody XVIII veka)*, Bakû, 1989.
Mansfield, P., der., *The Middle East: a Political and Economic Survey*, 4. Baskı, Londra, 1973.
Markovin, V.I., der., *Severnyy Kavkaz v drevnosti i v sredniye veka*, Moskova, 1980.
Mars, G. ve Altman, Y., "The cultural bases of Soviet Georgia's second economy", *Soviet Studies*, 1983, 35, 4, s. 546-60.
Marshall, R.H., vb der., *Aspects of Religion in the Soviet Union 1917-1967*, Chicago, 1971.
Martin, J., *Medieval Russia, 980-1584*, Cambridge, 1995.
Marvin, C., *The Eye-Witnesses"Account of the Disastrous Russian Campaign against the Akhal Tekke Turcomans*, Londra, 1880.
Matossian, M.K., "Armenia and the Armenians", içinde Katz, der., *Handbook of Major Soviet Nationalities*, s. 158.
Matossian, M.K., *The Impact of Soviet Policies in Armenia*, Westport, CT, 1962.
Mawdsley, E., *The Russian Civil War*, Londra, 1987.
Mawdsley, E. ve Mawdsley, M., *Moscow and Leningrad (Blue Guide)*, Londra, 1980.
Meerovich, A., "Soviet draft law on public associations makes slow progress", *RFE/RL*, 1990, no. 28, s. 6-8.
Meijer, J.M., der., *The Trotsky Papers 1917-1922*, The Hague, 1964.

Mekulov, D. Kh., "Natsionalno-gosudarstvennoye i sovetskoye stroitelstvo v Adygeye: nachalnyy etap, tendentsii", Bugay ve Mekulov, der., *Severnyy Kavkaz*, s. 65-90.
Melia, E., "The Georgian Orthodox Church", içinde Marshall, vb, der., *Aspects of Religion*, s. 223-38.
Melikishvili, G.A., *Politicheskoye ob"edineniye feodalnoy Gruzii i nekotorye voprosy feodalnykh otnosheniy v Gruzii*, Tiflis, 1973.
Melikishvili, L. Sh., "Svadebnaya obryadnost kistov Pankisskogo ushcheliya", içinde *Kavkazskiy etnograficheskiy sbornik VII*, Tiflis, 1988, s. 55-9.
Mellor, R.E.H., *Geography of the USSR*, Londra, 1964.
Mepisashvili, R. ve Tsintsadze, V., *The Arts of Ancient Georgia*, Londra, 1979.
Merkulov, D.N., *Rus mnogolikaya: dumy o natsionalnom*, Moskova, 1990.
Mesbahi, M., der., *Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union: Domestic and International Dynamics*, Gainesville, 1994.
Metreveli, R.V., *Nekotorye voprosy vneshney politiki Gruzii v Sredniye Veka (XII vek)*, Tiflis, 1995.
Mgaloblishvili, N., vb, *Po doroge druzhby*, Tiflis, 1983.
Mikailov, M., "Azeri journal publishes fable satirizing Russo-Azeri friendship", *RFE/RL*, 1984, no. 182.
Mikirtitchyan, L., "Armenian literature", içinde G.N. Luckyj, der., *Discordant Voices: the Non-Russian Soviet Literatures, 1953-1973*, Oakville, 1975.
Minorsky, V., "Kurds, Kurdistan", içinde *Encyclopaedia of Islam*, yeni basım, c. V, s. 447-64.
The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages, Londra, 1978.
Miziyev, I.M., *Narody Kabardy i Balkarii v XIII-XVIII vv.*, Nalchik, 1995.
Mote, V.L., "Abkhaz Autonomous Soviet Socialist Republic", içinde *Modern Encyclopedia of Russian Soviet and Eurasian History*, Supplement, c. I.
Mottahedeh, R., "The ᶜAbbasid caliphate in Iran", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 57-89.
Mouradian, C., "Statut des langues, statut des nationalit´es en URSS: le cas arm´enien", *Raison pr´esente*, 1988, no. 6, s. 117-130.
Movses Daskhurantsi [or "Kałankatuatsi'], *The History of the Caucasian Albanians*, Ermenice'den çeviren C.J.F. Dowsett (Londra Oriental series c. 8), Londra, 1961.
Muhamedyarov, Sh. ve Sultanbekov, B., "Mirsaid Sultan-Galiev: his character and fate", *Central Asian Survey*, 1990, 9, 2, s. 109-17.
Muir, W., *The Caliphate: Its Rise, Decline, and Fall, from Original Sources*, göz. geç. 2. baskı, haritalarla, Londra, 1892.
Müller, D., "Demography: ethno-demographic history, 1886-1989", içinde Hewitt, der., *Abkhazians*, s. 218-39.
Murtuzaliyeva, S., "Uchityvaya mestnye osobennosti", *Sovetskiy Dagestan*, 1982, no. 5, s. 46-50.
Nahaylo, B. ve Swoboda, V., *Soviet Disunion: a History of the Nationalities Problem in the USSR*, Londra, 1990.
Namitok, A., "The "voluntary" adherence of Kabarda (eastern Circassia) to Russia", *Caucasian Review*, 1956, 2, s. 17-33.
Narody Kavkaza, der. S.P. Tolstov, vb, 2 cilt, Moskova, 1960-2.
Narody mira: istoriko-etnograficheskiy spravochnik, der. Yu. V. Bromley, vb, Moskova, 1988.

Narody Povolzhya i Priuralya: istoriko-etnograficheskiye ocherki, der. R.G. Kuzeyev, Moskova, 1985.
Narody Sredney Azii i Kazakhstana, der. S.P. Tolstov, vb, 2 cilt, Moskova, 1962-3.
Narody yevropeyskoy chasti SSSR, 2 cilt, der. V.N. Belitser, vb, Moskova, 1964.
'Nart",'The life of Mansur: great independence fighter of the Caucasian mountain people", *Central Asian Survey*, 1991, 10, 1/2, s. 81-92.
Narty: epos osetinskogo naroda, der. V.I. Abayev, vb, Moskova, 1957.
Nasr, S.H., "Life sciences, alchemy and medicine", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 396-418.
"Philosophy and cosmology", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 419-41.
Nasr, S.H. ve Mutahharī, M., "The religious sciences", *Cambridge History of Iran içinde* , c. IV, s. 464-82.
Natirboff, I., "The Circassians"part in the Civil War", *Caucasian Review*, 1955, 2, s. 138-44.
Naumov, V.P., "Byl li zagovor Berii? Novye dokumenty o sobytiyakh 1953 g.", *Novaya i noveyshaya istoriya*, 1998, no. 5, s. 17-39.
Nekrich, A.M., *The Punished Peoples: the Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, Rusçadan çeviren G. Saunders, New York, 1978.
Nersisyan, M.G., *Istoriya armyanskogo naroda s drevneyshikh vremen do nashikh dney*, Erivan, 1980.
Die Nestor-Chronik, önsöz ve açıklamalar, D. Chyzhevzkyy, Wiesbaden, 1969.
Nicol, D.M., "The Fourth Crusade and the Greek and Latin empires, 1204-1261", *Cambridge Medieval History* içinde, c. IV, böl. 1, s. 275-330.
Nikitine, B., *Les Kurdes: ´etude sociologique et historique*, Paris, 1956.
Nikolayevskiy, B., "Porazhenchestvo 1941-1945 godov i general A.A. Vlasov (materialy dlya istorii)", *Novyy zhurnal*, 1948, c. 18, s. 209-34; c. 19, s. 211-47.
Nikolskaya, Z.A., "Avartsy", içinde *Narody Kavkaza*, c. I, s. 440-66.
"Istoricheskiye predposylki natsionalnoy konsolidatsii avartsev", *Sovetskaya etnografiya*, 1953, no. 1, s. 115-24.
Nizami Ganjevi, *Leyli i Medzhnun*, Bakû, 1982.
Stikhotvoreniya i poemy (Biblioteka poeta), Leningrad, 1981.
Nove, A., *An Economic History of the USSR*, Londra, 1969.
Novoselskiy, A.A., ve Ustyugov, N.V., *Ocherki istorii SSSR: period feodalizma, XVII v.*, Moskova, 1955.
Novyy entsiklopedicheskiy slovar, 48 cilt (yalnızca 29 cildi basılmış), St Petersburg, 1911-16.
Nusupbekov, A.N., *Voprosy istorii Kazakhstana (Izbrannye trudy)*, Alma-Ata, 1989.
Nusupbekov, A.N., vb, *Istoriya Kazakhzkoy SSR*, 5 cilt, Alma-Ata, 1979.
Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, Londra, 1971.
"The empire and its northern neighbours, 565-1018", içinde *Cambridge Medieval History*, c. IV, *The Byzantine Empire*, böl. 1, *Byzantium and its Neighbours*, s. 473-518.
Ocherki istorii Adygei, 2 cilt, Maykop, 1957-81.

Ocherki istorii Gruzii, der. M.D. Lordkipanidze ve D.L. Muskhelishvili, 8 cilt (öngörülmüş), Tiflis, 1988-.
Ocherki istorii Kalmytskoy ASSR, der. L.N. Krivoshein, vb, 2 cilt, Moskova, 1967-70.
Ocherki istorii Karachayevo-Cherkesii, der. V.P. Nevskaya, vb, 2 cilt, Stavropol, 1967-72.
Olcott, M.B., "The collectivization drive in Kazakhstan", *Russian Review*, 1981, 40, s. 122-42.
The Kazakhs, Stanford, 1987.
Ormrod, J., "North Caucasus: fragmentation or federation", Bremmer ve Taras, der., *Nations and Politics*, s. 448-76.
Oskolkov, Ye.N., *Golod 1932/1933: khlebozagotovki i golod 1932/1933 goda v Severo-Kavkazskom kraye*, Rostov-on-Don, 1991.
Ostrogorsky, G., "The Palaelogi", içinde *Cambridge Medieval History*, c. IV, böl. 1, s. 331-387.
Ostrovskiy, V.P., vb, *Istoriya Otechestva 1939-1991: uchebnik dlya odinnadtsatogo klassa sredney shkoly*, Moskova, 1992.
'Otnosheniye Vizira S[evernogo]-K[avkazskogo] Emirstva k Gruzii", içinde Takho- Godi, *Revolyutsiya*, s. 225-9.
Ozova, F.A., "Iz istorii mezhnatsionalnogo konflikta na Kubani (1918 g.)", Bugay ve Mekulov, der., *Severnyy Kavkaz*, s. 44-51.
Paksoy, H.B., "The Basmachi movement from within: an account of Zeki Velidi Togan", *Nationalities Papers*, 1995, 23, 2, s. 373-99.
Pankratova, A.M., *Istoriya SSSR: uchebnik dlya 9 klassa sredney shkoly*, 16. basım, c. II, Moskova, 1957.
Papaskiri, Z.V., ""Varangi" gruzinskoy "Letopisi Kartli" i nekotorye voprosy russko-gruzinskikh kontaktov v XI veke", *Istoriya SSSR*, 1981, no. 3, s. 164-72.
Parsons, J.W.R., "National integration in Soviet Georgia", *Soviet Studies*, 1982, 34, 4, s. 547-69.
Past Worlds: The Times Atlas of Archaeology, der. C. Scarre, vb, Londra, 1988.
Paul, G., *Grundzüge der Rassen- und Raumgeschichte des deutschen Volkes*, 4. Baskı, Münih ve Berlin, 1943.
Pchelina, Ye., "Po Kurdistanskomu uyezdu Azerbaidzhana (putevye zametki)", *Sovetskaya etnografiya*, 1932, no. 4, s. 108-21.
Pearce, B., "Dunsterforce and the defence of Baku, Ağustos-Eylül 1918", *Revolutionary Russia*, 1997, 10, 1, s. 59-66.
Pelletiere, S.C., *The Kurds: an Unstable Element in the Gulf*, Boulder, 1984.
Pershits, A.I., *Abaziny: istoriko-etnograficheskiy ocherk*, Cherkessk, 1989.
Persidsko-russkiy slovar/farhang fārsī-berusī, der. Yu.A. Rubinchik, vb, 2 cilt, Moskova, 1983.
Pestel, P.I., *Russkaya Pravda*, in Pokrovskiy, der., *Vosstaniye dekabristov*, c. VII, s. 113-209.
Petrushevsky, I.P., "The socio-economic condition of Iran under the Īl-Khāns", *Cambridge History of Iran* içinde, c. V, s. 483-91.
Phillips, E.D., *The Mongols*, Londra, 1969.
Philologiae turkicae fundamenta, der. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel ve Z.V. Togan, 2 cilt, Wiesbaden, 1959.

Pinkus, B., *The Jews of the Soviet Union: the History of a National Minority*, Cambridge, 1988.
Pipes, R., *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917- 1923*, göz. geç. baskı Cambridge, MA, 1964.
Platonov, S.F., *Sokrashchennyy kurs russkoy istorii dlya Sredney shkoly*, Petrograd,1915.
Pletnyova, S.A., *Khazary* (Seriya "Stranitsy istorii nashey Rodiny'), 2., birleştirilmiş baskı, Moskova, 1986.
Pliyev, B.Z., "Iz istorii Yuzhnoy Osetii", içinde Tekhov, der., *Yuzhnaya Osetiya v period stroitelstva sotsializma*, s. 6-21.
Pokrovskiy, M.N., der., *Vosstaniye dekabristov: materialy i dokumenty*, 12 cilt, Moskova, 1925-69.
Politkovskaya, A., *A Dirty War: a Russian Reporter in Chechnya*, çev. ve der. J. Crowfoot, önsöz T. de Waal, Londra, 2001.
Putin's Russia, çeviren A. Tait, Londra, 2004.
A Russian Diary, çeviren A. Tait, with a foreword by J. Snow, Londra, 2007.
Polyakov, Yu.A., *Sovetskaya strana posle okonchaniya Grazhdanskoy voyny: territoriyai naseleniye*, Moskova, 1986.
Polyakov, Yu.A., Zhiromskaya, V.B. ve Kiselev, I.N., "Polveka molchaniya (Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1937g.)", *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 1990, no. 6, s. 3-25 [böl. 1]; no. 7, s. 50-70 [böl. 2]; no. 8, s. 30-52 [böl. 3].
Ponomarenko, S., "The green Great Wall of Russia", *Geographical*, 1995, Şubat, s. 17-20.
Ponomarev, B.N., der., *Istoriya SSSR s drevneyshikh vremyon do nashikh dney*, 12 cilt, Moskova, 1966- (tamamlanmamış).
Povest vremennykh let, der. V.P. Adrianova-Peretts, 2 cilt, Moskova, 1950.
Prelovskaya, I., "NKVD troops"crimes in exiling the Chechens and Ingush in the winter of 1944: new documents", *Izvestiya*, 12 Mart 1992, in *CDSP*, c. 44, no. 12, s. 17-18.
Programs of the Muslim Political Parties 1917-1920, Oxford, 1985.
Qazvini, Hamdullah, *Nuzhat al-kulūb*, Rusçaya çeviren Z.M. Buniyatov ve I.P. Petrushevskiy, Bakû, 1983.
Qazvini, Zayn ad-Din ibn Hamdullah, *Dhayl-e tarikh-e gozīdah*, Farsça'dan Azerice ve Rusça'ya çeviren, önsöz, notlar ve indexleri hazırlayanlar M.D. Kazimov ve V.Z. Piriyev, Bakû,1990.
Raeff, M., *The Decembrist Movement*, Englewood Cliffs, 1966.
Rakhmani, A.A., *Azerbaydzhan v kontse XVI i v XVII veke (1590-1700 gody)*, Bakû, 1981.
Ramet, P., der., *Religion and Nationalism in the USSR and Eastern Europe*, 2. baskı, Durham, NC, 1989.
Ranking,G.S.A., *A Guide to Hindustani in Persian and Roman Characters, Specially Designed for the Use of Officers and Men Serving in India*, göz. geç. ve genişletilmiş 6. baskı, Kalküta, 1906.
Rauch, G. von, *A History of Soviet Russia*, göz. geç. 5. baskı, Londra, 1967.
Rawlinson, H.C. ve Weatherly, C., "Kūrdistān", *Encyclopaedia Britannica* içinde, 11. baskı, 1911, c. XXV, s. 949-51.
Razmjou, S., "Religion and burial customs", içinde Curtis and Tallis, der., *Forgotten Empire*, s. 150-80.

Reclus, E., *The Earth and Its Inhabitants*, Londra, 1876-94, *Asia*, c. I, *Asiatic Russia*; c. IV, *South-Western Asia*.
Reddaway, W.F., vb, *The Cambridge History of Poland*, 2 cilt, Cambridge, 1941-50.
Revolyutsiya 1905-1907 gg. v Rossii: dokumenty i materialy. Nachalo pervoy russkoy revolyutsii, yanvar-mart 1905 goda, Moskova, 1955.
Revolyutsiya 1905-1907 gg. v Rossii: dokumenty i materialy. Vysshiy pod"yom revolyutsii ... Vooruzhennye vosstaniya, noyabr-dekabr 1905 goda, Moskova, 1955.
Rizvanov, R. ve Rizvanov, Z., *Istoriya lezgin: kratkiy nauchno-populyarnyy ocherk*, Mahaçkale, 1990.
Roemer, H.R., "The Jalayirids, Muzaffarids and Sarbadārs", *Cambridge History of Iran* içinde, c. VI, s. 1-39.
"The Safavid period", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VI, s. 189-350.
"The successors of Tīmūr", *Cambridge History of Iran*, c. VI, s. 98-146.
"Tīmūr in Iran", *Cambridge History of Iran*, c. VI, s. 40-97.
"The Türkmen dynasties", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VI, s. 147-88.
Roosevelt, A., "The Kurdish Republic of Mahabad", Chaliand, der., *People without a Country*, s. 135-53.
Rorlich, A.A., "Sufism in Tatarstan: deep roots and new concerns", *Central Asian Survey*, 1983, c. 2, no. 4, s. 37-44.
The Volga Tatars: a Profile in National Resistance, Stanford, 1986.
Rosenberg, W.G., *Liberals in the Russian Revolution: the Constitutional Democratic Party, 1917-1921*, Princeton, 1974.
Rossiya: yeya nastoyashcheye i proshedsheye, [articles from *Entsiklopedicheskiy slovar*, cilt XXVII-XXVIII tek ciltte birleştirilmiş], St Petersburg, 1900.
Roux, J.-P., "Tengri", Eliade, der., *Encyclopedia of Religion*, c. XIV, s. 401-2.
"Turkic religions", içinde Eliade, der., *Encyclopedia of Religion*, c. XVII, s. 87-93.
Rubenstein, J., *Soviet Dissidents: Their Struggle for Human Rights*, Londra, 1981.
Runciman, S., *A History of the Crusades*, 3 cilt, Harmondsworth, 1965 [*Haçlı Seferlerinin Tarihi*, 3 cilt, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., 2008].
Rupen, R.A., "The absorption of Tuva", içinde *Studies on the Soviet Union*, ns, 11, 4, 1971, s. 145-62.
How Mongolia Is Really Ruled: a Political History of the Mongolian People's Republic, 1900-1978, Stanford, 1979.
Russell, B., *History ofWestern Philosophy and Its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day*, Londra, yeni baskı,1961 [*Batı Felsefesi Tarihi 1-2*, Çev. Ahmet Fethi, Alfa Yay., 2016].
Russia, Statisticheskiy Komitet Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 g*, mikrometin basım East View Publications, Minneapolis, 1993].
Russko-dagestanskiye otnosheniya v XVIII-nachale XIX v.: sbornik dokumentov, der. V.G. Hadzhiyev, Moskova, 1988.
Rustaveli, Sh., *The Knight in Panther Skin*, nesirden serbest çeviren Katharine Vivian, Londra, 1977.

The Knight in the Panther's Skin, translated from Georgian by V. Urushadze, Tiflis, 1979.
The Man in the Panther's Skin: a Romantic Epic by Shot'ha Rust'haveli, Marjory Scott Wardrop'un Gürcüceden çok yakın aktardığı, Londra 1912 orijinal İngilizce baskısından yeniden basım, with illustrations by Mamuka Tavakarashvili'nin 17. yüzyıl Gürcü elyazmasından tasvirler ve Sör Oliver Wardrop'un önsözüyle, Tiflis, 1966.
Ryabushkin, T.B., vb, der., *Naseleniye soyuznykh respublik*, Moskova, 1977.
Rybakov, A., *Deti Arbata: roman*, Moskova, 1987.
Tridtsat pyatyy i drugiye gody: roman, c. I, Moskova, 1989.
Safa, Z., "Persian literature in the Safavid period", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VI, s. 948-64.
"Persian literature in the Timurid and Türkmen periods", *Cambridge History of Iran*, c. VI, s. 913-28.
Safadi, Y.H., *Islamic Calligraphy*, Londra, 1978.
Saikal, A., "Iranian foreign policy, 1921-1979", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VII, s. 426-58.
Sanukov, K., "Telegramma, podpisannaya Leninym", *Selskiye vesti*, Yoshkar-Ola, 3 ve 10 Kasım 1994.
Saray, M., "Russo-Turkmen relations up to 1874", *Central Asian Survey*, 1984, 3, 4, s. 15-48.
Savory, R.M., der., *Introduction to Islamic Civilization*, Cambridge, 1976.
"The Safavid administrative system", içinde *Cambridge History of Iran*, c. VI, s. 351-72.
Schafer, D.E., "The politics of national equality under early NEP: factions in the Tatar Republic 1920-1924", *Central Asian Survey*, 1990, 9, 2, s. 59-60. Schapiro, L., *The Communist Party of the Soviet Union*, 1. baskı, Londra, 1960.
The Communist Party of the Soviet Union, göz. Geç. ve genişletilmiş 2. baskı, Londra, 1970.
Schorkowitz,D., *Die soziale und politische Organisation bei den Kalm¨ucken (Oiraten) und Prozesse der Akkulturation vom 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, 1992.
Schroeder, G.E., "Transcaucasia since Stalin: the economic dimension", Suny, der., *Transcaucasia*, s. 397-416.
Selivanov, A.F., "Kubanskaya oblast", içinde *Entsiklopedicheskiy slovar*, c. XVI, s. 915-21.
Seton-Watson, H., *The Decline of Imperial Russia, 1855-1914*, Londra, 1964.
The Russian Empire 1801-1917, Oxford, 1967.
Seton-Watson, R.W., *A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity*, Cambridge, 1934 [Archon tekrar baskı, 1963].
Setton, K.M., vb, der., *A History of the Crusades*, 5 cilt, Philadelphia ve Madison, 1955-89.
Sevim A. ve Bosworth, C.E., "The Seljuqs and the Khwarazm Shahs", *History of Civilizations of Central Asia*, c. IV, böl. 1, s. 145-75.
Shah-Kazemi, Reza, *Crisis in Chechnia: Russian Imperialism, Chechen Nationalism, Militant Sufism* (Islamic World Report, c. I, no. 1) Londra, 1995.
Shashkov, S.S., *Istoricheskiye etyudy*, St Petersburg, 1872.

Shaw,D.J.B., "Southern frontiers of Muscovy, 1550-1700", içinde Bates and French, der., *Studies in Russian Historical Geography*, c. I, s. 117-41.
Shebzukhov, M.H., "Krasnyy terror v Adygeye", Bugay ve Mekulov, der., *Severnyy Kavkaz*, s. 292-306.
Sheehy, A., "Armenia invokes Law on the Mechanics of Secession", *RFE/RL*, 1991, no. 11, s. 21.
"Gorbachev proposes commission to examine Ingush demands", *RFE/RL*, 1990, no. 12, s. 17-19.
"Justice at last for the Karachai?", *RFE/RL*, 1990, no. 52.
Shevardnadze, E., *The Future Belongs to Freedom*, çeviren C.A. Fitzpatrick, Londra, 1991.
Shorter Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1953.
Shovunov, K.P., "Kalmyki v sisteme voyennoy organizatsii Rossii XVIII veka", içinde Erdniyev, der., *Dobrovolnoye khozhdeniye kalmytskogo naroda*, s. 40-7.
Simis, K.M., *USSR: Secrets of a Corrupt Society*, çev. J. Edwards ve M. Schneider, Londra, Melbourne ve Toronto, 1982.
Simon, G., "Church, state and society", içinde Katkov, vb, der., *Russia Enters the Twentieth Century. Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union: from Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society*, çeviren K. Forster ve O. Forster, Oxford, 1991.
Skosyrev, P., *Soviet Turkmenistan*, Moskova, 1956.
Skrynnikov, R.G., *Rossiya nakanune "smutnogo vremeni"*, 2. Genişletilmiş baskı, Moskova, 1985.
Tsarstvo terrora, St Petersburg, 1992.
Slider, D., "Crisis and response in Soviet nationality policy: the case of Abkhazia", *Central Asian Survey*, 1985, 4, 4.
Slovtsov, P.A., *Istoricheskoye obozreniye Sibiri*, St Petersburg, 1886.
Smirnova, Ya.S., *Semya i semeynyy byt narodov Severnogo Kavkaza: vtoraya polovina XIX-XX v.*, Moskova, 1983.
Smith, A.D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986.
Smith, G., vb, der., *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*, Cambridge, 1998.
Sodruzhestvo Nezavisimykh Gosudarstv, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 goda*, c. VII, Natsionalnyy sostav naseleniya SSSR, Minneapolis, 1993.
Solovyov, S.M., *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremyon*, 15 cilt, St Petersburg, 1851-79, yeniden basım Moskova, 1962-6.
Solzhenitsyn, A.I., *Gulag Archipelago*, 3 cilt, Londra, 1974-8.
Sonyel, S.R., *Turkish Diplomacy 1918-1923: Mustafa Kemal and the Turkish National Movement*, Londra, 1975.
Soucek, S., *A History of Inner Asia*, Cambridge, 2000.
Sourdel, D., "ᶜAbbasid caliphate", içinde *Cambridge History of Islam*, c. I, s. 104- 39.
Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar, Moskova, 1990.
Spenser, E., *Travels in the Western Caucasus, including a Tour through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia and Moravia, in 1836*, 2 cilt, Londra, 1838.

Spuler, B., "The disintegration of the caliphate in the East", içinde *Cambridge History of Islam*, c. I, s. 143-74.
History of the Mongols, based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries, Almancadan çeviren H. Drummond ve S. Drummond, Londra, 1972.
Stalin, I.V., "Long live Soviet Armenia!", *Pravda*, 4 Aralık 1920, in Stalin, *Sochineniya*, c. IV, s. 426-7.
Sochineniya, 13 cilt, Moskova, 1947-53.
Starikov, S.V., "Kazanskiye levye esery i prodovolstvennyy vopros (mart 1917-iyul 1918 gg.)", *Mariyskiy arkheograficheskiy vestnik*, 1995, no. 5, s. 45-58.
Stark, F., *The Valleys of the Assassins and Other Persian Travels*, Londra, 1936.
Stokes, A.D., "Tmutarakan'", *Slavonic Review*, 1960, 38, 91, s. 507-14.
Strabo, *The Geography of Strabo*, with an English translation by H.L. Jones, 8 cilt (Loeb Classical Library), Londra, 1917-32.
Stroyev, K., vb, *Ekonomicheskaya geografiya SSSR*, 8. baskı, 1986.
Struys, J., *Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, etc.*, Amsterdam, 1681.
Studenetskaya, Ye.N., *Odezhda narodov Severnogo Kavkaza, XVIII-XX vv.*, Moskova, 1989.
Subtelny, O., *Ukraine: a History*, 2. baskı, Toronto, 1994.
Sultangaliyev, M., *Statyi, vystupleniya, dokumenty*, Kazan, 1992.
Sumbatzade, A.S., *Azerbaydzhantsy: etnogenez i formirovaniye naroda*, Bakû, 1990.
Sumbatzade, S., der., *Protiv burzhuaznykh falsifikatorov istorii i kultury Azerbaydzhana/ Azärbaijanyn tarikh vä Mädäniyyätinin burzhua sakh alashdyryny-laryna garshy*, Bakû, 1978.
Suny, R.G., *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution*, Princeton, 1972 [*Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., 1990].
"A journeyman for the revolution: Stalin and the labour movement in Baku, June 1907-May 1908", *Soviet Studies*, 1972, 23, s. 373-94.
Looking toward Ararat: Armenia in Modern History, Bloomington, 1993.
The Making of the Georgian Nation, Londra, 1989.
der.,*Transcaucasia: Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Ann Arbor, 1983.
Superanskaya, A.V., *Spravochnik lichnykh imyon narodov RSFSR*, 2. baskı, Moskova, 1979.
Surguladze, A. ve Surguladze,P., der., *sakartvelos ist.oria: sak. itkhavi ts. igni 1783-1990*, Tiflis, 1992.
Swietochowski,T., *Russian Azerbaijan, 1904-1920: the Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge, 1985.
Sykes, P., *A History of Persia*, 2. baskı, 2 cilt, Londra, 1921.
Taeschner, F., "The Turks and the Byzantine Empire to the end of the thirteenth century", *Cambridge Medieval History*, c. IV, böl. 1, s. 737-52.
Takho-Godi, A., *Revolyutsiya i kontrrevolyutsiya v Dagestane*, Mahaçkale, 1927.
Tanturov, G.F., *Ot Tiflisa do Parizha (svet i teni zhiznennogo puti)*, Paris, 1976.
Taylor, A.J.P., *The First World War: an Illustrated History*, Harmondsworth, 1966.

Tch'etch'enes hors-sol, Direnişler ve Sürgünler Tarihi Merkezi için düzenlenmiş sergiden fotoğraflar, Lyon, Nisan-Eylül 2009.
Tekhov, B.V., der., *Ocherki istorii Yugo-Osetinskoy avtonomnoy oblasti*, 2 cilt, Tiflis, 1985.
der., *Yuzhnaya Osetiya v period stroitelstva sotsializma (k 60-letiyu ustanovleniya Sovetskoy vlasti v Gruzii)*, Tiflis, 1981.
Tekiner, S., "Azerbaijan", içinde *Studies on the Soviet Union (New Series)*, Münih, 1971, c. 11, no. 1.
Telfer, J.B., *The Crimea and Transcaucasia... A Journey in theKouban, inGouria, Georgia, Armenia, Ossety, Imeretia, Swannety, and Mingrelia, and in the Tauric range*, 2 cilt, Londra, 1876.
Ter-Mkrtichyan, L. Kh., *Armyanskiye istochniki o Sredney Azii VIII-XVIII vv.*, Moskova, 1985.
Ternon, Y., *La cause arm'enienne*, Paris, 1983.
Terras, V., der., *Handbook of Russian Literature*, New Haven, CT, 1985.
Thomsen, V., *D'echiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'I'eniss'ei* [1893]; *Postscriptum 1920*; *Gammel-Tyrkiske indskrifter fraMongoliet: oversættelse af I og II*, in his *Samlede afhandlinger*, Kopenhag, 1922, c. III, s. 3-82, 483-91.
Thomson, R.W., *Introduction to Classical Armenian*, Delmar, 1975.
Thomson, W.M., "Transcaucasia, 1918-1919", *Revolutionary Russia*, 1997, 10, 1.
Tillett, L., *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*, Chapel Hill, 1969.
Timofeyev, A.I., der., *Pamyatniki sibirskoy istorii XVIII veka*, 2 cilt, St Petersburg, 1882-5.
Tlekhuch, A.M. ve Khanakhu, R.A., "O formirovanii interesa molodyozhi k traditsionomu narodnomu tvorchestvu Adygov", içinde Khagurov, Khanaku ve Kuyev, der., *Sotsialnye problemy molodyozhi*, s. 56-77.
Togoshvili, G.D., der., *Gruzino-Severokavkazskiye vzaimootnosheniya*, Tiflis, 1981.
"Voprosy istorii narodov Severnogo Kavkaza i ikh vzaimootnosheniy s Gruziyey v Gruzinskoy sovetskoy istoriografii", içinde Togoshvili, der., *Gruzino- Severokavkazskiye vzaimootnosheniya*, s. 33-4, 39-40.
Tokarev, S.A. *Etnografiya narodov SSSR*, Moskova, 1958.
Toland, J., *Adolf Hitler*, New York, 1976.
Tolkovyy slovar russkogo yazyka, der. D.N. Ushakov, 4 cilt, Moskova, 1935- 40.
Tolstov, S.P., vb, "Osnovnye etapy etnicheskoy istorii narodov Sredney Azii i Kazakhstana", içinde *Narody Sredney Azii i Kazakhstana*, c. I, s. 38-114.
Tolstoy, N., *Victims of Yalta*, göz. geç. baskı, Londra, 1979.
Totoyev, M.S., vb, der., *Ocherki istorii Checheno-Ingushskoy ASSR s drevneyshikhh vremyon do nashikh dney*, 2 cilt, Groznyy, 1972.
Toumanoff, C., "Armenia and Georgia", *Cambridge Medieval History*, c. IV, böl. 1, s. 593-637.
"Chronology of the early kings of Iberia", *Traditio*, 1969, 25, s. 1-33.
Studies in Christian Caucasian History, Washington, DC, 1963.
Traho, R., *Cherkesy (Cherkesy Severnogo Kavkaza)*, Nalchik, 1992 [orijinal baskının güncellenmiş yeniden basımı (Münih, 1956) [*Çerkesler: Bir Ortaasya Yolculuğu*, Çev. Gülden Kangal, Belge Yay., 2007], *Central Asian Survey*, 1991, 10, 1/2, s. 14-15].

"Circassians", *Central Asian Survey*, 1991, 10, 1/2, s. 1-63.
"How collectivisation was carried out in the North Caucasus", *The Caucasus*, 1952, 3, 8, s. 16-18.
Transcaucasian Boundaries, der. S. Goldenberg, R. Schofield ve J.F.R. Wright, Londra, 1996.
Trever, K.V., *Ocherki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii: IV v. do n.e.-VII v. n.e.*, Moskova, 1959.
Trotsky, L., *The History of the Russian Revolution*, 3 cilt, Londra, 1932-3 [*Rus Devriminin Tarihi*, Çev. Bülent Tanatar, Yazın Yay., 2017].
Stalin: an Appraisal of the Man and His Influence, New York, 1941 [*Stalin*, Çev. Ülkü Öztürk, Yazın Yay., 2006].
Tsagareli, A. "Gruziya", içinde *Entsiklopedicheskiy slovar*, c. IX, s. 795-801.
Tsagov, N.A., *Iz adygskogo narodnogo eposa: materialy arkhiva N. A. Tsygova*, Nalçık, 1987.
Tsalikov, A., "Borba za volyu gor Kavkaza"[Prag, 1927], önsöz Z. Salagayeva, *Nash Dagestan*, 1992, no. 165-6, s. 35-40.
Tsalykatty [Tsalikov], A., "Kavkaz nash gordyy vozroditsya", *Nash Dagestan*, 1992, no. 1, s. 7-9.
Tukai, A., *Äsärlär bish tomda*, 5 cilt, Kazan, 1985.
Stikhotvoreniya, poemy i skazki, Kazan, 1986.
Turan, O., "Anatolia in the period of the Seljuks and the *Beyliks*", içinde *Cambridge History of Islam*, c. I, s. 231-62.
Uarziati, V.S., "Etnokulturnaya evolyutsiya osetin-mukhadzhirov", içinde Gugov, vb, der., *Natsionalno-osvoboditelnaya borba*, s. 212-19.
Ubushayev, V., *Kalmyki: vyseleniye i vozvrashcheniye 1943-1957 gg.*, Elista, 1991.
Ullman, R.H., *Britain and the Russian Civil War*, Princeton, 1968.
Umalatov, A., *Ot Stalina do nashikh dney*, Mahaçkale, 1993.
Umarov, S., "Myuridizm s blizkogo rasstoyaniya", *Nauka i religiya*, 1979, no. 10, s. 30-2.
Unbegaun, B.O., *Russian Surnames*, Oxford, 1972.
Unger, A.L., *Constitutional Development in the USSR: a guide to the Soviet constitutions*, Londra, 1981.
United Kingdom, Foreign and Commonwealth Office, *Charter of Paris for a New Europe. Done at Paris on 21 November 1990, with Statement by... Margaret Thatcher ... on 19 November 1990* (Cm 1464), Londra, 1990.
Urusbiyeva, F., "Drama na fone gor", *Druzhba narodov*, 1989, no. 5.
Urushadze, V., *Anthology of Georgian Poetry*, Tiflis, 1958.
Usmanov, L., *Nepokorennaya Chechnya*, Moskova, 1997.
USSR. *Constitution (Fundamental Law)*, Moskova, 1977.
Fundamental Law (Constitution) of the USSR, together with the Constitution (Fundamental Law) of the RSFSR, Moskova, 1932.
Gosudarstvennyy Komitet SSSR po Statistike, *Naseleniye SSSR 1987: statisticheskiy sbornik*, Moskova, 1988.
Gosudarstvennyy Komitet SSSR po Statistike, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989g.*, böl. 2, *Natsionalnyy sostav naseleniya*, Moskova, 1989.
Statisticheskiy Komitet Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya, 1989 g.*, c. VII, *Natsionalnyy sostav naseleniya SSSR*, Böl. 1, Minneapolis, 1993 (mikrofiş baskı).

Tsentralnoye Statisticheskoye Upravleniye, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya, 1959 goda: RSFSR* Moskova, 1993.

Tsentralnoye Statisticheskoye Upravleniye, *Itogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda*, c. IV, *Natsionalnyy sostav naseleniya SSSR*, Moskova, 1973.

Utechin, S.V., *Russian Political Thought: a Concise History*, 1963.

Vagabov, M.V., *Islam i semya*, Moskova, 1980.

Vaglieri, L.V., "The patriarchal and Umayyad caliphates"in *Cambridge History of Islam*, c. I, s. 57-103.

Vakhushti Bagrationi, *Istoriya tsarstva gruzinskogo*, önsöz, sözlük ve indexi haz. ve Gürcüceden çeviren N.T. Nakashidze, Tiflis, 1976.

Vaksberg, A., "Ethics and the law: STORMY APPLAUSE", *Literaturnaya gazeta*, 21 Eylül 1988, in *CDSP*, 1988, c. 40, no. 47, s. 19-20.

Validov [Validi], J., *Ocherk istorii obrazovannosti i literatury tatar (do revolyutsii 1917 g.)* [Moskova, 1923 yeniden baskısı] giriş, kaynakça ve Biobibliyografya ile, Oxford, 1986.

Vasmer, M., *Etimologicheskiy slovar russkogo yazyka*, Almancadan çeviri ve ekleri yapan O.N. Trubachov, ed. ve önsöz B.A. Larin, 4 cilt, Moskova, 1964-73.

Russisches etymologisches Wörterbuch, 3 cilt, Heidelberg, 1953-8.

Veinstein, G., "À l'arriére-plan de la conquête de Sibir: Moscou et la Grande Horde nogaye", içinde B. Chichlo, der., *Sib'erie II: questions sib'eriennes: histoire, cultures, litt'eratures*, Paris, 1999, s. 49-58.

Volkogonov, D.A., *Lenin: Life and Legacy*, çev. ve der. H. Shukman, Londra, 1995.

Stalin: Triumph and Tragedy, Rusçadan çeviren ve der. H. Shukman, Londra, 1991.

Volkova, N.G., "Voprosy dvuyazychiya na Severnom Kavkaze", *Sovetskaya etnografiya*,1967, no. 1, s. 27-40.

Walker, C.J., der., *Armenia and Karabagh: the Struggle for Unity*, Londra, 1991.

"The Armenian presence in mountainous Karabakh", içinde Goldenberg, Schofield ve Wright, der., *Transcaucasian Boundaries*, s. 89-112.

Walsh, J.R., "The historiography of Ottoman-Safavid relations in the sixteenth and seventeenth centuries", içinde Lewis ve Holt, der., *Historians of the Middle East*.

Ware, T., *The Orthodox Church*, Harmondsworth, 1963.

Welch, S.C., *Royal Persian Manuscripts*, Londra, 1976.

Westwood, J.N., *Endurance and Endeavour: Russian History 1812-1971*, Oxford, 1973.

A History of Russian Railways, Londra, 1964.

Wheeler, G., *The Modern History of Soviet Central Asia*, Londra, 1964.

Wickens, G.M., "Introduction to the Middle East", içinde Savory, der., *Introduction to Islamic Civilization*, s. 1-13.

"Khātimah", içinde Savory, der., *Introduction to Islamic Civilization*, s. 189-94.

"Persian literature: an affirmation of identity"in Savory, der., *Introduction to Islamic Civilization*, s. 71-7.

Wilhelm, B., "Moslems in the Soviet Union 1948-1954", içinde Marshall, vb, der., *Aspects of Religion*.

Wimbush, S.E., "Why Geidar Aliev?", *Central Asian Survey*, 1983, 1, 4, s. 1-7.
Wixman, R., "Ethnic nationalism in the Caucasus", *Nationalities Papers*, 1982, 10, 2, s. 137-56.
Language Aspects of Ethnic Patterns in the North Caucasus (Şikago Üniversitesi, Coğrafya Araştırmaları Bölümü, araştırma makalesi no: 191 Chicago Üniversitesi Coğrafya Bölümü Araştırma Makalesi no.19, Chicago , 1980.
Woods, J.E., "The Seljuqs of Anatolia", *Encyclopaedia Britannica. Macropaedia*, c. XXVIII, s. 942-5.
Xenophon, *Anabasis*, books IV-VII, *Symposium and Apology* (Loeb Classical Library), Londra, 1922.
Hellenica, books VI ve VII, *Anabasis*, books I-III, C.L. Brownson'un İngilizce çevirisi ile birlikte (Loeb Classical Library), Londra, 1921.
Yakut al-Khamawi, *Mu cdzham al-buldan*, translated from Arabic by Z.M. Buniyatov ve P.K. Zhuze, Bakû, 1983.
Yapp, M.E., *The Near East since the First World War: a History to 1995*, 2. baskı, Harlow, 1996.
Yaraliyev, Y., ['O deshifrovke pismennosti Kavkazskoy Albanii'], *Alpan*, 1993, no. 5 ve 6, Rusça çevirisi yeniden basılan *Nash Dagestan* Abdurahimov, *Kavkazskaya Albaniya-Lezgistan*, s. 29-57.
Yazyki narodov SSSR, der. V.V. Vinogradov, vb, 5 cilt, Moskova, 1966-8: c. I, *Indoyevropeyskiye yazyki*; c. II, *Tyurkskiye yazyki*; c. IV, *Iberiyskokavkazskiye yazyki*.
Yefimova, N., *Mari-el segodnya*, Yoshkar-Ola, 1990.
Yermolin, A.P., *Revolyutsiya i kazachestvo (1917-1920 gg.)*, Moskova, 1982.
Yukhma, M., *Uzory na surbanakh*, Moskova, 1990.
Yule, H., ve Burnell, C., *Hobson-Jobson: the Anglo-Indian Dictionary*, 2. baskı, Londra, 1902 [tıpkı basım 1996].
Zaldastanishvili, S., *sakartvelos 1924 ts. lis ambokheba*, Munich, 1956 [yeniden basımı der. G. Maghularia, Tiflis, 1994].
Zarrīnkūb, A., "The Arab conquest of Iran and its aftermath", içinde *Cambridge History of Iran*, c. IV, s. 1-56.
Zasedateleva, L.B., *Terskiye kazaki (seredina XVI-nachalo XX v.): istorikoetnograficheskie ocherki*, Moskova, 1974.
Zemskov, V.N., [okuyucu mektubuna cevap], *Argumenty i fakty*, 30 Eylül- 6 Ekim 1989, s. 8, in *CDSP*, 1989, 41, 48, s. 14.
"Spetsposelentsy (po dokumentam NKVD-MVD SSSR)", *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 1990, no. 11, s. 3-17.
Zemtsov, I., *Partiya ili mafiya? Razvorovannaya respublika*, Paris, 1976.
Zenkovsky, S.A., *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, MA, 1960.
Zhgenti, T.I., *Istoriya kolkhoznogo stroitelstva v Gruzii (1921-1950 gg.)*, Tiflis, 1977.
Zhizn tsaritsy tsarits Tamar, çeviren V.D. Dondua (Istochniki po istorii Gruzii 39), der. M.M. Berdzenishvili, Tiflis, 1985.
Znamenskiy, A., "Donskaya alternativa: perechityvaya M.A. Sholokhova", içinde Merkulov, der., *Rus mnogolikaya*, s. 194-219.

Dizin

Not: Bu dizindeki "Albanya" Adriyatik'teki modern Arnavutluk değil, antikçağ Kafkasya'sında bir bölgedir.

B

C-Ç

D

E

F

G-Ğ

H

I-İ

L

M

O-Ö

P

S-Ş

T

U-Ü

V

Elinizdeki bu kitap Kafkasya'yı enine boyuna inceleyen büyüleyici bir çalışma. Avrupa, Asya ve Ortadoğu'nun sınırlarında yer alan bu karmaşık bölgenin tarih öncesinden bugününe ışık tutan, Kafkasya'nın tarihini bir bütün halinde sunan kitap, modern tarihçiliğin emsalsiz örneklerinden biri. Kafkasya binlerce yıl boyunca birbirleriyle kesişen göç, istila, ticaret ve kültür yollarının bir merkezi; Avrupa ile Asya arasında tekrar tekrar karşılaşılan, istilalara açık bir köprü olmuştur. Hem İngilizce ve Rusça kaynaklara hem de Farsça ve Arapça çevirilere dayanan bu yetkin çalışma, bölgenin Ermeniler, Azeriler, Çeçenler, Dağıstanlılar, Çerkezler ve Gürcüler de dahil olmak üzere yerli toplulukları ve onların, bölge yaşamında bugün hâlâ rol oynayan bölge dışından topluluklarla ilişkileri üzerinde yoğunlaşmakta. Kitap bunun yanı sıra, Kafkas ülkerinde Rus emperyalizminin rolüne ve yerli topluluklarının büyük bir kısmının nazik dengelere dayanan bağımsızlık girişimleri uğruna umutsuz mücadelelerine eleştirel bir bakış açısı da sağlamaktadır.

KDV'den muaftır. 100 ₺